



ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՏ ՀՐԱՏԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ
2014

ՀՏԴ 391/395=919.81
ԳՄԴ 63.5(2Հ)
Բ 409

Կազմեց, առաջաբանը գրեց և տեքստային անհրաժեշտ
ծանոթագրումները կատարեց **Ռաֆայել Ղարիբյանը**

Նկարիչներ՝ **Հենրիկ Մամյան**
Խոթեն Հակոբյան

Վարդ Բդոյան

Բ 409 Ջավախքի հայոց ազգագրությունը և ժողովրդական բանավեպերը,
Եր., ԵՊՀ հրատարակչություն, 2014.- էջ:

Ժողովածուում ամփոփված Արգրում-Կարինյան բնաշխարհի հարուստ հիմնադրերով Ջավախքի նախագո ազգագրությունը և ժողովրդական բանավեպերի գոհարները ոչ միայն ջավախահայոց աշխարհային սարք նկարագիրը, կենսասիրությունը, փշոտ միտքն ու անբավ հարստությունն են, այլև հնամենի ժողովրդի հոգու հանքերակից պեղված ազնվափայլ ոսկու անհատների պաշարը, որ հավիտենապես առնչելու է մեզ Անհունի մեծագարմ անդաստանի համատիեզերական կշռույթին:

ՀՏԴ 391/395=919.81
ԳՄԴ 63.5(2Հ)

ISBN 978-5-8084-1882-0

© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2014
© Կազմողի համար. 2014

Գիրքը հրատարակվում է Գ. Գյուլբենկյան հիմնադրամի աջակցությամբ:



CALOUSTE GULBENKIAN FOUNDATION



Հարգելի Վեհ. Ար. Թաթևյան

Եթե երևում էր, այս քաղաքում ունենալ
 ձեր շնորհակալությունը "Գաղափարներ" կարող
 զարգացնել խառնակությանը՝ ծաղիկա-
 թույլ "Պատկերասրահ" գրքով՝ հարգանքով
 Հարգանքով ձեր հարգանքով կարգով:
 Որպես որ ընդհանրապես ու պար-
 ջանքերը ավարտվել են և Երևանում:
 Եկե՛ք ծաղիկաթույլ ծաղիկաթույլ
 զարգացնել կարգով և պարգևով: Այս
 ձեր խառնակությանը Երևանում
 ձեր շնորհակալությունը կարող ծաղիկա-
 թույլ "Պատկերասրահ" գրքով՝ հարգանքով
 Հարգանքով ձեր հարգանքով կարգով:
 Որպես որ ընդհանրապես ու պար-
 ջանքերը ավարտվել են և Երևանում:

Դառնալու խառնակությանը Երևանում
 կարող ծաղիկաթույլ ծաղիկաթույլ:

Դառնալու խառնակությանը Երևանում
 կարող ծաղիկաթույլ ծաղիկաթույլ:
 Դառնալու խառնակությանը Երևանում
 կարող ծաղիկաթույլ ծաղիկաթույլ:

Հարգանքով՝ Վեհ. Ար. Թաթևյան

25.11.1985

Երևան

Առաջաբան



աղուց է նկատված, որ մարդկանց նման գրքերը ևս ունենում են իրենց ուրույն առաքելությունը, խորհուրդը, հմայքն ու համբավը, իրենց ճակատագիրը՝ հանդերձ իրենց արտաքին շուքուփայլի կամ առանց դրա... Ճակատագիրը խորքայինի կրողն է, խորքայինի առարկայացված մարմնավորումը, որտեղ գեղազարդությունը ընդամենը արտաքին է, գրեթե զուրկ որևէ դերակատարումից, ուստի որոշ գրքեր, առանձին մեծ անհատների նման, լինելության առանձնակի հետագիծ են ունենում, որոնցում հստակ ցոլանում են ժամանակն ու բարքերը, հազարամյակների կյանքը՝ ոճական իրենց հույժ հակադրամետ կենսափիլիսոփայությամբ, բնական-երևակայածին դարձդարձիկ պատկերներում, զավեշտաողբերգական իրենց բազմակերպության մեջ:

Յուրտ, անլույս 90-ականների սկզբներին, երբ դժնի Սումգայիթն ու աղետալի երկրաշարժը, պատերազմն ու շրջափակումը վաղուց հայաստանյան իրողություններ էին, և գորշ, կաթվածահար կյանքը վայրենական ռիթմեր էր պարտադրել մարդկանց, հայությունը ցավալի անկումներ արձանագրեց բազմաթիվ ոլորտներում: Կեցության համատարած մի նահանջ, որի ճգնող մամլիչի տակից կարողացավ հարաբերորեն ողջանդամ դուրս պրծնել թերևս դավթյան ոգեղեն ըմբոստանքը միայն, դարերով անպատիժ ոսոխի դեմ ահագնացած բռնկուն-պոռթկուն մեր հայրենասիրությունը՝ ազատելով մեզ դառնության լեցուն բաժակը ցմրուր ըմպելու ծանր հարկադրանքից: Հիմնախախտ, համակործան մեր իրականության դաժան ֆոնի վրա պատկերացնում էք, թե ինչպիսին կլինեք արցախյան մարտադաշտերում նույնպես պարտություններ արձանագրող հայության վիճակը:

Ահա այս գիտակցումով է միմիայն հարկավոր չափել նվիրյալ մեր հայորդիների սխրանքի իրոք անբաղդատելի մեծությունը, սերնդի մեծագործությունն առհասարակ Արցախյան Ազատամարտում:

Ինչևիցե, առանց չափազանցության, ցուրտ, անլույս տարիներին «Սովետական գրող» նշանավոր հրատարակչության գործունեությունն այլևս նույնիսկ մեզ՝ աշխատակիցներիս, մարած մեղավափեթակ էր հիշեցնում: Վաղուց հիմնանորոգման կարոտ սենյակները չէին ջեռուցվում, ելումուտ անողները դեռևս չկրճատված հատուկենտ աշխատակիցներն էին, ովքեր խմբվում էին տնօրենի աշխատասենյակում դրված միակ վառարանի շուրջ, ուր գրքերի վերածված հեղինակային հին ձեռագրեր էին նետվում տաքացնող վառարան: Օրվա վերջում որոշակիորեն հոգնած, մրսած

ու մրտոված՝ վերադառնում էինք տուն, որտեղ ժամեր անց իրական ցրտին գումարվում էր մաս հուսահատեցնող մուրը, հոգում խտացող խավարը:

Խմբագիրներից մեկը, որպես ջավախքցու, ինձ է մեկնում հերթական ձեռագիրը՝ առնվազն հինգ հարյուր մեծադիր էջից բաղկացած Վարդ Բդոյանի սովորածավալ անտիպ թղթապանակը («Ջավախքի հայ ժողովրդական բանահյուսությունը»), որը, այո, տառացիորեն դիպվածով է փրկվում կրակի բաժին դառնալուց: Տպագրության հեռանկարը այլևս անհուսորեն փակված էր, և ես, որոշ փնտրատվներից հետո, գտա և ընտանիքին վերադարձրի բնագիրը: Հարագատները, թեպետև երախտագիտությամբ ընդունեցին իմ քայլը, սակայն ասացին, որ գիտնականի մահվանից հետո իրենք երբևէ հազիվ թե զբաղվեն այդ ձեռագրերով, ուստի ինձ ի տնօրինություն հանձնեցին հեղինակի դեռևս տպագրության չպատրաստած մաս մեկ այլ ձեռագիր («Ջավախսահայոց ազգագրությունը»): Եվ թերևս այդ օրից սկսած՝ ձեռագրերը գրքի վերածելու խնդիրը պատվի գործ դարձավ ինձ համար: Թե որքան ջանացի ես այդ գործը զլուխ բերելու համար, հայտնի է շատերին: Բազմաթիվ կարող անհատներ և կազմակերպություններ լավագույն դեպքում խոստումներից այն կողմ չանցան: Տարիների ողիսական միայն Ջավախքով, Երևանով, Հայաստանով չսահմանափակվեց: Եվ, ցավ ի սիրտ եմ ասում, չգտնվեց անգամ մեկ ու մեկիկ, մեկ ազգամվեր-մշակութային անձ, նույնիսկ իմ հայրենակիցներից, որ գիտակցեր այս գործի կարևորությունը, խոհեմություն ունենար փառքով ու օրհնությամբ պսակելու իր անունն ու հիշատակը: Պատրաստակամորեն ինձ վրա վերցնելով գրքի լույսընծայման հրատարակչական մասը՝ ոչ մեկին, մաս ոչ մի դեպքում երբևէ ես չեմ խնդրել. դա ես համարել եմ անարգանք մախ հեղինակի կեսդարյա խստակամոն, լուռ ու տքնաջան գործունեության, ինչպես և նրա անբասիր հիշատակի հանդեպ: Ավելին, զուսպ, բայց և չմարսվող հեզմանքով, արժանապատվորեն ներկայացրել եմ խնդրի միայն բարոյական կողմը: Պարզաբանել եմ, որ ազգերը հարատևում են բացառապես հոգևոր իրենց գանձերի շնորհիվ միայն, որ, այո, մշակութային ցանկացած կորուստ աղքատացնում, բարոյագրկում և դիմագրկում է ժողովրդին ճիշտ այնպես, ինչպես փողատերերի անմտորեն վատնած միլիոնները բարոյագրկում, դիմագրկում են այն շռայլողին:

Համեստափայլ ու անվանի գիտնականի բազմամյա գործունեության արդյունքը իրոք պատմամշակութային անգնահատելի արժեք ունի, որի պատմաքաղաքական նշանակությունը անուրանալի է սպագա սերունդների համար հատկապես: Տարիներ առաջ Հովհաննես Այվազյանի նախաձեռնությամբ և իմ ներկայացմամբ Ջավախքի ՀԲՄ պաշտոնաթերթ «Ասպնջակի» 38 համարներում լույս տեսան Ջավախքի ազգագրության առանձին հատվածներ, որոնց հանդեպ անչափ մեծ հետաքրքրություն առաջացավ ընթերցողների շրջանում: Այդ պահից սկսած իմ մեջ սկսեցին գաղափար դարձավ հեղինակի երկու ծավալուն աշխատությունները միա-

սին, մեկ առանձին շքեղ հատորյակում («Ջավախքի հայոց ազգագրությունը և ժողովրդական բանավեպեր») ամփոփելու միտքը:

Տարիների հետ ինքնաբերաբար ձևավորվել էր գրքի տպագրությանը նախանձախնդիր և իմ ջանքերին անկեղծորեն սատարող ջավախահայերից կազմված մարդկանց փոքրիկ մի խումբ՝ Գևորգ Բդոյան, Հովհաննես Այվազյան, Յուրա Հովհաննիսյան, Վահագն Սարգսյան, մաս ուրիշներ էլ, ովքեր մեծարժեք այս ժողովածուն հայ ընթերցողի սեղանին դնելու համար արել են իրենց ձեռքից եկածը: Այս առումով առանձնահատուկ երախտագիտությամբ ցանկանում եմ նշել, որ ԵՊՀ հրատարակչության տնօրինության հոգածու վերաբերմունքի և Գյուլբենկյան հիմնադրամի ֆինանսական աջակցության շնորհիվ միայն ձեռագիրը գրքի վերածվեց և դարձավ ընթերցող շրջանակների սեփականությունը:

Ջավախքի հայոց բանահյուսության հավաքումն սկսվել է 19-րդ դարի վերջերին՝ ականավոր ազգագրագետ և բանահավաք Երվանդ Լալայանի կողմից: Ջավախքում ուսուցչությամբ զբաղվելու տարիներին մի Կարծախցուց (1888թ. մարտ) Ե. Լալայանը գրի է առնում «Միտ» խորագրով հեքիաթը, որը ինքն էլ հետագայում հրատարակել է 1910 թվականին «Ազգագրական հանդեսի» մի համարում (ԱՀ, 19, 1910, էջ 158-163):

Այնուհետև Երվանդ Լալայանը, շարունակելով սկզբնավորած գործը, Թիֆլիսում հրատարակել է «Ջավախքի բուրմունք» բանահյուսական գողտրիկ ժողովածուն, որի նյութերը ամենայն հավանականությամբ գրառել է հենց ինքը միննույն՝ 1880-ական թվականներին, ուր գետնդրված են եղել հայ ժողովրդի կենցաղն արտացոլող երգեր, աղոթքներ, պատմական, կրոնական ավանդություններ:

1898-ին Երվանդ Լալայանը «Ազգագրական հանդեսի» էջերում գետնդրել է մաս Զամդուրա գյուղի բնակիչ, բանահավաք Հ. Ազնավուրյանի ձեռքով գրի առնված որոշ բանակի Վիճակի երգեր (ԱՀ, 3, 1898, էջ 91-104): Ենթադրելի է, որ Ազնավուրյանն այդ երգերը գրի է առել հենց Ե. Լալայանի հանձնարարությամբ:

1909-1910 թվականներին Ե. Լալայանը գրի է առնում Ջավախքի չորս հեքիաթ և 1911-ին «Պառավաշունչ» խորագիրը կրող պրակով հրատարակում Ալեքսանդրապոլ քաղաքում: «Պառավաշունչ» պրակի ազդից հստակ հասկանալի է դառնում, որ հայոց ազգագրական ընկերությունը դեռևս 1908 թվականի մարտի 30-ին որոշել է առանձին գավառներում ստեղծել ժողովրդական բանահյուսությունը գրառող-հավաքող խմբեր: Դրանցից մեկը Ջավախքի ճյուղն էր, որի առաջին արգասիքն էլ լինում է հենց նշված «Պառավաշունչի» հրատարակումը: Սակայն, ցավոք, դրա գործունեության հետագա ընթացքը կարծես թե շարունակություն չի ստանում: Համեմայն դեպս, անհայտ մնալը և կամ տպագիր պրակների տեսքով մեզ հասած չլինելը դեռևս չի նշանակում, թե այդ կարգի աշխատանքներ Ջավախքում չեն կատարվել առհասարակ: Գանձա մեր գյուղի օրինակով միայն կարող եմ վկայել, որ քիչ չեն

եղել ոչ միայն ժողովրդական բանավոր հարուստ ավանդույթը փոխանցող բանասացներ և կատակաբաններ, ինչպես, ասենք, Լույսիկյան Լևանը (Լևան բիճան), Լույսիկյան Վոլոդյան (Չլո Վալոդ), ողջ Ջավախքում հայտնի Գրիգորյան Հմայակը, Փուրեղ Դարիբյանը, Սիմոն Նալբանդյանը, նաև, անշուշտ, ուրիշներ էլ, ովքեր, հմուտ պատմողներ և ժողովրդական անբավելի իմաստությունը լավագույնս գնահատողներ լինելուց բացի, որոշ գրառած-հավաքած նյութ էլ են թողել եկող սերունդներին:

Եվ այնուամենայնիվ, երկար ժամանակ Ջավախքի ժողովրդական բանավոր արվեստը բանասերների ուշադրությունից դուրս է մնում: 1960-ական թվականներին Դիլիսկա գյուղում հնագետ Գրիգոր Կարախանյանը գրի առնում և հրատարակում է 14 հեքիաթ («Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», հ.-9, էջ 501-543):

Վարդ Բոդյանի գրառումներից պարզում ենք, որ 1938 թվականին Երևանում իր անձնական նախաձեռնությամբ նա փորձել է շարունակել նախորդների սկսած գործը: Առաջին գրառումը կատարել է Երևան մշտական բնակության տեղափոխված ծերուկ առակախոս Գարեգին Հայրապետյանից (գյուղ Չամդուրա) և իր ազգական, ախալքալաքցի Գևորգ Բոդյանից:

1940 թվականի ամռանը, հայրենի գյուղում Բոդյանը, նպատակային աշխատանք կատարելով, գրի է առել առակներ, հեքիաթներ, ավանդություններ, պարեգներ, սիրո երգեր և այլն: Ասացողները եղել են հիմնականում տարեց տղամարդիկ, կանայք, նաև, ինչն ինքնին ուրախալի երևույթ է, խմբված աղջիկներ ու պատանիներ: Ասացողների մեջ աչքի են ընկել Վարվառե, Անուշ և Բալասան Բոդյանները, Նվարդ Ավագյանը, Եվա և Մուշեղ Հակոբյանները, Եղիշե Պոտոսյանը, Վերոն և Նագո Եսոյանները, Սինաս Իսկանյանը, Սանդուխտ Իսպիրյանը և ուրիշներ:

1941-1944 թվականներին Փոքր Խանչալի, ինչպես նաև Փոքր և Մեծ Գյունդուրա գյուղերում Վարդ Բոդյանի կողմից հետևողականորեն շարունակվել են գրի առնվել բանահյուսական տարբեր ժանրերի նոր, տարաբնույթ նյութեր: Մյևույն գործը, նույն լարվածականությամբ, հեղինակը իրականացրել է նաև Երևանում:

1947-ին հեղինակը բանահավաքչական գործունեություն է ծավալել հատկապես Մշո աշխարհից տեղափոխված գյուղերում՝ Թորիայում և Ուճմանայում: Նախկինում որևէ մեկի կողմից ընդհանրապես գրի չէր առնվել հայոց այս հատվածի բնակչության բանահյուսությունը: Նշյալ գյուղերում գրի են առնվել հեքիաթներ, երգեր և աղոթքներ, զվարճախոսություններ, առակներ, նաև այլ ժանրի նյութեր, որոնց ասացողներն էին թորիեցի Պողոս Գալոյանը, Հովիկ Ասլանյանը, Պողոս Դոշոյանը, ուճմանեցի Վաչիկ (Վաչագան), Մկրտիչ և Լևոն Թումասյանները, Ներսես Գասպարյանը, տիկին Չեչիլ Խաչատրյանը, Անուտկա Շահինյանը և ուրիշներ:

1965-ին «այլևս որոշակիորեն ուշացած» բանահավաքը Ջավախքի Աբուլ գյուղից Երևան տեղափոխված երգիչ ամուսիններ Ռուբեն և Սիրուն Բոդյաններից

(թերևս՝ մոտ կամ հեռու ազգականներ և կամ՝ պարզ ազգակիցներ) գրի է առել բավականաչափ թվով նոր ու բազմաբնույթ երգեր:

Մերենիա գյուղից Երևան տեղափոխված Մամբրե և Բեթխեն Գոմկեյյաններից գրի են առնվել (1980թ.) ազգագրական հարուստ նյութեր, ինչպես նաև որոշ քանակության առակներ, ասացվածքներ և այլն:

Ամբողջության մեջ էլ հավաքած այս նյութերն են կազմում ներկա ժողովածուի մաս: Նյութեր, որոնք հավիտենական մոռացումից փրկված լինելով ժողովրդի գալիքի հանդեպ խորապես զգայուն անհատի կողմից, այնուամենայնիվ ներկայացնում են Ջավախքի հարուստ բանահյուսության սոսկ աննշան հատվածը: Այլևս 21-րդ դար թևակոխած հայ նորագույն սերունդները, եթե անտարբեր գտնվեն և արհամարհեն մեր խորագետ նախնյաց իմաստությունն ու փորձը, այդ ծովական իմաստության մեջ տարրալուծված գերճշգրիտ գիտելիքը, ապա մյուս ազգերի նման իրենք էլ մի օր կկորցնեն մեր Տեր Աստծուն, ինչն այլևս անդառնալի աղետ կլինի առաջին հերթին մեզ ու նաև ողջ մարդկության համար: Այո՛, ժողովրդական հարուստ բանավեստը մեզ Աստծուն հարաբերող, Աստծուն հասցնող կարևորագույն մայրուղիներից է:

Ջավախք հայաշխարհը հազարամյակների ընթացքում պարբերաբար ունեցել է նաև վերաբնակվածների մեծ հոսքեր, որոնք աստիճանաբար խորացել են Վրաստանի խորքերը, մասամբ ձուլվել դավանակից եղբայր ժողովրդին: Վերջին վերաբնակված հոսքի մեծամասնությունը 1828-1830-ական թվականներին եկել է Կարնո նահանգից, իսկ փոքրամասնությունը՝ Տուրուբերանի նահանգից: Առաջինը պատկանում է Կարնո բարբառին, երկրորդը՝ Մշո բարբառին: Այդ երկու հատվածներն էլ վերջին մեկուկես հարյուրամյակում չաղարտված պահպանել են պսպեմական կենցաղավարությունը հատկապես այն պատճառով, որ մայր Հայաստանի հետ շփումներն ու մշակութային կապերն ամենատարբեր պատճառներով ակտիվ չեն եղել: Բարբառը, որով գրառվել են բանահյուսական նյութերը (1930-1970-80-ական թվականներ), դպրոցների շնորհիվ աստիճանաբար փոփոխության է ենթարկվել: Գրական լեզվի բազմաթիվ բառեր, ոճեր ու գրական-գեղարվեստական լեզվական «կառույցներ» մուծվել են նշված բարբառներ, թեպետ բոլոր դեպքերում էլ հստակ նկատելի է բարբառներին և հնչյունաբանությանը հարազատ մնալու գրառողի զգայուն վերաբերմունքը:

Եվ թեև բարբառները որոշակիորեն անխուսափելի փոփոխություններ են կրել, այնուամենայնիվ բանահյուսությունն իր էության մեջ պահպանել է 19-րդ դարի ոգին: Այստեղ առաջին հերթին խոսքը վերաբերում է ավանդական բանահյուսությանը: Մինչդեռ 1930-ական թվականներից Ջավախքում առաջացել են բանահյուսական նոր շերտեր, որոնք արտացոլում են գավառի աշխարհագրական, պատմաազգագրական և կենցաղային նոր երևույթները: Առանձնապես այս տեսակետից աչքի է ընկնում երգը (երգային արվեստը): Ցանկության դեպքում էլ դժվար կլինի իս-

պառ մոռացության տալ, ասենք, առաջին և երկրորդ աշխարհակործան մեծ պատերազմների, կոլտնտեսային կարգերի, դասակարգային անհաշտ պայքարի, ինչպես նաև հարակից այլևայլ երևույթների ակնհայտ արտացոլումները, ուր, գաղափարագեղարվեստական առումով էլ, աղաղակող է հորինվածքների թեմատիկ-ժանրային, նաև հուզական մահանջը, անպարտակելի՝ շինծու, արհեստական խանդավառությունը:

Եվ այնուամենայնիվ, մասնակիորեն ներկա են մաս բացառություններ, որոնցով միշտ էլ հատկանշվում են ժամանակները, սերունդները և անհատները: Մինչ լուրջ ու «բազմագրագետ գլուխները», իբրև դարակազմիկ գիրք ու տեսություն, փիլիսոփա և հասարակագետ, այլևս մի քանի հարյուրամյակ աշխարհը հակամարտ ճամբարների վերածած (դեռևս այսօր էլ մահանջող սոցիալիզմի «հիշատակի» առջև ծնրադիր տարվորումներ են հնչեցվում), վիճում ու թունդ բանավիճում են սոցիալիզմի անփոխարինելիության առասպելի շուրջ, հեռավոր 1947-ի օգոստոսին, իբրև բանահյուսական նյութ, Ջավախքի Թորիա գյուղում գրի է առնվում «Կոլխոզնիկն ու մենատնտեսը» դիալոգային ոտանավորը (ընդամենը 21 տող), ուր գյուղաշխարհի մարդու պայծառ ու մախազոյաբանական անսխալ «երիշով» բացահայտված և մատնացույց է արված ամենակարևորը՝ ադամդրդու կամքը, որն այնուամենայնիվ բռնադատվում-բռնաբարվում է կոլխոզի ու կոլխոզնիկների կողմից, որքան էլ մենատնտեսը, ամենաանհավատալի մի համառամտությամբ, **կոլխոզ** չմտնելու ճիգեր է գործադրում: Բայց չէ՞ որ խորագետ Բարձրյալը, բանական լույսի և հավիտենական կյանքի հետ մեկտեղ, հեռատեսորեն ազատ էր թողել մաս մարդ-արարածի կամքը:

Ինչպես տեսնում ենք, երկարուձիգ տասնամյակներ (շուրջ վաթսու տարի) են ընկած նրանց՝ Լալայանի և Բոդյանի ծավալած հավաքչական գործունեության միջև: Ցավոք, մեկ-երկու այլ բանահավաքների կատարած աշխատանքը իրոք դիպվածային է, անշարունակական և գիտական առումով ոչ նպատակային ու չհամակարգված: Մինչդեռ հայոց Գուգարք մահանգի (ժամանակին՝ եզերային գորավոր բղեշխություն) Ջավախք և Լոռի հատվածները, ապա և Էրզրումյան բնաշխարհը բանահյուսական անհատների շտեմարաններ էին, ակունքային անգնահատելի հարստություն, որոնց գիտական հետազոտման բարձիթողությունը որևէ հիմնավոր արդարացում ունենալ չէր կարող:

Պատկերը իսկապես որ ներելի չէ: Ջավախահայության բանավոր ստեղծագործ մտքի բեղուն արգասիքի փրկման և գիտական ուսումնասիրության գործում որքան էլ կարևոր լինի այս մարդկանց դերը, միևնույն է՝ ահռելի են կորուստները և, ավա՜ղ, անվերադարձ: Թերացման պատճառները թերևս կարող են մաս հարգելի լինել, բայց կորուստների հանդեպ չկա և չի կարող լինել արդարացման որևէ փաստարկ: Ամեն մի հարցադրում այսօր այլևս ժամանակավրեպ է: Նշանավոր բանասեր և բանահավաք Երվանդ Լալայանը ավելի քան դիպուկ է ձևակերպել. «...*քաղաքակրթության*

հորը լսւիում է անցյալի բոլոր հիշարարկները»: Անցյալից միշտ էլ, այո, դժվար է լինում բաժանվելը: Պատճառը սովորույթի շրջանառու ուժը չէ միայն. մեծ ու անփոխարինելի արժեքներ են անվերադարձորեն կորչում-անհետանում:

Ժողովրդական բանարվեստով զբաղվողների գործունեությունը, գիտականորեն վերցրած, իրապես տքնություն է, որ թերևս հիշեցնում է մեր միջնադարի լուսադավան գրիչների խնկարկելի կյանքն ու գործը, որոնց անաղմուկ, անձնուրաց աշխատանքը, անհավակնոտությունը, ծայրագույն նվիրումն ու ծայր համեստությունը հավիտյանս մնալու են մեր միջնադարյան հայ իրականության չխամրող արժեքներից: Բողոքելով աչքերի նվազող լույսից, ձեռքերի դողից՝ անապահով, միայնակ-մեկուսի, երբեմն մաս կիսաքաղց այս պարզ մարդիկ ընդօրինակած մատյանում հաճախ արձանագրում էին ընդամենը.

- Ես մեռանիմ դառնամ ի հող, գիրս մնա հիշարարկող:

և կամ՝

- Կարդացեք զգիրս և փվեք գողորմին...

Ո՛չ անուն ու ազգանուն, ո՛չ ծնող ու ծննդավայր, ի՛ր իսկ անձը կարևորող ոչ մի մատնանշում: Ի՞նչ է սա. կատարած գործի նշանակության անգիտացո՞ւմ, Հիսուսյան ըմբռնո՞ւմ առաքինության, մատյանների և մատյան ստեղծողների նկատմամբ խորն ու անհունորեն անսահման պատկառա՞նք: Ինչ էլ լինի՝ արժանի է խորունկ հիացմունքի և, այո, անպարագիծ հարգանք է ներշնչելու միշտ: Գուցե ժողովրդական բանարվեստի գոհարները և գիրք-մատյանների խորհուրդը մաքրում, սրբագործո՞ւմ են մարդկանց երկրային մսեմ կրքերից... Մի՛գուցե: Անառարկելի է, սակայն, որ հաճախ ձիգ տարիներ ու տասնամյակներ է տևել այս մարդկանց տքնությունը: Հաճախ տկար, մեղանոտ գրիչը ձեռքին, դժգոհելով մարմնի թուլությունից, տանջահար հոգին լուռ, անաղմուկ ավանդել է ի Տեր՝ անանձնական, մաս անջինջ հիշատակ թողնելով հետնորդներին:

Մասնավոր գրույցի կարգով մեզ է հասել հետևյալը. գրող Դերենիկ Դեմիրճյանը, անուղղակիորեն տեղեկանալով տակավին երիտասարդ Վարդ Բդոյանի ծրագրերին ու ծավալած գործունեությանը, միտք է հայտնել, որ Ջավախքը, հազարամյակների դեռևս քիչ ուսումնասիրված իր պատմությամբ, ճակատագրով հայ ժողովրդի բնօրրաններից է և ենթակա է գիտական բարեխիղճ հետազոտության: «Արդեն մեկ դարից ավելի է, - պարզաբանել է մեծանուն գրողը, - տեղի հայոց ժողովրդական ստեղծագործությունը խառնվել-հյուսվել է Կարնո դաշտի բանավոր հարուստ ավանդությանը: Պետք է մենք էլ մեր Գարեգին Սրվանձտյանը ունենա՞նք, թե՞ ոչ: Ի վերջո մեկը պե՞տք է շարունակի մեր Պատվական փեսայի գործը»։ Այնհայտ է, որ մա նկատի է ունեցել ականավոր ազգագրագետ, հայագետ ու բանահավաք Երվանդ Լալայանին, ով դեռևս անցյալ դարավերջին, դասավանդելով Ախալքալաքի թեմական դպրոցում, ամուսնացել էր տեղի հասարակական գործիչ Արտեմ Հարութ-

յունյանի դատեր՝ Հայկանուշի հետ, նրա հետ էլ ուսանել Եվրոպայում և նշանակալի ավանդ բերել տարածաշրջանի բանավոր ստեղծագործության հավաքման և ուսումնասիրության գործում:

Պատմական գիտությունների դոկտոր Վարդ Հարությունի Բդոյանի «Ջավախքի հայոց ազգագրությունն ու ժողովրդական բանավեպեր» ստվար ժողովածուն գալիս է շահեկանորեն լրացնելու Երվանդ Լալայանի «Ջավախքի բուրմունքը» գրքին, որի նյութերը մեծ երախտավորը տակավին 1880-ական թվականների վերջերին անձամբ էր գրառել-հավաքել, և, իհարկե, «Ջավախք» արժեքավոր աշխատությանը:

Մեզանում բանահյուսական նյութերի գրառում-հետազոտումը, ցավոք, մույնպես հետ մնաց համաեվրոպական ընթացքից, չունեցավ, սկզբնական փուլում գոնե, պարզ ու համակարգված բնույթ հանրահայտ այն պատճառով, որ Հայաստան հնավանդ ու մոռացված երկրում «Ժամանակը դուրս էր ժայթքել իր շավիղից», արյուն ու ավեր էր. տեղահանված հազարամյա իր հայրենիքից, քշվում-սրածվում էին հայասերունդ հոծ բազմություններ՝ ինքնասպանություն գործող ապիրատ մարդկության աչքերի առջև:

Խոսելով ցեղասպանության մասին՝ մենք աներկբա ու առաջնահերթ նշում ենք միլիոնավոր անմեղ զոհերին ու բռնազավթված հայրենիքը: Եվ դա ինքնին բնական ու հասկանալի է: Մինչդեռ ցեղասպանության, որպես առհասարակ մարդկության դեմ գործված հանցագործության, աղետաբեր հետևանքները շատ ավելի ընդգրկում են, շատ ավելի խորքային ու հեռագնա: Սպանվում է ոչ միայն կյանքը, վերապրողների համար խաթարվում է ոչ միայն կյանքի բնական ռիթմը, այլև սերունդների համար խզվում-խաթարվում է դարավոր ավանդներն ու հոգևոր արժեքները փոխանցելու բնականությունը, ինչն էլ ցավալիորեն հանգեցնում է հանրության հոգևոր նկարագրի խեղման ու անցանկալի այլասերումի:

Պատմական էքսկուրսը այս իմաստով ավելի քան տխուր է. Հայաստան երկրում գրեթե անհնար է գտնել չտեղահանված նահանգ ու գավառ: Շատերը՝ ոչ մեկ անգամ: Բնականաբար, ապրողների համար առաջնահերթը դառնալու էր բանահյուսական նյութեր հավաքելն ու կորստյան երախտից դուրս կորզելը: Գիտնական-բանահավաքի գործունեությունը այսուհանդերձ ավելի քան կարևորվում էր: Վարդ Բդոյանը եղավ այն եզակիներից, ով, ժողովրդի կենսական շահին հետամուտ, աճապարեց կատարել նահանջող պատմության տագնապաշեշտ հրահանգը:

Տասնամյակներ շարունակ Վարդ Բդոյանի գրառում-հետազոտում-գիտական դասակարգումը այլ բան չէ, քան հավիտենական մոռացումից ամենայն արժեքավորը փրկելու գիտակցական մղում և ճիգ, ով իր անվանի նախորդի նման բանահյուսական նյութը, գեղարվեստաճանաչողական նշանակությունից բացի, անշուշտ դիտարկում էր նաև որպես պատմաազգագրական տեղեկությունների անգնահատելի սկզբնաղբյուր: Նպատակը ազնիվ էր և հազարապատիկ արդարացված, քանի որ

մայր ժողովրդին էր վերադարձվում այն ամենը, ինչը ժողովրդի հոգու և ինքնության մասն է կազմում, նրա հավաքական նկարագրի գույնն ու բույրն է, համն ու հոտը, Աստվածադրոշմ կնիքը:

Ժողովածուում նուրբ, խորագետ գիտնականի բարեխղճությամբ ուշադրություն է դարձվել բանահյուսական թե՛ վիպական, թե՛ քնարական որոշակի ժանրատեսակների վրա (ավանդություններ, հեքիաթներ, առակներ, զրույցներ, զվարճախոսություններ, վիճակի, հայրենասիրական և պանդխտության երգեր, կատակերգեր և այլն), որոնց աղերսը ազգագրությանը ակնառու է: Ընդամին, ժողովրդական աղոթքները, անեծք-օրհնանքների մի զգալի մասը հեթանոսական արմատներ ունեն և կարող են թերևս առաջին հայացքից անհարիր թվալ քրիստոնեական աշխարհայեցողությանը: Պետք չէ, սակայն, պարզապես իներցիոն մղումով տուրք տալ ավանդաբար մեզ պարտադրված, միտքն ու հոգին բռնադատող կարծրատիպերին: Չերբազատվել է հարկավոր իրենց դարձնել ապրած կեղծ մտքերից ու մտայնությունից, ոսկրացած կաղապարներից, և ամեն ինչ նոր լույսի տակ ի հայտ կգա, նորովի կընկալվի: Հնավանդ ասացվածքներն ու ասույթներն իմաստային առումով երբեմն վերափոխվել են ճիշտ իրենց հակոտնյա հասկացությանը: Այս վերջին միտքս ընդհանրական իմաստ ունի և հատկապես սույն ժողովածուին չի վերաբերում: Կարծում եմ՝ խորապես կկարևորվեր դրանց նախաիմաստների բացահայտում-վերականգնումը ժողովրդի մտածողության և աշխարհըմբռնման պարզաբանման խնդրում: Նախաիմաստներ, որոնք առանց Աստվածաշնորհի բարեհաճ բացահայտման, երբևիցե և ըստինքյան հետ չեն վերադառնա և չեն բարմացնի մարդկության մթազնաձև հիշողությունը, ինչը թերևս օղ ու ջրի մման է անհրաժեշտ Աստվածային լույսից անհուսորեն շեղված մարդկությանը: Առանց հիմնավորումների, հպանցիկ բերենք պարզապես մի քանի օրինակ: Այսպես.

- *Որբեղ հաց, էնրեղ կաց:*
- *Շունը տերը (տիրոջը) չի ճանաչում:*
- *Հայի հեպին միտքը (խելքը) իմը լինել:*
- *Վերին արտի ցորենը չէս (...և այլն):*

Առաջին օրինակը մերժվում է մերօրյա սերունդների «սքափ և զգաստ» գիտակցությամբ, որպես թե անհատի և հավաքականության արժանապատվությունը վիրավորող մի կարգախոս: Երկրորդ օրինակը պահպանել է ընդհանրացված-փոխաբերական իմաստը սոսկ: Երրորդ օրինակը ընկալման և պարզաբանման առումով թվում է հեշտ, մինչդեռ չափազանց խաբուսիկ ու թվացյալ է այդ հեշտությունը, և բոլոր նրանք, ովքեր միամտությունը կունենան մեկնաբանելու և կամ էլ բացատրել սույն խորախորհուրդ ասույթը, կամա-ակամա ընկղմվելու են պարզունակության ճահիճը և արդյունքում միմիայն մանկամտություններ և հիմարություններ են դուրս տալու: Իր «Արարատ» բացառիկ բարձրարվեստ ֆիլմում հայ աշխարհահռ-

չակ կինոթեմադրիչ Ատոմ Էգոյանը հիշյալ այս ասույթի պարզաբանման անդրադարձ-անհրաժեշտությունը ունի ասելիքի բերումով: Եվ կատարել է մախնական ինֆորմացիայի (մախսահմաստի) բացահայտում, ուր, իբրև գեղարվեստական ճշմարտություն, հենց գեղարվեստական հարթության մեջ միանգամայն սպառիչ մեկնաբանություն ու հիմնավորում է ապահովել:

Չորրորդ օրինակի մասնակի մեկնաբանումն անգամ ենթադրում է մուտք գործել անսահմանության տիրույթ, ինչն այս գրքի խնդիրներից դուրս է:

Մարդկային միտք-մտածողությունն, այո՛, լրջագույն «վթարման» է ենթարկվել, և վերակենդանացման (մախսահմաստների վերականգնման) առումով Վարդ Բդոյանի գիրքը, առաջին էջից մինչև վերջին տողը, բացառիկ արժեք է ներկայացնում: Թերևս հոգուս մեղք չանեմ. հարգարժան գիտնականը հազիվ թե ակնարկվող դիտանկյունով է գործել և կամ վերաբերվել իր գործունեությանը:

Բարբառային անպաճույճ պատումներում ժողովրդական իմաստության անգին գոհարներ են ամբարված, ընտրության հմտություն և գեղարվեստական անուրանալի ճաշակ է առկա ինչպես չափածո, այնպես էլ արձակ ժանրատեսակներում: Ելակետ ու չափանիշ, նյութի հավաքման սկզբունք և դիսցիպլին որպես, այստեղ անտարակույս ընտրված է ոչ միայն հասարակայնորեն բնորոշը, գեղարվեստորեն ընդհանրացվողը, այլև ժամանակների քննությունը բռնածը, ժամանակների քննախույզ մաղից անցածը, հազարապատիկ գտվածը, որոնք, ցավոք, ժամանակի դարձողարձիկ հոլովություն, կրելով դարաշրջանի պատմաբաղադրական, տնտեսական, էքոն-մշակութային առումով հարափոխ կյանքի, հանրության և անհատ մարդկանց ներգործության դրոշմը, լեզվաքերականական, բառիմաստային նկատելի աղավաղումների են ենթարկվել: Ժամանակը, որպես անփույթ մի ավարառու, մանրախնդիր մի հետևողականությամբ, այսպես ու անխղճորեն թալանի է ենթարկել աղամական մարդկային ցեղը՝ մթագնելով, անընկալելի դարձնելով մախնական իմաստ ու խորհուրդ:

Խոսքս առաջնահերթ վերաբերում է հեքիաթի ժանրին, ավանդապատում-ավանդազրույցներին, ժողովրդական երգերին, վիճակի երգերին ու հին ասքերին, ուր տեղեկատվական երկնառաք թաքնախորհուրդ իմաստության ծովն է երերածուփ տարուբերվում՝ գաղտնակուլ ժամանակի հանդեպ անտարբեր թավալումով: Երբևէ պարզել է հարկավոր հեքիաթ ստեղծողի ինքնությունը, որքան էլ մարդկային սերունդները, հազարամյակներ ի վեր, ցավալի, ողբալի և ամոթաբեր միամտությամբ հեքիաթները համարեն պատմություն երազների մասին: Դրանք ավելի շուտ երջանկության հասնելու բանաձևեր են, որոնց անգիտանում են մարդկանցից ամենաուսյալներն անգամ, և ամեն անգամ, երբ իրենց անհրաժեշտ է լինում հերքելու-ժխտելու սուտը, կեղծիքը կամ էլ որևէ անմտություն, իրենք են հենց անմտանում ու թեթևամտորեն եզրափակում՝ **Հեքիաթներ մի պատմիր:**

Թումանյանը գտնում էր, որ նույնիսկ հանճարն անընդունակ է հեքիաթ ստեղծել, միաժամանակ հավաստելով, թե հեքիաթի ժանրի վերաբերյալ ոչ միայն մեզանում, այլև լուսավորյալ Եվրոպան էլ բավարար պատկերացում չունի. այնտեղ, ուր իշխում են հավերժական սիմվոլները... Ինչևէ, մարդկությունը իրոք որ կորցրել է ոտքի տակի հողը, կառչել է նյութից, բռնված է մամոնական տենդով, և դեպի Աստվածայինը վերադառնալու համար նրան, այո՛, ամուր «հենման կետ» է հարկավոր:

Ջարմանալի նմանություն է երբեմն նկատելի գրառված այս հեքիաթների և «Հազար ու մեկ գիշեր» ժողովածուի հեքիաթների միջև: Արաբական հեքիաթների ժողովածուն ցավոք թարգմանություն է ռուսերենից և, թեպետ, այնտեղ զգալի են ճապաղ և անհարկի կրկնվող հատվածները, որոշ հեքիաթներում, այնուամենայնիվ, պատմելաեղանակը, գործողությունների զարգացման ընթացքն ու պատումի ոճը, իսկ սակավ դեպքերում, ինչպես օրինակ՝ «Ճիտու խրատը» հեքիաթի ամբողջական հատվածներ ճշգրտորեն նույնանում են արաբական «Եզան և էշի պատմությունը» հեքիաթի սյուժետախմաստային կողմին: Այս խնդիրը կարող էի մաս չնշելու աստիճան չկարևորել, սակայն համոզմունք ունեմ, որ կրկնվող համանման վարիացիաների, թափառող սյուժեների խնդրով մասնագետները հարկադրված կլինեն մեկ անգամ հիմնավորապես զբաղվելու, մեկ անգամ և հիմնավորապես գիտական լուրջ քննության առնելու առկա անհերքելի իրողությունները, որոնք վերաբերում են հեռու և մոտ ժողովուրդների ընդհանրական-միասնական պատմությանը և կարող են լույս սփռել նրանց և ողջ մարդկության խոր անցյալի վրա:

Ճիշտ նույն կերպ էլ ժողովրդական երգերի պարագայում մասնագետները, հայ ժողովրդական երգերի հիմքը հոգևորը մատնանշելով, մեկ անգամ և հիմնավորապես պարտավորված կլինեն մաս համակարգված հիմնավորումներ բերելու, խորն ու համակողմանի ընդհանրացումներ կատարելու: Նման այն մարդուն, ով Անհուն-Անսահմանի գեղաբանդակ շքամուտքի առջև ձեռքը դռան բռնակին տարել, սակայն բաց չի անում ու չի մտնում ներս:

Հավատալիքների հետ կապված երգերի համանմանությամբ, հիշողության մեջ մնացել էին արտասանվող տեքստային հատված ունեցող խաղեր, որոնք, մասամբ կամ ամբողջական, փորձեցի վերականգնել հայրենի Գանձայում և Երևանաբնակ գանձացիների օգնությամբ (Տե՛ս, Հավատալիքներին առնչվող երգերի բաժինը):

Ինչպես ժողովրդական երգերի պարագայում երգվելու հանգամանքը, այնպես էլ խաղերի վերածելու նպատակը եղել է մեկը. ուղեկցվող տեքստերի պահպանումը և գալիք սերունդներին հնարավորինս անխաթար դրանց փոխանցումը, որքանով որ այդ տեքստերը չափազանց կարևոր տեղեկատվություն են բովանդակում:

Բնութագրականը զուտ տղայական այս խաղերում ճարպկության, ցատկ-թռիչքների թեթևատլետիկական ուղղվածությունն է, որոնցում տղաներից մեկը կռահում է ձիու նման (Կարսում, օրինակ, խաղը կոչվել է «Չիականգ»), իսկ ընտրված

վարպետը, թռչելով նրա վրայով, հրահանգում է. «Ինձ հետ եկեք, տղաներ» և արտասանում տեքստի հերթական տողը: Բառերը խառնողը կամ մոռացողը ինքն էր կռանում: Կտրականապես արգելվում էր մոռացողին հիշեցնել հերթական տողը: Միտումը հստակ է իմանալ, ճիշտ մտապահել տեքստը:

Խաղերի այս տեքստերում առանձնահատուկ հիշատակվում-կարևորվում է Երևան բնակավայրը, որը տվյալ դեպքում հստակ նկատելի է Երևան-Վան-Արգրում-Ջավախք շրջագծում (Երևանը հիշատակվում է նաև վիճակի թուրքերեն երգերում իր երեք նշանավոր եկեղեցիներով): Դիտարկվող փաստը, կարծում եմ, որքան հետաքրքիր, նույնքան էլ դուրս է սույն ժողովածուի նյութերի քննությունից:

Բանահյուսական գոհարները մեր օրերից մինչ հազարամյակների խորքը ձգվող Ջավախք հայաշխարհի խոսք ու գրույցն են, երգը, ինքնատիպ, անկրկնելի, վիպերգող հոգու լուսաբաղձ ելևէջումները, որոնց արժևորմանն ուղղված ավանդական մեր հայացք-նայվածքը, գիտական միտքն ու ինտելեկտուալ մեր ողջ խորաթափանցությունը, ամենայն պատասխանատվությամբ ու ամոթախառն խոստովանումով եմ վկայում, անարժեքորեն անբավարար են այլևս: Մարդկության անցյալը զննելու, հասկանալ-իմաստավորելու առումով մարդկությանն է հենց անհրաժեշտ ինչ-որ կերպ, ինչ-որ մի հրաշքով մաքրել սեփական փառակալած աչքերը:

Հինկտակարանային Սողոմոն Իմաստունին առնչվող պատումները, որոնք հայոց մեջ հազարամյակներ ի վեր պատմվել-պահպանվել են Աստվածաշնչյան համանուն կերպարից որոշակի շեղումներով, ինքնին հետաքրքիր չե՞ն արդյոք: Գիտական-վերլուծական մեր միտքն իրավամբ ասելիք չունի՞ այստեղ:

Ուշադրություն հատկապես կանգ առավ այն ընթացակարգի վրա, որ վիպական բանաձևային ստեղծագործություններից, ի թիվս հանելուկների, շուտասելուկների, առած-ասացվածքների, երդումների, օրհնանքների և, մանավանդ, նզովք-անեծքների «շարունակություն» որպես չի գրառված, թեկուզև սահմանափակ քանակով, ոչ մեկ հայհոյանք, առօրյա հրապարակավ գործածվողներն անգամ, նույնիսկ սկնարկված չէ նրանց մասին: Մինչդեռ հայհոյանքները մարդկային շատ որոշակի հոգեվիճակների պատկեր-արտահայտություններ են, մարդկային հարաբերությունների բնութագրեր, որոնց գիտական ուսումնասիրությունը շահեկան կլիներ բազմաթիվ առումներով: Ի դեպ, կարող էի սա նաև բացթողում և կամ բերացում համարել, եթե այս ուղղությամբ անձնական իմ պրպտումները զարմանալի մի եզրահանգման բերած չլինեին ինձ. լեզուն (նախալեզուն), որով համայն մարդկությունն է նախապես հաղորդակցվել, գերծ է եղել հայհոյանքներից: Այլ կերպ ասած՝ նախալեզուն հայհոյանք չի ունեցել: Եվ ժամանակի մեջ առաքիմություններից աստիճանաբար հրաժարվող աղամական մեր վարքն է, որ ծնունդ է տվել հայհոյանքին ու հայհոյությանը՝ առանձին բառերի ու արտահայտությունների մեջ բևեռացնելով անհատի սուբյեկտիվ վերաբերմունքը, ժամանակաշրջանն ու բարքերը, իրավահարաբե-

րությունները: Այս կերպ միայն կարող եմ թերևս մասնակիորեն արդարացնել սիրելի գիտնականի փոքրիկ զանցառումը:

Կարծում եմ՝ ժողովածուն կարող էր իրապես թերի լինել, եթե նրանում ներառած չլիներ ջավախահայության ինքնատիպ հոգեբանության ու ակունքային նախաբարբառ լեզվամտածողության թանձրասերուցքը հանդիսացող «համադամ» զվարճախոսությունները՝ սրամտություն, անեկդոտ, հումոր-հումորեսկներ, որոնց կոլորիտային, հյութեղ պատումը ծավալվում է ցրտաշունչ ու բարձրիկ բնաշխարհի նրբանուրբ զգացողությամբ: Հետևաբար ժողովածուն, առավել ամբողջական տեսնելու ակնկալիքով, հավելեցի նաև տակավին 1992-ին իմ իսկ առաջաբանով, խմբագրումով, գիտական դասակարգումով և նաև անհրաժեշտ ծանոթագրումներով հրատարակած Հմայակ Գրիգորյանի «Սրամտում է Ջավախքը» գողտրիկ գրքույկը: Հասկանալի է՝ որոշակի լրացումներով և կրճատումներով, նաև ժամանակին տպարանի կողմից թույլ տրված վրիպակների վերախմբագրումով, որի գեղարվեստական ձևավորումը իրականացրել էր ճանաչված և սիրված ծաղրանկարիչ Ալեքսանդր Տաշչյանը:

Ծալկահայոց բանավոր ստեղծագործության մնուշներից ժողովրդական մանկների՝ ժողովածու «մուտքագրելու» ջավախքցու բնական իմ ցանկությունը որևէ կերպ չէր համերաշխվում գրքի աճող ծավալների հետ. տպագրության խնդիրը մշտապես աչքիս առջև՝ չէի կամենա հազար էջի սահմանախախտումը թույլ տալ: Ի վերջո, ելքը կարծես թե գտա. ժողովրդական խաղիկներին զուգահեռ, միևնույն էջերում զետեղեցի նաև դրանք՝ խոր ավստասանքով մտաբերելով Ախալցխայի, Ասպինձայի և հայաբնակ մյուս շրջանների բանավոր ստեղծագործության անմար ու անհամար զանձները:

Փոքր Խանչալի գյուղում գրառված թուրքերեն վիճակի երգերը (135 քառյակ) ես նախապես հակված էի հայերեն տողացիներով ներկայացնել: Հանդիպել և բազմաթիվ թուրքագետների հետ քննել եմ խնդիրը: Թարգմանության առումով պարզվեց՝ առկա էին դժվարություններ. թուրքերեն բառերին հավասար, գուցեև ավելի, քրդերեն բառեր էին գործածված, որոնք այսօրվա քրդերենից էականորեն տարբերվում էին: Եվ քանի որ բոլորին հայտնի են վիճակի երգերի ընդհանրական մոտիվներն ու բովանդակային ընդհանուր ուղղվածությունը, և հայերեն տողացիները այդ առումով շատ քիչ բան էին փոխելու: Ի վերջո հրաժարվեցի նաև այդ մտքից: Կարծում եմ՝ հարգարժան հեղինակն էլ, այս նկատառումով միայն, անձնապես հեռու էր մնացել նման գայթակղությունից: Եվ այնուամենայնիվ, որոշակիորեն աչքի առջև ունենալով իհարկե շարքային հայ ընթերցողին, նպատակահարմար և ճիշտ համարեցի շուրջ մեկուկես տասնյակի չափ հայատառ թուրքերեն վիճակի երգեր զուգահեռաբար ներկայացնել նաև հայերենով (թեկուզև մոտավոր իմաստը), ինչն էլ, սիրահոժար հանձնառությամբ, կատարեց բանիբուն բանասեր, թուրքագետ Արամ Թումաս-

յանը: Թեև, դարձյալ կրկնեմ, իմաստ կունենար գեղարվեստորեն հույժ համարժեք, արարող մեր ժողովրդի մտքին, սրտին, ոգուն ու ոճին հարազատ թարգմանությունը միայն:

Հավելված 1-ում ներկայացված հայատառ թուրքերեն վիճակի երգերը, կարծում եմ, հետազոտողների կողմից կարժանանան պատշաճ ուշադրության: Սույն երգերը տեղեկատվական հարուստ նյութ կարող են տալ ոչ միայն հայ-քուրդ-թուրք եռակողմ, տարաբնույթ փոխառնչությունների առումով առհասարակ, այլև Կաթմապրի նույն այդ երգերում, որքանով որ դրանք ելնում են Համբարձման ծիսակատարությունից և ծառայում են նրան, որևէ կապ չունեն մահմեդականության հետ, ուստի կարիմահայի շուրթերից հնչվող բնաշխարհիկ երգերը, ուր հայի հազարամյա խնդրությունն է, պարզ ձգտումները, հոգսն ու կարիքը, թշվառությունը, չեն կարող նախնական, ակունքային թանկ ինֆորմացիա չպարունակել: Հետազոտողի սուր աչք է միայն հարկավոր, ով սեփական պատմության վրա հին և հավատավոր հայի հայացքով կնայի: Եվ իհարկե՝ տիրոջ իրավունքով, երբ ինքն էր ու իր Աստվածը: Ահա այդ հայն էր, Հիսուսով այլևս զորավոր դարձած հայը, որ վերհիշելով արտաբերեց. «*Հացն ու Գինին, Տէր Կենդանին, Մարութա բարձր Աստվածածին*»:

Հավելված 2-ում Նարեկացու, աշուղ Ջիվանու, Վահան Տերյանի մասին գրառված պատումները իրենց պարզության մեջ զարմանալի խորը, զարմանալիորեն ճշմարիտ ու կյանքային են՝ նորովի և յուրովի բնութագրելով մեր մեծերին...

Ահավասիկ ամենայն հայոց բանաստեղծի «շիկացած» խոհը, որը հիմնովին ներդաշնակում է ժողովրդական պատկերացումներին: Դե իսկ ժողովուրդը միանգամայն անկեղծ է ու շիտակ իր բնութագրումներում. **«Իրեն հոքին սուրի ըլլելով, գիրքեն լուս հոքով լցվեցաւ: Էնիկ գրքովալ Աստու բեյնով, Աստու շնչով, էփոր համար էլ Նարեկը դառցալ կրոնի գրքերուն մեջ ամենեն ունթունականը աշխրին վրա...»**: Եվ ապա՝ Թումանյանական մժարումը **«...այսպեղ արդեն հայի լեզուն չի, որ խոսում է, բերանը չի, որ պատմում է, կրակված սիրտն է, որ այրվում է երկիրը բռնած, փանջված հոգին է, որ մռնչում է մինչև երկինք»**:

Աշուղ Ջիվանու (Սերոբ Ստեփանի Լեոնյան) մասին գրառված պատումները նոր նրբագծեր կհաղորդեն անշուշտ շուրջ 800 երգ հեղինակած և ժողովրդի անպարագիծ սիրուն արժանացած ժողովրդական երգչի ու երգահանի, հայոց մեր տան խաթարված կյանքի նորոգմանը նախաձեռնողի ազատախոհ, ըմբոստ զավակի, փիլիսոփայի և բարոյագետի լուսաշող կերպարին: Հավելված 4-ում թերևս կկարդաք նաև մեծանուն Ջիվանուն մվիրված Միքայել Հովսեփյանի արտառուչ բանաստեղծությունը:

Ինչպես որ վառ, գույնգույն թելերից երանգ առ երանգ, նախշ ի նախշ շքեղորեն հյուսվում-ամբողջանում է երփնագորգը, այդպես էլ Տերյանի մանկության խաղընկեր-տարեկիցների անսեփեթ պատումներում դանդաղորեն շնչավորվում ու շարժ-

վում է ասես գեղատեսիլ Գանձան՝ իր բարձրադիր շրջագծի մեջ կենդանացնելով «Գեղին դեմն» ու «Գընդըլիկ թըփըն», «Լուսախպուրն» ու «Շապկանենց ջաղացը», «Ավճալու Գելն» ու «Քորօղլու բերթը»: Եվ Վահանի կերպարը՝ մանկորեն միամիտ, անհանգիստ ու անաղարտ, անգամ «ճղղըզ» (անհաշտ, չգիշող)՝ բնավ չիղեալականացված, բայց և սիրելի, խորհրդավոր ու առնչման, վսեմական... Գանձան՝ շրջանի ամենամեծ գյուղը, թասի պես լայն շրջաբացվող հեռակաց սարերի մեջտեղում, բարձրադիր իր դիրքի վրա, զմրուխտյա կանաչի մեջ հիշեցնում է աղքատ ու գեղադեմ լեռնուհու, ում աչքը ջուր դառավ սիրեցյալ իր յարի ճամփին... Երևանից Գանձա մտնող ճանապարհը թեք ոլորանով շրջանցում է Սաղամո լիճը, որի հանդիպակաց ավին, 70 աստիճան վերձիգ բլրակի վրա, հսկում է շրջակա գյուղերի համար ուխտատեղի դարձած ս. Հովհաննեսի մատուռը: Վարդևոր-Վարդավառի ժամանակ ժողովրդական տոնախմբությունները հորինում են այլ իրականություն. համատարած խնդությունը Գանձան շրջակայքով վերածում է զանազան խաղերի, ջահելության համար ջրջրոցի ու լողալու, մարդկանց խմբային խնջույք-խրախճանքի, պարի և ձիամրցման հրապարակի: Դիտ-գուռնան ու տոնականորեն զգեստավորված մարդկանց բազմությունները, մեծաքանակ հյուրերը, կազմակերպվող աշխույժ առևտուրը ուրախությունը դարձնում էին գերկատարյալ՝ մոռացության տալով մտրակող հոգսն ու կարիքը, ժողովրդի չարքաշ առօրյան: Եվ սա վերհուշ է լոկ, պատառիկներ են սրանք իմ անուրախ, թե հրճվալի մանկությունից, որ կրկնվում է այսօր էլ, արդեն ուրիշների մանկության հրաշք որպես, ուրշների կյանքի անմոռաց տոն ու խնդություն: Գանձան աջակողմով եզերող ճանապարհը հասնում է Ծալկա, հասնում է Թիֆլիս, հայի համար նույնքան թանկ ու սիրելի մի քաղաք, որքան թանկ ու հարազատ է այն վրացու համար: Մի օր, չափազանց գեղեցիկ մի օր հայն ու հպարտ վրացին կիշեն վերջապես, որ եղբայրներ են իրենք, հարազատ ու հոգեկից եղբայրներ, և հոգնել են այլևս կեղծ բարեկամության սնամեջ խոսքերից: Եվ իրական մեծ տոն ու խնդություն կլինի, որին հավատացել են հայ թե վրացի մեծ մարդասերները: Գյուղից մի քանի կիլոմետրի վրա, Թիֆլիսի ճանապարհին, Փարվանա լիճն է, որից սկիզբ առնող Թափարվան գետը, անցնելով գյուղի միջով, թափվում է գյուղի ոտքերի մոտ ծվարած Սաղամո լճակը: Գյուղից քիչ վերև՝ Աբուլն ու... Մըթին սարեր... Հին, հավատավոր հայը մշտապես էլ հավատարիմ է մնացել հոգում ու սրտում ծնվող պարզ, հոգևոր գաղափարներին, հավատում է այսօր էլ, որ բացվելու, ճառագելու է մի օր համընդհանուր երջանկության արշալույսը, երանավետ խաղաղությունն է տիրելու ամենուր, ինչպես որ սահմանված է եղել վաղուց ի անդր, Բարձրալի կողմից:

Հավելված 3-ում են ամփոփված «Անուշ ապլայի երգերը»: Ստեղծագործական առումով ժողովածուի անհատական կնքադրոշմը ունեցող թերևս ամենից հուզական, ամենից թանկ ու մեծախորհուրդ պատառիկներ են դրանք, որոնք, իբրև իր վշտախորով սրտի պատվիրան-պատգամներ, մեզ է կտակել 1880 թվականին ծնված անգ-

րաճաճաչ մի կին (անգիր հիշել է իր բոլոր երգերը, որոնք տարաբախտ իր կյանքի պարզ արձագանք-արձանագրումներն են եղել: 1918-ի մայիսին ամուսինը սպանվել է Դիլիֆի լեռնանցքում՝ բուրքերի դեմ ճակատամարտելիս, մեկ տարի անց սպանվել է նաև տեգրը, դարձյալ բուրքերի ձեռքով, ովքեր վերաբնակվել էին Փոքր Խանչալի գյուղում, զավակները 1941-42 թթ. գոհվել են Մեծ Հայրենականում): Առաջացած տարիքում նույնիսկ անգիր հիշել է իր հորինած բոլոր ոտանավորները, երգախառն արտասանել է ու մորմոքում լաց եղել: Այս զարմանալի կինը սովորական իմաստով Աստվածապաշտ, կրոնասեր ու եկեղեցասեր չէր միայն. մարտնչող Աստվածուրացների դեմ բացահայտ պայքար է մղել Ջավախք մոռացված մեր աշխարհում՝ համարելով իրեն եկեղեցիների պաշտպան: Ուղղել, սխալների համար հաճախ դիտորություններ է արել կիսագրագետ քահանաներին ու տիրացուներին: Անգիր հիշել է «Նարեկի» շատ հատվածներ: Անուշ ապլային առանձնահատուկ ցավ ու անհանգստություն է պատճառել Չամդուրա գյուղի եկեղեցու քանդման միտքը: Առհասարակ եկեղեցիների քանդման վայրենի արշավը, որ ձեռնարկեց **սովետական-սոցիալիստական** բնութագրումով հանրահռչակված ամենից Աստվածուրաց կայսրությունն աշխարհում, մարդկության պատմության ամենից անբարո ու ամոթալի էջերից է, թերևս՝ ամենից անբարոն ու ամենից ամոթալին:

Այս թեմայով Անուշ ապլայի չափածո երկնումը առանց չափազանցության պատ ու պարիսպ է ասես քաշում հոգուդ շուրջբոլորը և ակամա մասնակից դարձնում քեզ թակարդված հոգու ցավատանջ բռնալկումին, որը խոցոտվում էր հեռու-հեռավոր այն օրերում: Պատրանք ես ունենում, թե վերընթերցում ես «Սասնա ծռեր» էպոսից զգալացունց մի հատված և կամ էլ մասնակից ես ուղղակի Հիսուսի խաչելությանը:

Անուշ ապլան, հազարամյակներով բյուրեղացած տոկուն, ողջախոհ, Աստվածավախ այս հայուհին, որպես հայ կնոջ լուսաշող մի օրինակ, մոմի նման վառվեց հարազատ ժողովրդի մթնդած ճամփեքին՝ այսօր և առմիշտ ուսուցանելով մեզ Լույսը որպես հավիտենական արժեք դավանելու հրամայականը: Ընդօրինակումով նրա սուրբ գործի՝ խոնարհվենք նրա լույս հիշատակի առջև միշտ և հավիտյանս նաև մենք՝ արժանի-անարժաններս, իբրև նրան ցեղորեն ժառանգորդ ու հետնորդ:

Հավելված 4-ում (Այն, իբրև կազմող և պատասխանատու խմբագիր, ամբողջությամբ ինքս եմ հավելել ժողովածուի մեջ) նպատակահարմար գտա զետեղել Միքայել (Միշա) Հովսեփյանի (գյուղ Փոկա) մի քանի բանաստեղծություններ ևս, որոնք միանգամայն մերձ ու հարազատ են ժողովրդական բանարվեստի ոգուն, սիմվոլիկային, ժողովրդական պատկերավոր մտածողությանը, այլև պատճենային մի գունագեղությամբ հաղորդում են ջավախքյան բնաշխարհի շունչը՝ պսպղում որպես հազարամյակների մութ ու մշուշից պեղված ակունքային նախագիտելիքի ոսկեղենիկ երակաշերտ:

Ջավախքի հայոց ազգագրությունը, Էրզրումյան իր ուրույն հետազոծով, արժա-

նի է առանձնահատուկ ուշադրության և գնահատանքի: Եթե, Աստված մի արասցե, ինչ-որ կերպ չեզոքացվեր երկրամասի կենսաբանական պատկերը, մնար աշխարհագրական լեռն միջավայր որպես, ապա բեղուն ու բանիբուն հեղինակի սույն համապարփակ աշխատության օգնությամբ, այո, ամբողջական ու համակարգված, վերականգնել էր հնարավոր 18-19-րդ դարերի ջավախքյան համապատկերը: Առանձնապես գովեստի է արժանի Էրզրումի բնաշխարհիկ ավանդույթի գրեթե չընդհատված կապ-կոտրիտի անկորուստ փոխանցումը Ջավախք: Եվ ոչ միայն: Մանրամասներ են հաղորդվում, որոնք վկայում են ոչ միայն չընդհատված այդ կապի մասին, այլև պայմանավորում են նրանց հատուկ կենսագործունեության շարունակական ընթացքը նոր պայմաններում և պատմաքաղաքական, պատմաիրավական փոխված նոր իրականության մեջ: Այսպես, հաղորդվում է, որ նախաբնիկ Ջավախքի հայերը իրենց եկիրը նվաճած և տիրող թուրքերի մեջ գրեթե միակ շինարարներն են եղել, ովքեր կառուցել են Արևմտյան Հայաստանից Ջավախք տեղափոխված թուրքերի շենքերը: Արևմտյան Հայաստանում էլ թուրքերի գոմակերտ-շինարարները հայերն են եղել: Ուստի հստակ է՝ Ջավախքում թուրքերի շուրջ 300 տարվա բնակավայրերն ունենալու էին կիսագետնափոր շենքերից գոյացած կցաթաղերով հայկական գյուղերի ձևեր:

Առանձնահատուկ խորագիտությամբ և մեծ սիրով է ներկայացված բնաշխարհի պատմաազգագրական ուրույն բնութագիրը՝ երկրագործությունը, այգեգործությունը, անասնապահությունը, տնտեսությունը և նյութական մշակույթը, տնայնագործական համապատկերն ու արհեստները, բնակավայրերը, շենքերը, կահկարասին և, իհարկե, կեցության ավանդական կենցաղագրությունը որպես ինքնատիպ համակարգ:

Ի դեպ, համաձայն գիտնականի հաղորդման, Ջավախքում **թաղ** բառը ցավոք չի պահպանվել: Այն գործածությունից դուրս է եկել դեռևս Էրզրումում, որը փոխարինվել է իբր արաբերեն մահալլաթ (հոգն.) մահալլե (եզ.) բառով: **Մահլա** կամ **մայլա** հնչումով է բառը «քաղաքացիություն» ստացել Ջավախքում ու Գյումրիում: Հետաքրքիր ևս մի դիտարկում. ազգակցական թաղը հիմնականում անվանվել է ազգի մեծի անունով: Ջավախք տեղափոխված գրեթե բոլոր ազգերի անունները պահպանել են Կարինում ունեցած իրենց կոչումները, որոնք եղել են գաղթից առաջ: (**Ազգ** բառը, **ազգակցական թաղ** բառակապակցությունը, անշուշտ, պետք է հասկանալ սոսկ նեղ-արյունակցական իմաստով միայն): Վարդ Բդոյանի այս դիտարկումները բնավ էլ անկարևոր չեն: Մեծ գիտնականը անցյալի նահապետական կենսակերպը իբրև ամբողջական համակարգ է ներկայացրել՝ ուսուցանելով մեզ, որ անկարևոր ու երկրորդական ոչինչ չկա և չի էլ կարող լինել: Այդ համակարգում յուրաքանչյուր անդամ իր տեղն ու դիրքն ունեւ, իր տեսակարար կշիռը, և յուրաքանչյուրը վերահսկելի էր հասարակության կողմից: Նա, ով կորցրեց իր վարկը, հեղինակագրկվեց, խարան-

վում էր հավիտյանս: Հիշենք միայն. «Համայնքը չի ների: Համայնքը գորավոր է»։ Այդ գորավոր համայնքը խաղուպարով խաղից դուրս է թողնված մեզանում ներկայումս: Ուսանելի, նաև արժեքավոր թերևս շատ բան կա այնտեղ. հազարամյա փորձ և իմաստություն, թե ինչպե՞ս է հնարավոր առհասարակ հասարակություն կազմակերպել և կամ էլ իշխանություններ ձևավորել: Արևմուտքից հրամցված տեսություններն ու քաղաքական բարքերը լավագույն դեպքում արևմտյան իրականություն են տալու մեզ, ինչը հազիվ թե փափագելի մի բան լինի մեզ համար: Փորձված լավն ու առաջավորը, որ բյուրեղացվել է ժամանակների խստականոն, դժվարահաճ ու ծանրաբարո ճնշմամբ, պետք չէ արհամարհել և օտարից վերցնել է պետք միմիայն պիտանին, առաջավորն ու արժեքավորը:

Ամենատարբեր բնագավառների հայ և այլազգի գիտնականները, այդ թվում նաև հարգարժան Վարդ Բդոյանը, լեզվական փոխառությունների խնդիրն ընդունում է ի գիտություն, որքանով որ առանձին լեզուների «փաստացի» գոյությունը անվիճարկելի իրողություն է համարվում գիտության կողմից: Մինչդեռ իմ կարծիքը տրամագծորեն այլ է այս հարցում. հակազիտական և, ըստ էության, անընդունելի է որևէ բառ որևէ լեզվից «գիտականորեն» բխեցնելու համոզմունքը: Իմ դիրքորոշման սույն մեկնակետի ամենից գորավոր փաստարկումը այս դեպքում մագաղաթյա Աստվածաշունչն է, որը հաճախ և հանիրավի մոռացության է մատնվում հենց գիտության մարդկանց կողմից:

Ջավախքը, ինչպես և հիմնավորվում է հնագիտական պեղածո նյութերով, եղել է մարդկության զարգացման բոլոր փուլերում բնակեցված: Այն Առաջավորասիական (Հայկական Լեռնաշխարհի) զարգացման միասնական-ընդհանրական ծիրում է, որի անառարկելիությունը վավերականություն ստանում է «Սասնա Շռեր» հայոց անմահ մեր էպոսում: Եվ Հայաստանում թեև տեղեկատվական հարուստ նյութ, ազգագրական բազմաբնույթ գիտելիքներ կուտակվել են հազարամյակներ առաջ, ազգագրությունը, սակայն, որպես գիտություն, հիմնավորվել է 19-րդ դարում: Մասնավորաբար նշված ընդարձակ տարածքների վրա պատմականորեն ձևավորված և ապրած հայ ժողովրդի մասին ազգագրական բնույթի տեղեկությունների ենք հանդիպում անխտիր ամենուր՝ ժայռապատկերներում և, անհաշվելի ժամանակ, նաև դրանից էլ առաջ, «տարալեզու» սեպագիր արձանագրություններում, այբուբենագիր Աստվածաշնչում, հայ, նաև օտար անջատալեզու մատենագրություններում, գրական հնավանդ ստեղծագործություններում, «բարբառագիտական»-բանահյուսական, ինչպես և հնագիտական տարատեսակ նյութերում՝ սիմվոլ-խորհրդանիշներով միասնաձույլ ու ամօտարելի:

Արդեն 19-րդ դարի առաջին տասնամյակներում Մեսրոպ Թադիսայանը, Ղևոնդ Ալիշանը, Խաչատուր Աբովյանը և ուրիշներ հատուկ զննության նյութ դարձրին ոչ միայն իրենց ժամանակի հայ ազգաբնակչության կյանքի ու կենցաղի ամենատար-

բեր ոլորտները, այլև խոհեմ գտնվեցին ի մի հավաքելու պատմական գրականութ-
յան մեջ ամփոփված ազգագրական բնույթի բազմաթիվ հիշատակություններ: Միև-
նույն դարի 2-րդ կեսին Հայաստանում, ժամանակի մի շարք ճանաչված կենտրոն-
ներում (Թիֆլիս, Մոսկվա, Պետերբուրգ) հրատարակվող պարբերականներում բա-
վականաչափ նյութ է տպագրվել հայ ազգագրության վերաբերյալ: Փոքր-ինչ ավելի
վաղ, նպատակային մի շարք այցելություններ իրականացնելով Հայաստանի որոշ
վայրեր և, հետևողական ու համակարգված բանահավաքչական գործունեությամբ
գրավելով, ազգագրական մեծ ու նշանակալի գործունեություն է ծավալել Գարեգին
Սրվանձտյանը:

Ընդօրինակելով ու հետևելով նրան՝ մի խումբ բանահավաք-ազգագրագետներ՝
Ա. Սեդրակյանը, Գ. Շերենցը, Հ. Ալահվերդյանը, Հ. Նազարյանը, Վ. Տեր-Մինաս-
յանը, Գ. Տեր-Աղեքսանդրյանը և ուրիշներ գրի առան, հավաքեցին, ապա և հրատա-
րակեցին ազգագրության և բանահյուսության տարբեր ոլորտների նյութեր:

1887-ին Մոսկվայում Գրիգոր Աբրահամի Խալաթյանը կազմեց ազգագրա-
կան կարևոր նյութերի հավաքման գիտականորեն հիմնավորված ծրագիր («Ազ-
գագրական հարցարան»), համաձայն որի Երվանդ Լալայանը իսկույն հավաքեց
և հրատարակեց մանաբնույթ բավականաչափ հարուստ նյութ: Նաև հիմնադրվեց
«Ազգագրական հանդես» մասնագիտական պարբերականը (1895-1916թթ.), որ և
շուտով տպագրվեցին Հայաստանի ամենատարբեր մահաճգների ու գավառների
(Ջավախք, Վասպուրական, Գողթն, Արցախ ևն) վերաբերյալ արժեքավոր ուսում-
նասիրություններ:

Պատկառելի նյութ հրատարակվեց նաև «Էմինյան ազգագրական ժողովա-
ծում» (1901-1913թթ.): Նշանակալի էր ազգագրագետներ Ս. Հայկունու, Ա. Երիցյա-
նի, Գ. Տեր-Հովհաննիսյանի, Ս. Եղիազարյանի, Խ. Սամուելյանի և այլոց ավանդը:

Արդեն այս շրջանում էլ (19-րդ դարի վերջ և 20-րդ դարի սկիզբ) աստիճանաբար
տարանջատվեցին ազգագրությունն ու բանահյուսությունը՝ վերածվելով գիտութ-
յան միանգամայն ուրույն բնագավառների:

Ե. Լալայանը, Խ. Սամուելյանը, Ս. Լիսիցյանը և ուրիշներ, խորհրդային կար-
գերի հաստատումից անմիջապես հետո, բեղմնավոր գործունեություն ծավալեցին:
Հիշյալ մեր հայրենանվեր ազգագրագետները խելամտորեն օգտագործեցին նաև
նորագյուտ տեխնիկական միջոցները՝ լուսանկարում, ձայնագրում, չափագրում,
քարտեզագրում, կինոնկարահանում և այլն: Այլևս 20-րդ դարի կեսերին գործել
սկսեց ազգագրագետ-բանահավաքների հեթքական սերունդը, որոնց մեջ երևելիմե-
րից էր Վարդ Բոլոյանը: Սերունդ, որ հանգամանորեն ի մի բերեց և հրատարակեց
կյանքի տարբեր կողմերին վերաբերող արժեքավոր հետազոտություններ՝ հնա-
րավորություններ ստեղծելով հայ իրականության մեջ մշակութային առումով ար-
ժեքավոր նյութերի քարտեզագրման և ատլասավորման, մարդաբանական և էթնո-

սոցիոլոգիական ուսումնասիրությունների արդյունավետ կատարման համար: Այս մեծավաստակ մարդկանց ջանքերի շնորհիվ հրատարակվեցին և լայն լսարանի սեփականությունը դարձան ինչպես թեմատիկ-ուսումնասիրական բնույթի աշխատություններ, այնպես էլ ոչ քիչ ընտրովի նյութեր՝ ըստ Հայաստանի պատմաագագրական շրջանների:

Կատարված է իրոք մեծ և շնորհակալ աշխատանք: Ճշմարիտ գնահատականը և Վարդ Բդոյան գիտնականի կեսդարյա տքնության արժեքումը հայտնապես գալիք սերունդների խորունկ երախտիքն է լինելու, որը սրընթաց ժամանակի հետ առավել բազմապատիկ զգայելի, առավել սրտաբուխ ու հոգևոր կոառնա:

Մեկ արձանագրում միայն, որը բազմավաստակ հեղինակի հասցեին, սակայն, բոլ բնավ մեղադրական նրբերանգ իսկ չունենա՝ գրառում կատարած բնակավայրերի սակավությունը: Ինչպես, ասենք, թուրքերեն վիճակի երգերի դեպքում (ընդամենը մեկ գյուղից), ինչը, ցավոք, չէր կարող չբերել տարբերակային-որակական կորուստների:

Արդարորեն, ի նշան Վարդ Բդոյանի անձի և նրա կատարած գործի հանդեպ խոր և ակնածալի երախտագիտության, նկարի հետ նպատակահարմար գտա զետեղել նաև նրա կողմից ժամանակին հրատարակչությանն ուղղված մամակի ֆաքսիմիլեն, ուր անգարողներն մտահոգ բառերից էլ ճառագում է հեղինակի մեծ սերը ժողովրդական բառ ու բանի հանդեպ: Միաժամանակ և միևնույն մղումով՝ անխաթար պահպանել են նաև տեղանունների գրության հեղինակային նախընտրելի բոլոր ձևերը:

Ցանկում «Ժողովրդական երգեր» բաժնի հեղինակային համարակալումը հանված է, ճշգրտորեն պահպանված է դրանց հերթականությունը, մինչ տեքստում, զուտ պոլիգրաֆիկ-գեղագիտական նկատառումով չգրանցված թվերը, որոշակի դիքերում, փոխարինված են էրգրումյան մանրանկարչության զարդանախշերով:

Հեղինակի ձեռագրերում և հրատարակչության պատրաստած հատվածում նույնպես ժողովրդական երգերի բաժինը փոքր-ինչ «անկանոն» էր ներկայացված. ի մասնավորի՝ երգերի ցանկում ազգագրագետ-բանավաքը խառնիխուռն ներառել է նաև խաղիկներ՝ հավանաբար գրառման ժամանակագրական կարգը պահպանելով: Կարծում են՝ ընտրություն կատարելու առանձնահատուկ դժվարություն չկար. ես կարևորեցի ժանրային առումով դասակարգումը:

Բարբառագիտական տեքստերում ձայնավորների վրա լայնորեն տեղադրված գույգ կետերը, որոնք գրության և արտասանության (ինչումի) պարտադիր տարբերություն են ենթադրում, հանվել են իմ կողմից, որով էջերը զերծ են մնացել համատարած կետադրումի միապաղաղ ծանրաբեռնումից: Նկատառումն հստակ է. բարբառը տիրապետողները ճիշտ արտասանության (ինչում-ընթերցումի) որևէ խնդիր չեն ունենա, միանգամայն ավելորդ դարձնելով կետերի կիրառությունը, իսկ չտիրապե-

տողները ճշգրտորեն, ըստ Կարնո բարբառի առանձնահատկությունների, կծանուցվեն բառերի գրության իրական հնչյունակազմին, որոշակի փորձառությամբ՝ թերևս կընտելանան մաս հնչյունափոխվող ձայնավորների ճիշտ արտասանությանը:

Ինչպես ազգագրության, այնպես էլ բանահյուսության բաժնում առկա են հնօրյա ժամանակների, մասն` 19-20-րդ դարերի չափային ամենատարբեր միավորներ: Ելնելով ընթերցողի շահերից՝ պարզապես անհրաժեշտ համարեցի ժողովածուի վերջում հնարավորինս ներկայացրել մաս չափակշռային միավորների բացատրությունները՝ կցելով որոշակի ցանկ:

Ժողովածուն արժեքավոր սկզբնաղբյուր կարող է հանդիսանալ բանասերների, ազգագրագետների, հնագետների, պատմաբանների, կովկասագետների, մշակութաբանների, կենցաղագետների, ինչպես մաս կեցության առտնին խնդիրներով զբաղվող հասարակական լայն շրջանակների համար: Կարծում եմ, ավելին՝ համոզված եմ, որ սույն ժողովածուի խորագրին ուսումնասիրությունը մեծապես օգտակար կլիներ արվեստի և գրականության մարդկանց, կինոսցենարիստների, կինոբեմադրիչների, դերասանների, թատրոնի մարդկանց, տարագագետների, պարուսույցների, առհասարակ պատմական լայնակտավ երկ ստեղծող հեղինակների համար նույնպես:

Ժողովածուն ունի բառարան, հարուստ ծանոթագրություններ, որոնք որոշակիորեն լրացվել են իմ կողմից:

Ռ.աֆայել Ղարիբյան

25. 11. 2013թ.

Տեղիսակի կողմից



ավախքը պատմական Գուգարք նահանգի գավառներից է: Նրա «Հնագույն կենտրոնն էր **Քաջատուն** քաղաքը, որը կոչվում էր նաև **Ծունդա**» (Հայաստանն ըստ «Աշխարհացույցի», Երևան, 1963, Ս. Տ. Երեմյան): Ավելի ուշ Ջավախքը վերանվանվել է Ախալքալաքի գավառ՝ նույնանուն կենտրոնով:

Վրաստանում 1921 թվականին խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո այդ գավառից կազմվել են Ախալքալաքի և Բոգղանովկայի շրջանները, իսկ արևմտյան մասը միացվել է Ասպինձայի շրջանին:

Գավառի կյանքն ու կենցաղն իր արտացոլումն է գտել 19-րդ դարի հայկական, վրացական և ռուսական մամուլում ու գրականության մեջ: Երկրամասն առանձնակի լայն ուշադրության է արժանացել «Մշակ», «Նոր Դար», «Արձագանք», «Արարատ», «Փորձ», «Կռունկ Հայոց աշխարհին» և «Ջավախք» պարբերականների կողմից: Նրա քաղաքական կյանքը միջնադարում արժարժվել է հայ և վրաց մատենագրության մեջ (Մովսես Խորենացի՝ «Պատմութիւն Հայոց», Փաւստոս Բուզանդ՝ «Պատմութիւն Հայոց», «Աշխարհացույց», 1963, Ստեփանոս Օրբելեան՝ «Պարմութիւն Նահանգին Սիսական», Թիֆլիս, 1911, Մատթեոս Ուռուհայեցի՝ «Ժամանակագրութիւն», Բ տպագրություն, 1898թ., Վաղարշապատ, Լ. Մելիքսեթ-Բեկ՝ «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», Կ. Ա, Երևան, 1934, Կ. Բ, Երևան, 1936): Վրաց մի շարք պատմագիրների երկերը հենց Լ. Մելիքսեթ-Բեկի հայերեն թարգմանությամբ ամփոփվել են երկու գրքում:

1828-1829 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով առաջացած արևմտահայերի արտագաղթի և Ջավախքում, Հայաստանում, ինչպես նաև զանազան վայրերում նրանց տեղավորվելու վերաբերյալ համառոտ ուսումնասիրություններով ու լուսաբանող ակնարկներով հանդես են եկել Հովակիմ Գեղամյանցը (Կարապետ արքեպիսկոպոս, տե՛ս «Փորձ», 1876, թիվ 1), Վ. Պոտտոն («Կովկասյան պատերազմը», Թիֆլիս, 1887), Գյուտ ավագ քահանա Աղանյանցը («Կարճ գաղթը», Թիֆլիս, 1891), Աղ. Երիցյանցը («Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք 19-րդ դարում», Կ. Ա, Թիֆլիս, 1894), Հակոբ Կարենյանցը («Խապրիկներ հայրենիքից», տե՛ս 1862 թվական, թիվ 31, «Կռունկ հայոց աշխարհին») Ինչպես նաև ուրիշներ. ասենք՝ Կ. Գ. Ղաֆադարյանը, («Նյութեր Ախալցխայի հայ համայնքի պատմության վերաբերյալ», տե՛ս ՊԲՀ, 1967, ք-1):

Գաղթին հաջորդող շրջանում Ջավախքի մասին տեղեկություններ են հաղորդել Ի. Ի. Պանոյուխովը. դարավերջին զբաղվել է գավառի առողջապահության հարցե-

րով («Ախալքալաքի գավառ, բուժա-մարդաբանական ակնարկ», Թիֆլիս, 1892), նաև՝ Ի. Պ. Ռոստոմովը. հետագոտել է այս գավառի ճարտարապետական հուշարձանները («Ախալքալաքի գավառը հնագիտական տեսանկյունից». պրակ 25-րդ, 1898 թ., Թիֆլիս): 1918 թվականին Ջավախքի հայ ժողովրդի եղեռնական պատմությունն առանձնակի արտացոլում է գտել «Մշակ» թերթում և այլ պարբերականներում (տե՛ս «Մշակի» 1918-1919թթ. համարները):

Ախալքալաքի գավառի ֆիզիկա-աշխարհագրական հարցերը տեղ են գտել Ե. Լալայանի «Ջավախք» աշխատությունում (տե՛ս «Ազգագրական հանդես», Շուշի, 1896), Հ. Կարապետյանի 1929 թվականին Թիֆլիսում լույս տեսած «Ախալքալաքի գավառի երկրաբանական նկարագրությունը» աշխատությունում, Հ. Ս. Էփրիկյանի «Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարանում» և այլոց ուսումնասիրություններում: Մասնավորաբար՝ Ջավախքիայի «Նյութեր Ախալքալաքյան լեռնաշխարհի բնական պաշարների ուսումնասիրության վերաբերյալ»:

Ջավախքի երկրագործության և վերջինիս տեխնիկայի վերաբերյալ նյութերը թերևս առաջին անգամ 19-րդ դարի վերջին գրի է առել ազգագրագետ Հովհաննես Մալխասյանը («Հայ գեղջուկի ալբոմ», տե՛ս ԱՀ, 3-րդ, 1898 թիվ: Համեմատել մեր «Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում» աշխատության հետ, Երևան, 1972թ. էջ 150-165):

Գավառի այգեգործական գոտու (Կուրի և Թափարավանի գետախառնուրդի ավազան) դարավանդային հողագործությանն է մվիրված Ն. Չիճավաճեի կողմից կատարված ուսումնասիրությունը (Ն. Չիճավաճե, «Տեչասուլի մոշաթմոքմեղեբա սաքառթվեռշի», Բաթումի, 1976):

Ջավախքի և Բարձր Հայքի նյութական, նաև հոգևոր մշակույթի, տնտեսական զբաղմունքների և այլ բնագավառների վերաբերյալ լրացուցիչ տվյալներ գրի առնելու նպատակով մենք հատուկ ծրագրով նյութեր ենք հավաքել 1915 թվականին Շիրակ գաղթած Կարնո գյուղացիներից և Ջավախքի բանասացներից: Այս աշխատանքին մենք ձեռնամուխ ենք եղել 1950-ական թվականներից սկսած (տե՛ս իմ անձնական արխիվը, թիվ... թիվ... 6, 7, 107ա, 107բ, 108, 109, 110, 111, 112):

19-րդ դարի վերջերի և 20-րդ դարի սկզբների արհեստագործությունը մեզ են ներկայացրել մի քանի գիտնականներ: Այսպես, օրինակ, Հ. Գեղամյանը դեռևս 1870-ական թվականներին հեղինակած մի աշխատության մեջ նկարագրել է Ախալքալաքի արհեստների մի մասը («Ախալցխայից մինչև Անի», «Փորձ», 1879, թիվ 12): Խ. Ա. Վերմիշևը գրել է «Թիֆլիսի նահանգի Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների պետական գյուղացիների տնտեսական կացությունն ու կենցաղավարությունը» (տե՛ս «Նյութեր Անդրկովկասյան երկրամասի պետական գյուղացիների տնտեսական կենցաղավարության ուսումնասիրության համար», հ. 3-րդ, Թիֆլիս, 1886):

Գրիգոր Վանցյանը, Երվանդ Լալայանը և Վրթանես Փափագյանը Ախալքալաքի հայ բոշաների տնայնագործությանն անդրադարձել են 1890-ական թվականներին: Գր. Վանցյան, «Հայ բոշաներ», «Մուրճ» ամսագիր, 1892, թիվ 7-8, Վ. Փափագյան, «Հայ բո-

շաներ», ԱՀ, 3-րդ, էջ 74-90, 4-րդ, էջ 203-275, Ե. Լալայան, «Հայ բոշաներ», ԱՀ, 1-ին, էջ 178-185:

Ջավախքի արհեստներին վերջերս անդրադարձել են նաև Վ. Աբրահամյանը և Ս. Շիրինյանը: Վ. Աբրահամյանը հեղինակել է «Հայ համքարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում» (Երևան, 1971թ.): Ս. Շիրինյանի գրչին է պատկանում. «Ախալքալաքի արհեստները» (Երևանի համալսարան, 1980, թիվ 3) գիրքը:

Ե. Լալայանը, Հովհ. Մալխասյանը և Ստ. Լիսիցյանը տարբեր ժամանակներում, հակիրճ նկարագրությամբ, նյութեր են հրատարակել գյուղական ու նաև քաղաքային զգեստների, ժողովրդական կառույցների, փոխադրամիջոցների ու կահկարասիների վերաբերյալ: Ե. Լալայան, «Ջավախք», ԱՀ, 1, էջ 227-231, էջ 224-226: Ստ. Լիսիցյան, «Բարձր Հայքի գյուղական կացարանները», «Կովկասյան պատմա-հնագիտական ինստիտուտի տեղեկագիր», Թիֆլիս, 1926, հ. 4, էջ 55-70, Հովհաննես Մալխասյան, «Հայ գեղջուկի ալբոմը», ԱՀ, 3, էջ 384-388, նշված աշխատությունը, ԱՀ, 6, էջ 193-230:

Վերոհիշյալ նյութերը, սակայն, խիստ պակասավոր են: Ուստի տարիների հետ անհրաժեշտություն է առաջացել գրի առնել, լրացնել ու նաև ամբողջացնել նյութական մշակույթի բոլոր բնագավառների վերաբերյալ տեղեկությունները: Ցավոք, համարյա իսպառ բացակայում են լուսանկարչական նյութերը: (Տե՛ս իմ անձնական արխիվը, թիվ ... թիվ 110, 111, 112, 113ա, 113բ):

19-րդ դարի և 20-րդ դարի առաջին քառորդի հետազոտողները Ջավախքի իրերի, բնակավայրերի և շենքերի լուսանկարահանումներով չեն զբաղվել: Կամա-ակամա՝ այդ ցավալի թերացման հետևանքով բազմաթիվ իրերի պատկերները գիտության համար այլևս կորած են համարվում: Սույն բացթողումը ուղղելու համար գիտական մեր արշավների ժամանակ ախալքալաքցի հմուտ լուսանկարիչ Մ. Բոդյանի միջոցով լուսանկարվել են հարյուրավոր առարկաներ ու տեսարաններ: Իսկ այն իրերը, որոնք կորստյան մատնված են համարվում, համեմայն դեպս, դրանց մի զգալի մասը, որոնց արտաքին ձևը պահպանվել էր ժողովրդի հիշողության մեջ, վերականգնվել են մեր կողմից արված նկարագրությունների, պարզաբանումների հիման վրա, հարգարժան նկարիչ Վահան Սողոմոնյանի ձեռքով:

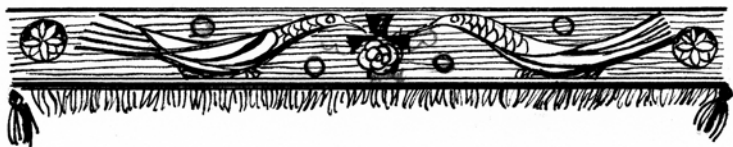
Ծանուցողական հակիրճ իմ խոսքում խորին երախտագիտությունս եմ ուզում հայտնել բոլոր նրանց, բոլոր այն մասնագետներին և հասարակ մարդկանց, կազմակերպություններին, ովքեր տասնամյակներ շարունակ անշահախնդրորեն օգնեցին և թիկունք եղան ինձ իմ գործունեության մեջ՝ գիտակցելով մեր հոգևոր գանձերի պահպանման կարևորությունն ու հրատապությունը մեր ժողովրդի դժվարին ընթացքի մեջ, դժվարին վերելքների ճանապարհին:

Հարգանքով՝

Վարդ Հարությունի Բոդյան

A decorative flourish consisting of a large, stylized letter 'S' or 'R' shape, filled with horizontal lines. It has small circles at the top and bottom, and a small dragon-like head at the bottom left.

ԱՎԱՄԻ
ՎՅՈՑ
ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ



ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՊԱՏՄԱԼՇԻՆՐԷԳՐԱԿԱՆ ԼՎՆԱՐԿ

*Ձավախքի սահմանները: Բուսական ու կենդանական աշխարհը:
Ջրագրություն: Հին բնակավայրերը: Հին բնակչությունը: Պատմա-
կան համառոտ ակնարկ. 1830թ. գաղթը: Գաղթականության վի-
ճակագրությունը: Գաղթողների տեղաբաշխումը: Քաղաքը: Թուր-
քական արշավանքը և Ձավախքի հայոց նոր գաղթը 1918թ.: Թուր-
քական երկրորդ արշավանքը և ժողովրդի ազատագրումը Վրաս-
տանում սովետական կարգեր հաստատվելու շնորհիվ: Ձավախքի
կուլտուրական կյանքը:*



ավախքի արևելյան սահմանը կազմում են Սամսարի և Ձավախքի լեռները, արևմուտքում Կուր գետի հովիտն է, հարավում՝ Ախալքալաքի սարավանդի շարունակությունը կազմող Դուկասյանի շրջանի սարահարթը, հյուսիսում՝ Թռեղքը: Ձավախքի այժմյան տարածույթությունը հաշվում են մոտ 700 կմ² և միջին բարձրությունը՝ 1800 մ.¹: Ե. Լալայանը այդ սահմանները ներկայացնում է բոլոր մանրամասներով, որ մեջբերում ենք ամբողջությամբ. «Սրա սահմաններն են, հյուսիսից Գորվա գավառի Բորժոմի հասարակությունը Տավ-Գոթելի սարով, որ գտնվում է Ախալքալաքի, Բորժոմի և Ծալկայի սահմաններում, Տմախուր (Տաբաժդուրի) լճով, Մոլիտ գյուղից հարավ ձգվող փոքրիկ բլրակներով, Ախալցխայի գավառը՝ Շուռչ սարով, Ցիպիբեռիսկեղի լեռնաշղթայով և Կյուպոկլու սարով: Արևմուտքից՝ Ախալցխայի գավառը՝ Կուր գետով: Հարավից՝ Արտահանի գավառը Խոգապին լճով, Գյոգդաղի լեռնաշղթայով, Ուչ-թափալար լեռով, Օրթուլ-դաղ սարով, որ կանգնած է Ախալքալաքի, Արտահանի և Ալեքսանդրապոլի սահմանագլխում. Ալեքսանդրապոլի գավառը՝ Մատատապի սարերով: Արևելքից՝ Ծալկան՝ Ղարախաչի լեռնաշղթայով, Մոկրիտ սարերով, Դավադրան շղթայով, Մարսի ձորով, Իլան-դաղ, Ղոյուն-դաղ, Պիկետ, Գրեչիշնի սարերով, Սամսարի լեռնաշղթայով, Ղարադուզեյ, Շավմաբաթ կամ Դալի-դաղ, Բեբեր և Տավ-Գոթելի սարերով:

Այս գավառը ձգվում է գուգահեռականների ուղղությամբ 40-55, իսկ արևմուտքից արևելք՝ 30-60 վերստ: Ամբողջ տարածությունն է՝ 2392, 86 քառակուսի վերստ²»:

Սա Ախալքալաքի նախկին գավառն է, որ գտնվում էր 61°-61°35' հյուսիսային լայնության և 41°35'-41°5' արևելյան երկարության տակ³: Նրա սահմանային և կրտրող լեռնաշղթաներն ու խոր ձորերը խիստ բազմազան են դարձնում երկրամասի

1 Հայկական սովետական հանրագիտարան (այսուհետև՝ ՀՍՀ), հ 1, Երևան, 1974, էջ 198: (Տարբեր հեղինակներ Ձավախքի պատմա-աշխարհագրական քերես տարբեր սահմաններ են նշում: Ծանոթագրումը՝ կազմողի՝ Ռ. Ղ.):

2 Ե. Լալայան, Ձավախք (ԱՀ, 1, էջ 125-126):

3 Ե. Լալայան, նշվ. աշխ. (ԱՀ, 1, էջ 125):

մակերեսը և կլիման: Աբուլ-Սամսարի կամ Խոնավ լեռների լեռնաշղթան, որը միջին հաշվով ծովի մակերևույթից բարձր է 2865 մ., ունի մի շարք լեռնագագաթներ. Մեծ Աբուլը ծովի մակերևույթից բարձր է 3300 մ., Փոքր Աբուլը՝ 2801 մ., Սամսարը՝ 3264 մ., Գողերեբին՝ 3190 մ., Քյոռ-Օղլին՝ 2925 մ. և Տավ-Գոթելին (Տավկվետլիի)՝ 2807 մ.⁴: Աբուլ-Սամսարին զուգահեռ ձգվում են Չլդրի լեռները՝ բարձր գագաթներով, որոնցից Օրթուլու-դաղը՝ 2447,5 մ., Ուչ-թափալարը՝ 2677 մ., Ինակ-թափան՝ 2884,6 մ. և Գյոգ-դաղը՝ 2603 մ.⁵:

Ջրագրություն: Ջավախքը ջրային պաշարների միջին ապահովվածություն ունի:

Գլխավոր գետը Թափարավանն է, որը, երկրամասի միջով անցնելով, իր մեջ աջից ու ձախից ընդունում է մի շարք գետեր, գետակներ ու բազմաթիվ աղբյուրների ջրեր: Այն սկիզբ է առնում Փարվանա լճից, հոսում է Գանձա գյուղի միջով և Խրթվիսի ամրոցի մոտ խառնվում Կուր գետին: Վերին հոսանքում նա ընդունում է Դիլիֆի աղբյուրներից գոյացող Քառասունաղբյուր գետը⁶:

Թափարավանը, Գանձայով անցնելով, թափվում է Տուման կամ Սաղամո լիճը, ապա այստեղից հասնում Դաուրմալի ձորն ու խառնվում Սաթխա գետակին:

Մաղաթափինկա գետակն սկիզբ է առնում Մաղաթափա լճից և, 11 կմ հոսելուց հետո, Գորելովկա գյուղի մոտ միանում է Բուղդաշենի լճից սկիզբ առնող գետակին: Այս միախառնված գետակները կազմում են Օրլովկա գետը, որը ևս թափվում է Թափարավանի մեջ: Խոջաբեկ գյուղի միջով հոսող գետակը, որ հայտնի է Ագրի-չայ անունով և սկիզբ է առնում Խանչալլի լճից, մույնպես միանում է Թափարավանին:

Ներկայիս Ախալքալաքի շրջանի տարածքում Թափարավանը, ձախ կողմից Քառասունաղբյուրն ընդունելուց հետո, աջ կողմից ընդունում է Մեծ Ջուր և Ղոբարեք գետերը: Ղոբարեք գետը կազմվում է Ղոբարեք և Թեթրով գետակներից, որոնք սկիզբ են առնում շրջանի հյուսիսային սահմանից և իրար են միանում Խանդո գյու-

4 Օ. Կարապետյան, Ախալքալաքի գավառի երկրաբանական նկարագրությունը, Թիֆլիս, 1929, էջ 7. հմմտ. Ե. Լալայան, նշվ. աշխ. (ԱՀ, 1, էջ 127-128):

5 Օ. Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 8:

6 Քառասուն աղբյուրը հայտնի է նաև Կըրխ-բուլախ (Օ. Կարապետյան, էջ 56) և Գենդարսու անուններով (Վ. Պոտտո, Կովկասյան Պատերազմը, հ. 4, թող. 1, 1887, էջ 100, 105): «Գենդար» բառը ծագել է Մեծ Գյոնդուրա գյուղի անունից, որի միջով անցնող գետը ուղղվում է դեպի Դուլալխ: Մեծ Գյոնդուրա, Փոքր Գյոնդուրա, Դիլիֆ, Մամգարա և Դուլալխ գյուղերը տեղավորված են այն հարթ տարածության վրա, որի ամբողջ հարավ-արևելյան սահմանը գրկում է Դիլիֆից մինչև Մամգարա ձգվող լեռնապարը: Մեր համոզմամբ, Գյոնդուրա տեղանունը ծագել է աշխարհագրական այս դիրքից՝ գյոնդ-գովանդ քրդ. «պար» բառից, որը խորհրդանշում է լեռնապարը և դուրան-հարթ բառից՝ «Պարահարթ» նշանակությամբ: (Որևէ տեղանուն կամ բառ որևէ օտար լեզվի բառիմաստով բացատրելը մեր կարծիքով զիտական հիմնավորում ունենալ չի կարող. «Աստվածաշունչը» հստակ հուշում է, որ գոյություն ունեն ոչ թե առանձին լեզուներ, այլ խառնակված մեկ հիմնալեզու: Ծանոթագրումը՝ կազմողի՝ Ռ. Դ.):

դից ներքև: Մեծ Ջուրը կամ Կորխ գետը, որը Թափարավանի ամենամեծ վտակն է, գոյանում է Ջալիլ, Խմնթի Խևի և այլ գետակներից:

Դաուրմա գյուղից սկսած՝ Թափարավանը մտնում է խոր և ժայռապատ կիրճի մեջ և, շարունակելով ընթացքը, միանում է Կուր գետին:

Ջավախքը հակառակ հոսող ջրերի սակավության, հարուստ է լճերով, որոնք մեծ մասամբ առաջացել են երկրաշարժերից և հրաբխային լավաներից առաջացած փոսորակներից: Լճերից շատերը ծանծաղ են, ոչ նավարկելի: Լճերի ընդհանուր թիվը հասնում է 9-ի: Դրանք են՝ Փարվանան, Խոզապինը, Տաբաժդուրին, Խանչալլին, Տուման գյուղ (Սաղամո), Մադաթափան, Օրլովկան, Բուղդաշենը և Վաչիանը: Կան նաև աննշան լճակներ:

Փարվանա լիճը գտնվում է Ջավախքի հյուսիս-արևելյան սահմանում, շրջափակող լեռների մեջ, ծովի մակերևույթից 2075,5 մ. բարձրության վրա⁷: Հյուսիսից հարավ ձգվող երկարությունը 9,5 կմ է, և լայնությունը՝ 5 կմ՝ 36,68 կմ² մակերեսով և 0,70-2,4-2,80 մ. խորությամբ⁸: Այս ձկնառատ լճի մեջ թափվում են հյուսիսից՝ Քառսունակ կամ Չաշկա, արևելքից՝ Մակարդարասու և Մարսևու գետակներն ու արևմուտքից՝ Տամբովկա գետակը⁹, որոնք, բացի Քառսունակից, ամռանը բոլորն էլ չորանում են: Ասփարայի և Տամբովկայի միջև կա ավելի քան 20 աղբյուր. մի քանի աղբյուր էլ կա Ասփարայի և Վլադիմիրովկայի միջև¹⁰:

Տուման-Սաղամո լիճը ծովի մակերևույթից բարձր է 1997,4 մ., երկարությունը 3 կմ է, լայնությունը՝ 1-2 կմ, հալելին՝ 4, 66 կմ², խորությունը՝ 1,5-2,6 մ.¹¹: Բացի Թափարավան գետից, Տուման գյուղի մեջ թափվում են մի շարք աղբյուրների ջրեր և Բուլկդարայի (Մեծ ձորի) գետը:

Մադաթափա լիճը գտնվում է Տուման լճից 13-14 կմ հարավ: Նրա ափին են գտնվում Եֆրեմովկա և Տրոիցկոյե գյուղերը: Այն ծովի մակերևույթից բարձր է 2111 մ., մակերեսը 8,5 կմ² է, և խորությունը՝ 1,4 մ.: Աղբյուրների բացակայության պատճառով բնակչությունն օգտվում է լճի ջրից: Սրա հյուսիսային ափին է կառուցված Ժդանովական գյուղը: Լճում ձուկ չի բազմանում. նրա մեջ թափվող մի քանի առվակները, բացի Կուրյանչայից, ամռանը չորանում են:

Գորելովկա գյուղի մոտերքում է գտնվում Բուղդաշեն լիճը, ծովի մակերևույթից 2041,9 մ. բարձրության վրա, 0,35 կմ² մակերեսով, 1,4 մ. խորությամբ¹²: Այս լճից 4 կմ

7 Օ. Կարապետյան, էջ 37:

8 Անդ., էջ 38:

9 Ե. Լալայան, Գշվ. աշխ. (ԱՀ, 1, էջ 130):

10 Օ. Կարապետյան, էջ. 38-39:

11 Անդ., էջ 40:

12 Օ. Կարապետյան, էջ 45-46:

հյուսիս-արևմուտք, Օրլովկա գյուղի մոտ, գտնվում է համանուն լիճը՝ մի քանի հարյուր մետր խորությամբ:

Օրլովկա լճից դեպի արևմուտք գտնվում է Խանչալի լիճը, որը տարածվում է հարավ-արևելքից հյուսիս-արևմուտք՝ Գյոկ-դաղ և Իմակ թեփե լեռների հյուսիսային ստորոտում՝ ծովի մակերևույթից 1929,9 մ. բարձրությամբ, 7 կմ երկարությամբ, 1,5-3 կմ լայնությամբ, 13 կմ² մակերեսով, 0,5-0,8 մ. խորությամբ: Չկաներ գրեթե չեն բազմանում:

Խանչալի լճի մեջ են թափվում Մեծ Խանչալի գետակը և Փոքր Խանչալի գյուղի լեռներից հոսող մի շարք առուներ:

Խանչալի լճի արևելյան ափին են հաստատված Մեծ Խանչալի, իսկ հարավային ափին՝ Փոքր Խանչալի գյուղերը:

Այս լճից հյուսիս-արևմուտք, ծովի մակերևույթից 1749,5 մ. բարձրության վրա, Սուրբ սարի ստորոտում, Վաչիան գյուղի մոտ է գտնվում համանուն լճակը: Դրանից դեպի հյուսիս-արևմուտք 5 կմ հեռավորության վրա, ծովի մակերևույթից 1721,6 մ. բարձր գտնվում է Ջրես լճակը¹³:

Ծովի մակերևույթից 1900,6 մ. բարձրության վրա, Ջավախքի հյուսիսային սահմանագլխին, տարածված է Տաբաձորի լիճը՝ 4 կմ երկարությամբ, 3,5 կմ լայնությամբ, 14 կմ² մակերեսով և 1-24,7 մ. խորությամբ: Այն բոլոր կողմերից շրջափակված է լեռներով. հյուսիսային ափին կառուցված է հայկական Ղզըխիսա գյուղը: Լճի մեջ թափվում են միայն Ղզըխիսա գյուղի մոտով հոսող աղբյուրների ջրերը, իսկ նրանից տեսանելի արտահոսք չկա: Ենթադրվում է՝ Մեծ Ջուր գետի ակունքները գոյանում են Տաբաձորի լճից: Լճի ջուրը քաղցրահամ է, հատակում ունի տաք աղբյուրներ, որի հետևանքով էլ մա բոլոր լճերից ուշ է սառչում և գարնանը շուտ էլ ազատվում է սառցաշերտից: Նախկինում այս լճի մեջ միայն իշխան ձուկ էր ապրում, իսկ այժմ այլ ձկնատեսակներ նույնպես կան: Ջավախքի խոշորագույն լճերից է Խոզապինը, որը հայ մատենագրության մեջ հայտնի է Ծովակն Հյուսիսոյ¹⁴, իսկ վրաց մատենագրության մեջ՝ Պաղակացիս: Այս լիճը փաստորեն կապ չունի Թափարավանի ջրավազանի հետ: Այն գտնվում է գավառի հարավային մասում, ծովի մակերևույթից 1880,7 մ. բարձրությամբ, 9 կմ երկարությամբ և 5 կմ լայնությամբ: Նրա մեջ թափվում են մի քանի աղբյուրներ և մի փոքրիկ գետակ հյուսիսային կողմից: Բայց արտահոսք չունի: Ջուրը հագեցած է հանքային նյութերով, ուստի ձկներ չունի¹⁵: Լճի մեջ կա չորս կղզի, որոնց վրա վայրի բաղեր են բնադրում¹⁶:

13 Օ. Կարապետյան, էջ 49:

14 Ս. Տ. Երեմյանի այս վկայությունը տե՛ս «Աշխարհացոյց», էջ 87:

15 Օ. Կարապետյան, էջ 53:

16 Ե. Լալայան, նշվ. աշխ. (ԱՀ, 1, էջ 132):

Խոզապահին լճի կենը գտնվում է Ջավախքի և մյուս կենը՝ Արտահանի տարածքում. կենտրոնով անցնում է ԽՍՀՄ և Թուրքիայի պետական սահմանը:

Ջավախքի հանքային ջրերը սակավ են և բուժման տեսակետից ցայսօր օգտագործվում են ժողովրդական եղանակով: Այդպիսին են Սարոյի, Ալաստանի մերձակայքի, Վառոյի, Ել-ջերմուկի, Խանդոյի, Խրթվիսի ճանապարհի վրայի, Կուր գետի ափի, Խոզապահի մոտերքի, Մրագվալի մերձակայքի, Չխարտբեյի, Ջագյուրտան լեռան ստորոտի ջերմուկները¹⁷:

Շնորհիվ մթնոլորտային տեղումների, Ջավախքի բուսական ծածկույթը, հատկապես լեռնային վայրերում, հարուստ ու փարթամ է: Մբանչեյի արոտավայրերը և մարգագետինները մեծապես նպաստում են անասնապահության զարգացմանը: Կուրի հովտում՝ Խրթվիսի ձորակում և Մարդաստանում, աճում են պտղատու ծառեր, բայց խիստ սակավ են անտառները: Երբեմնի տարածուն անտառներից մնացել են ճուֆաբեթի, Չրխըղջուրի և Սամսար սարերի անտառները՝ ընդամենը 7000 հա տարածությամբ:

Ջավախքը հարուստ է թռչնաշխարհով և աղբատ՝ վայրի կենդանիներով: Այստեղ ձմեռը տևում է համարյա 6-7 ամիս՝ հոկտեմբերի կեսից կամ նոյեմբերի սկզբներից մինչև ապրիլի վերջը կամ մայիս ամիսը:

Ջավախքը բնակեցված է եղել հնագույն ժամանակներից սկսած: Այստեղ հայերը ապրել են նախաուրարտական ժամանակներից: Միջնադարյան քաղաքներից և բերդաքաղաքներից հայտնի են Քաջատունը (Շումդա), Թմկաբերդը (Թմոզվի), Վարձունիքը, Խրթվիսը և Ախալքալաքը:

Միջին դարերից, սակայն, գյուղական բնակավայրերի վերաբերյալ վկայություններ և վիճակագրական տեղեկություններ մեզ չեն հասել, թեև դրանց ավերակների թիվը տասնյակների է հասնում: Ինչ որ կարելի է ցույց տալ, վերաբերում է միայն 19-րդ դարի վերջերին, որ կատարվել է շնորհիվ ռուսական հաստատությունների գործունեության: Այսպես, օրինակ, բնակավայրերի թիվը Ջավախքում 1886 թվականի տվյալների համաձայն հասնում էր 110-ի՝ առանց քաղաքի: Ընդ որում, 110 գյուղերը բաժանված էին 10 հասարակության, կենտրոն ունենալով Արագովան՝ 13 գյուղով, Բարալեքը՝ 23, Վարևանը՝ 9, Վաչիանը՝ 11, Գարեյիան՝ 8, Դիլիսկան՝ 9, Կարծախը՝ 10, Սաթխան՝ 8, Խրթվիսը՝ 11, Հեշտիան՝ 8 գյուղերով¹⁸:

Ստ. Օրբելյանի վկայությամբ՝ Ջավախքի բնակչությունը **ջավախուրնի** էր կոչվում: Դրա մեջ մտնում էին գերակշիռ մեծամասնություն կազմող հայերը, այնուհետև՝ թուրքեր, վրացիներ և վերաբնակված այլ ժողովուրդների ներկայացուցիչներ:

1894թ. Ջավախքի սահմաններում ապրում էին 49.807 հայեր (71%), 7272 ռուս-

17 Անդ, էջ 136. Օ. Կարապետյան, էջ 61-62:

18 Ստ. Օրբելյան, հմմտ. «Աշխարհագրոյ», էջ 78:

ներ (11%), 4372 բուրբեր (6,6%), 3714 վրացիներ (5,6%), 590 քուրեր, 52 հրեաներ և 6 լեհեր (5,8%), ընդամենը՝ 65.813 մարդ: 1895-ին բնակչության ընդհանուր թիվը հասել էր 66.502 մարդու:

Վրաստանի Հանրապետության Ախալքալաքի, Բոգդանովկայի և Ասպինձայի ներկայիս տարածքը՝ 2672 կմ², կազմում է Ջավախքի գավառը: Աշխարհագրական բարձր դիրքի պատճառով այս գավառը միջին դարերում հայտնի էր նաև **Ջավախք վերին գավառ**, իսկ վրաց մատենագրության մեջ՝ Քվեմո Ջավախեթի անունով: Ըստ 7-րդ դարի «Աշխարհացոյց»-ի՝ Ջավախք Վերինը Գուգարաց բղեշխության 8-րդ գավառն էր Քաջատուն կենտրոնով¹⁹:

1872-ին, երբ Ախալքսան ուներ 18.269 բնակիչ, Ախալքալաքում ապրում էր 3120 հոգի (տե՛ս ՊԲՀ, 1967, թիվ 1, էջ 120), իսկ 1970-ին՝ 10.8 հազար բնակիչ (ՀՍՀ, 1, էջ 197):

Լինելով վրաց աշխարհին սահմանակից գավառ՝ Ջավախքը հաճախակի է ենթարկվել վրացական իշխանությունների և կովկասյան լեռնականների հարձակումներին: Խաշնարածության համար խիստ նպաստավոր արտոնվալրերի տիրապետման կապակցությամբ մոլոդ կատաղի մարտերը մշտապես մեծ ավերմունքներ են պատճառել գավառին: Խրախուսվելով ֆեոդալական իշխանությունների հրահրումներով՝ վրացական զորքերը պարբերաբար խախտել են հայոց բղեշխության սահմանները, նաև տիրել Ջավախքին: Երկրամասը ետ առնելու համար հայկական իշխանությունները մեկ անգամ չէ, որ կատաղի կռիվներ են մղել:

Վրացական աղբյուրներում կան այդպիսի կռիվների որոշ նկարագրություններ: Դրանցից մեկը կոնկրետ վերաբերում է հայոց Արտաշեսյան հարստության (1-ին դար, մ.թ.ա.)²⁰:

Վրաց պատմագիրներից մեկը տրտունջ է հայտնում, որ հայոց Երվանդ թագավորը միացել է Փարսման Արմազեցու հետ և մտել-գրավել «Քարթլիի սահմանները, քաղաք Ծունդան և Արտահանը (Արտանը), մինչև Կուրը և բնակեցրեց Ծունդայում գազանաբարո մարդիկ՝ դևերին ազգակից, և կոչեց Ծունդան (նոր) անունով՝ Քաջատուն, որ թարգմանաբար կոչվում է դևերի տուն»²¹:

Ըստ վրացական մի վկայության, հայերը հարկադրված են եղել Ջավախքը, Ծունդա-Քաջատուն կենտրոնով հանդերձ և Արտահանը հանձնել թագավորության

19 Ե. Լալայան, նշվ. աշխ. (ԱՀ, 1, էջ 186, 188, 189): Ի դեպ, նշենք, որ Ախալքալաք քաղաքի բնակչության թիվը 1860-ին 2967 էր, 1893-ին՝ 4303, որից 4084-ը հայեր էին (ՀՍՀ, 1, էջ 198):

20 «Վրաց աղբյուրները...», Ա, էջ 158-159:

21 «Վրաց աղբյուրները...», Ա, էջ 155: Հայերենում **քաջք** բառը մեծ մասամբ չար ոգի է նշանակում: Երվանդ թագավորին վերագրված այս կռիվը որոշ առասպելներում վերագրվել է հայոց Սմբատ սպարապետին: Առասպելն ասում է, թե իբր Սմբատ սպարապետի զորքը այդ քաջքերից է կազմվել, և Ծունդան գրավելիս քաղաքը վերանվանվել է Քաջատուն, որ նշանակում է Դևերի տուն: (Տե՛ս Ի.Պ. Ռոստոմով, ՍՄՕՄՊԿ, թող.25, Թիֆլիս, 1898, էջ 125:

նը, ինչպես դա տեղի է ունեցել Արտաշես 2-րդի օրոք, վրացիների կողմից հետագա օգնության ակնկալությամբ²²:

Չորրորդ դարում, երբ Արշակ 2-րդի օրոք Գուգարքի բղեշխը դավաճանում է հայոց թագավորությանը և անցնում վրաց կողմը, մեծն սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանն իր գործով արշավում է վրաց թագավորի վրա. «Եւ նեղէր զնա մեծապես...և բղեշխն Գուգարաց, որ յառաջն ծառայէր թագաւորին Հայոց և ապստամբեաց, կալեալ գլխատէր...Սոյն օրինակ և որ միանգամ ի կողմանն յայն էին նախարարքն, և ի թագաւորէն Հայոց եղեն ապստամբ, զամենեսեան գլխատէր. և թափէր զամենայն գաւառն և առնոյր պանդանդս, և մնացեալսն ի հարկի կացուցանէր: Եւ զհին սահմանն, որ յառաջուն էր լեալ յերկիրն Հայոց և ընդ երկիրն Վրաց, որ է ինքն մեծ գետն Կուր, այնուհետև յինքն վտարեալ՝ դառնայր անտի»²³:

Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետության շրջանում տեղի է ունենում Հայաստանի առաջին բաժանումը (387թ.), երբ Գուգարքի այլ գավառների հետ Ջավախքն էլ միացվում է Վրաց մարզպանությանը: Որոշ ժամանակ անց Ջավախքին տիրելու համար ծագում են նոր հարցեր: Նույն Սասանյանների օրոք հայերը փորձում են վերագրավել Ջավախքը և, սակայն, պարտություն կրելով, նահանջում են²⁴:

Վրաց ժամանակագրության մեջ նշված է նաև Ջավախքում հայեր ապրելու փաստը: Մի այդպիսի ակնարկ կա 4-րդ դարում քրիստոնեություն տարածելու առնչությամբ Վրաստան մտած Նունեի ուղևորության նկարագրության մեջ, ուր ասված է, Փարվանա լճի ափին, ձկնորսների մոտ գտնվող հովիվները հայերեն էին խոսում: Եթե հայերեն խոսողները նույնիսկ վրացի էլ լինեին, այդ լեզուն իմանալն ինքնին հաստատում է Ջավախքի հայաբնակ լինելը:

Հինգերորդ դարում Ջավախքի տերն էր Գուրամ Կուրապալատը²⁵: Իսկ արաբական արշավանքների ժամանակաշրջանում Ջավախքի, Թռեղքի, Արտահանի տերն էր Գուրամը: Արաբական տիրապետության շրջանում, երբ Թիֆլիսում նստած էր ամիրա Ալիի որդի Ջավաթը, Վրաստանն ավերակների վերածող Աբուլ-Կասիմ Աբու Սաջիի որդին ավերեց նաև Ջավախքը:

Իններորդ դարում Ջավախքի հարավային մասը՝ Գոգշենը, միացվեց հայ Բագրատունիների թագավորությանը, իսկ Ախալքալաք քաղաքը շարունակեց մնալ Վրաստանի կազմում: 11-րդ դարի սկզբին (1008-1012թթ.) Վրաստանի և Աբխազիայի Սմբատ-Բագրատ Բագրատունի թագավորի ձեռքով կառուցվում են Ախալքալաքի բերդի աշտարակները, իսկ Բագրատ 4-րդի օրոք (1044-1047թթ.) կառուցվում են

22 «Վրաց աղբյուրները...», Ա, էջ 159-160:

23 Փավստոս Բուզանդ, 5-ԺԵ:

24 «Վրաց աղբյուրները...», Ա, էջ 175:

25 «Վրաց աղբյուրները...», Ա, էջ 204-205:

բերդի պարիսպները: Ախալքալաքն այնուհետև, իբրև Ջավախքի կենտրոն, փոխա-
րինել է Ծոնդային:

11-րդ դարում վրաց Գեորգ Թագավորը Դավիթ Կուրապալատին պատկանող
Ջավախքը, Տայքի ու Արտահանի հետ, հանձնում է Վասիլ Թագավորին: Այդ նույն
դարում՝ 1084-ին, վրաց Բագրատ 4-րդ Թագավորի օրոք, ինչպես վկայում է Մատ-
թեոս Ուռհայեցին, պարսից բարբարոս Ալփասլան Թագավորն ավերում է Ախալ-
քալաքը. «Սուլտանն (Ալփասլան) ահագին բազմութեամբ իւրով մտաւ յաշխարհն
Վրաց և մեծավ սրտմտութեամբ մատնեաց զնոսա ի սուր և ի գերութիւն. և իջեալ
բանակեցաւ (բնակեցավ) ի գաւառն, որ կոչի Ջաւախս (Ջավախք), և պատերազմաւ
մեծաւ պատեաց զքաղաքն՝ որ կոչի Ախալ (Ախալքալաք) քաղաքն. և առհասարակ
զամենայն քաղաքն սրով կոտորեաց՝ զայր և զկին՝ անողորմ և զամենայն քահա-
նայսն և զկրոնաւորսն և զիշխանսն սրախողխող արարեալ. և լցաւ զամենայն քա-
ղաքն արեամբ. և անհամար մանկունս և աղջկունս տարան ի Պարսիկս ի գերութիւն,
և զանձս ոսկոյ և արծաթոյ՝ ականց և մարգարտացն որ ոչ էր թիւ (որոյ ոչ գոյ թիւ)»²⁶:

1266 թվականին կազմավորվել է Ախալքալաքի և Ախալցխայի կիսանկախ
Սամցխե-Սաաթարագոյի իշխանությունը²⁷: Միջանկյալ տեղեկությունների համա-
ձայն, 13-րդ դարում Ջավախքի կուսակալներ են հանդիսացել Սարգիս Մխարգրձել
Թմոզվեցին և Շավա Թորեցին²⁸: Այլ տեղեկություններով՝ 13-րդ դարում Ջավախքը,
Սամցխեն ու Կարնո քաղաքը հանձնվում են Թորեցի Գամրեկելիին: Խվարազմա-
ցիները, ավերելով Տփլիսի քաղաքը, բնաջնջում են Ջավախքը, Քարթլին, Թռեղքը և
Արտահանը²⁹: 1484-ին մոնղոլ Յաղուպ խանը Ախալքալաքն այրում և բնակիչներին
գերի է տանում³⁰:

Հաճախակի ավերումների ենթարկված Ջավախքն ի վերջո ընկնում է թուրք
զավթիչների ձեռքը: 1637-ին թուրքերն այն դարձնում են Ախալցխայի փաշայության
կցորդ սանջակը և, այնուհետև, երկար ժամանակ, մինչև 1828 թվականը, տիրում և
բոլոր ձևերով կողոպտում են հայերին, ինչպես նաև վրացի վերաբնակիչներին: Հա-
յերն այստեղ հիմնականում զբաղվում էին դաշտամշակությամբ, իսկ Կուրի հով-
տում, նաև վրացիների հետ միասին, բանջարաբուծությամբ և այգեգործությամբ:
Այդ 200 տարիների ընթացքում, հարաբերորեն խաղաղ պայմաններում, նրանք
իրենց և թուրք վերաբնակիչների համար կառուցում էին բնակարաններ և տնտե-
սական շենքեր, իրենց ձեռքին պահում նաև քաղաքի արհեստներն ու գյուղական

26 Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 146:

27 ՀՄՀ, 1, էջ 198:

28 «Վրաց աղբյուրները...», Բ, էջ 34:

29 Անդ, էջ 53:

30 Հ. Խ. Էփրիկյան, Ա, էջ 62:

տնայնագործությունը: Թուրք տիրապետողները զավթել էին Ջավախքի ամենաընտիր վարելահողերը և արոտավայրերը: Հայերն ու վրացիները վարում, ցանում և բերքի գգալի մասը թուրք բեկերին տալով՝ ծայրաստիճան չքավորության մեջ քարշ էին տալիս իրենց գոյությունը: Թուրք բեկերի հողային իրավունքները պահպանվել էին նաև ցարական տիրապետության օրոք: Նրանց կամայականություններին ենթարկվեցին նաև Կարինից ու այլ վայրերից այստեղ տեղափոխված հայերը, և դա՝ ընդհուպ մինչև հեղափոխությունը:

Բռնություններն այն աստիճանի էին հասել, որ Կուրի հովտի բոլոր այգեգործ վրացիները մահմեդականություն էին ընդունել: Դրանց վերջ տալու միտումով 1772 թվականին Կախեթի Հերակլես և Իմերեթի Սողոմոն թագավորները փորձում են ազատագրել Ջավախքը, բայց դա չհաջողվեց:

1801 թվականին Վրաստանը Ռուսաստանին միացնելու շնորհիվ Ջավախքի ազատագրումը Թուրքիայի լծից դառնում է օրակարգի հարց: Մի հանգամանք, որը համընկնում էր նաև ռուսական կայսրության սահմանների ընդարձակման ու ամրապնդման գաղափարին: Ռուսական զորքը քանիցս փորձել է գրավել Ջավախքը, բայց այն հաջողությամբ չի պսակվել: Այսպես, օրինակ, 1807-ին ռուսները Կուրդուվիչի հրամանատարությամբ պաշարում են Ախալքալաքը, բայց 2000 զոհ տալով մահանջում են: 1810թ. նոյեմբերի 4-ին դարձյալ գրոհում են Ախալքալաքը և, սակայն, այս անգամ ևս ստիպված են լինում նահանջել: 1811 թվականի դեկտեմբերի 7-ին ռուսական զորքերն ի վերջո գրավում են Ախալքալաքը և նրա բերդը, սակայն Բուխարեստի հաշտության պայմանագրով կրկին այն վերադարձնում են թուրքերին³¹:

Ջավախքի վերջնական ազատագրումը վիճակված էր գորավար կոմս Պասկևիչին (Կոմս Էրիվանսկի): 1828-ին, Կարսը գրավելուց հետո, նա իր զորամասով շարժվում է դեպի Ջավախք՝ Ախալքալաքի բերդը գրավելու: Վ. Պոտտոյի հաղորդման համաձայն, հուլիսի 21-ին նրա բանակը հասնում է Գյոգ-դաղ, այնուհետև, տեղացած ձյան և սաստիկ ցրտի պատճառով, իջնում է Գյոնդուրայի ցածրությոյն, ամենայն հավանականությամբ տեղավորվում Մեծ Գյոնդուրա հայկական գյուղում, որին պատմագիրը *Գենդարի* անունով է հիշատակում: Հուլիսի 23-ին բանակն արդեն գտնվում էր Ախալքալաքի մերձակայքում, որտեղից պարզ երևում էր, որ քաղաքի լավ ամրացված բերդը գրավելու համար ռազմական հմտություն ու հմարքներ էին պետք: Պասկևիչի հրամանով դիվանագիտական բաժնի աստիճանավոր Մախմու Ուստիմովիչը և մայոր Բերնսը, բերդը հանձնելու առաջարկով, ներկայանում են բերդի կայագործի պետին: Բայց նրանց ներս չեն թողնում, և չորս զինված թուրքեր, ելնելով պարսպապատի վրա, բանակցություններ են սկսում և հայտնում, թե. «Մենք

31 Հ. Խ. Էփրիկյան, էջ 62:

ոչ Երևանի և ոչ էլ Կարսի բնակիչներ չենք, մեք ախալցխացիներ ենք, մեզ մոտ չկան ոչ կանայք, ոչ կայք, մենք կմեռնենք պատերի վրա, բայց բերդը չենք հանձնի»:

Թուրքերին հաղթելու և մեծ կորուստներից խուսափելու նպատակով կոմս Պասկևիչը վճռում է բերդը գրավել թնդանոթահար անելով, և դրա համար հարմար կետ է ընտրում Քառասունադրյուրի (պատմիչն այն անվանում է Գենդար-սու) ձախ ափը, որը գերիշխում է բերդի վրա: Այստեղ ամրանում է գրոհող Գուդովիչը, իսկ բերդից 3 կմ հեռու տեղավորվում է Պասկևիչի կորպուսը: Գիշերով տարբեր զորախմբեր անցնում են Քառասունադրյուրի աջ ափը և շրջապատում բերդը: Սկսվում է գնդակոծումը, որի հետևանքով բերդը և պարիսպները աստիճանաբար փլվում են, իսկ ուժասպառ եղած թուրքերը՝ պարտվում: Սկսվում է փախուստը դեպի Թափարավանի ձորը: Փախչող զինվորներից հետ չմնալով՝ անհետանում է նաև բերդապահ Ֆարխաթ-բեկը: Եվ որովհետև թուրքերից ոչ ոք գերի չի հանձնվում, 400 հոգի, Ֆարխաթ-բեկի հետ միասին, ոչնչացվում են: Ռուսներն այս ահեղ կոշտ ունենում են 20 զոհ³²: 1828 թվականի հուլիսի 23-ի նշանավոր օրը վերջ է տրվում թուրքական արյունոտ տիրապետությանն ու բռնություններին Ախալքալաքում:

Ախալքալաքի բերդապահներին օգնության հասնելու նպատակով Կիոս փաշան, 1500 լազերի գլուխն անցած, Արտահանի կողմից շտապում է մտնել Ջավախք: Բայց տեսնելով, որ բերդն արդեն կործանվել է, և պաշտպաններն էլ ոչնչացվել են, հեռանում է դեպի լեռները³³:

Այս մեծ հաղթանակի համար ռուս զորավարներն արժանանում են թագավորական պարգևների:

Ախալքալաքն ազատագրելուց հետո, 1828 թվականի հուլիսի 26-ին, առանց կռիվների Պասկևիչը գրավում է նաև Խրթվիսը³⁴, որով ամբողջ Ջավախքն անցնում է ռուսական զորքերի տիրապետության տակ:

1829 թվականին ռուսները գրավում են նաև Կարինն ու Բաբերդը: Այդ առաջ-շարժումն անհանգստացնում է Եվրոպական տերություններին: Նրանց դեսպանների դրդումով՝ Թուրքիան Ռուսաստանին հաշտություն է առաջարկում: 1829թ. սեպտեմբերի 2(14)-ին Ադրիանուպոլսում³⁵ տեղի է ունենում հաշտության պայմանագրի կնքումը: Պայմանագրի կետերից մեկի համաձայն, այլ վայրերի թվում «Ախալցխայի փաշայությունը՝ Ախալքալաք և Ախալցխա բերդերով», միացվում է Ռուսաստանին: Իսկ 1828-1829թթ. գրավված Կարինը, Կարսը, Բայազետը և Բաբերդը դարձյալ

32 Վ. Պոտտո, Հ. 4, քող. 1, Թիֆլիս, 1887, էջ 104-109:

33 Վ. Պոտտո, նշվ. աշխ., էջ 109:

34 Վ. Պոտտո, նշվ. աշխ., էջ 112-113:

35 Թուրքերը Ադրիանուպոլիսը Էդիրնե են անվանում: Այն գտնվում է Թուրքիայի Եվրոպական մասում: Քաղաքը կառուցվել է Հռոմի Ադրիանոս կայսեր (117-138 թթ.) կողմից: «Հայ համայնքն այստեղ ձևավորվել է դեռևս բյուզանդական կայսրության վաղ շրջանում», (ՀՍՀ, 1, էջ 42):

վերադարձվում են Թուրքիային: Դավադրորեն ծանր այս պայմանագիրը, որը խիստ անհանգստություն պատճառեց ողջ քրիստոնյա արևմտահայությանը, անմիջապես ծնեց արտագաղթի զարհուրելի միտք ու հեռանկար: Դարերով բուրքական ստորացուցիչ լծից ազատագրվելու հայության թափած արյունն ու հուսավառ ձգտումները դեռ շատ երկար էին շրջափակվելու քրիստոնյա Եվրոպայի և Ռուսաստանի քաղաքական մութ հաշվարկներով ու «քրիստոնեական» բարոյականությամբ: Դա վատթարագույնն էր, որ մահվան դատավճիռ էր հիշեցնում: Հուզված ու խիստ հուսահատված էին հայերը, ովքեր մեծապես նպաստել էին ռուսական բանակի հաղթարշավին: Չարյաց փոքրագույնն ընտրելու հարկադրանքն էր հայերին բաժին ընկել, և նրանք նույնիսկ մտածելու էլ թերևս ժամանակ չունեին: Կարճ ժամանակ անց հայերը Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունու և 29 նշանավոր անձանց ստորագրությամբ, 1829 թ. դեկտեմբերի 15-ին գրվում է ադերսական դիմում՝ ուղղված գորավար Պասկևիչին, որով խնդրվում է թույլ տալ, որ Թուրքիայից Ռուսաստան գաղթեն այն բոլոր հայերը, ովքեր իրենց հավիտենական հայրենիքում թուրք զավթիչների դրոշմ անարգելու և քրիստոնյա ռուսների դրոշի տակ մտնելու հանդգնության համար անխուսափելիորեն դատապարտված են հալածանքների և հոշոտման: Այդ դիմումը, որն այժմ պահվում է Վրաստանի կենտրոնական արխիվում և պատճենը՝ Ախալցխայի գավառագիտական թանգարանում, 1940 թվականին, մանրամասն ծանոթագրությամբ, հրատարակվել է Լ. Մելիքսեթ-Բեկի ձեռքով³⁶:

Մենք ներկայացնում ենք այդ դիմումն ամբողջական տեսքով, այնպես, ինչպես կա:

Ի 1829 ի դեկտ. 15, ի Կարին որ է Արզրում Չերդ պայծառափայլություն ֆեոթմառշալ գրաֆ Պասկևիչ Երևանու

Ողորմած Տէր մեր

Ադերս ի կողմանէ Արքեպիսկոպոսին Հայոց Կարճ քաղաքի և միանգամայն ի դիմաց իշխանացն Հայոց նոյն քաղաքի առ Նորին Պայծառափայլություն

Ձկնի տիրապետութեան քաղաքիս Կարճոյ ի հաղթական զօրաց Նորին Մեծաշուք Կայսերականի Տէրութեան ամենայն Ռուսաց՝ մինչ ցայսօր առանց յափշտակութեանց ընչից և վնասման իրիք մերայնոց խաղաղութեամբ և գովանի հանգստութեամբ ի գեղեցիկ պաշտպանութեան և ապահովութեան անցուցաք զաւուրս մեր:

Ապա յուսամք թէ՛ մինչ արժանաւորեցիմք յարուկ շնորհիւ Չերին ողորմածութեան բնակիլ մշրնջեհնաւորապէս ի ներքոյ Հովանաւորութեան Նորին Բարձրաշուք Կայսերականի Մեծութեան յերկրին Ռուսաց առաւել ևս ունիմք սրանալ անշուշտ

36 Տե՛ս ԽՍՀՄ ԳԱ հայկական մասնաճյուղի «Տեղեկագիր», թիվ 3, Երևան, 1940, էջ 37-40:

զևս գերագոյն ապահովութիւն քան զայս և հատկացեալ խնամոց վայելմունս:

Երևի թէ զօրքն Ռուսաց զկնի քանի ամսոյ թողոց են զայս նահանգս Էրզրումոյ և մեր ի վաղոց հերե քաջ տեղեակ գոլով բարբարոսական բարոց օսմանյան ազգին և կառավարութեան՝ զհրենք՝ անշուշտ վրանգիմք:

Եւ որովհերեւ ազգս մեր յայսմիկ միջոցի ականաւրես իսկ եղև քաղցրաբարոյութեան և ողորմութեան Ռուսաց կառավարութեան. վասն որոյ առ ի չվրանգի մեր յօսմանեանց աղերս արկեալ՝ աղաչենք և խնդրենք զպաշտպանութիւն Ռուսաց. և անմիջաբար ի Չերդ Պայծառափայլութենէ նշանակել վասն նուասրութեան մերոյ զտեղի ինչ արժենատր յերկրի Ռուսաց ի բնակութիւն. յորում մինչ ցերկոյ հազար տունք Հայոց (կամ ավելի կամ պակաս) ելանելով ի յերկրէ ասորի, բնակեցիմք անդր:

Ուարի ամենախոնարհաբար դիմենք ահա աղերսական գրութեամբ առ յորս բարձր Պայծառափայլութեան հաճեցի, կամիմք մեր բնակիլ յԱխալցխայ քաղաք և ի մերձակա գաւառսն նորին:

Վասն որոյ խոնարհութեամբ աղերսենք և հայցենք արժանատրեցուցանել զանարժանութիւն մեր գրաւոր պատրասխանոյ, որպէսզի և մեր նվաստքս սկսանիցիմք յայսմ յերէ նախապարտաւորիլ մինչև ցիսասանիլ զարնան:

Մնամք ահա ազգովին ակնկալ խնամոց և ողորմութեան շնորհի Չերդ Բարձր Պայծառափայլութեան, որով ենք և մնամք Հանդիսավեհութեան Չերոյ յամենայնի ամենախոնարհ և հպարակ ծառայք.

Ն. Ծ. Կարապետ խոնարհ եպիսկոպոս Հայոց Կարնոյ և ալոյ (կնիք)

Ստորագրություններ.

1. Ն. ծոյ մէի Գրիգոր Տէր Սիմոնեան
2. Ն. ծոյ մէի Սիմօն Հա(յ)րապետեան
3. Ն. մէի Ղազար Սրեփօեան
4. Ն. մէի Յոհաննէս Էփրիկեանց
5. Ն. մէի Մինաս Ազնաւորեան
6. Ն. մէի Մնացական Սաղաթելեան
7. Ն. Կարապետ Քիրիշճեան
8. Ն. Ալեքսան Մըսրրիեան
9. Ն. Յակոբ Մարաքեանց
10. Ն. մէի Սիմօն Մութաֆեանց
11. Ն. Սրեփաննոս Թէալիկչեան
12. Ն. մէի Կարապ(ետ) Չարրճեան
13. Ն. Յարութիւն Չօմառեան
14. Ն. մէի Պ(ա)ղրա(սար) Միօեան

15. Ն. Յարութին Մութաֆեան
16. Ն. Յակոբջան Մեռկեհան
17. Ն. Գէորգ Էքսիզեան
18. Ն. Նազարեք մէի Մուրադեան
19. Ն. ծոյ. Գրիգոր Շիրճեան, վարժապետ հայոց Կարնոյ
20. Ն. մէի Յակոբ Քրիստոսորեան
21. Ն. Սարգիս Յակոբջանեան
22. Ն. մէի Աղաճան մէի Գէորգեան
23. Ն. Շիրին Ռառանճր Սարգսեան
24. Ն. Պապոյ Յառնեան
25. Ն. Պարսամ Էնֆիէճեան
26. Ն. Ալեքսան Տիրիքճեան
27. Ն. Յոհաննէս Չիրիպեան
28. Ն. մէի Յարութին Միրզեան
29. Ն. մէի Պաղրասար մէի Վարդանեան³⁷

Պասկեօնը, քաջատեղյակ լինելով Թուրքիայի պետական վրիժառական քաղաքականությանը, որով, ռուսական զորքերը հեռանալուց հետո, կարող էր ոչնչացվել ռուսամետ ամբողջ հայությունը, հատուկ գործյամբ դիմում է կայսրին՝ այդպիսով գաղթն իրականացնելու և հայ ժողովրդի տվյալ հատվածին նյութական որոշ օգնություն սահմանելու համար: Այդ գործյան մեջ, ի միջի այլոց, նաև ասված էր. «Բայագետում երկու հազար հայ էր կռվում մեր զինվորների շարքերում, Էրզրումում քրիստոնյա բնակչության մեծ մասը ընդառաջ եկավ դիմավորելու առաջացող մեր զորքերի շարասյուններին՝ իրենց հոգևոր առաջնորդների հետ միասին, Կարսում հայերից կազմված էր մի գումարտակ՝ 800 մարդուց բաղկացած, որի հեծյալները սահմանն էին պաշտպանում վերահաս ասպատակություններից: Նրանց ընտանիքների մոտավոր թիվը, որոնց անխուսափելի վտանգ է սպառնում, կարող է հասնել մինչև 10 հազարի:

Այսու հանդգնում եմ խնդրել Ձերդ Կայսերական մեծության ամենաողորմած թույլտվությունը՝ ինձ իրավունք շնորհելու և այդ ընտանիքներին բնակության համար հող հատկացնելու Վրաստանում և Հայկական մարզում, իսկ եթե դրանք (այդ հողերը - Կ. Ղ.) չբավականացնեն նրանց բոլորին տեղավորելու՝ նաև Կովկասյան մարզում (Հյուսիսային Կովկասում - Կ. Ղ.): Այս մարդկանց բնակեցումը թեև սկզբում կպահանջի զգալի ծախսեր, բայց դրանք, անկասկած, հետագայում առատությամբ

37 Տե՛ս ԽՍՀՄ ԳԱ հայկական մասնաճյուղի «Տեղեկագիր», թիվ 3, Երևան, 1940, էջ 37-40: Ծանուցումը երկրորդաբար ցուցակի վերջում տրվում է հատուկ, որպեսզի հեշտացվի պատմական փաստաթղթի կոնկրետ ուսումնասիրումը (Ծանոթագրումը՝ կազմողի՝ Ռ. Ղ.):

կհատուցվեն այն շահույթներից, որոնք սպասելի են նրանց աշխատասեր և արդյունագործ դասակարգից...

Իմ կարծիքով, գաղթականներին իբրև նպաստ կլոր հաշվով բավական կլինի ամեն մի ընտանիքին 25 ռուբլի՝ արծաթով, որը կկազմի մեկ միլիոն ռուբլի քոթալրամ բոլոր գաղթականության համար³⁸:

Քանի որ Ադրիանուպոլսի հաշտության պայմանագրի 13-րդ հոդվածով սահմանված էր փոխադարձ գաղթի իրավունք, Կայսեր և Պասկևիչի թույլտվությամբ թուրքական հպատակությունից հրաժարվող հայերը կարող էին իրենց շարժական գույքով տեղափոխվել Հայկական մարզ և Վրաստան³⁹:

Այս թույլտվությունը լսելուն պես հայերից շատերը ցանկություն են հայտնում հեռանալ մայր հայրենիքից, քան ընտրել դավանափոխությունը, հալածանքները կամ էլ ստույգ մահը: Թուրքական պետության համար հայ ժողովրդի այս որոշումը մեծ անակնկալ էր, որովհետև գաղթի հետևանքը պիտի լիներ հողագործության և արհեստների մեծ մասի կործանումը, գյուղական և քաղաքային արտադրության դադարը: Սուլթան Մահմուդը, լավ գիտակցելով, որ իր երկրից հեռանում է պարզապես թուրքերին ձրի կերակրող մի ժողովուրդ, հատուկ հրովարտակով և բաբերդցի Գեորգ վաճառականի միջոցով, առատախոստումներով, դիմում է հայերին՝ հրաժարվելու գաղթի գաղափարից: Եվ, սակայն, դիմումը անհետևանք է մնում. այդ առումով հայերը պատրանքներ չէին կարող ունենալ: Միևնույն նպատակով Պոլսո հայոց պատրիարքարանն էլ, Բաղդադումն էս եպիսկոպոսի միջոցով, դիմում է ժողովրդին և դարձյալ մերժման է արժանանում⁴⁰:

Ժողովուրդը պատրաստվում է գաղթել և հոգով ու մարմնով ազատվել հետագա աղետներից, քեև նրա համար մահու չափ ծանր էր օտարին թողնել իր հավիտենական սուրբ հայրենիքը՝ քեկուզև ինչ-որ անորոշ մի ժամանակով: Բայց բազում եվրոպացիներ, ովքեր մոտիկից ծանոթ էին հայ ժողովրդի անտանելի կացությանը, թուրքերի անմարդկային հարստահարումներին, բռնություններին ու լկումներին, նրանց կրոնական անհանդուրժողականության էությանը, լիովին հասկանում էին հայերին: Կարապետ արքեպիսկոպոսը ամեն կերպ ձգտում էր թեթևացնել գաղթի նախապատրաստությունը, օգնում էր ժողովրդին վաճառքի հանել ինչ հնարավոր է, թեպետ հաճախ չնչին գներով, որպեսզի հայերը գաղթին նախապատրաստվեն հնարավորինս քիչ կորուստներով⁴¹:

38 Տե՛ս «Կովկասյան հնագիտական հանձնաժողովի հավաքած արձանագրությունները», 7-րդ, Թիֆլիս, 1878, էջ 830, որից և քաղվածքարք բարգմանել է Կ. Ղաֆադարյանը:

39 Գյուտ քահանա Աղանյանց, «Կարնո գաղթը», էջ 4, Ա. Երիցյանց, հ. Ա, էջ 437, Հ. Գեղամյանց, «Կարապետ արքեպիսկոպոս» («Փորձ», 1876, թիվ 1, էջ 186), ՀՍՀ, 1, էջ 92:

40 Ա. Երիցյանց, Ա, էջ 438-439:

41 Հ. Գեղամյանց, («Փորձ», 1876, թիվ 1, էջ 187), Գյուտ քահանա Աղանյանց, Կարնո գաղթը, էջ 6:

Թուրքական իշխանությունների վայրագ քաղաքականության նկատմամբ ունեցած ատելությունից Կարնո, Բայազետի և Կարսի հայերից շատերը չհամբերեցին, որ գաղթը տեղի ունենար հաջորդող զարմանք, այլ 1829 թվականի ձմռանը, հոկտեմբերի 14-ին սկսեցին հեռանալ երկրից և անցնել ռուսական սահմանը: Շտապողականության առաջն առնել չկարողացան ոչ կազմակերպությունները և ոչ էլ գաղթը կազմակերպող Կարապետ արքեպիսկոպոսը⁴²: Առաջին հիսուն ընտանիքը, որ Կարսից դուրս էր եկել տարերայնորեն, Պասկևիչի կարգադրությամբ ունեցավ ուղեկցող զինվորների մի խումբ⁴³, որովհետև գաղթողներին թալանելու համար արդեն աշխուժացել էին քուրդ կողոպտիչները:

Միակ ուղին, որով էլ կարող էին շարժվել գաղթողները, Կարս-Գյումրի ճանապարհն էր: Բայց 1829-1830 թվականների ձմռանյին գաղթն ի վերջո դադարեցվեց, որպեսզի գաղթողները խելամտորեն կազմակերպեին իրենց տեղաշարժը. քաղաքներից ու գյուղերից հեռացողները նախապես ենթարկվեին կանոնավոր ցուցակագրման, որովհետև հենց հաշվառումից էր կախված տեղահանվածներին նյութական օգնություն հասցնելու մտադրությունը, ինչը նախապատրաստել էին Պասկևիչն ու իր հրամկազմը՝ կայսեր համաձայնությամբ: Գեներալ Բանգրատը հատուկ զբաղվում էր գաղթողների ցուցակագրմամբ:

Արևմտահայերի գաղթը պատշաճորեն կազմակերպելու համար Պասկևիչը Թիֆլիսում ստեղծում է հատուկ կոմիտե: Կոմիտեն գաղթողներին բաժանեց երեք ենթախմբերի՝ հիմք ընդունելով նրանց սոցիալական կազմը: Դրանք էին՝ առևտրական խավերը, արհեստավորները և հողագործները: Առաջին երկու խմբերին գաղթականական կոմիտեն հատկացրեց քաղաքները կամ ավանները, որտեղ կարելի էր զբաղվել առևտրով ու արհեստներով, իսկ հողագործ մեծամասնությանն անխտիր հատկացրեց գյուղական բնակավայրերը՝ դաշտամշակությամբ զբաղվելու համար: Կոմիտեն նույնիսկ հաշվի էր առնում ժողովրդահատվածի հին հայրենիքի բնակլիմայական պայմանները, որպեսզի նոր բնակավայրերը հնարավորինս համապատասխանեին նրանց բնակության հին վայրերին: Դա հիմնականում հետապնդում էր երկու նպատակ՝ հարմարվողականության առումով, առաջին հերթին ժողովրդի առողջապահական խնդիրների տեսանկյունից, ապա և բնական պայմանների հետ ավանդական կապվածության, մասնագիտական դրսևորման առումով: Առաջնորդվելով այս տեսանկյունով՝ առաջարկվում էր պահպանել նաև հին համայնքային կազմը, իսկ եթե դա չէր բավարարում, գոնե համախմբվել միևնույն աշխարհագրական գոտուն պատկանողների հետ⁴⁴:

42 Ա. Երիցյանց, Ա, էջ 437-438:

43 Գյուտ քահանա Աղանյանց, Կարնո գաղթը, էջ 6:

44 Վ. Պոտտո, հ. 4, Թիֆլիս, 1888, էջ 475-476:

Պասկեհիչը նշված կոմիտեի առաջարկությունների հիման վրա հատուկ գրություն է ուղարկում Կարին, գեներալ Բանգրատին, որի մեջ նշված էին նոր գաղթավայրերը: Բանգրատը վերաբնակվողներին առաջարկում է ընտրել այդ նշանակված վայրերը: Նախընտրած նոր բնակավայրերի նպատակահարմարությունն ստուգելու համար գաղթողների ներքին կազմակերպություններն իրենց ներկայացուցիչներն են ուղարկում Կովկաս: Այսպես, օրինակ, կարնոհայերի «...կողմից ընտրվեցան պատգամավորներ, որ գան, որոնք և գտնեն հայկույս Կովկասյան աշխարհքումը իրենց համար հարմար բնակության տեղեր: Այս պատգամավորները, իհարկե, չունենալով այդ մեծ պաշտոնին հարմար գիտությունքը և հմտությունքը, ընտրեցին այն տեղերը, որոնք որ ցույց տվին տեղության պաշտոնակալքը»⁴⁵ (Խոսքը վերաբերում է Շիրակին, Ջավախքին և Ախալցխային):

Այդ նույն նպատակով Կովկաս ներկայացուցիչներ էին ուղարկում նաև Էրզրումը գրաված ռուսական զորամասից: Այդպես վարվեց, օրինակ, Բանգրատը, երբ Կարապետ արքեպիսկոպոսն իր 38 պատվավոր ազգակիցներով բնակության վայր ընտրեց Ախալցխա քաղաքը: «Այդ ժամանակ Բանգրատը մարդ ուղարկեց Ախալցխայի հրամանատար Տրեշեր փոխգնդապետի մոտ՝ հարցնելու, թե քաղաքում որքան տեղ կա բնակության համար: Մի այլ տեղեկության համաձայն Ախալցխա քաղաքում և շրջակա գյուղերում բնակության տեղեր ընտրելու համար Կարինից այնտեղ ուղարկվեցին լուսավորչական Պողոսը և մահտեսի Կարապետը, իսկ կաթոլիկներից՝ Լալոյլու Հոհանջանն ու Գրիգոր Էփրիկյանը, որոնք իրենց հետ ունեին Բանգրատի հանձնարարական գրությունը»⁴⁶:

Կարապետ արքեպիսկոպոսը նույնպես երեք մարդ ուղարկեց՝ զննելու քաղաքի և շրջակա գավառների (այդ թվում՝ նաև Ջավախքի) գյուղերը: Պատվիրակները հետ էին դառնում՝ բարի լուրեր բերելով: Այնուհետև ժողովրդին տեղյակ պահվեց եղելությունը: Գարնանը վստահորեն դուրս գալու համար:

Ինչպես Կարինում, երկրի մյուս մասերում էլ հարկադրագաղթը տեղի էր ունենում զինվորական կազմակերպության համագործակցությամբ, նրանց վերահսկողության պայմաններում: Ձինվորական կազմակերպությանը զուգակցող տեղական հանձնաժողովները ներկայացնում էին ժողովրդի վերնախավերը, մարդիկ, ովքեր նաև հեղինակություն էին վայելում: Կարինում նմանօրինակ հանձնաժողովը ղեկավարում էր Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունին, Կարսում՝ Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը, կաթոլիկներինը՝ Եփրեմ Վարդապետը: Ձինվորականության կողմից գաղթի կազմակերպության ընդհանուր ղեկավարն ու գործնական քայլեր ձեռ-

45 Հակոբ Կարենյանց, Խապրիկներ հայրենիքից («Կռունկ Հայոց աշխարհին», թիվ 3, 1862, էջ 228):

46 Գյուտ քահանա Աղանյանց, «Կարնո գաղթը», էջ 17-18:

նարկողը հանդիսանում էր գեներալ Պասկևիչը: Նրան Կարինում երբեմն փոխարինում էր գեներալ Բանգրատը: Բայագետում և Ալաշկերտում՝ զորավար Ռեուքը: Գաղթի հոգսերը թեթևացնելու գործում որոշակի դեր էին կատարում նաև առանձին ազգանվեր անձինք:

1830 թվականի մայիսի 15-ին (ըստ ոմանց՝ մայիսի 10-ին) Կարնո, Բայագետի, Կարսի և այլ վայրերի հայերի զգալի մասը, ծանր սրտով ու ողբահառաչ, թողեց հայրենի բնաշխարհը: Վերադառնալու հույսը անմար պահողները շեշտելով հիշեցին, որ Կարին-Արզրում իրենց ապուպապոց քաղցրանուն քաղաքում բարձրացվել է Տիրոջ Սուրբ խաչը, և իրենք երբեք ու երբեք դա չեն մոռանա, եթե անգամ հազար տարի էլ անցնի: Եվ որ իրենց տունդարձը մի օր անպայման է լինելու: Արդեն մինչև հունիսի 5-ը «...դատարկվեցան ողջ Կարինը, Կարնո շրջակա դաշտը, Դերջանը, Թորթումը, Վերին և Ներքին Բասենները, Դիքմանը և Խնուսը»: Նախապես սահմանված կարգով գեներալ Բանգրատը զինվորներ էր կցում գաղթականներին, նրանց անվտանգությունն ապահովելու նպատակով⁴⁷:

Անձրևառատ և ցրտաշունչ գարուն էր, ցեխոտ ճանապարհներն անասելի դժվարություններ էին ստեղծում, բայց գաղթողներն անտրտունջ հաղթահարում էին դրանք: Որքան էլ գաղթը լավ էր նախապատրաստված, այնուամենայնիվ, փոխադրամիջոցները չէին բավականացնում: Գեներալ Բանգրատի կարգադրությամբ Կարսի չգաղթող հայերից ու թուրքերից վարձով սայլեր էին բերվում, բայց դա էլ չէր թեթևացնում գաղթողների վիճակը⁴⁸: Ճանապարհները թեև անվտանգ էին, բայց և այնպես քրդերը, պատեհ առիթներ գտնելով, քարավանի որոշ հատվածներում կողոպուտներ էին կազմակերպում⁴⁹:

Փոխադրությունների պակասության պատճառով գաղթը բավական ձգձգվում էր: Շատ խմբեր Կարինից Կարս և ապա Ախուրյանի հովիտը հասնելուց հետո երկու-երեք ամիս հարկադրված էին ապրել վրաններում⁵⁰:

Եվ երբ լրանում է ռուսական բանակի՝ Թուրքիայում մնալու ժամկետը, Բանգրատը Կարինը հանձնում է թուրքերին: Մինչդեռ գաղթողների ծայրը դեռևս չէր երևում: «Պետք էր տեսնել, թե ինչպես էր վերջին օրը (1830թ. հունիսի 5-ը) Արզրումից ու գյուղերից ժողովուրդը գունդագունդ խռնվում, երբ Բանգրատը զինվորական հանդիսով քաղաքը հանձնեց Փահլյուկ փաշային: Կարելի է ասել, թե Կարնո դռներից մինչև Հասան-գալե, որ վեց ժամվա ճանապարհ է ձիով, ամբողջ ճանապարհը բռնված էր զորքով, գաղթականներով և նոցա կարասիներով ու անասուններով: Եվ

47 Գյուտ քահանա Աղանյանց, «Կարնո գաղթը», էջ 17-18:

48 Անդ, էջ 14-15:

49 Անդ, էջ 18:

50 Վ. Պոտտո, «Կովկասյան պատերազմը», հ. 4, բոլ. 4, էջ 491, Հ. Գեղամյանց, «Կարապետ արքեպիսկոպոս» («Փորձ»), 1876, թիվ 1, էջ 188, Գ. Ք. Աղանյանց, «Կարնո գաղթը», էջ 15-16:

որովհետև դեռ գյուղերում շատերը կային, որ ցանկություն ունեին գաղթելու, ուստի Բանգրաստը թողեց քաղաքի մեջ Քրիստոֆոլոս վոյնիկով հույնին, որ տաճիկ լեզվին տեղյակ էր, մասնավոր հեծելագորի հետ միասին, և նորա հետ էլ մի քաջ մարդու՝ Սկրտիչ Թոշոյենց անունով, որ պատվված էր հազարապետության անվամբ, որպեսզի նոքա մնան մինչև...հավաքեն չվող ժողովրդյան մնացած «զկաց մնաց» բաներն ու հասցնեն յուր ետևից⁵¹»:

Գաղթականների ճանապարհի միակ հանգուցակետը, ինչպես ասվել է, Կարսն էր, որով պետք է անցնեին բոլոր վայրերից եկողները: Այդ պատճառով էլ ճանապարհը երկարում էր: Կարսից հետո հաջորդ կայան էր համարվում Գյումրին, որտեղից հետո արդեն գաղթողները ճյուղավորվում և ուղղություն էին վերցնում դեպի ընտրած վայրերը՝ Գյումրի ավանը, Շիրակ, Փամբակ, Լոռի-Բորչալու, Սևանի ավազան, Արագածոտն, Ջավախք, Ախալցխա, Ծալկա, Արցախ և այլն:

Ըստ աղբյուրների, Արևմտյան Հայաստանից 1829-1830թթ. հեռացել է 90-100 հազար հայ: 1831թվականի մարտի 26-ին Նիկոլայ կայսերը գրած մամուլում Պասկևիչը հավաստել է, թե Կարինից ու Կարսից գաղթող հայերի թիվը հասել է շուրջ 90 հազարի (14 հազար ընտանիք⁵²): Նույնն է հաղորդել Վ. Պոտտոն⁵³: Մի պաշտոնական գրության համաձայն, Էրզրումից գաղթել է 7298, Արտահանից՝ 67, Կարսից՝ 2264, Բայազետից՝ 4215 ընտանիք⁵⁴: Օ. Հաքստհաուզենի հաշվումներով, արևմտահայոց գաղթողների թիվը 85 հազար էր լինելու⁵⁵: Հ. Գեղամյանցը և Հակ. Կարենյանցը այդ թիվը հասցնում են 95 հազարի⁵⁶: «Բացի 95 հազար հայերից Արևմտյան Հայաստանի զանազան գավառներից Ռուսաստան գաղթեցին 10. 700 հույներ և 6000 բուլղարներ», գրում է Հ. Գեղամյանցը⁵⁷:

Ինչպես և պարզ երևում է ներկայացվող նյութերից, գաղթականության ստույգ վիճակագրություն չկա: Այնուամենայնիվ, գաղթողների թիվը, հաշվի առնելով

51 Գյուտ քահանա Աղանյանց, Կարնո գաղթը, էջ 21-22:

52 Ա. Երիցյանց, Ա, էջ 440: Պետք է կարծել, որ 14 հազար ընտանիքը կազմելու էր ոչ թե 90 հազար հոգի, այլ ավելի քան 98 հազար մարդ: Այս ենթադրության համար հիմք ենք համարում այդ ժամանակների ընտանիքների միջին թվաքանակը, որը 7 շնչից ավելի էր լինելու:

53 Վ. Պոտտո, Կովկասյան պատերազմ, հ. 4, թող. 4, էջ 488:

54 Կովկասյան հնագիտական հանձնաժողովի հավաքած արձանագրությունները, հ. 7, Թիֆլիս, 1876, էջ 847, հմմտ. ԺԲՀ, 1967, թիվ 2, էջ 110, հմմտ. Ա. Երիցյանի տվյալները, որտեղ նա Կարսից գաղթողների թիվը 2467 գերդաստան է հաշվել, որով ընտանիքների թիվը հասնում է 14, 044-ի: (Տե՛ս Ա. Երիցյան, Ա, էջ 441-442):

55 «Օ. Հաքստհաուզենի ճանապարհորդությունից» («Կռունկ Հայոց աշխարհին», 1862, թիվ 2, էջ 108): Հմմտ. Ա. Վ. Մեղրակյան, «Ճանապարհորդություն» («Արարատ», 1873, թիվ 4, էջ 131):

56 Հակոբ Կարինյանց, «Խապրիկներ» («Կռունկ Հայոց աշխարհին», 1862, թիվ 3, էջ 228-229), Հ. Գեղամյանց, Կարապետ արքեպիսկոպոս, 1, «Փորձ», 1876, թիվ 1, էջ 188:

57 «Փորձ», 1876, թիվ 1, էջ 187:

ստեղծված ծանր կացությունն ու վախի, վտանգի աստիճանը, մաս երևույթի գրեթե տարերային ընթացքը, պետք է որ հեռացողների թիվը անցներ 100 հազարի սահմանը: Ընդունված է, որ պաշտոնական ցուցակների մեջ չմտնող հայերի թիվը թերևս 5000 ից պակաս չէր կարող լինել, ինչը կարող է նույնպես մոտավոր մի թիվ լինել:

Ինչպես արդեն ասվեց, արտագաղթողների համար նոր բնակավայրեր ընտրելու խնդիրը թողնված էր հենց գաղթողների կամքին, պայմանով, որ որոշ չափով պահպանվեր Թիֆլիսում գործող գաղթականների կոմիտեի որոշումը, այսինքն՝ բնակավայր ընտրել նախկին բնակության բնակլիմայական պայմաններին համապատասխանող տեղերում: Սակայն հասկանալի պատճառներով այդ կարգը լիովին պահպանելն անկարելի էր: Եղան ոչ քիչ դեպքեր, երբ համագյուղացիները և նույնիսկ ազգակիցները, չհավանելով ընտրած բնակավայրը, բաժանվեցին և ցրվել էին տարբեր վայրեր: Վերաբնակեցման առումով համագյուղացի լինելը մեծ մասամբ պահպանվում էր, և դա թերևս միմյանց նեցուկ լինելու կարևոր պայմաններից էր: Համագյուղացիներից կամ հարևան գյուղացիներից կազմվում էին նոր համայնքներ: Այս տեսակետից ճիշտ էին վարվել Կարնո դաշտից գաղթածները, ովքեր նոր բնակության վայր էին ընտրել Ջավախքը և Ախալցխան: Կարին քաղաքի բնակիչները ընտրել էին Գյումրի ավանը, Ախալցխա և Ախալքալաք քաղաքները, իսկ երկրագործները՝ գլխավորապես Ջավախքի և Ախալցխայի գյուղական բնակավայրերը:

Ընդհանուր առմամբ ենթադրվում է, որ Ախալքալաքում և նրա գավառում բնակություն է հաստատել վեց հազար ընտանիք⁵⁸: Նույնը՝ Ախալցխայում և նրա գավառում: Եթե նկատի ունենանք, որ գաղթի ժամանակներում յուրաքանչյուր ընտանիք միջին հաշվով պետք է կազմված լիներ առնվազն 7 անձից, կստացվի 42. 000 բնակիչ, որից, ըստ Հ. Գեղամյանցի, 6-7 հազար հոգի հաստատվել է Ախալցխայում⁵⁹, մնացած 35-36 հազարը՝ Ջավախքի գյուղերում: Այստեղ էլ հիմնադրվել է հիսուն նոր գյուղ: Շատերը բնակություն էին հաստատել ոչ միայն այժմյան Ախալքալաքի և Բոգդանովկայի շրջանների, այլև Ազդոթի, Խրթվիսի շրջակա գյուղերում⁶⁰:

58 Կ. Գ. Ղաֆադարյան, «Նյութեր Ախալցխայի հայ համայնքի պատմության վերաբերյալ» (ՊԲՀ, 1967, թիվ 1, էջ 120):

59 Հ. Գեղամյանց, «Կարապետ արքեպիսկոպոս» («Փորձ», 1876, թիվ 1, էջ 188): թիվ 1, էջ 188):

60 Գյուտ քահանա Աղանյանց, Կարնո գաղթը, էջ 25:

Ջավախքի նոր բնակիչների մեծ մասը գալիս էր Կարնո նահանգից և փոքր մասը՝ Խնուսից, Արտահանից⁶¹, Բասենից, Կարսից և այլ վայրերից⁶²: Խնուսցիները տեղավորվեցին Հեշտիա, Ուժմանա, Թորիա և Դիլիֆ գյուղերում, արտահանցիները՝ Փոկայում, Բավրայում, Խուլգումայում և Կարտիկամում:

Կարին քաղաքի բնակիչների զգալի մասը տեղավորվեց Ախալցխա քաղաքում, գյուղացիները՝ գավառում: Կարնեցիների և բաբերդցիների մի փոքր մասը բնակվեց Ճալկայում: Այստեղ հաստատվեց նաև 600 ընտանիք կազմող հույների մի մասը, իսկ նրանց մի մասն էլ ցրվեց Վրաստանի և Հայկական մարզի տարբեր վայրերում:

Կարին և Կարս քաղաքների բնակչության մի մասը հաստատվեց Գյումրիում: Այստեղ են վերաբնակվել նաև որոշ թվով բայազետցիներ և բաբերդցիներ: Իսկ Կարնո և Կարսի գյուղացիության մի մասը ցրվեց Շիրակի գյուղերում: Կարսեցիների և բայազետցիների մի զգալի մասը նոր բնակավայրեր ընտրեցին Փամբակի գյուղերում և Ղարաքիլիսա ավանում:

Կարին քաղաքից գաղթող կաթոլիկների մի մասը տեղավորվեց Լոռվա Շահնազար, Մոլլասուլեյման, Ղարաքիլիսա և Սարչապետ գյուղերը:

Քարավանի 2000 ընտանիքների մի մասն անցավ նաև Բորչալու: Բայազետցիները մեծ զանգվածով բնակավայր ընտրեցին Գեղարքունիքը և հիմնեցին Նոր Բայազետ քաղաքը: Բայազետցիների մի մասն էլ վերաբնակվեց Ախստալի շրջանում և Կարբիում: Որոշ կարնեցիներ անցան Ապարան և Արագածի հարավային փեշերը, նաև՝ Թիֆլիս:

Այսպիսին էր 1829-1830 թվականներին արևմտահայոց գաղթականների տեղափոխման ու տեղավորման ընդհանուր պատկերը:

61 Բողղանովկայի շրջանի Ասփարա գյուղի կոլտնտեսության նախագահ Միսակ Թումանյանի կողմից մեզ ուղղված մի պատասխան մամակից պարզվում է, որ այժմյան Կարտիկամ, Բավրա, և Խուլգումա գյուղերի բնակիչները, որ սերում են Արտահանի Վեղ գյուղից, Ջավախք են գաղթել մեծ գաղթից երկու տարի առաջ, 1828 թվականին, հետևյալ պատճառով. 1828թ.-ին Վեղ հայկական գյուղ են գալիս փաշայի երկու ասկյար՝ գյուղի յուզբաշուց փաշայի հաճույքի համար երկու հայ օրիորդներ պահանջելու: Յուզբաշին, չունենալով այլ ելք, հարկադրված է լինում փաշային ուղարկել իր դստերը և նորահարսին: Աղջիկներին կառքով տանելիս, ասկյարներին է հանդիպում վելցի արիասիրտ Մրաբ Երանոսյանը և, լսելով աղջիկների ողբն ու լացը, օգնության աղերսանքները, հարմար պահ ընտրելով, սպանում է առևանգիչներին, փրկում է աղջիկներին ու նրանց պատիվը և բերում գյուղ: Կոտորածներից փրկվելու համար շուրջ 1000 ընտանիք ունեցող Վեղը նույն գիշերը տեղահան է լինում, գաղթում դեպի Օլբի, Կաղզվան և շարժվում դեպի ռուսական սահմանը: Մոտ վաթսու ընտանիքի գլուխ անցած՝ Մրաբը, արմատախում ու անբարո թուրքերից մագապուրծ փախստականներին հասցնում է Ախալցխայի Դվիր գյուղը, բայց տեղը չհավանելու, թե ուրիշ պատճառով, վելցիները շարժվում են դեպի Ջավախք: Նրանցից 17 ընտանիք բնակության վայր է ընտրում Կարտիկամ ավերակ գյուղը: Նույնքան ընտանիք հաստատվում է Բավրայում: 10-12 ընտանիք ընտրում է Խուլգուման, և 10 ընտանիք էլ՝ Տուրցխ գյուղերը: Այժմյան Ասփարա գյուղը հիմնել են բավրացի 32 ընտանիք, 1924թ.-ին: Իսկ Նոր Խուլգումա գյուղը հիմնել են Խուլգումայից եկած 25 ընտանիք, 1925թ.-ին:

62 «Ընդհանուր տեղեկություններ», Տե՛ս Վ. Պոտտո, հ. 4, թող. 4, էջ 491, Հակոբ Կարենյանց, «Խապրիկներ», («Կռունկ Հայոց աշխարհին», 1862, թիվ 3, էջ 229), Ա. Երիցյանց, Ա, էջ 442:

Գաղթի ընթացքում և գաղթականների տեղաբաշխումից հետո էլ ռուսական տերությունը նյութական օգնություն ցույց տվեց նրանց: Նախ՝ բնակության վայրերից մինչև թուրքական սահմանն անցնելը, ռուսական զորքերը փրկարար դեր խաղացին տեղաշարժող խմբերին կողոպտիչներից պաշտպանելու գործում: Եվ ապա՝ ճանապարհներին յուրաքանչյուր ընտանիք ստանում էր 25 ռուբլի նպաստ, որի մեկ երրորդը տրվում էր ճանապարհի ընկնելիս, մնացածը՝ տեղ հասնելուն պես: Գաղթականության վրա, այդպիսով, Պասկևիչը ծախսել է 90 հազար ռուբլի: Այնուհետև կայսրից պահանջել և իրավունք է ստացել ծախսել ևս 380 հազար ռուբլի⁶³: Հետագայում ծախսած ողջ գումարը հասնում է մեկ միլիոն ռուբլու:

Գաղթի ընթացքում, բնակատեղիներ հասնելիս, կայսրությունը ալյուր և ցորեն էր բաշխում: Պակասը լրացվում էր ներքին փոխադարձ օգնությամբ՝ աղքատացածներին և ցուցակներից դուրս մնացածներին գաղթողները հանգանակությամբ դրամ էին հատկացնում⁶⁴: Օգնության այս ձևերը շարունակվում էին նաև մարդկանց տեղաբաշխումից հետո էլ. նրանց տրվում էին սերմացու, ալյուր և դրամական վարկ, մինչև սեփական բերք ստանալը: Բացի այդ, 1832 թ. հունվարի 19-ի՝ Կարապետ Բագրատունու խնդրագրով կառավարությունը ժողովրդին 7 տարով ազատեց հարկերից ու տուրքերից⁶⁵:

Բնակարանով և տնտեսական շենքերով ապահովելու հարցը շատ կարևոր նշանակություն ուներ: Ախալցխան այդ տեսակետից ամենաանապահովն էր, քանի որ քաղաքի զինվորական պարետը պարզապես հրաժարվել էր նախապատրաստված ընդունել նորեկներին, ուստի երկար ժամանակ քաղաքաբնակները վրաններում էին ապրում: Միևնույն այդ վիճակում էր նաև Ախալքալաք քաղաքը: Դյուրությունը փոքրինչ այլ էր Ջավախքի գյուղական բնակավայրերում: Այստեղ գաղթողները մատչելի գներով ձեռք էին բերում տներ այն թուրքերից, ովքեր Ադրիանուպոլսի պայմանագրի համաձայն գաղթում էին Թուրքիա:

Ինչպես հայտնի է, մինչև 1828-1829 թվականները Ջավախքում և Ախալցխայում տեղաբնիկ հայեր շատ կային: «Թուրքերը, վախենալով, թե հայերը կօգնեն ռուսական հաղթական զորքին, իրենց նահանջի ժամանակ նրանց հետները տարան դեպի Արտահան և ճանապարհին կոտորեցին: Միայն ռուսական զորքի օգնությամբ ազատվածները կարողացան վերադառնալ իրենց տեղերը»⁶⁶: Ահա այդ սպանված հայերի բնակավայրերում գաղթողները ձրի բնակարան էին ստանում: 1831 թվականից Ջավախքում սկսվում է ծավալվել նոր շինարարություն, նոր տների կառուցում՝

63 Վ. Պոտտո, հ. 4, թող. 4, էջ 491:

64 Գյուտ քահանա Աղանյանց, Կարմո գաղթը, էջ 15-16:

65 Հ. Գեղամյանց, Կարապետ արքեպիսկոպոս, «Փորձ», 1876, թիվ 1, էջ 190:

66 Կ. Գ. Ղաֆաղարյան, նշվ. աշխ. (ՊԲՀ, 1967, թիվ 1, էջ 118):

Կարճ շինարարական ավանդների համաձայն⁶⁷:

Ախալքալաքը բերդաքաղաք էր համարվում: Այն կառուցվել է Թափարավան և Քառասունաղբյուր գետերի միախառնման տեղում առաջացած յուրօրինակ հրվանդանի վրա՝ Աքալքալաքի սարավանդում: Ախալքալաքը Ախալցխայից հեռու է 74 կմ դեպի հարավ-արևելք, Գյումրի-Ախալցխա խճուղու վրա⁶⁸: Քաղաքը հարավային, հյուսիսային և արևմտյան կողմերից շրջափակված է խոր ձորերով, որոնք անցյալում պաշտպանական կարևոր նշանակություն են ունեցել:

Պասկևիչի մղած ճակատամարտի ժամանակ քաղաքն ու բերդը լիովին ավերվում են: Հայերը հեռանում են քաղաքից, որոշակիորեն ենթարկվում են բռնագաղթի: Ամենայն հավանականությամբ քաղաքից հեռանում են նաև թուրք բնակիչները:

Ավերված և դատարկված քաղաքն այդպես ավելի քան երկու տարի մնում է առանց բնակիչների: Որոշ հաղորդումների համաձայն՝ քաղաքն ի նորո վերակառուցվում է Կարինից նախ Ախալցխա, իսկ հետո նաև Ախալքալաք տեղափոխված հայերի ձեռքով, 1830 թվականին: Կա տեսակետ էլ, թե իբր հենց այդ թվականին 300 կարնեցի ընտանիք, Յաղուբյան Կարապետ աղայի առաջնորդությամբ, հիմնում է գյուղաքաղաքը⁶⁹: 300 ընտանիքի վերաբերյալ Հակոբ Կարենյանցի այս հաղորդումը բացահայտ սխալմունք է. սկզբնապես կարող էր այն լինել ոչ ավել, քան 30 ընտանիք: Եթե մեկ ընտանիքը միջին հաշվով կազմված լիներ 6 անձից, ապա քաղաքի առաջին բնակիչների թիվը կկազմեր 180 հոգի: Բացի այդ, Ախալքալաքը վերակառուցվել է ոչ 1830-ին, քանի որ Կարին քաղաքից բնակիչները հագիվ աշնանն էին այստեղ հասել, այլ 1831 թվականին, որի վերաբերյալ ավելի ստույգ տվյալներ ունի Հ. Խ. Էփրիկյանը: Վերջինս գրում է, թե 1831-ին «Ախալցխայեն մի քանի հայեր գալով, բերդի հարավային կողմը կկառուցանեն սրճատուն, փուռ և քանի մը բնակարաններ: Այնուհետև, հետզհետե ուրիշներ ևս գալով, բնակություն կը հաստատեն, և կսկսի ձևանալ փոքրիկ գյուղ մը»:

1890-ական թվականների վերջերի տվյալներով Ախալքալաքն ուներ յոթ լայն և կանոնավոր փողոց, որոնք խաչաձևվում էին վեց այլ փողոցների հետ: Այդ կանո-

67 Նշենք, որ Թիֆլիսի գաղթականական կոմիտեն առաջարկել էր, որ հայերը նոր բնակավայրերում կառուցեին ռուսական խրճիթների ձևի տներ: Իսկ Պասկևիչը գտնում էր, որ ժողովուրդը պետք է կառուցի ըստ իր ավանդների: Եվ Վ. Պոտտոյի մոտյալ նկարագրության համաձայն, իբր թե Ջավախքում կառուցվել են ամբողջապես գետնափոր տներ, ինչը պատմականորեն չի հաստատվում:

68 Հին քաղաքը, որ շինված է եղել բերդի հյուսիսային կողմի գաղիվայրերու վրա, այժմ (1902 թ) բոլորովին ավերակ է... 1882-ին գտնված են քանի մը գերեզմաններ, խաչքարեր, քարի աշտանակ մը, եկեղեցվո դրան քարե բարավոր մը, հագիվ ընթերցելի Ձ (1451) թվականով, նաև՝ ցարդ դեռ մնացած է վրացերեն մետրապեան հին տառերով համառոտ արձանագրություն մը: Ավերակաց մեջ այժմ նշմարելի են եկեղեցիներ, հացի հորեր, ստորերկրյա ճանապարհներ, զանազան տանց որմեր...

69 Հակ. Կարենյանց, Խապրիկներ, «Կոռունկ Հայոց աշխարհին», 1862, թիվ 3, էջ 221:

նավոր փողոցները 19-րդ դարի վերջին խճապատված են եղել, իսկ մյուս փողոցները՝ փոշոտ ու ցեխոտ: Այդ հատորոդման համաձայն՝ միահարկ տները քարաշեն էին, դրսից՝ սպիտակեցված⁷⁰:

Պետք է ասել, որ, չնչին բացառությամբ, Ախալքալաքի փողոցները և տների մեծ մասը 1930-ական թվականներին պահպանված էին նույնությամբ: Երկհարկանի տները, որոնք ամբողջապես կառուցվել էին 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբներին, պատկանում էին ունեոր խավերին: 1980-ական թվականների սկզբներին քաղաքի հին փողոցներն ու մեկհարկանի տները տակավին իշխում են քաղաքում: Դանդաղ զարգացման պատճառն այն էր, որ Ախալքալաքը մինչև 1859թ. մնում էր Ախալցխայի գավառի մեջ և վարչական տեսակետից խաղում էր ենթագավառի կենտրոնի դեր: 1860 թվականին Ախալքալաքն արդեն երրորդ կարգի գավառական քաղաք էր, 1890-ին՝ երկրորդ կարգի քաղաք, իսկ 1896-ին ստանում է քաղաքային ինքնավարություն⁷¹, որով ձեռք է բերում հետագա զարգացման հեռանկարներ ու հնարավորություն:

Ախալքալաք քաղաքն այժմ ծավալվում է դեպի հարավ ընդարձակ տարածության վրա, ուր այսօր էլ մեծավ մասամբ կառուցվում են 1-2 հարկանի մասնավոր առանձնատներ:

Ախալքալաքը 1860-ին ունեցել է 2180 բնակիչ, 1874-ին՝ 2967⁷², 1886-ին՝ 4303⁷³, 1894-ին՝ 4454⁷⁴, 1895-ին՝ 4602⁷⁵:

Ջավախքի հայ բնակչությունը 88 տարում հազիվ էր ստեղծել կայուն տնտեսություն, երբ Առաջին աշխարհամարտի հարվածը հասավ նաև նրան և ամեն ինչ տակնուվրա արեց: Թուրքիան, օգտվելով միջազգային խառնակ դրությունից, Արևմտյան Հայաստանում, ըստ հիվանդի իր երևակայության, ձեռնամուխ եղավ «Այդ անտանելի հայերի» հետ հաշիվները մեկընդմիջտ փակելու ցեղասպանական դիվային ծրագրի իրագործմանը: Հայերի տեղահանումն ու բնաջնջումը օրակարգի միակ հարցը դարձավ, որը, որոշ ժամանակ անց, տեղափոխվեց նաև Արևելյան Հայաստան ու Ջավախք-Ախալցխյան տարածք: Դեռ ավելին, Թուրքիան, կայսերական իր նկրտումների մեջ, ողջ Կովկասը կուլ տալու ախորժալի ձգտումներ էր դրսևորում: 1918-ի մայիսի 26-ի վերջնագրով Թուրքիան Բաթումի կոնֆերանսում «սահմանների ուղղման» անվան տակ Անդրկովկասյան Սեյմին ներկայացրեց հեռուն գնացող

70 Հ. Ս. Էփրիկյան, Ա, էջ 63:

71 Անդ, էջ 62-63:

72 Անդ, էջ 63:

73 ԱՀ, 1, էջ 187:

74 Անդ, էջ 189:

75 Անդ, էջ 186:

իր նախնական պահանջները, որը հստակորեն կոնկրետ էր. իրեն միացնել «Նախիջևանի գավառը..., Շարուր-Դարալագյազի գավառի կեսը, Սուրմալուի ամբողջ գավառը, Էջմիածնի գավառը, Երևանի գավառի կեսը, Ալեքսանդրապոլի գավառի մեծ մասը՝ Ալեքսանդրապոլ քաղաքով և Ախալքալաքի ողջ գավառն ու Ախալցխայի գավառը»⁷⁶:

Սեյմում մուսավաթականներն անվերապահորեն ընդունեցին Թուրքիայի պահանջները: Դաշնակցականներն, ինչ խոսք, լիովին ու անվերապահորեն մերժեցին վերջնագիրը: Իսկ ահա, վրաց մենշևիկները ամեն կերպ ձգտում էին և ջանք չխնայեցին հայկական տերիտորիաների հաշվին⁷⁷ հասնել իրենց համար ձեռնառու հաշտության պայմանների: Ուստի 1918թ. մայիսի 31-ին թուրքական վերջնագիրն ընդունեցին մաս վրացի մենշևիկները: Իսկ «...դա նշանակում էր, որ Ռուսաստանի ու Թուրքիայի միջև հաստատվում է այն պետական սահմանը, որը գոյություն ուներ մինչև 1829թ. Ադրիանուպոլսի հաշտության պայմանագիրը: Այդպիսով, Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը խախտելով, վրացական մենշևիկները զավթած տարածքներից օսմանյան կայսրությանը զիջեցին Ախալքալաքի և Ախալցխայի գավառները»⁷⁸:

Մենշևիկները հայկական տարածքների հաշվին անկախություն ձեռք բերելու ձգտումով էր, որ քայքայեցին Անդրկովկասյան Սեյմը և 1918-ի մայիսի 26-ին Վրաստանը հռչակեցին «անկախ հանրապետություն»⁷⁹: Մայիսի 29-ին Ստեփան Շահումյանը ցավով և խոր վրդովմունքով գրում է. «Վրաստանի անկախության հայտարարումը վկայում է մենշևիկների նոր ոճրագործության մասին: Դա հեղափոխական ելք չէ ստեղծված դրությունից: Դա դավաճանության մի նոր փորձ է հանդես գալիս Վրաստանի հարևան հայ ժողովրդի,՝ աներևակայելի, անամոթ դավաճանություն: Նրանք ծանր վիճակ ստեղծեցին Անդրկովկասում ու այժմ լվանում են իրենց ձեռքերը»⁸⁰:

Մենշևիկյան հանրապետությունը, մի կողմից անջատվելով Ռուսաստանից և մյուս կողմից՝ Անդրկովկասյան Սեյմից, մեծապես թուլացրեց վրաց ժողովրդի և իր բանակի դիմադրողականությունը ու այդպիսով, փաստորեն, ազատ արձակեց թուրքական զավթիչների ձեռքերը: Եվ ահա, սանձարձակ ձևերով, Թուրքիան անցավ Ախալքալաքի և Ախալցխայի գավառները զավթելու իր անգուսպ քաղաքա-

76 Ե. Ղ. Սարգսյան, Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1914-1918թթ. Երևան, 1964, էջ 374:

77 Անդ, էջ 374:

78 Անդ, էջ 376:

79 Ե. Ղ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 374:

80 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, Երևան, թիվ 19, էջ 221:

կանության իրականացմանը⁸¹: Վրացական զորքերի նահանջին հետևում է թուրքական զորքերի առաջխաղացումը: Ջավախքի հայ բնակչությանը մնում էր ամեն գնով պաշտպանել հայրենի հողը, դիմագրավել թուրքական կանոնավոր զորքերին այլևս աշխարհագորայինների միջոցով: Սակայն զենքի և զինատեսակների խիստ պակասավոր լինելը և ռազմամթերքի սակավությունը թուլացնում է աշխարհագորայինների դիմադրողականությունը: Ավելի քան 50 կմ սահմանագծի երկայնքով աշխարհագորայինները պաշտպանում են Ջավախքը՝ նպատակ ունենալով նպաստել գաղթի կազմակերպմանը և կանխել զանգվածային կոտորածը: 1918թ. մայիսի 7-ին թուրքերն արդեն գրավել էին Խզաբավրա և Սարո գյուղերը⁸²:

Մայիսի 15-ին ընկնում է Ալեքսանդրապոլը⁸³: Սկսվում է Ջավախքի զանգվածային արտագաղթը երկու ուղղությամբ՝ դեպի Ճալկալի գավառ և Բակուրիան: Ճալկալի հայերն անում են հնարավոր ամեն բան գաղթականներին տեղավորելու համար, բայց որովհետև ազատ շենքերը չէին բավականացնում, գաղթականների մեծ մասը պատսպարվում է անտառներում ստեղծված քողտիկներում և վրաններում:

Դեպի Բակուրիան գաղթողներն ավելի մեծաթիվ էին, ովքեր ամբողջապես ապավինում էին անտառներին, քողտիկներին ու վրաններին:

Գաղթող ժողովուրդն իր հետ վերցրեց ամենաանհրաժեշտ իրերը և անասունները, մնացած ամբողջ ունեցվածքն ու հարստությունը թողնվեց զավթիչներին: Աշխարհագորայինների դիմադրության շնորհիվ գաղթողների մեծ մասը կարողացավ պահպանել վերցված շարժական գույքը և անասունները, որոնց պահպանումով կարողացավ փրկվել սովամահությունից, քիչ թե շատ կազմակերպել իր ապրուստը և դուրս գալ ստեղծված ծանր կացությունից: Բայց եղան մաս շատ գաղթողներ, ովքեր, ճանապարհների չափազանց ծանրաբեռնվածության պատճառով, չհասցրին անցնել Ջավախքի սահմանը և փախուստի դիմեցին առանց գույքի և անասունների: Հետապնդող թուրքերը ոչնչացնում էին ամեն ինչ: Աշխարհագորայինները հետևում էին գաղթողներին և նահանջում՝ մղելով պաշտպանական մարտեր: Եվ երբ ռազմամթերքի սպառման հետևանքով աշխարհագորայինները գրեթե դադարեցրին դիմադրությունը, թուրքական առաջապահ զորքերը որոշ հատվածներում, հասնելով գաղթողներին, զանգվածային կոտորածներ իրականացրին:

Այդպես, ժողովուրդը դեռ չէր ավարտել անցումը Սաթխայի կամրջի վրայով, երբ թուրքերը հասնում են նրանց և բոլորին կոտորում: Թաքչա գյուղը հասնելիս, թուրքերը գաղթողներին հավաքում են մարագի մեջ և հրդեհում՝ զազանաբար ոչնչացնելով նրանց: Թուրքերի բարբարոսությունը մույնությամբ կրկնվում է մաս Խորենիա գյու-

81 «Մշակ» օրաթերթ, 1918, 29 մայիսի, թիվ թիվ 98:

82 «Մշակ», 1918, 12 մայիսի, թիվ 87:

83 «Մշակ», 1918, 19 մայիսի, թիվ 93:

ղում: Այստեղ նախ կոտորում են տղամարդկանց, և ապա, շուրջ 1000 կին ու երեխա լցնելով մարագներն ու փլցնելով շենքերը նրանց վրա, ոչնչացնում-վերացնում են բոլորին⁸⁴: «Փոքր Սամսար գյուղում թուրքերը, բռնելով 25 տարեկան մի երիտասարդի, մաշկել են երեսը, կտրել ձեռքը և հանել աչքերը, ապա՝ սպանել⁸⁵»: Թուրքերը, իրենց սովորության համաձայն, գերիների միջից առանձնացնում են գեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին, իսկ մնացածներին զնդակահարում:

Այսպիսին էր դրությունը Ջավախքի, Ծալկայի ու Բակուրիանիի ողջ սահմանագծում⁸⁶:

Ի պատիվ Ջավախքի գյուղացիության, պետք է ասել, որ նրանք պատրաստակամ են լինում ուժեղ դիմադրություն կազմակերպելու: Սակայն դրան հակառակ, քաղաքի ունևոր խավերն ու ղեկավարությունը, խուճապի մատնված, լքում են քաղաքը և թուլացնում աշխարհագրայինների կամքն ու գործությունը: Չանգվածային գաղթը կատարվում է անկազմակերպ ու խուճապահար: Գրեթե միևնույն այդ իրավիճակն էր նաև տիրում Ախալցխայում: Հանուն արդարության պետք է փաստել, սակայն, որ վրաց մենշևիկներն ու պետությունը, նշյալ տարածքները պետականորեն Թուրքիային թողնելով, այլևս մեծապես և դավադրորեն կոտրել էին այդ տարածքների վրա ապրող բնիկ տերերի կամքն ու դիմադրողական ոգին: «Մշակի» հաղորդման համաձայն՝ խուճապի խորացմանը նպաստում էին նաև վրացական կողմի ձեռնարկած քայլերը: «Բորժոմի ձորում նրանց առաջը կտրում են վրացի պահակները և թույլ չեն տալիս առաջ շարժվելու... Փախստական հայությունը, շուրջ 100 հազար մարդ, ահա 4-5 օր է՝ սոված, բացօթյա մնացել է Բորժոմի ձորում⁸⁷»:

Բորժոմի շրջանի կոմիսարը Վրաստանի ազգային խորհրդին ուղղված իր հեռագրում հաղորդում է, թե հազարավոր փախստականներ լցրել են շրջակա ողջ անտառներն ու լեռները: «Ճանապարհը 15 վերստ տարածությամբ բռնված է նրանցով. բժիշկների ու բժշկական օգնության բացակայության պատճառով և բաց երկնքի տակ...մարդիկ հիվանդանում և մեռնում են: Ինչպես երևում է. «Փախստականները կտրականապես հրաժարվում են վերադառնալ իրենց տեղերը՝ գերադասելով զնդակահարվել տեղումտեղը» արտահայտությունից, վրացական մենշևիկյան կառավարությունը բռնություն է գործադրել գաղթականներին Ախալցխա և Ջավախք վերադարձնելու համար: («Համոզվելով, թե ինչ է կատարվում այժմ Ախալքալաքի գավառում, հանցանք է նրանց առ այժմ վերադարձնել»): Այնուհետև ասված է, թե

84 «Մշակ», 1918, 29 հունիսի, թիվ 124:

85 «Մշակ», 1918, 29 հունիսի, թիվ 124:

86 «Մշակ», Այս տեղեկագործությունը, ինչպես նաև գաղթի կազմակերպումն ու համաճարակներին զոհ գնացած ժողովրդի վերաբերյալ տեղեկությունները հանգամանորեն արտացոլվել են այն ժամանակվա հայտնի «Մշակ» օրաթերթում:

87 «Մշակ», 1918, 1 հունիսի:

«Ախալքալաքի, Ախալցխայի, Կարսի և Արտասիանի ամբողջ շրջանների ազգաբնակչությունը կարավաններով շարժվում է դեպի Բակուրիանի: Նրանք, որոնք չեն կարողանում ժամանակին փախչել, գնդակահարվում են մուսուլմանների ձեռքով: Ականատեսները պատմում են, որ մուսուլման ավագակախմբերը սրի և հրի են մատնել Ախալքալաքի գավառը... Հարյուր հազար փախստականներ դատապարտված են մահվան»⁸⁸: Մի այլ հաղորդագրությամբ միևնույն պարբերականը հայտնում է, թե Բակուրիանիի բարձունքների վրա բացօթյա ապրող գաղթականությունը կտրականապես հրաժարվում է վերադառնալ իր բնակավայրերը և մեռնում է խմբերով: Պահանջում են, որ ժողովրդին ժամանակավորապես տեղավորեն շրջակա գյուղերում, որովհետև հիվանդություններն ու կողոպուտները սաստկանում են⁸⁹:

Հայ ազգային խորհրդի և համերկրացիական միությունների լիազոր Արամ Տեր Գրիգորյանը Բակուրիանիից հաղորդում է, թե Ախալքալաքում վիճակը (սարսափը) աննկարագրելի է. հայերը և վրացիները զանգվածաբար գաղթում են դեպի Բակուրիանի և Ծալկա, երեխաները մեռնում են հարյուրներով: «Քաղաքական օրինետացիայի լիակատար բացակայություն է», - գրում է նա: Տեր Գրիգորյանի ուղարկած պատգամավորներին, որ թուրքերի հետ պիտի բանակցեին ժողովրդին վերադարձնելու համար, թուրքերը չեն ընդունում: «Բակուրիանիի բարձունքներում դեռևս ձյուն կա, ուր բացօթյա ապրող բնակչությունը անտանելի վիճակում է: Զինված ավագակախմբերն ահաբեկում են. վրաց կառավարության միջամտությունն է խնդրվում, որպեսզի թուրքական բանակի հսկողությամբ հայերը վերադառնան տեղերը և ավագակախմբերի գոհ չդառնան»⁹⁰: Նույն Արամ Տեր Գրիգորյանը հաջորդ օրը բողոքում է, որ ձգձգվում է «միջազգային պատվիրակության» կազմումը՝ հայերին տեղերը վերադարձնելու կապակցությամբ, մինչդեռ սպեկուլյանտները միամիտ գյուղացիներին ուղղակի կողոպտում են⁹¹:

Վրաց կառավարությունը, գաղթականության անելանելի վիճակը հաշվի առնելով, կազմում է «...փախստականներին նպաստող մոր մարմին, որի անդամները կլինեն կառավարության կողմից նշանակված պաշտոնյաներ և ազգային (հայոց, վրաց և թուրքաց) խորհուրդների մի-մի ներկայացուցիչ»⁹²: Սակայն գործը տեղից չի շարժվում, քանզի թուրքերը հրաժարվում են ընդունել հայերին: Այդ պատվիրակությունը, որի մեջ մտել են Ռուբեն արք. Բեկգյուլյանը, Արամ Տեր Գրիգորյանը, Տիգրան Գյոզալյանը, նաև վրացիներ ու մահմեդականներ, նպատակ ունեն թուրք հրամա-

88 «Մշակ», 1918, 9 հունիսի, թիվ 108:

89 «Մշակ», 1918, 12 հունիսի, թիվ 110:

90 «Մշակ», 1918, 12 հունիսի, թիվ 110:

91 «Մշակ», 1918, 13 հունիսի, թիվ 111:

92 «Մշակ», 1918, 13 հունիսի, թիվ 111:

նատարի ուղեկցությամբ մեկնել Ախալքալաք, որպեսզի բանակցությամբ հաշտեցնեին հայերին ու թուրքերին⁹³:

Վրաստանի նախարարների խորհրդի նախագահին, ներքին գործերի նախարարին և տասնյակ այլ կազմակերպություններին ու թերթերի խմբագրություններին Արամ Տեր Գրիգորյանի հղած հեռագրերով պահանջվում է կանխել մուսուլմանական ավազակախմբերի խժոժությունները: Նրանք խլել ու քշել էին Բակուրիանիի գաղթականների անասունների մեծ մասը: Ավելին, մենշևիկյան տեղական իշխանությունները փախստականներին զինաթափ են անում:

Արամ Տեր Գրիգորյանի դիմումը կոմիսարին՝ պաշտպանել Վրաստանի պետական սահմանը, մնում է անհետևանք⁹⁴:

Հրանթներով և գնդացիներով զինված՝ մահմեդական հրոսակախմբերը Ախալքալաքի գավառից անցնում են սահմանը և հարձակվում անպաշտպան գաղթականության վրա, և դա՝ վրացական սահմանն անտեր լինելու պատճառով⁹⁵: Այդպիսով, թուրքերի ոճրագործ ձեռքերն ազատ են արձակվում հայերի նկատմամբ նոր ոճիրներ իրականացնելու համար:

Գրության ծայրահեղ լրջացումը գյուղագիր Հովհ. Մալխասյանին հարկադրում է դիմել քիֆլիսաբնակ ախալքալաքցիներին՝ ընդհանուր ժողով գումարելու և միջոցառումներ մշակելու նպատակով⁹⁶: Միաժամանակ «Մշակը» ժողովրդին կոչ է անում՝ օգնելու փախստականներին հագուստով, դրամով և այլ միջոցներով⁹⁷:

Գ. Ալթունյանի նախագահությամբ տեղի է ունենում ախալքալաքցիների հայրենակցական միության ընդհանուր ժողովը: Գործերը հոգալու համար ընտրվում է վարչություն: 10 հոգուց բաղկացած վարչության կազմում էր նաև Հովհ. Մալխասյանը: Ընտրվում է նաև վերստուգիչ հանձնաժողով⁹⁸:

Ախալքալաքի դրության բարդացման համար Իվ. Պիճիկյանը սուր քննադատության է ենթարկում Ախալքալաքի նախկին քաղաքագլուխ Սկր. Մարգարյանին:

Իվ. Պիճիկյանը մեղադրում է նաև Ազգային խորհրդին, «...որը ոչ մի դրական քայլ չարավ դասալիքների դեմ»: Մեղադրում է տեղական այն գործիչներին, որոնք «...գաղթի ժամանակ ժողովրդին թողին անպաշտպան. նրանցից մի քանիսն, օրինակ, դաշնակցականների շեֆը՝ Ն. Դեմիրչոլյանը, փախավ գաղթից առաջ, մյուսները փախսան գաղթի ժամանակ՝ փրկելով իրենց կաշին ու գույքը: Երկիրը ամայաց-

93 «Մշակ», 1918, 15 հունիսի, թիվ 112:

94 «Մշակ», 1918, 16 հունիսի, թիվ 113:

95 Անդ:

96 Անդ:

97 Անդ, 1918, 19 հունիսի, թիվ 115:

98 «Մշակ», 1918, 21 հունիսի, թիվ 117:

րին, իսկ 80.000 հայ գյուղացիությունը նեղվում ու տառապում է, մաշվում ձորերում և անտառներում, ձյան և անձրևի տակ⁹⁹»:

Տեղին է վերհիշել, որ սկսած 7-րդ դարի սկզբից, վրաց ազնվասիրտ ժողովուրդը, վրաց թագավորները նույնպես, պատմության ընթացքում ոչ մեկ անգամ են գորավիզ կանգնել մշտապես իր վրա ծանր հարվածներ կրող հայ ժողովրդին, նրա տեղահանված, փախստական մեծ հատվածներին, որոնք պարսկական, արաբական, բյուզանդական, սելջուկյան վայրագություններից խույս տալով, ապավինել են Վրաստանի օգնությանն ու հոգածու վերաբերմունքի արժանացել միշտ, հյուրընկալ օջախ գտել նրա քաղաքներում ու շրջաններում: Ցանկության դեպքում էլ չենք կարող մոռանալ վրացական լայնասրտությունն ու հոգու ջերմությունը: **Հիշենք հայկական այն բազմաթիվ գաղութները, որոնք գոյացել են հատկապես 7-12-րդ դարերի, ինչպես նաև հետագա ժամանակների ընթացքում՝ Գորի, Փոթի, Շամշուղա, Կախետ, Թելավ, Սուրամ, Այինու ձոր, Կրցխուլա, Ախլգոր, Սայրխաթա, Անանոթ, Դուշետ, Սաարսաթյան և Քիսլու¹⁰⁰:**

Բայց ահա, 20-րդ դարի սկզբին վրաց մենշևիկների վարած քաղաքականության հետևանքով թուրքերի կողմից կոտորվող եղբայր հայերի մուտքը Վրաստանի ներքին շրջաններ ոչ միայն մերժվում է, այլև թուրքամետ դիրքորոշումով հրահրվում, որ հայ գաղթականությունը վերադառնա հենց վրաց մենշևիկների դավաճանությամբ թուրքական բռնության տակ դրված Ջավախք և Ախալցխա: Ինչո՞ւ: Պատասխանը Նոյ ժողդանիայի արտահայտած ցինիզմով առկայում է խոսքի մեջ է. «Եթե հայերը խեղդվում են, ապա վրացիները պարտավոր չեն նրանց հետ միասին խեղդվել... Վրաստանը սովոր չէ թուրքերի տիրապետության տակ գտնվել, իսկ հայերը ընտելացել են դրան, և եթե մահմեդականներն անջատվում են Անդրկովկասից, Վրաստանը կգնա նրանց ետևից¹⁰¹»:

Բակուրիանիի գաղթականությանն արգելվել է տարածվել ավելի խորքերը, իսկ սովոր գնալով սաստկանում էր: Մինչդեռ տարբեր տեղերից ևս 1500 գաղթականներ են ավելացվում Բակուրիանիի անտառների գաղթականների քանակի վրա¹⁰²: Բակուրիանիի գաղթականությունը, սակայն, անկախ մենշևիկների բռնած բացասական դիրքից, վրաց ժողովրդի գործունե աջակցությամբ շարժվում է դեպի երկրի խորքերը, դեպի Ալազանի հովիտը և Սղնախ, Գորի ու Սուրամ:

Մի տեղեկության համաձայն, գաղթական գյուղացիները նաև Թիֆլիս են հասել: Բացի Վրաստանից, գաղթականությունը տարածվել է նաև Հյուսիսային Կովկասի և

99 Անդ, 1918, 23 հունիսի, թիվ 119:

100 Ա. Գ. Աբրահամյան, «Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության», Երևան, 1964, էջ 106:

101 Ե. Ղ. Սարգսյան, Նշվ. աշխ., էջ 375:

102 «Մշակ», 1918, 27 հունիսի, թիվ 122:

Ռուսաստանի հարավային շրջաններում, թեև այդ շրջաններում նույնպես կռիվներ էին գնում Կարմիր բանակի և դենիկինյան բանակի մնացորդների միջև՝ խլելով գոհեր մահ գաղթականներից:

Գաղթավայրերում՝ Բակուրիանիում և Ծալկայում համաճարակներ են սկսվում, որքանում են հազարավոր երեխաներ: Ստեղծվում են որբանոցներ Բակուրիանիում, Սուրամում, Մանգլիսում և այլուր, ուր հավաքվում են Ջավախքի և Արտահանի որբերը¹⁰³: Երեխաներն այս որբանոցներում, կիսաքաղց կյանք վարելով, մեռնում էին զանգվածաբար: Ծալկայի հատվածում որբանոցներ չունենալու հետևանքով մահացության ցուցանիշը ավելի բարձր է եղել: Իսկ սովյալների համար Թիֆլիսում և այլուր հավաքվող մթերքը շատ անգամ տեղ չէր հասնում¹⁰⁴:

1918-ի սեպտեմբերի սկզբին լուր է ստացվում, թե. «...ինչպես լսում ենք, օսմանյան կառավարությունը թույլատրել է Ախալքալաքի և Ախալցխայի փախստականներին վերադառնալ իրենց տեղերը: Այդ առիթով թուրքական միսիան Թիֆլիսում դիմել է վրաց կառավարության, խնդրելով իրեն ներկայացնել այդ շրջանների փախստականների ցուցակը, նկատի առնելով միաժամանակ՝ ո՞ր ազգին պատկանելու հանգամանքը և կրոնական դավանանքը¹⁰⁵»: Հոկտեմբերի 2-ին հաղորդվում է, թե «Հայկական դիվանագիտական հավատարմատարը Վրաստանում երեկ Կ. Պոլսից՝ մեր պատվիրակությունից և Բաթումից՝ Էսադ փաշայից հեռագիրներ ստացավ, որ օսմ. կառավարությունը Ախալքալաքի փախստականներին թույլատրում է վերադառնալ Ախալքալաքի մի մասը: Թուրքական դեսպան Քերիմ փաշան, սակայն, այդ մասին տակավին հրահանգ չի ստացել իր կառավարության կողմից¹⁰⁶»:

Սեպտեմբերի 7-ի կիսաբերան խոստմանը վստահելով՝ Ալաստան, Վարևան, Տուրքխ գյուղերի բնակիչները վերադառնում են տեղերը¹⁰⁷: Սակայն, ինչպես մեզ ուղղած նամակում գրում է ալաստանցի մանկավարժ Սարգիս Սիմավորյանը, թուրքերը և այդ բնակավայրերում վերահաստատված քրդերը անասելի տառապանքներ են պատճառում նրանց. ծեծ, թալան, աղջիկների առևանգում, սպանություններ և, այլևայլ բռնություններով, նախկին իրենց տեղերը՝ Բակուրիանի, Չխիշվարի, Չաղվերի անտառներ վերադառնալու հարկադրանք:

Այսպիսով, քանի դեռ թուրքական կառավարության իրական թույլտվությունը բացակայում է, անելանելի պայմաններում հայտնված ժողովուրդը չի ցանկանում վերադառնալ և, սովի, ցրտի, համաճարակների տեսքով առատորեն իր հունձը անող

103 «Մշակ», 1918, 9 հուլիսի, թիվ 131:

104 «Մշակ», 1918, 31 օգոստոսի, թիվ 173: Համանման տեղեկություններ տես «Մշակի» 1918-ի հուլիսի 16-ի, 20-ի, 24-ի, 28-ի, օգոստոսի 5-ի, 15-ի, 23-ի, 31-ի համարներում:

105 «Մշակ», 1918, 7 սեպտեմբերի, թիվ 179:

106 «Մշակ», 1918, 2 հոկտեմբերի, թիվ 198:

107 «Մշակ», 1918, 8 սեպտեմբերի, թիվ 180:

մահը դառնում է ամենօրյա, ամենժամյա դաժան իրականություն: Յանկոյթյան դեպքում էլ դժվար է մոռանալ, որ հայ գաղթականության դրության վատթարացման անմիջական պատճառը մենշևիկյան կառավարության անհասկանալիորեն անպատասխանատու վերաբերմունքն է եղել: «Մշակը» «Ժողովրդի ձայն» թերթից մի հոդված է արտատպել, ուր ասված է, թե հայ գաղթականությանը դիտավորյալ կերպով տանջելու գործում ամբողջ հանցանքը ընկնում է վրաց շովինիստական կառավարության վրա: «Ալազանի հովտում, Սղնախի ու Բակուրիանիի բարձունքներում, Սուրամի ու Գորիի փողոցներում տառապող մարդկանց համար պատասխանատուն Ժորդանիայի կաթինետն է¹⁰⁸»:

Ախալքալաքի հայրենակցական վարչությունը Վրաստանում Հայաստանի կառավարության դիվանագիտական ներկայացուցչին բողոք է ներկայացնում՝ տեղեկացնելով, որ Ծալկայում և Բակուրիանիում 80.000 գաղթականներից մնացել է 55.000-ը, որ ազգային կազմակերպություններն անտարբեր են այս հարցերում, թեև վերջերս նրանք Բակուրիանիի տառապալիների մի մասին տեղափոխել են այլ վայրեր: Մնում է փրկել մնացածներին: Հնարավոր համարելով, որ ժողովուրդը ձմռանն էլ կարող է մնալ այդ վայրերում, առաջարկվում է նրանց ապահովել շենքերով¹⁰⁹: Որքան արագ է մոտենում ձմեռը, նույնքան սաստկանում են թուրք ավազակախմբերի թալանչիական գործողությունները՝ անցնելով լկտիության բոլոր ահմանները: Ախալքալաքից Ծալկա թափանցելով՝ թուրքերը Նարդվանում և Այազայում գտնվող գաղթականներից փախցնում են հազար գլուխ տավար և նույնքան էլ ոչխար՝ նախապես սպանելով չորս հովիվներին¹¹⁰:

Որոշ հաղորդագրությունների համաձայն՝ թուրքերը պատրաստվում են նահանջել և Ախալքալաքի և Ախալցխայի գավառները վերադարձնել Վրաստանին: Բայց հետագա իրողությունները ցույց տվեցին, որ Թուրքիան դեռ ձգձգելու է իր նահանջը, հույս ունենալով, թե իրենք թերևս հնարավոր է ամրանան Ջավախքում: Թուրքերը Չըլդըրից, Իսպիրից, Էրզրումից, Աղբաբայից և այլ վայրերից տեղափոխելով՝ այնտեղ բնակեցրին իրենց ազգակիցներին, որպեսզի Ջավախքը կրկին թրքանար: Այնպես որ մի քանի ամսվա ընթացքում դատարկված Ջավախքի բոլոր բնակավայրերի բոլոր տները ունեին թուրք տներ:

Թուրքական ձգձգումներն ունեին նաև այլ նպատակ՝ քաշքշուկ ստեղծել, մինչև որ կսպառվեր, կոչնչանար հայությունը անտառներում: Իսկ այդ հաշվարկները ավելի քան իրական էին. օրեցօր մաշվում, քչանում էին ինչպես ապրողները, այնպես էլ նրանց վերջնական վերադարձի հույսը:

108 «Մշակ», 1918, 3 հոկտեմբերի, թիվ 199:

109 «Մշակ», 1918, 8 հոկտեմբերի, թիվ 203:

110 «Մշակ», 1918, 15 հոկտեմբերի, թիվ 209:

Յավոք, կրկին գլուխ է բարձրացնում մենշևիկյան շովինիզմը. մենշևիկների բերանով վրացական «Սախալսո սաքմն» թերթը 1918 թվականի հոկտեմբերի 18-ի համարում կոնկրետ պահանջել է, որպեսզի Հայոց ազգային խորհուրդը հրաժարվի Արևմտյան Հայաստանից Վրաստան գաղթած հայերին Ախալքալաքում և Ախալցխայում վերատեղավորելու մտքից: «Մենք չենք կարող Պասկևիչյան ժամանակվա սխալն այժմս էլ կրկնել և ցեղագրորեն գունավորել մեր երկիրը», եզրափակում է մույն թերթը¹¹¹: Թունավորելով հայ և վրաց եղբայր ժողովուրդների դարերի քննությունը բռնած բարեկամությունը՝ մենշևիկները շարունակում էին իրենց միտումնավոր ձգձգումները և թուրքերի նահանջի վերաբերյալ իրենց քաղաքական դիրքորոշումն ու վերաբերմունքի հարցը ամեն կերպ մղում հետին պլան: Մինչդեռ ցրտերի սաստկացման պատճառով ժողովրդի մահացության աստիճանը անշեղորեն ավելանում է: Պերճախոս փաստեր են բերվում այն մասին, որ Գանձայի երկու հազար բնակչից մնացել է 720-ը, Մեծ Խանչալիի 1700 հայից մնացել է 550-ը¹¹²:

«Մշակն» այնուհետև գրում է, թե Աբդուլ Քերիմ փաշան հատուկ հեռագրով հաղորդել է Վրաստանում Հայկական դիվանագիտական միսիային, թե ինքը մեծ վեզիրից հրաման է ստացել, հոկտեմբերի 24-ից սկսած, մաքրել Անդրկովկասի գրավված մասերը թուրքերից, մինչև Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով իրենց մնացած սահմանները¹¹³:

Վրաց կառավարությունն իր դիմումով, ուղղված Ախալքալաքի և Ախալցխայի ազգաբնակչությանը, չքմեղանում է, որ ինքն իբր հնարավորություն չի ունեցել օգնելու գաղթականությանը, բայց որ այժմ նա վերադառնում է իր վայրերը, խոստանում է օգնել¹¹⁴: Հետևում է գեներալ-մայոր Մակակի կոչը երկու գավառների ազգաբնակչությանը, ուր ասված է, որ ինքը Վրաստանի կառավարության կողմից, նահանգապետի իրավունքներով, նշանակված է այդ տեղերի գործերի հրամանատար: Նա նաև պարզաբանում է, որ գործի մուտքը նպատակ ունի կանխել անկարգությունները, ոչնչացնել ավազակախմբերին, պաշտպանել վերադարձող, այդ թվում նաև մահմեդական, ժողովուրդների շահերը¹¹⁵: Նոյեմբերի 15-ին մույն գեներալը տրտնջում է թուրքերից, որոնք պայմանավորված օրը դուրս չեն գալիս գավառներից: Նա դիմում է Խալիլ բեյին, առաջարկելով, որ մուտք գործող հայերի կյանքը և գույքը վտանգի չենթարկվի: Խալիլը համաձայնում է, պնդելով, որ թույլտվություն տա նաև վրաց կառավարությունը: Այդ թույլտվությունը, սակայն, մույնպես ձգձգվում է: Մինչդեռ Մակակը հայերին խորհուրդ չի տալիս առանց լիակատար համաձայնության մուտք

111 «Մշակ», 1918, 20 հոկտեմբերի, թիվ 214:

112 Տե՛ս «Մշակի» 1918թ.-ի հոկտեմբերի 2-ի համարը, թիվ 215:

113 «Մշակ», 1918, 5 նոյեմբերի, թիվ 226:

114 «Մշակ», 1918, 10 նոյեմբերի, թիվ 231:

115 «Մշակ», 1918, 13 նոյեմբերի, թիվ 233:

գործել Ջավախք: Կասկածից դուրս էր, որ նրանք կենթարկվեին թալանի և սպանության, այնպես, ինչպես այդ տեղի ունեցավ Բարալեթի մոտ, ուր ներս ածապարող փախստականների մի մասը պարզապես կոտորվեց, մյուս մասը գերի տարվեց՝ իսպառ զրկվելով ունեցվածքից ու ընտանի կենդանիներից¹¹⁶:

Դրության լրջությունը ստիպում է Հայոց ազգային խորհրդի գործադիր մարմնին Ժորդանիայի մոտ ուղարկել Հ. Արդուքյանին և Ա. Երզնկյանին՝ պարզելու համար, թե ինչ է սպասվում հոգևարքի մեջ գտնվող մարդկանց: Ժորդանիան հավաստում է, որ եթե 10 օրվա ընթացքում գաղթականների վերադարձը չհաջողվեց, ապա վրաց կառավարությունը նրանց կտեղավորի Բակուրիանիի, Բորժոմիի, Ծավկայի և Մանգլիսի գորանոցներում, իսկ կարսեցիներին և ալեքսանդրապոլցիներին առաջարկում են վերադառնալ Հայաստան¹¹⁷:

Մենշևիկյան կառավարության այդ ուշացած որոշմանը հետևում է հայ գաղթականության զգալի մասի տարածումը Վրաստանի ներքին շրջաններ¹¹⁸: Մոսկվայում հրատարակվող «Կոմունիստ» շաբաթաթերթի հաղորդման համաձայն (1918թ., թիվ 9, էջ 14)՝ «Վրաստանի զանազան վայրերում կուտակված են 150 հազար գաղթականներ¹¹⁹»: Փորձանքի մեջ հայտնված գաղթականների ծանր վիճակը կառավարությունը, համենայն դեպս, չի թեթևացնում բնավ: Մենշևիկների և թուրքերի քաշքշուկներից գլուխ չհանվեց (գեներալ-մահանգապետի խոստովանական հաղորդման համաձայն, գաղթականները իրենք իրենցից երկուսին նոյեմբերի 14-ին ուղարկում են թուրքական զորահրամանատարի մոտ՝ Ազանա գյուղը, վերադարձի պայմանների ստացման-ապահովման հույսով: Թուրք հրամանատարը, սակայն, մերժում է): Եվ գաղթականությունը, համբերության բաժակի վերջին կաթիլը հատած և դեմ-հանդիման կանգնած լինելով ծանր ձմռան առջև, գրեթե ներխուժում-նվաճում է իր հին հայրենիքի մաս Ջավախքը: Թորոսյանը նոյեմբերի 24-ին Բակուրիանիի գաղթականների բաժանմունքին գրած հեռագրում հայտնում է, որ «...այսօր եղանակը ջերմ էր. գաղթականների վերադարձը հայրենիք շարունակվում է: Արդեն 10 հազարից էլ ավելի գաղթականներ գնացել են՝ համաձայն զորամասի պետ կապիտան Կանդելակիի խոսքերի: Ասկերները կողոպտում են գաղթականներին և հափշտակում կանանց¹²⁰»:

116 «Մշակ», 1918, 15 նոյեմբերի, թիվ 235:

117 «Մշակ», 1918, 16 նոյեմբերի, թիվ 236:

118 Հեղինակի կողմից բնութագրված «ուշացած որոշումը» Վրաստանի մենշևիկյան կառավարության կողմից խորամանկության պարզունակ չափաբաժին ունի, ինչը միշտ էլ հատուկ է շովինիզմի ախտով տառապող ազգերի ուղեղներին. այն, որ իրենք երբեք էլ դեմ չեն անհատապես կամ փոքր խմբերով կուլ տալ, կլանել դժբախտության մեջ հայտնված հարևանին, ինչը կատարվել է շարունակաբար և անաբող: (Ծանոթագրումը՝ կազմողի՝ Ռ. Ղ.):

119 «Կոմունիստ», շաբաթաթերթի տեքստում նշված տեղում:

120 «Մշակ», 1918, 26 նոյեմբերի, թիվ 246:

Երբ որոշվում է թուրքական բանակի նահանջի հարցը, եկվոր թուրքերն էլ սկսում են գործի հետ վերադառնալ իրենց նախկին տեղերը՝ իրենց հետ տանելով թալանված Ջավախքի ողջ հարստությունը¹²¹: Իսկ դեռևս մնացած գորամասերի թուրք բանակայինները կողոպտում են Ծալկայից վերադարձող գաղթականներին: Նյութական կորուստների պակասը լրացվում է հոգեկան տառապանքով, որի լեփ-լեցուն բաժակը հայ ժողովրդի ջավախքյան հատվածը այդ տարիներին ըմպում է ցմրուր: Ի վերջո վրացական զորքերը գործնական քայլերի են դիմում: 1918 թվականի դեկտեմբերի 4-ին այդ զորքը մուտք է գործում Ախալքալաքի և Ախալցխայի գավառները¹²²: Դեկտեմբերի 5-ի առավոտյան ժամը 10-ին վրացական զորքը մտնում է Ախալքալաք, որն ամբողջապես կողոպտված է եղել: Գաղթավայրերում պաշտոնական հայտարարություններ են արվում, որպեսզի վերադարձն սկսվի ու շարունակվի: Մականը հայտնում է, որ թուրքերը հրդեհել են հացահատիկի պահեստներից մեկը¹²³: Վրաստանի մեղնակյան «Պայքար» թերթը շատ ուշացումով կոկորդիլոսի արցունքներ է թափում, իբրև թե ցավելով, որ հայ ժողովուրդը 7 ամիս շարունակ անասելի տառապել է թուրքերի գազանությունների պատճառով¹²⁴: Դեկտեմբերի 20-ին Ռուխսաձեն էլ հաղորդում է, որ հայ գաղթականներն աստիճանաբար վերադառնում են, որոնք իբր թե Ջավախքում 30 տոկոս էլ չեն կազմում (այս մասին գրված է միևնույն օրաթերթի դեկտեմբերի 22-ի թիվ 263 համարում):

Վրաստանի կառավարությունը, օգտվելով Հայաստանի հետ պատերազմի մեջ գտնվելու առիթից, որոշում է «վերացնել Թիֆլիսի քաղաքային վարչությանը կից փախստականների բաժանմունքը» և ամբողջ գաղթականությանը, որ Վրաստան է թափանցել Կարսից ու Արտահանից, վտարել Հայաստան¹²⁵:

Գաղթականությունը 1918-ի վերջին մեծ մասամբ վերադարձել էր: Բայց փոխադրամիջոցներ չունեցողները, նյութական պայմաններից զրկվածները, որքացածներն ու ծերերը դեռևս մնում էին գաղթավայրում կամ թափառական կյանք վարում զանազան շրջաններում: Բելիկյուչիկից¹²⁶ (շուրջ 2000 գաղթական), Բեշտաշենից, Արմավիրից և բազմաթիվ այլ տեղերից փախստականները դեռևս չէին վերադարձել: Աստիճանաբար կատարվող տունդարձը ձգձգվեց ևս մի քանի ամիս:

Վրաստանի շրջաններում թափառողների և այրիների ու որբերի վերադարձի հարցը որոշելու համար Թիֆլիսաբնակ 8.000 ախալքալաքցիները ժողով են գու-

121 «Մշակ», 1918, 29 հոկտեմբերի, թիվ 220:

122 «Մշակ», 1918, 6 դեկտեմբերի, թիվ 252, 7 դեկտեմբերի, թիվ 253:

123 «Մշակ», 1918, 7 դեկտեմբերի թիվ 253:

124 «Մշակ», 1918, 11 դեկտեմբերի, թիվ 256:

125 «Մշակ», 1919, 5 հունվարի, թիվ 4:

126 Նույն օրաթերթը, 1918, 29 հոկտեմբերի, թիվ 220:

մարում: Գաղթականական բաժնի կառավարիչ Հ. Արդուրյանը ձգտում է փոխադրամիջոցներ գտնել և օգնել նրանց: Բայց գործնական քայլերի համար պակասում էին ֆինանսական միջոցները և, մանավանդ, եռանդը: Մամուլն այդ պատճառով քննադատում է Հայ ազգային խորհրդի գործունեությունը, նշելով, որ նրա «Կատարողական մարմինը մշտական մի տեղ չունի խնդրողներին ընդունելու համար, այլև անդամները ոչ մի տեղ չէին երևում և հետաքրքրվում, թե ինչ վիճակում են գտնվում գաղթականները¹²⁷»: Այդ էր պատճառը, որ հունվար ամսին էլ դեռ շատ գաղթականներ, անտեղության մատնված, Թիֆլիսում սովահար էին լինում¹²⁸:

Քննադատությունը անկասկած տեղին էր, բայց այդ կազմակերպությունները, նյութական հիմքից զուրկ լինելով, ավելին անելու հնարավորություն պարզապես չունեին: Հիշյալ կազմակերպությունների մեջ ընդգրկված, նաև չընդգրկված բազմաթիվ անձինք (Արամ Տեր Գրիգորյան, Գր. Պապոյան, Հ. Արդուրյան, Իվ. Պիճիկյան, Հովհ. Մալխասյան, Պ. Աբելյան և ուրիշներ) մամուլի օգնությամբ տեղերում նշանակալից գործունեություն ունեցան:

Տուն դարձած ջավախեթցիները օգնության մեծ կարիք ունեին: Բայց Թիֆլիս տեղափոխված ունևոր հայրենակիցները մեծ մասամբ անտարբեր գտնվեցին: «Մշակի» թղթակիցը գրում էր, թե քանի դեռ ժողովուրդը իր վրեժի խոսքը չի ասել, պարոն հարուստները պետք է օգնության ձեռք մեկնեն¹²⁹: Անտարբեր մնացին նաև Թիֆլիսի բնիկ մեծահարուստները, ուստի, ձեռքը փրփուրներին մեկնողի հոգեբանությամբ, Ախալքալաքի հայրենակցական խորհուրդը նախագահի տեղակալ Գր. Պապոյանի և քարտուղար Պ. Աբելյանի ստորագրությամբ 1919-ի հունվարի 15-ին օգնության խնդրանքով դիմում են Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, ինչպես նաև ամերիկյան բարեգործական ընկերության ներկայացուցիչներին¹³⁰: Եվ իզուր...

Մյուս կողմից, այն օգնությունը, որ ցուցաբերում էր քաղաքաբնակ աշխատավորությունը, վատնվել է՝ չստանալով նպատակային կիրառում: Այսպես, օրինակ, Ե. Ն. անձնավորության հաղորդման համաձայն, Արամ Տեր Գրիգորյանը հաստատել է, որ Ծալկայի և Բակուրիանիի սովյալներին օգնելու համար նախատեսված սննդի կայաններ չեն բացվել: Չանազան պաշտոնյաներ, լիազորներ վաճառել են գաղթականների համար հատկացված ապրանքներ և բազմաթիվ զեղծումներ կատարել: Մինչդեռ գաղթականական բաժինը անհրաժեշտ զսպիչ միջոցներ չի ձեռնարկել: Որոշում է կայացվում հետաքննություն անցկացնել և մեղավորներին խստագույնս պատժել¹³¹: Թեև դա էլ, ի վերջո, մնում է անհետևանք:

127 Նույն օրաթերթը, 1919, 5 հունվարի, թիվ 4

128 Նույն օրաթերթը, 1919, 16 հունվարի, թիվ 12:

129 «Մշակ», 1918, 25 դեկտեմբերի, թիվ 265:

130 Նույն օրաթերթը, 1919, 19 հունվարի, թիվ 14:

131 Նույն օրաթերթը, 1919, 1 մարտի թիվ 46:

Ինչպի՞սի կորուստներով վերադարձավ Ջավախքի գաղթականությունը:

Մամուլում արձանագրված 80 կամ 100 հազար ջավախեթցիների թիվը, եթե մոտավոր հաշվենք 90 հազար, որն ավելի ստույգ կարելի է համարել, ապա պիտի ընդունենք, որ նրանց կեսը և նույնիսկ ավելին զոհ գնաց կոտորածներին, սովին ու համաճարակներին: Կորստի այդ մեծ թվի մեջ մտնում են նաև այն հազարավոր որբերը, որոնց ամերիկացիները գաղթից հետո տարան Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ:

Գաղթից վերադարձածների մի զգալի մասը, թերևս 10 տոկոսը, համաճարակների պատճառով մահացավ տեղում: Գաղթականական բաժանմունքի քարտուղար Պ. Աբելյանն իրավացի էր, երբ հավաստում էր, թե ժողովրդի տառապանքը շարունակվեց նաև հայրենիքում, քանզի նրա կեսը հիվանդ է և մահացության տոկոսը՝ մեծ: Բացի այդ, գրում է նա, Ջավախքից հեռացող թուրքերը հայերին ստիպել են իրենց սայլերով թալանված բեռները տանել սահմանի մյուս կողմը, որտեղից հայերն այլևս չէին վերադարձել¹³²:

Սա էր 1919 թվականի ձմռանը Ջավախքում տիրող իրական պատկերը: Ընչազրկության հետևանքով էլ ժողովրդի մի մասը ստիպված էր զբաղվել բատրակությամբ կամ հեռագնա աշխատանքով: Սովն ընդգրկել էր ողջ գավառը: Ժողովուրդը տարբեր միջոցներով աղուր և սերմացու էր ձեռք բերում հարևան գավառներից, Ջավախքի չգաղթած կաթոլիկ գյուղերից ու դուխաբորներից:

1919 թվականի գարնանացանը Ջավախքում կատարվեց սննդի ծայրահեղ խնայողությունների հաշվին՝ երկրորդաբար սնունդ հայթայթելով վայրի բույսերից ու զանազան արմտիքներից:

Հաջորդ՝ 1920 թվականի գարնանացանն ավելի բարեհաջող էր: Ժողովուրդը, դարձյալ խնայողության ռեժիմի գնով, հաստատուն քայլեր կատարեց նաև անասնապահությունը զարգացնելու ուղղությամբ:

Պատմությունը կարճ ժամանակում ցույց տվեց, որ 1919-ին երկրամասից հեռացած թուրքերը Ջավախքին նորից տիրելու անհագուրդ մոլուցքով էին տոգորված: Օգտվելով այն հանգամանքից, որ վրաց մենշևիկյան կառավարությունը, Ռուսաստանից անջատվելու հետևանքով, խիստ թուլացել էր, Թուրքիան դարձյալ ագրեսորի լկտի պահվածք ստանձնեց:

1921 թվականի սկզբին Թուրքիան կրկին զավթեց Ջավախքը, մտնելով սահմաններձ գյուղերը, որոնք բնավ էլ դիմադրության փորձ չարեցին: Քեմալականները, հայերին ահ ու սարսափի մեջ պահելու համար, բազմաթիվ անկարգություններ ու սպանություններ կատարեցին: Վրաց մենշևիկյան զորքերը կրկին լքեցին Ջավախքը: Ի դեպ, այս բազմակի լքումները, և հայ ժողովրդի ջավախքյան հատվածին թուրքական «ողորմածությանը» թողնելը շատ խոստուն փաստեր են ինքնին, որոնք

132 «Մշակ», 1919, 5 հունվարի, թիվ 4:

մեկնաբանման կարիք իսկ չունեն: Երբ ամենուրեք հաստատվեցին թուրքական իշխանության մարմիններ, ժողովրդի մեջ չարագուշակ լուրեր տարածվեցին քեմալականների կողմից հայերին սրի քաշելու վերաբերյալ: Այդ լուրերի անստուգությունն իսկ ժողովրդին ահ ու սարսափի մեջ էր պահում:

Ծանր ճմեռ էր, հետևապես նորից բռնել գաղթի ճամփան՝ ստույգ մահ կնշանակեր: Եվ թեև քեմալական Թուրքիան այս անգամ զանգվածային ջարդեր չէր սկսել, այնուամենայնիվ սանձարձակ ասկյարները օր ցերեկով կողոպտում էին կանանց ոսկյա և արծաթե զարդերը: Երբեմն թուրքական բանակի առանձին զորատեսակների գումակների կարիքների անվան տակ նաև լծկան անասուններ էին բշտում Չըլդըրի ուղղությամբ: Այս կարգի անվերջ թվացող ապօրինությունները կատարյալ պատուհաս են դարձել հայության համար՝ մղձավանջի վերածելով նրա առանց այն էլ չարքաշ կյանքը:

Վերջապես վրա հասավ Ջավախքի հայության փրկության ժամը:

1921 թվականի փետրվարի 11-ի լույս 12-ի գիշերը Վրաստանում սկսվում է զինված ապստամբություն ընդդեմ մենշևիկյան կառավարության, իսկ փետրվարի 25-ին հաստատվում են սովետական կարգեր: Պարբերաբար ավեր ու ավարի ենթարկված, բզկտված Ջավախքի համար ևս նոր պատմություն սկսվեց: Այնուամենայնիվ Ջավախքի հայերի տնտեսական վիճակը ծանր էր մնում սաստիկ: Նեղության ծանր այդ ժամանակներում, ասես առատության եղջյուրից, նյութականից առավել բարոյական մեծ ու անգնահատելի օգնություն ստացվեց ՀՕԿ-ի միջոցով, որի նախագահն էր Ամենայն Հայոց բանաստեղծ Մեծն Թումանյանը: Ինչպես հայտնի է, Կ. Պոլսում և ամենուրեք հայերը հանգանակություններ և նվիրատվություններ կազմակերպեցին հօգուտ մահամերձ հայրենիքի և համառոտեմ տոկացող հայրենաբնակ հայության: Չանցած մեկ-երկու ամիս, Հայաստան, նաև՝ հարազատ Ջավախք և Ախալցխա, հույսի փարոսի շողարձակում որպես, հասան այնուր, հագուստեղեն, դեղորայք, դրամ և կենսապահովման այլևայլ միջոցներ: Եվ տարիների հետ ոտքի կանգնեց նաև Ջավախքը, վերականգնվեց տնտեսությունը, աստիճանաբար աշխուժացավ նաև մշակութային կյանքը:

Ջավախքը հայկական պետականության, ինչպես նաև Ջաբարյանների տիրապետության շրջանում ունեցել է մշակույթի և կրթության ինքնուրույն օջախներ: Ինչպես առհասարակ պատմական Հայաստանում, Գուգարաց աշխարհի այս մասում մույնպես եղել են պետական հիմնարկություններ և ճարտարապետական բազմաթիվ հուշարձաններ, եկեղեցիներ, մատուռներ են կառուցվել, խաչքարեր քանդակվել, ինքնատիպ շիրմաքարեր պատրաստվել և այլն: Երկրամասը հարուստ է գերեզմանական ունիկալ այնպիսի հուշարձաններով (խոյի, ձիու կերպարանքով), որոնք մեծարվեստ քանդակվել են միջին դարերում: Դրանք աներկբա հայկական հուշարձաններ են, հայկական աշխարհնկալման յուրօրինակ մմուշօրինակներ, որոնց հա-

մանձաններն այժմ պահպանվում են Հայաստանի ողջ տարածքում¹³³։ Բայց որովհետև Ջավախքը շարունակ կռվախնձոր է եղել հայերի, վրացիների, ինչպես նաև անընդհատ այս ուղղությամբ արշավող օտար նվաճողների միջև, հուշարձանների մեծագույն մասը, ցավոք, ավերվել ու կորստյան է մատնվել։ Դիպվածային պեղումներից պարզվում է, որ հատկապես Ջաքարյանների շրջանից հետո կործանված հուշարձանները ցայսօր պահպանվում են հայերեն արձանագրություններով հանդերձ։ Հնագետների վկայությամբ այժմ «Ախալքալաքում և շրջանում պահպանվել են բազմաթիվ պատմական հուշարձաններ՝ Աբուլի եկեղեցին (10-րդ դար), Ջրեսկի անապատը, Բարալեթի եկեղեցին (11-րդ դար), Կառնուտը, Ախալքալաքի ամրոցը և այլն¹³⁴»։

Սկսած 19-րդ դարի առաջին կեսից մինչև դարավերջը՝ եկեղեցիներ կառուցվեցին Ջավախքի բոլոր վայրերում, այդ թվում նաև Ախալքալաքում՝ Սուրբ Խաչ եկեղեցին, որ կառուցվել է 1856 թվականին¹³⁵։

19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի սկզբներին սկսվում է եկեղեցիներին կից կամ առանձին դպրոցների հիմնումը՝ ուսուցիչներ ունենալով տարրական և ոչ լրիվ միջնակարգ կրթության տեր անձանց։

Ախալքալաք քաղաքի առաջին սբ. Մեսրոպյան հայոց եկեղեցական ծխական տղայոց երկդասյան ուսումնարանը հիմնվել է 1836 թվականին՝ Կարապետ Բագրատունու նախաձեռնությամբ և ծախսով, տարեկան 140-160 աշակերտով և 4-5 վարժապետով։ Քաղաքի երկրորդ դպրոցը, որ կոչվում էր սբ. Սանդխտյան հայոց եկեղեցական-ծխական օրիորդաց երկդասյան ուսումնարան, հիմնվել է 1870 թվականին՝ մտավորականներ Հովհաննես Քաջազնունու և Խորեն Բարսեղյանի ջանքերով, «որոնք համձն են առել առաջին տարին ձրի դասեր ավանդել»։ 1890-ական թվականներին այն տարեկան ունենում էր 150-160 աշակերտուհիներ, երկու վարժուհի և չորս վարժապետ։

1889-ին հիմնվել է ռուսաց քաղաքային չորսդասարանային դպրոցը՝ տարեկան 130-140 աշակերտով և հինգ վարժապետով¹³⁶։

133 1977 և 1980 թվականներին Ջավախքում մենք ականատես եղանք տխուր փաստերի. Թբիլիսի քաղաքից որոշ կազմակերպություններ ապօրինաբար, պատմական հուշարձանների պահպանության վերաբերյալ պետական հատուկ օրենքները ոտնատակ տալով, վերոնշյալ մի շարք խոյածև հուշարձաններ տարել են քաղաքի իբր հիմնարկների բակերը զարդարելու։ Այդպիսի 3 (երեք) խոյարձան է տարվել միայն Օրջա գյուղի տարածքից, իսկ տեղական կազմակերպությունները քար լռություն են պահպանել։ Մի խոյարձան էլ տարվել է Թորիայի մերձակայքից։ Սակայն տեղի երիտասարդության և Բոգդանովկայի շրջանային «Արշալույս» թերթի (գլխ. խմբագիր՝ Մովիկ Մեղրական) համառ պահանջներով խոյարձանը վերադարձվել է իր նախկին տեղը։

134 ՀԱՀ, 1, էջ 198։

135 Հ. Ս. Էփրիկյան, Ա, էջ 63։

136 Ե. Լալայան, նշվ. աշխ. (ԱՀ, 1, էջ 218-219)։

Գավառի գյուղերում մինչև 1881 թվականը եղել են հայոց գյուղական տարրական դպրոցներ, սակայն «...երբ կառավարությունը բացեց արքունի դպրոցներ, դրանք հետզհետե փակվեցան, և այժմ (1885 թ.) ոչ մի հայոց ուսումնարան չկա¹³⁷»:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին Ջավախքի բնակավայրերում տարբեր թվականներին ստեղծվել են ռուսական ժողովրդական միության դպրոցներ: Այսպես, օրինակ, Բարալեքում այն հիմնվել է 1868 թվականին, Զիլդա վիրաբնակ գյուղում՝ 1869-ին, Սաթխայում՝ 1875-ին, Գանձայում, Մեծ Գյոնդուրայում, Դիլիսկայում, Հեշտիայում, Խզաբավայում, Կարծախում, Հոկամում և Վաչիանում՝ 1881-ին, Ալաստանում և Արագովայում՝ 1882-ին և Խրթվիսում՝ 1885-ին: Այդ դպրոցներում 1890-ական թվականներին սովորում էին 980 տղա և 48 աղջիկ¹³⁸:

1918-1921 թվականներին գաղթի հետևանքով բոլոր դպրոցները փակվեցին: 1920 թվականին վերականգնվեցին խալիֆայական տնային դպրոցները: 1921-ին, սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո, պետությունը հոգ տարավ վերականգնելու տարրական դպրոցները և վերակառուցելու թուրքերի ձեռքով ավերված դպրոցական շենքերը: Քաղաքում վերականգնվեցին տարրական և միջնակարգ դպրոցները: 1930-ական թվականներին մեծ գյուղերում հիմնվեցին միջնակարգ կամ ոչ լրիվ միջնակարգ դպրոցներ: Քաղաքում հիմնված մանկավարժական տեխնիկումը և Թիֆլիսի մանկավարժական տեխնիկումը Ջավախքին ապահովում էին մանկավարժական կադրերով: 1930-ական թվականներից սկսած միջնակարգ դպրոցներում քիչ թվով մանկավարժներ հայտնվեցին նաև բարձրագույն կրթությամբ: Մեծ հայրենականից հետո նրանց թիվը տասնապատկվեց: 1970-ական թվականներին Ախալքալաքում և շրջանում գործում էին «75 հանրակրթական, գիշերօթիկ, երաժշտական դպրոցներ, գյուղատնտեսական տեխնիկում¹³⁹», Բոգդանովկայի շրջկենտրոնն այդ ժամանակ ուներ երեք հայկական և մեկ ռուսական միջնակարգ դպրոց, մեկ հեռակա միջնակարգ, մեկ ութամյա գիշերօթիկ և մեկ երաժշտական դպրոց¹⁴⁰: Շրջանի բոլոր մեծ գյուղերում գործում են 1-2 միջնակարգ և որոշ գյուղերում՝ ոչ լրիվ միջնակարգ դպրոցներ:

Հասարակության նախաձեռնությամբ դեռևս 1880 թվականի մայիսի 24-ին բացվել է Ախալքալաքի «Հայոց երկսեռ դպրոցներին կից» գրադարան-ընթերցարան, որն ուներ տղամարդկանց և կանանց բաժիններ: 1895-ին այս գրադարանն ուներ 1440 հայերեն և ռուսերեն գիրք: Այն տարեկան ստանում էր 21 ամուն պարբերական¹⁴¹:

137 Անդ, էջ 219:

138 Ե. Լալայան, Նշվ. աշխ. (ԱՀ, 1, էջ 319-320):

139 ՀԱՀ, 1, էջ 197:

140 Անդ, 2, էջ 499:

141 Ե. Լալայան, Նշվ. աշխ. (ԱՀ, 1, էջ 222-223):

Այժմ ինչպես Ախալքալաքը, այնպես էլ Բոգղանովկան ունեն հարուստ գրադարաններ:

Ինչպես Հայաստանի բոլոր շրջաններում, Ջավախքում էլ ժողովուրդն ուներ հինավուրց իր քատերախաղերը, որոնց մեջ ամենից տարածվածն ու սիրվածը ստվերների քատրոնն էր՝ **Ղարազյոզ** տիկնիկային քատրոնը¹⁴²:

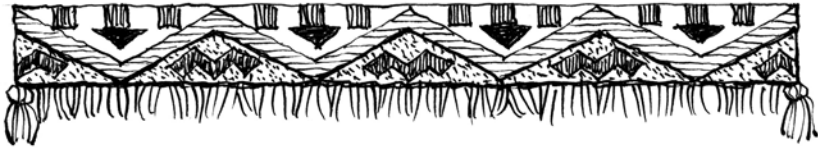
Ե. Լալայանի հաղորդմամբ՝ սբ. Սանդխտյան օրիորդաց դպրոցի ընդարձակ դահլիճն ունեցել է հարմար բեմ, որտեղ ուսուցչական խմբերը, քաղաքի սիրողների մասնակցությամբ, տարեկան 3-5 ներկայացում են տվել¹⁴³:

Ախալքալաքը քատրոնի համար հատուկ շենք ունեցավ 1980 թվականին: Մինչ այդ քաղաքի սիրողական խմբերը, ինչպես նաև 1934-1940 թվականներին քաղաքում գոյություն ունեցող Հայկական պետական քատրոնն իր քատերախաղ-ներկայացումները կազմակերպում էր լոկ դպրոցների բեմերում: 1944-ից Ախալքալաքում գործում է Ս. Մ. Կիրովի անվան մշակույթի տան հայկական քատերախումբը:

Ջավախքի մշակութային կյանքը նախախորհրդային շրջանում արտացոլվում էր «Ջավախք» անունով թերթի էջերում (1913-1916թթ.): Այժմ Ախալքալաքում լույս է տեսնում «Փարոս», իսկ Բոգղանովկայում՝ «Արշալույս» թերթերը:

142 Ջավախքի ստվերների քատրոնի ամբողջական նկարագրությունը տես՝ Ժ. Կ. Խաչատրյան, («Ղարազոզ. Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», թիվ 7, 1975, էջ 105-124):

143 ԱՀ, 1, էջ 223:



ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԶԼԿԱՄԻ ԳԼՅՈՑ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԵՆՅԱՂԸ



Երկրագործությունը և նրա տեխնիկան¹⁴⁴: Երկրագործական համակարգեր: Մշակվող կուլտուրաներ: Ցանքերի խնամքը: Այգեգործություն և բանջարաբուծություն: Բերքահավաքը և նրա տեխնիկան: Կայսոցը և նրա տեխնիկան:



ամանմանությամբ պատմական Հին Հայաստանի՝ Բարձր Հայքում, Ջավախքում նույնպես երկրագործությունն ունեցել է այժմ էլ ունի երկու զուգահեռ ձևեր՝ **բրիչային երկրագործությունը**, որն արտահայտվում է մասնավորապես բանջարաբուծության և այգեգործության մեջ և **արորա-գութանային երկրագործությունը**, որի բաղադրիչներն են դաշտամշակությունը, բերքահավաքը և կալտոցը:

Բրիչային երկրագործությունը նախնադարյան երկրագործություն էր՝ արորի առաջացումից հազարամյակներ առաջ: Երկարատև այս երկրագործությանն իսպառ անհայտ է եղել **քաշելով** վարուցանք կատարելու առաջավոր եղանակը: Դրա փոխարեն նախնադարյան մարդը Հայկական Լեռնաշխարհում օգտագործել է **ձեռքի ճնշմամբ աշխատող գործիքներ** (փայտածող բրիչներ, երկաթե ծայրակալ ունեցող բիիրներ և այլն), **ոտքի ճնշմամբ աշխատող գործիքներ** (բահեր, եղանածև փորող գործիքներ) և **հարվածային գործիքներ** (քլունգներ, թոխեր, հողուտագներ և այլն):

Արորա-գութանային երկրագործությունը, որը բրիչային երկրագործության զարգացման նոր աստիճանն էր, Բարձր Հայքում նույնպես հազարամյակների պատմություն ունի: Ընդ որում, նրա բնիկ վարող տեխնիկան, ինչպես կտեսնենք, վաղ միջնադարում լրացվել է Այրարատյան մահանգի **վեսկի** կոչված արորով, որից Կարնո մահանգում առաջացել էին **ճղլա** նախագութանը և **սև գութանը**, որը հարևան էր նշված **վեսկուց** Այրարատյան մահանգում առաջացած գութանին¹⁴⁵ և, լիելով Բարձր Հայքի լեռնային գործիք, ավելի ծավալուն էր և ավելի հզոր:

Նշված երկրագործական հարուստ տեխնիկան հնագույն ժամանակներից մինչև տրակտորի դարաշրջանը տարածվել է նախ Կարնո մահանգում, ապա վերջինիս բնակչության մասնորանոր գաղթավայրերում (Շիրակ, Ջավախք, Ախալցխա, Ծալկա և այլն):

Բարձր Հայքի երկրագործական հնավանդ տեխնիկան լայն տարածում է գտել մասն Կարնո մահանգի մշակութային ազդեցության տակ գտնվող Բագրևանդ (Դիատին, Գարաքիլիսե, Ալաշկերտ), Ծաղկոտն, Վանանդ (Կարս), Աբեղյանք (Ստորին

144 Բրիչային երկրագործության ուսումնասիրության փորձը տես մեր ԵՄՀ աշխատության (1972թ.) առաջին մասում:

145 Հմմտ. ԵՄՀ, էջ 169, տախ.-ԱԲ: (Հեղինակի նշած բոլոր տախտակները նայել իր այդ աշխատության մեջ. այսուհետ՝ ՀՏ՝ համապատասխան տախտակը: Ծանոթագրումը՝ կազմողի՝ Ռ. Ղ.):

Բասեն), Բասեն (Վերին Բասեն-Հասանդալա), Գաբեղյանք (Կաղզվան), Հավնունիք (Արևելյան Վերին Բասեն), Արշարունիք (Կաղզվան), Կողբ (Գյուլենի շրջան), Արշամունիք (Բյուրակն գետի հովիտ), Տարոն, Մարդաղի, Դասնավորք, Տվարածատափ (Գարայազի դաշտ), Դալառ (Էլմալի դերե), Վարաժնունիք (Խնուս), Հարք (Բուլանըխ), Ապահունիք (Մանագկերտ), Խորխոռունիք, Արտահան գավառներում:

19-րդ դարից սկսած, Կարնո տեխնիկան տարածված էր նաև Ապարանում, Սևանի ավազանում, Թալինում, Արագածոտնի լեռնային մասերում, Գառնիում և այլուր:

Բարձր Հայքից տարածված երկրագործական տեխնիկան նշված բոլոր վայրերում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի առաջին կեսին կառուցվածքային տեսակետից միօրինակ էր, թեև հարթավայրերի և լեռնային մասերի վարող գործիքներն ունեին չափային որոշ տարբերություններ:

1840-ական թվականներին Ջավախք տեղափոխված դուխաբորները փոխառան հայկական արորը՝ եզներով աշխատեցնելու ձևի հետ միասին և գութանը՝ հայկական ձևով եզներ լծելով կամ գութանի բռնելի քարշակը ձիու լծասարքերին հարմարեցնելով: Վերջիններիս մեջ այս երևույթը հարատևեց մինչև 19-րդ դարի վերջերը, երբ երևան եկած գործարանային փոքր գութանները փոխարինեցին հայկական արորներին և մեծերը՝ սև գութանին:

Գործարանային գութանը մասամբ տարածվեց նաև հայերի և ազգային փոքրամասնությունների մեջ, բայց հայկական հին տեխնիկան մինչև 1930-ական թվականների վերջերը լիովին գուգակցում էր նորագույն տեխնիկայի հետ: Դեռ ավելին, 1940-ական թվականներին Հայրենական մեծ պատերազմի հետևանքով արորն ու փայտե գութանը լիովին վերականգնվեցին: 1950-ական թվականներին հին արտադրամիջոցները կրճատվեցին 50-60 տոկոսով, իսկ 1960-ական թվականներին կոլեկտիվ տնտեսություններում փայտե արորներով մշակվում էին գութանի և տրակտորի համար անմատչելի տեղերը: 1970-ական թվականներին Ջավախքում արորների կարելի էր հանդիպել միայն որոշ տնտեսություններում: Դրանցով շարունակում էին տնամերձ հողեր մշակել:

Բարձր Հայքի վարող գործիքներին գուգակցում էին օժանդակ միջոցները՝ փխրեցնող և հարթեցնող փոցխերն ու տափանները:

Վարող և հարթեցնող արտադրամիջոցներին համապատասխանում էին բերքահավաքի գործիքները, որոնք իրենց ձևերի մեջ առավել շատ էին պահպանել նախնականությունը: Նույնը կարելի է ասել նաև կալսելու տեխնիկայի՝ կամի, թակերի, և հարակից միջոցների վերաբերյալ: Հարկ է նշել, որ կամը, որը մեզ է հասել դեռևս բրոնզի դարաշրջանից, ընդհանուր էր ոչ միայն Կովկասի, այլև ամբողջ Առաջավոր Ասիայի ժողովուրդների համար:

Ինչպես և ստորև կտեսնենք, Ջավախքի հայերը նշված տեխնիկայով վարու-

ցանք կատարելիս պահպանում էին աշխատանքի կոռպերատիվ ձևերի մնացուկներ, համայնքային առանձին սովորույթներ, որոնք մեծապես նպաստում էին աշխատանքի արտադրողականության որոշ բարձրացմանը: Դրանք արտահայտվում էին հերկոցին՝ գութանը հարակաշությամբ օգտագործելիս, ցանոցին՝ իրար հետ վար անելիս, բերքահավաքին՝ հասած մարգագետիններն ու արտերը հերթով քաղելիս, կալոցին՝ հերթականությամբ կալսելիս և այլն: Թերևս այս կոռպերատիվ ձևերի մեջ ամենաուշագրավը, որն առավելապես հասարակական բնույթ ուներ, գութանի հարակաշությունն էր: Անշուշտ պահպանված էր նաև խոտքաղի ժամանակ համփա կազմելու սովորությունը (չբաժանած խոտհարքերը քաղելիս): Օգտագործվում էին նաև փոխօգնության կամ միակողմանի օգնության հասնելու ձևերը:

Երկրագործական տեխնիկա և վարուցանք:

Բարձր Հայքը, հետևապես նաև Ախալցխան, Ջավախքը և Ծալկան, 19-րդ դարի սովյալների համաձայն, ունեցել են ինչպես սեփական, այնպես էլ Այրարատին հատուկ վարող գործիքների համալիրներ: Այդ գործիքներն օժտված էին յուրահատուկ կառուցվածքներով և գործառնություններով¹⁴⁶:

Բարձր Հայքի տեղական վարող գործիքները: Այն հնագույն արորատեսակը, որ սկզբնավորվել և գործել է նախնադարում, ստույգ ձևով մեզ հայտնի չէ: Դրա առաջացման և զարգացման վերաբերյալ մեր առաջարկած վարկածը մենք շարադրել ենք մի այլ աշխատության մեջ¹⁴⁷:

Բարձր Հայքին հատուկ է եղել նաև մի տարրական կառուցվածք ունեցող արոր, որը փոխառվել և պահպանվել է Վասպուրականում¹⁴⁸:

Անբուն հարօր-խարօրը 1980 թվականին դեռևս օգտագործվում էր տնամերձ հողամասերը վարելու համար: Անբուն չլինելու, թուլության պատճառով այն սակավ էր տարածված (նայել՝ ՀՏ):

Բուն ունեցող հարօր: Բոլոր տարբերակներն էլ օժտված էին կոր պարանոցով (ՀՏ): Համի ազին մտցվում է առատամի փորածո բնի մեջ: Այս հարօրը Բարձր Հայքի գավառներում, ինչպես նաև Ջավախքում, Ախալցխայում և այլուր պահպանել է նույն կառուցվածքն ու դերը¹⁴⁹:

Բարձր Հայքում և Ջավախքում հայտնի էին երեք այդպիսի հարօրներ, որոնք իրարից տարբերվում էին լոկ մեծությամբ: Փոքրը, որն օգտագործվում էր միայն հերկերը կամ հերկատակերը ցանկի ժամանակ վարելիս, կոչվում էր **ցանքի հարօր** և

146 Քանի որ մեր ԵՄՀ-ի մեջ Բարձր Հայքի երկրագործական գործիքները նկարագրված են առանձին բաժնում, մենք դրանք կներկայացնենք համառոտ կարգով:

147 ԵՄՀ, էջ 241, (ՀՏ): Վերականգման նման փորձ տես և հմմտ.Յու. Ա. Կրասնով, Վարելու հնագույն լծասարքային գործիքներ, Մ., 1975, էջ 173, նկ. 60:

148 Տե՛ս ԵՄՀ, էջ 172, ՀՏ:

149 Տարբեր վայրերում դրանց տարբեր անունները տե՛ս ԵՄՀ, էջ 153:

գործում էր մեկ-երկու լծկանով: Միջակը, որ կոչվում էր **հերկի հարօր**, գործածվում էր հերկ կատարելիս, երկու-երեք գույգ լծկանով: Երրորդը **ճղան** էր: Բուն Ջավախքում այդ հարօրները հայտնի էին մաս լծկանների անուններով: Փոքրը կոչվում էր **աչըռան հարօր**, միջակը՝ **էգի հարօր** և մեծը՝ **գոմշի հարօր**:

ճղա (ՀՏ): Կառուցվածքով այն ամենամեծ հարօրն էր Կարնո բոլոր գավառներում: Այն կատարում էր նախագութանի դեր, որով հերկում էին խամ ու խոպանները, կորնգանի, մաս առփույտի արմատակալված արտերը, լծում էին հինգ-վեց գույգ լծկան, որից մեկ-երկուսը՝ գոմշ: Երկկողմանի տախտակները հողը դիզելու համար էին: Փոքր Գյոնդուրա գյուղում ճղան **հառել** էր կոչվում:

Անճար գութան: Կարնո բնիկ արորատեսակները վերջավորվում էին այն գութանով, որի մնացուկը Հայքում հայտնի էր **անճար (բեշարա) գութան** անունով: Փաստը վկայված է Բենսեի կողմից: Նա գրում էր. «Փոքր գութան, որ անիվներ չունի և համր առատամի վրա կը դրվի արորի մման¹⁵⁰»:

Գութանը, ինչպես երևում է, ճղայի զարգացումն է, որի բերած նորությունը թևն է¹⁵¹:

Մեծ գութան: Անճար գութանից առաջացած այս տեսակը մեզ տակավին անհայտ է:

Այրարատին հատուկ արորատեսակները Բարձր Հայքում: Վերևում մենք արդեն նշել ենք, որ Այրարատյան վեսկին փոխ է առնվել Բարձր Հայքում և ունեցել է ինքնուրույն զարգացում: Այդ վեսկուց առաջացել են նախագութանը և մեծ գութանը: Վերջինս գրեթե նույնն էր, ինչ Այրարատում նույն վեսկուց առաջացած գութանը:

Ներկայացնենք Այրարատյան վեսկուց առաջացած գործիքների տարատեսակները:

Արօնա կամ հարօնա (ՀՏ): Արորի մի տեսակն է, որի համձողի ծայրը մտնում է մառի մեջ և ամրացվում թրով: Դրանց մեծ մասն ունի կոր պարանոցով համձող (հեջ): Վերջիններս ներկայացնում են մեզ անհայտ արորից դեպի ճղա նախագութանն անցած աստիճանը:

ճղա նախագութան: Հարօնայից հետո հայտնի է **ճղա** կոչված նախագութանը: Ձևով, մեծությամբ ու գործածությամբ ճղան հարօնայի և գութանի միջնաստիճանն է: Առատամի վերջնամասը լայն կամ երկճղի ու ականջավոր է (ՀՏ)՝ ակոսը լայնացնելու և հողը շրջել-դիզելու համար:

Այս նախագութան ճղան անվավոր է. նրա անիվները իրար հավասար են, որովհետև հերկած մասի անիվը վարածի վրայով է ընթանում:

1980 թվականի ամռանը, մեր գիտարշավի միջոցին, Դիլիսկա գյուղի հին գե-

150 Բենսե, ԱՀ, 5-60:

151 ԵՄՀ, էջ 151, (ՀՏ), 7: Հմմտ. «Վասպուրականի անճար գութանը» (ԵՄՀ, էջ 191, ՀՏ):

րեզմանատանը գտնվեց ձիաձև տապանաքար, որի հարավային լանջակողմին միջ-նադարի հայ քանդակագործ վարպետը ճշգրիտ պատկերումով կերտել է անձնիչ ճղալի հարթաքանդակը՝ իր գոնելով, հավասար մեծության անիվներով, հինգ գույգ լծկանի լծերով, ինչպես նաև մանկալի ուրագով ու ձիավորի թրով:

Ջավախքում եղել է նաև միևնույն կառուցվածքի, սակայն ձևիչ ունեցող ճղա¹⁵²:

Գութան: Արարատյան գութանի տարբերակն ինչպես Հայաստանի մեծ մասում, այնպես և Բարձր Հայքում, Ջավախքում վարող գործիքների բարձրագույն աստի-ճանն է ներկայացնում: Ջավախքում, Շալկայում, ինչպես նաև Ախալցխայում այս գութանը հարատևեց մինչև 1930-ական թվականները: Նրան գուգակցում էին գոր-ծարանային գութանները:

Կարին-Ջավախքի արորները, արօնա-հարօնաները, ճղաներն ու գութանները ունեին համապատասխան մեծության **խոփեր:** Արորների և ճղաների խոփերն ու-նեին երկկողմանի «սկանջներ» և իրարից տարբերվում էին միայն մեծությամբ, իսկ գութանի խոփը միակողմանի «սկանջավոր» էր, բայց նախորդներից կրկնակի-ե-ռակի մեծություն ուներ:

Արոր և գութան կապել: Ջավախքի անտառամերձ գյուղերում արոր, նաև գու-թան պատրաստող վարպետները միաժամանակ հումք հայթայթող ու այդ գործիք-ները պատրաստողներն էին: Նրանք երբեմն ձեռք բերում և վաճառում էին նաև գործիքների կիսամաշ փայտանյութեր, որոնք վերստին մշակվում էին իրենց ձեռքի տակ անտառանյութ չունեցող վարպետների կողմից¹⁵³: Այդ գործիքները պատրաս-տելը հայտնի էր **հարօր կապել և գութան կապել** բառակապակցություններով:

Փխրեցնող և հարթեցնող գործիքներ: Այս կարգի գործիքներից են տեղական և փոխառված փոցխերն ու տափանները: Փոցխը, որը Ջավախքում փոցըլ է կոչվում, ամենակարևոր գործիքն էր: Փայտե հաստահեղ չորսու թաթն ընտրվում էր հասա-րակ կամ ամրկենի փայտից: Այս գործիքն ուներ երկու դեր. նրանով կատարում էին կրկնավար և փխրեցնում, որը վկայում էր փոցխի՝ նախապես վարի միջոց լինելու մասին: Փոցխին «լծում էին 4-6 լուծք եզ ու գոմեշ, մի քանի հոգով կանգնում վրան ու նրա ատամներով փորում արտը: Մի փոցխով մի օրում այնքան կարելի էր վարել, որքան 3-4 արորով միասին վերցրած¹⁵⁴»: Փոցխի երկրորդ դերը ցանոցին, սերմերը ցանելուց հետո, փոցխելն ու փխրեցնելն էր, հատիկը թաղելը և միաժամանակ հար-թելը: Տարածված էին փայտե, ինչպես նաև ծառի ճյուղերից պատրաստվող տա-փանները: Ընդ որում, բնորոշը երկրորդն էր: Փայտե տափանը շինվում էր փայտե փոցխի թաթի նման և դրա մեծության: Հայտնի է **փետե տափան** անունով: Գործած-վում էր հատկապես հարթավայրային հողերում:

152 Այս նախագութանի փոքրածավալ ձևիչը այժմ պահվում է Ախալքալաքի գավառագիտական թանգարանում:

153 Մանրամասնությունները տես ԵՄՀ, էջ 213-232:

154 Հ. Մալխասյան, Նշվ. աշխ. (ԱՀ, 3, էջ 380-381):

Կարնո նահանգում և Ջավախքում ցախից պատրաստված տափանն ավելի լայն տարածում ուներ, որովհետև այն հավասարապես պիտանի էր թե հարթավայրերում և թե լանջային հողամասերում: Նրան լծում էին 2-3 գույգ եզ ու գոմեշ:

Լծեր և լծասարքեր: Լծերն ըստ չափերի ու ձևերի երեքն էին՝ **գոմշի լուծը, համոռքի լուծը և չորոսկի լուծը:** Գոմշի լուծը համեմատաբար մեծ է լինում, քան մյուսները¹⁵⁵: Սամիները միշտ երկաթից էին և սամոտենները՝ կաշվից:

Լծերի հետ օգտագործվում էին օժանդակ լծասարքեր, որոնց մեջ ամենակարևորը լծափուկն էր, որը մույնպես պատրաստվում էր կաշվից¹⁵⁶:

19-րդ դարում բարակ կաշեփուկերից (սըրըմ) պատրաստում էին գութանի երկար բանտա, որին լծում էին 10-12 գույգ եզ ու գոմեշ: Սակայն արդեն մույն դարի վերջերին կաշվե բանտային փոխարինել էր գործարանային մեծ շղբան¹⁵⁷:

Հերկոց: Բարձր Հայքի, Ջավախքի, Ախալցխայի ու Ծալկայի, ինչպես և այլ վայրերի հայությունը պահպանել էր **հերկոց և ցանոց** տերմինները: Ընդհանուր առմամբ հերկոցի սեզոնը ամռանն էր և մասամբ՝ վաղ աշնանը: Հերկում էին թե՛ հարօրներով ու հարօնաներով, թե՛ ճղլաներով ու գութաններով: Արորներով հերկելը կապված էր գյուղացիների տնտեսական դժվարությունների հետ. ճղլաներից ու գութաններից գուրկ տնտեսությունները մոտեկան դառնում և, հարօնաներին 2-3 լծկան լծելով, մեծ դժվարությամբ հերկում էին խամերն ու հարոսները:

Արորի հերկը կոչվում է **հարօրի հերկ** և գութանինը՝ **գութնի հերկ**:

Արորի հերկը մեծավ մասամբ համայնի էին անում (վարում), այսինքն՝ վարը սկսում էին նախ արտի մի անկյունից և ապա կատարում շեղակի վար, որը նախապես ուղղանկյուն եռանկյան ձև էր ստանում¹⁵⁸: Հարօրի ակոսի խորությունը հասնում էր մինչև 27-28 սմ:

Ճղլաներով վարելու գործողությունը նման էր գութանավարին, այսինքն՝ ակոս-

155 ԱՀ, 3, էջ 375:

156 Պատրաստման եղանակը տես ԵՄՀ, էջ 288-289:

157 Հմմտ. ԵՄՀ: Շղբան գութնոցից հետո փաթաթում էին սյան վրա և պահում մինչև հաջորդ գութնոցը: Այդ սովորությունը գալիս էր կաշվե բանտան չոր պահելու և փտելուց պաշտպանելու եղանակից:

158 Ինչպես երևում է, համայնի (եռանկյունի) վարելվածը ներքին աղերս ու կապ է ունեցել հմայական գործողության հետ, որի նպատակն էր ապահովել տարվա վարուցանքի և բերքի բարեբերությունն ու հաջողությունը: Կարծում եմ՝ **Համայնի վարը** իր եռանկյունաձև եզրագծումով, եթե իրոք աղերսվում է մարդ արարածի կրոնա-հավատքային պատկերացումներին, իսկ դա ինքնին այդպես է որ կա, ապա այն, իբրև հին սովորույթ, կենցաղ ու կենսակերպ, փաստում-ակնարկումն է քրիստոնեական վարդապետության էությունը կազմող Սուրբ Երրորդության հնավանդ ուղղադավանության (ուղիղ անկյուն), նախքան այն, որպես ընկալում և վկայաբանում, կարճաճանգրվեր քրիստոնեական թղթերում ու մեկնություններում: Վաղ պատանության օրերին հայրենի իմ Գանձայում տեսել եմ մույնաձև վար մաս տրակտորով կատարելիս (Կազմողի ծանոթագրումը՝ Ռ. Ղ.):

ները ծրվում էին արտերի երկարությամբ, որովհետև այդ գործիքներին լծվում էր 5-6 զույգ եգ ու գոմեշ: Նրա ակոսի խորությունը հասնում էր 35-38սմ:

Այլ էր գութանահերկը. խոփը, միակողմանի լինելով, գութանի պոկած ակոսաշերտը շրջում էր ձախից աջ: Խամը հերկելիս ժապավենաձև վիթխարի առը, ամբողջ արտի երկարությամբ, պառկեցնում է կիսաթեք վիճակում: Առը կտրելուն մեծապես նպաստում էր ձևիչը՝ ուղղահայաց կտրելով հողաշերտը: Ակոսի առը շուտ տվողը գութանի տախտակի թևն էր, որի վրա մաճկալը հաճախ նստում էր, ակոսը խորացնելու և առի շրջումն ապահովելու համար:

Գութանի ակոսի լայնությունը տատանվում էր 35-45 սմ միջև¹⁵⁹, իսկ խորությունը հասնում էր 30-40 սմ: Ընդ որում, խամի ակոսը հարուսի ակոսից բնականաբար ծամծաղ է լինում: Գութանի հերկի արտը որքան երկար լիներ, այնքան արդյունավետ կլիներ վարը: Սովորության համաձայն, ակոսը բացում էին (ակոսի գործը սկսել) թմբերի կողքից կամ արտի կենտրոնից: Կողքից վարածը հայտնի էր **առափ (առափ կապել), փորվար (փորվար կապել), նաղարա (նաղարա կապել)** անուններով: Այս դեպքում, վարի ավարտին (վերջին արտի կենտրոնում) փոս էր առաջանում: Տարիներ անց, երբ այս նույն արտը նորից պիտի **գութանվեր**, առաջին ակոսը ծրվում էր կենտրոնից՝ փոսի ձախ ափից՝ ակոսի առը նրա մեջ շրջելով: Վերադարձին՝ փոսի մյուս ափից ծրվում էր երկրորդ ակոսը՝ առը դարձյալ այնտեղ շրջելով, որով նախկին փոսը վերանում էր: Այս երկու ակոսը միասին կոչվում էին **նարգիկ (նարգիկ կապել) կամ կանդարա (կանդարա կապել)**¹⁶⁰:

Գութանն ունենում է 9-12 զույգ լծկան, որոնցից 1-2 զույգը՝ գոմեշ:

Գութանի հոտաղները, որ 14-20 տարեկան տղաներ էին, ներկայացնում էին համկալի մեջ մտածների որդիները և կամ պատանի, որը հող վարել տալու պայմանով մտնում էր հարակաշի մեջ: Իսկ այն ընտանիքը, որը հոտաղացու տղա չէր ունենում, դրանով կամ հերկով հոտաղ էր վարձում: Բոլոր հոտաղներն էլ հերկի նորմայի իրավունք ունեին. վերջինս կազմում էր 0,5 օրավար կամ 0,5 հեկտար:

Գութանի համկալությունը հերկի նորմայով **մալի մաճկալ** էր ունենում, որը կարող էր լինել երիտասարդ կամ միջին տարիքի տղամարդ: Նրա պարտականությունն էր գիշերն արածացնել և հանգստացնել գութանի լծկանները: Այդ աշխատանքը սկսվում էր արևամուտին, երբ գութանն արձակվում էր, և տևում մինչև **Քազունքի (Քազունք)** կամ **Լուսու աստղի (Արուսյակի)** երևալը: Նրա վարի նորման 1 օրավար էր կամ 1 դեսեթին¹⁶¹ (դեսյատին):

Մաճկալ կարող էր դառնալ միայն գութանի տերը: 40 օրում նրան հասնում էր

159 Հ. Մալխասյանի հաղորդումն այն մասին, թե գութանի ակոսն ունենում է մեկ արշին լայնություն (ԱՀ, 3, էջ 377), մեղմ ասած, չափազանցություն է:

160 Հմմտ. ԵՄՀ, էջ 295, նայել՝ ՀՏ:

161 Հ. Մալխասյանը գտնում էր, որ մեկուկես օրավարը հավասար էր 1 դեսյատինի (ԱՀ, 3, էջ 364):

2,5 օրավար նորմա, իսկ 25-30 օրում՝ 1-1,5 օրավար: Այդ նորմաները նույնությամբ հասնում էին նաև յուրաքանչյուր գույգ եզներին, իսկ գոմեշի գույգին՝ կես նորմա ավելի¹⁶²:

Ցանոց: Բարձր Հայքի և հարակից մի շարք գավառների բարբառներում ցանոց է նշանակում ցանկի սեզոնը, որին ժողովուրդը դիմավորում էր սերմացուի պատրաստմամբ՝ գտումով, վարող և հարթող գործիքների, լծերի և լծասարքերի պատրաստումով կամ նորոգումով, լծկանի խնամքն ու ժելացնելով:

Լծկանը չար աչքից պաշտպանելու «միջոցառումներից» հետո, ցանքի դուրս գալուց 2-3 օր առաջ, **խամե հանելու** ծիսական բնույթի գործողություններ էին կատարում:

Տանտիկիներն ամենուրեք դուրս բերվող անասունների ճակատներին ձու էին խփում, որով ակնկալում էին բերքառատություն: Լծկանների դուրս բերման օրերին դրանց վզներին լուծ էին դնում և դատարկ ման ածում կամ սայլին լծում և շրջում գյուղամիջում: Շատերը երկրորդ օրը արորով արտերում առափներ էին վարում և շուտ էլ վերադառնում: Վարուցանքից խամացած անասուններին գետերի մեջ ման էին ածում կամ աղաջրով ոտքերը լվանում: Ներս բերելիս, թաքնված կանայք լծկանների և մաճկալների վրա հանկարծակի ջուր էին շաղում (սրսկում), որ տարին անձրևառատ լինի: Եվ այդ բոլորից հետո միայն սկսվում էր վարուցանքը:

Սովորության համաձայն մաճկալ կարող էր դառնալ ամուսնացած տղամարդը, ինչն աղերսվում էր դարձյալ հավատքային-դիցաբանական հարցերի հետ: Դեռևս 1880-ական թվականներին Ջավախքի հայությունը պահպանել էր սերմնացանին ժուժկալության մեջ պահելու սովորությունը, որը հեթանոսական հախտն ու վարաբուն ոգուն հակառակ, մոծել, սահմանել էր քրիստոնեությունը. մաճկալն, ըստ այդմ, իրավունք չունեի կենակցել այդ ընթացքում: Նա առանց հանվելու, առանց գոտին ու սերմի գոգնոցը քանդելու, պիտի քներ առանձին՝ մեկուսի: Սերմնահատիկները գոտու և տրեխների հողերի մեջ պետք է ծլեին և ապահովեին ակնկալվող բերքառատությունը:

Բարձր Հայքի երկրագործները արորով վարը ևս մեծ մասամբ կատարում էին արտի անկյունում գործ դնելով, թեև լայնկեկ արտերում վարում էին նաև լայնքի ուղղությամբ: Երկու դեպքում էլ հարօրով վար սկսելը կոչվում էր **հարօրի գործ**: Ընդ որում, լավ մշակված հերկի վրա սերմը ցանում և միայն մեկ անգամ անկյունավար էին կատարում: **Հերկի ոտքի**¹⁶³ վրա ցանելիս, նայած արտի փխրություն (փափկության) աստիճանին, վարը կատարում էին 1-2 անգամ: Մի խոփ վարելիս արտը

162 Հմմտ. Շիրակի տվյալները (ԷԱԺ, հ. Ա, էջ 296-297):

163 Գութանով հերկած արտը ցանելիս առաջին տարում **հերկ** էր կոչվում (հերկի ցանք), իսկ երկրորդ տարում՝ **հերկի ոտք**, (հայերեն-թուրքերեն՝ **հերկայաղի**, որ գործածում էին թուրքերը):

կորիների էին բաժանում, որպեսզի **ցանվորը** հստակ պատկերացներ իր ցանածի սահմանները և ցանքը հավասար կատարեր: Սովորաբար երկու լայնքը հասնում էր 3-4 մետրի, որը արորով գծվում էր ակոսին զուգահեռ և կոչվում էր **կորի քաշել**: Երկու անգամ վարելու դեպքում ցանքն արվում էր առաջինի վրա:

Հարոս արտում ցանք կատարելու համար վարում էին 2-3 բերան և հարօրի վերջին վարին հակառակ ուղղությամբ, իսկ տափանումը կատարվում էր փոցխածին հակառակ:

Հարօրավարը փափուկ արտերում կատարվում էր մեկ գույգ եզով, իսկ հարոսներում ու խամերում՝ երկու գույգով: Երկու գույգ լծկան չունեցողները միավորում էին իրենց մեկական գույգերը և այս համկալությամբ վարուցանք էին կատարում: Նրանցից մեկը մաճկալություն էր անում, և մյուսը հոտաղ էր դառնում:

Տնից երկու գույգ լծկան ունեցողները հոտաղներ ընտրում էին տան տղաներին և ծայրահեղ դեպքերում՝ աղջիկներին, որոնք շալվար էին հագնում: Եթե երեխաները փոքր էին լինում, նրանց համար լրացուցիչ հարմարանք-սարք էին ստեղծում. եռանկյունաձև ելարանի լայն կողմի ծայրերը միացնում էին լծին, մանուկը նստում էր վերին աստիճանին, ոտքերով հենվում մյուսին ու մի կերպ քշում-ղեկավարում լծկանները:

Երկրագործական համակարգեր: Ջավախքում առկա է գյուղատնտեսական տարբեր գոտիականություն՝ բնական ու ցանովի բուսական ծածկույթի բազմազանությամբ: Այդ պայմաններում կիրառելի էին երկրագործական 4 (չորս) համակարգեր, որոնք այժմ էլ գրեթե անփոփոխ կիրառվում են:

Նախ նկատենք, որ Բարձր Հայքում և Ջավախքում վարելահողերի տեսակները բնորոշվում էին այսպես. **1. Խամ** էր կոչվում բնավ չվարած հողը, **2. Հարոս**՝ երկու և ավելի տարի չվարած արտատեղը, **3. Խոզան**՝ հերկի վրա ցանված և առհասարակ ցանված արտի առաջին հնձած տեղը՝ ցողունների կտրվածքներով հանդերձ (ի դեպ ասենք, որ որոշ վայրերում խոզան էր կոչվում նաև երկու տարի ցանված արտը¹⁶⁴), և վերջինը՝ **4. Հերկ**:

Մի այլ տարբերակով վարելահողերն անվանում էին՝ **1. Հերկ**՝ հերկած արտի վրա առաջին տարվա ցանքը, **2. Հերկի ոտք**, որին կիսահայերեն վերանվանում էին **հերկայաղի**՝ հերկի երկրորդ տարվա ցանք, **3. Խոզան**՝ երրորդ տարվա ցանված արտը, հնձելուց հետո: Որոշ տեղերում նաև խոզան էր կոչվում 4-5 տարի անվար մնացած արտը: **4. Հարոս**՝ 4-5 տարի չվարած արտը, եթե դարձյալ չէր հերկվում, վեցերորդ տարուց սկսած հարոս էր կոչվում:

164 ԱՀ, 3, էջ 361:

Երկրագործական չորս համակարգերն էին.

1. **Եռադաշտային համակարգ**, երբ կիրառվում էր վարելահողերի մեկ երրորդի պարբերական հանգիստը¹⁶⁵:
2. **Ցանքաշրջանառության համակարգ**, երբ տեղի էր ունենում ցանվող կուլտուրաների հերթափոխություն, որի դեպքում որևէ կուլտուրայի համար լավագույն նախորդ էր համարվում մի այլ բույսի խոզանը: Ամենալավ հիմքերն էին՝ հերկերը, կտավատ, վիկ, գլուխ¹⁶⁶, քուշնա կուլտուրաների տեղերը: Հերկի և խոտաբույսերի խոզանների վրա գերադասում են ցանել գարի, գարու խոզանի տեղը՝ ցորեն, ցորենինը՝ կտավատ, վիկ, գլուխ, քուշնա: Քուշնայից հետո ցորեն էին ցանում, ցորենից հետո խոզան էին թողնում մեկ տարի: Վերջինիս հերկի վրա առավելապես գարի էին ցանում, սրա խոզանի վրա՝ ցորեն կամ խոտաբույսեր:
3. **Հարոս թողնելու համակարգ**: Հարոս է կոչվում այն հողամասը, որը մի քանի տարի խամ էր թողնվում: Որոշ վայրերում այդպես էին կոչվում երկու և ավելի, և այլ բնակավայրերում՝ վեց և ավելի տարիներ խամ թողնված հողամասերը: Հարոս թողնելու նպատակը մեկն էր՝ հողի հանգստացումը և հումուսի հարստացումը: Դրան հետևում էր գութանով հերկելը:
4. **Դարավանդային համակարգը** Ջավախքին ծանոթ է եղել հնագույն ժամանակներից ի վեր այն տաք գոտիներում, որոնք այժմ մտնում են Ասպինձայի շրջանի կազմի մեջ և որոնք հնում հատկացված էին պտղատու բույսերի մշակմանը: Այգեգործական բնակավայրերում դարավանդավորումը շատ կարևոր միջոցառում էր բավական թեք լանջերում խնձոր, տանձ, շեր, բալ, թուփ և այլ պտուղներ աճեցնելու համար: Այժմ Խրթվիսի կիրճում, թեք լանջերի վրա պահպանված են դարավանդների վկայահետքերը¹⁶⁷:

Դարավանդային համակարգից օգտվել և օգտվում են բոլոր բանջարաբույծները, մասնավորապես Թափարավան և Քառասունաղբյուր գետերի հովիտներում: Իսկ հացահատիկային կուլտուրաների դաշտերը պարզապես դարավանդներ չեն ունեցել, քանզի արհեստական ոռոգում չի եղել:

Ցանովի կուլտուրաները Ջավախքում հացաբույսերն էին, յուղատու բույսերը և

¹⁶⁵ Առաջին հերթին հանգիստ էին տալիս այն արտերին, որոնք առավելապես ուժասպառ էին լինում այս կամ այն կուլտուրական բույսերից: Այդպիսի հոգնեցնող բույսերից էր աշնանացան տարեկանը կամ չավիարը: Ի դեպ ասենք, որ Հայքուսակը չավիարը համարում է հաճարը: Ջավախքում, սակայն, հաճարը **դաքլինա** է կոչվում:

¹⁶⁶ Ժողովուրդը քիլի է անվանում:

¹⁶⁷ Հմմտ. Ն. Զիմվաձեի «Դարավանդային երկրագործությունը Վրաստանում» վրացերեն աշխատությունը:

խոտաբույսերը: Հացաբույսերն էին՝ գարին, ցորենը, աշորան¹⁶⁸ (չավդար) և հաճառը¹⁶⁹ (դաբլիճան):

Աշորա-տարեկանը ժողովուրդը չափազանց քիչ էր մշակում. այն միակ հացահատիկն էր, որ աշնանացան էր:

Հաճառ-դաբլիճան գրեթե բացառապես կորկոտի ու բլդուրի համար էր մշակվում: Յուրաքանչյուր գյուղում միջին հաշվով հաճառ էր մշակում հինգ ընտանիք՝ հատկացնելով քառորդ հեկտար տարածություն:

Ջավախքի հայոց մեջ գրեթե յուրաքանչյուր ընտանիք մի արտ հատկացնում էր ցորենի ու գարու խառնուրդին, որը **քարտիկա** էր կոչվում:

Չիթատու բույսերից մշակվում էին շալկին, կտավատը և հասմիկը:

Շալկին գնդածն հատիկներով կտավատն է, որից ստացվում է մեծ քանակությամբ, սակայն ցածրորակ ձեթ: Այն օգտագործվում էր կերակուրների մեջ և լուսավորության ու գոմեշները ձիթելու համար:

Կտավատը հայտնի էր **տապպակ կթավատ** անունով՝ տափակավուն հատիկ ունենալու համար: Սրա ընտիր ձեթն օգտագործվում էր կերակուրների և ժողովրդական բժշկության մեջ:

Հասմիկը հայտնի է **եսմիկ** և **եսմիկ** անուններով: Այն ունի մանր և մասամբ ձվաձև ու ոսկեգույն սերմեր: Վերջինից ստացվում էր ընտիր ձեթ, որը գործածվում էր միայն կերակուրների մեջ: Բացի հատիկներից, օգտագործվում էին նաև ցողունները (դրանցից ավել էին պատրաստում): Հասմիկի մշակման և օգտագործման վերաբերյալ մանրամասն նկարագրությունը տվել է Հ. Մալխասյանը¹⁷⁰:

168 Ջավախքի հայերը **աշորա** բառի փոխարեն բուրբերեն **չավդար** բառն էին օգտագործում: Ի դեպ ասենք, որ աշորա բառի բացատրության մեջ բավական մեծ բյուրիմացություն կա: Մխիթար Աբբան իր «Բառգիրք յաշխարհաբառե՝ ի գրաբառն. նոյնանշան բառից յարադրութեամբ» բառարանում (Վենետիկ, 1769), Դ. Ալիշանն իր «Հայբուսակ կամ հայկական բուսաբանություն» բառարանում (Վենետիկ, 1895), Հակովբոս Պոզաճյանն իր «Համառոտ բառարան տաճկերեն-հայերեն» բառարանում (Կ. Պոլիս, 1858. տես **Չավտար** բառը), Հր. Աճառյանն իր «Արմատական բառարանում» (Երևան, 1971. տես **Աշարայ** բառի տակ), ինչպես նաև «Թուրքերենի փոխառյալ բառեր հայերենի մեջ» բառարանում (Մոսկվա-Վաղարշապատ, 1902. **Չավտար** բառի տակ), Ա. Մ. Սուքիասյանն իր «Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարանում» (Երևան, 1967) և «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանում» (Երևան, 1969) **աշորան հաճառ** են անվանել, որը սխալ է: Դիշտ բացատրությունը պատկանում է Ստ. Մալխասյանցին, որը **աշորա** բառը մեկնել է այսպես. **Աշորա**՝ երկայն, ծայրը սուր, վտիտ, կապտավուն ցորեն, շլե, տարեկան, չավդար (տես «Հայերեն բացատրական բառարան, առաջին հատոր, Երևան, 1944»):

Հր. Աճառյանը **աշորան աշորայ** բառի տակ քննելիս փաստում է, որ Երևանի համալսարանի գյուղատնտեսական բաժնի դասախոսները գտնում են, որ **աշորա** և **հաճառ** բոլորովին տարբեր բույսեր են. այսօր էլ մեր ժողովուրդը զանազանում է այդ երկուսը. առաջինը կոչելով աշորա կամ տարեկան (ռուս. **ռոժ**, գերմ.՝ **ռոգեն**), իսկ երկրորդը՝ **աճառ** (ռուս.՝ **սյոլբա**):

169 **Հաճառ** բառի բացատրության մեջ կրկնվում է նույն սխալը՝ առաջինը համարում են աշորա-տարեկան-չավդար:

170 Հ. Մալխասյան, նշվ. աշխ. (ԱՀ, 3, էջ 361):

Ջավախքի խոտաբույսերից են վարսակը (ուլաֆ), քիլիը (գլուլ, քյուլուլ), վիկը և **քուշնան**¹⁷¹: Վարսակի հատիկը և խոտը ձիու ընտիր կեր են համարվում, մանավանդ գարու հետ խառն ցանելիս, իսկ քիլիը, վիկը և քուշնան փաստորեն առօրյա փոխարեն են մշակվում և օգտագործվում իբրև լավագույն անասնակեր: Առօրյա սակավ է մշակվում¹⁷²:

Ցանքերի խնամքը: Ցանքերի խնամքի մեջ մտնում են պարարտացումը, քարհավաքը, քաղիանը, ոռոգումը և ճահիճների չորացումը:

Ժողովուրդն անցյալում հողը պարարտացնում էր փտեցրած աղբով: Գարնանը սերմերը նրա փռվածքի վրա ցանում և ապա վարում էին:

Պարարտացվող արտը **աղբին (ախբին)** էր կոչվում, պարարտացնելը՝ աղբել (ախբել):

Գոմաղբից վառելիք պատրաստելու պատճառով պարարտանյութը սակավ էր լինում, ուստի յուրաքանչյուր ընտանիք պարարտացնում էր միայն 1-2 աղբին: Պարարտացնում էին նաև արտում ոչխարի հոտը մակաղել տալով: Գյուղին մոտիկ գտնվող ոչխարի ընդհանուր մակադատելիում հավաքված աղբը ածուրդով վաճառվում էր:

Բերքահավաքը կատարվում էր տղամարդկանց, կանանց և երեխաների միջոցով: Քարոտ արտերում քարակույտերը տեղ-տեղ տասնյակների էին հասնում: Վերջիններս ոմանք հեռացնում էին, իսկ որոշ սնահավատներ կարծելով, թե իբր քարակույտը դուրս բերելիս արտը կզրկվեր բերրիությունից, պահում և սկամայից մկնաքների էին վերածում:

Քաղիանը **քախան** էր հորջորջվում: Քաղիանվում էին բանջարանոցները, պարտեզները և արտերը:

Ոռոգում: Ջավախքում արտերը ոռոգելը հազվադեպ երևույթ էր: Միայն Խրքվիսի ու շրջակայքի պողատու այգիները և Վաչիանի, Կուլիկամի, Բավրայի և այլ վայրերի բանջարանոցներն էին գտնվում ոռոգման տակ: Սակայն 1970-ական թթ. սկսած, երբ զարկ տրվեց կարտոֆիլի և ճակնդեղի մշակմանը, ջրիան կայաններով և տարբեր սարքերով վերջիններս ոռոգվում են անձրևացման եղանակով:

Ինչպես Կարինում,¹⁷³ Ջավախքում էլ որոշ ճահճացած հողեր չորացնում էին խրամատներ փորելով և դրանք սալաքարերով ու հողով ծածկելով. ճահճաջրերը ծծվում էին դրանց մեջ և հեռացվում:

171 Քուշնա բառը ասորերեն է, փոխ է առնվել արաբերենի միջոցով (տես Հ. Աճառյան, «Արմատական բառարան» հ. 4, Երևան, 1979, էջ 593):

172 Առօրյա-յոնճայի արմատը երբեմն 1-1,5 մ. երկարություն էր ունենում: Այն հաճում և եզան վարոց էին դարձնում կամ ջվալի բերան կապում:

173 Կարնո ճահիճ չորացնելու նկարագիրը տես ԵՄՀ, էջ 334 և դրա պատկերման սխեմաները՝ էջ 333, նկ. 5-7:

Այգեգործություն և բանջարաբուծություն: Ջավախքի միայն տաք գոտիներում՝ Խրթվիսի և Նաքալաքևի ձորերում էր, որ հնարավոր էր աճեցնել ոչ ցրտադիմացկուն մրգատու ծառեր և խաղող: Վերջինս, սակայն, 613,5 դեցյատին ընդհանուր այգիների մեջ զբաղեցնում էր միայն 36 դեցյատին տարածություն, որը լրիվ չհասունանալու պատճառով այն թրվաձ գինու հետ սպառվում էր տեղերում: 1885-1889 թթ. այդ այգիներից ստացվել է 961 դույլ գինի¹⁷⁴: 1889-ին պտղատու այգիները նույն տեղերում զբաղեցնում էին 577,5 դեցյատին տարածություն, ուր աճում էին կեռասի, հոնի, սալորի, խնձորի, տանձի, սերկևիլի, դեղձի, ծիրանի, թթի, կաղիմի և ընկույզի ծառեր, որոնցից ստացված թարմ և ընտիր միրգը, նմանապես և պատեղը, քյոման ու փարվարդան ձիերով տեղափոխում էին Ալեքսանդրապոլ, Թիֆլիս¹⁷⁵, Ախալքալաք, մրգագուրի բնակավայրերը՝ վաճառելու և փոխանակման նպատակով:

Այդպիսին էր այգեգործության ընդհանուր պատկերը մինչև 1940-ական թթ. կեսերը: 1944-45 թթ. նշված վայրերի պտղատու և խաղողի այգիներն իսպառ վերացան:

1950-ական թթ. վերջերին պտղատու այգեգործությունը նոր վերածնություն ապրեց. Ջավախք մուտք գործեցին ցրտադիմացկուն միջուրիմյան մրգատեսակներ, որոնք 1970-ական թթ. արդեն բավական լայն տարածում գտան գրեթե բոլոր բնակավայրերում: Դրանց մի մասը Թափարավան գետի հովտում և տաք գոտիներում բավական լավ են հասունանում: Մրգի արտադրությունը մասամբ բավարարում է բնակչության պահանջը, իսկ բարձրադիր վայրերում միրգը տակավին լիարժեք չի հասունանում:

Ջավախքի տարածքում անցյալում խիստ սակավ էին այն բնակավայրերը, որոնք խոր ձորամիջերում գտնվելով՝ ջերմությամբ ապահովում էին կուլտուրական բույսերի աճը: Այդպիսիք էին Խրթվիսը, Խզաբավրան, Սարոն, Մարգաստանը, Նաքալաքևը և այլն, ուր մշակվում էին կաղամբ, գազար, գլուխ և կանաչ սոխ, սխտոր, վարունգ և կանաչեղեն: Իսկ մյուս բոլոր վայրերում կլիմայի խստությունը, ինչպես նաև տարերային աղետների՝ կարկտի և եղյամի հաճախականությունն ստիպում էին հրաժարվել այդ բույսերի մշակությունից: Բնակավայրերի մեծ մասում բացասական դեր էր խաղում նմանապես ոռոգման ջրի և դրա համակարգի բացակայությունը: Ոռոգման հնարավորություն ունեցող Կուլիկան, Բավրա, Մեծ Գյոնդուրա, Վաչիան, Չանդուրա և այլ գյուղերում մշակվում էին շաղգամ, բազուկ, սոխ, սխտոր, կարտոֆիլ, գետնախնձոր, գազար, բոդկ ու կանաչեղեն: Վաչիանում, Կուլիկանում, Մեծ Գյոնդուրայում և մի քանի այլ վայրերում մշակվող շաղգամի արտադրությունն ուներ ապրանքային բնույթ: Երվանդ Լալայանի վկայությամբ՝ հատկապես «Նշա-

174 Ե. Լալայան, «Ջավախք» (ԱՀ, 1, էջ 205-206):

175 Անդ, էջ 137, 205:

նավոր էր Գյոնդուրու և Վաչիանու շաղգամը, որ մեծ քանակությամբ տանում են Ալեքսանդրապոլ՝ վաճառելու»¹⁷⁶։ Նաքալաքեր եզան թեռերով քաղաքի շուկա էր հասցնում կաղամբ և մրգեր։ Առավել բնորոշը, սակայն, ապրանքափոխանակումն էր, որը մեծ մասամբ կատարվում էր արտադրող գյուղերում՝ Կուլիկամում, Վաչիանում և Գյոնդուրայում։ Մայլերով այնտեղ գարի, պանիր, յուղ, խոտ էին տեղափոխում և փոխանակում շաղգամի հետ։ Նույն ձևը կիրառվում էր նաև կարտոֆիլամշակ գյուղերում։ Ապրանքափոխանակումը մմանապես տեղի էր ունենում քաղաքի շուկայում. արհեստավորներն իրենց արտադրած ապրանքները շուկայում փոխանակում էին բազմատեսակ բանջարեղենի հետ։ Նույնն էին անում նաև գյուղացիները։

Այսուհանդերձ, նշված բանջարամշակ գյուղերը Ջավախքի 110 գյուղերի պահանջմունքները չէին կարող բավարարել, ուստի շատերն իրենց սալերով գյուղատնտեսական մթերքներ էին տեղափոխում Ախալցխա և այնտեղ ապրանքափոխանակությամբ կամ գնմամբ ձեռք էին բերում անհրաժեշտ կաղամբ, կարտոֆիլ և մրգեր։

Հայկական և ռուսական լեռնային գյուղերում, ինչպես վկայում է Ե. Լալայանը, մշակում էին կարտոֆիլ, ճակնդեղ, գազար, շաղգամ, սոխ, նաև՝ համեմունքներ, որոնք 1885-1889 թվականներին կազմել են 24. 063 փութ՝ 6019 ռուբլի ընդհանուր արժեքով¹⁷⁷։

Համեմայն դեպս, ցրտության և եղանակի արագ փոփոխվելու պատճառով գյուղատնտեսության այս ճյուղը մի առանձին օգուտ չի տալիս, որովհետև բույսերը հաճախ մրսում են¹⁷⁸։ Դրանով էլ պետք է բացատրել, օրինակ, կարտոֆիլի մշակության շատ դանդաղ զարգացումը, որը, ըստ երևույթին մուտք գործելով 19-րդ դարի կեսերին, 1800-ական թթ. տարեկան մշակվել է շուրջ 790 դեսյատին հողատարածության վրա՝ կազմելով ընդհանուր հողերի միայն 0,85 տոկոսը¹⁷⁹։

Բանջարեղենին ամենուրեք զուգակցում էր սեղանի կանաչիների մշակումը, բայց յուրաքանչյուր բնակավայրում՝ միջին հաշվով 10 ընտանիքներում, որովհետև նախ՝ դրանց ռոտգումը կատարվում էր դույլերով ջուր կրելով, և ապա՝ ժողովուրդը հիասթափությունից աստիճանաբար լքում էր բանջարամշակումը։ Մշակաբույսերն էին **ռեհանը, կոտեմը, համեմը, մաղադանոսը, պռասը, սամիթը, սպանըլիսը, սոխը, տերադոթին**¹⁸⁰, **մշակովի դաղձը, բազուկը, թարխունը, սխտորը, վարունգը** և այլն։

Բանջարանոցները տնամերձ հողամասերում էին, որպեսզի անընդհատ հսկողության տակ լինելուց բացի, դյուրին լինեին բույսերի օգտագործումը։ Ամասուններ-

176 ԱՀ, 1, էջ 137:

177 ԱՀ, 1, էջ 207:

178 Անդ, էջ 207:

179 Անդ, էջ 205:

180 Անդ, էջ 137:

րից պաշտպանելու նպատակով սահմանափակ քանակությամբ մշակվող բանջարեղենի **բոստանները** քարով պարսպապատում էին: Գարնանը բահով աշխատելիս անջրդի բոստաններում ածուներին թմբահարթակային ձև էին տալիս: Սովորաբար ընտանիքում դրանով զբաղվում էր տղամարդկանցից մեկը՝ կանանց քաղիանին և ջրելուն մասնակից դարձնելով: Իսկ ջրովի տեղերում բոստաններ հիմնում էին դաշտերում կամ գետահովիտներում:

Խրթվիսի ձորում, Մարգաստանում, Նաբալաքում, Ծունդայում և այլ գյուղերում¹⁸¹ մշակվում էր նաև ծխախոտ, որը և շուկա էր հանվում: Այդ բույսը անձնա չափով մշակում էին թերևս նաև այլ բնակավայրերում, սեփական սպառման համար: Այդ տաք վայրերում 1885-1889թթ. մշակվել է 5131 դեսյատին ծխախոտ՝ 1026 ռուբլի արժողությամբ¹⁸²:

1940-ական թվականներից հետո բանջարաբուծությունը, այդ թվում նաև կանաչեղենի մշակումը, նոր թափ առնելով, ուղղակի վերածնունդ ապրեց: Այնուհետև այդ զբաղմունքը բոլոր բնակավայրերի թվում, նաև քաղաքում դարձավ ընտանիքների մեծամասնության օժանդակ զբաղմունքներից մեկը: Սակայն անջրդի վայրերում պահպանվել է ուսով ջուր կրելու և թումբ-տախտակները ջրելու ավանդական ձևը:

Կաղամբի, շաղգամի, գազարի ու կարտոֆիլի մշակությունն ամենուրեք հասցված էր ապրանքային արտադրության մակարդակի: 1960-ական թթ. սկսած Ջավախքի գազարը և կարտոֆիլը հասցվում են Լենինականի (Գյումրի), Երևանի, Թբիլիսիի և այլ շուկաները: Իսկ կոլտնտեսությունները պետությանն են հանձնում, որպես անասնակեր, հազարավոր տոննաներով կարտոֆիլ, մույն մշանակությամբ մշակում էին նաև մեծ քանակությամբ ճակնդեղ:

Այնուամենայնիվ, բնությունը հաճախ դաժան է գտնվում, և այդ մշակաբույսերը հաճախ ենթարկվում են ցրտահարման, կարկտահարման և երաշտի:

Անցյալում մշակովի բանջարեղենի գործածությանը զուգահեռ օգտագործվում էին նաև վայրի բանջարներ, որոնք տեղանքի բնակլիմայական պայմաններից քիչ էին տուժում և լրացնում էին ժողովրդի սննդանյութերի պակասը: Հիշենք մոտ մեկուկես տասնյակ բանջարներից **ավելուկը, եղինջը, դմի-շուշանը, քեխը, սիպեղը, ժախը, սամիթը, օդորմակոթը, սարի դմին, ճըռճը բանջարը, լուպագե բանջարը, սունկը** և այլն: Այստեղ հարկ է հիշատակել նաև այն արմատներն ու կանաչիները, որոնք ուտելի են և այժմ էլ օգտագործվում են թե՛ հում, թե՛ եփած վիճակում: Դրանց մեջ ամենակարևորը **ատուղ** կոչված արմատապտուղն էր, որ հավաքվում էր գարնանը և աշնանը¹⁸³: Այն ունի 2-3 սմ. երկարություն և 1-1,5 սմ. հաստություն: Սրա ցողունն է,

181 ԱՀ, 1, էջ 137, 206:

182 Անդ, էջ 206:

183 Ատուղը հայտնի էր նաև **դմի, հատ դմի, թեթո, քաթմաթ** և **կընճո** անուններով:

որ դմի կամ շուշան է կոչվում, որը նույնպես ուտում են ինչպես հում վիճակում, այնպես էլ թթու դրած:

Ատողը մման է գետնախնձորի, որն ուտում են հում վիճակում և կճուճում խորովելով: Դժվար տարիներին ողջ Ջավախքում ատողից քաղցրահամ բոքոն հաց էին թխում: Աշնան ատողը հավաքում և թաղում էին սառը տեղում, Ամանդրին նրանով կաղանդելու համար: Հավաքում, հում կամ եփած վիճակում ուտում էին մաս **կանկառը (գառնանգաճ), մատուկը, սինձը, խըրխընտուկը, կարմիր բանջարը, թթուկիչը, վարդկոչիկը, բաղդղանը, թել բանջարը, դեղին մանանեղը, բաթաթուկը** և այլն:

Այգեգործության, բանջարաբուծության և բուսահավաքչության գործիքները պատրաստվում էին դարբնոցներում՝ աստղձագործների ձեռքով: Այդ գործիքներն էին վերևում հիշատակված բահերը, փետատները, հողուրագները, բիիր-բրիչները (փայտե սրածայր ձողեր), փորող եղանները և այլն:

Բերհաավաքը և նրա սեխնիկան

Բերքահավաքի սեզոնը Ջավախքում, Ախալցխայում, Ծաղկայում և Բարձր Հայքում **քաղոց** էր կոչվում: Այդ սեզոնի բոլոր պարզունակ գործիքները ժառանգվել էին Կարնո մահանգից: Այստեղից է սերում մաս աշխատանքանակների մեծ մասը:

Ազգային գերանդին¹⁸⁴ լավ էր պահպանել մայր հայրենիքը՝ Կարնո մահանգը: Այն հարատևեց մինչև 19-րդ դարի վերջերը, թեև զուգակցում էր մաս Եվրոպական գերանդին: Ազգային գերանդին, երկու երեսներով հարթ լինելով, կարող էր աշխատել թե՛ աշից ձախ, և թե՛ ձախից աջ ուղղությամբ, ուստի այն կոչվում էր **Էրկուքևանի գերանդի**:

Եվրոպական գերանդին Ջավախք մուտք գործելուց հետո դառնում է քաղի ու հնձի հիմնական գործիքը, որն այժմ էլ օգտագործվում է խոտքաղի ժամանակ:

Մանգաղի փոքր ու մեծ տեսակները Կարինում, գերանդուն զուգահեռ, պահպանվում էին մինչև 1915 թվականը: Իսկ Ջավախքում գործարանային գերանդու տարածման հետևանքով հին մանգաղը 1890-ական թվականների վերջերին խիստ սակավացել էր:

Արարատյան հովտին, մաս ալ վայրերին հատուկ **բանոգիի** փոխարեն Կարնո շրջաններում օգտագործվում էր նախնադարյան բրիչ հիշեցնող **դաստի մալուխը**¹⁸⁵, որով լաս էին հավաքում և խորձ կապում:

Ինչպես Կարինում, Ջավախքում էլ ծառի ճյուղերից երկժանի էին պատրաստում, որոնցով լաս էին հավաքում, բուլուլ, եղըն դիզում և կալում օրան կրկդնում¹⁸⁶:

184 Տե՛ս ԵՄՀ, էջ 364:

185 Նայել ԵՄՀ, էջ 359:

186 Անդ, էջ 362:

Գործածվում էին մաս երկաթե տեղական եղանակներ, որոնք պատրաստվում էին դար-
քինների ձեռքով և կոչվում էին **դարքնի եղանակ**¹⁸⁷:

Գործարանային եղանակները՝ երկժանիմ և եռաժանիմ, երկար ժամանակ զու-
գակցելով նախորդներին, էժանության և հարմարավետության շնորհիվ, կենցաղից
դուրս մղեցին տեղական եղանակները և ցայսօր հարատևում են:

Խոտի և օրանի ցրվածքները հավաքելու համար օգտագործվում է սովորական
փայտե փոցխը:

Բերքահավաքի սեզոնում ընտանիքն իր աշխատունակ ամբողջ անձնակազմը
դուրս էր հանում դաշտերը:

Աշխատանքի էին դուրս գալիս վաղ առավոտյան՝ հաշվի առնելով հնձելիքի խո-
նավության աստիճանը:

Օրեր առաջ կազմված աշխատախմբին՝ **դազգահին**, միանում էին օգնության
եկող հնձվորները՝ ազգականներ, բարեկամներ, փեսաներ, հարևաններ և այլն: Այս-
պես էին վարվում այն ընտանիքները, որոնք կծղած արտ էին ունենում, իսկ օգնու-
թյան եկողները դեռ սպասում էին իրենց արտերի ու մարգագետինների հասունաց-
մանը:

Սովորությունները: Ինչպես Հայաստանի բոլոր շրջաններում, Ջավախքում
նույնպես 19-րդ դարում և հետագայում էլ պահպանվում էին համայնքային սովո-
րությունների որոշ վերապրուկներ: Դրանք արտահայտվում էին տարվա բոլոր եղա-
նակներին, աշխատանքային բոլոր սեզոններում և ամենօրյա կենցաղավարության
մեջ: Հնձի և կալի ժամանակ մարդիկ փոխադարձորեն միմյանցից պակասող աշխա-
տանքային գործիքներ էին խնդրում. ավանդական կարգ կար՝ ունեցողները խնդրո-
ղին չէին մերժում: Մերժումը **դրկցության մեջ** ամոթ էր համարվում: Ունեցողները,
մանավանդ միջակ տնտեսությունները, երբեմն նույնիսկ չէին խնայում սայլը լծով
տրամադրել հարևանին կամ բարեկամին՝ խոտը և օրանը տեղափոխելու համար:

Քաղոցին պահպանված համայնքային ամենաուշագրավ սովորությունը **համ-
փա** կազմելը և կոլեկտիվ կարգով գյուղի ընդհանուր համարվող խոտհարքները քա-
ղելն ու բաժանելն էր:

Մինչև հեղափոխությունը խոտհարքի արդյունքը բաժանում էին ըստ անձե-
րի, ուստի և առանձին աշխատախմբերը կազմվում էին այդ սկզբունքով: Յու-
րաքանչյուր խումբ կազմվում էր մի քանի ընտանիքից, որոնք **համփա** էին կոչվում¹⁸⁸:
Ասենք՝ տվյալ գյուղն ուներ 500 անձ, իսկ ընդհանուր խոտհարքը 100 հեկտար էր:
Այս պարագայում հարմար էր գյուղը բաժանել 10 համփայի: Ընդ որում, համփան

187 Անդ, էջ 56:

188 **Համփա** բառը պարսկերեն է՝ ընկեր, օգնական, մասնակից նշանակությամբ: Սաթխա գյուղում
համփայի հոմանիշը **դոլ** բառն էր, որ **ձեռք, թև, խումբ** էր նշանակում:

որքան քիչ անձեր ունենար, այնքան լավ ու հարմար էր, որպեսզի խոտը բաժանելիս անարդարությունները քիչ լինեին:

Նշված գավառի Փոքր Խանչալի գյուղի օրինակով կարելի է մոտավոր պատկերացում ունենալ համփայի կանոնների մասին¹⁸⁹: Այստեղ համփան կազմվում էր 30-40 անձից: Հեղափոխությունից հետո այդ ձևին փոխարինեց նորման: Նորմա ասելով հասկացվում էր ամուսնացած զույգը՝ անկախ երեխաներ ունենալու կամ չունենալու հանգամանքից: Մի նորմա էր համարվում նաև որբացած տղա երեխան: Իսկ բացառիկ դեպքերում, երբ մի ամուսնական զույգից բազմանդամ ընտանիք էր կազմվում, գյուղական հասարակության ժողովի որոշմամբ նրա անչափահաս մեկ տղային ևս մի նորմա էին ճանաչում:

Համփա կազմակերպվում էր ըստ ազգակցական կապերի: Տասնամյակներ շարունակ այդ համփաները պահպանվում էին գրեթե անփոփոխ կերպով: Դրանցից էին՝ Իսպիրենց համփեն, Ավագենց համփեն, Բոլոյենց համփեն, Դավիթենց համփեն, Էսոյենց համփեն, Վարդանենց համփեն, Մղդեսանց համփեն, Պոտոսենց համփեն և այլն:

Բոլոր համփաներն ունեին իրենց նշանը՝ գործը դեկավարողի ազգանվան սկզբնատառը, որը խոտկտրիչ սուր բահով փորագրվում էր վիճակահանությանը տվյալ անձին ընկած վիճակի գլխին և հետո՝ դիզած եղընի կողքին:

Համփաները հավասարեցնելու պատճառով ազգակցական խմբակայնացման սկզբունքը երբեմն խախտվում էր. մեծ ազգականության ավելացած ընտանիքները մտնում էին փոքր ազգականության համփայի մեջ կամ տվյալ համփան մերժում էր իր որևէ ազգակցին, որը պիտի միանար այլոց հետ: Համփան երբեմն մերժում էր ընդգրկել նրանց, ովքեր ծուլի, փնթու և կռվարարի համբավ ունեին: Եղել են դեպքեր, երբ համփաները չքավոր ընտանիքներին դժկամությամբ են ընդունել: Իսկ փնթի տանտիկիներին կերակուրները չէին ուտում:

Համփան 5 անձի և մեկ նորմայի դիմաց պահանջում էր 1 քաղվոր և 2 հավաքող (էղնվոր ու փոցխվոր): Եթե 5 անձի կամ 1 նորմայի տերը քաղվոր չէր ունենում, համփան նրա քաղը կատարում և հասանելիք խոտի կեսը իբրև վարձ էր վերցնում: Ավելի ու պակաս քաղվորներ ունեցողների միջև տեղի էր ունենում համաձայնեցում. քիչ անձ ունեցողի ավելորդ քաղվորին վարձատրում էին խոտով, ցորենով, գարով կամ դրամով: Ընդ որում, համփակից քաղվորին կամ վարձվողին բնամթերքով վճարելիս առաջնորդվում էին տվյալ տարվա հացի գնով: 5 անձի կամ մեկ նորմայի տերը քաղվոր չունենալու դեպքում այդպիսին վարձում էր՝ իր հասանելիք խոտը նրան իբրև վարձ տալով: Այսպիսին կոչվում էր **կիսողի քաղվոր**: Վարձու քաղվորներ լինում էին թե գյուղի միջից, և թե հարևան գյուղից (գեղեղուս):

189 Այս նյութերի մի մասը գրի է առել նույն գյուղացի, մանկավարժ Վաղինակ Վարդանյանը:

Երբ համփաները կազմ ու պատրաստ էին լինում, ամբողջ գյուղը դուրս էր գալիս քաղի: Համփաբաշիները, խոտհարքն ըստ որակի և ըստ առատության տեսակավորելուց հետո, բաժանում էին այնքան համփաների, որքան կազմվել էր: Տարածությունը բաժանում էին քառանկյունների. աշխատողներից մեկը սաժեմով քառանկյունում մի գլուխն էր չափում, մյուսը՝ մյուս գլուխը: Այս երկուսը չափած տեղերում կանգնում էին, իսկ երրորդը, գերանդիով քեթևակի կտրելով և ուղիղ դիմացինին նայելով, գծում էր սահմանը: Բոլոր սահմաններն այդ ձևով գծելուց հետո վիճակ էին գցում: Համփաբաշին կամ ուրիշը հիշյալ սուր բահով քառանկյունում գլխին փորագրում էր համփայի նշանը: Այսպես, համապատասխան նշանների փորագրումը և ըստ համփաների բաժանման կատարումը տեսնել հաջորդ էջի գծապատկերում.

Ա	Բ	Դ	Է	Ի	Մ	Պ	Վ
Ա	Բ	Դ	Է	Ի	Մ	Պ	Վ
վ	դ	ա	ս	ս	ղ	ո	ա
ա	ո	վ	ո	պ	դ	տ	ր
գ	յ	ի	յ	ի	ե	ո	դ
ե	ե	թ	ե	ր	ս	ս	ա
ն	ն	ե	ն	ե	ա	ե	ն
ց	ց	ն	ց	ն	ն	ն	ե
		ց		ց	ց	ց	ն

Նշանների փորագրումից հետո սկսվում էր քաղը: Մինչև որ քաղվորները մի վիճակը քաղում էին, համփաբաշիները մի այլ տեղ միևնույն բաժանումն էին կատարում:

Եղանակներն ու փոցխավորներն իրենց գործն սկսում էին խոտը չորանալուց հետո. նախ՝ բուլուլներ, ապա կես սայլաբեռ կափնաներ և կամ եղըններ էին դիզում և դրանց մոտ փորագրում համփայի նշանը՝ բուլուլների թվով հանդերձ: Օրինակ՝ Ա-15, որ նշանակում էր՝ Ավագյան-15 բուլուլ, Բ-30, որ նշանակում էր՝ Բդոյան-30 բուլուլ:

Խոտի քաղն ավարտելուն պես յուրաքանչյուր համփա իմանալով, թե իր հասանելիք խոտի կափնաններից և եղըններից որքանն ինչ որակի է, ցուցակով կամ բանավոր կարգով տեսակավորում էին ու վիճակ գցելով բաժանում իրար մեջ:

Ինչպես անհատական, այնպես էլ համփային հնձի ժամանակ աշխատավորներն ակրատի հացն ու պանիրը հետներն էին տանում: Կեսօրին, երբ արևը գեմիքում էր լինում, շալակով կամ գրաստով հնձվորներին՝ առանձին և հավաքողներին՝ ուտելիքներ՝ էրիշտով փլավ, խաշիլ կամ ճմուռ ու մածուն էին տանում: Համփան 1-2 ձիավոր էր ուղարկում, որոնք բաժնետերերի տներից խուրջինների մեջ էին հավաքում կավե կամ պղնձե ամաններով ճաշերը և տանում դաշտ: Հնձվորները միասին

և հավաքող տղամարդիկ ու կանայք առանձին-առանձին վայելում էին բերված ճաշերը և հանգստանում կամ քնում 1-2 ժամ: Ջուրը մոտիկ կամ հեռավոր աղբյուրից պատանիները դաշտ էին տանում փայտե կժերը շալակած, իսկ համփայի դեպքում՝ ձիով կամ գրաստով: Պատանիները հանգստի ժամերը երբեմն անց էին կացնում երգ ու պարով, կատակներով ու զվարճություններով: Այդ կատակների մեջ մտնում էր նաև վարձու մշակների կողմից **արտխլխի** խուրձ մատուցելը: Կարիճում, օրինակ, ունեւոր արտատերը արտը կամ մարգագետինը քաղվորներին այցելելիս կապավորը, խուրձը գլխին դրած, դիմավորում էր նրան և, դնելով նրա առջև, ասում էր. «Աղա, էս խուրձը քեզի փեշքաշ»: Աղան նրան մի քանի դուրուշ նվեր էր տալիս: Այդ մույնը պահպանված էր նաև Ջավախքում: Այստեղ առկա էր նաև հետևյալ սովորույթը. երբ արտխլխի օրը տնից կերակուր էր բերվում, հնձվորներն այն վայելելուց հետո փարչը կոտրում էին:

Ինչպես արտատիրոջը խուրձ մատուցելը, փարչ կոտրելն էլ գոհ մատուցելու խորհուրդն ուներ այն աստվածությանը, որը հեթանոսական հավատքի տեսակետից հովանավորում էր դաշտերն ու այգիները:

Կալսոցը և նրա Տեխնիկան

Կարճ բարբառում կալսոցը **կալոց** է կոչվում: Հացահատիկը, հատիկավոր և ձիթատու բույսերը կալսվում էին **կալ** կոչվող հրապարակում, որտեղ գործող միջոցներից գլխավորը կամն էր: Իսկ խրճերով որոշ հատիկներ կալսվում էին թակերով:

Հնագույն կալսիչներից մեկը, որը թակով կալսելու համեմատ առաջադիմություն է եղել, հանդիսանում էր կոռին՝ անասունների կճղակներով կալսելը:

Կամը լավագույն կալսիչն էր: Կարիճում այն պատրաստում էին Թորթումի թրքախոս հայերը, իսկ Ջավախքի, Ախալցխայի, Ծալկայի և Ալքսանդրապոլի գավառներին սպասարկում էին Ախալքալաքի շրջանի անտառամերձ գյուղերի վարպետները:

Մեկ կամը մեկ գույգ եզով օրական կալսում էր մեկ սայլաբեռ օրան: Այդ պատճառով էլ երբեմն չկալսված օրանը մնում էր ձյան տակ: Այն ձմռանը կալսում էին հղկած և սառցակալած կալի վրա:

Կալի օժանդակ գործիքները բազմազան էին:

Հոսելին այն գործիքն էր, որով կալ շրջելուց բացի նաև երնում էին ավարտված կալը: Ամենատարածվածը թաթավոր հոսելին էր, որն ունենում էր 4, 5 կամ 6 ատամ: Մեծ հոսելիները առավելապես կալ շրջելուն և քրոցները հարդ լցնելուն էին ծառայում:

Ջավախքի Հեշտիա, Թորիա, Ուճմանա և Դիլիֆ գյուղերում, ուր ապրում են Մշո գավառներից գաղթածները, գործածում էին առավել տարածված և Մուշին հատուկ

հոսելին՝ **հորսելի** անունով: Սա կազմվում էր ձեռքի թաթը հիշեցնող ձևով՝ մատները կոթին կպցնելով և թաթը մորթով ծածկելով: Կալի մյուս օժանդակ գործիքներն ու միջոցներն էին՝ թիերը, կալքաշը, հալը, մաղերը, քրոցները և այլն:

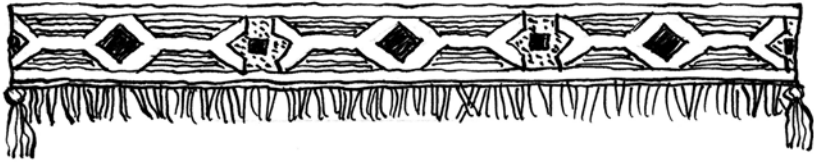
Կալտոցին կային փոխադարձ օգնության և վարձով աշխատանքի սովորությունները: Բոլորովին անօգնական ծերերի և պառավների արտերի մշակումը, արտահունձը, օրանի տեղափոխումը և գիշերով կալսումը կատարում էին պատանիների խմբերը, մի երևույթ, որ նույնությամբ արտացոլված է բանահյուսության մեջ:

Փոխադարձ պայմանավորվածության համաձայն, ունևորները չքավորների օրանը տեղափոխում և կալսում էին՝ փոխարենը հնձվոր ստանալով:

Կից կալատերերը հարկ եղած դեպքում փոխադարձորեն լծված կամերով օգնում էին հետ ընկածներին:

Արհեստավորները և այլ անձինք, լծկան և կալսելու փորձ չունենալով, հացը վարձով կալսել էին տալիս:

Աղքատ կանայք կալոցին շրջում էին կալերում և **կալմաս** աղերսում: Կարինում, հարկահավաք շահնային բավարարելուց հետո, կալատերերը 2-3 դռչքուռ կալմաս էին տալիս: Կալման նկարագրված հայկական այս ամբողջ տեխնիկան և աշխատանքանակը նույնությամբ փոխ էին առել դուխաբորները՝ կամերին միայն գույգ ձիեր լծելով:



ՊԼՈՒՄ ԵՐԲՈՐԴ

ԱՆԱՄՆԱՊԱՀՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿԱԹՆԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ





արնո նահանգից և Տարոնից Ջավախք գաղթած հայերը այստեղ ներկայացան անասնապահության այն ձևերով, որոնք հայտնի էին իրենց բնաշխարհում և մայր հայրենիքի սահմաններում: Ջավախքի հայկական բնակավայրերում 19-րդ դարի ընթացքում, իսկ որոշ տեղերում նույնիսկ մինչև 1970-ական թվականները, տարածված էին խոշոր եղջերավոր անասունների այն տեսակները, որոնք հարմարված էին տեղական պայմաններին: 1930-ական թվականներից սկսած, տարածվեցին խոշոր եղջերավոր անասունների ցեղական տեսակներ: Մինչև հայերի այս գաղթը Ջավախքում տարածված եղել է վրացական **հռիկ** կոչված ոչխարը, որը տեղական պայմաններին լավ էր հարմարված: Հայերն այստեղ տարածեցին նաև **մազղիս** կոչված ոչխարը, որով այդ երկու տեսակները զուգակցում էին մինչև 1940-1950-ական թվականները, երբ վրա հասավ նրբագեղ ոչխարների տեսակների տարածումը: Վերջինիս հետևանքով իսպառ վերացան նախորդ ցեղատեսակները:

1830-ի գաղթից հետո, մինչև ամառանոցների կառուցումը, անասնապահությունն ուներ նստակյաց բնույթ: Տեղ-տեղ երկու և տեղ-տեղ էլ երեք տասնամյակ անց կիրառվեց նաև հեռագնաց անասնապահությունը, որը շատ մեծ զարկ տվեց այս զբաղմունքի հետագա զարգացմանը:

Ինչպես Արևմտյան Հայաստանում, Ջավախքի հայկական բնակավայրերում էլ անասնապահությունը երկրագործությունից հետո զբաղեցնում էր երկրորդ տեղը: Արոտավայրերն ըստ պատկանելության երկուսն էին՝ արքունի և աղայապատկան: Այդ երկուսը միասին կազմում էին 39.350 հեկտար տարածություն: Իսկ մարգագետինները կազմում էին 11.000 հեկտար տարածություն: Ե. Լալայանը ցույց է տվել նաև ձմեռանոցներ 3725 հեկտար տարածությամբ՝ առանց տեղը նշելու¹⁹⁰: Մեզ հայտնի ձմեռանոցը Կախեթն էր, որտեղ տարվում էին որոշ կուլակային տնտեսությունների հոտերը:

Մանր և խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը 1886թ. Ջավախքի միայն արքունի 70 գյուղերում հասնում էր 208.386-ի, որից 16.072-ը լծկան անասուններ էին: Այդ նույն ժամանակ ձիերի գլխաքանակը հասնում էր 10.528-ի, էշերինը՝ 994-ի, խոզերինը՝ 517-ի, ոչխարներինն ու այծերինը՝ 152.310-ի¹⁹¹:

Վիճակագրական մեկ այլ տվյալի համաձայն՝ 1889 թվականին Ջավախքում կար 41.418 տավար, 100.516 ոչխար ու այծ, 9564 ձի, 4 ջորի, 100 էշ և 20 խոզ: Ե. Լալայանի հաշվումներով յուրաքանչյուր ծխին միջին հաշվով հասնում էր 6 տավար, 14,7 ոչխար ու այծ, 1,5 ձի: Այս թվերը բերելով՝ հեղինակն իրավացիորեն նշել է, որ Ջավախքում անասնապահությունը, համեմայն դեպս, այնքան էլ զարգացած չէր, և

190 Ե. Լալայան, «Ջավախք» (ԱՀ, 1, էջ 208):

191 Խ. Ա. Վերմիշև, էջ 234-237:

«սրա գլխավոր պատճառն այն է, որ արքունի արտատեղերը փոխանակ ժողովրդյան մատչելի գնով տալու՝ աճուրդի են դնում, որ շատ անգամ սաստիկ բարձրանալով, ձեռնտու չի լինում անասուններ պահել կամ ավելացնել»¹⁹²: Դրանով վերելք էր ապրում ունկոր տնտեսությունների անասնապահությունը: Մոցիալական այս ճնշմանը չդիմանալով՝ շատ տնտեսություններ սնանկանում և աղքատանում էին:

Ունկոր տնտեսությունները 19-րդ դարի կեսին և մինչև 1910-ական թթ. սկզբները, մեծ քանակությամբ խոշոր եղջերավոր անասուններ ունենալով, յուրաքանչյուր անասնատեսակի համար կառուցում էին կից գոմեր՝ **եզանոց, գոմշոց, կովանոց, ձիանոց, մոզկոց**: Սակայն այդպիսի տնտեսությունները գյուղերում եզակի էին: Բնորոշը բոլոր տեսակի անասունները միևնույն գոմում կապելն էր, ուստի և դրանք լինում էին բավական մեծ չափերի (7x20մ): Միջակ տնտեսություններն ունենում էին միջին մեծության գոմեր, իսկ չքավորներն ու աղքատները՝ փոքր գոմեր և գլխատան մեջ՝ անասունների անկյուններ:

Ոչխարանոցները (**օչխըրնոց**) մեծ մասամբ կառուցվում էին շենքերի ընդհանուր համալիրների մեջ, բայց մեծ քանակությամբ ոչխարահոտ ունեցողները, առողջապահական պայմանները հաշվի առնելով, կառուցում էին առանձնացված փարախ¹⁹³:

Մարագները մեծ մասամբ կառուցվում էին տան համալիրից բավական հեռու, երբեմն՝ կալին կից: Տարողունակ դարձնելու նպատակով սովորաբար մարագը գոմերից ավելի բարձր էին կառուցում և ծածկում ուղղահայաց ուղղությամբ իրար հաջորդող երեք **էզգերաններով** ու **կոնդագերաններով**: Այնտեղ լցվող հարող մոտակա կալից տեղավորվում էին քրոցներով, իսկ հեռու կալից՝ հոռով (**չաթան**):

1850-60-ական թթ. ունկոր տնտեսությունները հին սովորությամբ սկսեցին հեռավոր արտավայրերում քարաշեն ամառանոցներ (**յայլա**) կառուցել: Նրանց հետևում էր նաև միջակ տնտեսությունների մի մասը: Ամառանոցների մոտ կառուցում էին նաև պարսպապատ մակաղատեղիներ՝ չկթվող անասունների (**յոզ**) նախիրների համար: Ջավախքը բավական հարուստ է բնական խոտհաքքներով, որոնք ավանդական կարգով լավ էին պահպանվում հատուկ վարձված հանդապահների կողմից: Արոտներով հարուստ գյուղերը մարգագետինները որպես արտատեղի չէին օգ-

192 Ե. Լալայան, նշվ. աշխ.(ԱՀ, 1, էջ 208):

193 Հմուտ խաշնարածները փարախը թերթաբարեքով սալահատակում էին և պատերին առնթեր մտրքներ պատրաստում: Բուք օրերին ոչխարը կերակրվում էր ներսում: Այստեղ էին կերակրվում և գոլ ջրով ջրվում հիվանդ և նոր ծնած ոչխարները: Փարախում տախտակներով **գառնոց** էին պատրաստում, ուր պահում էին գառներին և ուլերին: Մինչև արածելու դուրս բերելը, գառներին և ուլերին օրական երեք անգամ **մորն էին տալիս**: Օչխըրնոցի մի գերանից շղթայով կապում էին 2-3 փթանոց աղաբար՝ ձմռանը ոչխարի համապատասխան պահանջը բավարարելու համար: Խոշոր եղջերավոր անասունների և սմբակավորների համար աղաբարը հերթով դնում էին մսուրքները:

տագործում: Իսկ սակավ արոտներ ունեցող բնակավայրերում, գարնանը 15-20 օր արածեցնելուց հետո, արգելվում էր նախիր-հոտերի մուտքը այնտեղ:

Ժողովուրդը սեփական և ընդհանուր խոտհարքներից հավաքում էր անասնակերի պաշարը և դիզում խոտանոցներում:

Ամռանը քաղած խոտը կուտակումներով՝ եղըններով, պահում էին մարգագետիններում: Հացահատիկային կուլտուրաների հնձին գուգահեռ, այդ եղընները սայլերով կրում էին բնակավայրեր և մեծ քառանկյունի դեզեր էին դնում: Վերջիններս ունենում էին սեպածև-կլորավուն մեջք, որպեսզի անձրևաջրերը դյուրությամբ ցած հոսեին: Քամուց պաշտպանելու համար կեմերով ոլորված երկտակ կեմեր էին կախում, որոնց երկու ծայրերին կապում էին 4-5-ական կգ ծանրության քարեր:

Խոտանոցները անասուններից պաշտպանելու համար քարե պարիսպներ էին շարվում դաշտային գոնդոլ քարերից առանց շաղախի՝ 70-100 սմ բարձրությամբ:

Սովորաբար 1-3 սայլ խոտի դեզերը երբեմն դնում էին կտուրին:

Առանձնակի հոգ էր տարվում արոտավայրերը լավ պահպանելու համար: Խորհուրդ չէր տրվում նախիրը կամ հոտը անձրևոտ օրերին հախտուն ընթացքով քշելով խոտը փչացնել:

Ջավախքի բնակավայրերի կեսից ավելին հարակից արոտներ ուներ, իսկ մնացած մասի արոտատեղերը գյուղերից բավական հեռու էին: Այդ պատճառով էլ նրանց մի մասը նստակյաց և մյուսը՝ հեռագնաց անասնապահությամբ էր զբաղվում: Հեռագնացը ամառվա երեք ամսին էր վերաբերում, երբ գյուղերը՝ Մերենիան, Բուռնաշենը, Ղադոն, Ագանան, Բարալեթը, Խանդոն, Կոթելիան և այլն, հարկադրված էին յայլա բարձրանալ:

Անասնապահությունն անցյալում, ինչպես ամենուրեք, Ջավախքում էլ իր սեզոններն ուներ: Յուրաքանչյուր սեզոն բնորոշվում էր աշխատանքային ուրույն պատկեր-երևույթներով: Հետևապես նպատակահարմար է այն ներկայացնել ըստ տարվա եղանակների:

Զմեռային պահլածք: Տավարը աշմանը մեկ ամիս շուտ, մոտավորապես նոյեմբերի սկզբներին կամ կեսերին, պահվում էր գոմում (մսուրային շրջան): Այդ ժամանակներում եզներին, գոմեշներին ու մատակներին բակում լողացնում էին գոլ ջրով: Առավոտյան լողացրած գոմեշներին ու մատակներին երեկոյան ձեթ էին քսում: Ոչխարը, որ կարող էր կեր գտնել և ցրտին էլ դիմանալ, մսուրային շրջան էր մտնում մեկ ամիս ուշ: Բայց ոչխարը դաշտային կերով լիովին բավարարվել չէր կարող. նրան առավոտյան խոտ էին տալիս, ապա քշում արոտատեղերը: Իսկ երեկոյան կեր չէր տրվում:

Այն գյուղերը, որ գտնվում էին անտառներից մոտ, նույնիսկ ձյունը նստելուց հետո էլ մեկ-երկու շաբաթ ոչխարն ու այծը քշում էին՝ թփերն ու շիվերի բողբոջները ծերատելու:

Որոշ գյուղերում այծերը շարունակում էին ձմռան սկզբին արածեցնել լճափերի ճահճախոտերի մեջ:

Գոմում տավարի և սմբակավորների ամփոփումը կատարվում էր ցուրտ եղանակին: Բայց այն տարբերությամբ, որ սմբակավորներն էլ, ոչխարի նման կարողանալով գետափերին ու լճափերին ինչ-որ չափով կեր ճարել, դուրս էին արվում ձմռան սկզբին: Տավարը և սմբակավորները մսուրին կապում էին շղթաներով: Մսուրքը շինվում էր խզարով երկարությամբ կիսված կիսագերաններով: Պատին կից շարված մսրաթմբիկի վրա, մսրքան առաջամասում ամրացվում էր հիմնապատի մեջ խրած ձողի ծայրը՝ գամելով: Թևի հաստության այդ ձողը գետեղվում էր յուրաքանչյուր գույգի արանքում:

Մի գույգի մսուրքը մյուս գույգի մսուրքից բաժանում էին տախտակներով:

Հին սովորությամբ կովերը, եզները և ձիերը կապում էին գույգերով:

Ինչպես դրսում, տանն էլ անասնապահությունը հիմնականում տղամարդու զբաղմունք էր համարվում: Ունևոր տնտեսություններում աշխատանքի մեջ էին ներգրավվում մշակներ:

Անասնապահները տանը կատարում էին աշխատանքի մասնակի բաժանում, որոնցից միայն մեկը՝ կթելը, համարվում էր կնոջ գործ:

Գոմում աշխատանքները բազմազան էին. ավլումը՝ մի քանի անգամ, կերակրումն ու ջրումը՝ երկու անգամ, քիմարումը և այլն:

Կեր տալուց առաջ, գոմի ստորին ազատ անկյունում կամ նախասրահում, պատրաստի դրվում էր խոտը կամ հարդը: Խոտը այդտեղ բերելու համար դեզի մի ծայրից կտրում էին բահած **խոտկտրիչով**: Սակավ քանակությամբ խոտ տանելու համար կար դեզից խոտ քաշող **խոտկեռ**:

Կերակրելու պահերն էին՝ վաղ առավոտը, աքաղաղի առաջին կամ էլ երկրորդ կանչին և էտընքվան: Ծնած կովերին որոշ ժամանակ կերակրում էին նաև կեսօրին: Էտընքվան կերակրելն ու ջրելը պետք է ավարտվեր արևամուտին: Իսկ բովող անասուններին երրորդ կեր էին տալիս նաև արևամուտից հետո: Անասնակերի պակասությունն ստիպում էր գյուղացիներին տավարի մի մասը պահ տալ կերառատ գյուղերում:

Անասնակերով առատ գյուղերից էին Մեծ և Փոքր Խանչալիները, Վաչիանը, Դիլիսկան: Չմռանը պահ տալու այդ սովորությունն էլ անվանվում էր **դըշլա**, որ ձմեռոց իմաստն ուներ: Բանավոր պայմանավորվածության համաձայն՝ անասնատերը ձմեռն սկսվելուց մինչև արոտի բացվելը տավարի մի մասը թողնում էր պահողի մոտ՝ դրամական վճարով: Կովը այդ ընթացքում կթվում էր պահողի օգտին, ուստի նրա վարձը կիսվում էր:

Անասուններին ջրելը ձմռանը մեծ մասամբ կատարվում էր գոմում, ջրհորի կամ դրսից բերվող ջրով: Ջրհոր չունեցող և սակավաջուր գյուղերում անասուններին

ջրում էին նաև ձյունից հալեցված ջրով¹⁹⁴: Ծնի շրջանում կովերին ջրում էին գոլ ջրով և կերակրում խոշորահատիկ գարեալյուրից պատրաստված խյուսով:

Ջրելուն հաջորդում էր անասուններին թիմարելը, որը կատարվում էր դարբնի շինած երկաթե քերոցով, ինչպես նաև ոգնու փշոտ մաշկից ձևած թաթաձև քերոցով:

Գոմում ամենից կարևոր և ծանր գործը գոմաղբը դուրս տանելն էր: Դրա համար կար երկու միջոց՝ պատգարակաձև տաշտը և կողովը: Կողովներով կու կրող գյուղերում կար երկու ձևի իշուկ-պատվանդան¹⁹⁵:

Բակերին կից հարթության վրա **կունարկ (բասմա)** էին գցում, որի տակը նախապես հարդ կամ խզարի թեփ էին փռում: Իսկ այն ընտանիքները, որոնց կունարկի տեղը տնից հեռու էր գտնվում, ձմռանը գոմաղբը կուտակում էին դրսում և զարմանք տեղափոխում այնտեղ:

Գարնանային պահվածք: Չնիալը անասունների զարմանային պահվածքի սկիզբն է: Մինչև ոչխարը և տավարը հովիվներին ու նախրապաններին հանձնելը, տան պատանիները իրենց սեփական անասունները արածեցնում էին ձյունից ազատված և կանաչած տեղերում: Այդ ժամանակ էլ գյուղերում սկսվում էր հովիվների ընտրությունը: Հովվի ընտրության հիմքը տարածքային սկզբունքն էր, այսինքն՝ հաշվի էր առնվում թաղը, որը հայտնի էր **մայլա** անունով: Թաղի մեջ մտնում էին տարածքով իրար կից կամ իրար հարող տները: Գյուղի տնօրինությունը, հասարակական ժողով հրավիրելով, ընտրում էր հովիվներ ու նախրապաններ (**չոբան, նախրճի**):

Եթե գյուղը փոքր էր, հովիվները միանում, մեկ ընկերություն էին կազմում, իսկ եթե մեծ էր՝ երկու ընկերություն: Ընկերության ընդգրկած տարածքը որոշ վայրերում **փեյրանգ** էր կոչվում: Մեկ ընկերությունը **մե փեյրանգ** էր, երկուսը՝ **երկու փեյրանգ**: Վերջինիս դեպքում գյուղը կիսող բաժանարարը բնակավայրի կենտրոնում կառուցված եկեղեցին էր կամ գլխավոր փողոցը, որոնցից վեր կամ վար գտնվելու

194 Դրա համար գոմի ազատ մի անկյունում երդիկ էին բացում և տակը քարե գուռ դնում: Գոմի վրա դրվում էր տախտակե ցանցավոր ծածկոց: Երդիկից ձյունը թափում էին այդ ցանցի վրա, որտեղ այն հալվում էր ուղղակի անասունների տաք շնչից և լցվում ջրամանը: Գիշերն այդ երդիկը ծածկում էին:

195 Դրանցից մեկը իսկական քիկնակավոր աթոռ էր՝ **թրխիճ** անունով: Իսկ մյուսը բարդ սարվածք էր սյուններից մեկի վրա: Մոտ 80-90 սմ բարձրության վրա սյունը հորիզոնական դիրքով ծակում էին և միջովն անցկացնում գլան այնպես, որ սա պտտվեր անցքի մեջ: Մրա դուրս ցցված երկու ծայրերի մեջ մտցնում էին ծակված զույգ ձողեր ու սեպերով ամրացնում էին: 30 սմ երկարության այդ ձողերի ծայրերի մեջ էին մտցնում մի այլ ձող և ամրացնում սեպերով: Դրանով ստացվում էր քառակուսի շրջանակ, որի վրա պիտի դրվեր կուի թրոցը: Որպեսզի քառակուսին հորիզոնական դիրք ընդուներ, տակը կանգնեցնում էին երկնղանի շարժական գլխով հենակ: Այդ սարվածքը **դազգայ** էր կոչվում: Քրոցը դրա վրա դրվելիս հենվում էր սյանը: Կու կրելն ավարտելուց հետո հենակը հեռացնում և քառակուսի շրջանակը կախում էին սյան երեսին, որը մշտապես մնում էր այդտեղ:

հանգամանքով էլ **վերի մայլա** և **ցածի մայլա** էին անվանում գյուղի թաղերը: Ամեն մի այդպիսի մայլան հովիվներ ընտրելիս վերանվանվում էր **վերի մայլի փեյրանգ, ցածի մայլի փեյրանգ**:

Փեյրանգներն ընտրում էին իրենց հովիվների կազմը և ներկայանում գյուղական ընդհանուր ժողովին: Պայմանագրով հաստատված հովվական ընկերությունը պետք է արածեցներ **ծնած օշխրի հոտը, թոխլու հոտը, գառի հոտը և խոյերը**:

Որոշ բացառությամբ, ոչխարի հոտն արածեցնում էին մեկ հովիվ և մեկ պատանի, որը հայտնի էր **յանճի**¹⁹⁶ անունով, գառան հոտը՝ մեկ հովիվ ու մեկ յանճի, թոխլու հոտը՝ մեկ հովիվ ու մեկ յանճի և խոյերը՝ մեկ հովիվ (պատանին)¹⁹⁷: Ասել է թե՛ 4 հովիվը և 3 յանճին կազմում էին փեյրանգի ընկերությունը:

Հինավուրց սովորության համաձայն, 20 ոչխարին հասնում էր 1 գառ, իսկ 10-ին՝ մեկ ուլ: Եկվոր հայ և այլազգի հովիվ վարձը թեև նույնն էր, բայց դրսից վարձվածը բավական արտոնություններ ուներ. նա ոչխարների գլխաքանակի համեմատ հերթով օրապահիկ էր ստանում: Նրան սեզոնում հասնում էր մի ձեռք վերնագգեստ և ագանելիքներ, որի դիմաց ստանում էր կաշի և բուրդ:

Որպեսզի փեյրանգները միմյանց հոտերից ոչխար չյուրացնեին և անախորժություններ չծագեին, որոշ գյուղերում, գյուղի ղեկավարության գիտությամբ, կողմերի կորուստները նրանք համատեղ պիտի մարեին և ստացված վարձը հավասար պիտի կիսեին:

Փեյրանգներն իրենց տարբեր հոտերը առանձին արոտավայրեր պետք է քշեին հերթով:

Ընդհանուր ապահովության համար երկու թաղերի հոտերի մակադատեղերը գտնվելու էին **յոգի աղբլի** շուրջը:

Այսպես կոչված նստակյացների (ամառանոց չգնացողների) և ամառանոցավորների հոտերի մակադատեղերը միաձև-միանման էին: Գործում էին նաև նույն կարգապահական կանոնները: Երկու տեղերում էլ կար գիշերային հերթապահություն: Գիշերվա ընթացքում հերթապահությունը փոխվում էր երեք անգամ, որի համար, ժամանակի որոշիչներ որպես, ծառայում էին աստղերը: Շատ բնակավայրերում փեյրանգային ձևը չէր կիրառվում: Այդ վայրերում վերի ու վարի թաղերի հոտերը կազմվում էին իրարից անկախ: Նույնիսկ երբեմն լինում էին երեք թաղերի հոտեր

196 **Յանճի**, պարս. **յանճի՝ ձիաբույծ** բառից, բայց այստեղ այն ծառա, հովիվ իմաստն ուներ:

(Որոշ բնակավայրերում բառն ունի **յանչի** հնչյունը: Բառի պարսկական ծագումը հավաստի կարելի է համարել միայն մեկ դեպքում, եթե պարսկերենի՝ որպես միանգամայն ինքնուրույն լեզվի ծագման խնդիրը գիտական անվիճարկելի հիմնավորումով չհակասեր Աստվածաշնչին (կազմողի ծանոթագրումը՝ Ռ. Ղ.):

197 Ոչ բոլոր դեպքերում էր, որ խոյերի հովիվը մտնում էր հովիվների ընկերության մեջ: Շատ վայրերում ամբողջ գյուղի խոյերի համար ընտրվում էր միայն մեկ հովիվ, որը ոչ մի կապ չուներ փեյրանգների հետ:

և ընկերություններ, որոնք կորուստների համար միմյանց նկատմամբ որևէ պատասխանատվություն չէին կրում:

Հովիվները կաթ կթելու իրավունք ունեին. շատից՝ շատ, քչից՝ քիչ սկզբունքով կթելով: Ոչխարի կաթով նրանք նաև սնվում էին, իսկ այծի կաթը շներին էին տալիս: Որոշ գյուղերում, հնավանդ սովորությամբ, Վարդևոր-Վարդավառի օրվա կաթը տալիս էին հովիվներին: Վերջիններս կաթի հավաքման վայր էին ընտրում իրենցից մեկի տունը, որտեղ պատրաստված գլուխ պանիրը բաժանում էին իրար մեջ: Այս սովորությունը **հալֆալա** անվանումն էր կրում¹⁹⁸:

Գարնանամուտին սկսվում էր նախրապահ ընտրվելու մրցապայքարը: Վեց հոգուց կազմվող ընկերության մեջ մտնելու համար մրցում էին թե՛ հին տավարածները և թե՛ տավարած դառնալ նորովի ցանկացողները՝ բոլորն էլ համայնքի չքավորական խավերից: Վեց հոգուց երկուսը պետք է արածեցնեին կովերի նախիրը, մեկը՝ մատակներին, դարձյալ երկուսը՝ **յոզը** և մեկը՝ հորթերը: Հորթերին գնացողն ունենալու էր մի **յանճի**, որին սեզոնում վճարում էին 15 կոտ գարի, ինչը գրեթե 10 անգամ ցածր էր նախրապահի աշխատավարձից:

Տնտեսական առկա դժվարությունները նկատի ունենալով՝ հովիվը կամ տավարածը, հորթերն արածեցնելու հերթի ժամանակ, յանճի էր դարձնում իր տղային կամ աղջկան:

Բացի համագյուղացի չքավորներից, գյուղի այդ տարվա նախրապահ էին դառնում նաև դրսից եկած թուրքերը, ինչպես նաև հարևան գյուղերից եկած հայերը, որոնք կերակրվում էին անասնատերերի հաշվին՝ հերթական կարգով, անասունների գլխաքանակին համապատասխան: Սակայն ձեռնտուն և բնորոշը համագյուղացիներից նախրապահ ընտրելն էր, ում օրապահիկ չէր տրվում:

Նախրապահներ ընտրելուց հետո որոշվում էր վարձաչավրը: Սար (յայլա) գնացող գյուղերում կովի համար որոշվում էր վճարել 3-4 ռուբ գարի, մատակի համար՝ 6 ռուբ գարի, ձիու համար՝ 4 ռուբ գարի և մեկ զույգ տրեխ, մոզիկների համար՝ 3-4 ռուբ գարի, հորթերի և էշերի համար՝ 2-ական ռուբ գարի: Նախրապահներին սեզոնի համար հասնում էր 150-ական կոտ գարի:

Նախրապահներն օգտվում էին նաև Վարդավառի օրվա **հալֆալայի** սովորույթից. նրանք այդ օրը դույլերով անասնատերերի տներն այցելում և ծեսի պահանջով տանտիկիներից ստանում էին 2-3 գրվանքա կարագ կամ էլ 4-5 գրվանքա ջիվիլ պանիր և 10-20 ձու: Այդ օրը հալֆալա տալու հնարավորություն չունեցողը մեկ այլ անգամ օրապահիկ էր տալիս:

198 **Հալֆալա** բառը հավանորեն թուրքերեն **հելվալըզ** բառի աղավաղումն է՝ **պարզև** նշանակությամբ: (Մեր վերաբերմունքը բառերի պատկանելության և, մասնավոր, ծագման վերաբերյալ արդեն մենք հստակ արտահայտել ենք վերևում և, համանման դեպքերում, խնդրին այլևս որևէ անդրադարձ չենք կատարի: Կազմողի ծանոթագրումը՝ Ռ. Ղ.):

Անասունների առանձին տեսակների անվանումները տրվում, ճշգրտորեն բնորոշվում են նրանց սեռահասակային դասակարգումներով: Արու և էգ անասունները ծնված օրից մինչև հասունանալը (մինչև լծկան, հեծկան և կթան դառնալը) անվանափոխության են ենթարկվում: Յուրաքանչյուր տեսակ անվանափոխվում և վերջնական անուն-կոչում է ստանում երեք և կամ չորս տարեկան հասակում: Այսպես, օրինակ, ոչխարի ձագը մինչև 6-7 ամսական հասակը **գառ** էր կոչվում, մինչև երկու տարեկան դառնալը՝ **շիշակ** կամ **թոխի**, երկու տարուց սկսած՝ **ոչխար** (**օչխար**) կամ **խոյ** (**դոջ**): Տավարի ձագը մինչև մեկ տարեկան դառնալը **հորթ** (**հորթ**) էր կոչվում, մեկ-երկու տարեկան դառնալիս՝ **մոզիկ**, երեք տարեկանում՝ **արջառ** (**աչառ**) կամ **երինջ** (**երինջ**) և չորս տարեկանում՝ **ցուլ** (**բուղա**) կամ **կով**:

Ընտանի որոշ կենդանիների անասնապահները մարդկային անուններ էին տալիս: Օրինակ՝ կովը կարող էր կոչվել **Խանում**, եզը՝ **Ջեյրան**, գոմեշը՝ **Շեկո**, ձին՝ **Մուրազ**, էշը՝ **Լուսիկ**, ոչխարը՝ **Ծաղկառ**, այծը՝ **Սատանա**, շունը՝ **Ջանգի**¹⁹⁹ և այլն:

Ջավախքում կովերի նախիրը **նախիր** էր կոչվում, որի մեջ մտնում էին մաս ցուլերը և, սակավաթիվ լինելու դեպքում՝ մատակները: Իսկ 50-100 մատակ ունեցող գյուղերում կազմվում էր **մատկի նախիր**:

Մատակները տվյալ դեպքում կովերից անջատում էին դանդաղաշարժության և արագաշարժ կովերի հետ չհամակերպվելու պատճառով: Բացի դրանից, մատակների կճղակները քարքարոտ տեղերում չէին դիմանում և **օտընտում էին** (կճղակները ցավում էին), որի համար էլ ոմանք մատակներին պայտում էին:

Մոզիկներից և երինջներից կազմվող նախիրը **յոզ** էր կոչվում, որի մեջ մտնում էին մաս ձիերը: Հորթերի խումբը **հորթեր** անունն ուներ: Բացառիկ էին այն գյուղերը, որոնց արոտը մոտիկ գտնվելով, կազմում էին եզների նախիր, որը փաստորեն անուն չուներ: Այդ պարագայում **մալ** բառը երկրորդաբար **լծկանի խումբ** էր նշանակում (եզները տար, մալին խառնե: Մալը սարն էլավ): Այստեղից էլ **մալի չոբան** անվանումը:

Բնորոշը, սակայն, եզներին առանձին՝ տանու եզնարածների կողմից արածեցնելն էր, որով զբաղվում էին 8-15 տարեկան երեխաները:

Եզներն ու գոմեշներն ամառանոցներ չէին տարվում, որովհետև հերկելու, աղում տանելու, անտառ գնալու և ամեն տեսակ բեռներ տեղափոխելու համար հաճախ պետք էր լինում նրանց ձեռքի տակ ունենալ:

Անցյալում կովերի նախիրն խառնում էին մասնավոր անձանց պատկանող ցուլեր, որոնք վարձվում էին բնամթերքով: Ջգալի թվով գյուղեր էլ համայնապատկան ցուլեր էին պահում: Գարնանամուտին գնում էին ցեղական երկու-երեք ցուլ և, կովե-

199 Արևմտահայաստանի և մասամբ Ջավախքի այդպիսի անվանումների վերաբերյալ տվյալները տես Յու. Ի. Մկրտումյան, **Անասնապահության ձևերը Արևելյան Հայաստանում** աշխատության մեջ (Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, 1974, թիվ 6, էջ 21-23):

րի թվին համապատասխան դրամով կոպտոն ու փաղաղ գնելով, կերակրում տավարածի տանը: Այս երևույթը պերճախոս ցույց է տալիս, որ համայնքները մի ժամանակ մշտապես պահվող ցուլեր են ունեցել:

Գոմշատերերը վարձում էին գոմշացուլ՝ յուրաքանչյուր մատակի դիմաց մեկ գրվանքա կարագ վճարելով:

Ամառանոց բարձրանալուց առաջ անասունները գիշերը տուն էին բերում: Տաքերն ընկնելուն պես, մայիսի վերջերին, յոզը և թոխլին քշում էին ամառանոց, իսկ կովերն ու մատակները սար էին տարվում հունիսի վերջերին:

Արոտավայրերը բնակավայրերին կից լինելու դեպքում կթան կովերը սարում չէին պահվում. դրանք առավոտյան կթվում և տարվում էին սար, երկրորդ անգամ կթվում էին երեկոյան և կապվում գոմում, իսկ ունևորները դրանց պահում էին աղբլի մեջ:

Լիններ ամառանոցում, թե այլ վայրերում, հովիվները և տավարածները պատասխանատու էին անասունի յուրաքանչյուր կորստի, մաս ոտքը խփելով կոտրելու համար: Բայց եթե անասունի ոտքը կոտրվում էր քարացրոնի մեջ ընկնելու հետևանքով, ինչպես մաս եթե անասունը գայլկեր էր դառնում և նյութական ապացույցներ էին լինում, հովիվն ու մախրապահը պատասխանատու չէին:

Ամառային պահվածք: Ամառային պահվածքը տևում էր երեք ամիս: Պիտի ասել, որ առհասարակ սար բարձրացողների և սար չբարձրացողների աշխատանքային գործունեության մեջ տարբերությունները գրեթե աննշան էին:

Այն գյուղերում, որոնք ցանքատարածություններին կից արոտատեղիներ գրեթե չունեին կամ ունեցածներն էլ չափազանց փոքր էին, սար բարձրանալ և կամ չբարձրանալու խնդիրը անվերապահորեն լուծված էր հոգուտ առաջին տարբերակի: Գյուղին իբրև ամառանոցավայր էր հատկացվում 3-20 կմ հեռավորության վրա: Սակայն չքավորները և միջակ տնտեսությունների կեսը յայլա կառուցելու կարողություն չէին ունենում: Յայլա կառուցում էին ունևորները և հնարավորություն ունեցող մյուս տնտեսությունները: Կառուցում էին քարե պատերով և հասարակ գերանածածկերով: Շենքերը երեք բաժանմունքից ավելին չէին ունենում: Դրանցից մեկը **թնդրտունն** էր, որը փոքրածավալ էր լինում, գոմածածկով էր, որտեղ գտնվում էին մաս խոհանոցն ու ննջարանը:

Կաթնոցը առնվազն 3 x 3 մետր մեծություն էր ունենում, բայց մեծահարուստներն ունենում էին ավելի մեծ կաթնոց: Այստեղ էին տեղավորվում **կաթ փռելու ամանները**՝ կավե քարսանքները և տախտակե տաշտերը, որոնցում թթվեցվում էր կաթը և անջատվում սերուցքը: Սերուցքի հումը, թանը, աղած կարագը, աղաջրով պանիրները և այլն, մույնպես այս սառը տեղում էին պահվում:

Հորթնոցը կառուցվում էր մատղաշի գլխաքանակին համապատասխան: Այս բաժինը, որ ունենում էր մսուրքներ և կապեր, անհրաժեշտ էր հորթերը սարում տաք և անկորուստ պահելու համար:

Իբրև լրացուցիչ կիսակառույցներ էին ծառայում աղբյուրները: Սրանց թիվը երեքն էր. **կովերի, օշխըրի, և գառների աղբյուր**: Երեք աղբյուրն առնվում էր մեկ ընդհանուր պատի մեջ և միջնորմներով բաժանվում միմյանցից: Ամեն աղբյուր իր փայտե հասարակ դուռն ուներ:

Կովերի աղբյուրի պատի վրա ամեն մի կթանի համար մի սեպածև և գլուխ ունեցող բիիր էր խրվում, որին կապվում էր ծամ ունեցող պարանը: Կթելու համար կովերն ու մատակները կապվում էին:

Յայլայում թաղերը ազգակցական համախմբումը հստակորեն չէին պահպանում, որովհետև հողամասերը, ազգակցական սեփականություն չհանդիսանալով, ով որտեղ հարմար էր գտնում՝ այնտեղ էլ կառուցում էր: Սակայն այն դեպքերում, երբ ազգակիցները յայլան միաժամանակ էին կառուցում, կից տներ էին ունենում: Այդպես էին վարվում նաև բարեկամացած երկու տարբեր ազգակցականություն ունեցող անձինք և ընտանիքներ: Յայլան գյուղի ձև էր ունենում և ինքնապաշտպանության նպատակով կլոր (շրջանաձև) պատկեր էր ներկայացնում: Որոշ տներ, որ իրար կից էին լինում, ակնատներ էին ունենում:

Ջավախքում յայլաներ հայերը կառուցել են 1830 թվականից բավական ուշ. մինչ այդ, հավանորեն վրաններից են օգտվել: Բարալեթի յայլան գուցե կարելի լիներ համարել ամենահինը, որտեղ համատեղ ամառանոց էին գնում բնիկ հայերն ու վրացիները՝ շուրջ 150 տուն-ընտանիք: Այստեղ նրանք ամառանոցային տներ ունեին: Յայլա բարձրանալու հին սովորությունը հարատևեց մինչև կոլտնտեսությունների կազմակերպումը: Վերջիններիս ժամանակաշրջանում եղած յայլաները վերածվեցին կաթնային ֆերմաների, ուր ամառվա սեզոնում ապրում էին կովկիթները և կաթ մշակողները:

Յայլա էին բարձրանում նախապես լավ կազմակերպված. հոտին ու նախրին հետևում էին բեռնված սայլերը, որոնք տանում էին անկողիները, թախտ կապելու տախտակները, փռոցները, կճուճներն ու ծափերը, պղնձե ամանները, տաշտերն ու քարսանքները, խնոցին, աթարը, հաց թխելու պարագաները, գիշերային լուսավորության իրեր, լուցկի, շորեր և այլն: Ընդունված էր, որ սայլով գնում էին երեխաներով մայրերը, ծիերով՝ հղի կանայք, մյուսները հետիոտն էին:

Ընդհանուր կարգի համաձայն, ամառանոց ունեցող գյուղում, բացի լծկանից, պահում էին նաև մեկական կով:

Մարում ամառանոց չունեցողներն իրենց ազգականների յայլաներն էին ուղարկում կանանց, որոնք համատեղ ուտեստով ապրում էին նույն հարկի տակ և մշակում իրենց կաթնեղենը առանձին-առանձին: Տանտիրուհին և ազգակից կիներ գիշերում էին թնդրտանը:

Կար փոխօգնության մի այլ ձև ևս: Սակավաթիվ տավար ու ոչխար ունեցողը խնդրում էր իր մերձավորներից մեկնումեկին՝ կթելու և խաբը տալու իր կաթի տե-

սակները: Այդպիսիք բարեխղճությամբ կթում և խաբի հերթը հասնելուց օր առաջ լուր էին ուղարկում, որ տիկինը գնար և ոչխարի ու կովի կաթն ստանար ու կաթնամթերքներ պատրաստեր: Վերջինս գալիս էր, գործը կատարում և մթերքներով վերադառնում տուն:

Յայլայի պաշտպանության ապահովման համար գյուղի ղեկավարությունը ամառանոցավորների հաշվին հատուկ զինված գիշերապահ էր վարձում, ով պետք է ապահովեր յայլայի անվտանգությունը, կանխեր գողերի հարձակումները և այլն: Պետք է ասել, որ որոշ գյուղերի յայլաներ չունեին մման պահակներ:

Ինչպես գյուղում, ամառանոցում էլ կովերը կթվում էին երկու անգամ՝ առավոտյան և երեկոյան: Բայց որոշ վայրերում մասնակի տարբերություն կար: Յայլայում սեփական աղբյի մեջ երեկոյան կթելուց հետո կթանները տարվում էին գյուղական համայնքի աղբը: Առավոտյան ետքըծեզին մախիրը քշվում էր արոտ, որտեղ վերջինս արածում էր մինչև ժամը 10-ի մոտերքը և բերվում էր կթելու: Յուրաքանչյուրն իր աղբում կովն ու մատակը կթում և խառնում էր մախրին: Դրանից հետո արոտ էին տարվում հորթերը²⁰⁰:

Ոչխարը գյուղերում մեծ մասամբ կթվում էր հով շվաքներում, առանձին դեպքերում՝ տներին կից աղբյներում: Իսկ ամառանոցներում այդ գործը կատարվում էր միայն բաց աղբյներում: Աղբյները մեծ լիներու դեպքում, հարյուրավոր ոչխար կթողների համար, ունենում էին երկու-երեք դուռ, իսկ կոլտնտեսություններինը երբեմն ավելի շատ դռներ էին լինում:

Անցյալում շատ քչերն էին միայն, որ ոչխարը կթում էին մեկ անգամ, որի նպատակն էր ապահովել գառների արագ աճը: Բայց ժողովրդի մեծ մասը կթում էր երկու անգամ՝ **առչընկիթ** և **էտընկիթ** (առչընկիթը վերջացնելուց հետո սկսվում էր էտընկիթը):

Խուզելուց առաջ ոչխարը և գառը լողացնելու սովորություն կար: Հյուսիսային գյուղերը Տաբաթուրի լիճն էին տանում հոտը և քշում ջրի մեջ: Նույն բանն էին անում մաս մյուս լճերում: Իսկ լճերից հեռու գտնվողները ոչխարը լողացնում էին ջրվեժների (շոռշոռ, չրոչրո) տակ՝ ընտանիքներով: Շատերը ոչխարը քշում էին առատաջուր գետերի մեջ և, մի քանի անգամ գետանցում իրականացնելով, մաքրում էին բուրդը:

Տաբաթուրիում լողացնում էին մաս տավարը:

Ամառանոցներում կանանց զբաղմունքը չէր սահմանափակվում միայն կաթնամշակությամբ: Նրանք լվանում և չորացնում էին խուզված բուրդը, մանում զգած բուրդը, գործում էին գուլպա, ձեռնոց, երեսնոց, հաց էին թխում և կերակուրներ եփում, լվացք ու կարկատան անում: Բրուտագործ կանայք մաս ամաններ էին պատրաստում, չորացնում և թրծում էին դրանք:

Հովիվն ու մախրապահը գրեթե մույն հասարակ հագուստն ու գույքն ունեին:

200 Ձավախքում 1970-ական թթ. վերջերին անասունները կթելու համար սահմանել են երեք նվազ (առավոտ, կեսօր և երեկո):

Զգեստների համալիրը բաղկացած էր շալե շալվարից ու բաճկոնից, հասարակ չուխայից, փափախից և տրեխներից: Իբրև վերարկու էին օգտագործում շալե հաստ **Ֆարաճիկը** և **այծենակաճը**: Նրանց գույքն ու զենքերն էին կազմում՝ մախաղը (**տավարճուղ**), մահակը, մտրակը, դանակը, դաշույնը, հազվադեպ՝ հրացանը: Նրանց ամենօրյա կերածը հաց ու պանիրն էր, ոչխարի կաթը, ինչպես նաև ոչ միշտ պատահող խորովում, որը եփվում էր հողաշերտի տակ, մորթու մեջ փաթաթված վիճակում՝ գետնի վրա կրակ վառելով:

Հովիվները քնում էին բաց երկնքի տակ, իսկ գույքը պահելու համար ունենում էին միայն մեկ երեսբաց **քող**: Հոտի պահպանությանն էին ծառայում գամվո շները, որոնցից շատերն ունենում էին **խըշտ**²⁰¹ կոչված վզնոցներ:

Հովիվներն ու տավարածները, անշուշտ, ոչխարի ու տավարի հիվանդությունները բուժելու որոշ փորձառություն ունեին: Ձեթի ճրագով ծծումբ էին ձխեցնում, որով յուրօրինակ ախտահանում էր իրականացվում: Յամանի (սիբիրախտ) հիվանդությամբ վարակված անասունին պառկեցնում էին, ոտքերը կապում և շիկացած երկաթաձողով դադում ուռուցքի չորս կողմը, ապա ծեծում ու ծածկում ձեռնաքաթի չափ տախտակի վրա խրած սուր գամերով: Դաբաղը բուժում էին կճղակներին ու դրանց արանքների միջնամասերին մավթ քսելով, իսկ բերանը բուժելու համար լեզուն դուրս էին քաշում, աղով տորում: Երբ ոչխարի պճեղների արանքում վերք էր առաջանում և որդնոտում էր, որդերը փայտե մալոխով դուրս էին քափում և վրան՝ մաքրված տեղին, անալի լոռ **վազնաթ** էին կապում: Եթե այս միջոցը չէր օգնում, ապա վերցնում էին **դըլըճօթի** կոչված բույսը (դեղաբույսը), երկու քարի արանքում ծեծելով վերածում էին խյուսի և կապում վերքի վրա: Երկու-երեք անգամ կրկնելով՝ վերքը լավանում էր: Ոչխարի պճեղի արանքում մսից գոյանում է ասկարիդի մման, նրա հաստության և 5-6 սմ երկարության սպիտակավուն գոյացություն, որը **մադկուլ** է կոչվում: Դրա միակ բուժումը դրա արմատախիլ անելն էր: Ուստի դրա չորս կողմը դանակով մաքրում, բաց էին անում և արցանով կամ ձեռքով քաշում, դուրս էին հանում, վերքին՝ դըլըճօթի կապում: Ոչխարը ճահճուտներում արածացնելիս, լյարդի վրա որդեր էին գոյանում: Դրանք մաքրելու համար ոչխարի մսուրքներում հարդ լցնում, գարի ու մավթ խառնում իրար և ուտեցնում էին: Խոզանի կաթնոտ և շաղաթաթախ խոտը արածող տավարը գազերից վքնում է: Փրկության միջոցներն էին թթու քան կամ աղաջուր խմեցնելը և կամ **կամռաշա** ճիպոտների կճեպներն ուտեցնելը: Ոչխարի վրա առաջացած վերքերը և մկրատի կտրածները բուժելու համար **աչիչ քարի** (պղնձարջասալի) փոշի էին ցանում: Ոչխարի և կամ այծի ոտքը կոտրվե-

201 **Խըշտ** բառը (խիշտ) ծագում է պարս. **խըշթ** բառից, որ նշանակում է տեգ, նիզակ, գեղարդ: Խըշտը շան պարանոցին կապվող սլաքավոր մանյակ է՝ կազմված շոթայի մման իրար միացվող մետաղական որոշ հաստության տափասալիկներից, որոնցից յուրաքանչյուրը ունենում է 3-ակնան սուր-սուր մետաղաքզեր՝ գալլին կամ հարձակվող շներին խոցելու համար:

լիս, հովիվները լեղի ձթով պատրաստած **յախուով** և բարակ ու նեղ տախտակներով այն հմտորեն կապում, լավացնում էին:

Կաթնամշակություն: Կովի և ոչխարի կաթի մշակումը կատարվում էր երկու եղանակով՝ անհատական և ընկերովի: Առաջին դեպքում կաթից բավարար ու պատշաճ արդյունք չէր ստացվում, ուստի ոչ միայն Ջավախքում, այլև ողջ պատմական Հայաստանում կազմակերպվում էր կաթնափոխանակության ընկերություն, որը հայտնի էր **խաբ, խար տալ, խաբ ու խագ, խապ**²⁰² և մմանատիպ անուններով:

Ուշ աշնանից մինչև ձմռան վերջը ցուրը չառած կովը շարունակում էր կթվել: Հունվարից մինչև խաբն սկսվելը նոր ծնած ոչխարների և կովերի առաջին երկու օրերի թանձր և դեղնավուն կաթից **դալ** էին պատրաստում: Այնուհետև կթված կաթը անհատական մշակման էր ենթարկվում, մինչև որ սկսվում էին խաբն ու խագը: Անհատական մշակման էր ենթարկվում նաև խաբի սեզոնը դադարելուց հետո կթվող կովերի կաթը:

Կովի և ոչխարի կաթը ծափերի մեջ **հում** էին լցնում, և 7-10 օրում հավաքված ու թթված այդ հումը հարում, կարագ ու թան էին ստանում: Տարոնցիները ավելի առաջադիմական ձև ունեին. կաթը մածուն մերում և ձեռքի ձձումով կամ մեծ խնոցիով հարում, կարագ ու թան էին ստանում: Նրանց այս եղանակը կանխում էր բրուցելոզի տարածումը մարդկանց մեջ՝ կաթը եռացնելու շնորհիվ:

Անհատական կաթնամշակության այդ ձևերի ժամանակ, երբ կաթն ունևոր տնտեսություններում բավական շատ էր լինում, նաև գլուխ և ջիվիլ պանիր էին պատրաստում, որին մախորդում էր կաթը թմբեցնող մերանի պատրաստումը, որը **դեղ բռնել** էր կոչվում²⁰³:

Խաբը ամանով կաթը փոխ տալու սովորությունն ու կարգն էր: **Խագը**՝ ճիպոտը, որի վրա **ծոնթ-խագեր** էին անում կաթը չափելիս: Խաբի համար դեռևս ձմռան կեսին խաբի գլխավոր ունևոր անդամը իր շուրջն էր հավաքում այն ընտանիքներին, որոնց հետ լավ հարաբերությունների մեջ էր գտնվում: Այդպիսի ընտանիքը խաբի մեջ **խաբգլոխ** էր կոչվում: Ընդ որում, թեև այստեղ հիմնական գործող անձինք կանայք էին, սակայն վերջնական, վճռական խոսքը տղամարդկանց էր պատկանում:

202 Ջավախքում, Ախալցխայում, Շիրակում և այլուր խաբ տալը կաթի փոխատվություն էր նշանակում: **Խաբ** բառը Հր. Աճառյանը բացատրելիս դիտել է, թե «Գրաբարում ունինք **յանթ տալ** - փոխ տալ ոճը, որ կուգայ թրք. **աման** բառեն: Նույն կազմությունն ունի **խաբ տալ**, որ կուգայ թրք. **գաթ-աման** ձևեն, որը նույնն է ստացվում հայ ռամկական արտասանությամբ՝ **խաբ**»: (ԳԲ, էջ 444): Ինչպես երևում է **յանթ տալ** քարգմանվել է թուրքերեն:

203 Դեղ ստանալու համար ոչխարի շրտանը չորացնում էին, փոքր կճուճի մեջ գցում, շիճուկ լցնում և ավելացնում երկու բուռ ջիվիլ պանրի դեղի համար՝ քառորդ բուռ աղ, սխտորի պճեղի չափ շիթ, երկու բաժակ խաշած ցորենի ջուր և խակ խաշած մի քանի հատիկ ցորեն: Երբ մի քանի օրվա ընթացքում հասունանում էր, օգտագործում էին: Ընդ որում, ոչխարի կաթով լցված մեծ պղնձի մեջ լցնում էին երեք շերեփի դեղ, որով մա թմբում էր երկու ժամում: Իսկ ջիվիլ պանրի նույն քանակի թթված (փռած) կաթին լցնում էին երկու շերեփի դեղ:

Երբեմն այնպես էր պատահում, որ խաբը կազմվում էր միայն ազգակիցներից: Բայց ոչ բոլոր դեպքերում էր հաջողվում դա, որովհետև ամենատարբեր պատճառներով ազգակիցների որոշ անդամներ ոչ թե իրենց հարազատների, այլ հարևանական խաբի մեջ էին մտնում: Հիմնական պատճառներից էին՝ որևէ ազգականի տունը թաղից հեռու գտնվելը, ազգակիցներից մեկի հարաբերությունների խզումը մյուսներից, խաբկից ազգակիցներից մեկի խարդախության բացահայտումը և այլն:

Խաբը կազմավորելուց հետո տղամարդիկ գրեթե այլևս դրա ներքին գործերին չէին խառնվում, որով խաբը ինքնին դառնում էր կանանց միավորում:

Եթե տվյալ գյուղը յայլա ուներ, խաբվորները իրենց կապերը նույնությամբ պահպանում էին նաև սարում, մանավանդ եթե բնակարաններն իրար մոտիկ էին: Գյուղում մնացած մեկական կովերի կաթը նույնպես խաբն էին տալիս:

Բացի գոտ ազգակիցների՝ խաբկից լինելուց, կար նաև հարևաններից կազմված խաբ: Այսպիսին կազմվում էր հատկապես տարածքային սկզբունքով, որի մեջ կարող էին մտնել 2-3 ընտանիքներ: Երբեմն ընտանիքների քանակը շատ ավելին էր լինում:

Խաբ ու խազի ընկերությունը չգրված կանոններ ուներ, որոնց ենթարկվում էին նրա մեջ մտնող բոլոր անդամները: Այդ կանոններն էին՝ կաթը ժամանակին տեղ հասցնել, ապահովել կաթի մաքրությունը, կաթը չխարդախել՝ ջուր չխառնել, կամ փոխադրելիս կաթնամանի բերանը ծածկել, եթե անձրև է տեղում, այծի կաթ չխառնել, այն նվազ յուղայնություն ունի, խաբի մեջ հավասարություն պահպանելու համար կաթը շրջանառության մեջ մտցնել յուրաքանչյուր ենթասեգոնում, գարնան և ամռան սեգոնների միջև ընկած շաբաթներին, որպեսզի շատ կամ քիչ կաթ ունեցողը հավասարապես մթերքներ պատրաստեր, այսինքն՝ ունենար միևնույն յուղայնությունը: Թեև բացարձակ հավասարություն պահպանելն անհնար էր, քանի որ կաթի որակը նույնիսկ տարբեր արոտներում արածացնելիս էլ տարբեր էր լինում: Այնպես որ կարևորվում էր ինքնին հավասարությունը պահելու մշտական ձգտումը բոլորի կողմից, որպեսզի բոլորն էլ բավարարված զգային իրենց: Ունևորները, օգտվելով հովիվներին և տավարածներին կաշառելու հնարավորությունից, կարող էին նրանց պարտավորեցնել, որ խաբը իրենց վրա լինելու ժամանակամիջոցում նախիրը և հոտը արածեցնեին առավել յուղատու խոտով հարուստ արոտներում: Այսպիսի դեպքերում խաբի անդամները բողոքում էին և անարդարությունը կանխում. խաբվորին իրավունք չէր վերապահվում ոչխարի կաթին կովի կաթ խառնել և հակառակը, կաթի փոխատվության կարգը սահմանվում էր ըստ կաթնաքանակի. առաջինը տալիս էին ամենաշատ կովեր և ոչխարներ ունեցողին, և այդ սկզբունքով ամենավերջինը կաթ ստանում էր ամենաքիչ ունեցողը, մատակի կաթը կովի կաթի հետ խառնել չէր թույլատրվում, ուստի մատակատերերը կաթնավոխատվություն միմյանց միջև առանձին էին իրականացնում: Իսկ եթե այդպիսի ընտանիքները միմյանցից հեռու էին

ապրում, ապա մատակի կաթը ամեն օր **հում** էին լցնում, թթվեցնում և հարում էին, իսկ տարոնցիները, ինչպես տավարի կաթը, մածուն մերում և ձծումով հարում էին:

Եմբաղերենք, թե **կաթը Հռոմսիմայի վրա էր լինում**. առավոտյան և երեկոյան՝ կովի ու կեսօրին՝ ոչխարի կաթը խաբի անդամները (խաբվորները) դուլլերով տանում էին նրա տունը: Յուրաքանչյուր փոխատու կաթը տալիս էր մի հայտնի ամանով, որը ստացողը տարվա սեզոնում պիտի հիշեր և չսխալվեր, թե նրան խաբելու փորձեր չէին արվում, որովհետև հավատում էին, թե խաբողն ու կեղծողը դժոխք է գնալու: Այդ ընտրած դուլլի կաթը տանողը չափում էր ծոնքով՝ ստացողի ներկայությամբ: Ծոնքը (մատի հաստությամբ փայտե կլոր ձող) իջեցնում էր կաթի մեջ, հասցնում հատակին. որտեղ որ կաթի մակերեսը նշան էր անում, տվողը դանակով ծոնքում (խագում) էր ու նորից մտցնում, ճշտում: Երբ դուլլից կաթն ավելանում էր, այդ էլ յուղահալիկով կամ ջրխմիկով էր չափում: Ընդ որում, յուղահալիկը լիքը լցվածը համարվում էր մեկ միավոր, իսկ կիսատը կամ քառորդը տարբեր անուններ էին ունենում:

Երբ **խաբը դառնում էր**, փոխ տվողը փոխ առնողի հետ այդ բոլորը շինուկով կամ ջրով իրար գումարում, ամբողջական դուլլերի էին վերածում և, այդպիսով, բազմաթիվ ծոնքերը իրար գումարելով պարզում էին, թե որ քուղայով (դուլլով) որքան է փոխ տված: Այժմ էլ դրա համար ստեղծվում էր մի նոր ծոնք և, վերջնահաշվարկում, կատարյալ ճշգրտությամբ որոշում էին իրենց տալիք-առնելիքը:

Բոլոր դեպքերում կողմերը երկուստեք պետք է հաշվեին նաև փոքր ամանով տրվող կաթի քանակը (կես, մեկ քառորդ և այլն):

Կար նաև կաթի փոխատվության հաշվարկման այլ տարբերակ ևս, որն էլ իր հերթին նույնպես ծառայում էր կաթի փոխատվության կարգի հստակ կազմակերպմանը:

Ինչպես երևում է, խաբ ու խազը համայնքային սովորություններից և կենսական-ցաղայի հարաբերություններ կազմակերպելու ձևերից լոկ մեկն է եղել: Թեև այն հետագայում որոշ փոփոխություններ է կրել: Վերևում տեսանք, որ ամառանոց մեկնող շատ կանայք օգնում էին իրենց հարազատներին՝ կթելով նրանց կովերն ու ոչխարները, և այն խաբ էին տանում: Որոշ ընտանիքներ իրենց խնամքին հանձնված կովերն ու ոչխարները կթում և կաթը խառնում էին իրենց կաթին ու մշակում միատեղ: Յայլայի խաբը վերջանալուն պես նրանք իրենց հարազատներին էին տալիս պանիր, յուղ, վազմաթ՝ ըստ անասունների գլխաքանակի:

Այս սովորություններից կարելի է գալ որոշ հետևության. այն, որ համայնքային հարաբերությունների ժամանակաշրջանում, ըստ երևույթին, թե գյուղում և թե ամառանոցում կաթը մշակվել է համայնքի համապատասխան մասնագետների կողմից և արդյունքը բաժանվել ըստ անասունների գլխաքանակի:

Կաթնամթերքների պատրաստման միջոցները կաթսաներն էին, ծափերը,

կնունճները, կավե և տախտակե տաշտերը, հնագույն, շարքայի ձվաձև կաթբամիչը, որ հեղունով գործում էին այծի հաստ մազից:

Կաթբամիչի երկրորդ տարբերակը, որ 20-րդ դարի սկզբներին ավելի էր տարածված, ձիու պոչի մազից գործած ալյուրմաղի փոքր տեսակն էր: Մաղի մեջ փռում էին 2-4 ծալ տված շղարշը և նստեցնում կաթսայի բերանին դրված երկու բարակ ձողերի վրա²⁰⁴: Շղարշի և վերոհիշյալ այծամազ կաթբամիչի միջով անցնող կաթի մեջ մազի անցումը բացառված էր:

Կաթ փռել էր կոշվում հով տեղում կաթը կավե կոնքերի (քարսանք) և տաշտերի մեջ լցնելը, որտեղ 2-3 օրում սերուցքը հավաքվում էր մակերեսին: Երբ համտես անելով ստուգվում էր կաթի թթված լինելը, սերուցքը նրա երեսից քաշում էին տափակ և ծանծաղ կավե, փայտե և հախճապակյա ափսեներով:

Փռած կաթը թթվելուն պես սերը հավաքում, ծափն էին լցնում, որ շարունակեթ թթվել: Իսկ կաթը լցնում էին վառած թոնրին դրած պղնձի մեջ: Կաթը տաքանալուն պես դեղը մեջը լցնում և շերեփով դանդաղորեն ու անընդհատ խառնում էին, որպեսզի չկտրվեր (չփտրվեր): Որոշ ժամանակ անց ջիվիլ պանիրն առանձնանում էր կաթից ու առաջացնում շիճուկ: Պանրաթելերը հավաքվում էին շերեփի վրա: Շարունակելով պանիրը դանդաղ պտտել կաթսայի մեջ, նրան էին միանում պանրային մասնիկները, և շիճուկն սկսում էր կապտել: Շերեփի վրա գոյացած պանրի մեծ զանգվածը **քաշ** էր կոշվում, որն այդ ժամանակ պղնձից հանվում, դրվում էր տաշտի մեջ, ձեռքերով շաղվում էր, ձգվում, ծալվում, նորից ձգվում ու կոխվում էր, որ ամրանար, առաձգական դառնար ու շիճուկը քանձեր: Այնուհետև քաշը կախում էին հորիզոնական դրված փայտից, որ քանձեր 24 ժամում: Դրանից հետո քաշը նորից պտտեցնում էին տաշտի մեջ, մի քիչ աղ էին ցանում ու վազնաթից քանձած շիճուկ էին լցնում, որ լճանար և բորբոսները կանխվեր: Հաջորդ անգամ այդտեղ էին դնում նոր **քաշեր**, մինչև որ խաբը դառնար: Այս անգամ պանիրը հանում էին, մի քիչ չորացնում և կտրատելով՝ շերտ առ շերտ դարսում տակառի կամ կարասի մեջ ու ամեն մի շերտը աղում: Այդ վիճակում թողնում էին լիքը լցված պանիրը 24 ժամ, որ **աղն ուտեր**, որից հետո աղաջուրը լցնում էին այնքան, որ կարասի պանրի երեսը ծածկվեր: Եթե ծափ կամ կարաս էր, երեսին շոր էին փռում, քարը դնում շորի վրա, իսկ եթե տակառ էր, պանրի վրա փայտե խաչ էին դնում և քարով ծանրացնում, որպեսզի պանիրը աղաջրից դուրս չնմար: Այս վիճակում ջիվիլ պանիրը կարելի էր պահել 8-10 ամիս:

Երբ կաթը շատ էր թթվում կամ դեղ խառնելու և շերեփով պտտելու կանոնները խախտվում էին՝ կաթը կտրվում էր, և ստացվում էր վազնաթանման **փտոր** պանիր: Այն, նման լինելով վազնաթին, երբեմն խառնում էին նրա հետ և թաղում մոխրի մեջ: Գործածում էին նաև աղ ցանելով:

204 Հմմտ. ԱՀ, 6, էջ 225:

Զիվիլ պանրից և փտորից անջատված շիճուկը նույն պղնձի մեջ շարունակում էին եփել երկար ժամանակ, որով վազմաթն անջատվում, երեսն էր ելնում: Շիճուկը լցնում էին նաև բարակիրան կարասի մեջ և դնում բարկ թոնրի մեջ, որտեղ եփվելուց ևս վազմաթն անջատվում էր: Պղինձը թոնրից հեռացնելով, և կարասը թոնրից հանելով՝ շիճուկախառն վազմաթը լցնում էին շալե տոպրակի մեջ՝ քամելու²⁰⁵:

Քամված վազմաթը դատարկում էին քարսանքի մեջ, աղ էին ցանում և, աղի կամ անալի լինելն ստուգելուց հետո, կոխում կճուճը և թաղում մոխրի մեջ: Վազմաթի կճուճի բերանը կտոր էին կապում, կավով ծեփում և գլխիվայր իջեցնում էին 10 սմ հաստությամբ լցված մոխրի մեջ, որից հետո հարկ էր մոխրով ծածկել բոլոր կճուճները, որոնք թողնվում էին մի քանի ամիս: Վազմաթը պահածոյացվում էր, համեղանում և օգտագործվում:

Փռած կաթից քաշված սերուցքը ծափի մեջ մի քանի օր թթվելուց հետո խնոցիով հարում, կարագ էին ստանում: Հարում էին փայտե խնոցիով, մեկ հոգով՝ ոտքերով հրելով:

Գլուխ պանիր պատրաստելու համար բացառապես օգտագործում էին ոչխարի և այծի կաթ: Խաբվորների բերած կաթը քամում էին պղնձի կամ լայնաբերան տակառի մեջ, լցնում էին դեղն ու խառնում և բերանը ծածկում: Երկու-երկուսուկես ժամում **թմրած** կաթը դառնում էր **դալամա**: Այդ ժամանակ դալամայի մեջ կես կամ մեկ դույլ տաք ջուր էին լցնում և շերեփով հանդարտ խառնում, որով թույլ թմրվածքը դառնում էր մածուցիկ, և անմիջապես անջատվում էր շիճուկը: Այս վիճակին հասնելիս, պանիր պատրաստողը կտավե խիստ գործվածքով տոպրակն էր լցնում դալաման այնքան, որքան պիտի լիներ տվյալ կավե կամ թիթեղյա ամանի չափով գլուխ պանիրը: Լցնելուց հետո այն թեքությամբ դրված սեղանի վրա թեթևակի ճնշում էին ու շփում այնքան, մինչև որ շիճուկը բավական քամվեր և լցվեր սեղանի ստորին ծայրին դրված տաշտը: Այդ գործողությունը կատարվում էր տոպրակի մի անկյան մեջ հավաքված դալամայի վրա, որպեսզի դյուրին լիներ պանիրը ձևավորել: Որքան լավ էր քամվում, այնքան ավելի ճնշումն ուժեղացնում էին: Ընդ որում, տոպրակի ազատ մասը ոլորելով ճնշումն ավելացնում էին, որպեսզի շիճուկն ավելի լավ քամվեր:

Երբ քամումը բավարար աստիճանի էր հասնում, տոպրակով հանդերձ պանիրն իր սուր ծայրով դնում էին կավե կամ թիթեղյա ձևավոր կամ ծակոտկեն ամանի մեջ՝ սրա տակի ու կողքի ծակերով շիճուկը քամելու համար: Կարճ ժամանակ անց վարպետը հանում էր տոպրակից և նորից տեղավորում նույն ամանի մեջ, այս անգամ՝ հակառակ կողմով: Քանիցս կրկնում էին այս գործողությունը, և պանիրը երկու կողմից միանման ձև էր ստանում: Այնուհետև վարպետը նույն ձևով պանիր էր պատ-

205 Տոպրակի վազմաթը քամվում էր 10-12 ժամ, կախված վիճակում: Դրանից հետո տոպրակի բերանը կապում ու դնում էին հարթ քարին, տախտակը դնում էին վրան, իսկ սրա վրա՝ ծանր քար, որով շիճուկը շարունակում էր քամվել ևս 12 ժամ անընդմեջ:

րաստում մնացած դալամայից և ձևավորում նկարագրված ձևով: Երբ պանրի բոլոր գլուխները ամանների մեջ էին լինում, մի ընդհանուր տախտակ որոշ բարձրության վրա կախում, և ամանները շարում էին վրան, որպեսզի 24 ժամ ևս շարունակվեր քամումը: Այնուհետև պանիրն իջեցնում էին տակառի աղաջրի մեջ²⁰⁶:

1898-ին Ախալքալաքում Սարգիս Եսայու Աբովյանը, ով ծագումով լոռեցի էր, հիմնել է կաթնամշակության ֆերմա²⁰⁷: 20-րդ դարի սկզբներին նման ֆերմաներ ունեին Անրո, Նիկո և Սարո Մարոյան եղբայրները, որոնց գերդաստանը հարյուրավոր ոչխարներ և 100-ից ավել կով էր պահում: Գերդաստանն ուներ իր ամառանոցը, որը գտնվում էր Ագանայի և Ալաթումանի սահմանների մոտ: Այստեղի շինություններում տեղադրել էին սերգաստ և կաթնամշակության այլ հարմարանքներ ևս: Խնոցին պտտվող սարք ուներ: Գերդաստանի ֆերմայում կովերն ու ոչխարները կթում էին վարձու կանայք, որոնց ղեկավարում էին երկու տանտիկինները:

Փոքր Խանչալիում 1910-ական թվականներին ոչխարի գլուխ պանրի ֆերմա հիմնել էր նաև շուրջ 1000 ոչխար ունեցող Մաթևոս Իսախրյանը:

Աշնանային պահվածք: Աշնան ցրտերին տավարը և ոչխարը լեռներից տեղափոխում էին ցածրադիր վայրերը: Աստիճանաբար տեղափոխվում էին նաև ամառանոց չբարձրացած գյուղերի հոտերն ու յոզերը՝ ընտրելով տաք ձորերն ու ժայռատակերը:

Սարերից իջնելուց հետո էլ տավարը և ոչխարը դեռ երկար ժամանակ արածեցնում էին դրսում: Երբ գիշերվա ցրտին այլևս չէին դիմանում, յոզը և նախիրը կապում էին ներսում, իսկ ոչխարը շարունակում էր մակաղել: Եվ երբ ոչխարը նույնպես սկսում էր մրսել, քշվում էր փարախ:

Գառ-վարձի հավաքումը տեղի էր ունենում ամառանոցից վերադառնալուց մեկ ամիս անց: Կողմերի սահմանաձայն պայմանի համաձայն ոչխարատիրոջն իրավունք էր վերապահվում հինգ²⁰⁸ ընտիր գառ առանձնացնել, որից հետո միայն հովիվը մնացածներից ընտրում էր լավագույնները: Հավաքելով մի տեղ՝ հովիվներն, ընկերների թվին համապատասխան, գառնախմբեր էին կազմում և չոփով վիճակ գցում՝ կատարելով այն 9-10 տարեկան երեխայի ձեռքով:

Հովիվների և տավարածների կողմից նախիրը կամ ոչխարի հոտն արածեցնելու

206 1970-ական թթ. կաթնամթերքների պատրաստման ձևերը անհատական տնտեսություններում պահպանվում են, բայց կաթ փռելու և սերուցքը հավաքելու եղանակին փոխարինել է սերգաստ մեքենան: Իսկ գլուխ պանիր պատրաստելու սովորությունը պահպանվում է կաթնայտղային գործարաններում:

207 Տես ՀՍՀ, հ. 1, Երևան, 1974, էջ 34:

208 Ջավախքի տարբեր բնակավայրերում, կապված նաև ոչխարատիրոջ գառների քանակից, թերևս հեղինակի նշած գառ-վարձի համար ոչխարատիրոջ առանձնացրած գառների կոնկրետ 5 թիվը պետք է որ հաստատուն թիվ չլիներ ողջ Ջավախքի համար (Կազմողի ծանոթագրումը՝ Ռ. Ղ.):

դադարեցումը հայտնի էր **թափել** անունով (**էսոր նախիրը թափեցին**): Բայց թափելը կատարվում էր աստիճանաբար: Առաջինը թափում էին հորթերը՝ **հորթընթող** անունը ուներ: Երկրորդը՝ նախիրը՝ **նախըրթող** և երրորդը՝ ոչխարը՝ **օչխըրթող** անունով էին կոչվում:

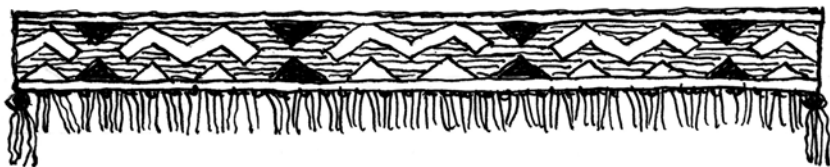
Նախըրթողից և օչխըրթողից հետո մի տեսակ վերականգնվում էր անհատական արածեցման ձևը: Դրանից հետո հորթերն այլևս արոտ չէին տարվում, իսկ տավարի և ոչխարի հետագա արածեցումը կազմակերպվում էր այսպես. լծկանը շարունակում էին արածեցնել պատանիները, տավարը հանդ էր տարվում ընկերակցությամբ (իրար հետ միանում էին 5-10 տուն և ամասունների գլխաքանակի հաշվով հերթով արածեցնում էին), իսկ այն ընտանիքները, որ արածեցնող չէին ունենում, վճարում էին դրամով: Ընդ որում, արածեցնողը ամասունի կորստի դեպքում պատասխանատու էր լինում: Պատասխանատու էին նաև ընկերակցողները:

Ոչխարը նույնպես ընկերովի էին արածեցնում. 2-3 ունևոր կամ 5-10 միջակ տներ միավորվում էին և հերթով, ըստ ոչխարի գլխաքանակի, տանում արոտ:

Խոյ ունենում էին 20-ից ոչ ավելի մաքի ունեցող բոլոր ընտանիքները, որից էլ օգտվում էին սակավ թվով ոչխար ունեցողները: Նոյեմբերին խոյը խառնում էին ոչխարին՝ **դոչը խառնել** անվանումով: Այդ ամիսը կոչվում էր **դոչի ամիս**: Խոյը ոչխարին խառնելիս հատուկ ծիսակատարություն էր տեղի ունենում. նրա **գլուխը խաչաձև ներկում էին կարմիր ներկով**: **Ներկում էին նաև մեջքը՝ մեկ-երկու տեղ**: Որպեսզի խոյից ծնված բոլոր գառներն էլ էգ լինեին, նրա մեջքին մի աղջնակ էին նստեցնում և ման ածում:

Շատերը ոչխարի բեղմնավորման ողջ սեզոնի ընթացքում խոյին հատուկ էին կերակրում, տուն բերելիս անմիջապես առանձնացնում և ընտիր խոտ ու հարդով գարի էին տալիս: Իսկ առավոտյան նրան 3-5 հում ձվի պարունակություն էին խմեցնում:

Երբ տվյալ օրը մերձավորվում էր հարևանի մաքին, խոյը պետք է նրա հետ գիշերեր, ուստի ոչխարատերը նրան նշված ձևով կերակրելու պարտավորությունն ուներ:



ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԼՐՀԵԱՏԼԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ





ինչև 19-րդ դարի 50-ական թվականները Ախալքալաք և Ախալցխա քաղաքները գլխավոր արհեստների գծով պահպանում էին արտադրության հին ավանդներն ու եղանակները, իսկ գյուղը՝ տնայնագործության այն ճյուղերը, որոնք կապված էին հողագործության, անասնապահության, կաթնատնտեսության և գյուղական կենցաղի այլ բնագավառների հետ: 1860-1870-ական թվականներին, սակայն, ռուսական արդյունաբերական ապրանքների և տեխնիկայի աստիճանական տարածման ազդեցության ներքո Անդրկովկասի, այդ թվում նաև Ջավախքի, արհեստագործության մեջ նկատելի են դառնում որոշակի տեղաշարժեր: Եվրոպական և ռուսական ֆաբրիկա-գործարանային ապրանքների ներթափանցման հետևանքով Կովկասում մոռացվում են մի շարք տեղական արհեստներ, որով «ռուսական կապիտալիզմը Կովկասը ներգրավում էր համաշխարհային ապրանքաշրջանառության մեջ, համահարթում էր հիմնավորց նահապետական ինքնավարության տեղական առանձնահատկությունները, իր գործարանների համար շուկա էր ստեղծում»²⁰⁹: Այս համահարթման շոշափուկները հասել էին նաև Ախալքալաք և Ախալցխա, որի հետևանքով այդ քաղաքներում, ինչպես կտեսնենք, առաջացել էին և՛ տեղական, և՛ եվրոպական ոճի զգեստների դերձակների, գդակ կարողների և այլ արհեստավորական խավեր: Գյուղական բնակավայրերում, սակայն, տնայնագործության մեջ երկար ժամանակ հարատևում էին համայնքային հարաբերությունների վերապրուկները, որոնք էին՝ համագյուղացիների համար փոխադարձորեն ձրի գործիքներ ու իրեր պատրաստելն ու տրամադրելը, զգեստներ կարելը, բուրդ զգելն ու մանելը, ասեղնագործելը և այլն:

Տնայնագործության մեջ ստնում էին բրդի մշակումը, շալագործությունը, թաղիքագործությունը, գորգագործությունը և կարպետագործությունը, դերձակությունը, կաշվի մշակումը, խեցեգործությունը և այլն, որոնց նկարագրությանը կանոնադրամանք առանձին-առանձին: Ջավախքի գյուղական տնայնագործները և արհեստավորները, տեղերում աշխատելուց բացի, շրջում և աշխատում էին նաև մոտիկ ու հեռավոր գյուղերում: Այսպես, պայտարները սեփական գյուղերին սպասարկելուց բացի, աշխատում էին նաև հարևան գյուղերում՝ դրանց տնօրինության հետ մախսօրոք պայմանավորվելով: Այս կերպ պայմանավորվելը **գեղ բռնել** էր կոչվում, և մեկ ուրիշ պայտար այդ գյուղում աշխատել չէր կարող: **Գյուղ բռնելու** սովորություն ունեին նաև վարսավիրները: Իսկ մյուս շրջիկ արհեստավորներն անարգել մուտք էին գործում ցանկացած բնակավայր:

Բրդի մշակմամբ զբաղվում էր իգական սեռը, եթե նկատի չունենանք ոչխար խուզելը: Բրդի մշակման բոլոր միջոցները, բացի ճախարակներից, ամբողջապես հասարակ ու պարզունակ էին: Իլիկով մանելը, ինչպես նաև հյուսել-գործելու գրեթե

209 Ժամանակի մարքսիստական գրականությունից և ռուսական բուլժեիկյան մամուլի նյութերից:

բոլոր եղանակները և գործիքները հայտնի էին հնագույն անցյալից: Ոչխար խուզելու մկրատին Բարձր Հայքում և Ջավախքում 19-րդ դարի վերջերին փոխարինել է եվրոպական մկրատը: Հին մկրատը, որը մեզ էր հասել վաղ ժամանակներից, բաղկացած էր երկու մասից, և դրանով խուզում էին երկու ձեռքով: Իսկ եվրոպականը, որը գործում էր դերձակի մկրատի սկզբունքով, աշխատավորության մեջ լայնորեն տարածվելով՝ դուրս մղեց հինը:

Բուրդը թակերով լվացվում էր գետափերին և աղբյուրների մոտ:

Բուրդը գգելու գործիքներն էին սանդերքը և անեղը: Սանդերքով աշխատում էին կանայք, իսկ անեղով՝ տղամարդիկ: Սակայն Ջավախքում անեղ գործածողները հազվագյուտ էին: Որոշ վայրերում դրանով կանայք էլ գգում էին կարճ բուրդ, չոփ, մազ և տֆտիկ:

Սահմանափակ քանակությամբ բուրդը գգում էին տան կանայք և աղջիկները: Իսկ մեծ քանակությամբ բուրդ ունեցողները գգող աղջիկներ ու հարսներ էին հրավիրում ազգական և հարևան ընտանիքներից: Նրանց թիվը երբեմն հասնում էր մույնիսկ 30-ի: Այդ հավաքը **մաճի**²¹⁰ էր կոչվում:

Բուրդ մանելու միջոցները 3 (երեքն) էին՝ հնագույն մանիչ **քարմանը**,²¹¹ իլիկը և ազգային ճախարակը: 20-րդ դարի սկզբներին Ռուսաստանից մուտք էր գործել նաև եվրոպական ճախարակը, որն էլ կարճ ժամանակամիջոցում դուրս մղեց տեղականը:

Իր պարզությամբ հայտնի մանիչն էր իլիկը՝ կազմված **գնդից, պոչից և ճեռից**: Գունդը պատրաստվում էր փայտից և ոսկրից: Մանելիս օգտագործում էին փոքրիկ, գոգնոցաձև կաշվե **փոստալ**, որը կախում էին աջ կողքից ցած՝ իլիկը նրա վրա դյուրությամբ պտտեցնելու և միաժամանակ, հագուստը պաշպանելու նպատակով:

Խ. Ա. Վերմիշը հավաստում է, թե Ջավախքի տնայնագործության մեջ ամենակարևոր բնագավառներն էին շալագործությունը, գորգագործությունը, թաղիքագործությունը և այլն: Նա հատուկ ուշադրություն է դարձնում Հեշտիայի և Ուճմանայի տնայնագործների վրա, որոնք ամենամշակունիներն էին հատկապես թաղիքագործության ու կարպետագործության արտադրության մեջ: Այս գյուղերում և Ախալ-

210 **Մաճի-մէճի**, արաբ. բառացի **գալուստ** է նշանակում: Իսկ Ջավախքում դա նշանակում էր բուրդը գգող կանանց և աղջիկների խումբ: Այլ վայրերում էլ պահպանված էր **գեղտուն** տերմինը՝ **բուրդ գգելու տուն** պարզ նշանակությամբ:

(Գանձայում երևույթը հայտնի էր **մըճի** անվանումով, որը երկրորդաբար ուղեկցվում, նաև ընկալվում էր աղջիկ տեսնել-հավանելու լավ հնարավորություն: Իմ Արշալույս՝ միջնեկ քեռայրիս համար ինձ՝ դեռևս մատնաչափ երեխայիս է հրահանգվել բուրդ գգող աղջիկներից ընտրություն կատարելու պատիվը, և ես մատով անսխալ ցույց եմ տվել իմ ապագա Լուսիկ քեռեկնոջը: Կազմողի ծանոթագրումը՝ Ռ. Ղ.):

211 Քարմանը մատիտի հաստության և 20-22 սմ երկարության ձողիկ էր: Պատանի հովիվները դրանով հաստ քելեր էին մանում: Աշխատանքը կատարվում էր քարմանն աջ ձեռքի մեջ պտտեցնելով և ձախ ձեռքով բուրդ մատակարարելով:

քաղաքում կային գգրարներ,²¹² որոնք, շրջելով, բավարարում էին ժողովրդի պահանջները, մասնավորապես թաղիքագործության գծով: Հեղինակի հավաստմամբ Ախալքալաքի, նաև Ախալցխայի հայերի մեջ գործվում էր երկու տեսակ շալ. լավագույնը **եռշալի** էր կոչվում²¹³, իսկ սովորականը՝ **շուլֆաշալի**²¹⁴: Եռշալին գործում էին լավագույն բրդից, որին խառնում էին ցածրորակ մետաքս²¹⁵: Իսկ սովորական շալի համար օգտագործում էին բոլոր տեսակի բրդերը:

Խ. Ա. Վերմիշևը Ջավախքի տնայնագործության և արհեստների վերաբերյալ հաղորդումներում նշում է, որ 1877-1878 թվականների ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով 1880-ական թթ. դրանք որոշ աշխուժություն ապրեցին: Յուրաքանչյուր տան մեջ կարելի էր տեսնել 2-ական գործվածքային դագգահ: Նույնիսկ Մաճատիայում և Մեծ Գյոնդուրայում յուրաքանչյուր ընտանիքում կար 4-ական դագգահ: Այդպիսի արտադրության շնորհիվ գյուղացիները դրսից ամենևին գնումներ չկատարելով, օգտագործում էին իրենց սեփական գործվածքները: Նրանք նույնիսկ **ալաջա** կոչված կիսամահուդը և գործվածքների մյուս տեսակները տներում էին պատրաստում:²¹⁶

Շալագործությունը, Ե. Լալայանի հավաստմամբ, նույնպես արագ զարգացում ապրեց նշված ռուս-թուրքական պատերազմից հետո. «Շատերը,- գրում է նա,- միայն ման ու փոխ առնելով, ամբողջ գեղաստանի հանդերձը լիովին հոգում էին»: Սակայն, հենց պատերազմից հետո գյուղական հիմնական բնակչությունը, առավել կարևորություն տալով ֆաբրիկայի արտադրությանը, որոշ չափով թուլացնում է

212 Խ. Ա. Վերմիշև, նշվ. աշխ., էջ 182:

213 Եռշալին **գետնագործ** կոչվածն է, որից մեծ մասամբ չուխա էին կարում: Այն գործվում էր գետնի վրա փռված ու ձգված վիճակում: Գործող կանայք երկու շաբաթ անընդհատ աշխատում էին ծնկաչոք դրությամբ:

214 **Չուլֆաշալի** կիսաթուրքացված բառն առաջացել է **շուլֆալի** շալ բառերի թարգմանությունից:

215 15 արշինանոց կտորի բրդին խառնում էին 1 գրվանքա վատորակ մետաքս: Եռշալիի արշինն արժեր 50 կոպեկից մինչև 1 ռուբլի, իսկ չուլֆաշալիի արշինը՝ 25-30 կոպեկ: Եռշալիի լայնությունը 8 վերշոկ էր, երկարությունը՝ 15 արշին (քաշը՝ 2 հոխա կամ 6 գրվանքա): Ջուլիակը դրա վրա աշխատում էր 15 օր: Չուլֆաշալիի լայնությունը 6 վերշոկ էր, երկարությունը՝ 16-18 արշին, քաշը՝ 8 գրվանքա: Ի դեպ, շալի լայնությունը կախված էր պատվիրատուի պատվերից: Վերնագգեստի համար նախատեսված շալի լայնությունը 6 վերշոկ էր, իսկ շալվարի համար նախատեսվածը՝ 8 վերշոկ, որը և շուկայի պահանջն էր, իսկ սովորական շալի լայնությունը 10 վերշոկ էր (անդ, էջ 185): Հմմտ. Խ. Ա. Վերմիշևի նույն աշխատության 188 էջը: Նշենք, որ 1920-ական թվականներին սովորական շալի 10 վերշոկ լայնությունը պահպանվում է նույնությամբ:

216 Խ. Ա. Վերմիշև, նշվ. աշխ., էջ 183:

Անդրադառնալով դուխարոռների տնայնագործությանը, Խ. Ա. Վերմիշևը նշում է, որ այստեղ կապույտ և ավելի մուրք շալ-մահուդ էին արտադրում, հակառակ հայկական շալ-մահուդի, որ առհասարակ շագանակագույն էր (անդ, էջ 185): Դուխարոռների գործվածքները 4 տեսակ էին, որոնց նախընտրությունը կատարվում էր ըստ համապատասխան զգեստի և շորատեսակի ընտրության (անդ, էջ 187):

տմայնագործական շաղի արտադրությունը: Այնպես որ, այլևս 19-րդ դարի վերջերին «...միայն դուխաբոռներն ու քրդերը շարունակում են իրենք պատրաստել իրենց բոլոր հանդերձների կտորները»²¹⁷»: Տնայնագործության այս ճյուղն իր հին դերի մեջ էր մինչև 1920-ական թվականների վերջերը: 1930-ական թվականների կեսերին շալագործությունը նվազեց և նույն տասնամյակների վերջերին լիովին վերացավ: Այս արհեստի երկար պահպանվելու հիմնական պատճառն այն էր, որ տղամարդկանց անդրավարտիքները, բաճկոնները, չուխաները, երբեմն արխալուղները, ֆարաճիկները, կանանց աշխատանքային դուլերը (փեշ), մաս գոգնոցները, երբեմն էլ խրխանները կարվում էին շաղից: Երեխաների վերնագգեստներն էլ հաճախ շաղից էին կարվում: 1930-ական թվականներին գյուղ թափանցեցին արդյունաբերական արտադրության հագուստներ, որոնք աստիճանաբար դուրս մղեցին շալե հագուկապը:

Ավելի նուրբ կտավի վերաբերյալ որոշ տեղեկությունները դարձյալ ստանում ենք Խ.Ա.Վերմիշևի միջոցով: 1880-ական թվականների կեսերին նա հիշատակել է **բյազի** կամ վերջինիս նման գործվածքի մասին, ասելով, թե բյազ գործելու համար գյուղացիները բամբակ էին գնում և թել մանում, թելը շուկայում ավելի թանկ վաճառելով՝ նորից հավելյալ դրամով բամբակ էին գնում և, այս ձևով փոքով բամբակ ձեռք բերելով, օգտագործում էին տարբեր գործվածքների համար²¹⁸: Ե. Լալայանը նույնպես վկայում է, թե գյուղական կանայք «գործում են տեղական բրդից կտավ»²¹⁹»: Տնայնագործության մեջ կարևոր նշանակություն ունեն հայերի հնամենի հյուսվածքագործությունը, որ այսօր էլ կատարվում է ճաղերով ու հելուններով: Այս երկու գործիքներն էլ պատրաստվում էին երկաթե բարակ ձողիկներից: Ճաղի հինգ ձողիկներով գուլպա, հողաթափեր, թևոցներ, ձեռնոցներ էին գործում և հելունով՝ թիկնոց շալ, կարճ վերնագգեստ, վզնոց (շարֆ), տաք հագուստներ և այլն:

Ինչպես երևաց, Ջավախքում ջուլիակությունը 19-րդ դարի վերջերին ուներ անհատական-ընտանեկան արտադրության բնույթ: Մինչդեռ Ախալցխայում այդ նույն ժամանակամիջոցում տնտեսագետ Խ. Ա. Վերմիշևը դիտել է այդ արհեստի մասնագիտացման ձևավորումը²²⁰:

217 Ե. Լալայան, **Ջավախք** (ԱՀ, 1, 1896, էջ 211-212): Ընդհանուր առմամբ ոստայնակությամբ պարապողների թիվը 1885-1889 թվականներին Լալայանը հաշվել է 4528 մարդ, միջին հաշվով՝ 906 մարդ (նույն տեղում, էջ 212):

218 Ըստ Վերմիշևի՝ բյազանման կտավը գործվում էր բոլոր գյուղերում: Այդ գործվածքի լայնությունը 7-8 վերշոկ էր և երկարությունը՝ 16 արշին, որի համար պահանջվում էր 4,5 ֆունտ բամբակ: Բյազի արշինն արժեր 15 կ.. իկ ամբողջ կտորը՝ 2ռ. 40 կոպեկ (Խ. Ա. Վերմիշև, նշվ. աշխ., էջ 183-184):

219 Ե. Լալայան, նշվ., աշխ. (ԱՀ, 1, էջ 211): Կ. Գրիգորովը 1893-ին հաղորդել է, թե միայն Կարծախ գյուղում գործվածքի արհեստով զբաղվում էին 50 տղամարդ և 5 կին: Բացի դրանից այստեղ 120 կին զբաղվում էր կավագործությամբ, 22 տղամարդ՝ փայտագործությամբ և 97 կին՝ կողովակիություններով (Կ. Գրիգորով, Կարծախ գյուղը, **ՍՄՕՄԿ**, թող. 17-րդ, Թիֆլիս, 1893, էջ 96):

220 Խ. Ա. Վերմիշև, նշվ. աշխ., էջ 182-183:

Շալագործության դազգահը **շալի հոր** էր կոչվում, որը կրկնում էր Հայաստանի բոլոր նահանգների ջլկահորերի կառուցվածքը և չափերը: Նույնն էին նաև նրա սապն ու սանրը, մանճուկն ու մյուս մանրամասները:

Շալի հոր անունը ծագել է նրանից, որ խոր անցյալում շալագործի ոտքերով գործվող սարվածքը գետնափոր տեղում էր հաստատվում, և այդ իսկ պատճառով էլ անշարժ էր մնում: Իսկ 19-20-րդ դարերում բոլոր դազգահները դրվում էին հողե կամ տախտակե հատակի վրա և շարժական էին:

Շալագործները հիմնականում կանայք էին, բայց փոխանիփոխ գործում էին նաև տղամարդիկ: Կողմնակի մարդիկ օգնում էին հինելիս, մանճուկը լցնելիս և այլ դեպքերում: Շալից, որ սովորաբար միագույն էր լինում, կարում էին ցանկացած զգեստ: Ոմանք կանանց աշխատանքային զգեստացու սալիտակ շալի եզրերին կամ միջին մասերում սև շերտեր էին պատվիրում: Իսկ ամենօրյա և տոնական զգեստներ կարելու համար գործում էին զարդարուն շալ: Դրա համար հենքին սալիտակ, սև, գորշ և կարմիր թելերով շերտեր էին անում և փորը (մեջը) զցում տարբեր գույնի թելեր՝ համապատասխան լայնությամբ քառակուսիներ ստանալով: Այդպիսի շալը հիմնականում գործվում էր նուրբ մանվածքներից:

Շալ լմել: Բրդից գործված շալը առանց վերանշակման չէր կարող հագուստի նյութ դառնալ: Այն պետք էր տաք ջրով թրջել և երկար ժամանակ տրորելով խտացնել: Եվ այդ երևույթը **շալ լմել** էր կոչվում:

Լմելու ավելի հարմար ձևը երկու հոգով (ոտքերով) տրորելն էր, որը կատարվում էր գոմասենյակի տախտակե բազմոցի վրա: Տախտակե բազմոցը պատին հենվող բազրիք ուներ: Դրանից 40-45 սմ հեռու և գուգահեռ կանգնեցնում էին մի այլ բարձր տախտակ, որով առաջանում էր յուրօրինակ արկղ: Նրա մեջ, իրար դիմաց նստողների համար, փափուկ հենարան-նստարաններ էին ստեղծում ծալված կարպետներից և թաղիքից այնպես, որ նստողների ոտքերը հասնեին իրար: Շավարները մինչև ծնկները քշտած երիտասարդները բոբկանում, թեքությամբ նստում էին այդ արկղի մեջ, մեջտեղում ունենալով տաք ջրում թրջած ու կիսաքամ արած շալի գունդը: Այնուհետև հերթով նախ նրանցից մեկն էր ոտնաքաթով այդ զանգվածը գլորելով հրում ընկերոջ կողմը, վերջինս էլ իր ընդունածը կրունկով գլորում-հրում էր ներքև՝ դեպի ընկերը: Ապա գործն սկսողն այս անգամ մյուս ոտքով էր հրում շալի գունդը, և դիմացինն ընդունածը մյուս ոտքով էր կրնկահար անում, հրում մյուսի կողմը: Այս գործողությունը շարունակ և անընդհատ կրկնվում էր, և շալագունդը չորս ոտքերի մեջ գլորվում ու գլորվում էր: Այնպես որ, շարժումն ընդունում էր գրեթե մեքենայական բնույթ: Որպեսզի տրորվող շալն ավելի արագ լմվեր, զանգվածին ոտնահարվածներ էին տալիս մրճածն թակի նման: Սա զգուշություն էր պահանջում, որպեսզի ոտքերով դիմացինի ոտքերին չհարվածեին:

Մոտ 45-50 րոպե լմելուց հետո, ընդմիջում էին անում, իսկ տանտերը շալը նորից

թրջում էր տաք ջրի մեջ, և լմելու գործողությունը արդեն շարունակում էր հաջորդ գույգը:

Լմողները, որ հրավիրվում էին ազգական և հարևան ընտանիքներից, լինելու էին առնվազն 2-3 գույգ: 20-25 արշին շալի լմումը տևում էր ակրաստից մինչև էտընք-վան: Գործն ավարտելուց հետո տանտերը շալը մի անգամ ևս տաք ջրով թրջում էր, քամում և սեղան-տախտակի վրա բարակ գլանով գլանում: Փաթաթում-գլանումը կատարելիս նա իր քշտած բազուկներով գլանը հետ ու առաջ գլորելով՝ միաժամանակ տրորում, բազուկներով հարվածում, լմումը լրացնում էր, եզրերն ուղղում, կոկում, ձգում, որպեսզի գլանի եզրերը լիովին հարթ լինեին: Գլանողին օգնում էր մի ուրիշ տղամարդ՝ դիմացը նստելով ու շալը ձիգ պահելով: Սեղանի վրա այս վերամշակումը հայտնի էր **բագկըլումք** անունով:

Գլանված թաց շալը այդպես պահում էին երկար ժամանակ և հաջորդ առավոտյան բացում, պարանից կախում ու չորացնում էին:

Բացի նստած լմելուց, կար շալ լմելու մի ավելի հին ու դժվարին եղանակ: Դա **գոռվ շալ լմելն էր**: Գոռը երեք-չորս մետր երկարության տաշտածև հարմարանք էր՝ շինված երեք տախտակից: Տակը (հատակը) ատամնավոր էր: Կողերը հաստ տախտակներ էին: Սրանց ծայրերն ունեին մեկական գոտի, որոնցով ամրանում էին: Հատակի լայնքը 35-40 սմ էր, բերանինը՝ 50-55 սմ: Ծայրերը բաց էին:

Գոռը թեք դիրքով հենում էին գոմի առորմիին, իսկ ստորին ծայրին դեմ էին տալիս ծանր քար, որ աշխատանքի ժամանակ անշարժ պահեր:

Առորմիի վրա, գռի աջ ու ձախ անկյունամասերին մոտիկ, երկաթե օղակներ էին գամում, որոնք մշտապես ծառայում էին նույն նպատակին: Պարանի մի ծայրը կապում էին աջ, մյուսը՝ ձախ օղակին: Ստացվում էր երկտակ պարան, որի ստորին ծայրը պիտի մոտենար գռի ստորին ծայրին: Պարանը շալ լմողի համար էր: Երբ շալի զանգվածը տաք ջրում թրջվելուց հետո զցում էին գռի մեջ, լմողը, բոբիկ ու ոտքերը քշտած, մտնում էր գռի մեջ ու բռնում չվանի օղակից: Աջ ձեռքով կառչում էր օղակի աջ թևին, ձախով՝ ձախ թևին: Եվ, մերթ աջ ու մերթ ձախ ձգելով, լմողը շալագունդը, ոտքերով տրորելով, հրում էր վեր: Հասցնելով վերին ծայրը՝ լմողը, ոտնատակերին տրորելով շալի զանգվածը, աստիճանաբար այն ցած էր բերում: Տրորելով ու խփելով, չվանից կախվելով՝ նա հասնում էր ելքի մոտ ու այստեղից, շալը կրկին հրելով վեր, բարձրացնում էր այն՝ նորից ու նորից կրկնելով նույնը: Չվանի օղակաձևությունը նրա համար էր, որ բարձրանալիս և իջնելիս, ձեռնափոխ անելու ժամանակ, շալի զանգվածը լմողի ձեռքից վայր չընկներ:

Այս լմելաձևի ժամանակ, նայած շալի քանակությանը, աշխատանքի էին հրավիրվում ուժեղ պատանիներ, որպեսզի նրանք տան տղաների հետ կազմեին 7 գույգ: Հրավիրվածները չէին վարձատրվում, բայց 2-3 անգամ, սրտալի ու առատասեղան, հյուրասիրվում էին: Որպեսզի շալը չսառեր, և աշխատանքը նպատակային ընթա-

նար, հոգնող զույգերն անմիջապես փոխարինվում էին նորերով: Շալը չորանալիս երբեմն-երբեմն տաք ջուր էին ցողում, որպեսզի խտացումն արագանար:

Լմումն ավարտելուց հետո, վերոհիշյալ ձևով **բազկընումք** էին տալիս: Աշխատանքը տևում էր 6-7 ժամ, եթե, ասենք, լմվում էր 10-12 արշին շալ:

Մինչև 5 արշին շալը, որից գոգնոց էին կարում, եռման ջրում թրջում, քամում և լմում էին այսպես. տղամարդը, երբեմն մաս կիներ քթոցը թեք կործում էր, տակի մասը հեցում էր փորին և շալը մերթ աջ ձեռքով, մերթ ձախով տորերելով, իջեցնում ու բարձրացնում էր: Ժամանակ առ ժամանակ կամ էլ հանգստից հետո շալը նորից էին թրջում տաք ջրում՝ կրկնելով անհրաժեշտ գործողությունը: Ավարտում էին՝ բազկընումք տալով: Աշխատանքը տևում էր 3-4 ժամ:

Ջավախքի ազգաբնակչությունը, գյուղերում և քաղաքներում համատարած, գորգագործական արհեստն ու արվեստը էապես իր հետ բերել, մոծել էր այստեղ Կարնո նահանգից: Ջավախքցու բարբառում **գորգ** բառի փոխարեն այսօր էլ գործածվում է **խալի** բառը: Բրդաթելերն անցյալում ներկում էին բուսական ներկերով: 19-րդ դարի վերջերից օգտագործում էին մաս քիմիական ներկեր²²¹: Բոլոր դեպքերում գորգի համար ընտրվում էր ոչխարի գարնան բուրդը: Կանայք գորգը գործել և այժմ էլ գործում են տորքի վրա: Անցյալում գորգը մեծ մասամբ պատվերով էին գործում, իսկ ոմանք էլ գործում էին և վաճառում: Գորգագործը երբեմն գորգի ծայրին թողնում (գործելով գրում) էր տիրոջ կամ էլ գործողի անունը:

Կարպետը և բրդե պարկերը պատրաստում էին միևնույն տորքի վրա: Աշխատանքը հիմնականում կատարվում էր կանանց ձեռքով: Յուրաքանչյուր մեծ գյուղում մեկից ավելի կարպետագործ էր լինում: Կարպետագործ ընտանիքները մեծ մասամբ կատարում էին հարևանների պատվերները: Եվ վարձն էլ հաճախ տրվում էր բնամթերքով: Ինչպես գորգերը, կարպետներն էլ գործողները երբեմն վաճառում էին:

Ըստ որակի՝ կարպետները ևս տարբեր էին լինում: Կային գորգի բարդ զարդանախշերով կարպետներ, որոնց գույները մեծ մասամբ ընտրվում էին կարմիրի տարբերակներից: Գույների գամմայում ներկա էին լինում մաս սևը, կապույտը, սակավ՝ դեղինը: Առհասարակ հայկական մեր գորգի հիմնագույնը մուգ-բալագույն կարմիրն է համարվել, կարմիր գույնը՝ իր թունդ, վառվռուն, թերևս մաս խամրուն-անփայլ նրբերանգների մեջ:

Երկրորդ կարգի հասարակ կարպետները զուլավոր էին լինում. իշխող գույներն էին սևն ու սպիտակը: Մրանց բուրդը մույնպես երկրորդ կարգի բուրդ էր լինում:

221 Քաղաքում, ուր կային հմուտ ներկարարներ, օգտագործում էին միայն քիմիական ներկեր: Գրանց օգտագործումը հավանորեն սկսվել է ավելի վաղ՝ 19-րդ դարի կեսերին: Գյուղերում այդ ներկերը տարածողները փերեզակներն էին: Խ. Ա. Վերմիշևը 1880-ական թվականներին հիշատակել է գորգեր, որոնք 4x1,5 արշին մեծություն են ունեցել՝ 15 ռուբլի արժեքով (Խ. Ա. Վերմիշև, նշվ. աշխ. էջ 188):

Երրորդ և փաստորեն ամենահասարակ կարպետը գործվում էր հասարակ բրդից կամ բրդի ու չոփի խառնուրդից:

Թեև կարպետի նյութը հիմնականում բուրդն էր, բայց առանձին դեպքերում օգտագործում էին նաև գնված էժանագին բամբակը: Գորգի և կարպետի գործվածքով գործվում էին նաև անկողնապարկեր և խուրջիճներ:

Տնայնագործության մեջ կարևոր տեղ էր զբաղեցնում խեցեգործությունը, որը մինչև մեր օրերը պահպանել է Կարնո և Մշո կիրառական արվեստի ավանդական ոճերը:

Խեցեգործությունը նույնպես հիմնականում ստեղծվում էր կանանց ձեռքի աշխատանքով: Մինչդեռ դուրգով աշխատանքը, կարելի է ասել, աննշան տեղ էր զբաղեցնում:

Արհեստների մեջ ամենազարգացածը մետաղագործությունն էր՝ երկաթի մշակումը, պղնձագործությունը, ոսկերչությունը, անիվագործությունը, պայտար-մալ-բանդությունը և այլն: Երկաթի մշակման գործում առաջատարը դարբնությունն էր, որը հիմնականում կենտրոնացած էր քաղաքում և սպասարկում էր գյուղերին նույնպես: Դարբնոցներ ունեին նաև քաղաքից հեռու գտնվող որոշ գյուղեր: Քաղաքում դարբնության հետ որոշակի կապ ուներ փականագործությունը՝ սառը մետաղի մշակումը:

Տնտեսական տեսակետից երկրորդ տեղն զբաղեցնում էր պղնձագործությունը, որի քաղաքային արհեստանոցները պատրաստում և նորոգում էին գավառի պղնձյա ողջ սարվածքներն ու ամանեղենը:

Քաղաքում էին գտնվում նաև սակավաթիվ ոկերիչները, ովքեր զբաղվում էին ոսկյա և արծաթյա ամեն տեսակ զարդերի և պերճանքի առարկաների պատրաստմամբ ու նորոգմամբ: Աստիճանաբար գյուղերում նույնպես, ըստ մշտական կարիքների և պահանջարկի, ի հայտ եկան տեղական ոսկերիչներ:

Ախալքալաքի արհեստակիցներն ունեին իրենց համքարությունները, որոնց մեջ առավել աչքի ընկնողը եղել է երկաթագործների միությունը: Բայց համեմատաբար սակավաթիվ լինելու իրողությունը Ախալքալաքի համքարական ընկերություններին դասական այն ուժն ու հզոր տեսակարար կշիռը չէր հաղորդում, ինչը, ասենք, ունեին Կարնո, Ախալցխայի, Գյումրիի համքարությունները:

Քաղաքում և մեծ մասամբ նաև գյուղերում լայնորեն տարածված էին շինարարական արհեստները՝ քարհատությունը, քարտաշությունը, որմնադրությունը, ատաղձագործությունը և այլն: Այս արհեստների հմուտ մասնագետների ձեռքով էին կառուցվում ամեն կարգի շենքերն ու շինությունները:

Թաղիքագործությունը: Ձալախքում թաղիքագործներ այնքան էլ չատ չկային: Այդ իսկ պատճառով էլ Մշո, Վասպուրականի, ինչպես նաև Ապարանի շրջիկ թաղիքագործները գալիս, ամբողջ ձմռանը թաղիք էին պատրաստում: Ժողովուրդը նրանց

քաջա թափող անունն էր տալիս²²²։ Թաղիքի նյութը հիմնականում սպիտակ բուրդն էր։ Ոմանք այն պատրաստում էին մաս սև կամ շագանակագույն բրդից։ Սպիտակ թաղիքի վրա՝ սև և սև թաղիքի վրա սպիտակ բուրդով մախշեր էին ձևավորում։

Գգումը տեղի էր ունենում գգրարարների ձեռքով, որ մույն թաղիքագործներն էին։ Գգող գործիքը **անեղն** էր։ Հսկայական թակով սիմետրիկ հարվածներ տալով՝ վարպետը թրթռացնում էր լարը, որը քրքրելով գգում էր բուրդը։ Գզված բուրդը հետո մշակվում էր այսպես. թաղիքագործներն ունեին քաթանե, իսկ ավելի հնում՝ կտավից պատրաստված լայն ու երկար փռոց, որի վրա, ըստ պատվերի, փռում էին բուրդը հավասար հաստությամբ։ Այա բրդի վրա տաք ջուր էին ցնցուղում, որպեսզի խոնավությունը բրդաթելիկները իրար միացներ։ Այդ գործողությունն ավարտելուն պես, վարպետները քաթանով ծածկում էին փռվածքը և գլանում էին։

Գլանումը կատարում էին 10 սմ հաստության փայտե գլանի վրա՝ մի քանի հոգով։ Գլանը հաստանում և հասնում էր 25-30 սմ հաստության։ Այա այն կապում էին բարակ պարանով այնպես ամուր, որ բուրդը չտեղաշարժվեր։ Պատրաստի գլանն այնուհետև, ոտքերով ու փայտե մրճաձև թակերով ծեծելով, գոմի **տափներեսի** վրա, տանում-բերում էին աշխատող երիտասարդները։ Այս գործի համար գործատերը հրավիրում էր համայնքից երիտասարդների, ովքեր, 15-20 գույգ կազմած, կեսօրից մինչև լուսաղեմ բանում էին միանգամայն ձրի։ Ծեծելը տեղի էր ունենում ահա այսպես. մի գույգը, միմյանց ուտերից բռնելով առջևից, հետ-հետ գնալով և մյուսը՝ ետևից դեպի առաջ գալով ոտնահարված էին տալիս։ Ընդ որում, դասավորվում էին այսպես. առաջ մղողների միջև մտնում էր հետ գնացողներից մեկը, և բոլորը միասին աջ ոտքով տալիս էին առաջին հարվածը և ինչ-որ չափով գլանը գլորում առաջ։ Հաջորդ անգամ հարվածում էին ձախ ոտքով և մույնչափ էլ այս անգամ էին մղում առաջ։ Եվ այդպես, տափներեսի վրա մեկ ծայրից գլանը տանում էին դեպի մյուսը և այնտեղից էլ՝ հակառակ կողմը։

Վարպետն իմանալով, թե քանի անգամ գնալ-գալով կարող էր առաջին պրոցեսն ավարտվել, կապերը քանդում և թաղիքը բաց էր անում։ Երեսին տաք ջուր ցողելով՝ վարպետն այս թույլ թաղիքի վրա տեղադրում էր բոլոր զարդանկարները և պատրաստման թվականը։ Դրանք ևս թրջելով, վարպետը թաղիքը նորից էր գլանում, կապկպում և հանձնում էր թակողներին։ Այս անգամ առաջ գնացողները հարվածում էին ոտքերով, իսկ հետ-հետ գնացողները՝ թակերով հարվածները տեղում

222 Թաղիքագործներից ոմանք հմուտ հեքիաթասացներ ու երգիչներ լինելով, երբեմն հանգստի երեկոյան ժամերին, գոմասենյակներում հավաքված բազմության առջև, սիրով և բավականությամբ ցուցադրում էին պատմողի և երգողի բնատուր իրենց արվեստը։ (Դժվար է ասել, թե հատկապես զմի վրա ազդո՞ւմ էր ժողովրդական բանավեպի այսօրինակ ինքնագործունեությունը, սակայն անկասկած էր, որ մեծ էր հետաքրքրասիրությունը, և մարդիկ լսում, քամաշա էին անում շունչները պահած (կազմողի ծանոթագրումը՝ Ռ. Դ.)։

էին այնպէս, որ դրանք համաչափ ու միաժամանակ տեղի ունենան: Աշխատանքն այս ձևով շարունակվում էր հարվածող գույգերի անընդհատ փոփոխմամբ: Իսկ քաղիքագործները ժամանակ առ ժամանակ քանդում, քաղիքի թերություններն ուղղում, կրկին թրջում և կապում-կապկպում էին:

Խսիքագործություն: Խսիքը տներում, կենցաղում տարածված փռոցներից էր, որը փռվում էր մյուս փռոցների տակը՝ հողե կամ քարե բազմոցների վրա, խոնավությունը մեկուսացնելու նպատակով: Եվ այս իմաստով խսիքը միանգամայն գտնված ու անփոխարինելի փռոց էր:

Խսիքը գործում էին առանձնահատուկ մի խոտից, որը **ջիլ** էր կոչվում (այլ վայրերում, ինչպէս, օրինակ, Գանձայում և նրա շրջակայքում՝ **ղըռնա**): Վերջինս առատորեն աճում էր լճամերձ ու գետամերձ ճահճուտներում, մասն՝ ջրաբքի ու ջրամերձ տարածքներում: Ջիլի կանաչ, դալար ցողունները, սխալ քաշել-հանելու դեպքում, ձեռնափի մեջ սուր դանակի մման կտրվածքներ կարող էին առաջացնել: Հավաքած բույսը տեղափոխում էին թևշալակով կամ սայլով: Խրճերը չորացնում և խնամքով պահում էին առիքներում և ձմռանը խսիք գործում: Խսիքը հյուսում էին երկու ձևով. լավագույնը կեմե հենքի մեջ ջիլ միջադիր օգտագործելն էր, իսկ հասարակի միջադիրը նույնպէս կեմ էր: Առաջինը փափուկ և շատ գեղեցիկ տեսք էր ունենում, մինչդեռ երկրորդը՝ անհամեմատ կոշտ:

Խսիք գործողները թեև կանայք էին, սակայն նրանց օգնում էին ջահել պատանիները կամ էլ տղամարդիկ²²³:

Ժապավենագործություն: Այս ասպարեզում նշանավոր էին տոնական գոգնոցի գոտի գործող կանայք: Մետաքսաթելից հյուսած այս գոտիներն օժտված էին գեղեցիկ, նուրբ ու զուսպ զարդապատկերներով և այն կրողներին ուղղված մակագրություններով:

Կանանց գուլպաներն ունենում էին ժապավենաձև մեղ կապիչներ, որոնք կանայք ու աղջիկները հյուսում էին իլիկի ճեռին ամրացրած մեկական շարք տարբեր գույնի թելերով:

Մագմանություն իրականացնում էին յուրահատուկ ճախարակ ունեցող տղամարդիկ: Տարվա տաք եղանակներին շրջելով գյուղերը, մագմանները այծի մազից, տավարի պոչի մազից և բրդի տեսակներից պարաններ և սայլի ճուպաններ էին պատրաստում: Այս արհեստը վերացվեց 1930-ական թթ.: Իսկ ժողովուրդը մագմանության տնայնագործական ձևերը պահպանեց մինչև 40-50-ական թվականները՝ պատրաստելով հորթի պարաններ, ձի էրքելու չվաններ՝ 6 կամ 12 թելերով:

Օգտագործվում էին բրդի մնացուկները, այծի մազը և տավարի պոչի մազը: Հա-

223 Խսիքագործության վերաբերյալ մասնակի նկարագրություն է բողել Խ. Ա. Վերմիշևը (Նայել ճշվ. աշխ., էջ 189):

սարակ չվանները հյուսում էին կնոջ մազերի նման, իսկ մյուսները, որ կատարում էին տղամարդիկ, կեմարներով ոլորում էին մի քանի հոգով՝ **ճուպան քափելով**:

Մաղագործություն: Ախալքալաքում և այլուր հաստատված մաղագործների ազգագրական հանգամանալից ուսումնասիրության համար պարտական ենք հայ գրող Վրթանես Փափագյանին²²⁴: Այդ ընդարձակ հետազոտության մեջ, սակայն, նա բուն մաղագործության վերաբերյալ ունի հակիրճ ակնարկ²²⁵: Մյուս բոլոր գործիքներն ու միջոցները տակավին չեն ուսումնասիրված: Ուստի մենք կաշխատենք մաղագործական գործիքները ներկայացնել որոշակի մանրամասնությամբ, նախապես նշելով, որ մաղագործները բացի մաղերից պատրաստում էին նաև տախտակե դուլեր, խոզանակներ, ձիթահանքերի մազե սալաներ, կողովներ, զամբյուղներ և քամիչ սալաներ: Վերջիններիս համար որպես հումք էին ծառայում հորթի կաշին, մորթիները, ձիու պոչի մազը, տախտակաթերթը և ծառաճյուղերը: Կաշին, մորթին և մազը²²⁶ նրանք ձեռք էին բերում գյուղերում, ապրանքափոխանակության կարգով, իսկ տախտակաթերթը և պղնձե ձարի ցանցը գնում էին պատրաստի վիճակում: Ծառաճյուղեր հայթայթելու համար տղամարդիկ խմբերով մեկնում էին մերձակա անտառ՝ հումք հայթայթելու:

1930-ական թթ. կեսերին Երևան եկավ մաղացանցը խեմքին միացնելու նոր, դյուրին, բայց թերևս անորակ ձև, որի հետևանքով մեջտեղ եկան նաև նոր գործիքներ, որոնք հների հետ կներկայացնենք այստեղ:

Քյարգահ: Այսպես է կոչվում քարգահը, որն իրենից ներկայացնում է քառանկյունի շրջանակ՝ 70/85 սմ մեծությամբ: Սրան են միացվում մի շարք շարժական տարրեր, որոնցով քյարգահը վեր է ածվում այսպես կոչված ջլկահորի, որի վրա հինվում ու գործվում են մաղատեսակները: Վ. Փափագյանը քյարգահով աշխատանքը այսպես է նկարագրել. «...մաղագործը դրա վերին ծայրը կռքնեցնում է գետնի մեջ ցցված փայտին, ներքին ծայրը դնում ծնկների վրա: Հետո ձիու պոչի մազը չորս-չորս փունջ արած, պարզում է շրջանակի վերից մինչև ցած՝ իբրև հինվածք, իսկ երկաթե փոքրիկ կարթով երկու-երկու մազ անցկացնում է լայնությամբ, նրանց արանքով, ամրացնում որքան որ ինքը մաղի ծակերը ուզում է լայն կամ նեղ ունենալ և այդպիսով հյուսում էին մաղի ցանցը՝ երբեմն՝ սև, երբեմն էլ՝ գույնզգույն²²⁷: Հյուս-

224 Վ. Փափագյան, Հայ բոշաներ (ԱՀ, 3, էջ 74-90, 4, էջ 203-275):

225 Անդ, 4, էջ 226:

226 Գ. Վանցյանի հաղորդմամբ, բոշաները երբեմն գողումի քաշում էին այլոց ձիերի պոչի մազը (Մուրճ, 1892, 7-9): Վ. Փափագյանը դիտել է տալիս, թե բոշան գող չլինելով՝ նմանատիպ երևույթը առհասարակ պետք է համարել բացառիկ դեպք (ԱՀ, 4, էջ 229): Իրոք, վերջինս ճիշտ էր. բոշան գողությամբ անհրաժեշտ քանակությամբ մազ հավաքել չէր կարող, որպեսզի մաղեր հյուսեր: Գյուղացիներն, իմանալով բոշաների պահանջարկը, ձիերի պոչերից ընկած մազերը պահում էին և մաղերի հետ փոխանակում:

227 Մաղերը լինում են զանազան տեսակ. **փոկե մաղ**՝ կաշվե թելերից հյուսված, **մազե մաղ** և

վածքը, պատրաստած իր ուզած մեծությամբ, մի քանի անգամ քաշում է **դասնաղի** (կլոր շրջանակի) վրա և ծայրերը գամում, որից հետո կիսովին այդ գամերի և փոքր-ինչ հյուսվածքի վրա դնում է թրջած ու մաքրած կաշի և վերին ծայրերից փայտյա գամերով ամրացնում դասնաղի վրա: Մաղը պատրաստ է²²⁸»: Այնուհետև հեղինակը նշում է, որ մաղագործը օրական կարող է հյուսել 6-8 մաղ²²⁹:

Շաղափ: Քամանակի օգնությամբ (ծակիչ հնագույն գործիք), որով մաղագործները ծակում էին մաղի և դուլլի խենքերը: Այն ձեռք էին բերում դարբիններից կամ որոշ երկաթագործ բոշաներ իրենք էին պատրաստում:

Ղազաղու: Կլոր թաթով քերիչ, որի բերանի բոլոր կողմերը դանակի նման սուր են: Սրանով քերում էին հատակին կամ գետնին փռած հորթի կաշվի մազը. չորում էին, աջ ձեռքով բռնում էին կորից և ձախով՝ թաթից ու քերում՝ դեպի իրենց քաշելով:

Ջինար: Երկաթե ձող, որի բարակ ծայրի կեռիկով խլում և դուրս էին քաշում փուկերը մաղերի խենքերի անցքերից:

Բալնիք: Ոսկրե կամ փայտե փոքր ձողիկ, որով հյուսում էին քուջինը: Այսինքն՝ բալնիքը դրվում էր ալյումաղի մազի և ձարկապի վրա փաթաթվող թելի արանքը, որպեսզի հյուսվող քուջին թույլ մնար:

Ուշու: Երկաթե գործիք, որով քերում էին ուշուի տախտակի վրա փռված մորթիների ու հորթի կաշվի մսեղիքը՝ դեպի իրենց ձգելով:

Ուշուի տախտակ: Ընտիր փայտից կոկիկ տախտակ, որը թեքությամբ դնում, թրջած կաշին ու մորթին փռում էին դրա վրա և ուշուով քերում մսեղիքը:

Ղսաճ: Ընտիր փայտի երկու մասից կազմված գործիք, որով սեղմում էին իրար վրա դրված խենքի ծայրերը: Սեղմումն ապահովելու համար սրա ստորին ծայրից մտցնում էին կաշվե քթանկը և ամուր պահում, ապա շաղափով խենքի իրար հեռավոր ծայրերը ծակում էին ու փոկերով կարում իրար:

Հերուն: Պողպատե փշով ծակող գործիք, մաղի խենքը ծակելու համար:

Իլիկ: Սովորականից մեծ իլիկ, որով մեկտակ ոլորում էին միայն փոկեմաղի թրջված փոկերը: Ոլորվող փոկը կծկում էին, որպեսզի ոլորքը պնդանար, իսկ մաղը գործելուց առաջ և գործելու ընթացքում կծիկը պահում էին տաշտակի ջրի մեջ:

Տաշտակ: Մետաղե փոքրածավալ աման, որի մեջ թրջոց էին դնում մաղերի փուկերը և դրանց կծիկները: Ընդ որում, միայն փոկե մաղի փոկերը իլիկով մեկտակ ոլորում էին, իսկ շատրարի և քարմաղի փոկերը չէին ոլորում, այլ միայն կծկում էին և գործում:

Մկրատ: Սրանով կտրատում էին փոկեր, կաշի, կտորեղեն, մորթի ևն:

ձարե մաղ՝ պղնձե մուրք թելերից պատրաստած: Այս վերջինի հյուսվածքը մաղագործները պատրաստի գնում են (ԱՀ, 4, էջ 226):

228 ԱՀ, 4, էջ 226-227:

229 Անդ:

Կըկըռիկ դանակ: Կեռ ծայրով դանակ, որի գոգավոր բերանով կտրում էին ուռեր:

Դանակ ուղիղ քթով: Քթի վրա ուներ երկու ճեղք: Այդ ճեղքերից մեծով քաշում էին խենքի վրա ծռված մեծ և փոքրով՝ փոքր մեխերը: Այս դանակը երևան է եկել 1930-ական թվականներին, փայտե գամերը վերանալու հետևանքով:

Սանդո: Պատրաստվում էր սանրագործների ձեռքով, եղջյուրից, խոշոր, հաստ ատամներով: Դրանով բաժանում էին քյարգահի խտացած մազերը: Բայց այդ դերը հիմնականում կատարվում էր աջ ձեռքի բութ մատի եղունգով: Այդ պատճառով վարպետը իր եղունգը երկարացնում և հարդարելով հարմարեցնում էր իր գործին:

Երկաթե սալիկ, որը երևան է եկել 1930-ական թվականների կեսերին՝ մաղի խենքի գամերը գնդացնելու համար: Վարպետն այն դնում է գոգը, գամում խենքը, և, մեխի բարակ ծայրը ծալելով, ամրացնում մուրճով:

Մուրճ, որ նոր է գործածվում, խենքերը գամելու համար:

Աքցան, որ նոր է՝ ծռված գամերը քաշելու համար:

Ահա այն արտադրամիջոցները, որոնցով պատրաստվում էին մաղի վերոհիշյալ պարագաները: Այդ աշխատանքների մեծ մասը, օրինակ՝ կողովահյուսությունը, գամբյուղագործությունն ու դույլաշինությունը, զուգահեռաբար և առավելապես հարատևում էին նաև գյուղական բնակավայրերում: Այնպես որ բոշաների համար վերջիններս ունեին երկրորդական նշանակություն, որովհետև դրանք նրանց ավելի ուշ յուրացրած զբաղումներն էին: Առհասարակ պետք է ընդունել, որ բոշաների բուն մասնագիտություն մաղագործությունը ևս ներմուծվի չի եղել: Մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսին վերագրված ավանդության²³⁰ պատմագիտական առումով խիստ արժեքավոր կողմն այն է, որ մաղագործությունը բոշաները ձեռք են բերել Հայաստանում և, հետևաբար, մինչև Հայաստան թափանցելը հնդկական²³¹ վաչկատուն այս ցեղը բոլորովին այլ զբաղմունքներ է ունեցել: Ինչը հաստատվում է նաև մաղագործության գործիքների անվանումներից, որոնք ամբողջովին տեղական են, հայերենի և հայացի լեզվամտածողության արգասիք:

Դերձակություն: Մեր գյուղերում յուրաքանչյուր ընտանիք ուներ բոլորի ներքնագզեստները կարող դերձակուհին, ով շարունակաբար պահպանում էր այդ հա-

230 Բոշաներն իրենց մաղագործական զբաղմունքը Քրիստոսատուր են համարում: Ավանդության համաձայն, երբ ժողովուրդները հավաքվում են Քրիստոսի մոտ արհեստ ստանալու, բոշաները ուշացած են ներկայանում: Քրիստոս Տերն այդ ժամանակ ասում է. «Դուք բոշին եկաք», այսինքն՝ վերջին, շատ ուշ, գրեթե բոլոր լավ արհեստները բաժանվել, պրծել են: Այս բոշ բառից էլ ծագել է իբր բոշաների նոր անունը: Տնայնագործությունից Քրիստոս Տիրոջ շնորհաբաշխության ներքո մնացել էր միայն մաղագործությունը, որն էլ Տերը, համձնելով նրանց, հավաստել է՝ եթե նրանք սիրով աշխատեն, իր ձեռքը նրանց վրա կպահի:

231 Կարծում են՝ պատմագիտությունը, հայագիտությունը մասնավորաբար, հենց լեզուների խորքային փոխառնչությունների հիմքով, այլևս հակագիտական պետք է ընդունի ազգերի (տվյալ դեպքում՝ հնդկական վաչկատուն ցեղ) ու լեզուների սահմանազատման կեղծ, երբևէ և ոչնչով չհիմնավորվող տեսությունը: (Կազմողի ծանոթագրումը՝ Ռ. Ղ.):

գուստների ազգային ձևերը: Իսկ յուրաքանչյուր գյուղում 2-5 կանայք վերնագ-գեստների ձևարարներ ու կարողներ էին, որոնք իրենց հերթին պահպանում էին տեղական ազգային տարազի ձևերը: 20-րդ դարի սկզբներին աստիճանաբար գյուղ թափանցեցին երրորդ կարգի դերձակներ, որոնք արդեն մեքենայով էին կարում և գյուղական հասարակության մեջ վարձով զգեստներ կարելու սովորություն մտցրին: Յուրացրած լինելով քաղաքային տոնական զգեստների ձևերը՝ 1920-ական թթ. կերպարանափոխեցին պատանիների ու աղջիկների տարազ-հագուկապերը:

Սի այլ կարգ էին ներկայացնում մուշտակակարները, որոնք, բացի սեփական բնակավայրերից, սպասարկում էին մաս հարևան գյուղերը: Շրջելով գյուղերը՝ նրանք բնակվում էին ծանոթների տներում և իրենց ձեռքով աղն էին դնում պատվի-րատուների մորթիները, վերամշակում էին, ներկում և կարում ինչպես սովորական մուշտակներ ու գլխարկներ, այնպես էլ թուլումբներ, որոնց դիմաց դրամական վարձատրություն կամ բնամթերք էին ստանում:

Ինչպես ցույց են տալիս ստորև ներկայացվող վիճակագրական տվյալները, Ախալքալաք քաղաքում 1860-ական թթ. կային երկու կարգի դերձակներ. առաջին-ները, ովքեր պահպանում էին **թարզի** կոչումը, զբաղվում էին տեղական տարազով, իսկ երկրորդները **դերձակ** էին կոչվում՝ եվրոպական մորաձև տարազով:

Խեցեգործություն: Կավի մշակումը և խեցեղեն պատրաստելու տնայնագործա-կան արհեստը Ջավախքի գյուղական կարևոր զբաղմունքներից էր և լայն տարա-ծում ուներ: Մինչև 1920-ական թթ. խեցեգործությունը պահպանված էր լիակատար կերպով: 1930-ական թվականներից, գործարանային ամանների տարածումով, տնայնագործության այս ճյուղն սկսեց նահանջել: Ամենից առաջ կենցաղից դուրս մղվեցին ավսեններն ու քարղանները, այնուհետև՝ եփելու և կարասու տեղ ծառայող ամանները: Այն ընտանիքները, որոնք տակավին օգտագործում են ավանդական թոնիրը, մասամբ պահպանում են կճուճները:

Ունենալով տնայնագործական բնույթ՝ խեցեղենի արտադրությունը կիրառվում էր երեք կերպ. առաջինը և ամենատարածվածը տնային արտադրությունն էր՝ սե-փական սպառման նպատակով, երբ արտադրողները կանայք էին: Երկրորդը շրջիկ բրուտագործ տղամարդու ձեռքով տարբեր գյուղերում թոնիր պատրաստելն էր: Եր-րորդ եղանակը խեցեղենի ապրանքային արտադրությունն էր՝ աշխատանքում ըն-տանիքի մաս տարբեր անդամների ներգրավումով: Այդ տեսակետից աչքի էին ընկ-նում Ջակ և Թորիա գյուղերի կին բրուտագործները, որոնք թոնիր, կարաս, ծափ և կճուճ շինում և վաճառում էին: Կատարվում էր մաս ապրանքափոխանակում:

Ապրանքային արտադրության տեսակետից աչքի էին ընկնում մախ Ախալքա-լաքի, ապա՝ Ջակ գյուղի աղյուսի հասարակ գործարանները:

Քրուսները հիմնականում կանայք էին, որոնք, մեծ մասամբ չունենալով ձեռքի դուրգ, իրենք պտույտ էին գործում պատրաստվող ամանի շուրջ: Իսկ սակավ դեպ-

քերում ձեռքի դուրզ (**տուրք**) ունեցողները նստած էին աշխատում:

Կավը վերամշակելու միջոցները քեն տարրական, բայց միաժամանակ անհրաժեշտ պարագաներ էին, որոնցով նախապատրաստվում էր հուճքը և պատրաստվում խեցեղենը: Այդ միջոցներն էին.

1. **Մաքուր սալահատակ**, որի վրա տեղի էր ունենում կավի ու ավազի խառնումը:

2. **Հորթի կաշի** կամ **այծենի** և կամ **ռչխարենի**, որի վրա կոխվում, հալացվում էր կավը:

3. **Սեղան** կամ շուռ տված **լվացքի տաշտ**, որի վրա կավը գլանում, լոլոգ էր արվում:

4. Որևէ **պատվանդան**, որի վրա էր դրվում հողկալով ամանը և պատրաստվում էր:

5. **Հողկալ** տախտակ, որի վրա նստեցվում էր պատրաստվող ամանի տակը:

6. **Ձեռքի դուրզ** (ժողովուրդը **տուրք** է անվանում), որի վրա աման էր պատրաստվում:

7. **Կուռիկ**, որի մեջ պահվում էր ջուր՝ ձեռքը կամ կոկիչները թաթախելու համար:

8. **Քերոց**, տախտակե բարակ գործիք, որով կոկում էին ամանի վրա ծեփված լուրդները:

9. **Լեզվանք**, նուրբ լաթի կտոր, թաշկինակի մեծության, որը թրջելով, քսում էին պատրաստվող ամանին և հղկում այն:

10. **Ջրկոկիչ**, ձվաձև կամ գնդաձև, կնոջ բռունցքի չափ ծովաքար, որը, ջրի մեջ թաթախելով, չորանալ սկսող ամանն էին կոկում, որպիսի գործողությունը **ջրկոկ էնել** էր կոչվում:

11. **Կոկիչ**, նույնպիսի քար, որով կոկում էին չորացած ամանը՝ հղկելու և փայլեցնելու համար, որպիսի գործողությունը **չորկոկ էնել** էր կոչվում:

12. Փայտե **մալոխ**՝ պատրաստվող ամանի օճկի (ունկ, բռնակ) տեղը ծակելու համար:

13. Փայտե բարակ **մալոխ**՝ քավկիրը ծակծկելու համար²³²:

232 Եթե կավը բնական վիճակում ավազի խառնուրդ չէր ունենում, երկու չափ կավին մեկ չափ ավազ էին խառնում, իսկ երբ ավազախառն էր լինում, երեք չափ կավին մեկ չափ ավազ էին խառնում: Այդ գործողությունը կատարվում էր անհա այսպես. մաքուր սալահատակի վրա նախ փռում էին կավը և դրա վրա՝ ավազը: Այնուհետև, 2-3 անգամ կրկնելով նույնը, ամեն մի շերտի վրա ջուր էին սրսկում: Եվ այդ փռվածքը պահում էին 3 օր՝ հավասար չափով խոնավացնելու համար: Այդ ընթացքում կավը չորանալիս նորից էին թրջում և չորրորդ օրը այդ փռվածքից բահով մաս առ մաս կտրում, դնում էին մորթու վրա, դարձյալ թրջում էին ու սկսում էին բորիկ ոտքերով կոխել, հալացնել: **Երեք բերան** կոխելուց հետո, հալն առած կավը փոստով չորս կողմից վար ծալելով **բալուլ** էին անում և մորթին հեռացնելով գլանաձև զանգվածը կանգնեցնում էին՝ **գունդ** անունը տալով: Եվ այսպես, մի շարք գլաններ կանգնեցնելուց հետո, դրանք թողնում էին մեկ-երկու օր՝ **նստելու** համար: Իսկ աշխատանքն սկսելուց առաջ նորից էին կոխում, թարմացնում և գունդը վերստին գլանում էին:

Խեցեղենի թրծումը կատարվում էր թոնրի և կամ դրսում՝ խոր փոսի մեջ²³³:

Ոսկրի և եղջյուրի մշակումը: Գյուղական տնայնագործները ոսկրից և եղջյուրից պատրաստում էին գործածության իրեր և առարկաներ:

Գոմշի և եզան կոտոշներից սանրագործները սանր էին պատրաստում: Կոտոշների ծայրերից սարքում էին թագբեհի հատիկներ: Եզան կոտոշի միջուկը հանելուց հետո, նրանից հովվական և դաշտային աղաման էին պատրաստում (տես հովվի գուլքը): Հնձվորները կափարիչավոր կոտոշի մեջ հեսանի կարագ էին պահում: Գոմշի մեծ կոտոշը սալի սապոնաման (սապոնուղ) էին դարձնում, որի մեջ պահվող սապոնահյութով թրջում էին պտտվող սոնին՝ այրումը կանխելու համար:

Որձ այծի երկար կոտոշից դանակագործները դանակի կոթ էին պատրաստում:

Բոլոր դեպքերում, կոտոշների վերամշակումը կատարվում էր տաք ջրում երկար ժամանակ պահելով կամ կրակի վրա տաքացնելով ու ճնշման տակ դնելով:

Չիու ոլոքը համարվում է ամենաընտիր ոսկորը, որից պատրաստում էին հովվական մալոխներ, ջվալ և ներքնակ կարելու մախաթ, հյուսվածք հյուսելու հելուններ և այլն: Ոսկրագործները շան ոսկրից նարդու քարեր և դեղձի կորիզներից՝ թագբեհի հատիկներ էին պատրաստում:

Կողովահյուսությունը զարգացած էր Մերենիա, Ազավրետ և Դամալա գյուղերում, ուր անտառներ կան: Ամեն տեսակ քրոցներից բացի, այս գյուղերում պատրաստվում էին նաև զամբյուղներ, որոնք **ծղիկ** էին կոչվում: Օգտագործվում էին նաև հացենու, կաղնու թփի ճյուղեր: Կողովի ճյուղերի պակասը լրացնում էին Բակուրիանիի անտառից: Ճյուղահավաքը տեղի էր ունենում խոր աշնանը, տերևաթափից հետո, քանի որ դրանք այնուհետև ևս չաբաթներով դեռևս թարմ էին մնում: Քաղում էին **մանգիզոնով**, որը հենց ճիպոտ քաղելու հատուկ մանգաղ էր:

Արհեստները քաղաքում: 1860-ական թթ. Ախալքալաք քաղաքում հիշատակվել է 19 արհեստ՝ 165 արհեստավորով:

233 Շիկացած ամանները դուրս բերելիս դրանց մեջը, նայած մեծության, 1-6 բաժակ թան կամ շոատ էին լցնում: Վերջինս կայծակնային արագությամբ եռում և փրփրելով լցվում էր ամբողջ ամանի մեջ ու չքանում: Դրանով նվազեցվում էր ամանի հետագա ծողականությունը: Թքվի, աղաջրի և յուղի համար հատկացվող կարասներն ու ծափերը կեչի ծառի կճեպից պատրաստված քաղցրահամ ձթով ձթում էին, որով կանխվում էր ծծողունակությունը: Ոմանք սովորություն ունեին ձթի ձողիկով զարդարել կարասի, ծափի և կճուճի լանջը՝ դեռևս տաք ժամանակ: Իսկ ուրիշները խեցեղենը փայլեցնում էին **յոշա** կոչված ներկով: Դրա համար ամանը արևով տաքացնում էին, յոշան ջրով բացում, թաղիքով քսում, որով ամանը ստանում էր կարմիր գույն ու փայլ:

1. Դերձակներ եվրոպական	10
2. Դերձակներ ասիական	4
3. Հացթուխներ	11
4. Մորթեգործներ	5
5. Ջուլիակներ	1
6. Կոշկակարներ	19
7. Մաշկակարներ	8
8. Ոսկերիչներ	15
9. Հյուսներ	20
10. Դարբիններ	23
11. Խառատներ	2
12. Պղնձագործներ	7
13. Նալբանդներ	10
14. Թիթեղագործներ	4
15. Ջինագործներ	4
16. Ներկարարներ	6
17. Թամբագործներ	5
18. Վարսավիրներ	6
19. Փորագրիչներ	5 ²³⁴

Հ. Գեղամյանցը 1879-ին հիշատակում է 15 արհեստ՝ 97? (148) արհեստավորով, ինչը թերևս նաև կասկածելի է.

1. Ոսկերիչներ	6
2. Պղնձագործներ	6
3. Անագագործներ	6
4. Դարբիններ	20
5. Երկաթագործներ	20
6. Պայտագործներ	8
7. Կոշկակարներ	16
8. Մաշկարարներ	16
9. Դերձակներ	7
10. Ջինագործներ	5
11. Սափրիչներ	6
12. Հացթուխներ	8
13. Պայտարներ	6
14. Կաշեգործներ	9
15. Խաղախորդներ	9 ²³⁵

234 Վ. Ա. Աբրահամյան, Հայ համբարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում, Երևան, 1971, էջ 79-80:

235 Հ. Գեղամյանց, Ախալցխայից մինչև Անի, Փորձ, 1879, թիվ 12, էջ 116:

Հ. Գեղամյանը տվյալներ է ներկայացրել նաև 1874-1878 թվականների արհեստավորների, արհեստանոցներում ընդգրկված բանվորների ու աշակերտների թվակազմի վերաբերյալ, որն ունի հետևյալ պատկերը²³⁶

Տարիներ	Արհեստավորներ	Արհեստանոցներում աշխատող վարպետներ	Արհեստանոցներում աշխատող աշակերտներ	Վաճառված ձեռագործների արժեքը
1874	189	237	189	15.814 ռ.
1875	150	180	115	21.000 ռ.
1876	127	160	96	17.780 ռ.
1877	110	120	50	22.000 ռ.
1878	124	140	160	19.000 ռ.
Ընդամենը	700	837	610	95.594 ռ.

Նույնպիսի աղյուսակ է ներկայացրել Ե. Լալայանը 1885-1889թթ. հետևյալ տվյալներով²³⁷.

Տարիներ	Արհեստանոցներ	Վարպետներ	Աշակերտներ	Արդյունաբերության արժեքը
1885	164	182	104	12.400 ռ.
1886	174	125	103	10.500 ռ.
1887	140	158	106	10.000 ռ.
1888	186	231	176	13.000 ռ.
1889	175	215	164	12.600 ռ.
Ընդամենը	839	911	653	58.500 ռ.
Միջին թվով	167	182	131	11.700 ռ.

Այս տվյալների հիման վրա, հեղինակի եզրակացությամբ, աշխատանքով զբաղված վարպետները քաղաքում կազմում էին տղամարդ բնակչության 16,5 և աշակերտները՝ 24,7 տոկոսը:

236 Հ. Գեղամյանց, նշվ. աշխ., **Փորձ**, 1879, թիվ 12, էջ 214:

237 Ե. Լալայան, Ջավախք, ԱՀ, 1, էջ 214:

Նկատենք, որ 1860-1870-ական թվականներին վերաբերող քաղաքային արհեստների թիվը բավականաչափ պակասավոր է: Ներկայացված այդ թվերին կարող են թերևս նաև որոշակիորեն լրացնել Ե. Լալայանի առաջ բերած տվյալները՝ 1894 թվականի փաստերի համաձայն²³⁸:

238 Պետք է ենթադրել, որ Ջավախք երկրամասի արհեստների և արհեստավորների քանակության մասին բերված տվյալները վավերական հիմք և գիտական հիմնավորվածություն ունեն: Համեմայն դեպք, անվիճելի է, որ ինչպես հարգարժան ազգագրագետ-հետազոտողներ Հ. Գեղամյանցը, նույնպես և Ե. Լալայանը ներկայացվող ոլորտի վերաբերյալ որոշակի ստույգ տվյալներ ունեցել են իրենց ձեռքի տակ: Եվ միայն տվյալ ժամանակաշրջանի գիտական համակարգված ուսումնասիրությունը կարող է որոշակի լույս սփռել նրանց օգտագործած սկզբնաղբյուրների հավաստիության վրա: Ամեն դեպքում ակնհայտ է, որ նրանց կողմից արհեստների և արհեստավորների ներկայացվող համապատկերը ժամանակագրորեն, թեպետև տարիների կարճ ժամանակամիջոցի կտրվածքով, միմյանց շարունակություն են հանդիսանում՝ մի տեսակ լրացնելով միմյանց: Մեր կողմից նկատենք միայն, որ զուտ ազգաբնակչության կենսաապահովման տեսանկյունից էլ ժամանակի արհեստների պակասավոր ներկայացված լինելը երկրորդ կարծիք չի կարող ունենալ, մանավանդ որ արհեստների հիշատակումը առավելաբար քաղաքային շեշտադրում է ունեցել (Կազմողի ծանոթագրումը՝ Ռ. Ղ.): Տես ԱՀ, 1, էջ 213:

Ընդամենը	205	164	2		8			
Լուսանկարիչներ	1	-						
Կազմարարներ	1	-						
Մսավաճառներ	9	9						
Սափրիչներ	6	6						
Թամբագործներ	4	4						
Թիթեղագործներ	4	2						
Ապակի գցողներ	3	-						
Ներկարարներ	13	-						
Ատաղծագործներ	4	4	1					
Սղոցարարներ	6	-						
Հյուսներ	17	17						
Քարտաշներ	12	-			6			
Ժամագործներ	2	-						
Պողպատագործներ	3	3						
Վառարանագործներ	2	-						
Հրացանագործներ	4	2						
Ոսկերիչներ	16	17						
Պղնձագործներ	7	7			1			
Դարբիններ	30	32			1			
Գլխարկակարներ	6	4						
Ներկարարներ (պոյաճիներ)	8	5						
Մաշկակարներ	13	15						
Կոշկակարներ	9	9						
Դերձակներ	17	14	1					
Խոհարարներ	14	-						
Հացարարներ	1	-						
Հացթուխներ	12	14						
	վարպ.	աշակ.	վարպ.	աշակ.	վարպ.	աշակ.	վարպ.	աշակ.
	Հայեր		Ռուսներ		Հուլյներ		Վրացիներ	

Այս բերված թվերից երևում է, որ «քաղաքի գրեթե բոլոր արհեստավորները հայեր են»²³⁹:

Գործարանային ապրանքների սակավ տարածման պատճառով մինչև 1918-ի գաղթը Ախալքալաք քաղաքում մետաղագործական արհեստները բավականաչափ զարգացած էին: Գաղթի պատճառով այդ արհեստները հնգամյա ժամանակամի-

239 Ամդ, էջ 214:

շոցում գրեթե ամբողջովին վերականգնվեցին, իսկ որոշ ճյուղեր նույնիսկ ավելի ընդարձակվեցին:

Այդ մասին որոշ տվյալներ է հաղորդել Ս. Շիրինյանը: Ըստ այդմ, մինչև 1916 թիվը եղել են երկու ոսկերիչներ, որոնց թիվը 1940 թվականին արդեն հասնում էր 8-9-ի²⁴⁰:

Ժամագործությանը զբաղվում էին 1-2 հոգի:

Պղնձագործները 1910-ին երկուսն էին, իսկ 1940-ին՝ 4-5 հոգի (էջ 40):

Կլայեկողները 1910-1920-ական թվականներին 3-4 հոգի էին (էջ 42), որոնք ժամանակ առ ժամանակ շրջում էին գյուղերը և կլայեկում պղնձե ամանները:

Դարբինները, ովքեր տեղավորված էին Ախալքալաքի Դամրչնոց կոչված փողոցի մի շարքում, պայմանագրային կարգով կապվում էին որոշ գյուղերի հետ (էջ 39-40):

Դարբինների շարքում էին տեղավորված նաև անիվագործները, որոնց թիվը 1940-ական թվականներին 4-ից չէր անցնում (էջ 40):

Գամ պատրաստողների թիվը երբեք էլ 1-2-ից չէր անցնում, որոնք, սակայն, լիովին բավարարում էին պայտարների պահանջը:

Քաղաքում 1910-ական թվականներին կար միայն մեկ զինագործ, ապա և հայտնվեց երկրորդը: Նրանց հիմնական զբաղմունքը սառը և տաք զենքերի նորոգումն էր (էջ 40): Որոշ տեղեկությունների համաձայն, զինագործները հանպատրաստից (ինքնուրույն) հրացաններ և ատրճանակներ էին պատրաստում:

Քաղաքի թիթեղագործներն ունեին իրենց արհեստանոցների շարքը, ուր պատրաստվում էին նավթամաններ, ճրագներ, վառարաններ, խողովակներ, դույլեր, տաշտակներ, ջրամաններ և այլն: Մինչև 1910 թվականը նրանց թիվը հասնում էր 3-4-ի, իսկ 1930-ական թվականներին՝ 12-ի (էջ 40):

Քաղաքում որոշակի տեղ ու դեր ունեին շինարարական արհեստները: Բացի որմնադիրներից, ովքեր քաղաք էին գալիս գյուղերից, մնացած արհեստավորները տեղացիներ էին:

Կրախառն կավահողից սվաղ կատարողները միաժամանակ տներում թրծած աղյուսից պատի վառարաններ և ծխնելույզներ էին պատրաստում (էջ 42): 1920-1930-ական թվականներին նրանց թիվը չէր անցնում 6-7 հոգուց: Գրեթե նույնքան էին նաև ներկարարները, ովքեր մինչև 1920-ական թվականները որոշ շենքերի գլխավոր ճակատները և ներսի որմերը ներկում էին կրով: Երբ երևան եկան յուղաներկերը, ներկարարները ձեռնարկեցին և յուրացրին նաև դրները, պատուհաններն ու հատակները ներկելու արհեստը (էջ 41):

240 Ս. Շիրինյան, Արհեստները Ախալքալաքում («Երևանի համալսարան», 1980, թիվ 3, էջ 40: Այսուհետև բնագրում կհիշատակենք հանդեսի այս համարի միայն էջերը):

1930-ական թվականներին այլևս երևան էին եկել շենքերի կտորները թիթեղապատող առաջին թիթեղագործները, որոնց թիվը նախապես չէր գերազանցում մեկ տասնյակը (ընդամենը՝ 5-6 հոգի, էջ 40):

Սահմանափակ թվով մարդիկ զբաղվում էին նաև ապակեգործությամբ:

Շինամասի վերամշակման գործում կարևոր դեր ունեին տախտակ քաշող խզարչիները: Մինչև էլեկտրական սղոցարանների երևան գալը 2-4 հոգի էր նրանց թիվը (էջ 40):

Ատաղձագործ վարպետները, ովքեր միաժամանակ զբաղվում էին նաև շինարարությամբ (շենք ծածկել, հատակ տախտակապատել, դուռ և լուսամուտ պատրաստել և այլն), 1900-թվականներին Ախալքալաքում ընդամենը 4-5 հոգի էին, որոնց արհեստանոցները գտնվում էին հենց իրենց սեփական տներում: Հեղափոխությունից հետո նրանց թիվը կրկնապատկվեց, ուր, բացի շինարարական զբաղմունքներից, պատրաստվում ու վաճառվում էին նաև տնային բազմապիսի իրեր ու կենցաղային առարկաներ: Ինքնին հասկանալի է, որ նման ծավալի աշխատանքներ կատարելու համար պահանջվելու էին հատուկ դրա համար հարմարեցված արհեստանոցներ (էջ 40):

Քաղաքի ոտնաման կարող ունորոգող արհեստավորները 1900-ական թվականներին շուրջ երեք տասնյակի էին հասնում: 1940 թվականին պետական արտելներում աշխատող կոշկակարների թիվը հասնում էր 70-ի (էջ 39): Մինչդեռ 1910 թվականից առաջ նրանց թիվը եղել է 3 հոգի, 1940-ին՝ 13 հոգի (էջ 39):

Մի առանձին խումբ էին կազմում այն արհեստավորները, ովքեր մասնագիտացել էին ոտնամանների, չուստերի, ինչպես նաև եվրոպական ամեն տեսակ կոշիկների երեսացումներ պատրաստելու գծով, որոնց **օլթան կարող** անունն էին տալիս: Պայմանավորվածության համաձայն, նրանք պատրաստի երեսացումներ էին մատակարարում և 10 օրը կամ էլ ամիսը մեկ փակում էին իրենց դրամական հաշիվները:

Ախալքալաքում կար հատուկ արհեստանոց-խանութ, որտեղ թամբագործ-սանձագործները պատրաստում և վաճառում էին թամբեր, խամութներ, սանձի տարատեսակներ և այլ պարագաներ (էջ 42): Նրանց թիվը 1910 թվականին եղել են 3-4 հոգի:

Քաղաքում մշտնջենապես, գրեթե մինչև 1940-ական թվականները, կար 1-2 սանրագործ, ովքեր գոմշի և եզան եղջյուրներից, փայտից և երբեմն էլ ոսկորից ամեն տեսակ սանրեր էին պատրաստում:

Կարտձևի արհեստները քաղաքում երկու ուղղություն ունեին. մի ուղղությամբ պատկանում էին ազգային տարազը պահպանողները, իսկ մյուսին՝ եվրոպական տարազը տարածողները: Հայոց ազգային տարազի մասնագետ դերձակները կարում էին արխալուղ, չուխա, վերարկու, հնաոճ շալվար, կնոջ ջուպպա, խրիսա, փու-

թալի, ֆարաջա և այլն, իսկ օտարասեր-օտարամոլները՝ եվրոպական վերարկու, շավվար, սերթուկ և այլն: Հին վարպետները 1910-ական թվականներին 12 հոգի են եղել, որոնք էլ 1930-ական թվականներին այլևս ասպարեզից հեռացան: Իսկ նորերն էլ 1940 թվականին շուրջ 20 հոգի էին, որոնք աստիճանաբար ավելանում էին նաև (էջ 39):

Մի ընդհանուր արհեստանոցում տեղավորված էին **փափաղ և շապխա** գլխարկ կարողները: Փափաղ կարողների թիվը 1910 թվականին հասնում էր 6-ի, իսկ 1940 թվականին՝ 2-ի: Շապխա կարողների պարագան ճիշտ հակառակն էր. անցյալի 3 թիվը 1940-ին հասել էր 7-ի:

Քաղաքում ներկարարները 1910 թվականին հաշվվում էր շուրջ 3-4 հոգի, իսկ 1940 թվականին՝ արդեն 15-17 մարդ էր գրաված այդ աշխատանքով (էջ 41):

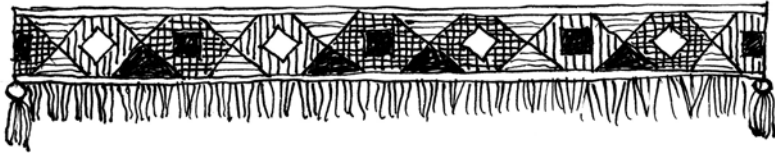
Ախալքալաքի վերոհիշյալ արհեստներն, ըստ Շիրինյանի, ամբողջապես հայերի ձեռքին էր, ովքեր հայրենի Կարնո արհեստներն ու նրանց կատարողական վարպետությունը զարգացման նոր աստիճանի հասցնելուց բացի, յուրացրել էին նաև եվրոպական շատ արհեստներ:

Գործարաններ: Հ. Գեղամյանցի հաղորդման համաձայն, Ախալքալաքում 1879 թվականին կար 6 գործարան՝ 9 աշխատավորով: Դրանք էին՝ գարեջրի գործարանը 1 վարպետով, կրինը՝ 1 աշխատող, աղյուսինը՝ 2 աշխատող, կաշվինը՝ 2 աշխատող, օճառինը՝ 2 աշխատող, ծխախոտինը՝ մեկ աշխատող: Գեղամյանցը միաժամանակ նշել է նաև, որ Գանձա բազմամարդ գյուղում կար օղու մի գործարան, որտեղ, բացի հացահատիկից, օղի էին քաշում նաև չամիչից: Ընդ որում, այս վերջինից ստացված օղին ամսական կազմել է շուրջ 1400 դուլ²⁴¹:

Ե. Լալայանի հաղորդման համաձայն, 19-րդ դարի վերջերին քաղաքում կալին տնայնագործական եղանակներով գործող 10 գործարան: Դրանք էին՝ կաշվի 4 գործարան՝ 7 վարպետով, օճառի 2 գործարան՝ 4 վարպետով, աղյուսինը՝ 3 և կրի 2 գործարան՝ 4 վարպետով: Սրանք գործարաններ էին ոչ այսօրվա իմաստով, սակայն սրանք որոշակիորեն բավարարում էին տեղական պահանջմունքը, և արտադրանքն էլ սպառվում էր հենց քաղաքում ու գավառում²⁴²:

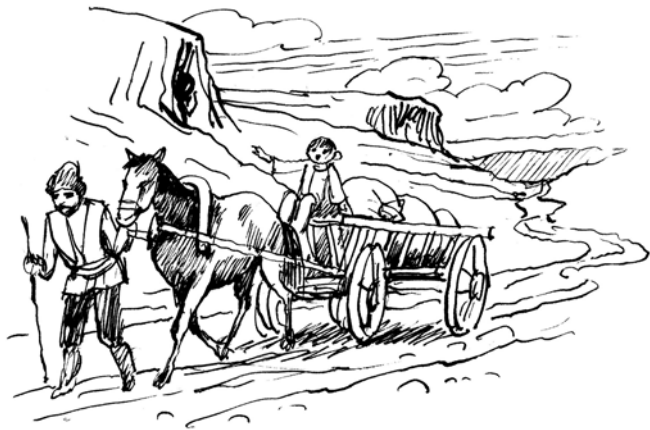
241 Տե՛ս «Փորձ», 1879, թիվ 12, էջ 116:

242 Տե՛ս ԱՀ, 1, էջ 215: Ըստ Ս. Շիրինյանի, քաղաքում կաշվի գործարան (տապալխանա) 1900-ական թվականներին եղել է 1-2 տեղ՝ պզտի ձորին, որտեղ այժեմուց մշակվում էր բարձրորակ **սեկ**, ոչխարենուց՝ **մեշին**, կաշվից՝ **լոս**: 1920-1922-ական թվականներին կար միայն մեկ օճառի գործարան: Իսկ կրի և աղյուսի գործարանների վերաբերյալ թվական տվյալներ չի բերում: (Տե՛ս «Երևանի համալսարան», 1980, թիվ 3, էջ 40): Հեղափոխությունից հետո քաղաքն ուներ և այժմ էլ ունի լիմոնալի գործարան, որի արտադրանքը տեղական համբավ ու հռչակ է վայելել:



ԳԼՈՒԽ ՏԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՀԱՂՈՐԴԱՅՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿԱՊԻ ՄԻՋՈՑՆԵՐ





ավախքի գլխավոր ճանապարհը մեկն է՝ Ախալցխա-Ասպինձա-Ախալքալաք-Բոգղանովկա-Լենինական հին խճուղին²⁴³: Դրանից ճյուղավորվում են Ախալքալաքը Բակուրիանիի և Բոգղանովկան Թբիլիսիի հետ կապող ճանապարհները: Միևնույն այդ գլխավոր ճանապարհից են ճյուղավորվում նաև գյուղական բնակավայրեր տանող ուղիները: Թափարավան գետի, ինչպես և այլ գետակների վրա կան մի շարք կամուրջներ:

Ջավախքում, մինչև մեր դարի առաջին տասնամյակները, հիմնական փոխադրամիջոցները եղել են սալլատեսակները և սահնակները, որոնց լծում էին եզներ, գոմեշներ և ձիեր, հազվադեպ՝ նաև ավանակներ: Հիշյալ այս թվարկման մեջ էլ առավել օգտագործվողներն էին եզները, ավելի ուշ՝ ձիերը: Սովորաբար ձիերն, իբրև սալլի ու սահնակի լծկաններ, սակավ էին օգտագործվում ոչ միայն բուն Ջավախքում, այլ նաև, արտագաղթից առաջ, Կարին քաղաքում նույնպես: 19-րդ դարում միայնակ ձին լծում էին երկանիվ ձիասալլակին, իսկ 20-րդ դարի սկզբներից, դուխաբոռների օրինակով՝ նաև ֆուրգոնին:

Ինչպես Կարնո ամբողջ նահանգում, Ջավախքում էլ սալլի տեսակները հիմնական փոխադրամիջոցներն էին: Արտագաղթից հետո Ջավախքում երկար ժամանակ երկանիվ սալլերը պահպանվեցին՝ կրելով որոշ փոփոխություններ: Գավառի առավել բարձրլեռնային մասերում մինչև 1960-ական թվականները պահպանվում էին դրանց մնացուկները:

Մարան սել: Այսպես էր կոչվում փոքր սալլը, որի այլ անվանումներից էին **մառան սալ** և **կոռնի սել**: Մարանի անիվները երեք հաստ տախտակներից էին կազմվում և պնդացվում էին երկաթե դողերով: Երկյորդ տախտակի կենտրոնում բացվում էր քառակուսի անցք, որի մեջ մտնում և ամրացվում էր փայտե սռնու ծայրը: Սռնին պտտվող էր, որով նա պտտեցնում էր գույգ անիվները: Այս անիվները պատրաստում և վաճառում էին Ախալքալաքի անվագործ վարպետները: Գյուղական սալլագործը արդեն պատրաստի անիվների վրա հարմարեցնում էր սալլի թափքը, որը պատրաստված էր լինում մայրի ծառի փայտից: Իսկ սալլի անիվները, սռնին և բարձերը սարքվում էին անհամեմատ դիմացկուն փայտերից:

Հովհ. Մալխասյանը բնութագրում է. «Կոռնի սալլը գործ են ածում ամեն ժամանակ. թե դաշտային և թե տնային պարապմունքների ժամանակ. ցանոցին կոռնի սալլին բառնում են սերմացուն, կենդանիների կերը՝ խուրձերով խտոր, շատ ան-

243 Հայտնվում է ի գիտություն. թեպետ որոշ բնակավայրեր պաշտոնապես վաղուց են անվանափոխվել, սակայն մենք, հավատարիմ մնալով հատկապես տեղանունների գրության հեղինակային նախընտրած անվանաձևերի պահպանման մեր անխախտ սկզբունքին, տուրք չենք տալիս այլևս քաղաքացիություն ստացած իրողությունների առջև նույնպես՝ պահպանելով հեղինակի գրության ձևերը՝ հնչյունական առումով առաջին հերթին: (Կազմողի ծանոթագրումը՝ Ռ. Ղ.):

գամ արորը. քաղոցին նրա վրա բառնում են բոլոր գործիքները, կժով կամ տակառով ջուրը, իրենք էլ նստում վրան և գնում են քաղը. հերկոցին բառնում են գութանն յուր բոլոր սարքով (բացի գռնելից), կալոցին հացը կալից կրում են տուն, բնադոնը տանում ջրաղաց, ալյուրը ջրաղացից բերում տուն. բացի այդ՝ նրա վրա ամառը նստում՝ ուխտ, հարսանիք, հրավեր են գնում գյուղից գյուղ. նրանով կրում են շինության համար անտառից փայտ, դաշտից՝ քար, քրեհ տանում զանազան տեղեր, Կաղզվանից աղ բերում, քաղաքը աթար, փայտ, ալյուր, աղ և ուրիշ բաներ տանում ծախելու և այլն:

Կոռնի սալն այնքան կարևոր գործիք է գյուղացու համար, որ, չնայած նրա քանկ նստելուն՝ գրեթե ամեն տուն ունի²⁴⁴»:

Օրնի սել անունն էր կրում (որա) կրելու սալը, որը մույնպես պատվող սոնիով էր և տախտակե անիվներով: Ընդ որում, կոռնի սալի և օրանի սալի անիվներն իրար հավասար էին: Օրանի սալը 1/3 չափով մեծ էր մախորդից, որի թափքը ամբողջովին չէր տախտակապատվում, որովհետև միայն օրան ու խոտ էին կրում: Եվ, եթե փոքր սալին լծում էին 1-2գույգ, ապա օրնի սալին՝ 2-4 գույգ այն դեպքում, երբ անբարեկարգ ճանապարհները մաս վերելքներ էին ունենում:

Մարանի սելի չորս կարճ ցցերը, ուղղահայաց ձևով, վերևից մտնում էին թառերի մեջ. օրանի սելի հետևի ցցերը, ուղղահայաց ձևով, ներքևից դեպի վեր, մտնում էին թառերի մեջ, իսկ թառերի առջևի ծայրերը հորիզոնական ուղղությամբ մտնում էին ցցերի մեջ: Օրնի սելի ցցերը կրկնակի երկար ու սրածայր էին՝ 40-60 փութ օրանն ու խոտը թափքի վրա պահելու համար: Տեղ-տեղ օրնի սելն ունենում էր 3 կոպ:

19-րդ դարի վերջին պատվող սոնիով և տախտակե անիվներով սալերը դեռևս լիովին պահպանվում էին: Շատ կարճ ժամանակ անց, 1900-ական թվականներին, ռուսական սալաշինության ազդեցությամբ, մարան սալերի տախտակե ծանր անիվներին փոխարինեցին ճաղավոր անիվները: Սակայն այս մոր անիվները ևս պատվող սոնի ունեին:

Աստիճանական զարգացման արդյունքում երևան է գալիս փոքր սալի այն մոր տարբերակը, որ կոչվում էր **տուլքա սել**: Սրա սոնին լրիվ երկաթից էր, ինչպես ռուսական ֆուրգոնի սոնին, իսկ անիվները՝ ճաղավոր ու փոքր գնդով: Գնդի մեջ **տուլքա** կոչված երկաթե խողովակ դրվելով սոնին դառնում էր անշարժ: Անիվները պատվում էին սոնու շուրջը:

Ինչ փոփոխություն որ կրում էր պգտի սելը, մույնը կրում էր մաս օրնի սելը, որի սոնին ևս երկաթից պատրաստելով, անիվները նշված ժամանակամիջոցում մույնպես ճաղավոր դարձան:

244 Հովհ. Մալխասյան, Հայ գեղջուկի ալբոմը (ԱՀ, 3, էջ 384): Մարան սելը կալոցին հոռի (չաթան) էին վերածում. չորս կողմից տախտակներով արկղ էին դարձնում, որը մեկուկես մետր խորությամբ էր ունենում: Տախտակների փոխարեն երբեմն խափ ու կարպետ էին օգտագործում:

Քառանիվ եզնասայլը ֆուրգոնի վերասերումն էր, այսինքն՝ քարշաձողի փոխարեն կովկասյան սայլի առեղներ տեղադրելով, եզան սայլ դարձնելը, որը Ջավախքում երևան եկավ 1910-ական թվականներին: Իսկ 1920-ական թվականներին ներմուծվում էին Լենինականից և Գանձակից: Սրանք առավելապես տարածվեցին այժմյան Բոգդանովկայի շրջանի տարածքում, ուր ավելի նպաստավոր էին ճանապարհները, հանդերն ու խոտհարքները:

Ավտոմեքենաների լայն տարածմամբ՝ այս սայլատեսակը 1970-ական թվականներին այլևս հազվադեպ էր հանդիպում:

Ֆուրգոնը տարածողները դուխաբոռներն էին, որոնցից 1900-ական թվականներին առաջին ընդօրինակողները եղան Խոջաբեկը, Մեծ Խանչալլին և այն գյուղերը, որոնք մոտիկ ու անմիջական շփման մեջ էին դուխաբոռների բնակավայրերին:

1970-ական թվականներին ֆուրգոններն էլ այլևս հազվադեպ էին:

Միաձի քառանիվ սայլն ուներ զույգ քարշակներ. սրանով քաղաքի մեջ տեղափոխում էին ամեն տեսակ ապրանքներ ու մթերքներ: Մուտք գործելով 1920-ական թվականների սկզբներին՝ այն հարատևեց մինչև 1930-ական թվականների վերջերը:

Կառքին լծում էին 2-3 ձի և ներքաղաքային տարածքում հիմնականում զբաղվում մարդ տեղափոխելով: Գլխավոր ճանապարհով մինչև 1900-ական թվականներին կատարում նաև Ախալցխա, Խոջաբեկ, Գորելովկա և Ալեքսանդրապոլ տեղափոխելով մարդկանց: Դեպի Ախալցխա և Ալեքսանդրապոլ հարսնառի նույնպես կառքերով էին մեկնում, որին հիմնականում լծում էին 2-3 ձի: Այս ինքնատիպ երթևեկության միջոցը իր տարածումը գտավ 1900-ական թվականներին և ավստուսյի մայրամուտը ապրեց մի քանի տասնամյակի ընթացքում:

Տեղական սահնակները հասարակ էին, որոնց եզ էին լծում և այդ պատճառով էլ հետագայում ձիու սահնակից տարբերելու համար տալիս էին **եզի խզակ**²⁴⁵ անունը:

Հովի. Մալխասյանը ներկայացրել է խզակի 19-րդ դարի ձևը, ըստ որի այն ցցավոր է և կոպերից բացի, թավրի վրա ծածկոցներ չունի: «Սրանով,- գրում է հեղինակը,- գյուղացին ձմեռը ջուր է կրում գետակից կամ ավազանից... Հորերից փայտանյութ, արար, նաև այլևայլ իրեր են տանում քաղաք՝ ծախելու, ձմեռը նստում վրան, տեղ են գնում: Սահնակ պահում են միմիայն մեծ օջաղները²⁴⁶»: Եվ որ կարևոր է, այդ սահնակին զույգ եզ էին լծում, լծին լորիսելով քարշակների ծայրերը²⁴⁷ (առեղի ձև տալով):

Այդ սահնակի օրինակով անտառամերձ գյուղերում պատրաստում էին **ձեռաց**

245 Խզակ բառը ծագում է պարսկերեն **զըզագ** բառից, որը թուրքերենում ընդունել է **խըզախ** կամ **խըզենտ** ձևերը:

246 Հովի. Մալխասյան, նշվ. աշխ. (ԱՀ, 3, էջ 387):

247 Անդ, էջ 388:

խզակ²⁴⁸, որով անտառից վառելավայտ էին փոխադրում: Քաշող մարդը մտնում էր ծայրերը սահնակին կապած չվանի օղակի մեջ և ձգում կրծքով, իսկ վայրէջքներում նույն չվանը, սանձի նման հետևից բռնելով ու գալելով, իջեցնում էր ցած:

Կար նաև ցամաքի **քաշան-սահնակ**, որը սայլի նման առեղներ էր ունենում: Գլուխը աննշան չափով դեպի վեր կեռ էր, որտեղից էլ լծվում էին շղթայով և գույզ եզներով քաշում էին բարձած սալաքարեր, շիրմաքարեր և այլ ծանր բեռներ:

Չիու սահնակ (սանքա): Անունն առաջացել է ռուսերեն **սանի** ձևից: Սրա ձևը և ձի լծելու կերպը հայերին անցել է դուխաբողներից:

1970-ական թվականներին սահնակները նույնպես գնալով հազվագյուտ դարձան:

Գրաստային փոխադրամիջոցները, իբրև այդպիսին, աստիճանաբար հետընթաց զարգացում էին ունենում: Չի գրաստը հայերը սակավ էին օգտագործում: Կարնո արտագաղթից հետո Ջավախքի որոշ լեռնոտ վայրերում խրճերը ձիերով էին դաշտերից կրում տուն: Չիերով նաև հեռավոր քաղաքներ արկղերով ապրանքներ էին տեղափոխում, որը կարճ ժամանակաշրջան տևեց: Կարելի է վստահաբար ասել, որ ձիագրաստները լիովին օգտագործվում էին մրգաբեր շրջանների մահմեդականների կողմից, թեպետ, օրինակ, Նաքալաքևի քրդերը բանջարեղենը և մրգերը, թեռերով բարձելով եզների մեջքին, տեղափոխում էին շուկա՝ վաճառելու:

Ուրախությամբ պետք է նշեմ, որ գավառում հեծկան ձիեր պահողները շատ էին: Հեռու վայրեր և կամ գյուղից գյուղ գնացողները օգտվում էին հենց հեծկան ձիերի ծառայությունից, ինչը նաև արժանապատիվ էր, գեղեցիկ ու դիտարժան: Ջավախքի գյուղերում գրեթե անխտիր բոլոր ընտանիքներն ունեին ձիեր. շատ ընտանիքներ հաճախ մի քանի ձիեր էին ունենում, որոնք առավելաբար բեռնաձիեր էին և օգտագործվում էին գյուղատնտեսական աշխատանքներում: Գյուղական համայնքները՝ կոլտնտեսությունները, դաշտավարական բրիգադների աշխատանքների գործունեությունը կազմակերպում էին հենց բեռնաձիերի միջոցով, որոնց էլ գյուղտեղիկնիկան ի վերջո աստիճանաբար դուրս մղեց ասպարեզից: Գյուղական կյանքին առանձնահատուկ հմայք ու հրապույր էր տալիս հեծկան ձիերի մասնակցությունը տոնական միջոցառումների հանդիսություններին: Մասնավորաբար գյուղական գրեթե ողջ երիտասարդությունը ամիսներ առաջ էր նախապատրաստվում այդպիսի մրցումներին, լավագույն մժույզներն էին ընտրում, վարժեցնում ու զարդարում այդ նպատակով: Այս առումով առանձնահատուկ հանդիսավորությամբ էր կազմակերպվում Վարդևորի տոնակատարությունը Գանձայում: Շրջակա բոլոր գյուղերից հավաքվում էին այստեղ հաղթության կանխավայելումով արբած հեծյալ տղաները՝ ձիերի գլուխներն ու թամբերը գույնզգույն ժապավեններով զարդարած: Թեթև վար-

248 Այս խզակի երկարությունը 1, 2 մետր էր:

գելով ու կոկոզավիզ՝ սլանում էին նրանք աջ ու ձախ, զարդարուն մտրակները տեղի-
անտեղի գործի դնելով, ցուցադրում իրենց ու իրենց նժույզը, նախապատրաստվում,
տրամադրվում մրցությանը: Առավոտը վաղ, լուսաբացի հետ, տոնական հագուկա-
պով ու տոնականորեն տրամադրված ժողովուրդը, հեծյալ ու հետիոտն, մեքենանե-
րով, ով ինչպես կարողանում, հասնում էր նախ **Ժամին սար** կոչված գեղադիր բար-
ձունքը, ուր Սբ. Հովհաննեսի մատուռն է իշխում շրջակայքի վրա: Մոմ էին վառում,
մատաղ էին անում ու բաժանում սիրով, ընդունելի լինելու համար բաժանում էին
անխտիր, հրճվում-ուրախանում ու քեֆ էին անում՝ դիտ-գուռնան, երգն ու պարը
խառնած իրար: Կեսօրվա կողմ, արդեն գյուղամիջում, հիմնական տոնակատա-
րությունն էր սկսվում, պարերն ու համատարած ուրախությունը, աղջիկ-տղա թա-
քուն սիրախաղերը և, իհարկե, ամենից շատ սպասված ձիամրցությունը... Հաղթողին
մեծ հանդիսությամբ ողջունում էին, սահմանված մրցանակը հանձնում էին նրան, և
այլևս ինքն ու իր ձին էին տվյալ տարվա հերոսը: Իհարկե, կռիվ-տուրուտմբոցներն
էլ էին անպակաս լինում այդ օրերին, հատկապես հարևան գյուղերի ջահելության
միջև, հետո էլ հաշտվում ու միասին քեֆի էին նստում, որոնք, ամբողջությամբ, ի վեր-
ջո, մաս էին կազմում ժողովրդական տոնախմբության: Եվ ժողովրդական վարդեր-
յան անկրկնելի այս տոնախմբությունները ամենամյա ու համատարած են ողջ Ջա-
վախքում:

Ավելի վաղ ժամանակներում, ձիամրցություններին զուգահեռ, անցկացվել են
նաև նիզակախաղեր, որոնք ավելի մեծ հմտություն ու վարժվածություն էին պահան-
ջում, առավել տեսարանային էին ու սպասված և, անշուշտ, հեծկան ձիերի առավել
բարձր ու տևական վարժանք էր անհրաժեշտ:

Մոտավորապես այս պատկերով էր ներկայանում Ջավախքի հայոց փոխադ-
րամիջոցների ընդհանրական բնութագիրը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին կես-
ին: Իսկ այն խավերը, ովքեր սոցիալական և այլևայլ պատճառներով չունեին ձիեր,
թեթև բեռները շալակով էին կրում:

Անցյալում փոխադարձ կապ պահպանելու ժողովրդի ունեցած միջոցները
բազմազանությամբ շատ աչքի չեն ընկել: Նախորդ դարաշրջաններից չեն մնացել
և 1830-ից հետո էլ չեն ստեղծվել դիտողական արհեստական կառույցներ: Օգտա-
գործվել են բնական բարձունքները և եկեղեցական զանգերը, որոնց մի մասը այսօր
էլ անհրաժեշտության դեպքում օգտագործվում է: Սրանք են, որ համարվել են կապի
տեսողական և լսողական միջոցներ:

Լսողական միջոցները ավելի հարուստ են: Դրանց մեջ զգալի տեղ ունեն հա-
մայնքային-հասարակական նշանակություն ունեցող միջոցները:

Կարինում և Ջավախքում կարևոր դեր ունեն ակնատային համակարգը՝ ազ-
գական և հարևան ընտանիքների միջնապատերում փոքր պատուհաններ ունենա-

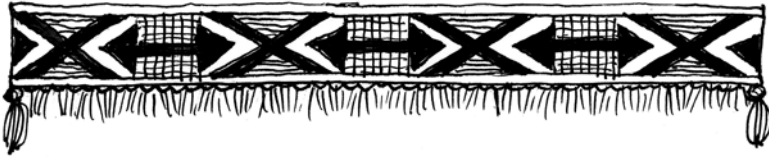
լը: Ճիշտ է, որ դրանք մեծ մասամբ օգտագործվում էին կենցաղային հաղորդակցման նպատակով, բայց առանձին դեպքերում դրանց նշանակությունը մեծանում էր՝ կապված ժողովրդի անվտանգության խնդիրների և ապահովության հետ: Ակնատներից հաղորդվում էր ցանկացած լուր, ինչը անհրաժեշտ կապ ունենալու ամենօրյա պահանջմունք էր: Մյուս միջոցը կատարածուի ծառայությունն էր. նա գյուղական ղեկավարության հրահանգի համաձայն, ժողով գումարելու, նաև այլևայլ հայտարարություններ անելու համար փողոցներն էր շրջում կամ կանգնում բարձր տների կտուրներին և բարձրաձայնում էր իր ասելիքը:

Կենցաղային տեսակետից կարևոր ծառայություն էին մատուցում մունետիկները: Ախալքալաքում և Ախալցխայում նրանք իրենց դերը կատարում էին մինչև 1920-1930-ական թվականները: Մունետիկը, ձեռքը ակամջին դրած, անցնում էր փողոցից փողոց և բարձր հայտարարում լուրը, ինչը հանձնարարված էր իրեն քաղաքային հաստատությունների կողմից: Նա էր մարդկանց հրավիրում ժողովի, կամ էլ հասարակական որևէ այլ հավաքի: Քաղաքացիների հոժարությամբ թալլալ²⁴⁹-մունետիկը հայտարարում էր որևէ բանի կորստի մասին և հայտնում կորստի տիրոջ հասցեն:

Պատերազմական լուրեր հաղորդելու, նաև վտանգներից զգուշացնելու, ինչպես և պաշտպանվելու համար միջոցառումներ կազմակերպելու տեսակետից կարևորվում էր եկեղեցու զանգի դողանջներով ժողովրդին արագ հավաքելու ձևը: Միևնույն այս նպատակին էին ծառայում նաև հրացանաձգությունը, սուլիչով տագնապաշեշտ սուլելը և այլն:

Կապի տեսողական միջոցներն անհամեմատ քիչ էին: Նույնիսկ չափազանց հազվադեպ էր օգտագործվում, օրինակ, ծուխ բարձրացնելը, որով արագացված շտապ օգնություն էր ակնկալվում: Բավական տարածված կիրառություն ուներ ճանապարհներին ձողեր տնկելու հիմնավոր սովորությունը, հատկապես բքառատ ձմռանը չմոլորվելու համար: Յրտաշունչ ձմեռներին այս առումով բավական վատահամբավ էր Բակուրիանիի լեռնանցքը, և բքի ժամանակ ձողերով կողմնորոշվելը դառնում էր ստեղծված վիճակից հնարավոր ելք:

249 Թալլալ բառը արաբերեն տէլլալ-տէլլալի բառից է ծագում՝ միևնույն մունետիկ նշանակությամբ:



ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ
ՆՅՈՒԹԼԿԼՆ ՄՇԼԿՈՒՅԹ
ԲՆԼԿԼԿԱՅՐԵՐ





նչպես և ցույց են տալիս հնագիտական պեղածո նյութերը, Ջավախքը անհիշելի ժամանակներից բնակեցված է եղել մարդկային հասարակության զարգացման բոլոր փուլերում: Պատմական այդ փուլերի ուսումնասիրությունը մեր նպատակների և պարտականությունների մեջ չի մտնում: Մենք խնդիր ու նպատակ ենք դրել մեզ 19-րդ դարի առաջին կեսից մինչև մեր օրերն ընկած ժամանակահատվածի բնակավայրերի և կառույցների ուսումնասիրությունը, որը, ոչ թե բնիկ ջավախահայերի, այլ մասնավորապես վերաբերում է 1830-ին Կարնո նահանգից Ջավախք տեղափոխված հայերի ընդունած և վերակառուցած բնակավայրերի պատմությանը:

Հայտնի է, որ հենց բնիկ Ջավախքի հայերը տիրող թուրքերի մեջ համատարած և բացառապես միակ շինարարներն են եղել, որոնք էլ կառուցել են Արևմտյան Հայաստանից Ջավախք տեղափոխված թուրքերի շենքերը: Բուն Արևմտյան Հայաստանում մույնպես թուրքերի գոմակերտ շինարարները հայերն են եղել: Հետևապես Ջավախքի թուրքերի՝ շուրջ 300-ամյա բնակավայրերն ունենալու էին հայկական գյուղերի ձևեր՝ կիսագետնափոր շենքերից գոյացած կցաթաղեր:

1830-ական թվականները եղել են մոր շինարարության սկզբնավորման տարիներ. տեղերում մույնիսկ ձեռք բերված հին շենքերը փոխարինվել են մորերով: Եվ որովհետև հայերը հին ավանդների համաձայն վերաբնակումը հաստատում էին ազգակցական թաղեր կազմելու եղանակով, ձեռք էին բերում ոչ միայն առանձին տներ, այլև ամբողջական թաղեր:

Հաջորդ տասնամյակներում մույնպես, բնակելի և տնտեսական շենքերը վերակառուցելիս, շարունակում էին ազգակցական կցաթաղերը պահպանելու և մորերը հիմնելու ավանդույթը: Քանի որ անհանդուրժելի էր համարվում ազգականի կենտրոնախույս ձգտումը, ազգակցական թաղից հեռու և մեկուսի տուն կառուցելու հակումը: ԶԷ՞ որ այդօրինակ մեկուսացումը թուլացնում էր ազգի²⁵⁰ ինքնապաշտպանական գործընթացը:

Ջավախք տեղափոխված հայերն, ըստ պապենական սովորության, ազգակցական թաղեր կազմելիս և աստիճանաբար յուրացնելով իրենց միջև ընկած հողամասերը, միացվում էին: Ստացվում էին մաս հարևանական կցաթաղեր: Անցյուղիների կամ էլ փողոցների հակադիր կողմերում կցաթաղերն, առանց բացառության, կազմում էին ընդհանուր, թանձր զանգվածներ, որոնց կտուրներն ունենում-թողնում էին մարգագետնի տպավորություն: Այդօրինակ համաձույլ կտուրները երբեմն մույնիսկ 200 մետր երկարություն էին ունենում: Ընդունված կարգի համաձայն բոլոր մարդիկ կարող էին օգտվել համագյուղացու ելարաններից ու կտուրներից՝ ամենակարճ ճա-

250 Այս համատեքստում ազգ բառը գործածված է բացառապես նեղ արյունակցական իմաստով միայն. (կազմողի ծանոթագրումը՝ Ռ. Ղ.):

նապարհով տեղ հասնելու համար: Կտուրներն այդպիսով վեր էին անվում հետիոտ-ների «փողոցների», որոնք այդ տեսքով պահպանվում էին մինչև 1940-1950-ական թվականները ներառյալ²⁵¹:

19-րդ դարից մինչև 20-րդ դարի առաջին քառորդը կցաթաղային սկզբունքով կառուցապատված և գրեթե անփոփոխ հարատևած գյուղերը այդպիսով ունենում էին մի քանի հարևանական թաղեր, որոնք միմյանցից բաժանվում էին անցուղիներով ու փողոցներով: Իսկ արդեն 1930-ական թվականներին, երբ հիմնվեցին կոլտնտեսությունները, երբ փոքրամուսն էին մեծ ընտանիքները, երբ մոր օրենքների ներգործմամբ նվազեցին-վերացան ազգակցական կռիվները և բուլացան ազգակցական փոխօգնության որոշ ձևեր, և երբ բավական նահանջ ապրեցին հին տոհմային ու համայնքային հարաբերությունների վերապրուկները, սկսվեց ազգակցական և հարևանական կցաթաղերի քայքայման փուլը: Այդ ժամանակաշրջանում, բնականաբար, ուժեղացան կենտրոնախույս ընտանիքների՝ իր ազգակիցներից և նրա ճնշող մթնոլորտից մեկուսանալու ձգտումները: Առանց ձեռք տալու պատենական կցաթաղերին, երբեմն էլ շինանյութերի օգտագործման նպատակով քանդելով իրենց բաժին շենքերը, առանձնացողները մոր շենքեր էին կառուցում:

1980 թվականին դեռևս պահպանված էր կցաթաղերի զգալի մասը: Դրանք այն շենքերն ու թաղերն են, որոնք 19-րդ դարի կեսերից սկսած ամուր ու հաջող կառուցված լինելով՝ այժմ էլ ծառայում են բնակիչներին: Դրանք պահպանվել են մաս այն պատճառով, որ 1920-ական թվականների վերջերին և 1930-ական թվականների ընթացքում շենքերի համալիրներին կից կառուցվել են ամառնատներ: Իսկ բնակ-

251 Թաղային կտուրները համայնքի կողմից օգտագործվում էին մաս այլ նպատակներով: Աշնանը և գարնանամուտին, երբ փողոցներն ու հրապարակները ցեխոտ էին լինում, իսկ ձմռանը, երբ ամենուրեք ձյան հաստ շերտ էր մատած լինում, կտուրները պատանիների, երիտասարդության ու առհասարակ տղամարդկանց համար ժամանցի հարմար վայր էին դառնում: Տարվա տարբեր եղանակներին երբեմն մույնիսկ կանայք էլ էին խմբվում, իլիկ էին մանում, գուլպա գործում ու գրուցում էին: Պատանիները չոր ու հարթ կտուրների վրա լախտի, գծագնդակ և այլ խաղեր էին խաղում: Մեծահասակները հաճախ պատանի-երիտասարդներին հրահրում, դավադրություն մղում էին մաս անհատական մեծամարտերի: Ոչ միայն ուրախ ժամանցների, ամենօրյա գրույց-բանավեճերի հանդիպակալ էին կտուր-ները, այլև լուրջ ժողովներ ու հավաքներ էլ էին կազմակերպվում-անցկացվում այստեղ: Օրակարգում դրվում և լուծվում էին հարցեր, որոնք վերաբերում էին դպրոցական, եկեղեցական խնդիրներին, ճանապարհաշինական կամ աղբյուրաշինական հարցեր էին քննվում, ինչպես մաս նախընտրականներ ու հովիվներ ընտրում, 1-2 ցուլ վարձելու որոշում կայացնում և այլն: Գոմասենյակներում մշակված օրակարգերը ի վերջո լուծում էին գտնում տանուտերի կողմից ժողովի բացումից հետո, երբ սկսվում էր ակտիվ ու շահագրգիռ քննարկումների փուլը: Կտուրների վրա աշնանն ու ձմռանը կազմակերպվում էին հարսանեկան պարահանդեսներ, բարեկենդանյան և Տեառնընդառաջի ծիսակատարություններ ու թատերականացված խաղեր և այլն: Այնպես որ կտուրն այս լեռնաշխարհում ինքնատիպ խորհուրդ ուներ, յուրօրինակ հրապարակի դեր էր կատարում, որտեղ ժողովուրդը, գոմերում երկար չմնալու նպատակով, տարաբնույթ և հետաքրքիր ժամանակ էր անցկացնում:

չության մեծամասնությունը 1950-ական թվականներից սկսած կառուցել և այժմ էլ կառուցում է միայն երկաստիճան և երբեմն էլ եռաստիճան ընտանիքներին բավարարող ամրանիստ շենքեր: Ոմանք այդ տները կառուցում են չքանդված հին տների առջևում, իսկ աճող ընտանիքները՝ մաս նոր հողամասերի վրա: Բոլոր դեպքերում, նոր շենքերը բավական քաղաքատիպ լինենով՝ բացառեցին կցաթաղերը: Հազվադեպ են այն ազգակիցները, ովքեր իրար մոտիկ, ավանդական սկզբունքները դավաճող նոր տներ են կառուցում: Սակայն կան մաս այնպիսիները, ովքեր, ունենալով մաս լայն հնարավորություններ, չեն լքել իրենց մախիին թաղամասը, և հին տան կողքը կամ վրան նոր տուն են կառուցել:

Թաղ բառը, ինչպես արդեն հիշատակել ենք մախիկում, չի պահպանվել մեզանում և մոռացվել է դեռևս Կարինում ապրած ժամանակաշրջանում: Այն փոխարինվել էր մահլա արաբերեն բառով, և ավանդաբար կոչվում էր ազգի տարեցի-ավագի անունով: Գյուղը երկու մասի բաժանելու հիմքը աշխարհագրական դիրքն էր. բարձր դիրքում հաստատվածը հորջորջվում էր՝ **վերի մայլա**, ցածրում հաստատվածը՝ **ցածի մայլա**:

Ազգակցական և հարևանական թաղերն իրար ոչ միայն պատկից էին, այլև ունեին հաղորդակցման ակնատային համակարգ, որը և հատուկ էր ողջ պատմական Հայաստանին: Ակնատը հայտնի է մաս **փանջարա** անունով²⁵²:

Փոքր Խանչալի գյուղը, որը տեղադրված է Խանչալի համանուն լճի ափին, լեռնային գյուղի տիպիկ օրինակ է: Այս գյուղը դեռևս 1950-ական թվականներին լիովին պահպանել էր 1910-ական թվականների ստատիկ վիճակը, եթե, իհարկե, չհաշվենք 1910-1930-ական թվականներին գյուղից դուրս կառուցված մի շարք տներ:

Գյուղի հին թաղերից պոկված տնտեսությունները նոր տներ էին կառուցել ազգակիցների օգնությամբ: Այդ պատճառով էլ ազգակցական թաղերը բավական անխաթար էին մնացել:

1950 թվականին Քոռոչ կոչված ժայռաբլուրի վրայից մենք փորձեցինք գծել և նկարագրել (ուրվապատկերել) հին համայնապատկերի թաղամասերը՝ բացառելով առկա նորակառույցները: 1910-ական թվականները ներկայացնող այդ գյուղի թաղերի նկարագիրը հետևյալն է: Գյուղը բաժանված էր երկու մասի՝ **վերի մայլի** և **ցածի մայլի**:

Վերի մայլայի մեջ մտնում էին 4 թաղախմբեր, որոնք ինչպես ազգակցական, այնպես էլ հարևանական կցաթաղեր էին:

Առաջին թաղախումբ

1. Մաթևոս Իսախիրյանի տներ,

252 **Փանջարա** բառը պարսկերեն **փենջերե**, պատուհան բառի աղավաղված ձևն է:

2. Մինաս Իսախրյանի տուն,
3. Օվանես Ստամբուլցյանի տուն,
4. Մերգել Ստամբուլցյանի տուն,
5. Արուսիկ Սերոբյանի տուն:

Երկրորդ թաղախումբ

6. Ստեփան Իսախրյանի տուն,
7. Սահակ Իսախրյանի տուն,
8. Մաքևոս Իսախրյանի մարագ:

Երրորդ թաղախումբ

9. Մուշեղ և Սիսակ Հաբոյանների տներ,
10. Մ. Հաբոյանի տուն,
11. Օսկան Նազարյանի տուն,
12. Առաքել Պոտոսյանի տուն,
13. Մոսես Պոտոսյանի տուն,
14. Ստ. Պոտոսյանի տուն,
15. Արուս և Գիրքոր Մանասյանների տներ,
16. Նիկո, Համբար և Պողոս Մահտեսյանների տներ,
17. Գաբրել Մահտեսյանի առանձնատուն:

Չորրորդ թաղախումբ

18. Մարգար Պոտոսյանի և եղբայրների առանձնատուն:

Ցածի մայլի մեջ մտնում էին հետևյալ թաղախմբերը.

Առաջին թաղախումբ

19. Աղաքել Այվազյանի տուն,
20. Համո Այվազյանի տուն,
21. Սեթո և Սիսակ Այվազյանների տներ,
22. Փիլոս Սերոբյանի տուն,
23. Սկրտիչ Եսոյանի տուն,
24. Ներսես և Պողոս Եսոյանների տուն,
25. Երեն Եսոյանի տուն,
26. Մինաս Վարդանյանի տուն,
27. Սրափ Վարդանյանի տուն,
28. Հարություն Բդոյանի տուն,
29. Գրիգոր Բդոյանի տուն,
30. Անտոն և Դավիթ Բդոյանների տուն,
31. Մեսրոբ Բդոյանի տուն,

32. Ջաքար Բդոյանի տուն:

Երկրորդ թաղախումբ

33. Աղասի Եսոյանի տուն,

34. Սարգիս Եսոյանի տուն,

35. Ներսես և Հակոբ Եսոյանների տուն,

36. Սինաս Եսոյան-Իսկանյանի տուն,

37. Սինաս Եսոյան-Իսկանյանի սրբատուն,

38. Ալեք Եսոյանի տուն,

39. Դուկաս Եսոյանի տուն,

40. Մեսրոբ Եսոյանի տուն:

Երրորդ թաղախումբ

41. Սմբատ Ավագյանի տներ,

42. Գաբրել Ավագյանի տուն,

43. Համո և Արմենակ Ավագյանների տներ,

44. Սարգիս և Վաչո Ավագյանների տներ,

45. Գաբրել Մանասյանի տուն,

46. Վախթանգ Մանասյանի տուն,

47. Մաթևոս Իսպիրյանի տուն:

Չորրորդ թաղախումբ

48. Խաչատուր Եսոյանի տուն,

49. Արես Եսոյանի մենատուն:

Հինգերորդ խումբ

50. Եղիա Ավագյանի առանձնատուն:

Առանձնատներ գյուղից դուրս

51. Աբրահամ Իսպիրյանի տուն,

52. Ունան Ստամբոլցյանի տուն:

Հասարակական կառույցներ

53. Եկեղեցի (1875),

54. Դպրոց (1910-ական թթ. սկզբներ):

55. Աղբյուր:

1950-1970-ական թվականներին Փոքր Խանչալլին պարզապես կիսվեց. վերի թաղից առանձին, Դիլիֆի ճամփի վրա, երկու շարք շենքերով կազմվեց նոր թաղամաս՝ Նորաշեն անունով: Ցածի թաղից դուրս, ցրված կարգով, կառուցվեցին բազմաթիվ նոր տներ, որով երբեմնի կլորավուն գյուղն ընդունեց ձվաձև համայնապատկեր:

1980 թվականի դրությամբ, սակայն, իր տեղում է մնում հին գյուղի տների ու քաղերի 3/4-մասը: Դրանց մի մասը օգտագործվում է անասնապահության նպատակով, մի մասն էլ լքված է:

Փոքր Խանչալիի կառուցապատման ձևերը բնորոշ էին նաև մյուս գյուղական բնակավայրերին: Միայն թե լեռնային գյուղերը 20-րդ դարի առաջին կեսին ավելի շատ էին պահպանել կառուցապատման հին ավանդույթները, քան հարթավայրային գյուղերը: Կցաթաղային համակարգն ուներ համընդհանուր բնույթ ոչ միայն լեռնային գյուղերում, և ոչ միայն Ջավախքում, այլև նույնիսկ Արարատյան հովտում: Եվ դա, որքանով որ բացատրվում է պատմական հանգամանքներով, որին մենք տալիս ենք առաջնային նշանակություն, քանզի էապես առնչվում է ինքնապաշտպանության հետ, նույնքան էլ սեյսմիկ առումով հակաերկրաշարժային հիմնավորում ուներ: Կցաթաղով տներ կառուցելու միտքը հակաերկրաշարժային միջոցառումների մեջ ամենափմաստունն է եղել: Այդ երկու հանգամանքներն էին ընկած ոչ միայն Հայկական լեռնաշխարհի, այլ նաև ամբողջ Առաջավոր Ասիայի կցաթաղային շինարարության մտահղացման հիմքում: Դրանով էլ պետք է բացատրել այդ երկրների գյուղերի սեղմվածությունը, կտրության հասնելու ձգտումը և այլն: Միայն այս հիմնավորվածությամբ և ոչ թե սոսկ ծմռան պայմաններում տաք լինելու հաշվարկումով պետք է բացատրել պատմական խոր ու խորքային այս փորձառությունը, հայկական տան և ողջ գյուղի կիսագետնափորության հանգամանքը:

19-րդ դարի վերջերին բացառություն էին կազմում այն գյուղերը, որոնք քաղաքի ազդեցությամբ հեռացել էին կցաթաղային համակարգից: Այդպիսիներից էր Խոջաբեկը, որը, գտնվելով գլխավոր ճանապարհի վրա և կից լինելով ենթագավառային կենտրոն Բոգղանովկա գյուղին, ցրված տներ էր կառուցում: Այդ մասին 1890-ական թվականներին ասիա թե ինչ էր վկայում Լինչը: Նկատի ունենալով Բոգղանովկան ու Խոջաբեկը, նա գրում է, թե Բոգղանովկան «Հայկական գյուղեն մեծ տարբերություն մը չունի. անշուշտ, կարելի է, որ փոխադարձաբար իրարու վրա ազդած ըլլան...Թե մեկ և թե մյուս գյուղը ունեին ցիրուցան քարաշեն բնակարաններ, տափակ տանիքներով, ուր կիզահող թափված էր. գլխավոր պողոտայի վրա նայող արահետները աղտոտ ու խորդուբորդ են²⁵³»:

Լինչի այս դիտարկումը ճիշտ է. խոջաբեկցիները, պահպանելով ազգային շինարարության ձևերը, ընդօրինակում էին ցրված տներ կառուցելու ռուսական եղանակները, իսկ ռուսները՝ հայկական հողածածկ ձևերը: Ցրված տներ կառուցելու միտում է նկատվել նաև Կարծախ գյուղում: Կ. Գրիգորովը 1893-ին գրել է, թե Կարծախը 1880-ական թվականներին բաժանվում էր 3 մասի. բուն Կարծախ, Քիլերտու

253 Հ. Ֆ. Պ. Լինչ, Հայաստան, ուղևորություններ և ուսումնասիրություններ, հ. Ա, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 53:

և Նորաշեն, որը կառուցվել է 1884-ին: Առաջինում տները գրեթե հատակագծով էին կառուցված, բայց իրար կցված էին: Այնպես, որ նրանց միջև կալատեղերի համար բացատներ չէին մնացել: Իսկ երկրորդ և երրորդ թաղերում տների առջև կալատեղեր կային²⁵⁴:

Կցաթաղային կառուցման համակարգն ակամայից ենթադրում էր նեղ ու ծուռ անցուղիներ և փողոցներ: Անցուղիները, որ սակավ էին պատահում, նախատեսվում էին հետիոտների և գրաստների, իսկ փողոցները՝ մեծ ու փոքր սայլերի և եզան սահմակի շարժման համար: Փողոցը պետք է ունենար այնքան լայնություն, որպեսզի մեծ սայլն ազատ անցներ: Դրանից ավելի լայն փողոցներ հազվադեպ էին պատահում:

Բացառությամբ բնիկ հայկական և վրացախառն-հայկական գյուղերի, Ջավախքի այժմյան հայկական գյուղերի մի զգալի մասը գոյություն է ունեցել նախքան Կարնո գաղթը: Միայն մի քանի գյուղեր կարելի է ցույց տալ, որոնք հիմնվել են գաղթից հետո, մասնավորապես 1920-ական թվականներին (Մեծ և Փոքր Սամսարներ, Կաթնատու, Ժղանովական, Նոր Խուլզումո, Ասփարա²⁵⁵):

Այնպես որ, այդ հնագույն բնակավայրերը նախապես տեղավորված են եղել տնտեսական, պաշտպանական և ջրամատակարարման տեսակետից հարմար վայրերում:

Ջրի կենսական նշանակությունն էլ հաշվի առնելով՝ գյուղերի մեծ մասը կառուցվել է գետերի, գետակների ու առուների ափերին: Պաշտպանական տեսակետից ել-

254 Կ. Գրիգորով, Կարծախ գյուղը, (տես ՍՄՕՄՊԿ, թող. 17-րդ, 1893, էջ 90-91):

Կարծախը 1893-ին բաղկացած էր 240 ծխից, 1055 արական, 935 իգական անձերից: Միջինը՝ 8 անձ յուրաքանչյուր ընտանիքում: Ամենամեծ ընտանիքն ուներ 27 անձ: Տոմարագրքի համաձայն, 1882-1892 թվականներին ծնվել է 1134 և մահացել՝ 676 մարդ: Աճը կազմում էր 458 մարդ, 3 տոկոս 10 տարում, ամուսնացել է 166 մարդ, ծնվել է 585 տղա և 549 աղջիկ: (Տես Կ. Գրիգորով, նշվ. աշխ., էջ 92):

Մինչև 1830 թվականը Կարծախի տերը եղել է Նազի-Բեկ-գաղե թաթարը, բնակիչները նույնպես թաթարներ են եղել: Հայերն այստեղ են եկել Կարնո չորս գյուղերից՝ Մեծդուլից, Օգոմայից, Ավգավերից և Նիստից (անդ, էջ 92):

255 Փոքր Սամսարի դպրոցի մանկավարժներ Մ. Մ. Մկրտչյանի և Վ. Ռ. Ավագյանի վկայությամբ (1981թ.), Սամսարները կառուցվել են 1830-ական թվականների սկզբներին՝ Էխտիլայի բնակչության մի մասի ձեռքով: Կաթնատուն կառուցվել է 1930-ին՝ այստեղ տեղափոխված արուլցիների ձեռքով: Նույն 1930-ին էլ կառուցվել նաև Ժղանովականը, որի բնակիչները տեղափոխվել են Հեշտիայից: Ինչպես հաղորդել է Ասփարայի կոտնտեսության նախագահ Մ. Թումանյանը (1981թ.), Նոր Խուլզումոն հիմնվել է 1925-ին Ախալքալաքի շրջանի Խուլզումո գյուղից տեղափոխված 25-26 ընտանիքների կողմից: Միևնույն նամակագիրը հաղորդում է, թե Ասփարա գյուղն անցյալում **Կըզլ վերանա (Կարմիր ավերակ)** անունն է ունեցել: 1924-ին, երբ Ախալքալաքի շրջանի Կարտիկան գյուղից 32 ընտանիք տեղափոխվում է այստեղ, գյուղը վրացերեն լեզվով վերանվանվում է Ասփարա՝ **100 հոտ** նշանակությամբ: 1840-50-ական թվականներին ամբողջովին մոր են հիմնվել նաև դուխարոռական բնակավայրերը:

նելով՝ Խրթվիսը կառուցված էր Կուրի և Թափարավանի գետախառնուրդի մոտ, իսկ Նախալաքը՝ Կուրի ափին: Գանձան, Սաղամոն, Ղաուրման և Մարտունին կառուցվել են Թափարավանի ափերին: Ջրառատ աղբյուրների ակունքների վրա են հաստատվել Էխտիլան, Դիլիֆը, Հեշտիան, Կուլիկամը և այլ գյուղեր: Սակավաթիվ են այն գյուղերը, որոնք հիմնվել են ձորափերին: Իսկ միջին դարերում պաշտպանական նկատառումներով բնակավայրեր են հիմնվել նաև ձորալանջերին, որոնցից մեկի ավերակները պահպանված են Թափարավան գետի ձորի լանջին, Ալմալի կոչված վայրում:

Ջավախքն ունի նաև լճափնյա գյուղեր, որոնք ճահիճներից և ընդհանուր խոնավությամբ տուժում են:

Գյուղերի մի զգալի մասը հիմնված է սարավանդերի վրա, թեև մեղմ թեքությամբ շնորհիվ շենքերն այստեղ այնպես չէին կառուցվում, ինչպես Ջանգեզուրում: Այնուամենայնիվ, բնակարանների ետնամասերը, մխրճվելով լանջերի մեջ, խոնավ էին լինում:

Ալեքսանդրապոլ (Լենինական, Գյումրի)-Ախալցխա գլխավոր ճանապարհի վրա կառուցված բնակավայրերը բավական սակավ են. դրանցից միայն մեկն է հայկական (Խոջաբեկ), որը 19-րդ դարում գտնվում էր ճամփի մի կողմում, իսկ այժմ տարածված է ճանապարհի երկու կողմերին: Մյուսները ռուսական են (Բոգդանովկա, Օրլովկա, Գորելովկա և Շֆրենովկա), ի սկզբանե տները կառուցում էին ճանապարհի երկու կողմում, որով և գյուղերը երկարում էին:

Հայկական բնակավայրերը 1830-ական թվականներից մինչև նույն դարի 70-ական թթ. նոր եկեղեցիներ էին կառուցում, որոնք տեղադրվում էին գյուղերի կենտրոնական մասերում: Եկեղեցու հրապարակը (տեղը) նախապես էր ճշտվում՝ գյուղի հիմնադրման կամ վերաբնակության առաջին իսկ օրերին: Այնպես որ մինչև ֆինանսական միջոցների հայթայթումը տասնյակ տարիներ էին անցնում, սակայն ընտրված տեղը ազատ էր մնում, որն անձեռնմխելի դարձնելու նպատակով քար էր դրվում և քահանայի ձեռքով օծվում էր:

19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբներին եկեղեցիներին կամ նրանց հրապարակներին կից կառուցվում էին դպրոցական շենքեր: Այս երկու կառույցներին մոտ, ոչ բոլոր գյուղերում, լինում էին նաև ընդհանուր հրապարակներ կամ օգտագործվում էին գյուղացիների կից կալերը, որտեղ տեղի էին ունենում պատանեկան և երիտասարդական խաղային մրցումներ, մենամարտեր, լարախաղացություններ, համայնքային ընդհանուր ժողովներ կամ ծառայում իբրև զրուցատեղիներ: Սրանք հին բնակավայրերի բնորոշ կողմերն էին:

Ախալքալաքի գավառը 19-րդ դարի վերջերին ուներ 110 գյուղ, ուր ապրում էին հայեր, ռուսներ, վրացիներ և մահմեդականներ: Բնակավայրերից 70-ը արքունա-

պատկան էին, իսկ մնացածները պատկանել են աշխարհիկ և հոգևոր կալվածատերերին²⁵⁶։ Ստորև ներկայացվող աղյուսակը, որ մեջ ենք բերում Խ. Ա. Վերմիշևի աշխատությունից, ցույց է տալիս նշված գավառի 1886թ. արքունի բնակավայրերը՝ ազգաբնակչության վիճակագրությամբ հանդերձ։

Թիվ	Բնակավայրեր	Ընտանիքներ	Բնակչությունը		Ծանոթություն
			արական սեռ	իգական սեռ	
1	2	3	4	5	6
1	Աբուլ	64	374	334	Հայեր
2	Ազանա	47	196	171	Հայեր
3	Ազավրեթ	99	575	517	Հայեր
4	Ալաթուբան	29	180	166	Հայեր
5	Ալաստան	165	662	606	Հայ կաթոլիկներ
6	Արագովա	106	422	395	Հայեր
7	Արագյալ Մեծ	44	265	252	Հայեր
8	Բալխո	37	204	180	Հայեր
9	Բավրա	34	128	130	Հայ կաթոլիկներ
10	Բարալեթ	92	429	390	Հայեր, վրացիներ
11	Բեժանո	65	439	366	Հայեր
12	Բզավեթ	36	172	175	Հայեր
13	Բոգդանովկա	82	399	380	Դուխաբուռներ
14	Բուղաշեն	29	180	150	Հայեր
15	Գանձա	113	557	540	Հայեր
16	Գյոնդուրա Մեծ	75	414	373	Հայեր
17	Գորելոյե	138	621	656	Դուխաբուռներ
18	Գումուրդո	118	559	515	Հայեր
19	Գոմ	92	402	348	Հայեր

256 Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունին 1830-ական թվականների կեսերին մատչելի գներով ձեռք բերեց մի շարք հողամասեր, խանութներ և տներ, ինչպես նաև Ջավախքի Կարծախ, Խավետ, Երկու Դադեշներ, Վերանա Կարծախ, Խոզապին, Կարավ, Կոնճղա, Չուրչուտո, Կանաթխև, Սյուր, Ծիրա, Կոկաշեն, Պխիսցիխար, Թուտրութուբան, Բալաթուբան գյուղերը, ավերակներն ու ագարակները։ «Այդ կալվածներից Ախալցխայի ս. Փրկիչ եկեղեցուն մնացին Ախալքալակա գավառում Տաճկաստանի Չլտր նահանգին սահմանակից եղածներ Կարծախ, Խավետ, Դադեշ գյուղ, ավերակ Դադեշ, Խոզապին և Կարավ՝ յուրյանց մեջ գտնված վարելահողերով, լեռներով, լճերով, առուներով, մարգագետիններով, արոտներով և դաշտերով, որոնք Կարապետ արքեպիսկոպոսը գնել էր 1834-1840 թվականներում տաճկահայատակ Թուրք-բեգ-Նազի-բեկ օղլուց 44.000 օսմանյան դրոմուշի (այն ժամանակվա ընթացիկ գնով 2315 ռուբլի ռուսաց փող) և որոց Կուպչան հաստատված է հետո Թիֆլիզի քաղաքական և քրեական դատարանում 31-ն դեկտեմբերի 1852 ամի թիվ 16»։ (Հովակիմ Գեղամյանց, Կարապետ արքեպիսկոպոս, «Փորձ», 1876, թիվ 1, էջ 194-195)։

20	Դավնիա	4	42	30	Մահմեդականներ
21	Դիլիֆ	73	338	298	Հայեր
22	Եֆրեմովկա	83	354	335	Դուխաբուռներ
23	Զակ	38	196	176	Հայեր
24	Էրիմջա	9	52	42	Մահմեդականներ
25	Թախչա	16	81	79	Հայեր
26	Լոմատուրցի	20	123	117	Հայեր
27	Խանչալլի Մեծ	82	446	402	Հայեր
28	Խանչալլի Փոքր	35	188	188	Հայեր
29	Խոջաբեկ	49	273	254	Հայեր
30	Խրթվիս	156	632	490	Մահմեդականներ
31	Խումրիս	2	15	16	Վրացիներ
32	Կարտիկամ	79	410	385	Հայ կաթոլիկներ
33	Քիլդա	36	211	210	Վրացիներ
34	Կորիս	71	339	280	Հայեր
35	Կվարշա	6	57	38	Քրդեր
36	Կուլիկամ	54	294	244	Հայեր
37	Հեշտիա	187	739	669	Հայ կաթոլիկներ
38	Ղադոլար	31	176	171	Հայեր
39	Մադիբյա ²⁵⁷	--	--	--	--
40	Մաճատիա	67	297	259	Հայեր
41	Մամգարա	49	235	200	Հայեր
42	Մարգաստան	11	39	36	Մահմեդականներ
43	Մերենիա	90	413	375	Հայեր
44	Միրաշխեն ²⁵⁸	16	56	54	--
45	Չամդուրա	83	343	320	Հայեր
46	Չունչխեկ	37	178	161	Վրացիներ
47	Պատկանա	8	54	37	Մահմեդականներ
48	Ջիգրաշեն	108	468	439	Հայեր
49	Ռոդիոնովկա	97	404	374	Դուխաբուռներ
50	Սաթիսա	152	803	736	Հայեր
51	Սամսար Մեծ	40	188	168	Հայեր
52	Սամսար Փոքր	42	207	163	Հայեր

257 Բնիկները տեղափոխվել են Կարսի մարզ. նրանց տեղում ապրում են արքունի Ազավրեք գյուղի վարձակալները:

258 Միրաշխեն. այս բնակավայրի թվերի դիմաց ազգությամբ սյունական որևէ ազգ նշված չէ. թողնված է դատարկ:

53	Սարո	51	221	211	Վրացիներ
54	Սիրքըվ	7	41	36	Վրացիներ
55	Սպասսկոյե	70	313	345	Դուխաբուռներ
56	Վաչիան	154	655	527	Հայեր
57	Վարզավ	18	62	60	Վրացիներ
58	Վարևան	74	346	283	Հայ (կաթոլիկ)
59	Վերտոխան	6	34	39	Քրդեր
60	Տամբովկա	58	248	256	Դուխաբուռներ
61	Տըրկընա	17	74	60	Հայեր
62	Տրոիցկոյե	90	323	334	Դուխաբուռներ
63	Տուրցխ	39	216	207	Հայեր
64	Ուճմանա	35	166	153	Հայ (կաթոլիկ)
65	Ուչարուկա	28	161	141	Վրացիներ
66	Փոկա	96	383	343	Հայեր
67	Օլավերո	63	267	269	Հայեր
68	Օրլովկա	119	479	500	Դուխաբուռներ
69	Օրջա	80	338	281	Հայեր
70	Օրոջալար	50	290	252	Հայեր
Ընդհամենը		4351	20,448	18,693	

Այդ աղյուսակում բերված 70 արքունի և այդտեղ տեղ չգտած 40 գյուղերը միասին 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբներին կազմում էին 10 հասարակություն: Ստորև կբերենք Հ. Ս. Էփրիկյանի կազմած աղյուսակը, որտեղ կան վիճակագրական տեղեկություններ հենց 110 գյուղերի մասին:

Հայեր					Օտարներ		Տներ	Ընդամենը 2 սեռից
	Լուսավորչական		Կաթոլիկ					
	արակ.	իգ.	արակ.	իգ.	արակ.	իգ.		
Արագովա՝ 13գ.	2871	2562	759	715	139	114	818	7160
Բարալեթ՝ 23գ.	4218	3788	--	--	815	705	1014	9526
Վարևան՝ 9 գ.	1081	1007	1860	1683	586	509	768	6726
Դիլիսկա՝ 9գ.	1565	1445	--	--	865	823	519	4628
Խրթվիս՝ 11 գ.	13	12	--	--	1510	7282	417	2817
Վաչիան՝ 11գ.	3879	3405	--	--	297	256	851	7833
Գարե՛ 8գ.	--	--	--	--	3322	3326	829	6646
Կարծախ՝ 10գ.	1092	950	--	--	1054	877	441	3973
Սաթխա՝ 8գ.	2813	2609	--	--	321	260	656	6003
Հեշտիա՝ ²⁵⁹ 8գ.	922	849	1165	1044	76	57	496	4114
Ընդամենը	18.454	16.626	3784	3442	8981	8209	6809	59.496

Այս տառը հասարակության բնակչության թիվը 1902-ին եղել է 59,496, որին ավելացնելով մաս քաղաքի բնակչության թիվը, Էփրիկյանը ստանում է 63,799 բնակիչ, որի 50,467-ը հայեր են եղել²⁶⁰:

Այժմ փորձենք բնորոշել Ախալքալաքի և համեմատաբար վերջերս հիմնված Բոգդանովկա ավանի բնակավայրային հատկանիշները:

Ախալքալաքը 19-րդ դարում կայուն վիճակով բերդաքաղաք էր: Այն կառուցված է Ախալքալաքի սարավանդի վրա, Թափարավան և Քառասուն աղբյուր գետերի միջև, Ախալցխա-Լենինական խճուղու վրա: 1860 թվականին անջատվելով Ախալցխայի գավառից և, Ախալքալաքի գավառական կենտրոն դառնալով, քաղաքն այնուհետև դարձավ արիեստավորական ու որոշ առումով մաս մշակութային հաստատություններով հաստատված կենտրոն:

19-րդ դարի վերջերի տվյալների համաձայն, Ախալքալաքը վերակառուցվել է՝ ունենալով ուղիղ փողոցներ: Գետերին զուգահեռ գցված փողոցներն ընդհատվում են խաչաձևվող փողոցներով: Բացի մի քանի մասնավոր երկհարկանի տներից և Կտոյի երկհարկանի հյուրանոցից, այստեղ բոլոր տները միհարկանի էին: Վերջիններս իրար կից կառուցված էին փողոցների ամբողջ երկարությամբ: Փողոցները մախապես եղել են առանց սալահատակի: 1950-ական թվականներին նշված փողոցների մեծ մասը մնում էր անբարեկարգ վիճակում, թեև սկսվեց որոշ փողոցների ասֆալտապատումը: Եվ այնուամենայնիվ, 1980-ական թվականներին էլ քա-

²⁵⁹ Տես Հ. Ս. Էփրիկյան, Ա, էջ 65:

²⁶⁰ Հ. Ս. Էփրիկյան, Ա, էջ 64:

դաքի փողոցների վիճակը մնում էր գրեթե նույնը: Տեղական շինաքարի վիթխարի պաշարները չեն շահագործվում, ուստի մասնավոր անձինք քարը ներմուծում են Արթիկից:

Քաղաքը 1950-1970-ական թվականներին կրկնակի ընդլայնվել է մասնավոր տնտեսությունների կառուցած 1-2 հարկանի շենքերի հաշվին: Ցավոք, այստեղ ևս փողոցները բարեկարգված չեն: Ինչպես հին տների մեծ մասը, նորակառույցներն էլ այժմ ծածկվում են թիթեղով կամ շիֆերով: Պետական 3-4 հարկանի բնակելի և հասարակական շենքերը քանակով շատ քիչ են: Քաղաքային արդյունաբերությունը աննշան լինելով՝ բնավ չի ապահովում ազգաբնակչության զբաղվածությունը:

1900-1910-ական թվականներին հիմնադրված զինվորական քաղաքը՝ երկհարկանի հարմարավետ շենքերով, կառուցվել է Փոքր ձորի ափին: Այժմ այս քաղաքամասը այնպես է բարեկարգված, որ կարելի է համարել միանգամայն ժամանակակից քաղաք:

Բոգդանովկա ավանը համեմատաբար նոր է: Այն ձևավորվել է 1960-ական թվականներից սկսած՝ հիմք ունենալով նախկին Բոգդանովկա և Խոջաբեկ գյուղերը: Ավանի մեծացումը պայմանավորվեց այստեղ հաստատված շրջակա գյուղերի բնակչության հաշվին, թեպետ այն տակավին գյուղ է, քաղաքայնացող կենցաղով: Փողոցներն ուղիղ են, սակայն անխնամ են ու անբարեկարգ:

ՇԵՆՔԵՐ

Ջավախքի բնիկ հայերը մինչև Կարնո գաղթը թեև բավական սակավացել էին, այնուամենայնիվ, կարևոր դեր են խաղացել այս գավառի թուրք վերաբնակիչների մեջ հայկական շինարարական արվեստի տարածման գործում: Բնակավայրերի որոշ տիպերի և շենքերի վերապրուկների վրա հենվելով՝ Ստ. Լիսիցյանն իրավացիորեն նշել է, որ կան բոլոր հիմքերը կարծելու, թե Կարինից ներգաղթող հայերը պիտի որ իրենց ջավախքցի հայրենակիցների մեջ գտնեին ազգային շենքերի տիպեր²⁶¹:

Հայերի նոր, ամենամեծ զանգվածը, ինչպես վերևում նշել ենք արդեն, 1830 թվականին Ջավախք է տեղափոխվել Կարնո և մասամբ էլ Երզնկայի գյուղական բնակավայրերից: Ջգալի թիվ էին ներկայացնում նաև միևնույն Բարձր Հայքի ազգագրական շրջանի մեջ մտնող բասենցիները և արտահանցիները: Ջավախք տեղափոխվածների հետ էին նաև Տուրուբերանի ազգագրական շրջանի մեջ մտնող սակավաթիվ համայնքներ, որոնք այստեղ կազմեցին 4 գյուղ՝ Հեշտիա, Ուճմանա, Թորիա և Դիլիֆ:

261 Ստ. Լիսիցյան, Բարձր Հայքի գյուղական կացարանները, (Կովկասյան պատմա-ինագիտական ինստիտուտի տեղեկագիր, հ. 4, Թիֆլիս, 1926, էջ 56):

Գաղթից հետո, անկասկած, խնուսցիներն ու հարբեցիները շենքեր են կառուցել ըստ հայրենի (բնաշխարհի) ավանդների: Բայց 19-րդ դարի վերջերից մեզ հասած հին կառույցներից երևում է, որ Հեշտիա, Դիլիֆ և մյուս գյուղերում Մշո և Կարնո շինարարական արվեստը խառն (էկլեկտիկ) վիճակում է գտնվում:

Ջավախքի նոր հայերը Բարձր Հայքից ժառանգել և մինչև օրս պահպանել են մեկ բաժնով, երկու բաժնով և բազմաբաժին կառույցների բոլոր ձևերը: Ընդ որում, մեկ բաժնով շենքերը բազմաֆունկցիոնալ կառույցներ էին, որոնց մեջ ընտանիքն ապրում էր ամբողջ ունեցվածքով հանդերձ: Այն կառույցները, որոնց մենք **մենատուն** անվանում ենք տալիս, պահպանում էին ծայրահեղ չքավոր ընտանիքները: Ինչպես ստորև կտեսնենք, որպես այդպիսիք Ջավախքում, մասնաշաղկապային հայաստանի բոլոր նահանգներում եղել և մինչև 20-րդ դարի սկզբներն են հասել խոր նախնադարից:

Երկու բաժնով տները մենատներից տարբերվում էին նրանով, որ գլխատունն անջատվում էր գոմից, և ընտանիքի համար որպես բնակարան ծառայող թնդրտանը զուգակցվում էին գոմի անկյունում կապված ժամանակավոր թախտերը: Այսպիսի կառույցները նույնպես խոր անցյալից էին գալիս:

Երեք բաժնով կառույցները մեծ մասամբ միջակ տնտեսության տեր ընտանիքներն էին օգտագործում, որտեղ ավելացված երրորդ բաժինն, ըստ հայեցողության, կարող էր լինել գոմասենյակ կամ էլ մեկ այլ բան:

Բարգավաճող միջակ տնտեսությունները և ունևոր խավերը կառուցում էին 4-ից մինչև 15 բաժնից բաղկացած համակառույցներ, որոնք հիմնականում ծառայում էին անհամեմատ մեծ գերդաստաններին կամ եռաստիճան ընտանիքներին:

Եռաստիճան ընտանիքները բաղկացած էին լինում 15-20, իսկ մեծ գերդաստանները՝ մինչև 60-80 անձից: Բնական է, որ համատեղ ապրող այդպիսի տնտեսությունները բնակարանային մեծ պահանջի հետ մեկտեղ մասնաշաղկապային հասնող անասունները տեղավորելու համար մի քանի բաժին էին ունենալու: Անխուսափելիորեն առաջացող ներքին տրոհումն այդ գերդաստաններին մղում էր դեպի մնջարանների անջատում, ինչն էլ դեռ էր գերդաստանական կանոններին: Ուստի և մեծաքանակ տավարի 2-3 գոմերում առաջանում էին եղբայրական ընտանիքներին հատկացվող նույնքան և ավելի գոմասենյակներ: Այդպիսի համակառույցների նկարագիրը մենք կներկայացնենք ստորև, որից պարզորոշ կերևա, որ Կարնո և Մշո հայերը պահպանած էին եղել երդիկային համակարգով և գետնատարած (հորիզոնական ուղղությամբ փռված) շինարարության հին ավանդները:

Բացի բնակարաններից և անասնապահական շենքերից, Ջավախքում կարևոր դեր ունեին մասնատնակա-պահեստային շենքերը և արտադրական կառույցները:

Համակառույցներ: Մենատան առաջին տարբերակի վրա գոմի ավելացումով խմորվում է բազմաբաժին շենքերի ստեղծման գաղափարը: Առաջին համակա-

ռույցը կազմվում է պատով իրարից բաժանված գոմի և մենատան միավորումով: Այս հանգամանքից ելնելով՝ պետք է ասել, որ ընդհանրապես շենքերի համակառույցներն առավելապես ստեղծվել են նախապես գոյություն ունեցող մեկ բաժնով տներն իրենց հատուկ ծածկաձևերով ու գործառնություններով իրար կցվելով, թեև անժխտելի է նաև շինարարական ստեղծագործական ընթացքի մեջ հանպատրաստից մտահղացման դերը:

Շենքերի գործառնություններից ելնելով՝ հատակագծերը կցման տեղերում ևս չէին փոխվում, որովհետև, բացի նպատակահարմարության խնդրից, այդ ձևերը գաղափարական իմաստ էլ են ունեցել: Գուցե հենց դրանով էլ պետք է բացատրել, որ Շենգավիթի պղնձեդարյան բնակավայրում համակառույցը քառակող հատակագծերի հետ ունեցել է նաև կլոր հատակագծեր²⁶²:

Ինչպես արդեն ասել ենք, Ջավախքում այժմ առկա են երկու ազգագրական շրջանների՝ կարնոհայերի և տուրուբերանցիների կառուցողական արվեստի տարբերակային առարկայացումներ: Այժմ կներկայացնենք այդ տարբերակներն առանձին-առանձին:

Կարնոհայերի համակառույցներ: Ունենալով անկասկած շինարարական բարձր կուլտուրա, կարնոհայերը Բարձր Հայքում, Ջավախքում և Շիրակում ժողովրդական ճարտարապետության գլուխգործոցներ են ստեղծել: Ժողովրդական տան համակառույցների մեջ մտնող միավորների մեծ մասի ներքին հարդարումը կատարվել է բարձր արվեստով: Սակայն այդ նույնը չենք կարող ասել շենքերի արտաքին ձևավորման ու հարդարման տեսակետից, որը, ինչպես կտեսնենք, մի շարք այլ պատճառների հետ, որպես ժողովրդի դարավոր ճնշման հետևանք, գեղեցիկը թաքցնելու ակնհայտ, միաժամանակ նաև հարկադրական միտումով էր արվում:

Ժողովրդական տան համակառույցներից մեկն էր մերենցի Ավետիս (Ավեն) Աղամյանի գերդաստանի տան համալիրը. բնակելի և տնտեսական շենքերի համալիրն ուներ 9 բաժանմունք՝ ենթաբաժիններով հանդերձ:

Ա. Նախասրահ, չարդաղ սյունազարդ, հովանոց:

Բ. Բակ, շվաք հարթածածկ, երեք երդիկով:

Գ. Մեծ գոմ, եղջերավոր անասունների և ձիերի համար: Նրա մեջ տեղավորված էր երեք գոմասենյակ.

✳ **Մեծ գոմասենյակ**՝ 4 բազմոցով, 6+6 դարսագերաններով, 1+1 աղվեսով, պորտագարդով զարդարված առաստաղով, օջախի երեսին քանդակված կենաց ծառի երկու կողմերում՝ կորճառյուծներ՝ **ապլան ու դափլան**: Թարեքներն ընտիր նախշազարդերով էին:

262 Խ. Հ. Սարգսյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Երևան, 1967, աղյուսակ՝ 35: Հենց այդ է ցույց տալիս նաև **համակառույց** բառը, որ նշանակում է բազմաթիվ մասերից կազմված միասնական կառույց, նաև՝ մասերը միացնելով կառուցված, բաղկացած, կազմված:

✳ **Պզտի գոմասենյակ**, որ զետեղված էր մեծ գոմասենյակի մուտքի դիմաց, 2 լայն և 1 մետր բազմոցով, 3+3 դարսահեծաններով, 1+1 աղվեսով, սովորական վառարանով:

✳ **Պզտի գոմասենյակ**՝ մեծ գոմի մյուս անկյունում, 2 լայն և 1 մետր բազմոցով, 3+3 դարսագերաններով, 1+1 աղվեսներով ծածկ և հասարակ վառարանով:

Դ. Պզտի գոմ մոզիկների համար, որում զետեղված էր գերդաստանի չորրորդ պզտի գոմասենյակը, որն ուներ 2 լայն և 1 մետր բազմոց, 3+3 դարսահեծաններով ու 1+1 աղվեսներով ծածկ և հասարակ վառարան:

Ե. Թնդրտուն, որի թնդրափը **վերի տուն** էր կոչվում և ստորին ընդարձակ մասը՝ **ցածի տուն**: Վերի տունը ցածի տնից բաժանվում էր ձևավոր տախտակե վարագույր հիշեցնող միջնորմով: Վերի և ցածի տներն առանձին-առանձին **հազարաշեն (ղառնատուն)** ծածկեր ունեին:

Թնդրտունը առավելապես ծառայում էր իբրև խոհանոց և կանանց հանգստի բաժանմունք: Այստեղ տեղավորված էին հաց թխելու պարագաները, կերակրի և այլ ամանները. պատերին կից շարքեր էին կազմում համաչափ կարասները և դրանց վրա որպես երկրորդ հարկ՝ կճուճները: Վերի տունն ուներ մի մեծ և մի փոքր թնդիր, ինչպես նաև երկու պատուհան:

Չ. Մառան մեծ, որ գոմի ծածկ ուներ: Այստեղ կարասներով պահվում էին բոլոր մթերքները:

Է. Ամբարտուն, որի հողե հարթ հատակի վրա ոչ թե ամբարներ, այլ սյուների հետ քամփորներով միացած տախտակե կտրվածքներ էին՝ ամբարին հատուկ աչքերով: Տարբեր տեսակի հացահատիկի կամ կտավատի համար հատկացված ամբարի վերևում մի երդիկ կար, որտեղով հատիկը լցնում էին ներս և ծեփում: Ամբարտան հարավային կողմում, բարձր դիրքով, ճաղավոր փոքրիկ պատուհան էր բացված: Ամբարների շուրջը միջանցքներ էին թողնվում:

Թ. Օչխրնոց, գոմի ծածկով և 3 մեծ երդիկով: Տեղավորում էր շուրջ 200 ոչխար ու այծ: Պատերին կից ցածրիկ մսուրքներ կային: Տան անասնապահներից մեկը ձմռանը քնում էր այստեղ՝ 1 մետր բարձրության կախովի թախտի վրա:

Ժ. Մարագ, որը մեծ գոմի չափ էր և գոմի պատերից մեկուկես անգամ բարձր պատեր ուներ: Չեղունը գոմի ծածկով էր, 2 երդիկով: Հրդեհի դեպքում տան համակառույցն անվտանգ պահելու նպատակով մարագը կառուցված էր նրանից մի քիչ հեռու:

Այսօրինակ տան համալիրը լիովին բավարարում էր գերդաստանի անդամների պահանջմունքները: Անհատական ընտանիքները բավականաչափ ազատ էին իրենց առանձնացված մնչարաններում: Տան արտաքին (դրսի) միակ մուտքով ելու-մուտ էին անում մարդիկ, կենդանիները և թռչունները:

Վարևանցի Մարտին Գաբրիելի Մելիքյանի տան համալիրը ենթաբաժիններով հանդերձ կազմված էր հետևյալ 14 միավորներից.

- ✳ **Քակ** լայնարձակ և սյունազարդ, որից դռներ են բացվում դեպի մյուս բաժինները: Ամռանը ծառայում է իբրև հովանոց, աշխատանոց, խոհանոց և սեղանատուն: Ծածկը հարթ և հասարակ է:
- ✳ **Ներսի տուն**. թոնրատան տիպի քառանկյունի բաժանմունք, առանց թոնրի, կառուցված 1907-ին, ծածկը անկրկնելիորեն գեղեցիկ հազարաշեն է՝ 9 դարավածքով և մեկ լուսավոր երդիկով: Ամբողջ ծածկը հանգչում է չորս սյունազարդ առորմաների վրա: Ներսում ունի 1,5 մետրանոց կտրվածք՝ առանձին, կոնդաշար ծածկով: Հատակը տախտակապատ է կառուցման օրից. պատերին կից բազրիք-քյաներ ունի. նախկինում և այժմ էլ ծառայում է իբրև ննջարան:
- ✳ **Թնդրտուն**, որն ունի հազարաշեն ծածկ և օգտագործվում է իբրև խոհանոց:
- ✳ **Գում**, որը նույնպես 10 զույգանոց էր. հետագայում փոքրացվել է և այժմ 6 զույգանոց է: Այստեղ գետեղված գոմասենյակն ուներ 4 բազմոց և 5+5 դարսահեծան՝ 1-ական աղվեսով:
- ✳ **Մեծ գում**, 10 զույգանոց, որում գետեղված էր երկրորդ գոմասենյակը՝ երկու բազմոցով, 3+3 դարսահեծաններով և 1-ական աղվեսներով:
- ✳ **Գում՝ 8** զույգանոց, որում գետեղված էր երեքբազմոցանի գոմասենյակը՝ 4+4 դարսազերանով և 1-ական աղվեսով: Այժմ ավերակ են:
- ✳ **Թնդրտուն՝** հազարաշեն ծածկով:
- ✳ **Մարագ**, որ կից է համալիրին: Այժմ ավերված է:
- ✳ **Մարագ**, որ կալին կից էր և կիսագետնափոր. հարդը կալից լցվում էր երդիկով ներս: Այժմ ավերակ է:
- ✳ **Մարագ**, որն այժմ համալիրի մեջն է և օգտագործվում է: Բոլոր մարագները գոմածածկով էին:
- ✳ **Քակ՝** նախորդ բակի կողքին, որից դուռ էր բացվում ամառնատան մեջ: Այժմ ավերակ է:
- ✳ **Ամառնատուն՝** երկու լուսամուտով: Այժմ՝ ավերակ: Հյուրեր ընդունում էին այստեղ:
- ✳ **Ամբրտուն՝** կառուցված համալիրից քիչ հեռու՝ լանջի վրա, որով և շինության քիկունքը հենվում է փորված և ուղղահայաց ժայռոտ հողաշերտին: Մինչև այժմ պահպանված այս ամբրտունը սյուններով-քամփորներով բաժանված է 3 մասի, որտեղ հարդ է լցվում:
- ✳ **Ջաղասք՝** 3 քարով և 1 դինգով: Այժմ ունի 2 քար, 1 դինգ, որն անցել է կոլտնտեսությանը: Դնշման նախկին 3 խողովակները պատրաստված են քառակուսի, 20 սմ հաստության բազալտե սալաքարերից՝ կարերը կրաշաղախով ծածկելով: Բերան-բացվածքները երկաթե ցանցեր են ունեցել: Ամրակուռ և գեղեցիկ տեսքով այս խողովակները եզակի էին այն ժամանակ Հայաստանում: Այժմ կոլեկտիվ տնտեսությունը ջրաղացը վեր է ածել էլեկտրաաղացի:

Էխսիլեցի Միքայել Դիլանյանի տան համալիրը կառուցվել է 1900-ական թվականներին. լրացումներն արվել են 1910-ական թվականներին, երբ միջին մեծությամբ ընտանիքը համատեղ էր ապրում: Շինարարական աշխատանքներին մասնակցել է նաև Միքայելի ավագ որդի Ստեփանը:

Միքայել Դիլանյանի, իսկ այժմ Թորոս Դիլանյանի տան համալիրն ունի 10 բաժանմունք, որի գլխավոր ճակատը հյուսիսային կողմնորոշում ունի: Այս ճակատը գետնի մեջ է խրված 15-20 սմ, իսկ հարավային ճակատը՝ երեք քառորդի չափով: Կիսագետնամփոփության պատճառով համալիրը դրսից մի առանձին փայլ չունի, մինչդեռ համալիրի բոլոր բաժանմունքները ներսում բավական նորմալ բարձրություն ունեն:

Համակառույցի առանձին բաժինները հետևյալներն են, որոնք 1920-ական թվականներից հետո գործառնության շրջանում փոփոխություններ են կրել:

- ✳ **Նախասրահ-չարդաղը** խիստ փոքրածավալ է, որն ամռանն իբրև հովանոց-աշխատանոց է ծառայել: Սրանից բացված միակ դռնով էր, որ ելումուտ էին անում մարդիկ ու կենդանիները:
- ✳ **Բակ**, որի դրսի դուռը բացված է նախասրահից: Նեղ և կարճ շվաք է, որից դռներ են բացվում դեպի մյուս բաժինները:
- ✳ **Թնդրտուն-մնջարան**. սա Ջավախքում երկրորդն է, որն իր մեջ թոնիր չի ունեցել: Շինությունը կառուցվել է 1913-1914 թվականներին, մերենցի հմուտ շինարար-գոմակերտ Կյուրեղ Հովհաննիսյանի ձեռքով: Հատակագիծը անկանոն քառակույտի է: Կենտրոնական մասում 4 առորմիներով մի քառակուսի շրջանակ է ստեղծվել: 9 սյուների վրա հանգչող այդ շրջանակի վրա բարձրանում է 12 շարք ունեցող գեղեցիկ հազարաշեն ծածկը: Մի փոքր հազարաշեն ծածկ էլ ունի **թռակիը**: Այս երկու հազարաշեններից դուրս մնացած մասերը հարթ առաստաղներ ունեն, որոնց կոնդերն էլ ծածկված են խիտ շարված տախտակներով:

Թնդրտուն-մնջարանի ողջ կենտրոնական մասը տախտակապատված է հարթ հատակով, իսկ աջ և դիմացի պատերին առընթեր հատվածը՝ գոմասենյակային բազմոցներով: Նմջարանի ձախ կողմում կային տախտակե թարեքներ՝ խեցեղեն և այլ կարգի իրեր դասավորելու համար: Սենյակը կահավորված էր տեղական և քաղաքային որոշ կարասիներով: Մեկ պահարան հատկացված էր ծալքին և մյուսը՝ ամաններին: Կային սնդուկներ և այլ պարագաներ: Հարթ հատակի վրա դրված էին նստելու և քնելու երկու թախտեր: Նույն նպատակին էին ծառայում նաև բազմոցները:

Տան աջ կողմի սկզբնամասը տախտակով կտրված մառան էր հողե հատակով, իսկ թռակում դրված էին հացի փոքր ամբարը և կարասները:

Երբեք թոնիր ու ծուխ չունեցող մնջարանի հազարաշեն ծածկերը այսօր էլ արտակարգ մաքուր են:

- ✳ **Թնդրտուն** փոքրածավալ, հազարաշեն ծածկով:
- ✳ **Գոմ** լծկանների, 10 զույգանոց, բարձր ծածկով: Սրա մեջ է գետեղված հասարակ կառուցված գոմասենյակը, սովորական օջախով:
- ✳ **Գոմ** կովերի և մատակների համար, որտեղ գտնվում է ջրհորը:
- ✳ **Ներսի գոմ**. կառուցվել է անասունների համար, բայց օգտագործվել է որպես քնդրտուն և ամբարանոց:
- ✳ **Բակ** ամառնատան համար:
- ✳ **Ամառնատուն** երկու սենյակով, որ կառուցվել է 1954-ին: Այժմ օգտագործվում է իբրև ուսուցչական բնակարան:
- ✳ **Գոմ** 5 զույգանոց, որ կից է ամառնատանը:

Ջավախքին հայտնի է եղել կլոր հատակագծով գլխատան շուրջը համալիր կազմելու սովորությունը: Վերջերս դրանցից մեկը վերացվեց Գանձայում և մյուսը՝ Սուլդայում:

Գանձացի Գրիգոր Ծառուկյանի և իր երկու եղբայրների կլոր թոնրատան համալիրը պահպանվել է մինչև 1910-ական թվականները: Այն կառուցվել է 19-րդ դարի կեսերին: 1980-ին այս համալիրի նախնական վիճակը վերականգնեցինք 93 տարեկան Եղիշ և 82 տարեկան Շահեն Ծառուկյանների միջոցով, որոնք ապրել են այդ տան մեջ: Ընտանիքը մեծ էր. գյուղի երեք ձիթհանքերից մեկը, որը կից էր շենքերի համալիրին, պատկանում էր այս ընտանիքին: Համակառույցն, այդպիսով, ուներ 11 բաժանմունք:

- ✳ **Նախասրահ-չարդաղ**, որը սյունազարդ էր: Ծավալուն լինելով՝ այնտեղ, ստվերի մեջ պահվում էին սալերը, սահնակը և այլ իրեր:
- ✳ **Բակ**, որ նախասրահի շարունակությունը լինելով, լայնարձակ էր և երկու երդիկով: Սրա միակ դռնով էր, որ անցուղարձ էին անում մարդիկ և կենդանիները: Բակից 3 դուռ էր բացվում դեպի քնդրտունը, փարախը և գոմը:
- ✳ **Թնդրտուն** 10 մետր տրամագծով, որ բաժանված էր վերի տան և ցածի տան. քնդրափը քարապատնեշով հողալից էր, որտեղ թաղված էր քնդիրը: Թնդրտնից մի դուռ բացվում էր մառանի մեջ և 3 դուռ էլ՝ մնջարանների մեջ:
- ✳ **Մնջարաններ**, որոնք հատկացված էին երիտասարդ զույգերին:
- ✳ **Մառան**, որը երբեմն մաս մնջարան էր ծառայում:
- ✳ **Օշխրնոց**, որի մեջ ձմռան սեզոնում գառնոց էր պատրաստվում:
- ✳ **Մեծ գոմ**, 12 զույգանոց, որի մեջ էր գետեղված 4 բազմոցանի մեծ գոմասենյակը:
- ✳ **Ձիթհանքի բակ**, ընդարձակ շվաք, որտեղ տեղավորվում էին հերթի սպասողների կտավատի պարկերը և այլ գույք: Սրա դռան բացվածքը և առաստաղի բարձրությունը հարմարեցված էր ուղտերի համար. ցուրտ եղանակին

վերջիններստեղավորվում էին հենց այստեղ: Բակը երբեմն միրգ բերող ուղտապանների համար էլ իբրև գիշերելու իջևան էր ծառայում:

- ✿ **Ճիթիանք**, իր երկու գլխավոր ենթաբաժիններով՝ աղացաքարի ու բովտան բաժնով և գերանատնով: Քարերին լծվող 8 գոմեշները կապվում էին ձիթի-անքի ձախ կողմի կետում:

Կլոր գլխատան երկրորդ օրինակը պահպանվում էր Սուրբայում մինչև 1960-ական թվականների վերջերը: Այն 1840-ական թվականներին կառուցել է ծագումով Բասենի Թորթան գյուղացի Թորոս Թորոյանը՝ Արտահանից հրավիրված վարպետների ձեռքով: Ուշագրավ է, որ կլոր տանը կից ստեղծված բնակելի և տնտեսական շենքերը, հակառակ Բարձր Հայքի կառուցողական տեխնիկայի, գլխավոր մուտքից բացի առանձին մուտքեր ունեին մեղվատունը, պահեստը, մարագը, ամբարտունը և փարախը: Այստեղ, ըստ երևույթին, պահպանվել են հիշյալ բաժանմունքների սեփական ավանդները. չէ՞ որ այդ շենքերը համալիրից դուրս էին կառուցվում իրենց բացվածքներով: Հետևապես համալիրին միացվելիս կարող էին պահպանել սեփական դռները՝ հետևյալ նկատառումներով: Փարախի ծանր ու անառողջ օդից հեռու մնալը, մեղվատունը, ամբարտունը և պահեստը կայուն ջերմաստիճանով ապահովելը, մարագը հրդեհներից վտանգագերծ պահելը և այլն: Բացի այդ, այսպիսի համալիր կարող էր ստեղծվել քիչ թե շատ ապահով մի երկրամասում, ինչպիսին ռուսական տիրապետության տակ գտնվող Ջավախքն էր:

Թորոյանի տան համալիրի հատակագիծը վերականգնել ենք Թորոսի ծոռան՝ մանկավարժ Պետրոս Թորոյանի օգնությամբ: Ըստ այդմ, համալիրն ունի հետևյալ բաժինները.

- ✿ **Սրահ**, փակ **չարդաղ**՝ 2 մետր լայնություն ունեցող դռնով: Այստեղ կային հաստատուն թախտեր՝ նստելու և զրուցելու համար: Սրահի երկրորդ լայն դուռը բացվում էր բակի մեջ:
- ✿ **Բակ**, որ լայն ու կարճ էր: Բակի ձախ կողմում տեղավորված էր 4 բազմոցանի գոմասենյակը, որն ուներ կորճառչություններով զարդարված օջախ:
- ✿ **Տան նախասրահ**, որը բակի աջ թևի շարունակությունն էր և թնդըրտան համար իբրև նախասրահ էր ծառայում: Այստեղ էին տեղադրված հացահատիկի և ալյուրի ամբարները, խմելու ջրի գուռը և բազմաթիվ այլ իրեր: Մի անկյունում տեղավորված էր Թորթանի հայրենի սրբատնից բերված խաչքարը, որն ավանդաբար այս գերդաստանի սուրբն է համարվել:

Բակը, գոմասենյակը և տան նախասրահը տաքացվում էին գոմի միջոցով:

- ✿ **Թնդրտուն** բոլորաձև հատակագծով, որի տրամագիծը 18 մետր է: Մեկ թոնիրով թնդրափը ցածի տնից բաժանված էր 3 աստիճան բարձրության քարապատնեշով: Մա ուներ երկու պատուհան: Ցածի տան երկու կողմերին կային տախտակե հաստատուն թախտեր, որոնց վրա հանգստանում

կամ աշխատում էին կանայք: Աջ պատի մեջ կար ծալքի մեկ **պատրիան**: Պատերի վրա շուրջանակի թարեքներ կային, որոնց մեջ պահվում և ցուցադրվում էին գեղաճաշակ ամաններն ու իրերը: Ծածկը վիթխարի մեծությամբ հագարաշեն էր՝ **դառնաուշ** անունով: Թնդրափը և ցածի տունը լուսավորվում էին մեկական երդիկներով: Վերջիններս ունեին **մխբաշ քարեր**՝ քամուն հակընդդեմ (քամու կողմից) դնելու համար: Ծուխը քաշվելուց հետո ցածի տան երդիկը ծածկվում էր շուրջանակավոր ապակով: Պատերի տակ տեղավորվում էին խեցեղեն, պղնձեղեն ամանները և այլ իրեր:

✿ **Մառան**:

✿ **Գոմ**, 12 գույգանոց:

✿ **Օշխրնոց**, ոչխարի պահպանման-պատսպարման համար: Սրա մուտքի մոտ գտնվում էր հովվի թախտը:

✿ **Մեղվատուն**, որտեղ ձմռանը պահվում էին մեղվափեթակները:

✿ **Պահեստ**, ուր պահվում էին անհրաժեշտ գործիքներ և այլ իրեր:

✿ **Մարագ**:

✿ **Ամբրտուն**:

Թորոս Թորոյանն ուներ մաս առանձին կառուցված իջևան-պանդոկ, որին ստորև դեռ կանդրադառնանք:

Մոտավորապես այսպիսին էր Ջավախք տեղափոխված Կարնոհայոց բնակելի և տնտեսական շենքերի համակառույցների ընդհանուր պատկերը: Կարելի է ասել, որ այդ համալիրները փոխադարձորեն լրացնում էին միմյանց պակաս կողմերը: Միջին հաշվով յուրաքանչյուր համալիր 11 բաժանմունքից է բաղկացած: Սակայն կային մաս մինչև 14-15 բաժանմունք ունեցող համակառույցներ: Վերջիններս ցույց են տալիս, որ կարող գերդաստանները կամ եռաստիճան ընտանիքները պետք է որ 14-15 բաժանմունքը գերազանցող աչքեր ունենային: Պակասողներն էլ հանդիսանում են՝ ձիանոցը, գոմշնոցը և հորթնոցը, որոնք 19-րդ դարում միանգամայն սովորական էին մեծ ընտանիքներում:

Մշո հայոց համակառույցները: Այժմ մենք կներկայացնենք Տուրուբերանի հայոց շենքերի համալիրները, որոնց տրամադրումը կկատարվի Հեշտիա, Ուճմանա, Թորիա և Դիլիֆ գյուղերի շինարարական համապատկերով: Սակայն, ինչպես ակնարկվել է մեր կողմից առաջ, այս գյուղերը չեն կարողացել և չէին կարող ամբողջությամբ, այն էլ անկորուստ, պահպանել Մշո գավառների շինարարական անաղարտ տեխնիկան: Նրանց վրա նկատելի ներգործություն է ունեցել հենց Բարձր Հայքի շինարվեստը: Ուստի մենք էլ պետք է ներկայացնենք ոչ թե անաղարտ, այլ խառն վիճակը, ինչը պահպանվել է որպես Տարոն աշխարհի շինարարական տեխնիկային հոգեհարազատ ու բնաշխարհիկ:

Հեշտիայից Հովհաննես Սիմոնյանի տան համալիրը բաղկացած է 8 միավորից, կառուցված 1885 թվականին՝ հետագայում կատարված լրացումներով:

- ✳ **Նախասարահ-չարդաղ**, միջին մեծությամբ: Նրա աջ կողքին քարե ելարան կա կտուր բարձրանալու համար:
- ✳ **Բակ**, որ է շվաք: Կարճ և լուսավոր է, որով տարբերվում է կարնոհայոց երկար ու հաճախ կիսախավար բակերից:
- ✳ **Թունդրատուն**, որի թնդրափը **աշխանա** է կոչվում (որը պարսկերեն խոհանոց է կոչվում), իսկ ստորին մասն էլ՝ տուն: Խոհանոցի և ցածի տան ծածկերը հազարաշեն են, որին **խառնաուն** անուն են տալիս: Այս վերջինը կարնոհայոց հազարաշենից տարբերվում է իր հասարակ ոճով:
- ✳ **Ախոռ** են անվանում տավարի գոմը, որն այս համալիրում միայն 6 գույգանի է: Ծածկը կարնոհայկական է: Ունի 3 հաջորդական երկայնական գերան, որոնց վրա առանձին-առանձին կոնդաշարեր կան: Երրորդ երկայնական գերանը դրվել է լուսավորությունն ուժեղացնելու նպատակով: Այս պարագայում երկու ճակատներից բացվել են մեկական թեք երդիկ, որոնցով լիովին լուսավորվել է գոմը:
- ✳ Գոմի երկու բացվածքով կցված է 4 բազմոցանի գոմասենյակ: Ծածկը բազմագերան է: Մի բազմոցն այժմ քանդված է: Կառուցման ոճը կարնոհայկական է:
- ✳ **Ամբար** է կոչվում այն հարթածածկ սենյակը, որն ունի բարձր առաստաղ և բարձրադիր ու փոքրիկ լուսամուտ իր երկաթե խաչով: Այստեղ էին դրված երկու մեծ ամբարները: Բաժանմունքներում էին պահվում նաև սննդամթերքները: 1947-ին ամբարը վերածել են սենյակի՝ բանալով մեկ լուսամուտ:
- ✳ **Գոմ**, այսպես է կոչվում ոչխարանոցը՝ գոմի ծածկով:
- ✳ **Մարագ**, որ կիսագետնավոր էր և 10 մետր համալիրից հեռու:
- ✳ **Մարագ**, որ կառուցվել է նոր տեղում:

Նույն տեղում Սրապ Էզնատոսյանի տան համալիրը կառուցված է 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, իսկ հետո արվել են լրացումներ: Այն բաղկացած է 10 միավորից:

Գերդաստանը 1900-ական թվականներին 37 անձից էր բաղկացած, որ գոյացել էր 4 եղբայրների սերնդից: 1910-ին ընտանիքը բաժանվել և կազմել էր 2 նոր ընտանիք:

Այստեղ մենք կներկայացնենք 1900-ական թվականների ամբողջական պատկերը, թեև մի քանի բաժանմունքներ արդեն ավերված են:

- ✳ **Նախասարահ-չարդաղ**, որ շատ փոքր ու հասարակ է, ինչը մեծ մասամբ հատուկ էր Տարոնին:
- ✳ **Բակ**, որ երկար ու կիսախավար էր, փոխառված կարնոհայկականից:

- ✳ **Ամառնատուն**, երկու լուսամուտով, կառուցված համալիրի աջ կողմի շարունակության վրա՝ մուտքը բակից: Նկուղավոր էր, տիպիկ Մշո ոճով կառուցած:
 - ✳ **Թունդրատուն**, փոքրածավալ, հազարաշեն ծածկով: Բաժանքից հետո մառան են դարձրել:
 - ✳ **Ախոռ**-տավարի գոմ, որի մեջ տեղավորված էր 4 բազմոցանի գոմասենյակ: Օջախի քարի վրա գրված է 1910 թ., որ նշանակում է, թե գոմասենյակը ուշ է կառուցվել:
 - ✳ **Գոմ**, ոչխարանոց, փոքրածավալ և այժմ ավերակ:
 - ✳ **Ախոռ մեծ**, որ այժմ ավերակ է:
 - ✳ **Թունդրատուն**, մեծածավալ և հազարաշեն ծածկով, որն այժմ նույնպես ավերակ է:
 - ✳ **Ամբար**, այսինքն՝ ամբարտուն 4 ամբարով, որը շենքերի համալիրից 10 մետր հեռու էր և որն այժմ ավերված է:
 - ✳ **Մարագ**, որ կառուցվել է 150 մետր հեռու գտնվող կալին կից: Կիսագետնավոր էր և գոմի ծածկով:
- Շատերի պես այս գերդաստանն էլ ուներ հացի հորեր:

Հեշտիեցի Սիմե Տեր Անտոնյանի տան համակառույցը կառուցվել է 19-րդ դարի վերջերին և այժմ պահպանված է: Գերդաստանը, որ բաղկացած էր 25 անձից, այս համակառույցում ուներ միայն մեկ ելևմտի դուռ: 1927-ին գերդաստանը բաժանվում է երկու ճյուղի. կեսի տերն է դառնում Սահակ Անտոնյանը և մյուսինը՝ Կարապետ Անտոնյանը:

Սա բացառիկ տներից մեկն էր, որի բնակելի տարածությունն առանձնացված էր անասնապահական կառույցներից (բացի թերևս՝ ընդհանուր մուտքից): Բնակելի մասը ներկայացնում էին երկու լուսամուտով մեծ ամառնատունը և երդիկավոր թոնրատունը: Մենք այստեղ ներկայացնելու ենք բաժանքից առաջ գոյություն ունեցող համալիրը.

- ✳ **Նախասրահ-չարդաղ**, փոքրածավալ:
- ✳ **Բակ, երկարավուն**, լայն և լուսավոր:
- ✳ **Մառան**, որը հարմարեցված էր բակի մի լայն մասում՝ երկու պատերի անկյունում:
- ✳ **Ամբար**, այսինքն՝ ամբարների տուն, որն ուներ մի փոքրիկ լուսամուտ բարձր տեղում: Նրա մեջ տեղավորված էր 3 ամբար, որոնց վերևի մասում կտուրն ուներ հացահատիկը լցնելու ծակեր: Տախտակներից շինված ձագարները ամրացվում էին այդ անցքերին: Լցումն ավարտելուց հետո այդ ծակերը ծեփվում էին:

- ✳ **Թունդրատուն**, փոքրածավալ: Թնդրափի աջ կողմում թոնիրն է, ձախում՝ ռուսական մեծ փուռը, սեփական ծխնելույզով: Ցածի տան աջ պատին և քիկունքի պատին առընթեր ուներ հաստատուն, գոմասենյակային բազմոց-թախտեր, որոնց վրա ցերեկը հանգստանում և գիշերը քնում էր ընտանիքի անդամների մի մասը:
- ✳ **Ախոռ**, այսինքն՝ տավարի մեծ գոմ՝ գեղեցիկ ծածկով:
- ✳ **Գոմ**, այսինքն՝ փարախ:
- ✳ **Մարագ**, կիսագետնափոր, համալիրից 10 մետր հեռու:
- ✳ **Ամառնատուն**, մեծածավալ, 2 լուսամուտով: Ուներ տախտակե երկու անշարժ բազմոց, ինչպես գոմասենյակը: Ամառնատունն այժմ էլ պահպանված է, թեև բազմոցներին փոխարինել է տախտակե հարթ հատակը: Սենյակը գլխատնից բաժանվում է տախտակե միջնորմով. այն ունի երկու կամարավոր դուռ: Անցյալում, վառելիքի սղության պատճառով, ամառնատունը տաքացվում էր թունդրատան միջոցով. մինչև ծուխը քաշվելը դռները փակվում էին, իսկ այնուհետև՝ բացվում և տաքացվում:

Տարոնի ազգագրական շրջանի ներկայացված շենքերի նկարագրի մեջ, ինչպես երևաց, իրոք ծանրակշիռ տեղ ունի կարնոհայկականը, որը փոխ է առնված Ջավախքում՝ համատեղ ապրելու հետևանքով:

Այս երկու ազգագրական շրջանների կառույցների համալիրների հետ ծանոթանալուց հետո մենք այժմ կներկայացնենք շենքերի առանձին միավորների կառուցման տեխնիկան և դրանց գործառնությունները:

Շենքերի կառուցման տեխնիկան: Շենքեր կառուցող վարպետները Հայաստանում հանդիսանում են որմնադիրները, որոնց **պատ շարող** էին անվանում և գոմակերտները, որոնց թուրքերեն **յափուջի** էին կոչում: Սակավ էին այն գյուղերը, որոնք որմնադիրներ չունեին, իսկ գոմակերտներ կային ամենուրեք: Հաշվի առնելով կատարման որակը, տուն կառուցողները վարպետներ էին հրավիրում այլ գյուղերից: Պատահում էին գոմակերտներ, որոնք կարող էին գոմ և բակ ծածկել, բայց անկարող էին կառուցել հազարաշեն կամ գոմասենյակ: Կային գոմակերտներ էլ, որոնք հատուկ զբաղվում էին հազարաշենով և գոմասենյակով: Այդպիսիք մեծ մասամբ գտնվում էին անտառամերձ բնակավայրերում, որոնց և հրավիրում էին տարբեր վայրերից: Ինչպես գոմակերտ, այնպես էլ որմնադիր վարպետների մի մասը, դաշտային աշխատանքներն ավարտելուց հետո, անհատապես կամ խմբով շրջում էին գյուղերը և առաջարկում իրենց ծառայությունը: Բոլոր դեպքերում, դրանից հրավիրված շինարարները ապրում և ձրի կերակրվում էին հրավիրող ընտանիքում, անկախ ժամանակի տևողությունից: Հրավիրողի հաշվին կերակրվում էին նաև համագյուղացի վարպետները:

Տուն կառուցողները 1-2 տարի շարունակ նախապատրաստվում էին շինանյութեր ձեռք բերելու համար: Սայլերով քանիցս անտառ էին գնում: Հիմքերի համար քարեր էին քաշում և կուտակում: Շարու քարը հիմնականում հավաքում էին դաշտերից:

Շենքի համար նախատեսվող տարածության ամբողջ մակերեսի հողը 15-20 սմ խորությամբ փորում և հեռացնում էին, ապա միայն փորում հիմքերը: Իսկ եթե, ասենք, 4 մետր բարձրության գետնավոր մարագ էին կառուցում, դրա տեղը փորում էին 2,5-3 մետր խորությամբ այնպես, որ պատի դուրս ընկած մասը 1-1,5 մետր էր կազմում: Այստեղ ևս հիմք էր փորվում, որը կարող էր կես կամ լրիվ պատի լայնություն ունենալ:

Հիմքի և առհասարակ պատի լայնությունը 19-րդ դարում 1 մետրից պակաս չէր լինում, իսկ առանձին դեպքերում այն հասնում էր 120-130 սմ-ի:

Ամուր, երկրաշարժադիմացկուն տուն կառուցելու համար ոմանք նույնիսկ ամբողջական ժայռաբեկորներ էին հիմքերում դնում, թեպետ բնորոշը հիմքը սովորական քարերով լցնելն էր:

Պատի քարը որմնադիրների ձեռքով նախապես մշակվում-հղկվում էր: Բացի շարու քարից, դաշտերից հավաքվում և կուտակվում էր մեծ քանակությամբ մանրիկ քար՝ պատերի ծուծը լցնելու և որպես խիպար օգտագործելու համար:

Ցեխն օգտագործվում էր շարու քարերը նստեցնելու և միաձույլ դարձնելու նպատակով: Պատի մեջ լցվող քարն ու խիճը նախապես լվանում, հողաշերտից մաքրում էին, որով ավելի ամուր էին կաշում իրար:

Գործիքներ: Քար կտրելու գործիքներն են՝ **քիլինգը** կամ **ծերին**, որ երկկողմանի կտուցավոր է: Սա ուղղակի պատրաստվում է տեղում, ավանդական կարգով: Սրանով **կասում** են ճեղքվող քարը: Բացի կասելուց, ծերին օգտագործվում է նաև քար հարդարելիս²⁶³:

Վայրա է կոչվում ամենաձանր մուրճը, որի մի կողմը թակ է, մյուսը՝ **նարեկ** (սեպածն): Սրանով քարագործը քար է ճեղքում: Քարագործի գործիքներից է **սեպը**, որ պատրաստվում է պողպատից: Գործիքի դերը միայն քար ճեղքելն է: Մյուս գործիքն է **լոմը** (լինգը), որն ունենում է 2 մետր երկարություն: Քարհատության մեջ լոմը գործ է ածվում քարեր տեղաշարժելիս:

263 Մեծ ժայռի վրա, երկու ծայրամասերում, 10-15-ական սեպի տեղ ծրելուց հետո, որոնք ունենում են 5-8 -10 սմ խորություն, այդ ակոսներում եզան մաշված պայտեր կամ դրանց նման երկաթասալիկներ են խցկում, որոնք **նալփարա** են կոչվում: Ապա դրանց մեջ սեպեր են խրում և վայրոցով հարվածում. ամեն մեկին մեկ անգամ և նույնը կրկնում այնքան անգամ, մինչև որ քարը ճեղքվում է: Այս եղանակով քարը երբեմն տալաշ է տալիս և խափանում ճեղքումը: Այդ պատճառով վերջերս նոր եղանակ են գտել. նալփարաների փոխարեն ակոսների մեջ չոր և **հլում** (հատիկավոր) հող են լցնում և, առանց պնդացնելու ու առանց տալաշ տալու, սեպերը խրում և ճեղքում են քարը:

Քարտաշի գործիքներից գլխավորը մուրճն է, որին նաև թուրքերեն **չեքիճ** բառի աղավաղված ձևով **չակկիճ** են անվանում: Թակով տալաշ տալով տաշում են քարը և բքով հարդարում այն: Պատրաստում են պողպատից:

Սրբատաշ քար մշակելու, ջրաղացքար և շիրմաքար նրբորեն հարդարելու համար գործածվում է **տարաղ** անունով պողպատե գործիքը, որ պատրաստվում է Երևանում: Սա երկկողմանի, 2-3 սմ հաստությամբ ուրագածն գործիք է:

Նոր գործիքներից է այն մուրճը, որը պողպատից է և դարձյալ շինվում է Երևանում: Սրա երկու քառակուսի թակերն էլ ուղիղ և խաչաձևող գծերով ակոսված են, ստացված տասնյակ մեխանման հավելվածներով քար են հարդարում:

Հատիչ-դուրը գործածվում է քարերի վրա գրեր և զարդեր փորագրելիս: Հատիչին հարվածելու գործիքը փոքրածավալ մուրճ է՝ **մուշտակ** անունով: Անկյունաքարեր և գերեզմանաքարեր պատրաստելիս գործ են ածում **անկյունաչափը**:

Որմնադիր գործիքներից էին **ուղղալարը (շավուլ)**, **հարթաչափը** և երկար լարանը՝ պատի հարթությունները որոշելու համար:

Պատ շարել: Որմնադիր և որմնադրություն բառերը մոռացված էին, գործածական էր **պատ շարող** և **պատ շարել** ձևերը:

Յուրաքանչյուր տուն կառուցող վարձում էր 1-3 որմնադիր: Ընդ որում, 3 վարպետներից մեկը գրեթե անընդհատ զբաղվում էր քարտաշությամբ և 2-ը՝ շարելով: Գործատերը պարտավոր էր ապահովել բանվորներով՝ քար, խիպար, հող ու ցեխ սպասարկելու համար: Շարողներից մեկն աշխատում էր պատի ներսի և մյուսը՝ դրսի երեսի կողմում: Որոշ վայրերում պատի լիցքը կատարվում էր խոնավացած հողով ու խճաքարերով, մինչդեռ այլ տեղերում՝ խճախառն ցեխով: Երկու դեպքում էլ պատի շարքի երեսի կարերը ամբողջովին ցեխապատում էին:

Այժմ պատերը մեծ մասամբ շարում են ցեմենտի շաղախով, իսկ բնակարանների կառուցման համար օգտագործում են Արթիկի տուֆը, որը ձեռք են բերում պատրաստի տաշած վիճակում:

Տուն ծածկել: Անցյալում շենքերը ծածկվում էին անտառանյութերով և սակավ դեպքերում մարդակների փոխարեն փռվում էին **լապպիկ** կոչված թերթաքարերը: Մարդակների կամ թերթաքարերի վրա ցախախոտ կամ փալախոտ ու ծղոտ էր փռվում, սրա վրա՝ խոնավ հող: Ջրհորդաններ չկային կամ հազվագյուտ դեպքերում դրվում էին միայն հարթածածկ ամառնատների վրա:

Հողով շենքը ծածկելու գործողությունը կարճուհայոց մեջ **հողանք** է կոչվում: Այս ծանր աշխատանքի ժամանակ գործատերը օգնության էր կանչում համայնքի հարևան բոլոր տնտեսություններին: Վերջիններիցս 1-2 երիտասարդ կամ տղամարդ բահով կամ կողովով հասնում էր օգնության: Նայած ծածկի մեծությամբ, հավաքվում էր 30-80 մարդ: Որմնադիրները նախապես պատի դրսի երեսի շարունակության վրա 30-50 սմ **հողկալ** էին շարում՝ կտուրի վրա լցվող հողը պատնեշելու համար:

Աշխատավորների մի խումբը հող էր փորում և կուտակում, երկրորդ խումբը իշուկների վրա դրված կողովները հող էր լցնում: Երիտասարդներն ու պատանիները կողովներով կտուրն էին բարձրացնում այդ հողը: Իսկ մի խումբ տարեցներ ցրում, հավասարեցնում էին կտուրի վրայի հողը և ապա՝ կոխտտում, շերտ առ շերտ պնդացնում:

Բնակարանները և նրանց գործառույթները (ֆունկցիաները): Դատելով 19-րդ դարից ժառանգված այն համակառույցներից, որոնք ներկայացվեցին վերևում, կարելի է ասել, որ Բարձր Հայքի գյուղական բնակարանները բավական բազմազան են եղել: Դրանց մեջ առաջնակարգ տեղ է գրավել գոմասենյակը, մինչդեռ Հայաստանի մեծ մասում, իբրև բնակարան, առաջինը գլխատունն էր: Արևմտյան բոլոր գավառների նման Բարձր Հայքում ու Ջավախքում էլ գոմասենյակը հայտնի էր **օղա**²⁶⁴, **նեսի օղա** և **սաքու**²⁶⁵ անուններով, որոնց թուրքական անվանումը, ինչպես և շատ ու շատ առումներով այլ իրողություններում նույնպես, դիպվածային է, զուտ թուրքական ժամանակավոր տիրապետության արդյունք:

Թուրքերը **օտա-օղա** կամ **օթաղ**²⁶⁶ են վերանվանել մաս հայկական և բյուզանդական լուսամուտավոր սենյակները, որը լայն տարածում է գտել հենց հայերի մեջ: Օղա տերմինով են կոչվել Թուրքիայում բոլոր հասարակական իջևանատները, որոնք բառացիորեն կրկնում էին հայկական գոմասենյակի թուրքերեն անունները²⁶⁷:

Ահա այսպիսի խառնաշփոթն էր պատճառը, որ հայերը հարկադրաբար գոմին կից սենյակը կոչել են **գոմի օղա** կամ **նեսի օղա** և լուսամուտներով սենյակը՝ **դրսի (դըսի) օղա**:

19-րդ դարի վերջերին բոլոր բանահավաքների և մամուլի թղթակիցների հետ Ե. Լալայանն էլ իր ազգագրական գրառումներում օգտագործել է թուրքերեն տերմինը²⁶⁸: Համակերպվելով այս տխուր իրողությանը՝ Ստ. Լիսիցյանը 1926-ին իր մի

264 Օտա-Օղա բառը Հ. Աճառյանը բացատրել է որպես «Գոմի քով ծառաներու հատուկ ննջասենյակ», (Թուրքերենն փոխառյալ բառեր հայերենի մեջ, ԷԱԺ, 3 Մոսկվա-Վաղարշապատ, 1902, էջ 370): Հակովբոս Վ. Պոզաճյանը **օտա-ն** թուրքերենում համարում է **սենյակ**, **խուց**, **գունդ** **զինվորաց**. օտա-խասա-սենյակ արքունի (Համառոտ բառարան տաճկերեն-հայերեն, Բ տպագրություն, Վիեննա, 1858, էջ 874): Դ. Ա. Մազազանիկն իր թուրքերեն-ռուսերեն բառարանում ավելի լայն բացատրություններ է տալիս, ըստ որի բառը նշանակում է սենյակ, կաբինետ, գյուղական ժողովրդական խրճիթ, գյուղական անվճար հյուրատուն, ննջարան, սեղանատուն, նաև՝ բյուրո, հիմնարկ, պալատ, առևտրական պալատ, գրասենյակ (Թուրքերեն-ռուսերեն բառարան, Մ. 1945, էջ 460):

265 **Սաքու**, թրք. բազմոց, նստարան, տան առջև բարձր տեղ՝ բազմելու համար:

266 Օթաղ, թրք. օթևան, խորան, վրան:

267 Լևոն Սարգսյանց, Այց Թուրքաց Հայաստանին, Թ., 1890, էջ 211, 212, 217, 220:

268 ԱՀ, 1, էջ 226 և այլն:

ուսումնասիրության մեջ օգտագործել և, դժբախտաբար, գիտական շրջանառության մեջ է դրել **գոմի օդա**²⁶⁹ անհաջող տերմինը, որի օրինակը տեղ է գտել նաև այլ ազգագրագետների և բանագետների ուսումնասիրություններում²⁷⁰:

Ելնելով ստեղծված դրությունից՝ օտար տերմինների փոխարեն մենք գոմում գետեղվող սենյակն անվանում ենք **գոմասենյակ**:

Գոմասենյակը գուտ հայկական կառույց է, առաջացած Հայկական Լեռնաշխարհի գրեթե 6-7 ամիս տևող ծանր ձմռան պայմաններում ջեռուցման դժվարությունները հաղթահարելու հարկադրանքից: Այն մեկ, երկու կամ երեք բացվածքներով կցվելով գոմին կամ սակավ դեպքերում՝ նաև գլխատանը, օգտվում է անասունների շնչից և թոնրի ջերմությունից: Այս էր պատճառը, որ գոմասենյակը լայնորեն տարածված էր պատմական Հայաստանի բոլոր մահաձգներում:

Մենք մի այլ ուսումնասիրության մեջ ցույց ենք տվել, որ մինչև գոմին կցվելը գոմասենյակի նախատիպը ինքնուրույն սրբատուն է եղել, ուստի այստեղ այդ սենյակի զարգացման ընթացքի վրա կանգ չենք առնի: Նշենք միայն, որ տարբեր հանգամանքների, այդ թվում նաև վառելիքի պակասության հետևանքով վաղագույն ժամանակներում նշված սրբատունը կցվել է գոմին և վերածվել է գրուցարանի ու բնակարանի՝ պահպանելով մի շարք պաշտամունքներ՝ կապված կրակի և այլ երևույթների հետ:

Առաջավոր Ասիայի մյուս երկրներում գոմասենյակը լիովին անծանոթ է եղել: Այդ պատճառով էլ այն նույնությամբ փոխառել են Հայաստանի և հայ ժողովրդի հետ սերտ կապի մեջ եղած հույները, ասորիները, քրդերը, լազերը, թուրքերը, Ջավախքում, Ախալցխայում, Ծալկայում բնակվող վրացիները, մյուսները...

Այս բացարձակ ճշմարտությունը գիտեն բոլորը, արժանապատիվ, նաև բարեխիղճ բոլոր օտար մասնագետները՝ ներառյալ նաև մեր այսօրվա անմիջական հարևան վրացի և ադրբեջանցի ազգագրագետներն ու ճարտարապետները: Եվ այնուամենայնիվ, հարգելի ազգագրագետ Տ. Ա. Չիքովանին 1960 թվականին հրատարակել է հակիրճ մի հաղորդում «Արևմտավրացական **օդա-սախալի** կացարանի մի քանի տարատեսակության մասին» վերնագրով²⁷¹: Այստեղ հեղինակն իբրև սկզբնաղբյուր է ընտրել Ջավախքը, Ծալկան, Աջարիստանը և, ինչպես ինքն է հայտարարում, Ջավախքում և այլուր իբրև թե տարածված լազերը, որ իբր թե գոմի

269 **ԻԿԻԱԻ**, Նշվ. աշխ. հ.4, էջ 57-70: (Ռուսատառ աղբյուրը բերված է հայատառ: Կազմողի ծանոթագր.):

270 Սրբուհի Լիսիցյան, Հայ ժողովրդի հնագույն պարերն ու քատերական ներկայացումները, հ.1, Երևան, 1958, էջ 46-47: Դ. Վարդումյան, Լոռեցիների մոր կենցաղը, Եր., 1956, էջ 113: Վ. Բլոյան, Հայ ազգագրություն, Եր., 1974, էջ 73-84: Ժ.Կ. Խաչատրյան, Ջավախքի հայ ժողովրդական պարերը (ՀԱԲ, թիվ 7, էջ 9-14):

271 **ԻԷԿՍ**, 34, 1960, էջ 49-53: (ռուսերեն տառերով նշված աղբյուրը բերված է հայատառ գրությամբ):

օղաներ կառուցող վարպետ ու նախշարարներ են եղել: Նա ոչ մի խոսք չի ասել այն մասին, որ **օղա** կամ **գոմի օղա** կոչվող կառույցը Ջավախք, Ախալցխա և Ճալկա են բերել Կարնո նահանգից 1830 թվականին տեղափոխված հայերը: Քար լուրջուն է պահպանել Վրաստանում դեռևս 12-13-րդ դարերում հայտնված-տեղափոխված հայերի ներկայության վերաբերյալ, որոնք և լայնորեն տարածել են ոչ միայն գոմի օղան, այլ նաև Արարատյան հայտնի գութանը, Արարատյան ճղա նախագութանը և հայերին հատուկ գետնատարած-հորիզոնական շենքեր կառուցելու տեխնիկան: Եվ, ինչպես սպասելի էր, հարյուրամյակների ընթացքում և հարյուրամյակներ շարունակ հարյուր հազարավոր հայեր, իրենց մշակութային ժառանգությամբ հանդերձ, ձուլվել, վրացացել են հյուրընկալ և համեստ մի ժողովրդի մեջ, որպեսզի Տ. Ա. Չիքովանի «հնարագետ հայրենասերը» նրանց տարածած նյութական մշակույթը հեշտորեն համարեր լազական-վրացական: Այս գիտական անբարեխղճությունը քողարկվել է Մեսխեթ և Թրիալեթ (Ջավախք և Թռեխք) բառերի տակ, որով անտեղյակ ընթերցողին թյուրիմացության մեջ դնելով, հեղինակը **գոմի օղան օղա-սախլի** թարգմանել և «փառավորապես ազգայնացրել» է: Իսկ Աջարիստանը և լազերին վկայակոչել է լոկ այն նպատակով, որպեսզի նրանց օղա (սենյակ, լուսամուտավոր բնակարան) բառով ստանա **օղա-սախլի** կեղծ ձևը և ծածկի **գոմի օղա** հանրահայտ հայկական բնակարանի էությունն ու պատկանելությունն այն պարագայում, երբ սրա կառուցողներն ու մեջը ապրողները Ջավախքում, Ճալկայում և Ախալցխայում գերազանցապես հայերն են:

Սակայն սա չի բացառել Ջավախքի 5,7 տոկոս կազմող վրացիների կողմից հայկական գոմի օղայի փոխառությունը: Եվ պետք է ասել, որ օղան փոխ առնող ինչպես վրացին, այնպես էլ լազը կամ հույնը Ջավախքում ու Ճալկայում երբեմն ներքին հարդարումը կատարել են հունական կամ վրացական նախշազարդերով: Հույնը և վրացին երբեք էլ գոմասենյակին համատիպ կառույց չեն ունեցել, և եթե նրանք սովորել և ընդօրինակել են այն, ուրեմն դա նրանց պետք է եղել: Այս դեպքում ընդօրինակելը շարքային լազի, վրացու կամ հույնի մեջ նաև երախտագիտություն զգացում է ծնել ժամանակին: Իսկ ահա Տ. Ա. Չիքովանին ունեցել է այլ մոտեցում. մարդը քշտել է թևերը և գործի անցել՝ հայտնագործելով անվանումներ ու շինարարական հիմնավորումներ՝ «վրացական ավանդույթի լիակատար համապատասխանությամբ»²⁷²:

Գոմասենյակի կառուցվածքային առանձնահատկությունները: Ըստ հատա-կագծման, գոմասենյակը Ջավախքում եղել է երկբազմոցանի, երեքբազմոցանի,

272 **Ի.Է.ԿՍ**, Նշվ. տեղում, էջ 53: (ռուսերեն տառերով նշված աղբյուրը բերված է հայատառ: Կազմ. ծնթգր):

չորսբազմոցանի, նաև սակավ դեպքերում՝ վեցբազմոցանի: Բազմոցները վառարանի ուղղությամբ ձգվող ամբողջական և անշարժ թախտեր էին: Ընդ որում, մուտքից մինչև վառարանը հասնող նավը 80-90 սմ լայնությամբ հողե հատակ էր ունենում: Սրա աջ ու ձախ կողմերում ձգվում էին մատարանի բարձրության բազմոցները, որոնց տակը դատարկ էր՝ ոտնամանները տեղավորելու և, օղի ազատ հոսանքի շնորհիվ, խոնավությունը կանխելու համար: Չորս բազմոցանի գոմասենյակում հաջորդ երկու բազմոցները, որ կից ու գուգահեռ էին, մույնպես մատարանի չափով բարձր էին մախորդներից: Այդպես էին նաև վեցբազմոցանի 5-րդ և 6-րդ բազմոցները, որոնք մույն բարձրությամբ ձգվում էին մախորդներին կից: Բոլոր բազմոցներն էլ ունեին հենման տախտակ-բազրիքներ՝ **քան** անունով:

Այսպիսով, գոմասենյակի հատակն ընդունում էր մի տեսակ երկկողմանի ամֆիթատրոնի ձև, որի աստիճաններն ունենում էին 100-130 սմ լայնություն, որոնց վրա աշխատում, հանգստանում և քնում էին:

Որոշ դեպքերում, գոմի կողմում՝ ոմանք անկողինը ծալք դնելու համար, հավելյալ թախտ էին կապում:

Հազվադեպ էին այն գոմասենյակները, որոնց ստորին բազմոցները սրբատաշ բազալտից էին:

Բացի նշված բազմոցներից, շատերը, գոմի ազատ տարածության հաշվին, առաջին և երկրորդ բազմոցի շարունակության վրա, սյուներին հենվող նոր բազմոց էին կառուցում 2-2,5 մետր մեծությամբ, որը հաճախ իր գեղեցիկ բազրիքներով և վարագույրով **հարսնատուն** էր կոչվում: Այն հատկացվում էր նորապսակներին իբրև ննջարան:

Ըստ ծածկի հատակագծի, Բարձր Հայքի գոմասենյակները Ջավախքում մեզ են ներկայանում երկու հիմնական տարբերակով և զարգացման ամեմաբարձր աստիճանով: Առաջինը և ամենատարածվածը եռանավ ծածկն էր, որի կենտրոնական նավը նման էր շրջված խոր տաշտի: Երկու քառակող մայր գերանները, երկարության համաձայն հանգչում էին 2 կամ 3 սյան վրա: Այս գերանների վրա բարդվում էին 3-12-ական բարակ, դարձյալ քառակող դարսահեծաններ՝ առաջակարկառ եզրերով, որի հետևանքով էլ կենտրոնական նավը որոշ չափով նեղանում էր: Հազվադեպ էր, երբ կենտրոնական նավը ոչ թե հարթ, այլ կամարածև ծածկ ուներ, որին էլ **ժամաժածկ** անունն էին տալիս:

Բոլոր երեք նավերն էլ ծածկվում էին կոնդերով, իսկ կոնդերը՝ թավաններով: Դարսագերանները, թավանների տախտակները և սյուները ունենում էին եզրագարդեր՝ **մատնեքներ**:

Գոմասենյակի ամբողջ քառանկյունին, որը նախապես շինվում էր գետնի վրա և ապա հավաքվում իբրև ծածկ, իր 4 առումիների քառանկյունիով հանգչում էր 10-12 սյան վրա: Այդ ձևը կիրառվում էր հակաերկրաշարժային նպատակով: Միջին

ուժգնության երկրաշարժից կամ այլ պատճառով պատերը փլվելու դեպքում այդ սյուները հաճախ հուսալիորեն կանգուն էին պահում ամբողջ ծածկը:

Գոմասենյակի ծածկի երկրորդ տարբերակը բազմամակությունն էր: Այսինքն՝ առորմիները չհաշված՝ 4 գերաններ երկայնքով հանգչում էին գոմասենյակի երկու լայնական ճակատների վրա, առաջացնելով մոտավորապես կլորավուն տեսք՝ 5 մավով: Այս պարագայում բոլոր մավերը ծածկվում էին կիսված կոնդերով, որոնց հարթ երեսները զարդարվում էին մատներով:

Գոմասենյակի ներքին հարդարումը բնականաբար կատարվում էր կառուցումն ավարտվելուց հետո: Ջարդարողները կարող էին լինել նույն կառուցողները, թեև կային նաև այդ առումով հատուկ մասնագիտացած վարպետներ: Վերջիններս հրավիրվում էին գործատերերի կողմից, ովքեր շաբաթներ կամ մույնիսկ ամիսներ շարունակ ստեղծում էին թարեքներին ու սրանց պսակներին, գլխավոր սյուներին, օջախի կողմի փայտե ճակատին և թավանի կենտրոնին հատուկ տախտակե զարդեր: Այս զարդերը՝ մարդկային, կենդանիների և թռչունների պատկերներ, երբեմն կատարվում էին շատ բարձր արվեստով ու ճաշակով: Առանձնապես բարձրարվեստ էին ստացվում ձիերի, օձերի, կորճառյուծների պատկերները, որոնք ընդունակ էին բեկելու գյուղաշխարհի, նրա մարդկանց կյանքի չարքաշության, և կամ գեղեցիկից ու գեղագիտականից նրանց՝ իբրև թե հեռու կամ խորթ լինելու ընդհանրական և, ըստ էության, թվացյալ պատկերացումները:

Քանի որ գոմասենյակը գոմում գտնվելու բուն նպատակը ջեռուցման ապահովումն էր, գոմակերտներն այդ կցումը կատարում էին հնարավորինս առավելագույնը օգտվելու համար: Մեկ կամ երկու բացվածքով գոմին միանալիս, գոմասենյակի 3 կամ 2 պատերը դրսում էին մնում, որով և ջեռուցումը սպասվող արդյունքը չէր տալիս: Այդ պատճառով աշխատում էին այնպես անել, որ դուրսը մնար միայն գոմասենյակի ծխնելույզի պատը, ինչը պարտադիր կարգ էր: Այս դեպքում գոմասենյակը ներառվում էր գոմի և հարակից բնակմասերի մեջ: Պատահում էին նաև այնպիսի գոմասենյակներ, որոնք գոմի երկար պատի կողմից երեք բացվածքով մխրճվում էին նրա մեջ և լիովին օգտվում գոմի գոլությունից:

Մեծ գերդաստանները երբեմն ոչ թե մեկ, այլ 2-4 գոմասենյակ էին գետեղում գոմերի մեջ՝ անհատական ընտանիքներին հատկացնելու նպատակով:

Անցյալում սակավաթիվ անասուններ ունեցող ընտանիքները գոմասենյակը ոչ թե գոմին, այլ թնդրտանն էին կցում:

Ունևոր տնտեսությունները հատուկ փոքրածավալ գոմասենյակներ էին կառուցում նաև մշակների և հյուրերի համար, որոնք գետեղվում էին կամ գլխավոր գոմասենյակի նախասրահում և կամ գոմերի տարբեր անկյուններում՝ **մշակի օդա և միսավիրի օդա** անուններով:

Գոմասենյակն ուներ մի շարք գործառույթներ, որոնցից ամենակարևորը որ-

պես բնակարան օգտագործվելն էր: Ձմռան երկարատևության հետևանքով տան անդամների մեծ մասը կամ ողջ ընտանիքը այդ ժամանակամիջոցն անց էր կացնում գոմասենյակում: Յուրաքանչյուր ամուսնական զույգ զբաղեցնում էր 4-6 բազմոցներից մեկը կամ դրա կեսը, իսկ նորապսակները՝ հարսնետները:

Գոմասենյակը կատարյալ հասարակական գրուցարանի դեր ուներ: Ուշ աշնանից մինչև գարուն ծերունիները երեկոյան այստեղ էին հավաքվում և գրուցում ամենատարբեր թեմաների շուրջ: Ծերերի մոտ գրույցի էին հավաքվում տարբեր տարիքի տղամարդիկ, երիտասարդներ, նաև՝ հյուրեր, երաժիշտներ, հեքիաթասացներ ու ժողովրդական կատակաբաններ: Մինչ կանայք, այդ գրույցների ընթացքում, վերին բազմոցների վրա կամ էլ գլխատանը զբաղվում էին բրդի մշակմամբ, այլևայլ գործերով²⁷³, որոնք գյուղաշխարհի կյանքից ու մարդկանց առօրյայից գրեթե անպակաս էին:

Գյուղավազի գոմասենյակը, բացի տղամարդկանց մի խմբի գրուցատեղի լինելուց, ծառայում էր նաև իբրև գյուղական ակումբ՝ ժողովրդական թատերական ելույթներ, աշուղական երգ ու երաժշտություն, ինչպես նաև թատերականացված հեքիաթասացության երեկոներ կազմակերպելու համար, որի վերաբերյալ ընդարձակ տեղեկություններ է հաղորդել Հովհաննես Մալխասյանը 19-րդ դարի վերջերին²⁷⁴:

Վերջապես, գոմասենյակը հնուց ի վեր ծառայել է իբրև դպրոց, որի բազմոցների վրա ծալապատիկ նստում և դաս էին սերտում գյուղի մանուկները: Խնդրո առարկա սենյակի այս գործառույթը հարատևեց մինչև 1920-ական թվականների կեսերը:

Բնակարաններից մեկը **ամառնատուն**²⁷⁵ էր, որտեղ ամռանն ապրում էր ընտանիքի անդամների մի մասը: Այն համարվում էր նաև հյուրատուն:

Որոշ ամառնատներում պահպանվում էր նաև վառարանը: Բոլոր ամառնատները եռանավ ծածկ ունեին, որոնց երկու գերանները հանգչում էին մեկական սյան վրա: Ծածկի կենտրոնական նավերը մեծ մասամբ թավանապատ էին, իսկ կողմնային թևերը՝ կոնդաժածկ կամ տալիստակածածկ: Լուսավորվում էին մեկ-երկու լուսամուտներով:

Այս ամենից երևում էր, որ ամառնատները, որպես գոմասենյակների հետագա զարգացումը, ինքնուրույնացել և կատարելագործվել են դեռևս հին ժամանակներում:

273 Իմ հուշերում, խոր մանկության օրերից, սրբազան ծես որպես, անմոռաց է մնացել **Հիշտեկը**, երբ շաբաթ երեկոյից սկսած ոչ ոք այլևս որևէ գործ կատարելու իրավունքը չուներ, հատկապես ձեռքի աշխատանք՝ կարտձև և այլն: Միմյանց զգուշացնելով՝ դադարեցում էին բոլոր գործերը (կազմողի ծանոթագրումը՝ Ռ.Ղ.):

274 ԱՀ, 2, էջ 254-262:

275 Ամառնատուն ասելով պետք է հասկանալ լուսամուտավոր այն սենյակը, որը ծածկի և հատակագծի տեսակետից կրկնում էր գոմասենյակի ներքին տեսքը: Այն ունենում էր երկու բազմոց և հողե նավ, ինչպես գոմասենյակը: Դրան ժողովուրդը **յազլլը** անունն էր տալիս: Այն չպետք է շփոթել հարթ հատակով սենյակների հետ, որոնք կառուցվում էին քաղաքի օրինակով:

Ամառնատները, ավանդական կարգի համաձայն, կառուցվում էին մշակված բազալտ քարով և կրաշաղախով: Ավանդական էր նաև ամառնատունը շենքերի համալիրին առջևի մասից կցելը, որի մուտքը նույնպես միշտ բացվում էր շվաքից:

Մինչև 1980-ական թվականների սկզբները Ջավախքում դեռ պահպանված էին 19-րդ դարի երկրորդ կեսի և 20-րդ դարի առաջին կեսի բազմաթիվ ամառնատներ, որոնք մեծ մասամբ լքված են քաղաքային նորատիպ սենյակների կառուցման պատճառով:

Դրանք միակ շենքերն էին, որոնք, հազվագյուտ դեպքերում հարթածածկ լինելով, ունենում էին քարե գեղեցիկ ջրհորդաններ: Այդպիսիներից երկուսը 1980-ին հայտնի դարձան Հեշտիայում: Մեկը 20-րդ դարի սկզբներին սրբատաշ քարով, երկու լուսամուտով, նկուղով և գույգ ջրհորդաններով է: Մյուսը այժմ ամառնատուն է, որի ճակտին կան ձիու և խոյի գլուխ պատկերող ջրհորդաններ: Ջրհորդանները քանդակված են իրապաշտական ոճով և սպիտակ քարից, որով էլ դրանք թանգարանային գողտրիկ մնուշներ են հիշեցնում:

Ինչպես ողջ պատմական Հայաստանում, Բարձր Հայքում էլ **գլխատունը** ննջաբան-բնակարանի դեր ուներ: Սակայն ի տարբերություն այլ շրջանների, Բարձր Հայքում գլխատան այդ գործառնությունը, գոմասենյակների տարածվածության հետևանքով, երկրորդական էր դարձել:

Հանգստի, աշխատելու և քնելու համար բնորոտան պատերին առններ գերդաստանական տները երկար, անշարժ ու բազրիքավոր թախտեր էին պատրաստում:

Որոշ գլխատներ, ինչպես արդեն տեսանք վերևում, թոնիր չէին ունենում և տախտակապատ հատակներով վերածվում էին ննջարանների:

Գլխատունը գյուղական տան համակառույցի գրեթե միակ խոհանոցն ու հացատունն էր, որտեղ պատրաստվում էին բոլոր կերակուրները, թիվում հացատեսակները: Այդ պատճառով նրա հետ առավելապես կապված էին կանայք: Վերջիններիս մեծ մասը առավոտից մինչև ուշ երեկո երեխաների հետ իր ժամանակն անցկացնում էր թնդրտանը: Այս իմաստով էլ գլխատունը յուրահատուկ կանանոց էր, հավաքատուն: Սա էր նրանց միակ սեղանատունը, ուր տարեց կանայք առանձին և հարսներն առանձին էին ճաշում: Այստեղ և գոմասենյակում տեղի էր ունենում բրդի մշակումը, այդ թվում նաև շալագործությունը: Կանայք գոմասենյակում և թնդրտանն էին գործում գորգը, կարպետը, ջեջիմը, ջվալը, մեզարը, խսիրը և այլն: Տղամարդիկ այստեղ սակավ էին մտնում:

Ամբարտուն չունեցողները, որ կազմում էին ժողովրդի ավելի քան 90 տոկոսը, սերմացուի և ալյուրի ամբարները գետեղում էին գլխատներում և հարմար բակերում:

Գլխատունը Հայաստանում մենատան զարգացման բարձր աստիճանն է: Բարձր Հայքի շինարարական արվեստից մեզ հասած և այժմ Ջավախքում գոյատևող բոլոր տվյալներն այդ են ցույց տալիս: Մենատան և գլխատան հատակա-

գծային առանձնահատկությունները նույնն էին: Բայց և գլխատունն առանձնանում էր իր ծածկի բարդ կառուցվածքով: Առանձնանալով մենատան անասնապահական գործառույթից, գլխատունը ձեռք է բերել ոչ այնքան հատակագծային նորություններ, որքան նոր գործառույթներ:

Գլխատան առանձին ենթաբաժիններն ունեն առանձնահատուկ հատակագծեր: Հագարաշեն ծածկ ունենալու պայմանը նրա համար քառակուսի հիմք ստեղծելն էր: Ուստի աբսիդն առանձին և ցածր տունն առանձին քառակուսի հատակագիծ էր ունենում: Այդ նպատակին կարող էին ծառայել նաև կլոր հատակագծով տները: Սակայն միշտ չէր, որ պահպանվում էին այդ ձևերը, որովհետև առավել մեծ տուն ունենալու համար պետք էր ցածի տունն օժտել քառանկյունի հատակագծով: Ավելի ստույգ՝ այս քառանկյունությունը ցածի տունն իբրև ժառանգություն է ստացել մենատնից, որը հասարակ գոմածածկ էր ունենում: Եվ այժմ էլ քիչ չեն այն ցածի տները, որոնք ունեն գոմի ծածկ, որը ևս մենատնից է գալիս:

Սովորաբար գլխատան թնդրափն իրենից քառակուսի կամ կիսաաղեղնաձև աբսիդ է ներկայացնում, որը ժողովրդի մեջ հայտնի է **թնդրափ**, **թռափ**, **վերի տուն** և **թմբիկ** անուններով: Այն ցածի տնից բաժանվում է քարով պատնեշված հողաթմբով, որտեղ թաղվում էր մեկ կամ երկու թոնիր:

Թմբիկը պատերի մեջ ունենում էր 1-3 պատրիսան՝ մանր իրեր և թթխըմորի ամանը պահելու համար: Նրա պատերի տակ շարվում էին սննդամթերքներ պարունակող բազմաթիվ կճուճներ և հացթուխի պարագաներ:

Ցածի տան ծուխը նվազեցնելու նպատակով, ունևոր տնտեսությունները թնդրափը բաժանում էին տախտակե միջնորմով և դուռ էին կախում: Իսկ ուրիշներն էլ նույն տեղում ձևավոր տախտակե վարագույրանման կիսամիջնորմ էին կախում, որը տանը ճարտարապետական առումով գեղեցիկ տեսք էր տալիս:

Ցածի տունը, ինչպես ասացինք, մեծ մասամբ քառանկյուն հատակագիծ էր ունենում, թեև ծանոթ էին նաև քառակուսին և բոլորածիրը: Ի դեպ, ասենք, որ քառակուսի հատակագծով ցածի տները մեծ մասամբ հատուկ էին միջակ տնտեսություններին և չքավորներին: Նրա պատերի մեջ ևս մեկից ավելի պատրիսաններ և որմնադարաններ էին լինում:

Այստեղ էին տեղավորվում վերևում նշված շարժական և անշարժ բազմոցները, ամբարները, խեցեղենն ու պղնձե ամանները: Նրա պատերին առընթեր շարվում էին թթուներ, պանիր, դմի (աղը դրած շուշան), փոխինդ, կորկոտ, բլդուր և այլ մթերքներ պարունակող, ինչպես նաև դատարկ կարասի ու կարասներ: Վերջիններիս գլխին հարմարեցված տախտակի վրա շարվում էին կճուճներ, իսկ երբեմն էլ սրանց գլխին՝ մանր ամաններ: Գեղեցիկ տեսք տալու համար դրանք երբեմն հարդարվում էին ձյուրով արված զարդերով և կամ էլ ներկվում էին օխրայով: Այդ սովորությունն այժմ էլ որոշ տեղերում դեռ պահպանվում է:

Ունեւորների ցածի տները և թնդրափները թարեքներ էին ունենում, որտեղ մույնպես ցուցադրվում էին գեղեցիկ իրերը:

Թնդրափների ծածկաձևերը խայտաբղետ են. ելնելով պատերի ձևերից՝ դրանք երբեմն կողքերում հարթ են, երբեմն էլ՝ գոմածածկի և հարթ ծածկի խառնուրդ, բոլոր դեպքերում կենտրոնում ունենալով գմբեթավոր երդիկ: Ծուխը լավ քաշելու տեսակետից լավագույնը հազարաշենն է: Ծխի հեռացումն արագացնելու համար դեռևս Կարինում, իսկ այնուհետև մաս Զավախքում, Ծալկայում և Ախալցխայում սովորություն կար երդիկի բացվածքի վրա ավելացնել 70-100 սմ բարձրության կոնաձև ծխաքաշ, որը պատրաստվում էր քրոցի ձևով կամ փայտածողերից շինված կմախքով՝ դրսից սվաղելով: Դրա թերևս եզակի օրինակը հայտնի է Ծուղորուտում: Հարկ է նշել, սակայն, որ այս երդիկային **գլխարկը** սովորաբար մթնեցնում էր տունը, ուստի 19-րդ դարի վերջերից սկսած աստիճանաբար այն վերացավ: Այդ գմբեթին տեղ-տեղ փոխարինել էր կլորավուն ճմերից դրվող **խողովակը**, որը 40-50 սմ տրամագծով անցք էր ունենում:

1950-ական թվականներին թնդրափի կիսաաղեղնաձև կամ ուղիղ պատը վերածեցին ավելի կլորավուն և սրածայր բուխարու: Թոնիրը թողնում են այդ բուխարու տակը, որով ծուխը տան մեջ չի տարածվում: Այդ ծխնելույզն ունի տախտակե **երդակալ**, որը մի երկաթալարով ծածկվում է և երկրորդով՝ բացվում:

Ծխնելույզի այս տեսակը կարնոհայերին վաղուց էր հայտնի, բայց չի նկարագրվել: 1959-ին ճիշտ այդպիսի մի բուխարի ենք չափագծել և նկարագրել Լեւոնիականի հին տներից մեկի համալիրում՝ կառուցված 1830-ական թվականներին: Այդ թնդրուտան շուրջը կառուցված էր 6 լուսամուտ ունեցող սենյակ²⁷⁶:

Ցածի տան ծածկը մույնպես բազմազան է: Այժմ Լոմատուրցիում թոնրատներից մեկն ունի հարթ ծածկ, թեև սա Զավախքում հազվադեպ երևույթ է: Բայց գոմածածկ թնդրոտներ կարելի է ցույց տալ բոլոր բնակավայրերում: Վերջիններս երբեմն մարագներ են եղել, ապա վերածվել գլխատան կամ էլ՝ այդ ծածկը, հարթ ծածկի մնան, ավանդաբար գալիս է մենատներից:

Ծածկի երկրորդ տիպը *հազարաշենն է՝ դառնաուճ, դառնավուճ, դառնաղուճ, դառնաղուշ և խառնախուճ* անուններով²⁷⁷:

Բարձր Հայքից մեզ է հասել ծածկի մի տարբերակը, որը կիրառվել է Կարնո իջևանատան վրա: Նրա ներքնատեսքը լուսանկարով մեզ հայտնի է դարձել Ն. Կ.

276 20-րդ դարի սկզբներին տունը պատկանել է Ավ. Իսահակյանի սիրելի Շուշիկի ծնողներին, իսկ 1930-ից՝ Մուշեղ Բարսեղյանին: Ներկայիս առևտրի տունը այդ մեծարժեք տան տեղն է կառուցվել:

277 Համաձայնելով այլոց կարծիքներին՝ Ստ. Լիսիցյանը գտնում է, թե դառնաուճը և դառնաղուշը թուրքերենում դառնաք-քն է նշանակում և դուշը՝ թռչուն: Ուրեմն դառնաղուշը թռչունի բացված քն է իմաստավորում, որը համապատասխանում է հազարաշենի կառուցվածքին (տես **ԻԿԻԱԻ**, հ.4, նշվ. աշխ. էջ 60):

Օկունսկի միջոցով, Արևմտյան Հայաստան կատարած գիտարշավի արդյունքում: Այդ լուսանկարը պահվում է ԽՍՀՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Ն. Մառի անվան նյութական մշակույթի պատմության ինստիտուտում, որտեղ այն հայտնաբերել և առաջին անգամ օգտագործել է ճարտարապետ Վ. Հարությունյանը²⁷⁸:

Այդ իջևանատան հազարաշեն ծածկի տարբերակը Ջավախքում կրկնվում է ամենուրեք, որոնք այժմ էլ գոյատևում են:

Հազարաշեն տարբերակներն առաջացել են շարվածքի երկու ձևերի կիրառումից: Ամենատարածված ձևի դեպքում տվյալ շարքի հավասարաչափ երկարության քառակող կամ կլոր գերանների ծայրերն իրար հասնում և անկյուն են կազմում: Այդ շերտը լրացնելուց հետո գալիս է նոր շերտ, որի գերանները նախորդներից կարճ են լինում և նույն շարվածքն ունեն: Այսպես աստիճանաբար կարճանում են բոլոր շերտերի գերանները, որով և համապատասխան չափով նեղանում է շրջանակը:

Շարվածքի երկրորդ տարբերակի դեպքում հավասարաչափ գերանների գլուխները իրար չեն հասնում, քանզի նրանց միջև դրվում է ընդմիջարկող և **հայելի** անունը կրող կարճ փայտ:

Երկու տարբերակում էլ երդիկը քառակուսի ձև է ունենում: Վարպետների հազարաշենի բոլոր դարսագերանների եզրերը խնամքով նախշում էին մատնեքազարդերով:

Ինչպես ասված է, հազարաշեն ծածկի պայմանը քառակուսի կամ կլոր հիմք ունենալն է: Այդ պատճառով ցածի տան քառանկյունուց ստանում էին մի քառակուսի, որտեղ երրորդ պատի դերն ստանձնում էր հաստ և սյունազարդ գերանը: Երեք պատերին առընթեր կցվում էին երեք առորմիներ, որոնք 3-ական որմնասյուն էին ունենում: Այսպիսով, ստացված 4 գերաններն իրենց 12 սյուներով փաստորեն 4 առորմիներ էին, որոնց քառակուսու վրա էլ հյուսվում էր մեկ բաժանմունքով հազարաշեն: Քառակուսուց դուրս մնացած հավելյալ մասը միշտ ունենում էր կոնդերով ծածկ, ըստ որում, երբեմն այդ կոնդերի մշակված ծայրերը կարկառուն էին հազարաշենի մեջ և տանը գեղեցիկ տեսք էին տալիս: Սակայն կոնդերով ծածկված մասերը վատ էին լուսավորվում:

Ցածի տան քառանկյունի հատակագծի արտակարգ երկարությունը բանավոր տվյալների համաձայն երբեմն հանգեցրել է մեկից ավելի մասերի (բաժանմունքների) ստեղծման²⁷⁹: Օրինակ, Կարնո Դինարիգոմ գյուղի թնդրտունը, որի մեջ 4 գոմասենյակ էր գետեղված, անկասկած պետք է ունենար գոնե 2 մասով հազարաշեն, որպեսզի կարողանար լուսավորել երկու ճակատներում գտնվող գոմասենյակները:

278 Տե՛ս «Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հաս. գիտ. տեղեկագիր», թիվ 4, 1947, և «Դվինի 5-7-րդ դարերի ճարտարապետական հուշարձանները», Երևան, 1950, էջ 72, նկ. 23:

279 Հմմտ. Կարճկանի 2-3 բաժանմունքներով ծածկերը (Հ. Խ. Խալաֆաջյան, Քաղաքացիական ճարտարապետությունը Հայաստանում, Մ., 1971, էջ 69, նկ. 47):

Սակայն Ջավախքում մեզ չի հաջողվել գտնել նման տներ, որի բուն պատճառը գերդաստանների վերացումն է եղել:

Հազարաշեն ծածկի վերջավորության նման գմբեթ էին ունենում նաև հարթածածկ և գոմածածկ տները՝ ծուխը արագ քաշելու նպատակով: Բոլոր դեպքերում քառակուսի բացվածքով երդիկները վերջին տան նման լրացուցիչ կարգով ծխաքաշ բուրգեր էին ունենում, որոնք նույնպես 19-րդ դարի վերջերից անհետացան:

Այդպիսիք էին գլխատան ծածկերը, որոնց մեջ ամենատարածվածը հազարաշենն էր²⁸⁰:

Ճարտարապետները հազարաշենի կոմպոզիցիայի ստեղծումը կապում են միայն անտառանյութի խնայողության հետ: Սակայն խնայողությունն այստեղ միայն մի կողմն է: Մյուս կողմն աղերսվում է շինարարության գաղափարական խնդրի հետ ոչ միայն Հայաստանում: Չէ՞ որ մեզ մոտ գլխատունն ամենուրեք տաճար²⁸¹ է համարվել, որը բոլոր նահանգներում կնունքի, պսակի և այլ արարողությունների տեսակետով փոխարինել է եկեղեցուն: Խնդրո առարկան հետևապես հոգևոր-կրոնական (հեթանոսական-քրիստոնեական) հայեցողությունն է եղել, որով սրբատան գմբեթը դեպի վեր, դեպի անհասնելի՜ն հայել-ձգտելն էր, տան առաստաղին տիեզերական տեսք հաղորդելը, որով էլ բացատրվելու է Ամանորին, ժամանակից սևացած ձեղունի վրա ալյուրով աստղեր պատկերել-ձևացնելու համատարած սովորությունը: Ժողովուրդն, այս տանը այսօրինակ նշանակություն տալով էլ, այն զարդարել է իր կարողացածի չափով, պակասը լրացնելով սյուների, ձագ սյուների և խոյակների սքանչելի զարդարվեստով, ինչպես նաև վերի տունը ցածի տնից բաժանող տախտակե կամարավոր, զարդարուն միջնորմերով: Միայն սրանով պիտի բացատրել, որ Ջավախքում որոշ թնդրափների պատրիաններից մեկը նվիրվում էր սրբացված որևէ գրքի պահպանմանն ու տունը սրբատան վերածելու սովորությանը²⁸², որը, որպես հացի տուն, ամենայն հավանականությամբ աղերսվելու է Վա-

280 Ճարտարապետության պատմությունը հավաստում է, որ **հազարաշեն** ծածկը համընդհանուր է ողջ Առաջավոր Ասիայի, միջերկրածովյան, Հնդկաստանի և այլ երկրների համար: Հնդկաստանում այժմ պահպանված հազարաշեն տները լիովին նման են հայկական հազարաշեններին: Հնդիկներն այդ տունն անվանում են **գարբհա-գրիհա**, հույները՝ **մեզարոն**, վրացիները՝ **երթրբիս սախի**:

281 Հին Կտակարանում իրեաների տաճարը, որպես Աստուծո տուն, հոգևոր-գաղափարական իմաստով Բարձրյալի հետ միասնության առհավատչյան էր անշուշտ: Տաճարում էր, ըստ Հակոբոս Տեառնեղոթի պատմմի, որ ծերունազարդ Գամաղիելը հրաժարվեց վարդապետել յոթնամյա Հիսուսին, երբ վերջինս անակնկալ արտաբերեց մի ասույթ, որից հետո պատկառելի ուսուցիչը խոստովանեց, թե ի՞նքը նրանից սովորելու կարիքը ունի և ոչ թե հակառակը (կազմողի ծանոթագրումը՝ Ռ. Դ.):

282 1980-ին մեզ հայտնի դարձավ, որ Դիլիսկա գյուղում Փ. Իրիցյանի մեծածավալ թնդրտունը **Նարեկի տուն** անունն է կրում: Իրիցյանների ընտանիքը Կարինից այստեղ է եկել Նարեկը հետը և տունը կառուցել է հայրենի **Նարեկի տան** ձևով: Այս մոր տան պատի մեջ կա տախտակապատ որմնադարան 60 x 60 սմ մեծությամբ, որտեղ 150 տարի շարունակ պահվել է այդ Ս. Գ. իրքը, որին Ս. Սարգսի տոնի օրը ուխտի են եկել հարյուրավոր հավատացյալներ: Տունն

նատուրի և Ամանորի պաշտամունքի հետ: Գլխատան սրբատուն լինելն են մատնանշում նաև նրա հատակագծի վրա կից բաժիններից առաջացած խաչերը: 1920-ական թվականներին Ստ. Լիսիցյանը Ջավախքում վկայել է թնդրտանը կից գույգ մառաններ, որոնք թնդրափի աջ ու ձախ կողմերին անկասկածելիորեն ներկայացնում էին իբրև խաչի գույգ թևեր, իսկ երրորդ թևը հենց ցածի տունն էր կազմում²⁸³: Եվ եթե Ջավախքում 20-րդ դարի սկզբներին գլխատան կազմում պահպանվել են խաչի միայն 2-3 թևերը, թերևս պետք է բացատրել միայն պաշտամունքի հին ավանդների մոռացման և, դարձյալ, գերդաստանների վերացման հետ²⁸⁴:

Գլխատան հնագույն, մինչքրիստոնեական պաշտամունքներից էին նրա պատի միջի վառարանը և գլխավոր սյուները: Վառարանը գործնական տեսակետից տան մեջ օգտակար էր՝ հանպատրաստից կերակուրներ եփելիս և այլն: Բայց թոմրի հետ նրա զուգահեռությունը սոսկ գործնականով չի կարելի բացատրել: Կրակապաշտական տեսակետից նա նույնն էր, ինչ գոմասենյակինը:

Ինչ վերաբերում է տան 1-2 գլխավոր և զարդարվող սյուներին, որոնց մոտ դրվող քարերին նստում էին տան մեծերը, մենք դրանց մեծարանքները կապում ենք նախնիների, թերևս նախնի հոր ու մոր պաշտամունքի հետ: Սրանով պիտի բացատրել, որ Ջավախքում մեծ վիշտ ապրողները և հալածվողները ողբալիորեն փաթաթվում էին այդ սյուներին՝ կարծես թե օգնություն աղերսելով:

Այսպես, ուրեմն, մենք ներկայացրինք Բարձր Հայքին և Ջավախքին հատուկ այն բնակարանները, որոնք հիմնավորք ավանդների համաձայն ունեին կոլեկտիվ օգտագործման կարգ ու կանոն և որոնք սրբագրվում էին կրոնա-բարոյական նորմերով: Մի երևույթ, որն էլ անկասկածելիորեն առնչվում էր գերդաստանների ներքին պահանջների և գաղափարական հիմքերի հետ:

Այժմ որոշակիորեն կանոնադաշտանք անհատական օգտագործման ենթակա մնջարանների խնդրին: Վերջիններս, ինչպես տեսանք համալիրների նկարագրությո-

ունի կիսաշրջանաձև արսիդ, որ հիշեցնում է եկեղեցու ավագ խորանը՝ երեք պատրիաններով: 1979-ին այսպիսի սրբատուն նկարագրեցինք Թալինի գյուղական մի համակառույցի մեջ՝ **Կարմիր Ավետարան** անունով, որ պատկանել է Դիլանյանների ընտանիքին: Կարմիր Ավետարանը 1830-ին այստեղ է բերվել և նրա համար սրբատուն է կառուցվել Կարմր Դուբաղ գյուղի օրինակով՝ թոնրատան ներսում: Այս սրբատունը բացարձակորեն կրկնում է բազմանավ ծածկ ունեցող գոմասենյակի ձևը: Այժմ այս արժեքավոր շինությունը պահպանվում է Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարանի կողմից:

283 Ստ. Լիսիցյան, նշվ. աշխ. էջ 63, նկ. Բ 3:

284 Ազգային ավանդների մոռացման հիմնավոր փաստարկումով, երբ հարգարժան հեղինակի կողմից երկրորդաբար նշվում է նաև գերդաստանների քայքայման-վերացման իրողությունը, խաչի վերաբերյալ հիշատակումը թեման ուղղակիորեն ներառում է քրիստոնեական շրջագիծ, մինչդեռ շինարարական արվեստի ձևավորման և զարգացման մշակույթը հեթանոսական խոր անցյալ ու արմատներ ունի, որի անտեսում-անգիտացումը, ցավոք, այս դեպքում համարժեք կոլառնա մեծ և կարևոր ճշմարտություններ մեկընդմիջտ մոռացության տալուն, թաղելուն: (Կազմողի ծանոթագրումը. Ռ.Ղ.):

յան մեջ, գլխատանը կից փոքրիկ, մառանի չափ սենյակ-խուցեր էին, որոնց դռները բացվում էին ցածի և վերի տան մեջ և ջեռուցվում թոնրի ջերմության հաշվին: Այդ սենյակները գերդաստանական և եռաստիճան ընտանիքներում հատկացվում էին նորապասկներին և մյուս երիտասարդ գույգերին: Գանձացի Գրիգոր Ծառուկյանի տան համալիրում 20-րդ դարասկզբին դեռևս պահպանվում էին նախորդ դարում կառուցված կլոր տանը կից 3 մնջարաններ և մի մառան, որը ևս երբեմն նորապասկների համար որպես մնջարան էր ծառայում:

Այս տան օրինակը թույլ է տալիս մեզ ենթադրել, որ Բարձր Հայքի միջնադարյան և ավելի վաղ շրջանի գլխատները, մառանից բացի, պետք է որ մինչև 5-6, գուցե և ավելի մնջարան ունենային, որոնք պատշաճորեն տաքացնելու համար պիտի որ վառվեին գույգ թոնիրներ:

Այս մնջարանները հարթածածկ էին՝ մեկական երդիկով: Կահկարասին համեստ էր՝ մի շարժական թախտ, պատրիհան, օրորոց և այլն:

Անհատական մնջարանների թվին պետք է դասել նաև վերևում հիշատակված հարսնատունը:

Բացի վերոհիշյալ բնակարաններից, հին տներում կային նաև օժանդակ մնջատեղեր, որոնք մեծ մասամբ օգտագործվում էին տաք եղանակներին: Դրանցով ընտանիքների մեծ մասը 4-5 ամիս ապահովվում էր մաքուր օդով: Այդպիսիք էին լայնարձակ շվաքները և երբեմն էլ նախասրահները: Գարնան կեսից մինչև աշնան սկիզբը ժամանակավոր թախտերի, նաև շարժական մահճակալների վրա էին անցկացնում ընտանիքներն իրենց ժամանակը:

Օժանդակ մնջարանների դեր էին կատարում նաև մառանները և շենքերի համալիրներում գտնվող մարագները: Իսկ սոցիալապես տկար ընտանիքները հարկադրված էին տարվա այս սեզոնում ևս մնալ գոմերում կամ գլխատներում ու մենատներում: Դրանց թվում էին նաև մշակները, ովքեր առանձին **մշկի օդա** չունենալու պարագայում տարին բոլոր գիշերում էին գոմերի առողելների վրա:

Հյուրատներ և իջևաններ: Հայ ժողովուրդը հյուրասիրության ազգային ավանդույթը, ընդհանրացված սովորությունները մեզ է հասցրել հնագույն ժամանակներից, թեպետև ձիգ ժամանակների մեջ որակական և բովանդակային առումով որոշակիորեն փոփոխություններ կրել, անգամ կերպարանափոխվել է՝ ըստ դարաշրջանային իրականության և կեցության պայմանների: Այդ սովորություններից և պատկերացումներից էլ ածանցյալ էր դառնում առանձին հյուրատներ կամ սեփական տանը մասնակիորեն առանձնացված անկյուններ ունենալու սովորությունը: «**Հյուրը Աստծունն է**» նշանաբանով՝ իրենց հյուրասիրությամբ աչքի էին ընկնում ողջ Արևելքը, Հայկական քաղաքակրթական ողջ արեալը, նաև Բարձր Հայքն ու Ջավախքը:

20-րդ դարի սկզբներին Ջավախքի շատ գյուղերում դեռևս պահպանվում էր հյուրերի համար հատուկ գոմասենյակ ունենալու սովորությունը: Այս գոմասեն-

յակը, ինչպես տեսանք, փոքր ծավալով տեղադրված էր լինում մեծ գոմասենյակի մուտքին կից, որտեղ էլ գիշերում էին հաճախակի պատահող հյուրերը:

Բոլոր հիմունքներով, որպես առանձին հյուրատուն էր համարվում մաս ամառ-նատունը:

1800-ական թվականներին Ախալքալաքում կառուցվել է հատուկ հյուրանոց Տիգրան Հարությունյանի ձեռով: Ժողովուրդը վերջինիս Կտո անունն էր տալիս, որով և հյուրանոցը **Կտոյի գաստինցա** էր կոչվում: Այժմ այդ երկհարկանի և խոր նկուղով շենքի առաջին հարկը հիմնարկի է վերածված, իսկ երկրորդ հարկը հատկացված է բնակիչներին: Շենքը երկկողմանի պատշգամբներով է, փողոցահայաց պատշգամբը սյունազարդ է և զարդարված: Նկուղը ծառայում է իբրև գինետուն: Առաջին հարկը գործում էր որպես ճաշարան, ուր տեղավորված էր մաս գրասենյակը: Իսկ երկրորդ հարկն ուներ 7 մնջարան, որոնցից մեկը ընդհանուր էր:

Այս հյուրանոցին այժմ Ախալքալաքում փոխարինում է մորը:

Ջավախքում կային մաս մի շարք իջևանատներ, որոնցից 3-ը գտնվում էին հենց քաղաքում: Դրանցից մեկը պատկանում էր Սաղաթենց ընտանիքին, երկրորդը՝ Խորենին, երրորդը՝ Միկիտին, որոնք բոլորն էլ պարտադիր ծառայում էին իրենց նպատակին և գինետուն ունեին:

Ախալցխա հայաշումշ քաղաք տանող ճանապարհի վրա գտնվում էին *Խանդոյի խանը, Խրթգի խանը և փեշամալի խանը*:

Իսկ Ախալքալաքից Արտասան տանող ճանապարհի վրա, Սուրյա գյուղում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին իջևանատուն էր կառուցել գյուղի բնակիչ Թորոս Թորոյանը: Այդ շենքի համալիրը բաղկացած էր երեք լուսամուտավոր սենյակից, գոմից ու թոնրատնից: Երկու կից սենյակները հատկացված էին հյուրերին, երրորդը գինետուն-խոհանոց էր: Հաց թխելուց բացի թոնրատանը երբեմն հյուրեր էին գիշերում: Հյուրասենյակներն ունեին երկար թախտեր և մաքուր ու զովասուն էին: Գինետանը դրված էին սեղաններ և աթոռներ: Ննջարանների հատակները տախտակապատված էին, իսկ գինետուն-խոհանոցինը հողե գետին էր: Երեք սենյակներն էլ հարթ ծածկ ունեին՝ թավանած ձեղուն-ձեղնահարկով:

Ամբողջ իջևանատան համալիրն առնված էր 2,5 մետր բարձրության քարե պարսպի մեջ: Լայն դարպասից ընդարձակ բակ մտնող սայլերը, կառքերը և ֆուրգոններն ազատորեն տեղավորվում էին և պահպանվում:

Իջևանատան կառավարիչն ու գինետուն-խոհանոցի տնօրենը Թորոսի ավագ որդի Պետրոսն էր: Իջևանի հինգ մշակները պանդոկատիրոջ հաշվին կերակրում էին հյուրերի փոխադրամիջոց հանդիսացող կենդանիներին և խնամում նրանց: Նրանք էին մշակում մաս ընդարձակ բանջարանոցը:

Տնտեսական շենքեր: Այստեղ ներառված էին գլխավորապես պահեստային կառույցներ, որոնք հատուկ էին ունևոր և, որոշ չափով, մաս միջակ տնտեսություն-

ներին: **Մառանն** այդ կառույցների մեջ ամենատարածվածն էր: Մեկ կամ երկու մառան կցվում էր գլխատան թնդրափին, որից էլ բացվում էին նրանց դռները: Հողե էր այս մառանների հատակը, որտեղ թաղվում էին **հոգեպահուստ** յուրի կնուճները և ձեթի ծափերը: Ծածկը հարթավուն էր՝ մեկ երդիկով: Կային նաև այսպես կոչված ներդիր մառաններ: Սրանք գլխատան մեջ առանձին կտրվածքներ էին, երբեմն սրանք լինում էին նաև շվաքների լայնարձակ անկյուններում:

Ամբար կոչված ամբարտույնը կառուցվում էր հարթ ծածկով. լուսավորվում էր բարձր տեղից բացված 1-2 փոքր լուսամուտով: Հատակված էր, որի վրա հաստատվում էին շարժական և անշարժ ամբարները: Հացը ամբարների մեջ լցվում էր հատուկ երդիկներից, որից հետո երդիկները ծեփվում էին:

Որոշ մեղվապահներ ունենում էին հարթածածկ կտուրով և հողե հատակով **մեղվատներ**, որտեղ ձմռանը դրվում էին մեղվաընտանիքները:

Մեծ ընտանիքներին հատուկ էր կառուցել հարթածածկ ու մեկ երդիկով պահեստ՝ բոլոր տեսակի իրերը, ինչպես նաև քամհար մեքենան պահելու համար:

Պահեստային շենքերի մեջ իր կարևոր դերն ուներ նաև **մարագը**, որի մեջ, հարդից բացի, պահվում էր նաև ընտիր խոտ:

Իբրև օժանդակ պահեստարաններ էին ծառայում շվաքների ազատ անկյունները. այստեղ էր շարվում աթարն ու տարթը, երբեմն էլ՝ հացի ամբարը: Առանձին պահեստ չունենալով՝ բոլորը դաշտային մեծ, ծանր գործիքները, քանդած սայլերի մասերը և այլ իրեր ուղղակի բակում էին պահում, հաճախ՝ բացօթյա: Սրա սյանն էին փաթաթում գութանի շղթան և փոկերը: Բերքահավաքի բոլոր գործիքները պահում էին առիքներում:

Անասնապահական շենքեր: Ջարգացած անասնապահության շնորհիվ Ջավախքի գոմերն ու փարախները, ըստ կառուցվածքի և գործառնությունների, բազմազան էին: Անասնապահության ձմեռային խնամքի բաժնում մենք արդեն ակնարկել ենք, որ գոմերը երբեմն կառուցվում էին անասնատեսակների խմբավորման համաձայն՝ եզկոց, գոմշկոց, կովկոց, մոզկոց-հորթկոց, ձիակոց, օչխրկոց և օժանդակներ: Բնականաբար այսպիսի գոմերն հատուկ էին այն հարուստ տնտեսություններին, որոնց **տնից գութան կեղեր** և վարձու մշակների, հոտաղների ու հովիվների միջոցով կառավարվում էր այդ ամբողջը: Մինչև 1918 թվականի ավերիչ գաղթը մնամօրինակ տնտեսություններ կային համարյա ամենուրեք, շատ ու շատ գյուղերում: Սակայն գաղթը շատ բան փոխեց մարդկանց կյանքում և հոգեբանության մեջ՝ տնտեսապես հետ շարտելով, իսպառ քայքայելով և խլելով նրանցից տասնամյակներ շարունակ արյուն-քրտինքով ձեռք բերած, տնտեսած հարստությունը: Եվ գաղթից հետո ու հետևանքով բնորոշը դարձավ 1-2-3 գոմերում անասունները խառն ձևով պահելու սովորությունն ու ընթացքը:

Մեր ձեռքի տակ եղած տվյալներից մեկը Դադր գյուղի բնակիչ Սերոբ Քոչոյանի այն վիթխարի գոմն էր, որի մեջ 1890-1910-ական թվականներին 3 գոմասենյակ

էր գետեղված: Գոմի ընդհանուր մեծությունը, գոմասենյակներով հանդերձ, 14,5 x 7 մետր էր, 101,5 քմ: Նրա յուրաքանչյուր կողմում կար 11 զույգ անասունի տեղ: Այդպիսի գոմ ուներ նաև Աղամենց Ավենը՝ Մերենիա գյուղում, որի մեջ մինչև 1918 թիվը գործածական էին 4 գոմասենյակներ: Դիլիֆցի Կարապետ Բաղդասարյանի մեծ գոմը կառուցված է 1882-ին: Այն նախատեսված է եղել 20 զույգի համար, բայց մեկ զույգի տեղը զբաղեցնում էր ջրի հորը: Այժմ գոմն իր գոմասենյակներով և շենքի ամբողջ համալիրով պահպանվում է: Գանձացի Գրիգոր Ծառուկյանի և Փոքր Խանջալլեցի Աղասի Վարդանյանի գոմերում կապվում էին 12-ական զույգ անասուններ:

Հնից մնացած միջակ մեծության գոմերը, որոնք համապատասխանում էին միջին ունևորության խավերին, նախատեսվել են 8-10 զույգի համար:

Մեծ թե փոքր գոմերը միշտ քառանկյունի հատակագիծ էին ունենում, իսկ եթե գոմասենյակն էլ կառուցվում էր նրա ծայրամասում, ավելի էր երկարում: Այս իմաստով էլ գոմերի շինության՝ բազիլիկ ոճին պատկանելը արդարացված պետք է համարել:

Ամենափոքր գոմի լայնությունը 5 մետրից պակաս չէր լինում, իսկ երկարությունը կախված էր արդեն անասունների գլխաքանակից:

Գոմի հատակի սալապատումը պարտադիր կարգ էր: Այն կատարվում էր մշակված, 20 սմ հաստության բազալտ քարերից: Դրանք կարող էին լինել քառակուսի, քառանկյունի կամ այլ ձևի, սակայն ուղիղ եզրերով էին և բոլոր դեպքերում հարմարեցվում էին փռվածքին: Համեմատաբար աղքատները սալահատակ էին անում դաշտային սալաքարերից և նույնիսկ հաստ լապպիկներից, ուստի ստացվում էր որոշակիորեն անհարթ և անասունների կճղակ-սմբակների համար այնքան էլ ոչ նպաստավոր քարե հատակ:

Բարձր Հայքին հատուկ գոմերը միշտ ունենում էին զույգ, միմյանց նկատմամբ զուգահեռ **կռանոցներ** (կույանոց): Վերջիններս ձգվում էին գոմի գրեթե ողջ երկայնքով և ունենում էին բախի և կամ էլ թիակի լայնություն: Դա պարտադիր էր մաքրելը կազմակերպելու համար: Եզրերը ուղիղ էին և հատակները՝ տախտակապատ, որով թին ու բախը դյուրությամբ էին գործում: Անկանոն սալահատակով գոմերում կռանոցներն էլ կանոնավոր չէին. տախտակին փոխարինում էին սալաքարերը:

Զույգ կռանոցների միջև ընկած տարածությունը, որն ունենում էր 1,3-2 մետր լայնություն, կոչվում էր **տափներես**: Վերջինս, որ ձգվում էր գոմի ամբողջ երկարությամբ, անասունների զբաղեցրած տեղից ցածր էր 5-7 սմ: Գոմի կենտրոնում տափներեսը այն ուղիղ ճանապարհն էր, որը տանում էր մինչև գոմասենյակի հողահատակ նավը:

Այն դեպքում, երբ գոմի երկու ծայրերում մեկական և մուտքի դիմաց երրորդ գոմասենյակն էր կառուցվում, գոյացնում էր երկու խաչաձևով ճանապարհ:

Գոմի հատակագծում կարևոր տեղ ունեին մատրքները, որ միշտ կցվում էին պատերին:

Գոմի ծայրամասում 7-8 մետր խորությամբ ջրհոր էր փորվում, որի առջևում քարե գուռ էր դրվում:

Փարախների զգալի մասը գոմերի նման քառանկյուն ձև ունեին, որոնք ըստ երևույթին տեղանքի թելադրանքով կամ հին սովորույթի համաձայն, երբեմն նեղ ու արտակարգ երկար էին լինում: Ոմանք գոմի կանոնավոր ծածկ ունեցող փարախներ էին կառուցում շենքերի համալիրից անջատ: Բայց փարախների մեծ մասն անկանոն հատակագիծ էր ունենում այն պատճառով, որ դրանց հատկացնում էին համալիրից առաջացած հավելյալ, տձև տեղերը: Նրա հատակը հող էր. միայն հազվագյուտ դեպքերում էր, որ ոմանք դաշտային սալքարերով սալապատում էին:

Տեղի անկանոնության դեպքերում ծածկերն էլ նույնն էին լինում. ծածկի խառը ձևեր էին հաճախ կիրառվում:

Գոմերի ծածկերը բավական բարդ և ճարտարապետորեն էլ գեղեցիկ կոմպոզիցիաներ են կազմում, որոնք, մեր ձեռքի տակ գտնվող տվյալների համաձայն, 5 գլխավոր ձև են ներկայացնում:

Պարզից դեպի բարդը գնալով՝ մենք դրանք կթվարկենք պատի գլխից դեպի վեր, ուղղահայաց ուղղությամբ:

Ա. Հարթ ծածկ՝ լայնական գերաններով, որ գոմի համար անսովոր էր: Երդիկը հասարակ էր կամ 2-3 շարքով ստեղծված գմբեթով: Գերանները ծածկվում էին մարդակներով կամ թերթաքարերով:

Բ. Եռանավ գոմածածկ՝ առանց առորմայի.

✳ **Էզգերաններ սյունազարդ:**

✳ **Կոնդեր,** որոնք մի ծայրով հենվում էին պատի գլխին և մյուսով՝ էզգերաններին՝ 50-60 սմ լայնության խեռնիքներով:

✳ **Կոնդագերաններ,** որոնք հանգչում էին կոնդերի փոսացրած ծոծրակներին:

✳ **Լայնական գերաններ,** որոնք հանգչում էին կոնդագերանների վրա և հորինում կենտրոնական նավը: Այս շերտում ձևավորվում են հասարակ կամ գմբեթավոր երդիկներ: Վերջիններիս կանխիկները պատրաստվում էին ճմիգ կամ փալախտտի խրձից:

✳ Բոլոր կոնդերը և կենտրոնական նավի գերանները ծածկվում էին մարդակներով կամ կիսված կոնդերի հարթ երեսներով: Հազվադեպ էին մարդիկ, ովքեր մարդակների փոխարեն թերթաքարեր էին օգտագործում: (Ծածկանյութի այս տեսակները նույնությամբ օգտագործվում էին նաև հաջորդ ծածկաձևերում):

Գ. Եռանավ գոմածածկ՝ առորմայով:

- ✿ **Առորմաներ** սյունազարդ, դրված պատերի եզրերին առնթեր, որի վերին մակերեսը հավասարվում է պատի գլխի հարթությանը:
- ✿ **Էզգերաններ** սյունազարդ:
- ✿ **Կոնդեր**, որոնք մի ծայրով հենվում են առորմաներին և մյուսով՝ էզգերաններին:
- ✿ **Կոնդագերաններ**, որոնք հանգչում են կոնդերի փոսացրած ծոծրակներին:
- ✿ **Լայնական գերաններ**, որ մատում են կոնդագերանների վրա և ձևավորում կենտրոնական մավը: Այս շերտում են բացվում հասարակ, հորիզոնական դիրք ունեցող կամ գմբեթավոր 2-3 երդիկները: Երբեմն կիսաթեք և ավելի լուսավոր երդիկ է բացվում մաս այս երրորդ մավի ճակատից, որը 20-րդ դարի ընթացքում հաճախ շուրջամակավոր ապակի էր ունենում:

Գ. Եռանավ գոմածածկ՝ երկու կոնդագերաններով.

Այս հազվադեպ գոմածածկերից մեկը կիրառված էր փոքրխանալեցի Համո Այվազյանի՝ 1840-ական թվականներին կառուցված գոմում: Այն մենք նկարագրել ենք և լուսանկարել 1949-ին, որից հետո գոմը քանդվել է: Սրա ավելի գեղեցիկ օրինակը Ստ. Լիսիցյանը լուսանկարել է 1936-ին, Ախալցխայի Ծղալթբիլա հայկական գյուղում²⁸⁵:

- ✿ **Առորմաներ** սյունազարդ:
- ✿ **Էզգերաններ** սյունազարդ:
- ✿ **Կոնդեր**, որոնք մի ծայրով հենվում են առորմաներին և մյուսով՝ էզգերաններին:
- ✿ **Կոնդագերաններ**, որ հանգչում են կոնդերի փոսացրած ծոծրակներին:
- ✿ **Երկրորդ կոնդաշարեր**, որոնց մի-մի ծայրերը հենվում են մախտող կոնդերի ծայրերին և մյուսները՝ կոնդագերաններին:
- ✿ **Երկրորդ կոնդագերաններ**, որ հենվում են երկրորդ կոնդաշարքերի ծոծրակների վրա:
- ✿ Կենտրոնական երրորդ մավի *հարթ ծածկ՝ լայնական գերաններով*, որոնք հանգչում են երկրորդ կոնդագերանների վրա, որով առաջանում է 3 **գերանահարկ**: Կենտրոնական մավից բացվում են 2-3 գմբեթավոր երդիկներ և ճակատից՝ 1 լուսավոր երդիկ:

Ե. Հնգանավ գոմածածկ՝ առորմայով:

- ✿ **Առորմաներ** սյունազարդ:
- ✿ **Էզգերաններ** սյունազարդ:
- ✿ **Կոնդեր**, որ շարվում են առորմաների և էզգերանների վրա: Բալխոյում Քաջավան Կիրակոսյանի գոմը հազվագյուտներից մեկն է, որի կոնդերը խեռնեք չունեն, այլ իրար կպած-շարված են ծայրից ծայր:

285 Տես ՀՊՊԹ ազգագրության ֆոնդերում:

- ✳ **Կոնդագերաններ**, որ հանգչում են կոնդերի ծոծրակներին:
- ✳ **Կամուրջներ** (միլեր), լայնական գերաններ, որ հանգչում են կոնդագերանների վրա: Շատերը կամուրջները գույգ-գույգ են գցում՝ **ջուխտ միլ** կամ **ջուխտ կամուրջ** անվանելով: Նայած գոմի երկարությանը, միլերը կարող են լինել 2-7 տեղ: Կամուրջ-միլերը անհրաժեշտ է դիտել իբրև հորիզոնական **սյուների** դերակատարում ունեցող միջնորդ գերաններ, որով իրենց վրա նստող երկայնական գերանները սյուն չեն պահանջում:
- ✳ **Նիզ-սուրմաներ**²⁸⁶. սրանք այն երկու երկայնական գերաններն են, որոնք գոմի ամբողջ երկարությամբ հանգչում են կամուրջների վրա իբրև հիմնգերորդ նավի լայնական գերանների հենարաններ:
- ✳ **Լայնական գերաններ**, որոնք, հանգչելով նիզերի վրա, ստեղծում են կենտրոնական հիմնգերորդ նավը: Սրանք ավելի լավ հնարավորություն են տալիս գոմի ծածկի մեկ կամ երկու ճակատներից բացել թեք ու լուսավոր երդիկներ: Մեջքից բացվող երդիկները գմբեթավոր են:

2. Այն գոմերը, որ անկանոն հատակագիծ են ունենում, անկանոն են լինում նաև ծածկերը: Նման դեպքերում փորձառու վարպետները ծածկի հատակագիծը վերածում են քառանկյունիների և, դրանց վրա կանոնավոր ծածկ դնելուց հետո, ծածկի ուրիշ ձևերով ծածկում են հավելվածները (նայել Ավետ Ավագյանի և Քաջավան Հարությունյանի գոմածածկերը):

ԱՐՏԱԴՐԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐ

Ջրաղացներ: Ջավախքում ջրաղացները հիմնավորապես բավարարում էին ժողովրդի պահանջները և կառուցվում-գործում էին առավելապես հորդաբուխ աղբյուրների, հոսող առատաջուր ձորերի ու ձորակների մեջ:

1940-1950-ական թվականներին շատ տեղերում ջրաղացներին փոխարինեցին էլեկտրաաղացները: Սակայն գյուղական բնակչությանը պատրաստի այլուրով ու թխած հացով ապահովելու արդյունքում, 1960-ական թվականներից սկսած, ջրաղացների և էլեկտրաաղացների թիվը կտրուկ նվազեց:

Ծալկայից բերված ջրաղացքարերի տեղադրումը, ինչպես նաև ջրաղաց տանող ճանապարհի կառուցապատումը կատարվում էր ջրաղացպանի բարեկամների և համայնքի օգնությամբ:

Ջրաղացին կից կառուցվում էր նաև ջրաղացպանի հանգստի փոքրիկ սենյակը, որտեղ հանպատրաստից բաղաք թխելու, կերակուրը և սենյակը տաքացնելու նպատակով թոնիր էր թաղվում: Վերջինիս միջոցով ինչ-որ չափով մեղմացվում էր խոնավությունը: Շարժական թախտի կամ թմբիկի վրա հանգստանում և քնում

²⁸⁶ Սուրմա բառը պարսկ. սյուրմե՝ բառի աղավաղված ձևն է, որ նաև նիզ-գերան է նշանակում:

էր ջրաղացպանը, որոնցից օգտվում էին մաս աղունատերերը: Ջրի քանակության համապատասխան, ջրաղացներն ունենում էին 1-10 աղացաքար և 1-2 դինգ: Այսպես, օրինակ, դվքիլիսեցի Ալեքոյենց Արութիկի ջրաղացն ուներ 10 քար և երկու դինգ: Մամգարայի ջրաղացում գործում էր 7 քար և 1 դինգ: Դիլիֆի Քառասունաղբյուրների ակունքներում կառուցված 9 ջրաղացներն ունեին 20 քար և մի շարք դինգեր, որոնցից օգտվում էր 10-12 գյուղ: Նման ջրաղացաշարքեր ունեին մաս Հեշտիան, Էխտիլան և այլ գյուղեր նույնպես:

Ջրաղացների շենքերը, որոնք մեծ մասամբ կիսով չափ մխրճվում էին հողի մեջ, խրճիթի տպավորություն ունեին: Հատակը և կտուրը հողե էր: Ցերեկը լուսավորվում էր երդիկով և գիշերը՝ ձեթի կամ մավթի ճրագով: Նրա ճնշման խողովակները մեծ մասամբ պատրաստվում էին տախտակից: Ամենատարածվածը կլոր խողովակն էր՝ սեղմված երկաթե օղակներով: Երբեմն օգտագործվում էին տախտակե չորսու խողովակներ: Հազվադեպ էին քարե խողովակները, որոնցից երեքը այժմ պահպանվում են Վարևանում: Դրանք Մարտին Մելիքյանի ջրաղացի 3 քարե խողովակներն են՝ պատրաստված բազալտից: Դրանց քարերը, որ 20 սմ հաստության քառակուսի տախտակներ են, դեպի ներքև աստիճանաբար փոքրանում են: Շարվածքն ամրացված է կրաշաղախով: Անվտանգության ապահովման համար բացվածքները երկաթե ցանց ունեին:

Ջրաղացի օժանդակ հիմնական միջոցը երկանքն էր, որը, բացի հմուտ վարպետներից, պատրաստում էին մաս տան շնորհալի տղամարդիկ: Յուրաքանչյուր երրորդ-չորրորդ ընտանիքը երկանք էր ունենում: Այժմ էլ շատերը դեռևս ունեն և օգտագործում են այն: Համայնքային սովորության համաձայն, երկանք չունեցողները վերցնում էին ունեցողներից:

Ջրաղացների դինգերը ջրով են գործում, ավանդական այդ ձևը առանձին տեղերում պահպանվում է մաս այժմ: Սրանցով էին իրականացնում ցորենի, իսկ անցյալում մաս գարու թեփահարումը, կորկոտ պատրաստելը:

Կորկոտ պատրաստելու համար կային ձեռքով գործող այլ միջոցներ էլ՝ **աղաքարեր**, որ առավելաբար բնորոշ էին կարնոհայերին և **սանդեր**, որ հիմնականում գործածում էին մշեցիները:

Աղաքարերը 1-1,5 մետր տրամագծով, հաստահեղ և հարթ կամ մասնակի գոգավոր քարեր էին: Դրանց սղկող քարերն ունեին գնդի կամ ձվի ձև ու մինչև 4-5 փութ ծանրություն: Թրջված հատիկների վրայով գլորելով և պտույտներ տալով, կանայք թեփահան էին անում կորկոտացում:

Խանդո գյուղում, Միսակ Ավետիսյանի բակում 1980-ին կար քարե գրտնակ՝ փայտե բռնակներով: Դրա երկարությունը 32 և հաստությունը՝ 25 սմ էր: Այս ձևը հավանորեն նոր է ստեղծված, որով դյուրացել է կորկոտ ծեծելը: Քարե սանդը, որի վրա հավասարապես աշխատում էին կանայք և տղամարդիկ, նույն դերն ուներ:

Ձիթահանքեր: Ձիթահանքը կարճուհայոց բարբառում արտաբերվում է **ձիթի-անք**, իսկ մշեցիների բարբառում՝ **ձիթխաց**:

Հին կենցաղում ձեթն անհամեմատ շատ էր օգտագործվում: Այդ պատճառով էլ կտավատի տեսակները Ջավախքում մշակվում էին մինչև 1930-ական թվականները: Այստեղից էլ ձիթահանքերի տարածվածությունը:

Մինչև 1930-ական թվականները Ջավախքում կար մոտ 20 ձիթահանք: Աշնանից սկսած մինչև մարտ ամիսը ձիթահանքերն աշխատում էին լարվածությամբ, գիշեր ու ցերեկ:

Ձիթահանքերը կառուցվում էին շենքերի համալիրներից դուրս, հազվադեպ՝ նաև նրանց կից: Հատակագիծը կարող էր լինել քառակուսի և քառանկյունի: Նրանում ներառվում էր նաև գոմը, ուր կապվում էին քարերը պտտող եզներն ու գոմեշները:

Գործարանային ծանր գործողությունները, որ ցնցում էին ամբողջ շինությունը, թելադրում էին ձիթահանքը կառուցել կիսագետնափոր ու լայն պատերով: Այն պատը, որի մեջ խորշ էր լինում ճնշման գերանների հաստ ծայրերը գետեղելու համար, կրկնակի լայն էին լինում: Խորշի չորս կողմի քարերը պետք է լինեին ամբողջական և ծանր: Եվ այդ մասը առհասարակ շարվում էր նվազագույնը մեկ տոննանոց և առավելագույնը՝ կրկնակի մեծ քարերով, որպեսզի ծանրության շնորհիվ լիապես ապահովվեր շինության և աշխատողների անվտանգությունը:

Տեղանքը որոշ չափով թեք լինելիս գերանածայրի խորշի պատը երեք քառորդով գետնափոր էր լինում, որը թեև խոնավ, բայց առավել լավ էր ապահովում այդ պատի կայունությունը:

Պատերը շարվում էին դաշտային և կտրած քարերով, ցեխաշաղախով:

Աղացաքարը, կախքարը և ճնշման գերանները տեղավորվում էին պատերը շարելուց առաջ: Պատահում էր, որ գերանները ներս էին բերվում շենքը կառուցելուց հետո: Այդ դեպքում հարմար պատի հիմքի վրա միջին մեծության պատուհան էին բողնում, որի միջով էլ ներս էին քաշում գերանները և անցքը փակում էին:

Ջավախքի ձիթահանքերը գոմի ծածկ ունեին: Այժմ կիսականգուն ձիթահանքերից մեկը, որը կառուցվել է 19-րդ դարի վերջերին և պատկանում է հեշտիեցի Թումասնու Սակին (Սահակ Թումասյան), մի վիթխարի գոմի տեսք ունի: Նրա բարձր ծածկը, կամուրջներ ունենալու շնորհիվ, հինգնավանի է:

Ձիթահանքի հատակագիծը բաժանվում էր երկու գլխավոր մասի: Մեկը կոչվում էր **բովտուն** և մյուսը՝ **գերանատուն**:

Բովտան ենթաբաժիններն էին՝ **փուռը**, **գուռը**, **կալը** և **փոխնդուունը**: Իսկ գերանատան ենթաբաժիններն էին՝ **ճնշման ավազանը** կամ **կարասա-տունը** և **կախա-տունը**:

Ըստ դերերի, բովտան և գերանատան ենթաբաժիններում կատարվում էին հետևյալ գործողությունները.

- Ա. Փուռ:** Այստեղ բովվում էր կտավատը: Փռան վրա դրվում էր հաստ սալաքար. կրակարանում վառվում էր տարթ: Տաքացած սալաքարի վրա բոված կտավատը տեղավորվում էր գոի մեջ:
- Բ. Գուռ:** Սա սալաքարից պատրաստված քառակուսի և մեծ տաշտ էր, որի վրա փռվում, պաղեցվում և ալրմաղով մաղվում էր բոված կտավատը:
- Գ. Կալ:** Այսպես էր կոչվում 3 մետր տրամագիծ ունեցող (եզրաչափով) հիմնաքարը, որի վրա ուղղահայաց աղացաքարով սղկում էին բոված ու մաղած կտավատը: Պտտվող քարին մի գոմեշ կամ մի եզ էին լծում, որը, ժամացույցի ուղղությամբ պտույտ գործելով, սղկում էր կտավատը, վերածում փոխնդի:
- Դ. Փոխնդտուն:** Սա սալահատակված փոս էր, որտեղ մեծ ալրմաղով մաղվում էր կալից բերված փոխինդը: Մաղողի աշխատանքը դյուրացնելու համար մաղը կշռաքաթի նման կախվում էր փոխնդտան առիքից: Փոխնդտանը մաղված 7-8 փութ փոխինդն այնուհետև նորից լցվում էր կալը՝ գելաստ (մածուկ) անելու համար: Փոխինդը գելաստի վերածելու համար նրա վրա 2-3 դույլ գոլ ջուր էին լցնում և մի հոգի, ոտաքորիկ մտնելով կալը, բահով խառնում, շաղվում էր զանգվածը:
- Ե. Պատրաստի գելաստը,** մոտ 5 կգ քաշով, լցնում էին ճիպոտահյուս սալաները և իջեցնում ճնշման ավազանի մեջ, դարսում իրար վրա և, համապատասխան փայտակոճեր դնելով դարսվածքի վրա, կախքարի օգնությամբ գերանները դանդաղորեն իջեցնում էին ցած: Իջնող գերանը, ուժեղ ճնշելով ավազանի վրա, ձեթը մղում էր կարասատանը դրված կարասի մեջ:
- Զ. Կախտուն** էր կոչվում ճնշման գերանները վեր բարձրացնող և ցած իջեցնող պողոսակի տեղամասը, որը ձիթահանքի ընդհանուր մակերեսից 1 (մեկ) մետր խորն էր և ուներ կլոր հատակագիծ: Սրա կենտրոնում պողոսակի քարն էր, որի միջով դեպի վեր էր բարձրանում պողոսակը: Վերջինս գայլիկոնի նման գալարներ ունեցող գերան էր՝ մտած ճնշման գերանների գլխին ամրացված փայտե պտուտակամոր (գայկայի) մեջ: Պողոսակը կախքարի միջոցով պտտվում էր թե բանվորների ձեռքով և թե լծված եզով: Կախքարը աջից դեպի ձախ պտտվելիս գերանը վեր էր բարձրանում և ձախից աջ պտտելիս՝ իջեցվում էր:

Չավախքի հայոց շինարարության մեջ կամ նրան գուգահեռ պահպանված էին և այժմ էլ բավական պահպանված են նույն արվեստի *նախնականության մի շարք հեղքեր:* *Քոխ և խիլակ* կոչված փոքրիկ տնակները, որոնք միշտ երեսբայ են, ընդհանրապես ամենամախնական տնակներն են եղել²⁸⁷: Ինչպես երևում է, որսորդ

287 Հեղինակի ուշագրավ սույն դիտարկումը կարծում են մինչև իսկ բնագրականի սահմանները հասնել-բափանցելու անհրաժեշտություն է պարտադրում, երբ մարդ արարածի՝ լայն իմաստով ինքնապաշտպանության բնական-բնագրական մղումը, երկրային կենսապահով-

և վաչկատուն նախամարդը ցախերից ու խոտերից ստեղծած այդպիսի տնակների մեջ ապրել է հազարամյակներ: Յախին ու խոտին ավելի ուշ փոխարինել են տորֆի պատրաստի կտորները և ապա՝ քարը: Ցարդ խիլակ են կառուցում բանջարանոցների և դաշտերի պահակները, որոնք պատ են շարում ճմլից և դաշտային մանրոտ քարերից, առանց ցեխաշաղախի և ծածկում այն ձողերով, խոտով ու հողով: Հնարավորության դեպքում ծածկի ձողերի վրա լապպիկ կոչված բարակ թերթաքարեր էին դնում և հողով ծածկում, որն էլ ամենանախնական ձևն է հիշեցնում: Ընդ որում, քոխը մեկ ոտնաչափ գետնավոր էր լինում, որի հատակին հաստ շերտով չոր խոտ լցնում և դրա վրա հանգստանում ու քնում էին:

Խիլակի մեծությունը կախված է նրա մեջ պատսպարվողների թվից: Մեկ պահակի համար կառուցված քոխի հատակը 1x1,5 կամ 1x2 մետր է, բարձրությունը՝ 1 մետր: Այնպես որ բնակիչը կռացած է մտնում մեջը: Երկու հոգու համար կառուցված խիլակի երկարությունն ու բարձրությունը նույնն է մնում, իսկ լայնությունը հասնում է 1,3-1,4 մետրի:

Ցրտերի դեպքում խիլակի մեջ կրակ էին վառում, որի ծովսը քաշվում էր բացվածքից, քանզի երդիկ չէր ունենում:

Հովվական քոխը, որը կրկնում էր դաշտային խիլակի ձևը, վերջինիցս կրկնակի մեծ էր, որտեղ պահվում էին հովիվների մոտ գտնվող անձնական գույքը և ամանեղենը՝ մութքը հսկող շանն ի պահ հանձնած:

Քոխ-խիլակների յուրօրինակ մանրակերտներ են հանդիսանում մանկական տունտուպիկները²⁸⁸, շների տնակները և հավանոցները:

Շինարարության մեջ նախնականության իսկական հետքեր էին պահպանել գետնավոր և կիսագետնավոր կառույցները: 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբներին այդպիսի կառույցներ պահպանվում էին մի շարք բնակավայրերում, որոնք էությամբ անմիջական կապ ունեին Քսենոփոնյան տան հետ:

Տնամերձ հողամասերի, բանջարանոցների, անասունների պատսպարանների,

ման նախապայման որպես, ինչպես որ շատ կենդանատեսակների մոտ, տուն-պատսպարան ունենալու պահանջ է դառնում: **Խիլակը** ցախ, ոստ ու ճյուղով ծածկել-կառուցելու պարագան ստուգապես մեզ երևույթը բացատրելու թյուր պատկերացում է տալու. նույնը նաև **տունտուպիկը**: Իրողության մեջ բուն-տուն բառերը տեսակարար մեծ կշիռ են ձեռք բերում, որոնց անգիտացումը աններելի սխալի կհանգեցնի: Մանավանդ եթե հիշենք, որ **խիլ** ծեղ, շյուղ, փայտի միջի ոստ ճշանակելուց բացի նաև **հիմք** է ճշանակում, որը իմաստային բոլորովին այլ մեկնակետ է: Եվ միթե Կիլիկիայի հնավանդ անվանումներից **Խիլակիան**, որպես տեղանուն, ստուգաբանորեն այլ ինֆորմացիա և ճշմարտություն չի բացում-բացահայտում մեզ: Ամենամեծ վրիպումն ու մեղանշումը, որ մարդը և մարդկությունը շռայլորեն թույլ է տվել իրեն, եղել է, ցավոք, մարդկային լեզվի ասպարեզում: Լեզուն էլ կօգնի շտկելու վիճակը: (Կազմողի ծանոթագրումը՝ Ռ. Ղ.):

288 Տունտուպիկ էր կոչվում նաև չորացման նպատակով փայտի ճղոնները քառակուսի շրջանակներով իրար վրա դարսելը, որը, ինչպես երևում է, կրկնում է գմբեթավոր երդիկի կառուցվածքը:

որոշ կալերի և սրբատեղերի շուրջը դաշտային քարերով 70x100 սմ բարձրությամբ անշաղախ պատեր էին շարում, որոնց մեծ մասը գյուղերում տակավին պահպանվում է: Մի շարք եկեղեցիների պարիսպներ շարված են 1-3 տոննանոց ժայռաբեկորներից և բազալտից կտրած խորանարդաձև քարերից. 1,5 մետր բարձրությամբ, առանց շաղախի: Պատ շարելու այս ձևերը մեզ են հասել նախնադարյան ժամանակներից:

Ժողովրդական կառույցների զգալի մասի պատերի ծուծը ցեխի շաղախի փոխարեն խճախառն հող էր լցվում: Թեև պատի երկու երեսն էլ ցեխի օգնությամբ էր շարվում, հողալից ծուծի պատճառով պատերը թույլ էին լինում: Այս երևույթը նույնպես գալիս էր հնագույն ժամանակներից և գուցակցում էր կրաշաղախով կառուցվող եկեղեցիների, ամառնատների և այլ շենքերի շինարարական տեխնիկային:

Նախնադարյան կրոնիկաների²⁸⁹ և դամբարանների քարե ծածկերի ձևերից էր մեզ հասել Ջավախքում բարակ թերթաքարերով (լապալիկ) գոմերի, շվաքների, փարախների և այլ շենքերի կոնդերը ծածկելու եղանակը, որ կարելի է տեսնել մի շարք բնակավայրերի հին շինություններում:

Նախնականության հետքեր են պահպանված նաև քարանձավաբնակությամբ վերաբերող առասպելների մեջ: Իսկ իրականում քարանձավները Ջավախքում տեղ-տեղ օգտագործվել են իբրև թաքստոցներ, նաև ոչխարի մակադատեղեր:

Նախնադարյան քոխից առաջացել են ավելի մեծ բնակելի կառույցների տարբերակներ, որոնք մատակեցության պայմաններում ջեռուցումն ապահովելու համար արդեն դուռ ունեին, իսկ լուսավորությունն ապահովելու համար՝ երդիկ: Ընդ որում, դրանց հատակագծերը կարող էին լինել քառակուսի, քառանկյունի և բոլորշի, որոնցից Բարձր Հայքում տարածվածը և Ջավախք անցածը քառանկյունին էր: Այդպիսի **մենատուն**ն սկզբնապես ապահովվում էր քարերից ձևացրած բաց օջախով, որը, ինչպես վկայում է հնագիտությունը, հետագայում փոխարինվել է կավե շարժական օջախով: Ավելի ուշ սույն մենատան մեջ գետեղվում է թաղվող թոնիրը, որին նաև հետևում է **թնդրափ** կոչված քարապատնեշ հողաթմբի առաջացումը:

Այսօրինակ տները 19-րդ դարում և 20-րդ դարի սկզբին անճշան չափով տարածված էին Ջավախքի աղքատ խավերի շրջաններում, որոնք անասնապահությամբ չէին զբաղվում:

Կասկածից վեր է, որ մենատան այս տարբերակը 20-րդ դարի սկիզբն էր հասել հենց նախնական շրջանից և իր ողջ էությամբ ներկայացնում է ապագա գլխատան հիմքը: (Նկատենք, որ 19-րդ դարի վերջերին Աղձնիքում, նաև այլուր շատ գլխատներ բաց օջախ էին ունենում, որոնք, ըստ էության, մենատան նախնականության առհավատչյալներից էին):

Մենատան մեջ ի սկզբանե առկա են եղել մի կողմից **կրակապաշտությունը**, մյուս

289 Մեզալիքյան հուշարձան, **կրոնիկա**, սալաշեն տուն: (Կազմողի ծանոթագրումը՝ Ռ. Ղ.):

կողմից՝ **հացապաշտությունը**: Մի հանգամանք, որով պետք է բացատրել ապագա գլխատան երկրորդ՝ **կրակատուն** կամ **հացատուն** անվանումները:

Մենատունն ապագայում ձեռք է բերում նոր գործառույթ: Երկրի ծանր ցրտերը հաղթահարելու նպատակով, վառելիքի խիստ սակավության պատճառով մենատունը և առանձին գոյություն ունեցող գոմը համատեղվում են՝ իրենց հետ բերելով ծածկի յուրահատուկ ձևերը: Այսինքն՝ մենատունը պահպանում է գմբեթավոր իր ծածկը և գոմը՝ երկլանջ-կլորավուն ծածկը: Կրակի ջերմությանն է միանում անասունների տաք շունչը և քիչ թե շատ, առողջապահական, թե հակաառողջապահական՝ նորմալ ջերմությունը:

Սեփական չափագրությունների և միջնադարյան ուղևորների հաղորդումների հիման վրա ճարտարապետներ Ս. Վարդանյանը և Ն. Պապուխյանը հավաստում են, որ Հայաստանին հատուկ են եղել այն գետնավոր և գետներեսի վրա կառուցված մեկ բաժնով տները, որոնց մեջ մարդիկ ապրել են կենդանիների և թռչունների հետ մեկտեղ²⁹⁰:

Գլխատան և գոմի գործառույթները համատեղող այդ տները հատուկ էին նաև Բարձր Հայքին և հետևապես՝ Ջավախքին:

Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Կոնտ դի Շոլինը Էրզնկայի տան մասին գրել է. «Էրզնկայի գավառում տները սովորաբար գետնի կամ լեռնակողի մեջ փորված խոռոչներ են. շատ անգամ գոմը բաժանված չէ նրանից միջնորմով²⁹¹»: Ինչպես երևում է, ճանապարհորդը հենց մենատան մասին է վկայում:

Ջավախքում այս մենատները թեև սակավ էին, բայց յուրաքանչյուր գյուղում կարելի է գտնել 1-2 օրինակ գետներեսի, կիսագետնավոր և գետնավոր տեսքով, որոնք հարատևեցին մինչև 1920-ական թվականների վերջերը: Դրանք ըստ հատակագծի լինում էին քառանկյունի ձևեր, առանց գավթի:

Ոմանք ձմռան խիստ ցրտերը հաղթահարելու համար աշնանը օթարաշար-ճմաշար հանպատրաստից գավթի էին կառուցում մուտքի դիմաց, որը զարմանը նորից քանդում էին:

Լինել արքիդավոր թե առանց արքիդի, մենատան մի ծայրը (խորքի մասը) հատկացվում էր թոնրին ու բնակելի մասին և մյուսը՝ անասուններին: Խոհանոցը թմբիկավոր էր, որի վրա պահվում էին ամանները, հացթուխի պարագաները և այլն: Ստորին մասի պատերին առընթեր երբեմն լինում էին հանապատրաստից կապված կամ շարժական թախտեր, ինչպես նաև հացահատիկի և ալյուրի ամբարներ:

290 Ս. Վարդանյան, Հայկական ժողովրդական բնակելի տների ճարտարապետությունը, Երևան, 1959, էջ 21-35: Ն. Ծ. Պապուխյան, Սյունիքի ժողովրդական ճարտարապետությունը, Երևան, 1972, էջ 55-56:

291 Le Comte de Cholet, Armenie Kurdistan et Mesopotamie, Paris, էջ 195 (օգտվել ենք Ս. Վարդանյանի բարգմանությունից: Տես Ս. Վարդանյանի նշված աշխատությունը, էջ 23):

Տավարը կապվում էր մենատան ստորին մասում. ոմանք այս մասում սակավաթիվ ոչխարների համար տախտակե պատսպարան էին պատրաստում: Թնդրավների և ստորին մասերի պատերի մեջ պատրիհաններ էին լինում:

Մենատան նշված երկու տարբերակներից ոչ մեկն էլ լիակատար կերպով չէր ներկայացնում ազգային գլխատան ամբողջությունը, քանզի առաջին տարբերակը միայն հասարակ ծածկ էր ունենում իր գմբեթավոր երդիկով և երկրորդը՝ գոմի ծածկ՝ գմբեթավոր երդիկով:

Միայն այն բանից հետո, երբ գոմը մենատնից անջատվելով կցվում էր նրա կողին, մենատան ստորին մասը, որը գոմն էր զբաղեցնում, թնդրափի օրինակով հազարաշեն ծածկ է ստանում: Սակայն 20-րդ դարի երկրորդ կեսին դեռևս գոյություն ունեցող որոշ գլխատներ Ջավախքի գյուղերում պահպանում են թնդրափի հազարաշեն ծածկը և նրա ստորին մասը, որտեղ գոմն էր տեղավորվում՝ չորս սյուների վրա հանգչող գոմածածկը:

Այսպես, ուրեմն, մենատան երկու տարբերակներն էլ հանդիսանում են այժմյան հազարաշեն տան հիմքը ոչ միայն Բարձր Հայքում և Ջավախքում, այլև ողջ պատմական Հայաստանում, իր նախնական սահմանների մեջ:

Մինչև 1920-ական թվականների սկիզբը Ջավախքի գյուղական բնակչությունը բնակարանները տաքացնում էր միջնադարյան ձևերով ու միջոցներով: Ջեռուցման հիմնական աղբյուրը երկուսն էին՝ թոնիրն իր կրակով և գոմը՝ անասունների շնչով: Թնդրտունը ձմռանը ապահովվում էր բավարար տաքությամբ, որովհետև ամեն օր հաց թխելու սովորության պատճառով թոնիրում աթար ու տաք էր վառվում: Ծուխը և վնասակար գազերը հեռացվելուց հետո թնդրտան երդիկը շուրջանակավոր ապակով ծածկվում էր, իսկ գիշերը՝ կալվում (նաև կանվում ձևը կիրառական է որոշ վայրերում): Անթեղի շնորհիվ թոնիրը գրեթե 20-24 ժամ տաք էր մնում: Այստեղ քնողները ապահովվում էին քիչ թե շատ մաքուր օդով և ջերմությամբ:

Գոմասենյակի հագիվ բավարար տաքությունը մշտապես զուգակցվում էր խոնավությամբ և օդի անմաքրությամբ, ուստի և գոմի երդիկները ցերեկն ամբողջապես բաց էին պահվում, իսկ գիշերը՝ դրանց մի մասը կանվում էր: Օդի անընդհատ մաքրում էր տեղի ունենում բաց երդիկի և գոմասենյակի վառարանի ծխնելույզի միջոցով:

Գոմասենյակը և որոշ թոնրատներ ունեին պատի քարաշեն վառարաններ, որոնք ջեռուցման խնդրում միայն օժանդակ դեր ունեին: Գոմասենյակը ցրտելու դեպքում վառարանում տաք ու ցախեր էին վառում, իսկ գլխատան վառարանն օգտագործում էին հանպատրաստից կերակուր եփելիս և ջուր տաքացնելիս:

Ամառնատանը հյուրեր ընդունելիս օգտագործում էին կավե կրակարաններ, որոնց համար փայտածուխ էին օգտագործում:

Կրակարանները ոմանք օգտագործում էին նաև թոնրատներում՝ քուրսու ձևով:

Գյուղական այդ ձևերին 1910-ական թվականներին ավելացել էր թիթեղյա վառարանը, թեև այն մասսայական տարածում չուներ:

Ախալքալաք քաղաքում մետաղյա և կավե կրակարաններին 19-րդ դարի վերջերին փխարինել էին նախ պատի, ապա նաև թիթեղյա վառարանները: Վառելափայտ և տարբ քաղաքացիները ձեռք էին բերում գյուղացիներից, որոնք շուկա էին գալիս գրաստներով և սահմակներով: Քաղաքացիների համար օժանդակ միջոց էին նաև փայտածուխով տաքացվող կրակարանները: Այստեղ ջեռուցման թերևս առավել բնորոշ միջոցը թիթեղյա վառարանն էր, որին 1950-ական թվականներից սկսած գուգակցում են քարածուխի չուգունե վառարանները:

1960-1970-ական թվականներին չուգունե վառարանները բավական լայն տարածում գտան նաև գյուղական բնակավայրերում:

1940-1950-ական թվականներին Երևանի օրինակով որոշ չափով տարածում էին գտել նաև **թեփի**, իսկ այնուհետև՝ նաև **նավթի** թիթեղյա վառարանները: Տեղ-տեղ այժմ էլ նավթի վառարանները դարձյալ որոշակիորեն օգտագործվում են:

Գյուղական բոլոր տնտեսական և անասնապահական շենքերի ցերեկային լուսավորության աղբյուրը մինչույն երդիկներն էին, իսկ ամառնատներիցն ու քաղաքային սենյակներինը՝ լուսամուտները: Ընդ որում, երդիկներն էլ երկու տիպի էին՝ ուղղահայաց բացվածքով նեղ երդիկներ, որոնք վատ էին լուսավորում և թեք երդիկներ, որոնք, պատուհանի նման լինելով, համեմատաբար լավ էին լուսավորում: Վերջիններս բացվում էին գոմասենյակի և որոշ գոմերի թեք լանջերից՝ արևելյան և հարավային կողմնորոշմամբ:

Գիշերային լուսավորության աղբյուրը հնագույն ժամանակներից մինչև 19-րդ դարի երկրորդ կեսը եղել է ձեթի ճրագը, որի միակ վառելիքը շալկու ձեթն էր:

1870-ական թվականներին Ջավախք մուտք է գործում նավթը՝ վերջինիս ճրագով ու աստիճանաբար տարածվող լամպի տեսակներով: Դրագն օգտագործվում էր բոլոր տնտեսական շենքերում, իսկ լամպերը՝ գոմասենյակում, ամառնատենյակում և քաղաքային սենյակում:

Ձեթի ճրագն ունենում էր երկաթե և փայտե շարժական **ճրագդիլ (ճրագդիր)**, իսկ նավթինը՝ սյուների վրա ամրացված ճրագդիլ:

Ձեթի ճրագների մնացուկները վերացան 1910-ական թվականներին, իսկ նավթինը՝ 1960-ական թվականներին՝ էլեկտրական լուսավորության կիրառման շնորհիվ:

Գործարանային լուցկու տարածումից առաջ ձեթի ճրագներն ու լամպերը վառվում էին **քուրքուրթով**²⁹²:

292 **Քուրքուրթը** 2մմ հաստության և 15 սմ երկարության փայտե ձողիկ էր, ինչպես լուցկու ձողիկը: Մարմանը կրակի վրա ձեթի ճրագում հալված ծմբի մեջ, ձողիկի ծայրերը թաթախելով ու պաղեցնելով, ստանում էին լուցկու հանգույն (ձևի) վառիչ, որը և **քուրքուրթ** անունն էր կրում:

ԿԱՏԿԱՐԱՄԻ

Ջավախահայությունը շարժական կահկարասիի տեսակետից հարուստ չէր: Տեղական այն կարասիները, որոնք գրեթե անխառն կերպով հարատևում էին մինչև 1920-ական, տեղ-տեղ էլ՝ մինչև 1930-ական թվականները, օգտագործվում էին անշարժ կարասիի հետ համահավասար չափով: Անշարժ կարասու՝ հովվական կախովի թախտի, գոմասենյակների տախտակե բազմոցների, ժամանակավոր կապված տախտակե բազմոցների, ինչպես նաև քարապատնեշներով հողե դարավանդների լայն օգտագործումով ժողովուրդն ապահովվում էր քիչ թե շատ տանելի պայմաններով:

Ախալքալաք քաղաքի ունևոր խավերը դեռևս 19-րդ դարի կեսերից սկսած օգտվում էին Թիֆլիսի, Ախալցխայի և մասամբ էլ Ալեքսանդրապոլի քաղաքային կահույքի տարատեսակներից: Այստեղ քաղաքային կարասիի հիման վրա առաջնորդված վերարտադրում էին դրանք և հարմարեցնում տեղական պայմաններին: Ունևոր խավերին հետևում էին նաև արհեստավորները: Իսկ 20-րդ դարի սկզբներին ինչպես ունևոր, այնպես էլ արհեստավոր քաղաքացիներն արդեն օգտագործում էին ներմուծված կահույք:

Գյուղական բնակավայրերում կարասիների տիպերն ու օգտագործման ձևերը բավական տարբեր էին: Այստեղ կար երկու տիպի կարասի՝ շարժական, որ բավական սակավ էր և անշարժ, որն ավելի բնորոշ էր գյուղական պայմաններին: Այսպես, օրինակ, գոմասենյակի 2-4 բազմոցները, գլխատների տախտակե անշարժ բազմոցները, հողե թմբիկները, լայն պատերի մեջ պատրաստվող ծալքի, ամանների, թեյի սպասքի պատրիան-պահարանները և այլն, պատկանում էին անշարժ կահույքի տեսակներին ոչ միայն Ջավախքում, այլև ամբողջ պատմական Հայաստանում:

Կարինն ու Ջավախքը այն վայրերից էին, որտեղ ծանր բնակլիմայական պայմաններում գոմասենյակաշինությունը բարձր զարգացման էր հասել: Գոմասենյակը, որպես ձմեռային կացարան, գոմից անբաժան էր: Նրա և գլխատան անշարժ կահույքի անտեսման հետևանքով էր, որ Հ. Մալխասյանը գրեթե ժխտում էր կահույքի գոյությունը²⁹³:

Մեր փաստական տվյալները ցույց են տալիս, որ ժողովրդի մեծամասնությունն ապահովված էր կահույքով և կարասիով: Ճիշտ է, դա խիստ նահապետական էր, բայց և այնպես ապահովվում էր նստարաններով, սեղաններով, պահարաններով, սնդուկներով, հացահատիկն ու ալյուրը պահելու ամբարներով և այլն:

²⁹³ Կերչինս անթելի կամ էլ **չախմախ** - կրակարանի վառված **դավի** վրա դնելով կպցնում և լամպ ու ճրագ էին վառում: Ոմանք քուրտրքի փոխարեն օգտագործում էին մարխի, ցորենի կամ գարու ծղոտի ձողիկներ:

1920-ական թթ. վերջերին և 30-ական թթ. ընթացքում Ջավախքի գյուղեր մուտք գործեցին քաղաքային սեղանները, նստարանները, մահճակալները և այլն, որով աստիճանաբար նահանջ ապրեցին հին շարժական և անշարժ կարասիները: Ժողովրդի նկատելի մասը, վառելիքով ապահովվելով, դուրս եկավ գոմասենյակներից: Գյուղական ազգաբնակչության մեծամասնությունն աստիճանաբար սեփական տնաշինության և տունը կահավորելու տեսակետից ձգտում է նմանվել անհամեմատ զարգացած քաղաքին, որտեղ բավական նկատելի տեղաշարժեր էին կատարվել կենցաղում: Հեղաշրջող մեծ նշանակություն ունեցան գազօջախների և էլեկտրական սալօջախների օգտագործումը:

Ջավախքի հայոց մեծ կահույք բառը չի պահպանված: Բայց իրերը մեծ մասամբ կոչվում են տեղական բարբառով: Այսպես, օրինակ, գոմասենյակի տախտակե բազմոցը կոչվում էր **թախտ** կամ **դառապա**, իսկ ոմանց մոտ նաև **սաղըր** էր կոչվում, որ արաբերեն **սաղր** բառն է: Այս բազմոցները շինվում էին կիսված գերաններից և հաստ տախտակներից, որոնք ձգվում էին վառարանից մինչև մուտքը: Երկուսից մինչև վեց բազմոցները մի կողմ միասնություն էին կազմում և անշարժ էին: Այս բազմոցաձևը 19-րդ դարից վկայվում է նաև ամառնատներում, բայց ոչ ավելի մեկ գույգից, որոնք պահպանվեցին մինչև 1940-ական թվականները: Երկու սենյակներում էլ անշարժ բազմոցները միաժամանակ և հավասարապես ծառայում էին իբրև նստարաններ և մահճակալներ:

Տախտակե բազմոցների փոխարեն գոմասենյակներում հազվադեպ օգտագործվում էին նաև քարե բազմոցները, ինչպես նաև քարապատնեշված հողե դարվանդները գլխատներում՝ **թմբիկ** կամ **թնդրափ** անուններով:

Ինչպես տախտակե, այնպես էլ քարե և հողե բազմոցներն ունենում էին համապատասխան փռոցներ՝ խսիրներ, կարպետներ, թաղիքներ, գորգեր և այլն: Հողի վրա նստողների համար էլ փռվում էին նաև **տապաստակներ**, որոնք բարբառում կոչվում էին նաև թուրքերեն **մինդաբ**: Ամեն տեսակ բազմոցների, ինչպես նաև քարե նստարանների վրա տարեց մարդկանց և պատվավոր հյուրերի համար փռվում էին ոչխարենի, այծենի, բրդալից քառակուսի օթոց (ներքնակաձև), ինչպես նաև գույնզգույն կտորներից կարված տապաստակ:

Թոնրի շուրջը փռվող հասարակ տապաստակները կարվում էին շալե հին հագուստների մասերից և կարպետների կտորներից:

Գոմասենյակների մեծ մասը փռոցների հետ ունենում էր նաև 2-4 բարձ:

Սակավաթիվ տներում պատերին առնձնաբեր չորսու գերան էին դնում և իբրև նստարան օգտագործում. դրանք առավելապես դրվում էին գավիթներում՝ ամռանը հանգստանալու նպատակով (Լարաբադում ճիշտ այդպիսին **միլ** անունն էր կրում): Մրան նման էին տախտակե երկար նստարանները, որոնք հայտնի էին **իշտոնուկ** կամ **իշուկ** անունով:

Իբրև նստարան են ծառայել ծառաբնից կտրված կոճերը, որոնց վրա տապաս-

տակ կամ ոչխարի մորթի էր փռվում: Բակերում, ստվերոտ տեղերում դրվում էին մշակված քարե նստարաններ, որոնք օգտագործվում էին որևէ օրոց կամ էլ մորթեղեն փռելով վրան: Մինչև մեր ապրած ժամանակներում էլ շատ տների մուտքերի աջ ու ձախ կողմերում պահպանվում էին մաշված քարե այդ նստարանները: Քիչ չէին նաև գավիթների պատերի տակ քարապատնեշով երկար դարավանդները, համատեղ գրույցի սիրահարների համար դրված երկար նստարանները: (Սեբաստիայում այդպիսին, ինչպես նաև փայտե երկար նստարանը **լրիկ** էր կոչվում):

Քաղաքում և ունկոր գյուղացիների տներում «6 կամ երբեմն 8 կողմանի ձևով, կտրված նախշերով աթոռք էր գործածվում, որի վրա օրոց գցում և նստեցնում էին եկած բարձրաստիճան հյուրին²⁹⁴»: Մի նստարան, որը դեռևս միջին դարերում օգտագործվում էր բարձր խավերում և հոգևոր կենտրոններում:

Քառասուն նստարանները Ջավախքում հայտնի են 19-րդ դարի վերջերից: Առաջին հերթին այն գործածվում էր քաղաքի հարթահատակ սենյակներում: Գյուղական նույնատիպ սենյակներում այն օգտագործվել է 20-րդ դարի 10-ական թվականներից սկսած՝ քաղաքային սեղանի հետ միասին:

Միջին դարերում Հայաստանում լավ հայտնի բազկաթոռները Ջավախքում վերստին կենցաղ մտան 1930-ական թվականների վերջերին: Գյուղական բնակավայրերում դրանք լիակատար տարածում ունեցան Երկրորդ Աշխարհամարտից հետո: Ժողովրդի կենցաղի մեջ, բացի վերոհիշյալ նստարաններից, պահպանվում են նաև տարրական նստարաններ էլ, ինչպիսին էին կովկասի եռոտանի աթոռը, լվացքի տաշտը դնելու աթոռը և այլն:

Գոմասենյակի նավի վրա դրված սեղանի շուրջը բոլորվելիս տախտակե կամուրջ նստարաններ էին դնում:

Հաց թխելու սեղանը մեծ մասամբ կլոր էր լինում, որի մոտ չոքած կանայք հաց էին թխում և ապա՝ ճաշում: Իսկ ճաշելու ցածրատա սեղանը, որը մեծ մասամբ ծառայում էր տղամարդկանց, առավելապես քառակուսի էր լինում:

Հնագույն սեղաններից մեկը մատուցարան-սկուտեղն էր, որի շուրջը ճաշում էին 2-4 անձից բաղկացած ընտանիքները: Ճիշտ նույն դերն ունեին ընտիր փայտի բնից շինված **տեփուր** մատուցարանները:

Փոքր ընտանիքները կամ մեծ ընտանիքների կանանց խումբը թոնրին դրված և ջեջինով ծածկված քուրսին օգտագործում էին իբրև ճաշելու կամ ընթրելու սեղան: Սակավանձն ընտանիքներում իբրև հացի սեղաններ էին ծառայում ծղոտից կամ ճյուղերից հյուսած սալաները: Հին սովորությանը, սեղան էին համարվում նաև սփռոցները:

1890-ական թվականներից սկսած՝ քաղաքում տարածված էին նաև գրասե-

294 ԱՀ, 6, էջ 229, տախ. 8-5:

դանները, որ օգտագործում էին գերազանցապես մտավորական մարդիկ: Գյուղական մտավորականության շրջանում այն մուտք գործեց համեմատաբար ուշ՝ 1920-ական թվականներին:

Ջավախքում մահճակալները երկու տիպի էին՝ շարժական և անշարժ թախտեր: Ընդ որում, շարժական թախտերն օգտագործվում էին քաղաքային ու գյուղական հարթահատակ սենյակներում ու թնդրատներում: Թախտերի մի մասը քաղաքում և գյուղում երբեմն օժտվում էր ճաղավոր կամ տախտակե բազրիքով:

Ավելի հաստատուն էին գոմասենյակների ամբողջ երկարությամբ վերնիշյալ 2-6 բազմոցները, որոնք միաժամանակ ծառայում էին իբրև նստարաններ ու մահճակալներ և որոնք պատվում էին տարբեր զարդերով: Յուրաքանչյուր երկար բազմոցի վրա ննջում էին 1-2 անհատական ընտանիքներ: Մեծ գոմասենյակներում տեղավորվում էին ողջ գերդաստաններ:

Գոմասենյակների վառարանի աջ ու ձախ կողմերում դրվող բրդե բարձերը երբեմն ունենում էին տախտակից շինված թեք բարձակալներ:

Տեղական մահճակալներին Ախալքալաքում 19-րդ դարի վերջերին զուգակցում էին եվրոպական փայտե մահճակալները: Սկզբնական շրջանում դրանք օգտագործում էին միայն ունևոր խավերը, իսկ 1900-ական թվերին մատչելի դարձան նաև մյուս խավերին նույնպես: Քաղաքում 1920-ական թվականներից մուտք էին գործել երկաթե մահճակալները, որոնք 1930-ական թվականներին որոշ տարածում գտան նաև գյուղական մտավորականության շրջանում:

Ախալքալաքում ֆաբրիկային պահարանները նույնպես մուտք են գործել 19-րդ դարի վերջերին, Թիֆլիսի և Ալեքսանդրապոլի ազդեցությամբ: Դրանից առաջ քաղաքային և գյուղական պահարանները գրեթե միատեսակ էին, որովհետև արտադրվում և տարածվում էին Ախալքալաքում: Քաղաքի ազդեցությամբ գյուղերի հարուստ, բայց ոչ բոլոր ընտանիքներում մասնակի չափով մուտք էր գործել տախտակե շարժական պահարանը՝ 1-2 դռնով: Նշված ժամանակաշրջանում որոշ տարածում էր գտել նաև եվրոպական **կոմոդ** կոչված պահարանը միայն քաղաքացիների ունևոր տնտեսություններում, որը հետո՝ 1930-1940-ական թվականներին մատչելի դարձավ գյուղական բնակչությանը նույնպես: Կոմոդից հետո, 1930-ական թվականների վերջերին նախ Ախալքալաքում, ապա հետպատերազմյան շրջանում նաև գյուղերում, արագորեն տարածվեցին Լենինականում պատրաստվող զգեստապահարանները և այլն:

Բուն տեղական պահարանները, բավական համեստ ձևերով, հնուց ի վեր ծառայում էին ժողովրդի տարբեր խավերին: Դրանց մեջ կարևոր տեղ ունեին պատրիան-պահարանները: Այսպես, օրինակ, գոմասենյակի երկու կողմերում խոր պատրիանահաններ էին թողնվում, որոնց մեծությունը համամասնվում էր ընտանիքի անդամների քանակին (50x50, 50x60, 50x70 սմ մակերեսով այդ պատրիաններն ունեին 35-45

սմ խորություն): Ունեորները դրանք ծածկում էին տախտակե, գեղեցիկ մշակված դռներով: Դրանց մեջ պահվում էին շարունակական գործածվող պարագաներ և, առավելապես, քեյի սպասք, շաքար, որոշ տներում նաև՝ սրուճի սպասք և այլն: Դիշտ այսպիսի պատրիաններ էին ունենում նաև թոնրատների թնդրափները և ցածի տները՝ մանր իրեր պահելու համար: Թնդրատունն իբրև նմջարան օգտագործողները պատի մեջ ունենում էին նաև ծալքի մեծ պահարան: Գյուղական սովորությամբ այսպիսի պատրիան-պատուհան էին ունենում նաև քաղաքի նմջասենյակները:

Գոմասենյակի մուտքի մեկ կամ երկու կողմերում լինում էին բազրիքներին հենվող 1-2 դռնով տախտակե պահարաններ: Սրանց մեծությունը կախված էր պահվող իրերի ծավալից: Եթե միայն մանր սպասքի համար էին, ունենում էին 60x70 սմ մեծություն, 40-45 սմ խորություն: Իսկ ծալքի համար նախատեսվածները 200x150 սմ մակերեսով և 50-60 սմ խորության պահարաններ էին: Ինչպես նախորդները, այս մեծերն էլ երկփեղկ դռներով էին՝ երբեմն գեղարվեստորեն ճոխ դրվագազարդումներով:

Ծալք դնելու շարժական մեծ պահարանը, որը երբեմն երկփեղկ դռներով էր լինում, դրվում էր գլխատանը կամ հարթահատակ ամառնատանը: Գլխատան մեջ դրվող պահարանը անկողինը բավական մաքուր էր պահում, որը փոխարինում էր հնագույն ժամանակներից մեզ հասած **անկողնապարկին (մաֆրաշ)**: Վերջինս կարպետի գործվածքով գործված և ծաղկազարդ պարկ էր, որի մեջ հավաքվում, կապվում էր անկողինը: Այն առավելապես օգտագործվում էր տեղափոխումների՝ ամառանոց և այլ վայրեր անկողնով գնալու ժամանակ:

Գյուղական և քաղաքային տներում տարածված էին մմանապես սնդուկ-պահարանները: Պահարան չունեցող ընտանիքներում իշխողն այն էր: Յուրաքանչյուր ընտանիք ունենում էր ամենատարբեր նպատակների ծառայող 1-10 սնդուկ:

Շորեղենի սնդուկը Ախալքալաքում շինում էին մոճու հոտավետ տախտակից: «Դրա մեջ գեղջկուհին պահում էր յուր զգեստը, երեխայոց շորերը և այլն: Սնդուկը մեծ մասամբ յուղաներկով ներկած է լինում... նկարներով²⁹⁵»: Սրան մման էր հարսի օժիտի սնդուկը, որի կարմիր ֆոնի վրա գամվում էին մուգ գույնի թիթեղյա ժապավեններ և զարդարվում նախշերով:

Թանկարժեք իրերի համար Ախալցխայում և Ախալքալաքում տեղական վարպետները շինում էին մեծ սնդուկներ՝ 150x70 սմ մակերեսով և 70-80 սմ խորությամբ:

Թանկարժեք իրեր պահելուն էր ծառայում նաև Եվրոպայում պատրաստված **ֆռանգի սնդուկը**՝ ձայն արձակող փականքով:

Սնդուկներից մեկը հատկացվում էր հացի կամ սննդամթերքի պահպանմանը:

Կանանց զարդեղենը ոմանք պահում էին ընտիր փայտից պատրաստված և

295 ԱՀ, 6, էջ 228, տախ. 8-4:

զարդանախշերով ձևավորված զարդատուփերի մեջ: Կային նաև մետաղից պատրաստված գործարանային զարդատուփեր:

Գանձարկղը, որ լինում էր տարբեր մեծության (25x30, 30x40 սմ մակերեսով, 15-20 սմ խորությամբ), շինվում էր ընտիր տախտակից և գեղազարդվում էր: Գլուղերում այդպիսիները շինվում էին հասարակ տախտակից: Երկու դեպքում էլ այս գորոցը փականքով էր, որի մեջ պահում էին ոսկե և այլ դրամներ, զարդեր և թանկարժեք այլ իրեր, երբեմն նաև «թղթեր, ծխախոտ, օղի և այլն»²⁹⁶:

1920-1930-ական թվականներին քաղաքում մոդա էր դարձել դեղարկղ ունենալը և նմջարանում (ընդունարանում) պատից կախելը: Անհրաժեշտ և նպատակային սովորություն, որն այժմ էլ պահպանվում է:

Ինչ-որ չափով նաև պահարանների դեր էին կատարում թարեքները, դարակները և կախիչները: Բոլոր գոմասենյակներում, բայց ոչ բոլոր թոնրատներում տախտակե թարեքներ էին պատրաստվում, որոնց մեջ պահվում և ցուցադրվում էին գեղեցկատես իրեր, ամաններ, ափսեներ, բաժակներ, տիկնիկներով զարդարված շշեր և այլն: Թարեքների հորիզոնական տախտակները պատվում էին զարդանախշերով:

Թոնրատան և մառանի պատերին առընթեր դարավանդների վրա տախտակ էին ամրացնում և վրան խեցեղեն ամաններ շարում: Ոմանց տներում այդ դարակները 3-4 հարկ էին կազմում:

Կային պարզունակ գոգառ-կախիչներ՝ կեռ փայտ, ուղիղ ձող, մեխ, երկաթե կեռ, որ ամրացվում էին սյուներից ու պատերին:

Կահույքի մաս են կազմում գրեթե ամբողջապես բրդից պատրաստվող բոլոր տեսակի փռոցները, որոնցով հարուստ է Ջավախքը:

Փռոցների մեջ խսիրն ամենագործածականն էր, որովհետև խոնավությունը մեղմացնելու նպատակով այն փռվում էր գետնին և բազմոցներին՝ բոլոր փռոցների տակը:

Երկյորդ կարևոր փռոցը, որ ծառայում էր նույն նպատակին, թաղիքն էր: Այն գործածվում էր նաև իբրև տաք փռոց, որի սպիտակ ֆոնի սև նախշերն ունեին գեղագիտական արժեք:

Սիրված փռոցներից մեկը կարպետն էր, որի գործման մեջ կարևոր տեղ էր տրվում զարդարվեստին: Այն գործածում էին առավելապես գոմասենյակներում, խսրի վրա փռելով: Չարդարուն բարակ կարպետը կամ ջեջիւն ոմանք օգտագործում էին իբրև ծալքի ծածկոց:

Փռոցների մեջ ամենաընտիրը և թանկարժեքը լինելով՝ գորգը բոլորի տները չէ, որ զարդարում էր: Այն արտադրվում էր նաև շուկա հանելու կամ ապրանքափոխանակության նպատակով: Քաղաքացիները գորգը փռում էին հարթ հատակին

296 ԱՀ, 6, էջ 228:

կամ կախում պատերից: Գյուղերում այն օգտագործվում էր պատվավոր հյուրերի այցելության ժամանակ:

Գորգագործությամբ ավանդաբար զբաղվում էին մեծ ընտանիքներում՝ մասնագիտացնելով դուստրերին ու հարսներին:

1930-ական թվականներին՝ քաղաքում, իսկ 1950-ական թվականներին՝ գյուղերում, մուտք գործեցին գործարանային ուղեգորգերը:

Նմջարաններում քաղաքացիներից շատերը մահճակալների մոտ փռում և օգտագործում էին գազանի մորթի, ոչխարենի, այծենի, ինչպես նաև գունավոր կտորներից կարված փռոցներ:

Կահույքի մաս կազմող անկողիները սովորաբար ծալք էին դրվում: Թոնրատներում ծխից պաշտպանելու համար ծալքը դրվում էր որմնադարաններում: Գոմասենյակներում ոմանք որմնադարան կամ տախտակե անշարժ պահարան էին ունենում մույն նպատակով: Սակավ տարածված էր նաև անկողնապարկը, որն օգտագործվում էր բնակավայրից բնակավայր կամ ամառանոց գնալու ժամանակ:

Կարասիներ: Տան կարասիներն ամբողջապես տախտակից էին: Հյուսածոկավածեփի փեթակները Ջավախքին հայտնի չէին: Ախալքալաքում և Ախալցխայում ամբարները և նմանները շինվում էին Կարնո ձևով՝ տախտակների հորիզոնական դասավորությամբ:

Հացի ամբարը շինվում էր 4 կամ 6 ոտքի վրա հորինելով. առաջինի դեպքում ստացվում էր երկու, իսկ երկրորդի դեպքում՝ երեք աշք: Տախտակների ծայրերն ագուցվում էին ոտքերի երեսներին փորված ակոսների (քամփոր) մեջ: Որպեսզի երկու տախտակների միացման գծում ճեղք չմնար, տակի և վրայի տախտակների եզրերը կիսափորվածքով գրեթե հերմետիկորեն փակվում էին: Սյուների գլուխները ձևավոր էին՝ գնդաձև և գմբեթաձև: Տախտակները և սյուներն ունենում էին մատնեքանախշ զարդեր:

Ամբարները տեղավորվում էին գլխատներում, շվաքներում և մառաններում՝ սերմացուն, աղումը և այլուրը պահելու համար:

Ունևոր տնտեսություններն ամբարները տեղավորում էին ամբարատներում, որոնք կայուն ջերմաստիճան (միապաղաղ օդ) ունենալու համար կառուցվում էին շենքերի համալիրից դուրս: Հմուտ վարպետները դրանք կառուցում էին շենքի սյուներին քամփորներով կցելով՝ շարժման համար թողնելով միայն միջանցքներ:

Յուրաքանչյուր ամբար բաժանվում էր առանձին աշքերի: Աշքերն ունենում էին մեկական դռնակ՝ հատուկ փակիչով: Ամբարը գետնից 35-40 սմ բարձր էր կանգնեցվում:

Գլխատան մեջ դրվող այլուրի ամբարը կառուցվածքով մույնն էր, ինչ հատիկների ամբարն էր: Նրա մեջ մույնպես միջնորմներ էին լինում, որով առաջացած աշ-

քերի մեջ լցվում էր տարբեր որակի ալյուր:

Կային նաև մթերքների փոքրածավալ ամբարներ, որոնք մառան չունեցողների համար մեծ սնդուկի դեր ունեին: Տանտիկինը դրա մեջ պահում էր ամենատարբեր մթերքներ²⁹⁷:

Ամբարների ոտքերը և տախտակները ոմանք զարդարում էին շրջագծերով, անիվներով, մարդու, ձիու և խոփի գծային պատկերներով և այլն:

Հացը և կարտոֆիլը պահում էին նաև հորերի մեջ:

Հացի ավելցուկը, ալյուրը, փոխինդը, ձավարեղենը և այլն պահում էին մմա-
նապես խեցեղեն ամաններում, շալե, մորթե և ֆաբրիկային պարկերում: Կային
խուրջիններ և թեռեր:

Այլ կարասիներից և իրերից էին մատուցարանները՝ տեփուրը, փայտե և պղնձե
սկուտեղները, ծղոտից և ուռնու ճյուղերից հյուսած սալաները, գուլպաների տախ-
տակե կաղապարները և այլն: Կարասիների կոմպլեքսներ էին կազմում լվացքի
տաշտերը, թեշտերը և հարակից պարագաները: Նաև լուսավորության պարագա-
ները՝ ճրագներ, լամպեր, մոմ ու մոմակալներ, լապտերներ և այլն:

297 ԱՀ, 6, էջ 228:



ԳԼՈՒԽ ՅՈՒԹԵՐՈՐԳ
ԶԳԵԱՏՆՆԵՐ
ԵՎ
ԶԼՐԴԵՐ





ավախքի դաժան կլիմայի պայմաններում ինչպես հայերը, նույնպես և վրացիներն ու ռուսները հարկադրված էին և այժմ էլ հարկադրված են հազնել քանձր զգեստներ: Վերջիններիս զգալի մասը, աստառապատ լինելով, դարձել է կրկնակի հագուստ: Տարվա 6-7 ամիսներին ազգաբնակչությունն ստիպված է եղել օգտագործել ծանր մուշտակներ կամ թիկնոցներ:

Հագուստի այդ բանձրությունը ջափախքի հայերի համար նոր չէր: Այն, կարելի է ասել, ժողովրդի հետ այստեղ էր բերվել 1830-ի արտագաղթի ժամանակ. Կարնո բնակլիմայական պայմանները նույնն են, ինչպիսին որ Ջավախքինն է: Գաղթից հետո առաջին տասնամյակներին Ջավախքում լիովին պահպանվում էին զգեստների բոլոր ձևերը: Կլիմայական պայմաններից ոչ պակաս որոշիչ դեր ունեւր նաև զգեստի ձևերի ավանդապահությունը, որին, ինչպես հետո կտեսնենք, զուգակցել, խթանել են նաև հնագույն կրոնական ըմբռնումների՝ ենթագիտակցականի շերտերում ապրող, ինչ-որ տեղ արթունորեն գիտակցվող-չգիտակցվող մնացուկները: Այս նոր երկրամասում, ուր ավելի արագորեն էին տարածվում քաղաքային տարազի ձևերը, այնուամենայնիվ Կարնո տարազը շատ երկար ժամանակ պահպանում էր ազգային առանձնահատկությունները՝ ավատատիրական արխայիկ կարգերի հարատևման հետևանքով: Մինչև 19-րդ դարի վերջերը հին հայկական տարազն այստեղ աննշան փոփոխություններ է կրել: Եվ եթե ինչ-որ բան էլ փոխվել էր, ապա դա բացառապես վերաբերում էր արական սեռի զգեստներին: Իսկ դրա պատճառն այն էր, որ տղամարդը առավել չափով և ավելի մեծ շրջագծով էր շփումներ ունենում տարածաշրջանի մեծ քաղաքների՝ Թիֆլիսի, Ալեքսանդրապոլի և Ախալցխայի հետ:

Իգական սեռի զգեստների առավել պահպանողականության բուն պատճառներից էին նմանապես գերդաստանային հին ու համակարգային հարաբերությունները, որոնք գրեթե նույնությամբ տարածվում էին նաև փոքր ընտանիքների վրա: Տղամարդը չէր հանդուրժում կնոջ զգեստի փոփոխությունը՝ ելնելով նաև այն ըմբռնումներից, ըստ որոնց զգեստի փոփոխությունը կարող է ուղղակիորեն անդրադառնալ բարոյական նորմերի վրա: Այս և այլ պատճառներով էր, որ Ախալքալաք, Ախալցխա և Ալեքսանդրապոլ քաղաքներում կնոջ գլխավոր վերնաըզգեստներն ու գլխի հարդարանքները ոչ թե փոխվում, այլ աստիճանաբար, ըստ քաղաքային կուլտուրական զարգացման, կատարելագործվում, հարմարեցվում էին նոր պահանջներին: Չարգացումն այս տեսակետից թերևս այնքան զգալի էր, որ 20-րդ դարի սկզբներին Ջավախքի խրիստոնեականները Կարնո նույն զգեստների տարբերակներն էին դարձել: Դա կնոջ տարազի քաղաքայնացման ակնհայտ գործընթացն էր: Ինչպես կտեսնենք զգեստների նկարագրության մեջ, այդպիսի զարգացում են ապրել նաև տղամարդկանց հագուստները՝ կրելով քաղաքային

տարազի ուղղակի ազդեցությունը: 20-րդ դարի սկզբներին դրանք, որոշակի փոփոխությունների ենթարկվելով, ինչ-որ չափով քաղաքայինը «ազգայնացնելու» ճանապարհին էին գտնվում, երբ վրա հասած հեղափոխությունը 1920-ական թվականների, վերջերին և մանավաղ երեսնական թվականներին զգեստների գծով հանգեցրեց նաև կուլտուրական հեղափոխության: Այլևս պատրաստի հագուստեղենի արագ տարածումը հեղաշրջող դեր խաղաց. ազգային վերնազգեստների մեծ մասը տեղի տվեց: Այնուհետև, մինչև 1940-ական թվականների վերջերը, ազգային-ավանդական և քաղաքային զգեստների համագուգակցման ընթացք եղավ: Դա, կարելի է ասել, նաև վերջը եղավ ազգային հագուկապի, որից հետո ջափախքով հագուստը, աննշան տարբերությամբ, դարձավ քաղաքային: Գյուղերում միայն տարեց կանայք էին, որ պահպանեցին գլխաշորերը և գլխակապման ավանդական ձևերը: Թեպետ համուն արդարության պետք է ասել, որ ավանդական այդ ձևերից գյուղերում դեռ նկատվում են, քիչ չեն չիրաժարվողներ (գուցե նաև մի գեղեցիկ օր էլ, ըստ տեղական բնակլիմայական պայմանների և, ինչը շատ կարևոր է, իմաստնացած մոտեցում ու ցանկալի վերադարձ դեպի ազգային, ավանդականի վրա հիմնված նոր ու նորացված զգեստաձևերին: Դա իրոք կլինեք, առարկայորեն կհանդիսանար հայոց վերադարձող ինքնահարգանքի, նաև հուսավառ ապագայի խոստումնալից սկիզբը): Ներքնազգեստներից իրենց հին ձևերը պահպանում են միայն տեղերում կարած շապիկները, ելակները և աննշան չափով՝ դոմբերը (յուբկա):

Պատմական Հայաստանում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի առաջին քառորդին պահպանված էին խոր անցյալից ժառանգված և աստիճանաբար զարգացում ապրած մի շարք տարազաձևեր, որոնք նախ համապատասխանել են վաղ միջնադարյան նախարարական տոհմերի, իսկ այնուհետև՝ որոշ նահանգների բնատարածքներին: 19-րդ դար հասած տարազների այդ ձևերը, սակայն, չէին ներկայացնում պատմական Հայաստանի հնագույն հագուստների բոլոր տարբերակները, որովհետև ժողովրդի հազարամյա կեցության անկայուն վիճակը, բռնությամբ իրականացված մեծ տեղաշարժերը խստորեն կրճատել էին ցեղային վաղեմի զգեստների առանձնահատուկ ու բազմազան ձևերը: Հրապարակի վրա մնացել էին սահմանափակ թվով և իրարից հստակորեն տարբերվող տարազաձևեր: Հարատևած այդ տարազաձևերից էին՝ **Բարձր Հայքի, Արարատյան, Սյունիք-Արցախյան**, նաև **Վասպուրականի** տարազները: Հինգերորդ տարազաձևը 19-րդ դարում հաստատագրվել է Կիլիկիայում, որը 13-16-րդ դարերում ձևավորվել էր այնտեղ ստվարացած հայահոծ տարբեր ազգագրական շրջանների տարազների խառնուրդից, որի մեջ դժվար չէր նկատել, օրինակ, Բարձր Հայքի, Վասպուրականի և այլ շրջանների տարազների տարրերի հետքերը²⁹⁸:

298 Հմմտ. մեր «Հայ ազգագրություն. համառոտ ուրվագիծ», Երևան, 1974, էջ 103-109:

19-րդ դարում և մինչև 1915-ի ցեղասպանական եղեռնումը, Կարնո մահանգի կանանց ազգային տարազների համալիրներն ավելի անաղարտ էին պահպանված, քան արական սեռինը: Քաղաքային եվրոպական տարազաձևերն առավել չափով տարածվում էին տղամարդկանց շրջանում: Կանանց տարազների անաղարտությունը պարզապես հետևանք էր ընտանիքում մահապետական սովորույթների հարստության:

Դսի մարդը՝ տղամարդը, ավելի արագորեն էր ենթարկվում եվրոպական ազդեցություններին: Ուստի և 20-րդ դարի վերջին Կարին ու Երզնկա քաղաքների տարազների մեջ արդեն թափանցել էին եվրոպական վերարկուներն ու բաճկոնները: Շատերը կրում էին մահ օտար ֆասը: Գյուղական ունևոր խավի տղամարդիկ մույնպես գործածում էին եվրոպական հագուստի այդ մույն տարրերը: Միայն աշխատավորությունն էր, որ չէր ենթարկվում այդ փոփոխություններին: Եվ վերջիններիս պահպանած տարազների համալիրների մի մասն էր, որ ժամանակին օտար հետազոտողների և հայ նկարիչների շնորհիվ հաստատագրվել ու հասել է մեզ: Պահպանվածի մեծ մասը կնոջ տոնական տարազներ են: Տղամարդկանց տոնական տարազաձևերից աննշան բան է մնացել: Իսկ չէ՞ որ տարազի ամբողջականությունից է կախված նրա ողջ պատմությունն ու արվեստի նկարագիրը: Ինչ վերաբերում է պատանեկության ու երիտասարդության տարազին, դժբախտաբար մեզ գրեթե ոչինչ հայտնի չէ: Ուստի և մենք ակամայից պետք է բավարարվենք այն ամենով, ինչ ունենք մեր ձեռքի տակ՝ ըստ 20-րդ դար հասած նյութերի:

Այս մույնը պետք է ասել մահ Զավախքի, Ախալցխայի և Ծալկայի հայոց տարազների վերաբերյալ: Կապիտալիստական վերահաս հարաբերությունները ասիա այս գավառներում արագորեն տարածեցին քաղաքային տարազը: Քաղաքաբնակ հայ տղամարդկանց տարազը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբներին մեծ մասամբ այլևս օտարացած էր: Նոր փոխառությունները թափանցել էին մահ գյուղական բնակավայրերը: Եվրոպական բաճկոնը, շալվարը, վերարկուն, ճոքավոր կոշիկները, մահ գլխարկը իշխող տարրերն էին քաղաքի տղամարդկանց մեծ մասի հագուկապի մեջ: Փոխառվել էին չերքեզական **չուխան**, վրացական **քուդի** կոչված թաղիքե գդակը, ռուսական **թուկումբը** և այլն:

Այստեղ մենք կներկայացնենք Կարնո մահանգի արական, մահ իգական տարազաձևերը և Զավախքի՝ միայն կանանց տարազը, որոնք քիչ թե շատ պահպանել էին իրենց ազգային հատկանիշները:

Կարևո պղամարդկանց 19-րդ դարի և 20-րդ դարի սկզբի տարազների համալիրներ:

Ա. Միջին տարիքի տղամարդու տոնական տարազի համալիրը ներկայացնում են լայն աղով և նեղ փողերով ու խոնջանով շալվարը, շալե լայն գոտին, կեղծ թեզանիքներով բաճկոնը (սալթան), փաթթոցավոր գլխարկը²⁹⁹:

Բ. Տարեց տղամարդու տոնական տարազի համալիրը՝ կազմված կախ շալվարից³⁰⁰, բաճկոնից (սալթան), փուշի փաթաթած քոլոսից³⁰¹:

Գ. Գյուղացի ծեր տղամարդու տարազի համալիր՝ կազմված լայն աղ ունեցող սև շալե շալվարից, սպիտակ շալե գոտուց, մուգ գույնի շալե բաճկոնից (սալթան) և կապուտակ յազմա փաթաթած քոլոսից³⁰²:

Ըստ Ն. Բ. Ավագյանի հիշատակած **Բարձր Հայքի ժող. տարազը**, (ՊԲՀ, Երևան, 1971, թիվ 4, էջ 195-ի)՝

Կախ շալվարը գոտկատեղում շատ լայն էր և վերնամասը երկարավուն այն աստիճան, որ կախվում էր փողերի վրա անգամ մինչև ծնկներից էլ ներքև: Լայն գոտկատեղը խոնջանադարձի մեջ անցկացրած գոտեկապի միջոցով հավաքվում էր շալով և կապվում առջևում: Մեկ անդրավարտիք կարելու համար անհրաժեշտ էր 22 արշին (15,62 մ.) 35-40 սմ լայնություն ունեցող տեղական բրդյա կտոր, որ անվանում էին **Ղարա մանդուկա**, միևնույն անունն ուներ և անդրավարտիքը: Այս տարբերակը կողքերում գրպանաճեղք ուներ: Այն տարածված էր Կարինի շրջանում, գաղթից հետո՝ Ախալցխայում, Լենինականում, մինչև 20-րդ դարի սկիզբը:

Կարևո հայ կանանց 19-րդ դարի և 20-րդ դարի սկզբի տարազների համալիրը

✳ Երիտասարդ կնոջ տարազի համալիր՝ կազմված առջևը բաց և կողքերը ճեղքված պարեգոտից, շորե լայն գոտուց, գլխի մետաղյա զարդարուն թասակից, կրծկալից ու վզնոցից³⁰³:

✳ Նորահարսի տարազի համալիր փութալիով, բազմիցս փաթաթած գոտիով, կրծկալով, գլխի արծաթե թասակով և վզնոցով³⁰⁴:

299 Տե՛ս Առաքել Պատրիկ, Հայկական տարազ, Երևան, 1967, էջ 37 և տախ. 48, նկ. 2, (այսուհետև՝ Ա. Պատրիկ):

300 Ն. Բ. Ավագյան, Բարձր Հայքի ժող. տարազը. տես ՊԲՀ, 1971, թիվ 4, էջ 195:

301 Ա. Պատրիկ, էջ 38, տախտակ 48, նկ. 3:

302 Ա. Պատրիկ, էջ 38, տախտակ 49, նկ. 1:

303 Ա. Պատրիկ, էջ 38, տախ. 49, նկ. 6: Մեզ թվում է, թե այս տարազը քաղաքային օրիորդական է, ուստի՝ թասակավոր: Իսկ թասակը փոխառություն է Վասպուրականից կամ Տրապիզոնից:

304 Նկար Վ. Սուրենյանցի. **Ֆլորա Գրիգորյան, Հայկական տարազներ**. 20 համալիր բացիկներ, Երևան, 1965 (այսուհետև՝ Ֆ. Գրիգորյան): Ավելի ստույգ կլիներ անվանել հարսնացուի տարազ, քանզի հարսը չէր կարող անբող լինել:

- ✳ Նորահարսի տարազի համալիր՝ կազմված անգոգնոց և առջևի բաց խրր-խայից, կրծկալից, քեզանիքներից կախված կախիկներից, գլխի բարդ հարդարանքից ու քողից և ոսկեշար վզնոցից³⁰⁵:
- ✳ Խոտորչուրցի երիտասարդ կնոջ տարազի պակասավոր համալիր՝ կազմված փութալուց, գոգնոցից, կրծկալից, բաճկոնակից³⁰⁶:
- ✳ Խոտորչուր ավանի երիտասարդ կնոջ տոնական տարազի համալիր՝ կազմված ջուպալայից և գոգնոցից, փուշի գլխաշորից, կրծկալից՝ կենաց ծառի զարդով³⁰⁷:
- ✳ Միջին տարիքի կնոջ տոնական տարազի համալիր՝ կազմված ջուպալայից, քեզանիքները զարդարող կախիկներից, գոգնոցից, գլխի շերիտից, վարդից և քողից³⁰⁸:

305 Նկար Ս. Խաչատրյանի. տես Ֆ. Գրիգորյանի ալբոմը:

306 Նկար Ֆ. Գրիգորյանի. տես հեղինակի ալբոմը: Այս գունավոր նկարում կնոջ գլխի հարդարանքից պակասում են՝ ոսկեշար ճակտընոցը, վարդը և քողը, իսկ շալովին գազաթի վրա հանգուցերը ազգային չէ: Այն պետք է կզակի տակին իրար մեջ ագուցվեր առանց հանգույցի:

307 Նկար Ա. Պատրիկի. տես նրա աշխատության էջ 38, տախ. 49-4: Նկատենք, սակայն, որ խոտորչուրցու այս ջուպալան Ա. Պատրիկը կարդացել է իբրև տակի շրջագգեստ և կրծկալը՝ որպես նրա վրայից հագնվող. «գոգնոցանման ինքնատիպ վերնագգեստ, եզերված ոսկեգույն մետաքսե ասեղնագործությամբ: Կլապիտոնով հյուսված մի կրծքազարդ սքողում է կրծքի բացվածքը: Մեր տարազային քարտեզում նրա կողքին նկարել ենք նաև այդ տարազի մեկ ուրիշ փոփոխակը» (Ա. Պատրիկ. էջ 42, տախ. 63, նկ. 2 և **Տարազային քարտեզ հայ ժողովրդի ժԹ դարից Ի դարի առաջին քառորդը, թիվ 27**): Այսպիսով, ստեղծվել է ոչ միայն նշված մտացածին տարազը, այլև մույնիսկ նրա տարբերակը: Կեղծ է նաև այդ կնոջ աղջնակի գոգնոցը, որը հատուկ էր միայն ամուսնացած կնոջը: Այս վերջինս սխալն էլ կատարվել է մեկ այլ պատճառով: ՀՊՊ թանգարանում կան մանկական ջուպալաներ և գոգնոցներ, որոնք Ա. Պատրիկը և Ֆ. Գրիգորյանը նկարել և հրապարակ են հանել իբրև աղջկական զգեստներ: Դա ևս լուրջ թյուրիմացություն է, որովհետև այդ տարազը կրողները 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբներին եղել են հարսներ կամ հարսնացուներ, որոնք այլևայլ պատճառներով (գեղեցիկը հայոց ազգի մեջ պահելը, հողի մորմա ձեռք բերելը և այլն) հարսնացել են 8-12 տարեկան հասակում: Այս երևույթն անտեսելուց էլ առաջացել է նշված մոլորությունը: (Հարգարժան հեղինակի կողմից նշված այս երկու կարևոր պատճառները իրողության մեջ չատավելի խորքային դրոշխներ ունեն, քան կենցաղն ու մույնիսկ առտոնին օգտաշահության հույժ կարևորագույն խնդիրներ լուծելն էր: Կարծում եմ՝ պատասխանը մրավում է հայի ենթագիտակցականի խոր շերտերում: Ընդհանրական իմաստով, հայ ժողովուրդը անգիտանում է դեռևս այս հարցում և միայն ազգի հավաքական բնագղն է ի գործ ի մորո վերարծարծելու այն՝ որ է՝ հնարավորինս մաքուր ու անխառն պահպանել Աստվածային ազնիվ արյունը, հոգևոր-բարոյական մաքրությամբ հանդերձ՝ հանուն համայն մարդկության փրկության և դեպի Աստծո կենարար լույսը դառնալու հնավանդ ճանապարհի առաքելության իրականացման: Կազմողի ծանոթագրումը՝ Ռ. Ղ.):

308 Ա. Պատրիկ, էջ 37, տախտակ 48-3:

Ջավախքի և Ախալցխայի իգական սեռի 19-րդ դարի և 20-րդ դարի առաջին քառորդի տարազների համալիրներ:

Ջավախքի, Ախալցխայի և Ճալկայի աղջիկներն ու կանայք 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի առաջին քառորդում պահպանել էին տոնական տարազների մի շարք համալիրներ, որոնց գրեթե միշտ ուղեկցում էին ոսկե, արծաթե, քանկագին քարերից կամ ուլունքներից պատրաստված զարդերը:

Աղջիկների հագուստի համալիրները ամուսնացած կանանց համեմատ բավական համեստ էին և բաղկացած էին հետևյալներից՝

- ✿ Ընտիր կտորից կարված բաճկոն՝ հասարակ կամ արծաթե գոտիով և ծալաբոլորք ունեցող փեշով ու գունավոր լաչակով:
- ✿ Բոլորածալով օժտված անձով դայրա (շրջագգեստ), գոտի, հասարակ կամ գունավոր գլխաշոր:
- ✿ Շրջագգեստ՝ հասարակ գոգնոցով և ֆաս ու ծոպով (փխկիլ):

Ամուսնացած երիտասարդ և միջին տարիքի կանանց տարազների համալիրներն ավելի շքեղ էին ու նաև բարդ՝ մշակվածությամբ ու արվեստով: Այսպես.

- ✿ Երիտասարդ կնոջ ոսկեկարի համեստ զարդերով օժտված մուգ մանուշակագույն ջուպպան մուգ կարմիր գոգնոցով, ասեղնագործված նուրբ կրծկալով, գլխի ֆաս ու ծոպով, վարդով ու ոսկե շերիտով, հարսանուցներով ու քողով համալիր:
- ✿ Միջին տարիքի կնոջ մուգ կանաչ գույնի ֆարաջա կոչված վերարկուն, ոսկեթել ճոխ ասեղնագործությամբ, երբեմն վիշապների պատկերներով-ոսկու ճակատակալով ու վարդով, քողով ու կրծկալով:
- ✿ Ջահել կնոջ շքեղ ասեղնագործած բաճկոնակով, բոլորածալ փեշով, ասեղնագործած կարմիր գոգնոցով, շքեղ զարդարված կրծկալով, արծաթե գոտիով, գլխի վարդով, ոսկու շերիտով ու քողով համալիր:
- ✿ Տարեց կանանց տարազի համալիր՝ կազմված մուգ կտորից կարված ջուպպայով ու գոգնոցով, հասարակ և մուգ գույնի կրծկալով, գլխի ոսկե շերիտով ու վարդով, նաև գլխաշորով (շալովի)՝ ծայրերը կախած:

Նկատենք, որ աղջիկների և կանանց տոնական բոլոր տարազներին զուգընթաց կային հասարակ կտորներից և մեծավ մասամբ շալից կարված տարբերակներ, որոնք օգտագործվում էին ամենօրյա կենցաղում և աշխատանքի ժամանակ: Այդպիսիք թեև պահում էին տոնական տարազների ձևերը, բայց հազվադեպ պարագաներում էին զարդարվում: Այս հասարակ ձևերի տարազներին միշտ ուղեկցում էին գլխի ոսկե ճակատակալը (երբեմն ոսկե փուլերին փոխարինում էին դեղին մետաղից պատրաստված կեղծ փուլերը), վարդը և գլխաշորը:

Տարագի այս և ստորև կատարված նկարագրությունից երևում է, որ Կարնո հայոց կնոջ տոնական զգեստները և գլխի տոնական հարդարանքի տարրերը ոչ միայն արտակարգ և բարձր արվեստով են օժտված, այլև այդ զարդարվեստի մեջ պահպանել են պատմական խոր անցյալի հետքեր: Այդ հարդարանքների մեջ **վարդ անունը կրող ճակատագարող**³⁰⁹ ամբողջական ու անվերապահ գալիս է նախաքրիստոնեական ժամանակներից: Վարդի երկու ծայրերում տափակ նստած անվաճ փերաղի զարդերն, անկասկած, հեթանոսական ծագում ունեն: Ներկայացնելով ցուլի կամ երնջի եղջյուրներից կազմված երբեմնի դիմակի մնացուկները, դրանք մեզ կռահել են տալիս, որ վարդը ամբողջապես բրմական ծագում ունի: Անշուշտ, հեթանոս կանայք և կին քուրմերը պիտի որ գործածեին այդ դիմակը որպես **անահտական** զոհերի խորհրդանշան, որպես պտղաբերության առհավատչյալներ: Գուցե դա Անահիտի տաճարներում նախապես վարսակալ-դիմակ է եղել, որը օգտագործվելիս է եղել ուխտագնացությունների ժամանակ: Միանգամայն հնարավոր է, որ վարդ-դիմակն ունեցել են բոլոր ուխտագնաց ամուսնացած կանայք՝ պտղաբերելու ակնկալությամբ: Այդ դիմակով ուխտի գնացողները շրջելու էին Անահիտի արձանի շուրջը և զոհաբերություններ էին կատարելու: Դրա օգտին է խոսում այն ծիսակատարությունը, որ տեղի էր ունենում Վայքում, հարսանիքի ժամանակ. հարսնառին դիմավորող պատանին ոսկրե կախիկներով և ցուլի պոզերով զարդարված՝ կատակներ էր անում: Հետագայում էր, որ անահտական այս ցուլի եղջյուրներով բրմական-կախարդական ծիսակատարությունը խաղի ու կատակի էր վերածվել³¹⁰: Եվ միայն այն բանից հետո, երբ քրիստոնեության բռնության ներքո անհնարին էր շարունակել հեթանոսական պտղաբերական ծիսակատարությունը, երբեմնի եղջյուրավոր վարսակալը վերածվեց ծպտյալ գլխագարդի: Նույնիսկ վարդի ծաղկագարդ ասեղնագործությունն էլ հիշեցնում է սրբազան Եփրատի ափերին տարածված անահտական զոհերի նախիրների ծաղկավետ մարգագետինները:

Աղջիկների և նորատի հարսների կողմից օգտագործվող **Ֆասն** ու **ծուպը** նույնպես Անահիտի պաշտամունքի հետ են կապված: Մանուշակագույն մետաքսե

309 **Վարդ** գլխագարդը Կարնո որոշ խոսվածքներում կրում էր նաև **թանթանա** անունը, որը արաբերենում շուք, մեծություն, մեծ շքեղություն, փառավորություն, պերճ հանդիսավորություն իմաստներն ունի (տես **Հր. Աճառյան**, Թուրքերենե փոխառյալ բառեր հայերենի մեջ, Մոսկվա-Վաղարշապատ, 1902, էջ 118: **Հ. Պողաճյան**, Համառոտ բառարան տաճկերեն-հայերեն, Կ. Պոլիս, 1858, էջ 187):

(Եթե բանիմուն ու վաստակաշատ գիտնականը, մի հրաշքով հետ գնար իր իսկ շեշտած նախաքրիստոնեական ժամանակները, երբ կարնոհայերը **վարդ** գլխագարդին իրապես **թանթանա** էին ասում և, դարձյալ մի հրաշքով, ճշտեր ու ճշգրտեր այդ բառի նախիմաստը, այնժամ կրնալուներ նաև, թե որքան մոտավոր ու խղճով են արաբերենի՝ տվյալ բառիմաստի թարգմանություն-մեկնություն վկայումները: Եվ միգուցե մեծահամբավ Աճառյանն էլ տվյալ դեպքում արաբերենին անդրադառնար նշյալ առումով միայն: Կազմողի ծանոթագրումը՝ Ռ. Կ.):

310 Տես մեր «Հայ ժողովրդական խաղերի» 1-ին գրքի (1963թ.) 258 էջը:

հակայական այս ծուպը ոչ այլ ինչ էր, քան թե անահտական գոհի՝ ցուլի կամ ձիու պոչի խորհրդանշանը: Պտղաբերության հետ էին աղերսվում նաև գոգնոցի, բաճկոնի, կանանց գուլպաների, կրծկալի ասեղնագործված գոտու, նաև այլ իրերի վրայի կենաց ծառերն ու նշաձև զարդերը: Խոտորջուրի կնոջ կարմիր գոգնոցի ստորին եզրագարդը մանկան կերպարանք ունի³¹¹: Այդ զարդաձևը կրկնում է այն գույգ մանուկների ձևերը, որոնք քանդակված են Ամահիտ դիցուհու արձանը ներկայացնող մի աղամանի լանջին, մոր գրկում: Այս երկու դեպքերում էլ մանուկները Ամահիտ դիցուհու պարզևներն ենք համարում:

Կարնո կինն առհասարակ տարվա ցուրտ եղանակներին հազարամյակներ շարունակ մահապետական փակ տնային կյանք վարելու հետևանքով իր զգեստի համալիրի մեջ կատարելության հասած վերարկու չի ունեցել:

Ինչպես ցույց են տալիս վերնագգեստի մի քանի տեսակները, մա ունեցել է վերարկուի այն նախատիպը, որ առաջացել է շրջագգեստի հետագա զարգացումից:

Հայտնի է, որ կնոջ շրջագգեստն առհասարակ շրջափակ է: Բայց ահա կային վերնագգեստներ, որոնց առջևամասը լիովին բաց լինելով՝ կանայք դրանք հարկադրված էին հագնել դովրի վրայից՝ լայն գոգնոցի առկայությամբ: Այդպիսիք էին՝ խրխա-ջուպպան, ֆարաջան, փութալին և անթարին: Այդ վերնագգեստները կանանց վերարկուների նախատիպերն էին Բարձր Հայքում և պատմական Հայաստանի բոլոր նահանգներում:

Մասնավորապես Ջավախքի հիշյալ վերնագգեստները վերարկուի նախատիպերն էին, որոնց օգտին են խոսում նաև թանձր կտորների և շալեղենի ընտրությունը, դրանց արտակարգ երկար և աստառն լինելը, և թանձր գոգնոցը: Վերարկուի նախատիպեր, որոնց ձևի ու գույների պահպանումով, ամռան սեզոնի համար կարվում էին շրջագգեստի տեղ ծառայող անաստառ, բարակ կտորներից ջուպպաներ, ֆարաջաններ ու անթարիներ՝ կտորից կարված գոգնոցներով:

Այժմ փորձենք համառոտ ուրվագծել Մշո տարազի համալիրները, որոնք մեզ են հասել ազգագրական նկարագրությունների, գեղանկարչության և լուսանկարչության միջոցով: Միայն այդ նյութերով է, որ մենք պիտի ցույց տանք, թե ինչպիսին էր Մշո գավառներից Ջավախք գաղթած հայոց փոքրամասնության տարազը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի սկզբներին, որովհետև նրանց զգեստները նոր հայրենիքում ոչ ոք չի նկարագրել, և դրանց նմուշները թանգարաններում չկան:

311 Տես «Կարնո կանանց 19-րդ դարի և 20-րդ դարի սկզբի տարազների համալիրներ», §-4:

***Մշո տղամարդկանց տարազների համալիրները 19-րդ դարի երկրորդ կեսին
և 20-րդ դարի սկզբին:***

- ✳ Մուշ քաղաքի երիտասարդների տարազի համալիրներ՝ կազմված լայն աղով շալե շալվարներից, ելակներից և մահուդե սալթանբաճկոններից, շալե գոտիներից ու փուշի փաթաթած գլակներից³¹²:
- ✳ Միջին տարիքի տղամարդու առօրյա տարազի համալիր՝ կազմված շալե լայն շալվարից, չթից կամ մանուսայից կտրված իշլիկից, սրա վրա կապվող շալե լայն գոտուց, այծի չուռից (բրդից) գործած մագոտ կտորից կարված ապայից (քեզախիկ) և փուշի փաթաթած քոլոսից³¹³:
- ✳ Խնուսցի միջին տարիքի տղամարդու տարազի համալիր՝ կազմված շալե գլավոր լայնափող շալվարից, մանուսայից կարված իշլիկից, սրա վրա կապված շալե լայն գոտուց, անթև բաճկոնակ-ապայից և փուշի փաթաթած քոլոսից³¹⁴:
- ✳ Տարեց գյուղապետի տարազի համալիր՝ բաղկացած Կարինին հատուկ շալե շալվարից, թևավոր իշլիկից, սրա վրա կապվող գլավոր շալե լայն գոտուց, շալե թիկնոց-վերարկուից և փուշի փաթաթած քոլոսից³¹⁵:
- ✳ Ծերունու տարազի համալիր՝ բաղկացած կապույտ, լայնափող շալվարից, կապույտ իշլիկից, սրա վրա կապված շալե կարմիր գոտուց, այծի չուռի գործվածքից կարված ապայից և փուշի փաթաթած քոլոսից³¹⁶:

***Մշո կանանց տարազների համալիրները 19-րդ դարի 2-րդ կեսին և 20-րդ
դարի սկզբներին:***

- ✳ Աղջկա տոնական տարազի համալիր՝ կազմված դեղին ֆոնով գլավոր կտորե փեշից, վարդագույն կտորից կարված բաճկոնակ-վերնաշապիկից, սրա և փեշի վրա փաթաթված գոտուց և գույնզգույն լաչակից³¹⁷:
- ✳ Երիտասարդ կնոջ տոնական տարազի համալիր՝ կազմված անթարի շրջագեղատից, կտավե գոգնոցից, գլավոր շալե լայն գոտուց, գլխաշորից և վզնոցից³¹⁸: Այս հագուստը, ինչպես իրավացիորեն դիտել է Ա. Պատրիկը, կրում է Բարձր Հայքի կանանց տարազի ազդեցությունը:

312 Տե՛ս Ա. Պատրիկ, էջ 37 և տախ. 46: Օգտվել է «Փարոս Հայաստանին 1881, թիվ 4-ից:

313 Ե. Լալայան, Մուշ-Տարոն (ԱՀ, 26, էջ 152):

314 Նկար Ս. Խաչատրյանի. տես Ա. Պատրիկ, էջ 41, տախտակ 62, նկար 5:

315 Հ. Ֆ. Պ. Լինչ, Հայաստան, հ. Բ, էջ 188 և Ա. Պատրիկ, էջ 38, տախ. 49-3:

316 Նկար Վ. Սուրենյանցի. տես Ա. Պատրիկ, էջ 41, տախ. 62, նկ. 2:

317 Նկար Վ. Սուրենյանցի. տես Ա. Պատրիկ, էջ 41, տախ. 62, նկ. 3:

318 Հ. Ֆ. Պ. Լինչ, նշվ. աշխ., էջ 188 և Ա. Պատրիկ, էջ 38, տախ. 49-2:

✳ Միջին տարիքի կնոջ տոնական տարագի համալիր՝ կազմված գոլավոր փեշի վրա հագնվող, կողքերին ճեղքվածքներ (չաքեր) ունեցող անթարուց. (որ իրոք համապատասխանում է Բարձր Հայքի փութալիին) և կտավե գոգ-նոցից ու կարմիր գլխաշորից³¹⁹:

Բ. Նյութեր գյուղական զգեստների սեռատարիքային առանձնահատկությունների վերաբերյալ

Ներկեր: Մինչև քիմիական տարբեր ներկերի տարածումը Ջավախքի հայերը հիմնականում օգտագործել են բնական ներկեր, որոնք էլ ստացվում էին բույսերից, բուսարմատներից, քարաքոսից, նաև այլ նյութերից: Բնական ներկերի օգտագործումը շարունակվեց մինչև 1940-ական թվականները, իսկ այնուհետև լայն կիրառում ստացան քիմիական ներկերը:

1920-1930-ական թվականներին տարածված գույներն էին՝ մուգ կարմիրը, վառ կարմիրը, բաց կարմիրը, մանուշակագույնը, մուգ կապույտը, բաց կապույտը, մուգ կանաչը, բաց կանաչը, մուգ դեղինը, բաց դեղինը, մարնջագույնը, սևը և ճերմակը: Այս բոլոր գույներն էլ, եթե պատրաստվում էին բնական նյութերից, չէին խումանում, մինչդեռ քիմիական ներկերի գույները միևնույն կլիմայական պայմաններում այսօր էլ արագորեն խումանում են:

Բնական ներկեր ստանալու եղանակները Ջավախքում ժամանակին չեն նկարագրվել, և դրանց զգալի մասը մոռացվել է:

Այստեղ կներկայացնենք Ջավախքի բնական ներկերի նյութերը և նրանցից ներկեր ստանալու եղանակները, որ գրի ենք առել դեռևս 1944 թվականին:

Փոթորից սև ներկ: Փոթորի ցողունը քառակող է, ծաղիկները՝ մուգ կապտագույն, մանր և առատ: Սրա հասունանալուց և ծաղկաթափ լինելուց առաջ արմատով կամ միայն ցողունը քաղում էին, մեծ պղնձամանով եռացնում ջրում մինչև գույնը տալը: Խաշված փոթորը քամում և թափում էին, իսկ ներկաջուրը լցնում ծափի, կճուճի կամ կաթսայի մեջ, այնտեղ զցում ժանգոտ երկաթներ, դնում տաք թոնրի շուրթին՝ մինչև **թթվելը**: Այս գործողությունը կոչվում է **դոռթնել**, որ դարձյալ նշանակում է **թթվեցնել**:

Թթված լինելը որոշվում էր երեսին հավաքված սպիտակավուն բորբոսից, որն առաջանում էր 8-10 օրում: Թթվելուց հետո երկաթները հանում և ներկաջուրը դնում էին թոնրին, տաքացնում. եռալուց առաջ ներկելիք շալը կամ շալե հագուստը զցում էին մեջը, քեթև եռացնում և ետ առնում կրակից: Շալը կամ շորը միջին՝ ներկաջուրը մնում էր 24 ժամ, ապա հանվում էր, քամվում, դրսում փռվում, չորացվում: Չորանալուց հետո ներկվածը պաղ ջրով լվանում էին, նորից չորացնում և գործածում:

319 Նկար Լանսերեի. տես Ա. Պատրիկ, էջ 41, տախ. 62, նկ. 1: Մշո ամեն տեսակ զգեստների մանրամասն նկարագրությունները, որոնք մեր նպատակի մեջ չեն մտնում, տես Բենսե, Բուլանքիս կամ Հարթ գավառ (ԱՀ, 5, էջ 45-48) և Ե. Լալայան, Մուշ-Տարոն (ԱՀ, 26, էջ 149-155):

Տվալուկի արմատից կարմիր ներկ: Այս բույսը կլոր ու մեծ տերևներ ունի և երկար կոթուն, որը մեծ մասամբ նման է ավելուկի: Արմատը թարմ-թարմ կամ չորացնելուց հետո խաշում էին ջրում, քրքրվելուց հետո դրանք հեռացնում էին և թելը կամ շալը մտցնում մեջը, եռացնում 20-25 րոպե: Երբ ներկը բռնում էր, որևէ թթվի ջրից 2-3 բաժակ և մի բուռ աղ էին լցնում, որ ներկը գույնը չթափեր, կայունանար: Այնուհետև ներկվածը պաղեցնում և պաղ ջրով մաքրաջրում էին ու փռում չորանալու: Ստացվում էր մուգ կարմիր գույնի թել կամ շալ:

Սոխի կճեպից կարմրավուն ներկ: Հավաքում էին մեծ քանակությամբ սոխի կճեպ և ջրում խաշում էին մինչև գույն տալը: Դրանից հետո շալը կամ շալե շորը մտցնում էին մեջը և դարձյալ եփում, մինչև ներկվելը: Ապա պաղեցնում էին, ներկվածը քամում, չորացնում և մտցնում կովի մեզի մեջ, թողնում 1-1,5 ժամ: Անասունի մեզը գույնը մզացնում և կայունացնում է: Սրա միջից հանելուց հետո չորացնում էին, պաղ ջրով լվանում: Ստացված գույնը հենց սոխի կճեպի գույնին էր նման, որոշ չափով նույնիսկ մուգ:

Սոխի կճեպից և ավելուկի արմատից կարմրավուն ներկ: Սոխի կճեպը և ավելուկի արմատը միասին ջրով եփում էին մինչև գույնեղը տալը: Արմատը պետք է քայքայվեր: Դրանից հետո կճեպն ու արմատը հանում էին և շալը ներկում: (Ներկելու գործողությունը նույնն էր, ինչ սոխի կճեպով ներկելը): Գույնը նույնպես նման էր սոխի կճեպի ներկի գույնին, բայց ավելի մուգ:

Ավելուկի արմատից կարմրավուն ներկ: Ավելուկի արմատը հավաքում, կտրատում և չորացնում էին, ջրով եփում այնքան ժամանակ, մինչև որ գույնը տար: Քայքայված արմատը ներկաջրից հեռացնում, շալը մտցնում էին վերջինիս մեջ և կրկին եռացնում, մինչև գույնը բռնելը: Եռքից հետ էին առնում, ներկաջուրը պաղեցնում էին, շալը քամում, չորացնում ու դնում անասունի մեզի մեջ, պահում 1-1,5 ժամ: Ապա մեզի միջից հանում, չորացնում էին, պաղ ջրով մաքրաջրում, նորից չորացնում: Ստացվում էր սոխի կճեպից ստացված կարմրավուն գույնի նման ներկվածք:

Քարաքոսից կարմրավուն ներկ: Սա այն քարաքոսն է, որն ունի լայն տերևներ և որը հավաքում են դանակով քերելով: Ներկելիք բրդե թելը, շորը կամ թիկնոցը և կամ էլ գործած շալը քարաքոսի հետ միասին եռացնում էին ջրում: Ամանի մեջ նախապես քարաքոսը և ներկելիքը դարսում էին շերտ առ շերտ, ապա նաև ջուրը լցնում և եռացնում էին մարմանդ կրակի վրա: Գույնը բռնելուց հետո պաղեցնում էին, քամում, չորացնում: Եթե գույնը լավ չէր մզանում, ներկելիքը դնում էին տավարի մեզի մեջ վերևում նկարագրված ձևով: Ստացվում էր սոխի կճեպի ներկի գույն:

Բոբու ծաղկից դեղին ներկ: Բոբին 1-1,3 մետր բարձրության սնամեջ բազմաճյուղ բույս է՝ դեղին ծաղիկներով: Ծաղիկը հավաքում և, չորացնելուց հետո, ցանկացած ժամանակ ջրով եռացնում էին այնքան, մինչև գույն տար: Ապա ներկաջրի մեջ էին

մտցնում ներկելիք բրդաթելը կամ գործած շալը: Վերջինս «մի բերան» եռացնելուց հետո հետ առնում, պաղեցնում էին, քամում, չորացնում, պաղ ջրով մաքրաջրում և նորից չորացնում էին: Ստացվում էր բոբու ծաղկի գույնի բաց դեղին ներկվածք³²⁰:

Իշակաթնուկից դեղին ներկ: Իշակաթնուկի ցողունը չորացնում էին և եփում, դնում հովացած թոնրի մեջ, ներկելիք բրդաթելը կամ շալը գցում մեջը: Գույնը հավասար բռնելու համար ներկվող զանգվածը երեք անգամ խառնում էին: Հաջորդ օրը ամանը այլևս թոնրից հանում, ներկվածը քամում, չորացնում և ապա դնում էին կովի մեզի մեջ ու պահում 24 ժամ: Այստեղից հանում էին, չորացնում և մաքրաջրում: Ստացվում էր դեղին գույն:

Մասուրի արմատից լիմոնագույն ներկ: Մասուրի արմատը հանում, չորացնում և եփում էին մինչև հրըրզելը: Դրանից հետո բրդաթելը կամ շալը արդեն գցում էին ներկամանը և դնում հովացած թոնրի մեջ՝ եռալու: Եռում էր և թոնրի մեջ մնում մինչև հաջորդ առավոտ: Հետո հանում էին, ներկվածը քամում, չորացնում և դնում կովի մեզի մեջ, պահում 24 ժամ: Ապա հանում էին այստեղից, չորացնում ու մաքրաջրում էին պաղ ջրով: Ստացվում էր մուգ լիմոնագույն ներկվածք:

Գաղձից կարմրավուն ներկ: Վայրի դաղձը չորացնում էին և ապա եփում: Ներկելիքը մտցնում էին մեջը և նորից դնում թոնրի մեջ՝ եռալու: Հաջորդ առավոտ ներկվածը հանում և քամում էին, չորացնում, դնում կովի մեզի մեջ. մեկ օրից հետո մեզից հանում, չորացնում էին, մաքրաջրում: Ստացվում էր կարմրավուն ներկվածք:

Մայասիի արմատից շագանակագույն ներկ: Այս արմատը եփում էին մի շաբաթ, որը ամեն օր մի նոր գույն էր տալիս. վերջին օրվանը շագանակագույնն էր: Գոլորշիացող ջրի վրա նոր ջուր էին ավելացնում: Բրդաթելը մտցնում էին մեջը և դնում թոնրի մեջ, եռացնում 24 ժամ: Ընդ որում, պետք է եռար հանդարտ: Ժամանակ առ ժամանակ ներկվող զանգվածը խառնում էին, որպեսզի ներկվեր հավասար չափով: Գույնը թույլ լինելիս, հաջորդ օրն էլ դնում էին թոնրի մեջ, ապա հանում թելերը, դնում կովի մեզի մեջ, պահում 24 ժամ: Այստեղից հանած թելերը չորացնում էին, մաքրաջրում և նորից չորացնում:

Ավելուկից քիմոնի գույնի ներկ: Չորացած ավելուկը խաշում էին, քամում և կանաչը թափում: Ներկաջուրը նախ թթվեցնում էին թոնրի մոտ 2-3 օր: Ապա «մի բերան» եփում էին և եռալու ժամանակ մեջը գցում ձեռնաչափ թարմ կամ չոր տարթ, կրակից ամանը հետ էին առնում, ներկելիքը գցում մեջը, դնում հովացած թոնրի մեջ, ուր և պահում էին 24 ժամ, ապա հանում էին, ներկվածը քամում, չորացնում, դնում կովի մեզի մեջ, պահում ևս 24 ժամ: Ինչպես եռացնելիս, մեզի մեջ գտնվելիս էլ երբեմն խառնում էին ներկվող զանգվածը, որ հավասար ներկվեր («խամ ու խեղ

320 Այս ներկվածքը եթե երկրորդ անգամ ներկվեր քիմիական կանաչ գույնի ներկով, կստացվեր վառ կանաչ գույն:

չմնար»): Ապա մեզից հանում էին, չորացնում, մաքրաջրում, նորից չորացնում:

Ստացվում էր քիմոնի գույն³²¹:

Որոշ գույների հետ ծանոթանալուց հետո, այժմ մենք անդրադառնանք Ջավախքի հայոց զգեստների ու զարդարվեստի հարցերին՝ հիմք ընդունելով մեր գրառումները և այն տվյալները, որ թռուցիկ կերպով մեզ են ներկայացնում ազգագրական մամուլը և թանգարանները: Առկա նյութերը մենք ներկայացնում ենք ըստ հասակային դասերի, որպեսզի միանգամայն հստակ երևան յուրաքանչյուր սեռի հագուստների աստիճանական անցումները, նաև գաղափարական ու գործնական պահանջներին բավարարելու հանգամանքները: Դրան մեծապես կնպաստի մանկական զգեստներով ուսումնասիրություն սկսելը և ծերերի զգեստներով ավարտելը:

ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ԱՐԱԿԱՆ ՄԵՌԻ ԶԳԵՍՏՆԵՐ

Տղամանուկների զգեստներ: Այստեղ հաշվի են առնվում 1-11 տարեկան տղամանուկները և նրանց զգեստները: Զգեստներ, որոնք Ջավախքի սահմաններում ունեցած ընդհանրությունների մեջ, այնուամենայնիվ, որոշ տարբերություններ էլ ունեին: Մեզ հասած տվյալները վերաբերում են 19-րդ դարի վերջերին և 20-դարի առաջին կեսին:

Շապիկ հագցնում էին մեկ տարեկանից սկսած: Կարում էին միտկալից, չթից և մնան փափուկ կտորներից: **Վարտիքն** այս տարիքում բացառված էր:

Տաբատ (շավար) կարվում էր մուգ գունավոր կտորներից: Ցածի գյուղերում 3-4 տարեկանի շավարը **չաթալ շավար** էր կոչվում, որովհետև տակի մասն ամբողջովին ճեղքված ու եզրակարված էր, որպեսզի հարկավորության դեպքում երեխան անհարմարություններ չունենար նստելու և բնական կարիքները արագ հոգալու առումով: Վերին գյուղերում 4-6 տարեկաններից քչերն էին, որ առջևը ծակ շավար էին հագնում: Բնորոշը փակ շավարն էր: Մանկական շավարը կոճակավոր էր:

Վերնաշապիկը (բլուզ, փոյքա) կարվում էր բամբակե կտորից, չթից և գունավոր

321 Քիմոն կոչվածը հավանորեն **լիմոնի** գունն էր լինելու:

Հարգելի գիտնականը, որքանով որ գիտե, ծանոթ է չորացած ավելուկից ստացվող այդ ներիկի գույնը, անշուշտ, գոնե մոտավոր չափով, ճիշտ է իր ենթադրության մեջ, սակայն, համոզված եմ, որ ճշգրիտ չէ բառի «թաքցրած» ստուգաբանական իմաստի և նշանակության առումով: Բառը, որքան էլ զարմանալի է, որևիցե բառարանում արտացոլված չէ (բացառությամբ թերևս բարբառագիտական բառարանների), Հր. Աճառյանը նշում է **Քիմե** մերձավոր ձևը՝ անծանոթ բույս պարզաբանումով, որը «Հայբուսակում» է միայն առկա (§ 3194): Տեղին չհամարելով բառի ստուգաբանական խնդիրների մեջ մտնելը՝ վկայեմ միայն, որ ցորնագույն-մարմնագույն է քիմոնագույնը, իր բաց և մուգ երանգների մեջ, որում հանդիպում են նաև կիտրոնագույնի բոլոր երանգ-նրբերանգները: Ելնելով զուտ բառի «պարտադրանքից»՝ թերևս սոսկ նկատեմ, որ ցորնագույն է նաև մարդու արևահար դեմքը՝ բնակլիմայական կոնկրետ պայմաններում որոշակիորեն մերձենալով մույնամաղով կիտրոնագույնի տարբեր երանգներին, ինչը, կարծում եմ, պիտի որ չհակասի բառի նախիմաստին: (Կազմողի ծանոթագրումը՝ Ռ. Ղ.):

կտորներից՝ աստառով հանդերձ: Երբեմն շալվարն ու վերնաշապիկը կցվում էին: Վերնաշապիկն օձիքով էր՝ 1 կոճակով: Այն հագնում էին շապիկի վրայից՝ փեշերը շալվարի մեջ դնելով:

Արխըլըղը (արխըլուղ) մուգ գունավոր կտորներից՝ քիկունքն աստառով: Մեջքը փոթերով էր, փեշերը՝ լայն: Առջևը բաց էր: Օձիքը՝ նեղ՝ մեկ չափռաստով: Կրծքամասը կոճկվում էր: Հագնում էին բլուզի վրայից: Այն նախատեսվում էր 6-7 տարեկանների համար:

Պիչակը կարվում էր սպիտակ կամ սև ու կապույտ ներկած շալից: Ընտրում էին մաս բնական սև ու շագանակագույն թելերից գործած շալից: Առջևը բաց էր: Ուներ կանգուն օձիք՝ մեկ կոճակով կամ առանց դրա: Կուրծքը կոճակավոր էր: Ստորին մասերում ուներ երկու գրպան: Այն հագնում էին՝ հիմնականում տաք ժամանակ՝ վերնաշապիկի և ցուրտ եղանակներին՝ արխալուղի վրայից:

Պիչակը շատ վայրերում սերթուկ անումն էր կրում: Երկու անուններն էլ ռուսերենից էին, թեև զգեստը բուն հայկական բաճկոն էր:

Ագանեկիք: Գուլպաները և ոտնամանները պատրաստվում էին տեղում: Միայն ունևորները կարողանում էին գնել քաղաքային կոշիկներ:

Մանկական գուլպաները գործում էին գարնանային փափուկ բրդից: Գույներն էին՝ ճերմակը, սևը, բնական կարմիրը և սրանցից սպիտակի ֆոնի վրա՝ հորիզոնական սև գոլերը: Ոմանք կարմիր ու կապույտ մեկտակ թելերը իրար հետ երկտակում, ոլորում և ստանում էին խատուտիկ թել, որից և գործում էին գուլպա 4-5 տարեկան երեխաների համար: Գուլպայի վիզը, որ կիպ նստելու հատկություն ուներ, գործվում էր թարս ու շիտակ ձևով³²²:

Մանկական գուլպաների վրա, տան մեջ, **մասեր** էին հագցնում, որոնք գործվում էին սև, կարմիր և շագանակագույն թելերից:

Մասերի վրայից հագնում էին **փոփոլները**, որոնց տակը կաշվից և երեսը մորթուց կարում էին օտնըման կարող տեղական վարպետները: Այսպիսի փոփոլները հագցնում էին 1-3 տարեկան տղաներին: Նրանցից մեծերի համար կարում էին հասկարով փափուկ, իսկ չուներների համար՝ կոշտ կաշվից տրեխներ:

Գլխարկներ: Անցյալում մանուկների գլխարկները մեծ մասամբ ազգային էին:

Ղափուղը և արախչինը³²³ բնորոշ էին մինչև 19-րդ դարի վերջերը: Ղափուղի

322 Ծառգարդարին «Նշանած աղջկա փոքրիկ տեգրերը մի կամ երկու ապասի (20 կ.) առած գնում են հարսի տունը: Հարսը լվանում է այս տեգրիկի...ոտները և նոր գուլպա հագցնում»։ (Ե. Լալայան, Ջավախք, ԱՀ, 1, էջ 269):

323 Ե. Լալայանի հաղորդմամբ, Ծառգարդարին հարսնացուին տոնական այցի գնացող փոքրիկ տեգրը, որը 20-40 կոպեկ դրամ մվեր էր տանում, փոխմվեր էր ստանում արախչին: (ԱՀ, 1, էջ 269): Նույն հեղինակի հավաստմամբ, նշանդրերի ժամանակ տղայի տնից աղջկա տունը տարվող մվերների հետ լինում էին մաս արախչինի համար 1 արշին փաթուխա: (ԱՀ, 1, էջ 238):

մնացուկները պահպանվում են մաս այժմ՝ օրորոցային երեխաների համար (դավու-
ղի նկարագիրը տես աղջիկների զգեստների բաժնում): Արախչինն ուներ գլորավուն
գագաթ, կարվում էր վառ գույնի կտորից և ասեղնագործվում էր (նկարագիրը տես
պատանեկան զգեստների բաժնում):

19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբներին արախչիններին փոխարինեց
վրացական թաղիքե **քուղի** անունով տափակ ու ծանծաղ գլխարկը, որին տալիս էին
քաչա անունը:

Չեռնոցները, որ գործածվում էին ցուրտ եղանակին, հագցնում էին 3-4 տարեկան
դառնալուց սկսած: Գործում էին տֆտիկից և բրդաթելից: Ընտրում էին սպիտակ,
կարմիր ներկած, սև, բնական կարմրավուն գույները: Մանուկների համար բնորոշ
էին մեկմատմանի ձեռնոցը: Մեկմատմանի ձեռնոցները ոմանք հյուսում էին հորի-
զոնական գոլերով՝ սև ֆոնի վրա: Դրանք տեղ-տեղ զարդարվում էին մեխակ կոչված
զարդանախշերով:

Երեսնոցը հարկ եղած դեպքում գործում էին տֆտիկից:

Մարմնի հարդարումն սկսվում էր ծնված օրից: Նորածնին անմիջապես աղելով
կոփում էին: Լողացումը միշտ կատարվում էր մարմնամարզական ձևերի կիրառ-
մամբ: Օրորոցային և գրկային շրջանում մանուկը ենթարկվում էր որոշ շարժումնե-
րի, այդ թվում՝ կախված խաղալիքներով խաղալուն: Այն երեխաները, որոնք մա-
խախտատունով պիտի սրբերին ներկայացվեին 7 տարեկան հասակում, մազերը
չէին խուզում: Իսկ այդպիսիք հարդարվում ու զարդարվում էին: Երբ տղան արդեն
ինքնուրույն քայլել էր սովորում, մազերը մկրատով խուզվում, մերկացվում էին: 5-6
տարեկան դառնալիս հոգետան վրա մազերի խոպոպ էին թողնում: 10 տարեկան
տղամանուկի աջ ականջը ծակում էին և կախում **մանգիշ օղ**³²⁴:

Տղամանուկները, 9-11 տարեկան հասակում գառնարած դառնալով, եղունգները
և ափերը ներկում էին քարաքոսով կամ **կարմիր քարի ջրով** բացված փոշով: Մի սո-
վորություն, որ մեզ էր հասել խոր նախնադարից:

Պատանի տղաների զգեստներ: Այս դասի մեջ մտնում են 12-21 տարեկան
տղաների զգեստներ, որոնք մանկական հագուստներից տարբեր ձևերի հետ ունեն
մաս ընդհանրություններ:

Շապիկը բոլորի համար էլ կարվում էր ամիրկայից, որի կրծքի բացվածքը և նեղ
օձիքը կոճկվում էին մեկական կոճակով:

Վարտիք հագնում էին 14-15 տարեկանից սկսած: Վարտիքը մույնպես կոճա-
կավոր էր, ինչպես շալվարը:

Իշլիկը հագնում էին ունեւորների պատանիները շապիկի վրա, ցուրտ եղանակ-

324 **Մանգիշ** բառը հավանորեն ծագում է արաբերեն մեմգուշ՝ նկարյալ բառից, այսինքն՝ քանդա-
կազարդված: Մանգիշ օղը ստորին մասում եռանկյունաձև ծակ ուներ: Այն ընդունող մանուկն
իր հետ հասցնում էր մինչև ծերություն:

ներին: Իշխիլը անթև էր, կարվում էր գունավոր կտորներից: Սրա վրայից էլ հագնում էին վերնաշապիկը:

Վերնաշապիկը կարվում էր բամբակե գործվածքից (բամբազյա), չփից և այլն: Լայն օձիքը և կուրծքը կոճակով էին: Միագույն վերնաշապիկը ոմանք զարդարում էին գունավոր թելերի նախշերով: Այդ զարդերի տարրերից էին՝ բալը, վարդը, կակաչը և այլ ծաղիկներ: Կրծքի բացվածքը երբեմն շեղ էր լինում: Թեզանիքներն ունենում էին մեկական կամ երկուական կոճակ: Լինելով ջահելության ցայտուն նշան-խորհրդանիշներից՝ բլուզն արտացոլում է գտել ժողովրդական սիրերգերի մեջ:

Շալվարը կոճակավոր էր: Այն ունևորները կարում էին սև ու շագանակագույն շալերից, իսկ աղքատ խավերը՝ մոխրագույն կամ մույնիսկ սպիտակ շալից: Հարուստները մաս կտորից կարված շալվար էին հագնում, որը, քաղաքի օրինակով, հագնում էին մույն գույնի արխալուղի հետ, ինչը մաս տոնական էր համարվում:

Արխալուղը պատրաստվում էր ծաղկազարդ ֆանելից, սև ու կապույտ կտորներից: Ուներ մեղ և չկոճկվող օձիք: Մեջքը սեղմվում էր փոթերով, փեշերը լայն էին և փռվում էին կոճքի վրա: Կուրծքը կոճկվում էր չափաստներով: Եզրերը և թևաբերանները տրեգավոր էին: Կրծքի երկու եզրամասերը զարդարվում էին մույն գույնի թելի կեռմանաձև թակալկարով:

Գոտին կապվում էր արխալուղի վրայից: Ոմանք, 18-20 տարեկան դառնալիս, ունենում էին արծաթե ոսկեգօծ գոտի: Ուրիշները դրա փոխարեն ունենում էին գնովի կաշվե գոտիներ, որոնցից կախում էին փոկե կախիկ՝ դանակը կախելու և շալվարի գրպանը դնելու համար: Որոշ գոտիներ ունենում էին արծաթե կամ վարշադե զարդակոճակներ և կախիկներ աջ ու ձախ կողքերին³²⁵:

Բաճկոնը, որ տեղ-տեղ սերթուկ կամ պիչակ է վերանվանվել, կարվում էր սև, կարմրավուն և մոխրագույն շալերից: Առջևն ամբողջապես բաց էր, և կրծքամասը կոճկվում էր կոճակներով: Ունենում էր 2 կամ 4 գրպան: Կարում էին հմուտ կանայք, իսկ 1920-ական թվականներից սկսած՝ գյուղական դերձակները: Գրպանները

325 Գոտու գեղեցկությանը կարևոր տեղ էր տրվում, որովհետև մինչև 19-րդ դարի կեսերը պահպանված շալե ընտիր ու զարդարուն գոտին պատանիների կտրիճության նշանն է եղել ոչ միայն Ջավախքում ու Կարինում, այլև ողջ պատմական Հայաստանում: Կտրիճի սիմվոլիկ նշաններից էր ձին, հրեղեն մծուկը, որը մույնիսկ տիրոջ հուղարկավորության ժամանակ էլ տարվում էր գերեզմանոց: Ահա այս առումով ուշագրավ է հեքիաթում այն հանելուկը, թե ինչն է, որ հորս հեծա, մորս հագա և ինձ կապեցի: Նժույզը հորական ժառանգությունն է, որ հեծնում է կտրիճը, մորը հագնելը խորհրդանշում է մորական օժիտի հետ եկած ժառանգությունը, որ հարսը բերում էր իր զավակներին հագցնելու միտումով: Իսկ գոտին կտրիճի սեփականն է, նրա ինքնուրույնացման խորհրդանշանը: Մենք ունենք **գոտեմարտիկ** տերմինը, որն ամբողջապես վերաբերում է կտրիճին: Սա այն գոտուց է ծագում, որը կապվում էր կտրիճի մերկ մեջքին՝ նրանից կառչելու համար: Ամենայն հավանականությամբ այս կաշվե գոտին հնագույն ժամանակներում ունեցել է մաս կրոնական սրբազան նշանակություն, որպես մենամարտության հաջողության նշան: Գոտին բռնելուց են ծագել **գոտեմարտ**, **գոտեմարտիկ** և **գոտեմարտություն** ձևերը:

վերադիր էին, որպիսի ձևը հայկական բաճկոնի վրա է ավելացել քաղաքայինի ազդեցությամբ: Ցուրտ ժամանակ հագնում էին արխալուղի վրայից, ամռանը՝ առանց արխալուղի:

Չուխան պատանիները հագնում էին 12-13 տարեկան հասակից: Կարում էին գառան բրդից, մոխրագույն շալից, իսկ ունևորները՝ նաև սպիտակ մահուդից, որը մասրա էր ունենում: Ինչպես մեծերի, պատանիների չուխան էլ կոճակ չէր ունենում: ունևորները սրա վրայից կապում էին կաշվե կախիկավոր գոտի՝ փոքրիկ դաշույն-ներով հանդերձ:

Չուխան փոխ է առնված չերքեզներից՝ Վրաստանի միջնորդությամբ:

Գլխարկները մի քանիսն էին՝ ազգային և ոչ ազգային: Ազգայինը, որ հատուկ էր պատանիներին, **արախչին** էր: Դրա վերապրուկները Փոքր Խանչալլում պահպանվել էին մինչև 1880-ական թվականները: Այն գլանաձև էր՝ կտրավուն գագաթով: Այստեղ արախչինը կարում ու զարդարում էին աղջիկները և դրանից մի քանիսը դնում օժիտի մեջ, փեսացուների տան պատանիներին նվիրելու համար: Կտավե հիմքի վրա գույնզգույն թելերով զարդեր էին ասեղնագործում:

Արախչին գուգահեռ գործածվող սուր կոնաձև **փափաղը** հատուկ էր նաև ամուսնացած երիտասարդներին, բայց այն առավելապես պատանեկան էր: Պատանի հովիվները սիրում էին գործածել սպիտակ և երկար բուրդ ունեցող մորթուց կարած այդ գդակը³²⁶:

Այս գլխարկը ազգային էր, նաև միանգամայն հարմար լեռնային-ամառանոցային կենցաղին, ինչպես և ձմռանը: Դրա տեսակները կարվում էին նաև կարմրավուն ոչխարենուց: Պատահում էին նաև սև-սպիտակ խատուտիկ գլխարկներ: Բոլոր դեպքերում պատանեկան մորթե գլխարկը պահպանում էր կոնաձևությունը:

Պատանիները, երիտասարդները և միջին տարիքի տղամարդիկ ամռանը գործածում էին վրացական **քուդին՝ քաչա** հորջորջմամբ:

Երեսնոցները տֆտիկից և սպիտակ բրդաթելից էին գործում:

Գուլպաներ: Պատանիների գուլպաները սովորականներից ավելի գեղեցիկ զարդեր էին կրում, սակայն տոնական լինելով՝ աշխատանքի ժամանակ օգտագործում էին սպիտակ գուլպաներ: Վերջիններս հյուսվում էին նաև ոչխարի բնական սպիտակ-շիկավուն բրդաթելից, որի վիզը (ռեզին) գործվում էր **երկու թարս, երկու շիտակ** ձևով:

12-15 տարեկան պատանիների **դոլաբ-դոլաբ** կամ **սրա-սրա** գուլպաները³²⁷

326 Հետագա օրերի ընթացքում պատանին բուրդը ձեղ առ ձեղ ոլորում էր, երկտակ ոլորք տալիս և ծայրը հանգուցում էր:

327 Դոլաբ-դոլաբ կամ սրա-սրա էին նշանակում հորիզոնական գուլերը: Մեր ձեռքի տակ գտնվող այս գուլավոր գուլպաների ֆոնը սպիտակն է: Թաթերի երկարությունը 21, իսկ բլեթինը՝ 15 սմ է: Իսկ 20-21 տարեկանների սպիտակ և այլ գույնի գուլպաների թաթերն ունեն 24, բլեթը՝ 18 սմ

հյուսվում էին սպիտակ և մուգ կապույտ թելերից: Վիզը գործվում էր **երկու թարս, երկու շիտակ** ձևով:

Կային բարդ հյուսվածքով տարբեր գույնի գուլպաներ, որոնք 18-21 տարեկան պատանիների համար միայն տոնական էին և որոնք ամուսնության դեպքում հագնում էին նաև պսակի գնալիս: Աղջիկները փեսացուների համար օժիտի մեջ ունենում էին նաև այդպիսի գուլպաներ: Թեև սրանք պատանեկան էին, որովհետև ծաղկում էին ծաղկող տղաների հետ, բայց այդպիսիք օգտագործում էին նաև ամուսնացած երիտասարդները:

Ուտամանները գերազանցապես տրեխներ էին: Ընդ որում, հարուստ տնտեսություններում շուլակարից բացի, ունենում էին նաև հասկարով կամ բարդ հյուսվածքներով տրեխներ:

Չարդեր: Պատանիները շարունակում կամ 12-15 տարեկան հասակում սկսում էին այլևս ծակել-կրել աջ ականջից կախվող **մանգիչ օղը**: Ունենում էին պղնձե դրամից ինքնաշեն մատանի: Վերնաշապիկի լայն թեզանիքի վրայից կապում էին բազկի փաթաթաններ, որոնք պարզապես պատանեկան ապարանջաններ էին 5-7 սմ լայնությամբ ու զարդարվում էին գունավոր թելերով և ուլունքներով: Կոճկվում էր երկու կոճակով: Հարսնացուներն այս ապարանջանը երբեմն հյուսում էին հելունով, գունավոր թելերից և դնում օժիտի մեջ՝ ազաբ տեգորը նվիրելու համար:

Պատանիներն ունենում էին նաև զարդարուն փաթաթաններ, սրունքներին կապելու համար: Ժողովուրդը հիմնականում գործ էր ածում **տողաղ** անունը³²⁸: Այն գետնագործ շալ էր 13 սմ լայնքով և 150 սմ երկարությամբ, միշտ սև կամ էլ մուգ կապույտ գույնի: Մեկ ծայրն ուներ 15-20 սմ երկարության ծոպաթելեր, որոնք գործվածքի հենքի շարունակությունն էին կազմում: Ծոպավոր ծայրին՝ 10-12 սմ երկարության վրա համամեջ քառակուսի շրջանակներ էին ստեղծում կարմիր, կանաչ և կապույտ գույնի կտորներով՝ իբրև զարդեր: Փաթաթում էին այնպես, որ այդ զարդարուն մասը ոտքի դրսի մասում լիներ: Ծոպերը մտցնում էին փաթաթածի վերևի արանքը՝ մի փունջ կախ գցելով:

Պատանիները այն փաթաթում էին սրունքների բարակ մասերին՝ գուլպաների վրա: Ժամանակի ընթացքում սովորություն դառնալով՝ փաթաթանն օգտագործում էին նաև երիտասարդները և միջին տարիքի տղամարդիկ:

Հովիվ պատանիները սրունքներին քարմանով մանված գունավոր հաստ թելից փաթաթան էին ձևացնում:

Մարմնի զարդարում: Պատանին շարունակում էր հոգետան վրա խոպոպոք թողնել, որի երկարությունը երբեմն հասնում էր մինչև կզակը և սրանով էլ տարբերվում էր մանկակահանից: Իսկ գլխի մյուս մասերն ամբողջությամբ խուզվում էին:

երկարություն:

328 **Տողաղ** բառը քրք. **տօլագ**, **տօլաղ** ձևերից է:

Ձեռքերը: Պատանիները որոշ վայրերում մինչև 20-րդ դարի սկզբները պահպանել էին կոպալով գինվելու սովորությունը՝ արտահագուստի տակ՝ ուսից կախելով: Շատերը դաշույն և դանակ էին ունենում:

Երիտասարդների զգեստներ: Երիտասարդական զգեստներ ենք համարում 22-ից մինչև 35-ն անց տղամարդկանց հագուստները: Այստեղ են հաշվվում մաս նորապսակների զգեստները, որոնք որոշ չափով տարբերվում են պատանեկանից: Ընդ որում, երիտասարդների շարքն անցած պիտի համարել մաս այն պատանիներին, որոնք ամուսնանում էին 21 տարին չլրացած:

Երիտասարդների զգեստներ: 22-25 տարեկան տղամարդկանց շապիկը, որ կարվում էր ամիրկայից, 1-2 սմ լայնության օձիքով էր՝ 1 կոճակով: Կրծքի բացվածքը ևս մեկ կոճակ էր ունենում: Չքափորը, որ շապիկ չէր ունենում, մարմնի վրա ամիրկայից օձիքավոր կրծկալ էր կապում, որը ստորին ծայրերին կապիչներ էր ունենում:

Վարտիքը մինչև 20-րդ դարի սկզբները խոնջանով էր: Կարվում էր ամիրկայից, իսկ ավելի հին ժամանակներում՝ տեղական կտավներից: Փողաբերանները թելերով կամ կոճակով էին: 1910-ական թվականներից հետո երևան են եկել կոճակավոր վարտիքներ: Չքափոր երիտասարդները մինչև 35 տարեկան դառնալը անձնական վարտիք չէին ունենում. մարմնի վրա հագնում էին կոպիտ շալվար: Այդպիսի ընտանիքներն ունենում էին մի-մի ընդհանուր վարտիք, որը հագնում էր հյուր գնացողը:

Իշիկը, որ կարվում էր ամեն տեսակ գունավոր և չիթ կտորներից, անթև էր, աստառով: Այն օգտագործվում էր ցուրտ ժամանակ: Կուրծքը փակվում էր կոճակներով կամ չափառաստներով:

Վերնաշապիկը (բլուզ) կարվում էր կապույտ, մաս այլ մուգ կտորներից: Չքափորները նույնիսկ չթից էլ էին կարում: Օձիքը 2 սմ էր՝ 1 կոճակով, իսկ կրծքի բացվածքը՝ մի քանի կոճակով: Չախ կողմում երբեմն ունենում էր փոքրիկ գրպան, թաշկինակի համար:

Վերնաշապիկը ոմանք հավաքում էին շալվարի մեջ և ուրիշները՝ արձակում նրա վրա և գոտի էին կապում:

Ելակ, որ փայ էր տրվում փեսացուին: Ջարդարված լինելով տրեզով, այն կոչվում էր «կլապիտոնով ելակ»³²⁹:

Շալվարը կարվում էր ոչխարի սև, շագանակագույն և մոխրագույն բրդի շալից: 1920-ական թվականներից առաջ խոնջանավոր էր, հետո՝ կոճակավոր: Այն ուներ գույգ գրպան: Փողքերը, որ ներս էին ծալվում ու թակալվում, դրվում էին գուլպաների մեջ:

Արխալըղը (արխալուղ) կարվում էր սև, շագանակագույն և մոխրագույն շալե-

329 ԱՀ, 1, էջ 243, 256:

րից: Ունեորները պատրաստում էին մասնակցություն: Կոնկվում էր չափազանցություն: Վրայից կապում են կաշվե գոտի: Հագնում էին վերնաշապիկի վրայից:

Բաճկոնը, որը որոշ գյուղերում **պիչակ** էր կոչվում, որոշ գյուղերում էլ՝ **սերթուկ**, կարվում էր սև ու մոխրագույն շալից: Ունեորներին հատուկ էր առաջինը, երկրորդը՝ ունեգուրկ խավն էր հիմնականում հագնում: Ձմռանը հագնում էին արխալղյի վրայից, իսկ ամռանը չէին հագնում:

Պիչակն ունենում էր 2-4 գրպան:

Ինչպես երևում է, այս զգեստը հայկական այն բաճկոնի կատարելագործումն էր քաղաքային ազդեցությամբ, որը արխալղից տարբերվում էր փոքր չունենալով:

Բաճկոնը առավելապես հագնում էին մինչև 30-ը չլրացրած երիտասարդները, այդ թվում մասնորոշակները:

Հովսան հարուստ երիտասարդների համար կարվում էր սև, իսկ չքավորների համար՝ մոխրագույն կամ շագանակագույն շալից: Ունեորները քաղաքի օրինակով կարում էին մասնակցություն³³⁰: Բոլոր դեպքերում չովսան գոտկատեղից վերև թևերը աստառով էին: Երկար թևերաճկները երբեմն հետ էին ծալում, որը ընդունված էր համարել բարձր տրամադրության նշան: Եզրերը զարդարվում էին տրեգով:

Հանդիսության մասնակցից կամ հյուր գնացող երիտասարդները չովսանի վրայից արծաթե գոտի կամ կախիկավոր գոտի էին կապում, որի համալիրը հաճախ լրացնում էր արծաթապատ պատյանով դաշույնը: Այսպես էր զարդարվում մասնորոշակ երիտասարդը:

Գլխարկներ: Երիտասարդների գլխարկները մինչև հեղափոխությունը բավական բազմազան էին: Մինչև 25 տարեկան տղաները պահպանում էին սուր կոնաձև գդակը (փափաղ) և վրացական քողին: Քաղաքի օրինակով նրանք օգտագործում էին մասնակցություն (շապկա), որը կարվում էր Ախալքալաքում: Քսանհինգն անց երիտասարդները նախընտրում և դնում էին **գալիբալի** կոչված գլխարկը:

Երեսուն տարին լրացրած երիտասարդները գործածում էին մասնորոշ այն փափաղը, որն ուներ կլորավուն-տափակավուն ձև:

Երեսնոցը գործում էին տֆտիկից և սպիտակ բրդաթելից:

Գուլպաներ: Երիտասարդների գուլպաները հյուսվում էին սև, սպիտակ, մասնակցություն-սպիտակավուն ոչխարների բնական բրդի թելերից: Բկի ռեզինը գործվում էր միննույն՝ երկու թարս, երկու շիտակ ձևով: Փեսայացող պատանու կամ երիտասարդի գուլպաները, Երվանդ Լալայանի հավաստմամբ, զարդարվում էին կլապիտոնով³³¹:

Գունավոր թելերով բարդ գործվածք ունեցող գուլպաները Ջավախքի լուսա-

330 Փեսայացողի մահուր չովսանի մասին վկայում է մասն. Ե. Լալայանը: (ԱՀ, 1, էջ 240, 256):

331 ԱՀ, 1, էջ 243:

վորչականների մեջ ավելի շուտ են վերացել, քան կաթոլիկների մեջ: Ե. Լալայանը նշում է, թե Թորիայի, Ունմանայի և Հեշտիայի կաթոլիկները, որ տեղափոխվել էին Խնուսից, 1880-ական թվականների վերջերին շարունակում էին հազնել **նախշուն գուլպաներ** և դրանով էլ ճանաչվում էին³³²:

Տրեխները կարվում էին բոլոր երեք ձևերով, որոնց մեջ տոնական էին համարվում հապկարով և բարդ հյուսվածք կարով տրեխները: 20-րդ դարի սկզբներին ցածրադիր վայրերում սակավորեն տարածվել էր նաև Արցախի տրեխաձևը, որի երեսի կեսը ծածկվում էր սև թելերի խիտ ցանցով:

Օտնըմանը կամ **օտըմանը** երիտասարդները սակավ դեպքերում էին հազնում:

Ընդհանուր զգեստներ: Անցյալում տնտեսական անբավարար վիճակի պատճառով Ջավախքի հայոց ընտանիքներում միայն ունևորներին էր վիճակված ունենալ ամենօրյա և դսնավուր զգեստների լրակազմ-համալիր: Գյուղական ընտանիքների երիտասարդների և ավելի մեծերի համար ստեղծվում էր տոնական մի ձեռք ընդհանուր զգեստների լրակազմ-համալիր, որի կազմի մեջ մտնում էին ծայրահեղ անհրաժեշտները՝ վերնաշապիկը, շավարը, արխալուղը, չուխան, արծաթե կամ կախիկավոր գոտին, թանկարժեք գդակը, օտնըմանները, դաշույնը և այծենակաճր:

Պատահում էին դեպքեր, երբ մարդիկ տան մեջ անձնական կամ ընդհանուր տոնական զգեստներ չէին ունենում: Այդ պարագայում երիտասարդները պսակվելիս և կամ հյուր գնալիս հարկադրված դիմում էին ունեցողներին և օգտագործում նրանց զգեստները, դաշույնն ու գոտին, որպիսի սովորությունը համայնքային կենցաղավարությունից էր գալիս:

Անցյալի երիտասարդները շարունակում էին կրել պատանեկան զարդեր:

Մինչև 25-27 տարեկան դառնալը երիտասարդները շարունակում էին խոպոպիք թողնել: Ոմանք հավի ճրագու էին քսում խոպոպիքին և սանրում դեպի ձախ: Այնուհետև, խոպոպիքի փոխարեն գագաթից մնչև ճակատը մազերը կարճացնում էին, իսկ մնացած մասերը՝ լրիվ խուզում: Այդ կարճ թողած մազերը հոգետան շուրջը՝ փաստորեն խոպոպիքի նոր դրսևորումն էր, որով երիտասարդն անցում էր կատարում միջին տարիքի տղամարդկանց շարքերը:

Ձենքերն էին՝ դանակը, որ մշտապես երիտասարդի մոտ էր լինում, քչերի մոտ՝ **դաշույնը**, իսկ հազվադեպների մոտ՝ նաև **ատրճանակը**: Որոշակիորեն զինատեսակ էին ընկալվում նաև **գավազանն ու մորակը**: Սրանք երիտասարդը օգտագործում էր հաճախ գյուղամիջում, երբ այցելում էր շուն ունեցողների տները: Հատկապես մահակ-գավազանը անբաժան էր երիտասարդից գյուղից դուրս գործով տեղ մեկնելիս:

Միջին տարիքի տղամարդկանց զգեստներ: Այս դասի մեջ մտնում են 40-50 տա-

332 ԱՀ, 1, էջ 174:

րեկան տղամարդիկ, որոնց **շապիկը** մինչև 1880-ական թվականների վերջերը կարվում էր ամիրկայից և կտավից, որ հասնում էր մինչև ծնկները. «Կուրծքը մինչև պորտը բացված է և կոճկվում է բկի մոտ: Թները հետզհետե նեղանալով՝ հասնում են մինչև դաստակը, ուր և կոճկվում են»³³³»: 20-րդ դարի սկզբներին կարվում էր նաև միտկայից, երբ, ինչպես երևում է, տեղական կտավն այլևս չէր օգտագործվում: Կարվում էր ձեռքով և երբեմն՝ մեքենայով: Կոճակը երկտակ էր և փեշերը՝ ձագերով³³⁴: Չագերով էին նաև կոճատակերը:

Վարտիքը «հագնում են...շապիկի տակից: Կարում են կտավից կամ ամիրկայից: Փողբերի լայնությունը մեկ բառորդ արշին է լինում, կապում են կողքից, վարտեցկապով»³³⁵»: 19-րդ դարի վերջերին և 1900-ական թվականներին այն տակավին խոնջանով էր: 1900-ական թվականներին խոնջանին փոխարինելու էր կոճակը: Ստորին փողբերը ճեղքված էին մեկական վարտեցկապերով կամ օղակ-կոճակներով:

Ելակ: 1880-ական թվականների վերջերին, ինչպես հաղորդում է Ե. Լալայանը, ելակը անթև զգեստ էր, մման եվրոպական ժիլետին. «Սիայն ամբողջապես ծածկում է կուրծքը, գրպաններ չունի, կոճկվում է դայքնե օղակ կոճակով: Կրծքի մեջտեղը ելակի առաջի՝ երևացող մասը կարում են պոլուսուկնոյից, լաստիկից, մահուդից և այլն, իսկ հետևի՝ չերևացող մասը՝ հասարակ չթից»³³⁶»: Ելակն աստառով էր: Հագնում էին ցուրտ եղանակներին:

Կրծկալ, որ և դռշուղ. «Հագնում են ելակի փոխարեն, նրան մման է, միայն աստառ չունի և ձախ կողմի երկու ծայրերը կողքից, թևի տակ, կապվում են իրար: Սրա կուրծքը հաճախ ասեղնագործած է լինում»³³⁷»:

Ֆուֆայկա-փոյկայի կուրծքը շապիկի մման բացվածք ուներ. կոճկվում էր 3 կոճակով: Կարվում էր գունավոր, տաք կտորներից: Օձիքը 2-3 սմ էր: Հագնում էին ելակի վրայից:

Շալվարը «Կարում են շալից. իջնում է մինչև ոտների երեսը և 3 քիլ լայնություն ունի: Վերի մասը մի քիլ լայնության կարում են կապույտ ամիրկայից կամ կարմիր կտորից. այս մասը կոչվում է **փոխ**. սրա միջից անցնում է **ուշխուրը**, որ ամուր կապում են կողքից: Շալվարի կողբերից գրպանի փոխարեն թողնում են բացվածքներ»³³⁸»:

Խոնջանավոր շալվարի նստատեղը 19-րդ դարի սկզբներին դեռևս բավական լայն էր ու կախ, ինչպիսին որ եղել էր Կարինում: Փողբերը ներս ծալած եզրերով

333 Ե. Լալայան, Ջավախք (ԱՀ, 1, էջ 230):

334 Առածն ասում է. «Չաք ունեցողը ձաքով շապիկ չի հագնի», որ նշանակում է՝ չքավոր է, շապիկի կողբերին խնայում է ձագեր դնել:

335 Ե. Լալայան, նշվ. աշխ. (ԱՀ, 1, էջ 230):

336 ԱՀ, 1, էջ 230:

337 ԱՀ, 1 էջ 230:

338 Անդ. (ԱՀ, 1, էջ 230):

էին: Բայց 40-45 տարեկանների համար, 1900-ական թվականներից սկսած, առավել բնորոշը կոճակավոր շավարն էր, որը սև ու կարմրավուն շաւերից կարվում էր քաղաքայինի ազդեցությամբ: Չունենալով մեծ մասամբ գորշավուն շաւից էին կարում: Ամռանը փողքերը կախվում էին գուլպաների վրա, իսկ ցրտերին՝ գուլպաների մեջ:

Արխալուղը «Հագնում են ելակի և շավարի վրայից: Կարում են կապույտ ամրիկայից, պոլուսուկնոյից, սև դադիֆից և այլն: Արխալուղի մեջքի վրա, բյուզմայով սեղմվելով՝ մի թիզ վայր է իջնում, որը և կոչվում է փեշ: Սրա վրա կողքերից բացած է մի-մի գրպան: Արխալուղի կուրծքը եռանկյունաձև բացված է և պորտի մոտ երկու կամ երեք դայքնե կոճկով կոճկվում է³³⁹»: Գաղթից հետո, երբ 1918-1920 թվականներին շատ դժվար ժամանակներ էին կյանքի պայմանների առումով, գրեթե բոլոր արխալուղները շաւից էին: Բնական կարմիր և սև բրդից հագնում էին ունկոր և միջակ խավերը, իսկ գորշից՝ չքավորները: Օձիքը կանգուն էր՝ 3-4 սմ լայնությամբ. կրծքի բացվածքը և օձիքը կոճկվում էին չափաաստներով: Մեջքը սեղմված էր, փեշերը՝ ձագերով: Վերջիններս հասնում էին մինչև ազդրերի կեսը: Կրծքի ձախ կողմում ոմանք գրպան էին ունենում ժամացույցի համար: Ունկորները կարում էին նաև սև լաստիկից: Գոտին կապում էին արխալուղի վրայից:

Այս տարիքի տղամարդկանց շաւե արխալուղը, որ վկայված է 19-րդ դարի վերջերի լուսանկարով, ամբողջովին կրկնում է **արմենական** կարծիքով այն զգեստը, որը հաստատագրված է Պերսեպոլիսի հայտնի հուշարձանի վրա՝ հարկատուների տեսքով, մ.թ.ա. 5-րդ դարում³⁴⁰:

Այս նմանությունը կասկած չի հարուցում, որ արմենական այդ վերնագգեստը հայ-պարսկական մոտիկ հարաբերությունների ժամանակ, անշուշտ, լայն տարածում է գտել փոխադարձաբար երկու ժողովուրդների ու երկրների սահմաններում:

Դոշով արխալուղ էր կոչվում բլուզաձև զգեստը, որի «Կուրծքը ձախ թևի անրակի մոտից կոճկվում է մինչև պորտը դայքնե կոճակով. այդպիսի կոճակների մի շարք ևս կարվում է աջ կողմում ներդաշնակության համար»³⁴¹:

Պիչակը սովորաբար կարվում էր սև, կարմրավուն և գորշ շաւերից: Առավել սիրվածը սև գառան բրդից գործած շաւն էր: Գոտկատեղը սեղմված էր, որից սկսած կողքերին երեքական ձագ ուներ: Օձիքը կանգուն էր՝ 4 սմ լայնքով ու 1 չափաաստով: Ուներ գույգ գրպաններ: Յրտի դեպքում հագնում էին արխալուղի վրայից:

Չուխան ունկորները կարում էին սև, կոշտ կամ գետնագործ շաւից, իսկ չունկորները՝ գորշ շաւից: Չքավորականը մասրա չէր ունենում: Եվ դա ըստ էության բուն ազգային չուխան էր՝ սերված ֆարսիկից:

339 Անդ, էջ 230:

340 Այդ պատկերը տես E. Schmidt, Persepolis, Chicago, 1953, նկ. 29, Առաքել Պատրիկ, Հայկական տարագ, Երևան, 1967, էջ 19, և տախ. 4-2 և Ա.Ա.Մարտիրոսյան, Թեյշեբանի քաղաքը, Երևան, 1961, էջ 140:

341 Ե. Լալայան, նշվ. աշխ. ԱՀ, 1, էջ 230:

Ընդհանուր առմամբ չուխայի «Մեջքի վրա բյուզմայով սեղմվելով և գրկելով մեջքը՝ լայն իջնում է մինչև ծնկներից քիչ ցած. այս մասը կոչվում է փեշ: Կուրծքը եռանկյունաձև բացված է և պորտի մոտ երեք դայթնե կոճակով կոճկվում է: Թևերը հետզհետե լայնանում են մինչև 9-12 վերշոկ և հասնում են մինչև ձեռքի կոճիկները. գործի ժամանակ քները հետ են ծալում, այնպես որ ամբողջ դաստակը մնում է բաց: Չուխայի բոլոր եզրերին կարում են դայթան³⁴²»:

Մեջքը և քները աստառով էին:

Ֆարաճիկ վերարկուն սակավ էին օգտագործում և այն էլ մեծ մասամբ ուսերին առնելով: Կարվում էր սև և կարմրավուն՝ շունտրների շրջանում՝ սպիտակ շալից: Օձիք չունեի և կուրծքը եռանկյունաձև բացվածքով էր: Յրտի դեպքում հագնում և վրայից գոտի էին կապում: Առավելապես օգտագործում էին գութանավորները և հովիվները, որոնց համար ֆարաճիկը այծենակաճի դեր էր կատարում:

Ջավախքի որոշ գյուղերում ֆարաճիկի մեջքը զարդարում էին կենաց ծառի նախշով:

Մուշտակը³⁴³, որպես տաք վերարկու, գործածվում էր աշնանը, ձմռանը և գարնանամուտին ոչ միայն մեծերի, այլև շատ երիտասարդների կողմից նույնպես: Շատերը հագնում էին նույնիսկ չուխայի վրայից: Կոճկվում էր մորթուց պատրաստված օղակ-կոճակներով:

Թուլումբ (ռուսերեն՝ տուլուպ) մորթե այս մեծ վերարկուն արտակարգ լայն էր ու երկար քներով: Դուխաբողների թուլումբի քները 10-15 սմ ձեռքի մատների ծայրերից ավելի երկար լինելով՝ միաժամանակ ձեռնոցի դեր էին կատարում: Չէր կոճկվում: Չուխայի, ֆարաճիկի և մուշտակի վրայից հագնող ձմեռային ճանապարհորդը, ձիապանը և ուրիշները փեշերը կրկնակի ծածկում էին: Հետ ծալվող մեծ օձիք-գլխանոցը բքի ժամանակ կապիչներով կապվում էր ճակատին:

Մուշտակը և թուլումբը կարվում էին տեղացի մուշտակագործների կողմից:

Այծենակաճը Բարձր Հայքին ու մաս ամողջ պատմական Հայաստանին հատուկ վերարկուներից է եղել: Այն հիմնականում ծառայում էր ձմռանը, իսկ լեռներում՝ հովվական կենցաղում՝ ամառ, ձմեռ: Հասարակ այծենակաճը պատրաստել են սովորական քաղիքից՝ սուրանկյուն ուսագլուխներով: Չախ փեշի վրա երբեմն հատուկ գրպան էր ունենում, հովվական մահակը նրա մեջ կանգնեցնելու և վերևից կապելու համար: Բնիկ ջավախահայերի օրինակով՝ Կարինից և շրջակայքից այստեղ տեղափոխված հայերը նույնպես լայնորեն սկսել էին գործածել Հյուսիսային Կովկասում արտադրվող յափուցիները, որոնցից հասարակը լերկ քաղիքից էր, իսկ տոնակաճը՝ բրդոտ քաղիքից:

342 Ե. Լալայան, նշվ. աշխ. Ահ, 1, էջ 230-231:

343 Հմմտ. խրխի («...արմ. խրխի կամ խրխա, ոչխարի մորթուց կարված մուշտակ: Նասն՝ Կենդանու մորթ, որի տակ մարդիկ ծպտում՝ իբրև կենդանի էին երևում. օրինակ՝ հեքիաթների մեջ»: Տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն բաց. բառ., հ. 2, էջ 309):

Գուլպաներ: Մինչև 45 տարեկանների համար գուլպաները հյուսվում էին ճերմակ թելից, որպիսիք ընդհանրապես կարճավիզ էին: 50-55 տարեկանն անց տղամարդիկ հագնում էին սև ու շագանակագույն գուլպաներ: Բոլորն էլ իրենց թելերից կապիչներ ունեին:

Փաթաթաններ: Միջին տարիքի տղամարդիկ շարունակում էին երիտասարդներին հատուկ փաթաթանների օգտագործումը՝ առանց ծոպերի և նախշազարդի: Գուլպաների վրայից կապվող այս փաթաթանները ոլորքը տաք պահելու համար էին:

Երեսնոցը մեծ մասամբ սպիտակ բրդաթելերից էին գործում:

Մասեր: Տղամարդիկ գոմասենյակների բազմոցների վրա բարձրանալիս մասեր էին հագնում, որ սովորաբար գործվում էին մուգ գույնի թելերից: Բայց լինում էին նաև կարմիր ներկած թելից գործած մասեր:

Տրեխներ: Տղամարդիկ մեծ մասամբ, իսկ չքավորները՝ գրեթե միշտ, օգտագործում էին շուկակարով տրեխներ: Հապկարով տրեխը տոնական էր: Շատ քչերն էին, որ բարդ հյուսվածքով տրեխ էին ունենում:

Օտնըմանները, որ նաև օտըման են կոչվում, ձևով ընդհանուր էին երիտասարդների և ծերերի համար: Տակը հաստ կաշվից էր, երեսը՝ սև կաշվից:

Գլխարկները բազմազան էին: Ամենաբնորոշը կարմրավուն ոչխարենուց կարված կլորավուն-տափակավուն փափաղն էր՝ մոռթե աստառով: Ամնշան սրացող-կոնաձև փափաղը շատ քչերն էին օգտագործում: Ֆասը հազվադեպ էր: Վրացական քուլին մեծ մասամբ տաք եղանակին էին գործածում: Կովկասյան գլանաձև սև փափաղները տոնական էին համարվում: Շապխան քաղաքային էր:

Տոնական զգեստները մեծ մասամբ ընդհանուր էին, որպիսիք տեսանք երիտասարդական հագուստների լրակազմը ներկայացնելիս:

Զարդերից էին՝ մատանին, որ արծաթից կամ վարջաղից էր և մանգիշ օղը աջ ականջին, որ գալիս էր մանկությունից: Երկար թաշկինակը և ծխախոտի մեծ ու նախշուն պարկը կապում էին գոտուց:

Սանրվածքը: Գլուղացի տղամարդը բեղեր էր պահում, որովհետև հավատում էր, Աստըծմե եկած բան է, և նրանով մա երդվում էր: Բեղերը ոմանք կարճ և ոմանք շատ երկար էին թողնում: Վերջինիս դեպքում ծայրերը խնամքով ոլորում էին: Այդպիսի բեղեր ունեցողները երբեմն երեսն ամբողջապես ածիլում էին: Կային նաև ինչպես բեղեր, այնպես էլ միաժամանակ մոորուք թողնողներ: Ոմանք թողնում էին կարճ մոորուք և կարճ բեղեր: Հազվադեպները ունենում էին նաև այծամիլուք:

Սգո զգեստներ: Հայ գյուղացին հազվադեպ պարագայում միայն ունենում կամ էլ անհրաժեշտաբար ներկելով ստեղծում էր սգո սև զգեստներ: Սակայն եթե մա մինչև ննջեցյալ ունենալը կանոնավոր ածիլվում էր, ապա հարազատի կորստյան օրից մինչ քառասունքը լրանալը երեսին ածելի չէր մոտեցնում: Այս սովորույթը այսօր էլ պահպանվում է գրեթե բոլոր դասերի մեջ:

Ծերունական զգեստներ: Բացի ունևորներից, ծերունիները մեծ մասամբ առօրյա հագուստներով էին լինում միշտ: Իսկ տոնական օրերի համար նրանք ևս ունենում էին ընդհանուր, պահած զգեստներ, գլխարկ և ազանեղիքներ:

Շապիկը ձևով ու չափերով նույնն էր, ինչ միջին տարիքի տղամարդկանցինն էր: Ծայրահեղ չքավորները շապիկ չէին ունենում. դրան փոխարինում էր ֆուֆայկան:

Սովորույթի համաձայն զավակները ծերացած ծնողներին միտկալից շապիկ էին հագցնում, որ հարգանքի-ծնողասիրության և պարտաճանաչության նշան էր ընկալվում: Որոշ վայրերում ժողովուրդը (համայնքը) նույնիսկ սովորությունը վերահսկելու հավակնություն էր ստանձնել:

Վարտիքը կարվում էր ամիրկայից կամ միտկալից, որը 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբներին խոնջանավոր էր: 1900-ական թվականներին գուգակցվում էին նաև կոճակավոր վարտիքները:

Ելակ: Անթև զգեստ էր: Հագնում էին շապիկի վրա: Բացվածքը կոճակավոր էր: Ծերերի համար առավել բնորոշը մորթե ելակն էր, որ կարվում էր մշակված ու կարճ խուզած մորթուց: Օղակները մորթուց էին, իսկ կոճակները՝ մորթե գնդիկներից, կամ փայտիկներից: Մորթու բացակայության դեպքում ելակի երեսի և աստառի մեջ բուրդ լցնում և կարում էին վերից վար ուղղությամբ:

Ֆուֆայկան ուներ շապիկի կարվածք. օձիքը կանգուն էր՝ 1-2 սմ լայնությամբ: Կրծքի բացվածքը կոճկվում էր 3 կոճակով: Կարվում էր տաք կտորներից և հագնում էին ելակի վրայից:

Շալվարը կարվում էր սև շալից: Ոմանք հագնում էին նաև գորշ շալից, որ ստացվում էր սև ու սպիտակ բուրդը խառն զգելուց: Աղը բավական լայն էր ու կախ. խոնջանը և աղի այդ մեծությունը ցույց են տալիս, որ 1910-ական թվականներին այս շալվարը պահպանել էր Կարնո տաբատի ձևը: Խոնջանի փողը, ինչպես տեսանք Ե. Լալայանի վկայաբերումից, կարվում էր կարմիր կամ կապույտ ամիրկայից: Ոտների փողաբերանները աստիճանաբար նեղանում էին, որը հատուկ էր հին և դրվում էին գուլպաների մեջ: Բայց առնապաններ չհագնողները փողերը բաց էին թողնում գուլպաների վրա:

Արխալուղը կարվում էր սև շալից. ոմանք օգտագործում էին նաև բնական կարմրավուն և արհեստական գորշավուն շալից արխալուղներ: Չնը նույնն էր, ինչ տեսանք միջին տարիքի տղամարդկանց մոտ: Արխալուղի վրայից շալե կամ այլ գոտի էր կապվում:

Գոտիներ: Տարեցները երկու տեսակ գոտի ունեին. մեկը կաշվե գոտին էր, որ երբեմն տեղերում հասլած կաշվից էին պատրաստում և երբեմն՝ գնում ֆաբրիկայի գոտին: Երկրորդը շալե գոտին էր, որ պատրաստում էին գույնզգույն կամ գուլավոր կտորներից՝ թեթև ոլորք տալով: Կապում էին արխալուղի վրայից՝ 2-3 անգամ փաթաթելով: Կտորը փոխարինել էր 19-րդ դարին հայտնի գույնզգույն շալին, որը

հատուկ գոտու համար էր գործվում: Կարճ սովորությամբ այն ուներ երկու նշանակություն՝ մեջքը հավաք ու տաք պահելը և ծխական լինելը: Այս գոտու մեջ երբեմն դրամ էին պահում, իսկ վարժապետները՝ կոթավոր թանաքաման:

Պիչակը կրկնում էր այն ձևերն ու չափերը, որոնք տեսանք միջին տարիքի տղամարդկանց մոտ: Հազնում էին ցրտերին՝ արխալուղի վրայից:

Չուխան կարվում էր թե հորի վրա գործած և թե գետնագործ շալից: Ծերունու համար ընդունվածը սև գույնն էր: Սակավապետները հազնում էին գորշ չուխա: Վերին կեսը և թևերն աստառով էին: Յուրտ եղանակին սրա վրայից գոտի էին կապում:

Ֆարածիկը սև էր: Չքավորները հազնում էին մաս սպիտակ ֆարածիկ:

Գլխարկներ: Կարինից գաղթած տարիներին գործածել են **քիլլահ**³⁴⁴ գլխարկը: Գլխարկը կանգուն պահելու համար սրա միջուկը իբրև թե թիթեղից է եղել: Վերջինիս վրա փաթաթելիս են եղել այն փաթաթանը, որը շագանակագույն կամ կապույտ կտորից էր լինում:

Գալիբաղի էր կոչվում այն փափաղը, որը գյուղերում կարում էին նորածին գառան գանգուր մորթուց³⁴⁵: Սրա գագաթը փոքր-ինչ նեղ էր, որը սեղմելով երկծալ էր արվում ճակատի ուղղությամբ: Գլխարկը տոնական էր: Այն մտնում էր ընդհանուր տոնական տարազի լրակազմ-համալիրի մեջ և գործածվում համապատասխան անձանց կողմից:

Փոստե փափաղը կարվում էր հասարակ մորթուց: Այն թեև ուներ գալիբաղի փափաղի ձևը, բայց գագաթը ներս էր ճնշվում:

Ֆասը, որ 5 սմ երկարության ծոպով էր, օգտագործվում էր տան մեջ, իսկ տաք եղանակներին՝ մաս դրսում:

Գուլպաները սև էին լինելու, բայց հազնում էին մաս բնականից շագանակագույն գուլպաներ: Մոնապանը ծերունուն շատ էր հատուկ: Իսկ եթե տոնապաններ չէր ունենում, շալվարի փողաբերանները իջեցնում էր գուլպաների վրա: Այսպես էին հազնում հատկապես տիրացու վարժապետները, քահանան և գյուղական մտավորականները: Իսկ եթե ծերունին տոնապան էր հազնում, շալվարը նույնպես գուլպաների մեջ էր դնում:

Չեռնոցներ ունենում էին բոլոր հասակի տղամարդիկ: Գործում էին 1, 2, 5 մատնանի ձեռնոցներ բրդաթելից և տֆտիկից:

Սև Մասեր ծերունին օգտագործում էր ցրտերին՝ հագնելով գուլպաների վրայից:

Տրեխները կարում էին հասլած կաշվից, հասկարով, բայց շատ ծերունիներ

344 Այս բառը ծագում է պարսկերեն **քուլահ** (գլխանոց) բառից: Թուրքերենում այն **քյուլախ** էր կոչվում:

345 Գանգուր ունեցող գառանն իսկույն շապիկ էին հագցնում և երկու ամիս հետո սրա սև ու փայլուն մորթին աշն էին դնում:

հասարակ տրեխներով էին լինում: Յրտերի դեպքում տրեխների մեջ ոչ միայն ծերունիները, այլև բոլոր տղամարդիկ և կանայք դուրս գնալիս փափուկ խոտ էին դնում:

Օտնըմանները ձևով ընդհանուր էին:

Չարդեր: Ծերունին զարդարման էր դիմում հատկապես տոնահանդեսներին մասնակցելիս: Այդ պարագայում նա արծաթե գոտի էր կապում ու տոնական գլխարկ դնում: Իսկ իբրև անբաժան զարդ՝ նա իր կողքից կախ էր պահում գունազարդ մեծ թաշկինակը և ծխախոտի նախշուն պարկը. իբրև քրտինքը և արցունքները քամող միջոց և որպես պատշաճության նշան: Մանգիշ օղը հազվագյուտ ծերունիների էր հաջողվում պահպանել մինչև մահը և իր հետ գերեզման տանել:

Սանրվածքը կայուն ձև չուներ, թեև բնորոշը չաժիլվելն էր, երկար բեղեր ու մուրփ բողնելը:

Քաղաքային արական սեռի զգեստներ: Ե. Լալայանը քաղաքացի տղամարդկանց զգեստները ներկայացրել է երկու պարբերությամբ, իսկ երիտասարդների զգեստների մասին ակնարկ էլ չունի: Այստեղ կներկայացնեմ Լալայանի ակնարկները:

Շապիկ, որ կարվում էր «...քաթանից, ոչ այնքան երկար, որքան գյուղացիներինը, կուրծքը երբեմն ասեղնագործած:

Վարտիք. մույնպես քաթանից կամ ամիրկայից, հագնում են շապիկի վրա. վարտիքի փողը դնում են գուլպայի մեջ. իսկ սրա վրայից ոմանք փաթաթում են **տողաղ**-մի վերջով լայնության և մի արշին երկարության քաթան, մի ծայրը թել կապած:

Արխալուղ. կուրծքը չափաաստով կոճկած. կարում են լաստիկից, մախմուրից և այլն:

Շալվար. սովորաբար մահուդից, 1/4 արշին լայնության:

Չուխա կամ **չերքեսկի (չարքասկի)**. մահուդից, բավական երկար, բոլոր եզրերը բյուքմա կարած:

Արծաթե քամար. **չերքեսկու (չարքասկու)** վրայից են կապում:

Վերարկու կամ **յափունջի** (տառատոք) առնում են ձմեռը:

Գլխին ծածկում են գդակ (շափխա) կամ գալիբաղի:

Ոտներին հագնում են կոշիկ և կրկնակոշիկ³⁴⁶»:

Պատանեկան տարագ: Մինչև 1918-ի գաղթը, քաղաքի պատանի տղաները հագնում էին շքեղ օձիքով (կոսովորոտկա) վերնաշապիկ: Դաքավոր **չուստերն** ամենօրյա կոշիկներ էին, որ մորույթ էր, ըստ երևույթին Ալեքսանդրապոլից կամ Թիֆլիսից ներմուծված: Դրա հետ մեկտեղ այդ մույն վայրերից մուտք էր գործել սև սատինից կարվող լայնափող շալվարը, որ հայտնի էր **լոթու շալվար** անունով: Սրա փողքերը

346 ԱՀ, 1, էջ 231:

դրվում էին նշված չուստերի ճտքերի մեջ: Չուխան կարվում էր մահուղից: Գլխարկներն էին՝ շլապկան, դագախի փափաղը և գլանաձև փափաղը:

Ձեռնոցները և երեսնոցները մեծ մասամբ տֆտիկից էին, որ գործում էին քաղաքացի կանայք և կամ ձեռք էին բերում գյուղացիներից:

Գլուղական աղջնակների զգեստներ: Այստեղ ներկայացվում են մեկից հինգ տարեկանների հագուստները, որոնք 19-րդ դարի վերջերից մինչև 20-րդ դարի առաջին քառորդը պատրաստվում էին ֆաբրիկայի կտորներից և աննշան չափով՝ շալերից: Ֆաբրիկային կտորներից առաջ էլ մանկական հագուստները կարվում էին տեղական նուրբ կտորներից՝ միշտ նկատի ունենալով մանկան առողջապահությունը:

Շապիկը կարվում էր փափուկ չթերից ու միտկալից, առանց օձիքի:

Ոտաշորն անցյալում 1-5 տարեկան աղջնակների համար անծանոթ էր:

Փեշը³⁴⁷ կարում էին նուրբ կտորներից՝ նաև չթից՝ աստառով: 1-3 տարեկանների բամբակե փեշը ուսերից կախվում էր երկու կապիչներով: Կոճկվում էր որովայնի վրա և երբեմն՝ կողքից: 4-5 տարեկանների փեշերը կարող էին պահել միայն մեկական կոճակները:

Պայրան 1-5 տարեկանների համար անձով էր, այսինքն՝ վերից վար ամբողջական էր: Կարվում էր սև ու կապույտ լաստիկից, ծաղկավոր կտորներից և, մանավանդ, վառվառ չթերից: Թեգանիքը նեղ էր, երբեմն՝ կոճակով: Պատահում են վերևը կապույտ կամ կանաչ գույնով, իսկ ներքևը՝ կարմիր դայրաներ: Ոմանք նույնիսկ թևի կեսը կարմիր և մյուս կեսը՝ կանաչ էին անում:

Գոգնոցը, որ կտորից էր կարվում, գործածվում էր 2 տարեկանից սկսած: Գրպանով էր: Կարվում էր վառ գունավոր չթից կամ միագույն կտորից:

Բաճկոնակը 2-5 տարեկան աղջնակների համար կարում էին գունավոր լաստիկներից և այլն: Այն քաղաքային ձևով ծալվող օձիք էր ունենում, կոճկվում էր 2 կոճակով: Հագնում էին դրսում:

Գուլպաները խայտաբղետ էին: Հյուսվում էին ճերմակ, կարմիր, սև, շագանակագույն թելերից: Բերանները հասնում էին մինչև ծնկատակերը և թելերով կապվում էին: Կային նաև աղջնակների կարճավիզ կրկնագուլպաներ³⁴⁸:

Մասերը, որ նույնպես կրկնագուլպաների դեր ունեին, գործում էին հաստոտ թելից: Սիրված գույներն էին՝ կարմիրը, կապույտը և կանաչը: Բացվածքի եզրին կոճակ էր կարվում: Ուշ մաշվելու և չոր մնալու համար մասերի տակերը փոստ էին կարում: Կոճկվում էին մեկական կոճակով:

347 Այստեղ և այսուհետև ամենուրեք փեշ կամ դովր բառերը գործ ենք անելու յուրկա բառի փոխարեն:

348 Ե. Լալայանը հաղորդում է, թե «Մանր տղաներն ու աղջիկները... Տեառնընդառաջի օրը հատուկ այս նպատակի համար գործված գուլպաներ կամ արախչիներ են ձգում կրակը, որպեսզի Տիրոջից շնորհք ստանան» (ԱՀ, 2, էջ 264):

Փոփոխ էր կոչվում մանկան ոտնամանը, որ կարվում էր քաղաքում և գյուղերում: Երբեմն կոճկվում էր մեկ կոճակով:

Ղավուղը կարում էին սպիտակ, կարմրավուն և այլ կտորներից՝ ժանյակներով զարդարելով: 1-5 տարեկան աղջնակներն ունենում էին 3 տեսակ գլխամոցներ: Երեխան որքան փոքր էր, այնքան սազական էր դավուղը: Ղավուղի կենտրոնին կարում էին սև ֆոնով և սպիտակ պուտերով **սկնհյուն** կամ կիսալուսնի ձև ունեցող փուլ:

Երկրորդը բրդաթելից հյուսած գլխամոցն էր՝ հորիզոնական գույներով: Օրինակ, կարմիր ֆոնի վրա գույներ էին ձևացնում սպիտակ և կապույտ թելերով: Գազաթի վրա միշտ առկա էր ֆասին հատուկ ծոպը՝ ընդհանուր ֆոնի գույներով: Ստորին մասը ռեզինով էր՝ գլխարկի մեկ երրորդի չափով, թարս ու շիտակ գործվածքով: Սիրված գույներն էին՝ ճերմակը, կարմիրը, կանաչը, կապույտը և գուլավորությունը:

Երրորդը լաչակն էր, որ սպիտակ, նաև չթչթիկ կտորներից էր: Հանգուստում էին ծոծրակի կամ ճակատի վրա:

6-11 տարեկան աղջնակների հագուստներ:

Շապիկը չթից էր, միտկալից, թևերով, երբեմն մեկ կոճակով կամ առանց կոճակի:

Օտնըշորը կարվում էր միտկալից կամ բյազից: Երկար էր և դրվում էր գուլպաների մեջ: Կոճակը պորտի վրա էր, իսկ կապիչավորի կապերը՝ երկու կողքերին:

Իշիկը թևավոր էր, կարված բամբազյայից և այլ կտորներից՝ գունավոր կամ սպիտակ: Թևաբերանն առանց թեզանիքի էր: Հագնում էին շապիկի վրա:

Փեշը գունավոր կտորներից էր՝ 1 կոճակով. կոճկվում էր որովայնի վրա:

Անձով փեշ (անձով յուբկա) էր կոչվում պարզապես ռուսական սարաֆանի ձևի զգեստը, որ կախվում էր ուսերից լայն ժապավեններով:

Դայրան կարվում էր կարմիր, կապույտ, կանաչ կտորներից: Թևաբերանները կոճակով էին կամ անկոճակ:

6-11 տարեկան աղջնակների զարդերը ուլունքե մանյակներն ու վզնոցներն էին և արծաթից, ոսկուց ու վարշաղից պատրաստված օղերը: Հնալիլ զարդերը կրճատվում էին: Չմռանը 1 կամ 5 մատնանի ձեռնոցներ էին ունենում: Գործում էին կարմիր, ճերմակ, սև թելերից:

Պատանի աղջիկների զգեստները: Այս խմբում ընդգրկվում են 12 - 21 տարեկան աղջիկների հագուստ-կապուստները: Օրինաչափորեն՝ որքան մոտենում էր աղջիկների ամուսնությունը, զգեստներն սկսում էին ավելի ճաշակավոր դառնալ, թեև ձևերը հիմնականում մույնն էին մնում:

Շապիկը կարվում էր միտկալից, ամիրկալից, երբեմն նաև չթից: Օձիքը 4 սմ էր՝ 1 կոճակով, կուրծքը՝ ճեղքված: Թևաբերանները թեզանիքներով էին, 1-ակն կոճակով: Կոճակներին եռանկյունի ձագեր էին դնում, ինչպես որ հատուկ էր մեծերի շապիկներին: Ձագեր ունենում էին նաև կողքերը՝ կոճակներից սկսած:

Ուտաշորը ամիրկայից, կապույտ ու գորշ կտորներից էր կարվում: Աղի տեղում եռանկյունի ձագ էր ունենում:

Իշլիկը, որ թևավոր էր, աստառով կամ անաստառ էր: Թևաբերաններն ազատ էին: Կարվում էր բամբազից, գծավոր կամ վանդակավոր, գորշագույն, կապույտ, նաև բաց կարմիր գույնի կտորներից:

Ելակը կարվում էր բամբազից և այլ տաք կտորներից, երբեմն՝ աստառով: Հագնում էին ամռանը: Փեշը կարվում էր բամբազից, լաստիկից և այլն, աստառով: Լաստիկից կարվածը սովորաբար տոնական է համարվում: Դրա սեփական գոտու լայնքը 3 մատնաչափ էր, որը 1-2 կոճակով կոճկվում էր ձախ կողքին: Ընդհանրապես կողքերից կոճկվելը կամ կապվելը համեստության նշան էր համարվում:

Անձով յուբկան կարվում էր բամբազից՝ ամենօրյա և լաստիկից՝ հիմնականում տոների համար:

Բաճկոճակը, որին երբեմն **կուռտուշկա** ոչ ճիշտ անունն էին տալիս, հագնում էին փեշի հետ: Երբ փեշը կարմիր էր լինում, բաճկոճակը պետք է լիներ ճերմակ, կապույտ կամ կանաչ: Առջևը վերից վար կոճակներով էր, իսկ երբ չափաօտներով էր կոճկվում, կոճակները որպես զարդեր էին կարվում: Իսկ վերջիններս սովորաբար կտորի գույն էին ունենում:

Օձիքը կանգուն էր՝ 2-3 մատնաչափ լայնությամբ և գույգ կոճակով: Ուսերը ուսագլխի վրա հավաքվում, փունջ էին ձևացնում: Թևերի վերին մասերը լայն էին և ստորինը՝ նեղ ու անկոճակ: Ոմանք թևի ստորին կեսը այլ գույնի կտորից էին կարում: Եթե բաճկոճակը կարմիր էր, թևի կցորդը կապույտ կամ կանաչ էր լինում: Փեշերը սեփական, 10 սմ լայնության գոտի ունեին, որին կցվում էր ծալաբոլորքը, որ փռվում ու ծածկում էր փեշ-դայրան:

19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբին Ջավախքում, Ախալցխայում, Ալեքսանդրապոլում և Կարսում կնոջ տոնական բաճկոճը (**սալթակըլդը**) հայտնի էր երկու տարբերակով:

Առաջին տարբերակը պահպանել է հին ձևվածքը, իսկ երկրորդը համեմատաբար նոր էր և ավելի շքեղ: Առաջին տարբերակի բոլոր ենթատեսակները կարվում էին մետաքսյա կանաչ, կապույտ, վարդագույն կտորներից:

Առաջին տարբերակի առաջին ենթատեսակի կուրծքը փակվում էր ինքնաշեն գնդաձև կոճակներով ու օղակներով, թևատակին ունենում էր ամբողջական եռանկյունաձև հավելված՝ իրանը և անուրբ լայնացնելու նպատակով. փեշերը և ուղիղ թևաբերանները ալիքավոր էին. օձիքը կանգուն էր. «Եզրերը զարդարում էին ոսկեթելի տրեգով և մեկ շարք ղորված ոսկեթելի գծով³⁴⁹ (բլբմայով)»:

Առաջին տարբերակի երկրորդ ենթատեսակի բաճկոճի կուրծքը լայն բացվածքով

349 Տե՛ս ՀՊՊԹ ազգ. ֆոնդ, թիվ 8156/3 բաճկոճը:

էր, որ ծածկվում էր հատուկ կրծկալով. անութատակի կտորները եռանկյունաձև էին. թևերի հիմքում հավելվածներ ուներ. թևաբերանները ձևավոր էին և դրանց ճեղքերը զարդարվում էին ոսկեթելի տրեգով և ոսկեթելից հյուսած նեղ ժապավենով³⁵⁰:

Առաջին տարբերակի երկրորդ ենթատեսակի բաճկոնի անութներում և կողքին ավելացված կտորները միացվում էին ուղիղ լայնակի կարով. կուրծքը բացվածքով էր. թևաբերանները սրածայր և ալիքավոր էին. եզրերը զարդարվում էին ոսկեթելի տրեգով և մեկ շարք ոլորած ոսկեթելի գծով³⁵¹:

Կնոջ տոնական բաճկոնի երկրորդ տարբերակը ձևվածքով շատ էր տարբերվում առաջին տարբերակից: Այն կարվում էր բացառապես թավշյա մանուշակագույն, կապույտ կամ մուգ կարմիր կտորից³⁵²: Ուտերը թեք էին, թևատեղերը՝ փորված, թևաբերանները՝ լայն և ձևավոր. թիկունքը ձևավոր կարերով էր և իրանը՝ սեղմված. կողքերը և թիկունքը զարդարվում էին բուսանախշերով:

Բաճկոնի երկրորդ տարբերակն ուներ 4 ենթատեսակ:

Երկրորդ տարբերակի առաջին ենթատեսակի եզրերը ալիքաձև էին, վզի կլոր բացվածքով, ճոխ ասեղնագործությամբ³⁵³:

Երկրորդ տարբերակի երկրորդ ենթատեսակն «...ուներ ուղիղ եզրեր (ոչ ծոն-թաձև), առջևամասում՝ կոր³⁵⁴»:

Երկրորդ տարբերակի երրորդ և չորրորդ ենթատեսակները «Սրածայր աջ ու ձախ փեղկով էին. ընդ որում, չորրորդը առջևում ուներ երկու երկայնակի կար³⁵⁵», որի շնորհիվ բաճկոնը կիպ նստում էր իրանի վրա:

Ն. Ավագյանի կարծիքով, կնոջ տոնական բաճկոնի երկրորդ շքեղ տարբերակի ենթատեսակները նորաձևության արդյունք են եղել: Դրանք առավելապես տա-րածված էին Կարսում և ապա՝ Ալեքսանդրապոլում³⁵⁶:

Դայրա (փեշ), որ հագնվում էր բաճկոնակի հետ: Գոտու լայնքը 3 մատնաչափ էր՝ ձախին՝ 2 կոճակով: Կարվում էր հասարակ կտորներից առօրյա գործածության համար և ընտիր կտորներից՝ տոնական գործածության նպատակով: Այդ ըն-տիրներից էին լաստիկը, ծաղկավոր, ինչպես նաև կարմիր ու կապույտ կտորները: Ծաղաբոլորքը նման էր բաճկոնակի համապատասխան մասին:

Անձով դայրան կարվում էր նույն կտորներից: Օձիքը կանգուն լինելիս 2 մատ

350 Ն.Ք.Ավագյան, Բարձր Հայքի ժողովրդական տարազը (ՊԲՀ, 1971, թիվ 4, էջ 190):

351 Անդ, էջ 190-191:

352 Տե՛ս ՀՊՊԹ ազգ. ֆ. թիվ 921, 924, 925, 929, 930, 932 բաճկոնները:

353 Ն.Ք.Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 191:

354 Անդ, էջ 191:

355 Անդ, էջ 191:

356 Անդ, էջ 191-192:

լայնության էր լինում, 1 կոճակով, իսկ երբեմն կարվում էր մաս ծավոդ օձիք: Բացվածքն ուներ 3 կոճակ: Ծալաբոլորքը նույն կտորից էր և ծալ-ծալ արված:

Պիչակը մեծությամբ երկու տեսակ էր: Կարճը հասնում էր ազդրերի կեսը և հետևապես իսկական բաճկոն էր: Երկարը ծածկում էր ծնկները, որով նա դառնում էր կիսավերարկու:

Կուրծքը եռանկյունաձև բացվածքով էր, օձիքը՝ ծալովի, կոճկվում էր իր գույնի կոճակներով: Ետևում ուներ կիսագոտի՝ ծայրերին մեկական կոճակներով: Կար մաս սեփական կտորից կարված գոտի, որն առջևում կոճկվում էր մեկ կոճակով:

Շալ քիկնոցը պիչակ չունեցող աղջիկներն օգտագործում էին ձմռանը՝ գլխին փաթաթելով ու քիկունքին փռելով: Գործում էին սպիտակ, մոխրագույն, բնական կարմրավուն բրդաթելերից:

Գոտիները մի քանիսն էին՝ ա/. կաշվե գոտի, բ/. արծաթե, պղնձե և վարշադե գոտիներ, գ/. հաստ կտորե գոտի 3 մատնաչափ լայնությամբ, որ զարդարվում էր մետաքսաթել ասեղնագործությամբ: Մանր ուլունքները կիրառվում էին նախշազարդերի մեջ: Այդ գոտու զարդարանքների մեջ մեծ տեղ ունեին եռանկյունիները, որոնք ասեղնագործվում էին կոնտրաստային գույների թելերով, ինչպիսիք էին կարմիրը, կապույտը, դեղինը, մարմջագույնը, կանաչը: Ուլունքների մի շարքը կանաչ էր, երկրորդը՝ դեղին, երրորդը՝ կապույտ:

Ճարմանդը 1-2 փայլուն կոճակով էր:

Գուլպաները հասնում էին ծնկատակերը, որտեղ և կապվում էին կապիչներով: Վերջիններս իլիկի ճեռի վրա հիմնում և գործում էին 4-5 կարմիր, ճերմակ, ոչխարի բնական կարմիր գույնի թելերից՝ ծայրերին ծուպեր թողնելով:

Գուլպաները գործում էին բնական կարմիր և ճերմակ թելերից: Այդ նույն գույներով գործում էին **խառը** գուլպաներ, որ նշանակում է հորիզոնական գույների խառնուրդ: Որոշ գուլպաներ էլ ունենում էին կենաց ծառի զարդանախշեր՝ **ծառ** անունով: Կային նաև ծաղկավոր գուլպաներ:

Տրեխներ: Աղջիկները, եթե անգամ գունավոր կոշիկներ ունենում էին, համեմայն դեպս, տրեխներ էին հագնում ոչ միայն մինչև ամուսնությունը, այլև հարսնանալիս էլ: Ունևոր տնտեսություններում իշխողը հասկարով տրեխներն էին, իսկ չունևորների համար՝ շուլակարով սովորական տրեխները: Հասկարի վարպետները աղջիկների տրեխների վրա դեղին կոճակներ էին հարմարեցնում, որին գցվում էր փոկե օղակը: Տրեխի կենտրոնում կոճակն իբրև զարդ էր համարվում:

Օտնըմանները, որ կարվում էին քաղաքում և գյուղերում, ոչ բոլոր աղջիկներն էին ունենում: Չքավորի աղջկան բախտ էր վիճակվում օտնըման հագնել ամուսնության հասած տարիքում: Իսկ քաղաքային կրունկավոր տուֆլիկը և կիսաճտքավոր կոշիկը հազվադեպ էին:

Գլխի հարդարանքներ: Պատանի աղջիկների **լաչակը**, որ պատրաստվում էր

սպիտակ ու խատուտիկ կտորներից, ամենատարածվածն էր և ամենօրյա գլխակապը: Երբ տարիքը մոտենում էր ամուսնության, նրանք կրում էին **փուշի** կոչված գունավոր, մետաքսե գլխաշորը: Լաչակը և փուշին հանգուցում էին ծոծրակի վրա՝ պոչ ձևացած մասի տակին: Ոմանք դրանց ծայրերը ծոծրակից բերում էին ճակատի կամ հոգետան վրա և հանգուցում էին:

Լաչակը բոլոր հասակների աղջիկների անմեղության նշանն էին համարում: Ուստի և բնորոշ գույնը սպիտակն էր: Իսկ փուշին, որ հազվադեպ գլխաշոր էր, տոնական էր և ընկալվում էր աղջկա հասունացման նշանը:

Տոնական էր նաև ֆաթը իր 30 սմ երկարության մետաքսե մանուշակագույն, փարթամ ծոպով: Սա ուներ գլխի ձև: Նրա կենտրոնում և ծոպի սկզբնամասում արծաթե զարդեր կային, որոնք և իրար էին միանում: Ֆեթը լրացուցիչ կարգով զարդարվում էր 2-4 գնդասեղներով: Նրա ծոպը փաստորեն ծամթելի տարբերակ էր, որն իր փռվածքով հասնում էր մինչև գոտկատեղը:

Հ. Ֆ. Պ. Լինչը 19-րդ դարի վերջերին մի լուսանկարով ներկայացրել է Կարին քաղաքի աղջիկների խմբի տարազը «Հայ աղջիկներ» մակագրությամբ: Այդ աղջիկները հագնված են ճիշտ այնպես, ինչպես հագնում էին նորահարսները՝ ջուպպա, ոսկեշար, վարդ ճակատազարդ և քող չիքիլա³⁵⁷: Այս զգեստը աղջկական համարերը լուրջ թյուրիմացություն է, քանզի կույս աղջիկը Բարձր Հայքում պատմականորեն և սեռահասակային խմբին վերապահված իրավունքի տեսակետից երբեք կնոջ զգեստի մեջ չի եղել: Նշված զգեստի համալիրը աղջկանը **հարս դարձնելու** առաջին պայմանն էր: Հետևապես, Լինչի ներկայացրած քաղաքացի աղջիկները պարզապես նկարվելու նպատակով և կամ Լինչի պատվերով հարսանեկան գեղեցիկ զգեստներ են հագել:

Այս իմաստով ճիշտ չէ նաև այն տեսակետը, թե Բարձր Հայքի ժողովրդի մեջ տարիքով քսանն անց աղջիկների տարազը «նույնն էր, ինչ ամուսնացած կանանցը, միայն բացակայում էին գոգնոցն ու գլխի հարդարանքի որոշ մասերը³⁵⁸»:

Աղջիկների զարդերը բազմազան էին: Մանյակը³⁵⁹, որ ձեռք էր բերվում պատրաստի վիճակում, երբեմն կազմվում էր տարբեր գույնի թանկարժեք քարերից կամ ուլունքներից՝ կենտրոնում ունենալով որևէ գույնի շրջանակավոր ակ: Բայց մանյակները մեծ մասամբ հասարակ ուլունքներից էին:

Վզնոցը պատրաստվում էր ուլունքներից, արծաթե կամ վարշաղե կախիկավոր զարդերից:

357 Հ. Ֆ. Պ. Լինչ, Հայաստան, հ. 2, 1897, էջ 275:

358 Ն. Բ. Ավագյան, Բարձր Հայքի ժողովրդական տարազը (ՊԲՀ, 1971, թիվ 4, էջ 183):

359 Մենք այստեղ մանյակ ասելով ցույց ենք տալիս պարանոցը գրկող զարդը, որը լիովին համապատասխանում է օղամանյակ բառին: Դրան հակառակ **վզնոց** ենք անվանում լանջի վրա փռվող զարդը:

Օղերը աղջիկների սիրած զարդերից էին: Դրանցից էին ակ ունեցող տափակ օղերը և գնդաձև օղերը, որ ոսկուց, արծաթից ու վարշաղից էին պատրաստում:

Մատանիները, որ շինվում էին արծաթից, անցկացնում էին աղջկանության մատին (մատանեմատին), հակառակ որի պսակվող աղջիկը մատանին դնում էր միջնամատին:

Սանրվածքը: Աղջկա բաց գլուխն, իր հյուսած ծամերով՝ առաջին զարդն էր: Հյուսելուց առաջ նրանք մազերը **իվով** բաժանում էին երկու մասի, որոնք **գիլիֆ** էին կոչվում: Աղջիկը երբ մեկ ծամ էր ունենում, ժապավենը հետը հյուսում էր: Երկու ծամի դեպքում, դրանք որոշ հեռավորության վրա պահելով, ժապավենը դարձյալ հյուսելի հետ հյուսվում ու ծայրերը կախվում էին: Բնորոշը, սակայն, ըստ 19-րդ դարի վերջերի տվյալների, մի քանի ծամ հյուսելն էր: Հյուսելի թիվը, ոմանց հաղորդման համաձայն, կենտ պիտի լինեին, որը, ըստ երևույթին, ամուրի լինելու նշանն էր: Դրանք թիկունքի վրա փռված ու կոկիկ պահելու նպատակով թիակների տեղերում շորի վրա մի ժապավեն էին կարում, որի տակ մազերը տեղաշարժ չէին լինում: Մազկախը կազմվում էր ակնհիշմից, կապույտ, կանաչ, կարմիր, սպիտակ ուլունքներից, որոնց թիվը հասնում էր 10-20-ի: Դրանք միաժամանակ **ակնահարությունից** պաշտպանվելու և գեղեցկության համար էին:

Նորահարսի զգեստներ: Պսակվող աղջկա զգեստի զգալի մասը փոխվում, **հարսի տարազի** էր վերածվում: Իսկ մյուսը պահպանում էր օրիորդականի հատկանիշները:

Շապիկը հարսի շապիկ էր կոչվում, որը կարում էին օտընշորի հետ՝ հերանց կամ սկեսրանց պատվերով: Երբեմն սպիտակեղենի պատրաստման պարտականությունն էլ ընկնում էր քավորանց վրա: Իսկ սպիտակեղեն ասելով հասկացվում էր ոչ միայն շապիկն ու վարտիքը, այլև կրծկալն ու սպիտակ փեշը, որը քավորիկին հանձնում էր հարսին: Շապիկը հասնում էր մինչև սրունքի կեսը:

Վարտիքը կարվում էր միտկալից, երկու կողքերին ունենալով կապիչներ: Բայց լինում էր բուն պսակի օտընշոր, երբ այն, քաղաքի օրինակով, ոմանք զարդարում էին ժանյակով: Հասնում էր մինչև ծնկների վրա: Աբուլ գյուղում ազգային-ավանդական ձևը առավել ամբողջական էր պահպանվել: Այն երկգույն էր՝ ծնկներից վեր սպիտակ և ծնկներից ցած՝ կանաչ-կարմիր կամ կապույտ: Մա վերջանում էր **փոթիկով**, որը կոճկվում էր 1-2 կոճակով: Փոթիկը զարդարվում էր սաղափներով: Ծնկից ցած, ինչպես վերևից, լայն էր: Սրունքամասը զարդարվում էր գունավոր թելերի զարդակարերով և ճմփուլներով՝ ոսկեգույն կամ արծաթագույն փուլերով: Նաև որպես տոնական վարտիք, այն պետք է իր շքեղությամբ աչքի ընկներ ու առանձնանար:

Հարսնացողը պետք է այնքան սպիտակեղեն ունենար, որ մինչև մի քանի երեխա ունենալը սկեսրանքը անհարմարություն չգգային անձնահագուստի այդ տեսակի մասին խոսել-հիշատակելու: Այսպես, օրինակ, օժիտի մեջ ունենում էր 3

ձեռք սալիտակ, երբեմն ժանյակավոր վարտիք և 3 ձեռք էլ **երկուողթած** ծայրերով (գունավոր կտորներից երկտակ կարած) վարտիք՝ հետագայում հագնելու համար:

Կրծկալը, որ կարվում էր միտկալից, երկտակ էր: Լայնությունը 15 սմ էր. երկու կապերով կախվում էր ուսերից. կրծքի կողմում կոճկվում էր երեք կոճակով կամ կապվում էր մեջքի կողմում՝ 4 կապիչներով: Այն զարդարվում էր սեփական սալիտակ թելերով, **լիմոն** կոչված և **ծառ-ծառ** կոչված նախշազարդերով: Կապվում էր շապիկի վրայից՝ կրծքերը ճնշելու և թաքցնելու նպատակով:

Փեշը կարվում էր միտկալից և այլ ճեղմակ կտորներից ու երկտակ էր: Փեշերը վերջանում էին ժանյակներով, որ ընդօրինակված էր քաղաքայինից: Գոտին 5 սմ էր, որ կոճկվում էր 2 կոճակով, ձախ կողքին: Այն համարվում էր պսակի շոր:

Ղայրա, որ կարում էին կարմիր, նարնջագույն, կանաչ գույնի ըմտիր կտորներից: Օձիքը քուպայով էր, նեղ, որ ունենում էր մեկ կոճակ: Լիմոն էին նաև կանգուն, 3 սմ լայնության, 1-2 կոճակով և հետ ծավիղ օձիքներ: Կրծքի բացվածքը կոճկվում էր իր գույնի կոճակներով: Կուրծքը զարդարում էին տարբեր գույնի թելերի ասեղնագործության, նաև մանր, մեծ մասմար սալիտակ ուլունքներով: Փեշերը ծալաբուրդով էին: Ջգեստի կրծքի զարդերից էին ասեղնագործված քառանկյունները, որոնք լցվում էին ուլունքներով ու գունավոր թելերով: Եթե շրջանակը կազմում էին կապույտ հյուսններով, սպա դրա ներսում կարվում էին դեղին ու կանաչ հյուսններ և այլն: Շրջանակի գույնը փոխվելիս փոխվում էին նաև մյուսների գույները:

Գոտին ընտրում էին ըստ հայեցողության և կարողության՝ ասեղնագործած, արծաթե կամ կաշվե գոտի, որը կապում էին դայրայի վրայից:

Ֆանել էր կոչվում մույնանուն կտորից կարված ամբողջական դայրա հիշեցնող զգեստը, որ հագնում էին չուխայի տակից: Կտորը պտպտիկ նախշերով էր:

Շալե փեշը գործում էին հելունով, բնականից կարմիր կամ ներկած կարմիր թելերից: Ունենում էր հորիզոնական գույներ՝ կարմիր, կապույտ, կանաչ գույներով: Հագնում էին ձմռանը:

Չուխա էր կոչվում ջուպյան որոշ վայրերում, որ կարվում էր մույնանուն կապույտ կտորից, հասնում էր մինչև սրունքների կեսը: Թևերը երկար էին: Կրծքաբաց էր, որը ծածկելու համար ունեին ասեղնագործված կրծկալ: Կրծքի վրա կոճակվում էր երկու կոճակով:

Գոգնոցը կարմիր մահուդից էր: Չուխայի և գոգնոցի զարդերը կատարվում էին քաղաքում, դերձակների ձեռքով: Աջ կողմում գրպան ունեցող **փառթուկը**, որ կարվում էր մուգ գույնի կտորից, կապվում էր գոգնոցի վրայից՝ տակինը մաքուր պահելու նպատակով: Կրծկալը հենց չուխա-ջուպյայի կիսաաղեղնաձև բացվածքը ծածկելու համար էր: Ջարդարվում էր ծաղիկներով, ծառերով և այլն:

Ղատիֆա խրխան չուխա-ջուպյայի ձևն ուներ: Կարվում էր սև, կապույտ և կանաչ կտորներից: Չքավոր հարսը սա հագնում էր չուխայի փոխարեն:

Գլխի հարդարանքները հետևյալ տարրերից էին կազմվում.

- ✳ Կարմիր **ֆաս**՝ մանուշակագույն ծոպերով.
- ✳ **Հարսանուցը** (քունքերից կախվող զարդերը), որ պատրաստվում էր մանրահատիկ մարգարիտները թելերի վրա շարելով ու կախելով, ծայրերին ոսկեդրամ կախիկներ էր ունենում: Մի շարք կախիկներ շրջանաձև ժապավենի երկու կողմից կախում և այդ օղակը հագցնում էին ֆասի վրա:
- ✳ Պսակադրությունից հետո շատերը հարսանուցը խաչաձև փռում էին գլխի վրա, որով ճակատի վրա դրանք խաչ էին ձևացնում:
- ✳ **Շերիտ**, որը ոսկե դրամների շար է, շատերի մոտ գույգ լինելով՝ **ջուխտ շերիտ** էր կոչվում: Չունևորները ոսկեդրամների փոխարեն ոսկեգույն կեղծ դրամներ էին օգտագործում: Այն կապվում էր հարսանուցից հետո, դարձյալ ֆասի վրայից:
- ✳ **Վարդ**, ճակատի ասեղնագործ զարդ, երկու բոլորշի ուռուցիկ զարդերով, որոնք տեղ-տեղ **կոտուշ** էին կոչվում: Վարդի ծաղկազարդերը՝ գյուղերում և ժապավենները՝ քաղաքում, կանայք ու աղջիկներն էին ասեղնագործում: Դրա համար ընտրում էին շատ նուրբ մետաքսաթելեր: Վարդի լայնքին ձգվող ժապավենիկը հյուսում էին ձիու մի մազի վրա՝ հասցնելով 4-5 մմ լայնության: (Մազը մշտապես մնում էր ժապավենի մեջ): Շատ վայրերում վարդի ծաղիկների ձևերն ու գույներն ստեղծում էին դաշտից հավաքած մանր ծաղիկների հիման վրա: Վարդը հագցվում էր շերիտից հետո, ֆասի վրա:
- ✳ Սպիտակ քողը կիսաթափանցիկ ու ծաղկավոր գործվածք էր, հարմարեցնում էին հարսի գլխին, երկու ծայրերը հասցնելով վերնագգեստի քղանցքներին: Իսկ առջևից քողը պետք է ծածկեր դեմքը:
- ✳ Գունավոր **քող** (թռռ), որ կարվում էր հասարակ ու կիսաթափանցիկ գործվածքից, որն իր կարմիր կամ կանաչ ֆոնի վրա դաջված ծաղիկներ էր ունենում: Սրանով ևս հարսը ծածկում էր երեսը:
- ✳ Գլխի հարդարանքի մի տեսակը, որին ոմանք **պիլոմպի** անունն էին տալիս, ծաղկավոր գլխաշոր էր: Սրա ծայրը գնդասեղով ամրացվում էր ճակատից վերև և մյուս ծայրերը կախում մինչև կոնքը:

Պսակվող հարսը հագնում էր իր ձեռքով գործած ընտիր գուլպաներ, որ միշտ հյուսվում էին բրդաթելից: Պատանի աղջիկներին հատուկ **ծառով գուլպաները** և ծաղկավոր այլ գուլպաներ նորահարսը շարունակում էր օգտագործել: Նորահարսն ունևոր տնտեսության մեջ օգտվում էր կոշիկների մի քանի տեսակներից (կրունկավոր տուֆլիկներ, որ նվիրում էր քավորը, օտնըման, որ կարում էին հերանքը,

սապոգներ, որ գնում էին հերանքը կամ սկետրանքը³⁶⁰, չուստիկներ, որ օտնըմանի մման էին և բարակ:

Ծայրահեղ չքավոր աղջիկները, հարսանեկան զգեստներ չունենալով, ութ օրով, օգնության կարգով, ունևորները տրամադրում էին վերևում նկարագրված զգեստների և ագանելիքների մի մասը և գլխի հարդարանքները: Շաբաթը լրանալուն պես նորահարսը հարկադրված էր հագնել իր հասարակ հագուստները և տրեխները:

Նորահարսին հարուստ գյուղացին զարդարում էր հնարավոր բոլոր զարդերով: Գնդաձև զինդերը կնոջ անբաժան զարդերն էին: Լինում էին մանյակներ ոսկուց կամ քանկարժեք քարերից՝ կենտրոնում կախվող ոսկե խաչով: Արծաթե վզնոցը փարթամ ու ճոխ զարդ էր՝ շերեփուկ հիշեցնող կախիկներով: Կենտրոնում եռանկյունի արծաթե տախտակ էր ունենում: Մեծ վզնոց էին ձևացնում ոսկեդրամներով, որոնք տարածվում էին ամբողջ կրծկալի վրա: Ոսկե մատանիները մեկից ավելի էին լինում: Իսկ ապարանջանները ոսկուց կամ ոսկեզօծ արծաթից էին: Չունևոր հարսներն ունենում էին էժանագին ուլունքազարդեր՝ մանյակ, վզնոց և ապարանջաններ, իսկ գնդաձև օղերը արծաթից էին:

Միջին տարիքի կանանց զգեստներ: Այստեղ ներկայացվում են 30-45 տարեկան գեղջկուհիների զգեստներ, որոնք ըստ ձևի և գործածության միանման էին: Նրանց **շապիկը**, որ պատրաստվում էր ամիրկայից և միտկալից, ծածկում էր ծնկները: Կային նաև ճերմակ ֆոնի վրա ծաղկավոր կտորներից շապիկներ: Օձիքը 3-4 սմ էր, 1 կոճակով: **Օտընշորը** ձագով և խոնջանով էր. ոտքերի փողքերը կապվում էին (ծնկատակերին մոդոտելով) գուլպաների վրա: Ազդրերի կեսից սկսած մինչև փողքածայրերը օտընշորի վրա կարմիր, կապույտ և կանաչ գույնի կտորներով երկտակ էր կարվում, տաք պահելու նպատակով: Գունավոր կտորի ծայրին էլ ծավալած էր արվում, որի միջով անցնում էր կապիչը:

Այս վարտիքների ծայրամասերը տեղ-տեղ երևացնելը սովորական բան էր, որ գալիս էր անցյալից, քանզի այն չցուցադրող կնոջը մեղադրում էին անհամեստության մեջ՝ **վարտեքսփ** անունը տալով: Թեպետ միևնույն Ջավախքի այլ հատվածներում ամոթաբեր էր համարվում դրա ցուցադրումը: Այս պարագայում երկար վարտիքը դրվում էր գուլպաների մեջ և երկտակ չէր լինում:

Իշիկը հագնում էին շապիկի վրայից:

Փեշը, բացի կտորներից, կարվում էր նաև շալից, որը հագնում էին աշխատանքի ժամանակ:

Խրխան կարվում էր կապույտ մահուդից, դատիֆա կոչված կտորից: Կուրծքը

360 Ե. Լալայանը հիշատակել է նաև **ճգմա** կոչված կոշիկներ, որոնք փայլի ժամանակ ընծայում էին հարսնացուին նրա սկետրանքը: (ԱՀ, 1, էջ 245): Դճմա բառը թուրքերենից է ծագում: Դճման այսպիսով, համապատասխանում էր քաղաքի պատանեկան ճտաքավոր **չուստին**:

կիսաաղեղնաձև բացվածք ունեն՝ եզրերը տրեգով զարդարված: Մեջքը կիպ էր՝ 2-3 չափռաստով: Նույն կտորներից լինում էին մաս տոնական խրխամներ:

Ըստ Ն. Ավագյանի, Բարձր Հայքում կնոջ միևնույն վերնագգեստը, կտորների տեսակների համաձայն, ունի 4 տարբերակ, որոնք «միմյանցից տարբերվում էին ոչ միայն կտորի որակով, այլև զարդաձևերով: Մահուղից կարված վերնագգեստը կոչվում էր **ջուպպա**, մետաքսիցը՝ **ֆայ**, **լահուր**, **խրխա**, թավշիցը՝ **դատիֆա**, բրդյա գծավոր կտորից կարվածը՝ **փութալի**: Ղատիֆան, խրխան, փութալին տոնական վերնագգեստ էին, իսկ ջուպպան երկու տեսակ էր լինում՝ ամենօրյա և տոնական»:

Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի ընձեռած նյութերի հիման վրա Ն. Ավագյանը այդ 4 տիպի վերնագգեստները, ըստ ձևվածքի, բաժանել է 6 տարբերակների, որոնց «...աստեղնագործության մոտիվը բուսամախշերն են, որ կատարվում էին երկու եղանակով՝ ուռուցիկ հարթակարով, մաս հաստ ոլորված ոսկեթելով: Վերջին եղանակի դեպքում ոսկեթելն ամրացվում էր կտորի վրա ուղիղ բամբակյա թելով՝ անկատելի կարով³⁶¹»:

Շալե խրխան կարվում էր սև ու շագանակագույն շալերից, որպես աշխատանքային զգեստ: Չնը մույնն էր, ինչ տոնականին:

Ֆարաջա կոչված երկար ու սև զգեստը կարվում էր թանձր կտորից: Չնով մնան էր ջուպպա-խրխային, բայց գոգնոց չունեն: Փեշերը այնքան լայն էին, որ կրկնակի ծավլում էին իրար վրա: Գոտկատեղում կոճկվում էր ճարմանդով: Օձիքը և կրծքամասը կրկնում էր ջուպպա-խրխայի համապատասխան մասերի ձևերը: Թևերը նեղ էին: Ունևոր կանայք հագնում էին տոներին, ջուպպայի վրայից, ինչպես վերարկուն:

Կրծկալը, որ պատրաստվում էր խրխայի գույնի կտորից, զարդարվում էր տարբեր գույնի թելերով:

Գոգնոցը կարվում էր կարմիր մահուղից՝ խրխայի (ջուպպայի) վրայից կապելու և կարմիր շալից՝ շալե խրխա-ջուպպայի վրայից կապելու համար: Առաջինը զարդարվում էր ոսկեգույն բանվածքով Ախալքալաքում, իսկ շալե գոգնոցը չէր զարդարվում:

Փառքուկ կոչված գրպանավոր գոգնոցը կարվում էր սե սատինից: Տան մեջ սա կապում էին մահուղի կամ շալե գոգնոցի փոխարեն:

Արծաթե գոտին կապում էին գոգնոցի վրայից, տոներին:

Գուլպաները հյուսում էին սպիտակ, սև, բնական կարմիր, կալաքարով ներկված կարմրավուն թելերից: Երիտասարդ կանայք ևս օգտագործում էին մի շարք ոտնամաններ: Օտնըման, չուստիկ, որի երեսը զարդարում էին գունավոր թելերով, մասեր, որ կարում էին սև ու կարմիր սեկից: Սրանց վրայից էլ բաբուճներ էին հագնում:

361 ՊԲՀ, Երևան, 1971, թիվ 4, էջ 184-186:

Բարոճներ, տակը կաշվից և կիսասերեր՝ մահուղից, որ օգտագործում էին տան մեջ: Կիսաճտքավոր կոշիկներ, որ ձեռք էին բերում Թիֆլիսում, Ալեքսանդրապոլում և այլուր: Նախկիններ, որ պատրաստվում էին փայտից, քթամասի կաշվե օղակով. սա ունենում էր երկաթե պայտեր կրկնամասի և քթի տակ: Վերջիններս, սակայն, տարածված էին միայն քաղաքում, բաղնիքում օգտագործելու համար: Մագերը երկու ծամով էին, որոնք մեծ մասամբ հավաքվում էին ֆասի մեջ, բայց կային նաև կախ պահողներ: Ֆասը, ոսկու շերիտը և վարդը դրվում էին այնպես, ինչպես նորահարսին էր: Հարսնամալուց 10-15 տարի անց գործածում էին շալովի, որով քիթն ու բերանը կապելու Կարնո ձևը **պիրիկ** էր կոչվում:

Երբեմն շալովու վրա քող էր գցվում: Գլխաշորի վրա իբրև զարդեր գնդասեղներ էին խրում: Պիրիկ կապելաձև կիրառվում էր տղամարդկանց առկայության դեպքում: Իսկ կանանց շրջապատում շալովին սովորաբար կախվում էր այտերի վրայով ցած. կամ մի տուտը կախ էր պահվում, մյուսը անփույթ ծալվում էր գլխի վրա և կամ երկու տուտն էլ գցվում էին գազաթին: Այս տեսակետից կնոջ ազատությունն ակնհայտ էր ողջ Բարձր Հայքում, Կարսի մարզում, Բասեններում, Խոտորջրում և այլուր:

Ձարդերը նույնպես բազմազան էին՝ օղեր, մատանիներ, մանյակներ, վզնոցներ, ուլունքե կամ արծաթե և ոսկյա ապարանջաններ, ասեղնագործած ապարանջաններ³⁶² և այլն:

Ձավախքի հայոց կանանց կտածումները 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբներին հազվագյուտ էին: Ճակատի վրա դաջվում էր մեկ «խալ» և աջ ձեռքի բութի ու ցուցամատի միջև ընկած տարածության վրա՝ 5 կետեր: Դաջումը կատարվում էր 1 կամ 4 ասեղներով, որ իրար էին կապվում: Մարմնի դաջվող հատվածը օղիով թմբեցնում էին և, թեթև հարվածներ տալով, ծակծկում ու սև թանաք քսում: Չորանալուց հետո դրանք մնում էին մինչև կյանքի վերջը:

Շալը ամենատարածված թիկնոցն էր գյուղերում: Այն հեղունով հյուսում էին բոլոր կանայք: Թիկնոցն ունենում էր քառակուսի ձև՝ 1,5 x 1,5 մետր մեծությամբ, որը ուսերին գցելիս եռանկյունի երկծալ էին տալիս: Հյուսում էին սպիտակ թելերից, որը ոմանք, ըստ ճաշակի, ներկում էին: Սրա փոքր տեսակը կապում էին մեջքին՝ ուսից անուրթը տանելով և մեջքին հանգույց տալով: Իսկ մեծը, ուսերին առնելուց հետո, ծայրերը պահում էին ձեռքով: Շալն ուներ և այժմ էլ ունի շուրջբոլոր ծոպեր: Ֆարբիկային **շալն** ավելի, քան բրդից գործածը, գործածում էին քաղաքացի կա-

362 Կային նաև երկաթե զարդեր, որոնք հմայիլների դեր ունեին: Դրանք **անժըմի** անունն էին կրում, որոնց վերաբերյալ Ե. Լալայանը գրում է. «Գիշերը դարբինները, մի ոտի վրա կանգնած, բոլորովին լուռ՝ յոթ ամբողջի դռներից հավաքած երկաթից շինում են ապարանջաններ, փոքրիկ մատանիներ, որ **անժըմի** են կոչվում: Մյուս օրը այդ բոլորը եկեղեցու դռանը անխոս կանգնած վաճառում են: Անժըմին քաջ են անում երեխաների օրորոցից, իսկ ապարանջանները դնում աղջիկների և կանանց թևերը, որպեսզի ամեն չարից ազատվին»: (ԱՀ, 2, էջ 271-272):

նայք: Բայց ունեոր գեղջկուհիները նույնպես ձեռք էին բերում: Սրա գործածությունը սկսվել է 19-րդ դարի վերջերին: 1930-ական թվականներից սկսած այն լայն տարածում ունի և առավելապես գործ է ածվում տան մեջ:

Հմայիլը բոլորովին էլ երկրորդական դիրքում չէր հայոց մեջ. գեղեցկուհիները սաստիկ վախենում էին ակնահարությունից (աչքով տալուց), ընդհանուր էր չարքերից հիվանդանալու մտայնությունը: Այդ երկու դեպքում էլ զգուշավոր կանայք դիմում էին գիր կապողին և հմայիլ էին պատվիրում, որը թելով աջ ուսից ձախ անութի տակ տանելով՝ կախում էին կաշվե պատյանով: Ունենում էին նաև բարձի տակ պահելու հմայիլներ և վզից կախելու ոսկե կամ արծաթե խաչ:

Տարեց կանանց զգեստներ: Գեղջկուհի տարեց կանայք համեստ էին հագնվում, որը հիմնականում ուներ նաև սոցիալական նախապատճառ: Առավելաբար դրանով էլ բացատրվում էր գրեթե համատարած սև գործվածքներից պատրաստված հագուստների օգտագործումը: Սպիտակեղենը գործվածքներով և ձևերով նույնն էր, ինչպես որ նկարագրեցինք վերևում³⁶³:

Վարտիքի երկարությունը կրկնվում էր՝ հասնելով մինչև կոճիկները և կապվելով մոդուտումով: Սրունքի վրա փողքերի երևալը պատշաճում էր տարեց կանանց: Թեպետ մեծամասնությունը այն դնում էր գուլպաների մեջ: Այն գլուղերում, ուր վարտիքի ցուցադրումը ընդունված նորմ էր, դադարեցվեց կամ վերացվեց 1920-ական թվականներից սկսած:

Իշիկը նույնպես մուգ գույնի կտորներից էր կարվում:

Փեշը աստառով էր, մուգ կտորներից: Կապվում էր առջևում՝ խոնջանով, որի ծայրերը մեկ անգամ փաթաթում էին մեջքին: Կային նաև կոճակով փեշեր, դարձյալ առջևում դրված, որ նախորդ բոլոր հասակների կանանց անձանոթ էր:

Փեշը կարվում էր նաև շալից, որը սոցիալական հիմնավորվածություն ուներ և համարվում էր աշխատանքային լի օրվա հագուստ: Բոլոր դեպքերում փեշը տակից տոպրակի նման կախվող փոքր գրպան էր ունենում, որտեղ կինը պահում էր մանր առարկաներ, դրամ, քթախոտատուփը, երբեմն՝ քաղցրավենիք, համրիչ և այլն: Փեշի տակից կախվում էր **ասըղբունը**:

Անթարի էր կոչվում առջևը լրիվ բաց և մինչև գոտկատեղը կոճկվող երկար զգեստը, որը լիովին կրկնում էր դրա հնագույն ձևը: Այն հայտնի էր նաև Վասպուրականին, Բարձր Հայքին և այլն: Օձիքը նեղ բոլակ էր՝ 1 կոճակով: Կարվում էր բամբակից, վիկոնից, ֆանելից և գունավոր այլ գործվածքներից: Հագնում էին փեշի

363 1940-ական թվականների վերջերից սկսած ազգային կարածնով շալիկը որոշակիորեն տեղի տվեց: Դրանց փոխարինեցին բևեռ և անթև մայկաները: Բայց ավագ սերունդը տակավին պահպանում է բյազից ու միտկալից կարվող սպիտակեղենի ձևերը՝ երբեմն նորի գուգակցումով:

վրայից՝ եթե առանց աստառի էր և առանց փեշի, եթե աստառով էր: Անթարին 20-րդ դարի սկզբներին պահպանված էր միայն ցածրադիր գյուղերում:

Խրխսան (ջուպպա), որ ձևով նույնն էր, ինչ վերը տեսանք, կարվում էր կապույտ կտորից, առանց աստառի: Բացվածքը ծածկվում էր մահուդից կամ շալից կարված կարմիր գոգնոցով:

Կրծկալը խրխսայի կտորից էր: Օձիքը կոճկվում էր ծոծրակի վրա, իսկ ստորին ծայրերը մեկական թելերով էին կապվում հետևում:

Փառթուկը սև էր, գրպանով: Թիկունքի կողմում կոճկվում կամ կապվում էր թելերով: Այն կապվում էր մահուդե գոգնոցի վրայից՝ տակինը մաքուր պահելու համար:

Փութալին կարվում էր ուղղահայաց գլխավոր ընտիր կտորից, որը նման էր խրխսային (Ջուլերը դասավորվում էին ուղղահայաց դիրքով):

Թիկնոցը սև, կարմիր կամ կապույտ շալն էր. օգտագործում էին նաև ֆաբրիկային շալեր:

Գութալաները գործում էին սև թելից:

Մասերը նույնպես մուգ գույնի էին, որոնց բերանի եզրին ծուպ կար: Բերանի կայունությունն ու ամրությունը ապահովում էր դայթանը: Գործում էին նաև մուգ կարմիր և մուգ կապույտ թելերն իրար հետ դթելուց և ոլորելուց հետո: Կենտրոնը զարդարում էր սև կոճակը:

Բաքուճները, որ կիսաերեսով մաշիկներ էին, կարում էին սև կամ կապույտ սեկից: Ներքանը կաշվից էր: Հագնում էին տան մեջ, մասերի վրա:

Օտնըմանները սովորական էին և միակը, որ տարեց կանայք մշտապես օգտագործում էին:

Չուստերը գնվում էին քաղաքում: Տարեց կանանց տարիքի առաջացմանը զուգընթաց, նրանք աստիճանաբար ժուժկալ էին դառնում պերճանքի առարկաների նկատմամբ: Բայց նրանց մեծ մասը պահպանում էր գլխի հարդարանքի հիմնական տարրերը՝ ֆասը, շերիտը, վարդը և շալովին: Թեպետ շերիտից ու վարդից հրաժարվողներ էլ էին լինում՝ մնալով լաչակով ու շալովիով: Կային նաև բոլոր հարդարանքները պահպանող և այդ հարցում նախանձախնդրորեն ուշադիրները նույնպես:

Շալովին, որ սև էր, պիրիկ կապը պահպանում էր հազվադեպ օգտագործելով, որովհետև կանայք նույնիսկ այս տարիքում տղամարդկանց ներկայությամբ էլ շալովու ծայրերն արձակում էին կամ մեկը կախ պահում, մյուսը ծալում էին գլխի վրա և կամ երկուսն էլ ծալում էին գագաթին: Պատկառելի անձանց, այդ թվում՝ քավորի ներկայությամբ շալովու տուտերը քթկապ՝ պիրիկ էին անում:

Երկրորդ տարբերակում տարեց կինը, ֆասի համալիրը չօգտագործելու դեպքում, մազերն ամփոփում էր սև ու բարակ գլխաշորի մեջ, որի ծայրերը, ծոծրակի վրայից աջ ու ձախ անցկացնելուց հետո, հանգուցում էին հոգետան վրա: Դրա վրայից կապվում էր սև շալովին պիրիկ կապով:

Երրորդ տարբերակում կինն ունենում էր սև թթվալ թաշկինակ, որ քիթն ու բերանը, ցածից ծածկելուց հետո, գլխի վրա հանգուցվում էր: Սրա վրայից կապվում էր սև շալովին: Այս թթկալը հնագույնն էր, որի մնացուկները ցածրադիր որոշ գյուղերում պահպանվեցին մինչև 1920-ական թվականները:

Սգո զգեստներ: Ահել թե ջահել կանայք, մնջեցյալ ունենալիս, զգեստները և գուլպաները սևացնում էին: Շալովին սև էին ներկում: Երիտասարդ կանայք քողի տակից սև շալովի էին կապում: Մեծ կանայք սև էին ներկում նաև ճերմակ ու կարմիր թիկնոցները: Ոմանք զգալով վերահաս դժբախտությունը, սև զգեստները պատրաստի պահում էին սնդուկներում: Սուգը տևում էր մինչև քառասունքը: Մեծ կանայք հաճախ, ծանր կորուստների և այլ հոգսերի բեռի տակ ճնշվելով, քթախոտ էին քաշում և համրիչ օգտագործում:

Ձեռնոցներ և երեսնոցներ ունենում էին հատկապես ձմռանը դրսի աշխատանքով զբաղվող աղջիկներն ու հարսները (աղբյուրից ջուր կրել, խոտնոցից խոտ կրել, բակի ձյունը մաքրել, եկեղեցի գնալ և այլն):

Քաղաքային իգական սեռի զգեստներ: Քաղաքի իգական սեռի զգեստներն ու զարդերը Ե. Լալայանը գրի է առել 1887-ին: Նախաբանում նա ասում է, թե ինքը նկարագրել է Ջավախքի միայն Կարնո գաղթականության զգեստները: Ընդ որում, նա դիտում է, թե «Գյուղացի և քաղաքացի կանանց զգեստները միայն կտորով և ճաշակով են տարբերվում, իսկ տարազը միևնույնն է»:

Նկատի ունենալով, որ նրա նկարագրությունը հազվագյուտ է, այստեղ այն առաջ կրերենք ամբողջությամբ:

«**Շապիկ.** կարում են միտկալից, աղբատները՝ ամրիկայից, կտավից. իջնում է մինչև ծնկները. կուրծքը մինչև պորտը բացված է և բլի մոտ կոճկվում է: Թևերը երկար են և դաստակի մոտ կոճկվում են:

Իշիկ. հագնում են շապիկի վրա. կարում են անթիքմոռից, ատլասից, մատերիայից, գյազիից: Կուրծքը եռանկյունաձև բացվում է, եզրերը դայթան և կլապիտոնե բյուքմա են կարում: Թևերի բերանները վերջանում են եռանկյունաձև, որ մի քիչ ծածկում են ձեռքերի երեսները և որոնց շուրջը դայթան և կլապիտոնե բյուքմա է կարած:

Վարտիք, ամրիկայից, փաթուխից. երկու կողմերը կապում են ձախ կողմում:

Դյուզլուկ. վարտիք է, միայն փոխերը ֆանելից է. հագնում են ձմեռը:

Անթարի. կարում են անթիքմոռից, սավայիրից, ատլասից, գյազիից և այլն: Հասնում է մինչև ոտները. թևերը շատ երկար չեն անում, այլ հասցնում մինչև դաստակը:

Կլլոր (բաճկոնակ). ոմանք հագնում են անթարու վրայից. իշիկի նման է. կարում են անթիկմոռից, գյազիից, սավայիրից, ատլասից:

Կրծկալ. մուգ կարմիր թավշից կամ լաստիկից կես արշին երկար և մեկ քառորդ արշին լայնության կտոր է, որ վերևում գրկում է վիզը, իսկ մեջքի մոտ շորեն կապերով կողքի մոտ կապվում է: Սրա օձիքը և երբեմն մաս կուրծքը կլապիտոնով ասեղնագործած է:

Ջյուպպա. հագնում են կըլդրի կամ անթարու վրա. հասնում է մինչև ոտները. կարում են դատիֆից, անթիքմոռից, մահուդից կամ կապույտ ամրիկա կոշված կտորից:

Գոզնոց. կարում են միայն կարմիր մահուդից և տանը գործած կարմիր շալից: Գոտին գործում են առանձին խնամքով և վրան շատ անգամ գրում են իրենց անունը՝ ավելացնելով «ի վայելումն» խոսքը: Գոզնոցի շուրջը կլապիտոնով և երբեմն արծաթե թելերով (թռքթռ) ասեղնագործում և ներքևի երկու անկյունում գեղեցիկ ծաղիկներ են լինում: Գոզնոցը գոտիով կապում են ջյուպպայի վրա:

Սրանից մի քսան տարի առաջ (1867թ) գրեթե բոլորը, իսկ այժմ (1887թ) շատ քչերը փողոց դուրս գալիս իրենց վրա առնում էին էհրամ. սա բոլի սաստիկ բարակ թելից գործած մի քառանկյուն կտոր է, որի լայնությունը միշտ համապատասխանում է առնողի բարձրությանը: Էհրամը մի քիչ հետ ծալած ձգում են գլխին, ապա առջևից, ոտքերից մինչև մեջքը հավասարեցնելով, ծայրերը մտցնում գոզնոցի գոտու մեջ, իսկ ավելին՝ կախ ձգում. հետո իրենց ձեռքերը կրծքերին, բկի մոտ բռնում են էհրամի ծայրերը և այսպես բռնած ման գալիս:

Աղջիկների էհրամին լիմոն, բաղամ է կարած, այսինքն՝ կիտրոնի և բաղամի մմանությամբ մանձե թելով ասեղնագործած է: Միջահասակներինը սոսկ սպիտակ, իսկ հասակավորներինը՝ կապտախառն է:

Այժմ քաղաքացիները գլխավորապես եվրոպական ձևով, թևերով, երկար վերարկու են հագնում, իսկ գյուղերում սովորաբար շալ են առնում:

Սովորաբար աղջիկներն ու հարսները հագնում են բաց կապույտ, կանաչ և մանուշակագույն, իսկ պառավները՝ մուգ շագանակագույն շորեր:

Գլխի հարդարանք: Նախ և առաջ մազերը սանրում են, մեջտեղից մի հետագիծ (**իվ**) բողնում, առջևի մազերը ճակատի և ականջների վրայից տանում և գյուղացիները մի քանի փոքրիկ, իսկ քաղաքացիները երկու մեծ ծամ հյուսում: Գյուղացի աղջիկները ծամերի ծայրերին գույնզգույն հլուններ և մեխակ են անցկացնում:

Հետո ծածկում են կարմիր ֆաս, մոտ կես արշին երկարությամբ փյուսկյուլով, որ իջնում է մեջքի վրա: Փյուսկյուլի գլուխը և ֆասի մեջտեղը երբեմն կլապիտոնով և արծաթագույն թելով ասեղնագործած է լինում:

Ֆասի վրա կապում են **գիլիֆլուլը**՝ երկու շարք մարգարիտներ, որ այտերի վրայից իջնում է մինչև կուրծքը: Յուրաքանչյուր շարքը բաղկացած է 4-6 առանձին թելերից, մարգարիտներ անցկացրած և ծայրը մի փոքրիկ ոսկեդրամ (պաճախի) կապած: Շարժվելիս այս ոսկիները միմյանց են դիպչում և ձայն հանում: Աղքատ գյուղացիները մարգարիտների և ոսկիների փոխարեն սուտ մարգարիտներ և փուլ (ոսկեգույն մետաղից) են անում:

Զիլիֆլըղի վրայից կապում են շերիտը. սա մի դեղին ժապավեն է. վրան մի կամ երկու շարք, 20 մինչև 200 փոքրիկ ոսկեդրամներ (ուռուպիա) կարած, որ պսպղում են ճակատի վրա, տարածվելով մի ականջից մինչև մյուսը: Ոսկիների տակից, շերիտի մեջտեղը կարած է լինում մի մեծ ոսկի (մահմուդիա): Պառավներն այս ոսկին չեն դնում:

Միևնույն շերիտի վրա, ոսկիների վրայից կարած է լինում **կտուցը**՝ մարգարիտներ, որ երբեմն միայն, իսկ երբեմն մոտավորապես 8-ի ձև ունեցող փոքրիկ ոսկիների (ջավշակ) շուրջը բոլորվելով՝ տարածվում է շերիտի երկարությամբ:

Շերիտի վրա անցնում (անցկացնում) են **վարդը**: Սա պատրաստում են հետևյալ ձևով. մի յազմա³⁶⁴ խաչաձև 6-7 սմ լայնությունով ծալում են. ապա բռնելով կրողի ճակատին, քունքերի մոտ այդ միևնույն յազման ծալելով՝ երկու վարդ են շինում ու մնացած ծայրերը կրողի գլխին չափելով՝ միմյանց հետ կապում: Հետո թե վարդերը և թե սրանց միջի տարածությունը զարդարում մետքսի գույնզգույն թելերից շինած ծաղիկներով:

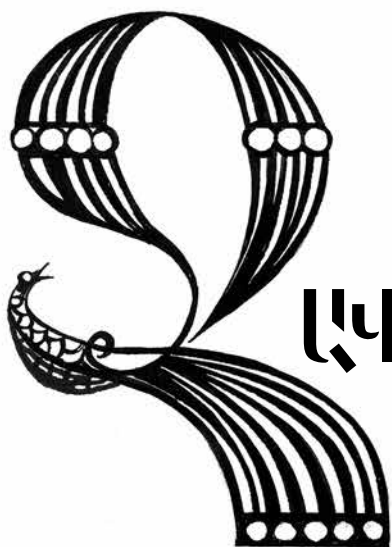
Աղջիկները վարդի վրայից այլևս ոչինչ չեն առնում, իսկ հարսները գցում են տանը՝ յազմա, հրավեր գնալիս՝ չիքիլա, որ իջնում է մինչև սրունքները: Կանայք և պառավները փաթաթում են գլուխները շալե (շալովի) կամ մետաքսե (բաղդադիա) փաթթան, իսկ հրավեր գնալիս՝ սրա վրա ավելացնում են և մի յազմա:

Աղջիկները և մատաղահաս կանայք գցում են կրծքներին մի կամ մի քանի շարք ոսկիներ, ականջներին անց են կացնում օղեր, ձեռներին դնում ոսկե միապաղաղ ապարանջաններ (բյուլագուկ), մատներին՝ մատանիներ:

Ազանեկիք: Աղջիկներն ու հարսները հագնում են դեղին մաս բապուճ, իսկ պառավները՝ դեղին մաս, կարմիր բապուճ³⁶⁵»:

364 Քիսիայի նման բամբակե, շատ բարակ, գույնզգույն, քառակուսի փաթաթոց:

365 Ե. Լալայան, նշվ. աշխ. (ԱՀ, 1, էջ 227-229):



ԼԱԿԱՄՔԻ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ
ԲԱՆԱՐԿԵԱՏԸ



ՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ



ՏՐԹԱՏ ԹԱՔԱՎՈՐԻՆ ԲԵՐԹԸ

Վոր վախտն օր Տրթատ թաքավորը բերթը շինել է, լավ ուստաներ չէ ունեցե, քընացել է Հոռմայից ուստաներ է փերե, շինել է տվե: Հոռմական թաքավորը թամբեյ է էրե իրեն մարթոցը, թե օր կերթաք բերթը շինելու, ինչքան օր գողտուց տեղեր կըլլին, լա՛վ մըտվիլդ կը պայեք, օր ետ դառնալնուդ ինձի պատմեք:

Եփ օր քուքան, Տրթատին բերթը շինեն պրծնին կը, թաքավորը էտոնց հախերը կուտա, ճամփու կը թընե: Ուստանին օր կերթան հոռմական թաքավորին քովը, պատմեն կը իրենց շինած բերթին բիտտուն գողտու ճամփընեքը, ծակն ու ծուկը:

Կանսնի մե քանիմ վախտ: Տրթատ թաքավորը կռվի կը հոռմական թաքավորին հետ: Էտ վախտը հըռոմները քուքան մտնին կը բերթի գողտուց տեղաները, գորթին կը ջարթեն, բերթնա կրակը կուտան, կերթան:

Էն օրին մինչի էսօր էլ ատպես ջարթած կը մնա:

ՆԱԳԻՐ ՇԱՀՆ ՈՒ ՏԱԿՈՐ ՄՉՄՆԱՆ

Ակոր Մզմնա Հայրապետը ճքներ կը Մասըսա ըստվերը՝ քառսուն տարի: Կեյլեր մինչև Մասիսու կեսը, սուրբ Ակորա ախալըրին քովը, ջուր կը խմեր և տխրութենը կառներ իրան: Աչքը կը բանար, տեսնիրկը օր էլի Մասըսի տակն է, ըստվերն է: Քառսուն տարի էտման աշխատավ, չկրցավ սուրբ սարի գլոխը էլլեր:

Մե երիտասարդըմ էկավ, ըսավ.- Ակոր Մզմնա, էստեղ դու ի՞նչ կը չարչըրվիս էս քառսուն տարի: Հըպը՝ ես գուգեմ օր էս սարն գլոխը էլլեմ, չեմ կրնա էլլե:

- Է՛, օր դու գուգես սարին գլոխը էլլել, մորեղ օր էղել ես, միտքըդ քուքա՞, հարցուց երիտասարդը: Դու կրնա՞ս մորըդ արգընթին մեջը բնակվիլ նորեն: Ըսաց.

- Մորես ըլլիլ չեմ հիշե, մորս արգընթին մեջը ի՞նչըդ կարելի է բնակվիլ: Երիտասարդըն ըսաց.

- Դե օր չես հիշե ու մորըդ արգանթը չես կրնա բնակվիլ, Մասիսա սարի գլոխը կարելի՞ է օր էլլես: Չէ՞ որ էտիկ Նոհա տապանի տեղն է. Նոհա տապանը աշխրիս մերն է. էնիկ ազատեց Նոհա ջրհեղեղեն: Թե օր էտքան շատ

բաղցանք ունիս, ըսավ երիտասարդը, կըրնըս դորի հավատարիմ կենթանու քարափունք նշանը էլլես, էն օր Աստու հավատքի ուխտն է: Եսա կերթամ Նո- հա տապանին նշանը կը փերեն:

Էտ երիտասարդը քնաց, Նոհա տապանից փերեց մեն անփույտ³⁶⁶ փետե խաչմ (հիմի էտիկ գտնվի կը Էշմիածնա վանքին մեչը. մեռոն էփած վախտը քաշեն կը էտ խաչը, խաչեն էտն՝ Գեղարթը, օր տա մեռոնը, թե չէ չի էփի): Խաչը տվեց Ակոբ Մզմնային, ըսավ.

- Ա՛ռ, քընե, դու էսօրով շատ մեծ գորություն ցուց կուտաս աշխրբին էրեսը:

Էտիկ ըսավ ու աներևութացավ էտ երիտասարդը: Դու մի՛սե, էնիկ հրեշ- տակ է էղե: Ակոբ Մզմնան զարմանք մնաց: Տեսավ օր խաչը արևի պես լուս կուտա, չունքի էտիկ Քրիստոսի խաչելությունն էր: Նոհա տապանին վրեն Քրիստոսի խաչելությունը ցույց էր տված, օր վախտովը Քրիստոս պիտի քա աշխար, էտեկ խաչվի պիտի:

Ակոբ Մզմնան օր խաչը փատտեց ապրեշումեն խաս փուշեսներով ու թրեց ծոցը, իջավ ցած տեսավ օր էտտեղ, բաղերուն մեչը մարթիք կաշխատին կը:

Ողջում տվեց, էնոնք վրեն խնդացին: Չէ՞որ վրեն-գլխը հին էր. քառսուն տարի ճքնել էր: Եփ օր խնդացին Ակոբ Մզմնայի վրա, էնիկ հարցուց.

- Ի՞նչ կենեք, սիրելիներ:

Կըսեր, հըմը ինքը գիտեր, օր հաղող բուն կենեն: Էտոնք ըսին.

- Փուշ կը քաղենք:

Ակոբ մզմնա տեսավ օր նորեն վրեն կը խնդան, ըսավ.

- Է՛, օղուլ, փուշ է, և փուշ դառնա:

Ըսավ, անցավ քնաց: Էտ ըսելն ու բաղը փուշ դառնալը մեկ էղավ: Կըսեն օր էտ բաղը մինչև հիմի էլ փուշ կը բուսնի:

Էտտից էլավ, անցավ Արագի ջուրը, էրկու հոքի դեմեն քուքային: Էտոնք իրար հետ խորաթա կենեն թը՝ արի մեկըս սուտ մեռել ըլլինք, մեկըս էլ խա- փենք, քանիմ կափեկ առնենք: Արթըղ մեկը սուտ մեռել կըլլի, մեկնե քուքա Ակոբ Մզմնային խընթըրվի կը, թե քանիմ կապեք տա, օր տանի, սեղ քիրա-

366 **Անփուտ** - Որ ոչ փտի. անփտելի. կարծր, երկարատև. **Փայտս անփուտս**. Ընդէ՞ր ի փայտից անփտից տապանակն: **Անփիռ** կամ **Անփիռն** - **Խաչ** (նաև, ըստ Հր.Աճառյանի Հայերեն արմա- տական բառարանի, **զավազան**), զոր կրե եպիսկոպոսն ի ձեռին: **Նշանն յաղթութեան**՝ որ կոչի ըստ մերում լեզուի **կնիք**, և ըստ եբրայեցոցն **անփիռն**, զոր ունի քահանայապետն ի ձեռին իրում: Մաքրութեան ցույց ի ձեռին անփիռն յիշատակ չարչարանաց: (Նոր բառգիրք Հայ- կազեան լեզուի): Կազմողի ծանոթագրումը՝ Ռ.Դ.:

յե, մեռելը տանի: Ակոր Մզմնան էտոր խորհուրթը հասկըցա՞մ, հանեց քանի՞մ կափեք տվեց և էկա՞մ սուտ մեռնողին զլխուն ձեռք քրեց ու ըսա՞մ.

- Մեռյալ ես, մեռյալ մնաս:

Ու էտ մարթը է՛լ չզարթա՞մ: Ինքն օր հեռեցա՞մ, մեռնողի ընկերը ձեռն տվեց.

- Ել, խափեցի, քանի՞մ շայի առա: Տեսա՞մ օր ընկերը դորք է մեռե: Վազեց Ակոր Մզմնայի էտևը, ըսա՞մ.

- Դո՛ւ գիտես, ես խափեցի, սխալվեցա, արի սաղցու, թող էլլե:

Ակոր Մզմնան ետ դառցա՞մ, ըսաց.

- Եղիցի ողորմութուն ըստեղծողիս, ընթ իս, շունչ ոգուս եղե անբաժանորեն մի:

Այսինքն՝ ըլլի ըստեղծող Տիրոջ էս շնորքը, հոքին սուրփ՝ մտնի մարմնին մեջը, միանա, էլլե օտքի:

Հըմը էտիկ ըսելը գիտեր, մարթը սաղցա՞մ, էլա՞մ օտքի կայնա՞մ: Ակոր Մզմնան ըսա՞մ.

- Մերմե կըլլի մեկել անքամ էտման բան չենեք, անփորց մարթուն ծաղրածուի տեղ չը թընեք:

Ակոր Մզմնան էլա՞մ քնաց Էջմիածին: Տեսա՞մ օր էկեղեցին պատարաք են կայնե: Կաթողիկոսն էլ ինքը կայնել է պատարաքիչ: Պատարաքին վախտը տեսա՞մ օր բիրատիքը կուլան կը: Էտտեղ պատասխան տվին, թե. «Ախպար, դու ո՞րտեղ կապրիս, ո՞րտից քուքաս օր խապար չես աշխրբեն»:

Ըսա՞մ օր ինքը քառսուն տարի է ճքնիր կը Մասիսու սարը, ահան նոր էկել է: Էնոնքա ըշտը ըսին.

- Չես ըսէ, Նատրը շայը մեր հայերուն վրա, Էջմիածնա վրա կռիվ պիտի քա, հայերուն ոչնչացնե պիտի, թալան պիտի էնե:

Էսիկ օր էտ բանն իմացա՞մ, վանքեն դուս էլա՞մ, հարցրեց, թե ո՞ր կողմեն քուքա Նատրը շայը:

Ըսին՝ Արևելքեն քուքա:

Ակոր մզմնան էլա՞մ վանքին առաջին պարսպին կայնա՞մ ու ծոցեն խաչը հանեց, դեմի արևելք Նատրը շայի գորքին բռնեց ու ըսաց.

- Երևելով սուրփի խաչի նշան, աներևութ կործանին չար իշխանք:

Եվ Էջմիածնա կողմեն ըսկըսեց փիկալակ (վայրի մեծ ճանճ) էրթալ դեմի Նատրը շայի գորքին մեջը: Ըսկըսեցին կծոտել շայի գորքին ու ձիանուն, կատողեցուցին բիրըտուն: Մինչև անքամ ընկան սարեսար, ձորենձոր, քարե-

քար: Մի քարեմ գորքին մեշը ջարթը ցըզին: Հա՛մ ձիանը ջարթըվան, հա՛մ մարթիք:

Նատըր շայն ըսավ.

- Աստու սիրուն, էս ի՞նչ բան էր, էս ի՞նչ կրակ էր, օր թափավ մեր գլխուն: Էստեղ մե բանըմ, մե գաղտնիքըմ կա:

Ըսավ ու մարթըմ դրկեց, թը.

- Քընա, մտի Էջմիածին, իմացի, թը ի՞նչ կա, ինչքա՞ն գորք ունին, էս փիկըրկըր ո՞րտից էկավ: Մեզի լավ խապարըմ փեր:

Էդ մարթը քնաց, մտավ Էջմիածին, տեսավ օր եպիսկոպոսները, վարթապետները, կաթողիկոսը կայնել են պատարաք կենեն. ուրուշ նա գորք կա, նա էլ բան: Ետ դառցավ, Նատըր շային ըսավ տեսա՞ծնին:

Մտածեցին, օր մե քանիմ մարթով Էջմիածինը կառնեն: Էքսի օրը Նատըր շայը, մնացած գորքին գլոխն անցած, ելան ճամփա: Էդ վախտը Էջմիածնի վանքին մեշը Ակոբ Մզմնան ու մեկելոնք պատրաստվան: Ակոբ Մզմնան դուս էլավ, խաչը հանեց, կայնավ պարսպին վրեն, դեմի Նատըր շային գորքին դառցավ ու խաչակնքեց, ըսավ.

- Երևելով սուրփի խաչի նշան, աներևութ կործանին անօրեն իշխանք:

Հըմը էտ վախտը Նատըր շայը դիրքինը թրեց աշքին, աշեց Էջմիածնաբոլորը: Աշկին երևեցավ միլիոններով գորք, ու զարմացավ, թե էս մարթուն օր դրկեցի, ինչի՞ չը տեսավ էտ գորքը: Կանչեց էնոր, ըսավ.

- Ա՛ն էս դիրքինը, աշե դեմի Էջմիածին:

Աշեց, տեսավ օր, *օհո՛*, աստղին համրանք կա, գորքին համրանք չկա: Հարցուց.

- Ձորք տեսա՞ր:

Մարթը պատասխան տվեց, թե՛ տեսա:

Արթեն համբերությունը կորցրած ու մոթերը կիտած շայը ըսավ.

- Հըպը դու կըսեիր չկա՞: Ըսել է, թը դու գուգեիր օր մենք էրթանք ջարթովի՞նք: Արթըլ է՛լ խոսելու չթողեց, մարթիկ կանչեց, հրամայեց.

- Գլխը վրեցեն վեր առեք:

Տարան, գլխը վրայեն վեր առան:

Նատըր շայը հիմի էլ ինքը, լալան վագիրը, ճերմակ բայրաղ քաշեցին, ընկան ճամփա, թե՛ էրթանք, տեսնինք, ինչ կա, չկա: Էկան տեսա՞ն օր Էջմիածին մա՛րթ չկա, մենմակ վարթապետնին ու եպիսկոպոսնին կայնել, կա-

թողիկոսին հետ պատարաք կենեն:

Նատրը շայր քնաց կաթողիկոսին քովը, իրան օթևանը, ըսաց.

- Ես Նատրը շայն եմ: Գուգեմ իմանալ, թե ինչո՞վ է, օր դուք էսման հրաշքներ ցուց կուտաք, մեզի էսման մոլորեսներ կը, փորցանքի կը փերեք:

Կաթողիկոսը տեսավ օր շայր մոլորյալ ու վախեցած գառնուկի աշկեր ունի, ուստի իր հերթին ինքն էլ կամեցավ իմանալ, թե շային հետաքրքրողը ի՞նչն է հատկապես: Հարցուց՝ ի՞նչ գուգես իմանալ:

Պատասխանեց, ըսավ.

- Գուգեմ իմանալ, թը ինչո՞վ է օր էտ գորքը ցուց կուտայիք, իսկ էստեղ գորք չկա, չունիք:

Կաթողիկոսը շիտակ պատասխան տվեց, ըսավ.

- Մենք գորք չունինք, հըմը սուրփի հավատ ունինք և մեր սուրփի խաչի գորութունն ունինք:

Նատրը շայր ըսավ.

- Եփ օր էսման սուրփի գորութուն ունի ձեր խաչն ու հավատը, ես կը խընքըրվիմ, օր ինձի մկրտես, հոգով դառնամ քրիստոնա:

Էդտեղ լալա վազիրն ըսին.

Եփ օր դու դառնաս քրիստոնա, մեր ժողովուրթը բիրատի կերթա, կը կորի: Նատրը շայն ըսավ.

- Դառնամ կը քրիստոնա, հըմը չեմ հայտնե ժողովրթին. հոգով կը մնամ քրիստոնաների սուրփի օրենքի տակը:

ԿԱԹՔԱՐԸ

Քուրըմ ու ախպերմ են էղե, կռապաշտին ձեռքեն փախչին կը էղե: Էտոնք փախել են մե ուրուշ էրկիրըմ, օչխար կարծեն կը էղե: Մենե կիմանան օր էտ կռապաշտը իրենց էտտին կը պտտի, օր տանի ձեռք ցըգե, չարչըրե:

Քուր ու ախպար նըստին, Աստըծմեն խնթրեն կը, թե՝ Տեր Աստված, մենք քու դուլդը ենք, մեզի խտեղ քար դառցու, թաքի էտ կռապաշտին էրեսը չըտեսնինք: Աստված էտնց խնթիրը լսե կը ու իրենց էլ, օչխըրին էլ քար կը դառցըրեն: Էտտից ետև շատ-շատ ժամանակներ են անցե. քարը մեկիմ էրծել է, թե մենք քուր ու ախպար էինք, կռապաշտին ձեռքեն փախանք, Աստըծմեն խնթրեցինք քար դառցանք: Աստված մեզի մարիֆաթ է տվե, օր կաթ չունեցող կընկտիքը իրենց բալուլով տղեն վերցնեն, ախպորն էլ հետը փերեն մեր

քովը, մե հավըմ մատդեն, կովին արթար կարաքն էլ ծըծերուս քսեն, նորեն առնեն ծըծերուս քսածը քսեն իրենց ծըծերուն, էն ժամանակ իրենց բաղձանքը կը կատարվի, ծըծերը կաթ քուքա:

Հիմի վե՛ս օր էրթա էտ կաթքար-քուրոչը քովը, ամմեննն առաջ պզտի ախպորնն հետը պիտի տանի, չունքի քարերնա քուր ու ախպար են: Էտով ուխտը ունթունական կըլլի:

Քովն էրթըցող կընկտիքը հավ կը մատդեն, ետևկաթքարին ծըծերուն եղ կը քսին: Էրեխինա թընեն կը էտ քարին առաջը, կըխտեն ու քարին քսած եղը իրենց ծըծերուն կը քսեն: Հըմը քսելուն պես ծըծերը կաթը լիքը կը լըցվի:

ՄՈՒԲՃԱԽԵԹՈՒ ԿԱԹՔԱՐԸ

Մե քուրըմ ու ախպերըմ ճամփա կերթան էղե: Էտ վախտը քուրը կըսէ թը՝ ախպար ջան, չըլլի՞ սխալիս, էտ աշես, քար կը կըռիս: Հըմը ախպերը պզտիկ է էղե, միտքը չէ պայե: Չարխին սըրըմը կապած վախտը բիրտան էտ կաշե ու քար կը կըռի: Քուրը կաշե օր ախպոր ձենը չի քա, էտ կաշե օր տեղնուտեղը քար է կըռե: Արթըղ ինքնա քիչըմ ախպորեն հեռու քար կը կըռի: Դիորի հիմիա էտ ախպարը Մուրճախեթու արտերուն մեչը կուգ կեցած կերևա: Քուրոչ քարնա մե բոյով քարմ է: Էնոր քովն օր էրթան կաթ չունեցող կընկըտիքը, պզտի տղին բալուով թընեն տակը, լացընեն, ու օրորեն, էնթից ետև քարին վրեն արթար եղ քսեն, մոմ վառեն, Աստծու տված գորութենովը էտ քարը կաթ կուտա կընկանը: Էտոր համարա անունը Կաթքար է մնացե:

Չե՞ս հավատա: Դիա քու հորոխպորըղ կընիկը, օղորմած հոքի Գուհարը Գինոյով օր տղոսկան էր, Աստված հետ ու հեռու էնե, հե՛չ կաթ չունիր: Գինոն կուլա՛ր, կուլա՛ր, հե՛չ հնար չկար, ձենը չէինք կըրնա կըտռե: Աշեցինք օր չիլլի, կերսարըս ու կեսուրըս, ես ու Գուհարը առանք Գինոյին բալուլը, սելով թընացինք Մուրճախեթ: Էտ քարին քովը ինչըղ օր կըսեին, էմանա էրինք. Գինոյին թըրինք Կաթքարին օտվընուն քովը, լացե՛ց, լացե՛ց, օրեցինք-օրեցինք, հետնե քարին եղ քսեցինք: Եղն օր քսեցինք քարը պտու՛ղ-պտուղ թըրտընավ: Մոմ վառեցինք, մեռնիմ գորոթյանը, Գուհարին ծըծերը կաթը լիքը լցվավ:

ԽԱՉԱՓԱՅՏԻ ԱՂԲՅՈՒՐԸ

Դինարիգոմից հինգ ժամ հեռու խաչափայտ անունով մի սար կա: Այստեղ հայերը բերել են Քրիստոսի խաչափայտի մեծ մասը և, հետապնդումներից խուսափելով, թաղել: Երբ մահմեդականները (արաբները) դադարում են հետապնդել, հայերը խաչափայտի մասունքները հանում ու մի ինչ-որ տեղ են տանում: Այդ ժամանակ նրա թաղված տեղից բխում է մի սքանչելի ջուր, որ շատ սառը և համեղ է: Այնքան առատաբուխ էր, որ մի ջրաղացաքար էր պտտեցնում:

Ահա այստեղ շատ անգամ հիվանդ անասուններ էին բերում, լողացնում, սառը ջրի մեջ էին մտցնում, և Աստծու զորությամբ բոլոր անասունները առողջանում էին:

Մի այդպիսի արարողության մասնակից է եղել իմ խորագետ և իմաստուն բանասաց Սիմոն Դավթյանը, ով անվերապահ հավատում էր, թե մալի կոտորումը դանակի պես կտրեց:

Աղբյուրին ուխտի էին գնում և աղերսում, որ հայի մեր Աստվածը բոլոր խշիմներից ազատ պահեր:

Խաչափայտի աղբյուրը հայրենի Եփրատի ակունքներից մեկն է, և կրիսի առատորեն:

ՄՇՈ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Մուշը թանգ աշխար է: Էսոր հողն ու ջուրը մտնողը ջայիլնա կը: Կըսեն թը Էնտեղի ախպըրներեն անմահական ջուր կը վազզե:

Մե անքամըն մե պառավ կընիկըն դագին ու Էրտըզնուն փորերուն ալաթները տանիկօր ախպըրին ջրին մեշը լվա: Լվացած վախտը դագն ու Էրդագը սաղնան կու պառավին ձեռնեն թռնին կը Էրկինը: Պառավը մաթ կը մնա ու այիլ-մայիլ Էղած քուքա տուն:

ԽՈՉԱՊԻՆ ԼՃԻ ԱՆՈՒՆԸ

1921 թվականին, երբ քամալիստը եկավ Ջավախքը նորից ավերելու, տղամարդիկ փախան Վրաստանի խորքերը: Փախան նաև Կարծախի տղամարդիկ ու երիտասարդները: Թուրքերը Կարծախ չէին մտել, երբ գյուղի ծերունիների խորհուրդը որոշեց մի մարագում թաքցնել գեղեցիկ կանանց ու

աղջիկներին: Այդպես էլ արին: Օրապահիկը գաղտնորեն տալով կանանց՝ մի կերպ պահում են, մինչև որ տեսնեն, թե Աստված ինչ կտա:

Հենց այն է, հա՛, հա՛, թուրքերը պիտի նահանջեին, երբ ծերունի Ապինը մտքափոխվում ու գնում է թուրքերի մոտ, հայտնում բանի եղելությունը: Թուրքերն իսկույն ջարդում են մարագի դուռը և գեղեցկուհիներին բաժանում իրար մեջ, տանում Չըլդըր: Գյուղում վայնասուն է ընկնում, բայց դե դժբախտության առաջն առնելու ոչ մի ճար չի լինում:

Երբ թուրքերը, այնուամենայնիվ, նահանջում են, և հեռացած տղամարդիկ վերադառնում են տները, կանանց չեն գտնում: Ի վերջո գաղտնիքը բացվելուց ու իմացվելուց հետո, ասելի Ապինին քարշ են տալիս լճափ, անդամահատելով ու մարմնի մասերը մեկ-մեկ կտրատելով, ասում են.

- Ահա՛ քեզ, խոզ Ապին, ահա՛ քեզ, խոզ Ապին ու նետում են ջուրը:

Այստեղից, և ամոթալի այս պատմության համար է, ասում են, լճի անունը մնացել՝ Խոզապին...

ԱՆԻ ԲԱՂԲԻՆ ԱՆԱՍՏՎԱԾՆԵՐԸ

Անի քաղքին մեչ հայերն էնքան էին լրփացել օր, ժամին մեջը երկան տիրացուին կարճ կրճաքալ կը թընեին, կարճինա՝ երկան, օր երկանը կուզ կենար, կարճընե վեր երկըննար, ու իրենք վրեստանը խընդային: Շատ օր երկան-բարակ էտման կենեն, Աստված բարկանակըու մե հրեշտակըմ կը ճամփե թը.

- Քնա, ըսա՝ անեցիք դառց քան, չէ նա կրակ կը թափեմ, ձուներ հալերուն քուքա:

Հրեշտակը քուքա կաշեկըօր էտոնց մեջը թաք մե մարթըմ արթար է: Կերթա Աստծուն կըսե: Էտ մարթն չիտեմ վեզ է եղե սա, Աստված էնոր հրամայե կը քաղքեն դուս էլլել:

Մարթը քաղքեն օր դուս կելլե, մեկալոնց վրեն կրակ կը թափե ու բխտունին վառե կը: Հըպը Աստծուն մըտյան կենե՞ն, ժամին տըռըսխա կենե՞ն, ինչը օր հիմի դուք կենեք: Էտտից էտն Անին անիծված է մնացե:

Էտոր համարե հրաման չկա, օր շենլիկ բնակդի:

ՀԱՐՍ - ՂԱՐՍ

Միսավիրնին նստած կըլլին մե հարուստ մարթում տունը, կուտեն, կխմեն, քեֆերն օր կը դիզին, կաշեն օր ժամանակը անցավ, օրը իրիկուն էլավ: Տանտերը հարսին կանչեկը ու կըսե.

- Սամավար ցիկ, չայ խմենք:

Հարսը սամավար կը ցգե, խոնչան կը սրփե, ըստաքան-թապաղ կը շարե խոնչին վրեն, հաց-պանիրը կը փերե, կերթա կաշեկըօր սամավարին ջուրը կեփի կը: Վերցնե կը սամավարը, փերե թընե կը օղին փեքին թըրած մե պզտի ֆուրդունիմ վրեն: Ու թեերը վեր կը քաշե, խզմաթ կենե կը: Էտ վախտը կաշեկը օր էտ ֆուրդունը փեքին վրեցեն ա՛լա հա՛ ցած կը վազգե: Միսավիրնին մաթ կը մնան, թը էս ի՞նչըլ բան ըլլի օր ֆուրդունը տեղեն ժաժ քա: Կեյլեն կաշեն, կաշեն, բան չեն հասկընա, հըմը ուշկը վրան հարսը հասկըցած է էղե, օր սամավարին ջրին էփելեն է, օր ֆուրդունը ժաժ քուքա:

Աշվիդ սիրեն, հարս խանում, սամավարին օրինակովը մե պզտի մաշի-նեն կը շինե, էտնե մե խոշորըմ կը շինե ու դառցընե կը պոյե՛զ:

Էտ հարսին հինըրին համար էտ քաղքին անունը թնեն կը Հարս, էտն քիչ-քիչ, քիչ-քիչ Հարսը դառնակը Ղարս:

ՀԱՅԲԱՍԸ - ՀԱԲԱՍԸ

Մե հայ հարուստըմ կըլլի, կերթա էրկըրեն դուս: Ինքնե հայերուն բաշն է էղե: Մարթիք էս մարթուն անունը չեն տա էղե, ընթունված ձևով բոլորը նրան միշտ ու ամենուր ըսել են Հայ բաշ, այսինքն՝ բոլոր հայերուն առաջնորդը:

Ժամանակի հետ էս բառը կը ձևափոխվի, բառի էրկու մասերը կը միա-նան, կը դառնա միաձույլ մե բառըմ՝ Հաբաշ: Էս Հաբաշ հային անունով է, ըշտը, օր էտ էրկըրին անունը Հաբաշ է մնացե:

Քանի օր էտ էրկիրը հայ քրիստոնա է դառցե ու մեզնից շատ բան է վե-րուցե, մեզի հարազատ ու մոտիկ է էղե շատ հին ժամանակներում էլ, միշտ էլ առաջներում էրթալ-քալը, կապը էղել է: Հնում էլ սովորույթ է էղել, որ Էշմիած-նա մեշը մեռոն էփելու վախտը հաբաշներեն մե մարթըմ կը կանչեն էղե, օր էնոնքե սուրփի մեռոնը էփելուն մասնակից ըլլենան:

ՀԱՅՐ ԱՔՐԱՄԻՆ ՏՂԵՆ

Հայր Աբրամը տղա չի ունենում, և էրիկ-կրնիկ Աստըծուն էնքան կաղաչեն, օր անիկ կըսեն.

- Հայր Աբրամ, տղա կուտամ, հըմը էնոր մատաղ պիտի էնես:

- Լավ կըլլի, Տեր իմ, կըսեն, դու տղամ տուր, ես թող մատաղ էնեմ:

Կուտա: Տղեն կը մեծնա ու քուքա մատղելու վախտը: Էրիկ-կրնիկ կեղեն, իշուն կը բառնան փարխաճ, հաց ու պանիր, օր էրթան Աստծու ցուց տված տեղը, սրփին քով մատաղ կտրելու: Դըրկըցնին կաշեն օր ասոնք մատաղի պատրաստութեն կը տեսնին, հըմը ճամփա կըյնին առանց մատղըցուի: Հասնին կը սարին ծերը, սրփին քովը, հայր Աբրամը դանակը կառնեն, քաշեկը օր տղին մատղեն:

Ասվածութենը վերեն ձեն կուտա.

- Հայր Աբրամ, ատ ի՞նչ կենես. մեմ վեր աշե:

Վեր կաշե օր ժընջըլով դոչը կախվի կը ցած: Արթըղ տղին տեղը դոչը կը մատղեն, Աստծուն փառք կուտա: Հըմը տղին բկին կռածը կոշտ կը կնա: Ատտիցա էրիկմարթոց խըռթլաղը դուս կը մնա:

ՄԱՐԻԱՄ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆԸ

Մարիամ Ասվածածինը հայր Աբրամի հետ գողտու գործ կունենա էղէ: Ու ծանդըվոտք էղած վախտը թաքավորը էրած կը տեսնի: Տեսնի կը օր իրեն պալատեն մե պգտի քարըմ կըյնի: Առավոտ թաքավորը թալթալ կը կանչեն ու ճվալ կուտա օր լալավագիրնին, իրեն տասներկուսը, իմաստունները հավաքվին:

Հավաքվին կը: Նըստին կը ու կաշին, թը էս մարթը ի՞նչ պիտի ըսեն:

Թաքավորը էրածը պատմեն կը ու հարցնեն կը.

- Ի՞նչ մանա է: Վե՛վ կըրնա էրածս հասկընա:

Կը մտածեն, կը մտածեն ու կըսեն.

- Թաքավորն ապրած մնա, էրծեղ կերևա օր աս տարվա ծանդոտք կընկտացեն մեկը մե տղամ պիտի փերեն, ատ մանչը պիտի մեծնա, ու թաքավոր պիտի դառնա:

Թաքավորը մատը կը խածն ու կըսեն.

- Օր ասոնք է, բիտտուն ծանդոտք կընկտացը սուրը պիտի քաշել, օր էտ մանչը ծնունդ չունենա:

Մարիամը աս հրամանին ձեռն օր կառնէ, կերթա մտնի կը մէ մաղարեմ: Վախտն օր քուքա, պառկի կը ու մէ մանչըն կը փերէ: Ըշտը աս մանչնա Աստու կամքով կելլէ, Քրիստոս կը դառնա ու սաղ աշխարհի կը թաքաւորէ:

ՉՈՒԿ ԳԱՈՅՈՂ ԻՐԻՍԿԻՆԸ

Մէ տերտերըն կըլլի, կունենա մէ շա՛տ ըռնողիկ իրիսկիներն: Մէ օրմա տերտերը ժամ օր կերթա, իրեն տունը մէ աղկատըն քուքա: Էտ ախկատը իրիսկանն օր կը տեսնի, խելքը գլխեն թըռնի կը: Իրիսկիներն էտ վախտը հաց կեփէ էղէ: Աղկատը օղորմություն գուգէ, կառնէ, հըմը դուս չի էրթա: Կայնի կը ու աշկը կը ցըգէ իրիսկանը էրեսը: Շատ օր կաշէ, իրիսկիներ կըսէ.

- Այ մարթ, էտ ինչ շատ աշեցիր ինձի, կըսէ չըլլի՞՞ ճանչեցիր: Ախկատը վերցընէ շիփ-շիտակ ու արթար ժպիտով կըսէ թէ.

- Իրիսկի՛ն, մայիլ մընացի քու ըռնողութանըդ, ինչքան օր կաշեմ, քեզնեն չեմ կըշտանա:

Արթեն ամոթխածորեն կարմըրած՝ իրիսկիներ, քիչմա մեղքանալով, կըսէ.

- Ըռունդ օր էղանք կրա՞կն ընկանք, օր թարկըս չես տա:

Ախկատը հմայվածի պես, աշկը չհեռացնելով իրիսկընկա լույս ու պայ-ծառութուն ճառագայթող էրեսեն, ամոթը բուռը կառնէ, կըսէ.

- Իրիսկի՛ն, թէ Աստվածդ կը սիրես, գոնյա մի թուշդ տուր պաքնեմ, էրթամ:

Իրիսկիներ շատ Ասվածավախ կընիկ կըլլի: Եփ օր ախկատը Աստըծու անունը կուտա, կըսէ.

- Է՛հ, արի, թուշս պաք, թարկըս տուր, քընա՛:

Ախկատը էտ իմանալը գիտեր, թըռնի կը թըռնափն ու իրիսկանը կսկուծըն կը պաքնէ: Թուշն օր կը պաքնէ, հըմը էտ վախտը ժամին մեչ տերտերին խորուրթը կը խանքարվի, կիրքը քուքա: Խորուրթն օր կը խառնըվի, ժամը կիսատ-միսատ, ափալ-թափալ կընկնի կը տուն: Օր քուքա, տեսնիկը օր իրիսկիներ սաղ-սալամաթ, հաց կեփէ: Կըսէ.

- Իրիսկի՛ն, շիտակն ըսա, քիչըն առաջ մեր տունն ի՞նչ էղավ օր ժամին մեչը, կարթունքիս խորուրթը խանքարվավ:

Իրիսկիներ բայան չի էնէ: Էտն օր տերտերը կըսէ թը.

- Իրիսկի՛ն, դուն ու քու Աստվածդ, շիտակ ըսէ, մեր տունը ի՞նչ է էղէ:

Իրիսկիներ Աստծուն անունը իմանալուն պես կըսէ.

- Տերտեր, եփ օր Աստծուն անունը տվիր, շիտակն ըսեմ. հալ հեքաթ, էսման-էսման բան պատաշավ:

Շիտակն օր կը պատմե, տերտերին հեքսը սաստիկ կեղև:

- Այ, կրնիկ, կըսե, ամեն մարթ օր Աստծուն անունը տալով քեզնեմ բան ուզե, դու հըմը դե՞մ պիտի վազգես: Ահա՛ն, եսե քեզի կըսեմ՝ Աստծու սիրուն, ընկի թընդիրը, վառվե, դու պիտի ընկնի՞ս:

Իրիսկինը Աստծուն անունը իմանալուն պես դառնա կը թընդքին մեչը: Մեռնիմ Աստծուն գորութանը, հըմը է՛տ դախխալին թընդքին կրակը կը դառցընե ջուր, իրիսկաննե դառցընե կը ըռընդլիկ ձուկ: Էնդից էտն էտ թընդիրը դառնա կը Տիրամոր ըխտատեղ: Որպես թե Տիրամարը սուրբ կը դառնա: Վե՛վ օր Տիրամոր յարա կունենա, կերթա էտ ըխտատեղը, հավուզին մեչը կաշե, կըսե.

- Իրիսկին, մեմ մարմինըդ բաց տեսնիմ: Արթըդ իրիսկինը դամչըլամիշ կըլլի, դառնա կը մեշկին, ցուց կուտա գյովդան, հիվանդին յարաները բիրտան-բիր լավցընե կը: Կըսեն՝ էտ թընդիրը Մուղնիա մեչն է, կամ էլ՝ Հաբաշին մեչը:

ՔԱՐՎԱՆ - ԴԸՈԱՆ

Քարվանն օր քուբա մեշին քանարը կը հասնի, մութը կըլնի: Քարվանբաշին կըսե օր գիշերըս էստեղ մնանք, ճամփեն գեշ է, փորցանքի չը քանք: Եփ օր լուսաստղը կեղև, էլլենք էրթանք: Էտմանա կեննե: Քնին կը: Քարվանբաշին բիրտան կը զարթի օր՝ օհո՛, մե մեծ աստղըմ դուս է էկե:

- Էլե՛ք, կըսե, տղե՛ք, վե՛ր էլեք, ուշը մնացինք:

Կեղևն բեռները կը բառնան ու շիտակ դեմի էտ աստղը կերթան: Հըմը կերթա՛ն, կերթան, լուսը չի՛ բացվի: Դու մի՛սե, սխալվել են, մութ ու խարապ ճամփեստանը անցնել չեն կըրնա, կըլնին ձորերը, սա՛ղ քարվանը ջարթըվի կը:

Ըշտը ալտի աստղին է, օր քարվան-ղըռան անունը կուտան:

ԿԱՂԸՆԴԻՆ ԳԻՇԵՐՎԱ ՁՈՒՐԸ

Կաղընդին գիշերը կերսարը կեղև, հարսեն ջուր գուզե օր լվասվի: Հարսը կերթա ախպըրեն ջուր կառնե ու վազգե կը տուն, լըլե կը կերսարին ձեռքերուն: Օր կը լըլե, կերսարը կաշե օր օսկի է:

Կըսեն թը ավալքվա վախտերը կաղընդին գիշերը ջուրը մե սահաթըմ օսկի կը դառնա էղե, հըմը մեննակ անմեղներուն բաժին կըյնի էղե:

ՃՐՆԱՎՈՐ ՏՂԱՆ

Մե տղամ հորեն-մորեն ճորի կը ու կերթա սարը, ճքնե կը: Շատ օր կը մնա, կանսնի մե քանիմ տարի, կըսե՝ հըլը էրթամ աշեմ թը գեղը ինչ կա, չկա:

Քուբա կաշե օր բիրատի քնացել են ժամ: Ինքնա կերթա, մըտնի կը ժամ, տեսնի կը օր բիտտունին շալկընին քեխ կա: Տերտերին կաշե, էնոր շալակն էլ քեխ կը տեսնի: Կաշե օր մեննակ ինքն է, օր շալկին քեխ չունի: Որոշե կը օր էրթա մե քեխմա իրեն համար առնե: Կերթա, քեխը շալակը կառնե քուբա ժամ: Մե էրկան դագինակմա ձեռքը կունենա: Կաշե օր էնոնք ճաշակվին կը:

Ժողովուրթն օր քեխն ու դագինակը տեսնի կը, զարմանակը.

- Էս ի՞նչ մարթ է, էս ի՞նչ կենե խիկ: Մեղա՛ քեզ, Տեր, մեղա՛, կըսեն՝ մեղաց մեչ պիտի կորինք:

Ճքնավորը դագինակը էրկըսնե կը տերտերին, օր ճաշակ առնե: Տերտերը կը զարզըմբի, բիրատիքը վրեն կը խնդան, կըսեն.

- Ա՛յ ջանըմ, ինչի էս քեխը ումուզիդ առե, դագինըկով էլ ճաշակ գուգես:

Տղան ինքնա, շվոթված ու զարմացած, շուրջբոլորը բիրտտուն հերթով կաշե, ավելի զարմացած կըլլի, քան իրան հարց տվողները ու, քանի օր իրեն հարց էին տվե և բոլորի հարցական հայացքը հենց իրեն էր ուղղված, կըսե.

- Հըպը ի՞նչըղ էնեմ. դիա բիտտունիդ վրեն էլ քեխ կա. աշեցեք, տերտերին շալակնե քեխ կա:

Գյուղացիք տարօրինակ էս մարթուն վրա չիտեն՝ լան, թե խնդան. վերջը արմանք-զարմանք կըտրած կըսեն.

Ջանըմ, էս մարթը իսկական սարեն իչած արչ է: Հարցընեն կը, թե.

- Իտի դագինակն ի՞նչի էս առե:

- Հըպը ճաշակն ինչով պիտի առնեմ,- շիտակ ու պարզ պատասխան կուտա էս երիտասարթ ու ծիծաղելի տղան:

Գյուղացիք, օր արթար ու բարի են, ճիշտ է՝ կը խնդան, բայց նաև խրաք կուտան, թե՝ ինչն-ինչոց է, կարգն ու ծեսը ինչըղ պիտի պահեն, օր ամոթ ու էղման սխալ, էղքան խընդալու չըլլի: Դու արի տես օր ճքնավոր տղեն շատ արթար է էղե, արթար ըլլելուն աշկին կերևա էղե, օր բիտտուննա իրապես մեղավոր ըլլելնուն ունեցած մեղքերը շալկընին կերևա էղե:

ՄԵՂԱՎՈՐՆԵՐԻ ԲԵԽՆԵՐԸ

Էրկու ախպար կըլլին, մեկը տերտեր, մեկալը՝ չոբան: Աս չոբանը կյանքին մեջը ժամ մտած չիլլի: Ատոր համար շենլիկը տերտերին մեղքըրն կը: Տերտերնա ախպորը սարեն կանչե, կըսե օր ժամ պիտի քաս:

Չոբան ախպերը խաթրեն չի անցնի, քուքա ժամ: Ժամ օր կը մտնի, տեսնի կը օր ի՞նչ տեսնի. բիտտունին կըռնըկին վրեն մեկ-մեկ իշու քեխ կա, հըմը տերտերին վրեն՝ երկու քեխ:

- Վա՛յ, կըսե, ըլլի թը ժամ էրթըցողի աղաթն է, օր կըռնըկին վրեն քեխ պիտի ունենա, եսա էրթամ մեր իշուն քեխը առնեմ մեշկիս, քամ, օր ատոնց հավասարվիմ: Կերթա, քեխով օր ժամ կը մտնի, ժողովուրթը կը բոռա, հիլիլա կեննե թը.

- Ա՛յ մարթ, ատ իշուն քեխը ժամը ի՞նչ գործ ունի:

Չոբանը զարմանա մնա կը: Կըսե.

- Ախպար, ահան բիտտունիդա վրեն քեխ կա, ձերը չը տեսաք, ի՞նչ տեսաք:

Ասոնք օր իրար կառնեն, տերտերը բենբեն վար կիշնի, ախպորը քըշե, դուս կեննե: Ժամն օր պըծնի կը, տերտերը տուն քուքա, ախպորը բեաբուռ կեննե: Հըմը սրտնեղած չոբան ախպերը կըսե.

- Տերտեր ջան, ախր բիտտուննա քեխ ունին, դունա էրկու քեխ ունիս:

Տերտերը մտածմունքի մեջ կըլլնի: Կաշե օր իրեն ախպարը արթար է, ատոր համարա աշվնուն քեխ կերևա: Կասկածները շատ օր կը խորանան, տերտերը գուգե անպայման իմանա, թը՝ էսքանի մեջ ախպարն է մեննըկ արթար: Կհարցնե.

- Ախպար ջան, հըբը սարերուն վրեն ի՞նչըդ կապրիս. նա ժամ կա, նա պատարագ:

- Տերտեր ջան,- կըսե չոբան ախպերը,- ես օր օշխարը փերեն կը ախպերին վրեն ու հաց կուտեմ, էրկընքեն խորոզի ձեն կառնեմ. ըշտը ատովա յոլա կերթամ:

Էքսի օրը տերտերը ախպորը հետ սար կերթա, ախպերի կուշտը կը նստի և էրկնքեն խորոզի ձեն կառնե: Չեն կառնե ու մատը կը խածե: Կաշե օր ախպերն արթար է, ինքը՝ մեղքի մեջ կորած:

ՀԱՔԱՇ ԷՐԹԸՑՈՂ ՏԵՐՏԵՐԸ

Կռապաշտ թուրքերն օր շատ կը գոռեն հայերուն, հայերը թողնեն, ամ-մենը մե թարաֆըմ փախչին կը: Հայերուն տերտերն էլ գլխը կառնեն էնքան հեռու կը փախի, օր հասնի կը Հաբաշին հողը: Օր կը հասնի, գիշեր կըլլի: Մըտնի կը մե գեղիմ մեչ, մոտենա կը մե տանըմ, դուռը կը ծեծեն: Ծրաքը վառած՝ մե հաբաշ կընիկըմ դուռը ծերպ կենեն, կը հարցընեն.

- Վե՞՞վ ես, ի՞նչ գուգես գիշերվա էս ուշ ժամին:

Էսիկն կըսեն թը՝ ըշտը հայ տերտեր եմ:

- Է՛,- կըսեն հաբաշ կընիկը գարմացած,- ինչի՞ ես էկեն:

Էսիկա գլխուն էկածը պատմեն կը: Հաբաշ կընիկը գուգե օր դուռը հեթ թը-մե, տերտերը կաղաչե, պաղատեն կը, օր մես առնեն: Բայց հաբաշ կընիկը հեչ մոտիկ չի քա, ուր մնաց դուռը բանա. սառը ձենով կըսեն.

- Դու օր իսկական հայի տերտեր ըլլեիր, թուրքերը ձեզի մոտիկ քալ չէին կըրնա: Քանի թեզ է, հեռեցի, քըմա, թե չէ մանչըս քուքա, կիմանա օր հայի տերտեր ես ու չես կըրցես քու հավատովդ թուրքերուն հախեն քա, քեզի կը բռնեն ու կը մորթեն:

Տերտերը մորեն կաղաչե, թե՝ ախրը դուսն եմ մնացե, նալըմ էրա:

- Լավ,- կըսեն կընիկը,- մես կառնեմ, հըմը քեզի կուտամ դագինակըմ, կը տանիս, կը տընկես օթաղիդ մեչը, կառնես սաղմոսքը, կը կարթաս. էնքան կը կարթաս, օր էտ փետը կանընչի, ծառ դառնա, թը չէ Աստված քու մեղքերուդ թողութեն չի տա:

Տերտերը էտը ըսածը կը կատարեն. կառնեն սաղմոսքը, գլխը կը բանա, կարթակը ու մեղա կը կանչեն, կարթակը ու մեղա կը կանչեն: Դիորի լուս օր կը կարթա, մեմն կաշեն օր դագինակը կանընչավ:

Հաբաշին մանչը լուսուն մես կը մտնի, կաշեն օր մոր ըսածն էղել է: Արթըղ տերտերին հետ ծանոթանա կը ու էնոր իրենց քովը պայեն կը: Վախտըմ օր կանսնի, տերտերը դառնա քուքա Հայաստան, կաշեն կը օր իրեն վրեն հեչ մե անհավատըմ ծուռ չի կըրնա աշեն: Տերտերը ինքը փոխվել էր ու իր համար իր շրջապատն էլ փոխվել, ուրիշ էր դառցե:

ՀԱՅԵՐԻ ՈՒ ԵԶՂԻՆԵՐԻ ՖԱՐԳԵՆ

Եփի որ ճըֆտըները Քրիստոսին բռնեցին տարան խաչելու, իրենց քովը ունեին հինգ հատ մեծ մըխ: Էնոր մըխեցին թևերեն ու օտվըներեն. չորս մըխը վերչացավ: Մեկել մըխը ճըֆտըները պիտի զայնեին Քրիստոսին դռին, վրա հասաավ եզդուն մեկըն ու ավերեն խլեց, հեռացավ:

Էտոր համարե եզդուն ու հային արեն մենմակ մե բարակ սոխի զարի պես ֆարդեն կա:

ՊԱՅԼԵՐԻ ԱՍՏՎԱԾԱՅԻՆ ՀԱՅՔ

Մե ճամփորթըն ձմեռը գեղ կերթա էղե, մութը կըյնի կը: Մութն օր կըյնի, տեսնիկը օր մե բեկիկըն ջանավար քութան դեմի իրեն: Չեյին օրթենե մե եղը-նըն խոտ է էղե:

Անտեր, ամայի տեղ: Էս մարթը կաշե կը օր իրեն պիտի ուտեն, կեյլե էտ եղընին գլխուն, խոտը կը ծակե ու մտնի կը մեչը: Ջանավըրնին քութան եղընը կը փատտեն ու կուլուլան, կոռնան կը:

Մեմե բիրտան վերեն ամմեն մեկին համար մե հատըն սոմինի պես բանըն կըյնի կը: Էտոնցեն մեկը կըյնի մարթուն գլխուն, մեկելոնք իրենց փայը կառ-նեն ու կերթան: Հըմը ջանավըրնուն մեկը կուլուլա, կուլուլա ու կաշե օր իրեն փայը չկա, թողնե կերթա իր ընկերտանցը քովը:

Մարթը կաշե օր լուսացավ, կեյլե, եղընին գլխեն կիշնի, էտ սոմինը կառնե ու քութա կը գեղ: Ինձի պատմողնին սոմինը աշկերովը տեսել են էն մարթուն ձեռքը: Կըսեն թը էտ սոմին ըսածը իսկական փթած փետի ու հացի պես բան է էղե՝ նա հաց է, նայե փետ: - Հըպը՝: Աստված օր ջանըվըրնուն հաց չտա, ի՞նչըղ կըրնան օր ապրին:

ՕՋԱՂ ԽՍԱՆՈՂ ՀԱՅՔ

Մե հայըն կերթա թուրքիմ տունը միսըվիր կըլլի, հըմը այտնի չիլլի, թը՝ ի՞նչ ազգ է: Թուրքին կընիկը տղին կըսե.

- Քընը հըլը աշե իտի մարթը ի՞նչ կենե:

Տղան կերթա կաշե օր մարթը նստել է օջղին կուշտը, մե փետըն առել ու խառնեկը կրակը: Վազգե քութա մորը կըսե թը.

- Մարի՛, էտ մարթը փետըն առե, օջաղ կը խառնե:

- Է՛, օղուլ,- կըսը կյանք տեսած մարը,- հասկըցանք օր մեր միսավերը հայ է:

ՔԱՄ, ԹԵ՞ ԳԼԵԱՍ

Մե վերանա ջաղասկըմ կըլլի, էտոր պատմն ուռած կըլլի: Վե՛վ օր կերթա էտ ուռած պատին տակը կը կայնի, էտ պատը կըսե.

- Քա՞մ, թե՞ չքամ:

Վախենալնուն բիտուննա կըսեն՝ մի՛ քա:

Քալողներին մեկը էտ օրը լա՛վ խըմած կըլլի, օլորթվելով պատին օր կը մոտենա, պատը նորեն իր հին հարցը կուտա, կըսե.

- Քա՞մ, թե՞ չքամ:

Էս մարթը ո՛չ էս, ո՛չ էն, խմածին համար ծովը ծնկներեն է, չէ՞, կըսե.

- Ծո տը հե՛րիք գալլա տանիս, քաս պիտի, արի՛:

Մերի էն կը տեսնի օր՝ ի՛նչ, կա՛րմիր օսկին շըռալեն թափի կը ցած:

Մարթը օսկին փեշերը կը լըցնե ու կերթա կը տուն:

ՕԶԻԼԸ՝ ՄԱՏԱՂ

Կըլլի, չիլլի, մե քուրթ չոբանըմ կըլլի: Էտոր սարը հե՛չ մե ախպուրըմ ու ջուրըմ չիլլի: Շոքին ինքն էլ, հայվանն էլ շատ օր կը ծառվընան, քուրթ չոբանը ձեռվին վեր կը տնկե, կըսե.

- Ասովա՛ծ, այսի նստած տեղես մե ախպուրըմ հանե, ես քեզի համար մե լավ դոչըմ մատաղ կեննեմ:

Ասոված քրթին աղաչանքը լըսե կը, տեղն ու տեղը մե ախպուրըմ կը բըխեցնե: Ջուրն օր կուշտըմ կը խմե, հացնա կուտե, կելլե կերթա:

Քուրա մատդին խոստացած օրը, չոբանը հանվի կը, օչիլ կը քըթվե, հետն էլ ինքն իրան խոսի, կարթարանա.

- Ջանըմ, էնե մե բանըմ էր, էղավ քընաց, հիմի իտոր համար սաղլամ դոչըն ի՞նչըդ մատդեմ:

Բռնե մե դոճա օչիլըմ կառնե, մատդե կը դոչին տեղը:

Ասոված օր կը տեսնի էս արարմունքը, սաստիկ վիրավորված կըզգա իրեն, ու բռնե տեղն ու տեղը չոբնին ու իրեն օջխըրներուն քարասնե կը:



ԵՔԻԼԹՆԵՐ



ՂԱՍԱՔՕՂԱԻ

Կըլլի, չիլլի, մե թաքավորըմ ու մե թաքուհինըմ կըլլի, կուներան մե ման-
չըմ, անունը՝ Մուրադ: Թաքավորը Մուրադին անպես կը մեծծընե, օր հեչ արև
չի տեսնի: Թընեն կը մե օղին մեչը, դովին ու էրթեստանը գոցեն կը, ուտելիքը
կուտան, դուս էլլելու չեն թողնե: Էտ տղեն մեննակ չորս մարթու կը ճանչեր՝
մորն ու հորը, վարժապետին ու բովեռին: Մինչևական Մուրադը չի գիտցե, օր
մսին մեջ օսկոռ կըլլի, չունքի կիրակուրն օր կեփեին Մուրադին համար դա-
ղած մսին միչեն օսկըռտանքը հանեին կը:

Օրվան մե օրըմ էլ բովեռը կը փոխվի, ուրուշ բովեռ քուքա: Թաքավորն
էտոր թամբեյ չի էնե, թը մըսին միչեն օսկոռը պիտի հանե, ու էս թագա բովե-
ռը ջոկե կը համով օսկըռոտ թիքեստանն ու տանի կը Մուրադին: Միսը տա-
նի թընե կը ըստողին վրեն, ու ինքը կերթա իրեն բանին: Թաքավորին տղեն
բիրտան նես քուքա, աշկը կը ցըգե ըստողին վրեն օր ի՛նչ, թապղին մեչը մսի
հետ բան կա: Կաշե՛-կաշե՛, ու կը որոշե, օր էղիկ իսկական դև է: Է՛, հաս-
նի կը վրա, կառնե կը առկընուն տակը, խածե կը էսթին, խածե կը էնթին,
գայնե կը էսթին, գայնե կը էնթին, կուտա պատեպատ. մեմե ուժով թապլե կը
օրա, դիպչի կը աքոշկին ֆարդին ու պատռեկօրա բիրտան արևի լուսը նես
կը մտնի: Էս տղեն գիտնա կը, թը արևը այրուծ է, իրեն սաղ-սաղ պիտի ուտե,
փատթըվի կը էտոր հետ: Փատթըվիկը օրա, արևը տեղեն չի շարժվի. ինքն
իրեն կուտա էսթուն, կուտա էնթուն, բան չի կըրնա էնե: Էնքան կը չարչըրվի,
օր փըրփըրներուն մեչ կը կորի, կըյնի կը վեր: Մե խեյլի վախտըմ օր կանսնի,
վարժապետին նես քալուն վախտը կըլլի: Քուքա կը, նես կը մտնի, տեսնե կը
օր ի՛նչ տեսնի. Աստված հետ ու հեռու էնե, թաքավորի տղեն փրփրած, ըն-
կած է վար, մութ օթաղը լուսավորվել է, դրախտ է դառցե: Վարժապետը Մու-
րադխանին ձեն կուտա՝ Մուրա՛դ, Մուրա՛դ... Մուրադխանը բիրդան աշկերը
կը բանա, էլի ձեռքը ցըգե կը արևին: Վարժապետը կանչե կը թաքավորին
ու թաքուհինին: Քուքան կը նես, կանչեն կը՝ Մուրադխա՛ն, Մուրադխա՛ն, մե
կերպըմ խեղը գլոխը կը փերեն, կառնեն տանին կը իրենց քովը ու պատմեն
կը, թը՝ օղուլ, աշխար կա՛, մարթ կա՛, անասուն կա՛, ամմեն բան կա:

Պատմեն ու հասկսնեն կը: Էտտից էտև Մուրադխանը դուս օր կելլեր ապ-
շած-ապշած պըտըտիթ կը էսթուն-էնթուն ու աշխըրին գործեն հեչ բան չեր
հասկընա:

Մուրադխանենց պալատնուն տակը մե լավ ախպուրըմ կար, ուրտից օր
ամմեն մարթ ջուր կը տանիր: Մե օրմե Մուրադը մորը կըսե.

- Մարի, տուր ամընները, էսօր ես էրթամ ջուրը:
- Օղուլ,- կըսես մարը,- մենք ջուր փերող չունի՞մք օր դու էրթաս ջուրը:
- Չէ՛,- կըսես,- մարի, տո՛ւր ամընները, ես էրթամ ջրի, քիչըմ սեյր էնեմ, մեր շենլոցը, հարսներուն ու աղչըկներուն տեսնիմ:

Մերը խաթրը չի կոտռե, տղեն կառնե ամըններն ու կերթա ջուրը: Ջուրն օր կերթա, նըստի կը ախպըրին գլոխը, ամընները թընե կը վար ու սեյր կենե հարս ու ախչըկանցը: Տեսնի կը օր ամմենեն վերչը մե պառավըմ քուքա, էտ ջրեն կը լըլե օր էրթա: Էս տղեն վեր կելլե, քարը կառնե ու գայնե, ջարթ ու փշուր կենե պառվին կժերը, իրեն ամըննին ջուր կը լըլե ու կերթա տուն: Էտ պառավեն կաշե էս տղի էրեսին, գլոխը թափ կուտաու ձեն չի հանե, կերթա իրեն գործին: Էքսի օրը նմանապես պառավը ամմենեն վերչը քուքա ջրի, Մուրադխանը էլի քարջարթ կենե էնոր կըժերը, կերթա տուն: Խեղճ պառավը էլի կաշե թաքավորին տղին էրեսը, էլի բան չիսե: Վրա մեկել օրը թաքավորին տղեն էլի կերթա ախպուր, քարերը կառնե, ջարթ ու փշուր կենե պառվին կըժերը ու կերթա տուն:

Պառավը կըսե.

- Է՛յ, թաքավորի տղա, ի՞նչըդ անիծեմ, որ ինչըդ ըլլի:

Տղեն օր ետ կը դառնա, պառավը կըսե.

- Բան չեմ ըսե. Մուրադխանը Մուրադխանին հասնի:

Էտ խոսքը կըսե ու հեռենա կը: Օր հեռենա կը, Մուրադխանն իրեն ամըննին գայնե կը քարեքար, ջարթե կը ու դիշիմմիշ ըլլելեն տուն կերթա: Թե յարափ, կըսե, Մուրադխանը որ կա, ես եմ, հըպը էդ Մուրաթխա՞նը վո՞վ է: Ատպես օր շատ կը մտածե, խելքին բան չի հասնի, կելլե պտտվելեն կերթա չարսու: Տեսնի կը օր մե դասաբըմ իրեն խանութին փեքին վրեն նստած դիշիմմիշ կըլլի, ճանճերնա մսին վրեն վժան կը

- Բարե՛վ, կըսե, Ղասաբօղլի, ու կանցնի:

Էքսի օրը լըմանապես քուքա, բարև կուտա ու կանցնի: Էս Ղասաբօղլուն մեչը մտածմունքը կը շատընա, թե ես վո՞վ, թաքավորին տղեն վո՞վ, օր քուքա, բարև կուտա, կանցնի, կերթա: Էստեղ մե բանըմ կա:

Օրվանըմ մեկնա Մուրադխանը քուքա, մտնի կը Ղասաբին խանութը,- բարև, կըսե, Ղասաբօղլի:

- Աստու բարի՛ն, բարով հազար բարի, թաքավորի տղա,- կըսե Ղասաբօղլին: Խեթ ըլլի, ի՞նչ կա:

- Աստված շառեն հեռու պայե, կըսե Մուրադխանը, շառի հետ ի՞նչ գործ ունիմ:

- Ամմեն, Աստված շառեն հեռու պայե, նորեն կըսե Ղասաբողին,- գուգե իմանալ, թը թաքավորին տղեն ի՞նչըղ օր իրեն էսքան մոտիկ ցուց կուտա:

- Հետըղ ախպերանալ գուգեմ, կըսե Մուրադխանը:

- Շատ լավ,- կըսե Ղասաբողին,- հըմը գուգեմ իմանալ, թը ի՞նչ կա միտ-քըղ, թաքավորի տղա:

- Իմ միտքըս,- կըսե մե հարցըմ է. դու գիտես օր ես Մուրադխանն եմ, հը-պը Մուրաթխանը վեմ է:

- Հե՛յ,- կըսե Ղասաբողին,- դու քու հորըղ օրը կը տեսնի՞ս, թը ի՛նչ օրի է ընկե, բիտտուն իրան ուժը փչացուցել է և ջարթվել է էտ Մուրաթխանին հա-մար: Մուրաթխանը օխտը դևի քուրն է: Թե գուգես ինձի հետ ախպերանա՛լ, շատ լավ, քու բաղցանքըղ ես կը կատարեմ, հըմը էտ Մուրաթխանի հարցը մե քիչըմ դժվար է:

Ճըկըթնին կը կըտռեն, մեկը մեկին արումը կը խմե ու դառնան կը ախ-պեր:

Ղասաբողին կըսե.

- Հիմի ես քեզի ինչ օր կըսեմ, դու պիտի էնես. կերթաս հորըղ խազնցեն օխտը մեշոք օսկի կը վերցնես և կը տանիս մեր քաղքին դամրչուն կուտաս ու կըսես, օր քառսուն փըթնոց գյուրզըմ շինե, շաքաթ օրը հազըղ էնե: Էտիկ էնելեն ետև քուքաս քովըս:

Մուրադխանն էր, քընաց հորը քովը, ըսավ թը.

- Հայրի՛կ, ինձի պետք է օխտը մեշոկ օսկի:

Հերը տղին շատ կը սիրեր, հարցուց թը.

- Բալա ջան, ի՞նչ պիտի էնես:

Տղան շիփ-շիտակ վերուց ու ըսավ հորը.

- Հայրի՛կ, տանիմ պիտի դամրչուն, օր քառսուն փըթնոց գյուրզըմ թափել տամ:

- Հը՛մ: Ինչի՞ համար:

- Պիտի էրթամ Մուրաթխանին առնելու, ըսավ Մուրադխանն ու քաշվավ քանար:

Եփ օր էտիկ իմացավ, հարը սարսափելի հերսոտավ, թը՝

- Դու վո՛վ, Մուրաթխանը վո՛վ:

Թաքավորը տղին աշկին լուսին պես գուգեր: Հըմը էտ բանն օր իմացավ, տղեն աշկեն ընկավ: Ըսավ.

- Քընա, հեռացի, ես քեզի հեչ մե բանըմե չեմ տա:

Մուրադխանը գլխը կախեց ու քնաց մորը քովը:

- Մարի՛ ջան, ըսավ, ինձի օխտը մեշոկ օսկի է հարկավոր:

Մարն ըսավ՝ բալա ջան, քընա հորդ քովը:

- Մարի ջան, հորըս քովը քընացել եմ: Էնիկ չի տա:

- Ինչի՞ չի տա,- զարմանքով հետաքրքրվեց մայրը, որ տղուն օգնել էր ուզում:

- Էնոր համար, օր ես պիտի էրթամ Մուրադխանին փերելու:

Մարը գլխու ընկավ, ըսավ.

- Լավ, բալա, ես քեզի էտ օսկին տալ կուտամ:

Էս ըսելն ու թաքավորին քովը էրթալը մեկ էղավ.

- Ինչի՞ տղին օսկի չես տա,- ըսավ թաքուհինը,- ախրը Մուրադըս մուրադի համար տեղ պիտի էրթա:

Թաքավորը բանլիքը նետեց կընկանն ու ըսավ.

- Քընա տուր, ջալլամը էրթա:

Մարը բալնիքը առավ, քնաց խազնին դուռը բացեց, լցեց օխտը մեշոք օսկին ու տվեց տղին:

Տղեն օսկին թրեց սելին, տարավ դամբրչուն, ըսավ.

- Առ էս օսկին, ինձի համար քառսուն փթնոց գուրզըմ շինե: Հըմը լավ իմանաս՝ շաբաթ օրը պետք է հազըր ըլլի:

Գըլխուս վրա, թաքավորի տղա, ըսավ դամբրչին. շաբաթ օրը համեցի՛ր, տար:

Մուրադխանն էր, քընաց Ղասաբօղլուն քովը, ըսավ.

- Ամմեն ինչ էրի, գյուրզը պատրաստ կըլլի:

Ղասաբօղլին ըսավ.

- Հիմի կերթաս հորդը թավլիխանան,, կաշես էնտեղ հորդը ձին առանձին կապած է. էտիկ կառնես ինձի համար, քեզի էլ՝ որն օր գուգես: Մորդը էլ կըսես, օր քեզի համար ճամփու պաշար հարգե:

Մուրադխանը էտտից քընաց հորը քով, ըսավ.

- Հայրիկ, ձիդ պիտի տաս ինձի:

- Ջալլամ էղի,- ըսավ,- քընա տար, աշկիս չերևաս:

Մուրադխանը դուս էկավ, քրնաց թավլիխանան, իյարը զարկեց ձիուն վրան, մե հատըմ էլ իրեն համար ջոկեց, իյարեց, էկավ մորը քովը, ըսավ.

- Մարի ջան, ինձի ճամփու պաշար հարգե:

Ճամփու պաշա՞րն էր պակաս: Մերը քրնաց պաշարն էրավ: Տղեն հապիկով պաշարը կապեց ձիուն իյարին, մնաս բարով էրավ, քրնաց գյուրզը վերուց ու Ղասաբօղլուն հետ ձիանը քշեցին, հասսան մի տեղ, ձիաներեն իջան: Ղասաբօղլին թաքավորին տղուն ըսավ.

- Մուրադխան, արի օր քեզի հետ մե բանըմ պիտի պայմանավորվինք: Առաջինն օր՝ ուր օր էրթանք, ինչ օր էնենք, դու իմ խոսքես դուս չպիտի էլլես: Էս մեկ: Երկրորդն օր՝ վե՛վ օր ում լավութեն էնե, լավութենը էրես չպիտի զայնե: Վե՛վ օր էրես զայնե, էնիկ թող քար դառնա: Էսիկ էրկուս:

Թակար էտոնք քեզի ձեռք կուտա՞ն, էրթանք առաչ, թակար օր ձեռք չեն տա, ես կերթամ, կը նստիմ իմ փեքիս, դունե քրնա նստե քու թաքավորական թախտիդ վրեն:

Մուրադխանը համաձայնավ. պռոշտի էրին ու նստան ձիերը: Քրնացին առաչ: Շատ քրնացին, քիչ քրնացին, շատն ու քիչը Աստված գիտե, մեմե բիրտան Ղասաբօղլու ձին տրաքավ:

- Վա՛յ,- ըսավ Մուրադխանը,- հըպը ի՞նչ պիտի էնենք: Ըսավ ու քաշեց թուրը, զարկեց իրան ձիուն ճտին, գոխը կըտռեց ու ինքն էլ առանց ձիու մնաց:

- Է՛հ, ըսավ Ղասաբօղլին, գիտե՞ս օր մենք արթըղ մոտենանք կը դներուն սինոռին: Սինոռն օր կը մտնինք, չվախենաս՝ քանի ես սաղ կըլլենամ: Եփ օր մեռա, էնտից էտև դու գիտես քու բանըդ:

Քրնացին մե չայիր-չիման տեղըմ, մե գեզիմ քովը նըստան՝ հաց ուտելու: Հըմը էտ գեզան դներուն գեզան էր: Ղասաբօղլին էտ բանը գիտեր: Մուրադխանին նստեցուց իրեն էտտին, չունքի գիտեր օր դներն էլլելուն-էրևալուն պես շնչով պիտի իրենց նես քաշեն: Մուրադխանին մեկեն կը քաշեն փորերը: Ինքն էլ գյուրզը թրեց գիրկը, նստավ:

Թող էնոնք նստին, ուտեն-խմեն, մենք քանք դներուն քովը: Դներուն օխտն ախպոր մեկն ըսավ.

- Ծո՛, ծո՛, էտ ի՞նչ ինսընի հոտ քուքա:

Էտոնց պզտի ախպարնե թովալ էր, էտորա ըսին.

- Ծո՛, ծո՛, մեմ ել դուս աշե, թե էտ ի՞նչ բան է: Թովալ դեն էլավ էրթիք, ձեռքը թրեց աշվընուն, սըխըլմիշ էնեկեն աշեց օր իրենց գեզին վրեն էրկու ինսընի դարարթի կերևա:

- Հեհե՛յ, ըսավ, ինսանօղի են, ինսանօղի՛:

Ի՛իֆ՛ էրավ, շունչը իրեն քաշեց օր էտ ինսըննուն քաշեր փորը, տեսավ օր հեչ տեղեն ժած չեղան: Տեսավ օր բան չըկըրցավ էնե, սուս ու փուս քը-նաց ախպըրտանցը քովը:

Ղասաբօղլին թոփալ դեհին շունչը առավ, տեսավ օր Մուրադխանը կավալ իրեն, կանընչնինե քամու ուժից շարժվան:

Դևը իջավ տուն, ախպըրտանցը խապար տարավ, թը.

- Մի՛ք ըսե, մեր ախպըրին վրեն էրկու ինսանօղի են մատե. ի՛իֆ՛ էրի, տեղերեն ժած չեկան:

- Հա՛յ, հա՛յ, ըսավ ախպերը, էրկու ինսա՞ն էլ չըկըրցար փորդ քաշե: Ըսելն ու դուս էլլելը մեկ էղավ:

Ղասաբօղլին գիտեր օր դեերուն ուժովը պիտի դուս քա, Մուրադխանին քաշեց, իրեն ավելի մոտեցուց, գյուրզի մե ծերը թրեց էնոր վրեն: Դևը դուս էկավ ու մե հատըմ ուժով ի՛ ի ի՛ ֆ ֆ՛ ֆ քաշեց, տեսավ օր հեչ մեկը տեղեն չի խըթխըթա: Սուս ու փուս նես մտավ ու, կանչեց թոփալ ախպորը, ըսավ.

- Քընա, էտոնց կանչե քան. էտոնք թաքիմ մարթիք չեն. յա մեզի են էկե, յա թե չէ ճամփեստանն են կորուցե: Դևը դուս օր էկավ, գետինն ըսկըսեց խա-ղալ: Մուրադխանը գետնին ժածեն վախեցավ ու ճվաց.

- Ամա՛ն, ախպեր ջան,- ըսավ,- էս ի՞նչ բան էր էղավ: Ղասաբօղլին սիրտ տվեց, ըսավ.

- Ես քեզի ըսել եմ, օր քանի սաղ եմ, մի՛ վախենա:

Դևը մոտիկցավ: Մուրադխանն օր դեհին տեսավ, վախեն պառնկն օր-թայեն պատռավ: Ղասաբօղլին աշեց օր ախպորը պառնկը ճոռթավ, ըսավ.

- Էհե՛յ, ախպեր, ի՞նչ կենես:

- Հեչ բան չկա,- ըսավ: Հըմը լիզուն առնըվավ:

Դևը ավելի մոտեցավ, թամալ տվեց ու կայնավ: Ղասաբօղլին դեհին մո-տենալը տեսնելու վախտը գյուրզը թապեց կանընչնուն մեչը: Դևը բարև տա-լեն ետև հարցուց.

- Ո՞րտից քուբաք, ո՞ր կերթաք, չըլլի՞ ճամփեստանդ եք կորուցե:

Ղասաբօղլին ըսավ.

- Այսինչ երկրեն ենք, կերթանք այնինչ երկիրը, ճամփընիս կորուցինք, ընկանք էստեղ:

- Լա՛վ, լա՛վ,- հանգըստացնող տոնով ըսավ դևը,- էկեք էս ձեզի տանիմ

մեր տունը. սապախտան ցուց կուտանք ձեր ուզած ճամփան, Աստված հետ-
նիդ, քընացեք, ուր օր գուզեք:

Ղասաբօղլին էլավ, Մուրադխանին առավ, քընացին դներուն տունը:
Հասսան օրա, տեսսան օր օխտը ախպերնե կայնած էին իրենց դուռը:

- Բարև,- ըսավ,- դև ախպրտիք:

- Ա՛յ, հազար բարի՛, ինսանօղլիներ, ըսին դներն ու տարան նես:

Տարան նես, հաց կերան, չայ խմեցին: Անցավ խեյլըմ ժամանակ, դե-
րուն մեծ ախպերը թը.

- Պառկելու վախտ է, էլեք քընինք:

Դու արի տես, օր էս դներուն միտքը ծուռ է. գուզեին գիշերը էտոնց ու-
տեին: Հըմը Ղասաբօղլու մերը չըմեռնի, էնոր մըտքեն բան դուս կը մնա՞:
Էնիկ իրեն բանը գիտեր: Դները ցուց տվեցին հարամօղասին, իրենք քնացին
իրենց տեղերը: Ղասաբօղլին դուռը բացեց նես մտավ, տեսսավ օր էրկու տեղ
է ցըգած. մեկը՝ մեծ, մեկը՝ պզտիկ (ախրը Ղասաբօղլին շատ հաղթանդամ
մարդ էր): Ղասաբօղլին ըսավ.

- Մուրադխան, դու պառկե էս մեծ տեղը:

Մուրադխանը պառկավ: Ղասաբօղլին մե մեծ քիթիկըմ թրեց պզտի տե-
ղին մեջ, ինքն էլ մտավ ախպորը ծոցը: Կեսգիշերին դեր դուռը ուսուլով բա-
ցեց.

- Ո՛ւ ու ո՛ւ ֆ ֆ՝ ֆ ֆ՝ քաշեց ու քիթիկ-միթիկ, սաղ-սաղլամ բիտտուն փա-
խուց փորը: Ահա՛ն ձեզի ճամփա կորցընել,- ըսավ ու գիտնալով օր ինսըն-
նուն փորը քաշեց, քընաց պառկավ:

Առավոտ կանուխ Ղասաբօղլին օր էլավ դուս, աշկերը սրփեց, դները
տեսսան ու զարմացան մնացին:

- Բարի լո՛ւս, ըսավ, ախպրտիք:

- Աստու բարին, ըսին, ինսընօղլի, ու նստան հաց կերան, չայ խմեցին ու
պըրծան օրա Ղասաբօղլին թը.

- Մենք պիտի էրթանք: Էլան դուս, մնաս բարով էրին, ըսին թե՛ ցուց տվեք
մեր ուզած էրկըրին ճամփան, էրթանք: Դները ցուց տվին, ըսին.

- Է՛ն է ձեր ուզած ճամփան, քընացեք, Աստված ձեզի հետ:

Ղասաբօղլին իրան թիթինին դուտտիկն ու մուշտուկը մախսիզ թրել էր
դներուն էն մինդըրին տակը, որին վրեն օր նստել էր: Ընկան ճամփա: Մե պի-
ճիլի սարիմ պես տեղ կար. էտոնք անցան էտոր էտտին, նստան:

Նստան էնքան, մինչև արևը մարը մտավ: Էտտից ետ դառցան, Էկան նորեն դներուն տունը: Դներն օր տեսսան, զարմացան: Ըսին.

- Ներողութեն կենեք, դև ախպրտիք, մեր թիթինին դուտտիկն ու մուշտուկը մըտյան ենք էրե, թողել ենք մեր նստած մինդըրին տակը:

Դևը ըսավ պզտի ախպորը.

- Ծո՛, ծո՛, մենք քընա, աշե: Քընաց տեսավ օր դորթ. մուշտուկն ու դուտտիկը մինդըրին տակն է: Փերեց: Էրին թը ետ դառնային, դներուն մեծ ախպերը թը.

- Էլ ո՞ր կերթաք, էսօրա մնացեք, էքվան կերթաք. մութն ընկել է:

Էկան նես: Ուզածնին էլ ետ էր: Նստան, հաց կերան, անցավ մե ժամանակըն, Ղասաբօղլին ըսավ.

- Էհ, դև ախպրտիք, թոփ էղիք էստեղ օր բան ունիմ ըսելու:

Թոփ օր եղան, Ղասաբօղլին ըսավ.

- Մենք շիտա՛կ էկել ենք ձեր քովը: Մենք էկել ենք օր ձեր քուրոշը՝ Մուրաթխանին առնենք էս ախպորըս՝ Մուրաթխանին:

Օխտը ախպերն իրար էրես աշեցին: Ղասաբօղլին թը.

Հա՛, հա՛, ի՞նչ շատ աշեցինք իրար էրես, պատասխանեցեք՝ տեսնիմ, ի՞նչ կըսեք էս բանին: Թե գուգեք միշաֆարա էնել, քընացեք դուս, խոսեցեք:

Դները մեկը մեկին էտտեցեն դուս Էկան, բաշլայեցին միշաֆարա էնելը: Մեկը կըսեր՝ տանք, մեկելը կըսեր՝ չը տանք: Հեչ մե բանըն չը կըրցան որոշե: Մեծ դևը թե.

- Արիք ըսենք կուտանք, ու իրենց ուտենք վերչանան: Էկան նես, ըսին.

- Տվինք քընաց:

- Շատ լավ, եփ օր տվիք, հիմի Մուրաթխանը պետք է ըլլի Մուրաթխանին քովը,- Ըսաց Ղասաբօղլին:

- Թող ըլլի,- համաձայնեցին դներն ու Մուրաթխանին տարան Մուրաթխանին քովը, իրենք բաշլայեցին քեֆ էնելը: Մուրաթխանն ու Մուրաթխանն էլ էնտեղ:

Սապախտան էլան վեր, չայ, դայֆա խմեցին, հաց կերան, Ղասաբօղլին ըսավ.

- Գիտե՛ք, ախպրտիք, էս թագրեյի սորված մարթ եմ, թարսի պես թագրեյըս մտյան եմ էրե, թողել եմ ձեր գեղի քովը: Կեցիք էլլեմ էրթամ վերեմ:

Դներուն մեծը թը.

- Չէ՛, ջանքմ, դու ինչի՞՞ էրթաս:

Պզտի ախպորը ճամփեց: Սա քրնաց, էկավ, թը՛ թագրեյը չկա: Մեծ դևն էս անքամ էրկու հոքու ճամփեց, էտոնքն չըգտան: Ղասաբողլին ըսադ.

- Է՛հ, ախպրտիք, ես կերթամ կը փերեմ:

Դևերը չըհամաձայնան, էլան օխտը հոքով Ղասաբողլու հետ քրնացին: Գեղին օր հասսան, Ղասաբողլին քրնաց, կանընչնուն միչեն գյուրզը հանեց, ժընջըլնուն հետ խաղալեն-խաղալեն էկավ դևերուն քովը: Դևերն օր տեսսան, դողը ջիգըրնին անցավ: Ըսին.

- Բա՛հո՛, էտիկ օր էտը թագրեյն է, հըպը ո՛ւժը վերն է:

Թե մինչև հիմի մտքերեն կանսնիր, թը Ղասաբողլուն գլխուն մե օյինըմ կը խաղան, հիմի իրենք իրենց ըսին.

- Ախպա՛ր, մեր քուրոչը թող տանին, թաքի էստից հեռենան:

Քնացին տուն: Ղասաբողլին գուրզը թապլեց դուռը թը չէ, սադ տունը թընդաց: Մտան նես: Դևերուն մեծ ախպերը թը.

- Ղասաբողլի ախպեր ջան, մենք պիտի էրթանք աղվուշութան, արի կըլլի դու կեցի տունը, մենք էլենք էրթանք: Ղասաբողլին չըհամաձայնավ. եսն քուքամ, ըսավ: Դևերը մըտքերուն մեչը ըսին.

- Ծո՛, շատ լավ էղավ, էտը կը տանինք աղվուշութան, ճամփենք կը ուշապին ճամփան, ուշապն էտոր կուտե, մենքա քուքանք Մուրադխանին կուտենք: Խոսքմեկ էղան, ընկան ճամփա, հասսան ինը ճամփուն գլոխը, կայնան: Էդ ինը ճամփեսնուն օխտը գետան գալան էր, հըմը էրկուսը՝ գետան գալմագ: Էս գետան գալմագ ճամփեսնուն ուշապինն էր, մեկելն էլ՝ աժդահարինը: Դևերուն մեծ ախպերը, սաքի տը խամ էր, հեչ բանն խապար չէր, ըսավ.

- Ղասաբողլի ախպեր, դու քրնա է՛ս ճամփով, մեկալ ախպրտիքըս թող էրթան՝ մեկը է՛ս ճամփով, մեկը է՛ն ճամփով, ես էլ է՛ս ճամփով:

Ղասաբողլուն ցըգեց աժդահարին ճամփան ու մտքին մեչ ըսավ.

- Դե քրնա տեսնիմ ինչ տղա ըլլիդ:

Միշավարա էրին, օր աղվուշութեն էնելեն էտն էտ քան, իրարու տեսնին ինը ճամփուն մեծ քարին քովը:

Ղասաբողլին էր, քրնա՛ց-քրնաց, հեչ մե բանիմ չը հանդիպավ՝ գետնու ճիճու բիլա չկար:

- Ծո՛,- ըսավ ինքն իրեն,- դևերը ինձի մախսիզ դրկեցին էս ճամփով, օր հեչ

բանըմ չը կըրնամ էնե, վրես խնդան:

Խոսքը բերանը՝ մեմե աշեց օր ի՛նչ աշե, էման մե թոզ ու դումանըմ քու-
քա դեմի իրեն, օր Աստված հեռու պայե: Ղասաբողլին կարծեց, թե սատանի
բամի է: Դու մի ըսե, աժդահարն է. հըմը էն էր, հասսավ օր Ղասաբողլուն
փարա-փարչա էնե, գեզանասավտիգըմ մանչ, գյուրզն օր բաց թողեց աժդա-
հարի վրա, թիքա-թիքա էրավ, թափեց վար: Սըպանեղեն էտն աշեց օր ան-
տանելի բան էր.

- Իսոր ի՞նչը տանիմ տուն,- ըսավ ինքն իրեն,- ու դառցավ անգրճնին կըտ-
ռեց, մեկը թրեց հապիկին մե աշկը, մեկնա՝ մեկել աշկըն ու քընաց ետ:

Դևերն էտ վախտը ետ էկել, թոփ էին էղե քարին կուշտը, գեզաթ կենեին
Ղասաբողլուն: Էսիկ օր շատ ուշացավ, դևերուն մեկը թը.

- Արիք էրթանք, ջանըմ, էնիկ մեռավ պրծավ: Մեկալները թը. քիչմա գե-
զաթ էնենք, էտն էրթանք: Քիչմա կեցան, էլի չերևաց:

- Քելեք էրթանք, ջանըմ, հիմի էնոր սաղ տեղը անգաճն է մնացե,- ըսավ
մեկալ դևը:

Քիչըմ էլ օր կեցան, տեսան օր դե՛ հեռվեն դարաթիմ կերևա կը:

- Ծո՛, ըսին, հըլը բանի աշեցեք, վախեցել փախել է: Անպաճճառ վախեցել
փախել է:

Ղասաբողլին էկավ, բարև տվեց ու ըսավ.

- Ըլլի օր ինձի կը բաթլայեյիք:- Ըսին՝ հա: Ընկան ճամփա դեմի տուն:
Հասսան: Տուն օր հասսան. ամմենքը հանեցին խորջիններեն իրենց ավա-
րը՝ մեկը մե եղնիկըմ, մեկը մե դուշըմ, մեկալը մե ուրիշ բանըմ: Ղասաբող-
լինա թը՝ ես մե բանըմ զարկել եմ, հըմը չիտեմ ինչ էր, անգրճնին եմ փերե:
Խուրջինին միչեն օր հանեցին, տեսան օր ի՛նչ ավար, ի՛նչ բան, հենց աժդա-
հարին անգճնին են, օր կան: Դևերը պըռկընին խածեցին:

Էքսի օրը էլի՛ քընացին ավդուշութան. էս անքամին Ղասաբողլուն ճամ-
փեցին ուշապին ճամփով, իրենք քընացին գետան գալան ճամփաներեն:
Ղասաբողլին էր, քընաց-քընաց, հեչ մե բանիմ չը հանդիպավ, ըսավ.

- Ծո՛, էս ինչ տեսակ մարթիք են, ինձի միշտ դարտակ ճամփով կը ճամ-
փեն: Էս բանը մտածելուն պես, տեսավ օր իրեն աշկերը մթնդեն կը ու լու-
սանան կը: Աշկերը սրփեց, տրորեց, ուզեց օր հասկընա, թը էս ի՞նչ բան պա-
տայավ իրեն: Մեմե բիրտան վեր աշեց, օր մե թոզ ու բորանըմ է էլե, աշխար
կավըրե: Ըսավ.

- Էս ի՞նչ բան է,- ու գլուրգը հագրեց:

Տեսա՞վ օր թոզ ու դումանին միչեն մե դոճա ուշապըմ դուս էկավ: Գլուրգը բաց թողեց ուշապին վրեն, ուշապին էրավ փարա-փարչա, նստավ հանքշելու: Դիշիմմիշ էղավ, թը էս անտերին ի՞նչը տանի տուն: Որոշեց քիթ ու պռունգը կտռել, թընել խուրջինը: Ատպեսա էրավ, ընկավ ճամփա:

Դներն ու Ղասաբօղլին թող թոփ ըլլին, մենք խապարը տանք Մուրադ-խանին: Մուրադխանն օր Մուրաթխանին քովն էր քընացե, Մուրաթխանն էնոր ամմե՛ն տեղ ցուց էր տվե՛ է՛ս օսկու խագնեն է, էս՝ արծրթինը, էս ինսընի գլխով շինված պաղչան է, էս օսկըռներով շինած պալատն է, էլ ի՞նչ գիտեմ, հազար ու մի բան: Հըմը ախշիկը մե դուռըմ չբացեց. էնոր մասին բան չըսավ:

Մուրադխանին փորը չըտարավ, թը՝ էս ի՞նչ դուռ է, ի՞նչ կա մեչը, օր ինձի չըսավ:

Էկան իրենց հարամօղասին: Շատ օր ման էին էկե, դաթռել էին: Մուրաթխանը գլխը թրեց Մուրադխանի ծնկին՝ հանքշելու: Քունը տարավ օրա Մուրադխանը բաշլայեց Մուրաթխանին մագերուն հետ խաղալը: Մուրադխանը մագերուն հետ խաղալու վախտը տեսավ օր ախշըկան անգճին տըկեն մե պզտի բանլիքըմ է կախած ու միտքը պղտորավ:

- Ահա՛ ա ա՛, ըսավ իրան իրան,- էսիկ օր կա, էն դռան բանլիքն է: Էն դուռն օր կա, Մուրաթխանը իրեն սիրականն է պայե: Ուրուշ բան չի կըրնա ըլլի: Ուսուլով գլխը ծնկեն վար թրեց ու քընաց դեմի դուռը: Բացեց, տեսավ, օր ի՞նչ տեսավ. մե մարթըմ կպրե կարասին մեչըն է թրած, զընջըլներովա կապած ու հաց ու ջուրը իրենեն հեռու թրած: Էտ մարթն օր տեսավ Մուրադխանին, ըսավ.

- Վա՛յ, էս քու հոքո՛ւն մեռնիմ, թաքավորի՛ տղա, ի՛նչ կըլլի, քաս, էտ մե կտորըմ հացը տաս, ուտեմ: Էս անսուրփները անոթի մեռուցին ինձի:

Մուրադխանին մեղքը տվեց: Հացը տաշտով հրեց դեմի էն մարթը: Էտ մարթը վրա պրծավ ու դովտի պես հափ-հափ էրավ, կուլ տվեց: Հացն օր կուլ տվեց, ըսավ.

- Հոքո՛ւղ մեռնիմ, թաքավորի՛ տղա, բըկիս ընկավ, ի՛նչ կըլլի, էտ ամանով ջուրն էլ տաս խմեմ, քեզի օդորմի տամ: Մուրադխանը ամանով ջուրը օտորը հրեց դեմի էտ մարթը: Ջուրը խմեց ու ուժով վեր թռավ, կպրե կարսին միչեն դուս էկավ, քաշեց մե սիլլամ օր տվեց Մուրադխանին, ցըգեց էտոր կպրե կարասն ու ուշաթափ էրավ, ինքը քընաց դներուն տները՝ չամ-չրաղները մարեց,

ջարթ ու փուրթ էրավ, Սուրաթխանին առավ ու էլավ էրկընքի մե դաթը, դըժ-
ժալով քընա՛ց, իչավ Սև ծովին ու ճերմակ ծովին ատան:

Էտոնք թող մնան ատան, մենք խապարը տանք Ղասաբօղլուց: Էսիկ էտ
օրը շատ թթու էր: Օր էկավ դև ախալըրտանցը հասսավ, ըսավ.

- Էհ, ախալըրտիք, էսօր իմ սիրտըս մե թավիրմ է:

- Ըսին՝ ի՞նչ կա:

- Ըսավ՝ Զիտեմ:

Ընկան ճամփա: Տուն չհասսած՝ տեսսան օր չամ-չրաղները մարած են:

- Հա՛յ վախ, հա՛յ,- ըսավ մեծ ախալերը ու ճվաց,- տղե՛ք, չըլլի՞ թե մեր
պզտի դուռն է բացվե: Ըսավ ու պզտի ախալորը ըշտապով ճամփեց տուն:
Ղասաբօղլին թը՝ ի՞նչ պզտի դուռ, ի՞նչ կըսես:

- Էհ՛, ի՛նչ ըսեմ,- ըսավ,- էտ դուռն օր կա էն դուռն է, օր մենք ջանսըզ Փոլա-
տին խափել էինք, թը մեր քուրը կուտանք իրեն, փերել թրել ենք կարե կար-
սին մեչը, զընդըններով ամրցուցել ենք, օր դուս չըքա, թը չէ էնիկ հոքի չունի,
ինչ կենես էրա, չի մեռնի: Ինքընե մեր քուրոչը գուգեր տանի:

Հասսան տուն, տեսսան օր ի՛նչ, Մուրադխանը ընկած է կարե կարսին
մեչը, ուշքընե անցած է: Ղասաբօղլին էր, հասսավ վրա, ճվաց՝ Մուրադխա՛ն,
Մուրադխա՛ն: Մուրադխան չկա: Ուշուրեկ Մուրադխանը աշկերը բացեց,
տեսսավ օր Ղասաբօղլին կայնած է գլխուն վերըթին: Ղասաբօղլին մտքին
մեչ ըսավ. «Ա՛յ Մուրադխան, ես էսքան լավութուն արի, քեզի մուրադիդ հաս-
սուցի, պայմանըս պիտի խախտվի, լավութուն էրածըս պիտի էրեսովը տամ.
չըսե՛մ, ախըր, էսմանէ բան կըլլիր, օր դու փերիիր իմ գլխըս»:

Մուրադխանին կայրին կարսեն հանեց, սիրտ տվեց, վրան, գլխը լավ
մաքրեց, ըսավ.

- Ախալեր ջան, հեչ մի՛ վախենա, ես էլի քու մուրազիդ կը հասցընեմ ու
կանչեց դներուն, պահանջեց օր կշեռք փերեն:

- Հա՛, հա՛, ըսավ, փերե՛ք կշեռքը: Էտոնք կշեռքը փերին, ինքը ըսավ.

- Ախալորըս քաշով ձեզի կուտամ, քառսուն օր էլ ձեզենն մոհլաթ կառնեմ,
թե քառսուն ավուր էկա՛, էկա, թե չէկա սա ախալերըս ձեզի ձեր մորը կաթին
պես հալալ ըլլի: Հըմը օր էկա հասսա իրեն վախտին ու տեսսա օր ախալերըս
մե մախալըմ պակսել է, վա՛յը քուքա ձեր օր ու արևին:

Ախալորը կշռեց, հանձնեց սրանց, ինքը էլավ, ընկավ ճամփա ու քընաց:
Շատ քընաց, քիչ քընաց, էտիկե Աստված գիտե, տեսսավ օր էրկու դև իրար

հետ, քափ ու քրրտինք մըտած, կը կըռվին: Դները տեսաւ օր ինսընօղի քուքա, ըսին:

- Էսիկ շատ լավ էղավ, օր ինսընօղին էկավ, մեր վեճը հիմի մենք կլուծենք:

Ղասաբօղլին մոտեցավ, բարև տվեց ու հարցուց, թե՝ վեճն ու կռիվը ինչի՞ համար է, ի՞նչ պատճառով է սկսվել: Դներնե պատասխանեցին թե՝ հրալը պապական մեզի էս խալին ու չիբուխն է մնացել, չենք կըրան կիսե իրար մեջ: Ղասաբօղլին հարցուց, թե՝ էտ խալին ու չիբուխը ի՞նչ շնորք ունին: Ըշտը ըսին, օր էս էրկուսնա շնորք ունին ահա այսպես. օր նըստիս խալուն վրա, չիբուխը գայնես էս խալուն, ըսես, «Խալի, քեզի գուզեմ այսինչ տեղը», էնիկ քեզի դըժժալով կըտանի, կիչըսնե էնտեղ:

- Ծո՛ւ,- ըսավ ինքն իրեն,- Էսիկ իսկական ինձի էր պետք: Ուրեմն՝ Աստված իմ քըրֆես է ու իմ գործերուս Տերը տիրութեն կեննե:

Հարցուց, թը իրենք նետ ու աղեղ ունին: Ըսին, հա, ունինք: Ըսավ շուտ քնացեք փերեք: Ես կը թապլեմ, դուք վազգեցեք փերեք: Վերող օր թեզ հասավ ինձի, խալին ու չիբուխը թող էնոր ըլլի:

- Ծո՛ւ,- ըսին կռվող դները,- ի՞նչ լավ ըսավ ինսընօղին:

Ղասաբօղլին էր, առավ նետ ու աղեղը, անպես թապլեց օր օխտը սարին էտտին ընկան: Դները գըմփգըմփալով վազգեցին փերելու: Դիորի հասան, դառցան էտ քալու, Ղասաբօղլին էր՝ խալին փատտեց չիբխին, թրեց թևին տակն ու քնաց: Շատ օր քընաց, էլի տեսավ, օր էրկու դև էլի կըկռվին էտտեղ:

- Բարև,- ըսավ,- դև ախալըրտիք, ինչի՞ կը կռվիք:

- Աստու բարին,- ըսին,- ինսանօղի, մեզի պապական մնացել է էս քուլլահը. էս կըսեմ ինձի ըլլի, էն կըսե ինձի ըլլի:

- Լավ,- կըսե,- ձեր քուլլահը ի՞նչ շընորք ունի:

- Մեր քուլլահը,- կըսեն,- սըրքուլլահ է, վեզ օր էնիկ գլոխը թնե, չի էրևա:

Ղասաբօղլին մտքին մեջ ըսավ՝ էս էլ լավ էղավ: Էստեղ էլ դներուն գլխուն նըմանապես օյին խաղաց ու քուլլահն առավ, ընկավ ճամփա: Շատ ու քիչ օր քնաց, հասավ Սև ծովին քանարը: Խալին հանեց, փռեց, նստավ վրեն, չիբուխը զարկեց ու ըսավ.

- Հա՛, հա՛, խալի, քեզի գուզեմ Սև ծովին, Ղերմակ ծովին ատան:

Խալին էր՝ դըժժալով էլավ էրկնքի մե դաթը, իչավ Սև ծովին, Ղերմակ

ծովին ատան: Իչավ, ուսուլով խալին փատտեց, չիբուխը թրեց մեչը, քրնաց դեմի սարայները: Քրնաց հասսավ, մտավ սարայնուն տակը, խալին թրեց էտտեղ, քուլահը թրեց գլխն ու էլավ վեր: Քրնաց սարայն օր հասսավ, տեսավ օր Սուրաթխանն ու մե ուրուշ ախչիկըմ իրար հետ խորաթեն կը: Սուրաթխանն ըռունդ, էնիկ Սուրաթխանեն ըռունդ: Էտ վախտը Սուրաթխանն ըսավ թը.

- Ախչի՛, հըլը մեն ըռամ քըցե, աշենք թը ի՞նչ կենե Ղասաբողլի դաքըրս:

Ախչիկը ըռամ քըցեց ու ճվաց.

- Ըխչի՛, ըխչի՛, դաքըրդ էտտեղ, մեր օդան կայնած կերևա:

- Ի՞նչ կըսես, ըխչի, ըսավ, իմ դաքըրս պիճի՞մ մարթ է, օր էտտեղ ըլլի, չերևա: Հըլը մեն էնոր բոյը տեսնի՛ս, բուսաթը տեսնի՛ս:

Ղասաբողլին էր՝ քուլահը վերուց գլխեն, էրեցավ ախչիկնուն: Սուրաթխանն օր տեսավ դաքերոչը, ընկավ ճիտը, լացեց: Ղասաբողլին ըսավ.

- Վախտը չէ, Սուրաթխան, պետք է էրթանք:

- Ա՛ման, ախչի, ըսավ մեկել ախչիկը, ինձ էլ տարեք հետվըներդ, Աստծու սիրուն:

Սուրաթխանն ըսավ.

- Ղասաբողլի, Աստու սիրուն, հիմի էրթըլու վախտը չէ. դու քրնա պայ մտի, հիմի Ջանսըզ Փոլատի վախտն է, քուքա: Թող մնա, էքվան կը խոսինք:

Ղասաբողլին քուլահը թըրեց գլխը, իչավ վար, մեկ էլ տեսավ օր ի՛նչ. էրկինք, գետինք, ջուր ու ծով իրար խառնվան, Ջանսըզ Փոլատը դըժժալով իչավ վար: Իչավ վար ու ըսավ.

- Հա՛, հա՛, Սուրաթխան, էս ի՞նչ ինսընի հոտ քուքա:

- Աման քա, ի՞նչ կը խոսիս,- ըսավ Սուրաթխանը,- ու՞րտից իստեղ ինսան: Ըլլօր իմ վրայիս ինսընի հոտն է, օր քուքա:

Ջանսըզ Փոլատն ընկավ պառկավ: Վախտ օր անցավ բարի լուսը բացվավ, բարի լուսը բացվի ձեր վրեն, Ջան Փոլատը օցը դամչի էրավ, խընոց-ցին՝ ձի, նստավ ու էլավ էրկընքին մե դաթը, քրնաց: Թող էնիկ էրթա, մենք դառնանք Ղասաբողլուն: Ղասաբողլին էր՝ էլի էլավ վեր, ըսավ.

- Հա՛, հա՛, ախչիկներ, էրթըլու վախտն է, խեղբերդ ժողվեցեք:

Ախչիկներն էին՝ ժողվըթեցին ունեցած-չունեցածներն ու էլան դուս, նստան Ղասաբողլու խալուն: Ղասաբողլին չիբուխը զարկեց խալուն ու ըսավ.

- Խալի՛, գուգեմ Սև ծովի, ճերմակ ծովի քանարը: Խալին էր՝ դըժժալով
էլավ էրկինք, իչավ գետինք, Սև ծովի ու ճերմակ ծովի քանարը:³⁶⁷

ԳԱՐՎԵՐԸ

Ժամանկոց մե խեղճ, օրփևարի պառավ կընկերմ կըլլի, կունենա կը իրեք
ախչիկ: Էս պառավը Էնքան խեղճ կըլլի կը օր, ախչըկնուն առնող չիլլի: Օր-
վան մե օրը նես կը մտնի Էս պառվի տունը մե դարվիշըմ, բարև կուտա պառ-
վին, բարև կառնե: Վախտըմ օր կանանի, պառվին կըսե.

- Գիտե՞ս, էկել եմ մեծ ախչիկըդ ինձի ուզելու:

Պառավը խելքը էսթուն կը գայնե, Էնթուն կը գայնե, կաշիկը օր իրեն ախ-
չըկնուն առնող չախտի ըլլի, վերցընե կըսե.

- Հայտե տվի, դարվիշ պապա, Աստված թող բարի վայելություն տա, մե
բարցիմ ծերանաք:

Դարվիշը խընդրլուն կըլլի, վերցնե կը մեծ ախչըկանն ու հայտե բալամ՝
դեմի տուն: Հասնին կը տուն, դարվիշը հալավը կը հանե, թեթևա կը, ախ-
չըկան ձեռքեն բըռնեկը ու տանի կը նեսի օթադները: Մեմե ախչիկը ի՛նչ կը
տեսնի: Տեսնի կը օր սա՛ղ պատերեն չըփլաղ մեռելներ են կախած: Խելքը
գլխեն թռնի կը: Կըսե.

- Մա՛րթ, դու ինձի ո՞ր ես փերե:

Դարվիշը վերցնե կըսե կը, թը.

- Էս մեռելների մսեն կուտեմ, կապրիմ կը. դունե՛ պիտի ուտես էտ մսեն,
օր չուտես, գիտցի օր դունե էտման մեռնիս պիտի. օր կերար, գաթի իսկական
կընիկս ես ու կընիկըս էլ կը մնաս:

Էս ախչիկը սրտապատառ կըլլի, կընկնի դարվիշին օտվին, կաղաչե,
պաղատեկը, թը ինքը մարթու միսչի կըրնա ուտե. հըմը հնար չիլլի: Դարվիշը
դանակը կուտա ախչկա ձեռքը, հրամայե կը.

- Կըտռե մսեն, փեր տապկե, ուտենք:

Ախչիկը ճարահատյալ կըտռե կը մսեն, փերե տապկե կը: Դարվիշը կը-
սե՝ կե՛ր:

Ախչիկը կըսե.

- Դու կեր, ես էտն կուտեմ:

367 Բանասացը հեթիաթի շարունակությունը չի հիշել:

Դարվիշը կուտե, կելլե կը վեր, կըսե.

- Ես կերթամ դուս, դու կեր:

Համաձայնի կը ախչիկը ու կըսե՝ Լավ, դու քընա՛, ես կուտեմ:

Դարվիշն օր դուս կելլե կը, ես ախչիկը բռնե միսը թաղե կը ու, քուքա նստի կը: Դարվիշին կատուն տեսնի կը էտ բանը: Հըմը դարվիշն օր նե քուքա, կատվին հարցընե կը թը.

- Կերա՞վ:

Կատուն գլխով կենե, թը չէ՛, չը կերավ: Դարվիշը օ սահաթ կելլե, շիշը տաքցնեկը ու փերե կոխե կը ախչկա սիրտը, տանի կախե կը մեռելուն կուշտը: Մեկել օրը դարվիշը կերթա պատվին տունը, կըսե.

- Գիտե՞ս, զոնքանչ խանում, ախչիկըդ էսօր լվացք է էրե, գործերը շատ են, ըսավ, թող քուրըս քա, ինձի քյոմագ էնե:

Պառավը կըսե.

- Ի՞նչ կըլլի, թող քա:

Վերցընե կը օրթանճիլ քուրոչը, տանի կը տուն: Տուն օր կը տանի դովին կը կողպե, ախչկա ձեռքը դանակ կուտա, տանի կը շիտա՛կ քուրոչը ջանդըկին կուշտը, կըսե.

- Կըտե քուրոչդ մսեն, վերթիցն օր գուգես, տար տապկե, օր ուտենք:

Ախչկան չումը կը չորնա: Ի՞նչ էնե. կըտե կը քուրոչ միսը, տանի տապկեկը ու մուրրի մընա կը, թը ի՞նչըդ ուտե: Կըսե.

- Չեմ կըրնա, ձեռքըս չի՛ էրթա:

Կըսե.

- Օր չես կըրնա, քեզե կը կախեմ էտոնց կշտեն. հըմը օր կըրցար, դու կըլլիս իմ հալա՛լ կընիկըս:

Էս ախչիկը չարասըզ քուրոչը միսը թնե կը դարվիշին առաչը, ինքնե քաշվի կը քանար:

- Ինչի՞ չես ուտե,- կըսե դարվիշը:

- Դու կեր,- կըսե, ես ետև կուտեմ:

- Լավ,- կըսե, ես կուտեմ կերթամ դուս, դու ետև կեր, հըմը օր չը կերար, լա՛վ գիտնաս հա՛, քեզե քուրոչըդ օրին կը ցըգեմ:

Դարվիշն ինքը կուտե, բերանը կը սրփե, կելլե դուս: Էնոր կատուն քուքա կը առաչ, սեյր կենե, կաշեկօր էս ախչիկը միսը տանի կը էնթուն ու թաղե կը: Ուշուրեկ նե կը մտնի դարվիշը:

- Հըը՛,- կերա՞ր,- կըսե, համո՞վ էր:

Կըսե.- կերա, անուշ էր: Մեմն կատուն առաջ քուքա:

Դարվիշը դառնա կըսե.

- Կատու՛, էս ախչիկը միս կերա՞վ:

Կըսե.

- Չէ՛, չկերավ, տարավ պատին քովը թաղեց:

Դարվիշը կուտը կուտե, էրկինք կելլե: Վերցընե կը շիշը, տաքցընե կը ու կոխե կը էս ախչկան սիրտը, տանի կախե կը պատեն, քուրոջը կուշտը:

Կանանի կը էրկօրըմ, կելլե կերթա կը պառվին բարով, Ասածու բարի կըսե ու կնստի քեֆ ու հալ կըհարցընե: Ջոքանչ խանութը կըսե.

- Էս ո՞ր է, մեր աղչիկը չեկավ տուն հըպը:

- Չեր ախչիկը քուրոջը քյոմագ կենե կը,- կըսե,- էկել եմ օր պզտի քենուսա տանիմ:

Պառավը համաձայնի կը, կըսե՝ թող քա, բայց թող գործը շուտ վերջացնեն ու թեզըմ դրկե տուն քան: Կառնե կը էս ախչկաննա ու կերթա տուն: Էս քուրը պզտիկ կըլլի, ինքնե հըլը պուրպիկ կը խաղա էղե: Էս քուրը մեմն մե կատում է ունեցե: Կատուն ու պուրպիկը հետը կը վերցընե օր էնտեղ խաղա: Կերթան տուն: Օր կը հասնին, դարվիշը էլի առաչվա պես դովիքը կախե կը ու ախչկանը ձեռքը կուտա դանակը, տանի կը մեռելներուն մեչ, կըսե.

- Էտոք օր կան, քու քուրերդ են, էնոք օր կան քուլլի քեզի պես ախչիկ են: Էդոնց բիրատունին մսերեն կերել եմ, չունքի փերել եմ կընիկ էնելու, հըմը հեչ մեկը ինձի անգաճ չի էրե, մարթու միս չէ կերե, եսե սըպանել, կախել եմ: Հիմի քեզի փերել եմ, օր դունե քուրվընտանցդ մսերեն կտռես, տանիք տապկինք, իրար հետ ուտենք: Էն վախտը դու կըլլիս հալա՛լ կընիկըս: Հըմը օր չկերար, լավ գիտցած ըլլիս, քեզե էնոնց օրին կը ցգեմ:

Էս ախչիկը շատ խելացի կըլլի. կըսե՝ լավ, ու քուրոջ մսեն կտռեկը ու տապկե կը: Տապկե պրծնիկը օրա, դարվիշը քուքա կըսե՝ փե՛ր ուտենք: Ախչիկը լըսնե կը սաֆը, փերե թնե կը դարվիշին առաչը, կըսե.

- Դու կեր, էս էտե կուտեմ:

Դարվիշը կուտե, կըշտանա կը ու կելլե դուս: Էս ախչիկնե, գյոզընա սավտիկըմ ախչիկ, հասկըցած կըլլի դարվիշին կատվին սըռը. կելլե, կատվընուն համար մե թփըմ կը շինե, ցըգե կը առչփվնին, խաղցընե կը, օյիններ կը սարքե, օյալամիշ կենե ու մե քարեմ սամթ կը ցըգե, տանի միսը թալե կը ու

դառնա քուրա, օր կատվընին հըլը խաղան կը:

Ուշուրեկ դարվիշը նես կը մտնի, կաշե իրեն կատվին էրեսը: Հըմը էտ վախտը կատվին միտքը կըյնի կը, չորս թարաֆը կաշե կը օր միսը չկա, շաշ-մի կը. էլ չիտե, թը ինչ ըսե, տիրոջը խափե կը, թը՝ կերավ: Դարվիշը հավատա կը: Էտ վախտը փերե կը քալփաթինը, էս ախչըկանը առչի առկեսներեն մեկը քաշեկը ու էտոր տեղը թընե կը մե անգին քարով առկեմ, օր գիշերները փառլաթմիշ կըլլի ու լուս կուտա կը էղե: Առկեն թնելեն էտս ախչըկանը հետ պասակվի կը ու կըսե.

- Այ հիմի դու էղար իմ հավատարիմ կընիկըս:

Տանի կը կընկանը ցուց կուտա իրեն ամարաթները, կարողութենը, ամմեն բան: Դու մի ըսե, էս դարվիշը ունեցել է գետնի տրկի տներ. էտ տըներուն մեչ-նե շա՛տ սունյաթքարներ, խալի գործողներ, շալ գործողներ ու ուրուշ բաներ: Ունեցել է մե հատըմ էլ թիրմա: Էտ թիրմին մեշը պայե կը էղե չըսեպողներուն: Էտոնք բիրատի ցըցընելեն էտս դարվիշը կընկանը տանի կը օղեն ու կըսե.

- Կնիկ ջան, էս էսյաթ եմ էրե, օր պիտի էրթամ հաջ: Օր էրթամ հաջ, կուշանամ իրեք տարի. տունըս-տեղըս, կարողութենըս, թիրմեն ու սունյաթքարներըս կը պայես էման, ինչըդ օր տեսնիս կը. մե բանըմ պակսեց, մե բանըմ պատայավ, լավ գիտցամ ըլլիս, ճիտըդ ջալաթ էնել կուտամ:

Էս խոսքերն ըսելն ու գավազանը ձեռքը առնելը մեկ կըլլի. մնաս բարով կենե ու կերթա կը հաջ:

Դարվիշն օր կերթա, մութը կը կոխե, կընիկը կերթա դռվին կը կողպե ու քուրա նստի կը օղեն, բաշլայե կը լալն ու օրոտալը: Շատ օր կուլա մեմե կաշե կը օր բարի լուսը բացվավ. էտ բարի լուսնե ձեր վրեն բացվի: Մայրըմով աշվին սրփելով կերթա մալը կը դարմընե, ձիանուն կաշե ու բաշլայե կը թարքարտան լալը: Շատ օր կուլա, կօրոտա, ճերմակ ձին Աստըծու հրամանով լիզու կառնե ու կըսե.

- Խանո՛ւմ, ինչի՞ կուլաս, դարդըդ ի՞նչ է:

Էս ախչիկը կերթա չոքի կը ճերմակ ձիուն առաչը, ու լալով կըսե.

- Դարդըս կապուտ է. մարթըս քընաց հաջ, իրեք տարի կուշանա, ի՛նչըդ պիտի քաշեմ էնքան մարթու ավուզարը. կեսը թիրմեն կը փրթին, կեսը գետնին տրկի տըներուն մեչ, արևի էրես չեն տեսնի, կընիկտղի էրես չեն տեսնի. ինձե թամբեյ կենե թը. «Օր մե բանըմ պակսեց, մե բանըմ պատայավ, գիտցամ ըլլիս օր ճիտըդ ջալաթ էնել կուտամ»:

- Մի՛ մտածէ,- կըսէ ճերմակ ձին,- Աստված օղորմած է, հըլբըք մէ հնարքմ կըլլի, դունէ կազատվիս կը:

- Ի՞նչըդ չը մտածենմ, քայլան ձի ջան,- կըսէ կընիկը: Տեսնիկը օր էսէ եսի-րի պէս էղա. Աստված սև ու մութ բախտի արժանցուց ինձի. Էրկու քուրոչըս մորթեց, մսերը կերավ, ինձի եսիր թողեց ու քընաց:

- Դէ, արի, օր էտման է, ես քեզի խրատըմ տամ, դունէ ազատվե, եսէ ազատվիմ,- ըսավ ձին:

- Ըսա,- ըսավ,- ի՞նչ գուգես ըսա, կենենմ:

- Էքվան կերթաս մտնիս կը թիրմեն ու սունյաթքարնոցը, կըսես.

- Ժողովո՛րթ, ես էկել եմ ձեզի ազատելու, թէ օր գուգեք ազատվիլ, առե՛ք փետատները, առե՛ք քիսկիները, քակեցեք թիրմեն ու դարվիշին տները, մու-խը Էրկինք հանեցեք, տակն ու վրա Էրեք, քարը քարին մի՛ք թողնէ. իստը-կեցեք տներուն տեղը, թամալին հետ հողը գութնով հերկեցե՛ք, տեղը գարի ցանեցեք ու դուքէ պրծիք, եսէ պըրծնիմ էս սև ու մութ դարվիշի ձեռքեն: Եվ օր ըսիր պըծար, Էնոնք քուլլի ըրազի կըլլին, կառնեն քիսկիներն ու փետըտնե-րը, դարվիշի տունը խա՛ն ու խարապա կը դառցընեն: Էն վախտը դու գլոխըդ կառնես ու փախչիս կը մէ քարաֆըմ:

Էտիկ ըսելը գիտեր, կնիկը աշվին սրփեց, պաքեց ճերմակ ձիուն Էրեսըն ու պատռաստութեն տեսավ, օր սապախտան կանուխ էլլէ ու ըսածն էնէ: Խընդըլուն գիշերը քունը չտարավ: Եփ օր լուսացավ, էս կընիկն էր, քընաց վերուց բանլիքները, գարկե՛ց, բացեց դարվիշի փեշատած դըվիքն ու մտավ թիրմեն, ըսավ.

- Ժողովո՛րթ, ես էկել եմ ձեզի ազատելու էս մութ թիրմեցեն: Ես դարվիշի կնիկն եմ. դարվիշը քնաց հաջ. կուշանա իրեք տարի: Հիմի Աստծու հրամա-նով ձեր վրեն լուս պիտի բացվի, թէ ըրազի եք, առե՛ք փետըտները, առե՛ք քիսկիները, դարմատաղըն Էրեք դարվիշի տունն ու տեղը, քակեցե՛ք պատե-րը թամըլներեն հետ, հեռեցուցե՛ք քարն ու քուռչը, տեղը գարի ցանեցեք, Էտս Աստված ձեզի ուղուղութեն տա, ո՛ր գուգեք քնացեք:

Էսիկ օր էս ճառախոսութենըն Էրավ, թիրմին մարթիքը գոռուն-գոչունով վրա պըծան, էս կնկանը Էրկինք հանեցին ու գետին իշուցին: Էտոնք օր ըրազի էղան, էտ կնիկը քընաց իշավ գետնի տակի տները, կանչեց սունյաթքարնուն, էլի էտ բանն ըսավ, Էնոնց ըրազի Էրավ ու մեքարեն բաշլայեցին դարվիշի տները քակելը: Տները քակեցին, խան ու խարապա Էրին, տեղը գարի ցա-

նեցին. դարվիշի կնկա հրամանով էնոր կարողութենը իրենց մեչ հավասար բաժնեցին ու մնաս բարով ըսին էս կընկանն ու էրկընուց գետին շնորակալ էղան, քընացին ամմենն իրենց թարաֆը:

Էտոնք օր քնացին պրծան, էս կընիկը մե վախտըմ դիշիմմիշ էղավ, թը. «Հիմի ո՞ր էրթամ, օր դարվիշի ձեռքեն ազատվիմ»: Շատ օր մտածեց, մտյան էրավ մորն ու ամմեն բան, դայրին փեշը զարկեց մեջքին ու, հայտն բալամ, էրկրեն դուս: Թե էրիկը դեմի արևմուտք էր քընացե, ինքը արևելք քընաց: Շատ քընաց, թե քիչ քընաց, էտ էլ Աստված գիտե, քընաց հասսավ մե ուրուշ էրկրիմ սինոռը: Անոթցել էր: Մտավ մեշին մեշըն օր բանըմ գտնի, ուտե: Էտ վախտը, էտ էրկըրի թաքավորին տղեն ավճութեն կենե էղե:

Մեմե բիրտան տեսավ էս կընկանն ու մոտեցավ, ըսավ.

- Է՛յ, ինսանօղլի, ի՛նս էս, ջի՛նս էս, էս ի՞նչ գործ ունիս մեր էրկըրին մեշը:

- Ինսանօղլի եմ,- ըսավ,- անտեր, անտիրական ման քուքամ:

- Վե՞ր էրկըրեն էս,- հարցուց,- ինչի՞ մեշեն էս մտե:

Ըսավ օր էսինչ էրկըրեն է ու գլխուն էկածը սաղ պատմեց թաքավորին տղին: Թաքավորին տղեն մաթ մնաց էս կընկա պատմութենեն ու լռընդութենեն: Շատ օր խոսան, ըսավ.

- Ես թաքավորին տղեն եմ: Արի դու ինձի առ, պրծի դարդ ու ցավերեդ: Ախչիկը համաձայնավ, ու թաքավորին տղեն առավ, տարավ տուն: Օր տարավ տուն, քընաց հորը կուշտը, ըսավ.

- Թաքավորը ապռաստ մնա, մեշին միչեն էս ախչիկանը գտա, ուզեցի ինձի առնելու համար: Ակար օր գուգես քու հարսըդ էնել, մեզի պսակե, թե օր չէ, էս ուրուշ ախչիկ չեմ առնե:

Թաքավորը վերուց ըսավ.

- Օղո՛ւլ, եփ օր քեզի ձեռք կուտա, Աստված բարի վայելում տա, մե բարցիմ ծերանաք:

Արթըդ թաքավորը հարսնիքը բռնեց, օխտը օր, օխտը գիշեր հարսնիք էրավ, տղին պսակեց, մուրադին հասսուց ու իրեն օրը թըմմավ, մեռավ: Եփ օր մեռավ, էլլիկը տղին թաքավոր նստեցուց:

Անցավ մե վախտըմ, էս նոր թաքավորը ունեցավ մե մանչըմ: Մանչն օր իրեք տարեկան էղավ, դարվիշին հաջեն քալու տարին թըմմավ: Դարվիշը էտ էկավ, քընաց տան տեղը էսթուն աշեց, էնթուն աշեց, տունը չը գտավ:

- Է՛ս ի՛նչ օյին էր գլուխըս էկավ,- շվարած, շփոթված նստավ քարին:

Չորս բոլորը աշեց, էտև ուշուրեկ գլխու ընկավ, օր էս բանը իրեն կրնկանը բանը կրլլի: Դարվիշը կատողավ, կուտը կերավ, էրկինք էլավ:

- Ես էլլիմ դարվիշն ու դու իմ գլուխըս էս տեսակ օյինը փերե՞ս:

Ըսավ ու ձեռվին էրկինք տնկեց, Աստված կանչեց, էրթում կերավ, օր էր-կրթե չարոխ հաքնի, աշխրե-աշխար անանի, կրնկանը գտնի ու հախիցը քա: Քրնաց մտավ դամրըչնոց, զակազ տվեց ջուխտըմ էրկրթե չարոխ շինելու: Քրնաց մե սագըմ առավ, տեսակ-տեսակ հալավներ առավ: Հաքավ, սագը մեշքեն կախեց ու յա՛ Աստված ըսավ, ընկավ ճամփա: Վերտեղ օր կերթար, կըսեր՝ էս աշշըղ էմ: Վերտեղ օր քրնաց, ըսավ էս մասխարութեն էնել գիտեմ: Վերտեղ օր քրնաց, էնոր մեծամեծները իրենց տները կանչեցին ու հեքաթ յա խաղ ըսել տվին, յա թե չէ մասխարա բաներ էնել տվին: Հըմը դարվիշն օր մասխարութեն կեներ, թոփ էղած շելլոցը մեչը աշկը կրնկտացը կրլլեր, թը չըլ-լի՞ կնիկնե էտոնց մեչն է: Սա՛ղ թաքավորության հողը անցավ, կորուցածը չը գտավ: Իլլաճը կըռավ, անցավ էն թաքավորության հողը, վերտեղ օր պայվել էր կրնիկը: Էլի խաղ ըսելով, աշշըղութեն էնելով, մասխարութուն տալով գե-ղե-գեղ, քաղքե-քաղաք անցավ, հըմը հեչ մե տեղըմ չը գտավ կրնկանը: Հաս-սավ թաքավորին քաղաքը: Խապարը հասսավ թաքավորին անգաճը, թը՝ չես ըսե, էսման-էսման մե անվանի աշշըղըմ է էկե, լավ բաներ կը պատմե ու խաղ կըսե:

Թաքավորը կանչել տվեց էտոր իրեն տունը: Աշշըղը մես մտնիլն ութաքա-վորին կրնկանը սև դուրը վեր տալը մեկ էղավ, չունքի ճանչեց: Հըմը դարվիշը չը ճանչեց կրնկանը: Իրիկուն օր էղավ թաքավորին զալին մեչը թոփ էղան շատ կրնկտիք ու էրիկմարթիք, աշշըղը բաշլայեց խաղ կանչելն ու մասխա-րա բաներ պատմելը: Եփ օր կը պատմեր շելլիկը խընդըլեն ջարթիր կը. հըմը աշշըղը կաշեր օր կրնկտացը մեչը մեկըմ կա, հեչ չի խընդա, չի ուրախանա: Էտոր մեչը մե քարեմ ֆասֆասութենն ընկավ, թը՝ ախըր, ի՞նչըղ բան ըլլի օր սաղ աշխրի էրիկմարթ ու կրնիկմարթ իրեն մասխարութենն կը խնդան, էսիկ չի խընդա: Էս անքամ թարթըրե կը մասխարութենը. էլի չի խընդա: Մեկ, էրկուս, իրեք, մեմե բիրտան, ինչըղ կըլլի սա, կրնիկը կը խնդա: Եփ օր կը խնդա, դարվիշը հավարոքըմ առկընուն կաշե: Տեսնի կը օր, ահա՛ն, իրեն թը-րած առկեն բերանն է: Հըմը էս վախտը ձեռքը կը թընե սրտին, կըսե.

- Ուխա՛յ, ջալլամ թը ինչ էղավ. էս ուզածս գտա:

Հեչ մեկը բան չի հասկընա դարվիշին խոսքեն, հըմը կնիկը հասկընա կը

ու սև դուրը վեր կուտա: Քեֆ ուրախութենն օր կը վերչանա, շելլիկը կերթա տները, մնա կը դարվիշը: Թաքավորին կըսե թը.

- Իգին չե՞ս տախօր քու տունըդ մնամ:

Թաքավորնե վերցընե կըսե՝ պաժալուստա, ինչի՞ չեմ տա:

Թաքավորին կընիկը կերթա մարթուն կըսե.

- Մարթ, էս մարթուն վռնդե, էտրեն մեր գլխուն մե դագեմ քուքա:

- Հեչ բանըմ էլ չիլի,- կըսե,- ես ըլլիմ թաքավոր, էտիկ ըլլի մե գեղացիմ, ի՞նչըդ ըլլի օր մե գիշերըմ տունըս միսըվեր ըլլիլ ուզե, չթողնեմ:

Կընիկը էլի կըսե. հըմը թաքավորը անգաճ չի էնե.

- Ա՛յ կնիկ,- կըսե,- սաղ աշխարը թևիս տակն է, չես վախենա էնոնցեն, էս մե մարթեն ի՞նչըդ վախեցար:

- Դու գիտես, մեղքը քու ճիտդ,- կըսե կընիկը:

Ըշտը գիշերը կերթան ամենքը իրենց տեղերը կը պառկին: Աշշողինե մե ուրուշ տեղըմ կը պառկեսնեն: Քնինկը: Քնին կը, հըմը թաքավորին կընկան ճովին դողան կը, թը՝ հըճըփ ի՞նչ պիտի ըլլի:

Կեսգիշերին դուռը կը ճռռա. կընկա չուճը կը չորնա, թը էս վե՞՞վ պիտի ըլլի: Դարվիշը նես կը մտնի ու գոռա կը.

- Էկա՛, շնե ծնված, էկա, գրող չունեիր, գրողըդ եմ, մայ չունեիր, մայըդ եմ փերե, դե ճար ունիս, ճարըդ տեսսի:

Կնիկը պոռա կը, ճվա կը, մարթուն կը քաշքշե, տղին կը քաշքշե, հե՛չ. փե-տի պես ձեն չըկա:

- Դե՛, տեսնիմ, ուրուշ ճար ունիս, ճարիդ աշե, էտոնցով բան դուս չի քա, գիտցի, օր վերչիդ օրըմ է, կըսե դարվիշն ու քիչ-քիչ մոտենա կը էտր:

Կընիկը էլի կը ճվա, էլի կը պոռա, կաշե կը օր հընար չկա, կաղաչե կը դարվիշին թը՝ ինչ գուգես ուզե, թաքիտա ինձի մի սըպանե:

- Չե՛, կըսե, դու ձեռնես էլ չես պըրծընի, մենակ թը՝ քեզի թուլ կուտամ, դուս էրթաս, ինտատ-հավար կանչես:

Կընիկը կերթա դուս կը պոռա. Հա՛յ, հավա՛ր, հա՛յ ինտատ, հասսե՛ք, հասսե՛ք, հըմը մարթ չիլի, օր ինտըտութան հասնի: Հոքուն կըսկըծուն, մա-գերը պոկելով, լալով, օղբալով նես կը վագգե, թարքարտան ճանկըռթե կը էրկանը էրեսը, տղին էրեսը, ձեն չի էլլե: Դարվիշը նորեն կը վախեսնե: Կը-նիկը օխրալոգ խնթրե կը օր, էլի թուլ տա՝ հավար կանչե: Դարվիշը էլի թուլ կուտա: Կնիկն օր դուս կելլե, հավար կը կանչե, հեչ ձեն-ձուք չի քա: Քուքա

նես, խելքը կորուցած քաշքռտես կը մարթուն, պատերը կը ճանկըռթեն, չոքի կը դարվիշին առաչն ու կաղաչէ, որ կընքին չը դիպչի: Շատ օր կը տանջվի, դարվիշը կըսես

- Դե, էլի ճար ունիս, ճարդդ տես: Էս դրեքին կնիկը կեղև էրթիքը, չոքի կը ու Աստված կը կանչէ: Մեմն բիրտան անգաճը կընկնի մե խորունկ ձենըմ: Շատ օր անգաճ կը թընէ, կիմանա կը օր էդ ձենը կըսես.

- Չո՛ռ, գրո՛ղ, գայրմա՛ր, ի՞նչ կըսես, ի՞նչ էնեմ, ախպերըս է, ի՛նչ էնեմ:

Էսիկ էսթույնն կաղաչե, կը պաղատես, թը՝ «Հասսի, մե տղեմ ունիմ, քեզի մատաղ կը խոստընամ, հասսի՛ ինտըտի»:

Դու մի՛ըսես, էտ ձեն տվողը դարվիշին մեծ ախպերն է, ինքնե հեռու սարե-րուն մեչ, մաղարաները կապրի: Եփ օր կիմանա տղին մատաղ էնելը, մեղքը կուտա, կըսես.

- Զնա՛նես, դուռը բաց. աշե դռանը էտտին թըրած է մեշոքըմ, ա՛ռ էտ մեշո-քը օտվընուտ տակը, կոխկըռտե՛, լուսանա կը: Բիտտունը կը գարթին, դունա կը պրծնիս էտ գուլումեն, եսա՛ քու ձենեն:

Կընիկը վագե կը նես, բանակը դուռը, հանե կը մեշոքը, ցրգե կը օտվընուն տակն ու բաշլայե կը կոխկըռտելը: Մեմն կաշ օր բիրտանքիրա լուսը բաց-վաժ, մարթն ու տղեն գարթան, քաղքին մարթիքը գարթան: Կընիկը կըյնի թաքավորին գիրկն ու հոնգուր-հոնգուր կուլա կը: Դարվիշին խելքը գլխեն կը թոնի. էսթո՛ն կը վագգե, էնթո՛ն կը վագգե, օր սըռն իմանա, մեմն կաշե օր մե-շոքը թըրած տեղը չըկա: Արթըդ մոլորի կը իշու պե: Թաքավորն օր կը գարթի, շաշմի մնա կը.

- Էս ի՞նչ է էղե, ա՛յ կընիկ, կըսես, ինչի՞ կուլաս, ինչի՞ ես խառնվե իրար:

Կընիկը էս եղելութենը տըկետակ պատմե կը էրկանն ու ցուց կուտա դար-վիշին, օր էտ վախտը մեյմունի պես կայնած փետցել էր դռանն էտտին: Դու մի՛ըսես դարվիշը քարացուցած է էղե բիրատոնցը, օր կընկանը հախեն քա: Թաքավորը պատմութենն իմանալեն էտն կանչե կը ծառաներուն: Օխտը տարի արևի էրես չըտեսսած մե դաթըրըմ կը փերեն,, դարվիշին կապեն կը պոչին ու բաց կը թողնեն: Գեզընասավտիկըմ դաթըր. սարեր կը տոճիկե, քա-րեր ու քոչեր կը թոչի, էս դարվիշին սաղ տեղը անգաճը կը թողնեն:

Էքսի օրը թաքավորին կընիկը դավին կը բառնա շատ համով, տեսակ-տեսակ տապկոցներ, գաթա, հալվա, տղինն կառն տանիկը օր տա իրեն ազատալամին: Եփ օր հասնի կը մաղարեն, փեշկըշնին օր կուտա կը, ամե-

մեն էտեն տղին կուտա: Դարվիշ ազատլամեն կըսե.

- Եփօ օր էտման խոսքիդ տերն էդար, տղիդ քեզի բաշխեցի:

Կընիկը էրկընուց գետին շնորակալ կըլլի, դառնա կը տուն: Էնթից էտե կուտեն-խմեն, իրենց համար կապռին կը:

ՊԵԽՈ

Ժամանակով կըլլի, չիլլի, մե հատ ավճի կըլլի: Ատիկ կերթա ավճութան, մեշին մեշը ըռաստ քուքա մե ուրուշ ավճում: Ատոնք միանան կը իրար հետ, մե հատ էդնիկ կը գայենն ու տանին կը տուն: Քերթեն կը, կաշին ցրգեն կը սեղին թափքին գլխուն, օր չորնա, միսնա կուտան կընկանը, օր էփե: Իրենքա քուքան օղեն, դեյմի օր միսը էփի, օր նստին սեղան:

Կերակուրն օր կեփեն կը, փերեն կը օղան, օր ուտեն: Հագըրվորեյին կը, օր ուտեն, հըմը ամնին միչեն կորի կը կիրակուրը: Մեկը մեկին էրեսը կաշե, թը՝ էս ի՞նչ բան էր: Կեղեն դուս օր փոստնա չըկա: Ետ քուքան, նըստին կը: Մտածեն կը: Էտ մտածելուն դուռը ծեծեն կը: Նես քուքա մե մարթըմ, կըսե.

- Այ մարթիք, ի՞նչ եք զարմացե, ատիկ հե՛չ, ատիկ օր կա է՛ս եմ: Իսկականն օր գուգեք, Պեխոյին գլխուն էկածն է. ա՛յ զարմանալու բանն էնոր գլխուն քալածն է:

- Էտ մարթն ըսավ ու քընաց, կորավ: Էս ավճիները մոլորան մնացին:

Ավճիներեն մեկը մնաս բարով ըսավ մեկալին ու ընկավ ճամփա դի՛զ Պեխոյենց էրկիրը: Աս ավճին շատ քընաց, թը քիչ քընաց, շատն ու քիչը Աստված գիտե, հասաավ Պեխոյենց գեղը, հարցուց Պեխոյենց տունը: Յուց տըվին՝ դեյյան է, հա՛, գեղին քանարը:

Քընաց տանը քովն օր հասաավ, տեսաավ օր մե էխտյար կընիկըմ նստել է. ըսավ՝ բարով մայրիկ ջան:

- Բարո՛վ, հազար բարի, բալա ջան,- ըսավ պառավը:

- Պեխոյին տունն էսի՞կ է, մայրիկ:

- Հա, օղուկ,- ըսավ,- էսիկ է օր կա:

- Պեխոն ո՞րենն:

- Քընացել է մեշան, բալա ջան, հիմի քուքա կը:

Մեմե տեսան օր Պեխոն էշը փատ բառցած, տընգ-տընգ քուքա կը:

- Բարև ձեզի,- կըսե աս ավճուն ու տանի կը նես: Նես օր կերթան Պեխոն մորը կըսե.

- Հաց փեր, դաթռած-բերգած մարթ է, անոթի կըլլի:

Հաց կը փերեն, կուտեն, չայ կը խմեն, էտոնցեն էտն էս ավճին թը.

- Պեխո ջան, ես հեռու աշխրբե եմ էկե քովդ, մե բանըմ ունիմ քեզի հար-
ցնելու, հըմը կաղաչեմ օր ատկազ չենես:

- Ըսա, ինչ օր ձեռքես քուքա, կենեմ,- կըսե միսըվիրին տանտերը:

Արթըղ աս մարթը իրեն գլխուն քալածը պատմե կը Պեխոյին: Պեխոն կը-
սե.

- Եփ օր էդքան ճամփա էկել ես, պատմեմ կը. լավ անգամ էրե: Էլավ աս
մարթուն տարավ հարամ օղասին, վերտեղ օր էտ դեպքը պատայել էր իրեն:
Հիմի անգամ էրա, ըսեմ.

- Ես օր կամ, աշխրբի ուժեղ, քաչ մարթն էի: Էրկընքեն օր դուշ կանսնիր,
ես փաջ (մաքս) կառնեի էնոնցեն: Եփ օր վախտըս էկավ, նշանվա: Հարս-
նիքն օր էրինք պրծանք, առաչի գիշերն օր նշանաձս հանվավ պառկելու,
եսա հանվեի պիտի օր պառկեի, բիրտան դուռը ծեծեցին: Ես էլ մաթ մընացի,
թը էս վո՞վ պիտի ըլլի իմ դուռըս ծեծողը: Էլա դուռը բացի: Հըմը բացի օրա՛,
էտ մարթը ինձի մե դագինակըմ օր զարկեց, ինձի ձի էրավ ու հեծավ վրես,
դե՛յ լուս ինձի էսթուն-էնթուն քշեց, դաթռած, փրփրած փերեց մեր դռանը քո-
վը, դագինակով էլի զարկեց, է՛լի էրավ մարթ: Էկա մես: Մտածեմ կը, թը՝ «Ես
ըլլիմ Պեխոն, գլխուս ասպես բան քա՞»: Է՛հ: Էլա,- կըսե,- քընացի իմ գործին:
Մեկալ իրիկունը էլի էկավ ան վախտը, դողը ընկավ սիրտըս, թը՝ չըլլի՞ էլի քա
ատ մարթը: Նշանաձս էլի հանվավ, պառկավ, եսա ուզեցի հանվել, բիրտան
դուռը ծեծեցին: Հիմի ես կը մտածեմ, թը չերթամ, արթըղ նշանաձս պիտի ըսե
թը. «Էս Պեխո-Պեխո օր կըսեն, է՞ս է օր վախենակը»: Է՛հ: Չըրըսի՞ մա՛: Ու-
զե՛մ, չուզեմ, բանամ պիտի: Բացի, հըմը բանալըս գիտեմ, է՛լի դագինակով
զարկեց, ինձի էրավ ձի, դեյ լուս քշե՛ց, քշեց, դաթռեցուց, փրփրեցուց,. օր լու-
սացավ, փերեց դռանը քովը, է՛լի զարկեց դագինակով, ինձի էրավ մարթ, մես
էրավ ու կորավ: Նշանաձըս ինձի հարցուց, թը.

- Ա՛յ Պեխո, ես էրկօր է ո՞ւր կերթաս կը օր սաղ գիշերը տունը չես մնա:

Է՛, ի՞նչ ըսեմ. ըսեմ թը՝ ինձի ասպես բան կենեն կը, հավատալու բան չէ:
Է՛հ: Նշանաձիս խափեցի, ըսի թը՝ Տղեքն էկել էին կանչեցին, քնացինք: Հըմը
ես մտածեմ կը, թը՝ ի՞նչ պիտի դառնա էտը վերչը:

Էլի էկավ իրիկունը: Սիրտըս էլի դողն ընկել է: Հանվեցինք օր պառկեինք,
դուռը ծեծեցին: Նշանաձըս թը.

- Սի՛ էլլի դուռը բանա:

Ի՞նչ ըսեմ նշանաձիս. աս մարթը ախրը հընարք ունի, էրթեցեն էլ կը մտնի:

Էլա,- կըսե խեղճ փու-փու (ֆուֆու) Պեխոն,- դուռը բացի, հըմը բանալուս պես, մե հատըմ գորալով գլխուս տալուն պես ինձի էշ էրավ: Այսի հայվընին ախոռնա օր կը տեսնիս, ինձի բերեց ըշտը աստեղակապեց: Այսի թախտնա օր կա, նշանաձըս էր պառկած: Ինձի էշ էնելեն էտև, մարթը անպես ինձի կը լմանիր, օր գիտես թե մե խնճորըմ կիսես: Նշանաձս բիլա չը ճանչեց: Նշանաձըս անոր հարցընե կը թը.

- Պեխո, աս ի՞նչ էշ էր, օր նես փերիր:

- Մեր տղաքն էին փերե, առա: Էշ է էլի, պետք քուքա,- անհավես, անտարբեր կըսե անիկա:

- Ի՞նչ պիտի էնելիր ա՛յ մարթ, էշը ինչներո՞ւս էր պետք, օր առար:

- Լավ, թող հըլը էրթա մնա, էտևա ծախենք կը. էշ ո՞ւմ պետք չի քա:

Ատ ըսելեն ետքը, հանվավ ու մտավ նշանաձիս ծոցը: Ես էշ եմ, հըմը հասկընամ կը աշխըրիս բանը: Ախր մարթ եմ, է՞: Ջրռա՛ն կը, օտներըս գետնեգետին կը գայնեմ, մե խոսքով չեմ թողնե քընելու: Նըշանաձըս թը.

- Ա՛յ մարթ, էս ի՞նչ էր փերիր, օր մարթու չի թողնե դաթար:

- Է՛, լավ, կընիկ, սապախտան տանիմ կը ծախելու, կը պըծնինք զոզոռցեն, բան չկա:

Հըմը ես՝ հե՛չ արտ ու արա չեմ տա. հա կը զռամ ու կը զռամ, օտներըս գետնեգետին կը գայնեմ:

Լուսացավ: Մարըսա՛ չի ճանչե՛ իրեն տղե՞ն է, թը՞ չէ:

- Օղուլ,- կըսե մարըս,- աս ի՞նչ ես առե, օր հիմիա կը տանիս ծախելու:

- Է՛հ, մարի ջան,- կըսե փոշմընած մարթու ձենով,- ուզեցա մե էշըմ ունենայինք, հըմը աս թերմաշը գեշը դուս էկավ, զոզռակը, հա՛զոզռակը:

Յուլարն անցուց գլխըս, տարավ գեղեն դուս հանեց, բալքամ զարկեց ինձի, շինեց մե դոջա կոլլո շունըմ, էտտին ցըգեց, ինձի թարքար փերեց տուն: Կընիկըս թը.

- Ա՛յ մարթ, էշը ծախեցի՞ր:

- Հա՛,- ըսավ,- էշը ծախեցի, էս շունը առա: Հըմը գիտես, կընիկ, ասօրվանից բաշլայես կը մե գրվանքամ հաց տալ. ամմեն օր քիչ-քիչ պակսեսնես կը, օր թեզըմ աստքի, հարկավոր չէ:

Արթըղ կընհկըս բաշլայեց ատպեսա էնել: Տեսա օր ես պիտի անոթի սատքիմ, վերջանամ, ըսի քանի ուժ կա վրես, գլոխըս առնեմ էրթամ: Քնացի էլա չորնին օշխըրին քով. մե հատ վազգեցի, օշխըրին չորս թարաֆեն քոփ էրի (ախըր ես մարթ եմ չէ՞, հասկընամ կը գործը): Չորանն օր ինձի տեսավ, կանչեց: Կանչեց մե լա՛վըմ կաթ կթեց, թրեց առաչըս, կուշտ կերա: Անպե՛ս կերա, անպե՛ս կերա, օր փորըս էլավ շալակըս, էղավ թուշի շան փոր: Ըսի՝ ջալլամը, էստեղ լավ է, կապրիմ էստեղ: Հըմը չորանին խելքը կերթար ինձի համար: Էլ կըրնար օր մե ջանավարըմ մոտենա օշխըրին. բզիկ-բզիկ կենեմ:

Իմ անունըս սաղ աշխըրքին մեչը հրատարակվավ, թը՝ ասպես մե չորանըմ, ասպես մե շունըմ ունի: Անունըս ընկավ թաքավորին անգաճը:

Թաքավորին կընհկը ատ վախտերը պառնկիր կը օրա, տղան չի էրևա էղե: Ի՞նչ բան է սա՝ կորի կը էղե: Թաքավորն օր իմացել է անունըս, հրամայել է իրեն սեյիղին, թը.

- Քընա չորնին քովը, ինչ օր գուգե՝ տուր, էտ շունը փեր:

Սեյիղը փարեն կառնե ու քուրա դի՛զ չորնին քովը: Բարև, Աստու բարիից հետո, կըսե օր թաքավորին հրամանով էկել եմ քովդ:

- Խեր ըլլի, սեյիղ, ի՞նչ խապար է,- հարցընե կը չորանը:

- Էկել եմ, օր շունըդ տանիմ,- կըսե սեյիղը:

- Յաման, սեյիղ, կյանքըս տար, թաքի շունըս մի տանի,- կըսե չորանը:

- Չեմ կըրնա, չորան ախպեր,- ազնիվ ու շիտակ կըսե մարթը,- թաքավորի հրամանն է, պիտի տանիմ. ինչ օր գուգես, կուտամ, բայց պիտի տանիմ:

Էհ: Ես նստել եմ, անգաճ կենեմ, թը՝ էս ի՞նչբան է. թաքավորն ինձի ինչի՞՞ պիտի տանի:

Սեյիղը աս չորնին շատըմ փարա տվեց: Չորանն էկավ ճիտըս փաթըթվավ, լացեց, աշկերեն գունդ-գունդ արտսունքը թափավ:

- Ավելի լավ էր ինձի գայնելի, քանց թե շունս տանեիր,- ըսավ տերըս:

Անտից էտև ժընջիլըմ թրին ճիտս, մնաս բարով ըսավ սեյիղն ու ընկանք ճամփա: Շատ քընացինք, թե քիչ քընացինք, շատն ու քիչնե Աստված գիտե, Էկանք հասսանք թաքավորի պալատը: Ինձի տարան թաքավորին պալատը. հրամայեց բովեռին, թը՝ լավ բան ժառիթ էրեք, փերեք թող ուտե, ճամփեցե քալած է, անոթի կըլլի:

Թաքավորն օր տեսնի կը շարժմունքըս, գա՛ր ու զարմանք կմնա, թը ասպեսա շուն կըլլի՞: Ախըր ես գիտեմ, թը ինչը ինչոց պիտի ըլլի: Հըմը եսա չի-

տեմ, թը թաքավորը ինձի ինչու համար է փերե: Կուտե՛մ, խմե՛մ, պալատները ման քուքամ. մեկըմ իրավունք չունի ինձի բան ըսելու: Էստեղ ինձի ավելի լավ էղավ: Իննը ամիս անցնելեն Էտն ինձի տարան մե օդամ, ուրտեղ օր թաքավորին կնիկն էր: Է՛հ, նստա, մտիկ կուտամ, թը՝ ինչ պիտի ըլլի: Թաքավորին կնիկն օր պառկավ, ես կամընչեմ օր կընկանը Էրեսն աշեմ, չունքի չըփլաղ է, հըմը ի՞նչ պիտի ընես օր շուն եմ: Հըմը Էստեղ քիչըմ հասկըցա, օր ինչու համար եմ ինձի փերե: Էտ վախտը տղան օր աշխարհ էկավ, մե մեծ, սն կատուն Է՛ն էր, թռավ օր տղին պիտի տանի՛ր, հըմը էս խեխտեցուցի ու չոքեցուցի: Ուզեցա բզիկ-բզիկ Էնել, կատուն թը.

- Պեխո՛, դու ինձի թո՛ղ, եսա քեզի կազատեմ: Ատիկ օր իմացա, կատվին բաց թողի, հըմը մազերնա բերանս մնացին: Տղին փրկեցի: Աշկի լուսն ընկավ թաքավորին.

- Թաքավորը սաղ ըլլի, կընիկըդ պառկել, մանչ է փերե:

Թաքավորը գլոխը բաց վազեց: Վազե՛ց, հըմը, տղին չնայածտան, ինձի փաթթըվավ, տեսավ օր ես նստել եմ, մազերնա բեյնիս մեչ եմ: Մազն առավ բերնես, շատ երկար, խաղաղված նայեց աչքերիս ու ըսավ.

- Ա՛յ, ա՛ն էր, ինչ օր կեներ: Էտն աշեց տղին, կընկանը, էկավ քովըս ու, մազերս շոյելով, ըսավ.

- Էսիկ շուն չէ. Էստեղ բանըմ կա՛: Հրաման տվեց իրան թաքավորության երկիրը, թը ինչքան օր թըլըսումններ կան, թող քան: Իսկ ինձի տվեց գեներալի պաշտոն, ումուզնուս չիներ թրեց և իրան թաքավորության հրաման տվեց, օր «ասպես մե շունըմ աս պաշտոնին տերն է, բիրատիքը պետք է ենթական ըլլենան անոր»:

Օրվանըմ մեկը, ֆոռմով ու չիները վրաս, քընացի քաղաք պտտելու: Պաշտոնավորները, զինվորները, բիրատիքը չեստ կուտային ինձի: Մե բախչեցեմ անցնեի պիտի, մե հատ գեներալ իրան կընկանը հետ քուքար կը: Ատիկ անքան գոռոզ էր, օր չեստ տալ չուզեցավ ինձի, յանի մըտքումը ըսավ. «Էտիկ ի՞նչ է, օր շուն հալովը եսա աստոր չեստ տամ»: Հըմը տեսա, օր չեստ չը տվեց, հասա ու յախեցեն բռնեցի, յախեցեն մինչև փեշը պատռեցի: Էսիկ ճըվճըվալը ցգեց, թե էս ի՞նչ խայտառակություն է, կատղած շունը կարելի է սոխըխները վերվարել:

Բռնեցին ու մեզի տարան թաքավորին քովը: Էս գեներալը պատմեց, թը.

- Թաքավորը սաղ ըլլի, էս տեսակ բան կըլլի՞:

Թաքավորը հարցուց գեներալին, թե դու աս շանը չեստ տվե՞լ ես: Անիկա, թը՝ չէ: Ուրեմն՝ անիկ լավ է էրե, իրան հանդեպ պատիվն է պահանջե:

- Քընա,- ըսավ թաքավորը,- մեկալ անքամ էտը ըռաստ քուքաս թե չէ, չեստ կուտաս, թե չէ՝ պատիճըդ գեշ կստանաս:

Մե քանիմ օրից էտն մե պառավ կընիկ էկավ ըսավ.

- Ես թըլըսումնի եմ. էն թըլըսումնին եմ,- ըսավ,- օր ի՞նչ բան ծնված է իրան մորեն և դառցուցած է ուրուշ կերպարանք, անոր կենեմ թարքար էն կերպարանքին, ինչ օր ծնած է մորեն:

Էհ, թաքավորն ըսավ.

- Եթե աս շունըս ինչ է օրա, դառցընես թարքար ինքն իրեն, կշեռնորթովդ օսկի կուտամ:

Հա՛, թաքավորը սաղ ըլլի. թող ատպես ըլլի: Մե քանիմ տախխա էտն ինձի էտ պառավը դառուց էն Պեխոն, որն օր ես կայի: Թաքավորը զար ու զար-մանք մնաց.

- Հըպը ես օր կըսեյի ասիկ շուն չէ, աստեղ բանըմ կա, հըմը ասպես էղավ: Տարեք,- ըսավ ուրախացած,- էս կընկանը քաշովը մեկ օսկի տվեք:

Տարան անոր քաշովը մեկ օսկի տվին, ճամփեցին: Էհ՛, նըստանք թաքավորին հետ խորաթեինք կը: Թաքավորը վերուց ըսավ.

- Պեխո, հար վեր սանջաղն օր գուգես, ըսա, քեզի տամ, էրթաս էնտեղ կառավարես:

Ես էլ մտքով գուգեի, օր իմ ծննդավայր-հայրենիքըս ձեռքս անանի, էրթամ տեսնիմ, աշեմ, թը ի՞նչ կենեմ մարս ու նշանածս: Պաշտոն ըստացա, էկա: Էկա էտ քաղաքն էլա, ունթունեցի քաղաքը, հըմը խեղըրս, միտըրս էնթին էր, թե հըլը էրթամ աշեմ մերոնք ի՞նչ կենեմ: Քընացի: Քընացի մոտեցա դռանը, մարթ չըկար: Դուռը բացի, հըմը դուռը բանալըս գիտեմ, աս մարթը է՛լի դեմս էլավ, մե չըբուխըմ քաշեց, ինձի էրավ մե խորոզըմ, խառնեց հավերուն մեշը: Հիմի առչի իրիկվընե անպե՛ս կը կանչեմ, անպես կուկուլիկու կը կանչեմ, օր սաղ գեղին խորոզները հետըս ձեն կուտան կը: Տունն էլ հեչ չեմ թողնե քընելու, հավերուն կը խեխտռեմ, չեմ թողնե դաթար: Կընիկըս թե.

- Ա՛յ Պեխո, էս ի՞նչ բան էրիր, աս ի՞նչ գուլում փերիր դու մեր գլոխը. առչի իրիկվընե զայլաներըս տարավ: Ախըր խորոզն օր առչի իրիկորե կը կանչե, չարերը քուքան. աստեղ մե բանըմ կա:

Չունը գլխուդ, կընիկ, հեչ խապար չէ, թը ինչ կա էս լուսումուք աշխարը:

- Ե՛լ,- ըսավ,- ախշի, ե՛լ բռնե ատ թերմըշին, թիր քըթոցին տակը, սապախ-տան կանուխ ես կելլեմ, կը մորթեմ, կերթա կը պըրծնի:

Սիրտըս դողն ընկավ. կըսեմ. «Հըլը աշխըրքին բանին աշե. համ կընկա-նըս տիրել է, համ էլ մորթե պիտի օր պըրծնին»: Էհ՛, կընիկս էկավ, ընկավ էտտիս. ես կըչկըչամ կը ու փախնիմ կը էս թառեն էն թառը: Թըռվըռալեն շատ օր դաթռա, ինձի բռնեց, կոխեց քթոցին տակը: Իրենքա քընացին ու պառ-կան: Նստել եմ քըթոցին տակը, մտածեմ կը. թե՛ էս ի՞նչ էր վերչապես իմ գլխուս քալածը: Էշ էի, շուն էի, ձի էի, մարթ դառցա, հիմիյա՛ խորոզ: Ի՞նչ էնեմ, ի՞նչ է վերչըս: Մեմե բիրտան տեսնիմ օր մեկըմ քթոցըս ճանկըռտե կը: Քթոցս վեր վերուց, մե հատըմ չրխով զարկեց ինձի, դառուց մարթ ու ըսավ.

- Պեխո՛, ահան քեզի չիբուխը, միանքամից ինչ օր գուգես դառցու ատ մարթուն: Հըմը դառցընես կը ու չիբուխը կորցընես, ցըգես կը անթունդը: Ատ ըսողը ան կատուն էր, օր ես թաքավորին տունը բռնեցի, հըմը չըխեխտեցի, բաց թողի: Արթըղ ուշացնել պետք չէր. հըմը առա էտ չիբուխն ու էտ մարթուն մե հատըմ օր զարկի, դառցավ էշ, ու տարա չիբուխը սավսեմ կորուցի:

Ահա աս էշնա օր տեսնիս կը, ըշտը ան մարթն է, օր կա: Հըմը հե՛չ մեկնա չիտե, կնիկս էլ չիտե, թը աշխարքն ինչ բաներ էղան ու անցան:

ՃԻՏՈՒ ԽՐԱՏԸ

Կեղնի, չեղնի, մե մարթ մի կեղնի: Էտ մարթ շատ քյասիք, խեղճ, անտանե-լի դրուքյան կեղնի: Շատ օր կը մտածի, կերթա յանի թե աշխատելու: Կերթա, ճամփան մեծ ծառ մի կեղնի, ճնճղներ վրեն կը գրուցեն: Մե ճընճուղ մի կըսե.

- Հիտը մարթու կայնած տեղ բղիկ մի օսկի կա: Երանիկ էտոր, օր հասկը-նար մեր լիզուն, հաներ տաներ: Մեկել ճընճուղն ըսեց.

- Օր տաներ, պիտի մարթու չըսեր. օր ըսեց, կը մեռնի:

Էտ մարթ ճընճըղնու լիզուն բիրտան կը ասկընա: Տո՛, կըսե ինքն իրեն, իտը լավ բան էղավ. հըլը կեցի աշեմ օղո՞րթ ը: Կը փորե կայնած տեղ, կը հանե բղիկ մի օսկի: Տո՛, կըսե նորեն՝ իտը լավ էղավ: Կհանե, կտանե տուն, կսկսե տուն շինել: Մե խոսքով, կեղնի աղա: Գուրբան միմնակ կլծե, օխչըրի շատ սուրու, խաթրներ, նախրներ կունենա, մե խոսքով, հարուստ մարթ կեղ-նի:

Էտ մարթու կնիկ կըսե.

- Ախպեր, մենք օր կանք, էն ժողով էրող մարթ ու կնիկն ենք. իտը իմ մարթ

ո՞րդից գտավ հարստություն: Քունն ու հանգիստը կը կորցընեն, ու մե օր կը-
սեն.

- Մա՛րթ, իտը ո՞րդից գտար մեր հարստություն:

Կըսեն,- կնիկ, ո՞րդից կէղնի, քըխ էղնի, քու ապրելուն իշեն:

Սըտընեն մտեր է կնկան, քուն չի գա: Էս ու էնթուն շատ կոլըրթվի, կըսեն.

- Մա՛րթ, պիտի ըսես, ո՞րդից գտար հարստությունդ:

Շատ օր մարթուն հոգուն կը հասու, մարթ կըսեն, թե օր ըսիմ, կնիկ, կը մեռ-
նիմ:

Կնիկը մեննըկ իրան էշը քշեն կը առաջ՝ չէ ու չէ...Պիտի իմանամ: Կըսեն.

- Ըսե՛ ու մեռի՛:

- Կըսեն, կնիկ, էս օր մեռնիմ, դու անտեր կը մնաս:

- Ջայընմին անտեր կմնամ,- կըսեն,- քաքիլան ըսեն ու մեռի:

Ավուր մեկ մարթ կերթա ախտոն: Էշն ու եգ կը գրուցին իրարու հետ: Եգ
կըսեն.

- Էնքան իմ լծվեն, օր դաթրեր եմ, չեմ գինեն, ի՞նչ էնեմ:

Էշ բերգած եգանը խրատական կըսեն.

- Դու խելք չունիս: Իրկուն օր կիգաս տուն, խոտ մի ուտի, մատի-էլի,
մատի-էլի, կըսին, թե եգն հիվանդ ի, չըն լծի, կմնաս տուն, կը հանկըջիս:

Եգն իշու խոսքը կլսի, էտմալ լը կենեն: Իրկուն կիգա, խոտ չուտեն, մատի,
կելլա, կըսին օր եգն հիվանդ ը:

Աղեն օր կլսեն էտ գրույցը, կը հասկընա: Կըսեն.

- Մշակներ, իշուն կը լծեք գութան էգա տեղ: Մշկընին առավոտ իշուն
կլծեն էգա տեղ գութան: Իրկուն կիգան, եգ կելլա, կըսեն.

- Էշ ախպեր, ինձի համար ի՞նչ կսեն հեչ:

Էշ շատ էր դաթրեն: Կըսեն.

- Տո ախպե՛ր, քու համար կը գրուցեն, օր մորթեն, առավոտ մշկընին ու-
տեն: Եգըն օր չէր ըսպասեն էս տեսակ փորձանք, վախեցած հարցուց.

- Ա՛յ էշ ախպեր, ըպը ի՞նչ էնեմ:

- Էլի բոռբըռա՛,- կըսեն,- փռտիկ էրեն, խոտ լավ կի, ջուր խմեն, կլծեն գութան:
Խազեին էլի լսեց էտոնց գրուց, քընծղաց: Կընիկն էլ նորեն հիշեց հինը.

- Հա՛, հարստությանդի վրե՞ն կը քընծղաս: Ըսը՛, ո՞րդից գտար հարս-
տությունդ:

Մարթուն հոգուն օր հասավ, օդորթմա պիտի ըսեր ու մեռներ, ըսեց.

- Կնիկ կ, կեցի իմ ձեռքով ընծի գուրի շինեմ, հոգուս հաց տամ, ըսիմ ու մեռնիմ:

Շուն նստուկ էր դուռ, կիշեր, թե մըր տեր կը մեռնի: Մեկ լը ճետն էկավ դեմն գոռոզլամիշ էղնելով: Շունն ըսեց.

- Հողը գլխուդի, մըր տերն էսոր կը մեռնի, դու ուրախ կը պարիս:

Ճետն ըսեց.

- Իմա՞լ թե կը մեռնի:

Շունը պատմեց իր լսածը, եղելութենը, որ կատարվելու էր:

Ճետն ըսեց.

- Էտմալ տեր վըր պոչիս, թե կմեռնի: Տեսնա՞ս, ես քառասուն կնիկ ունիմ, հեշ մեկ իմ խոսքեն կելլա՞ն: Ինչն օր ըսիմ, էն լը կենին:

- Էտոր կնիկ անգգամ է,- ըսեց շունը,- հոգին չկըրցավ ագտեր:

- Եփ օր պիտի էրթա ըսելու,- իր միտքը հայտնեց ճետը,- թող կընկան տանի թայնա տեղ մի, կապե սուն, դաստեմ ի վարոց ջարթե վրեն ու գիշեր էնի դուս: Է՛լ էտ կնիկ չհարցու, թե հարստությունդ ո՞ւրդից էր:

Մարթն Էտտեղ կայնած, կլսեր շան ու ճետի գրուցն:

- Տո՛,- ըսեց ինքն իրեն,- իտը լավ էղավ, ամեղ տեղ օրի՞ մեռնիմ:

Առավ դաստեմի վարոց, կնկան ըսեց, թե արի էրթանք, ըսիմ: Տարավ կապեց սուն, էնքան զարնեց, օր համարյա թե միս չմնաց վրեն: Ջարնելը չըղաթարեցնելով էլ հարցուց՝ էլ կըհարցո՞ւս, թե ուրդի՞ց է հարստությունդի: Ու ի՞նչ օր լսեց, արթըղ ուրախացրեց ու հանգըստացրեց մեռնելու նախապատրաստված մարթուն:

- Մարթ,- ըսեց ուժասպառված կինը,- էլ չեմ հարցու, թաքիլան, ինծի հերիք է զարկիս:

Էտն մարթն հարցկեց, տարավ տուն: Կնիկը քառասուն օր հիվանդ պառկավ, օր լավցավ: Հըմը է՛լ չըհարցուց՝ ուրդի՞ց է քո հարստություն:

ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ

Ժամանակով թաքավորին մեկը իրան լալին կըսե թը.

- Ել հաքնինք թաքտիրի դըլըղ, էրթանք ման քանք, տեսնինք՝ ի՞նչ կա, ի՞նչ չկա:

Աղպես կենեն: Մըտնին կը թաքտիրի դըլըղ, նստին կը ձիաները, կընկնին ճամփա: Շատ կերթան, քիչ կերթան, Աստված գիտե, հասնին կը մե գեղըմ:

Գեղը մտնելու վախտը ում օր դոհման մեծ է, էնտեղ կերթան, չունքի էնտեղ հարուստ կըլլին: Թաքավորը ըսաց.

- Լալա՛, քէ՛ն՛, էրթանք էն դոհման, էն տունը անպատճառ հարուստ է:

Քշեցին, էկան հասսան էտ տունը: Իչան ձիաներեն վար, քաշեցին ձիաները նես, իրենքա նստան փեքին: Էկավ տան տերը.

- Բարո՛վ եք էկե, հազար բարով եք էկե,- ըսավ:

Չայ, հաց բերին, կերան-խմեցին, հըմը ուտելեն ետն արարկա կենեին, էտ վախտը տան տիրոջը կնիկը դուռը բանա՛ր-խփեր կը, բանա՛ր-խփեր կը: Թաքավորը տան տիրոջը ըսավ թը.

- Ա՛յ մարթ, քնա մեմ աշե՛ կնիկըդ ին՞չ կըսե:

Մարդը գնաց տեսավ, օր ի՛նչ տեսնի. նշանածը ցավ է: Դուս էկավ թե.

- Դոնադներ ջան, դուք հոս նստեցեք, ես էրթամ մե դայեկըմ առնեմ, քամ, նշանածըս ցավ է:

- Քնա՛, ախպար, քնա՛, թե՛գ էրա,- ըսավ թաքավորը:

Քնաց, դայեկն առավ, փերեց, ազատեց, էղավ մե մանչ տղամ: Սապախտան էլավ պիտի էրթար չարսուն բան-ման առնելու, ըսավ.

- Դոնադներ ջան, դուք նստեցեք, ես էրթամ չարսուն ու քամ:

Թաքավորն ըսավ՝ քնա՛: Քնաց: Էնոր էրթըլեն ետն թաքավորն ու լալան խորաթին կը. մե հատ էխտյար մարթ մտավ նես, դուգ քնաց տողոսկնին քովը, էրկու միմուտ չքաշեց, դուս էկավ: Թաքավորը էտ էխտյարին թևը բռնեց, թե.

- Ու՞ր կերթաս, կեցի, մինչի տան տերը չքա, քեզի բաց չեմ թողնե. վե՞՞վ գիտե, դու ինչ մարթ ես. բալքի վնասըմ տվիր: Էխտյարը պատասխանեց, թե.

- Ես նը վնաս տվող եմ, մայա բան, ես մարթու ճակտին գիրը գրողն եմ: Թաքավորը հարցուց, թը.

- Ի՞նչ գրեցիր ետ տղոսկանին տղին ճակտին:

Էտ մարթը պատասխան տվեց, ըսավ.

- Էտ տղին ճակտին գրեցի օր ըլլի մինչի քսան տարեկան, նշանվի, հըմը դսմաթ չըլլի պառկելու իրան նշանածին քովը: Ըսավ ու բիրտան կորավ: Տան տերը նես մտավ, ինչ օր առել էր նես տարավ, դուս էկավ, միսավիրներուն քովը նստավ ու բաշլայեցին խորաթելը: Թաքավորը գիտնալով նոր ծնված մանչուն բանը, ըսավ.

- Ես գուգեմ ըլլիլ քու մանչուդ կնկարը: Տանտերը շատ ուրախացավ, փե-

րին տղին կնքեցին, կնունքը պրծան օրա, թաքավորը պատմեց թը.

- Ես ձեր թաքավորն եմ, վեր վախտ օր պիտի նշանես մանչուտ, ինծի իմաց կուտաս: Իսկ եթե քեզի բան-ման պատահի կը, էլի քուքաս իմ քովըս, իմաց կուտաս: Ըսավ ու մնաս բարով էրավ, քաշեցին ձիանը դուս, նստան, ընկան ճամփա, քնացին:

Թող թաքավորը էրթա իրա բանին, մենք խապարը տանք էնոր սանիկին: Էհ: Հեքթի տղա է. թեզըմ մեծըցավ, վով՝ տարով, էնիկ՝ ամսով, վով՝ ամսով, էնիկ օրով մեծըցավ: Էղավ քսան տարեկան: Կերթար կը դամբչութան: Սավ-տա ցգեց մե հարստիմ ախչկանը վրեն: Մորն ըսավ.

- Մարի՛, քընա բազիրգընին ախչկան ուզե:

- Օղու՛լ, մի՛ էնե, մի՛ ըլլի, մենք վո՛վ, էնոնք վո՛վ, էնոնք մեզի ախչիկ չեն տա,- ըսավ մարը:

- Քեզ ինչ կա. դու քնա. կուտան, չեն տա, քու բանըդ չէ:

Էհ: Ի՞նչ էներ խեղճ մարը. էլավ քնաց: Առաչվա օրենքներուն կար էրկու քար դռան առաջը. մեկը խնամաքարն էր, մեկնա աղքատաքարն էր: Մարը քնաց, նստավ խնամաքարին: Ըսին.

- Ջանըմ, էտ կնիկը անպատճառ սխալ է նստե: Ծառային ըսին՝ առ էս քանիմ փարան, տար էտ կնկանը, ըսա օր դու սխալ էս նստե, էս է աղքատա-քարը: Ահա՛ն քեզի քանիմ փարա: Քնաց, ատպեսա ըսավ:

- Չէ՛, ըսավ, օղուլ, ես դուզ եմ նստե էս քարին վրեն. ես աղքատ չեմ. ես էկել եմ խնամքարի վրա նստելու:

Ծառան քնաց բազիրգընին քով, թը էտ կնիկը կըսե՝ ես սխալ չեմ նստե:

- Կանչեցեք, թող քա վեր, աշենք ինչ կնիկ է,- ըսավ բազիրգանը: Կանչեցին, ըսավ՝ նստե, անա ջան, նստե աշեմ ինչ կըսես:

Կնիկը նստավ, ըսավ:

- Ես էկել եմ Աստու հրամանով քու ախչիկըդ մանչուս ուզելու:

- Շատ բարի,- ըսավ բազիրգանը,- ըսա իմանամ, թը մանչտ ինչ գործով կը պարապի:

- Իմ մանչըս դամբչի է,- ըսավ կնիկը:

- Դամբչի՞: Անա ջան, իմ ախչիկըս պգտիկ է, հըըը չեմ կընա նշանել:

Կնիկն էլավ, փո՛ռ-փոշման էկավ տուն: Մանչուն պատմեց, ըսավ. «Օղուլ, ես չըսի՞ թը բազիրգանը մեզի ախչիկ չի տա: Ըշտը ըսավ օր, ախչիկըս պգտիկ է, չեմ նշանե»:

Հայիա՛յ,- ըսավ տղան,- մարի՛, քնա ըսա օր, եթե չտաս, տակ ու վրա կենեմ տունն ու տեղը:

- Ծո, օղու, մի՛ էնե, մի ըլլի, ախրը էնոնք մեզի ախչիկ չեն տա:

- Քու բանըդ չէ, դու քնա ուզե:

Մոր ջիգար է, ի՞նչ էնե. շալմ առավ գլխուն, էլավ քնաց: Քնաց, ըսավ.

- Ախչիկըդ պիտի տաս, թե չտաս, մնաչըս ձեր տունն ու տեղը քար ու քանդ կենեն:

Էս ըսելուն պես էդ մարթուն հերսը կելլե, կըսե.

- Բռնեցեք էտ տղին, թրեք նապախտը:

Թմենն կը նապախտը և վճռեն կը օր գայնեն սպանեն: Հարն ու մարը կուլան-կերերան, թե էս ինչ զուլում էր, օր էկավ գլխընուս: Մեմա էս մարթուն միտքը ընկավ, օր ախրը թաքավորն իրեն թամբեյ էր էրե, թե՛ նեղն ընկար, խապար էրա, օր օքնեմ քեզի: Հըմը դագինակը քաշեց, չարխընին հաքավ ու դեմի թաքավորը: Էկավ թաքավորին պալատին օր մոտիկցավ, նարդըվընեն-րեն օր պիտի վեր էլլեր, դարաղոլները հորընդեցին էտոր, նես չթողին: Թաքավորը վերեն տեսավ, ճվաց թը.

- Միք դիպչի, թողեք թող նես քա:

Թողին, էլավ վեր, քընաց թաքավորին քովը, թաքավոր կընկարին բարևեց ու սպասեց անոր պատասխանին:

- Աստու բարի՛ն, սանահեր ջան, ի՞նչ կա, ի՞նչ չկա,- սրտալի ու հին հաբազատ մարթու ձենով հետաքրքրվեց թաքավորը:

- Ի՞նչ պիտի ըլլի, թաքավորը սաղ ըլլի, չոռեն-գրողեն տղիս համար մե ախչիկըմ ուզեցինք բազիրզընեն, տղիս տարավ թրեց նապախտն ու վճիռ են էրե, օր գայնեն պիտի: Էլ իլլաջըս կտռավ տրորվեեն, էկել են քովըդ, օր իլլըջիս աշես:

Թաքավորը լա՛վ ու լրիվ անգաճ էրավ, կանչեց սեյիդներուն, թե.

- Քնացեք, ասեք էտ բազրրզնին, թող իրեն ախչըկանն ու սանորս տղին առնե, քանի հերսս չէ էլե ու քա:

Հըմը ըսելը գիտեր, սեյիդները մե քարեմ զոռ տվին օտվընուն ու հասսան բազրրզնին: Բարև տվին-առան իրար ու էտոնք ըսին.

- Բազրրզանը սաղ ըլլի, չես ըսե, մեր թաքավորը հրաման է տվե մեզի, թե քանք քովըդ, ըսենք, օր դու, քու ախչիկըդ ու իրեն սանիկին տանիս իրեն քովը:

Բազրրգանը գարմանք մնաց, թը էս մարթիքն ի՞նչ կըսեն, ի՞նչ սանիկ, ի՞նչ բան:

- Հըպը՛, բազրրգանը սաղ ըլլի. դու չիտես օր նապախտը թրած մանչը թաքավորի սանիկն է:

Բազրրգանին իլըջը կտրավ, բոռ-փոշման էլավ, տղին նապրխտեն հանել տվեց, ախչըկանե, տղինե հանեց ճամփա ու քնացին թաքավորին: Հասաավ, բարև տվեց թաքավորին, բարև առավ ու հարցուց.

- Ի՞նչ կա, թաքավորը սաղ ըլլի, մեզի ինչի՞ ես կանչե:

- Հա՛, - կըսե թաքավորը, - էտ դու՞ ես, օր սանիկիս նապախտն էս թրե:

- Հա՛, - կըսե բազրրգանը, - ես եմ:

- Ես կանչել եմ, օր ախչիկըդ տաս սանիկիս, բռնենք հարսնիքը, ես էլալիտի կնկար ըլլիմ էնոնց:

Բազրրգանը ուրախացավ, օր թաքավորի պես բարեկամ պիտի ունենա, վերուց ախչիկը տվեց թաքավորի սանիկին:

Հարսնիքը բռնեցին. հարսնի՛ք, ի՛նչ հարսնիք, փառավորվիս կընք. է՛լ ուտել, է՛լ խմել, է՛լ խաղալ. հաշիվը կորա՛վ:

Թաքավորն օր հարսնիքը բռնեց իրեն պալատին մեջը, էտ վախտին գաքազ տվեց մե չուգունե օդամ, շինել տվեց գլոր ձկի, չորս թարաֆը գոցած, մե՛ դուռըմ թողեց ու էտ դուռն է անպես ամուր շինեց, օր քակելու բան չէր: Շինել տալեն, պրծնելեն էտն օխտը գօր, օխտը գիշեր քեֆ էրին: Էտն հարսնևորնին տարտղնան, թաքավորը քնաց բռնեց մանչուն ու աղջկան ձեռվնին, ըսավ.

- Արեք ձեզի տանիմ ձեր օդան, պառկեցեք:

Տարավ հարս ու թաքավորին նես էրավ, էտ չուգունե օդան, մե մոմըմ տվեց, ըսավ՝ էս մոմն էլ վառեցեք, լուս չկա:

Նես մտան, մոմը վառեցին, թաքավորը դուռը դսեն կողպեց, փեչատեց, իրեն թուրը քաշեց ումուզին թրեց, ճկութնե կտռեց, կտռածին մեջը աղ լցեց, օր կսկծե բուն չըլլի, դարաղոլ քաշե: Ու ինքն իրան մտածեց, ըսավ.

- Ես պիտի կայնիմ դիյո՛րի լուս, աշեմ թե էտ ճակատագիրը ինչ բան է օր պիտի քա, էս խեղճ տղին դամաթը կտրե, չթողնե օր ախչկա ծոցը պառկի:

Էտ վախտը ախչիկն ու տղեն խոսան, պրծան, խոշ-պեշ էղան, էլան օր պառկելին. ախչիկը հանվավ, մտավ կողինքը, տղանե պիտի հանվիր, օր կողինք մտնիր, մեմե բիրտան մոմին միչեն մե պիճիլի ճիճվի պես բանըմ էլավ, էկավ կպավ տղին ճտին, ծծե՛ց-ծծե՛ց, մանչուն կուլ տվեց, թը ի՞նչ էրավ,

մանչը կորավ: Ախչիկնե էտ վախտը Աստու հրամանով էր, ինչ էր, տեղին մեչը փետցավ, չկրցավ ձեն-ձուն հանե: Ուշուրեկ խելքը գլոխն էկավ օրա, պաշլա-յեց լացը: Բիրտան թաքավորը դռնեն անգաճ էրավ օր լացի ձեն քուքա, դու-ռը բացեց, նես մտավ, օ՛յ, Աստված կարոտ պայե, տեսա՞վ օր տղեն չկա՛:

- Ջանըմ, ի՞նչ էղավ տղեն, ու՞ր քնաց...

Ախչիկն ըսավ թը՝ հալ-հեքաթ, ասպես, ասպես բան: Թաքավորը թու-լացա՛վ, կըսես թը թեները կոտռան, օտվին չոխսան, ընկավ գետնին: Արթըր ըսավ.

- Է՛, դորթ է ըսած թը՝ գրվածը չի ջնջվի:

ՆԱԽԵՐՃԻՆ ՈՒ ԹԱՔԱՎՈՐԻ ԱՄՉԻԿԸ

Թաքավորի մեկ ըսեց.

- Լալա՛, էլլանք երկիր պտտինք, թե իմա՞լ կապրի ժողովուրթն:

Պտտան երկիր, էկան հովվու քովն, տեսան հարուր տարեկան մենձ մարթ, նստեր ը, թուղթ գրե ու թալե ծովն: Բարև տվին, բարև առան էս ըխտ-յար մարթու հետ ու հետո էլ հարցուցին թե.

- Էտ ի՞նչ կենիս:

- Հեչ, մարթու բախտ կը որոշին,- ըսավ էս պառավ մարթը:

- Իմա՞լ, թե մարթու բախտ,- զարմացան հարցընողնին:

- Գրեմ, կըսիմ, թե մարթն իմա՞լ պիտի էղնի, ջուր կը թալեմ:

- Է՛, դատարկ բան ը:

- Ի՞նչ կուզե էղնի, իմ պաշտոն իտա ը:

Թաքավորն՝ հըպը՝ լավ, իշե՛ իմ ախչկան, ի՞նչ պիտի էղնի:

- Իշեմ,- համաձայնավ հալիվորը,- գրեց թուղթ ու կարթաց, ըսեց.

Լավը վատին, վատն էլ լավին, վարթը փշին, քու ախչիկ կառնե նախըր-ճու տղին:

- Լալա՛, ջալլաթ:

- Օրի՞, ըսավ, ջալլաթ: Ի՞նչ էրեր ի օր:

- Օրի՞ ըսեցիր, օր քու ախչիկ կառնի նախըրճու տղին:

- Ըսեր իմ,- ըսավ մարթը,- կըսիմ. քու ախչիկ կառնե նախըրճու տղին:

Թաքավոր ներեց ըխտիյարին ու գացին տուն: Հասան տուն, մեկեկ թա-քավորն էկավ էտ թաքավորի ախչիկն ուզելու: Էս թաքավորն վերուց ախչիկն ու տվեց էս թաքավորի տղին: Հիշեցրեց, ըսեց.

- Լալա՛, տեսա՞ր, ըխտյարին կավտաս, թե իմ ախշիկ կառնե նախըրճու տղին, հիմի ինչ՞ կըսես:

Լալան վերուց թաքավորին ըսեց.

- Թաքավորն ապրած կենա, գրվածը չի քանդվի:

Ու կտռեցին քառսուն օր ժամանակ: Էկան ախշիկ տանելու: Գարնան մայիս ամսին հարսնվորն էկավ, ախշկան առան, դրին կառեթին ու քաղքից խելի ճամփա գացին, մեկ լը թիփին բռնեց: Թիփի՛, ի՞նչ թիփի, մերը մանուկ ուրացավ: Թողին քուլի հարսնվոր, փեսա, քավոր, փախսան ամեն մի կողմ, մենակ հարսը մնաց կառեթի մեջ: Չունն էկավ, ծածկեց: Մեկալ սապախտան նախըրճին առավ հորթեր, գնաց էտ թարաֆն, տեսավ օր ճամփու վրեն կառեթ կա, ձի կա սատկած, մարթ կա մեռած, ըսեց.

- Յավաշ իշեն տեսնամ իտ ի՞նչ բան ը: Մեկ լը տեսավ՝ ախշիկն չարչըրվի կառեթին մեջ, օր ձան միշեն դուս իգա: Հարցուց, թը էտ ի՞նչ կենիս, ախշի:

- Հեշ,- ըսեց,- չըս տե՞սնա, կը չարչըրվիմ, օր ձան տըկեն էլլամ:

Նախըրճին հանեց ախշկան ձան տկեն, շորերը թափ տվեց: Ախշիկը դառցավ ըսեց.

- Ապե՛ր, ընձի տար ձըր տուն:

- Իմա՞լ տանիմ քըզի մըր տուն,- ըսավ նախըրճու տղեն,- դու թաքավորի ցե՛ղ, խորոտիկ ախշիկ, ես խեղճ նախըրճի. տուն լը չունիմ, օր տանիմ մեր տուն:

Ախշիկն նորեն իրանը ըսեց.

- Տո՛, ախպեր, տար, ի՞նչ կեղնի:

- Իմա՞լ տանիմ, հորթերսի կը կորիմ,- էլի իրանը պնդեց տղան:

- Հորթերուդ գինն ի՞նչ աժե,- հանգիստ չէր թողնում ախշիկը տղուն:

Տղան, ըշտը, ըսավ օր հորթերը հարուր մանեթ աժեն: Ախշիկն ըսավ.

- Ա՛ն քըզի երկու հարուր մանեթ: Ընձի տար ձըր տուն:

Նախըրճին ախշիկան տարավ ուրան տուն: Թաքավորի ախշիկ իրկուն շորվեն կերավ, էլավ քաշեց բաթոն գլխուն, պառկավ թունդրա կուշտ, խոլի վրեն: Մե քանիմ օր, օր ապրավ, ըսեց.

- Ապե՛ր, ընձի ուզե քու տղին:

Ամբողջ կյանքը նախըրճի էղած էս մարթը ըսեց.

- Գառս, դու թաքավորի ցեղ, ես նախըրճի, իմ տղեն խլնքոտ: Ես քըզի իմա՞լ ուզեմ:

- Չէ՛ ու չէ՛,- ըսեց,- պիտի որ ուզես քու տղին:

Նախընտրեց, թե իդա թաքավորի ախշիկն օր իմ տղին կուզի, ես լը կառնիմ: Էլավ ուզեց, ապուրն էփեց, էրեց հարսնիք, կարգեց պրծավ: Մնաց առ ժամանակ, թաքավորի ախշիկ բերեց երեք տղա. անուններ դրեց՝ մեկին «Ի՛նչ օր էր», մեկելին՝ «Ի՛նչ օրով ծնվար», դահա մեկելին՝ «Ի՛նչ օրի ես»: Հարսն կանչեց նախընտրեց ըսավ:

- Գնա ֆլան գեղ, ինչքան օր պատի ուստա կա, դամրչի կա, բի՛ր. պալատ պիտի շինինք:

- Ա՛յ հարս,- ըսավ,- մենք ուտելու հաց չունինք՝ ուտինք, պալատ ինչո՞վ շինինք:

- Գնա բի՛ր,- ըսավ,- քու բան չէ:

Նախընտրեց գնաց թոփ էրեց, բերեց: Թաքավորին ախշիկն շինեց պալատ, հասուց վեր, հոր պալատեն բարձր, օր ըսավ՝ առաջ արևն առնե իմ պալատին, էտն պապուս պալատին:

Ավուր մեկ թաքավոր ըսեց.

- Լալա՛, էլի՛ էրթանք, հե՛չ օր չէ, ախշկաս սաղ չը գըտնամ, գոնե գերեզման գտնանք:

Էլան պտտան, պտտան, էկան հասան Թոյրա (Թոյրիա գյուղ), տեսան օր Թոյրան՝ իտմըլա խորոտիկ պալատ: Հարցուցին, ըսին.

- Իտ ո՞րն ի շինե: Իտ պալատ օր էտքան խորոտիկ ը, միջումն դահա խորոտիկ կեղնի: Քըչե, էրթանք էղնինք էտուր տուն խոնախ:

Կառեթն օր էկավ, ախշիկն ու փեսան կայնած ին բալքոն. տեսավ ախշիկն, օր իտա պապն ու լալեն էկան: Ըսեց մարթուն.

- Մարթ, ըտոնք մըր տուն խոնախ կեղնին, պատվով ընթունե:

Ինքն գնաց թաքավորական լայեխ կերակուր պատրաստելու: Ու տղեն ընթունեց պատվով ու մեծարանոք, տարավ նեա: Ախշիկն մարթուն թամբի էր էրի, եփ օր էս էրեխեթն կողորկիմ քու քով, դու կըսիս մենձ տղին. «Բալա ջան, «Ինչ օրի էր», գնա ըսե մամուղ, հաց բերե»: Եփ օր օրթանջա տղեն կիգա, կըսես՝ բալա ջան, «Ի՛նչ օրով ծնվար», գնա ըսե մորըղ ձավարով ճաշ բերե: Եփ օր պզտի տղեն կիգա, ըսե՝ «Ի՛նչ օրի ես» բալա ջան, գնա մորըղ ըսե, թըխ քշիկ բերե:

Նախընտրեց տղեն թաքավորի քովը էտ խրատը կատարեց: Թաքավորն ըսեց. «Լալա՛, ի՛նչ անուն, ի՛նչ բան, իտ ի՞նչ բաս ը, իտ ի՞նչ բան ը»:

ճաշն օր պրծավ, հետ քաշվան, թաքավորը նախընտրեց ըսեց.

- Իտ ի՞նչ անունը, իտ ի՞նչ պալատը:

Նախընտրեց պատասխան տվեց, ըսավ.

- Իտ պալատ շինեք ը իմ հարսն՝ թաքավորի ախշիկ:

- Իդ ի՞նչ ախշիկը. ըսավ՝ լավա՛, լավա՛, ջալլա՛ք:

- Է՛, ըսավ թաքավոր. ի՞նչ բասը. կայնի, համփեքե, տեսնանք, ճնճողը, դոխը, էտ ի՞նչ ջալլա՛ք կը կանչիս:

- Թաքավորն ըսեց. «Կանչե իգա իտը պալատ շինողին»: Կանչեցին էկավ, ուրան հաքած գգեստը, որը իրա տնից հարս էրթլու վախտն էր հաքի, էկավ, նես մտավ, թաքավորը տեսավ օր իրա ախշիկնը, հասան պագտըվան, խնդացան: Լալին ըսեց. «Բախտը մարթու չի քանդվի. Լավը վատին, վատն էլ լավին, վարթը փշին, քու ախշիկն՝ նախընտրողին»:

ՋՐԱՏԱՐԵ ՈՒ ԳԱՅԼԱՏԱՐԸ

Ժամանակով մե մարթըն ու կնիկըն կըլլին, կունենան էրկու պզտի մանչ տղա: Էտոնք գեղին մեշը Աստու կարողությունն ունին էղե, հըմը ինչ կենես օր էս ուրախութենը էրկար չի տես: Օրերից մե օրըն, օր քնին կը, էս կնիկը էրազ կը տեսնի. էրծին մեշ մե միրուքավոր էխտյար մարթըն քուքա, կըսե.

- Կնիկմարթ, ձեր դռան գլխուն օրըն չէ օրըն մեծ դժբախտությունըն պիտի պատայի. զարթիս կը օրա, մարթուդ ըսա, հիմի, ջայիլ վախտերդ գուզե՞ք, թը՞ էխտյար վախտերդ:

Կնիկն օր զարթի կը, օյմըմիկը ու ինքն իրեն կըսե՝ Էրած էր, ջանըն, բան չկա: Մարթուն բան չիսէ: Օրը կանցնի, գիշերն օր կը քնին, էտ մարթը էլի էրածը քուքա ու կըսե.

- Ա՛յ կընիկմարթ, էս էրեկ քեզի ի՞նչ ըսի:

- Մըտյան էրի,- կըսե,- օր մարթուս ըսեի:

- Էսօր,- կըսե էրածն էկած էտ մարթը,- վերչի օրն ըլլի, օր մարթուդ ըսես:

Կընիկն էլի օր կը զարթի, էլի էղելութենը մարթուն չիսէ: Նորեն քնին կը: Էս էխտյարը նորեն կերևա ու հերստոտ-հերստոտ կըսե.

- Ա՛յ կընիկմարթ, էս քեզի ի՞նչ ըսի:

- Մեղա Աստու,- կըսե էս կնիկը,- էս անքամ օր զարթա, էստե, պիտի ըսեմ: Արթըդ զարթիլն ու պատմելը մեկ կըլլի: Մարթն օր իսի բանը կիմանա, կընկանը հետ խորուրթ կէնե ու կըսե.

- Կընիկ, ըշտը էսօր իտի մարթն օր կերևա, ըսա օր դժբախտութենը թե պիտի քա, թող հիմի քա, քանի ջայիլ ենք: Ասված օղորմած է, նորեն դատինք, նորեն կապրինք:

Վրա քուքա դժբախտության գիշերը. էրծին մեչ կընիկը էխայարին կըսե մարթուն ըսածը:

Լուսը բացվի ձեր վրեն, լուսն օր կը բացվի, էտոք զարթին կաշեն, օր իրենց կարողութենն բա՛ն չէ մնացե: Մա՛լ, օչխարը սատկել է, խոտն ու դարմանը վառել է, հացին ամբարները դարտրկվել են, հալավ, կողինք բիտտուն չու են դառցե: Վերանան քեզի օրինակ: Էլի փառք կուտան Աստուն ու մտածեն կը, թը՝ ի՛նչըղ էնեն, օր տղաքը անոթի չըմնան: Էս մարթուն կընիկը կըսե թը,

- Մի՛մտածե, ես կերթամ մեր գեղի իշխանին լվացքը կեննեմ, քանիմ փառա կը վաստրկեմ, դիորի տեսնինք՝ ինչ լուս պիտի բացվի: Ատանքա կեննեմ. կանցնի մե քանիմ ամիս, էտոնք լվացքի փարով յոլա կերթան: Դու մի՛սե, Աստված որոշել է, օր էլի փորցե, էլի՛ դժբախտության մեչ ցրգե: Օրեր օր կանցնին մե հարուստ վաճառականըմ քուքա, իրա քարվանով, զանգանաթով կիշնի իշխանի տունը: Իշխանն իտր ինչըղ օր պետք է, կընթունե, ծառաները բեռները նես կը փերեն ու կուտեն, կը խմեն օրա, վաճառականի աշկը կընկնի լվացք էնող կընկա վրեն: Կընիկ, ի՞նչ կընիկ. մարթ ախտը խանա էրեսը չի կըրնա աշե: Իշխանին կըսե թը.

- Իսի կընիկը վե՞վ է, օր չեմ ճանչե:

- Էսիկ մեր գեղի էսինչի կընիկն է,- կըսե,- մեզի լվացք կեննե օր տղաքը պայե: Վաճառականի միտքը կը փոխվի: Մե քանիմ օր էվել կը մնա, օր ծանոթանա, գլոխն օյին փերե: Մե օրմա մեննակ օր կը մնան, վաճառականը կըսե.

- Հարս խանում, եսն լվալու շորեր ունիմ, չե՞ս լվա:

- Փիր,- ըշտը կըսե,- ինչի չեմ լվա:

Արթըղ շորերը կուտա, էս կընիկնա լվա կը: Մեկել օրն օր լվացած շորերը փերե կը տալու, վաճառականը էս կընկանը ցուց կուտա մե խորունկ սընդուկըմ ու կըսե՝ շորերըս թիր էտտեղ: Կընիկնե բանից բեխաբար, կըզկըթի կը օր շորերը սընդուկին մեչը դարսե, վաճառականը օտվըներեն բռնե կը ու ցրգե կը մեչը: Էտևա արագըմ սընդուկը կողպե կը ու, ծառաներուն հավարը կը թընե, թը.

- Վախստն անցել է, թեզ էրեք բառցեք, օր էրթանք պիտի: Հըմը օ՛ սահաք քարվանը կելլե ճամփա: Վաճառականը իշխանին էրկնուց-գետին շնորա-կալ կըլլենա, կերթա, հըմը սիրտը դողը կը բռնե: Իշխանն է բանեն բեխա-պար՝ գիտե թե լվացք էնող կընիկը իրեն տունն է քընացե: Կընկա էրիկնա դուս կելլե, մես կը մտնի, կընիկը չի քա: Դիորի խասն-ինան, վաճառականը մանգիլը կառնե: Խեղճ մարթը իշխանին կերթա. էստեղ կաշեն, էնթեղ կաշեն, կընիկ թրել ես սա՛ արի տար. կորի կը ու կորի կը: Մե քանիմ օրա օր կըմնա, էս մարթը գլխը կորցընե կը.

- Ծո՛,- կըսե ինքն իրեն,- իսի մատղաշ տղեքս պիտի սովի հասարսնե՞մ, լավ է առնեն, էրթամ մե թարաֆըմ, մի՛գուցե դատիմ, պայեմ, մեծըսնեն: Ատանկա կենե: Մե մեծ խուրջինըմ կառնե, տղոցը մեկին մե աշկը կը թընե, մեկելին մեկել աշկն ու կառնե ումուզին, կըյնի ճամփա: Շատ կերթա, թե քիչ կերթա, Աստված գիտե, հասնի կը մե մեծ ջրիմ. հիմի պիտի անցնի, վախենա կը: Շատ կուտա-կառնե ու մեմե որոշե կը օր՝ մտնի: Գավազանով ազմըզե կը ջրի տակը. կաշե՝ խորունկ է: Կերթա դիորի կեսին մոտիկ, ջուրը քիչ կըմնա օր պառկեսնե: Դառնա կը ետ. կը որոշե օր տղին մեկին թողնե ջրին քանարը, մեկալին տանի անցընե, էտն դառնա էնոր տանի: Ատանկա կենե. օր քուքա հասնի կը ջրին կեսը, ջուրը կը գոռե, խուրջինը տղին հետ ձեռնեն կառնե տա-նի կը օրա, էս մարթու խելքը գլխեն կը թըռնի: Դիորի կելլե կայնի կը օր էրթա մեկալին հասնի, կաշե կը օր ի՞նչ աշե, գելը առել ա տանիկը: Հա՛յ կուտա, հարա՛յ կուտա, ծնկին կը զայնե, գլխուն կը զայնե, էս տղենա ասանք ձեռքեն կելլե՝ Էլի փառք կուտա Աստուն ու ինքը ջուրը կանսնի, կերթա: Շատ կերթա, քիչ կերթա, Աստված գիտե, կերթա հասնի կը մե գեղըմ, օր գիշերը հանքշի, էրթա քաղաք: Թող ինքը էտտեղ հանքշի, մենք խապարը տանք տղոցեն:

Էս ջուրն ընկած տղեն կերթա-կերթա, դեմ կառնե ջաղչիմ օլուղին: Ջախ-չըպաննե իրեն պառվին կըսե թը.

- Կընիկ, քարին աշե, էրթամ տեսնիմ ջուրն ինչի՞ քըրցավ: Կերթա կաշե կը օր մի տղեմ օլուղին կռնակը տվել, կայնել է:

- Ծո՛ կըսե էսիկ մեզի Աստված է դրկե. թևեն բռնե քաշե կը իսթին օր, կի-սամեն է: Թափին կը կախե, թափ կուտա, ջուրը կը քամարտեսնե, տղին ուշքի կը փերե: Ուշքի օր կը փերե խնդլուն գրկե կը ու տանի կը մես, կուտա պառ-վին ձեռքը.

- Կընիկ,- կըսե,- աշկըղ լուս, մենք տղա ունեցանք, Աստված մեզի հալքաք օր խըղճացե, տղա է դրկե:

Կրնիկնա կուրախանա, աշխրոյով մեկ կըլլի: Հանվեսնէ, լողասնէ կը, թագա հալավ կը հաքցընէ ու հաց ու ջուր կուտա, անունը կը թընեն՝ Ջրատա՛ր: Էտ վախտը ավճուն մեկը տեսնի կը օր գելը մէ տղիմ դռնէն թոփլամիշ է էրէ, լացըսնելով տանի կը օր ուտէ: Հըմը թիվընքը կը բռնէ, նշան կառնէ, էտոր կսպանէ, տղին սաղ-սալամաթ բեյնէն կառնէ: Էսիկա դու մի՛սէ, տղա չունի էղէ: Էտոր համար ըշտը շատ կուրախանա, տանի կը տուն, կընկանը կը պատմէ: Կրնիկնա աշխրոյով մեկ կըլլի, հանվեսնէ լողասնէ ու հաքցընէ կը, կիրակուր կուտա, անունը կը թնեն՝ Գայլատար:

Էս էրկու տղան թեզըմ կը մեծնան, ու մեկը ավճուքէն կը սորվի, մեկայլը՝ ջաղչըբանութէն, թագա ծնողնուն հետ վախտ կանցընէն:

Թող էտոնք էտտեղ մնա,, մենք խապարը տանք իրենց հորէն: Հերն օր մեկալ օրը քաղաք կը հասնի, կաշէ օր սա՛ղ ժողովուրթը դուս է թափէ, իրար է խառնըվէ, մեկին լսածը մեկայլ չի իմանա: Դու միսէ, խոնց թաքավորը մեռել է, գուգէն օր թագա թաքավոր ընտրէն: Էտոր համար իմաստուն թռչունը բաց են թողել, օր ում գլխուն կայնի, էնիկ թաքավոր ըլլի: Քարիմ կուշտը կը նստի, օր տեսնի, թէ ի՞նչ պիտի ըլլի: Մեմէ կաշէ օր թռչունն էկա՛վ, իրեն գլխուն կայնավ: Թռչունին զարկեց, օր հեռէնա, էտիկ թռավ, էլի էկավ կայնավ գլխուն: Շենլիկը ճվալով-բոռալով վրա էկավ, իշխանին հասսան ու ըսին.

- Տարե՛ք, իտոր թրեք փակ օղամ: Տարան, թրին փակ օղան: Էկան, իմաստուն թռչունը էլի բաց թողին: Էսիկ էր՝ թռավ, պտտավ-պտտավ, էկավ էտ օղի բաց փանջարեցէն նես մտավ ու կայնավ էս մարթուն գլխուն: Էս անքամ իշխանները հասկըցան, օր էտ մարթը Աստված իրենց թաքավոր է դրկէ: Վերուցին տարան բաղնիք, լողացուցին, թրաշ էրին, թաքավորական հալավը հաքուցին, թագը թրին գլխը, նստեցուցին թախտին: Էս խեղճ մարթը արևը գլխուն մոլըրավ, թը ինքը մէ տունըմ պայել չըկըրցավ, իսի թաքավորութենը ի՞նչըղ պիտի դեկավարէ: Էտն-էտն իրեն ժողվեց, ըսկըսեց հրամաններ տալ, կառավարել: Հըմը իրա խեղքն ու միտքը կորած կնիկն ու տղերքն էին: Կարքաքրեց, օր քաղքին քանարը մէ խեյրաթխանեմ շինէն, օր ինչքան օտարական մարդիկ ու վաճառականներ կանսնին ու կը դառնան, թող էտտեղ ուտեն-խմեն, քնեն ու առանց փարա տալու էրթան: Ասանկութենով գուգեր, օր կորուցածները գտներ:

Շինեցին, կայնեցուցին:

Թող էտտեղ օտարականին էրթան ու քան, մենք հասնինք թաքավորին տողոցը: Ջաղչըպանին տղան օրեցօր մեծցավ ու խելքը կտրեց, օր իրեն հերը կոտին մե կոռիկըն հախ կառնե, մե կոռիկմա գողնա կը: Էտ գողութենը հազը չեկավ ու օրվան մե օրըն ըսավ:

- Հայրիկ, ինչըդ օր ես էկել եմ, տեսնիմ կը օր դու սըղը գողութեն կենես. խեղճ մարթկանց կոտին էրկու կոռիկ հախ կառնես:

- Օղուլ, ըշտը ապրելու ճար չըկա, սաղ աշխարն է էսման, մենքա աշխը-րին պես ասանքութենով հըպը կապրինք կը:

- Չէ՛, ասանքութենով, հարամ մալով ապրիլն, հայրիկ, ինձի հարամ ըլլի,- ըսավ: Ես գուգեմ, օր հալալ աշխատիմ, փերեմ, ձեզի պայեմ:

- Օղուլ,- ըսավ հերը,- մենք լավ կապրինք, դու ո՞ր պիտի էրթաս, ի՞նչ պի-տի էնես, օր արթար հաց ուտենք:

- Չէ՛ ու չէ՛, դիորի վերջ իրանը պնդեց տղան,- ես պիտի էրթամ, իմ աշխա-տանքով արթար հաց վաստըկեմ:

Էլ չըկրցան պայել. մերը տոպրակըն կարեց, հաց-մաց թրեց, տղեն էլ ըն-կավ ճամփա: Էտ վախտը Գայլատարը հորը հետ ավճի օր քընացել էր, տես-սավ օր հորը զարկած թռչունը վիրավորված, արնաքամ էղած, անջաղ էկավ ընկավ բունն ու սատկավ: Չաքերը վրա պրծան, մորը փաթըթվան, ճըլվըլա-ցին, լացին, օղփացին, հըմը բանը բանեն արթեն անցել էր: Իսի անխըղճու-թենն օր տեսավ, Գայլատարը հորն ըսավ:

- Հայրիկ, իսի քու էրածղ Աստածամերժութեն է. դու իսի ձաքերուն մուխը կը մարես, օր մենք միս ուտենք: Չէ՛, ես էլ ավճութեն չեմ էնե:

- Օղուլ,- ըսավ հերը,- մեր ապրուստը էսիկ է. էսիկ օր չըլլի, անոթի կը մեռ-նինք:

- Չէ՛, հայրիկ,- ըսավ,- ես պիտի էրթամ արթար հաց վաստըկեմ, մեզի պայեմ:

Ըսավ ու էսիկե տոպրկով ճամփու պաշարն առավ, ընկավ ճամփա: Քը-նաց, տեսավ օր իրեն պես մե տղամե կերթա կը: Դու մի՛սե, էնիկե Ջրա-տարն է: Իրար օր կը հասնին, բարև կուտան, բարև կառնեն, իրար պիտ-վընան կը: Իտնք իրար պատմեն կը էն բաները, ինչ օր ես պատմեցի ձեզի: Էտևս իրար կըսեն:

- Ախպա՛ր, եփ օր մենք էրկուսսա մե խելքիմ ենք, արի իրար հետ էրթանք մե աշխատանքըն գտնինք, արթար հաց ուտենք:

Կերթան, կերթան, հասնին կը քաղաք: Կիմանան օր թաքավորը խեյրաթ-խանա է շինե: Կերթան էնտեղ: Թաքավորը խապար կառնե, կիմանա օր էրկու ջայիլ տղա են էկե, գուզեն աշխատիլ, ապրիլ: Կանչե կը քովը, էտնց խեյրաթխանեն կուտա, ըռոճիկ կը խոստանա: Կուրախանան: Կերթան համ կապրին, համա կաշխատին, էրթող քալողին կընթունեն, ճամփու կը թընեն: Թաքավորը կըսե, օր ծառանին պետք է իրեն իմաց տան, թը վե՛վ քուքա, վե՛վ կերթա:

- Շատ լավ,- կըսեն,- թաքավորն ապրած կենա, թող ատանք ըլլի:

Ատնք կաշխատին, մենե կաշեն օր մեծ զանգանաթով վաճառականն իրեն քարվանով էկա՛վ, խեյրաթխանին դուռը կայնալ: Վաճառականին ծառանին Ջրատարի և Գայլատարի հետ բեռները կիչլսնեն, մե մեծ օղիմ մեչ կը տանին: Վաճառականը կըսե, օր այսի սընդուկը լիքը բրիլյանտ է լցած, էտոր համար լավ, ապահով տեղ պիտի թըրվի: Տանին թընեն կը մե լավ ապահով տեղըմ: Վաճառականը կերթա թաքավորին քով, մոտիկեն ծանոթանա կը, մե լավ ծանոթութուն-բարեկամութենըմ կը հաստատե: Էսիկ վեր-ցընե կըսե.

- Թաքավորն ապրած կենա, իմ կարողութանըս մեչ կա մե մեծ սընդուկըմ, մեչը լիքը բրիլյանտ: Ես օր քու պալատըդ թընիմ, էնիկ վե՛վ պիտի պահպանե:

- Ես էրկու ծառա ունիմ,- կըսե թաքավորը,- անուննին Ջրատար ու Գայլատար, էնոնք արթար կաշխատին, արթար կապրին: Դու էնոնց ըսա, լավ կը պայյեն:

Մարթը էտմանա կենե, կերթա կըսե, քուքա: Դու մի՛սե էսիկ էն վաճառականն է էղե, օր իրենց հարազատ մորը գողցել, փախուցել է, անցել է Հընդըստան, Չինաստան ու դառցել էկել է, օր էրթա իրա քաղաքը:

Ջրատարն ու Գայլատարը խոստանում են հավատարմորեն պաշպանեն կարողությունը: Հընը սընդուկի վրա նստած վախտը տեսնին կը օր թըները տանի կը: Մեկը մեկին կըսե.

- Ջրատա՛ր, արի դու քու գլխուդ անցածը պատմե ես իմանամ, եսա կը պատմեմ՝ դու իմացի: Էն վախտը թըներս կը փախչի ու գողութուն չի ըլլի: Արթըր Ջրատարը պատմե կը իրեն գլխուն էկածը, մորը կորիլը, խուրջինով հորը ումուզեն կախվիլը, ջուրը տանիլը, ջախչպանին էրեխա դառնալը. մե խոսքով, ինչ օր ես ձեզի պատմեցի: Էտ վախտը սընդուկին մեչեն ձենըմ քուքա.

- Ա՛խ, քոռնամ ես, կըսե ու կուլա:

Տղեքը կոյմոյին: Կըսեն ու կաշեն իրար զարմացած...

Սընդոկի միջինը ձենը կը կըտռէ, օր էս պատմութիւննուն վերչը իմանա: Էս անքամն Գայլատարը կպատմէ իրան գլխուն էկածը: Սնդկի միջինը եփ օր կիմանա, օր գելը տղուն փախուցել է, հորը թողել լաց ու կոծի մեշ, էլ չի դիմանա, կուլա ու կերերա: Տղաքը կաշեն օր էս սնդկի մեշը բրիլյանտ չկա: Կելլեն վեր, ուրաքը կառնեն, սնդուկը կը ջարթեն ու մորը միջեն կը հանեն: Սերն օր կելլէ, ճտերը կը փատտովի, կուլա, կերերա, չի կըրնա հանքշի: Էտն կըսէ.

- Օդու, դուք էրկուստէ իմ տղեքն եք: Այսի վաճառականն օր կա ինձի ասանք-ասանք փախուց, սա՛ղ աշխարը պտըտցուց, օր էլ մարթ չիմանա, հիմիա տուն կը տանի:

Տըղաքն օր կիմանան, մորը տանին կը մէ լավ օդամ, կը տեղավորեն ապահով, իրենք է ուրախութիւնից դիորի լուս կուլան ու կը խոսին, կուլան ու կը խընդան: Օր կը լուսանա, վաճառականը մես կը մտնի ու վազգէ կը սնդկին, կաշէ օր ջարթած է: Վա՛յ կուտա գլխուն, հա՛յ, հարա՛յ կը կանչէ, թաքավորին իմաց կուտա, կը կանչէ:

- Թաքավորն ապրած կենա,- կըսէ խառնըված,- իսի սնդուկըս լիքը բրիլյանտ էր, քու ծառաներդ թանկել տարել են:

Թաքավորը դատ կը բանա: Նըստի կը թախտին, կանչէ կը Ջրատարին ու Գայլատարին: Վաճառականը մեթուն կը նստի, տղաքը՝ մեթուն: Թաքավորը կըսէ.

- Ջրատար, Գայլատար, իսի մարթուն բրիլյանտը ո՞ր տարաք:

- Թաքավորն ապրած կենա,- կըսեն տըղաքը,- էս մարթը սնդկի մեշ բրիլյանտ չէ ունեցէ:

- Հըպը ի՞նչ է ունեցէ ու պայ տվէ ձեզ,- կըսէ թաքավորը:

- Էս սնդկին մեշ, թաքավորն ապրած կենա,- կըսեն տղաքը,- էս վաճառականը պայել էր մեր մորը, օր տաներ իրեն կընիկ էներ: Բիտտուն էղելութունը կը պատմեն, հալեն, թաքավորին անգաճը կը լցնեն: Թաքավորը կըհարցընէ՝ ո՞ր է էտ կնիկը:

- Թաքավորն ապրած կենա,- կըսեն էտնք,- խեյրաթխանայի այսինչ օղեն է: Հրաման տուր փերենք, թող ինքը պատմէ գլխուն էկածը:

Թաքավորն Օ սահաթ գըլխու կըյնի ու սիրտը փորին մեշ վառի, կանցնի կը: Հրամայէ կը՝ փերեք էտ կընկանը:

Եփ օր կընկանը չեն փերէ, թաքավորը տեսնի կը ու քիչ կը մնա թախտեն

ընկնի: Իրեն կը տիրապետե, կը զսպե: Կընդհան օր թաքավորին կը տեսնի, Օ սահաթ կը ճանչե, հըմը զարմանա կը. կըսե՝ Սի՛գուցե լմանն է: Հետն էլ կուլա ու կերերա: Թաքավորը հարցեր կուտա կընկանը, էտն՝ վաճառականին, էտն՝ տողոցը: Արթըղ իրեն էղածը լրիվ այտնի կը դառնա ամմեն բա՛ն: Վաճառականին կըկապեն օխտը տարի լուս չտեսած ջորու պոչին ու վեր կը վարեն: Էնոր սաղ տեղը անգաճը կը մնա: Թաքավորը փառք կուտա Աստծուն, կընկանն ու տողոցը պալատ կը տանի ու էլի փառք տալով Բարձրյալին, կըսե.

- Կընդհ, ինչըդ օր Աստված առավ, անանկա ետ տվեց:

Էտտից էտն կընդհ կը թաքուի կը դառնա, և Ջրատարն ու Գալլատարը՝ լալա-վազիր: Էնոնք կը հասնին իրենց մուրագին, դուքա հասնիք ձեր մուրագին:

ԹԱՔԱՎՈՐԻՆ ԿԸՆԿՏԻՔԸ

Գեղացին արտ քշած տեղը խաղ կանչեր ու պար կը խաղար: Հասնիք կը Էնթույի ակոսին ձերը, կանչեր ու կը խաղար: Մե օրմա թաքավորը իրեն վազիրին հետ օր ման քուքար, օր ժողովրթին դարդերն իմանար, տեսնի կը օր էտ մարթը խաղ կըսե ու պար կը խաղա: Քուքան էտոր քովը, բարև կուտան, կըսեն.

- Ախպար, էտ ի՞նչըդ օր ատպես ուրախ ես, խաղ կը կանչես, քեչակ կը խաղաս: Հոքս ու դարդ հեչ չունի՞ս դու:

- Ի՞նչի ուրախ չեմ ըլլի,- կըսե գյուղացի մարթը,- գործըս աչող, կընդհըս ըռունդ, խոսքե դուս չելլող օղլուշաղ: Տուն օր կերթամ, ջուրն ու սապոնը փերե օտվիս կը լվա, նըստինք կը խոնչա, կուտենք, կը խմենք, մըտնինք կը տեղերըս ու անուշ-անուշ պառկինք կը: Ի՞նչըս է պակաս օր ուրախ չըլլիմ: Աստըծմեն ես ուրուշ բան չեմա պահանջե:

Թաքավորը էտտից կերթա իրեն բանին ու կըսե.

- Ծո՛, ես երեք հատ կընդհ ունիմ, հեչ մե ուրախ օրըմ չեմ տեսնի: Էտ մարթը ինչքան բախտավոր է, օր մե կընդհըմ ունի ինձեմա ուրախ է: Ըսե՛լ է թե էտ մարթուն ուրախութան պատճառը կընդհն է, ոչ թե ինքը:

Թաքավորին կընկան մեկը շատ գող էր, մեկը՝ բոգ, մեկնա՝ ստախոս: Մտածե կը օր իրեն իրեք կընդհը տա էս գեղացուն, էնոր կընդհնա ինքը առնե: Թե գեղացին շնորք ունի, թող կընկտացըս խելքի փերե, ե՛ս ինչ էնեմ, դու ինչ էնես: Մարթ կը կանչե, կըսե.

- Քնացեք էսինչ գեղից, էսինչ գեղացուն կանչեցեք, ըսեք՝ թող կրնկանն առնե, քա բովըս:

Կերթան մըտնին կը էտ գեղը, գտնին կը էտ մարթուն տունը, կըսեն.

- Ըռաշպար ախպար, թաքավորը քեզի կանչե կը. կըսեն՝ թող կրնկանն առն, քա բովըս:

Գեղացին շաշմի մնակը, թը՝ ջանըմ, էս թաքավորն ինձի ու կրնկանս ինչի՞ կը կանչե: Ես՝ վե՛վ, թաքավորը՝ վե՛վ: Քիչըմ չեմ-չում կենե, հըմը ի՞նչը չերթա. գոռով կը տանին, չէ՞: Ճարը կը կտռի, կելլե, կրնկանը կառնե, էտ մարթոցը հետ կերթա, էտման շըշմած-շըփոթվածա թաքավորին կից կըլլի, կհարցընե, կըսե.

- Թաքավորն ապռաստ կենա, ինձի ինչի՞ ես կանչե:

- Ես,- կըսե թաքավորը էս գյուղացուն,- իրեք հատ կընիկ ունիմ. մեկը գող է, մեկը՝ բոզ, մեկնա՝ ստախոս: Քու կընիկդ տու ինձի, իմ կընկտիքըս իրեքնա քեզի: Թե խեղացի ու գորավոր մարթ ե՛ս, տար, էտոնց խելքի փեր, կընիկ էրա, թե չես կըրնա, ե՛ս ինչ էնեմ, դու ինչ էնես:

- Ջանըմ,- կըսե էս գյուղացի մարթը,- թաքավորը թող շատ ապռաստ մնա, մի՛ էնե, մի՛ ըլլի, ինձի իմ ուրախութենեն մի՛ զըրկե:

- Ջանըմ-մանըմ չիտեմ,- կըսե իր կընկտոցեն վառած թաքավորը, ինչ օր ըսի, խելքդ գլոխդ հավաքե, էտմանա էրա՛:

Թաքավորի հրաման է, Աստծու հրաման է՝ ի՞նչ կըրնաս էնե:

Էստեղ իրեն կընիկը կուտա թաքավորին, էնոր կընկտացը կառնե ու կերթա գեղ: Տանի կը գեղ, կանսնի մե էրկօրըմ, բռնե իրեք հատ լավ օդա կը շինե: Մե օդին իրեք հատ դուռ կը թողնե, մեկալ օդեն անպես կը շինե, օր կիսալուս, կիսամութ կըլլի, մեկելնա տանի անպես տեղ կը շինե, օր մտնող էլլողին հեչ հաշիվ չըլլի: Իրեք դռնանի օդին մեչ կը թնե էտ բոզ կընկանը, ինքնա թողնե կերթա կը: Կերթա կը օրա, կնիկն էլ չիտե՝ օրական ըշտը քանիսին մես կառնե, քանիսին դուս կենե. էնքա՛ն ու էնքա՛ն, օր վերջապես ինքնա կը բերզի:

Կիսալուս օդին մեչընա աշխարը ինչ օր կա փերե լլլե կը՝ կակալ, միս, բրինձ, քիշմիշ, արիկ, եղ, պանիր, էրիշտա, կորկոտ, ցորեն, գարի, մե խոսքով՝ ամեն բան: Ատտեղա թնե կը գող կընկանը, կերթա: Մարթն օր կերթա, էս կընիկը ապրընքնուն մեկեն բռնե, մեկալին վրա կը լլլե, մեկեն կառնե ջերը կը լլլե, մեկեն կառնե տանի կը քեշան կը պայե: Մե խոսքով՝ ինքնա չիտե, թե ինչ կենե, ումեն կը գողնա, ում կուտա: Էն մեկալ օդան, որն օր տարել չելին

օրթան էր շինե, ատիկա ստախոս կընկանը կուտա, կերթա: Դուս օր կելլե, էս կընիկը էրթող քալողին մե սուտըմ կը խոսի ու ճամփու կը թընե:

Կանսնի մե քանիմ օր: Էս մարթը կերթա բոգ կընկանը քովը կըսե.

- Ի՞նչըդ էս, լա՞վ էս:

- Ջանըմ,- կըսե կընիկը,- էս իրեք դուռ ինչո՞ւ համար էս թըրե. մե դուռը մե օղին հերիք չէ՞ր:

- Էնոր համար եմ իրեք դուռ թրե, շիփ-շիտակ կըսե մարթը,- օր քեզի համար մե քալողն ու դուս էլլողը իրար չըտեսնին:

Կընիկը ձե՛ն չի հանե:

Էտտից կելլե, կերթա կիսալուս օդան, կըմտնի էտ օղին կընկաննա քեֆը կը հարցընե օրա, կընիկը կըսե.

- Ա՛յ մարթ, էս սաղ աշխարքն ի՛նչ օր կա փերել լցել էս էստեղ, էս էտոնք ի՞նչ պիտի էնեմ: Գոնյա օղին մեչ մե ազատ տեղըմ ու լուսըմ բիլա չկա, օր մարթ չորս բողորն աշե, իմանա՛ ի՞նչ կենե:

- Ես էտոնք էնոր համար եմ փերե,- հանգիստ ու հոգատար ձենով կըսե մարթը,- օր ինչքա՛ն ուզես գողնաս ու կըշտանաս, քեզի մարթ չի տեսնի. գող-ցի՛, հա՛ գողցի՛, էս աշխարքը էտորեն էլ լավ բան չկա:

Կընիկը անգըծնին կը թափե:

Մարթը կերթա մեկալ կընկանը կըսե.

- Ի՞նչըդ էս, քեֆըդ, հալըդ լա՞վ է:

Կընիկը վերցընե կըսե.

- Ա՛յ մարթ, դու ինձի փերիք չելին օրթան ինչի՞ թրիր: Մարթ մա քալողեն է խապար, մայա էրթողեն:

- Քեզի ատպես պետք է,- կըսե մարթը,- չունքի դու սուտ խոսիլ կը սիրես. քեզի խանքարող չի՛լի, ինչքա՛ն օր սիրտդ տա, ինչքա՛ն օր կըրնաս սուտ խոսե, բալքի մե օրմա կըշտանաս:

Կընիկը մըռթընին կը կախե ու թփի կը:

Էտն էս կընկտիքը աշեցին, օր իրենց էրածը դավթըրի կող չի հավքի, թոփ էղան, քընացին էրկըտանցը առաչը ծունկ չոքան ու էրթըմցան.

- Ի սե՛ր Աստու, մեզի տար քու օդադ: Մենք մեր պակասություններեն ետ կը կայնինք, քեզի դու կըլլինք:

Կընկտիքը կուղղվին. էս մարթը կենա կըլլի առաչվանը:

Եփ օր արտը կերթար ու տուն քուքար, արթըղ առաչվա կընկանեն լավ

ասոնք խզմաթ կենեին՝ օտվին տաք ջրով կը լվային, կը լողասնեին, կուտես-
նեին, կը խմցընեին, ետև կելլեին պառկեին կը:

Էտ վախտերը թաքավորը վազիրին կըսե թը.

- Արի՛ հըլը էլի հաքուստնիս փոխենք, էրթանք աշենք էտ էլի առաչվա պես
ուրա՞խ է, քե՞ մարթկային բնութենը փոխվել է: Քուքան, կերթան արտերը,
տեսնին կը օր, օհո՛, էս մարթը առաչվընեն երջանիկ է. խաղ կը կանչե ու խա-
ղա կը: Կերթան մարթուն քովը, բարև կուտան, Աստու հազար բարինը կառ-
նեն ու կըսեն.

- Ըռաշպար ախպեր, էս ի՞նչ ուրախութան մեչ ես, խաղ կը կանչես ու
պար կը խաղաս:

- Ինչի՞ ուրախ պիտի չըլլիմ,- կըսե գյուղացին,- ի՞նչըս է պակաս: Ժամա-
նակոց մե կընիկըմ ունեի, հիմի իրեք կընիկ ունիմ: Իրիկունն օր տուն կեր-
թամ, մեկը ջուր կը փերե, մեկը օտվիս կը լվա, մեկը կը սրփե, կըսենք, խո-
սինք, խընդանք կը, ետևա կելլենք պառկինք կը:

- Ըռաշպար ախպեր,- կըսե թաքավորը,- էտը մեզի տունըդ միսըվիր չես
տանի:

- Բարով, հազար բարի, գլխուս վըրա տեղ ունիք, համմեցեք էրթանք,- կը-
սե գյուղացին:

Ըսելն ու էզները դեմի գեղ քշելը մեկ կըլլի: Տուն օր կը հասնին, էզներուն
ու սելին ձենեն էս մարթուն կընկտիքը դեմ կելլել, մեկը էզներուն լկամը կը
քակե, մեկը լուծը կը վերցնե, մեկնա էզները նես կը տանի ու կը կապե: Էտից
կը դառնան էրկանն ու միսըվիրնուն համար ջուր կը փերեն, օտվին կը լվան,
խզմաթ կենեն: Իրիկուննա խոնչան կը թնեն, հաց կը քաշեն միսըվիրնուն,
տեղանը կը ցգեն, առոք-փառոք պառկեսնեն կը: Սապախտան թաքավորն
ու վազիրը մատվին կը խածեն ու կըսեն.

- Հըլը իսի գեղացուն աշե՛, իրեն բռնած գործին աշե, մենքա պիտի ըսենք
թը՝ մարթ ենք, էս մարթնա:

Էտ օրը էնոնք ետ կը դառնան պալատ, ու թաքավորը նորեն հրաման կու-
տա, կըսե.

- Կանչեցեք ըռաշպար ախպորը, թող էլլե, քա քաղաք:

Մարթիկ կերթան կանչեն կը: Ըռաշպար գյուղացին մտքի մեչ մտածե, ին-
քը իրան կուտա-կառնե, կըսե.

- Ախպա՛ր, ես էս մեր թաքավորին ձեռքը հաստատ օր կրակն ընկա. կընի-

կըմ ունեի, ձեռնես առավ, իրեն կընկտիքը ջանիս քաշեց, հիմի նորեն կանչե կը, ի՞նչ գուգե:

Կերթա քաղաք, թաքավորին օր կից կըլլի, թաքավորը հարց կուտա.

- Ա՛յ մարթ, շատ կը զարմանամ. էտ ի՞նչըդ էրիր, օր իմ կըկտանցըս պա- կասութունները թարկ էնել տվիր:

Էս մարթը տկետակ պատմե կը, թը՝ հա՛լ, հեքաթ, ասպես, ասպես էրի, իրենք իրենց օտովն էկան, ծունկ չոքան, թարկ էրին: Թաքավորը կըսե.

- Քընա՛, ախպար, քընա՛, քեզի հալալ ըլլի: Ո՞ւմ մտքեն կանսնիր թը՝ գե- ղացին էտքան խելք կունենա:

ՕՅՆ ՈՒ ՄԱՐԹԸ

Կեղնի-չեղնի մե թաքավորմի կեղնի: Էտ թաքավոր հրովարտակ կը հանե, թե էրած իմ տեսի, ոյն օր էկավ գիտցավ՝ ինչ էրածիմ տեսի, և մեկնութեն թե տվեց, ուր կշեռնոցով օսկի կիտամ ուրին:

Ինչքան օր մարթ կար, քոման գացին, հեչ մե մարթ մի չը գիտցան, թե ի՛նչ էրած էր տեսի: Մե խեղճ մարթ մի մտածավ, թե էլլամ էրթամ, ես մեկնիմ էտոր էրած: Էլավ գնաց, ճամփեն օցմի էկավ ըռաստ:

- Բարեկամ ջան,- ըսեց օցը,- դոր կերթա:

- Կերթամ,- ըսեց,- թաքավորն էրած է տեսի, կերթամ մեկնելու:

- Է՛, գինա՞ս՝ ինչ էրած է տեսի:

- Չէ՛, չըմ գի՛նա,- պատասխանեց մարթը:

- Է, օր չըս գինա, ըպը դո՞ր կերթա:

- Էհ, շա՞տ գինամ,- անտարբեր ըսեց մարթը,- թաքավորին էրածը թաքա- վորական կըլլի. կերթամ ըշտը բան մի կըսեմ:

- Օր չըս գինա, արի՛ խրատ տամ, գնա ըսե: Բայց ինչ օր կառնիս, բիրիս, իրար հետ կիսենք:

- Է՛, դը ըսե, ի՞նչ ըսիմ,- ուրախացավ մարթը:

- Կերթաս թաքավորին կըսիս, թե դու էրածդ ու վեր տեսար օր էրկինքեն աղվեզ կը թափեր:

Թաքավորը քրզի կհարցնե, կըսե, թե ի՞նչ բան է: Դունա կըսիս օր հիմա քու ժողովորթի մեչ խաբերայություն է տարածվի:

Էլավ մնաս բարով էղավ, գնաց: Գնաց հասավ թաքավորի դիվանխանեն, նըստավ թաքավորի դեմ, ըսեց.

- Թաքավորն ապրած կենա, դու էրածդ ու վեր տեսեր իս, օր էրկնքեն աղ-
վեզ կը թափեր:

- Դե մեկնե,- թաքավորն հարցուց էս մարթուն,- ի՞նչ կնշանակե աղվես
թափիլ:

- Աղվեզ թափիլ կնշանակի, օր քու ժողովուրթի մեջ խաբեբայություն կը
տարածվի,- միտքն պարզաբանեց ու ըսեց մարթը:

Թաքավոր կանչեց ըտուր, տարավ խազինեն, դրեց էտ մարթուն կշեռքի
մե թաթ, օսկին լցեց մե թաթ, քաշեց, տվեց ու ճամփուց: Մարթ ելավ, շալա-
կեց օսկին ու ընկավ ճամփա, էկավ ելավ օցուն մոտեցավ, ճամփեն փոխեց,
ուրիշ դիյով գնաց:

Կեցավ խեյլի ժամանակ մի, թաքավոր ուրիշ էրած տեսավ: Գենա հրո-
վարտակ թալեց, թե ոյն օր էկավ իմ էրած գիտցավ, ի՞նչ էրած իմ տեսի և
մեկնեց, ուր կշեռնոցով օսկի կիտամ ուրան:

Հարի որն օր էկավ, չգիտցան, ետ դառցան: Էտ մարթն էլի էլավ գնաց:
Ճամփեն գենա էն օցն էկավ ըռաստ, ըսեց.

- Ախպեր ջան, էտ դո՞ր կերթաս:

- Թաքավորն էրած ի տեսի,- ըսեց,- կերթամ մեկնելու:

- Է՛, գինա՞ս ինչ էրած ի տեսի:

- Չէ՛, չեմ գինա,- ըսեց մարթը:

- Է՛, օր չես գինա, ըպը դո՞ր կերթաս: Արի խրատ տամ, գնա ըսե, բայց ինչ
օր կառնիս, բերիս՝ կիսենք:

Մարթը համաձայնեց, օցն էլ հուշեց, ըսավ.

- Թաքավորն ապրած կենա,- կըսիս,- դու էրածդ ու վեր տեսեր իս, օր էր-
կնքեն գել կը թափեր:

Հետո թաքավորի մյուս հարցին, թե ի՞նչ կնշանակե էրկնքեն գել թափել,
կըսիս.

- Գել թափել կնշանակե, օր ժողովուրթդ դարցեր է գել ու գազան: Ուժն
անուժին կուտե, կը խրժռե:

Էտ մարթ գնաց թաքավորին պատմեց, հետո էլ մեկնեց էրածը, ու թաքա-
վորը գենա կշեռնոցով օսկի տվեց ու ճամփեց: Մարթը շալկեց օսկին, ընկավ
ճամփա: Էկավ հասավ օցու դուռ, մտածավ էտ մարթն, օր օցուն ըսպանե:
Բայց օցը իմաստուն էր. գիներ օր էտ մարթն ուրին անպատճառ վնաս կը
հասու, ուր բնեն իսկի դուս չեկավ: Մարթն ըսպասեց օցու դուռ, դուս չեկավ:
Շալկեց օսկին, էկավ տուն:

Կեցան ժամանակ մի, թաքավոր գեմա էրած տեսավ: Հրովարտակ թալեց: Ոյն օր գնաց էրածն մեկնելու, չգիտցավ: Գեմա էտ մարթ էկավ գնաց հասավ օցու դուռ: Օց տեսավ, հարցուց՝ դո՞ր կերթաս, բարեկամ:

Մարթը պատմեց էղելութենը: Օցը գեմա հարցուց՝ գինաս՝ ի՞նչ էրած ի տեսի: Մարթն ասեց՝ չէ, չեմ ի գինա: Օցն էլի տեղը-տեղին բիրատի խրատ տվեց մարթուն, ըսավ.

- Կերթաս կըսես օր, թաքավորն ապրած կենա, դու էրածդ ու վեր տեսիր իս, օր էրկընքեն գել ու գառ կը թափեր:

Կըսե,- մեկնություն ի՞նչ է:

- Թաքավորն ապրած կենա,- կըսե մարթը թաքավորին,- գելն ու գառ կնշանակի ժողովուրթ համերաշխ կապրին:

Մարթը քընաց, հասավ թաքավորին ըսեց էն ամենը, ինչ իմաստուն օցն խրատել էր իրեն: Գեմա թաքավորից մարթը օսկին առավ, քընաց հասավ օցու քով: Տեսավ օր օց դուռ տաք քարի վրա նստուկ-պառկուկ էր: Օսկին դրոց հոտի, ըսեց.

- Արի՛, օց ախպեր, իտ օսկին բաժնինք:

- Էն առչի օսկեստան օր տարար,- ըսավ օց,- դո՞ր են:

- Էն օսկեստան տունն ին,- ըսեց մարթ,- իտա կիսենք, էրթամ էնոնք լե բերիմ, կիսենք:

Վերուց օցն ըսեց.

- Ախպեր ջան, էտ օսկին ընձի հարկավոր չէ. ես քըզի փորցեցի: Էն առչի անգամն օր բերեցիր, էրկընքից աղվեզ թափեր: Ուզե՛ր-չուզե՛ր, ընձի խափեր պիտի: Էտի անգամն լը դու ուզեցար ընձի ըսպանել, էտուր համար օր գել կը թափեր էրկընքեն: Հիմի լը օսկին բերել ես կիսելու էնուր համար, օր գառ ու գել կը թափիր էրկընքեն: Գնա, օսկին՝ քըզի:

ԻՇՈՒ ԳԵՄ ԽՍԱՂՅԱԾ ԹԱՔԱՎՈՐԸ

Մարթու մեկ կրոռեր. քարից հասկացող եմ, մարթուց հասկացող եմ, ձիուց հասկացող եմ: Թաքավոր լսեց, կանչեց էտ մարթուն, դրեց տուրմեն: Մանցին մե ժամանակ մի: Մարթումի մեկ պզտի խորտտիկ քարըմ ի բերեր էր ծախելու: Թաքավորն առավ էտ քար, օր ուր կշռնոցով օսկի տա: Տարան էտ քար դրին կշեռքի մե թաթին, օսկին լը լցին մեկել թաթ. խազնեն ինչքան օսկի կար, լցին մեկել թաթ, քար գետնեն չկտրավ: Թաքավորն ըսեց.

- Կանչեցեք էն մարթուն, օր կըսեր՝ քարից կասկընամ:

Բերեցին էտ մարթուն, վերուց էտ քարը, իշեց, թրուց քարա վրեն, թաբլ-
ցուց հողի մեջ, նորեն դրեց կշեռքի թաթ: Օսկին դարտկել տվեց կըշեռքի թա-
թեն, թողեց հինգ հատ օսկի: Քարի թաթը թռավ էլավ: Թաքավոր զարմացավ:
Մարթն ըսեց.

- Թաքավորն ապրած կենա, էսի օր կա քար չէ. իդա իսանի աչք է, ինչ-
քան օր էդնի, չկշտանա իսանի աչք. կուզե օր գենա էդնի: Իսանի աչք մե լուսի
մի հողով կքոռնա: Էտուր համարը ես տգկեցի քարը, հողոտեցի, կշտացուցի:

Օսկին տվեց քարի դիմաց, քարն առավ ու ըսեց.

- Տարեք էտ մարթուն գենա դրեք տուրմեն:

Տարան դրին տուրմեն: Կեցան մե ժամանակ մի, թաքավորին մեկ յոթ
հատ ձի էր օղորկի իողը թաքավորին: Էտ ձիանը յոթ լը մե տեսակի ձի են, չըն
ջոկվեն իրարուց, թե ո՛րն է մեծ, ո՛րն է պզտիկ: Թե չը գիտցար, կռիվս կռիվ է:
Էտ թաքավոր լե ինչքան օր պրիֆետորներ ուներ, կանչեց բերեց բան մի չաս-
կըցան: Թաքավոր ըսեց.

- Կանչեք էն մարթուն, օր կըսեր ձիուց հասկանող իմ:

Գացին, տուրմից հանին բերին էտ մարթուն: Էտ մարթն էկավ, տեսավ
ձիանուն, ըսեց.

- Թաքավոր, իտ ձիան տարեք յոթն օր կերակրեք, ջուր հեչ մի տվեք խմելու:

Տարան էտմըլ էրեցին: Նորեն գնաց էտ մարթ: Չիան բերեց՝ ջրելու: Որն
օր մեծ էր քուլլընուց, էնիկ գլուխը կոխեց հարի անգճներ ջրի մեջ ու խմեց:
Էնուրից պզտիկ քըչումի քիչ, վերջապես քուլլընցուց պզտիկ մոթներն դրեց
ջրի վրեն, խմեց: Մարթն ըսեց.

- Քուլլընցուց մեծն իտա է, քուլլընցուց պզտիկ լը իտա է:

Թաքավորն ամեն ձիան տարին գիտցավ, ըսեց.

- Տարեք իտ մարթուն գենա դրեք տուրմեն:

Թաքավորն ամեն ձիան իրա տարին գրեց ուրանց վրեն, օղորկեց էն թա-
քավորին: Էտ վախտն ըսեց.

- Գացեք, էտ մարթուն բերեք:

Գացին բերին: Թաքավորն ըսեց.

- Ա՛յ մարթ, օր դու քարաց հասկըցար, ձիուց հասկըցար, կըսեր օր մար-
թուց լը կը հասկընամ: Ըսե՛, տեսնամ՝ ես իմալ մարթ ի՞մ:

- Թաքավորն ապրած կենա,- ըսեց,- դու իշու պես մարթ իս:

- Ես օրի՞ եմ իշու պես մարթ,- հարցուց թաքավորը:

- Էնուր համար,- ըսեց մարթը,- օր դու քու սա՛ղ խազիներդ կիտեր մե քա-
րըմի պիտի առներ, բայց ես՝ հինգ օսկով, գենա ըսիր տարեք դրեք տուր-
մեն: Էտն ետ ձիանն օր օդորկած էն հեշ մարթ չգիտցավ էտոնց պատասխան
գտնալ. ես գտա: Գենա ըսիր տարեք դրեք տուրմեն: Էտուր համար կըսիմ օր
դու իշու պես մարթ իս: Թե չըս հավատա, կանչե գա մամուդ հարցու՝ դու իշու
դեմ խաղցե՞ր իս, թե չէ:

Թաքավոր կանչեց ուր մամուն, ըսեց.

- Մա՛, ըսե՛ ես իշու դեմ խաղցե՞ր իմ:

- Օդորք ը,- ըսեց,- դու իշու դեմ իս խաղցե: Ես քրզի էրկու հոգով ենք դուրս
էլա, բռնեքն իշվրներով էկած էն, մաղ կը ծախսեն: Էտ վախտ դու փորուս մեշ
խաղցար իշու դեմ:

Իտ անգամ թաքավորն ազատեց մարթուն տուրմից:

ԿԱՐԿՏԻ ՏԱՐՎԱ ՀԱՐՍԸ

Պառվին մեկը կունենա իրեք հատ մանչ տղա, մեկը ըռաշպար, մեկը ջու-
լակ, մեկնա ջաղըցպան: Էս պառավը սաստիկ խապար տալ գիտե էդե: Օր-
վան մեկը ըռաշպարը արտ քշած տեղը, իրիկվան պային տեսնի կը օր մե
բեռով դավեմ դեմեն քուքա կը: Հոտոլին կըսե տը,

- Ծո հըլլը դունա՛ աշե, ըշկիդ ի՞նչ կերևա:

Հոտաղը կաշե, կըսե՝ Ափո՛, հաստատ բառցուկ դավա է:

- Դե քընա առ, էկե՛:

Հոտաղը կերթա դավան փերե կը: Մալը կը թողնեն, դավանա հետը կը
խառնեն ու տանին կը տուն: Ջաղըցպանն ու ջուլակնա քուքան, իրեքով խո-
րուրթ կենեն, գուզին օր դավեն մորթեն, հըմը մորերեն վախենան կը: Գիտեն
օր խապար կուտա: Մենձ մանչը ֆանդ կը խաղա: Կըսե.

- Մարի՛, գիտե՞ս, քեզի ըշտը նշանել ենք, էս դավանա քու հարսնոցդ մոր-
թենք պիտի: Էտն մանչերուն մեկը դսեն քուքա, կըսե.

- Ի՛նչ կենեք, տերտերն ըսավ, թը ամպել է, քարե կարկուտ պիտի քա:
Մարի՛ ջան, կըսեն, արի դու թընդիր մտիր, մեղք ես, թագա նշանած ես, օր
կարկուտը չըվնասե: Տանին թընեն կը թընդիրը, չոր կաշինա ցրգեն կը թընդ-
ռին բեյնին, վրանա ցորեն կը ցանեն, հավերուն վեր կը վարեն, օր էրթան
ուտեն: Հավերուն ջանի՛ն է միմնաթ: Վրա կը թափին, ցորենը քը՞թ-քը՞թ էնե-

լեն կուտեն. պառվին սև դուրը վեր կուտա թը դորթ օր կարկուտն էկավ: Էտև տղաքը դավան կը մորթեն, պայեն կը ու մորը թընռեն կը հանեն: Կըսեն.

- Իշալլա՛, կարկտեն ազատանք:

Էտև կանչեն կը իրենց մոտիկ մարթոցը. մորը հարսնիքը կը բռնին, քեֆ կենեն, մարնա գիտե, թը դորթ հարսնիք կենեն:

Կանսնի մե ժամանակ, ամենը իրեն գործին կերթա, պառավը մնա կը տունը: Ըռաշպար տղեն արտը քշած վախտը իրեն Շաշ անընով հոտաղը կաշե, տեսնի կը օր մե մարթըմ քուքա.

- Ափո՛ւ,- կըսե,- մեկըմ քուքա, վալլա դավին տերը կըլլի: Քուքա կելլե քովերը: Տեսնի կը օր ըռաշպար եմ, բարև կուտա, հըմը ըռաշպարը կըսե.

- Արտ կը ցանեն:

- Ախպե՛ր,- կըսե,- բառցուկ դավեմ եմ կորուցե, չտեսա՞ք:

- Հակոսը ծու՞ռ է. տղին աշկերին աշե:

- Ախպե՛ր, ես դավա եմ կորուցե, տեսե՞լ ես,- կհարցնե մարթը:

- Էսթունա կը թապլեմ, Էնթունա,- կըսե: Սըխ կըլլի, նորս կըլլի, Ասված հավսըրե:

Կաշեկը օր էս մարթեն բանըմ չի հասկընա, հերսեն թողնե, կերթա կը: Կերթա, ռաստ քուքա ջաղչին: Մտնի կը նես, ջաղչըպանին կըսե.

- Բարև, ջաղչըպան ախպեր:

- Քար կը կռանեմ,- կըսե:

- Ախպեր,- կը հարցնե,- ես դավա եմ կորուցե, դավա, տեսե՞լ ես:

- Ախպեր,- կըսե,- ջաղասկըն է՛ս է, քարն է՛ս է, թեփը ալըրին կեսն է, կա-դաս էս է, չես աղա՛ էս է:

Աս մարթը Էտտիցա բանըմ չի հասկընա, թողնե կերթա: Կերթա մտնի կը գեղ. գեղին քանարը ջուլակին տունն է. մտնի կը նես, կըսե՝ բարև, ախպեր ջան:

- Շալ կը հինեմ,- կըսե ջուլակը:

- Ախպեր,- կըսե,- ես դավա եմ կորուցե, դավա չըտեսա՞ր:

- Քու իրավունքըդ է,- կըսե,- գուգես սըխ սանդըռ կըցգեմ, գուգես նորս սանդըռ:

- Ախպար, ես դավա կը հարցնեմ, դուք ամենքդ մե բանըմ կըսեք. դու իմ հարցիս պատասխանե, դավա, տեսե՞լ ես:

- Իհարկե, լավ շալը լավ թելեն դուս քուքա,- կըսե ջուլակը:

Էս մարթը շըշմի մնա կը: Կելլե դուս, կերթա: Կերթա, էրթիքը կայնած պառավին քովը: Պառավը կըսե, կը կանչե.

- Ախպար, արի՛, արի՛, ի՞նչ ժուռ քուքաս:
- Մարի,- կըսե մարթը,- դավա եմ կորուցե, բալքի տեսած ըլլիք:
- Հա՛,- կըսե էս տղոց մարը,- քու դավադ իմ մանչերս են մորթե:
- Ե՞փ են մորթե մարի ջան,- հարցնե կը մարթը:
- Իմ հարսնոցըս վախտը:
- Քու հարսնիքըդ ե՞փ էր, վե՞ր վախտն էր:
- Քարե կարկըտին տարին էր,- կըսե:
- Դու օր նշանվար քանի՞ մանչ ունեիր:
- Իրեք հատ,- կըսե:
- Մաշալլա՛,- կըսե մարթը,- ինչ ճերմակ էրես ախչիկ ես էդե, օր հարսնոցըդ վախտը իրեք մանչ ես ունեցե:

Արթըդ էտտիցա բանըմ չի հասկընա ու կերթա մտածելեն.

- Ախպար, խոնք սաղ գեղովի խելառ են:

Էն էրթալն էր, հըլ կերթա:

ԹԱՔԱՎՈՐ ԳՈՂՅՈՂ ՏՂԵՆ

Ժամանակով մե քաղքիմ մեչը մե խեղճ ու կրակ պառավըմ կըլլի, կունենա մե մանչըմ ու դազըմ: Ախկատությունն օր վրա կը կոխե, դազը փերե, մանչուն մորթել կուտա, ու կըսե.

- Տար չարսուն, էս դազը ծախե, ուտելու հաց փե, տեսնինք էտից էտն Աստված ինչ կուտա:

Մանչըն օր դազը տանի կը չարսուն, ըռաստ քուքա մե աղա մարթըմ ու, մատով ցուց տալով թռչունը, կըսե.

- Ծո մա՛նչ, դառդառըդ ի՞նչ աժե:
- Աղա,- կը պատասխանե տղան,- էսիկ դառդառ չէ, էսիկ դազ է:
- Չէ՛, կըսե էս մարթը,- էտիկ դառդառ է, ըսա ի՞նչ աժե:
- Ախպար,- կըսե տղան,- խեքեդ ինչ դուս կուտաս, էսիկ դազ է, քիչըմ առաջ մորթեցի, փերի օր ծախեմ, հըլը ապրինք, տեսնինք ինչ կըլլի էտն:

Էլի՛ էտ մարթը վրա կը կախե, զայլեն օր կը տանի, թողնե հեռենա կը: Կերթա, չարսուին մեկալ ճոթեն պըտըտի, քուքա էլի առաչը կառնե՝ ի՞նչ տամ դառդըռիդ:

- Ջանըմ,- կըսէ տղան,- ըռատ էղի գլխես, էսիկ դագ է, դառդառ չէ ու իրար ավել-պակաս խոսքեր կըսեն: Տղան նորէն հեռենա կը: Էտ մարթը սատանի պէս քուքա-քուքա, էլի առաչը կայնի կը, կըսէ.

- Լա՛վ մանչ, արի դառդըռիդ մէ մանեթըմ տամ, տուր տանիմ:

- Ծո՛, ջալլամը թէ դառդառ է,- կըսէ հոգին բերանը հասած տղան,- ա՛ռ, տուր մանեթը:

Ղազը կուտա էտ մարթուն, մանեթը կառնէ, մտքին մէջը կըսէ. «Մեմ, կեցի, թէ քեզի մէ աղամ չը շինեցի, եսն պառվին մանչը չըլլիմ»:

Աղան դազը կառնէ, տանի կը դուգ փուռը, կարմըրցընել տալու համար: Էս տղեն էտենն կերթա կը, օր իմանա, թը՝ ի՞նչ պիտի ընէ: Աղան օր փուռը կը մտնի, դազը կուտա փոնճուն, տղեն դսեն անգաճ կենն, օր աղեն կըսէ.

- Փոնճի ախպար, ում հետ օր էս քայրըքար թագրէյրս ճամփեցի, դազը էնոր կուտաս, թող փերէ:

Աղեն թողնէ, կերթա կը տուն: Տղեն էսիկ իմանալը գիտէ, վագգէ կը տուն, հալավը փոխէ կը ու, քուքա աղին տունը, խեղճ-խեղճ նես կը մտնի, կըսէ.

- Աղա՛ ջան, օտվընուտ տակը հող ու մոխիր ըլլիմ, ի՞նչ կըլլի, մեմ թագրէյրդ տաս, տանիմ մորըս քաշէ. հոքին պիտի տա, թագրէյ չը քաշած չի կըրնա մեռնի:

- Ջանըմ,- կըսէ աղան,- մեռնողնէ թագրէյ քաշէ՞, ի՞նչ կը խոսիս:

- Հավալլա, շիտակ կըսեմ,- կարթարանա տղան,- աղա ջան, մենք առաչ հարուստ ենք էղէ, մերըս քայրըքար թագրէք է ունեցն. էտս օր ախկտցել ենք, ծախել հացի է տվէ. հիմի հոքին տալու վրա է, կըսէ մուրաղըս աշկըս կը մնա, քնա թագրէյըմ գտի, քաշեմ, մեռնիմ:

Աղան թագրէյը կուտա, բայց կըզգուշացնէ՝ թեզ կը փերես:

Տղեն թագրէյը կառնէ, դուս կը պրծնի, շիտակ կերթա փուռը:

- Փոնճի ախպար,- կըսէ տղեն,- աղան ըսավ, օր դազը թէ էփել է, տուր տանիմ: Փոնճին կը հարցընէ. հըլը թագրէյը ցուց տուր տեսնիմ: Էս տղեն թագրէյը ցուց կուտա, լավաշներով, սոխով փատտած ու լավ կարմըրցրած դազը կառնէ, կելլէ դուս: Էտս ետ կը դառնա, կավիճով դռան վրա կը գրէ. «Ղազըս, դազըս, դագի տերն եմ, տեսակ-տեսակ օյիմների տերն եմ. էսիկ հըլը պըզտիկն է, մեծը էտտեցեն քուքա: Ու, հա՛յտէ բալամ, դեմի՛ տուն: Տանի կը տուն, դազը թըննէ կը մորը առչը, կըսէ.

- Կեր, մարի ջան. ես էտման աղին հերն անիծեցի. հա՛մ փաքեն առա,

հա՛մ իրա քայրորբար թագրեյը, հա՛մ էլ դագը: Հըպը առավոտից զայլես տա-
րավ, թե դառնառն մանեթիմ տուր, էնքան էրավ օր վեց մանեթի դագը մե
մանեթիմ առավ: Մեննըկ թե չկերավ ու չը վայելեց էտ շենք-շնորքով դագը:
Ղագը մեր ու տղա նըստան կերան, թասմե ջուրը վրեն խմեցին, էլան վեր:

Ուշուրեկ էս աղին տունը դըլըլըթին կըյնի թը՝ ջանըմ, էտ շան լակոտը վեմ
էր, օր էկավ թագրեյը տարավ, չեկավ, չէլավ: Մշկին կը դրկեն էստեղ-էնտեղ,
խեր-խապար չըկա, բան դուս չի քա, թագրեյը չեն կըրնա գտնի: Թարքար
մարթ կը դրկեն փոննուն, թը՝ դագը տուր: Փոննին կըսե.

- Ա՛յ ջանըմ, դուք ինձի քանի՞ դագ եք տվե. ըշտը մե քիչըմ առաչ ձեզնեն
մեկը թագրեյը փերեց ցուց տվեց, դագը տարավ:

Էտ մարթը կը դառնա ետ, քուքա աղին կըսե: Աղան ինքը վեր կը կենա,
կերթա փոննուն քովն, օր իմանա՝ վե՞մ էր քալողը, ի՞նչը մարթ էր: Փոննին
կը հարցընե, թե՝ մե ախկատ տղամ էր: Էտևա կաշեն օր դռան վերըթին գրեկ
է՝ «Ղագըս, դագըս, դագի տերն եմ, տեսակ-տեսակ օյիմների տերն եմ. էսիկ
հըլը պգտիկն է, մեծը էտտեցեն քուքա»:

- Վա՛յ,- կըսե աղան,- հըլը իտի շունշանորթուն էրածին կաշե՞ս կը: Էտ-
տեղ շատ կը քըրֆեն, բան-ման կըսեն էտ տղի հասցեին, հըմը տղանե չըլտո
դըլըղով էնթույեն սեյր կենեն ու կըսեն.

- Հըլը յավա՛շ, հըլը յավա՛շ, ժլատ ու անամոթ աղա, դու դագըս դառնառ
տեյնա կառնես կը:

Կանսնի մե քանիմ վախտ, դագի տերը կիմանա օր դագ առնող աղեն
թատառիկին կաշե, օր բաղնիք պիտի էրթա: Էն վախտընե ախըր բաղնիք
օր կերթան էղե, սաղ մե օրըմ լողանան կը էղե: Ղագի տերը առաչուց կերթա
բաղնիք, բաղնիքպանին կըսե, թե.

- Աղա ջան, մնացած տղա եմ, ի՛նչ կըլլի, ինձի քիսառնութան առնես, քա-
նիմ կափեք առնեմ, ապրիմ: Բաղնիքպանը թը.

- Օդո՛ւկ, եսե ըշտը քիսընի կուգեի:

Ղագի տերը կըլլի քիսընի, մտնի կը բաղնիքը, մեմե կաշե կը օր աղեն
էկավ: Բաղնիքն էտ օրը մարթ չկար: Աղեն հանվի, մտնի կը բաղնիք: Ղագի
տերը հարցընե, կըսե՝ քիսա չե՞ս ուգե: Աղեն համաձայն կըլլի: Ղագի տերը
սապոնը կը քսե, կը փրփուրցընե, մե քարեմ բաշլայե կը դիմսիգով-դիրսըկով,
թաքմիկով թընելը թլակշտին ու կըսեն.

- Ա՛ն էսիկ դագին տեղը, էսիկ՝ դառնողին տեղը, էսիկ՝ թագրեյին տեղը,

ա՛ն էսիկ օռիդ կարկըտան... Էս աղին ուշքը կը վերցընեն ու կելլեն դուս: Հաքնի կը հալավը, կավիճով դռան վրեն գրեն կը. «Ղազըս, դազըս, դազի տերն եմ, տեսակ-տեսակ օյինների տերն եմ, էսիկ հըլը պգտիկն է, մեծը էտտեցեն քու-քա»:

Ու, հա՛յտե բալամ: Մեմն ուշուրեկ քուքան, կաշեն օր ի՛նչ աշեն. աղեն փրփրոտ, լերթին ընկել է բաղնիքին քարերուն վրեն, կող-կուշտ կապուտկել է: Կելլեն կաշեն օր դռան վրեն էլ դազին տերը էսման ու էսման բաներ է գրեն ու փախեն: Կուլան, կերերան, աղին խեղքունցուց տանին կը տուն: Տանին կը տուն, օր ցուց տան հեքիմին: Էն հին վախտերը հեքիմին խո տունը չէին նստի. էնոնք քաղթին սոխըխնուն օրթան մե ըստողմ կը թընեին, հիվընդին քուքային քովանը, դարման կենեին, ճամփեին կը: Ըշտը էտ վախտը աղին կաշկին վրա կը թընեն, տանին կը հեքիմին: Ղազի տերն օր կիմանա էնոնց միտքը, կերթա ու մե հեքիմին դըլըղըմ կը մտնի, մե ըստողմ կառնեն առաչը, կայնի կը չարսուին մե անգաճը, գեզլիկնին թընեկը աշվընուն վրեն: Տեսնողն է կըսեն, թե էս ի՛նչող հեքիմ է:

Աղին փերեն կը էս հեքիմին քովը:

- Հեքիմ ջան,- կըսեն,- դու գիտես, մեր հիվընդին լավցընելուն աշեն, աբո-վըղ ենք մնացե:

- Հարցընե կը, թե՛ ի՞նչ հիվանդ է, ի՞նչը կը ցավի:

- Հա՛լ, հեքա՛թ,- կըսեն,- էսման, էսման բան. մե չըռգարկածըմ կա, բոնել չենք կըրա, օր ճիվը այլըմիշ էնենք, աշխըրեն վերչանա: Բոնել բաղնիքի մեշը էնքան է ծեծեն օ՛ր, խեղճ մարթը դիա թըլմիշ ընկել է, չենք կըրնա զարթեսնեն:

- Հա՛,- կըսեն հեքիմը,- իմացել եմ, կըսեն թե էտ մարթուն վնաս եք տվե, էնիկե հայիֆ կը քշե, հա՞:

- Ջըռ աթկազ կենեն, կըսեն,- չէ՛, չէ՛, հեքիմ ջան, սուտ է:

Հեքիմը հիվընդին կառնեն քովը օր լավցընեն, տիրվըտանցը էտ կը ճամփեն: Տիրվըտանքն օր էտ կերթան, դազի տերը աղու կուտա, մեռցընեն կը աղին ու ըստողին վրեն է՛րկան կերկընցընեն ու դոշին վրեն գրեն կը. «Ղազըս, դազըս, դազի տերն եմ, տեսակ-տեսակ օյինների տերն եմ. էսիկ հըլը պգտիկն է, մեծը էտտեցեն քուքա»:

Գրեկը ու ինքնե թողնեն փախնի կը տուն: Հիվընդին տիրվըտիքը կերթան օր փերեն աղին, տեսնին կը օր օ՛, աղա թրել էս սա, կա. չոր փետ է դառցե: Դեշին վրայինն օր կը կարթան, սուք ու շիվանը հասնի կը թաքավորին ան-

գաճը: Էս խայտառակութենը կիմանան սաղ գեղանքն ու քաղաքները: Կըյ-նին ժուռ քուքան, օր բռնեն դազին տիրոջը, չեն կըրնա գտնի: Ո՞ւրդից պիտի գտնին. օրական տասը չտո ոլլըդ կը մտնի:

Էս խապարը հասնի կը շատ ու շատ ուրուշ թաքավորնուն անգաճը. բի-րադի կըսեն,

- Ա՛լահե՛ն՝, էս ի՞նչըլ թաքավոր է, օր չի կըրնա էտման մե ժուլիկիմ բռնե, բանտը թնե, սատքեսնե: Վերցընեն իրար հետ մե նամակըմ կը գրեն էն թաքավորին, հետնե մե լաչակըմ կը թնեն, կըսեն.

- Դու կնիկմարթ ես, թաքավոր չես. քեզի էս լաչակն է լայեդ, թաքավորա-կան թագի տեղ կապե գլոխըդ:

Էս թաքավորն օր նամակը կստանա, արունը թափան կը թոնի, կըսե.

- Ծո՛, ծո՛, հըլը բանի աշեցեք. ես ըլլիմ էս տեսակ թաքավոր, գրլխուս էս տեսակ օյին խաղան. ես էլ ո՞ր օրվա համար կապրիմ: Կելլե իրեն ժան-դարմեսնուն հրաման կուտա, օր ընկնին քաղքընին, ինչ տեսակ գուգե ըլլի, գտնին փերեն դազին տիրոջը: Ժանդարմեստանը կըյնին քաղքընուն մեչ, թրով, թվանքով ման քուքան, հա՛ ման քուքան, դազին տիրոջը չեն գտնի:

Էտ վախտը դազին տերը կիմանա ժանդարմեսնուն միտքը, կերթա մե քիրքընի մարթում խանութը, կըսե.

- Ուստա, ի՞նչ տամ, օր էսօր սաղ օրը թիքանդ ինձի տաս, դու էլլես, էր-թաս տուն, քու գործերով զբաղվիս:

Կես թիմանի կը համաձայնին: Ուստեն կառնե կես թիմանը ու կերթա: Դազի տերը հաքնի կը ուստին քիրքը, էրես-մերեսը ճերմակցընեկը ու ասե-ղը կառնե մեմ էսթուն, մեմ էնթուն կը զայնե, նընի կար կենե: Քիչըմ կանցնի, մեմե կաշե օր էտոնք էկա՛ն: Էկան թրով-թիվընքով միազըմ ժանդարմեստան սկսեցին խուզարկելը:

- Պարոն ժանդարմեստան,- կըսե,- խեր ըլլի, ի՞նչ կաշեք:

- Խեր է,- կըսեն,- ուստա, դու դազի տիրոջը չե՞ս տեսե, կըսեն թե քու քովդ է էկե քանիմ օր առաչ:

Ուստան էրեսը խաչ կը հանե. մեղայ Աստու, մեղայ Աստու՝ ըսելով, ի՞նչ դազի տեր, ի՞նչ բան, էտ վե՞՞վ է: Իրան կհարցընեն՝ դու չիտես վե՞վ է դազին տերը: Ուստանա կըսե թը.

- Վալլա, թե օր գիտեմ, էն իսանաթիս խերը չտեսնիմ:

Ժանդարմեստանն էլ իրենց հերթին կը զարմանան, թը՝ ջանըմ, ինչդոր

սաղ աշխարհը իմացավ, դու ի՞նչըդ օր չիմացար: Էդելությունը կը պատմեն, կը հասկըսեն ուստին, օր էտման մե մարթըմ կա, չենք կըրնա բռնե, օր տա-նինք տանք քաքավորին՝ գլխը քոցընե:

- Հիմի հասկըցա,- կըսե ուստեն: Օր էտման է, արիք ձեզի խրատըմ տամ, ինքնիրեն կը բռնվի:

- Ըսա տեսնինք,- կըսեն ժանդարմեստանը,- խելացի խրատը վնաս չէ:

- Դուք օր էտման քրով-թվանքով ընկել եք ժուռ քուքաք, էնիկ ձեզի տես-նի, վե՞՞ր գիտե, վե՞՞ր ծակը կը մտնի: Ինձի օր անգաճ էնեք, թուր ու թվանքնիդ կը թողնեք խանութըս, դուք կելլեք ուրուշ դըլըդ կը մտնիք, առանց գենքի ժուռ քուքաք, թե չէ էնիկ չի բռնվի:

- Ծո՛ւ,- իրար մեջ խորուրթ կենեն ժանդարմեստանը,- կըսեն ուստան լավ կըսե, արիք էտման էնենք:

Թուր ու թվանք թընեն կը էստեղ, իրենք կերթան օր դազին տիրոշը գտնին: Ղազին տերն էլ կելլե դուս, դուռը կախե կը, տանի թուր ու թվանքը ծախե կը դուսը: Դռանն է վրեն գրե կը. «Ղազըս, դազըս, դազի տերն եմ, տեսակ-տե-սակ օյինների տերն եմ, էսիկ հըլը պգտիկն է, մեծը էտտեցեն քուքա»:

Ժանդարմին քափ-քըրտինք մտած ժուռ քուքան, ժուռ քուքան, չեն կըր-նա գտնի, քուքան քիրք կարող ուստին խանութն օր գենքերը տանին: Մտնին կը նես, բարև կուտան ուստին, բարևնին կառնե, կըսեն.

- Ուստա, փիր մեր թուր ու թվանքնին տուր, մենք էլլենք էրթանք: Ըշտը չըկըցանք գտնի դազի տիրոշը:

- Ի՞նչ թուր ու թվանք,- զարմացած կըսե ուստան,- ջանըմ ի՞նչ կըսեք. խոշ էրած չե՞ք տեսսե:

- Ուստա,- կըսեն,- էրեկ չէ առչի օրը քեզի մեր գենքերը պայ տվինք, քնա-ցինք, միտքդ չէ՞:

- Ախպար՛,- կըսե ուստան,- դուք յաղըշ եք ընկե. էրեկ չէ առչի օրը էս խա-նութիս մեշը ուրուշ մարթ կաշխատիր. էնոր գործը կըլլի:

- Վա՛լլա,- կըսեն,- էտ շանորթին դազի տերն է էղե, ու ծնկներուն կգայնեն: Կելլեն դուս, դռանը վրեն կաշեն օր, ի՞նչ աշեն. նույն գիրը գրել ու քընացել է:

Խայտառակությունը կերթա կըլնի քաքավորին անգաճը: Անգաճն օր կըյ-նի, էս անքամ համփերութենը կոի կը, արունը աշկերը կը գայնե, հըմը ի՞նչ պիտի էնե, էղածն էղած է, անցածն՝ անցած: Հայտարարութեն կը գայնե, թե.

- Ո՛վ դազի տեր, վե՞՞վ ես, ինչ ես օրա, դո՛ւս արի քովս, մուրաղըդ ուզե,

մուրաղըդ տամ: Թաքավորութենովս կը երթովնամ, օր քու խաթրիդ դիպչող չի՛լի:

Ղազի տերը քիչըմ կը մտածէ, կաշէ օր խելքի բան է: Դէ թաքավոր է, խելք ունի, խոսքեն դուս չի էլլէ: Պիտի ելլեն, էրթամ. կըսի ու կերթա: Կերթա թաքավորին պալատը, թամալլա կենն, կելլէ կողնիկը ու կըսէ.

- Թաքավորն ապրած կենա, ղազի տերը ես եմ:

Ըսելուն պէս թաքավորին աշվին լուս քուքա: Կելլէ էտոր ճակատը կը պաքնէ, կըսէ.

- Եփ օր ղազին տերը դու ես, հալալ է, քեզի էլ բան չկա, հեչ մի՛ վախենա, արխեին պտտէ: Հըմը խընթիրքըմ ունիմ: Գուզեմ օր էրթաս Գերմանու թաքավորին գողնաս, սաղ-սալամաթ փերես իմ քովս:

- Գլխուս վրա, կերթամ, կը փերեն,- կըսէ տղան:

Մենակ էտոր համար ինձի հարկավոր կըլլի մէ դավեմ, մէ սընդուկըմ, մէ կեչու տիկըմ, ամմեն մազեն մէ բոժոժըմ կախած:

- Շատ լավ,- կըսէ թաքավորը ու կանչէ կը ծառանուն, օր տղին ուզած բաները բիրատի տան:

Ղազի տերը քանիմ օր հանքշի կը: Թաքավորն էտոր կուտեսնէ, խըմցը-նէ, ճամփու կը թնէ: Աստված քեզ հետ, կըսէ, ու տղան կերթա:

Շատ կերթա, քիչ կերթա, Ասսուն է հայտնի, վերչապէս հասնի կը գերմանու թաքավորին հողը: Դավան կը կայնեցնէ, քիչըմ հաց-մաց կուտէ, ջուր կը խմէ, յա՛ Աստված, կըսէ, ու կերթա, հասնիկը թաքավորին քաղաքը: Հասնիկը, հըմը հեչ չի կընա իմանա, թէ ի՞նչըդ էրթա, օր մարթ չըտեսնի: Հարց ու փորց կենն, կիմանա թաքավորին պալատին տեղը, կերթա դավին մէ տեղըմ սիթար կենն, ինքնէ կերթա կաշառէ կը պալատին դարադունուն, օր իրիկու-նը իրեն թողնեն էրթա նես: Մութը կըլնի: Սիրտը կը դողա: Ճըրքընին օր կը մարին, էսիկ տիկը կառնէ թևին տակը, կերթա թաքավորին պալատին քովը, դարադունին թողնեն կը նես: Կերթա, կելլէ ուղիղ թաքավորին կառավարին քովը: Կաշէ կը օր թաքավորը մեշկին ընկել ու խըռկա կը: Տիկը կը հագնի, կերթա օտըմուն տակը կայնի կը, մէ հատըմ իրեն օր թափ կուտա ու հետնէ ֆը՛ռ՛ռ՛ կենն, թաքավորը սրտապատառ վեր կը թոնի. կաշէ կը օր ի՛նչ աշէ. մէ անճոռնի բանըմ, կայնել է, ժընկըրտասնէ կը: Մայվան դողը կըլնի կը ջի-գարը:

- Թաքավոր,- կըսէ,- ես օր կամ Գավիրել հրիշտակն եմ, էկել եմ, օր հոքիդ

առնեն: Թեզ էրա. ինչ օր պիտի ըսես՝ ըսա, օր ես կշտապիմ, ուրուշ տեղ ունիմ էրթըլու:

Թաքավորի լիզուն կառնվի: Չի կրքնա խոսի. բա՛, բա՛, բա՛ էնելով հասկըսնե կը, քը՝ Գափրել հրիշտակ ջան, էսօր ինձի խնայե, մե օրըմ ժամանակ տուր, էքվան հոքիս կուտամ: Էլլեն,- կըսե,- սապախտան խեր-խեյրաթութենըս էնեն, էտե մեռնիմ:

- Լավ,- կըսե,- մե օրըմ քեզի սրոք: Հըմը հիմիկվընեն քեզի թամբեյ կենեն, օր էքվան ու մեկալ օրը հրաման պիտի տաս, օր քու ժողովուրթըդ դուս չեյլե, չունքի դու Աստու քովը շատ ունթունական ես, քեզի պիտի սաղ-սաղ տանիմ էնոր քովը: Դուսն օր մարթ չըլլի, ըշտը անարատ դուս քուքաս, կը մտնիս շիտակ դրախտին մեչը:

- Հա՛,- կըսե գերմանու թաքավորը,- մեռնիմ գորութանըդ, Գափրել հրիշտակ:

Դազի տերը կեյլե, ուսուլով կերթա իրեն բանին:

Գերմանու թաքավորը շատ խերսըզ է էղե: Ժողովուրթին հետ էնքան գեշ է վարվե օր, բիրըտիքը էտոր մեռնիլը գուգեն էղե: Սա՛ղ խազնեստանը օսկով լցել է ու հեշ մեկիմ մե լավութենըմ չէ էրե: Ըշտը էտոր համար մե օրըմ սրոք է ուգե, օր խեր-խեյրաթութեն էնե, բալքի ժողովուրթը օհնե, հոքին դրախտըն էրթա:

Հըմը Գափրել հրիշտակը դուս կերթա քե չէ, թաքավորը կեյլե, հալավը կը հաքնի, ծառանուն ձեն կուտա, ծառանին լալա-վազիրնուն ձեն կուտան, լալա-վազիրինն դիտրի էսթուն-էնթուն, լուսանակը ու մե քարեն հրաման կուտա, խազնեն սաղ բաժնե կը աղքըտնուն: Ժողովուրթը կըսե,

- Ա՛յ ջանըմ, քե իսիկ մեր թաքավորն է՛, էսման բան չպիտի էնեք: Էս ի՞նչըդ էղավ, օր խեյրաթութեն կենե կը:

Թաքավորը էման մե խեյրաթութենըմ կենե օր, բիտտուննե գոյ կերթան: Խեյրաթութենեն էնելեն էտե էնիկ ապելեննի կուտա ժողովուրթին, օր ուրփաթ-շափաթ օրերը, հեշ մե մարթըմ թող դուս չեյլե, ում դուսը տեսսան, գլոխը կը կտռեն, ջանդակը ցցերուն վրեն կը ցգեն: Եվ վե՞վ կըրնա ապելեննեցեն դուս բան էնե, բիրըտի սրտապատառ կըլլին, մտնին կը տնեքն ու կըսեն.

- Ծո՛, վալլա, մեր թաքավորը խելքը կորուցել է:

Դռվին կը փակեն, ճրրքընին կը մարեն, քուն կըլլին: Քուն օր կըլլին, դազի տերը կեյլե, սընդուկը կառնե, դավին առաչը կըյնի, տընգ-տընգ, լոնգ-լոնգ

քուքա կը պալատին քովը: Փոստն ու սնդուկը կառնէ, կելլէ վեր, մտնի կը թաքավորին օթաղը, տիկը կը հաքնի, մէ քարեմ իրեն թափ կուտաւ և ո՛ւ ո՛ւ ո՛ւ կենն օրա, թաքավորին չումը կը չորնա:

- Թաքավոր,- կըսէ Գափրել հրիշտակը,- դէ թեզ էրա, էս ուրուշ տեղերն գործ ունիմ, պիտի էրթամ:

- Հնազանդ եմ, Գափրել հրիշտակ,- կըսէ թաքավորը...

- Թե օր հնազանդ իս,- կըսէ Գափրել հրիշտակը,- արի մտի սնդուկն օր սաղ-սաղ էրկինք հանեմ:

Թաքավորը մտնի կը սնդուկը, Գափրել հրիշտակը սնդկին դապաաղը կողպէկը ու կառնէ շալակը: Համ էլ իրեն-իրեն կը մտածէ՝ էս բռնով մընաց դրախտ մտնիլը:

Էհ, հիմի էրթանք դրախտ: Տանի կը թընէ կը դավին վրեն, կապկպէ կը ու ինքն իրեն նետնէ կը դավին վրեն: Քշէկը՝ դոնք-դոնք-դոնք, հասնի կը սարերը: Էրթած տեղն օր դավան օր շատ սար ու ձոր կիշնի, կելլէ, թաքավորը կըսէ.

- Ա՛յ, թեզ բան. էս էրկընքին մեչնե՞ դար ու փոս կա, սար ու ձոր կա, քար ու քրռա կա: Գիտն թէ էրկընքի մեչն է: Քիչմէ կերթան, բիրտան դավեն քըն-թարի կը. Գափրել հրիշտակը կըսէ.

- Անտեր դավա, թեզի ի՞նչ էղավ:

Թաքավորնա մտածէ, մտածէ ու զարմանա կը, քանի օր իրեն համար դրախտում դավա գոնէ չպիտի ըլլիր: Էտման-էտման կերթան, հասնին կը դազի տիրոջ թաքավորին հողը: Արթըղ առչկեն աշկիւրս կերթա կը.

- Թաքավորը ապռաստ կենա, չե՞ս ըսէ, թաքավոր գողցող տղեն լոնգ-լոնգ քուքա կը:

Թաքավորին խելքը գլխեն թըռնի կը, դըլպըլթին կըլնի, դեմ կերթան, մէ թասախուշտովըմ փերեն հանեն կը պալատ: Գերմանու թաքավորը իրեն-իրեն կմտածէ, կըսէ.

- Ի սե՛ր Աստու, էս դրախտին մեչնէ ուրեմն թաքավոր կա էղէ, էս ի՞նչ բան է:

Սընդուկը կիչեսնեն կը դավին կըռնրկեն, տանին կը թաքավորին պալատը: Կանչեն կը թաքավորին սինոթապետներուն, մեծամեծներուն: Թոփ օր կըլլին, թաքավոր գողցող տղեն թները վեր կը քաշէ, սընդկին բերանը կը բանա, կըսէ.

- Թաքավոր, էլ հասել ենք դրախտ, հըմը քու մեխքըղ շատ ըլլելուն համար դժոխքն էս ընկէ:

Թաքավորը վեր կենալը գիտեր, էս նըստողնին բաշլայեցին փոթկալը: Փըռթկացին ու գառաֆաթի առան, թը.

- Տեսա՞ր, լաչակ կը դրկես, թը՝ օղլուշաղ ես թաքավոր, գլոխդ կապե: Հը՞, ի՞նչ կըսես: Ա՛ն լաչակըդ,- ըսավ էս թաքավորը գերմանու թաքավորին,- կապե գլոխդ, օր սաղ-սաղ քընացիր դրախտ հասար:

Գերմանու թաքավորին լիզուն առնվավ:

Դազի տերն օր էտ քաշութենն էրավ, թաքավորը էտոր ճակատը պաքեց, իրեն թաքավորութան կեսը բաշխեց էնոր, նշանեց, կարքեց. օխտը օր, օխտը գիշեր ուրախ-գվարթ հարսնիք արին, կերան-խմեցին: Էնոնք հասան իրենց մուրադին, դուքե հասնիք ձեր մուրադին:

ԿԵՑԻ ՄԵՄ ՉԱՐԻՍ ՈՒ ՖԱԼԱԿԻՍ ԱՇԵՄ

Մե աղբատ մարթըմ կըլլի, իրենց թաքավորին մե էզիմ բեռ քառթոլ փեշ-բաշ կը տանի: Թաքավորին ծառաները էտոր օր կը տեսնին, հեռվեն ձեն կուտան.

- Ո՞ր քուքաս, ծո քուրթ հարիֆ, ու չեն թողնե, օր նես մտնի:

Հըմը թաքավորը իրեն պալատին վրայեն տեսնիկը օրա, հրաման կուտա, օր նես թողնեն: Քուրթն էլ էզով-բեռով նես կը մտնի, բարև կուտա, բարև կառնե, կըսե.

- Թաքավորն ապռաստ կենա, քեզի փեշքաշ քառթոլ եմ փերե:

- Շնորակալ եմ,- կըսե թաքավորը,- շատ սաղ ըլլիս:

Էտև շատ խորաթա կենեն, հարց ու փորց կենեն, ու թաքավորը կըսե.

- Քուրթ ախպար, հիմի ըսա, թը՝ ի՞նչ տամ քեզի, օր օծար ըլլիս:

- Թաքավորն ապռաստ կենա,- կըսե քուրթը,- մե էզիմ բեռ էլ դու օսկի տուր, էրթամ:

- Քուրթ,- կըսե թաքավորը,- էտիկ շատ էղավ, մե քիչըմ իչի:

- Մե խորջինըմ տուր,- կըսե,- էլլեմ, էրթամ:

- Էլի շատ է,- քուրթ, կըսե թաքավորը,- մե քիչմա իչի:

- Է՛, օր շատ է, թաքավորըս ապռաստ կենա,- փիթ ինձի, նորեն կըսե քուրթը,- մե ըռուդըմ տուր, ելլեմ էրթամ:

- Էտ էլ է շատ, ա՛յ քուրթ,- կըսե թաքավորն ու կառաչարկե,- արի քեզի մե խարաբեմ տամ, քընա տընով տեղով ապրե:

Քուրթը դիշիմմիշ կըլլի, դիշիմմիշ կըլլի ու կըսե.

- Լա՛վ, թուխտը գրե՛:

Թաքավորը քթին տակը իրան-իրան կը խնդա, թուխտը կը գրե, կուտա ձեռքը, կըսե.

- Դե, քընա, ապռե:

Քուրթն օր թուխտը կառնե կերթա, վազիրը մեա կը մտնի ու կըսե.

- Թաքավոր, վա՛լա, դու խելառ ես:

Թաքավորը կը հարցնե, թե՝ ինչո՞ւ, վազիր, ինչի եմ խելառ:

- Ջանըմ,- կըսե վազիրը,- մեզի թողած, անխելք քուրթ հայվընին խարա-
բա կուտաս:

- Վազիր,- կըսե,- ոչ ես եմ խելառ, ոչ էլ քուրթն է անխելք:

- Վա՛լա,- կըսե,- երկուստե խելառ եք ու կըսկըսեն վիճելը:

- Եփ օր էտման է,- կըսե թաքավորը,- արի ես ու դու մե քասըմ քըռնենք:

- Բռնենք,- կըսե վազիրը:

- Պայմանը էս է,- կըսե թաքավորը,- թակար դու քրթին ձեռնեն իմ տված
թուխտըս ետ առա՛ր, հախ Ասված, ես էլ եմ խելառ, քուրթն էլ:

Վազիրին հերար կելլե, վեր կը կենա, հաքնի, կապե կը, գենքը վրեն կա-
խեկը ու խուրջինըմ օսկի ձիուն քարքը կառնե, կըյնի ճամփա: Թաքավորը
ղիրքինը աշկին կը թնե ու սեյր կենե պալատին վրայեն, թը տեսնի վազիրն
ի՞նչ պիտի էնե: Տեսնիկը օր վազիրը հասավ քրթին: Վազիրն օր կը հասնի
քրթին, կըսե՝ բարո՛վ քիրվա:

- Ասու բարի՛ն, բարով էկար,- կըսե քուրթը:

Խոշ-բեշ օր կենեն, վազիրը կըսե.

- Քիրվո՛, արի էտ քու խարաքին թուխտը տուր ինձի, ես քեզի մե խուրջի-
նըմ օսկի տամ, քընա ապռե:

Քուրթը օ՛ սահաթ գլխու կըյնի, օր իսիկ իրեն գլխին օյին պիտի խաղա:
Կըսե.

- Ինչի՞ չէ: Չիեղ իչի, ես մե հատըմ իմ չարխ ու ֆալակիս աշեմ, տեսնիմ՝
ի՞նչ կըսե, էտս տամ:

Վազիրը ձիյեն կիշնի: Թաքավորը հեռվեն տեսնի կը. քուրթը, կըրնկին
վրեն իրեք անքամ դառնալեն ետև, կըսե.

- Վազիրը սաղ ըլլի, չարխ ու ֆալակս ըսավ, թը՝ թող վազիրը իրեն հալա-
վը հանե, քեզի տա, դուն էլ քու հալավըղ հանե, իրեն տու, օր իրավունք տամ
թուխտը տալու: Վազիրը նագով-տուգով հանե կը հալավը, կուտա քըրթին,

Էնորեն կառնե կը իրեն հալալը, դառնա կը քուրթ: Քուրթը վազիրին հալալը կը հաքնի, սիլայը կը կապե, դառնա, կըսե.

- Վազիր, հըլը յավաշ, մենա չարիս ու ֆալակիս աշեմ՝ տեսնիմ ի՞նչ կըսե: Վազիրը համաձայնի կը: Քուրթը կըրնկին վրեն իրեք անքամ կը ֆռա ու կըսե.

- Վազիրը սաղ ըլլի, չարիս ու ֆալակս ըսավ՝ թող վազիրը ձին տա քեզի, մե անքամըմ հեծի, քնա ու արի, աշենք՝ ի՞նչ կըլլի:

Վազիրը ձին կուտա քրթին: Քուրթը ձին կը հեզնի, մե հատըմ կերթա ու քուքա, կիշնի:

- Դե տուր թուխտը,- կըսե վազիրը:

- Չէ՛, կըսե. խաղը իրեք անքամ կըլլի: Յավաշ մեմ էլի աշեմ չարիս ու ֆալակիս, տեսնիմ՝ ի՞նչ կըսե:

Քիրվոն կըրնկին վրեն իրեք անքամ ֆռալեն էտե կըսե.

- Վազիրը սաղ ըլլի, չարիս ու ֆալակն ըսավ՝ ձին մենե հեծի, խուրջինը թարքը կապե, մե հատմե քընա ու արի, էտե թուխտը տուր:

Վազիրը էլի համաձայնավ: Հըմը վախը սիրտն առավ: Քուրթը ձին հեծավ, սիլայը կապեց, խուրջինը ձիուն թարքն առավ, մաթռաղը քաշեց մե քարեմ առաչ քընաց, ետ էկավ ու ըսավ.

- Վազիր, շընորակալ եմ, մնաս բարով, ես հիմի իսկական խարաբին տեր դառցա: Էս ըսելն ու ձիուն հա՛յ տալ, էրթալը մեկ էղավ: Վազիրը ծնկին զարկեց, օտքին զարկեց, ուշ էր: Քուրթը մանգիլն առավ:

Թաքավորը էս բաները բիտտուն տեսաավ: Ծառաներուն ըսավ.

- Քուրթը վազիրին չըփլըղցուց, հալալ ու ձի տարեք, թե չէ հերսեն կը տրաքի:

Հալալը տարան, վազիրն էկավ: Թաքավորը ըսավ.

- Քուրթը քեզնենա, ինձենա խելոք է: Մեկ էլ էտման խալթ չենես:

ՀԱՎՔԵՐՈՒՆ ԹԱՔԱՎՈՐԸ

Հավքերուն թաքավորը կըսե թը՝ մեմ էրթամ աշխարը պըտըտիմ, քամ: Կելլե կերթա, պըտըտի կը ու հասնի կը մե թաքավորին պալատ: Կաշե օր լավ-լավ ծառեր, լավ-լավ բաղչաներ, լավ-լավ սարայներ ունի: Քաղաքը պըտըտելու վախտը տեսնի կը, օր էրկու-երկու, իրեք-իրեք հարկանի տներ կան, օսկեջրած պալկոններ կան, մե խոսքով, շատ հարուստ քաղաք է էղե էտ թաքավորին քաղաքը:

Էս թռչուններուն թաքավորը պըտըտելեն վերչը կերթա կայնի կը թաքավորին բաղչին ծառին վրեն: Թաքավորին իմաց կուտան, թե մե մեծ, ըռունդ հավքըմ էկել բաղչիդ ծառին է թառն: Թաքավորը տեսնի կը ու հրաման կուտա, թե էտ հավքը մեզի միսըվիր է էկե, պետք է գոմեշ մորթել, բաղչան թընել, օր իշնի, ուտե, էլլե քընի: Թաքավորին հրամանը մեկեն կատարեն կը: Հավքը անոթի կըլլի էղե: Կիշնի կուտե, կելլե քընիկը էղե: Մե խեյլի վախտըմ օր կապռի, կաշեկը օր գոմշին միսը պարպի կը, մըտքին մեշ թաքավորեն ու էտ էրկըրեն շնորակալ կըլլի, էրկրպաքութեն կուտա ու կերթա իրեն էրկիրը:

Կանսնին մե խեյլըմ տարեստան: Էս հավքը կէխտյարնա, կըսե.

- Քանի օտքե-ձեռքե չեմ ընկե, էլլեմ մեմ էրթամ էլի պըտըտիմ, տեսնիմ թը՝ էն թաքավորն ու իրեն էրկիրըմ ի՛նչ էղան, ի՛նչ չէղան:

Կերթա՛, հասնիկը էտ քաղաքը, տեսնի կը օր քաղքին տները պգտըկցել են, օսկեջրած պալկոնները դառցել են էրկըթե պալկոն, թաքավորի տունն էլ առաչվանը չէ: Դու միսե, առաչվան թաքավորը մեռած կըլլի, իրեն սիւսիլեցեն նոր թաքավոր կայնած կըլլի էղե: Էտ թագա թաքավորն օր էս հավքին կը տեսնի, խորուրթ կընստի լալա-վագիրներուն հետ, որոշեն կը, օր մե ուլըմ մորթեն, տան, ուտե, էրթա: Ուլը կը մորթեն, թընեն կը բաղչեն: Հավքը քանիմ օրվա մեշ վերչասնե կը ու էլի շնորակալ կըլլի, կերթա իրեն էրկիրը:

Վրա քուրան էլի խեյլըմ տարեստան: Հավքերուն թաքավորը համարյա թը օտքե-ձեռքե կըլլնիկը: Մտքեն էլի կանսնի, օր մեմե էրթա, պըտըտի, իրեն ծանոթ էրկիրը տեսնի, դառնա հետ քա: Կերթա, շատ օր կը պըտըտի, թաքավորի քաղքին տեղը անջաղ կը գոմի: Կաշե կը, օր թաքավորին պալատեն հեշ բան չէ մնացե, մարթիքը գետընվոր տներուն մեչը կապռին էղե: Իսոնք կերթան թաքավորին իմաց կուտան, թը՝ թաքավորն ապռաստ մընա, բաղիդ մեշ մե հավքըմ է իչե: Թաքավորը կըսե թը՝ չե՞ք կըրնա գայնե: Կըսեն՝ կըրնանք: Կելլեն էս պիճիլի-պիճիլի մարթիք նետ-աղեղներով վագեն կը օր գայնեն: Հավքը օ՛ սահաթ գըլխու կըլլնի ու կըսե.

- Ծո՛, էսոնք ինձի պիտի սըպանեն, նալլաթ ըլլի իրենց էրկիրն էլ, իրենց միսն էլ, թաքավորն էլ ու, էխտյար թներուն գոռ տալով, անջաղ ձեռվըներեն փախչի կը:

ԱՍՏՎԱԾ ՕՐ ՉԸՏԱ, ՄԱՏՄՈՒՂՆ Ի՞ՆՉ ԷՆԵ

Կըլլի, չիլլի, մե շա՛տ ախկատ մարթըմ կըլլի: Էսիկ օր ժողվորթ կենն էդե, ուրդից օր կանանի դառնա կը, ճվա կը՝ Մահմո՛ւղ, Մահմո՛ւղ:

Դու մի՛սե, Մահմուղ էտ երկըրին թաքավորին անունն է էդե: Էս ախկատը մե քանիմ վախտ էլ թաքավորին դռնեն կանանիկը օրա, Մահմո՛ւղ, Մահմո՛ւղ ըսելեն կերթա: Թաքավորը աքոշկեցեն դուս կաշե, օղորմութեն կուտա, ճամփեկը էդե:

Էտ ախկատը ունեցել է մե դըրկիցըմ: Էս դըրկիցը իրեն-իրեն ըսել է.

- Յավաշ հըլը մեմ եսե՛րթամ մեր ախկըտին հետ պըտըտիմ, էրթամ թաքավորին դռնեն անսնիմ: Էտ ախկատը թող կանչե՛ Մահմուղ, ես է կանչեմ՝ Մահբուր: Աշենք թաքավորը էնոր ի՛նչ կուտա, ինձի ի՛նչ կուտա:

Էքսի օրը էտ ախկըտին հետ ընկեր կըլլի, կերթան մուրալու: Ախկատը կը ճվա Մահմո՛ւղ, դըրկիցը՝ Մահբուր: Թաքավորը աքոշկեցեն դուս կաշե, զարմանա կը: Կանչե կը Էրկուսինե: Թաքավորը Էրկու դազ բոնել կուտա. մեկը մորթե կը, փորը կը բանա, օսկի կը լըլե, մեկնե չի մորթե: Մորթած դազը կուտա Մահմո՛ւղ ճվացողին, սաղ դազնե կուտա Մահբուր ճվացողին: Կուտա, ճամփու կը թնե: Էտնք օր դազերը կառնեն դուս կելլեն, աղքատը կաշե մորթած դազին, գլոխը կը փարտե: Դըրկիցն օր կը տեսնի ախկըտի գլոխ փարտելը, կըսե.

- Ինչի՞ կը փարտես գլոխըդ:

- Ի՞նչ էնեմ օր չըփարտեմ,- կըսե ախկատը,- թաքավորը սաղ դազը տվեց քեզի, մորթածը՝ ինձի: Գոնյա սաղ դազն օր ինձի տար, եսա տանեի քանիմ կափեկի ծախեի, տան համար հաց կառնեի:

Դըրկիցը կը խղճա, վերցընե սաղ դազը կուտա ախկըտին, մորթածը կառնե տանի կը տուն: Տուն օր կը տանի, փետել կուտա, դազի փորը բանալ կուտա, տեսնի կը օր, օհո՛, թաքավորը էտոր փորը լիքը օսկի է լըցե: Հըլը աշե,- կըսե դըրկիցը ինքն իրեն,- ախկատը թաքավորին անունը կուտար տեյի, ըշտը էնոր օսկի է տվե, ես օր Աստծուն անունը կուտայի, դարտակ դազը:

Արթըղ մեխկը կուտա ախկըտին, կըսե.

- Աստված օր չըտա, Մահմուղն ի՞նչ էնե:

Կանանի մե օրըմ, Էրկուս, ախկատը դազը տանի կը բազար, ծախե կը մե քանիմ փարով, քուրա կը տուն: Էքսի օրը մորեն կելլե կերթա մուրալու: Մահմուղ, Մահմուղ թաքավորին դռնեն ճվալեն օր կանանի, թաքավորը մաթ կը մնա, թը՝ էս ի՞նչ օյին է: Էնքան օսկի տվի, էլ կը մուրա: Կանչե կը նեա, կըսե.

- Այ՛ մարթ, ես քեզի մորթած դագ տվի, դու ի՞նչ էրիր:

Ախկատը եղելութենը կը պատմե: Թաքավորը մատը կխածե. Աստված օր չըտա, Մահմուդն ի՞նչ էնե: Բայց թաքավորը նորեն օսկի կուտա, կըսե՝ քընա ապրե:



ՐՈՒՅՑՆԵՐ
ԼՈՒԿՆԵՐ
ԵՎ
ԶՎԱՐՋԱԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ



ՀԱԼԱԼ ՈՒ ՀԱՐԱՄ ՄԵՐՄԵՐԸ

Մարթուն մեկը աշխարհին ի՞նչ բանի օր ձեռք կուտա, անաչողության կը հանդիպի: Իշքան օր կաշխատի, ի՞նչ օր կենե, չի կըրնա հարըստանա:

Մե օրըմե մե բարի մարթունքովը կերթա, կըսե թը.

- Ի՞նչըդ էնեմ, օր ձեռքըս կուշտ փորիս թընեմ: Էս մարթը վերցընե կըսե.

- Հըրը փորցի խաթրու վերու մե հատըմ հալալ, մե հատմե հարամ սերմ, ցանե: Թե հալալ սերմը բուսնա՞վ, զաթի թընա հալալ ճամփով, կը հարըստանաս, թե օր հարամ սերմը բուսնա՞վ, զաթի կերթաս սարերը, դառնաս կը հարամի, էն վախտը կապոյիս:

Էս խեղճ մարթը կերթա, ըսածին պես ցանե կը հալալ ու հարամ սերմերը, կաշեկը օր հարամին կը բուսնի, հալալինը չէ: Կերթա խրատ տըփողինքովը.

- Էհ՛,- կըսե խրատ տփողը,- օր հարամը բուսնավ, դու պիտի էրթաս հարամության: Հըմը հարամության էրթած վախտըդ էլ խիղճըդ ձեռքիդ պիտի պայես:

Էս մարթը կեղևե կերթա կը տուն, զենքը կառնե ու կընկնիկը սարերը: Սարերն օր կընկնի, լռաստ քուրա սարին քառսուն հարամեսնուն, դառնա կը ընկեր:

Էտոնք ամեն օր մե վաճառականիմ կը բռնեն, թալան կենեն ու իրենե կը սըպանեն: Թանկած ապրանքը օրական մեկը կառնե կը էդե: Վե՛վ օր պիտի առնե, էնիկ պիտի սըպանե էդե վաճառականին:

Էտ քառսուն հարամեսնուն բաժին կը հասնի, մնակը մենմակ էս նոր ընկերը:

Պըտըտած վախտերը մե խորունկ ձորիմ մե՛չ լռաստ քուրա էտոր ղըսմաթ ընկած վաճառականը. դավեն շատըմ բառցած: Էտոր կը բռնեն, ապրանքը ձեռքեն կառնեն, իրենա կուտան թագա հարամուն, կըսեն.

- Տա՛ր, դիա իտոր սըպանե՛, արնոտ շապիքն էլ փեր, օր ապրանքը տանիս քեզի: Էսիկ վաճառականին կառնե կերթա, օր սըպանե: Դամփեն ինքն իրեն կը մտածե, թը ի՞նչըդ կըլլի օր սըպանեմ էս անմեղ մարթուն, ի՞նչըդ էս անմեղ մարթուն արունքը մտնիմ:

Մտածելու վախտը վաճառականը կըսե՝ ի՞նչ կը մտածես, այ մարթ: Կըսե, հըպը ի՞նչ էնեմ, քեզի տանիմ կը, օր սըպանեմ, արնոտ շապիքըդ տանեմ, հըմը խեղքըս բան չի կտռե:

- Օր էտքան խղճով մարթ էս,- կըսե վաճառականը,- արի ինձի բաց թող, այսաներեն հավքըմ կը բռնենք, շապիկըս էտոր արնով կարընտենք, տար

ըսա, օր սըպանեցի, էկա:

Հարամուն սիրտը մե անքամըմ խիղճը թոփ էր էղե. բիրտան միտքը ընկավ իրեն խրատ տվողին խոսքերը, թը հարամութենա օր կենես, դու էլի խիղճըդ ձեռքդ պայե:

Այդաներեն մե հավքըմ կը բռնեն, արունը քսեն կը վաճառականին շապքին, հարամին կերթա ընկերտանցը: Բայց վաճառականը ոտքը կախ կը ցըգե ու ձեն կուտա էս մարթուն, կըսե.

- Դու օր իմ ջանիս չըղիպար, դու օր իմ արունըս գնեցիր, արի փալի ես էլ քու արունըդ գնեմ: Կերթաս օրա ընկերտանցըդ քովը, բանաք կը իմ շեյ-շեյ-բաթըս, էնոր միչեն մե ճերմակ լաչակով կապոցըմ դուս կելլե. էտ կապոցին մեչը մե գաթամ կա, հալվա կա և ուրուշ բաներ էլ կան: Էտոնք բիտտունը թունած են: Դու հեչ մեկին ձեռք չես տա, թող էնոնք ուտեն, դու ուրուշ բանովըմ օյալամիշ էղի, մի ուտե: Դու արժանի ես, օր սաղ-սալամաթ մնաս, ապրիս:

Հարամին կերթա, կաշե կը օր ընկերտանքը վաճառականին շեյ-շեյբաթին չորս թարաֆը նստել, խորաթա կենեն կը: Զովերնին օր կը հասնի, բանան կը բոխչեստանը, տեսնին կը օր ի՛նչ ըսես կա: Ըշտը սարերի սոված մարթ, վըրա կընկնին, կուտեն կը, ինքնե գուլպա-չարխընուն հետ օյալամիշ կըլլի, բանիմա ձեռք չի տա: Քիչըմ օր կանանի, կաշե օր բիտտունին աշվին չաթալամիշ կըլլին: Մե քիչըմ էտևա բիտտունը կը ճողին: Էս մարթը կառնե էղած-չեղածն ու կերթա տուն: Տուն օր կերթա, վաճառականը ճամփին լռաստ քուրա: Սաղ ապրանքը իրար հետ հալալ կը կիսեն: Էտ մարթը վաճառականին ճամփու կը թընե ու էնոր սայեցովը հարուստ մարթ կը դառնա ու խիղճը չկորցրած էլ իր կյանքը կապրի:

Ասոված էտ մարթուն երկար կյանք տա:

ԷՏ ԷԼ ՉԻ ՄՆԱ

Ժամանակոց մե մարթըմ կըլլի, ձիով ճամփա էրթըցած վախտը տեսնիկը օր լռաշպարըմ արտ կը քշե: Լծել է մե եզըմ ու մե մարթըմ: Էս մարթը մաթ կը մնա, թը՝ ի՛նչըդ կըլլի օր մարթուն հարօր լծեն: Կերթա կը քովը:

- Բարի աչողում, այ մարթ,- կըսե:

- Աստըծու բարի, հազար բարի էկար,- կըպատասխանե:

- Ամոթ չըլլի հանցընելը,- կըսե էս անցվորը,- էս ինչի՞ ես մարթուն եզի հետ հարօր լծե:

- Ի՞նչ էնեմ,- բացատրեց արտ քշողը,- մե եզըս սատկավ, ընկեր գըտնել չըկըրցա, եզինա ընկեր գնելու փարա չունիմ: Քընացի քաղքին խափանը, տեսա օր մեկըմ էս մարթուն աժան ծախեր կը, առա, փերի, եզիս հետ լծեմ կը:

- Է՛, ըսավ, եզն աժե քառսընըհինգ մանեթ: Ահան քեզի էտքան փարա, քընա քաղաք, խափանեն մե եզըմ առ, էս մարթուն թող, թող էրթա: Հանեց փարեն տվեց, մարթուն բաց թողեց ու ինքը ձին հեծավ, քընաց: Խայլըմ քընացել էր, մեմն էս լծվող մարթը ետ դառցավ, բռնեց խազեինին, թըրեց օտվընուն տակը, փարեն գոռով հանեց ջեբեն ու վազզեց ձիավորին էտտին: Եփ օր հասսավ, ըսավ՝ կայնե, ախպեր, կայնե:

Մարթը կայնավ, հարցուց՝ ի՞նչ կա:

- Բան չըկա,- ըսավ լծվող մարթը,- ես գուզեմ, օր դու էս փարեղ ետ առնես, եսն լծվիմ հարօրին, չունքի էտ մարթուն ճանկեն պրծնիլ չեմ կըրնա:

- Ա՛յ մարթ,- ըսավ,- ես քեզի ազատեցի, օր պրծընիս, դու ի՞նչ կը մտածես:

- Քընա,- ըսավ,- էնիկ ինձի թող լծե. էտիկ էտման չի՛մնա: Ձիավորը փարեն ետ առավ, մտածելով քընաց:

- Ի՞նչըղ քե՛ էտիկ էտման չի մնա:

Անցավ քանիմ տարի: Էս մարթը ձի հեծած էլի կանցներ մարթ լծողի գեղին քովեն: Մտքովն անցավ էրթալ հետաքըրքըրվիլ, քե ի՞նչըղ էղավ էտոնց բանը: Հարց ու փորց էնելեն էտ մարթուն տունը գտավ: Տեսավ օր խազեինը չկա, հըմը լծվողը կա: Իտոնք իրար ճանչեցին: Ձիավորը հարցուց՝ ո՞ւր է խազեինը:

- Խազեինըս մեռավ,- ըսավ լծվողը,- ես առա էնոր կընկանը, տուննե մնաց ինձի: Հիմի տեսար օր էն էլ չմնաց: Էս մարթը զարմացավ, ըսավ.

- Լա՛վ բան է էղե, լծվելեն պրծար, կընկանն ու մալին էլ տեր էղար:

- Էս էլ չի մնա,- ըսավ էս մարթն ու միսըվիրին ճամփեց:

Ճամփեն էրթըցած վախտը էս մարթը ինքն իրեն կուտար-կառներ, կուտար-կառներ, քե՛ հըրը աշխըրին բանին աշեցեթ. վախտ կար, օր էս մարթը լծկան էր, էտն դառցավ խազեինին կընկա տերը: Հիմիա կըսե՛ էտ էլ չի մընա:

Անցավ էլի քանիմ տարի: Էս մարթը նորեն հեծավ ձին, էլավ քընաց ծանոթին տեսության: Տուն օր հասսավ, իմացավ, օր էն էլ է մեռել: Տեղնուտեղը նստավ, մտածեց ու ըսավ.

- Դորթ օր էն էլ չըմնաց:

Գեղացոնց հարցուց՝ ուրտեղ է քաղված էտ մարթը: Գյուղացիք տարան

գերեզմանոցը, ցուց տվեցին շիրմաքարը: Վարավիրտով աշեց օր քարին վրեն գրած է՝ Էս էլ չի մնա:

- Վա՛յ քու տունըդ շինվի, էստից էտն էլ ի՞նչ է մնացել, օր էտ էլ չըմնա:

Ջիավորը քշեց, քընաց տուն: Շա՛տ ու շա՛տ տարիներ էլի՛ անցան: Էս մարթը ենքան էխտյարցավ, օր դագընըկով անջաղ քելեր կը: Մտածեց, մտքովն անցավ, ըսավ, օր պիտի էրթա էն մարթու գերեզմանին տեսութան: Ու ձին հեծավ, քընաց: Քընաց ի՞նչ տեսավ. սաղ գերեզմանին գետնին են հավասարվել: Հարցուց, թե՛ ո՞ր է էսինչ մարթու քարը:

- Է՛,- ըսին,- ժամանակ առաջ մե ուժեղ սելավըմ էլա՛վ, բիտտուն սրփեց տարավ:

- Էնտի՛օղորմած հոքին քարին գրել էր տվե՛ Էս էլ չի մնա...

ԱՏԱՆՔ ՕՐ ՉԸԼԻՒՐ, ԱՍԱՆՔԱ ՉԷՐ ԸԼԻՒ

Մե շալ գործողըմ շատ ըռունդ կընիկըմ կունենա, օր ըսեր արեգակ մի էլլե, էս պիտի էլլեն: Հըմը ինչ կենես օր, օրե կաշխատին, անջաղ օրե կուտեն էդե:

Գեղն օր քեֆ կունենա, աս ըռունդ կընիկը թեզըմ կերթա, օղին օջղին քովը կը նստի: Մեմե կաշեն օր ուզբաշուն կընիկն էկավ: Ըսին.

- Ըխչի՛, քիչըմ ցած իչի, օր անիկ նստի:

Մեմե կաշեն օր մեկալ մեծին կընիկը էկավ: Էլի ըսին.

- Ըդչի՛, քիչըմ ցած իչի, օր անիկա նստի:

Մե խոսքով, ասանկա ցած կիչըսենն իրիսկընկա, հարստի ու մեկալներու համար, ու էս ըռունդ կընիկը կաշե օր հասսել է օղին օտքը: Շատ կառնըվի, շատ դարդ կենե, կուտը կուտե, էրկինը կելլե, թը հըլը բանի աշե, էս ըլլիմ շալ գործողին ըռունդ կընիկը, պատիվը տան ուրուշներուն: Մե օրմա կըսե.

- Քա մա՛րթ, էս ալ քեզի կընկտութեն չեմ էնա: Ես քեզի պիտի թողնեմ, էր-թամ գլխուս ճարին աշեն:

- Ա՛յ կընիկ,- ըսավ,- դու խո չըխելըռա՞ր, իսի մեր էրեխաները, տուն, տե-ղը ի՞նչըդ պիտի կառավարեն քեզենն էտն:

- Ալ չեմ դիմանա,- ըսավ կընիկը,- Եփ օր էս իսի ըռընդութենովըս օղին մեչ տեղ չունիմ, էս գեղը մնալըս ինձի հարամ է:

- Ջանըմ,- ըսավ մարթը,- ատանկ բան չի՛լի, խելքդ գլոխդ փեր:

- ՉԷ՛ ու չԷ՛,- համառեց կընիկը,- կամ էս պիտի աս գեղեն հեռենամ, կամ տնով-տեղով պիտի էլլենք, թարաֆըմ էրթանք:

Աս մարթուն իլլաճը կըռալ: Էլան, շալին հորը քակեցին, իրար կապեցին, քոչ ու քարվանը շալկեցին ու ընկան ճամփա: Կերթան, կերթան, շատ կերթան, թե քիչ, մըտնին կը մե թուրքիմ գեղ: Կաշեն օր մոլլեն էրթիքը կայնե, իրենց կաշե ու հարցընե կը.

- Ի՞նչ մարթ եք, ո՞ր կերթաք:

- Հըբը,- կըսեն,- ասանք, ասանք. կերթանք օր մե լավ տեղում աշխատինք, ապրինք: - Ծո՛,- կըսե,- ըշտը եսա շալ գործող, բուրթ մանող ժուռ քուքայի: Ինձենա լավ մարթ: Էկեք իմ տունըս, ձեզի տուն-տեղ էնեմ, բուրթ տամ, մանեք, գործեք, ապրեք: Ալ ո՞ր պիտի էրթաք:

Աս շալ գործողը համաձայնի կը ու մտնին կը տուն: Մոլլեն խոռնց տուն կուտա, տեղ կուտա ու բարդըններով բուրթը ցուց կուտա: Ասոնք շալին հորը շինեն կը ու կըսկըսեն աշխատիլը:

Կանսնի մե վախտըմ: Աս մարթը կաշե օր, ի՛նչ աշե. մոլլեն իրա կընկանը զավթել է: Շատ կը մտածե: Մտածմունքին մեչ ինքը իրեն խոսիկը ու շալ կը գործե: Սանդըռ առաչ կը հրե ու կըսե.

- Ես իմ ձեռքովըս էրա, ես իմ ձեռքովըս էրա...

Ու նորեն գործե կը: Բիտտուն զարմանան կը, թը՝ չըլլի՞ մարթը խելքը թըռուցել է: Մոլլին կընիկը բուքա, հարցընե կը.

- Ուստա, ատ քեզ ի՞նչ է պատայե, օր սանդըռ առաչ տանիս, կըսես՝ ես իմ ձեռքովըս էրա, ետ կը փերես, կըսես՝ ես իմ ձեռքովըս էրա...

Էս խեղճ մարթը մոլլին կընկանը քովը սիրտը կը բանա ու կըսե եղելութենը: Մոլլին կընիկը օ՛սահաթ կըսե.

- Ուստա՛, եփ օր ատանք է, հայդե, դունա ինձի՛ արի:

Մարթը իրիկունը կերթա մոլլին կընկանը ծոցը: Էտտից էտե շալ գործողը սանդըռ առաջ կը փերե ու ետ կը տանի կըսե.

- Ատանք օր չըլլիր, ասանքա չէր ըլլի,

Ատանք օր չըլլիր, ասանք ա չէր ըլլի:

Մոլլեն այս անքամ քիչըմ զարմանա կը, հըմը բան չի հասկընա:

ԻՄԱՍՏՈՒՆ ՍՈՂՈՄՈՆՆ ՈՒ ՔՈՈ ԲՈՒԲԲՈՒՆ

Իմաստուն Սողոմոնն, օր իրա գիտութենովը աշխարքը հրատարակվավ, մե կընիկըմ առավ, մտավ աշխար: Կընիկն առավ, աշխար մըտավ, հըմը էլի իմաստուն մնաց:

Մե օրըմ իմաստուն Սողոմոնը քընաց պտըտտավ-պտըտտավ, դառցավ տուն օր էկավ, կընիկը մոթընին կախել էր: Մարթը հարցուց.

- Կընիկ, էսօր քեզի ի՞նչ է էղե: (լռութուն): Մեմե հարցուց՝ Կընիկ, ինչի՞ ձեն չես հանե:

- Ի՞նչ ձեն հանեմ,- նեղեցած ըսավ կինը,- դու ըլլիս աշխրբի իմաստունը, դու ունենաս աշխրբիս բուսերուն լեզուն, հավքերուն հետ խորաթա էնես, եսե էսման նստիմ խարապա տներուն մեչը ու հայվընի պես մնամ:

- Է՛, ի՞նչ գուգես,- ըսավ իմաստուն Սողոմոնը, ի՞նչըդ տուն ըլլի օր, դու ուրախ ըլլիս:

- Ես գուգեմ,- ըսավ,- օր դու աշխրբին հավքերուն օսկըռներովը մե պալա-տըմ շինես, բըմբուլներովը վրեն ծածկես, օր եսե մեչը ֆըռֆըռամ, ըսեն՝ ա՛յ, իսկական Սողոմոն իմաստունին կընիկն է:

Իմաստուն Սողոմոնին ամռայը բռնեց, քը՝ էս կընիկն ի՞նչ գլխեն դուս բաներ կը մտածե:

Վախտըմ օր անցավ, կընիկն էլի սկսեց զայլեն տանիլ: Իմաստուն Սողոմոնն էլավ, քընաց սարը, կանչեց բիտտուն հավքերուն: Էնիկ սարին գլոխը մե շատ մեծ տունըմ էր շինե, ուրտեղ օր թոփ կըլլեին աշխրբին հավքերը: Իմաստուն Սողոմոնին հետ խորաթա կենեին: Եփ օր հավքերուն էտտեղ կանչեց, թոփ էղան աշխրբի հավքերը էրամ-էրամով, սկըսեցին իրար հետ խոսելը: Հըմը քոռ բուբբուն հըլը չըկար: Շատ օր խոսան աշխրբի մասին, մեմե աշեցին օր ո՛ւշուրեկ քոռ բուբբուր իրեն երամովը էկավ, այման հեռուն իչավ: Իմաստուն Սողոմոնն ըսավ.

- Ծո քո՞ն բուբբու, դու ինչի՞ ուշացար:

- Եսսիմ,- ըսավ,- մտածեի կը՝ թե ինչի՞ համար ես կանչե:

- Ես ձեզի կանչել եմ, օր ձեր օսկըռներով ու բըմբուլներովը կընկանըս համար մե պալատըմ շինեմ,- ըսավ իմաստունը:

Էտիկ օր ըսավ, հավքերը ջուրը քաշվան: Քոռ բուբբուն առաչ էկավ, ձեն ուզեց ու ըսավ.

- Իմաստուն Սողոմոն, ես քեզի իրեք հատ հարց պիտի տամ, թե օր դու

կըրցար պատասխանել, զաթի քու ուզածդ կենես, թե օր չէ՝ հավքերուն պիտի վեր վարես:

Համաձայն էդան: Տուր քու հարցերը, ըսավ.

- Իստից վերն է ծանդը,- քո բուբբուն ձեռքը թրեց բկին,- թը՝ ցածը:

- Իհարկե, բկից ցածն է ծանդը,- ըսավ Սողոմոն իմաստունը:

- Չէ՛,- ըսավ քո բուբբուն,- ահան դու սխալվար: Մարթուն գլխն է ծանդը, չունքի էնիկ կը պըտըտեցնե իրեն:

Սողոմոն իմաստունը սքլավ ու ըսավ՝ լա՛վ, մեկել հարցըդ տուր աշեմ: Բոռ բուբբուն հարցրեց.

- Աշխրին էրեսը ծնվողնին են շա՞տ, թը՞ մեռնողնին:

- Իհարկե ծընվողնին են շատ,- ըսավ իմաստունը,- չունքի հազարը կը մեռնի, հազար ու մեկը կը ծնվի:

- Չէ՛,- ըսավ քո բուբբուն,- առաջ էտման էր, հըմը էսօրվընեն փոխվել է էտ բանը, չունքի վե՛կ օր խիղճը կորուց, էնիկ մեռելնուն կը խառնըվի, կըլլի հավասար:

Իմաստուն Սողոմոնը էս խոսքից չասկըցավ օրա, քո բուբբուն պարզեց ըսածը. ա՛յ, օրինակի համար, դու էսօր խիղճ չունիս. կընկանդ համար պիտի մտնիս էս սաղ աշխրի հավքերուն արունքը:

Իմաստուն Սողոմոնը էլի՛ սքլավ: Բուբբուն մեկել հարցը տվեց.

- Իմաստուն Սողոմոնը սաղ ըլլի, կըրնա՞ս ըսե աշխրին էրեսը կընիկ-մարթն է շատ, թը՝ էրիկմարթը:

- Ջուխտ են,- ըսավ իմաստուն Սողոմոնը:

- Չէ՛,- ըսավ քո բուբբուն: Դու հախտըվար:

- Ինչի՞ հախտըվա,- ըսավ իմաստուն Սողոմոնը ու հերար էլավ: Չէ՞ օր Ասված Աթամին ու Էվային ջուխտ ըստեղծեց, մինչի օրըս էլ էման կերթան արն ու էքը:

Չէ՛,- ըսավ քո բուբբուն: Հիմի օր մե տղամարթըմ իրան կընկանը խոսքին անգամ էնելով աշխրին մեչը ավուզարը ցըգե, էնիկ կընիկմարթ կը համարվի:

Ըսավ քո բուբբուն ու քաշվավ քանար:

- Իմաստուն Սողոմոնը օ՛սահաթ վրեն առավ:

Ձեռքը զարկեց բուբբունին մեշկին ու ըսաց.

- Քընա, քո բուբբու, դու փրկեցիր սաղ աշխրին սիրուն հավքերուն: Ըսավ, թողեց հավքերուն ու քընաց տուն:

ԻՄԱՍՏՈՒՆ ՏՂԱՆԵՐԸ

Իմաստուն Սողոմոնը գուշակեց, որ մե իմաստուն աստղըմ պիտի էլլե: Էնիկ ուներ մե բեիկըմ նախըր, չորանը քուրթ էր, և մալը դուսը կը պառկեսներ: Օրվանըմ մե օրը էսիկ քըրթին ըսաց.

- Քո՛ւրթ, մուղաթ կեցի, ապրիլի վերջին էսման մե ըռունդ, կարմիր աստղըմ պիտի դուս քա: Եփ օր տեսնիս կը, արի ու ինձի խապար տուր:

Քուրթ չորանը ըսավ՝ Լա՛վ, աղա ու քընաց:

Օրվանըմ մե օրը, գիշերը գեզըթ էրած վախտը, քուրթը տեսավ, որ էտ աստղը դուս էկավ: Վագելով էկավ գեղ, հասավ իրեն տան քովը, կայնավ, դիշիմնիշ էղավ. ըսավ՝ էստեղ մե բանըմ կա: Մտածեց՝ առաջ էրթամ ֆաթեիս քովը, էտս էրթամ Սողոմոն իմաստունին ըսեմ: Քուրթը քընաց ֆաթեին կուշտը քիշըմ մնաց, էտս էլավ քնաց իմաստուն Սողոմոնին քովը, ըսաց.

- Աղա, չե՞ս ըսե, ըսածդ աստղը կեսգիշերին դուս էկավ: Սողոմոնն էլավ, ափալ-թափալ վագեց, աշեց, որ հախխաթ, իրեն գուշակած աստղըն է: Աստղին աշեց ու քընաց քընավ կընկանը կուշտը:

Արթըղ ինը ամիս, ինը սահաթ, ինը դախխեն օր քըմմավ, իմաստուն Սողոմոնին ու քըրթին կընկտիքը ծունկ չոքեցան ու մեկ-մեկ ըռունդ մանչ տղա ունեցան:

Էտ տղաքը էլան մեծըրցան, իրենց համար էպպեճա կարթային կը: Մե ցորեկըմ քուրթը նախըրն օր տուն փերեց կթելու, իրեն տղեն ու Իմաստունին Սողոմոնին տղեն նախրին մեշը մե ծանդըռ կովըմ տեսան: Իմաստուն Սողոմոնին տղեն քրթին տղին ըսավ.

- Գիտես, քըրթի տղա, էս կովը ծնի կը, փերե կը ճակատը դաշխա մե հորթըմ:

Քըրթին տղեն չիամաճայեց, ըսավ.

- Չէ՛, Իմաստուն Սողոմոնի տղա, էտ կովին հորթին ճակատը դաշխա չէ. հորթին պոչին ծերն է դաշխա. քրել է ճակտին, քեզի էտման կերևա: Էս տղերքը ըսպոռի էղան. մեկը ըսավ ճակատն է դաշխա, մեկելը քը՝ պոչն է դաշխա: Իմաստուն Սողոմոնը էտ վախտը անգաճ կեներ: Դանակը քաշեց, կովը մորթել տվեց: Հորթը փորեն հանեցին տեսան, օր հախխաթ, քըրթին տղին ըսածն էր: Իմաստուն Սողոմոնը հերստտավ ու քրթին կանչեց, ըսավ.

- Քուրթ, շիտակ ըսա, էն օրը չէ, էն ավուր Աստվածն է, էն աստղն օր տեսար, դու առաջ մե՞րը էկար, քը՞ ձերը քնացիր: Քուրթն էլ չկըրցավ սուտ խոսի, ըսավ.

- Աղա, վալլա, առաջ մեր տունը քընացի, էտև էկա ձերը:

Իմաստունն Սողոմոնը քրթին բան չըսավ, հըմը իրենցն էրեն կերավ:

ԻՄԱՍՏՈՒՆ ՍՈԳՈՄՈՆԻՆ ՇԻՆՈՒԹՅԱՆ ՊԻՆԸ

Իմաստուն Սողոմոնը աշխարհին մեչը շինեց ամենալուռնող շինութենը: Էսիկ էման մե բանըմ էր, օր չորս թարաֆեն արևը մեչը կառներ: Պալատին անունն օր շատ հրատարակվավ, իրեն էրկըրին մարթիքն ու ուրուշ էրկըրնե-րու մարթիքը փեշքըշներով էկան տեսութան: Իմաստուն Սողոմոնը էտոնց հարքեց, պատվեց ու էլան շինութան չորս թարաֆը պըտտան: Իմաստուն Սողոմոնը ըսաց.

- Ի՞նչ գին կը թնեք պալատիս:

Հեչ մեկը չըկըցավ գին թընե: Քաշեց էտոնց բիտտունին ճիտը կտռեց: Էտ-տից էտև էկան Ըստամպուրուց. անոնքա ըսին էրթանք տեսնինք էտ պալա-տը, աշենք ինչո՞վ է շինած, ի՞նչըղ է շինած, օր սաղ աշխարը մաթ է մնացե: Էտոնք ճամփեն ըռաստ էկան մե քուրթ չոբնիմ: Բարև տվին-առան իրար, և քուրթը, քանի օր գլխի էր ընկե արթեն, հարցուց, թը՝ ո՞ւր են գնում:

- Իմաստուն Սողոմոնին պալատը տեսնելու կերթանք,- ըսին:

Քուրթը ըսավ, օր շատ չըթին կըլլի ձեր էրթալը, քանի օր տեսնուց, պատ-վի ու հարգանքի արժանացնելուց հետո, Իմաստունը հարց կուտա, թե՝ ի՞նչ գին կը թընեք պալատիս, ըսեք օր պալատիդ գինն է ապրիլի արեքակը, մա-յիսոցվա թոնը: Չունքի աշխարք լիասնողը էս էրկուսն են: Չէ մե գայնե բիտ-տունիդ ճիտը կը կտռե:

Էս մարթիքը էլան քընացին, Իմաստուն Սողոմոնը էտոնց հարքեց, պատ-վեց, էտև տարավ պալատին չորս թարաֆը պտըտցուց ու հարցուց.

- Հ՞ը, շինութանըս հավնա՞ք:

Մարթիք ըսին, օր հավնանք, շա՛տ հավնանք: Սողոմոն Իմաստունը երկ-րորդ հարցը տվեց, ըսավ.

- Ի՞նչ գին կը թընեք պալատիս:

- Քու պալատիդ գինը,- ըսին ըստամպուրիք,- ապրիլի արեքակն է, մե-մե մայիսոցվա թոնը:

Իմաստուն Սողոմոնը մատը խածեց.

- Քընացե՛ք, ըսավ, քըրթին էք ըռաստ էկե, թե չէ վե՛կ գիտե՛՝ հիմի ուր պիտի ճամփեի ձեզի:

ԻՍՏԱՏՈՒՆ ՍՈՂՈՄՈՆՆ ՌԻ ՍԱՏԱՆԵՆ

Իմաստուն Սողոմոնը գուշակեց, որ մե սատանեն սիրե կը իրեն մորը: Հըմը սատանին ու Իմաստուն Սողոմոնին տներուն մեշը էրկու մեծ սար է էղե: Սատանեն իրեն այմանեն (տնից) որ քուքա էղե, ինչըլ որ մե ուշապըմ քա: Սատանեն իրեն սարեն էսթուն անցնելեն էտև կըլլի էղե մե թելիմ պես բարակ բանըմ: Էտման թելիմ պես բարակ քուքա, մտնի կը Իմաստուն Սողոմոնին մորը տունը: Հըմը Իմաստուն Սողոմոնը թեզըմ գուշակե կը, որ սատանեն լավ բանի համար չի քա: Գուշակեց, գտավ որ սատանի թըլըսումը իրեն սարին մեշն է: Կանչե կը ժողովրթին, փարա կուտա, կըսե.

- Փորեցեք էս մեր սարը: Ինչ որ կը գտնիք, փերեք տվեք ինձի:

Կելլեն փորելու: Շատ որ կը փորեն, մե օրմե էտոնցեն մեկը, ինձի պես խելքեն թեթև կըլլի, գտնի կը մե օսկեցե դուտտիկըմ: Հըմը ինքը չի հասկընա, որ օսկի է: Կըսե.

- Տղեք, արիք տեսիք, թե ինչըլ ըռունդ պիպիլմ եմ գտե: Էս դուտտիկը տանին կուտան Իմաստուն Սողոմոնին: Իմաստուն Սողոմոնը ըշտը վարցքը կուտա ու ճամփու կը թընե էտոնց: Էնտից էտև բանա կը գտած դուտտիկը, կաշե որ մե սիրուն մատնիմ կա մեշը: Սատանին փեչատեն վրեն: Թընե կը ջեբը: Էքսի օրըմ որ սատանեն իրեն սարեն քուքա կը շորորլամիշ ըլլելեն, ինքն իրեն վրա զարմանա կը, թե ինչի՞ թուլ է: Առաչվա պես էլի դառնա կը մե բարակ թելի պես բանըմ, քուքա Իմաստուն Սողոմոնին մորը քովը, հըմը քալեն հեշ բան չի հասկընա: Իմաստուն Սողոմոնն որ տեսնի կը սատանին քալը, մորը քովը մտնիլը, կերթա դուռը դսեն կախե կը ու սատանին մատանիով դուռը կը փեչատե: Դուռն որ կը փեչատե, էլ չի բացվի, չունքի սատանին մատնուն թըլըսումը վրեն է: Փեչատելուն բաշտան սատանեն կընկնի ծընկի ու կըսկսե աղաչելը Իմաստուն Սողոմոնին ու կըսե.

- Իմաստուն Սողոմոն, դու ինձի ազատե, ես էլ քեզի ինչքան օր մեղ տեղն ընկնիս, օրենմ, ազատեմ:

Հըմը Իմաստուն Սողոմոնը անգաճ չէրավ, ըսաց.

- Դու սատանա ես, օտքեդ գլխս մուխաննաթ ես, որ քեզի թողնեմ, կերթաս, էլ միտքդ չես փերե:

Սատանեն էրթում կուտե, էրթում կըրակը կը մտնի, հըմը Իմաստուն Սողոմոնը չէրավ ու ըսաց.

- Թե գուգես, որ քեզի ազատեմ, արի պատմե ինձի, թե աշխըրքի իպտիտայեն դիտրի վերչը ի՞նչ պիտի ըլլի:

Սատանեն ըսաց.

- Մեննակ մե բանըմ կըսեմ, որ օղլուշաղղո մնաց հղի (հղիացավ), կըլլե-
նա էրկու ճիճու. էտոնք իրար հետ կը կովին, վերն օր էխտեց, էնիկ կը մնա,
մեկեղը կը մեռնի:

ՍՈՒՐԲ ՍԱՐՔԻՍԸ

Կեղնի թաքավորմի, հրովարտակ կը հանե, թե ոյն օր Սուրբ Սարքիս
բռնեց բերեց քովսի, ուր կշռնոցով օսկի կիտամ ուրին: Էտ քաղքի մեջ կար
մե քյասիբ մարթմի, գերդաստանից շատվոր: Ըսեց.

- Կընիկ, մեր թաքավորն հրովարտակ է հանե, թե ոյն օր Սուրբ Սարքի-
սին բռնեց բերեց քովսի, ուրին ուր կշռնոցով օսկի կիտամ: Պիտի էրթամ, իմ
կշռնոցով թաքավորից օսկի առնեմ, ըսիմ օր ես կըբերիմ Սուրբ Սարքիսին:

Էս մարթու կինը մտածեց, ըսավ.

- Տո՛, ա՛յ մարթ, դու դոր, Սուրբ Սարքիս դոր. դու ուրդի՞ց կըյնաս Սուրբ
Սարքիս բերիս. ըշտը օրական կաշխատիս, օրական կապրինք: Գացիր օս-
կին բերեցիր, Սուրբ Սարքիս լը չը կըրցար գտար, էն ժամանակ գլուխդի կը
գարկե:

- Տո՛, այ կընիկ,- ըսեց,- կերթամ օսկին կը բերիմ, քառսուն օր սրոք կառ-
նիմ: Քառսուն օր էտն յա էշ կը փիտնա, յա իշու տեր:

- Տո՛ մարթ, խիամթին՝ քու մուր քու ճակատ, դու գինաս,- ըսեց կընիկը:

Մարթն էլավ, գնաց թաքավորի քով, ըսեց թաքավոր սաղ մնաս, ըս կը-
բերիմ Սուրբ Սարքիս: Թաքավորն հարցուց՝ գինա՞ս ինչ պայմանով: Եթե
Սուրբ Սարքիսն բերիր, քու կշռնոցով օսկի կիտամ, թե օր չբերիր, գլուխդի
կգարկիմ:

- Թաքավորն ապրած կենա,- ըսեց էս մարթը,- ընձի քառսուն օր սրոք
տուր:

Պայման էրեցին, առավ օսկին ու գնաց: Տարավ տուն, ըսեց՝ կընի՛կ, բե-
րիր իմ: Մեկեղ օր էլան իրիկ-կընիկ, գնացին բազար, շոր առան էրեխոց, կո-
ղիմք, ուրանց համար՝ հաց, վերջապես քյասիբ մարթ էր, էտ օսկով ուր ըմմեն
նեղութուն հոքաց:

Էկա՛վ, քառսուն օր թըմմավ: Մեկ լը բիրտան չափոներ գացին էտ մարթու
տուն, հետ ուրանց մե պզտի տղեմի ներս մտավ: Էտ տան տեր գիտցավ, թե
չափոնու տղեն էր, չափոներ լե գիցան, թե էտ մարթու տղեն է: Ըսեցին.

- Էլի՛ էրթանք, թաքավոր քըզի կանչե: Էտ մարթն էլավ, կնկան մնա բա-
րով էղավ, ճժերու էրես պագեց, էլան գնացին: Մտան թաքավորի դիվանխա-

նեն, էտ պգտի տղեն լե հետ ուրանց մտավ ներս: Թաքավոր հարցուց էտ մարթուն. «Դո՞ր է Սուրբ Սարքիսն»:

Էտ մարթ խեղճ-խեղճ վիզն օլրեց դեմի էտ պգտի տղեն (կուզեր ըսել՝ եսի՞մ): Իրեք անգամ հարցուց, իրեք անգամն էլ էտմալ էրեց: Վերուց թաքավորն ըսեց ուր ատենակալին.

- Պարոն ատենակալ, մե մարթըմ օր ուր կշռնոցով օսկի տանե, թե Սուրբ Սարքիսին կը բերիմ, հիմա չը բերեր է, էտմալ մարթու դիվան իմա՞լ կը կտրիս: Ատենակալն ըսեց.

- Էտմալ մարթուն կտոր-կտոր էնել, շշի վրեն շարել, փուռը կոխել:

Վերուց էտ պգտի տղեն ըսեց.

- Խասալի՛ տղա, խասալի՛ տղա (տղեն գիներ, օր էտ ատենակալ խասալի տղա էր): Թաքավորը վերուց մեկել ատենակալին հարցուց, թե մե մարթըմ օր թաքավորին խափե, ուր կշռնոցով օսկի տանե, թե Սուրբ Սարքիս կը բերիմ, հիմա չբերեր է, էտոր դիվան իմա՞լ կը կտրիս:

- Էտմալ մարթուն կտոր-կտոր էնել, պուտուկն ըլլալ, փուռը տալ: Պգտի տղեն ըսեց՝ ներկրարի տղա, ներկրարի տղա, գիներ, օր էտ ատենակալ ներկրաճու տղա էր:

Թաքավորն վրա իրեքին հարցուց: Էտ ատենակալ լե ըսեց.

- Թաքավորն ապրած կենա, մե մարթ օր էրթա Աստծուն խափե, քըզի ըն՝ չի՞ համար չալիտի խափե: Պգտի տղեն վերցուց ըսեց.

- Աֆֆարըմ, աֆֆարըմ: Ասլի եկ, ջնսի փակ, բիր սան, բիր շայգաղա (էտ լը թաքավորի տղա էր):

Պգտի տղեն էտ խոսքեն էտն բիրտան կորավ: Էտ մարթը էն սահաթ հասկըցավ, օր էտ պգտի տղեն չափոնու տղեն չէր, Սուրբ Սարքիսն էր:

Թաքավորը մեկ լը հարցուց.

- Տո, ա՛յ մարթ, դու օրի՞ չբերեցիր Սուրբ Սարքիսն:

- Թաքավորն ապրած կենա,- ըսեց էս մարթը,- քառսուն օր ընկա էնոր էտն, համոզելով-համոզելով անջաղ բերեցի, հանեցի հուտա. դու օր ընձի կը հարցուցներ, թե Սուրբ Սարքիս բերեցի՞ր, ես քըզի քանի գլխով էրի, դու չհասկըցար: Եթե բերած վախտն ըսենք, թե ահա՛ն, թաքավոր, Սուրբ Սարքիսն, դու էրկու ըրոպե չըր կըյնա տեսնե էտոր: Ես գլխով կենենք, օր դու լավ մի իշեր, օր չըս կըրցեր գիցի, ես ի՞նչ էնիմ:

Թաքավորն ըսեց.

- Գնա՛, ազատ ես: Մարթն էլավ ուրախ գնաց ուր տուն:

ԱԿՈՐ ՊԱՏՎԻՐԱՔՆ ՈՒ ՍՈՒԼԹԱՆԸ

Ըստամբողու մեչը Ակոր պատվիրաքը կարթար կը Համիթ սուլթանի հետ, քանի որ էնիկ հըլը սուլթան չէր: Եփի որ թաքավոր նստեցավ Ըռեշիդ սուլթանը, Ակոր պատվիրաքն էլ նստեցավ պատվիրաք: Իրար հետ որ կարթային կը, էնոնք իրար մտյան չէրին: Սուլթանին պալատը Ակոր պատվիրաքին համար միշտ բաց էր. Աստծուն իրեն օրը կերթար սուլթանին:

Ժամանակին Համիթ սուլթանը կատվին ուսում էր տվե, որ իրենց խզմաթ կենեք: Օրվանը մեկը Ըռեշիդ սուլթանը հարց տվեց պատվիրաքին, թե.

- Աղամըն նասլի՞ գարակ, յոխսա ուսլի (Մարթու ցեղն է կարևոր, թե՞ ուսումը):

Ակոր պատվիրաքը էտ օրը էտ հարցին չպատասխանեց: Անցավ մե քանիմ ժամանակ, սուլթանը էլի հարց տվեց, թե.

- Փաթիկ աֆանդի, նա՞իչուն բանըմ սեզըմի սախլատըն, օնըն ջուհապընի վերմատըն (Պատրիարք էֆենդի, ինչո՞ւ իմ հարցը թաքցրիր և նրա պատասխանը չտվեցիր):

- Փատիշայ. սաղ օլսուն (Սուլթանը ողջ ըլլի),- ըսավ հայ պատվիրաքը,- ես էտոր պատասխանը կուտամ, եթե դու իմ ազգութանըս վրեն չնախանձվիս և վնաս չըտաս: Ու քընաց տուն, մե մուկըմ բռնեց, թրեց իրեն աֆիոնին դուտտիկը, սապախտան քընաց պալատը: Եփի որ քընաց, սուլթանը ուրախությամբ ընթունեց պատվիրաքին ու ըսկսեցին դայֆա խմելը: Խմելու վախտը սուլթանը թարքարդան հարցուց.

- Մարթու ուսո՞ւմն է կարևոր (պետք), թե՞ սնունթը (ցեղակցությունը, տեսակը):

Էտ վախտը որ կատուն իրեն թաթերովը բռնած ըստաքան-թապաղով դայֆա կը փերեր, Ակոր պատվիրաքը ջերեն աֆիոնին դուտտիկը հանեց, բերանը բացեց ու մուկը թռուց դուս: Մուկն օր թռավ և ուզեց փախչիլ, կատուն թաթերեն ըստաքան-թապաղը բաց թողեց, ջարթ ու փշուր էրավ, վագ-քացատկեց ու մուկը բռնեց, գլխը սխմեց, ջարթեց:

Էտ վախտը Համիթ սուլթանին մազերը գլխուն վրեն թիքինա տնկվան, աշվըներեն արտըսունքը կաթեց, թը.

- Հա՛յ վախ, հա՛յ, մե կտորըմ հային առաչը ես էդա խայտառակ:

Ակոր պատվիրաքը էտ վախտը խոսեցավ սուլթանի հետ, թը.

- Համիթ սուլթան, ըսե խընթրեմ, ի՞նչըն էր պատճառը, որ կատուն ուսումը

թողեց իրեն ոտքին տակը, քընաց բռնեց մուկը: Տեսա՞ր օր սընունքը հաղ-
թեց իրեն ուսումին: Սուլթան Համիթը դիւ առավ սրտին մեշը: Պատվիրաքը
պալատեն քընաց: Սուլթանը դուխտուրա՛վ, մնաց:

Առավոտ կանուխ սուլթան Համիթը ջվթին ախչկանը կանչեց, ըսաց.

- Ի՞նչըդ թըլըսումըմ էնենք, օր Ակոբ պատվիրաքը դայփախանեն (հասա-
րակաց տուն) մտած տեսնինք, խայտառակենք:

Ջվթին ախչիկն ըսավ.

- Էտոր էման բուխտըմ էնեմ, օր խախկ ու խայտառակ ըլլի: Եփ ժամա-
նակ, օր Ակոբ պատվիրաքը քու պալատեդ կերթա իրա տունը, գրիս գորութե-
նովը կը մտցընեմ դայփախանեն: Անցավ մե օրըմ պատվիրաքը էկավ սուլ-
թանին քովը՝ խորաթա էնելու: Եփ օր ժամանակը թըմնավ, էլավ: Էլավ ու
նարդըվանին վրեն թաքառլամիշ էղավ, ուշքը քընաց: Մեմե աշկը բացեց, օր
ինքը դայփախանին մեշը կայնած է: Ինքը կառանդաշը զարկեց թըշընա, թը-
լըսումը բացվավ, թռավ դուս էլավ: Դուս օր էլավ թուրք թե հայ բաշլայեցին
տըռըսխա էնելը: Ետև քընացին սուլթանին ուրախացուցին, թը.

- Փատիշայ, սաղ օլսուն, չե՛ս ըսե, քու սրտակից գրուցընկեր դայփախա-
նեցեն կեկեր:

Գիշերն անցավ: Ակոբ պատվիրաքը սապախտան քընաց սուլթանին: Էտ
էլ ըսեմ, օր էնոնք պայման էին կապե՝ իրար քով սայթով էրթային, օր մեկը
մեկին նըստած չտեսներ. պետք է օտքի ըլլեին, օր քալողին դեմ քային, դռան
օրթան ձեռքը բռնեին, բարևեին ու նստեին: Էտմանե էրին: Սահաթը օխտին
պատվիրաքը քընաց, նստեցին ու խորաթա էրին: Սուլթանն ըսեց.

- Փաթրիկ աֆանդի, դու ինչու համար դայփախանա էիր մտե ու էնտիցե
փախչեիր կը:

Պատվիրաքը պատմեց էղելութենը: Սուլթանը զարմանքով ըսեց.

- Պատվիրաքը սաղ ըլլի, էտման բան կըլլի՞, օր մարթ թըլըսումով դայփա-
խանեն ընկնի:

- Սուլթանը սաղ ըլլի, ինչի՞ չէ, կըլլի: Արի,- ըսավ պատվիրաքը,- Ըստամ-
բոլու կրակը ես քառսուն օր ու գիշեր չթողնեմ վառելու: Հըմը ինձի թուրք կու-
տաս, օր չնեղեսնեն:

Սուլթանը թուրքը տվեց: Պատվիրաքը քընաց ու թըլըսումը կատարեց:
Քառսուն օր, քառսուն գիշեր էնիկ չթողեց, օր վառվի թուրքական կըրրակը:
Օրն օր թըմնեցավ, սուլթան Համիթը Ակոբ պատվիրաքին կանչեց, ըսաց.

- Փաթրիկ աֆանդի, սաղ օլ, միլլեթ ալտան կետտի, աթա՛շ (Պատրիարք աֆանդի, կեցցես դու: Բայց ժողովուրդը ձեռից գնաց, կրակ է հարկավոր):

Ակոր պատվիրաքը սուլթանին ըսաց.

- Փի՛մն տասվերկու առշիննոց քութուկըմ Ըստամբուլու օրթան քաղէ, կան-
չն ջվթին ախշըկանը, օտվին թի՛ ծնկերեն հետ քութուկը, էտն էս քութութան
կրակը վառեն: Ես օր թըլըսումը կը գրենմ, ջվթին ախշկան մարմնեն (իզական
օրգանից) դուս պիտի քա. արթըղ քու ժողովուրթըղ քութա, կրակ կը վերցնե
էնորեն:

Սուլթան Համիթը տախխայիմ կատարե կը պատվիրաքին առաչարկը:
Քութուկը կը տընկեն, գլուխը կը ճեղքեն, ջվթին ախշկանը օտվընին կը թնեն
ճեղքին մեշ, կը սխմեն: Փաթրիկ աֆանդին էտ օր կը տեսնի, թըլըսումը կը զայ-
նե, ջվթին ախշըկանը մարմննեն կրակը կը բխա: Կրակն օր կը բխա, քութ-
ութունը բիրտան կը տեսնի. վերը քութա աթարը դեն կենն կը վառե, վերը՝
ձեթին ճրաքը, վերը՝ մարխը, վերը՝ մոմը... Խուլասա, Ըստամբուլը կըլիանա:

Մեկել օրը, սապախտան կանուխ Ակոր պատվիրաքը կերթա սուլթանին
պալատը: Բաշլայեն կը դայֆա խմելն ու յարանութեն էնելը: Հըմը սուլթանը
շատ թթու էր: Օր խոսան պրծան, սուլթանը ըսավ.

- Փաթրիկ աֆանդի, դուն օր կըսեիր, թը թըլըսումը կըլլի, ըս չէի ավտա:
Հըմը հիմի ավտամ կը:

Հայ պատվիրաքը ըսավ.

- Մեր կրոնքին գորութունը մենծ է: Ամմեն բան կըրնա օր ըլլի:

Անցավ քանիմ միևութ, սուլթանը հըլը ձենը կըտռել էր, կաշեր: Հըմը իրար
խոռ կաշեին: Չեռք տվին, բարըշան, հըմը օքուտ չունեցավ:

Էս պատմութենեն անցել է էրկու հարուր քառսընդերկու տարի: Էտ դիսը
հըլը կա ու կերթա:

ՊՅՈՏՐ ՎԵԼԻՔԻՆ ՈՒ ՎԱՐԹԱՊԵՏՆԵՐԸ

Պյոտր Վելիքին մե անքամ ման քալու վախտը կանսնի կը մե հատ մա-
նաստիրի առչեսեն, տեսնի կը օր էտոր ճակտին բան է գրած. կայնի կարթակը
օր գրածէ.

- Ի՛նչ մարթ, ինչ վախտ, ինչ ուզե, ինչ մտածէ, ինչ մտածել է, ինչ գուզե,
կըրնա էտոնց բիտտունին պատասխանն ըստանա մեզեն:

Պյոտր Վելիքին զարմանք կը մնա: Կերթա մանաստիրին առաչը, մարթ

կը ճամփե նես, կերթան կսեն թը.

- Կաթողիկոս, չես ըսե, Պյոտր Վելիքին էկել է, ձեզի կը կանչե:

Կաթողիկոսն օր կիմանա, լիզուն կատիկը կը փախչի: Կըսե.

- Էս հոքէառը ա՞նջաղ պիտի քար էստեղ: Կելլե դուս, կաշեկը օր, օհո՛ւ, Պյոտր Վելիքին ձիով կայնած է: Իրար քարն կուտան օրա Պյոտրը Վելիքին կըսե.

- Կաթողիկոս, էս ի՞նչ եք գրե:

Վեհափառ Տերը պատասխան կուտա, կըսե.

- Գրել ենք՝ վաշի իմպերատորսկի վելիչեստվո:

- Է՛, լա՛վ,- կըսե տիրակալը,- դուք ինչ օր գրել եք, կրնա՞ք պատասխան տա:

Կաթողիկոսը չոր փետ կը կըռի: Կըրնա՞ ըսե թը՝ չէ. գըլխընին կը թոցընե:

Պատասխան կուտա, կըսե.

- Կըրնանք տա, վաշի իմպերատորսկի վելիչեստվո:

- Լավ, կըսե, եփ օր կըրնաք պատասխան տա, էս իրեք հարց պիտի տամ ձեզի. պատասխանը տվի՞ք, տվիք, չտվի՞ք, գիտցիք օր կաթողիկոսիդ հոգևոր դասի վարժապետուն ըիտտունի գլխը պիտի քաշեմ:

Կաթողիկոսը կըզկըթի մնակը: Բայց թեզըն հավաքե կը իրան, կըսե՝ վաշի իմպերատորսկի վելիչեստվո, ըսա՛:

- Առաջինն օր՝ իմացեք,- կըսե,- քանի՞ վերս է էրկրեն էրկինքը. էս մեկ:

Կաթողիկոսը կըսե՝ էտ մեկ, վաշի իմպերատորսկի վելիչեստվո:

- Երկրորդն օր՝ իմացեք,- կըսե,- ըս ի՞նչ աժեմ: Էս էրկո՛ւ:

Կաթողիկոսը կըսե՝ էտ էրկու. վաշի իմպերատորսկի վելիչեստվո:

- Երրորդն օր՝ իմացե՛ք,- կըսե,- թե ըս ի՞նչ կը մտածեմ: Էս էլ իրեք:

Էտ էլ իրեք. վաշի իմպերատորսկի վելիչեստվո,- կըսե կաթողիկոսը:

Պյոտրը, որ Պետրոս կըսվի, էս հարցերը կուտակը ու կըսե.

- Ձեզի իրեք օր սըրոք, պատասխանը տվի՞ք, տվիք, չտվի՞ք բաներդ բուրթ է:

Կըսե, ձիուն դիզգինը կը ծռէ, կերթա իրեն գործին: Էրկօր էտն սալդատըմ, կշտեկուշտ ընկնելեն, չապալամիշ ըլլելեն դեմուդեմ ըռաստ քուքա էտ մանաստիրին: Իրենե փորը Զրիստոս կը փափսար, էման օր դարտակ էր: Տեսնիկը, օր մանաստիրին դռանը առաչը վարժապետնին ու կաթողիկոսը նստել են, ճըտերը ծռել ու ցածր ձեմով խորաթա կեննեմ: Հարցընեկը, կըսե.

- Ի՞նչ կըլլի, մե կտորըն հաց տաք ուտեմ, անոթի մեռնիմ կը:

- Դարդերըս մեզի հերիք չէր,- իրար կայեն ու կըսեն վարժապետնին,- էս էլ էկել հաց գուզե:

- Դարդերդ ի՞նչ է,- հարցրնէ կը սալդատը:
- Էտիկ քու բանդդ չէ, այ տղա,- կըսեն,- գործիդ քընա:
- Մե կտորըմ հաց տվեք, էտևա դարդերդ ըսեք, ես դարման կեննեմ,- քար-
քըրեկը իր հարցը սալդատը:

- Ծո՛, անոթի սալդատ, դու ի՞նչ ես օր քու դարման էրածդ ինչ ըլլի,- կըսեն
վարթապետնին:

Սալդատը թըթընկի կը օրա, կաթողիկոսը կըսե.

- Տարեք իտոր մե լավըմ կըշտացուցեք, աշենք՝ ի՞նչ պիտի էնե:

Տանին կըշտասնեն կը օրա, սալդատը կըսե՝ դե դարդերդ ըսեք:

Ամեն ինչ պատմեն, կըսեն հերթով, Պյոտր Վելիքին թըրած պայմանը
կըսեն ու կաշեն, թե սալդատը ՝ ի՞նչ պիտի ըսե ու էնե:

- Ա՛յ, ձեր տունը շինվի,- կըսե սալդատը,- ես գիտեմ հարց է տվե, դուքե
դարդլամիշ կըլլիք: Դուք ինձի էսօր ու էքվան պայեցեք, կերուխումըս տեղն
ըլլի, մենե մե ձեռքըմ վարթապետի շոր կարեցեք ինձի համար, ես էնոր էման
պատասխան տամ, օր թափփան ֆռասնեմ:

Ամեն ինչ կենեն ուզածին պես, մենե կաշեն օր պայմանի ժամին Պյոտը-
րը ձին նստած էկավ ու.

- Հա՛յ, հա՛յ,- ըսավ,- հարցերուս պատասխանը:

Էս մեր վարթապետը առաչ էկավ, մե մեծ կըծիկըմ թել հանեց թևին տըկեն
ու պատասխան տվեց առաջին հարցին.

- Վաշի իմպերատորսկի վելիչեստովո, քընացի ես անձամբ չափեցի, էր-
կընքեն իչել եմ քիչըմ առաչ, այսի կըծիկին ճիշտ էրկու չափը էղավ: Ճամփի
ուղիդ կեսին թելը կլոր բանի դեմ առավ, կըտռավ: Կամ մարթ ուղարկե վերեն
թելին կեսը փերեն չափենք, կամ էլ ինքդ բարձրացի, օր աշկովդ տեսնիս, հա-
վատաս:

- Մուտ կը խոսիս,- ըսավ Պյոտր Վելիքին,- շա՛տ կըլլի:

- Ըշտը էտոր համարե գուգեմ, օր ինքդ էլլես աշկովդ տեսնիս, վաշի իմպե-
րատորսկի վելիչեստովո:

Պյոտր Վելիքին էլ բան չըկրցավ ըսե: Պահանջեց երկրորդ հարցի պա-
տասխանը:

- Մեր Քրիստոսը, օր էրկընքի ու էրկըրի թաքվորն էր, մենք քառասուն մա-
նեթի ծախեցինք: Վաշի իմպերատորսկի վելիչեստովո, դուք էսօր մեր էրկրի
թաքավորն եք, էնորեն ցած եք, էտոր համար դունա արժես համարյա էռսը-
նըինը մանեք:

Պյոտր Վելիքին էստեղե ըսելու բան չունեցավ: Բայց անհամբեր էր, ըսավ՝ հըբը հիմի ես ի՞նչ կը մտածեմ:

- Հենց հիմի,- վաշե իմպերատորսկի վելիչեստվո, մտածես կը, թը,- էս ի՞նչ վարթապետ է, օր իմ հարցերուն պատասխան կուտա: Հըմը ես վարթապետ չեմ, սալդատ եմ. ըսելն ու շորերը հանելը մեկ կենե:

ԿԱՇԱՌՔՎԱԾ ՏԵՐՏԵՐԸ

Թուրքին սուլթանն ու հայոց կաթողիկոսը կրոններուն վրա վեճ կունենան էդե: Սուլթանը կըսե թը.

- Դու ձեր կրոնով շատ մի պարզեմա: Գուզե՞ս, օր ես ձեր ամենահավատավոր կրոնավորին կաշառք տամ, կրոնն ուրանա:

- Ըլլելու բան չէ,- կըսե հայ հավատքի առաջնորդը, չունքի մեր կրոնը աշխարհիս հիմք ու սուրփի կրոնն է, ճըշմարտորեն էնոր նվիրյալ հավատացյալը չի կաշառվի ու կրոնը չի ուրանա:

Բաս կը բռնեն ու կը բաժնըվին: Սուլթանն էր, կանչե կը ձիապանին ու կըսե.

- Աշխարհի ամենալավ ձին կը թիմրես, կը զարթըրես, օսկուն մեչ կը կորցընես:

Ձիապանը ամենալավ ձին կը թիմրե, սուլթանի հրամանով օսկերիչը էս ձիուն իյարը, դանթարման, շորը, սաղ սարքերը օսկու մեչ փառլամիշ կենե, կորցընեկը: Քանի մը օրեն էտև օսկու մեչ կորած էս ձին կփերեն սուլթանին: Սուլթանը էտ ձին կուտա մե թուրքիմ ու կըսե.

- Հային գատկին օրը կը տանիս ժամին դուռը, բիտտուն հավատացյալներուն կըսես. «Վեվ օր հայի իր հավատը փոխե, այսի ձին իր ողջ սարքով-կարքով փեշքեշ ըլլի իրեն»:

Թուրքը էտմանա կենե: Ժամին դուռը կայնիկը ու սուլթանին ըսածը կըսե: Եփի ժամանակ օր բիտտունը ալ ու խաշխաշ հաքած-կապած սուրփի ժամ քուքան, էս թուրքը էտ առաջարկով պաղ ջուրը լըսնե կը գլխըներուն: Վե՞վ է խելընե, օր հայի իր լուս կրոնը ձիուն հետ փոխե: Թքնեն կը, մրեն կը ու գլխնին ծռած թուրքեն հեռենան կը: Թուրքը կայնի կը, դիորի վերջին մարթը դուս քա: Վերջին մարթը տերտերն է էդե: Էսիկ օր սուլթանին ըսածը տերտերին թուրքերեն կըսե, տերտերը ֆարաջեն կը հանե ու ձին կը հեզնի, ժամին բանլիքը կուտա ժամկոչին ու հա՛յդա բալամ, սուլթանի քովը: Սուլթանը շատ կուրախանա ու կը կանչե կաթողիկոսին:

- Տեսա՞ր,- ըսավ,- ձեր ամենաթունդ հավատացյալը հավատը փոխեց՝ մի ձիով կաշառքվելով:

Կաթողիկոսը շատ ցավով ու զարմացավ: Վեճն օր տաքցավ, ըսավ.

- Չի կըրնա ըլլիլ, օր իսկական հայ մարթը հավատը ձիուն հետ փոխե: Էստեղ մե հարամ բանըմ կա, օր պետք է գտնինք: Ասաց ու կանչեց տասվերկու վարթապետ ու եպիսկոպոս, առաջ փերեց մեռել սաղցընող կարթունքնին, սուլթանին հետ քընացին էտ կաշառքված տերտերին մորը գերեզմընին քովը կայնան: Տասվերկու հոգով էտ կարթունքն էրին, պըրծան օրա, մեմե աշեցին օր հողը երերաց ու բացվավ, տիրամերը Էրևաց ու աչքերը բացեց, զարթավ:

- Ո՛վ, դու տիրամեր,- ըսին,- Էկել ենք օտքըդ, շիտակը պիտի ըսես. իտի տերտեր էդած տղեղ ումե՞ն է եղե:

Տիրամերը գլուխը վերուց, ըսաց.

- Մենք օր կապրեինք Արգրում, քաղքի փաշեն գոռով ինձի հետ էղավ. տերտեր էղած մանչըս էտ անհավատ շընեն ծնվավ:

Ինչքան օր կաթողիկոսն ուրախացավ, էտքանա սուլթանը տխրավ:

- Դե, իմացիր,- ըսավ հայոց հին հավատքի գորավորը,- չէ թե հայ քահանան, այլ թուրքը կաշառքվեցավ:

ՄԵԿ ՕՐԸ ՏԱՍԸ ՏԱՐԻ

Մարթու մեկ բոռեր, թը՝ Աստված մե օր կըյնա շինե տասը տարի, տասը տարին՝ մե օրըմ: Անկարծ մե յավուղի լսեց ձենը, կանչեց ուր քովն, ըսեց.

- Ա՛յ տղա, էտ ի՞նչ կը գրուցիս:

Մարթը նորեն կըրկընեց ասածը, թը՝ Աստված մե օրը կըյնա շինե տասը տարի, տասը տարին կըյնա շինե մե օրմի: Յավուղին չհամփերեց, շափալաղմի քաշեց Էրեսին ու ըսեց.

- Գնա՛, շան որթի, էտմալ բան չէ՛ղնի:

Էտ մարթը թողեց հեռացավ: Յավուղին խանթի դուռը փակեց, գնաց տունը, կընկան ըսեց.

- Կընիկ, սամավարը քցե, հաց պատրաստե, հարի ես ծով լողկնամ իգամ: Ու յավուղին գնաց լողկնալու, հանեց շորեր, դրեց ծովու պըռունկ, ինք մըրտավ ծովն, սկսեց լողկնալ: Մեկ լը տեսավ՝ դառցել է օղլուշաղ: Էլավ դուս, օր հալվըները հագներ, տեսավ էտտեղ հալվըներ չկան: Ամչըցավ, դառցավ մտավ ծովը: Տեսավ օր Էնտենեն քուրթ չոբանը օխչար բերեց ջրին: Չոբանն

տեսավ ջրի մեջ մե տղուշաղըմ կա շվար մանցուկ: Քիչմ էլ սպասես, սպասեց ու ըսեց.

- Կընիկմարթ, օրի՞ իս մանցի ջրի մեջ, օրի՞ դուրս չըսի գաս:

Պատասխանեց, թը՝ շոր չունիմ, կամչընամ:

Քուրթը թալեց վրայու կալաբը, ըսեց՝ իտա առ վրեղի, արի դուրս: Օղլուշաղը էլավ դուրս, կուլաբն առավ իրա վրեն: Քուրթն փաթթըվավ օղլուշաղին, տարավ ուր տուն, էրեց կընիկ: Էտ կընիկն յոթ տարի քըրթին կնկություն էրեց, ունեցավ էրկու հատ տղա: Մեկը էղավ հինգ տարեկան, մեկել լը՝ իրեթ: Օրմը լը կնիկն առավ իրա էրկու տղեկտիքն, գնաց ծովն լողկնալու: Հալվընին հանեցին, դրեցին ծովու պռունկն ու իրեթն էլ մտան ծովը՝ լողկցան: Քչումի լողկցան, կնիկ տեսավ օր տղեկտիք չկան: Մեկ լը տեսավ, օր ինքն էղեր է տղամարթ: Էլավ դուրս, տեսավ օր յոթն տարի առաչվա շորերը իրան տեղը դրած է: Վերուց հագավ, գնաց դեմի խանութ, բացեց խանթի դուռ, տեսավ՝ ապրանքնին իմալ օր կար, հըմալ լը կը մներ: Փակեց խանթի դուռ, գնաց տուն: Կնիկ նեղացավ.

- Տնաշենի մարթ, օրի՞ անկըցար. իղա լը իրեթ անգամ է թաժացում սամավարն:

Յավուղին ըսեց. «Լողկցանք, պապիրոս քաշեցինք, քըչում լը խորաթա էրինք, անկըցա»: Նստավ հաց կերավ, չայ խմեց, էլավ դուրս: Էտ տըղեն գենա կըքոներ, թե Աստված մե օր կըյնա շինե տաս տարի, տաս տարին՝ մե օր: Յավուղին ձեռքով էրեց, թե՝ օղուլ, արի՛, արի՛:

Տղեն էկավ քովն: Յավուղին հանեց հարուր մանեթ տվեց, ըսեց.

- Օղորթ ը, տղաս, օղորթ ը, օր Աստված մե օրը կշինե տաս տարի, տաս տարին լը՝ մե օրմի: Տղեն լը ըսեց.

- Մինչև օր քրթի ծոց չպառկար, չհավատացիր:

ՏՈՒՆ ՇԻՆՈՂ ՏՂԵՔԸ

Թաքավորն ուներ իրեթ հատ տղա: Օրմի թաքավոր կը կանչի տղեքտոցն, շատ փարա կիտա էնոնց, կըսե.

- Գացեթ, ձըզի համար տուն շինեթ:

Մենձ տղեն փարեն կառնե կելլա Աբուլու սար, տուն կը շինե: Օրթանջ ախպերն գեղի քանար տուն կը շինե: Պզտի ախպեր լե փարեն կառնե, կերթա մե մենձ քաղաքըմի, հոնի ընկերտանք կը ճարե: Եփ օր տարին կը թմմի,

պապ կը կանչէ ուր տղեկտոցն, կըսէ.

- Արեք էրթանք ձեր տըներն իշինք:

Առաջ կերթան մենձ տղի տուն, տեսնան ի՞նչ, աղվըզներ մեջն չուռ կիտան: Էտն կիզան օրթանջա ախպոր տուն, տեսնան ի՞նչ, գեղի քանարն, էրկու հարկանի, վրեն լը գրիշով տուն էր շինե: Էտն կերթան պզտի ախպոր տուն. մեկ լը էնթու թարաֆեն, մեկ լը էսթու թարաֆեն ընկեր տղեք կը թափին, կիզան, պապուն քաշին էսթուն-էնթուն, տանին կը տուն: Կուտին-կխմին, կելլան կիզան:

Պապն կըսէ՝ տղեք, արեք, բան պիտի ըսիմ:

- Խոյ փարեն չովի՞, թե գացեք էսմըլ տուն շինեք սարերուն գլխուն, օր աղվըզներն չուռ տան մեչն: Ես տվեցի, օր էրթաք ընկեր տղեք ճարեք, ամմեն տեղ տուն մի ունենաք, իմալ օր ձեր պըզտի ախպերն:

ԱՌԱՆՑ ԲԱՆԵՏԻ ԲՐՊՈՒՃ ՉԵՍ ՈՒՏԻ

Թաքավորն ու իմաստունը արտերուն մեչը տեսան օր գեղացիք թոփ են եղէ, կաշեն ու իրար հարցընեն կը.

- Ախպա՛ր, ի՞նչըղ օր իսի քալեստանը իրար գլխս կուտան:

Թաքավորն աշեց իմաստունին երեսը. ուզեցավ, օր էտ հարցի պատասխանը տա: Իմաստունը գլխու ընկավ ու ըսավ.

- Գլխս տալը էնոր համար է, օր էտոնք ղըսմաթ պիտի ըլլենան թաքավորին ու լալային:

Արտին տերը իմաստունին խոսքը իմացավ, էկավ, գլխս տվող քալեստանը թոփ էրավ, մե դաստեն էրավ, տարավ տուն ու կընկանը ըսավ ու հատուկ զգուշացուց.

- Կընիկ, այսի դաստեն կպայես առիքը, օր մնա մինչի ձմեռը, էտիկ պիտի ուտենք մե գուլում թիփի օրըմ, օր հեչ մե մարթըմ չերևա: Տեսնիմ, թե թաքավորին ու լալային ի՞նչըղ պիտի ղըսմաթ ըլլենա:

Չմեռն էկավ. մե օրըմ էման թիփի բռնեց, օր Աստված հետ ու հեռու էնէ, դուս էլլել չէր ըլլի:

- Կընիկ,- ըսավ մարթը,- էսօրվընեն լավ օրը չկա. իտի ցորենը խաշիլ էրա, ուտենք:

Կընիկը քալեստանը խըրշեց, էրկընթով քաշեց ու խաշիլն էփեց, օր պիտի ուտեին: Թըխկ, թըխկ մեմէ դուռը զարկին: Գեղացին դուռը բացեց ու

ի՞նչ (ու՜մ) տեսավ. թաքավորն ու լալան:

- Մեզի միսավիր չե՞ս ընթունե,- ըսին էս մեծամեծ հյուրերը:

- Միսավիրը Աստծունն է,- զարմացած, ուրախացած ըսավ գեղացին ու առաջնորդեց նրանց լավ օդան:

Ըշտը էտ խաշիլն օր կուտեին, գեղացու զարմանքը հըրը չէր անցել ու ինքն էլ, մե քիչըմ իմաստուն դարձած, ըսավ. «Եթե դորթ է, օր առանց բախտի բրդուն չես ուտի, իմաստուն ըլլիլը շատ գորավոր դորթ է»:

Թաքավորն ու լալեն գովեցին գյուղացու միտքը, առանց խորը իմանալու անցուդարձ էղածը:

ՕԽՏՆ ԱԽՊՈՐ ԱՌԱԿԸ

Օխտն ախպեր կըլլին, կունենան մե հին, փթած գոմըմ: Գոմի առիքի փետերուն մեշը մե հավքըմ բուն թըրած, ձաքեր է հանած էղե: Ախպըրտիքը միշտ մտածեն կը էղե, թե գոմը պետք է քանդեն, մե թագա գոմըմ շինեն: Էտ խորուրթը անգամ էնելով՝ հավքը թըռչի կը Աստծուն քովը, գանգատ կենե, թե՛ Տեր, չես ըսե, այսման-այսման բան: Չաքերըս անթև, անօքնական, պիտի էրթան, կորին: Աստված կըսե.

- Քընա ու հանգիստ էղի, ախպըրտիքը գոմը չեն քակե:

Հավքը քուրա տուն, հըմը խելքը, միտքը էլի ախպըրտոց վրեն է: Մի իրիկունըմ էլի կիմանա, օր կըսեն.

- Ախպա՛ր, էկեք քակենք, գոմը փթել, հայ-հայը քընացել, վայ-վայն է մնացել: Մե քանիսը կըսեն՝ քակենք, մե քանիսը ձեն չեն հանե, հըմը խեղճ հավքին սիրտը փորին մեչ թպըրտակը: Լուսը բացվելուն պես էլի ճվճվալով կըլնի ճամփա, հասնի կը Աստծուն:

- Հըպը չես ըսե, ախպըրտիքը էլի խորուրթ էրին, օր գոմը քակեն, բունըս ավըրեն:

- Քընա,- հանգըստասնե կը Տերը,- հանքիստ մնա, ախպըրտիքը գոմը չեն քանդե:

Կանցնի էլի մե քանիմ ժամանակ, հավքի ձաքերը կարքին ոտ ու ձեռք կառնեն: Մի իրիկունըմա օխտն ախպերը էլի խոսք կը բանան գոմի մասին ու, էրկան-բարակ խոսեղեն էտև, մեկը կըսե.

- Ախպա՛ր, ի՞նչ տեսակ մարթ ենք. կըսենք, կըսենք, բանըմ չենք էնե: Էկեք էս անքամ յա՛Աստված ըսենք ու քակենք:

Բաց աշկով դիրքի լուսացուց, հավքին դողդողացող սիրտը փորեն փախավ, իրեննա իրեն հասսավ: Մութուլուսին հասսավ Աստծուն ու ըսավ.

- Տեր իմ, ախպրորտիքը ըսին՝ արիք էս անքամ յա՛ Աստվա՛ծ ըսենք, էլլենք գոմը քանդենք:

- Է՛, հիմի իմացի,- ըսավ Տերը,- ախպրորտիքը գոմը կը քակեն: Դե քնա, ուժ տուր ձաքերուդ, թող բնեն թռչին:

Հավքն էկավ, ձաքերուն մայրավարի խափխըփելով, երգելով դուս կանչեց, ամենքին մե քացիմ տվեց, հրեց ցած ու մե քարեմ էտոնք ճըվճըվալով թռան: Հըմը էտ վախտոնա ախպրորտիքը էլան, գոմը ըսկըսեցին քակելը:

ԼՈՐԵՐՆ ՈՒ ԾՈՒՅԼ ՏՆՁՎՈՐԸ

Մարթը կերթա իր հեռվում գտնվող արտը պըտըտելու, տեսնիկը օր արտը հասսել է, կըսե.

- Էրթամ մերոնց տողոցը ըսեմ, թող քան քաղեն: Դու մի՛սե, արտի մեչը լորը ձաք էր հանե: Չաքերը կիմանան էտ մարթուն ըսածը: Իրիկունը մարն օր քուքա կը, իմաց կուտան, կըսեն.

- Մարի, տղեքը էքվան պիտի քան, օր արտը քաղեն, արիք թոմառի իստից շուտըմ էրթանք:

Մարը կըսե՝ վո՞վ ըսաց: Կըսեն ըշտը արտին տերն ըսաց, օր արտըս հասել է, էրթամ տողոցը ըսեմ, քան քաղեն: Արտը էքվան չի քաղվի, կըսե մերը, արխեսյին կեցիք:

Մեկալ օրը արտին տերը կերթակը օր, մա՛ քաղող կա, մայա՛ շելլիկ կա: Էտոնք, ուրեմն՝ ինձի խափեցին, չեկան, մտածե կը մարթը, էրթամ կընկարանցըս ըսեմ, քան քաղեն:

Իրիկունը լորն օր քուքա, ձաքերը մորեն կըսեն.

- Մարի՛, արտին տերը էլի էկավ, ըսավ՝ էրթամ կընկարանցըս ըսեմ, քան քաղեն:

- Հանքիստ կեցիք, արտը չի քաղվի,- կըսե մարը:

Մեկալ օրը արտին տերը էլի՛ քուքա. ծո՛ կըսե, էնոնքա չեկան: Էրթամ աներանցըս ըսեմ, քան քաղեն:

Լորը քուքա օրա, ձաքերը վախեցած կըսեն, թե էքվան աներանքը պիտի քան օր արտը քաղեն: Լավն էն է, շուտ էրթանք իստից:

- Արտը չի քաղվի,- կըսե մարը,- մի՛ք վախենա:

Վրա չորսին արտին տերը մեմա օր քուքա տեսնի կը, օր քաղած չէ, գլուխը տարուբերելով կըսես.

- Է՛, ջանըմ, էլ իլլըջ չկա, էքվան գերընդին ումուզիս առնեն, քամ քաղեն:

Լոր մայրիկը, օր քուքա, հասնիկը իր բունը, կուրախանա արթըղ, օր ձաքուկները խաղաղվել են, էլ վախեցած չեն, էս անգամը բայց ինքը կհետաքրքրորվի, թե՛ հիմա արտը քաղելու ո՞ւմ հերթն է: Չաքերեն մեկը կըսես, ըշտը, արտին տերն էկավ, աշեց չքաղած արտին ու ըսավ.

- Էտը-Էնոր ըսելեն իլլաջ չկա, արտըս ձեռքես էլավ, էքվան քամ, քաղեն:

- Է՛,- ըսավ լոր մայրիկը,- ա՛յ հիմի թոփ էղիք, էրթանք ուրուշ տեղ. արթըղ հիմի իսկական քուքա քաղելու: Չաքերուն առավ ու տեղափոխվավ ապահով տեղըմ:

Սապախտան, լուսումութին արտին տերը քուքա ու կը քաղեն արտը:

ՏԵՐՏԵՐԻՆ ՀԱՐՄՆԻՐԸ

Չաղըճեստանը չաղի էմելու են քընացե, ետ են դառցե օր տուն էրթան: Գեղը հեռու է էղե. մութն օր կըլնի, գեղեն դուս կելլեն, մե մարաքըմ կը մտնին, օր լուսանա, էրթան: Մտնին կը մարաքը, խոտին վրեն պառկին կը: Մեմա տեսնին կը օր հարսըմ ու տերտերըմ մտնին կը մես: Մտնին կը, մոմը կվառեն, բան-ման են փերե, կուզեն օր ուտեն խմեն, է, բաներուն աշեն: Խոսակցութուն էրած տեղը տերտերը հարսին կըսես.

- Ախչի՛, պատմե, իմանամ հըլը՝ ախըր դու ինձի վե՞րտեղ հավնար, օր էտքան սերդ ցըգել ես վրես:

- Ես քեզի էն վախտը հավնա,- կըսես հարսը,- օր գատկին իրիկունը հաքել էիր պատարոց դըլըղը, փուռվարն օր փերիդ կընիկմարթոց մեչ, ծխեցիր, էկար իմ առչեսե օր անցար, իմ խեղքըս գլխես քնաց:

- Տերտեր ջան, հըպը դու ինձի ե՞փի հավնար,- հարցընես կը հարսը:

- Ինի ծուռճիտ դըրկըցին նշանավեքը մի՞տքդ է, օր ես էնտեղ էի,- կըսես տերտերը,- թաք պար օր խաղցուցին քեզի. դու օր բաշլայեցիր շորոր խաղալը, ես էն վախտը վրեղ սիրահարվա:

- Տերտեր,- կըսես հարսը,- հըլը մեն ել, իտի կեմը նորեն առ, փուռվար դեյնա ծխես, աշեն էլի էն սերը վրաս քուքա՞:

Տերտերը կեմը կառնես, ծերը կը հանգուստես ու կըսկըսես ծխելը: Չաղըճիքա սեյր կենեն:

- Հա՛,- կարմրելով կըսէ ամոթխած հարսը,- տերտեր ջան կըսես թէ էն սահաթն է:

- Է՛, ել հըլը դունա մէ շորորըմ խաղա,- կըսէ տերտերը,- տեսնիմ ի՞նչ կըլլի: Տեսնիմ իմ սիրտըսա քուկիդ պէս տեղեն թըռնի՞ կը նորեն, թե՞ պաղել, քարացել է արթեն:

Հարսը վերցընէ կը թները, կըսկըսէ կը շորորալը: Էնտիյեն չալղըճիք կըսկըսեն չալելը: Կաշեն օր սուտ հարսնիքը դորթ էղավ: Տերտերը արթըղ իրան չի կորցընէ, կըսէ.

- Հարս, ես Աստծուն գորավոր կերպով աղոթեցի, իսի չալղըճին Աստված ճամփեց, խաղա, մի ամընչէ:

Քեֆը կեննէն պրծնիւն կը օրա, կելլեն էրթըլու: Ջուռնաճին կըսէ.

- Տերտեր, շաքաշ չըտա՞ս պիտի:

- Ծո ի՞նչ շաքաշ,- կըսէ անակնկալի էկած տերտերը:

- Հըպը հարսնիքըղ օր չալեցիմք:

- Հա՛, որթի, տամ պիտի: Ու քանիմ մանեթ կուտա:

Տերտերը ժամ կը մտնի քիմնա, չալղըճին կերթա հարսին քովը, դուս կը կանչէ, կըսէ.

- Հարս խանո՛ւմ, ինի քանիմ մանեթը չըտա՞ս պիտի:

- Ի՞նչ մանեթ,- զարմանա կը հարսը:

- Գիշերն օր հարսնիքըղ չալեցի. մտքեղ էլե՞լ է:

- Ա՛ռ ախպար ջան,- կըսէ հարսը,- առ ուսուլ խոսէ:

ՏԵՐՏԵՐՆ ՈՒ ՄՇԱԿԸ

Տերտերին մեկը մէ մշակըմ է ունեցէ, օխտը տարի դադեցուցել է, հախ չի տվէ: Էս մշակը մէ օրըմ կելլէ կերթա ժամ, տերտերը հըլը նես չըմտած, մէ տեղըմ պայ կը մտնի: Եփ օր տերտերը քուքա ժամ, բաշլայէ կը աղոթելն ու կըսէ.

- Տե՛ր, օղորմյա զիս, չարէ, փորցանքէ ազատե՛,- հըմը էտ վախտը մշակը պայ մտած տեղեն կըսէ.

- Չե՛մ օղորմէ, չե՛մ օղորմէ:

Հանկարծակիի էկած ու վախեցած՝ տերտերը հարցընէ կը, թը.

- Տեր, ինչի՞ չես օղորմէ:

- Էնոր համար չեմ օղորմէ,- կըզգուշացնէ Տերը,- օր դու մշակ կը պայես, հախը չես տա:

Տերտերը շաշմի մընա կը, թը էս մեր Տերը ուրդից գիտն ամմեն բան: Ար-
թըլ մենն օր կը խընթըն Տիրոչեն, Տերը կըսեն.

- Մեղքերուդ թողութուն ըլլելու համար վեղարիդ փեշերը ետ ծալն մեշկիդ
վրա, իրար կապն:

Տերտերը Տիրոչը հրամանը կը կատարն: Ու Տերը հրահանգ կենն.

- Դը հիմի գավազանդ վերու, կապն մեշկիդ վրեն, աղոթն, մեղքերուդ թո-
ղութուն կուտամ:

Ծունկ կը չոքի, աղոթն կը, Տեր օղորմյա կըսեն: Մենն էտտեցեն մշակը մն
գերոնովմ օր կը գայնն, տերտերին խեղքը գլխեցեն կը թոցնեն: Խեղքը գլխեն
թռած վախտն օր կը փախչի, դմենն անցնելու ժամանակը գավազանին ծե-
րերը դեմ կառնեն դռան սեաներուն: Էս մշակն է՝ տուր թն կուտաս գերոննե-
րով:

Տերտերը օր շատ կը չարչըրվի, գոռ կուտա, գավազանը կը կոտռն, քթին-
բեյնին կընկնի քարերուն: Ափալ-թափալ կելլն, վազգն կը տուն: Վազգելու
վախտը մն կընիկմ ըռաստ քուքա, հարցընն կը, թը.

- Տերտեր, էսօր ամառ քանի՞սն է:

- Ախպա՛ր,- կըսեն,- սրփերն էլել մարթ կը տանջեն, դունա ի՞նչ կը հարցը-
նես:

Մշակը ժամեն քիչըմ էտն դուս քուքա, սուտ բիլմազ կը ձևանա, կերթա
նես: Տերտերն օր կը տեսնի մշակին, կըսեն.

- Տղա, ես քեզի քանի՞ տարվա հախ պիտի տամ:

- Ի՞նչ հախ, ի՞նչ բան, տերտեր,- կըսեն մշակը,- մեր մեշ էտ մասին խոսիլն
ամոթ չէ՞:

Չէ, կըսեն տերտերը, ըսա քանի՞ տարվա հախ ունիս վրես: Կըսեն՝ օխտը
տարվա հախ ունիմ, տերտեր:

- Ահա՛ն,- կըսեն տերտերը,- օղուլ, առ ութը տարվա հախ, մենմակ թն տնես
քընա, պրծնիմ:

Մշակը հախը կառնն ու կերթա կը:

ԳԱՓԻԷԼ ՏՐԵՇՏԱԿՆ ՈՒ ԳԵՂԱՑԻՆ

Գափիբել հրեշտակը կերթա գեղացու քովը, կըսեն.

- Ինչ օր ապռար, հերիք է. հոքիդ տուր, էրթամ:

- Մուրփի հրիշտակ,- կըսեն գեղացին,- կեցի մեմ աղոթքըս էնեմ, պրծնիմ,
նոր հոքիս առ, քընա:

Գեղացին աղոթքեն էրկու բառ կըսէ ու կայնիկը: Շատ կը մնա, կաշէ կը օր էսիկ աղոթքը չի ըսէ, Գափրել հրիշտակը կելլէ, կերթա կը: Հըմը թամբէյ կեննէ, թը էքսի օրը քուքամ օրա, աղոթքըդ կըսես կը պրծնիս, օր հոքիդ տանիմ: Էքսի օրը քուքա, կըսէ.

- Աղոթքըդ ըսիր պրծա՞ր:

Գեղացին շատ հանգիստ կըսէ՝ հըրը չեն պրծն: Գափրել հրիշտակը արթըդ նորեն կըսէ.

- Ա՛յ մարթ, դու ե՞փ պիտի քու աղոթքըդ պրծնիս. ես կըշտապիմ, ուրուշ տեղա պիտի էրթամ:

Մարթը էլի շատ հանքիստ կըսէ.

- Կամբը իմըս չէ՞, եփ օր ուզեն, էնչադնէ կըսեն, կը պրծնիմ:

Էսմանութենով շատ տարիներ կանսնին, գեղացին աղոթքը չի ըսէ ու էտմանա հըրը կապոյի կը: Հրիշտակին հոքուն օր շատ կը հասնի, կերթա էտ գեղացուն գեղը, կաշէ կը օր էտ գեղացին արիսեին պտըտտիկը: Հրիշտակը էտտեղ դառնա կը մէ պզտի աշակերտըմ ու լալով գեղացուն առաչը քուքա: Գեղացին հարցընէ կը, թը.

- Ինչի՞ կուլաս, ծո մանչ, ի՞նչ է էդէ:

Աշակերտը, լացը խորացնելով, կըսէ.

- Ի՞նչըդ չըլամ, տուն կերթամ հերըս կը ծեծէ, ուսումնարան կերթամ՝ վարժապետս կը ծեծէ:

Գյուղացին նորեն կը հարցընէ, թը՝ ինչի՞ կը ծեծեն:

- Աղոթքըս չիտենմ,- կըսէ էրեխեն, մոռացել եմ,- էտոր համար կըծեծեն:

- Է՛, լավ, մի՛ լա,- կըսէ բարեհոգի գեղացին,- արի ես սորվեսնենմ, քընա ըսէ, թող չը ծեծեն:

Արթըդ գեղացին օր աղոթքը գլխէ-գլոյս կըսէ, պըրծընիկը օրա, աշակերտը հարցընէ կը՝ պըրծար: Մարթնա, ըշտը, հպարտ-հպարտ կըսէ օր՝ պըրծա՛, հըպը չըպըրծա՞: Դէ օր պրծար, արի մեն հոքիդ տուր,- կըսէ արդեն հրիշտակի փոխված աշակերտը,- օր ես էրթամ իմ գործին: Ես քեզի պես օյալամիշ ըլլելու շատ ժամանակ չունիմ,- կըսէ,- դեմ ընկած գեղացու հոքին կառնէ, կերթա:

ԷՇԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԸ՝ ՍՐԲԱՎԱՅՐ

Մէ աղքատ մարթըմ կըլլի, կելլէ, կերթա օտարություն, հըմը ո՛րթուն կերթա, գործը չի աշողվի: Շատ օր կըյնի, կելլէ, բան դուս չի քա, վրայեն-գլխեն

շիաները պոկլռոթե կը, մե հինգ, տասար մանեթ իճըթ կենե, մե թեթև էշըմ կառ-
մե, օր չարչութեն էմե: Հըմը վրան իլլըջ չկա. կըյնի մուրացկութան: Գեղոց-
գեղ էրթըցած վախտը էշը ճամփուն օրթան կըյնի սատկի կը:

- Ծո՛ւ,- կըսե իրեն-իրեն,- էս ի՞նչ ձախորթություն է, օր ինձի փատտել է. մե
էշըմ ունեի, էնա սատկավ: Կերթա մե բայըմ ձեռք կը ցրգե, փերե կը օր փորե,
էշը թաղե: Էրթող-քալողը կը հարցընե՝ ախպա՛ր, ի՞նչ կը փորես:

- Հեչ,- կըսե,- էրած եմ տեսե, իստեղ սուրբ կը հանեմ:

- Եփ օր էրած ես տեսե, Աստված մուրազըղ կատարե,- կըսեն անցու-
դարձողները ու մե քանիմ մանեթ կուտան, կանսնին կերթան:

Էս մարթը տեսնի կը օր սրբին անունը իմացան, իրեն փարա տվին: Իրեն-
իրեն մտածե կը, կըսե՝ էսիկ լավ էղավ: Արթըղ էշը կը թաղե, կըյնի խարապա-
նուն միչենա մե խաչքարըմ կը գտնի, փերեկը ու էշին վրեն տընկե կը:

Էտ վախը չորս բողորը այտնի է էղե, օր այսինչ տեղը մեկըմ էրծել, սուրբ
է հանե: Քութան, ըշտը, տեսնին կը օր, հա՛, հաստատ օր սուրբ է, ինքնա սըր-
բին առաչը չոթե, ուխտ կենե:

Ձենը կը մեծնա.

- Այսինչ տեղը թաժժա սուրբ է էլե,- կըսեն ու քութան, կըսեն ու քութան:
Քութան մոմ կը վառեն, խումկ կը ծխեն, մատաղ կենեն, փարա կը բաշխեն
էս մարթուն:

- Ծո՛ւ, կըսե, Իշալլա՛, Մաշալլա՛, էս նեղութենեն պրծա: Քանի կերթա, շել-
լիկը ճողե՛ կը էրթուրալը: Յայըմփորը քութա, ձիավորը քութա, սելավորը քու-
քա. քութա՛ն, քութա՛ն ու քութա՛ն...

Արթըղ էս մարթը լավըմ հարըստնա կը ու դառնա կը իրեն էրկիրը:

ՎԵՂԱՐԸ ԻՇՈՒՆ ՂԼԽՈՒՆ

Վարթապետը վանքին աղոնը կը տանի ջաղասկը, օր աղա: Տանի կը գեղ,
վար կառնե, ցորենը լըլե կը քարին, կաղա: Ջաղչըպանը կըսե.

- Հայր սուրփ, գեղը էսօր հարսնիք կա, արի էրթանք, քիչըմ պտտինք,
ալուրնա կիշնի, քութանք վեր կը հանենք: Դուռը կը կողպեն ու կերթան
հարսնետուն: Կիմանան օր քալողը վարթապետ է, գեղացիք կանչեն կը վեր,
նըստեսնեն կը ըստողին գլխուն, պատիվ կուտան: Փերեն ամմենը մե բաժա-
կըմ կուտա, կըսե.

- Էս մեկը խմե խաթերըս համար...Էս մեկն էլ իմ խաթեր համար... Խեղճ

մարքը սաղ հարսնություն հաճախ մեկ-մեկ բաժակ կը խրմն: Խմե-
կը ու հարփի կը. էսթուն կըյնի, էնթուն կըյնի, ինչեր էնելմա լավ միտքը չէ,
մեմն բիրտան միտքը կըյնի, օր ինքը պուր ունի, էշ ունի: Ուշուրեկ խելքը գլո-
խը կը ժողվե, կերթա ջաղասկը: Կերթա օր ջաղչըպանը պուրը վեր է հանե,
սարքել-սուրքել է, բառնա կը իշուն: Վարթապետնա հեզմիկը իշուն, ճամփա
կըյնի օր էրթա վանքը: Ջրեն անցած վախտը էշը ջուր կը խմե: Օր կը պրծնի,
վարթապետը կըսե.

- Էշ ջան, մե քիչմա խմե, իմ խաթերըս համարա խմե:

Իշուն հեշ պետքը չէ, չի խմե: Իրան ծարավ ըլլիլն ու իշուն անտարբեր
գտնըվիլը տերտերին փերե կը էն մտքին, օր ինքը էնքանա խաթըր չունի
իշուն քով: Բայց գլխուն ցավը ուրուշ մե բանմա կը հուշե տերտերին.

- Ծո՛,- կըսե,- էս էշըս ինձեն խելացի է. ես էսքըղըր մարթոց խաթեր համար
խմեցի, ձունը հալիս տվի, հըմը ես իրան տերն եմ, իմ խաթերս պուտմա չի
խմե: Եփ օր էտման է, հարկ է օր խոստովանիմ՝ էս վեղարը իշուս է արժանի,
ոչ թե ինձ:

Իրեն գլխեն վեղարը վար կառնե, կանցընե իշուն գլոխը: Վանքին օր մո-
տենա կը, էպիսկոպոսն ու վարթապետնին առաչ քուքան, կըսեն.

- Ծո՛, էս ի՞նչ ես էրե. վեղարըդ ինչո՞ւ ես իշուն գլոխը թրե:

- Էնոր համար օր,- կըսե իմաստնացած տերտերը,- էշը ինձեն խելացի է:
Ու կը պատմե գլխուն էկած-անցածը:

ՁԱՆԳԻՆԸ

Ձանգին մարթըմ է էդե, մշակ է բռնե, օր փառթուկը կապե, էրթա տխըլիս-
ները, չեփլեստանը պտտի, հացի մանռութները ժողվե, փերե, օր ինքը իտոնք
ուտե, մեղքերը քավե:

Մշակն էտմանա կենե: Կերթա օրթըլըդեն հացին մանռութները թոփ կե-
նե, լըլե կը գոքը: Մեմա կաշե, օր հացին մե կըտորը ընկել է ախրին մեշը:

- Իսիկ տանիմ աղայի՛ս,- կըսե,- ամոթ է, չը տանի՛մ, ախըր մեղք է: Շատ
օր կը մտածե, որոշե կը, օր հացը կեղտի միչեն հանե, փրկե, ինքը ուտե,
պրծնի: Հանե կը ու կուտե: Եփ օր քուքա աղին քովը, աղան հարցընե կը, թե.

- Ինչ օր տեսաար, թոփ էրի՞ր:

- Էրի՛,- կըսե:

- Դու իտոնցեն հեշ կերա՞ր,- կը հարցընե:

- Կերա,- կըսե,- աղա ջան:
- Ի՞նչըդ օր կերար:
- Աղա ջան,- կըսե,- մեղքըս ի՞նչըդ պայեմ՝ էսման-էսման: Չուզեցա մուն-դըռած հացը քեզի փերե, եսա կերա:
- Է՛, դու Աստու առաչ արթար դուս էկար,- կըսե աղան,- իմըս էլի, չըստաց-վա՛վ, չեղա՛վ:

ՏԵՐՏԵՐԻՆ ԿԱԹՆՈՎ ՏԱՅՐ

- Մե տերտերըմ կըլլի, ամմեն օր հաց ուտած տեղը շեյլիկը կըսե.
- Վալլա, մեր տերտերը պասը կուտե:
- Շատ օր մեխղորեն կը, տերտերին հոքուն կը հասնի, գեղին մեծերուն թոփ կենն իրեն տունը, կըսե.
- Արիք տեսիք, ես պասըս կուտեմ, թե չէ:
- Հարսներուն ձեն կուտա, կը կանչէ, կըսե.
- Հարսներ՛, արի՛ք հացին տաշտը փերեք, հաց շաղվեցեք:
- Հարսները կըսկըսեն հաց շաղվելը: Մեկը կը շաղվե, մեկալին կուտա, մեկալը՝ մեկալին: Վերչապես օխտը հարսներնա խմոր կը շաղվեն, կաթը կեղև էրեսը կառնե կը: Էտ մարթիքը մաթ կը մնան ու կըսեն.
- Ա՛յ քեզի բան. հացը կաթ կունենա էղե, մենքա խեղճ տերտերին պաս ուտող կըսենք:
- Մարթոցը տերտերը պայե կը, օր էփելն էլ տեսնին: Խմորը կը թթվի, տերտերը իրիցկանը կը կանչե, էփել կուտա: Կաշեն օր հացն էղա՛վ գաթայի պես:
- Մարթիքը Մաշալլա՛ կըսեն ու կերթան:

ԺԱՄՆ ՈՒ ՋԱՄԻՆ

- Դալի Բարսեղենց գեղին կեսը թուրք է էղե, կեսը՝ հայ: Մե անքամըմ էս Դալի Բարսեղը մե թուրք դըրկըցիմ հետ մոտկամ կըլլի, օրանն ու խոտը իրար հետ կը բերեն: Եփ օր հասնին կը արտը Դալի Բարսեղը կըսե.
- Ճոպանը թողել եմ տունը:
- Մոտկամը կըսե՝ քընա փեր, առանց ճոպնի սել բառնալ, փերել չիլլի:
- Հե՛ մի՛ վախենա,- կըսե Դալի Բարսեղը,- ես էման մե սելըմ բառնամ, օր հե՛չ ճոպան չուգե:

Թուրք մոտկամը օրանը վեր կուտա, Դալի Բարսեղնե բառնա կը: Բառ-նալը պըրծընին կը օրա, էգները կը լծեն: Էս Դալի Բարսեղը կըսես.

- Արի առաչ ես քըշեմ մեր ժամին անընովը, էտն դու քշե ձեր ջամուն անը-նովը:

- Յա՛ Սուրփի Աստված,- կըսես Դալի Բարսեղը,- յա՛ ժամի գորութեն, տես-նին ձեզի, օր առանց ճոպնի սելլա տեղ հասարսնեք, ու յավաշ-յավաշ սելը տանիկը առաչ:

Եփ օր հասնի կը քարքարոտ ճամփեն, սատանութանը սելը կայնեսնե ու կըսես.

- Տը արի՛, հիմիա դու քշե:

Թուրքը նըստի կը լծին ու՝ յա՛ բալամ ջամու գորութեն, կըսես ու կը քշե: Քշեկը օրա, թաքըռը քարին կելլեն ու օրանը սելին վրեցեն կը թափի, դար-մադաղըն կըլլի կը: Էտը հերսը էման կելլեն օր ջամի, բան խառնեկը իրար, կերթա հերսեն իրենց ջամուն դուռը կը բանա, մե բելիկըմ շուն կը կանչե նես, դուռը վրաներեն կախես կը ու քուքա: Սապախտան կանուխ մոլլեն կերթա օր ջամին մտնի, դուռը կը բանա օր. է՛, մեչը լիքը շուն: Հերսեն՝ չիտե, թե ի՞նչ էնե: Մեմա կաշե օր Դալի Բարսեղն ու մոտկամը էկան:

- Ծո՛ էս շները վե՞՞վ է լցե ջամուն մեչը,- հարցընեկը մոլլեն:

Մոտկամը, ըշտը, կըսես՝ ես եմ նես առե:

- Իթողի,- կատողած կըսես մոլլան,- ինչի՞՞ համար ես էտ տեսակ պիղծ բան էրե:

- Իթողիթը դու ես, քավթառ թերմաշ,- կըսես մոտկամը ավելի կատաղած,- հըլար ես էս ջամին քանի՞ կափեկի կառնեմ, օր Դալի Բարսեղը իրենց ժամին անընովը մե վերսըմ տեղ սելը քշեց, մե օրանըմ սելեն չընկավ, հըմը մեր ջա-մուն անընովը շարժինըմ տեղ առաչ քընաց ու սաղ օրանը թափավ:

ՎԱՐԹԱՊԵՏՆ ՈՒ ԲՐԹԵՐԸ

Էչմիածնա վարթապետին ճամփեն կը, օր գեղաներեն վանքին հարկը փերե: Կերթա. ինքը խն-խելառ մարթ՝ զայնելեն, գոռելեն, քաշե, հարկը կառ-նե, կելլեն քուքա: Քրթերը միշտ գանգատ քուքան եպիսկոպոսին.

- Ախպար,- կըսեն քրթերը,- քուքա, նա՛ ժամանակ կուտա, նա՛ բան. քաշ-կըռթե կը, զայնե կը, ջարթե կը, գոռով կը տանի: Հարկը հարկ, թող խաթրով տանի:

- Լա՛վ,- կըսեն հոգևորականին,- մենք թամբեյ կենենք, թող փափուկ վարվի:

Էս անքամ վարթապետին թամբեյ կենեն, կերթա, հետվին խելոք կը վարվի: Քրթերը կաշեն օր վարթապետը խոլոքցել է, կըսեն.

- Ծո՛, լավ էղավ, էսիկ էնքան ժամանակ մեզի գայնելեն սատկեցուցել է. էսօր օր էտոր հախեն չը քանք, էլ ե՞փ պիտի քանք: Էլ վե՞վ բանի տեղ կը թնե: Ինչ օր կենեն, վարթապետը բանի տեղ չի թնե, ձեն չի հանեն: Կաշեն օր էղավ, ամմեն բան պրծավ, մե երկրթե շիշըմ կը թըմեն կրակին մեչ, օր տաք-նա-շիկանա, վարթապետին նստատեղը պիտի դաղեն: Վարթապետնա հըլը օր ձե՛ն չի հանեն: Կաշե օր չէ, իրեն պիտի դաղեն, գավազանը կառնեն, կըյնի քըրթերուն ջանը: Էլ սալին, սոլին չի աշե. գայնե կը, ջարթե կը, թե՛ խարճը փերեք, կըսե, կապե կը ձեռք-մեռք, մալ, օշխար կառնե ու առաչ կը քշե: Քըր-թերուն էլ հետը քշեկը վանքը: Կաշեն օր վարթապետը առաչվընեն բեթար բան կենեն:

- Ծո՛,- կըսեն միաբերան,- խելառ, քեզի թամբեյ էրինք, օր փափուկ վարվիս, դու էս ի՞նչ է կենես:

- Ինչ օր ըսին, ձեն չհանեցի. զարկին, քըվըրտեցին, ձեն չհանեցի: Էտև օր շիշը տաքցուցին, օր էտևըս դաղեն, էտորա՞ ձեն չհանեի: Ըշտը էտորա համար կապկըպեցի:

- Էչմիածնա հոգևորականին միաբերան էլ կըսեն՝ Իյա՛...

ՆԱՄԻՐ - ՆԻՄԻՐ ԹԵՐԱՄԻ

Կնկան մեկը իրեն սիրականը նես կառնե. խաղան կը, կուտեն կը, քեֆերը չաղասնեն կը, հըմը էտ վախտը բիրտան դուռը կը գայնեն:

- Հա՛,- կըսե,- ես գիտեմ, էրիկըս էկավ, կըշտիս հետ արի, ես քեզի էման ճամփեմ, օր ինքնա չըտեսնի: Կըշտին հետ տանի կը սիրողին, դուռը բանա-կը ու տալտոքը դուս կը հանեն: Դուս կը տանի, դուռը կախե, մարթուն հետ կերթան նես: Հըմը տարակուսանքի մեչ կըյնի թը՝ աշես տեսաա՞վ էրիկըս, օր ես սիրողիս դուս տարա: Վերչը մտածե կը, թը ի՞նչ հըմար էնե, օր իմանա՞ տեսնիլն ու չըտեսնելը (ախըր գործը սաղը պիտի հանե, չէ՞):

- Մարթ,- կըսե,- մեր կատուն չորս հատ ըռունդ ձաք է փերե, էնքան ըռունդ էն, օր հեչ մեկը չեմ ուզե օր ուրուշին տամ: Էկե ձաքերուն անուն թնենք, թող պիտտուննա մերը մնան:

- Թընենք,- կըսե մարթը:

Կընիկը կերթա կատվին ձաքերը գրկէ փերէ կը: Մեկը կառնէ ձեռքը, կըսէ՝ էսոր անունը ես կը թնեմ «Գերտի», յոխսա գերմաղի-տեսա՞վ, թե՞ չտեսա՞վ»:

Էրիկը կըսէ՝ լավ անուն էդա՞վ վնաս չունի: Մեկալը կը վերցընէ, կուտա էրկանը, կըսէ՝ էսոր անուննա դու թի: Մարթը կըսէ. էսոր անունը ես կը թընեմ «Գերտի, հըմը սեգտըրմատի-տեսա՞վ, բայց չտեսնելու տվեց»:

Կընիկը կըսէ՝ էտա լավ անուն է:

Մեկալը էլի կընիկը կառնէ, կըսէ՝ ա՛յ մարթ, էսոր անունը կը թընեմ «Նասիբ-Նիսիբ Թերասի»:

Վերջինը կուտա էրկանը: Էրիկը կառնէ, կատվին ձաքին վրային, գըլխուն կաշէ, կընկանը էրեսնա կաշէ, խնդա կը: Կըսէ.

- Էսորա անունը կը թընեմ «Էկրանըն գօթինա թարբիա օլմագ-սորված հետույքին վատահէլ չի լինի»:

ՊԱՌՎԻՆ ՆՇԱՆԸ

Պառաձը բռնէ կը մանչերուն յախան.

- Օդո՛ւլ,- կըսէ,- ես կարքըլիլ գուգեմ:

Մանչերը կըսեն՝ ա՛յ մարդս, դու ի՞նչ կարքըլիլ գուգես, դու պառա՞վ, հասակըդ առա՞ծ:

- Դե կորե՛ք աշկես, շան լակոտներ,- նեղեցած կըսէ պառաձը,- պառաձը դուք եք: Դուք օր գիշերը փաթտըվիք կը ձեր կընկթոցը, ախրը եսա գուգեմ փաթտըվիլ պառկիլ:

- Է՛, լավ, եփ օր գուգես կարքըլիլ,- կըսեն տղաքը,- մենքա կարքենք կը: Հըմը քեզի կուտանք տասսը հատ կաղին, դիորի լուս դու քու առկըներովըս կե՛: Էփ օր կոտռեցիր, կերար. ասօրա կարքըված ես, էքվանա:

Պառաձը համաձայնի կը, կըսէ՝ շատ լավ: Փերեն կաղինները կուտան, դուռը վրայեն կողպեն կը: Պառաձը քուքա, կաղինները կառնէ, բաշլայէ կը տրոտելը. օր կոտռէ, ուտէ: Մե էրկու-իրեք սահաթ կանսնի, կերթան դռնեն ձեն կը հանեն.

- Մարի՛, քանի՞ հատ ես կերէ:

- Ահան աշսի մեկն օր ուտեմ, իննը կը մնա,- կըսէ մարը:

Քանի անքամ հարցընեն կը, կըսէ՝ էսա օր ուտեմ, իննը կը մնա:

Դիորի լուս հեչ մեկնա չի կընա ուտէ, նայա կարքըվելու անունը կուտա:

ԳԵՇ ՅԱՐԱ

Մարթու մեկը վրեն գեշ յարա կունենա: Կերթա էտ մարթ դոխտուրին: Ինչքան դոխտուրի օր կերթա, չեն կըրնա էտոր յարեն սաղցուցնին: Վերչը էտ մարթ կերթա Լոխման հեքիմի քով: Լոխման հեքիմն օր կը տեսնի, կըսե.

- Ախպեր ջան, քու յարեն չը սաղնա:

Մարթ կը հարցընե. «Կըսես, օր չի՛ լավնա: Էտմալ լե յարա եղնի՞, օր չսաղնա»:

- Էնոր համար չսաղնա,- կըսե հեքիմը,- օր քու յարին դեղ չկա:

Կելնի, կերթա: Ճամփեն կմտածե, թե՛ Էրթամ աղու կըտնամ, խմիմ, մեռնիմ լավ է, քանըս թե սաղ մնամ: Կերթա ճամփեն ըռաստ կիզա չորնի կողմից կթած, կրիայի կոտի (կոտկիրիրի) մեշ լըցրած ամանով կաթի, որուն մեշը օցը փաթաթվել-նստել է: Մարթը կը մտածե, ըշտը, օր իտը բանը լավ էղավ: Խմիմ իտը կաթ, մեռնիմ լավ է, քանըս թե իտմըլա յարոտ մնամ: Վերուց էտ կաթն ու խմեց: Շոք էր, քունն էկավ: Ըսեց՝ պառկիմ քընիմ քիչումի, էտս էլլամ, էրթամ:

Դառնավ մե քըչումի քնավ, իմցավ տեսավ՝ վրեն կեռա: Սկսեց վրեն քերել: Մեկ լը տեսավ, օր յարեքը իստակ թափավ վրայեն, սաղ սաղցավ:

Դառնցավ գնաց Լոխման հեքիմի քովը.

- Բարև, Ասսու բարին տվին, առան, ըսեց՝ հեքիմ, ըպը կըսեր քու յարեսունն դեղ չըկա՞: Ահա, իշե, տես յարեքըս:

Լոխման հեքիմ տեսավ, ըսեց.

- Ախպեր ջան, էս ո՞րդից գտնենք քըզի կոտկիրիրի կոտ, խըռ (մոխրագույն) մակու կաթ, օր յաշմար օց լը իկեր մեջ պառկեր, դու էրթեր խմեր, յարեքդի սաղներ:

- Լոխման իմաստուն հեքիմ,- վերցընե շիփ-շիտակ կըսե մարթը,- իրավունք ունիս չբուժելու, հիվընդին առողջ կյանք չը պարբևելու, դու էլի մեծ հեքիմ կը մնաս, բայց հիվընդին հույսը կըտրողը իրավունք կունենա՞ իմաստուն կոչվելու: Արթա՞ր է էտիկ, մարթ...

ԳԱՎԱՌԱԳԻՏՈՒՆՆԵՐԸ

Մարթումը մեկ էլավ գնաց գավառագիտունների գեղը, օր ցորեն գներ: Էտ մարթիք տեսան, օր էտուր էրկեն մորուք կար: Ըսեցին.

- Արի՛, դու մըզի էդի տերտեր, մենք տերտեր չունինք:

Մարթըն բացատրեց, ըսեց.

- Ես գրել, կարթալ չըմ գի՛նա, տերտրություն չըմ կըրնա էնի:

- Չէ՛, դու մորուք ունիս, դու անպատճառ տերտեր իս,- ըսին անոնք:

Էս մարթու ճար լը կտրավ, էղավ տերտեր, գնաց ժամ, ըսկըսեց Ավետա-
րան կարթալ: Կարթալ չը գինե. կըսեր՝ Տաս օշխար ունիս, հինգը քըզի, հին-
գը՝ տերտրոջ: Տաս սոմառ ցորեն ունիս, հինգը քըզի, հինգը՝ տերտերոջ: Էր-
կու հաստ կով ունիս, մեկը քըզի, մեկը՝ տերտերոջ: Մե օրմե հարցուցին.

- Տերտեր, էտ ի՞նչ է կարթաս:

Ըսեց՝ ձա՛քըս, Ավետըրընի մեչ էտմալ է գրուկ: Ու էլավ գնաց ու կիսեց ժո-
ղովըրթի հետ: Մեռել օր կեղներ, էտ տերտեր ժողովուրթին դուս կեներ, ժամու
դուռ կը փակեր, մեռելի կարգ կը կատարեր, նոր կը բաներ դուռ, կըսեր՝ արեք
տարեք ձեր մեռելն:

Ավուր մեկ լե էտ գեղի քյոխվեն (քչումի խելացի մարթ էր) ըսեց ժողովըր-
թին.

- Ես կելնիմ սուտ մեռել, տարեք դրեք ինձի ժամ, տեսնեմ հըլը տերտեր
օրի՞ դուս կենե ժողովուրթին, նոր կարգը կը կատարե:

Էղավ սուտման մեռել, տարան դրին ժամ: Տերտեր ժամերգություն
պըծավ, ըսեց.

- Դե էլեք դուրս, օր դուռ փակիմ, մեռելի կարգ կատարիմ:

Ժողովուրթըն էլավ դուրս, տերտերը դուռը փակեց, էկավ մեռելի կարգ
կատարելու: Բուրվառ լըցեց խունկըն, էկավ կայնավ մեռելի գըլխու վրեն,
ըսեց.

- Գլխեն հա՛րի օտնե՛ր, գլխեն հա՛րի օտնե՛ր: Ընցավ օտներու տակըն,
ըսեց՝ օտներեն հա՛րի գլո՛խ, օտներեն հա՛րի գլո՛խ: Ընցավ կուշտըն, ըսեց՝
ի՛տ կըշտեն էնթու կուշտը՛ն, ի՛տ կըշտեն էնթու կուշտը՛ն: Ընցավ մեկել կուշ-
տըն, ըսեց՝ ի՛տ կշտեն էն կուշտը՛ն, ի՛տ կշտեն էն կուշտը՛ն... Ու էտ վախտ
քյոխվեն ծիծղաց: Տերտերն սրչեց բուրվառն ու բեյնին զարկեց: Էնքան զար-
կեց, էնքան զարկեց, հարի քյոխվի ճար կըտրավ: Նորեն տերտեր չոքավ
քյոխվի բկին, բքներով սխմեց, խեղդեց: Դուռն բացեց, հերստտ-հերստտ ըսեց.

- Չեղնի՛մ, չեղնի՛մ, մեկ լը սաղ մեռել բերեք, ժամ դնիք: Հա՛րի մեռցուցեր
իմ, բքներսի կայներ ը:

Ժողովուրթ օյմըռած ըսեց.

- Օ՛, օ՛, անԱստվա՛ծ, մըր քյոխվին մեռցուցե՛ր ը...

ՄԱՀՏԵՍ ՄԱՐԴԸ

Մարթումի մեկ էլավ կերթեր վանքն աղոթք էնելու: Գնաց սարի գլուխ վանքն, մտավ ներս, տեսավ օր մե մեծ կըտորմի օսկի կա հոտի թալած: Մարթը թողեց ու փախավ: Դամփուն ըռաստ էկան վեց հաստ գող, ըսին.

- Ա՛յ մարթ, դո՞ր փախնիս էտմալ:
- Մայսի,- ըսեց,- տեսա, փախնիմ:
- Դո՞ր քու մայն,- զարմացած հարցուցին փախչող մարթուն:
- Հոն ի,- ըսեց,- վանքին մեջը:

Գողեր գացին վանքի մեջ, էտ մարթու մայը տեսնելու: Մտան ներս, տեսան օր հոտի մե մեծ կտորմի օսկի կա թալուկ: Իրենք իրենց ըսին՝ էտ շանօրթին ծո՞ւտ է, օր օսկին տեսեր ը, կըփախի:

Նորեն էտ մարթիքն էրկու ընկերոջն օղորկեցին քաղաքն, թե գացեք, հոնկուց ըրախ-գինի, հաց կերակուլ բերեք, ուտինք, խմինք, փայ էնինք օսկին ու էրթանք:

Էրկու ընկեր էլան, գացին քաղաք, առան գինին, ըրախին, հացն ու կերակուլն, մտածին, թե առնինք աղու, ըլնանք իտոնց մեջըն, թույնավորինք, էտոնք ուտին, տրաքին, մենք առնենք օսկին, էրթանք էրկուսանց:

Էն չորսն էլ մտածան վանքի մեջն, թե էտ էրկուսն օր էկան, բլռնինք ըսպանինք, առնինք չորսսի օսկին, բաժնինք, էրթանք: Էտ մարթիք բերեցին կերակուլներն ու խմիչքներ, դրեցին օրթըլաղ: Չորսն էլան, էտ էրկուսին ըսպանեցին: Ըսին.

- Տը արեք ուտինք, խմինք, օսկին բաժնինք, էլլանք էրթանք: Նստան կերան, խմեցին, չորս լը տրաքան: Էն մարթն, օր թողեր էր, փախեր էր էտ օսկին, մեկել օր էլավ, գնաց, ըսեց.

- Էրթամ, տեսնամ՝ օսկին տարածը, թը տեղն ը: Գնաց տեսավ, օր վեց լը էտտեղ մեռած ին, ըսեց.

- Ըյմի նոր իտ օսկին կըտանիմ, կուտիմ:

ՏԵՐՏԵՐՆ ՈՒ ՏԻՐԱՑՈՒՆ

Կեղնի տերտերմի, մեկ լը տիրացումի: Տերտեր կըսե.

- Էրթանք սիրականիս տեսնալու:

Տիրացուն կը համաձայնի, կըսե՝ էրթանք, տեր հայր: Տերտերը կը պատ-

րասավի, լավ հալվա, գաթա կը լցնէ հաբիկէն, կիեծնան ձիանն ու կընկնան ճամփա: Տիրացուն ըշտը շատ անոթի կէդնի, հաբիկից կը գողնա գաթա, կը խամնէ, օր պիտի ուտէ, տերտեր կը տեսնա: Կըսէ.

- Տիրացու, էն գեղ մըզի ինչքա՞ն մատաղ խոստացան:

Տիրացուն բեյնէն կը թալէ գաթան ու կըսէ՝ տերտեր, չըմ գի՛նա:

Կերթան գեղին կը մոտենան, տիրացուն շատ կանոթնա, մեկ լէ կը գողնա գաթա: Էտ է, օր պիտի ուտէ, բիրտան տերտեր կը տեսնա, կըսէ.

- Տիրացու, էն գեղ մըզի ինչքա՞ն մեռելի փող խոստացան:

Տիրացուն կը թալէ գաթէն բեյնէն ու կըսէ՝ տերտեր, չըմ գի՛նա:

Արթէն կը հասնին գեղը, կերթան կիշնան տերտրոջ սիրականի տունը, ուրախ-զվարթ հաց կուտին, ըրախ կը խմին, հետո կելլան կը պառնան: Տիրացուն կէդնի խըստու քուն. տերտեր կը տեսնա, օր տիրացուն քըմեր է, կելլա՛նա ուր տեղէն, օր պիտի էրթա սիրականի ծոցը պառնի: Տիրացուն մեկէն կը նստի տեղը ու կըսէ.

- Տերտեր, կայնի, դո՞ր կերթաս, միտքըս նոր ընկավ, կըսէ՝ էն գեղ մըզի խոստացավ հինգ գառ մատաղ:

Տերտեր կը փախնի, կիզա ուր տեղ: Մէ քըչում լէ կը մնան, տերտեր գինա, թը տիրացուն քնավ, կելլա, օր էրթա սիրականին քով: Տիրացուն նորէն կըսէ.

- Տերտեր, կայնի, դո՞ր կերթաս, նոր միտքս ընկավ. էն գեղ էլ մըզի խոստացան տասնըհինգ կոտ ցորեն պտղի:

Տերտեր կը փախնի կիզա ուր տեղն: Գիշերն արթէն լուսանում է: Տերտեր կըսէ.

- Իտի վերջին անքամ տիրացուն քըմուկ կէդնի, էրթամ սիրականիս քով,- կըսէ տերտերը:

Կելլա վերչապես, օր էրթա, տիրացուն էս անքամն էլ տեղին մեշը էլի կը տընկըվի ու նորէն կըսէ.

- Տերտեր, կայնի, դո՞ր, անջաղ հիշեցի. էն գեղ,- կըսէ տերտերին մեծ լավություն ընողի ձենով,- էն գեղ մըզի խոստացան հարուր իցցուն մանեթ մեռլի փարա:

Արթէն կը լուսանա՛: Կելլան, կիզան, օր շուտով հասնին ժամուն: Տերտեր կըսէ.

- Տո՛, տիրացո՛ւ, էս էտքան խարճ ու խարաճ էրինք, օր սիրականիս տեսնինք, դու օրի՞ չթողիր:

- Տո՛, տերտե՛ր, դու գաթեն իմ քթեն բերիր, ես լե քու սիրականին քու քթեն բերի,- կըսե խաղաղված տիրացուն:

ՂԱՌՂԱՌ ԾՆՈՂ ՄԱՐԴԸ

Մարթն կընկան փորցելու համար ըսեց.

- Կնիկ ջան, Աստու սիրուն, մե բանըմ պիտի ըսիմ, մարթու չըսիս:

- Չէ՛, մարթ,- ըսավ,- կնիկ լե ուրան մարթուն սեկրետ դուրս ըսե՞:

- Շա՞տ գինամ, կնիկ, չըսիս մարթու, հոգուդ մեռնիմ:

- Չէ՛, մարթ,- ըսեց,- դու ըսե, մարթու չեմ ըսե:

- Կընիկ, էսօր դառողառմի ծնա, փախավ: Կընիկ, ջանիդ մեռնիմ, մարթու չըսիս:

Քնան, սապախտան շուտ կընիկն էլավ ու վարտիքը քցեց փիճին, գընաց դրկցի տուն: Ըսեց.

- Լսե՞ր էք ինչ է էղի: Մըր մարթ սև դառողառմի ծնի, շափղեն գլոխն փախեր ը:

Մարթը միամիտ. ըսկսեցին ժողովուրթ մարթու վրեն ծիծղալ, թե քըզի ի՞նչ ը էղի:

- Մարթը կըհարցընե, կըսե՝ ի՞նչ է էղի:

- Էտեղի սև դառողառմի էլի,- կըսեն,- շափղեն գլոխ փախեր ի:

- Ա՛յ ժողովուրթ,- կըսե մարթը,- իմ ծնածն առանց շափղի էր, դուք շափղեն ո՞ւրդից գտաք դրիք գլոխ:

ՀԱՎԿԻԹ ԱԾՈՂ ՄԱՐԹԸ

Մարթուն մեկը կընկանը փորցելու համար կըսե թը.

- Կընիկ, գիտե՞ս, էս էսօր մե հավկիթըմ եմ ածե, հըմը հեչ մարթու չըպիտի ըսես, հա՛:

- Խեղա՞ն եմ, օր ուրուշին ըսեմ,- կըսե կընիկը:

Կանանի մե վախտըմ, էս կընիկը կերթա դըրկից կընկտացը կըսե, կըյնի բերնն բերան, կերթա հասնիկը թաքավորին անգաճը: Կըսեն.

- Թաքավորըն ապրած կենա, Ասվածագարմդ տեղյա՞կ է, որ էսինչ մարթը հարըրեն մե հատըմ պակաս հավկիթ է ածե:

- Կանչեցեք,- կըսե թաքավորը,- կանչեցեք էտ մարթուն:

Կանչեն կը, թաքավորը կաշէ գլխեցեն ոտ, օտքեն գլուխ ու կհարցունեն.

- Դո՞ւ ես հարուր հատ հավկիթ ածողը:

- Հա՛,- կըսէ մարթը,- թաքավորն ապրած կենա,- դիտրի քովը կանչելն ու քալը, ածել էի հարըրեն մէ հատըմ պակաս: Ըշտը մեկնա դու ավելցուցիր, էղավ հարուր հատ:

Արթըղ թաքավորը գլխու կըյնի, հարց ու փորց կենն ու կիմանա, օր էս մարթը ընթամենը բերանբաց իր կընկանն է փորցն:

ԽԱՔՎԱԾ ՀԱՐՍՆԵՐԸ

Կիսուրն հիվանդ էր պառկէ ջլերու մէջն, շատ հիվանդ էր: Հըմը ըսիմ, օր հոգուն հետն էր: Էտ կիսուրսի մտածեց, միտքը բանըմ ընկըցուց, թե՛ ի՞նչ էնիմ, օր իտ հարսներսի ինձի լավ իշեն: Մըտածեց, մըտածեց, էլավ մէ նըվ-թոտ չարեկմի կար, ջա՛րթեց, լցեց տոպրակըն ու բերեց դրեց բարցի տակն, իմալ օր օսկի: Հոգու հետն էր, կանչեց մեծ հարսին, ըսեց.

- Հարս ջան, զինա՞ս, ես օր մեռա, բարցիս տակ տոպրակով օսկի կա, քըզի կիտամ:

Էտիկ քընաց, էկավ մեկել հարսըն: Կիսուրն էտուր լը ըսեց.

- Հարս ջան, ընձի լավ իշէ, տոպրակով օսկի կա, քըզի կիտամ:

Էտ լը խընդացավ ու գնաց: Կանչեց մեկել հարսին, ըսեց.

- Օ՛յ, հարս ջան, հոգուտ մեռնիմ, ես կը մեռնիմ, տոպրակով օսկի կա բարցիս տակ, կառնիս քըզի:

Հարսներու ջանի՞ն մուսնաթ, ըսկըսեցին խայրաթ էնել. օ՛, օսկու ձեն ի լըսած, կիսրոջ լա՛վ քյոմակ կենին:

Սապըխտան մեկ լը կը տեսնան, օր կիսուր մեռավ:

Բանան բարցի տակ կիշին, օր ի՞նչ իշին՝ կոտորուկ չարեկի կըտորներ:

Է՛, ի՞նչ պիտի ընեին. մեռնողին էտենն կամ լավը պիտի ըսեն, կամ լե բանըմ չպիտի ըսեն: Ըսին մե բերան՝ օդորմի՛...

ՄԱՐԹ ՈՒ ԿՆԻԿ

Մե մարթըմ ու կընիկմի կապրեին իրարու հետ ու իրուր շատ կուզեն: Ավուր մեկ մարթն խապար էղավ, օր առավոտ կընիկն դրսեն էկավ, մտավ ծոցը:

- Կընիկ ջան,- ըսեց,- էտ ո՞րդից կիզաս:

Կինը թե՛ դրսեն: Հըպը ըսեց՝ ի՞նչ կենեիր հոն:

- Մարթ ջան,- ըսեց կինը,- ես սապախտան կանուխ խնդրենք Աստուն, օր քրզի էրկար կիանք, ջանսադություն ու աշոդություն տա:

Մարթըն ուրախ մտքին մեջ խընդացավ: Էքսի օրն մարթն տեսավ, օր կընիկն սապախտան էլի էկավ, մտավ ծոցը: Մարթն ըսեց.

- Կընիկ ջան, էտ ո՞ւստից կիզաս:

- Մարթ ջան,- նորեն ըսավ կինը,- Աստուն կաղաչեի, օր քրզի էրկար կիանք տա, ջանսադություն տա:

Մարթն ընկավ կարծիքի մեջ: Էքսի օր մարթը սուտ քուն էղավ, տեսավ կընկան, օր հալավն թեզըմ հաքավ ու գնաց դուս: Ինքն հաքավ շավարն ու կընկա էտսեն գնաց: Տեսավ, օր կնիկը մտավ դըրկցի տուն, ըսկսեց մի ջայել տղայի հետ խաղալ: Էտն դուրս գալու վախտն մարթը դուռը կողպեց: Կընիկն ըսեց.

- Մարթ, դուռ բաց, թե չէ կերթամ հորը կընկնիմ: Խըստու վերուց մեծ քար մի, թալեց իտ հորն, մարթը գիտցավ, թե կընիկն պատավ հորըն: Վազեց, ըսեց.

- Կընիկ, մի՛վախենա, ես քեզի կը հանիմ: Մեկ լե լըսեց, օր ուրանց դուռն կողպըվավ:

Գնաց տեսավ, օր ուր կընիկն ը, ըսեց.

- Տո՛ կընիկ, դուռ բաց:

Կընիկն լըրբացած նեսեն ըսեց.

- Գնա, գող ու բոգ. դու հար մըկա դո՞ր էր:

- Կընիկ ջան,- ըսեց ուրուշի տանը փակված մարթը,- դուռ բաց, հիմի փասբանդներ կուգան, տանին ընծի կախին:

Կընիկ չբացեց, փասբանդներ էկան, բռնին էտ մարթուն: Կընիկ լե ամմեն բառ գողալով ավելցուց՝ տարե՛ք, տարե՛ք էտ գող ու բոգին:

Փասբանդներ տարան, մարթուն կախին:

ՄԱՐԹ, ԸՍԵ ԳԵԼԸ

Մարթ ու կընիկ լծին սել, գացին չայիր փոցխելու: Տեսան աղվեզ փախավ: Կին հարցուց՝ մարթ, էտ ի՞նչ էր փախավ:

- Աղվեզ էր, ինչ էր:

- Չէ՛, մարթ, աղվեզ չէր, գել էր:

- Չէ,- ըսեց,- կընիկ, իմ տեսած աղվեզ էր:

- Չէ՛, մարթ, ըսե գել ը. գամ հետդի աշխատանքի, չես ըսի՝ չըմի գա:

- Հե՛չ էլ մի գա,- կընիկ, ըսեց,- իմ տեսած աղվեզ ը:

- Չըմի՛գա,- ըսեց,- ու ետ դառցավ, եկավ տուն: Մարթն գնաց աշխատավ, դառցավ էկավ, տեսավ օր կընիկ պառկած ը:

- Կնի՛կ, էլի՛, ըսավ, հաց բի ուտինք:

Չէ՛, մարթ,- ըսավ,- ըսե գել ը,՝ հաց լը բերիմ, ջուր լը բերիմ: Չես՛ ըսի, ես կը մեռնիմ:

- Մեռիս, մեռի, իմ տեսած աղվեզ ը:

Կընիկ պառկավ ու ըսկըսից մեռնիլ: Մարթը մոտեցավ, անգամ դրեց կընկա բերնին, կընիկն ըսեց.

- Մա՛րթ, ըսե գել ը, էլլամ սաղնամ:

- Չէ՛, կընիկ,- ըսավ,- մեռեր իս, մեռի, իմ տեսած աղվեզ ը:

Կինը մեռավ: Էլավ մարթն, կանչեց գեղացոց, թե՛ արիք, կընիկս մեռավ: Ժողովուրթ թափավ էկավ, տեսան օր օդորթ, հարիֆի կընիկ մեռեր ը: Գուբին բերեցին, դրին մեչն, տարան ժամ, մոմեր վառեցին, լացին, խղճացին, թե ջայիլ կընիկ էր, էրեխեքը մնացին:

Մարթը էլի մոտեցավ կընկա բեյնին, թե տեսնեմ կընիկս օղո՞րթ մեռեր ը: Դրեց անգամ, կընիկ ըսեց.

- Մա՛րթ, ըսե գել ը, էլլամ սաղնամ:

- Չէ՛,- ըսեց,- կընիկ, տեղ լը հազըր ը, գուբին լը, մեռեր իս, մեռի. իմ տեսածը աղվեզ ը:

Տերտեր վերջին թափշուրմեն կիտա, ժողովուրթ կընկան կը վերցու, կը-տանի հորելու: Օր տարան դրին հորին կուշտն, մարթն էլի՛ գնաց, անգամ դրեց կընկա բեյնին, ըսեց տեսնամ՝ օղո՞րթ կընիկսի մեռավ: Կնիկն ըսեց.

- Մա՛րթ, ըսե գել ը, սաղնամ, էլլամ:

Չէ՛,- ըսավ մարթն,- տեղդի հազըր ի, կընիկ, մեռեր իս, մեռի. իմ տեսածն աղվեզ ը:

Դրեցին հորն: Լըցին քըչումի հող, մեկ լը կընիկ բռռաց.

- Մա՛րթ, գել չէ՛, աղվեզ ը, աղվեզ ը:

Ժողովուրթ սաղ թողեցին փախան սարերն, թե էս քյոփօղլու մեռել սաղ-ցավ: Մեռելի քով մնաց մեննակ մարթն: Հարցրեց՝ կընիկ, օղո՞րթ աղվեզ ը: Թե՛ հա, աղվեզ ը: Կընկան հորեն հանեց, գացին տուն:

ՔՐԳՈՒ ՏՂԵՆ

Քուրդը ուներ մե տղա: Դուրս էլլելուն պես հերը կըսեր՝ մարթ չես ըլլի՜, ներս մտնելուն պես կըսեր՝ մարթ չես ըլլի: Վերջ տղի հոգուն հասավ:

- Ախպար, ես ի՞նչ էմեմ, օր հերըս ըսե՜ մարթ կեղնիս:

Ըսավ ու տնից հելավ, գնաց սովրելու: Հասավ մե քաղաքըմ, մըտավ ըշ-կոյ, սովրավ, ավարտեց մելիցի նաչալնիկի կուրս: Վերջը նշանակեցին Ադ-բուլաղի շրջան: Խնդրեց, որ իրեն դրկեն իրենց շրջան, չը մերժեցին, էկավ, դառցավ հենց իրենց շրջանի միլիցիայի նաչալնիկ: Կանչեց էրկու միլիցա, ըսեց.

- Գացեք ֆիլան գեղ, չոբան Ալուն կանչեք, քըխ իկա իմ քովնի: Թե չուզեց իկալ, ծեծելով, ջարթելով բերեք:

Միլիցեքն էկան մտան քոլու տուն, ըսին.

- Ալի, քելե էրթանք, նաչալնիկ կանչե:

- Տղեք, նաչալնիկ ընձի օրի՞ կանչե,- ըսեց մարթն,- ես ըտուր հետ կերեր ի՜մ, խմեր ի՜մ, կամ թե չե՜ ի՞նչ մեղք ունիմ, օր ինձի կանչե: Գացեք ասեք՝ ես չըմի՛գա:

- Քելե՜, ըսին ու ծեծին, ջարթին, կապին ձեռքերն ու խառնին առաչ, բե-րին, հանին նաչալնիկի քով:

Նաչալնիկն ըստոյ տվեց, ըսեց՝ նըստի: Ալին նըստեց: Նաչալնիկ հար-ցուց՝ ճանչընա՞ւ ընձի:

- Ի՞նչ ճանչընամ քըզի, կերե՞ր եմ հետոյ ի, խմե՞ր իմ, ի՞նչ էրեր իմ:

- Չըս ճանչնա,- ըսեց,- ես քու տղեն իմ: Միտը՞դ է, օր կըսեիր՝ մարթ չես ըլլի, մարթ չես ըլլի: Դե տես՝ ի՞նչ թավուր մենձ մարթ իմ էղի:

- Օղո՛ւլ, ըսեր իմ, էլի կըսիմ՝ մարթ չըս էղնի: Մարթ օր էղնիս, քու պապուն ծեծել տալով, ջարթելով չէիր բերի քովդի: Էսօր լե մարթ չես էղնի, լուսուն լը:

ԵՐԵՐ ՀԱՐՈՒԻ ԳՂԱԼԸ

Շատ հարուստ իշխանըմ կըլլի, կունենա մե լա՛վ կընիկըմ: Էսոր տունը Ասսուն իրեն օրը միսավիրներ կըլլեին էղե: Միսավիրնուն փորցելու համար էս իշխանը վերցընե իրեք հարուր հատ գդալ շինել կուտա: Ամմեն օր քալող միսավիրին ձեռքը կուտա թամ-թազգա գդալ: Ուտեկն էտն միսավիրնին օր կերթան, էտ բանեցուցած գդըլնին թոփ կենե: Շատ օր էտման կենե, կընիկը կը հարցընե թը.

- Այ՛ մարթ, էս ի՞նչ կենես:

- Կընիկ,- կըսե մարթը,- էսիկ հըլը դու մի՛ իմանա. եփի օր վախտը քա, կի-
մանաս:

Եփի օր իրեք հարուր գդալը կը վերչանա, իշխանը կանչե կը կընկանը,
կըսե.

- Ըշպիշկեն առ, վառե իսի գըղըլնին:

Կընիկը կը վառե: Վառելուն պես գըղըլնուն բոցը կելլե: Էրիկ-կընիկ սեյր
կենես, կաշեն օր իրեք հարուր գըղըլնուն մեչ մենմակ իրեք գդալ չի վառի ու
իրեքինն չորս թարաֆը ալ ու կանաչ կերևա կը:

Իշխանն էստեղ կընկանը կըսե.

- Աշե՛, աշե՛, իրեք հարուր մարթու հաց եմ ուտեցուցե, միշվին իրեք մարթն
են հալալ բարեկամ էղե ինձի. մեկալները բիրատին էլ ծուռ ու փուշ մտքի տեր
են էղե:

ՆԱՆՆԻԿ, ԲԱԼԱ ՋԱՆ, ՆԱՆՆԻԿ

Մե մարթըմ իրենց գեղեն քոչե, կերթա կը քաղաք: Քոչը բառնա կը դավին,
հարսին նըստեսնե կը վրան, մեկալ դավինա վրան տղին օրոսկը կը բառնան
ու կերթան: Դու մի՛սե, էտ հարսը օխտը տարի տղա չէր փերե: Օխտը տարուն
էտ օրոսկին տղեն կըլլի: Գիշերն օր ճամփա կերթան էղե, օրոսկի կամարը
կանսնի մեշին ծառին ճուղին ու կախվի մնա կը: Ծառին ճուղին օր կանսնի,
մերը օ՛ սահաթ տեսնի կը էտ բանը, հըմը ամոթեն ձեն չի հանե, սնքըրթա, կո-
լըթքվի ու կուշուձիգ կըլլի, վերչնա ճարահատ կուլա ու ինքն իրեն կըսե.

Ալ դանավիզով փափրտել եմ,

Նաննիկ, բալա ջան, նաննիկ,

Օխտը տարուն մեկ գրեղ եմ,

Նաննիկ, բալա ջան, նաննիկ:

Քեզի նաննիկ ըսել չեմ,

Նաննիկ, բալա ջան, նաննիկ:

Կերսարն օր հարսին լացին ու երթին ձենը կիմանա, էտ կաշե օր՝ օրոսկը
չկա: Հըմը էտ կդառնա տեսնի կը օր օրոսկը ծառին ճուղեն կախվել է, մայր
եղնիկնա էկել, տղին ծիծ կուտա էղե: Արթըղ օրոսկը կառնե ու կերթա: Էտեա
երթե կը. «Գիշերը բառցի դավին, Նաննիկ, բալա ջան, նաննիկ, Դավան քը-
նաց ծերեծեր, Նաննիկ, բալա ջան, նաննիկ»:

ՇԱՅՄԱՐ ՕՅԻ ԱՌԱԿԸ

Թաքավորին մեկը ուներ մե շայմար օցմի, իրան բարեկամ էր: Էտիկ մեկավա (միշտ) կը նստեր թաքավորի բիլկին թե՛ հացի ժամանակ, թե՛ դիվան էնելու ժամանակ:

Թաքավորն օր շատ էխտյարցավ, թաքավորություն տվեց ուրան տղին, օցն էլ հետը: Օցը մեկավա գենա բիլկին փատվեր: Տղեն սինոթներ լը փոխեց, ըխտյարներուն հանեց, ջայելներուն դրեց սինոթ: Ջայել տղեկտիքըն ըսին իտ մուռտառ օցն ի՞նչ ը, պայեր իս բիլկիդի, չըս թալիս: Ըսեց.

- Իմ պապու բարեկամն ը:

- Թալ թուրդի, փիտցու,- ըսին ջայիլներ:

Տղեն համոզվավ, թալեց թուրն օցուն փիցուցնելու: Թուրն առավ պոչին, պոչն կտռավ: Օց լը դառցավ զարկեց տղի սրտին, տղեն մեռավ: Օց փախավ, մտավ ուր ծակն: Խապար տվեցին թաքավորին, թե՛ էսպես, էսպես. տղեդի զարկեց օցու պոչ կտռեց, օց լը հետ դառցավ զարկեց տղի սրտին, տղեդի մեռավ:

Թաքավորն էկավ, գենա նստավ թաքավոր, կանչեց Շայմար օցին, ըսեց.

- Արի՛, Շայմար օց ջան, արի բարեկամություն մըզի թաժացունք: Օց լը ըսեց՝ թաքավորն ապրած կենա, քանի իմ պոչըս իմ միտքըս կընկնա, քուկդ էլ քու տղեն, մենք բարեկամ չենք էղմի:

ՕՋՆ ՈՒ ՄԱՐԴԸ

Օցը կերթա մարթուն կըսե թը՝ արի ախպեր ըլլինք:

Համաձայնի կը մարթը, բայց կըսե՝ դուզ ախպար ըլլինք: Էրկուսն էլ համաձայն կըլլին ու կերթան ապրուստ գտնին, վաստակ ունենան ու հավասար կիսին:

Կըլնին ճամփա: Մարթը տեսնի կը օր ինքը շիտակ կերթա, հըմը օցը՝ ծուռ ու մուռ, մեմ էսթուն կընկնի, մեմ էնթուն: Մարթը հիշեսնե կը, օր իրենք դուզ ու շիտակ ընկերության պայման էին թըրե:

- Մարթ ախպեր, կըսե օցը, ես էստից էլ շիտակ չեմ կըրնա քելե. դու ինձի խրատ տու, շիտակ քելեմ:

- Արի,- կըսե,- խրատ տամ:

Գլոխը թընե կը օտացը տակը, էրկու ձեռքով պոչեն բըռնե կը ու քաշե կը:

Կաշե կը, օր օցը շիտակ շիտկըվալ: Մեմե կաշե, օր խեղճ ախապարը շունչը կը փչե: Մարթը կըսե.

- Ա՛յ, ախապերութիւնը էսման կըլլի՝ շիփ-շիտակ:

ՎԵՐԺԻՆԳԻՐ ՕԶԸ

Հերըս պատմե կը օր պապըս էղել է քարվանճի, ունեցել է էռսուն-քառսուն հատ դաթըր ու շատ նոքարներ: Նոքըրներուն մեկը գիշերները չի կրնա քնի էղե: Օրվանըմ մեկը պապըս կը հարցընե քը.

- Ա՛յ մարթ, ինչի՞ զօ՛ր գիշեր չես քնի:

Ատիկա վերցընե պատմե կը, քը.

- Հաջի պապ ջան, օրվանըմ մեկը մե օցըմ պիտի սըպանեի, հըմը պոչը կտռալ, ինքը փախալ: Էնտիցա մինչի էսօր չորս տարի է անցե, ես զօր ու գիշեր դաթարում չունիմ, չունքի քուքա էտ օցը, միշտ էտտիս կը պըտտի, ահը սիրտըս կը ցըգե ու քունըս աշկերես քոցընե կը: Էտ խոսակցության վախտը մեմե կաշե օր էն օցը էկա՛վ, մտալ ցորնին եղընին մեչը: Էտ մարթը վախեն փատտվի կը պապիս ու կըսե.

- Յամա՛ն, պապի, ահան, էն օցն է:

- Մի՛ վախենա,- կըսե պապըս,- մի՛վախենա: Չեն կուտա բիտտունին, կըսե՝ տղերք, փատտեցեք եղընին չորս բոլորը, կըրակը չորս բոլորը տվեք, թող վառի:

Վառեն կը: Հավարը կըյնի գեղը: Ժողովուրթը դալմադալ էնելեն քուքան, օր կըրակը անցընեն, պապըս չի թողնե: Արթըղ կըրակն օր կըհասնի օցին, օցը վառի կը ու կուռի, փաթլամիշ կըլլի, քըռնի կը վեր, նորեն կըրակը կընկնի, կվառի: Նոքարը հանգիստ շունչ կառնե:

ՄԵԾԱԳԼՈՒԽ ԴԱՏԱՎՈՐԸ

Գողը կերթա մեկիմ էրթեցեն մըտնի կը տունը, օսկին կը գողնա: Սա-պախտան տերը կելլե կաշե կը օր տունը գող է մտե, օսկին տարել է: Էտն էման կըլլի օր իրեն ապրանքին նշաններով գողին գտնի կը: Գողին օր կը գտնի, արթըղ հա՛, հա՛, պիտի բռնեն տանին: Հըմը գողը կերթա դատավորին քովը, կըսե.

- Հըպը չե՛ս ըսե, էսման մե բանըմ եմ էրե, ի՞նչ խորուրթ կուտաս: Էտոր հընարը գտի, օսկուն կեսը քեզի, կեսը ինձի:

- Դու քրնե,- կըսե դատավորը,- գործն օր հասնի ինձի, ես մե քանըմ կե-
նեմ:

Կանցնի ժամանակ, գործը կուտան դատը: Դատավորը կերթա ըսմոքի՝
տեսնի ի՞նչ է կատարվե: Տանը տերը կըսե, օր էրթեցեն է մտե: Դատավորը
ժողովուրթին քոփ կենե, կըսե:

- Ի՞նչ կըսեք, իսի նեղ էրթեցեն մարթ հավքի՞ կը: Շելլոցը շատը կըսե՝
հավքի կը, իսկ էտ մարթուն թշնամի էղողները կըսեն, թե՝ դժվար, չի հավ-
քի: Էտն դատին ժամանակ դատավորը ատկազ կուտա, քը՝ էտ նեղ էրթեցեն
մարթ չէր հավքի:

Օսկուն տերը տեսնի կը, օր դատավորը ջուր պղտորելով է գբաղված,
մեծ էրթեցեն գող մտնիլը անհավանական է դարցնում, իրան-իրան կուտա-
կառնե, շատ կը նեղվի: Էս մարթը նաև վաղուց նկատել էր, օր էս դատավորը
Էման մե մեծ գլոխըմ ունի, օր քթոցը չի հավքի: Տեսնի կը ու ձեռքերով չափե
կը օթին մեշը, զարմանա ու նորեն կը չափե, յանի թե մե՞ծ գլոխ է: Դատավո-
րը հարցընե կը:

- Էտ ի՞նչ կենես, ի՞նչ կը չափչըփես:

- Քու էս վճռեն,- կըսե մարթը,- ես շատ կը զարմանամ: Դու ատկազ տվիր,
քը՝ էտ գողը, էտ դոճա էրթեցեն չի հավքի, հըպը էտ քու դոճա գըլուխըդ մկին
էն ծակեն ի՞նչըդ հավքավ, օր դու էլար:

ԵՐԿՈՒ ՆՎԵՐ

Թաքավորնուն մեկին տոնը կըլլի, մեկել թաքավորը բռնե մե հոխամ չայ
կը փատտե, դրկե կը փեշքաշ: Էտ թաքավորն օր փեշքաշը կը տեսնի, կըսե:

- Ա՛յ ջանըմ, էս սև խոտը ինչի՞ է փռչե, ինձի դրկե:

Հերսը շատ կեղե, ոխը սիրտը կը պայե, ինքն իրեն կըսե՝ սապըռ էրե, էտոր
ջուապը թեզ կըստանաս: Քանիմ տարի էտն մեկել թաքավորին տոնը կըլլի:
Էն թաքավոր բռնե մե դաստեմ յոնջա խոտ կը կապե ու դրկե կը էտոր, կըսե:

- Էսիկա քու բաժինդ է:

Չայ դրկող թաքավորն օր ուղարկած փեշքաշը կստանա, օ՛ սահաթ գլխու
կըլնի, քը բանն ինչ է: Նամակը կը գրե, քը՝ վնաս չունի. դու խոտ ուտող ես,
գիտես քը եսե եմ խոտ ուտող: Եսե չայ խմող եմ, սխալվել քեզի էլ չայ խմողի
տեղ եմ թըրե ու դրկե:

ԱՐՅՈՒՆՈՏ ՁԵՌՔԵՐՈՎ ՄԱՐԴԸ

Մե մարթըմ օշխար քերթած վախտը տեսնի կը, օր կատուն էկավ, օշխարին ջիգարն առավ ու փախավ: Օր տեսավ, արնոտ ձեռքերով ու դանակը ձեռքին, ընկավ էտտին: Կատուն փախա՛վ, մտավ մե տունըմ ու կորավ ամբըրնուն տակը: Էս մարթը մեմե բոլորն աշեց ու տեսավ, օր մե մարթըմ էրկա՛ն էրկընցել է: Մոտիկ քընաց, աշեց, օր ըսպանված է: Դիորի էսթուն-էնթուն, մեմե տեսավ օր մե բելիկըմ մարթ փատտեցին իրեն, ու ոչ ավել, ոչ պակաս վրա տվին թե.

- Ախպա՛ր, ինչի՞ սըպանեցիր էս մարթուն: Խեղճ մարթը էրթում-կըրակ կը մտնի, թը Ասսուն աշեցեք, ես չեմ սըպանե, ես կատվին էտտին եմ ընկե, որը դեպի էս կողմը փախավ:

- Չէ՛, օր չէ՛, դու ես սըպանե,- կըսեն շըրջանի մեջ առնողները,- դանակը ձեռքդ է, ձեռվիտ արընոտ եմ:

Արթըղ էս մարթը ձեռվըներեն չի պրծնի, բռնեն տանին, դատը կուտան: Դատն օր կուտան, էս մարթուն կախարան կը որոշեն: Տանին կը, օր կախեն, մեմե էնթույեն մե ուրուշ մարթըմ վազգե կը ու կըյնի կը չվնին քովը, կըսե.

- Էսոր մի՛ք կախե, ինքը մեղք չունի. էն մարթուն ես եմ սըպանե:

Շենլիկը տեսնի կը, օր էն մարթն անմեղ է, կազատեն: Հըմը նրան էլ կյանք կը բաշխեն, օր ազնիվ է ու մեղքը շիտակ սրտով վրան է առե:

ՀԱՐՈՒԻ ՏԱՐՎԱ ՔՆԱԾ ՄԱՐԹԸ

Մե քաղաքըմ սաղ մայրովըմ վառի կը: Էտ վերանաներուն մեչը, վառած վախտը մե վաճառական մարթըմ իրեն տանը վարի դաթը քնած է էղե. սահաթը կախած, օղենն սարքած: Մայլեն վառի վերանա օր կըլլի, հարուր տարի մնակը: Էտ վախտը վերանան փորեն կը, օր տուն շինեն, տեսնին կը, օր դուռը կը բացվի: Մըտնին կը նես, տեսնին կը, օր ի՞նչ, սարքած օղա, սահաթը կախ, էնթունա մարթը պառկած, քընած է: Արթըղ թոփ կըլլին, դոխտուր կը փերեն, կաշեն, օր սաղ-սալամաթ մարթ է: Ջարթեսնեն կը: Մարթն օր կայեղ-նա կը, գառգիլամիշ կըլլի, կըսե.

- Ա՛յ մարթիք, ինչի ինձի վախտին ձեն չը տվիր. էսքան քընե՞լ կըլլի:

Հըմը մարթիքը չեն ըսե եղելությունը, օր բիրտան սրտապատառ չըլլի, խելքը չը թըռցնե:

Մարթը կելլէ, պըտտի կը, կաշէ, օր նը իրան գիտցած մարթիքը կան, նը իրենց քաղաքն ու տները:

Արթըղ իրեք օր պըտտի կը ու կըյնի, իսկական մեռնի կը:

ՏՆԱԶԱՆՊՆԵՐԸ

Ժամանակոց մեծ իշխան մարթըմ կըլլի, ինքնա շա՛տ հարըստնա կը: Հինգ հատ տղա կունենա: Տուննա քառսուն ջան կըլլին էղէ: Գեղացիք բիրատի էտոր թշնամի կըլլին էղէ, թը՝ ինչխո՞ր էտիկ էտման ու էտքան հարստութուն ունի, մենք չունինք:

Էտ իշխանն օր կիմանա, գեղին մարթոցը քովը կը կանչէ, կըսէ.

- Արիք տեսնինք, թը իմ դովաթըս ուրդից կըլլի կը: Քուքան օրա, էսիկ իրան մանչերուն կանչէ կը.

- Տղե՛րք, արիք գերընդեստանըդ առեք, էքվան քընացեք այնի կանաչ արտը քաղեցեք:

- Ըսելը գիտեր, տղաքը հըմը առանց ձեն հանելու, կելլեն, գերընդեստանը կառնեն ու կերթան արտը, կըսկըսեն քաղելը:

Արթըղ հերը կելլէ, դեմի տղոցը թարաֆը կաշէ ու ճվա կը.

- Տղե՛ք, մի՛ք քաղէ, մի՛ք քաղէ, թողեք, դառցեք արիք:

Գեղացիք շշմին մնան կը ու կըսեն.

- Մա՛շալլա, ախպար, մաշալլա՛: Օր էսման է, հըլըրթ օր տունը պիտի հարըստնա:

Կը խոնարավին էտ շնորալի մարթու, նրա գերդաստանի ու դրած կարք ու սարքի առաջ: Էտտից էտն բարի աչքով կը նայեն աշխատավոր ու ըստեղծող էտ գերդաստանին:

ԴՈՎԱԹԸ ՇԻՏԿԵՎԱՎ

Ժամանակոց մե մարթըմ կըլլի, կունենա էրկու հարս, ինքնա էխտյար կըլլի: Էտ մարթը ամմեն օր նըստիկը իրենց դուռն ու ուշադիր կաշէ, օր մըռչըմուկնին ի՛նչ օր ըռաստ քուքա, նես կը կըրեն: Դու մի՛սն. էտիկ իրենց տան դովաթն է էղէ: Օրըմա տեսնի կը, օր մըռչըմուկնին տենն ի՛նչ ըսես դուս կը կըրեն:

Հայ, հա՛յ կըսէ. էստեղ բանըմ կա՛: Քուքա նես, հարսներուն կըսէ.

- Հարսնե՛ր, էս ի՞նչ հարամ բան եք էրե, օր մըռչըմուկնին դուս կը կրեն:
 Հարսները մայիլ կը կնան: Կերսարը կըսե.
 - Չէ՛, աշեցեք, թը ի՞նչ ծռություն եք էրե:
 Մեծ հարսին միտքը բանըմ կըյնի, կըսե.
 - Աղամի, գիտե՞ս, էրեկ հավկիթ խաշեցի քանին հատ, մեծը իմ տղիս տվի,
 պըզտըկնինա՝ դեքերկանըս տղոցը:
 - Հա՛, - կըսե աղամին, - գիտե՛մ օր ծռությունըմ կա: Տը մեղա՛ էկեք, մեղա՛:
 Մեղա քուբան: Էքսի օրը մեծ հարսը հավկիթ կը խաշե, մեծերը դեքեր
 տղոցը կուտա, պգտիկնա՝ իրեն տղին:
 Արթըղ աղամին նըստիկը դուռն ու կաշե կը, օր մըռչըմուկնին դառցան
 տուն կըրեցին: Էտ տան դուվաթը շիտկըվավ:

ԾՈՒՅԼ ՏՂԵՆ

Հարը իր տան մեչ կըզգա, օր իր խոսքը գետինները կմնա շատ անգամ, չի
 հարզվի իր խոսքը. վերցնե տղին օրվան մե օրըմ կըսե.

- Քընե մեմ դըրկըցին գրվանքաները փե, հըլը աշենք իսի բուրթը ինչքան է:
 - Հարիկ,- կըսե տղան, - այսի ծունկըս թա՛մամ գրվանքա է. փի էտով կըշ-
 ռենք:

Անգաճ չի էնե:

- Ծո՛,- կըսե, - էտիկ չերիր-չերիր, քընա մեմ առշինը փե, իսի շալը չափինք:
 - Հարիկ,- կըսե, - դիա, ա՛յ, կատուն կուշտըղ է, պոչին ծերեն թախի անգ-
 ճին ծերը թամամ առշինըմ է. ըշտը էտով չափե, մեմա ի՞նչ էրթանք ուրուշեն
 ուզենք:

Գենա անգաճ չի էնե, թամբալութանը իշուն քեռի կըսե:

- Ծո տղա՛, - հերը սրտնեղած կըսե, - հըլը մեմ ել, դուս աշե, թոն խո չի՞ քա,
 էս գործ ունիմ, էրթամ պիտի:

Ատոնքա շունըմ ունին էղե, տղան շան անունը կուտա, նես կը կանչե:

- Ծո՛,- կըսե հարը, - շանը ինչի՞ կը կանչես:
 - Աշեմ վրեն թաց է, թը չոր է, մեմա դուս չելլեմ:
 - Ծո տղա, քեզի օր շանը կուշտը կապենք, շենն լսել տըրվի՞ս կը:
 - Մեր շունը խածելա չիտե, ի՞նչ տըրվիմ...
 - Քընա, քընա ջուրըմ փե, ինչ օր ըսի անգաճ չերիր:
 - Սաղ ըսածներդ ըշտը էրեցի, ջուրնա դու փե, խմե,- կըսե ծույլ ու ան-
 պատկառ տղան:

ՊԱՌԿԱԾ ԿՐ ԲԱՂԵՄ

Կըլլի, չի՛լլի, մե քամբալ տղեմ կըլլի: Հերը ի՛նչ կենե էղե, չի կըրնա էղե բանի, գործի թընե: Մե օր մե տղան կերթա չալիրը, տեսնի կը օր ուրուշնին քաղ կենեն, խոտի քայա կը թընեն: Քուքա տուն, հորը կըսե.

- Հարի՛կ, ես էն չալիրնուն ծաղկըներեն էնքան պիտի քաղեմ, օր իրեք քայա թընեմ:

- Թի՛ր, օղուլ, թի՛ր,- կըսե հարը,- չուգողին աշվին դուս քա:

Մե քանիմ օր կանսնի կը օրա, հերը կըսե՝ դե քընա՛, քաղե, վախտն ան-
ցավ: Կերթամ, կըսե, գերընդին կառնե ումուզին, կերթա ծաղիկ քաղելու: Կեր-
թա, մեմ, էրկուս գերընդին կը փարղե, խոտերուն ու ծաղկըներուն գըլխըները
կը կըտըռտե, խոտին դաստան կառնե գըլխուն տակն ու պառկի, քընիկը:

Հերը ցորեկ հացն օր կը փերե, կաշե կը, օր հեչ բան չէ էրե, կըսե.

- Այ օղուլ, քաղե, է՞ս է քաղածդ,- ցուց կուտա գլխի տակի փունջը:

Տղան քիչըմ մըտածե, մտածե կը, էտն հորը կըսե.

- Հարիկ, ինձի մի խանքարե. ես պառկած կը քաղեմ:

- Մանչ ջան,- կըսե հարը,- պառկածըդ լավ տեսնիմ կը, լա՛վ կերևա, հըմը
քաղածդ չեմ կըրնը տեղը փերե: Վա՛յ թե աշկի բըժըշկի էրթամ, մե հատըմ
ըստուքվիմ, քանի շատ ուշ չէ:

ԹԱՄԲԱԼԸ

Մարթուն մեկը էնքան քամբալ կըլլի կը օր, հաց ուտելու համարա ալար
կենե, օր վեր էլլե: Թամբալութենը իրեն շատ օր կառնե, կըսե.

- Ինձի տարեք, թաղեցեք, էլ էտղից էտն վե՞՞վ պիտի ապրի: Էտտըրդընա
(այդքան էլ) դիորի կը գըրցի, իրեննա իրեն կառնե:

Արթըղ էտը համար գուբի կը փերեն, թընեն կը մեչը: Ժողովուրթը թոփ
կըլլի, տանին կը քաղելու: Դեմեն ճամփորթըմ քուքա, տեսնի կը, օր մեռել կը
տանին: Ինքնա կը հետաքըրքըրվի, գուզե հուղարկավորմուն հետ գերեզմըն-
նոց էրթա: Մոտենա կը գուբուն, տեսնի կը, օր մարթը սաղ է: Ջարմանա կը,
կըսե.

- Ա՛յ մարթիք, ես սաղ մարթուն ո՞ր կը տանիք:

- Մենք գիտենք, օր սաղ է,- կըսեն,- հըմը տանինք կը քաղելու, չունքի շատ
քամբալ է:

- Ա՛յ մարթիք,- կըսե,- ե՛տ դառուցեք, ե՛տ դառուցեք, ես կը տանիմ իմ տու-

նը: Մե մարաբըմ լիքը էփած բաքսըմաթ ունիմ, թող էնտեղ պառկի, ինչքան գուզե ուտե, չի պարալի:

Գուբուն միչեն թամբալն անգաճ կենե, գլոխը վեր կը վերցընե մե կերպըմ, կը հարցընե՝ բաքսըմաթը թըռչա՞ծ է:

Չէ՛, կըսե ճամվորքը,- ջուրը կը թնեմ քովըդ, թռչե՛, կե՛:

- Օ՛ֆ, տարեք,- կըսե,- վե՞՞վ պիտի թըռչե...ուտե...Տարե՛ք:

ԱԼԱՐ ԷԼ ՉԵՍ ԷՆԵ, ԽՈՍԻՍ ԿԸ

Կըլլի, չի՛լլի, ժամանակոց մե թաքավորըմ կըլլի, մե թամբալխանեմ կու-
նենա: Էստեղ թոփ կըլլին իրեն էրկըրին թամբալները: Էսոնք բիրատի ձրի
հաց կուտեն Էդե: Վախտըմ օր կանսնի, էս թաքավորը տեսնի կը, օր թամբալ-
խանեն թամբալներով լիքը լցվել է, շարժըվելու տեղ չկա: Մըտածե, մըտածե,
իմքն իրեն կըսե.

- Էս ձրիակերմերը էրկիրըս պիտի քարուքանդ էնեն: Հա՛: Բըռնե լալա-
վազիրնուն կըսե.

- Կըրակը տվեք թամբալխանեն, թող վառվին պրծնին: Վե՛վ օր թողնե
փախիկը, էնոր էլ պետք չէ պայել էստեղ, վե՛վա օր չի փախի ու վառվելեն չի
վախենա, էնիկ իսկական թամբալ է: Լալա-վեզիրնին կըրակը կուտան, գոմը
կը վառեն: Թամբըլնուն շատ փայը փախնիկը դուս: Մնան կը մե քանիմ թամ-
բալ, լերթերուն կընկնին ու կը տըքան: Շատերնա վառին կը, հըմը ալարին
կը, օր ձեն հանեն: Մեկին մեծ մատը կը վառի, կըսե.

- Մեծ մա՛տտըս վառավ:

Մեկելն էնթույեն կըսե.

- Ալար է՛լ չես էնե, խոսիս կը:

Արթըղ թաքավորը կաշե կը, օր շիտակ, իսկական թամբալ օր կըսեն, ըշ-
տը էսոնք են: Էտոնց կը պայե, մեկելոնց կը վռնդե:

ՍՏԱԽՈՍԸ

Կեղնի թաքավոր մի: Հրովարտակ կը հանե, կըսե.

- Ոյն օր լավ սուտ ըսեց, մե մեծ օսկե թոփ կիտամ ուրին:

Շատ մարթիք կերթան թաքավորի քովը, ինչքան օր սուտ կըսին, կըսի՝
կարելի է: Թաքավորըմ հետոն էլ կը մըտածե ու տխրություն կիշնի վրեն, թե՛ էս
ի՞նչ գուլում է, օր իմ էրկիր ու ժողովուրթ պատել է. չեն ի կըրնա մարթավարի

սուտ մը խոսիլ, ուրեմն էս իմ ժողովուրդ ոչ մէ բանի էլ պետք ու պիտանի չի:
Էտպես գալիս-գընում են ու անմիտ ստեր պատմում:

Սե մարթ մի կիգա, օրինակ էսպես կըսես.

- Թաքավոր, ես սապախտան դուս էլա, էրկընքի էրեսեն շան հաչոց կի-
գեր: Լուսումնոթն էր, յաման վախեցա, էսպես բան կըլլի^օ:

Թաքավորն պատասխան տվեց էնոր, ըսեց.

- Սի վախենա: Կարելի է: Կեղնի օր չալաղան շունն առի էլիր է վերս, շուն
լը կհաչա:

Սե խեղճ տղեն ի կը մտածի, կը մտածի, կառնեն մեծ բըղիկ մի, կերթա քա-
քավորի բով, կըսես.

- Քու պապ ին պապուն հըյտը բըղիկով օսկի է տալիք, տուրի՛:

- Ա՛յ սուտ,- կըսի քաքավոր,- ե՞՞փ է էղի:

- Թե սուտ ի,- կըսես տղեն,- թո՛վա տուրի՛, թե օղորթ ի, բըղիկ լիք օսկի տուրի՛:

ԲՈՇԻՆ ԱՄՉԻԿԸ

Թաքավորը բոշին ախչիկը մանչուն կառնեն: Էտիկ ի՛շտըղըր հաց կուտե,
չի կըշտանա: Իրիկըննին մեսը օր մարթ չի՛լլի, կելլե տեղանը կը ցըգե, ամմեն
տեղին վրա մե հացըմ կը ցըգե, դագինակը կառնեն ձեռքը, պարկը կը շալկե
ու կըսկըսես հացերը մեկ-մեկ ժողվելը, թընե կը պարկը, տանի կը իր տեղին
վըրեն նըստի կը ու կուտե, օր նոր կշտանա կը: Թաքավորը կանչե կը բոշին,
կըսես.

- Խընամի օր դարձանք իրար, հո չե՞ս փոշմանե:

- Չէ, քաքավորն ապրած կենա,- ինչի՞ փոշմանիմ:

- Մեր խընամիանալուց հետո,- նորեն կը հարցընես քաքավորը,- քո կյան-
քում փոփոխություններ էղա՞ն, թե՞ չեղան:

- Թաքավոր խընամի,- կըսես բոշան,- իմ հարգանքըս մեծըցավ. հիմի ինձի
շատերը կը նկատեն, շատերը բարև կուտան, հիմի ես ավելի եմ հարգված,
բան առաչ էր:

- Չէ,- կըսես քաքավորը,- ավելի ծանոթութոշոր փոփոխություն չեղա՞վ
ձեր կյանքի մեջ:

- Էղավ, քաքավորն ապրած կենա, հըպը չեղավ,- կըսես բոշան,- առաչ ու-
թը ջան էինք, օրը վեց հաց կուտեինք, հիմի էտքան հացը յոթ հոգով կուտենք:
Հըմի առաչվընե շատ լավ է:

- Ըշտը ըսե՛ հարսըս ձեզի փըրկեց,- կըսես քաքավորը:

ՉԵՓՉԻ ՄՈՒՍՏԱՖԱՆ

Ժամանակով կըլլի մե չեփ ժողվող Մուստաֆա, խելքե խեղճ, գործով աղ-
քատ: Էտ չեփ ժողվելով ինքն իրան կառավարե կը: Օրվանըմ մեկը իրանց
սրտըր-ազամը հիվընդնա, մեռնի կը: Էտն կաշեն օր իրանք մե ախր սրտըր-
ազամըմ պիտի ունենան, հըմը չեն գտնի մե խողոք, խելացի մարթըմ, օր փե-
րեն էնեն իրենց սրտըր-ազամ: Կերթան բռնեն կը Էտ չեփչի Մուստաֆային
յախան, կըսեն.

- Ընտրել ենք, օր դու պիտի նըստիս մեզի սրտըր-ազամ:

- Ա՛յ մարթիք,- կըսե էս խեղճ չեփչի ժողվողը,- վրա՞ս կը խնդա՞ք, ի՛նչ կե-
նեք: Ես վո՛վ, սրտըր-ազամը վո՛վ:

Չէ՛, ի՛նչ կենե, չի կըյնը պրծնի ձեռքերեն: Փերեն էտը գոռ-շառ նըստես-
նեն կը սրտըր-ազամ: Նըստիկը սրտըր-ազամի տեղը: Կանանի ժամանակ:
Օրվանըմ մեկը գեղին մեչը որպես թը մե անվանի մարթըմ հիվընդնա կը, էսի-
կա տեսնի կը, օր մարթը արթող իրեն մայվան առուտուրին հետ է:

- Ես գիտեն,- կըսե,- դու էնթույի աշխարը կերթաս, քուքան քեզնեն տե-
ղեկութեն գուզեն, թը՝ ի՞նչ կա, ի՞նչ չըկա: Էտ ժամանակ էտ հին մեռնողնե-
րը հարցընենկը օրանա, ըտը ըսա թե՛ Չեփչի Մուստաֆան սրտըր-ազամ
է նըստե: Էս աշխըրի ի՞նչ լլիլը արթող էն վախտը էնոնք օ՛սահաթ թամամ
հասկընան կը:

ՄԻՍԸ

Խազեինը ծառային կըսե, թը.

- Հիմի էն չեշիտ միսըմ պիտի փերես, օր ո՛չ էքի միս լլլի, ո՛չ էլ օրցի:

- Լավ,- կըսե,- գըտնիմ կը:

Կերթա էս ծառան, կըյնի դաշտ ու ձոր, սունկ կը ժողվե, փերե սնկով ճաշ
կը պատրաստե:

- Ան,- կըսե,- խազեին ջան, էս մսով ճաշը ո՛չ էքի է, ո՛չ էլ օրցի:

Խազեինը կուտե, զարմանա կը ու հարցընե կը.

- Էս ինչո՞ւ միս է, օր ո՛չ էքի է, ո՛չ էլ օրցի:

- Մե որսորթըմ կա,- խազեին ջան, կըսե,- էտ տեսակ որսեր կը բռնեն:

Ատոնք ո՛չ էք են, ո՛չ էլ օրց:

- Հըպը Էտ որսորթին ի՞նչըղ էնենք, օր էս մե հատըմ հանդիպիմ,- կըսե

խազեհինը,- կըրնա՞ս գլուխ փերե էտ գործը իմ խաթեր համար:

- Քու խաթեր համար, խազեհին ջան,- կըսե ծառան,- ամմեն ինչ ձեռքես
էկածն ու հըլը չեկածնա կեննեմ, բայց դունա, խազեհին ջան, էրկու պարտա-
ղիւր պայման պիտի կատարես.

- Ի՞նչ պայման,- կըսե խազեհինը:

- Պիտի էն աշխար գնաս ու հաջողացնես դրախտ ընկնիս: Ըշտը էտ մար-
թը դրախտում որս կեննե:

ՏԻՄԱՐ ՈՐԳԻՆ

Թուրքը մե տղամ կունենա, մըտնի կը մեշան, կելլե չամի ծառին գըլտիւր:
Մենա կաշե, օր հարամեստանը մեկիմ բըռնել, փերեն կը: Ըշտը տեսնի կը օր
էտոնց փերածը իր հարն է:

Հարամեստանը էտոր մորեմերկ չըփլըղընեն կը ու վեր կը վարեն: Չըփ-
լաղ մարթը վազգե, կըյնի կը տուն: Մանչնա ծառեն կիշնի, վազգե կը տուն:

Ճամփան ինչքա՞ն մարթու հանդիպի կը, բոլորին էլ տղան նույն հարցը
կուտա.

- Հորըս նոր իսաները տեսա՞ք, թե՞ չէք տեսսե:

Բիրատի կըսեն, օր չէ՛, հորըդ իսաները չենք տեսսե:

Տղան նորից էտ մարթկանց կըսե.

- Չըփլաղ մարթա՞ չըտեսսաք իսաները:

Բոլորն էլ կըսեն, օր չըփլաղ մարթ տեսսանք:

- Ո՞վ էր հըպը էտ մարթը,- հարցընե կը տղան:

- Է՛, ի՞նչ իմանանք ով էր,- կըսեն,- չըր-չըփլաղ էր մարթը:

Քուքա տուն.

- Բաբա,- կըսե,- բիլե՞տարն, սանի քի տոյըլար, բան օ չամըն բաշընդա
իղըմ:

- Բանի քի ֆայդան յոխտուր, ջալլամա օլ,- կըսե հարը:

ԿՈՒՅՐ ՉԻՈՒՑ ԳՈՂԱՅՈՂ ՏՂԱՆ

Մարթուն մեկը մե տըղամ ու մի աշկը քոռ ձիմ կունենա: Չիուն քա՞նի գա-
րի կուտա, էս տղան կերթա ձիուն քոռ աշքին թարաֆեն գարին կը գողնա:
Կերթա հորնա կըսե, թը.

- Հարիկ, ձիուն քոռ աշկին թարաֆեն գարին կը գողնամ, հեչա չի իմանա:

- Մե օրըմ կիմանա, օղուլ,- կըսե հարը:

Տղան էլի ամմեն օր կը գողնա: Օրվանըմ մեկնա հարը մանչուն կըսե թը՝ ձին հեծի, էսինչ գործով քընա էսինչ գեղը: Մանչը ձին կը հեզնի, կերթա: Ձիուն վրեն իլլաջ չէ մնացե: Ճամփուն մե ճոճըմ կը պատայի, ձին կընկնի էտտեղ ու էլ չի կըյնը էլլե, սատկի կը:

Էս տղան իյարն ու գամը շալկե, կերթա տուն: Ճամփան շատ երկար է լինում, տղայի բեռն էլ՝ շատ ծանրը: Զըրտընմխած ու ուժասպառ՝ էս տըղեն ամբողջ ճանապարհին մըտածե կը, թը՝ իրենց ձին, էսքան անհարմար վախստ ինչի՞ սատկավ:

- Ծո՛, էտ ի՞նչ ես շալկե, կըսե հարը՝ տեսնելով որթուն:

- Ձին այնի ճոճն ընկավ, սատկավ ա՛յ հեր,- ասխոսանքով ու զարմանքով կըսե տղան:

- Է՛,- կըսե, հարը,- ես չըսի՞, օր մե օրըմ կիմանա քու գողութենը:

ՏԵՐՏԵՐԻ ՄԻՐՈՒՔԸ

Գեղացիք թոփ կըլլին ժամին դուռը, խոսին կը, թը՝ մեր ժամին տեղը լավը չէ, էսինչ տեղը ըլլիր, ավելի լավ կըլլիր: Մեկը կըսե՝ ժամը քակենք, հոն շիւնենք, մեկնա կըսե:

- Ախպար, օր քակենք, վախենամ չըկըրնանք շինե, էտեա գեղովի առանց ժամ մընանք:

Վերչապես կանչեն կը իրենց գեղին ամենագիտունին, կըսեն ժամը տեղափոխելու իրենց ցանկության մասին և կարծիքը գուգեն իմանալ:

- Լավ, կըսե, եփ օր էտման է, նա քակենք, նայա բան: Արիք առանց քակելու քաշենք, տեղափոխենք էնտեղ:

Գեղացիք կըսեն՝ կըյնը՞նք: Հա՛, կըսե, քնացեք տերտերին կանչեցեք, թող քա: Տերտերը քուքա: Էնորա կըսեն օր, ըշտը, էս ժամը պիտի տեղափոխենք: Արի դու մըտի ժամը, քու օրհնութենովդ ու գորութենովդ, մե քիչմա մեր օր-նութենով տեղափոխենք:

Տերտերը մըտնի կը ժամը՝ օրհնութան: Էտե տերտերին կըսեն:

- Այսի պզտի աքոշկեցեն գլխըդ դուս հանե: Տերտերը, ըշտը, գլխը մե կերպըմ դուս կը հանե: Գութնին ժընջիկները փերեն, կանցընեն տերտերին ճիտը, կապեն կը: Գոմշընին, քանիմ ջուխտ բանող անասուն, փերեն լըծեն

կը: Տերտերը կըսկըսէ Տերօղորմյա ըսելը: Մալը, հա՛յ ըսելուն պէս, օր չի քաշէ, տերտերին գլոխը կը թըռնի:

Ժամկոչը մեմա էն կը տեսնի օր, տերտերը ժամին մեչը կը շըփփա, գըլոխնա վրան չէ: Ափալ-թափալ վազգէ կը դուգ տերտերանց տունը: Շըվալէն մըտնի կը նես ու կըսէ.

- Իրիցկին, տերտերն օր ժամ էկավ, գլոխը վրա՞ն էր:

- Գլոխը հըպը ո՞րտեղ պիտի ըլլիր,- կըսէ իրիցկինը:

- Իրիցկին, հոքուդ մեռնիմ,- կըսէ ժամկոչը,- հըլը մեմ լավ հիշէ, էտիկ հիմի շատ կարևոր է:

- Վալլա՛,- կըսէ իրիցկինը,- չեմ կըրնա ըսէ, գլոխը վրան էր, թե չէ, հըմը էնքան գիտեմ, օր միրուքը շընկար կը:

ԶԿՆԿՈՒԼ ԹՈՌՆ Է ԸՆԿԵ

Տերտերին մեկը ժամկոչին կըսէ, թը.

- Ե՞փ պիտի դու քիչըմ խելը սոռնես:

- Ինչի՞,- կըսէ նեղսըրտած ժամկոչը,- ի՞նչ եմ էրե օր, տե՛ր հայր:

- Է՛,- կըսէ տերտերը ուսուցողական տոնով,- քիչըմ բոլորդ աշէ, քիչըմ աշխըրին կարքն ու սարքը սորվէ:

- Ի՞նչըդ, թախի հիմի չիտե՞մ,- կըսէ իր կյանքին մեծ մասը արթեն վաղուց էտնում թողած ժամկոչն:

Տերտերը հարկ կը համարէ անփորց ժամկոչին քիչըմ կյանքին նըրբութունները հասկըսնէ, հալէ, ուղեղը լըսնէ, օր խայտառակ չըլլին:

- Մեռէ օր կըլլի, ինձի ըսա, օր թոռը ձուկ է ընկէ, մի՛րսէ, թե մարթ է մեռնէ: Ժամկոչն մարթ մեռած վախտըն էտման կեննէ: Հըմը մարթիք թեգոք հասկընան կը, օր իտիկ մարթ մեռնելու նշանն է:

Կըլլի օր, օրվանըմ մեկը, տերտերը կը հիվընդնա ու մեռնիկը: Ժամկոչըն գեղին միչեն կանցնի ու ճվա կը.

- Ժողովո՛ւրթ, ձըկընկուլը թոռն է ընկէ, ձըկընկուլը թոռն է ընկէ՛:

Ժողովուրթը՝ քիչըմ ուրախ, քիչըմ տխուր կըսէ.

- Հըպը՛ ...

ՏԵՐՏԵՐՆ ՈՒ ԿԻՆՏՈՆ

Կինտոն ժամ կերթա, օր խոստովանի: Չոքի կը տերտերին առաջը ու տեսնի կը, օր էնոր գեքսին մե լավ սահաթըմ կա: Խոստովանած վախտը մըտնի կը տերտերին թևերուն տակը ու սահաթը կը թըռցընե:

- Տե՛ր հայր,- կըսե կինտոն,- մե մեխկըմ եմ էրե:

- Ասա, որթի,- կըսե տերտերը:

- Մե սահաթըմ եմ գողցե:

- Տար, տերը տուր,- կըսե:

- Տերտեր, քեզի կուտամ,- կըսե կինտոն,- դու տուր իրեն:

- Չէ,- կը բացատրեն տեր հայրը,- քու ձեռքովըդ պիտի տաս, օր մեղքերին թողություն ըլլի:

- Ես կուտամ, ինքը չի առնե, տե՛ր հայր:

- Է՛, կըսե տերտերը,- եփ օր դու կուտաս, ինքը չի առնե, թող Աստված քեզի թողություն շնորեացե:

Կինտոն խոստովանենքեն կելլե, կերթա տուն:

Էս տերտերը ձեռքը տանի կը, օր սահաթին աշե, տեսնի կը, օր կինտոն իրենն է գողցե.

- Ծո՛,- կըսե,- անիծածը իմ սահաթն է տարե՛...Եսա Տիրոջ անունով բարի վայելում ու մեղքի թողություն էրա:

ԳԻՏՈՒՆ ՊԱՏԱԿՆԵՐԸ

Օրենքը մե դիրգըրիմ, տերտերիմ ու թարգում պահակ կը կայնեսնե: Տերտերն ու թըրզին քընին կը, դիրգարնե քունը փախցընելու համար ազլամիշ կըլլի, մե փատե մարթըմ կը շինե, կայնեսնե կը:

Թըրզին օր պահակ կը կայնի, կըսե.

- Ջանըմ, էտ մարթն օր իրեն շնորքըն է ցուց տվե, եսա իմ շընորքըս պիտի ցուց տամ: Մե դաթըմ հալավ կը կարե ու հաքցընե կը: Հերթը քուքա տերտերին: Էսիկա տեսնի կը, օր զարմանալու բան են էրե, կըսե.

- Էս մարթիքը, օր իրենց ձեռքեն էկածն են էրե, հալբաթ օր Աստված էտման է կամեցե, արի եսե իմ գիտցածը էնեմ, իմ շընորիքըս ցուց տամ, թող Տիրոջը կամքը մինչև վերչ կատարվի:

Կըսե ու փետե մարթուն քովը կը չոքի, աղոթք կենե: Էնքան կաղոթե, օր

Աստու հրամանով փետե մարթը հոքի կառնե, դառնա կը մեզի նըման իսկական մարթ:

Հիմի, թե դուք խելացի մարթ եք, ըսեք.

- Էտ իրեք շընորքեն վե՞րն է ամենագորավորը:

Ով էլ հորով, սրտով ճիշտը գըտնի ու ըսե, ով էլ ամենն մանրամասն ու նրբութուն մոռացության չըտա, ապա հաստատ իմանա, օր.

- Էրկընքեն ընկնող իրեք խնձորն էլ իրենն է ըլլելու:

ՊԵՇԵԹԱՐ

Գեղացուն մեկը մե թոփալ տղեն կունենա, նշանել չի կըրնա. առնող ախչիկ չիլի: Տղին հերը կաշե կը, օր էլ հնար չըկա, կելլե կերթա մե ուրուշ գեղըմ ախչիկ տեսնելու: Էտ գեղացիք տանին ցուց կուտան մեկիմ տունը: Կերթա, ըշտը, մարթը ախչիկանը տեսնի կը ու նշան, քեֆ կենեն կը: Նըշան-քիրիշանն օր կը պրծնի, տղին հերը ետ քուքա, աշկիլուս կենե իրենց տունը, լավ կուրախանան: Արթըղ պատրաստութեն կը տեսնին, օր էրթան, իրանց հարսընցուն փերեն: Հըմը վախենան կը, թե էն ախչիկա հերն ու մերը փեսացուի թոփութենը կիմանան, փոշմընին կը:

Դու արի տես, օր էտ ախչիկն է աշխըրին չիրքինն է Էդե: Էտոր համար էնոնքա մըտածեն կը, թը չըլլի՞ տղին թարաֆը փոշմընի:

Տղին հերը պատրաստութեն տեսնելեն էտն գեղով-մաղարով կելլե, քուքա ախչիկա հոր տունը՝ հարսին տանելու: Կուտեն-խմեն, քեֆերն օր կը տաքնա, կելլեն հարսին թընեն կը սանքան: Կերսարը կերթա, օր մնաք բարով էնե, տեսնի կը, օր ի՞նչ տեսնի. տընեցիք պար են բըռնե, խաղան ու կըսեն.

- Քեթի դըզի ա՛րա վերտը՛խ...Քեթի դըզի ա՛րա վերտը՛խ:

(Արատավոր ախչիկը մարթու տըվինք): Աչքը սիրեն կեսարա. մըտնիկը պարն ու կըսե. Օղլան դըզտան պե՛շքեթա՛ր (Տղան աղջկանից ավելի վատ): (Պարերգը երգում էին՝ «Չեն կըրնա խաղայի» եղանակով):

ՏԵԲԵՆ ԱԿՈՆ

Տըբըռ (կռտած) Ակոն առակախոս մարթ էր: Էտիկ մե օրըմ կերթա կը Դադեշ: Գեղացիք կիմանան, օր էկել է, իրար իմաց կուտան, թե էրթանք գիշերը ժամանակ անցընենք: Էտիկ մե քանիմ առակ-զվարճախոսություն կը պատմե, խընդան կը ու ուրախանան կը:

Էտև կըսեն.

- Ակո քեռի, արի մե լավ օյինըմ պատմե մեզի, քիչմա խընդացու:

Ակո քեռին կըսե.

- Քընացե՛ք մե ամանըմ ցորեն ալուր փերեք, էման մե օյինըմ հանեմ, օր դիտրի լուս անջաղ դաքարիք:

Էս մարթիքը կըյնին սաղ գեղը ման քուքան, ցորեն ալուր չեն կըյնը գտնի: Քուքան ուղարկողի քովը.

- Ակո քեռի, ցորեն ալուր չըկա, ո՞րտուց գըտնինք: Ըշտը սաղ գեղը տակ-նովրա աշեցինք, չըկա, ախպեր,- կըսեն:

Ակո քեռին կըսե.

- Ծո՛ վերվարած ավարաներ, հըպը սաղ գեղով, օր մե ամանըմ ցորեն ալուր չեք կըյնը գըտնի, էտտից լավ օյինը քանի՞ թավիր կըլլի:

- Էվալլա՛, Մաշալլա՛,- կըսեն թոփ Էղած սաղ դաղեշցիք ու ուրախ սըր-տով կերքան, ցըրվին կը իրենց տները:

ՀԱՐՍ ՈՒ ԿԵՍՈՒՐ

Գեղացի մե շընորքով ու բարեպաշտ կընիկըմ կուռենա չորս հարս, չորս-նա մեկը մեկեն լավ, մեկը մեկեն համավոր:

Գեղացի Էս լավ կընիկը վըրա հինգին, օր հարս կը փերե, ինքնա չիտե, թե ինչի՞, սիրտը քիչըմ կախ կըլլի:

Էս նոր հարսին դեմքը քլաղիատորի դեմքի պես կըռվարար ու սարթ կըլլի: Էտոր համարա Էս խեղճ կընիկը, հարսին ոտքը հըլը շեմը չըմտած, հատուկ կըզգուշասնե, կըսե.

- Հարս ջան, գիտե՞ս, իմ հարսներըս քուլլի դեմըս չեն խոսի: Իմացի օր, Էնոնց պես, դունա չպիտի խոսիս:

Նորեկ հարսը չիքիլան վար կը քաշե, դեմքին ինչքա՛ն կըրնա ժպիտ ու բարութուն կը նկարե ու, ուղիղ սպազա կեսերոչ աշքերուն մեչը խեթ-խեթ նայելով, կըսե.

- Ոտքըս շեմեն թընեմ նես,

Ես կը տըմփեն, դունա տե՛ս:

ՄԱՏԱՆԵՆ ԿԸՍԵ

Ավագակնին ճամփուն վրա ըռաստ քուքան տերտերին ու հետը միազըմ տեղ առաչ կերթան: Առաչ օր կերթան, ավագակնուն մեկը վերցընե, կըսե.

- Տերտեր, սատանեն կըսե, թը քեզի թալնենը:

- Որթի,- կըսե տերտերը,- սատանին մի՛ք լսե. սատանեն խափ կուտա մարթուն: Տղեքը չեն թալե ու կերթան կը: Վախտըմ օր կանսնի, մեմե ըռաստ քուքա ավագակնուն:

Էս անքամ ավագակնին իրար հետ խոսք ու խորուրթ կենեն ու դառնան տերտերին կըսեն.

- Տե՛ր հայր, սատանեն կըսե, թը՝ քեզի մենք մե քանիմ մանեթ հանենք փարա տանք. ի՞նչ կարծիքի ես:

Տերտերը լուռ կը մնա, պատասխան չի տա, չունքի հասկըցած չի ըլլի ավագակնուն միտքը: Գիտե, թը՝ հըլը իրեն փորցեն կը:

Տերտե՛ր, ինչի՞ պատասխան չես տա, մենք, ախըր, շատ մաքուր սըրտով կըսենք ու գուգենք էնել էտ բանը:

- Որդյակներս,- կըսե Աստծու հավատարիմ ծառան,- սատանին մեկ-մեկ հատ էլ պետք է անկաջ կախել, լսել:

ԲՈՒԹԸ

Ուռուս գորքն օր թափով քուքա, լըցվի կը Արգըրումա գեղանը, սալըրտ-նուն տեղավորեն կը տները: Մե վախտըմ օր կը մընան, հրաման կըլլի, օր էկած գորքը պիտի էրթա: Արթըղ կըսկըսեն տներեն էլլել ու թոփ ըլլիլը: Պա-ռավ կընիկըմ կըլլի, կաշե օր իրեն տունը մնացող սալդաթ բռաթը մայրըմով կապած փարեն կողընքին տակը թողել, քընացել է:

- Վա՛յ, կըսե, քռռանա՛մ ես, իտոր ուրտե՞ղ գըտնիմ, օր տամ: Դուս կելլե, կայնի կը էրթըցող գորքին ճամփուն վրեն: Էն բըռաթին չի տեսնի ու մե ուրուշ սալդաթիմ կը կանչե, կըսե.

- Բռա՛թ, բռա՛թ, մեմ կայնե, իսի փարեն առ, տար ու տուր էն մեկել բռա-թին, օր մեր տունը կըմնար:

Սալդատը խընդա կը, կառնե, տանի կը:

Իրիկունը մանչն օր տուն քուքա, կըսե.

- Մարտիրոս ջան, էն բըռաթը փարեն թողել էր, եսա տարա, տվի էն մեկել բռաթին, օր տանի, տա մեր բըռաթին:

- Լավ ես էրե, ա՛յ մարդս, չը մտածե, թը՝ փարեն մնաց մեր տունը, փարեն մենք չը տվինք,- կըսե տղան:

ՎԱ՛Յ, ԲՈԱԹ ԶԱՆ, ԿԵՂՏՈՏԵՍ ԿԸ

Հայաստանի հողի վրա պատերազմները անպակաս էին. Արգըրումի կողմերը ժողովուրթը զգվել էր արթեն թոփ-թըվանքի ձենեն. մեկ ըռուսներն էին առաչ գալիս, թուրքերն էին փախչում, գընում, հետո էլ ռուսները ետ էին քաշվում, էլի թուրքերն էին վրա գալիս: Սըպանություններն ու արնահեղությունը, թալանն ու քոչը, բըռնությունները, անիրավությունը անվերջ ու անպակաս էին:

Հայ մարթը իրեն դավանակից ու հավատակից ըռըսի կողմն էր հոքով ու սրտով, օքնում ու աչակցում էր նըրան ամմեն ինչով, հավատում էր նըրան, բայց իր հողում իր տառապանքները վերչ ու վախճան չունեին: Արթըղ չիտեր՝ վե՞՞վ է բարեկամ, վե՞՞վ՝ թըշնամի:

Ըռուսն օր ուզենար, իշխանություն կուտար հային, քիչմա թիկունք կըլլիր: Էտիկ, ըշտը, բոլ-բոլ էր: Ըռուսն էլ հըմը Էտիկ չէր էնե:

Մե անքամըմ էլ, էտ կըռիվների ժամանակը, մե գեղիմ համար յամա՛ն կըռիվ կուտան ըռուսն ու թուրքը: Օրերով էտ գեղին թաղերուն մեչը կըռիվ կերթա: Մե ալևոր հայըմ իր ընտանիքի հետ փակվել է իր տան մի անկյունում, ահն ու վախը սրտում կաշե, թը՝ ե՞՞փ պիտի վերչանա կըռիվը: Ժամանակ էտև, կրակոցներուն ձենն օր էլ չի քա, էս մարթը կելլե դուս, գուզե իմանա, թե վե՞՞վ է հաղթե: Մեմա տեսնի կը, օր ըռուս սալդաթը շալվարն իջուցե, նըստել է հենց իր տան մեչը.

- Վա՛յ, բըռաթ ջան,- կըսե ուրախացած,- կեղտոտես կը:

ԱՄԱՆ ԶԱՐԴՈՂ ՏԱՐՍԸ

Մարթուն մեկը մե շընորթով, շղվա բոյով հարսըմ կունենա: Էտ հարսը ամմեն օր մե ամանըմ կռռե կը լըվալու վախտը: Ինքնա շաշմի մնա կը, թը ջանըմ՝ ես ի՞նչըղ կենեմ, օր ձեռացըս մեչը ամանը կը ջարթեմ: Ամոթուն չիտե, թե ինչ էնե: Տնեցիքա գիտեն, թը մախսուզ կենե, հըմը ձեն չեն հանե, օր խաթերոչը չը դիպչին:

Էտնը դռան առաչը մե աղըլըմ են ունեցե, կովերը կթեն կը Էղե: Մե օրմե

հարսը մատակ կըթած վախտը գոմշին մեկը քուքա, կըթվող մատկին հետ խաղ կենե, չի թողնե, օր կըթե: Շատ օր գայլեն կը տանի, հարսին հերսը կելլե, քուղան էնթուն կը թնե ու կըսե.

- Ծո՛ր թերմաշ, հերիք ու մեկ չեղա՞վ, օր քթն փերես ու բռնե կոտոշներեն, ճիտը կողըրե, հա՛յտա բալամ, թապլե կը պատին էնթուն:

Դու մի՛սե կերսարնա էնթուն է էղե: Եփ օր այսի բանը աշկովը կը տեսնի, գար ու զարմանք կը մընա: Կըսե.

- Հալալ ըլլի ծծած կաթըդ, հարս:

Արթըդ էստից կիմանան, թը ամըննին ինչի կը ջարթըվին:

Ու հարսին հանդեպ սերն ու հարգանքը կավելանա:

ԳՈՒ ՉԸՍԻՐ

Էրկու ճամփորթ կըլլին: Մեկը մեկելին կըսե.

- Խաչո՛, մարթիք սաղ սուտ կը զըրցին. ստախոս մարթկանց խոսքերին էլ հեշա չեմ հավատա:

- Մարթիք սըլթ խո սուտ չե զըրցի: Հալբաթ մեկմեկա ճիշտ բաներ կըսե, էտ ըսածներունա չե՞ս հավատա,- կըսե Խաչոն:

- Չիտեմ,- կըսե,- մարթկանց սուտն ու ճիշտը սաղ խառնըվել է իրար, արթըդ չիտեմ՝ ինչի՞ն հավատամ, ինչի՞ն չըհավատամ:

Ես կըմտածեմ, օր մարթը կամ հավատակը մեկալ մարթկանց կամ չի հավատա,- կըսե Խաչոն,- ու էտիկ մարթկանց սուտ զըրցիլ-չըզըրցելով չէ:

- Լավ,- կըսե մեկալ ճամփորթ ընկերը,- Խաչո՛, հը՛լը, հը՛լը ինան աշե, էրկու ջանավար քուքան կը մեզի:

- Ո՞ր է,- կըսե Խաչոն:

- Դե՛յա՛, հա՛,- կըսե մեկելը:

- Հա՛,- կըսե Խաչոն:

- Ծո՛ր, ո՞ր է, Խաչո՛, հըլը ցուց տու,- կըսե ընկերը:

- Եսի՛մ ուր է,- կըսե,- դու չըսի՞ր:

ՎԱՐԹԱՊԵՏՆՈՒՆ ՊԱՐԸ

Վարթապետնին վանքին մեշ կուտեն խմեն կը օրա, քեֆերը կը չաղանա, կըսեն՝ Տղաք, արի՛ք մե պարըմ խաղանք:

Էտոնց բանին-գործին անո՞ւնն ինչ է. բռնեն կը պարը, երբեն կը ու խա-
ղան կը.

- Ա՛խ մե ճերմակ

Հա՛րսըմ ըլլի՛ր,

Ա՛խ մե ճերմակ

Հա՛րսըմ ըլլի՛ր:

Ան մեկալը անթիյեն կը դառնա կըսե.

Թո՛ղ սև ըլլիր,

Թո՛ղ բոլ ըլլիր,

Թո՛ղ սև ըլլիր,

Թո՛ղ բոլ ըլլիր:

Մեմա մեկալն էնթիյեն դառնա, կըսե.

Ա՛մենքիս մեկ,

Մե՛կ հատ ըլլիր,

Ա՛մենքիս մեկ,

Մե՛կ հատ ըլլիր:

ԱԼԻՆ ՈՒ ԿԱՐԿՈՒՏԸ

Կըլլի, չիլլի, մե Ալի անընով մարթըմ կըլլի: Սաղ աշխըրին մարթոցը պես
իրա գործերով, իրա հոքս ու բանին կըլլի: Մտածե կը օր՝ ինքը շատ լավ մարթ
է, մտածե կը օր՝ ինքը, ըշտը, ուրուշներեն էնքանա վատ մարթ չէ, արթար է
ու շատ շիտակ: Ինքը իրան միշտ հավատասնե կը, թե հենց արթար, ազնիվ
մարթ է ինքը...

Էս Ալին մե օրըմ կելլե, կերթա արտերը պտտելու: Մեմե կաշե, օր թոն քու-
քա: Եփ օր թոնը քուքա կը, Ալին իրեն արտին մեշը կայնի կը ու ձեռվընին վեր
կը տընկե ու կըսե.

- Ալի-դուլըն թառլասընա, Ալի-դուլըն թառլասընա (Ալի-դուլիի արտի վրա.
Ալի-դուլիի արտի վրա):

Աստված դաբուլ չի էնե, կարկուտ կը թափե:

Ալին կաշե, օր կարկուտ քուքա, էտ վախտը փեշերը փռե կը արտին վրեն
ու կըսե.

- Ջումլա՛-ալամըն թառլասընա. ջումլա՛-ալամըն թառլասընա, այսինքն՝
(Բոլորի՛ արտերի վըրա. բոլորի՛ արտերի վրա):

Էտև մե քանիմ անքամ վըրա-վըրա էլի կարկուտի ու հետո էլի թոնի կը փոխվի:

Ալին դիմումները դաթարեսնե կը ու իրան-իրան մտածե կը.

- Է՛ս ձե՞ռ է կառնեն ինձի վերևում...

ԷՇՆ ՈՒ ԹՐԻՔԸ

Էշը ջրեն անցած տեղը թրքե կը: Թրիքը կելլե ջրին Էրեսը, իրմեն առաչ կանանի, կերթա, ինքնա կըսկըսի խեխտըվիլը:

- Ծո՛, կըսե, իմ խեխտըվիլըս դարդ չեմ էմե, հըմը իմ թրիքըս ինձմեն առաչ է անցե. էտ է իմ դարդը:

ԴԱՎԵՆ ԲՈՍՏԸՆԻՆ ՄԵՉ

- Ծո՛, կըսե, դավեն բոստանն է մտե, քընացեք Դավիթին կանչեցեք, թող քա, աշենք՝ ի՞նչ հնար կենե, օր դավին բոստընեն հանե:

Կերթան կանչեն կը: Քուքա կըսե.

- Էնքան խելք չունի՞ք, օր դավեն դուս հանեք բոստընեն:

- Չիտենք, ի՞նչըդ հանենք,- կը խոստովանին գեղացիք:

- Դե քընացեք գութին ժընջիլը փերեք, լծու մալ փերեք, դավեն պառկեսնենք, քաշենք:

Դավին մե կերպըմ կը պառկեսնեն, ժընջիլը բուկը կը կապեն, էգները կը լծեն ու կը քաշեն: Բոստընին հերը սաղ կանիծեն: Եգներուն մեկինա ոտքը կոլըրվի: Ժընջիլնա ահաքին վերք կենե դավին ճիտը...

- Ծո՛, տնա՛շեններ,- կըսե Դավոն,- ես օր չըլլիմ, ըշտը, սաղ գեղով կորիք կը:

ԴԱԼԻ ԲԱՐՍԵՂԸ

Օրվանըմ մեկը թուրքերը Դալի Բարսեղին կըսեն.

- Դալի Բարսեղ, ձեր մեծ պասին կըրնա՞ս մե հատըմ քըրֆե:

- Ինչի՞ չեմ կըրնա քըրֆե,- կըսե Դալի Բարսեղը,- հըմը տասն օր ինձի բաշխեցեք:

- Հա՛յտե,- կըսեն,- տասն օրը քեզի բաշխեցինք:

- Տասն օրնա Աստծուն բաշխեցեք:

- Հա՛յտե,- համաձայնին կը թուրքերը,- տասն օրնա Աստծուն բաշ-
խեցինք:

- Մնացած էռընափուր մեչը էսօրա նալլաք, էքվանա նալլաք:

- Ծո՛,- կըսեն թուրքերը,- Դալի Բարսեղը պտտցուց-պտտցուց, էլի մեր
օրոճին քրֆեց:

ՄԱՄՏԱԴԻ ՄԱԼԸ

Մե օրըմ թուրքերը Դալի Բարսեղին կըսեն թը.

- Գիտե՞ս, ամպն օր կը գոռա, ի՞նչ ձեն է, օր քուքա:

- Չէ,- կըսե,- չիտեմ՝ ի՞նչ ձեն է քուքա:

- Մեր Մամմաղը ձեր Քրիստոսին մալ է պայ տվե, Քրիստոսը մալը լավ չի
պայե, բիրատի սատկել են: Սատկին կը օրա, կաշեստանը լըսեն կը դուս՝
չորնալու: Վերցընե չոր կաշեստանը թընե կը էնթուն: Էտն Մամմաղը կերթա,
օր մալը ըստանա, կաշե օր քուլլի սատկել են: Կաշեստանը փերե Մամմըղին
առաչը կը թընե: Մամմըղին հերսը կելլե, կաշեստանը մեկ-մեկ Քրիստոսին
գլխուն կը զայնե: Ըշտը էն կաշեստուն ձենն է, օր քուքա կը էրկընքեն:

- Ծո՛ վերվարածներ,- կըսե Դալի Բարսեղը,- դուքա, ձեր Մամմաղնա
Քրիստոսի ժամանակը չըկայիք, Մամմաղն էլ, դուք էլ էտն եք մոգոնվե: Հըմը
ուշացած գուգեք դուքա՞ զայնեք էնոր, զարկեք: Համ էլ ես էտման շան մալը
ինչի՞ պայեմ, օր էնիկա կաշեստանը գլխուս զայնե:

ԷՓԻ, ԷՓԻ, ԷՓՆ Ի ՎՐԱՆ

Դըրկըցին կընիկը դըրկըցին հավը կը բռնե ու կոխե կը կըճուճը, թընե կը
թունդրին վրեն: Էտ վախտը դըրկըցին կընիկը ճո՛ւ, ճո՛ւ, ճո՛ւ էնելով նեա կը
մտնի, օր իմանա՝ հավն էնոնց տո՞ւնն է, թը՝ չէ: Տան կընիկը իսի՛ էրթունը
կուտե.

- Էփի-էփի, եփն ի վրան,

Աքն ի ցից, խուփն ի վրան.

Ագա՛ր խապար ունիմ,

Թընեմ բոխչան, տանիմ բաղչան,

Քըցըցե՛մ, միսն ուտե՛մ...

- Ամա՛ն, քուրը՛ս,

Մի՛ էրթըմնա,

Հավատա՛մ կը,- կըսե միամիտ կընիկը:

ԿԱՆԱՆՑ ԲՈՂՈՐԸ

Կընկտիքը հերստտած թոփ կըլլին, Աստուն բողոք կենեն, թը.

- Աս ի՞նչըղ կըլլի, օր կովին հորթը, օշխըրին գառը նոր էղած օրեն քալեն-
կը ու ծիծ կուտեն, հըմը մեր տղաքը իրեք տարի մեզի տանջեն կը:

- Դուքա կովին ու օշխըրին պես տարին մե անքամըմ մարթոցըղ քովը
քնեցեք, ան վախտը ձերա տղաքը ասանք կըլլին:

Ատիկ օր կիմանան, կընկտիքը ճըվճըվոցը կը քենն.

- Չէ՛, չէ՛, ախպար, ինչըղ օր կա, թող ատանքա մընա՛,- բիրատի մե խոս-
քիմ կըլլին ու ըշտը էտմանա կանայք խաղաղվին կը:

ԷՇԵՐԻ ՊԱՆՊԱՏԸ

Հայր Աբրահամը կերթա Աստվածախոս: Ճամփան իշանը ըռաստ քու-
քան էնոր:

- Հայր Աբրահամ, ո՞ր կերթաս,- հարցընե կը իշանը:

- Կերթամ Աստվածախոս,- կըսե Աբրահամը:

- Մեզենա,- կըսեն,- օր խընդրենք, մե դիմումըմ չե՞ս տանի:

- Ինչու չէ,- կըսե մարթը,- տանիմ կը:

Գրեն կը դիմումը, կուտան հայր Աբրահամին: Իշանը հույսով ու հավա-
տով գրել էին.

- Տեր օղորմած Աստված, խնթրենք կը, օր մեզի իշութունից հանես, ուրուշ
պաշտոնըմ տաս. էս բեռը մենք մինչի ե՞փ պիտի տանինք. կըռնակ չըմնաց,
բոլոր յարա էղավ...Կըսպասենք անհամփեր...

Հայր Աբրահամը դիմումը կառնե, թընե կը ծոցը, կերթա: Հասնի կը Տեր
Աստծուն, իր բոլոր բարեխոսումները կենե, դիմումնա կուտա էնոր: Աստված
դիմումը կը կարթա, տակը գրե կը.

- Հանքիստ ձեր իշութունն էրեք, թե չէ իշութենից հանեմ, գեղացի կը շի-
նեմ. ըշտը էն ժամանակ վե՛վ ըսես հեզնի կը:

ՄՇԱԿ՝ ՀԱՅՆ ԻՐԵՆԵՆ

- Հարի՛կ,- կըսես տղան,- մըշակըմ եմ բըռնե, հացն իրեննեմ:
- Ծո՛ողուկ,- կըսես հարը,- չըկըցա՞ր մեր հացն է իրեն վրեն հանեիր:

ՀԵԼԵԼՆ ՈՒ ԱՌՅՈՒԾԸ

Հելելը (ճնճողուկ) թըռչկոտելով օր կը քալե, առյուծին դառդառ դարադուր հարցընե կը.

- Ծո՛, դու քանի՞ կիլո ես, օր աստանք թըռչըտելով կը քելես:
- Իցցուն կիլո եմ,- կըսես:
- Օր կըսես իցցուն կիլո, աս առյուծը աշվին կը բանա ու կըսես.
- Ծո՛, դու իցցուն գրամ շա՞տ կը քաշես, օր իցցուն կիլո քաշես:
- Հելելը կըսես,- ես՝ ի՞նքաշովըս:

ՓԱԼԼՈՒՄՆ ՈՒ ՉԱՐՈՒՄԸ

Փալլուն ու չարոխը մի անքամ հանդիպում են իրար ու պատմում են դարդերը: Չարոխն ասում է.

- Կյանքըս փչացավ էս անխիղճ, անօրեն մարթու ձեռքին: Ամբողջ օրը գցում է ոտների տակ, քայլում, տրորում, տանջում, հալից գցում ու իրիկունն էլ, օր տուն է գալիս, օտքերեն հանում դնում է ինձ ջրի մեջ, շնչակտուր անում:

- Տնաշեն, էտ ի՞նչ է օր,- ասում է փալլուսը,- հըպը մի արի ինձ մոտ ու տես, թե ամբողջ օրը ոնց են պատեպատ տալիս ինձ, հալից, ուժից գըցում... Իրիկունն էլ կախում են տաք թընդրի մեջ, խեղդոտում, տանջում: Էհ, էնքա՛ն եմ հալից ընկնում, պատեպատ զարկվում, մինչև որ սիրտս, աղեմդիքըս չքանդեն, ազատություն չկա, չունենմ:

ՏՆԵԳՈՂ ՏՂԵՆ

Տղին մեկը տան մեջ ինչ օր կը տեսնի, գողնա, տանի ծախես կը: Հարը կը նկատես, օր տան ունեցածնին հետեն-հետեն՝ պակսին կը: Վերչը-վերչը գլխու կըյնի, օր տղեն կը տանի: Թե ո՞ր կը տանի, ինքնա չիտես:

- Ա՛յ տղա,- կըսես հարը,- ախըր էս մեր տան մեջ էղած-չեղած բաները պակսին կը. ես կաշեն, օր դու կը տանիս:

- Ո՞ր կը տանիմ, տանիմ ծախես՞ն կը,- կըսես տղան:

- Չիտե՛մ,- կըսե հարը,- եթե էտմա՛ն է՝ լավ կըլլի ինձի ծախես:

- Լա՛վ կըլլի,- կըսե տղան,- էստից էտն քեզի կը ծախենմ:

Խոսքը բերանը կըսե.

- Հարիկ, այդի խալին, օր մստել ես վրեն, էքվընդա ծախելիքս է. ի՞նչ կուտաս, օր քեզի տամ:

- Ի՞նչ տամ,- հարցընէկը հարը:

- Էռսուն մանեթ տու,- կըսե:

- Օղո՛ւլ, թանկ կըլլի,- կըսե հերը:

- Հըպը ի՞նչ կուտաս,- կըսե արթըղ Էտ գործին վըլըդ տղեն:

- Տասսը մանեթ կուտամ:

- Է՛,- կըսե,- հարիկ, էտա խի՞ղճ է, էտիկ տասսը մանեթով կորցընել կըլլի՞:
Մե քիչըմ լուռ մնալուց հետո, կավելացնե.

- Իմ ու քու մեշըդ մեր առուտուրը ուրմիշ չի քա. լավ է, օր էլի տանեմ, ուրուշին ծախենմ:

- Տա՛ր,- կըսե հարը,- եփ օր իրար չենք հարմարվի:

ՄԵՎ ԵԶԸ

Մարթուն մեկը մե սև եզըմ կունենա: Էս մարթը համա խելքեն դուս պարտք կունենա: Եզն օր կը պառկի, Էս մարթնա կը պառկի ու հետը կը խոսի, կըսե.

- Պառկե՛, սև եզըս, պառկե, պարտքատերը քուքա, յա՛ քեզի կը տանի, յա՛ ինձի:

ՂԱՐԻՔ ՄԱՐԹՈՒՆ ՏՂԵՆ

Ջայիլ տղեմ կարքըվի կը ու, կընկանը թողնե, դուրբաթ կերթա: Էնտեղ շատ կը մնա, հըմը ետքը քուքա: Քուքա, գիշերը վրա կուտա: Կելլե էրթիքը, էրթեցեն վար կաշե, օր տեղը ցըգած, մեշը մե ջայիլ-ջիվանըմ պառկել է, կընկանը չորս բոլորը պըտըտի, գործ կենե կը: Արունը թափեն կը գայնե. կենե թը ջայիլին տեղն ու տեղը գայնե, մեմե գարզըմբի կը:

Տեր Աստված,- կըսե,- դու համփերութեն տաս: Էտն առակով էրթեցեն կըսե.

- Ախշամի ենդըրմիշ սան,

Չըրայի յանդըրմիշ սան,

Կայնանդա յաթան իգիթ

Անընըն նայը՞նդըր, գալին:

- Ախշամի ենդըրմիշամ,
Չըրայի յանդըրմիշամ,
Կայնամա յաթան իգիթ
Մամանդան ենդըրմիշամ:

Էտ օր կը լսե, դարիբն արթըղ կիշնի ցած, կընիկը դուռը կը բանա, նես կերթան, կուրախանան կը:

ՊԱՌՎԻՍ ՄԵԿ ԷԼ ՏԸՆԿՏԸՆԿԱՅՈՒ

Մե պառավ կընիկ պատանքը թեին գցում ու ընկնում է ճանապարհ՝ գնում է իր մահվանը ընդառաջ: Հոքնել է արթեն իր կյանքից էլ, աշխարհից էլ: Ուր մահըս վրա հասնի, մտածում է էս կընիկը, թող բարի մարթիք էնտեղ էլ հողին հանձնեն ինձ: Ճամփին պատահում է երիտասարդ տղաների, գրուցի են բըռնվում, ասում-խոսում են, կատակում, զվարճանում են, հետո էլ էս ջահելները մտքները փոխում են: Պառավը տեսնի կը օր էտոնց միտքը ծուռ է, փորցում է խելքի փերել էտոնց, քարոզներ է կարդում, խրատում, նախատում ու դաստիարակում է էս խելառ ջահելներին, թե՝ ախր շատ ամոթ է, ինքը՝ մեծ կընիկ, իր օր ծերության մեջ և այլն, չի օքնում: Գործի ժամանակ, երբ պառավի խոշը գալիս է, ասում է.

- Պառվի պատան քեզ շապկըցու,
Պառվիս մեկ էլ տընկտընկացու:

ԷՌՍՈՒՆ ՊԱԳԻՆԱԿ

Մարթուն մեկին գործը կըյնի փաշին, օր էնիկ վճիռ պիտի թընե: Փաշան գործի քննության ժամանակը էտոր մեղավոր կը ճանչե:

- Էտոր պառկեցուցեք,- կըսե փաշան,- էռսուն դագինակ զարկեք:

Ջղայնանա կը էս տղան, կըսե.

- Աֆֆարիմ զըռթո, էռսո՞ւն դագինակ. էռսուն դագինակ յա՛չես կերե դու, յա՛ել էտքանին համռանքը չիտես: Էռսուն դագինակին մարթ կը դիմանա՞, մեռնի կը:

Փաշան կըսե.

- Արցակեցեք, թող էրթա:

Կարցակեն, կերթա:

ՈՒՂՏԻ ՎԱՄԵԸ

Նալբանդը քուքա քաղաք՝ մալ նալելու: Դավան տեսնի կը օր նալբանդը էկավ, ինքը թողնե ու ափալ-թափալ փախնի կը: Դեմեն ուրուշ դավամ կը պատայի:

- Էտ ուր էտման էվրտի, ո՞ր կը փախիս:

- Ո՞ր կը փախնիմ,- կըսե ուղտը,- նալբանդը քաղաքն էկել է, մալ կը նալե:

- Մալ կը նալե քե՛զ ինչ, թող էրթա նալե:

- Ախպար ի՞նչ կըսես, էնիկ մեզիյա կը բռնե ու մալի պես նալե կը: Էտն դու ընկի դատարաններն, օր հաստատես, թը՝ ես դավա եմ, ես եզ չեմ: Ու թե ապացուցես էլ, կընքիդ կեսը կերթա:

ՈՐՍՈՐԴՆԵՐԸ

Գելը, աղվեզը, մեմա այրուծը կերթան կը որս էնելու: Ճամփան մե ձիւմ ըռաստ քուքա. այրուծը կըսե.

- Ես իմ որսըս գտա:

Այրուծն օր գուգե ձիւմ վրա հարցակվի, աշկերը գոմշի աշկերի պես դուս քուքան, մագերը փուշ-փուշ կըլլին կը կաշուն վըրա, պոչնա կըկըռըկցընե կը, գայնե կը մեշկին, պոչին տակնա արթըղ տըփտըփա կը: Գելը էտոնց բիրատոնին սեյր կենե:

Այրուծը ձիւմ վրա կը հարցակվի, պառկեսնե կը ու բաշլայե կը ուտելը: Ընկերներունա կըսե.

- Էտրեն ձեզի բաժին չկա, դուք ձեր որսը գտեք:

Գելը կըսե.

- Է՛, աղվեզ ախպար, էտրեն մեզի խեր չըկա, արի էրթանք, մենքա մեր ճարը տեսնինք: Կերթան, տեսնին կը, օր գեղացին փետ կը ճեղքե: Գելը կըսե.

- Աղվեզ ախպար, էն այրուծն, օր ձիւմ կըրցավ ուտե, ես էս մարթուն չե՞մ կըլնա:

- Կըլնաս,- կըսե:

- Ես օր մարթուն ուտեմ, քեզի բաժին կուտամ,- կըսե գելը:

Կերթան մարթուն քով, կըսե.

- Այրուծին պես պատրաստվիմ, էրթամ ուտեմ:

Քիչըմ կը կայնի, աշվին կը բանա էսթին-էնթին կաշե, աղվեզին կըսե.

- Աղվեզ ախպեր, աշվիս հալղա-հալղա էղա՞վ:

- Չէ՛,- կըսեն աղվեզը:
- Ըսա էղավ,- կըսեն գելը:
- Է՛,- կըսեն,- ախպար, հալղա-հալղա էղավ:
- Հըլը աշեն մագերըս փուշ-փուշ էղա՞ն:
- Չէ՛,- կըսեն,- չեղան:
- Ըսեն էղա՞ն:
- Էղան, ախպար, էղան:
- Հըլը աշեն պոչըս կըկըռըկցա՞վ:
- Չէ՛,- կըսեն,- պոչըդ գետնեն չի վերցն:
- Ըսա էղա՞վ:
- Է՛,- կըսեն,- էղավ:
- Աշեն,- կըսեն,- պոչիս տակնա փըթփըթա՞ կը:
- Չէ՛,- կըսեն ախպար,- չի փըթփըթա:
- Ըսա փըթփըթա կը:
- Է՛,- կըսեն,- փըթփըթա կը:
- Է՛,- կըսեն գելը,- օր բիտտուն թըմմել է, ես այրուծի պես էղա: Դե քալե՛, աղվեզ ախպար:

Կելլեն, կերթան մարթուն քով: Աղվեզը թըփերուն տակը պայ կը մըտնի, գելը կերթա մարթուն քով:

- Հա՛, հա՛,- կըսեն,- ես քեզի պիտի ուտեմ, կացինը ձեռքեդ վա՛ր թի:
- Է՛,- կըսեն մարթը,- օր դու ինձի պիտի ուտես, ես քու ձեռքեդ չեմ պըրծնի.

Էկեն մեն քիչըմ օքնեն, այսի չիվին այստից հանեն, էտն կեր:

Գելը կերթա փատին քովը: Մարթը կըսեն.

- Այսի ճեղքունին արան թիր ոտքըդ, ես չիվին հանեն: Գելը ոտքը կը թը-
նեն ճեղքունուն մեչը, մարթը չիվին կը հանեն, թե չէ, փատը կը սըխմե՛: Մարթը
կերթա էնթույեն թաց փետը կը փերեն ու գելին տո՛ւր թե կուտաս: Աղվեզը էն-
թույեն տեսնի կը, օր գելին բանը բուրթ է: Մարթն օր կերթա դանակ փերելու,
օր կաշին քերթեն, աղվեզը քուքա կը քովը: Կըսեն.

- Այ, հիմի հավատամ կը, օր հաջող որս պիտի էնես ու ինձիս բաժին տի
հանես:

- Աղվեզ, էտ ինչե՞ն իմացար, ցավից գռմըռում է գելը:
- Գել ախպար, նոր աշկերտ հալղա-հալղա էղան, մագերըդ փուշ-փուշ
էղան, էտտիղա փըթփըթար կը: Կըսեն աղվեզն ու կերթա:

ԽՈՐԱՄԱՆԿ ԱՂՎԵՁԸ

Աղվեզը կը մոտիկնա այռուծին, կըսէ.

- Թաքավորը սաղ ըլլի, կըսեն, թե դուք շատ ուժով եք, հըրը փի՛ր փորցենք. ձեռվընիդ կապեմ, տեսնիմ՝ կըյնա՞ս պըրծըսնէ: Այռուծնա խընդա կը, կըսէ՝ դը կապէ: Աղվեզը չէ՞ օր աղվեզ է. աղվեզ ինչի՞ են ըսէ. քընաց մէ սատկած ձիում պոչեն մազ քաշեց, փերեց այռուծին ձեռքերը կապեց:

Է՛, ձիուն պոչի մագին կապը այռուծը կըյնա՞ քակէ. չաչափըռկա՛վ, չաչափըռկա՛վ, բանըմ էլ չը կըրցավ էնէ: Աղվեզը տեսաւ, օր չի կըրնա քակէ, ըսավ.

- Ահա՛ն, անջաղ ձեռքըս ընկար, տեսար՝ ի՞նչըդ կապեցի ձեռվիդ: Հիմի պիտի էրթամ ասկերուս բիտտունին թովի էնեմ, փերեմ, օր տեսնին քեզի, թքեն, մըրեն, թը ի՞նչըդ թաքավոր ես, օր ես՝ մէ աղվեզըմ, թներդ կապեցի:

Այռուծը ձե՛ն չէր հանէ. ի՞նչ պիտի էներ:

Աղվեզը քընաց, օր ասկերուն թովի էնէ: Կերթա ու կը ճըվա.

- Հե՛յ, հարա՛յ, արի՛ք, արի՛ք, տեսսիք, թե ի՞նչըդ եմ կապե այռուծին:

Էտ վախտը մէ պիճիլի շակալըմ քուքա կը այռուծին քովը, կայնի կաշէ կը: Այռուծը կաղաչէ, կըսէ.

- Շակա՛լ ջան, ձեռվիս քակէ, ինձ ազատէ, ես քու ամագիտ տակը չեմ մընա:

Շակալը մոտիկնա կը, քակէ կը, հըմը այռուծը կըսէ.

- Կապերը թող մնան վըրան, բալքի բայլ չըլլի, աղվեզին հախեն քամ:

Ատպեսա էրին: Հըմը էնթին, աղվեզին ճըվոցին վըրեն, էտոր ասկերը թովի էղան, էկան, օր այռուծին վըրեն խընդան, խայտառակեն: Օր էկան չորս քարաֆեն արթըդ պիտի թքնեին, մըրեին, հըմը այռուծը վեր էլավ ու բիտտունին ջարթ ու փուրթ էրա՛վ, սար ու ձոր փախուց, հըմը ինքը նըստավ, մըտածե՛ց, մըտածե՛ց, թը.

- Ես ըլլիմ այռուծը, իմ ձեռքըս կապե աղվեզը, շակալնա քա, ինձի ազատէ: Էլ ինչո՞ւ պետք եմ ես: Ըսավ ու գլխը քարին զարկեց, հայդա՛, քընաց էնթույի աշխարը:

ԱՆՏԵՐԸ ՏԱՐ, ԹԵՐՄԱՍԸ ԲԵՐ

Տերտեր մի կերթա սիրականին քով, գիշեր կը մնա հոնի: Կքնի, կըմնա, զանգեր կը զարկին: Կըսե.

- Տոյամա՛ն, անկըցա, ալուր-զալուր (հապճեպ) հալավ կը հաքնի, ուրարի տեղը հարսի վարտիք կընցու վիզն ու կիզա ժամ:

Տիրացուն կիշե, տեսնա, օր տերտեր ուրարի տեղ վարտիք ընցուցեր է վիզըն, կըսե.

- Տերտե՛ր,

Դարցի, իշի՛ փիճվընո՛ւղ,

Ձունն է էկե արևո՛ւղ:

Տերտեր դառնա կիշե, օր ուրարի տեղ թումբանն է, կըսե.

Տերտերացու, տիրացո՛ւ,

Թուշըտ ուռըցու,

Մոմերն անցո՛ւ,

Անտերը տար,

Թերմաշը բե՛ր,

Հոխեմ ի տանձ

Կառնեմի կե՛ր:

ԲԱՉԻ-ԲԱՉԻ

Մերն ու ախչիկը գացին ճամփա: Ախչիկն պզտիկ էր, բեզդեց: Տերտերն էկավ ըռաստ: Մամն տերտերոջն աղաչեց.

- Տերտե՛ր ջան, տերտեր, էրեխին հերստիս՛ա, գա:

Տերտեր էրեխին ըսեց,

- Գնա՛, հասի մորըդ, քու մերը սրտով սիրիմ:

Մերը ըսեց.

- Տերտեր, դու հըմալ խաթ չէր էրե՛, հիմի ի՞նչ էղավ քըզի:

Տերտերն ըսավ՝ բազի-բազի:

ՄԵՈՆԻ ԿԻՆ, ԱՌՆԻ ԲԵՆԻՆ

Մի մարթու կինն ու բաճանաղըն կը մեռնին: Էս մարթըն կը սիրահարվի քենու հետ, կուզե առնիլ, կելլի կերթա տերտերին քով: Կըսե.

- Տերտե՛ր, կընիկս մեռեր ի, կուզիմ առնիմ քենիսի:

- Չէ՛, - կըսէ, ձագո,- չի հասնի, խայտառակ կեղնենք սաղ աշխրոքի մեջ.

Աստծու հերս վըրեն մըզի կելլա:

Էս մարթըն կելլի, տուն կիգա, բուռ մի օսկի կառնի, կիգա տերտերոջ քով, կըսէ.

- Տերտեր ջան, բան մի էրէ, իտա քենիս հասսու. ահա քըզի բուռ մի օսկի: Տերտեր կըսէ.

- Կայնի, ձագո, բառարան բանամ, տեսնամ՝ ըտուր մեջ գըրո՞ւկ ը: Կը բացի բառարանն, կկարթա, կըսէ՝ կա՛:

Արեգի՛ն, Գարեգին: Մեռնի կի՛ն, առնէ քենին:

- Գնա,- ըսավ, ձագո ջան,- գնա, վայելէ:

ԵՐԾԵ ՎԱՅԼԵՆ

Մէ ջաղչըպանըմ կըլլի, ինքնէ շատ ցիգան կըլլի: Խեղճ գեղացիք ինչքան օր էտ ջաղչըպանին ջաղասկը աղոն կը տանին, բռնէ ամմէ՛ն կոտին օխտը կուռիկ հախ կառնէ էդէ:

Օրվան մէ օրն է մէ խեղճըմ մէ կոտըմ գարի կը տանի աղլու: Կաշէ, օր հախն առնելէն էտէ, տակը բան չի մընա: Կելլէ ջաղչին օլուղին կայնի կը ու կըսէ.

- Ջուրը քուքա,

Ջուռիկ-մոռիկ,

Կոտին կառնէ

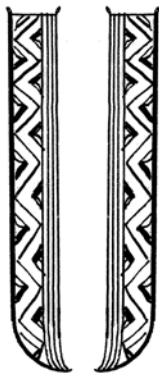
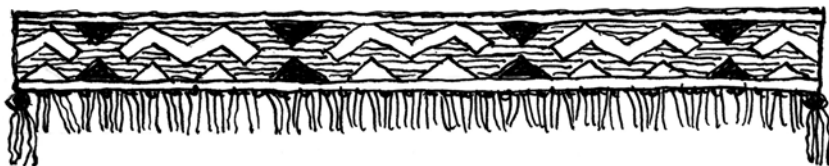
Օխտը կուռիկ:

Օխտը կուռիկ

Կառնէ կոտին.

Եթէ վայլէ,

Շատ ամոթ է...



ՐԱՄՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԸՆԵԿՐՈՏՆԵՐ ԵՎ ՀՈՒՄՈՐԵՍԱԿՆԵՐ





§ § §

- Բալա ջան, արի՛ նշանվե, ճերմըկար, ամոք է,- կըսե մարը:

- Քեզի ի՞նչ կա, ա՛յ մարս. ձերը հեշտ է. հորս էրեսն օր կաշեմ, լացս քու-քա,- հնարագիտորեն արդարանում է տղան:

§ § §

- Էս ի՞նչըդ փոխվել ես Խաչո՛ւ,- ասում է Սիմոնը ծանոթին,- քիչ մնաց չճանչեի, նիհարել ես, փոքրացել, մագերդ էլ թափել եմ...

Ես Խաչոն չեմ, անունս Մարգար է,- ներողամտորեն ժպտում է անծանոթ մարքը:

Ծո՛ւ, անունդա՞ ես փոխել,- Էլի իր էշն է քշում Սիմոնը:

§ § §

Ալեքի կինը, կյանքից դժգոհ, բողոքեց.

- Աստված ջան, երանի՛ մե օրըմ քնեի, չգարթնեի:

- Ա՛յ անխիղճ,- առարկեց ամուսինը,- սաղ օրը վրաս հաչես կը, ե՞փ կը քնիս օր, չըգարթիսա:

§ § §

- Լևան բիժա, վերչը ի՞նչ դի ըլլի. ամեն օր հողի համար կռիվ է: Լավ չէ՞ր ըլլի՝ այդի անպետք հողերը տային, էլ կռիվ չըլլիր:

- Ո՞ւր է անպետք հող, բալա ջան, անպետք հող ըլլիր, Լեւինին թաղեին կը, ըշտը:

§ § §

- Լևան բիժա, տղոցդ օր բանակ տա-րան, գեղին ղեկավարները քեզի բա-նըմ կօքնե՞ն:

- Հըբը չե՞ն օքնե. քիչ ուտել սորվեցու-ցին, հիմիյա հեչ չուտելուն կընտելաս-նեն:

- Տունը հայմի ուտելու բան չունի՞ք:

- Ուտելիք ունենայինք, մկները տնեն չէին փախի:

§ § §

- Քառսուն տարվա չոբան ես, Մուշեղ պապ, առա՞չ շատ ջանավար (գայլ) կար, թե՞ հիմի:

- Առաչ ջանըվըրնին սարերն էին, սի-րիեն (հոտից) ետ ընկածներին կու-տեին, ա՛հ ունեին, խի՛ղճ ունեին... Հիմիկվա ոհմակը շատ մեծ է. գրասեն-յակներն են տեղափոխվել, գառ-օչխա-րը ի՛նչ, արթըր ամմեղ մարթկանցա կուտեն:

§ § §

- Տըղա՛ք, ես օր մեռնիմ,- Վարազը դի-մեց տղաներին,- գերեզմնիս վրա ի՞նչ դի շինեք:

Շատ բան խոստացան. փոքրը թե՛ հողաթմբիդ վրա սիրուն արձանըմ կը կայնենանք:

- Կայնած արձանը շատ թանկ կը նստի, համ էլ փարան էլի ինձեն դի ու-գեք, էտքան փարա ուրտի՞ց: Օր կթա-ղեք (խորհրդավոր լռությամբ հետո). կիսես հետ դուր թողեք, կըլլի արձան:

§ § §

Գիքոն քառսուն տարեկանում ամուս-նացավ թրքուհու հետ: Վարազը թե.

- Ծո՛ւ, էտքան կեցար, ինչի՞ թուրքի աղ-ջիկ առար, գոնե հայ կին առնեիր:

- Դու չիտես, օր թուրքերը հայերուն շատ են տանջել: Թուրքի աղջիկ առա, օր հայի՞ջըս (վրեժ) հանեն:

- Է, ծո՛ւ դու էտ հալիդ մեննըլ ինչ հա-յի՞ֆ պիտի հանես: Օր էտման է, ձեն հանե, սաղ գեղով հայի՞ֆդ հանենք:

☼ ☼ ☼

- Ծո՛, ինձ օրվա քեֆին Բաբուլը բանըմ
չալե՞ց,- հարցրին ընկերները չմահա-
վան Ռ-աֆոյին:

- Ծո՛, ինչ չալել, հեչ բան չըհասկըցա.
խոոր չալածը նորեն դի չալվի,- էղավ
պատասխանը:

☼ ☼ ☼

- Ծո՛, Սկո, հորդ ապերացին ինչքա՞ն
նստավ վրանիդ:

- Է՛, իրեք հազար մանեթ, Փարան մամ:
- Վո՛ւյ քոռանամ, օղուլ, էտքան իզուր
ծախսելը յանի արժեր. հազար մանեթ
տայիք հարմ ճարեյիք, էրկու հազարի-
նա հորդ վրա, ըշտը, քարըմ կը ցըգեիք:

☼ ☼ ☼

- Օհան, ահաքին վախտ է հարս ունիս,
ձենդ չի էլլե, լա՛վ է, խո չի՞ խաղցնե:

- Էսման օր էրթա, շատ լավ է. սիֆտը
(սկիզբը) կեսերմեն ըսկսեց, ես քըմըրը
փըստացի, գլուխ պահեցի: Թախ ինձի
հասնիլը հույս ունիմ, օր յա ես չեմ ըլլի,
յա հարսը:

☼ ☼ ☼

Փեթոն համոզում էր տղային, օր լավ
տորվի, հորը պես էշ չը դառնա, մեղք է:

- Մարի ջան, ինչխո՞ր դու իշու կընիկ
կը դառնաս, քեզի մեղք չէ, ես օր էշ
դառնամ, ինձի մեղք է:

☼ ☼ ☼

Վեճի մեչ Փեթոն աչ ու ձախ բիրատու-
նա վիրավորեց, հետո՝ դառցավ մար-
թուն՝ Ծո՛, դու ինչի՞ ձեն չես հանե:

- Է, ի՞նչ ձեն հանեմ, պակաս բան չթո-
ղիր:

Ներկարար Օնոն միչամտեց.

- Կընկա գերի ախպեր ջան, խոր
առաչ փերելումա երթել եք՝ «Պարտե-
զում վարք է բացվե...»:

☼ ☼ ☼

Կնոչ մահից հետո Իշխանը նոր կին
փերեց: Երեկոյան երկար նստելուց հե-
տո, համփերութունը կորցըրած, հրա-
հանգեց.

- Չարուն, տեղս ցիկ, Միսա՛կ, դունա
ըզիդ (ճամփուդ) աշե:

☼ ☼ ☼

- Հարի՛կ,- մի օր հարցըրի հորս,- Ար-
մեն փեսան մորո՞ւք թոփալ էր, թե՞ էտև
էղավ:

- Արմենը վե՞վ է:

- Փեսադ՝ աղջըկանդ մարթը,- զարմա-
ցա ես:

- Ծո՛, թոփա՞լ է,- ինձեն ավելի զարմա-
ցած հարցուց ինքը:

- Հըբը ի՞նչ է. քառսուն տարի փեսա է,
նո՞ր կիմանաս,- զարմանքս ինքնիրեն
զայրույթի փոխվեց:

- Յավա՛շ հըլը, ի՞նչ իմանամ. քառ-
սուն տարի քոչեն (ժայռից) վար չէ իչե,
էտոր էրեսը վե՞վ է տեսե, օր ոտքը
տեսնի:

☼ ☼ ☼

- Ըխչի՛,- դիմեց Իշխանը կնոչը,- իսի՛
կերածս ի՞նչ կերակուր էր, բան չհասկե-
ցա:

- Սուպ էր, ինչ էր:

- Ծո՛, հըբը ես բորշշ տեյի (որպես) կե-
րա, վայ թե էնտի բան չհասկըցա: Հըլը
մեկմա լից՝ սուպ տեի ուտեմ:

☼ ☼ ☼

- Օնե՞ս,- ընկերներն էին հարցընո-
ղը,- ինչի՞ ես Ակոփեն միշտ դժգոհ ու
դժգոհ, ի՞նչ է էրե քեզ:

- Է՛, ախպեր էր, հըմը՛ ինչ. իր արհես-
տը մեկիս էլա չտորվեցուց: Ա՛յ, ախպեր
Մզիկենց Պապն էր. մարթը խմող էր,



փեշը կը բիրատի ախպըրտանցնա
սորվեցուց:



- Վարպէ՛տ, օտքիս մալըմ գարկ,- լոթի-
փոթի սողերքն էին, քեֆները քոք, մտել
էին մշակ Օնեսի արիեստանցը, զվա-
ճանալ էին ուզում:

- Այսիկ կըլլի՞,- կոշիկի սովորական
պայտը մեկնեց ըստղին:

- Չէ՛, քիչըմ մեծ թող ըլլի:

- Ահան այսիկ:

- Ավելի մեծը չունի՞ս...

Մի քանի անքամ օր կըրկնվեց, Օնեսը
տեսավ, օր ձեռն են առնում.

- Տղա՛ք,- ըսավ ժպտալով,- շատունց
է էշ մալելը թըրկել էի, բայց փերիք էլի
դեմ էրաք:

Է՛, Օնեսես բան դուս չեկավ,- ըսավ
Մանուկը,- բայց Ակոփս ձգտվող էր,
ուսում առավ:

- Հարի՛կ, ինչի՞ լեմման կըսես. մե մո-
զիկըմ ունեինք, ծախեցիր, Ակոփը քը-
նաց, սորվավ, ես ինչո՞վ սորվելի:

- Օնես ջան, մի՛ նեղենա, քեզի մախըր-
մա, օր տայինք, օքուտ չունիր, տա-
մելի վեք կառնելիր:

Խանչալու լիճը ցամքեցնելու համար
մասնագետներ էին հավաքվել, հազար
բան ըսին, հազար թրին-վերուցին...

- Ծո՛, ի՞նչ եք մոլորեք,- ըսավ մշակ Օնե-
սը,- մեշը քանիմ բանքա հացի ըրախի
լցեք, Մզիկենց տղաքը շափառվանըմ
ցամքեսնեն կը:

- Վարպէտ ջան, տանի՞ս կը Բաքդա-
նովկա,- հարցրեց Օնեսը:

- Քանի՞ հոքի եք:

- Ես եմ, իրեք մեշոքա օքուտ (պա-
րարտանյութ):

- Ո՞ր են հըբը մեշոքներդ,- հարցրեց
վարորդը:

- Ահան այսոնք են, շոֆեր ջան,- ցույց
տվեց իրեք ընկերներին, որոնց ինքը
պատիվ էր տվել, մտածելով՝ հետ գա-
լուց էլ նրանք մույնը կանեն:

- Յոլակ, հերիք է, գիշերվա ժամը
իրեքն էղավ, պարահրապարակը փոր
չի կըշտացնե, քելե էրթանք: Էրթանք
քընինք, օր վաղը աշխատիլ կըրնը-
նանք:

- Իյա՛, ծո՛, հըբը բոլորդ աշե, Ռուսաս-
տան մենք քնելո՞ւ ենք էկե:

- Յոլակ, մոզիները ի՞նչ կենեն, լա՞վ
են,- առանց Յոլակի բարեկին պատաս-
խանելու, իր առանձնասենյակում չոր
հարցրեց դեկավար ընկերների հետ
սուրճ խմող տնօրենը:

- Շա՛տ լավ են, կոֆե կխմեն,- պա-
տասխանեց Յոլակը:

Յոլակի հոր հուղարկավորմանը, փե-
սան միսն էր կտրատում, ճկույթը թե-
թևակի կտրեց ու ուշաթափվեց: Հետո
Յոլակը, թե.

- Ծո՛մոլորած, իմ հարս է մեռե, քո՞ւ
ուշքդ կաննի:

Կարան մամին տարան բոքերը ստու-
գելու: Բժիշկը հարցրեց.

- Ա՞զգդ, անո՞ւնդ, տարի՞քդ, հասցե՞դ,
քանի՞ երեխա ունիս, որտե՞ղ ես աշ-
խատում...Մամը թե.

- Հըըը կեցի, բալա՛, դատավորի քո՞վ եմ փերե ինձի:

- Մամ, ես դատավոր չեմ, դոխտուր եմ:

- Է՛, օր դոխտուր ես, քոքերս քննե, ինձի ինչի՞ կը քննես:

☼ ☼ ☼

- Հարի՛կ, հեչ նենեց սպանե՞լ ես,- հարցրեց Մխիթարը հորը:

- Չէ՛, ի՞նչ գործ ունեի թշնամի ճարելու:

☼ ☼ ☼

- Ծո՛, ինչի՞ ձեն չես հանե,- խառնված ու գունատված՝ Մաքսիմին հարցրեց կինը:

- Կըսեստե վրաս շուն է հաչե, ավարիա էրա, քիչ մնաց մեռնեի...

- Վո՛ւյ, ձուներ քա գլխուս, ծո՛ ի՛նչ դուս կուտաս, բեռմ պարտք ունինք, սաբր էրե պարտքերս տամք գոնե:

☼ ☼ ☼

- Տղա՛ք, մենք էտ սատանի կշեռքեն բան չենք հասկընա,- ըսավ Ջաքարը իրանց տուն պանիր առնելու էկած Գևորգին ու Ծառուկին,- արի՛ք ձեռվիդ Ավետարանի վրա թրեք, օր մեզի չխափեք:

Ձմեռ էր, Ծառուկն աղջրոտ ձեռքը թրեց Ավետարանին ու ըսավ.

- Գևորգ, հալալ կշռե, ձեռվիս քաշվավ, էրկուսսա չովխինք կը:

☼ ☼ ☼

- Ինչի՞ ժամացույց չես առնե,- հարցուցին Քոռ Պողոսենց Գալուստին,- ժամանակը, ըշտը, կիմանաս:

- Ժամացույցը ի՞նչ պիտի էնեմ. էրկուսսանքամ շռելու էլա, գիտեմ օր լուսանա կը:

☼ ☼ ☼

- Պապ, ի՞նչ բողոք ունիս,- հարցրեց բժիշկը Գալուստին:

- Բողոք չունիմ, դոխտուր ջան, անգճնիս լավ չեն իմանա:

- Քանի՞ տարեկան ես:

- Ութանասունըինը:

- Ավելի լավ, օր չես իմանա. հիմի քու մասիդ ինչ լավ բան պիտի խոսիմ, օր իմանա՞սա,- մխիթարեց բժիշկը:

☼ ☼ ☼

- Ծո Համբո՛, ի՞նչ կենես,- վախեցած հարցրեց կինը. (Համբոն, արթնանալուց հետո թախտից կախվել էր, իբր՝ ուշաթափվել է):

- Չես տեսնի՞, հոգի կուտա՛մ, ինչ կենեմ:

- Համբո՛, Համբո՛,- արտասվելով, ճչալով վրա պրծավ կինը:

- Մի՛բողբոռա լրփավարի, հոքեդարց կըլլիմ,- սաստեց Համբոն:

☼ ☼ ☼

- Էտ այծը, Համբո, թափորի առչենն քաշելով ինչի՞ կը տանիս:

- Ըշտը խիկ՛ է գոնքընչիս գարկե, էն աշխար ուղարկե,- ըսավ, կուցսավ ու կսկուծ համփուրեց ճակատը:

☼ ☼ ☼

- Բարով ես էկե, Համբո, մերոնցեն խեր-խապար ունի՞ս:

- Ի՛նչ խապար գուգես, Համբարը յամա՛ն գեշ դըզըմ անցուց:

- Ծո՛, ի՞նչ է էղե, ի՞նչ դըզը:

- Է, ինչ պիտի ըլլի, ծառեն ընկավ, մեռավ:

☼ ☼ ☼

- Ինչո՞ւ ես կուսակցության շարքերը ընդունվում,- հարցրին Գալուստին:



- Ինչո՞ւ թե՛ ինչո՞ւ, օր լավ ապրիմ:
 - Կուսակցությունը լավ ապրելու համար չէ, դո՛ւրս անցի:
 - Է, օր լավ ապրելու համար չէ, գլխը-
 նիդ է կերե,- ըսավ Գալուստը ու, դուռը
 շրթիկացնելով, դուս էկավ շենքից:



- Անհաջող եմ, լավ չեմ,- գանձացիներ-
 րից մի քանիսի բարձրաձայն կարծիքն
 էր գլուղի կենտրոնում կանգնեցված
 Ջորավար Անդրանիկի ու Վահան Տեր-
 յանի արձանների վերաբերյալ:
 - Ծո՛, ինչի՞ կվիճեք, չեք օր հավնի,
 տվեք տանիմ հորս վրա կայնեսնեմ,-
 ըսավ Փիլոսը:

- Ըխչի, կսեիր վերջը լավ կլլլի, ո՞ւր
 է,- Ազնիվը միակ տղայի համար հարս
 փերեց չորրորդ անգամ, էլի լեզու
 չգտան:
 - Է՛, հիմի խո էսիկ չէ վերջը, Գիքո,-
 ամուսնուն ըսավ Ազնիվը:

- Գանձայից նշանավոր դեմքեր ո՞ւմ
 գիտեք,- աշակերտներին հարցրեց դա-
 սալսման եկած լուսբաժնի տեսուչը:
 - Շմավո՛ն, դու ասա, գիտեմ օր բա-
 նաստեղծ, գիտնական շատ ես սիրում՝
 հուշելով հրահանգեց տնօրենը:
 - Ես էտոնց գիտեմ, իրար բոյի եմ չէ՞,-
 ոգևորվեց տղան:
 - Հա՛, հա՛, ասա, մի՛ վախենա:
 - Ջնդո՞ն, ճիդո՞ւր, ճուլո՞ւր, Ջանո՞ն,
 ճնճո՞ւզը, ճի՛շտ է...

- Քուրի՛կ ջան,- հարփած Շմավոնն էր
 հարցընդողը, ում մի կերպ, թևերի տակն
 անցած բերել էին իրենց տուն,- մեր

Սոֆիկը տո՞ւնն է:

- Ի՞նչ Սոֆիկ, սխալ եք էկե,- ըսավ ու
 շուտ էկավ կինը:
 - Հըպը չես ըսե՛ էսիկ ո՞ւմ տունն է:
 - Գրողին տունն է, ում տունն է,- չէր
 հանգստանում կինը:
 - Վա՛յ, խայտառակ էղանք. մեր մայ-
 լեն գրող չկա, էս ո՞ւր փերիք, հըլը դուս
 տարեք ինձի:

- Էս ո՞ւր քնաց է՛, հե՛չ տեղը դաթար չի
 մնա,- դիտերձելու տարած Մուրոյի
 հասցեին սրամտեց Սաղաթելը:
 - Քուքա-քուքա, Սաղաթել. քելեխին
 ծախսը հաշվեցին, շատ էլավ, սիրտը
 չքոնեց, դուս է էլե, քուքա:

- Ներեցե՛ք, անձանոթ,- ավտոբուսի
 շրջադարձի ժամանակ շատախոս ու
 ճարպիկ մի կին ընկել էր Գալոյի գիր-
 կը:
 Ամեն շրջադարձի կրկնվեց նույնը:
 Հետո էտ հարսը, խվլալով ու ժպտա-
 դեմ, ներողություն էր խնդրում՝ ամա-
 չեցնելով Գալոյին: Մի անգամ էլ, որ
 կրկնվեց, Գալոն թե՛
 - Էլ ինչ ներեցե՛ք, լավ տեղը գտար,
 մեր Վարսոյեն շատ նստար, էլի՞ կսես
 անձանոթ:

- Կերե՛ք, էրեխեք,- հարևան Ծառուկը
 նկատել էր, որ տանձ ծախող Արուքը
 երեխաներին տանձ չի տալիս, կշռել
 տվեց մի վեղրո, դրեց դեմները՝ կերեք:
 Տուն գնալուց Արուքը կանգնեցրեց.
 - Ծառուկ, էս փարան չտվիր:
 - Ծո՛, քու տղաքդ կերան, փարան ես
 ինչի՞ տամ,- ըսավ Ծառուկը:

☼ ☼ ☼

- Ծո՛, ինձի քիչըմ շատ լցեք,- հարբեցող իր ընկերներին հրահանգեց Աղանիկը:

- Ինչի՞, դու խո վերի արտի ցորենը չես, օր շատ լցնենք:

- Ծո՛ անխիղճներ, իմ տղաքս շատ են,- պահանջը հիմնավորել փորձեց Աղանիկը:

☼ ☼ ☼

- Խնամի-բարեկա՛մ, էս մեր ինչի՞ն չհավնեցիր, օր անընդիստ գլուխըդ ես տալուբերում՝ չէ, չէ: Թագադրման ժամանակ էլ Ավետարանին չենթարկվեցիր:

Հարցնողը մի քանի անգամ նկատել էր, որ Սիրան տատի սրտովը չէ իր թոռան ընտրությունը, մույնիսկ եկեղեցում էլ նկատվեց դա:

- Է՛, Անուշ խնամի, էս գլուխը ինձի չի ենթարկվի, ես Ավետարանին ինչը՞ղ ենթարկվիմ. էսորը մե գլուխ՝ չէ-չէ է,- արդարացավ Սիրան տատը:

☼ ☼ ☼

- Էտ ի՞նչ գիտություն է, օր հըբը մենք չիտենք,- իր տղայի ընկերների գարմանքի վրա զարմացավ հայրը:

- Այսի սեղանին դրված հավը, որ մենք պիտի ուտենք, ձեր տղան մաքեմատիկայի օրենքներով կարող է ապացուցել, որ ոչ թե մեկ, այլ երկու հավ է,- տպավորված՝ իր խոսքը ավարտեց տղայի ընկերը:

- Օր էտման է,- ըսավ տղայի հայրը,- ես էս հավը կուտեմ, դուքա ձեր ապացուցած հավը կերեք:

☼ ☼ ☼

- Ծո Դիվի՛ն, իտի գիզըլմ կնիկդ պռակաք ինչի՞ չես տա, ափսոս չէ՞, աշե ժամանակ կը կորցըսնես:

- Միջամտելուդ շնորակավ եմ, Առշո ջան. ըշտը քեզի կաշեմ. թե դու քու կընիկդ սաղ-սալամաք ետ կրցար առնե, եսա տամ:

☼ ☼ ☼

- Հը՛յ գիտի, Կախեք, հը՛յ: Հոտիդ, ջրիդ մեռնեի, ի՛նչ կյանք ունեյինք, հա՛: Չդատած, աղի պես կապրեինք...

- Լավ ապրելմիդ հասկըցանք, ախըր ի՞նչ կենեիք, Էրանո՛, փեշըկ չունեիք, լիզու չիտեիք:

- Ծո՛, փեշըկ, լիզու պետք չէր. մուրայինք ու կուտեինք, մուրայինք ու կուտեինք:

☼ ☼ ☼

- Էշը չի ֆըյմե, օր ինքնա ուրախանա,- նկատեց հրճվանքից խենթացած փեսացուն՝ շոյելով իրենց իշուկին:

- Ես իմ իշութունըս ֆըյմել եմ, դու քուկդ չես ֆըյմե. քեզի ուտողմ ավելացավ, ինձիա՛ ջուր խըմողմ:

☼ ☼ ☼

- Չանագան խնամի,- նորահարսին տանից հանելու ժամանակ ըսավ քավորը,- լաց, աղջիկդ տարան, էլ ի՞նչ կաշես:

- Է՛, քավոր ջան, քսանհինգ տարի ես եմ լացել, հիմիա թող տանողը լա, տանողին հերթն է:

☼ ☼ ☼

- Ծո՛, անամո՞ք, կինդ մեռել է, մեռելը գետինը, դու ամոք-աբուռ չունի՞ս, էս ի՞նչ կենես, խեղքող գըլխի՞դ է,- երկար ման գալուց հետո Ակոյին գտնում են հարևանի տանը, նրա կնոջը փաթաքված:

- Տղա՛ք, լավ օր էկաք, կսկծուց գլուխս խե՞լք է մնացե:





§ § §

- Բալա ջան, քամամ չբուժված, ինչի՞
էկար,- Գերմանիայում բուժումը կի-
սատ թողած տղային է դիմում մայրը:
- Կրսեին շատ երկար պիտի մնամ, այ
մերս:
- Է, հըբը, մնայիր,- էլի իրենը պնդեց
մերը:
- Ինչը՞ մնայի, գոքանչըս հոս առանց
ինձի խելքի կը:
- Է, էնորա հետդ տանեիր, բալաս:
- Տանեիա ես կը խելքեի, ա՛յ մերս:

§ § §

- Ծո՛, հըբը մեմ սալին աշեցեք՝, սալեն
բանըմ ջարթա՞վ,- բարձած սայլը ար-
տից տուն բերող Չիլարութենց Մա-
նուկը ձայնեց սայլի կողքից եկող իր
տղաներին:
- Բան չկա, Ավա՛ր,- սայլը չորս կողմից
զգնելուց հետո, ասին տղաները:
- Չէ՛, սալեն բանըմ ջարթավ,- իր կար-
ծիքին մնաց հայրը:
- Երբ տուն հասան, պարզվեց, որ հենց
իր՝ Մանուկի ոտքն է ջարդվել. սկսեց
գոռոռալ, հայհոյել տղաների հաս-
ցեին.
- Ծո՛, խո քոռ չէիք, ես չըսի՞ ձեզի, օր
սալեն բանըմ ջարթավ:

§ § §

- Ծո՛, դունա յաման մուխը թըրած ես.
մեզի բան կըսեիր, ինիկ վե՞վ էր, օր
պաշտոնի տարար,- Ռուբենը Շավար-
շից մեքենան խնդրել էր ու ճանապար-
հին սիրունատես մի հարս նստեցրել
կողքին:
- Ծո՛, ես խապարա չեղա,- արդարա-
ցավ Ռուբենը,- մաշինադա քու խըյսը-
թետ ունի: Էման ես սորվեցուցե, օր սի-

րուն հարս տեսավ, իրան-իրան կայնի
կը: Ըշտը՝ մալնա տիրոջն է քաշե:

§ § §

- Ըխչի Անուշ, խտի մեր դրկըցին շանը
ձենը հեչ կառնե՞ս:
- Հըբը չե՞մ առնե:
- Ըխչի, էտոր տերը խոլոք մարդ էր,
զարմանամ կը, քե էտիկ իդման գըվըզը
(շատախոս) ո՞ւմ է քաշե հըջըվի:
- Է՛, ում պիտի քաշե, յա՛ տիրոջը, յա՛ էլ
դրկըցին:

§ § §

- Վա՛յ, էս ինչ հետամնաց մարթ եք,
ամոթ չունի՞ք, էշը աշխարհն է վերացե,
դուք էլի քընացե էշ եք առե, վա՛յ ձեզի
հետ ապրողին,- հոր ու մոր վրա զայ-
րացավ տղան:
- Բալա ջան, ինչի՞ կը նեղենաս, հորդ
չե՞ս խղճա,- պարզաբանեց մայրը,- Էս-
քա՛ն տարի հորդ իշու տեղ լծեցինք,
հիմիա էշը լծենք:

§ § §

- Ա՛յմարթ, բոլ է խմես, հերիք էղավ էլի.
պարտք տալով հոքիս էլավ, ամե՛ն օր
կիսամեռ տուն կը փերեն, մեռնիսա՛
չեն հավատա:
- Ա՛յմարթս, օքուտ չունի, օր սորվել է,
թողեք խմե,- սկեսրայրին պաշտպա-
նեց նորահարսը,- շանը ոտքը դաշտեն
կը խնայե՞ս:
- Հարբած կեսրայրը չհասկցավ, պաքեց
հարսի ճակատը, գովեց:

§ § §

- Էս ինչքա՛ն կնիկ փոխեցիր, ի՛նչ քո-
ռիզան (թյուրատես) մարթ ես, ու հեչ
ճաշակ չունիս, Մերգո: Մեմա օր կար-
քըվելու ըլլիս, լավ իմպրոտնի կնկամ
տեղ ըսեմ՝ առ, օր էլ խայտառակ չըլ-
լիս:

- Տարին մեկ կերեվաս, քեզի մեմա
է՞փ տեսնիմ, արի՛հըյմի քու ճաշակով
առած տեղական կընիկդ ինձի տուր,
գիտցած իմպըրտնի կնիկըդ քնա դու
սառ:

- Բոշին էշ վրա չէկավ, ձեզիա՝ մաշի-
նա. էս ինչքա՛ն գնեցիք ու ծախեցիք,
ըխչի Մաքո,- ըսավ հարևանուհին:
- Ինչի՞ պիտի վրա քա, է՛. սըլը մարթս
առանց բենգինի էնքան խալխին կընկ-
տոցը էտտին քշեց, օր մաշինանինա
մեր տանը տեղը մտյան էրան:

- Կընիկ ջան, լավ մարթըմ եմ փե-
րե, նես կանչե, պատիվ տուր,- ըսավ
մշտապես հարբած Արմինը:
(Հարբածին տուն ուղեկցել Վարազին
խնդրել էին սեղանակից ընկերները,
ինչին մա դժկամորեն էր համաձայ-
նել): Կինը պայթեց.
- Այ՛, հողըս գլուխդ, յընի քու տուն քա-
լուդ շատ օժար էի, օրը մե անոթի շուն-
մա կշտասնելու կը փերես:
- Այ՛ կընիկ, արի՛քու շանդ տեր էղի,
ես շնորակալ եմ, օտքի տակ էր ընկե,
փերել եմ,- ըսավ մեկեն այեղցած Վա-
րազը:

- Տարա՞ր, ծո՛,- հարցրեց Բեղեքը, որ
Իշխան տղայի հետ քսան հավկըթով
ձվածեղ էր ուղարկել Գաբրիել տա-
ցուին մանչ թոռ ծնվելու առիթով:
Իշխանը մտել էր մարագը ու լրիվ կե-
րել: Մոր հարցումին ըսավ.
- Հըր ինչ էրա:
- Չըսա՞վ՝ մարդը ինչի՞ չեկավ:
- Չէ՛:

- Հըրը ի՞նչ ըսավ,- փորփըրում էր մայ-
րը:

- Ըսավ՝ կենա օր տղա փերեմ, քարդա-
նը (ծննդատեսի պաշար) էլի դու փիր:

Իտի գիզըլըմ գեվդըա (մարմինդ) ին-
չի՞ կառնես թուրքին ծոցը կը պառկիս,
սամո չե՞ս էնե,- ըսավ Իշխանը Լեյ-
լիին:

- Պապ, դու արխեին կեցի, ես մեր հա-
յերունա գիրկ չեմ թողնե,- իբրը կատա-
կով՝ ըսավ Լեյլին:

- Արփենիկ խնամի, էս ի՛նչ ճերմակ
գեվտամ ունիս, օ՛ էրնեկ ծոցդ պառկո-
ղին,- ըսավ Իշխանը անուշ խոսքուզ-
րույցի ժամանակ՝ չըսպելով իրեն:

- Քա՛ ամոթ է, խնամի, ի՞նչ կըսես, գի-
տես ծոցս պառկող ինչը՛ղ լավ մարթ
ունեի:

- Ես միսիա էտքան էլ լավ չեմ հասկը-
նա, մաղղի զըրցե, օր բան հասկընամ,-
ըսավ Իշխանը:

- Ի՞նչ կը մտածես,- բողոքեց Իշխանի
հարսը սկեսրայրին,- տղադ դուս կը
պըտըտի, գիշերները տուն չի քա...

- Է, ի՛նչ մտածեմ, թող քիչմա պըտըտի,
գուլում չեղավ, հիմի մեր ցեղին ըղըթը
դո՞ւ պիտի փոխես,- յուրովի հիմնավո-
րեց Իշխանը:

- Ըխչի, քոռ էի՞ր, շան բերանն ինչի՞
ընկար, օր գզեց,- Ժանեստին ըսավ
ամուսինը:

- Ի՞նչ էնեմ, Գևորգ, վրաս շան ըշք
(աշք) կա. ըշտը էնորմա, միամիտ
պառկած տեղս՝ դու գզեցիր:





☼ ☼ ☼

- Էս ի՞նչ տեսա, ըխչի աննամուս,- վեր-
ջապես ամուսինը բռնացնում է կնոջը
անբարոյականության մեջ, հարբած
վիճակում:

- Չեմդ կտրե, մոլորած, պակսեցուցել
ես, ի՞նչ ըսես ըջբիդ կերևա:

☼ ☼ ☼

- Առավոտ ի՞նչ ես կերե,- հարցրեց
բժիշկը փորացավից գանգատվող Են-
կոյին:

- Սինձ, բաթաթուկ, մեմա քիչըմ դմի:

- Ցերեկի՞ն:

- Մանանեղ, ավելուկով բանջար:

- Հըբը իրիկո՞ւնը:

- Թըբըռեկիչ, նըյսըմա ջնջըլ...

- Չո ե՛լ, մալի բժշկի քնե,- լուրջ-լուրջ
ըսավ բժիշկը:

☼ ☼ ☼

- Ծո՛, յընի ամոթ չէր, մեռելը թողինք
փախանք: Հիմի էս դիամըթին մեննըկ
ի՞նչ կենե խեղճը,- ըսավ տեղատա-
րափ անձրևի պատճառով մեռելին
թողած-փախած հուղարկավորներից
մեկը:

- Լողանակը, ինչ կենե, քովեն հեռե-
ցանք, օր չամընչե,- ըսավ մյուսը:
Մեկն էլ, թե՛ թոքերի վասպալեննի ըսե
չըստանա:

☼ ☼ ☼

Ծո՛, չես օր աշխատի, քեզի վե՞վ պիտի
պայե, մտածե՞լ ես,- հարցրին Սկո-
յին:

- Մտածել եմ, հա՛. թախ քառսուն
տարիս հարըս կը պայե, քառսունեն
էտեա՝ մանչա:

- Է, մանչուդ վե՞վ պիտի պայե:

- Խո ինձի պես էջ չէ, թող հարուստ կը-
նիկմ առնե:

- Հարուստ կընիկ առնելը չիտեմ,-
ըսավ հարց տվողը,- հըմը գիտեմ, օր
տասը շալինոց իշեն, հինգ շալինոց
սպա կըլլի:

☼ ☼ ☼

- Ծո՛ մեմ սանքեցեն իչի՛ք, օր ձիանը
ջուր թափեն,- ըսավ Սաքոն չորս ջալիլ
քաղքըցոնց, որոնք ձեռ առնելով իրեն
հասկըցրին, թե գեղացիք ուշ հասկըցող
են: Էտեա չորսին էլ էրկու կիլոմետրի
չափ վազգեցուց սանքին էտենն: Հետո
էլ, թե՛ հըլը խի իմ հարցին պատաս-
խանեք՝ սանքեցեն ինչի՞նչ իչաք:

- Է, դու ըսիր՝ իչե՛ք:

- Դուք սանքին էիք նըստած, գոնյա
ձիանուն վրայա չէիք...Հիմի ե՞ս եմ ուշ
հասկըցողը, թե՞ դուք,- արդեն խաղաղ-
ված ըսավ Սաքոն:

☼ ☼ ☼

- Էս ի՞նչ էրել ես, խի դագաղը պզտիկ
է, տղան մեչը չի հաֆկի,- ըսավ սաղա-
մոցի Մահմեդը գանձացի ուստա Ղա-
զարին:

- Յողաշլար,- ըսավ Ղազարը,- էլ
մեծցընելու հնար չկա, թաժա քըմա
փատ փի, ուրիշըմ շինեմ, էտիկա տար,
դու շատ էրեխա ունիս, մեկնումեկին
պետք քուքա:

☼ ☼ ☼

Շատ ամուր կընիկ ունիս, էվալլա քե-
զի,- հարևանների մոտ ըսավ Նազիկ
մամը Վարթուշի ամուսնուն:

- Մուս, այ՛ կընիկ,- ըսավ հարևանու-
հին,- չես տեսնի՞ կռվելու համար մը-
հանա ման քուքան:

- Է թող կռվին. ես իմ դավուս չգարկեմ,
թե դըրկցիս էշը խրտի կը,- գույները
ավելի թանձրացրեց կռվից չվախեցող
Նազիկ մամը:

☼ ☼ ☼

- Անթո՛ւ,- ուժեղ սեղմելով ամուսնու ձեռքը,- իսսւն աշէ, շորացում առ. (Անթոն դիտավորյալ հեռացել էր կնոջից և սպասում էր, թե վերջն ինչ է լինելու) իսկ Հասմիկը, քաղաքի խանութում սխալմամբ անձանոթ մեկին թևանցուկ արած, պահանջներ էր դնում:
Անձանոթը լսում, ձեն չէր հանում մի քանի անգամ կրկնվող տարբեր պահանջները:
- Ծո խո՛գ, ձեն ինչի՞ չես հանե,- սրտնեղել սկսեց կինը:
- Ի՞նչ ձեն հանեմ, տիկին,- ժպտաց անձանոթը,- թես թող, գնա քո խոզը գտի, թե չէ նոր տուրում մսացու չես ունենա:

☼ ☼ ☼

- Ել, ըխչի, սովխոզը սաղ ձեռքս է,- ըսավ Միսակը ոգևորված:
Տնօրենը երկու օրով տեղ էր գնում, հավատարիմներին խոստումներ էր շռայլում, Միսակին էլ իր կնիքը հանձնեց, թե՛ տիրություն արա:
- Սովխոզը քեզի վե՞ր կուտա. չքնած էրած ես տեսե, թե խմած ես, արի շքն-թռկե, փչոցներիդ էլ թրկ տուր:
- Չե՞ս հավատա, հա՛,- վիրավորվեց ամուսինը,- իստեղ աշէ՛ փեչըտը թքոտեց ու զարկեց կրնկա քամակին՝ հիմի հավտըցի՞ր:
- Հայմի հավտըցի՛,- Ծոհիմիա դիրեկտորիդա փերես պիտի վրան մակագրե՞լ տա:

☼ ☼ ☼

- Մաղը հավկըթով կուտա՞ս,- հարցրեց Կինոն բռնի:
- Էս հավկըթնիդ դարտա՞կ եմ,- հաշվելու ժամանակ ըսավ բռնան:

- Ծո՛, դարտակը դու ես, հավկըթնինա դարտակ ըլլի՞մ:
Անկյունում նստած տղան ծիծաղեց, մաղագործը հասկացավ ողջը, ջարթեց մի քանիսը և ըսավ.
- Քուրիկ, չնեղենաս, հավկըթնիդա վայթե փերած տողոցդ կլմանին. դարտակ եմ:
- Իյա՛, էս անտերները դարտակ են ասե,- հարմարվեց Կինոն,- դուա էրկու հատը մե հատըմ հաշվե:
- Չէ, ըսավ մաղագործը. դարտակը՝ քեզի, լիքը՝ ինձի:
- Է, ի՛նչ ես վրա տվե,- նեղ վիճակից դուս քալ ուզեց Կինոն,- քու մաղերդ յընի լիքն եմ:

☼ ☼ ☼

- Վիրահատել է պետք, համաձա՞յն եք,- հարցրեց բժիշկը հիվանդի հարազատներին:
Բաջանաղը փորձեց ճշգրտել ֆինանսական կողմը և շատ զարմացավ՝ տեսնելով հինգ մատը:
- Հինգ հարո՞ւր: Արի կըլլի հարուր մայեթ դու տուր մեզ, օտոնեն գլոխը քեզի ըլլի, մենք էրթանք:

☼ ☼ ☼

- Ակո՛, իսի ձիդ այր (թերություն) խոչունի՞,- հարցրին Խաչոն ու Մանանը, ովքեր գնել էին ուզում նրա ձին:
- Ձիուս հատը չկա,- ըսավ Ակոն,- գիտցի, օր իմ ճրաքս մարես, քուկըդա վառես ու քովենա չես հեռենա:
Ձին առան, բերին տուն: Հենց առաջին գիշերը շըրխկոց լսեցին, վագեցին գոմ. տեսան ձին ընկած ոտքերը թափ կուտա: Մինչև լուս մույնը կրկնվեց մի քանի անգամ: Ամեն գիշեր միևնույն



պատկերն էր: Եվ Խաչոն խիստ դժգոհեց.

- Ըխչի Մանան, իտի շանորթուն տեսար՝ ինչը՞ղ մեզի խափեց:

- Դուզը խոսանք, ա՛յ մարթ, էտ մարթը չխափեց մեզ, ըսավ՝ իմ ճրաքըս մարեք, ձերը վառեք կը. ըշտը էտմանա էղավ:

☼ ☼ ☼



- Շորիս կուրծքը և մեջքը լայն բացվածքով էրա,- դերձակին պահանջելու պես դիմեց ձևավոր տիկինը:

- Ինչո՞ւ, պատճառը ո՞րն է,- զարմացած ձևանալով՝ փորձեց պատասխան կորզել տղամարդ դերձակը:

- Առանձնանալ եմ ուզում, որ ոչ մեկը ինձ նման բարձր ճաշակով հագնվող չլինի:

- Մերկ ման արի, ճաշակիդ հետ անունդա թող բարձր լինի,- հորդորեց համեստության կողմնակից դերձակը:

☼ ☼ ☼

- Սո՛ւս մնացեք, խմում եմ գույգ ծաղիկների կենացը,- արդեն որերորդ անգամ հարսանքավորներից ապարդյուն լուրքյուն էր պահանջում զայրացած քավորը:

- Ծո դե՛, խո շո՞ւն չի հաչե, ինչի՞ չեք իմանա,- չհամբերեց քավորկինը: Սանամերը ոտքի կանգնեց, գլուխ տվեց ու ասաց՝ հեռու իրմենեն:

☼ ☼ ☼

- Պապի, կալոշ հաքնիլ ինչի՞ էտքան շատ կը սիրես,- պարզամիտ հարցում ուղղեց թոռնուհին:

- Առնող օր ըլլի, բալա ջան, տուֆլիա շատ կը սիրեմ, հըմը առնող չկա,- անքեն ու անչար ըսավ պապը:

☼ ☼ ☼

- Էս ի՞նչ բան է, Դոխտ, տղաքդ ոչ հորը կլմանին, ոչա՛ իրար:

- Հորերուն շատ կըլմանին, դո՛ւ տեղը չես փերե:

- Ինչի՞ տեղը չեմ փերե, խո քոռ չեմ, էսոնք Խաչոյին լման չեն:

- Է՛, Գիքո, Խաչոն իրան հորը ե՞փլմանավ, օր էսոնքա լմանին:

☼ ☼ ☼

- Ըխչի, էս օր մեռա, քու հալըդ ի՞նչ տի ըլլի:

- Քեզենն էտս մե օրմա չեմ մնա, Գրիշ ջան, էտեղ քուքամ:

- Մամի՛, պապիս կըսեիր մե օրմա չեմ մնա, էտեղ քուքամ,- հիշեցրին թոռները:

- Է, հիմի իրան հետ եմ էղե, օր իրան հետա էրքամ: Անջաղ պրծա, քանիմ տարի չապրի՞մ,- արդարացավ մամը:

☼ ☼ ☼

- Տղա՛ք, քավորիս հետ քանիմ հատ ըրախի թրե՛ք, խմող էր,- հուշեց Գիքոն (Մաթոսենք տոհմով խմող էին):

- Ծո՛, տեղից վեր թռավ Սմոն,- ինչ ըրախի հետը թնել. ախպըրտիքը հոտն առան՝ բիրատի էտենն կերթան:

☼ ☼ ☼

- Ալե, իսի փարան առ քովդ,- յայլավորների մոտ հյուրընկալվելիս ըսավ Օնեսը:

- Ինչի՞,- զարմացած հարցրեց Ալեն:

- Ծո՛, էս քու շան խըսթդ լավ գիտեմ, մեկե դու սաղ գիշերը չքնիս, գողնաս տի, ավելի լավ է իրիկօրե առ, եսա միամտնամ, քնիմ, դու՛նա:

☼ ☼ ☼

- Ծո՛, Եզըն, արի տանինք մարթու շարք խառնենք,- Եզըն Մերուժին ձեռ

առնել ուզեցին ընկերները:

- Չէ, տղաք ջան, ես էնտից քուքամ,-
թեթև ժպիտով ըսավ Եզընը:

- Արի, ծո՛ւ, թըզը կընիկ փերելու կեր-
թանք, քեզիս պետք չէ՞:

- Հանգիստ քնացեք, տղաք ջան, ես
ձեր հներովս յուր կերթամ:

☼ ☼ ☼

- Մարտին ջան, հըլը աշե՛ ես ի՞նչ ըրա-
խու հոտ քուքամ,- ըսավ Մարտին պա-
պը անվանակից թռռանը:

- Է՛, ի՞նչ աշեմ, ըշտը պապաս քալած
կըլլի:

☼ ☼ ☼

- Հիվանդ եմ, Մոֆո, հեչ ճար չունիմ,
չե՞ս տեսնի հալըս:

- Հըպը չե՞մ տեսնի, սև քեմիր ես դառ-
ցե, հեչ ըռընկ չի մնացե վրադ, ջանըդ
ի՞նչ կուզե, ըսե էփեմ, կեր:

- Հըլը մե էրկու հատըմ հավկիթ խաշե,
աշեմք մեկը կըրնա՞մ ուտե:

☼ ☼ ☼

- Ծո՛ւ, Նիկո, հըլը մե բանմա դու ըսե,-
ուտող-խմող Նիկոյին ընկեր-տղերքը
դագաղից հանել, մե աշկը բացել, օղու
թասը տվել էին ձեռքը, ընկերներով կե-
նացներ էին խմում:

- Քա՛, արևդ մեռնի,- շփոթված ճը-
չաց առավոտ շուտ մնջեցյալի սեն-
յակ մտած կիմը, բեռըմ կուբու փարա
տվիմք, չոռ բկիդ համար միչեն ինչխա՞
ես էլե, փախե: Քալե թեզ տեղդ շնթկե,
խայտառակ էղանք աշխրթով մեկ:

☼ ☼ ☼

Մի քանի բառ ես արտագրել, Հակո-
բիկ, և բոլոր մյախսկի զնակները բաց
ես թողել, դժգոհեց դասատուն:

- Հարգելի, մի՛ նեղենա, ես էտոնցեն
հեչ հըզ չեմ էնե, չեմ ուզե տետրակս

կեղտոտել,- ճարպկորեն արդարացավ
աշակերտը:

☼ ☼ ☼

- Կեր տվեք, կերավ՝ կերավ, չկերավ՝
վիզը կտրեք,- բոլոր անասնատերերին
անխտիր այս խորհուրդն էր տալիս
անասնաբույժ Վահանը:

- Որտե՞ղդ է ցավում, Վահան,- բու-
ժօգնության կարիք ու խորհուրդ հիմա
ինքը ունեք, բայց լուում և բժշկի հարցե-
րին չէր պատասխանում, իբր՝ հասկա-
ցեք, բուժեք իմ մեթողով, առանց հար-
ցեր տալու: Բժիշկը կռահեց միտքը,
ծիծաղեց.

- Կերավ՝ կերավ, չկերավ՝:

☼ ☼ ☼

- Շահենը չէր աշխատում, Բաղդուն
տղայի վարքագծից կռահեց նրա միտ-
քը և ըսավ.

- Ըխչի, աշունը էշը ծախենք, տղին
նշանենք, հերիք է ավարա պտտի:

- Մարի՛,- ձմեռը եկել էր արդեն, և Շա-
հենը ճարահատ հարցրեց,- ինչխո՞ր
իշուն արարկան հեչ չեք էնե, պահե՞ք
տի:

☼ ☼ ☼

- Էս սեփական եք դառուցե՞,- մեքենա-
յի աներևակայելի թանկ մասերի ար-
ժեքներից ապշած, ասաց Գյումրվա մի
խանութ մտած Գրիգորը:

- Ծո՛ւ, ախրբըլքցի, մինչև հմի պետա-
կա՞ն ես մնացե,- զարմացավ վաճա-
ռողը:

- Էվալլա՛, մորքուր ջան, էվալլա՛:

- Դե՛, յալլա՛, քեռի ջան, յալլա՛,- հան-
զաբանեց վաճառողուհին:





☼ ☼ ☼

- Ծո՛, էս չկա վախտը միս ումն՝ն ես առեւ,- կիմը Գիքոյին ուղղեց նախա-տական իր հարցը:

- Սիրեկանդ եմ առե, ումեն եմ առե,- կարճ կապեց ամուսինը:

- Քա վո՛ւյ, թըզը խաբար է, մըկըր (իբր) Սըքոն դասար է,- ինքն իրեն լսա-ծը բարձրաձայն քննարկեց կիմը:

☼ ☼ ☼

- Ըխչի Շոդէ՛ր, հըլը բախտի աշե, ա՛յ փրկութուն. տեքըս մեռավ, տեքերկա-նըս տասնըհինգ հազար մանեթ փարա էկավ: Հայմի մեզի ըլլի՝ բիտտո՛ւ քոռա-նան կը:

- Է՛, աշխրբին բանը վե՞՞վ է հասկըցե, մի՛ տրորվի, Սուսան ջան, Աստված խո չի քոռանա, տառուր քեզի կուտա,- սրտացավորեն մխիթարեց հարևանու-հին:

☼ ☼ ☼

- Ահա՛ն, մարի, հեռագիրը տվի:

- Ինչքա՞ն բռնեց:

- Տասը մանեթ:

- Ամա՛ն, էս ի՛նչ շատ են առեւ:

- Հըմը տողեն վերն էր էտքան: Մեր հասցեն տողեն վար էի գրե, թե չէ ավե-լի շատ կը բռնե:

- Է, թող դունա բիրատտի տողեն վար գրեիր,- ափսոսանքով նկատեց մայրը:

☼ ☼ ☼

- Ծո՛, ինչ քանդած մալի պես հեռվեն քուբաս,- մտքերով տարված՝ մոտեցող Եզըն Մերուժին դիմեց ընկերներից մե-կը:

- Կապած մալերուն տեսա, ըշտը, քո-վերն էկա ու հասկըցա, օր իսկական մալ եք, տղա՛ք, մասցու մալ,- ըսավ Եզընը:

☼ ☼ ☼

- Ավո՛, էս ինչըդ ես փոխվե, լրիվ խոզ ես դառցե,- ըսավ Եզըն Մերուժը:

- Ծո՛, վրաս ինչ հոքի կա օր, մեր Միսոն իմ էրկու քաշը ունի: Ե՞ս եմ խոզ դառ-ցե:

- Է, խո ես գիրացուցած խոզ չըսի, զարուն խոզ չկա՞: Միսոն չաղ խոզ է, դունա՛ զարուն: Ըշտը էրկուստա մե պառռոդե եք:

☼ ☼ ☼

Գյումրվա մսի մի խամութում Խաչոն հերթ կանգնեց մի գեր տիկնոջ հե-տևից:

- Ըսիկ վո՞՞վ էր, էկավ հետևս մտավ,- անհանգստացած ու արհամարհական ըսավ գեր կիմը:

- Քույրիկ, հետևեղ չես ուզե, թող առ-չևետ քամ կայնիմ,- ոչ այնքան նրբանկատ ասաց Խաչոն:

- Ընչի՞, պսակիս կերո՞՞նն ես. հացա չէ՛ զարա,- նետեց տիկինը:

☼ ☼ ☼

- Վա՛յ, վառա, վա՛յ մեռա,- թնդրա-փից իջնելիս, Համբարը անգգուշորեն դիպավ խոնջին ու թեյնիկի ջուրը թափ-վեց ոտքին, և վախեցած Համբարը գոռգոռաց նորահարսի վրա:

- Պապ, ջուրը պաղ-պաղ էր, մի՛բոռբո-ռա,- լեզու առավ չխոսքան հարսը:

- Քիչը՛ն թեզ ըսեիր, շան ախչիկ, ոտքս վառավ, նոր կըսես,- չէր խաղաղվում Համբարը:

☼ ☼ ☼

- Նկարներս պատրա՞ստ են,- լուսան-կարիչ Ավոյին դիմեց Կարոն:

- Հա՛, Կարո ջան, ահա՛ն աշե, իտոնց մեչ են:

- Ծո՛, էս ի՞նչ ես նկարե, էտնց վե՞րն եմ ես:

- Ի՞նչ էիր հագե, չե՞ս հիշե,- ըսավ Ավոն:

- Է, եսիմ, տնաշեն, գոնե վրանին գրեիր: Դիա՛ իսիկ վե՞վ է, մեր գեղն էսման մարթ չկա:

- Կարո ջան, աշե՛, ինձի համար մեկ է. իսիկ լա՞վ է, իսիկ ա՛ն:

☼ ☼ ☼

- Ծո՛, իսիկ Սիխոն չե՞, էս ինչի՞ է պառկե ցեխերուն մեջ,- Տըղաստի քեֆը լա՛վ-լա՛վ էր, բաժակակից նրա ընկերները, քեռիի տակն անցած, տուն էին տանում:

- Ինքն է, հըբը էլ վե՞վ է,- հաստատեցին ընկերները:

- Տղա՛ք,- Տըղատը գլուխը մի կերպ բարձրացնելով ու Սիխոյի կողմը նայելով ըսավ,- տեսա՛ք, լավ աշեցեք, այտոբեն ավել խմելը հարա՛մ է:

☼ ☼ ☼

- Հերթը քուկդ է, պատրաստվի՛ր, մեծը դու ես,- Ապլայի հուղարկավորումից հետո Աղային դիմեցին ազգականները:

- Բան չունիմ ըսելու, տղաք ջան, հըմը ձեռքս շատ գործ կա: Էս անքամը մեր Ասքոն պարապ-սարապ է, թող ինքը էրթա, եսա, ըշտը, գործե կը թեթևամ քիչըմ... Էտեա տեսնինք, եսա՛ կերթամ:

☼ ☼ ☼

- Այսի կնճո (թգուկ) շոֆեռը մեր գլուխը վերչը ուտե տի,- ըսավ Ահարոնը, երբ Թորոս գյուղի շրջադարձերին, ամեն մեքենա հանդիպելիս, վարորդը թռչում էր տեղից ու ձեռքը պարզում:

- Այ տղա,- հեթական անգամ մույնը կրկնվելուց հետո, Ահարոնը այլևս

չհամբերեց,- չի՞ եղնի դու դեկդ բռնես, բան չպատահի, էս ձեռս պարզեմ, մեկ է, օր դու չես էրևա:

☼ ☼ ☼

- Քեռի՛, կաթ խմե, քեռի, մոտ նստե, կաթ խմե,- Ահարոնը քրոջ տղայի տանն էր, մեծ ամանով կաթը դրել էին սեղանին ու ամեն կողմիս ստիպում էին՝ խմե՛:

- Ծո՛, ի՞նչ եք չորս կողմից՝ խմե, հա՛, խմե: Թե մտքերեղ խմելու բան կանցնի, փերե՛ք, թե չե՛ վրա եք տվե, էս խո մատղաշ հորթ չեմ, օր կաթ խմեմ,- ոչ էնա կատակով, ոչ էնա լուրջ ըսավ քեռին:

☼ ☼ ☼

- Կարո, հըլը այսի մեղրին համին աշե, էրեկ առա,- ըսավ Սաքոն՝ Կարոյի առաջը դնելով մեկ ամիս առաջ հենց նրանից գնած մեղրը, որ արդեն ջուր էր դարձել:

- Էտը տվողին չիտեմա ի՞նչ ըսեմ, մաքուր շըբըր է, տար ետ տուր:

- Ըշտը փերել եմ ահա՛ն, ե՛տ առ, քու մեղրդ է:

- Է, ծո՛, ի՛նչ անշնորթ մարթ ես, ինչի՞ հըբը թեզ չըսիր:

- Անշնո՛րթ եմ, ըշտը, էտոր համարա թեզ չըսի:

☼ ☼ ☼

- Ըսպես գերեզմննոց կըրնա՞նք էրթա,- Ախալքալաքից Բոգդանովկա հուղարկավորման եկածները հարցրին Սատանա Արուքին:

- Իյա՛, մեղա Աստու, մեղա, ծո մեռելի չափ չըկա՞ք, մեռած մարթը կերթա, դուք սաղ չեք կըրնը էրթա,- ըսավ Արուքը:





☼ ☼ ☼

- Ինստիտուտ ընթրունվելու համար ո՞ւմ դիմենք օր,- խոսականից փող բերած Ակոն տղային ինստիտուտ ընդունել տալու կարգն էր ցանկանում իմանալ:
Քարտուղարուհին ասաց, որ փաստաթղթերի հետ նաև դիմում է պետք գրել և թուղթ ու գրիչ դրեց դեմները:
Տղան վերցրեց գրիչը, կենտրոնացավ, հետո էլ երկար ժամանակով հայացքը չէր կտրում առաստաղից: Ժամանակը անցնում էր, և հայրը չհամբերեց.
- Ծո՛, դբբում, հիմի դիմում գրելումա փարա տամ, թե էրթանք գեղ ըսենք՝ մենքա դիմում գրելեն կտրվանք:

☼ ☼ ☼

- Ձեր տալոնը, քաղաքացի,- ամեն ավտոբուս բարձրանալուց հարցնում ու հարցնում էին գյուղացի Ժորային՝ Ձեր տալոնը:
- Ծո՛, դե հերիք է, քթե փերիք,- չհամբերեց Ժորան:
- Քաղաքացի, մի՛նեղանա, մենք հսկիչ ենք, մեր գործն ենք անում:
- Ծո՛, էս սաղ քաղաքով մեններկ ինձի՞՞ կհսկեք, կընկանսա տվիք անցաք,- վիժվորանքը չթաքցրեց Ժորան:

☼ ☼ ☼

- Դուք ինչ տղամարթ եք, տղամարթը ե՛ս եմ, յոթը տղա եմ վաստկել,- համագյուղացիների առջև տեղի-ամտեղի հոխորտում ու հոխորտում էր Ջորոն:
Վերջապես Աշոյի համբերությունը հասեց.
- Վաստրկելուդ բան չունիմ ըսելու, հընը տեսակըմ մարթ ես, Ջորո. սաղ գեղացոնց վաստակածը մեններկ քու վրադ կառնես:

☼ ☼ ☼

- Ի՞նչ եք խնդրում դատարանից,- դատավորը վերջին խոսքի իրավունք տվեց մեծ գումար յուրացնելու համար տասնհինգ տարվա ազատազրկման դատապարտված Օվոյին:
- Է, ի՞նչ խնդրեմ, ալ ատ ցանցը աշխատիլ չարժե, ինձի ուրիշ գործ տվե՛ք,- հիասթափված ըսավ Օվոն:

☼ ☼ ☼

- Ի՞նչ կտանիս, ծո՛,- Գյումրիից գերեզմանաքար բերող Համլետին կանգնեցրեց ճանապարհային ոստիկանության տեսուչը:
- Գերեզմանաքար է,- ըսավ Համլետը:
- Իջեցրո՛ւ,- հատակ ու հատու պահանջեց տեսուչը:
- Որտե՞ղ,- պատրաստական համաձայնեց Համլետը:
Լռություներ կարեց.տեսուչը մման ընթացքի պատրաստ չէր, իսկ Համլետը հարազատի սրտացավությանը ավելացրեց.
- Հասցեդ ասա, տանեմ տուն, նեղուքյուն չքաշես, ախպերս:

☼ ☼ ☼

- Ի՞նչ էնենք, ջուրմա չօքնեց,- Գոքորի հուղարկավորման ժամանակ հարսը մի քանի անգամ ուշաթափվեց: Թատերական այդ ներկայացումը ամեն կերպ լրջացնել էին ուզում հարսի հերանքը: Կերսանցից մի քանիսը մուրթ ծաղրեցին ձևական ուշաթափության ճիգերը.
- Ինչի՞՞ եք մոլրբե, հրշեջ մեքենա զանգեք, թող կազմ պատրաստ հետևից քա:

☼ ☼ ☼

- Հարգելի՛, բա երկրաշարժը չեղա՛վ,-
հայտարարված ժամը վաղուց անցել
էր, և երեխաները ուզում էին իմանալ՝
ի՞նչո՞ւ:

- Երեխաներ, երկրաշարժը հետաձգել
են,- քերևըս դասատուն փորձեց որևէ
համոզիչ բացատրություն տալ:

- Ո՞վ, հարգելի Մեսրոպյա՞նն է հե-
տաձգել:

Հակառակի պես հենց այդ պահին
ներս մտավ դպրոցի տնօրենը՝ Խստա-
ղեմ Մեսրոպյանը, լսեց այդ ամենը,
խսկ մի աղջնակ ուղղակի դիմեց նրան.

- Անկյո՞ւն եք կանգնեցրել, հարգելի
Մեսրոպյան:

Բողոքը, նաև տնօրենը, ծիծաղում էին:
Ավելի ուշ, դասարանից դուրս գալիս,
տնօրենը դասատուին մեկուսի ասաց.

- Ի՞նչ հիմար բաներ ես ասել իմ մա-
սին: Կանցնե՛ս մոտս:

- Երկրաշարժից առաջ, քե՞՞ս հետո,-
լայն ժպիտը դեմքին, հարցրեց դասա-
տուն երեխաներից ապակողմնորոշ-
ված տնօրենին:

☼ ☼ ☼

- Գրողի չքար, շատ ջահել էր, յընի
ի՞նչ տեսավ, օր մեռավ,- հարևաններն
էին ավիստում ու ողբում Շուշանի վա-
ղաժամ մահը:

- Սըտը կըսե՛ք՝ ինչի՞ մեռավ: Էնիկ օր
մնար, հըբը վե՞վ մեռնիր: Աստված
օղորմի հոքուն. յընի ի՞նչ էներ մնար,-
իր անհամաձայնությունն ու տագնա-
պը արտահայտեց Հայկո մամը:

☼ ☼ ☼

- Ծո՛, Ակո, իտի թառլան կընիկդ մե
տղիմ համար ինչի՞ կը պայես, քե խել-

քեդ վեր է, գոնե հարևանուդ տուր,-
փորձեցին Ակոյին ձեռ առնել գյուղա-
ցիք:

- Դիա՛ դուք տվիք, ի՞նչ խերվաք. ու-
րուշնուն տղաքը կը պահեք,- խորի-
մաստ ժպտաց Ակոն:

☼ ☼ ☼

- Էս ի՛նչ գուլում էր, էկավ մեր գլխին,-
գաղթից հետո կրկին Ջավախք վե-
րադարձածները դժգոհում էին իրենց
ավերակված տների համար:

Մաթոսենց գերդաստանից ոչ ոք կեն-
դանի չէր մնացել, հարևան Ջարիկը
հիացմունքով նկատեց.

- Բախտավոր Մաթո՛՜ն փաշա, ի՛նչ դըրդ
ունիս. տներդ դուռուլի (կանգուն) մնա-
ցել են:

☼ ☼ ☼

- Ըխչի, կըսեիր ժամացուց պիտի առ-
նեն, հըբը ինչի՞ չառար,- կանայք գի-
տեին, օր Սըվին ժամացուցից բան չի
հասկանում:

- Քա՛շէ, պաշպորտս քովը չէր, քե չէ
Մոսկվայու կառներ Սըքոն:

☼ ☼ ☼

- Վարպետ ջան,- տաքսու վարորդին
դիմեց Համլետը,- մինչև Երևան ինչքա-
նո՞վ կտանիս:



- Տասը մանեք:

- Ութով հարմար չի՞:

- Ութով քու փոխարեն քարըմ կը տա-
նիմ,- նեղսրտեց վարորդը:

- Տա՛ր,- ըսավ Համլետը,- բայց հար-
մար քար տար, օր ազգանունդ վրան
տեղավորվի:

☼ ☼ ☼

- Փոքրիկներ, հըլը կողքի կայնեք, մե-
ծերը նես քան, էտևա դուք,- Ոսկևազ

մաղար գնացած Փութուլենք դիմեցին
շշերը ձեռներին պարելով իրենց դիմա-
վորելու եկած խնամիներին՝ անտեղ-
յակ լինելով խնամիների կարճահա-
սակ լինելուն:

- Բոյերուս մի՛ աշե, խնամի, մեծերը
մենք ենք, փոքրերը տանն են:



- Ըխչի Նագո՛, էս ո՞ւմ ես իշու տեղ
թրե,- Նագոն իր հարևանուհուն էր
վերադարձնում պարտք վերցրած
ձվերը,- ըխչի՛, էս ի՞նչըղ մանդո եմ,-
գարմանք-վիրավորանքը չը զըսպեց
հարևանուհին:

- Քա՛, ինչի՞ եմ իշու տեղ թրե. ես ի՞նչ
էնեմ, հա՛վն է ածե:

- Հա՛, հա՛, էման օր. եսե հավատացի՛,
հա՛վն է ածե:

- Օրը տղամ կունենաս, ըխչի, ուրտի՞ց
են խոնք, էս ո՞ւմ ես իշու
տեղ թրե, հերի՛ք էղավ, էլի՛:

- Ինչու եմ իշու տեղ թրե, Մինա՛ս, ըլլե-
լեն խեթ կա, թող ըլլենան՝ ուրտից կըլ-
լին, ըլլին, քու ամունդ է:

- Չանան մորքուր, կըսեն տղադ մա-
խագահ է էղել, ճի՛շտ է, հա՞:

- Իմ օրովս չէ էղե, ինձեն առաջ թե էղել
է՛ չիտեն,- պարզաբանեց Չանան մոր-
քուրը:

- Էս ի՞նչ խայտառակություն է,- գոբան-
չին բողբոջե Խաչոն,- աղջիկդ հինգ
ամիս չկա հարս քալը, տղա փերեց:

- Հըրբըշ (ուրիշները), բալա ջան, չու-
նենալեն կոնիվ քուքան, դունա՛ ունենա-
լեղ քուքաս: Քեզի տղա է պետք, էղել է,

ամսնուն հետ ի՞նչ գործ ունիս:

Փորձառու աները միջամտեց.

- Ա՛յ տղա, էս ցեղը վաղահաս է. մեն-
քա ժամանակին շատ բողբոջեցինք,
օրուտն ի՞նչ:

- Ի՞նչ է էղե, ինչի՞ կը բողբոջես, քեռի
Արուք,- հարցրին գերեզմանատան
պահակ սատանա Արուքին Չավեն
պապի որդիները (Չավեն պապի ան-
դամահատած ոտքը թաղել էին գերեզ-
մանատանը):

- Ծո՛, տղաք ջան, հարըդ վրաս մարթ
է հաշված, օրմեչ կամիսիս քուքա: Ես
էտոնց բերանը չեմ կըրնը էլ փակե. ոտ-
քը՝ կա, ինքը՝ չկա. կամ իրան փերեք,
կամ՝ ոտքը տարեք, օր եսա ռաստրա-
թի տակ չընկնիմ,- լուրջ դեմքով պար-
զաբանեց հանաքչի Արուքը:

- Հարըս մեռել է 1943-ի հունվարին,
եսա կըսես ծնվել եմ 1945-ի հուլիսին...

Ա՛յ մարըս, այսի հանելուկը հըլը արի
ինձի հասկըցու՝ ես ումե՞ն եմ էղե:

- Ահա՛ն քեզի լավություն. փերել, մեծ-
ցուցել եմ, հերիք չէ, հիմիս քննություն
պիտի տամ... Ան վախտը աշխարը
խառն էր, շունը Տերը չէր ճանչե, ես
ի՞նչ գիտեմ՝ դու ումե՞ն ես էղե:

- Ծո՛, վե՞վ է խմած, ինչի՞ եք ինձի իս-
տեղ փերե,- սթափարանում բորբոք-
ված հոխորտում էր Ակոն, որ Վալի-
կոյի հետ Մերոժին տարել էին ռեստո-
րան՝ պատիվ տալու:

- Կըսես հարփած չեմ, ո՞ւմ հետ էիր
խմում, չիտե՞ս, օր չի կարելի խմել ու
գոռգոռալ,- հարցեր տվողը նույն Սե-

րոժն էր, ում հենց տարել էին պատիվ տալու:

- Ախպեր ջան,- հիշողությունը լարել էր Ակոն,- դեմքդ կըսես թե ծանոթ է, քեզի մե տեղըմ տեսել եմ, հըմը տեղը չեմ կըրնը փերե: Հըլը ըսե տեսնիմ, դու ինձի չե՞ս հիշե,- շըշկըլած ըսավ Ակոն:

☼ ☼ ☼

- Քիչըմ կեցիք, իտի շնեըը էրթան, նոր թողնեմ,- ցածրաձայն ըսավ հիվանդանոցի պահակ Վարդգեսը երկու կնոջ: Գլխավոր բժիշկը լսել էր, մոտեցավ.
- Հըլը նորեն կըրկնե՞ ի՞նչ ըսիր:
- Հեչ, ըսի քիչըմ կեցիք, իտի շեֆերը էրթան, թողնեմ,- իրեն չկորցրեց պահակը:

☼ ☼ ☼

- Ակոփ,- վաճառողի մատը տեսնելով կշեռքի նժարին՝ դիտողություն արեց հաց առնողը,- մատդ ինձի պետք չէ:
- Եսա անհարմար կըզգամ,- փորձեց արդարանալ հացավաճառը,- չիտեմ ինչ սովորություն է, ինչը՞դ էնեմ, օր թըրկեմ:
- Օր թըրկել կուզես, էտ մատդ կտըրվի դի, օր մեկալոնցա չվարակե,- ըսավ գնորդը:

☼ ☼ ☼

Մուշոն հարբած տուն եկավ, փորձեց անաղմուկ հանվել, քնել:
- Ծո՛, Մուշո, շորերդ ինչի՞ կը հաքնիս,- քնից նոր արթնացած ձևացավ կինը:
- Խանութը գործ ունիմ,- հարմարվեց Մուշոն՝ ցանկանալով շարունակել կիսատ կերուխումը ընկերների հետ:
- Ծո՛, վե՞ր խանութը, գիշերո՞վ,- իրար անցավ կինը:
- Վերըսիաներուն (խելապականե-

րուն) խանութը,- ըսավ ու քնաց:

☼ ☼ ☼

- Առանց ինձի ինչի՞ եք սկսե. կամ նորից պիտի խաղաք, կամ չեմ հուշե,- պահանջեց լավ հարբած և ուշացած հուշարար Գառնիկը:
Ուրիշ հուշարար չունեինք, ստիպված Գյումրիի հանդիսատեսին հայտարարեցինք, որ ուշացողների պահանջով ներկայացումը նորից ենք սկսելու:
Մի սրամիտ գյումրեցի միջամտեց.
- Ծո՛, դուք ամեն ուշացողի համար օր նորից ըսկսեք, հըպը շտապողներուն համար ի՞նչ դի էնեք:

☼ ☼ ☼

- Քո կինն առա՛ջ ի՛մն է եղել,- գոռաց Սեյրանն ու մարտական կեցվածք ընդունեց:



Բոգդանովկայում բեմադրում էինք «Նամուսը», Ռուստամի դերակատար Չոբանյանը լավ հարբած էր, իսկ երբ այդ խոսքերից հետո Ռուստամը, հարբածին բնորոշ կատաղությամբ, խանչալը հանած քշեց Սեյրանի վրա, հասկացանք, որ բռնելու հմար չկա, բեմից թողինք, փախանք: Բեմում մնալով միայնակ՝ Ռուստամը գոռաց.

- Ծո՛, իշու ձաքեր, բիրդլիտ թողիք, փախաք, հըբը ինձի վե՞վ պիտի բռնե, օր դերս պրծնիմ:

☼ ☼ ☼

- Ել մե բանըմ ըսե, նախագահ ջան,- դիմում էին նախագահին:
Մեծ Արագյալ գյուղում «Ատամնաբույժն արևելյանն» էր բեմադրվել: Բոլոր դերասանները նախքան ներկայացումը հարբած էին, նախագահն էլ նրանց հետ, ուստի վերջինիս շնորհա-

կալութեան խոսքը ընկալվեց կատա-
կերգութեան շարունակութիւն որպէս.
- Հարգելի սեղանակիցներ, գոհ ենք,
մեկալ քալերոյ թատրոնով էկեք:



- Սաղ էսոր մեղքն էր,- համերգը ձա-
խողվել էր, կուսշրջկոմի աշխատողնե-
րի սրտով չէր, և կուլտուրայի բաժինը
մեղքը բարդեց գեղարվեստական մա-
սի վարիչի վրա:

Թութումուր տվին, հետո էլ, որպէս մե-
ղավորի, հարցրին.

- Դու ի՞նչ կասես:

- Ի՞նչ ըսեմ, քիչմա օր սխմեք, էսոնց
ամենքը չորս-հինգ էրեխա ունի, կըսեն՝
էսոր էրածն է:

- Քիչմըլ գրուցե, հերի՛ք է,- միջամտե-
ցին կանայք մահացած հոր վրա լացող
Գյուլնագին:

- Է, իմա գրուցեմ, Ափո՛ջան, քեռուս
բարեկ տար, Պիջոյին ըսե՛ դարոյ չենե,
կնիկ ուր սիրականին առավ, Ապլայիս
հույս տուր, Կարանիս ըսե՛ շողը ծա-
խեցի: Չուլոյիս իշե, տաք մնա, չըմսի,
ըսե էրածոյ էլավ. Կինոն ջուխտ տողա
ունեցավ, Թաքոսին...

Գալոն թե.

- Էս ի՞նչ դուս կիտա. էն մեռած մարթ,
գլոխը խառնը, էտքան բան իմա՞լ միտ-
քը պահը: Մատներուն գոյնգոյն թել
կապե, չմոռնա:

- Ըշկիս մարթ չերեվա, սաղ գեղը վա-
ռեմ, վերջասնե տի,- աղջըկան փա-
խուցել էին, կատաղած, փրփրած,
չորերը պատառոտելով՝ գյուղամիջում
գոռգոռում ու անորոշ սպառնում էր

Սարգիսը:

Վանոն դեմն էլավ.

- Գեղը վերջացնելուդ հեչ բան չունեմ
ըսելու, քու իրավունքն է, բայց խիղճնա
լավ բան է. գոնե էրկու հոքու սաղ թող,
մեկը մալը տանի արծելու, մեկնա՝ օչ-
խարը:

- Ահան, փոսին մեչ մտնիմ, քանիմատ
գարկ, թող սիրտդ հանքշի, էտեվա
նստեսնեմ կը ձիուդ,- ըսավ Մկոն կար-
ճահասակ Կամոյին, ով ձին Մկոյի
վրա քշելը, մտրակը վրա բերելն ու,
իր հարվածի հետ ձիուց ընկնելուշքը
անցնիլը մեկ էր էղե:

- Չայնելն ի՛նչ է, մեմա հորթերը արտը
տեսա, իստակ սատկեսնեմ կը, իմա-
ցար:

- Հա՛, նախագա ջան, թե մեմա ուշքի
փերի՛ սատկեցու,- անչար ժպիտով
ըսավ Մկոն:

- Թաքո՛, մի էրկու անքամ լավ ծեծե,
ըշքին առաչը կատվին բաջաղը պատ-
ռե, օր վախենա,- խրատեցին մեծերը
Թաքոյի լիւր կնոջը չափի մեչ դնելու
համար:

Լավ ծեծ տալու փոխարեն էրկու կծու
սպտակ ինքը կերավ, կատվին էր ու-
գում պատռել, բայց կինը ականջից
բռնեց.

- Ծո, հայվա՛ն, մեկ է, օքուտ չունի,
շատ ես ուշացել, խոլոք տեղդ կեցի. էս
խրաթողներըդ ո՞ր էին մտել, օր նոր
դուս քուքան:

- Քանի՞ անքամ ես կովել կնոջդ հետ,-
կնոջ բողոքով ամուսնուն ոստիկանա-

տուն էին բերել:

- Չընք գինի քենուքյան գիտենք, օր հաշիվ տարուկ եղնենք:

- Շա՞տ եք կռվում:

- Շա՛տ:

- Իսկ չգիտե՞ք, որ կանանց վիրավորել, ծեծել չի կարելի:

- Իդը եղ վուր գրքի մեջնը գրուկ, անգրագիտ ինք, չընք լըսիերի, օրի՞ չի կարելի. սիրեկանի հետն չընք ապրի, սեփական կընկա հետ կապենք, իմա՞լ չկռվինք:

Թատերախումբ էր եկել, պատրաստվում էին «Սպանված աղավնին» պիեսը ներկայացնել Հեշտիա գյուղում, բայց որոշակիորեն տեղի բարբառը հաղորդակցումը կարծես թե դժվարացնում էր.

- Այսօրվա ներկայացմանը ծանոթ ե՞ք,- հարցրին գյուղացիներին:

- Լսեր ինք, հոխպեր, «Փիցուկ դոյդոյնը», մենք լը խաղցիեր ինք:

- Դու էլ, կինդ էլ հասկացող մարդիկ եք, ինչո՞ւ չեք հաշտվում:

- Է՛, ախպեր ջան, հայերիս մեչ սովորություն կա, օր մարթը տասը սանթի բարձր լինի կնոջից ամեն իրավունքով: Ռուսների մեջ կինը մարթուց մեկ մեթրով պիտի բարձր ըլլի: Հըմի ես իմ տասը սանթու, ինքնա իր մե մեթրին համար պայքարներ կը մղենք, ինչը՞ղ հաշտ ապրինք, ես չե, դու:

- Ըխչի Մայրո՞ւ, իդ ֆաստնով դո՞ր կերթաս, հլը ցած իշը, չըս տեսնա՞ շապիկդի կերեվա:

- Անուշ մորթուր, օրի՞ չըմ տեսնա, փեշ մի փարա իմ տվի, օրի՞ չերեվա:

- Օր եղման փարա իս տվի, էլ օրի՞ իս տըկեն հաքի, տվուկ փարեղ շապիկդ վրեն դըր, հանը վրայեն հաքի:

- Դուո՞ր կըվագիս, դոխտուր, վերջացրու, մարդս փիցմուկ կմեռնի է,- բժիշկը, լսելով փողի փոխվելը, հիվանդին անգ-գայացած վիճակում թողած, գլխակորույս վագում է:

- Ա՛յ կընիկ, տասշայինոց մարթուդ համար տասը հագարըս կորի՞:

- Իմ հոր վրա օրի՞ իս դըրի, տղա՛,-

Պլեճ Կարոն սխալմամբ մոր փոխարեն գերեզմանի վանդակաճաղը դրել էր ուրիշի շիրմի վրա:

- Էլ ինչ մուննաթ կիգաս, խմուկ իմ եղի: Դու լը իմ մամու վրեն դիր, հաշվը, թը ախպեր ինք, տղա՛:

- Ինչո՞ւ ես էրկու հոքի նըստեցուցե կողքիդ, էն էլ աղջիկ, մեքենայի խցիկում մեղ չե՞,- հարցրեց տեսուչը Պլեճ Կարոյին:

- Վա՛յ, Հիսուս Քրիստոս, եսլը գիմենք «Զիլմ» էր: Էրկուսլը քգի եղնի, ձեն տակն, քարլը՝ վրեն:

- Փաստաթղթերդ, տալոնդ տո՛ւր,- տեսուչը կանգնեցրեց Պլեճ Կարոյին:

- Օրի՞ կը վերցուս,- հարցրեց Կարոն:

- Կարմիր լույսի տակով անցար:

- Վա՛յ, տնաշեն, եսլը գիմամ ցանուկ արտի միջեն ընցա,- իր մեղքը տեղնուտեղը թեթեվացրեց Կարոն:





☾ ☾ ☾

- Տղա Կարո, իդ վախտն դուո՞ր կեր-
թաս,- նախագահ Քերոբը կեսգիշերն
անց խոտերի եղընների մոտ կանգնեց-
րեց Կարոյին:

- Օյ՛, հաստատ մարթու գլուխ խելք
մանցի, դու օր չեղներ, նախագա ջան,
ես դուո՞ր կերթենք,- ասաց Կարոն:

☾ ☾ ☾

Խանչալլիում ներկայացումը շատ ուշ
ավարտվեց: Մեկը ստիպեց.

- Գնում ենք մեր տուն:

Կինը ալալված ու փնթփնթոցով բա-
ցեց դուռը, մինչ մարդը հրահանգեց.

- Սեղան սարքե, ըրախի փիր:

- Կրակն եմ ընկե. յընի ինքը հերիք չէ,
սիրիմա անոթի շուն էտդին է լցե, թեր-
մաշ անտեր,- մեկուսի ասաց կինը:

Վերջից եկող Ռոստոմը չէր լսել տիկ-
նոջը, հարգալից ասաց.

- Հալալ ըլլի կերած կաթը, քույրիկ,
ամենքն օր էսման ընթումեն, էլ գրո՞ղ
կոյիպի մեզի:

☾ ☾ ☾

- Օ՛ֆ, տաք է, վառա, օ՛ֆ պաղ է, սա-
ռա,- դժգոհում էր հայրը աղջկանից.

մոր բացակայության ժամանակ աղ-
ջիկն էր լողացնում քմահաճ հորը:

- Հարըս չըլլեի՛ր, մարթըս ըլլեիր, էման
շամառըմ քաշեի, օր մեկըմ ինձեն առ-
նեիր, տաաը՝ գետնեն:

- Օդուլ, դունա մորդ կերածը կուտես.
ես էտ շամռեն չպրծա՞:

☾ ☾ ☾

Ծո՛, աշե մատյաննին վառան,- գյուղի
դպրոցը հրդեհվել էր:

- Մատյաննին ի՛նչ, դու ըսե էրկուս թը-
նողնին վառեին,- կարծիք հայտնեց
Մաթոսիկը:

☾ ☾ ☾

- Բրազիլ...անձամբ Պելեից. Մոսկո-
վին,- այս վերջին հեռագիրը կարդա-
ցին ավելի բարձր ու ընդգծված հան-
դիսավորությամբ:

Ախալքալաքցի Մոսկովը հայտնի էր
իր ուրախ բնավորությամբ, ֆուտբո-
լի հանդես մեծ սիրով, և նրա տատի
թաղմանը եկած հեռագրերի շարքում
ընկերները կատակով ցավակցական
հեռագիր կարդացին նաև ֆուտբոլի
արքա Պելեի անունից: Մոսկովը նեղ-
վեց.

- Ծո՛, հերիք է լզվիք, մամիս թաղումը
կոմեդիայի թատրո՞ն է:

☾ ☾ ☾

- Մինաս, հըըը քիչմա դիմացի, թախ էս
ախչկան հա՛վ էնենք, թառը թնենք,- Մի-
նասը ծանր հիվանդացել էր, աղջկան
երկրորդ անգամ ամուսնացրել էին,
բայց էլի բան չստացվեց. հետ էկավ:
- Կնիկ, հերիք է ինձի հոքեդարց էնես,
թե էտիկ քու կաթըդ է կերե, էտորեն
թառ բռնող դուս չի բա:

☾ ☾ ☾

- Նորի՛կ ջան,- ներկայացման ժամա-
նակ դահլիճից հուշում են դերասա-
նին,- խմած ես, զգուշ պտտե, բուֆետ-
չի Արտաշը տեսա՛վ, վրադ փարա կը
գրե:

☾ ☾ ☾

- Յաշա՛, խաբար չես, մեր կամբոտնե-
րը վե՞՞վ է խմե,- Խորենենց պահածո-
ները գիշերը մտել, գողացել էին:

- Խորեն ջան, ես գօրը խմած կըլլիմ,
գիշերնա՛՝ քնած, եսսի՛մ...

☾ ☾ ☾

- Դիր կշեռքին, ծո՛ւ,- Վարթը տասը կի-
լո գարի ուներ ստանալու, զրոն ջնջվել
էր, պահեստապետ Հնձոն հասկացավ
ինչն-ինչոց է, կշեռքի լծակը դրեց մեկ
կիլոգրամի վրա և սկսեց հրահանգներ
տալ Վարթին:

- Ահան, ծո՛ւ, դու հըմը ճիշտ կշռե,- մե-
ղեցած ըսավ Վարթն ու գարին դրեց
կշեռքին:

- Շատ է, ծո՛ւ, դարտըկե,- ըսավ Հնձոն:
Հետո մի քանի անգամ էլի մույնը
կրկնեց: Մնաց դատարկ պարկը, և
Վարդը ցուցադրաբար թափ տվեց
պարկը, դրեց կշեռքին:

- Էդ է, վերու,- ըսավ պահեստապետը:

☾ ☾ ☾

- Հըլը վեր աշեցե՛ք, ժողովուրթ, մանչս
է,- Եղտյի տղան օղաչու էր, դուռ-
դրկցի հավաքել էր գլխին ու ցույց էր
տալիս շատ բարձրից թռչող ինքնա-
թիռը:

- Եղտո՛ւ, ի՞նչ գիտցար, օր մանչդ է,-
հարցրին հարևանները:

- Էման բան կըսեք օր, ես էնո՛ր քշելը
չիտե՞մ:

☾ ☾ ☾

- Ե՛լ, Սոֆի ջան, մարթ եմ փերե, հաց ու
ջուր էրե, շատվոր եմ,- ուշ էր, Առշոն մի
մաշինա մարթ էր փերե, և կինը կարճ
կապեց:

- Ինչըդ օր փերել ես, էտմանա ետ
տար, ես էլլողը չեմ:

- Տղա՛ք, սամալյուտը ետ դառուցեք, յա-
մա՛ն մառախուղ է:

☾ ☾ ☾

- Ծո՛ւ, իսի մեռելներեն չե՞ս վախենա,
օր էկար էս գերեզմանուն կուշտը տուն

շինեցիր,- Հիշինին հարցրին գյուղա-
ցիք:

- Ծո՛ւ, էդոնք սաղ վախտերը ինձի չէին
կըրնա վախեցնե, մեռած վախտերը
ի՞նչ պիտի էնեն, «Բըլլ» էնեմ, սրտերը
կը պատռի:

☾ ☾ ☾

- Ծո՛ւ, էս հավին մե բուղը ո՞րեմեն,-
զարմանում է Համլետը: Թիֆլիս միա-
սին գործով գնացած ժամանակ տվա-
ծացած Հիշինը չի համբերում և, մինչ
Համլետը կգար, հավի մի բուղը ուտում
է:

- Ինչըդ թե՛ ո՞րեմեն, ախր օր մե բուղըմ
է ունեցե, վայ թե էնտի եմ մորթե,- փոր-
ձեց հիմնավորել և զարմացած ձևանալ
Հիշինը:

☾ ☾ ☾

- Էս հարսը ըմբկտըր է ու շատ խերով,
էտր տասը մարթնա հալալ է,- մվա-
զակցող Հիշինը գովեց հարսին, քանի
օր շատ փարա էկավ:

- Ծո՛ւ, Հիշին, դու էս հարսին ախր ի՞նչ
գիտես,- զարմացավ ուստա Արամը:

- Ուստա Արամ, էտ դու չիտես. էտր
հարսնիքը արթեն իրեք անքամ է չա-
լենք կը:

☾ ☾ ☾

- Նախագան ո՞ր է,- հարցրին
կուսշրջկոմից եկած մարդիկ:

- Զոնք կուլ տալու,- Վանոն չըսավ է՛լ՝
ստամոքսն էր ցավում:

- Ի՛նչ գոնք կուլ տալ, բուկը մեծըցնելու
է քնացե,- ըսավ Հնձոն:

☾ ☾ ☾

- Ծո՛ւ, էս յամա՛ն փող գրվան, մեռե-
լովա էտոնք բիզնես էրին,- ո՛չ էնա
զարմացած, ո՛չ էնա դժկամությամբ



բարձրաձայն իր կարծիքը հայտնեց
մահվան արարողակարգի մասնակից
մեկը Գանձայում:

- Վա՛յ, հարամ ըլլի իմ քոռուփուշ
բախտըս,- մորմոքաց Վարդը,- հըրքըշ
մեռելովա փարա շինեցին, ես հորս ու
մորս անկճին գնին կորուցի:

- Ծո՛, աննամուս, ես մեր կոնդը ո՞ր
կտանիս,- հորեղբայրը ցերեկով նկա-
տել էր կոնդերին հառած Սաքոյի հա-
յացքը, հետևել, գիշերով բռնացրել էր:

- Այդի Կիրակոսին շնեն անցնելու,
հոփար:

- Էս յեքը կոնդո՞վ, ուրիշ բան չըգտա՞ր:

- Պզտի փատե էտ անտերը էտքա-
նա չի վախենա, հոփար, ի՞նչ էնեմ,-
ճարակորեն արդարացավ անճարակի,
բռնված գողը:

- Ծո՛, հըլը կեցիք, էսիկ վայ թե մեր
նշանը չէ,- Մուշեղի տղաքը շատ էին
ու կովարար: Կովարարության համար
մեկին բռնին, բերին ծնողների մոտ:
Թուքումուր տալու ժամանակ Մուշեղը
կասկած հայտնեց, իբր՝ իրենց էրեխեն
չի:

- Ծո՛, ինչի՞ կխափես,- դժգոհեցին գյու-
ղացիները,- Վարսո, հըլը աշե, խիկ
ծեր տղան չէ՞:

- Հա՛, հա՛, տղաք ջան, մերոնցեն է,-
հաստատեց կինը,- Մուշեղը, ըշտը,
կռիվ էր քնացե, խաբար չէ էտոր ըլե-
լեն:

- Մանան, խոռնք ի՞նչըդ են, մարթ ու
կընիկ էլի չե՞ն կովի,- հարցրեց Գիքոն:

- Չէ, շատ լավ են, էլ ինչ դի կովին. վա-

դուց բաժնըվել են, իրար էլ չենա հան-
դիպում,- հանգիստ ըսավ Մանանը:

Գյումրի չհասած՝ տեսուչը կանգնեց-
րեց Կարոյին.

- Ծո՛, էդ դու վո՞վ ես օր, ըսպես քշած
կանցնիս: Ըստեղ կարք կա, օրենք կա,
հըպը մենք ինչի՞ ենք կայնե:

- Եղիշե Չարենցն եմ ես, վով եմ,- ըսավ
Կարոն ու քշեց գնաց:

- Ծո՛, վո՞վ էր էդ բիջը, ինչի՞ թողիր,- մո-
տեցավ ընկերը:

- Սուս, այ մարթ, կրակը պիտի ընկ-
նեինք, Չարենցն էր:

- Իյա՛, հըրը կսեին Չարենցը մեռել է:

- Վարդան, օխչըրները ի՞նչըդ են,-
հարցրեց բուժբույրը, ով Վարդանի
խնդրանքով եկել և հիվանդության դեմ
սրսկել էր նրանց ոչխարներին:

- Գոհար ջան, ինչը՞դ կուզեիր ըլլեին,
քեզնեն շատ գոյ քընացին էնթուի աշ-
խար,- ըսավ Վարդանը:

- Խնամի Կաթուշ, ի՞նչ է պատահել,-
իմացա խնամուս հասած դժբախտությ-
յան լուրը, քնացի տեսության:

- Ըսելու բան չէ, ինչ ըսեմ,- մի կերպ
լացակումած պատմեց էղած-անցա-
ծը,- հարսիս հետ ամիսմե չէի զըրցի.
բերանըս ախավիր, էլի ձեն չհանեի, ըշ-
տը դրկըցին կովը էկել էր մեր խոտին,
ջվացի.

- Ըխչի հասսի՛, զարկ անտերին, խոտը
կերավ:

Ես կովին էտդին էի, դեմեն էկավ, քարը
նետելը գիտեր՝ ուղիղ ճակտիս. ճրքի
պես մարա, մեկեն խաղաղա: Ուշքի

էկա, օր արունվիկ խոշախտալն եմ,
կովնա չկա:

- Ծո՛, էս ինչ բեքըրը ցեղ եք. աշխրբին
խառը սրան տունդ մե բանմ գափաս
չկա,- Անուշը սրտնեղած խոսում էր
ամուսնու վրա:

- Ի՞նչ փերեմ, ա՛յ կընիկ, դու ըսե փե-
րեմ,- պակաս չէր սրտնեղում մարդը:

- Ծո՛, դե ձեռքդ ի՞նչ կընկնի, փի,- կոշտ
հրահանգեց կինը:

Կնոջ խոսքով գնալը էս անգամ ձեռն-
տու թվաց իրան, կատարեց:

- Ծո՛, էս ի՞նչ ես փերե,- զարմանքը
չկարողացավ թաքցնել կինը, երբ ան-
ծանոթ մի կին տեսավ իրենց տանը
(Մարդը երկար մտածել և մի կերպ հա-
մոզել ու տուն էր բերել այդ կնոջը):

- Կընիկ, սուս, մե քանիմ տարի էտև
էսիկա չի ճարվի, ըշտը գափաս եմ փե-
րե, դու չըսի՞ր փիր,- ինքնագոհ ըսավ
ամուսինը:

- Ձենդ չի էլլե՛, Անդրլաք մամի, հարսդ
լա՞վ է,- հարցրին հարևանները:

- Հետմ օր չընկնիմ՝ շատ լավ է:

- Բայց դե գործ է՝ կարքադրել կա, լսել-
չլսել, նեղենալ կա:

- Քա՛ ինչ գործ ունիմ փեշս գոմշին կո-
տոշին ցըկեմ, փարա-փարա էնե, տղիս
մեղը չէ՞:

- Հարըս է գնել, չէ՞,- ուրախ-ուրախ
հարցրեց աղջիկը, երբ իր ծնունդին
մայրը աղջկան նոր ու շքեղ վերարկու
հագցրեց:

- Ա՛յ, ձուընս հորդ մոլըրած գլխուն,-
հոգոց հանեց Լուսվարդ մայրը,- հորդ

ումուտին օր մնայինք, դունա չէիր ըլլի,
աղջիկըս:

- Հըլը ըսե տեսնիմ՝ էսքան լավ աշելուս
տղաքս ինչի՞ խռա հորթի պես էսման
մանտըռ եմ,- կովարար տոնով ու պա-
տասխան պահանջողի պես սուրճի
բաժակ նայողին հարցրեց Փեթռան:

- Կովին տեսա, բուղինա տեսնիմ՝ կը-
սեմ,- վստահեցրեց բաժակ նայողը:

- Է, դու իմ մարթուս չե՞ս տեսե,- բա-
ռերը ծոր տալով՝ արտաբերեց տիկին
Փեթռանը:

- Մարթուդ տեսել եմ, դրա համար եմ
ասում:

- Սիրան, Կարոն ուղիղ հարուր մանեթ
տալիք փարա ունի, տո՛ւր,- բուֆետա-
պան Համբոն, տնետուն ընկած, նիսիը
(ապառիկ) խմողներից փողերն էր հա-
վաքում:

- Ի՞նչ փարա, ինչի՞ է պարտք,- կովա-
րար տոնով ըսավ Սիրանը և ապա շա-
րունակեց,- ծո՛, ե՞փ է խմե, Համբո:

- Ինչըդ թե՛ ե՞փ է խմե. այսի մայիսին:

- Ծո՛, Կարոն այնի մայիսին է մեռե,
այսի մայիսին ի՞նչըդ է խմե:

- Ա՛յ, Սիրան, փարան չտալու համար
ջայիլ մարթուդ ինչի՞ կը մեռցնես:

- Դե օր դու չես մեռցընե, քնե իրանեն
սա,- կարճ կապեց Սիրանը:

- Ի՞նչ կըսես Իգիթի մասին,- հարցրեց
քննիչը Ներսիկին (Իգիթին կասկածում
էին ոչխարի գողության մեջ, և Իգիթի
հարազատները Ներսիկին դատարան
վկա էին բերել, որ վերջինս դրական
բաներ ասի Իգիթի մասին):

- Շատ լավ բաներ կըրնամ ըսե, բա-
ղաքացի դատավոր, ի՞նչ ըսեմ՝ դըլի՛
Իգիթ, մենա տեսար մե սիրիմ օչխար
փերեց, մալ փերեց. մարթ զարմանա
կը, թե ուրտի՞ց փերեց, ի՞նչըդ փերեց,
ո՞ր տարավ: Էքսի օրը մե ուրուշ բա-
նըմ, քըսըն՝ ամմեն բան պաշարե կը,
ամմեն ինչուն տըկեն դուս քուքա: Հըլը
Էնքանա բան կա, օր չիտեմ կամ բիրա-
տի խո չեմ հիշե:

- Լավ օր չես հիշե,- ըսավ դատավո-
րը,- թե չէ էս մարթը արևի էրես էլ չէր
տեսնի:

- Վազգեն, հըլը թեզըմ կայնեցու, սիր-
տըս խառնեց,- Մոսկվա թոչող ինքնա-
թիռում իրար անցավ Վազգենի կինը:

- Մուս, ա՛յ կընիկ, ի՞նչըդ կայնըսնեմ,
ավտո խո չէ:

- Հըբը ի՞նչ էնեմ, սաղ ճամփան իսի
անտերը էրկընթեն տի էրթա՞:

- Մարթա, քիչնա դիմացի, այդի սա-
րերն անցանք, կիշնի մնացածնա շո-
շեն կերթա:

- Էս մասդ ցավո՞ւմ է,- դրովայնի տար-
բեր հատվածներ շոշափելով, հարց-
նում էր գինեկոլոգը Սեթոյի կնոջը, ում
ատամնաբույժի փոխարեն սխալմամբ
ուրիշ մասնագետի մոտ էին տարել:

- Չէ՛, չի ցավում, չէ՛,- անընդհատ
կրկնում էր կինը:

- Բա որտե՞ղ է ցավում,- զարմանքով
ու վրդովմունքով հարցրեց գինեկոլոգը:

- Առկաս կը ցավի,- ոչ պակաս զարմա-
ցած ըսավ կինը:

- Իյա՛, բա ինչի՞ ինձ մոտ էկար, շորերդ
հանեցիր, պառկար...

- Է, էս ի՞նչ գիտեմ, գիտեմ, թե առկիս
քոքը ժուռ քուքաս,- միամտորեն ար-
դարացավ կինը:

- Ծո՛, հըլը վար թըրեք, Օվակը շիտկավ
դագաղի մեչ, բան տի ըսե,- թավորի
մասնակիցները դագաղի թեքություներ
ճիշտ չէին պահել, անակնկալի եկան:

- Բանմա չի ըսե, Էդր խանդոտ խըս-
յըթը չիտե՞ք. շիտկելե կաշե, թե տղա-
մարթ խո չի մոտենա կընկանը,- ըսավ
Հովհաննեսը:

- Եղիշ, քու ուսումդ ո՞ւմ է պետք. բու-
ֆեթե խաբար տուր, մաշիմեցե, ումեց-
վածքե,- վեճի մեջ պնդեց Հնձոն:

- Հնձո, վա՛յ թե քու վերնահարկըդ
դարտակ է, բան չես հասկընա,- մեր-
կաներին ի տես՝ ձեռքը թափ տվեց
Եղիշը:

- Ծո՛, ո՞ւմ վերնահարկն է դարտակ, հըլ
մեմ վե՛ր ել. մեբել ու գարդիրովի տես-
սի՛,- հաղթական շուրջիններին մայեց
Հնձոն:

- Ծո՛, դու ինի սուտ զըրցողին մա՞նչն
էս,- աշուղ Ջիվանու որդուն՝ գրակա-
նագետ, արվեստաբան Գարեգին
Լևոնյանին ըսավ Պողոզ Մուկուչը:

- Ի՞նչ ստախոս, ուստա Մուկուչ,- վի-
րավորվեց հայտնի բանասերը:

- Ծո՛, հա՛, հա՛. հարըդ երբեր կը՝ «Չա-
խորդ օրերը ձմռան մման գութան ու
կերթան...», բուշնիկները հըբը ինչի՞
էկան ու մնացին:

- Բուշնիկներն էլ մի օր կերթան, ուս-
տա Մուկուչ,- մեղմացած ու բարեհոգի
ժպիտով նկատեց հոր արժանավոր

որդին:

- Վայ, մարի ջան, քեզի տարան խա-
լատելնիկը քըրին, օր մեռար,- դիմեց
վերջերս փոքր եղբոր մոտ քնացած ու
մեռած մորը Հակոբը:

- Մենք փերինք խալատելնիկը քըրինք
մեռուցինք, դուքա կիպիտելնիկը միա-
ցուցեք, սաղցուցեք,- չհամբերեց փոքր
եղբոր կինը:

- Տղա՛ք, մոլախոտն ի՞նչ է,- նվագող
ընկերներին հարցրեց Ռաֆուն:

- Չիտե՞ս ինչ է,- ըսավ Արտոն,- ցա-
նածիղ մեչ օր ուրուշ խոտ կը բուսնի,
ըշտը մոլախոտն է;

- Հա՛, ուրեմն չաղըջոնց մոլախոտնա
Բարբուլն է,- ըսավ Ռաֆուն:

- Պլաններն ինչպե՞ս եք կատարում,-
սիրտը շահելու համար կատակով
հարցրի մեր կերուխումից ու համա-
տարած թափթվածությունից դժգո-
հող հավաքարարին (համերգից հետո
նախագահը գառ էր մորթել, հյուրասի-
րել բոլորին):

- Է՛, ի՛նչ պլան պիտի կատարենք. օրը
մե՛ն նախըրըմ քուքա: Գառ-օչխրին
փոստին պլանը էրկու հարուր տո-
կոսով կը կատարենք, ըշտը կաշուն
պլաննա հորթերն ուտելեն էտն կը կա-
տարենք:

- Խուճուճ, տեսնի՞ս կը այդի իրեք շեն-
քը, լավ աշե, հորթուրդ ըշտը այտոնց
մեչ կապրի,- Թիֆլիսում ման գալիս
որդուն ըսավ Արմոն:

- Է, չերթա՞նք տի իրանցը,- հարցրեց

որդին, երբ բավական տեղ անցել էին
առաջ:

- Չեղավ, չէ. ի՞նչըդ էրթանք, ծո՛, դիա
էլի՛ իրեք հատ էտման շենք:

- Արմո՛ն եղբայր, ամոթ չէ՞, էսքան
վախտ պարտքդ չես տա, արի թեզ
էրե, տու,- հավաքված մարդկանց մոտ
դիտմամբ բարձր ըսավ հարևան Սեր-
գոյի կինը:

- Քու տիրոջդ հերն անիծած,- հայիո-
յեց անակնկալի եկած Արմոն կիսա-
խուզ օչխրի հասցեին ու բաց թողեց,-
քնե՛ Սերգոյին կնկանը պես սուրույին
(հոտին) մեչ խաղը ու խայտառակ էղի,
ավելի բարձր ըսավ Արմոն:

- Էսքանը անջաղա ուտեմ,- ըսավ Բա-
թումիում հյուրընկալված Արմոն ու
ընդհանուր ճաշը քաշեց առաջը:

- Հարի՛կ,- ըսավ Խուճուճ որդին,- էտիկ
մե՛ քեզի համար չէ:

- Է, էստեղ ինչ կա օր,- զարմացավ
Արմոն, բայց տանտիկինը ճաշամանը
վերադարձրեց սեղանի մեջտեղը:

- Ծո՛ Խուճուճ,- բեղերը ոլորեց Արմոն
ու ըսավ,- դու ինչ ես օր, բու բարեկամդ
ինչ ըլլի: Թող պարծենան, թե մեմա
էտնցը դոճաղ էղա:

- Թաթո՛, ծո, դիա ձեր տունը, մենք
քնացինք, բարի գիշեր,- ըսին հարբած
Թաթոյին տուն բերող ընկերներն ու
անհետացան գիշերվա խավարում:

Թաթոն, չիմանալով, մտավ շան բունն
ու քնեց: Քնի մեջ շոյե՛ց, ձեռքը փա-
փուկ սահեցրեց ու զարմացավ.

- Շուշան, էս շրո՞վ ես քնե,- ու նորից

խոնավացրեց մարդը:

- Քնն Սիրան մորքորեն հավրմ փիր,
մարթ է էկե,- Հնճարի ձեռքը տվին
հինգ ռուբլիանոցը:
- Սիրան մորքոր, հավրմ տուր. քանի՞ս
կուզես:
- Է, ինչ ըսեմ ծո՛, իրեք մանեք:
- Չէ, հնգով քե կըլլի, տուր, քե չէ՝ չի
ուզե,- ըսավ Հնճարը:

- Գիտես, էրածս տեսա՝ թոռդ թոռիս
ծեծեր կը,- կռվի տոնով ըսավ Օսանը
Սաթոյին:
- Էտիկ հեչ, Օսան ջան, վրադ բաց ես
պառկե. Էտիկ էրած է:
- Է, դունա օր ծածկած ես պառկե,
հըբը վրադ չես առնե. Էսօր էրած է, էք-
վանա դորթ կըլլի,- սարթ-սարթ ըսավ
Օսանը:

- Ծո Կարո՛, էրեկ խելքե դուս խմեցինք,
գլոխըս տրաքի կը, ի՞նչ էնեմ,- բողոքեց
Խաչոն:
- Օյինբազ մարթ ես, Խաչո, եսա հա-
վատացի,- ըսավ Կարոն զարմացած,-
էրեկվա խմելներուս ես քու վրադ գլոխ
չտեսա, չկար:

- Խմել չի կարելի, իմացա՞ր, խստիվ
արգելում եմ,- զգուշացրեց բժիշկը
Ալեքսանին. կինը մեկուսի ուրախա-
ցավ:
- Ըխչի, ինչուդ կուրախանաս, գիտես
քեզի լավութո՞ւն եմ էրե. մեր տունը
քանդեցին,- ըսավ Ալեքսանն ու դառ-
ցավ բժշկին.
- Բժիշկ ջան, մե մարթավարի արիես-

տըմ ունեի, էնե դու քըրկել կուտաս,
հըբը մենք էստից էտե ի՞նչըդ ապրինք:

- Տացու, քաղաք եմ գնում, արի՛քեզի
պաշտոնի տանիմ,- ըսավ Կարոն ու իր
հարևան Թորգոմ պապին ավտոբուսից
իջեցրեց, նստեցրեց իր «Մոսկվիչ» ավ-
տոմեքենան:

Ճանապարհին ջահելավարի մի քիչ
արագ ու օյիններով քշեց, հետո էլ, խո-
սակցությամբ տարված, թափով բախ-
վեց բեռնատարին, որի հետևանքով
Թորգոմը, դիմապակին գլխով ջարդե-
լով, դուրս թռավ մեքենայի խցիկից:
Երբ հաշմված, արնաշաղախ Թորգո-
մը, մի կերպ ոտքի կանգնելով, մոտե-
ցավ մեքենային, Կարոն բացեց դուռը
և շատ հանգիստ, ասես ոչինչ չէր պա-
տահել, ըսավ.

- Տացո՛ւ, ինչի՞ ըշտապար, դուռը բա-
նայի, իջնեի՛ր:

- Քյովօղլու զավզա՛կ, մեկալ փերե-
լուդա դուռը բաց, եթե կուշտըդ մեմա
նստիմ,- ըսավ սրվիլըթնած ու վախե-
ցած պապը:

- Արի դեղեր տամ, խմցու, դիորի ես
պրծնիմ, քամ,- ըսավ բժիշկ Գալոն օգ-
նության կանչող մի մարդու, ում կնոջ
վիճակը գնալով ծանրանում էր:

- Ծո՛, էս ի՞նչ էրիր,- բողոքեց մարդը,
երբ Գալոն արդեն եկել էր,- դեղերը
խմցուցի, մեռավ:

- Խմելեն էտե քրտինք տվա՞վ վրան,-
հետաքրքրվեց բժիշկը:

- Հըբ ինչ էրավ, պտուղ-պտուղ քըրտ-
նավ:

- Օղորմի՛ իրան, ըշտը այդիկ է փրկե

հիվընդին,- հանգիստ խըղճով ըսավ
բժիշկը:

- Ծո Քերոփ, բաժունքին քեզի բանմ
օրա հասա՞վ,- հետաքրքրվեց ծանոթ-
ներից մեկը:

- Է... է՛, շենն շատ ենք, ի՞նչ դի հաս-
նիր, էլի փա՛ռք Աստծու, օր կընկա
ինձեն չբաժնեցին, սաղ-սըլըմըք ինձի
տվին:

- Փեսան աներոջ ի՞նչն է, ծո՛,- հարց-
րեց լըվըռ (շատախոս) Գալուն փեսա-
յին:

- Փեսան է, ինչն է,- եղավ պատասխա-
նը:

- Չէ՛, բալամ, լա՛վ մտածե:

- Բարեկա՞մն է:

- Չէ՛, բալամ:

- Հըր ի՞նչն է,- հետաքրքրվեց համբե-
րությամբ հատած փեսան:

- Փեսան աներոջ շունն է. հիշե ու էլ
չմոռանաս:

- Ախր դունա ես փեսա, չէ՞, աներոջ
թափը կոտրել ուզեց փեսան, բայց վեր-
ջինս ապահովագրեց իրան՝ ես աներ-
գոքանչ չունիմ:

- Է՛, անտեր շուն քի՞չ կա,- չխնայեց
փեսան:

- Էդ ընչի՞ ես մոռըրդ կախե, Գևո, բան
խո չի՞ եղե:

- Բաղդո, էլ ինչ տի պատահի. կընիկս
մեթի է վրես հաչըմ, գոքանչս՝ մեթի:

- Է, հըմի էդպես մարթ կա՞, օր վրեն
հաչող չըլլի,- ըսավ Բաղդոն:

- Հըլը դենդ աշե, իդի խորոզին վրա
վե՞վ տի հաչե. մենքե տի ըսենք աշ-

խար էկանք, էտիկե: Քառսուն կընիկ
ունի, վրան հաչող մե գոքանչըմ չունի,-
դժգոհեց Գևոն:

- Ըխչի Նագո, ընչի՞ ես մըռթոտվե,

քունդ տանո՞ւմ է,- հարցրեց ամուսինը:
- Հըբը չի տանը՞մ. սաղ գիշեր դու խըռ-
կում ես, շուննա՛ հավասար հաչում,

թողնում ե՞ք՝ քնեմ,- դժգոհեց կինը:
- Է, քյոփօղլի՛, ես օր հաչեմ, շուննա
խըռկա, քընի՞ս կը,- փորձեց իր մեղքը
մեղմել ամուսինը:

- Գնա քաղաք,- Օննոյին պատվիրե-
ցին առևտրականները,- Մոսկվայի հա-
մար «Տուդա ի աքբատնը» իրեք հատ
տոմս առ:

- Դուք պատրաստվեք, թեզըմ առնեմ
ու քամ,- ըսավ ու էլավ դուս:

- Բերի՞ր,- հարցըրին ուշացումով եկած
Օննոյին:

- «Տուդա» հնար չեղավ, վեց հատ
«աքբատնի» եմ փերե,- հանգիստ
հայտարարեց Օննոն ու ձեռքն առավ
ճամպրուկը:

- Ուղեգիրդ տո՛ւր,- վարորդ Մադոյից
պահանջեց ավտոտեսուչը:

- Ընչի՞ համար,- մեղսրտեց վերջինը:

- Մաշինադ էլ տի առնենք ձեռքեդ:

- Ընչի՞ համար,- ավելի բորբոքվեց
Մադոն:

- Որովհետև վարել չիտես,- ասածը
հիմնավորեց տեսուչը:

- Իյա՛, տունը դաշնամուրա ունինք,
հըմը սաղ տնով չալել չիտենք, հըմի
իդիկա տի առնե՞ք,- իր ըսածն էլ հիմ-
նավորեց Մադոն:

- Մեր Արտոն ի՞նչը կը սորվի,- ծնողական ժողովին դասդեկին հարցրեց Վարդսը:

- Ի՞նչ ըսեմ, ամբողջ դասին գրիչը բերանն է, թվում է՝ դասը գիտի, բայց հարցընում ես՝ չի պատասխանում:
- Հարբելի,- ըսավ Ալեքը,- էտոր պապն էլ էդ էր. դավալը թընեկը բերանը, մեռնեինք կը աղաչելով, չէր չալե:

- Բազմագավակ մայր եմ, քարածուխ չեմ տա,- կուսշրջկոմի նախագահին բողոքեց կթվորուհիներից մեկը:
- Չիտե՞ք օր վեց երեխաների մայր է, ինչի՞ չեք տա,- քարտուղարին կշտամբեց նախագահը:
- Ընկեր Իվանյան,- արդարացավ վերջինս,- Փոկա վեց էրեխից պակաս ունեցող չկա, քույրի բազմագավակ եմ, որի՞ն տամ:

- Սենեքի օջախը մարավ,- ըսավ Գիքոն,- երկաթգծի սյուները գողացել էին, միլիցիան ման էր գալիս (բարձրահասակ լինելու համար Սենեքի տղաներին ստույրա էին ասում):
- Ինչի՞ ծո՛, Սենեքի օջախն ինչի՞ մարավ,- հարցրեց Վարդսը:
- Ի՞նչը թե՛ իրեք ստույրա էտոնց տունը կա, ըստ օր գտան, օջախը մարավ:

- Ըխչի, հըլը շիտակ ըսա՛՝ հեչ ընձի դավաճանե՞լ ես,- մահվան շեմին կնոջը հարցաքննել սկսեց Առշոն: Ըսա, իմանամ, տեսնում ես, մեռնում եմ, հըլը խոստովանցի: Էլ ինչի՞ ես վախենում, էսա մեռնում եմ, աչե՛:

- Հըբը օր չըմեռա՞ր,- կասկածանքով նայեց ու զգուշացավ կինը:

- Ըխչի՛, էդ վո՞ր ես էրթըմ,- թունդ վեճից հետո կինը հավաքեց շորերը, գրկեց էրեխուն, օր էրթա:

- Քու գործը չէ,- ըսավ բարձր ու ջղալին:

- Ետ ես էրթըմ, հա՛,- երգեցիկ ու ծաղրական ըսավ մարթը:

- Հա՛, ետ եմ էրթըմ,- կարճ կապեց կինը:

- Է, օր ետ քընացիր՝ մարթ չիտի՞ առնես:

- Հըբը ինչ տի էնեմ,- բավականությամբ հաստատեց կինը:

- Ըխչի՛, եսա օրվհարի, դունա, ըստը մի՛ էրթա, մնա էլի:

- Դու ո՞վ ես, ո՞վ է քեզ նես թողե,- լուսը չբացված՝ քնած Խաչոյի բլին չոքեց մեկը: (Երեկոյան մարդ ու կին, թեև դժկամությամբ, հյուրընկալել էին նրան, իսկ առավոտյան սպանել էին ուզում):

- Ինձի տան տերն է նես թողե, էս կընկա մարթը,- զարմացած ու վիրավորված՝ հայտարարեց Խաչոն,- մե ըսե իմանամ՝ դու վո՞վ ես:

- Տո՛, շուն-շանորթի, ի՞նչ տանտեր, էս տանը տերը ես եմ,- ոչ մի կերպ չէր հանգստանում մարդը:

- Վա՛յ-վա՛յ, կրակը չի ընկնինք, արիք խելըռինք. էդ ի՞նչը էղավ, օր էս տանը տերը գիշերը ուրուշ մարթ էր, առավոտը իրո՞ւշ էղավ,- զարմանալուց չէր դադարում Խաչոն:

- Այսի մեր Անուշնա ճաշը էման կը պաղեցնե, օր հեշ համ չեմ առնե,-
դժգոհեց Ակոն:

Հայրը միամտովեց, տաք խաշիլով լիքը գդալը տարավ բերանը, բերանը վառ-
վեց, աչքերն արցունքոտվեցին, և Ակոն
սրտացավ հետաքրքրվեց՝ Պիջը, ինչի՞
լացիր:

- Քեզի պես տղան պակսեցուցել է, ի՞ն-
չըղ չլամ,- ըսավ հայրը:

- Շնո՛, Թանքմենք հետս չունին,- ըսավ
Համունը,- այսի կընկիս անպետք տեյի
տվին, հըմը լավ դուս էկավ, գոհ եմ:

- Ծո՛, չըլլի՞ պերզել ես, գովես կը, օր
մեկին գլոխը հանես:

- Շնո՛, դու տրորվե, ես էրթամ սառը
ջուր փերեմ,- ըսավ կինը:
Աղիողորմ լացի ու սրտաճմլիկ բռնո-
ռոցի վրա մայրը նես վազեց, տեսավ
տղան այսահարի պես քներն է քափա-
հարում:

- Քա՛, քռանամ ես, էս քերմաշը վայ
թե տղուս գլխուն եռացրած ջուր լցեց...
Բալա ջան, ի՞նչ էղավ, հըրը ձենըմ հա-
նե:

- Ա՛յ, մարս, բան չկա՛. Սոֆիկն ըսավ՝
տրորվի, ըշտը եսա տրորվիմ կը:

- Տղա՛ք, Բաբուլը գալիս է,- գյուղամի-
ջում կանգնած ջահելները խոսք մեկ
էրան,- բարևը ոչ մեկըս չառնենք, տես-
նինք՝ ի՞նչ տի էնե:

- Իյա՛,- իր անարձագանք բարևից
զարմացած՝ արտաբերեց Բաբուլ Խա-
չոն,- էս գեղացիք ոտի վրա քուլլի մեռել
են:

Մարդը հանեց գլխարկը, վշտալի դեմք
ընդունեց, ասաց՝ օղորմի՛ Աստված
խոնց ջահել հոքիներուն:

- Ծո՛, ինձի՞ շատ կուզես, քե՞ մամիդ,-
թռնիկին հարցրեց Համբոն:

- Քեզի չեմ ուզե, մամիս շատ կուզեմ,-
մեկեն ըսավ թռնիկը:

- Ինչի՞, ծո, ինձի ինչի՞ չես ուզե օր,-
նեղացած ձևացավ պապը:

- Է, ի՞նչ ուզեմ, դունա շան պես գգելով
կը պաքնես:

- Ըխչի, արի դուռը բաց, չե՞ս իմանա,-
գիշերվա կեսին, մեկը հարբած գոռում-
քակում էր դուռը, և կինը չէր բացում:

- Վե՞՞վ ես ու ի՞նչ կուզես,- վերջապես
հարցրեց կինը:

- Ես եմ, մարթուղ չե՞ս ճանչե,- դժգոհեց
հարբածավարի:

- Ի՞նչ մարթ, մարթս կուշտըս պառկած
է:

- Իյա՛,- զարմացավ հարբածը,- մար-
թըղ օր կուշտըղ պառկած է, հըր գոնե
արի աշե՛ հըբը ես ո՞ւմ մարթն եմ:

Տղա՛ք, հեշ բան միտքս չի մնա. ինչ օր
կըսեն, գլխուս մեթուեն մըտնի, մեթուե-
նա կելլե,- անկեղծացավ Կարոն:

- Ծո՛, էլի քուկդ լավ է, օր գոնե մեթուեղ
մտնի, մեթուեղա կելլե, հըբը ի՞նչ էնե
մեր Առշոն, գլխուն գիլովա օր գայմես,
նես չի մտնի, դիպավա, վար կընկնի,-
ցավակցական ձենով ըսավ մեկը:

- Լուրթո՛, չորան ախպե՛ր, աչքդ լուս,
քեզ ամուսնացրինք,- հարազատները
վազեցին սար՝ աչքալուսանքի:

Աչքալուսանք տվողները ահագին հե-
ռացել էին, Լուսնոն ուրախությունից
իրան կորցրեց, ոչխարների հետ էր
բարձրաձայն խոսում, հետո ուշացու-
մով գոռաց.

- Ծո՛, հըըը կայնեցե՛ք, ամխիղճ-ան-
հավատներ, հըբը ինչի՞ չըսիք՝ ո՞ւմ եմ
առե:

- Օնե՛ս, քնել խո չե՞ս, ինչի՞ ձեն չես
հանե,- կատակով հարցրին ընկերնե-
րը, որ նրան բերել էին մարգաղաշտ՝
«Արարատ» «Դինամո» Թիֆլիս խաղը
դիտելու:

- Է, ինչ ձեն հանեմ, իզուրա փերիք,-
դժգոհեց Օնեսը,- ես էս ֆուտբոլը հե-
րու, տելևիզորով տեսել էի,- լո՞ւրջ, թե՞
կատակով ըսավ վերջինս:

- Համբո՛, ձեր գեղը սրամիտ մարթ կա՞:
- Սրամիտ շատ կա, աշխատող չու-
նինք:

- Բուժքույր ունի՞ք գեղը, Համբո՛:

- Բուժքույր կա, բուժող չունինք:

- Բժշկի դուռ շատ ես ընկե, Համբո՛:

- Բժշկի դուռ օր ընկնեի, շան օրի կրնկ-
նեի:

- Քեզնեն արուն առա՞ն, Համբո՛:

- Խելքս գլխես առան, հըբը արուն չա-
ռա՞ն:

- Չըսի՞ր հերիք է, Համբո՛, մե քիչ էլ թող
մնա:

- Մի՛լա, կըսե, քաշածիս չափ էլ տակը
կը մնա:

- Գալո՛,- հարցրեց Թաթոն,- է՞ջ կուգիս,
թե՞ ափոյի նկարը,- տան ունեցված-
քը բաժանել էին էրկու եղբոր կանայք,
մնացել էր էդ էրկուսը: Գալոյի կինը
քթի տակ փնքփնքաց.

- Չըր ափոն ինքը սաղ վախտ էշմի
չարժըներ, ուր նկարն էշ կարժընա՞:
Էշն առ, տղա՛, ափոյի նկար մզի իշու-
թուն չընի,- հրահանգեց Գալոյի կնիկ:

- Ա՛յ տղա, կնոջդ ինչո՞ւ ես ծեծում, էդ
գազանությանը վերջ տալո՞ւ ես, թե՞
չէ,- Բաղդոյի կինը ճարահատ դիմել էր
միլիցիա:

- Եսա քու խելքիդ էի, քննիչ ջան,-
ըսավ Բաղդոն,- Բայց օղորմածիկ
պապս կըսեր՝ կնիկը թոգոտ քըչը է,
թեզ-թեզ թափ տի տաս, օր թըզզընա,
ըռընդնա: Մամսա կըսեր՝ կընիկարմա-
տին ծործրկին տակը սատանան բուն
կը թնե, էդ բունը միշտ քանդվի տի: Հը-
մի ես իմ պապ ու մամիս էսիք-պատ-
վիրանը թողած, քեզի անկաջ էնեմ:

- Վարպե՛տ, իսիկ գիլընկի է, շատ
թանկ արժե, էսով չայ կը խմեն,-
նեղսրտած ըսավ Հրանուշը մուրաբի
ամանը գլխին քաշած իրենց տանը
աշխատող վարպետին:

- Համով է, հա՛, հաստատ թանկ արժե
էս անտերը, հըըը մե ամանմա լից,-
ոգևորված ըսավ վարպետը:

- Չէ՛, Մանուկ, դուք քշվոր եք, մեր խոս-
քը տի անցնի,- ըսին դոջաբեկցիները
չոբան ընտրելիս:

Մարդաբանակով նրանք շատ էին,

բայց Մանուկի էլ ոչխարներն էին շատ նրանց ոչխարներից, ուստի Մանուկը չգիջեց ու ըսավ.

- Ծո՛, դուք օր շատ եք, չոբանը խո ձեզի՞ չախտի տանի արծելու, իմա օշխըր-նիս են շատ:

- Հըմի իմ նշանածս վե՞վ է, ես ո՞ւմ հետ տի քնիմ,- նորահարս Մանանը հարցրեց տեգոր կնոջը (Մանանին առանց թագվոր հարս էին բերել, սկեսուր էլ չուներ):

Կեսարայրը կցկտուր «ես», «իմ» լսեց, վրոպվեց.

- Շան աղջիկ, մեմ ըսիր, մեմե չըսես, էլ ձենդ չիմանամ. մեր տունը իմ ու քուկ չկա:

- Բարև, ազգականներ,- հանդ գնալիս Չախոյենց ավանակներին սրտալի ողջունեց Թամբալ Օհանենց Վալողը, որոնց ազգուտակին գյուղացիները «Էշ» մականունն էին կացրել:

- Ծո՛, ախմախ, վերջ տու, մարթ կիմանա: Գեղացիք կըսեն, հերիք չէ, դունա ավելի կը հաստատես,- սրտնեղած ըսավ Նորսուն:

- Նորսո, ինչի՞ կը սխմըվիս. հըմի գեղացունց ահուն հարազատներուսա՞ ուրանանք,- մինչև վերջ իրանը առաջ տարավ Վալողը:

- Նագել, փորս ցավի կը, ըրախիմ փիր խմեմ,- Իշխանը դիմեց եղբոր կնոջը:

- Աղախապար, ըրախի չկա,- կարճ ըսավ հարսը:

- Իյա՛,- անկեղծ զարմացավ Իշխանը,- էրեկ քաշեցիք, ի՞նչ էրաք:

- Է, հեչ, կարասն է, փեչըտել ենք:

- Տղա՛ք, քնացի մեր Գալուստինը,- գյուղամիջում, եղբոր ներկայությամբ հայտարարեց Իշխանը,- ըրախիմ խմեմ, Մոսկվայու կամիսիա էր էկել, կարասը փեչըտել էին:

- Էս ի՞նչ բան է, Վարազ, էս տարի կըսեսքե քարթուլը ջրի է (Վարազենց, կարճահասակ լինելու համար, գյուղում ծաղրական «քարթուլ» էին ասում):

- Չէ, Վանիկ ջան, ջրիկ չէ. (Վանիկենց ծաղրանումն էլ «սըլլ» է),- խոսքը կըտրեց Վարազը,- նայած, թե ինչ սըլլով կը քամեն:

- Ազգո՛, փրկվանք. էրթամ խոփանեն էրեխեսքս հավաքեմ փերեմ,- ըսավ Չախոյի Փառնոն, երբ իմացավ օր տասը էրեխա ունեցողին ԳԱԶ-24 մակնիշի մեքենա են տալու:

- Ո՞ւր են էրեխեքը,- վերադարձին տունը դատարկ գտնելով, հարցրեց Փառնոն:

- Էնոնց հարերնա էկան, ըշտը, Էնոնց տարան,- պարզաբանեց կինը:

- Ծո՛, հորս հարմար բանըմ կըրնա՞ք չալե,- Յոլակի տղան պատվել ուզեց հարազատ հորը:

- Էդ մարթը ցերեկները քնում, գիշերներնա գողության կելլե,- ծանուցման կարգով ըսավ Բամբեն ու առաջարկեց՝ «Լուսնյակ գիշեր բոլորովին քուն չունեմ» երգը, որը շատերի ժպիտը շարժեց, շատերը որսացին երգի ակնարկը:

- Ծո՛ւ, դե քթե փերիք, վառանք էդ ձեր «Յարն անուշով», - հըլը մե մարթավարի բանըմ չալեք. Փոկա հարսանիքի ժամանակ դժգոհեց Խաչոն:

- Ի՞նչ էնեմ, ծո՛ւ, ըշտը չալում եմ չալում, մեննըկ «Յարն անուշն» ա դուս գալըմ, - մեղավոր-մեղավոր ըսավ նվագող Սըբոն:

- Դու գործը նըյսը առաջ տար, ես էսա տուն դիպնիմ ու դառնամ, - ըսավ Սաղաթելին մանչը հորը և գնդակից էլ արագ թռավ տուն:

Շատ ըսպասեց հայրը, սրտնեղեց, ջղայնացավ, տեսավ՝ չեկավ, ճարահատ ինքը մըտավ տուն ու տեսավ, օր տղան շատ հանգիստ փովել է բազմոցին, կընոջ կուրծքն է համբուրում, էլ չհամբերեց.

- Ծո՛ւ, շան լակոտ, գիտնայի ծծե չես կըտրե, նշանե՞ի կը քեզի, - իր գայրույթը էսպես կատակով մեղմեց կատակախոս հայրը:

- Ինչ ապրանք, մթերք ստացաք, առաջինը՝ մեզ՝ ղեկավարներին, - կատեգորիկ կարգ սահմանեց շրջկոմի քարտուղարը:

- Սա մկնդեղ է, ղեկավարությանը պետք չի, - նկատեց գլխավոր անասնաբույժը, - սա մկներին է պետք:

- Սկներին պետք է, առնետներին պետք չէ՞, - չհամբերեց հավաքարարը, - թող տանին ուտեն, օր անուշ քնին:

- Գիտես, ծո՛ւ, լոյիկ շատ թանկաբազար մարթ է, հետը զգույշ կըլլիս մե քի-

չըմ, - խրատեցին գյումրեցի շոֆեռ Օննոյին ու ցույց տվեցին աշխատանքից նոր հեռացված շրջկոմի քարտուղարի տունը, ում ծաղրելու համար դռան առջևը անվաղող էին կախել, իբրև կամեր կպցնող արհեստավորի:

- Գլխը քարը, տղաք ջան, հինգի տեղը թող տասը առնե, մեննըկ գործըս էնե, - ըսավ անտեղյակ Օննոն ու դուս կանչեց Սասոյին:

- Ի՞նչ կա, - չոր հարցրեց տանտերը:

- Հե՛չ բանա չկա, վարպետ ջան, կամերըս տրաքավ, էկել եմ օր սարքես:

- Ծո, մեյմո՛ւն, քու կամերըդ ես տի, ուրեմն, կպցընե՞մ, հա՛. հըմի էման մե հատըմ կպցընեմ օր, պապ ու մամիդ հարսնիքը ջոկ-ջոկ հիշես: Ըգիդ աշե, իշու ձաք, քանի գլխդ վրադ է:

- Ծո, փինըչի՛, արհեստավորն ըղպես չի էղնի: Քու շալակդ էլ խո բեռ չեն բառցե, օր տրաքիս կը: Չես էնե, մի էնե, քեզնեմ լավ փինըչիներ կան, էնոնք կենեն, - ըսավ Օննոն ու քնաց:

- Ռոստոմ, էս գառներն օր կերանք, հըմի ի՞նչ տի ձևակերպես, - խորամանկ ժպիտով հարցրեց շրջանի դատախազը: Երկրորդ քարտուղարն էլ ավելացրեց՝ օր միլիցի, դատավոր-դատախազի ձեռվին չընկնիս, կաշիդ չքերթեն: Գանձայի յալյալում մարդիկ լավ կերել-խմել էին, քեֆները՝ հազար ու հիմա էլ, սուտ լրջություն կեղծելով, գոռալավարի հետխախախտանյալ իրենց հանգիստն էին վայելում: Դատավորն էլ իր հերթին նեղը լծեց Ռոստոմին.

«Մենք չկանք, գլխիդ ճարը տես»:

- Չեզնեն օր հույս չկա, - հատ-հատ ար-

տաբերեց Ռոստոմը,- ակտ կը գրենք,
օր սատկան, քցինք շների առաջը, կե-
րան:

- Ա՛յ մարթ, պատերազմ կամավո՞ր քը-
նացիր դու,- հարցրին Արտաշին գեղա-
ցիք, ում լավ երգելու համար գյուղում
Ջիվանի էին ասում (պատերազմի ժա-
մանակ բոլոր ղեկավարները թաքնվել
էին. Արտաշին էլ նրանցից մեկի տեղն
էին ուղարկել):

- Ժողովո՞ւրթ, քընացի տեսա, օր սաղ
կուսակցականները Վավոյին վար-
տիքն էին մտել,- ըսավ Արտաշը,- որո-
շեցի էրթալ պատվով մեռնել, քան
էդոնց պես անպատիվ վարտոց մոխ-
կուլ տալ:

- Լենինն անմահ է,- բարձրագոչ ճա-
ռերով նշում էին նրա մահվան տարե-
դարձը:

- Գանձացի Լևանը երկար մայեց նկա-
րին, խոր հոգոցով ըսավ.

- Ի՛նչ կըլլիր՝ դու մեռնելուն, օրենքդ
մեռնիր կամ էրկուստ էլ մե օրըմ վար
անցնեիք, պրծնեիք:

- Լևան բիձա՛, ինչի՞ ես պառկե, օր մա-
լոքդ չտա՞ս,- խորամանկ ժլախտով
չարախնդացին հարկահավաքները:

- Ծո՛, տա՛մ-տա՛մ, մալոքսա տամ,
Աստու կըրակնա ձեր ջանին տամ, ավ-
չառքանե՛ր,- դժգոհեց հայտնի սրա-
խոսը,- եսա գիտեմ՝ ինձի տեսնելու եք
եկե:

- Լևան բիձա, աշես էս բուշկիկները
Լենինին ինչխո՞ր չթաղեցին, մավգա-

լին մեչ կը պահեն:

- Դոյջա մարթ ես, ծո՛, էտքաննա չես
հասկընա. ըշտը սաղ շեյլոցը (ժողովր-
դին) վարաքեց, չեն ուզե, օր հողնա
վարաքվի:

- Անձրև կգա՞, թե՞ չէ,- շրջկոմի քար-
տուղարը հարցրեց մախսագահին՝ եր-
կինք մայելով:

- Հարցրու իրան,- մախսագահը մատ-
նացույց արեց Ավոջ տացուին:

- Ամպերնա մեր օրն են ընկե,- ըսավ
նա,- ամոթի պըտտին կը:

- Լևան պապ, էս տարի բերք ըլլի՞ տի,
թե՞ չէ,- խոսեցնել ուզեցին Լևան բի-
ձուն Գանձայի ջահելները:

- Ա՛յ օղուլ, խըռվըտիկ կռախմալը
(փողկապը) դու ես կախե, ինձի՞ կը
հարցընես,- Էսպես խոսեց Լևան բի-
ձան:

- Տեսնո՞ւմ եք, Լենինը ձեզ հող տվեց.
հողը ձերն է,- լիազորներ էին եկել
Գանձա՝ ժողովրդին համոզելու, որ ու-
նեցվածքները ձեռքերից առնեն:

- Տեսնում եմ, տեսնում, բարեկա՛մ,-
ըսավ Լևան բիձան,- հողը մերն է, հըմը
սերմացու-ցորենը՝ ձերը:

- Ինչպե՞ս ես, Լևան բիձա,- շրջանից
հեղինակավոր մարդիկ էին եկել՝ ցան-
քերը ստուգելու:

- Լենինին պես,- մեկեն ըսավ ժողովրդի
մարդը:

- Ինչպե՞ս թե՛ Լենինի պես,- կասկա-
ծանք, զգուշավորություն կար նրանց
երկրորդ հարցմունքի մեջ:

- Մեռած ենք, ըշտը, էնոր պես ու թա-
ղած չենք, բալան:

- Լևան ես, ի՞նչ ես, դու ինչի՞ ես ուշա-
ցե: Բիրըտուդ կախեն կը մեմա կըր-
կընվա՞վ,- չէր խաղաղվում նախագա-
հը:

- Լավ չէ՞ օր քեզի կախես, մենքե մար-
թավարի անատութուն էնենք:

- Ինչի՞ ես թքվե, Աշո՛,- հետաքրքրվեց
կինը:

- Շան չափ հաչեցիր՝ պարտիա մտի,
պարտիա մտի. մտա, ի՞նչ էնենք
սհան:

- Ծո՛ դե չես ուզե, դուս արի,- ըսավ կի-
նը:

- Իրեք հազարով մտանք, չորսա
տանք, էլլեն՞ք:

- Ու՞րա փարա, ա՛յ մարթ. հըլլ էտման
մտածա մնա...Խո շալակդ չեն էլե,-
հրահանգեց կինը:

- Ախպա՛ր, ախըր մեր ինչուն է պետք
կոխտզը,- համառում էին գյուղացիք,
որոնց նաև ստիպում էին:

- Ծո՛, ինչ եք փել գոմշի պես դեմ առել,-
ըսավ Ավո տացուն,- էս խըշիմեն (ար-
հավիրք) մեկե պրծում չկա, արիք թե-
զըմ մտնինք, թեզմա էլլենք:

- Տղա՛ք, աշես իսիկ մալնա (տավարը)
կուտե՞,- բարձրաձայն հարց հնչեցրեց
Խաչոն՝ տեսնելով, օր դիրեկտորն ու
գյուղատնտեսը, գովելով ճակնդեղի
ստացված լավ բերքը, վրա-վրա կլպեն
ու կուտեն:

- Էս ի՞նչ դուս կուտաս,- ըսավ Վաղոն,-

դիրեկտորն ու ագրանոմը օր կուտեն,
մալը կուտե ու կուտե:

- Ես կմեռնիմ, սովխոզ չեմ մտնի,-
մտքում որոշել էր Մարկոսը:

Էդպես էլ էղավ. ստիպում էին, և մարդը
մտածմունքից գիշերը քնեց ու առավո-
տը չարթնացավ:

- Վա՛յ ես քու մեռելը,- հուղարկավոր-
ման ժամին թասը տվել էին խընամի
Դիվիմին. սա գլխարկը հանեց, փեշով
սրեց ճակատի քրտինքը և հեկեկա-
լով ըսավ,- Մարկոս խնամի՛, ի՞նչ կըլին
փերի (հարմարեցրիք), փոստդ կոլ-
խոզեն պրծուցիր:

- Մի՛ ծեծե, ա՛յ մարթ, օր վախենա կը,
տված ծեծը ի՞նչ օքուտ,- համոզում
էր պողոյենց Բասեն տացուի փեսան
Մինագու կամրջից վախեցած «Կոմսո-
մոլ» տգեղ եզան համար:

Ախալցխայից խնձոր բերելու էին գնա-
ցել, չարչարվեցին, տարբեր հնարներ
գործ դրին, բայց եզը կամրջին մոտ
չեկավ:

- Ծո՛, խալտառակ էրավ էս անտերը.
սաղ աշխարը էս անտեր, անոթի կոմ-
սոմոլեն կը վախենա, ծո՛ իսի կապիկը
ումե՞ն կը վախենա,- չէր խաղաղվում
հետագա անելիքը չիմացող Բասենը:

- Հիմի մարթու տեսքով ծնված իսի
շրջկոմի քարտուղար Վասոն, օր իս-
քան դաժան ու անգութ մարթ է, իդո-
րա՞ է մար փերե, սնե, մեծցուցե,- հարց
տվեց գյուղացիներից մեկը:

- Տղա՛ք, օշիվն օր օշիվ է,- ըսավ Վարա-
զը,- մարթը օր մեռավ, գիմընը կտրե,

վրեցեն քաշվի, կերթա: Տգի պես կպե,
մնացել է էսիկ:

- Վա՛յ, Հիսուս Քրիստոս, ըխչի քո՞ն
ես՝ էս ի՞նչ էրար, սիրտս պատռավ,-
ճշաց Արմինը. լողացնելիս կինը սխալ-
մամբ մեննըկ սատը ջուր էր լցե գլխուն:
- Ծո՛, հըլը իսի սուտ կուսակցականիս
լիզվին աշեցեք,- ամանը քափով մար-
թու գլխին զարկեց կինը,- նեղը կըլնի
մեր Քրիստոսին անունը կուտա, լենը
կելլե՝ իրենց սատանա Լենինին կը
կանչե:

- Ծո՛, Հակոբ ես, ինչ ես, քեզի կարքին
պահե, ես քառսուն տարի դեկավար
եմ աշխատե, իմացա՞ր: Ես քու գինըդ
մե ջեպես կը հանեմ,- ըսավ ու ջեպեն
դոյջա կապոցով հարուրանոց հանեց,
ահա՛ն քու գինըդ, տե՛ս,- հոխորտաց
կաշառակեր Համբարյանը:
- Օչխա՛ր, սաղ կյանքդ կատարածու
ես մնացե, քու գինդա ահան ես փխ-
տոնջիկես կը հանեմ,- էրկու մատով
դուս քաշեց ժանգոտ իրեք կոպեկանո-
ցըն ու շարտեց կատարածու կաշառա-
կերի դեմքին՝ էդ էլ քու գինը:

- Ի՞նչ եք խառնվե իրար,- նկատեց
Սուրենը,- աշխատանքից հեռացված
ժողկրթբաժնի վարիչի փոխարենն նո-
րեն մե անգրագետ հայվանիմ կը նշա-
նակեն ու կկապեն մեր ջանը:
- Ըսածդ դիա՛ր ըշաը էղավ,- ժպտալով
շնորհավորում էին լրջացած Սուրենին,
երբ պարզվեց, որ հենց իրեն էլ նշանա-
կել են:

- Ծո՛, հըլը իդի երգ-երաժըշտության
ձենը կտրեք,- ճաշարանում Արմոն
դիմեց կերուխում անող ընկերներին,-
Ստալինը մեռել է:

- Լավ է,- ըսավ քեֆովցած Գնելը,- մե-
ռել է, ջանը սաղ ըլլի. դիա մե լավ կե-
նացմա ավելացավ:

- Ել, ծո՛, կըրակը կըլնինք,- Մուկուչին
բոթեց Գալոն:

- Մեծ հայրիկը ըսին մեռել է,- քեֆը
լավ տուն հասավ Օմեսը ու կարքադ-
րեց կանանց,- հըլը դուք լացե՛ք, ես մեմ
էրթամ, իմանամ՝ սուտ չըլլի հըջը՞փ
(արդյոք):

- Խոստացե՛ք՝ որը՞դ ինչքան բերք եք
տալու,- գյուղ եկած շրջկոմի քարտու-
ղարը դիմեց բրիգադիրներին:

Կարապետն ու Արշալույսը խոստա-
ցան քսանական ցեմտներ, Աղասին՝
մի քիչ պակաս:

- Վանիկ, դո՛ւ ասա,- քարտուղարի
ձայնը ազդու էր:

- Է, ի՞նչ ըսեմ, հըլ ցանել չենք, սերմա-
ցու չունինք...Ինչ օր Աստված տվեց,
խոստանում եմ, օր իստակ հանձնեմ
պահեստ:

- Ինչ ես շատախոսում,- Վանիկի խոս-
քը կտրեց քարտուղարը,- կոնկրետ թիվ
ասա: Ընկերներիցդ ինչո՞վ ես պակաս:

- Էդոնք,- ընկեր քարտուղար,- վա-
խենալմուն ու իրենց կաշին փրկելու
համար, ձեզի իշու տեղ են թրե: Եսե՞՞
նույնը էնեն:

- Ամոթ չէ՞, ծո՛, ավելցուկները ինչի՞՞ կը
կմես,- բուֆետապան Նիկոն նախա-
տեց Վալոյին,- արի՛ կարմիր Լենինըն

տու, մարթավարի խմե, քնե:

- Ծո՛, դունա լավ գիտես, օր Լենինը սև աղվես է դառցե. համ էլ դունա, եսս գիտենք, օր էլի էդ ավելցուկները տի խմցնես, էլ Լենին ի՞նչ տեյի տամ:

- Ծո՛, դու քեզի-քեզի կը խնդաս, խո չը պակսեցուցի՞ր,- Երևանի Լենինի անվան հրապարակում գրոսնելիս, Հայկազին հարցրին ընկերները:

- Հըլը չեմ պակսեցուցել, տղաք,- խընդութի միջից ըսավ Հայկազը,- իսի հրապարակը հըլը մեմ աշեցեք, թե ինչ բասմըլուղ (կունարկ՝ գոմաղբ չորացնելու տեղ) կըլլի: Ըշտը Վալոդնա շահագործող հավերուն մոտիկ չէր թողնե:

- Չկերան, ի՞նչ էնենք, Վարդան,- հարցրեց շրջկոմի քարտուղարը չորանին. գարունը ուշանում էր, անասնակեր չկար, չոր ծղոտը լցրին դեմները, օշխարը չկերավ:

- Փքած սալոմ, գույնա չունի, էդման չեն ուտե, ընկեր Քոչարյան: Էնե օր ձեռը խափելով է, մե քանիմ հարուրատ կանաչ ակնոց փիլ, ըշվըմուն թընենք, բըլքի ուտե՞ն,- ըսավ Վարդանը:

- Ա՛յ, իսիկ տոնական սեղան է, գարմացան բանակայինները Ստալինի մահվան առիթով ճաշի նտելիս:

- Էտոր մեռնիլը արժեր, լավ քելեխ տվին,- ըսավ փոկացի Կոլան,- թե գիտնամ քուլիքի քելեխը էսենց կըլլի, մեծերեն օրը թող մեկնա մեռնի, չըկան ինչ է, շենն շատ են. մեկը մեռնի, մեկը էլլի էնոր տեղը նստի:

- Քեռի, հարսներդ ինչի՞ չեն գնում կոլխոզին աշխատելու,- Մեսրոպին հարցուց շրջկոմի բաժնի վարիչը:

- Տղա՛ք ջան, ի՞նչ ըսեմ՝ գորը ծեծող չունին, գիշերնա՛՝ ծոցերը պառկող. կյանքես խո չեմ անցե, էդոնց ստիպել կըլլի՞:

- Կարելի՞ է մե հարցըմ տամ,- շրջկոմի քարտուղարի երկարաշունչ ճառից հետո հարցրեց Լևան բիճան,- ինչի՞ առաչ իրեքը իննին փակեր կը, հըմի իննը իրեքին չի փակե:

- Ըսածդ հիմիս մեկնաբանե, չենք հասկըցե, Լևան տացու,- հաջորդ ժողովին հարցրեց նույն քարտուղարը:
- Չհասկընալու ինչ կա. առաչ իրեք ամիս կաշխատեինք, իննը ամիս կուտեինք, հըմի իննը ամիս կաշխատինք, ընկեր քարտուղար, իրեք ամսուն չի հերիքե:

- Լևան, ջուրը ինչխո՞ր ընկար (գրասենյակ գալուց սառույցը ջարդվել էր),- հարցրեց Քոչենց Մակարը:

- Էս անտերը գիտցա, թե ամուր է, Մակար ջան, դու մի՛սե՛՝ մեր կոլխոզին պես տըկեն է դարտըկվե:

- Նման է, շա՛տ նման է. գովում էին տեսնողները,- օլիմպիադայի համար կավից Ստալինի արձանն էի քանդակել:

Չորս ախպորս էլ 41-ին պատերազմ տարան, երկար ժամանակ լուր չունեինք: Հայրս սրտնեղած մտավ տուն, նայեց քանդակին, մոլտաց.

- Ո՛ւյ ես քու չալփարա պեխերդ...Իսի

տունը հարդ է շինե, օր էլել արոշկան
տընկվել ես,- արձանի վզից բռնելը
տեսաս ու մեկ էլ պատին զարկելը՝
կտոր-կտոր էղավ առաջնորդը:

- Ծո Շմո՛, դու խըսում ես խոնց, ձե-
զի սատանա կըսեն, հըլը ըսե՛ էսքան
տարի կոմունիզմ քարոզեցին, ձեներն
ինչխո՞ր մեկեն կըտրավ,- հարցուց
Վարազը:

- Չտեսա՞ր,- ըսավ Շմոն,- Լենինը
քաքավորումն վերացուց, ըՍտալին-
նա՛ խեղացի մարթոցը, շենլիքը թոփ
էրան մե յորդընիմ տակ, անոթի, ծա-
րավ տանջեցին, էտեա տեսան՝ սովը
տիրեց, բաց թողին ու կաշեն, ըշտը
էղավ կոմունիզմ: Շատերը գիտեն թե՛
կոմունիզմը պոշ ու պոզ տի ունենա, օր
իրանքա թեզըմ ճանչեն:

- Մասխարութուն հերիք է էնես, Մկո,
շունըմ է պետք, լավ հաչան շանըմ տեղ
չիտե՞ս,- հարցըրին կատակաբան Չո-
յի Մկոյին:

- Լավ կոպալըմ առ ձեռդ, տեղը ըսեմ,
քնե,- գիտակ մարդու տեսք ընդունեց
Մկոն,- կերբաս շրջան, կըմտնիս ուղիղ
ագիտացիայի բաժին, ծո՛, էնտեղ էման
ագղուն թուլաներ կան՝ քիչ ուտող, սա-
ղօրը հաչող, վերին կուզես փիր:

- Թե՛գ էրեք, պլանով նախատեսված
պետության հացը փերեք,- և դեռ մի
բուռ գարի կամ ցորեն չճաշակած, հա-
ցով բեռնված սայլերի շարանը ձգվեց
Ախալքալաք:

- Հա՛, հա՛, ըշտը փերենք կը, փերենք,-
ձեռքը հպարտորեն պարզած Լենի-

նի արձանի մոտով անցնելիս, Լեան
բիձան հանեց քրքրված գլխարկը և
շարունակեց,- էլ ի՞նչ չըլլող թափած՝
բոշի պես ձեռքդ տնկել ես:

- Վերակառուցումը քեզի վրա էկավ,
Ջավեն. տուն շինեցիր, թըզը հարս փե-
րիր:

- Տառնար քեզի, Մարկոս, էդման հարս-
մա քեզի ըռաստ քա:

- Ինչըդ է ծո՛, բանըմ էնել գիտե՞:

- Մենք վարեն շինելով վեր էլանք, ինքը
վերեն քանդելով վար իչավ, հըբը չի-
տե՞,- ըսավ Ջավենը:

«Կորա՛նք,- ըսավ գույնը պատի ծեփ
դարձած գյուղսովետի նախագահն ու
հրամայեց,- սաղ շենքը քարուքանդ
էնել, գտնել հայրենիքի դավաճան
մկներին, բնաջնջել անխնա»: Ստա-
լինի դրոշմ էին բզիկ-բզիկ էրե մկները,
որ այն ժամանակներում մույնիսկ
թաղման թափորի առջևից էին տանում
խաչված մեր Տիրոջ փոխարեն:

- Ի սե՛ր Աստծու, իղիկ, ըշտը, շատ
լավ էղավ, ծո՛, մեր մկներուն հանկարծ
ձեռք չտաք,- մեկուսի հրահանգեց
Լեան բիձան,- բըլքի էն կոտած մոնդո-
լինա ուտեն:

- Ընկեր քննիչ, հըլը էրկու անքամա
Ստալինին ու ձեզի քրֆեց,- Հայկոյի
դեն վկայեց Աչին, որ ամեն կերպ ու-
զում էր գործը իր օգտին շահել:

- Վա՛յ-վա՛յ,- վախից ճչաց Հայկոն,-
ձունը քա գլխուս, ամա՛ն, նաչալնիկ
ջան, չհավատաս էս դանջըղին (քա-
ծին), ընկեր Ստալինին ու ձեզի քա-

նի՝ քանի՛ անքամ է իր քամակը թրե ու հանե:

- Շային, քիչըմ ջուր թափել կուզեմ,
հըմի իղի մարթը վե՞վ է, իղի պատին
վրա կանգնել ու չի գնում. դարադո՞ւ է:
- Ըխչի, ձենդ կտրե, ի՞նչ դարադոլ, Լե-
նինն է, բռնե կը, սո՛ւ:
- Լենինն է, ինչի՞ է հըբը յաբանի ածի
պես էլել քարերուն գլխը տընկվե:
Լա՛վ ջուր թափելու տեղ էր իղի պա-
տը,- Երևանի Լենինի անվան հրապա-
րակում ափսոսանքով ըսավ Փաբան
մամը:

- Հացը պատրաստ է, բայց քիչ-
մա պատմե, համով կը զրցիս դու,-
խնդմնդում ու խոնջիկ-մոնջիկ էր
գալիս Մեծ Խանչալիում հյուրասեր
տանտիրոջ գվարճասեր կինը:
- Ըխչի, մոլըբա՞ժ,- մի պահ հարմա-
րացրեց, դուս կանչեց ու խրատատու
ըսավ ամուսինը,- իղի իշուն ձաքին քով
առկընիդ մի՛բանա, սըլը-սըլը դուս տա,
էտիկ շան խըսյըք ունի, քու վրադա կը
բան սարքե, կերթա գեղանը խայտա-
ռակե կը:

- Համո՛, արի մահախոսականը դու
ըսե,- հարևան գյուղ թաղման էի քնա-
ցե:
- Ա՛յ մարթ, ի՞նչ խոսիմ, մնջեցյալին ես
դյուզգունի չեմա ճանչե:
- Ծո՛, խո քեզնե կոտորակ լուծել
չենք ուզե: Ըննսուն տարեկան մարթ
է, քանիմատ խընդըլու բան ըսե, քիչըմ
ուրախանանք, էրթանք քելեխին,- կող-
քից համոզում էր մեկը:

- Էդ ի՞նչ էր, մո՞ւկ էր,- հարցրի քրոջս
տանը, երբ դեմիցս պատու մի բան փա-
խավ ու արագ կորավ աչքիցս:
- Վո՛ւյ քռռանամ, Տուգիկս է,- ժպտա-
դեմ ըսավ քուրբս, որ շատ էր հիացած
տնային իր շնիկով,- քեռեցեն ամնչել,
պատին ծակն է մտել:

- Ըխչի՛, ես օր մեռնիմ,- դիմեց ըննսու-
նամյա մահամերձ Ջարեն հողորեկինս
իր հարսին,- դսի դուռը կողպ պահե,
ըշկըդ բոլորդ էրե, Աստու սիրուն, Քոռ
Պողոսենք շնեն շատ են, տունը սաղ
թալնեն-տանին կը, հասկըցա՞ր:
- Հասկըցա,- ըսավ,- մարի՛, և բոլորս,
լացի փոխարեն, քա՛հ-քա՛հ ծիծաղել
սկսեցինք:

- Պետք չէ, Համո՛, վերու փարադ, աշե՛
կնեղենամ,- ըսավ բժիշկը:
- Չտամ, էտև ավելի շատ տի նեղենաս,
բժիշկ ջան,- ըսի ես:

- Ծո Համո՛, ամոթ է, մեռելին մարթա-
վարի թրաշըմ էրե, օր իսման չտանինք
թաղելու:
- Գերեզմանատուն կերթա, կարքըվե-
լու խո չի էրթա, ի՞նչն է ամոթ,- իրանց
տրամաբանությամբ պատասխանեցի
ես:

- Հորողբա՛ր, Նազել հողորեկինս օր
մեռնի, գոնքչիս քեզի տի տամ,- հի-
վանդ էր, սիրտը շահել ուզեցի, համ էլ
գիտեի, օր վրան վաղուց աչք ունի:
- Էլ ի՞նչ հիմ էրթերը կերնես,- դեմքին
ժպիտ էրևաց. էտևա, հարցնելու պես,

ցածրաձայն ըսավ՝ օրը քա՛ մըտեղ
չելլե՞:

- Համո՛, ել գործի աշենք, ցորեկ էղավ,-
առավոտից էդ էր ասում:

- Մի խանքարե, այ կընիկ, բան կը
գրեմ,- ըսի նեղված:

- Վառեցիր քու գրելովդ,- ավելի նեղ-
ված ըսավ ինքը,- իղի գրածներդ հըլը
կարթա, մնացածներնա էտև գրե, չը-
փախան:

- Համո՛, կընկաս քանիմ ամիս քովդ
փերեմ, վարցըդա տամ, գլխարկ կարել
սորվեցու,- ըսավ Սամոն:

- Փի՛ր, ինչըդ օր կուզես, էտև վայթե
ետ տանիլ չըկրնաս. փարեցեղա ըլլիս,
կընկանեղա,- շիտակը ըսի ես:

- Ինքս ինձ, իմ չափով միշտա հարքել
եմ: Իմ շրջապատն էլ է իմ նկատմամբ
հարգանքով էղել,- այդպես մտածում
էի թախի այնի օրը, երբ պատկերա-
ցումներս մի վայրկյանում հիմնիվեր
փոխվան:

- Բաբկեն,- ամուսնուն ձեն տվեց մեզ-
նից ոչ պակաս կատակասեր տիկին
Օֆիկը,- շո՛ւտ արի, կապիկնին էլի էկել
են:

- Ինչի՞ բժիշկ չես կանչե, տաքությունս
39 աստիճան է,- ըսի կնոջս:

- Քեզի տաքություն վե՞՞վ է տվե, փեշկը
կասնի, տաքությունդ կիշնի:

- Փեշկը անցավ, էլի չի իշնի,- բողոքե-
ցի ես:

- Է, հիմի թողա չիշնի, ավելի լավ,
առաչը ձմեռ է,- ըսավ կինս:

- Ախպորը հեզնիմ, ուրտի՞ց եք,- Խո-
ջաբեկի կամրջից ասնելուց էրկու տղա
գոռացին մեզ:

Ախպորնա հեզնիմ, քուրոշնա,- հույսս
մորքուրիս տղաներուն վրա, պատաս-
խանը տվեցի ես:

Գնացինք գիշերելու մորքուրանցըս
տունը: Դուռը տղան բացեց, տեսավ
ինձ ու հետ գնաց. մայրը ներսից ձեն
տվեց.

- Արի՛, գառ ջան, մորքուրիդ տղուն
հետ հարցուքարև էրե:

- Մորքուր ջան,- հարկ համարեցի մի-
ջամտել ես,- կարմնջին վրա մենք ար-
դեն հարցուքարև էրել ենք:

- Բալա՛ ջան, թախ դու բանակեն քաս,
ես խելքս թոցընեմ, խելքիմ կը հաս-
տատ,- Վիկտորին բանակ ճամփելիս,
արցունքախառն հավատացնում էր
մայրը:

- Է, ի՞նչ էնեմ հիմի, այ մարս. բանա-
կեն տո՞ւն քամ, թե գնամ ուղիղ Սու-
րամ՝ խելոնոց,- մեկնելուց առաջ կա-
տակեց Վիկտորը:

- Ծո Վասո՛, ինչ շուն մարթ ես,- քաղք-
ցի Գրիշան կըսե դաբուռցի Վաստյին:

- Մեզի պես շներն օր չըլլեին, ձեզի
պես իշանուն ջանըվըրնին շատունց
կերել էին,- կըսե Վասոն:

- Մոլլա՛, աս ի՞նչ կենես, հարցընում է
մեկը,- մոլլան խարտոցով մթան մեջ
մարքին դռան զըռզան կը կռե, օր դար-
ման գողնա:

- Սազ կը չալեմ,- պատասխան կուտա

մոլլան:

- Ի՞նչը կը սագ չալես օր, ձենը չի էլ-լե,- նորեն զարմացած հարց կուտա մարդը:

- Սապախտա՛ն, էտը ձենը սապախտան քուքա,- կըսե մոլլան:

- Կնիկդ յամա՛ն-յամա՛ն պըտըտիկը,- էս ծանր լուրը բարեկամաբար ծանուցում են խոջային:

- Ուրտե՞ղ կը պըտըտի,- հետաքրքրվում է խոջան:

- Սաղ քաղով մեկ, խոջա,- լինում է պատասխանը:

- Թաղով մեկ ի՞նչը կը պըտըտի օր, մեր տունը հըբը հեչ չի քա,- իր զարմանք-տարակուսանքն է կրկին հայտնում խոջան:

- Ծո՛, իսի կնիկը աշես դո՞րք կուլա, թե՞ մեզի հըրիֆի տեղ է թրե,- գուռնաչի Բաբանը բոթեց ընկերոջը:

- Չալե ջանըմ, քու ինչ գործդ է. իրեն մարթը, ինքը,- ըսավ ընկերը:

- Ինչխո՞ր գործս չէ, մենք կընիկ չունինք, ինչ է, էս դըվըմ մե օրմա մեր դուռը կը չոթի, ախր:

- Ծո՛, այսի մեր լակոտները խոճկորի չափա խելք չունին, չիտեմ ի՞նչ էնեմ,- բողոքեց Արմինը իր բախտից, երբ հարազատ տղաները համազրույցահինքից մեկի քելեխին էլի հարբեցին:

- Ինչի՞ ես նեղեցե, Արմին, ի՞նչ են էրե,- հետաքրքրվեցին մարդիկ:

- Ծո՛, ի՞նչը չնեղեմամ. մեր խոզն օր ցըկնի կը, ձաքերը կեղևն մոր պըտկընուն կը վագեն: Էս բեղովլըք շան

լակոտները մորերեն չեղած բութիլքանուն կը վագեն:

- Վարդ, էս ի՞նչը ես գպնել, իսկական անոթի տարվա վարժապետ ես դառցել, ծո՛,- ըսավ Մորիսը:

- Հա՛, Մորիս ջան,- ըսավ Վարդը,- ես օր չըգպնեի, դու ինչը՞ տի չաղանայիր, խոզ դառնայիր,- պատասխանը տվեց Վարդը:

- Ես սաղ կյանքես մարթես բան չհասկըցա,- բողոքեց տիկին Սոֆոն,- քա՛, իսկական պոլի չուլ կըլմանի:

- Ըխչի, օր էտքան դժգոհ ես, հիմի կուգե՞ս օր մարթդ մեռնի,- ըսավ Մայրոն:

- Է, իրան իշուն սատկիլը վե՞՞ կուգե,- ամուսնուն պաշտպանեց տիկին Սոֆոն:

- Մաթիկ հովար,- փոքրիկ Արմոն Մեծ Արագյալ գյուղի խանութում դիմեց վաճառողին,- 900 գրամ շաքար տուր:

- Ծո՛, լակոտ, 900 գրամը վերն է, կիլոմըսե, ըշտը:

- Ըշտը քու տված կիլոիտ չափով կըսեմ, Մաթիկ հովար, ժպիտով ըսավ Արմոն:

- Մխիթա՛ր, էս ի՞նչ բան է,- հարցրի եղբորս տղային,- ես բարձր կը խոսիմ, հարդ չի իմանա, մարդ կամաց կխոսի՝ կիմանա:

- Էնորնա չի իմանա, հովար ջան, ըշտը վախենալուն «հա» կըսե:

- Գրագի պայմանը էս է,- ըսավ Բաքանը մշակ Օնեսին,- ի՞նչ իրով խափեին

(ձեռքը տալին) էդ իրը մնար պարտ-
վողին:

Ջինըկը (գրագը) քաշեցին, մրցանա-
կը թանկանոց էր, երկար ժամանակ
պարտվող չկար:

- Օնես ջան, յատա՛ստ,- Արգունի թաղ-
մանը, դագաղի բռնակը զիջելով Օնե-
սին, Բաքանը գռռաց,- դիա մեռելնա
քեզի:

- Հասնենք և անցնենք ԱՄՆ-ից,- այս
կոչով ավարտեց շրջկենտրոնից
եկած և ուղիղ էրկու ժամ ճոռոմաբա-
նող քարոզիչը իր անլի ելույթը:

- Ամերիկա օր հասնինք, ես ու դու արի
իշնինք, էլ առաջ չանցնինք,- կողքինի
ականջին շրջընջաց Սեթո քեռին:

- Կարելի՞ է ձեր էս անարատ մեղրին
ինչ-որ բան ավելացնել,- մեղրը գնելուց
հետո, հարցրնում է մի երիտասարդ իր
մեղրը գովող Սեթո քեռուն:

- Անհոգ կացեք, ամեն ինչ արված է,-
ասում է Սեթո քեռին:

- «Գործարանը՝ բանվորին, հողը՝
գյուղացուն» լոգունգին ես չեմ հավա-
տում,- անհատի պաշտամունքի տա-
րիներին միամտաբար հայտարարում
է քեռի Սեթոն:

- Չես հավատա, հա՛,- սպառնում է պե-
տական մի պաշտոնյա,- դե մե քիչըմ
սպասե, էման աքսոր քշել տանք քեզի:

- Ա՛յ, այդոր կհավատամ,- վստահ պա-
տասխանում է Սեթո քեռին:

- Կներես, նորից կտրեցի,- արդեն վե-
ցերորդ թղթի կտորն էր վարսավիրը

կպցնում Սիմոն քեռու դեմքին, արնա-
հոսությունը դադարեցնելու համար:

- Լավ կըլլի, ուստա, արհեստող փոխես,
դու լավ շպալ (պաստառ) գայնող կըլ-
լիս,- խորհուրդ տվեց Սիմոն քեռին:

- Փառք Աստծու, սաղ ու սալամաթ
եմ,- պատերազմի մասնակից Սեթոն
նամակ գրում, հանգստացնում է տա-
նեցիներին:

- Ե՞փ տի մեմա քեզի տեսնինք, Սեթո
ջան,- գրում են ծնողները:

- Երկրորդ ամիսն է նահանջենք կը:
Իսման օր էրթա, ըշտը մի էրկու շա-
բաթից հույս ունիմ, օր տանը ըլլիմ:
Տեսնինք, համփերենք,- պատասխան
նամակով մխիթարում ու հույս է տալիս
Սեթոն:

- Ափա՛ր, կըրնաս մե հատըմ բաց թող-
նե,- ըսավ բժիշկ Արչիլը,- Ափարի աղի-
ները գալարվում էին, երրորդ օրը փորը
կապվել էր:

- Ծո՛, չըկա, Արչիլ ջան, չըկա՛. օր ըլլիր՝
քեզնեն վե՞՞վ կը խնայեր,- ցավից գա-
լարվելով էլ կատակեց Ափարը:

- Ափար ջան, դունոր մեռար, քընա-
ցի՛ր, հըր իղի բուխար փափաղդ վե՞՞վ
դի թընե, իղի խռոմ սափկնիդ վե՞՞վ դի
հաքնի...լացն ու կականը թընե կը Ջի-
լոն:

- Քա՛, հըլը սուս, հարսաբլա,- հար-
ցրնում է տեգերկինը,- թե ես գիտեմ՝
Ափարը նը բուխար փափաղ ունիր, նը
էլ խռոմ սափոկ:

- Ա՛խ, գիտե՛մ, չունիր, չունիր, հըմը
առնելու միտք շատ ունիր,- իրեն չի

կորցնում հարսաբլան:

Ձիլո մորքուր, ի՞նչ շորերով տի թա-
ղենք մեր Ափարին:

- Ախ էնիկ ֆուտբոլ ըշտը շատ կը սի-
րեր. տրուսիկ-մայկով թաղենք:

- Ավետիք պապ, հազար տարի էս թա-
ժա տունն ու էրթիքը թող ձեզի ծառա-
յեն,- հողը կտուրը նետող հարևանները
մաղթեցին խորովածի սեղանի շուրջ:

- Սաղ լլիք, տղաք ջան,- իր բաժակով
օրհնանքի խոսք ըսավ պապը,- իշխոր
դուք իմ էրթիքըս հողեցիք, էդմանա
Աստված ձեզի հողե:

- Ըխչի՛, ի՞նչ էղավ,- տան մեջ բարձր
ճիչ լավեց,- հարցըրին տանեցիները
հարսին:

- Մկեն վախեցա,- ըսավ գույնը քցած
հարսը:

- Ա՛յ, հա՛յ,- քմծիծաղեց սկեսրայրը,-
սաղ տունը քեզենն կը վախենա, դու-
նա՝ մկե՞ն: Էս ո՞ւր ենք հասել՝ ձեռքը
թափով ծնկին զարկեց մարդը:

- Մարա՛լ է մարա՛լ,- Վարդավառին
տեսած աղջկա համար ըսավ Խաչոն,-
Օնես, ըշկըդ վրան պահե, ձեռքե բաց
չթողնենք:

- Էլ ի՞նչ պրծում,- ոգևորվեց Օնեսը,-
գիշերը գոր կենեմ, օր առիք գտնիմ,
հետը խոսիմ:

- Ծո՛, ես քեզի չըսի՝ ըշկըդ վրան պա-
հե...

- Ըշկըս վրան է, արխային կաց, էսա-է-
սա կխոսիմ,- հանգստացրեց Օնեսը:

- Ծո՛, դըթում, ի՞նչ դի խոսիս, իղիկ

մարն է, աղջկան տարել են:

- Ի՛նչ լավ ես բարձել, քանի՞ կուբա-
մետր է,- հարցնում է Աշոցքից գյումրե-
ցի Կարոյի մեքենայի խցիկ բարձրա-
ցած ուղևորը, որին Կարոն այդպես էլ
չի պատասխանում:

Ուղևորը մեկ ռուբլի է տալիս և Բոզ-
դանովկայում իջնում: Կարոն, խցիկից
թեքված, փողը վերադարձնում է և
բղավում՝ ութ:

- Ա՛յ տղա, ութ ռուբլով ես Ռոստով
կհասնեմ,- ասում է ուղևորը:

- Չէ՛, փարա չմուզի, ութ կուբամետրիմ
բարձի,- ասում է Կարոն:

- Չմոռանա՛ս, առնելիք փարա ունիք՝
Արուքը՝ 1200 ռուբլի, Օնեսը՝ 500 ռուբ-
լի, Գինոսը, մարթը էրկու օր առաչ
պարտքը տվեց,- մեկ-մեկ հիշում ու մո-
ռացկոտ կնոջ հիշողությունն էր թար-
մացնում մահամերձ ամուսինը, ում
ժամերն այլևս հաշված էին:

- Առնելիք փարան վե՞ր կմոռանա,-
բարձրաձայն մտածեց կինը:

- Հա՛, տալիքա շատ ունիք. Ալեքին,
Մկոյին, Զիլարութենց Վարդյինա մենք
ենք պարտք, չէ՞, ցուցակը կա...

- Մեղա՛, մեղա՛, քա՛ էս մարթը հոգուն
հետ է, իրան-իրան զառանցեկը,- թաշ-
կինակը չոր ըշկերուն տարավ կինը:

- Ծո՛, ինչի՞ միշտ Ժորային կուշտոյ
կառնես, մենքա մարթ չե՞նք,- վարորդ
Ռուբենից դժգոհեցին ընկերները:

- Ժորային կարոտը խո չեմ, տղաք,-
պարզաբանեց Ռուբենը,- Էնոր գլուխը,
ըշտը, մեծ է, ինսպեկտորները չեն կալ-

նենան:

- Աստված այդի մեն հատիկդ ամուր պահեն, օրեօր վեր քա, չինըրի ծառ դառնա, քույրի՜ն ջան,- օրհնեց աղքատ մի մարդ, հույս ունենալով, որ հաց քխող Ֆլորը հացըմ կուտա:

Կոլլո Արութիկը, որ Ֆլորի ամուսինն էր, ոչ թե միմուճարը, տեղեն թիքցավ ու քըֆըրտել սկսեց, կարծելով, թե հարևաններն են սորվեցուցե, մեն ուղարկե, բայց տիկին Ֆլորը, բարի ժպիտը դեմքին ու աչքերի մեջ, հասկացավ, որ աղքատ ու սոված մարդ է, մի քանի հաց փատտեց, թրեց դոթուղը՝ ակամ-ջին մեկուսի շշմջալով:

- Է՛, ախպեր ջան, էտոր չինըրի բոյ քաշելը բըլլի կենն մեկալ լուս աշխար քալուն:

- Մանան քուրիկ, բանըմ ըսեն, չնեղեմաս,- ըսավ քյոսա (ամուլ) Վալողը՝ աչքը հավերին,- մեծ կընիկ ես, տասը հավին ինչի՞ տասը խորոգ կապյես, մեկը հերիք չէ՞:

- Վալող ջան, դիա այդի իննը հատը քեզի պես են, ըշտը, մեկն է հավերին պիտանի խորոգ,- ըսավ Մանանը:

Շրջկումի քարտուղարը նեղսրտեց.

- Տո չորա՛ն, աղայի պես ես կայնե, ըսես դու ըլլիս քարտուղարը:

- Ծառան ի՞նչըդ կը կայնի օր, ցուց տու, կայնիմ,- ըսավ չորանը:

- Քարտուղարը լռեց, ըսելու բան չունիր: Չորանը ավելացրեց.

- Դու աղայի պես կուտես, ես չեմ նախանձի, իմ աղայի պես կայնելուս դու

ինչի՞ կը նախանձիս, մարթ Աստծո:

- Տեսա՞ք տղա՛ք, ամտեր խոզը մտել խաղողը խտակ կերել է, խայտառակ էղանք,- ըսավ տանը աշխատողնուն համար խաղող գնած Հանումը:

- Ծո՛, ի՞նչ խոզ, թե խոզ է, չեչերը ինչի՞ չի կերե,- ըսավ վարպետը:

Հանումը ծիծաղեց (գիտեր, օր իրանց Հայկազին էրածն է).

- Էտիկ քեռանցըս խոզն է, ուստա, չեչերը շատ անքամ չիա ուտե:

- Օսեփ պապ, մամակը թուրքերեն է, գյուղում ոչ մեկը չըկըրցավ կարթա, դու ի՞նչըդ հայերեն կը կարթաս:

- Օղուլ, ինչի՞ գլխանց չըսիք, օր թուրքերեն կարթայի,- նեղեցավ պապը:

- Օսեփ պապ, խարա՞ր ես, ամերիկացիք լուսին են թռե:

- Ե՞փ, ձաք ջան,- զարմացավ պապը:

- Էրեկ իրիկուն:

- Ծո՛, եսա կըսեն՝ ինչի՞ իրիկունը գլխուս հող կը թափիր,- ավելի զարմացավ պապը:

- Ա՛յ մարթ, գոնե վերջինը էրեխուն տուր, ըշքը մեչը մնաց,- զայրացավ Երմոնը տանձ ուտող ամուսնու վրա:

- Կիսենք, հա՞, բալես, կեսը քեզի, կեսնա պապային,- ըսավ Մկոն:



- Աշնան ամիս էր: Գանձացի Լուսոն, երեք տղաների հետ, գնաց հարևան գյուղերը՝ ձմռան պաշար ճարելու: Անցել էին մի քանի գյուղ, հասան Կարտիկամ: Ջրափին՝ բոստանների մոտ տեսան մի մարդու, բարեկեցիկ և սկսեցին խոսակցել հետը:

- Քեռի, լավ բոստան ունիս, հարկ է, որ մեզ բարիքներով քիչըմ օքնես,- գրույցը սկսեց տղաներից մեկը:

- Հա՛, տղաք ջան, օքնեմ ամեն ինչով, թե խոսք կուտաք, օր դուքա ինձի օքնեք:

- Ըսե՛, քեռի, դու ինչի՞ կարիք ունիս:

- Եսա, տղաք ջան, քրքմ (մենակ) մարթ եմ, լավ հալ ու վախտ ունիմ, կնիկ չունիմ: Հիմի իմա խընթիրքես էնե, օր ձեր գեղը լավ կընկանըմ տեղ էմեք, քամ փերեմ, ձեզա շատ բանով կօքնեմ,- ըսավ մարթը:

Եղբայրները իրար երես նայեցին, ժպտացին:

- Քեռի, թե գիտնանք՝ ըսածիդ տեր մարթ ես, գեղն ինչ պիտի էնես, ահան կընիկ, հավնի՞ս կը,- ըսավ Թևանը:

Բոստընջին նախօրոք զննել էր կնոջը, կամաց-կամաց, թուքը կուլ տալով, ժպտաց.

- Հավնիմ կը, տղաք ջան, հա՛,- հոժար ու անկեղծ ըսավ մարդը:

Կնոջն էլ հարցրին, մի քիչ շուտ ու մուռ գալով, մի քիչ «աման, դե եսի՛մ» ըսելով, տվեց իր համաձայնությունը: Բոստանջու ուրախությունը չափ ու սահման չունեք. թողեց աշխատանքն ու հյուրերին տարավ տուն:

Յույց տվավ տունուտեղը, ողջ ունեցվածքը, գառ մորթեց, գոհացրեց բոլորին, իր հավանած կնոջը թոնիրը վառել տվեց, կերակուրներ եփեցին, նըստեցին սեղան: Էկող-գնացող հարևանուն էլ աչքալույս տվեց, որ ինքը արդեն ամուսնացել է: Տղաներն էլ, իրար նայելով ու մեկուսի աչքով անելով, անակնկալ շրջադարձի առջև կանգնած մոլոր կնոջը համոզում ու հույս էին տալիս.

- Մորքուր, լավ մարթ է, շատ լավ տունուտեղ ունի, բիրտըմ (հանկարծ) միտքդ չփոխես, ամոթ է:

Տան տերն էլ, եռանդի գալով, կենացներ էր առաջարկում ու աշխուժացնում հյուրերին:

- Դե քեռի, դունա սաղ ըլլիս, ջուխտ մնաք, մեզի ամոթով չենես, մենքա այսի աղուհացը մտիան չենեմք, ձեր թանկ կենացը: Ինչի՞ կըսեն թե՛ Աստված օր տա, չի հարցնե՝ ում տղան ես: Ըսավ Պետրեն ու շարունակեց՝ տղա՛ք, խմեցեք, քեռի, դունա էլ գործի աշե, մենք կուշանանք: Մեր այսի ունեցածն ու քու տվածը քու սալով պիտի տանիս Գանձա: Էս կընկանա մենք խո հոս չենք թողնե, դու քուքաս, մոտիկներուն միտքը տկեն կանցնիս, ինքնա ունեցվածք, շոր ու կողիմք, կարասի, աման-չաման կունենա, քու ձեռքով քու սալիդ կբառնաս, իրար հետ էլ, լուսնյակ գիշերը պաքտըվելով, Ավջալեցեն քուքաք Կարտիկամ:

- Տղա՛ք, լավ չէր ըլլի, օր իմ հախլուս (բաժինը) մնար հոս, մեմա չտանջեինք:

- Չէ՛ քեռի, ջահել կընիկ, ինչ տանջանք, մեզի էտքան միանիտ մի գիտնա, իրան բարեկամուն սրտերը շահել է պետք: Քու կընիկդ, քու սալըդ, դո՛ւ, էլ չուշանանք: Տանտերը ուրախությունից հարբեց, աղի պես հալվեց ու էրեխու պես ենթարկվեց հյուրերին:

- Քեռի՛, շատ բախտավոր մարք ես, կեցած տեղդ էսման կընկա տեր էղար, մեզ-մեն ի՞նչըդ տի շնորհալալ ըլլիս:

- Հա՛, տղաք ջան, իմ ունեցվածքս, սալս-մալս ձեզի հալալ ըլլի, ինչ օր կուգեք, բառցեք, միք քաշվի, ես ձեզնեն շատ-շատ գոհ եմ:

Սայլը լծեցին, իրենց ուզածին չափ բերք ու բարիք բարձեցին, ճամփի հաց ու ջուր առան. Գանձա՛, ուր ես, օր էկանք: Ի՛նչ ուրախություն էր, որ բեռով, պաշարով տուն էին դառնում: Տանտերն ավելի էր ուրախ, օր հաջողությունը իր ոտքով իր դուռն էր էկել: Կնոջ ուրախությունն էլ էր նկատելի, թեպետ համեստության ու զսպվածության շղարշ կար դեմքին, սակայն տուն ու տեղով, ունեցվածքով մարք էր գտել, և դա նրան իրապես չէր կարող չուրախացնել: Այդպես էլ, անո՛ւշ խոսակցելով, իրիկվա կողմ հասան Գանձա: Սայլը Պետրեի տանը բեռնաթափեցին, և տան տիկնոջը պատվիրեցին հաց ու ջուր պատրաստել: Հյուրը թե.

- Չէ Պետրոս ջան, իմ խուրջինը գիտեք՝ օրհաց ու ջուր կա, ելեք էրթանք, իմ հախլուս առնեմ, էրթամ, մի՛ք ուշացնե:

Որ գնացին կնոջ տունը, մեկը արդեն մթան մեջ աթար էր դալաղ («էրեբունի» շարվածքով շարել) դնում: Թևանը թե.

- Այդիկ է ես կընկա մոտիկ մարթը, մոտեցի, բարև տու:

- Դոճադ ենք էկե,- բարևեց ու ըսավ անձանոթը,- կընթունե՞ք:

- Դոճադն Աստծունն է, ինչի չէ, համեցեք, բարով էկաք, քալեք նես էրթանք,- ըսավ էդ մարդը:

Նես մտան, նստեցին, Թևանը բոթեց.

- Քեռի՛, ըսե, վախտ (ժամանակ) մի կորցնե: Մի էրկու անգամ, օր մարթուն ստիպելով մոեցին գործնական քայլի, հյուրը թե՛

- Բարեկամ, չես ըսե՝ ինչի՞ ես էկե:

- Է՛, ի՞նչ ըսեմ, բարով, հազար բարի:

- Չէ, իմ քալս այսի օղլուշաղին համար է. մեր տունը էղան, խոսք բացվավ օք-նելու համար, եսա ըսի՝ տղաք ջան դուքա ինձի պիտի օքնեք, կընիկս մեռած է, ձեր գեղը կընկանըմ տեղ էրեք: Տղաքնա, ըշտը, ցուց տվին էս օղլուշաղին: Եսա հավնա, ինքնա իմ տունուտեղս, ունեցվածքս տեսավ, հավնավ: Իրար լիզու հասկըցանք: Ըսին օր, դունա էտր մոտիկ մարթն ես, կուզիմ, ըշտը, միջամտիք, առնեմ էրթամ: Էս բանի, գործի սրա (ժամանակ), մեննըկ եմ, տունըս կընիկմարք չկա:

Անհարմար ու անսովոր լռություն տիրեց: Տանտերը փորձում ու չէր կարողանում

լսածները հասկանալ, չէր կարողանում ականջներին հավատալ, դեմքին հիմար ժպիտ էր գծագրվել: Տղաներն էլ մյուս կողմից մեկուսի բոթում ու բզում էին հյուրին:

- Քեռի՛, մի ուշացնե, ըսե, ճամփա տի էրթաս:

Քեռին, ուշացումով, ավելի հետևողական ու համառ կրկնեց.

- Ա՛յ մարթ, ձեն հանե, գլխդ ինչի՞ կախեցիր, ազաբաղջիկ խո չես նշանե, մի՛ ծանրացնե, օրփեվարուն գործը էսման է: Ախրը էս հարսին խելքը կտրեց, օր համա-
ծայնավ, չէ:

Տանտերը, անօգնական ու շվար, նայեց իր տղաներին, աչքի տակով նաև զննում էր հյուրին: Վերջապես խոսեց ասելիքը չիմացող մարդու անվճռականությամբ.

- Ծո, ա՛յ մարթ, լավ չէր ըլլի գեղեղ առնեիր, մեմա խոսնց խելքին չընկնեիր, հաս-
նեիր խտեղ:

Գյուղական սովորությամբ, մթնոլ օրվա հետ, տուն են մտնում Գասպարի եղ-
բայրները՝ Մելքոնը, Երեմը, Պաղտոն, Տեփանը.

- Բարիքիկո՛ւն, Գասո, էս ի՞նչ խաբար է, դո՞նաղ ունի՞ս:

- Հե՛յ խեր խաբար,- պարզաբանում է Գասոն,- մեր Լուսոյին ուզող է էկե, դիա,
նստեցեք լսե՛ք:

- Ի՞նչըդ թե ուզող է էկե, ի՞նչ ուզող, ծո՛, խո քեֆով չե՞ս...

- Հըբը ինչ եմ, դիա այդոնց հարցուցեք,- նեղսրտած ակնարկում է հարազատ
տղաներին:

Եղբայրները զարմացած նայում են տղաներին, նայում են իրար, բան չեն հաս-
կանում: Դարձյալ լռություն է տիրում: Տղաներն էլ նստած տեղերը անհանգիստ են,
հասկանում են, որ իրենց բռնած «գործը» իրենց ուզածի պես չի գնում, ձախողվում է,
ուստի, նոթոտած, նորից են դիմում քեռուն, կողքից հրահանգներ տալիս.

- Ա՛յ քեռի, դունա ախր տեսակըմ մարթ ես, վրա տո՛ւր, գոռե, էտիկ ծանրաշունչ
մարթ է, սխմե, օր քնդվի, գեղեդուս ես, դժվարանա կը:

Անտեղյակները՝ տարակուսած, իրազեկները՝ շրթունքները մի կերպ կծելով,
հագվիհազ զսպվում, լսում են իրենց հյուրին, որն էլ դիմացինի համառությունը հաղ-
թահարելու ակնհայտ ճիգեր է անում.

- Ա՛յ մարթ, էլ ի՛նչ կմտածես՝ մենք օր համաձայն ենք. ես ուզեմայի գեղա չէի փե-
րե: Ի՞նչ ես դեմ առե, տնաշեն, կըսես թե չըլլելու բան է: Տուր խոսքդ, պրծավ քնաց:
Ախր մենք կռել-կապել ենք, կերել-խմել ենք: Է՛ն օրինաժը ո՞ր քընաց, կանչե ու տես,
օր համաձայն է, քու դեմ առնելդ վերն է, չեմ հասկընա: Ահա՛ն էս հարսին բեյը. ծո-
ցից հանեց էրկու շերիդ ոսկի ու դրեց խոնջին (փայտե ցածրոտ սեղան), շնավո՞ր ըլլի:

Էստեղ, ոնց ասում են՝ «պարը բոլորավ». տղաներից մեկն էր մնացե նստած,
մյուսները թախտից ընկել, թավալվում էին.

- Սաղ ըլլիս քեռի ջան, հաստատ օր խոսքիդ տերն ես, վրա տու:

Գասպարը մոլորված մեկ հյուրին էր նայում, մեկ եղբայրներին, հայացքով

նրանց էր օգնության կանչում.

- Ծո՛ւ, դուք ինչի՞՞ ձեն չեք հանն, էս մարթուն ի՞նչ ըսենք...

Է, ի՞նչ ձեն հանենք. լավ միշտըրի (առնող) է, օր սրտով կպել է, տուր թող տանի, ինչ տի էնես օր չտաս,- ըսին եղբայրները:

- Ծո հեչ, տղաքս օր տվել են, կընիկս հավնել է, դուքա համաձայն եք, էսա տվել ու տվել են, տա՛ր, խերը տես, գեղեղուս բարեկամ:

Ահագնացող խնդրելի մեջ, բլբուլ դարձած հյուրը իրեն կորցրեց.

- Ամա՛ն մարի՛կ ջան, էս ո՞ւր եմ ընկե, սալըս փերեք, խայտառակ էղա,- մարդը ոտի կայնավ, նորեն նստավ տեղը, չիտեր՝ ի՞նչ էներ, էրեսներունա չէր կրնա աչե, ավերով դեմքը կը փակեր:

- Չէ, բեռի՛, դու քեզի մի կորցնե, մենք քու լավութունդ տեսել ենք, քեզի առանց կընիկ ետ չենք ճամփե,- բարեժախտ ու հարգալից լրջացան տղաները:

- Ծո՛ւ, չեմ ուզե, հոքեստնող մեռնիմ, թողեք ես էլլեմ, էրթամ, քանի չեմ խելոն:

Եղբայրներից մեկը կնոջ հարցով նախապատրաստական գործունեություն ծավալել էր արդեն, գործը տեղից ահագին շարժել էր առաջ:

Պահանջելով, խնդրելով, գոռով՝ հյուրը մի կերպ դուս էլավ, բայց եղբայրները արդեն որոշել էին իրենց անելիքը: Բերին Դըրըկեզենց թոփալ Աղավնիկին, առանց կարքվողի կամքը հարցընելու, թրին սայլին:

- Քեռի՛, քու դսմբթ (բախտդ) դիա էսիկ է, ինքնա ազաբ աղջիկ, տար, խերը տես, էտրենն ավելը քեզ հարամ է:

Ստիպելով տարան մինչև Ավջալու գելը ճանապարհեցին: Մթության մեջ կողքից հեռացան: Քեռին բողբոլում էր.

- Չեմ ուզե, ի սեր Աստծու, չեմ ուզե, ետ տարեք:

Է, խո քու խոսքդ չէ, մարթը գլխուն կնիկ վե՞՞ր քեզի կուտա:

Որոշ ժամանակ անց, սայլը շարժվեց:



- Հանաքչի Հովհաննեսը կողքի ակնարկներից արդեն լավ գիտեր, որ աշխատակիցները առիթ են որոնում իրեն ծախսի տակ գցելու: Մարդը որոշեց խորամանկել, ուստի մի օր ըսավ.

- Վերջապես էտր ինձի մանչ թոռ ծնվավ:

Չորս կողմից վրա տվին, փաթաթվող համբուրողներ էղան.

- Է՛, ըշկըդ լուս, Օվաննես: Պատրաստվե՛, հըմը քառսուն օրը թըմմավ, քուքանք:

Իրար ըշկով էրան, իմաց տվին քավոր Նըբի Նորիկին: Մե պոկըմ (մեծ խումբ) էկան աչքալուս տալու: Օվաննեսը կարգին սեղան սարքեց, հատուկ խմեց քավորի կենացը, օր խնջույքը դեկավարի: Առաջին մեկ-երկու կենացը շախտով-շուխտով բարի

լուրի ու բարի հանդիպման կենացը խմեցին:

Կողքից հուշեցին, օր նորածնին մոռացաք, ա՛յ մարք:

Քավորը կենացների, անգամ հուշելու համար շնորհակալ էղավ ու պահանջեց, օր սանիկին փերեն:

- Նորածին սանիկիս կենացը, ցա՛վը տանիմ, փերեք, գիրկըս թրեք, օր թասըս վայելեմ իր ներկայությամբ:

- Ըխչի Աննամ՝ն, փերեք սանիկին,- ձեն տվեց Օվաննեսը:

Կինը դժվարացավ, իբր՝ ամոթ է, բայց Օվաննեսը զայրացավ:

- Իր սանկին, ա՛յ անխիղճ, իրմենեն կը խնայես, փերեք գիրկը թըրեք, թող քավորս իշտըյով (ախորժակով) թասը խմե:

Էշի նորածին բուռակը, խնամքով փաթաթած, բերին դրին քավորի գիրկը: Երկար ու ձիգ թուպեներ ծիծաղը չէր դադարում: Էտքան ժամանակ խեղճ քավորը ձեն-ծպտուն չհանեց, գրկել ու բաց չէր թողնում «սանիկին»: Վերջապես խնդրելով՝ Օվաննեսը լուրջյուն պահանջեց:

- Աչքդ թող ջուր կտրած ճամփին մնա, քավոր ջան, մինչև սանիկդ լույս աշխարհա: Միս զարմանա, էտր լուս աշխար քալը կտորըմ շուտ էղավ, հանե կարմիր տասնոցը, թիր դեշին, ճակատը պաք, օր թասդ զռոցով ծաղկեսնե, դունա անուշ վայելես: Էսիկ, ըշտը, քեզի «գեներալնի ռեպետիցիս»: Խմե՛, անուշ ըլլի:



- Խաչո՛, կըսեիր կընիկդ հիվանդ է, ո՞ր տարար,- հետաքրքրվեցին ընկերները:

- Տարա քաղաք, էլի, ստուքման տարա:

- Է՛, ի՞նչ հանեցին:

- Եսսի՛մ, մեկը ըսավ մաշվել է, սաղ տեղ չունի, մեկնա ըսավ՝ լեղին մեծցել է:

- Է, վե՞րջը:

- Վերչնա էդ ապենտիցիտ է, կուրաղիք է, ինչ է, հանեցին:

- Հըբը հիմի ի՞նչըդ կզգա:

- Է, ինչըդ տի ըզգա, կըսե, տարար, տունըս քանդեցիր: Մե բժիշկմա ըսավ՝ կուրաղիքը իզուր են հանե, տեղը դարտակ է մնացե, ըշտը, չըխկչըխկա կը:

- Հըբը հիմի ի՞նչ կըսեն:

- Հիմիա թոքերը խարապ հանեցին:

- Կըրնա՞ն բժշկե, չեն ըսե:

- Կըսեն՝ սաղ քանդվի, մորեն տի ռեմոնտ արվի, էնա զափչաստա չունենին: Ինք՝ նա կըսե՝ մեմա կաշես սիրտս ըստուք կուտա:

- Է, ի՞նչ կը մտածես, հըբը:

- Ինչ մտածեմ: Կըսեն՝ արունը պակաս է, ճնշումը ավել է, սիրտը հանքշելով (հանգստանալով) կաշխատի: Քըսը, կեսը պռաք հանեցին:

- Խեղճ կընիկ. Խաչո, մարդդ հըբը ի՞նչ կըսես:

- Մարսա կըսես՝ ա՛յ հողըս բժըշկնուն գլխնուն, էտոնց մի՛ հավատա, խո մաշինա չէ, օր զափչաստն ու բենգինը պակսեց: Էնոր լեղին չէ մեծցե, էնոր լիզուն է մեծցե, չեն հասկըցե: Թե հանող էին, երկար լիզուն թող քաշեին-հանեին, հոքստանաս ազատ-վիր:

- Ծո Խաչո, հըբը հարևան-բարեկամ ի՞նչ կըսեն, չե՞ս հարցուցե:

- Հըբը չեմ հարցուցե. էնոնք սաղ նույն բանը կըսեն՝ Խաչո՛, մե մորդդ դիագնոզն օր ճիշտ է:



- Գանձացի Ավենն ու Արթուրը երգեր էին հորինում, նաև լավ երգողներ էին: Իմացան, օր Թախչա գյուղում նոր եղանակով երգ է երգվել, Թաթոյին ուղարկեցին սորվելու: Թաթոն հասավ Թախչա: Հինգ ռուբլի ուզեցին նոր երգ-եղանակը սորվեցնելու համար:

- Իրեք մանեթ ունիմ, քեռի Արշո,- ի՞նչ էնենք,- հարցրեց Թաթոն:

- Է, ինչ պիտի էմես, մենքա իրեք մանեթի գերա (չափով) խրաթ կուտանք,- ընդհանուր հայտարարի եկան կողմերը:

Մի կերպ սովորեց, երգելով եկավ գյուղ: Գանձա մտնելիս, լրկլրկին (արագիլի) բնի տակը, շները հասան Թաթոյի վրա, շորերը բզիկ-բզիկ էրան: Հագիվ փրկված, հոքնած ու ուշացած մի կերպ էկավ տուն: Տընեցիք, դեմ վագեցին, օքնեցին, հանքըստացրին, հետո էլ հարցըրին.

- Թաթո՛, փերի՞ր...

- Հըբը ինչ էրի, փերի, ըշտը, հետս էր, հասցրի թախի լրկլրկին բնին տակը, էտ անտեր Օբլոնեց շները վրաս թափան, կորցուցի: Շներեն օր ազատվա, ջրին էսթուն անցա, մեռա ժուռ քալեն, էտմանա էլ չըգտա:

- Վա՛յ ես քու,- ըսավ Ավենը,- տութտուդ (զանգատուփո) ... Ծո՛, մոլորած, գլոխըդ հետդ չէր, ջրին էնթուն կորցուցիր, Էկար ջրին էսթուն ժուռ քութաս: Հմի էլ չերթաս, ման չպիտի քա՞ս:

- Էրթամ տի, թող քիչըմ թոռթոփ ըլլիմ, խելքս գլոխս քա:

- Է, Բաթո՛, լավ է դու շներոց ըլլելիր, քան թե դևտըն (եղանակը) շներուն տայիր,- ափսոսանքով ըսավ Ավենը:

- Էղածն էղած է, Ավեն, հիմի աշե՛ ի՞նչ կըսեմ. դու շներուն լիզուն հասկնաս կը, Էրթանք քիչըմ իրանց լիզվով խոսես, բըլքի...Հը՞, թե՞ չէ...



Սանկտ Պետերբուրգից հայրենի գյուղ՝ Գանձա էր եկել բանասիրական գիտությունների դոկտոր-պրոֆեսոր Կամսար Գրիգորյանը: Այցելեցինք հորեղբորս՝

Կամսարի մոտ ազգական Թաթուլ Ղազարյանին: Ջրույցի և հյուրասիրության ժամանակ Կամսարն ասաց.

- Թաթուլ ջան, ըչկիս լավ չես էրևա, ինչի՞ քես խեղճըցես, քեզի էտման չի սագես, դու ուտող-խմող մարթ ես:

- Ծո՛ւ, ինչ չըխեղճընամ, Կամսար ջան, Գոհարը Երևան քընաց, Սեդանա տանը գործես չի պրծնի, եսա այսման առանց կընիկ մնացի (Թաթուլը Գանձայում էրկու կին ունեցող միակ մարդն է), իսիկ վայել չէ ինձի պես մարթուն, ճիշտ ես ու ճիշտ, խման բան կըլլի:

- Եսա գիտեմ հիվանդ ես,- ծիծաղեց Կամսարը,- ա՛յ անխիղճ, ես հեչ մե հատըմ օր ըսես կին չունիմ, դու էրկու կընիկ ունիս, էլի դժգոհ ես, այ քեզ անկուշտ մարդ:

- Է, դու կընկա գործես ի՞նչ կը հասկընաս, Կամսար ջան, խելքդ թխտերուն-գըր-քերուն ես տվե: Ըսեմ՝ չնեղենաս՝ դու, ըշտը, գիտության դոկտոր-պրոֆեսոր ես, եսա կընկա պրոֆեսոր եմ:



Կտուց Ափարը մի օր անկողնուց չելավ, կանչեց մեծ հարսին.

- Բալա ջան, խման բան կըլլի՞, փորս քընացել է, մեմ քայիք խտըկեիք:

Հարսը քիթը շուռ տվեց, քնաց, ուղարկեց միջնեկին:

- Վա՛յ, կըրակն ընկա,- ոտքի վրա հետ դառցավ, փոքրին ճամփեց:

Փոքրը, թեև լսեց, խղճահարվողի դեմք ընդունեց, բայց էլի մոտիկ չեկավ, քնաց սկեսուրին ըսավ: Սկեսուրն էլ, հացերը թոնրից չհանած, էկավ.

- Ի՞նչ կա, Ափար, տեղեղ ինչի՞ չես էլլե, հարսներուդ հերթով նազ կը ծախես:

- Նազն ի՞նչ է, ըխչի, տակըս մոմտըռել եմ. հարսները տեսան, փախան, էսման ի՞նչըղ էլլեմ:

- Ե՛լ, ինչ կը սխմվիս, ել, խտըկեմ, բան չկա, մի խեղճընա: Վերմակը քաշեց, տեսավ՝ մաքուր-մաքուր է:

Մարթը տեղին մեջ ճմլկոտաց, շիտկավ ու գլուխը տարուբերեց...

- Ո՞ւր է բան, ա՛յ մարթ,- հարցրեց կինը,- հարսներուդ սիրտը պատռավ, շալով-նին քթերուն են քաշե:

Ափարը, մտքերով տարված, քթի տակ ծիծաղեց.

- Ըխչի՛, ես ըշտը էտոնց փորձեցի, վերու այսի մայրըմին քիշմիշը, տար դու կեր, մե քեզի է հալալ,- հոգով-սրտով կամեցավ Ափարը:



- Գանձացի Գալուն քնաց Բզավեթ, աներանցը՝ կնոջն ու էրեխեքին փերելու: Աներն էլ ուտող-խմող, շախով մարթ, իրիկունը լավ կերան, խմին, առավոտն էլ բարի լուսը շենքուշընորիքով բարին արին, էլավ Գալուս, ընկավ ճամփա: Աները կայնե-

ցուց, թե.

- Գալո ջան, մեր աղջըկան օժիտ չենք տվել, դիա այդի խոտի մեծ քթոցը շալկե ու քնե, էտիկա իրան օժիտ, ըշտը:

Նոր, մեծ ու լավ քթոց էր, մարթը խոսալով, խնդալով կամեցավ: Գալոն էրկու փոքրերին թրեց մեշը, շալակեց, էրկուսինա ձեռքերից մարթ ու կին բռնեցին, դեմի, Գանձա՛, ո՛ր ես, գալի՛ս ենք: Մի քանի արտաբոյ օր էկան, քայլող էրեխեքը հոք-ման: Համոզելով՝ մե քիչըմ տեղա տարան, բայց վերջը՝ էրկուսին էլ թրեց քթոցին մեշ: Մի քանի կիլոմետր ճամփա օր կտրեցին, կինը հետ ընկավ:

- Ըխչի՛, արի՛, ինչի՞ ետ կըյնիս,- ճվաց Գալոն:

- Է, ինչ էնեմ, Գալո, բերգել եմ, շոք է:

- Զոյփօղի, մախըրըմ էրեխեքն ու քթոցը ես կը տանիմ, դու ես բերգել,- մեղսրտեց Գալոն,- կաշեմ օր քուկա միտքդ ծուռ է. արի՛, արի ե՛լ ընկի քթոցը:

Կնոջն էլ թրեց քթոցը, շարունակեց ճանապարհը: Արտըվորները, օր տեսա աժ-դահա էս մարթուն, հարցըրին.

- Հոփար, ի՞նչ կը տանիս ծախելու:

- Չիտեմ՝ ինչ կը տանիմ, բայց օր ձրիա ուզեք, կուտամ ձեզի,- կատակեց Գալոն:

- Հա՛, չիմանանք, թե՛ ի՞նչ տի առնենք,- համառեց մեկը:

- Ծախելու բան չէ, տղա՛ք ջան, մեր թուխսն ու ձաքերն են, Բզավեթու մեր գեղ կը տանիմ,- կես-կատակ, կես-լուրջ ըսավ Գալոն:



- Կերուխումի համար հնձվորներին, որպես պարգևատրում, կոլտնտեսությունը ոչխար էր տվել: Աբրահամին, որպես տարեց, հարգված և, ամենակարևորը, կարճա-հասակ մարդու, հեռատեսորեն կարգեցին խոհարար: Աբրահամը միսը խնամքով մանրեց, լցրեց պղինձը, ջուր ու համեմունքներ ավելացրեց, թրեց կըրակին: Եփ քա-լուն հետ էլ անուշ հոտը տարածվեց՝ հիշեցնելով Աբրահամին, օր լավ ուտել կուզե: Մի էրկու-իրեք կտոր ուտելը մեծ մեղք չէ, մտածեց Աբրահամը ու հետն էլ հասկա-ցավ, օր վայ թե էտեա չըկրնա կայնի: Մաքուր օդ, սոված մարդ. քանի կերավ, ախոր-ժակը բացվավ:

- Իսիկա ուտեմ, էլ չուտեմ, իսիկա ուտեմ, էլ չուտեմ ըսելով, տեսավ օր պղնձի մեջ ընդամենը մի քանի կտոր մնաց...

Ինչ օր պիտի ըլլի, թող ըլլի, վերջին կտորն էլ կերավ, մնաց մենցնրկ մսաջուրը: Հնձվորներն էկան սոված վրա թափան ամանին, տեսսան, ջուրն է մնացե:

- Պիջը, ո՞ր է միսը, փի՛ր, մեռանք անոթի:

- Տղաք, հոքուս ինչ մեղք էնեմ, կերել եմ սաղ:

- Ծո՛, մենք քեզի պզտիկ դեի թողինք, օր վրեցեն քիչ ուտես, հիմի դու իստա՞կ կերար:

- Կերել եմ, տուն էրթանք, օշխարըմ տամ, ինչ էնեմ, էղավ:

Թե կերել ես, հալալ ըլլի, թե մեզնեն պայես կը, մենք քեզի սաղ չենք թողնե,- ի՞նչըդ գիտնանք հիմի,- ըսին հնձվորները:

- Էքվան անցնի, մեկալ օրը էլի օշխարըմ փերեք, ես էփեմ, դուքա կուշտըս մատեցեք: Ինչըդ օր էղել է՝ էլի ըսածներըս ըսեմ, ուտեմ, սիսքըմ էտե տեսնիք, օր օշխարը չըկա:

Համաճայման պայմանին: Երրորդ օրը, ըշտը, Աբրահամը օշխարը կերավ, թասմա ջուր վրան խմեց, բերանը սրփեց, քաշվավ քըմըր:

- Ահան եղելությունը,- ըսավ մարդը:

- Ծո՛, իմանայինք խման է, կշտեն գոնե մենքա քիչըմ կուտեինք,- փոր-փոշման ըսին սոված մնացած տղերքը:



- Պատահմամբ, թե Աստծո կամեցողությամբ, անտառից գալուց Համբարի Լևոնը դեմ-դիմաց էլավ Աբգարեց Շավարշին.

- Ծո Շավո՛, ձերոնցը գինի կա, քալե մեկ-մեկ հատ խմենք:

- Ինձի չի կարելի, Լևոն ջան, չէ, չեմ խմե,- ըսավ Շավոն:

- Իյա՛, ծո՛, կմիկըդ է ըսե՛ չի կարելի: Ծո՛, կընկաղ ըսածը իմացի, օր չնեղենա, էնելուդ հակառակն էրե, հասկըցար, դե քալե:

Մի կերպ համոզելով՝ տարավ գինևաճառի մոտ, մի շիշ գինի առավ, լցրեց բաժակները:

- Վերու, գիտես ի՞նչ թանկագին կենաց տի խմենք,- ըսավ Լևոնը,- այսիկ քեզի փերող, մեծցնող անուշ մայրիկիդ կենացը: Խմե՛:

Խմեցին: Մյուս բաժակը լցրեց ու բարձրացրեց վեր.

- Այսիկա մեզի գաղթի ճամփին թալնող անամոթ թուրքերին շանսատակ էնող ավճի (ճարպիկ, համարձակ) հորդ կենացը, ըսե՛ կըրնը՞ս չխմե:

Խմեցին: Հիմի, Շավո ջան, քու հորդ ու մորդ կենացը խմեցինք, հըբը իմ լոթի-փոթի Համբարիս ու ինձի կաթ տվող մայրիկիս կենացը չխմե՞նք: Խմեցին անպայման:

Շավարշը ձեռքը տարավ գրպանը՝ գինի փերեք: Երեք-չորս շիշ խմել էին արդեն: Հաջորդ շշի վրա, Շավոն երգեց թախծոտ մ երգ:

- Կըսեիր՝ չեմ խմե, ինձի չի կարելի. Էրկու շշով բլբուլ դառցար: Հերթական բաժակը դարտըկելուց հետո Լևոնը շարունակեց կիսատ թողած միտքը.

- Շատ չէ, Էրկու օրըմ հետըս խան-ինան քիչըմ պըտտիս, խմես, կոմպոզիտոր կը դառնաս կեցած տեղդ, օղուդ:

Տեսնելով, օր Շավարշը իրանը գտավ, Լևոնը փասա-փուսեն ուսուլով քաշեց, հենացավ: Վրա երրորդ օրը Շավարշը նոր հագիվ խելը գլուխը փերեց, քըմաց աշխատանքի ու լսեց.

- Ո՞ր էիր, ա՛յ մարթ, իրեք օր է տեղեկություն չունինք քու մասին,- նեղեցած ըսավ ֆերմայի վարիչը:

- Մեկ-մեկ հատ չխմե՞մք, Շավո,- օրեր անց դեմն էլավ Լևոնը:

- Մեռելնուն կենացը էլ չեմ խմե,- ըսավ,- իրեք օրե քովերն էի:



Դիվինը Արտաշին, որպես լավ ձիապանի, պատվիրեց.

- Մեր ձին հասակով է, Արտաշ, տար Գյումրի, ծախսե, լավ, ջահել թայլըմ (մեկ տարեկան ձի) առ, արի:

Արտաշը ձին տարավ Գյումրի, մտավ շուկա, քաշեց մե անկյունըմ, կայնավ: Շուկայի գյումրեցի ճարպիկ տղերքը, տեսան գյուղացի մարդ, հավաքվան գլխուն.

- Քեռի՛, ձիդ ինչի՞ կը ծախսե օր, ի՞նչ տի առնես...

- Թայլըմ կուզեմ առնել տղաք ջան,- ըսավ Արտաշը ու բոլորն աշեց:

- Ծախու վերջնական գինդ քանի՞ս է օր, քեռի:

- Ասածուն օր չխափեմ,- ըսավ,- էռսընըհինգ մանեք:

Վրա տվին էռսուն մանեթով առան: Տարան թաթարյախի բաշն ու պոչը խուզեցին, մաքրեցին, մաշկը փայլեցրին, քիթ-մոտրը ներկեցին, մի լավ էլ ծեծեցին, որ զգաստանա, նորից մտցրին շուկա, կրկեսի ձիու պես սկսեցին խաղացնել: Արտաշը քայլերն արագացրեց, սրտի աշխատանքն էլ արագացավ, իրան թվաց, թե շատերուն ըշքը հըմը էտ թային վրա է:

Արտաշը մոտեցավ ու մտքում մտածեց՝ կա-չկա, էսիկ իմ դսմըքս է: Նայեց, ուրախացավ, նայեց, թելություն չըգտավ, մոտեցավ ձեռքը թըրեց վրան ու հարցրեց.

- Իսի թային տերը վե՞վ է ու ի՞նչ արժե:

- Եթե առնող ես, իցցուն մանեք է վերջին գինը, քեռի:

- Տղաք,- ըսավ,- եսա դիա նոր ձի ծախեցի, բայց խո իմ ըսած գնի վրա չկայնա, իչա. քիչըմ իչիք:

- Դուրբանդ էդինմ, էս տարիքի էշը համարյա էտ գնին կուտան, էտդից էժան չեն տա, դիա ում կուզես հարցու:

- Թանկ է, տղա՛ք, շատ թանկ է, իշնիք օրա, կառնենմ:

- Քեռի, պառավ ձիդ դու ծախեցիր էռսուն մանեթի, հըմի ջահել թայը թա՞նկ է իցցունի:

Արտաշը չիտեր՝ երթա՞ր, չերթա՞ր, ոտը կախ էր ցրկե, ու հենց էդ ժամանակ էլ «թայլը» ծախողը հինգ մանեք իչավ:

- Էվալլա՛,- ըսավ Արտաշը,- քառսընըհինգ մանեթով ձին առավ, փերեց գյուղ:

Տանեցիք ուրախացան, մոտիկցել, ձիուն էին շոյում, երբ Դիվինը եկավ: Դիվինն էկավ, բարևեց, նայեց ու, շըշմած-մոլըրածի պես, մի քանի անգամ պտտվում էր ձիուն շուրջը: Հետո կանգնած երկար էլի նայեց, շրջվեց հիմա էլ հակառակ ուղղությամբ:

յամբ էլ մի էրկու պտույտ արեց, վերջապես կանգ առավ և զարմանքով հարցրեց.

- Ծո՛, քանիսո՞վ առար:

- Էռտունի ծախեցի, քառսընըհինգի առա,- ըսավ Արտաշը:

- Վա՛յ ես քու...Ծո՛, գոնե իրան գնով առնեիր, ձեռքերը թափով իրար զարկեց

Դիվիներ:

- Է, կուտային, օր առնեի, իցուն կուզեին,- ըսավ Արտաշը:

- Ծո՛, ինչի՞ չէին տա. կապիկ են դառուցե հերիք չէ, մեր ձին մեզի չէին տա:

- Ի՞նչ մեր ձին. էսիկ ո՛ւր, էնիկ ուր: Էնիկ ծախել են, այ Դիվին, մոր են էսիկ առել, չէ՞,- ինքն էլ զարմանք արտահայտեց:

- Լավ էրար, ծախելուդ բան չեմ ըսե, գոնե մորեն էս անտերը չառնեիր: Ըշտը քսան տարի է՝ էտորեն գանել (զզվել) էինք: Էսի՛կ է, էսի՛կ չէ երկար վիճաբանությունից հետո, ձին բաց թողին ջուրը, որպեսզի տեսնեն՝ ձին տեղանքում կկողմնորոշվի և կվերադառնա տուն: Չին ջուրը խմեց, սովորական ընթացքի մեջ, էկավ իր հին տեղը կայնավ:

- Ծո Արտա՛շ, իսիկ հիմի ո՞ւմ ձին է,- Արտաշը, արևը գլխուն, մոլորել էր: Քու տունդ շինվի. քնացիր խայտառակ էղար, հերիք չէ, փերիք մեզիա խայտառակ էրար: Հիմի խոնց շուկան էլ ինչը՞ղ էրթանք, ինչը՞ղ աշենք խոնց էրեսնուն: Կամ թեկուզ մեր գեղացոնց էրեսը ինչլո՞ւ աշենք...Առավոտը ես ճամփորթ եմ,- մեկեն ու միանքամից վճռեց Արտաշը: Լուսը չբացված՝ մարթը ձին նսրավ, գնաց:



- Ժորժետը սիրած տղային քաղաքից բերեց գյուղ՝ տատին ծանոթացնելու:

Մամը նայեց բոյին, տեսքին, երկար բեխերին՝ ըսավ.

- Ըխչի՛, էս անկոթ, մաշված ցախավելը ուրտի՞ց ես փերե:

- Մամի, նիհարությանը, բոյին մի՛նայի, խելացի տղա է:

- Է, հա՛, բալա ջան, քեզի մարթ է պետք, խելքն ի՞նչ տի էնես:

- Այ մա՛մ, սուս, կը վիրավորվի:

- Էլ ինչ տի վիրավորվի, ըշտը վիրավոր է, կաշեմ օր բեխերուն ես հավնե, ախոր բեխերուն տակը մարթ չկա:

- Կա՛, կա՛, մամ, առաչ քուքա (կը կազդուրվի) էտման չի մնա:

- Էլ ինչ տի առաչ քա,- իրանը պնդեց աշխար տեսած մամը,- մեղք է, տար տեղը թի, առաչը ձմեռ է. յա՛, սառիկը, յա՛ էլ քամին կտանի:



- 1958 կամ 1959 թվականն էր: Հրահանգված էր որևէ ժամանակակից գործ բե-
մադրել: Մենք էլ տեղական ուժերով ու մեծ ջանքերով մե կերպընդ բեմ հանեցինք
«Քեռիները քեֆ են անում» պիեսը: Ռոստոմ Դարսլյան, Արամ Չոբանյան, Մովիկ

Սեդրակյան, Հմայակ Գրիգորյան, Ոսկան Փութուլյան, Լյովա Չոբանյան, խոստումնալից այլ ուժեր: Բեմ դուրս գալուց առաջ դատարկել էինք օդու չորս-հինգ շիշ, բայց դահլիճը գնալով դատարկվում էր: Կամաց-կամաց, «...մնաք բարով» ասելով, մարդիկ հեռանում էին: Մենք էլ ճիգեր էինք թափում որևէ կերպ պահել դահլիճը լքող հանդիսատեսներին, և՛ իզո՛ւր: Հանկարծ կնոջական ճղճղան մի ճիշ տարածվեց դահլիճում: Խաղը բեմից տեղափոխվեց դահլիճ:

- Անխիդներ, անամոթներ, էս ինչ անշնորհ մարթիք եք, խըշկեցեք, տեղներդ վեր ընկեք, թող վերջանա, տղիս մեղք չէ՞, պատերուն համա՞ր տի խաղա:

Ներկայացումն ընդհատվեց, անհամ, անդուր վիճակ էր, դահլիճում մնացել էին Սեդրակյանի մայրը, ով շատ հուզված էր և չէր ուզում մենակ թողնել մեզ, նաև՝ երկու հարբած-քնած մարդիկ ու ակումբի պահակը, որ ակումբի դուռը փակելու համար էր մնացել և, բանալիները ձեռին, առանց նրբանկատության նշույլի, շտապեցնում էր մեզ:

Անմոռանալի էր առաջին մեր այս ներկայացումը և երբեք չի ջնջվի մեր հիշողությունից: Ցավոք, ավարտվեց չորս հանդիսատեսով՝ երկուսը՝ քնած: Եվ հազար ափսոս, որ հեղինակը ներկա չէր, թեպետ բացառված չէր, որ առաջին լքողներից մեկը հենց ինքը լիներ:

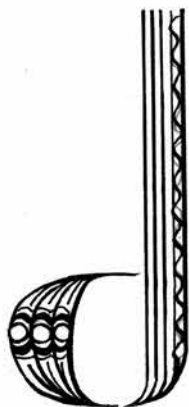
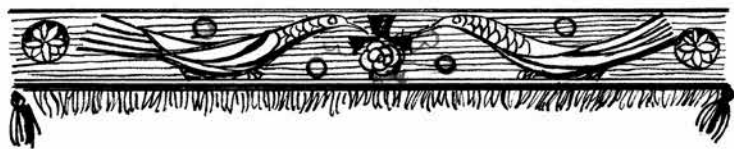
Տարիներ, տարիներ, ինչպես կասեր պոետը, ինչե՛ր եղան, ինչե՛ր անցան: Լույսն էլ էր մերը, ստվերն էլ: Մերը եղավ ե՛վ ընկճանքը, ե՛վ հրճվանքը: Խենթի սիրահարություն՞ն էր մերը, թե՞ սիրահարի խենթություն, միևնույնն է՝ մենք այն էինք, ի վերջո, ինչ կայինք կամ պիտի լինեինք: Մենք չկորցրինք ժամանակը, բայց ժամանակը ինքը՝ անաղմուկ ու որոտաձայն, անցավ մեր կողքով, նկատե՞ց-չնկատե՞ց մեզ: Չիմացանք:

Հիմա մտածում եմ (մտածվում է ինքն իրեն)՝ Բարձրյալի կողմից հորինված բեմադրություն չէ մեր այս կյանքը, ուր ամենքս խաղում ենք նախասահմանված մեր դերը՝ անտրտունջ և առանց հուշարար: Ոմանք դարձյալ լքում են «դահլիճը»՝ անհուն ցավ պատճառելով մնացողներին: Սպասենք ներկայացման ավարտին, պարոնայք, զի այլ մի տեղ, այլ մի ժամանակ մենք այն երբևէ չենք տեսնի այլևս:

Իսկ մինչ այդ հրաշքը կրկին հայտնվի գուցե, Կաղանդ պապին գա՛՝ հեքիաթի հրեղեն նժույգներ հեծած, վերադառնան մեր խենթուխելառ ջահելության ապերասան ժամանակները, չոռացվող մեր սերը առաջին, մեր լուսացնող կարոտանքները բոլոր, առնեն մեզ իրենց ամպշող թևերին, ձուլեն երկնքի պայծառությանը, ուր մթին գիշերն ու դարանակալ խավարը տեղ չունեն բնավ, անմահությունն էլ, աստղալից երկնքի ֆոնին, հանց հավիտենության լուսերիզ ազդագիր, դառնա սուտ կյանքի հավերժ ուղեկից, հազարաճյուղ պատմության անարվեստ, անփայլ մի զարդանկար, դառնա դասագրքային պարզ ճշմարտություն: Պիեսը... Խավարում ընկղմվող դահլիճն ու դանդաղորեն լուսավորվող բեմը և, անդարձորեն, մեկիկ-մե-

կիկ մարտոլ լույսերի նման, գլխիկոր հեռացող մարդիկ, որ հերոս են կոչվում: Ո՞ր ենք հեռանում և ինչո՞ւ. և որոշողը մե՞նք ենք, թե՞ Մեծ Բեմադրիչը: Չե՞ որ կյանքի խաղը վերջ ու վախճան չունի, ինչպես որ չունի ուղղություն բեմը դահլիճից բաժանող կարճիկ փայտե աստիճանը, որի սուղ սահմաններում հենց սկսվում-ավարտվում է թերևս իրական մեր կյանքը: Մեր կյանքը, որ թիկնադարձ հեռանալով մեզանից՝ երբևէ անպայման ընդառաջ է գալու մեզ: Սպասենք ներկայացման ավարտին, պարոնայք, ինչպես որ սպասում են հրաշքի:

(Հմայակ Գրիգորյանի անդրադարձ հիշողությունը՝ որպես լույսով ու թախիծով թաթավուն երգի մարտոլ հնչյունների հարազատ մեղեդի, ձեռքից անփութորեն թռցրած խենթութեամբ օրերի ու տարիների հրեղեն Հագարան հավք, որ... Կյանք է կոչվում):



ՈՂՈՎՐԴԱԿՆ ԵՐԳԵՐ



Ժողովրդական երգեր (Գութանի երգեր)

Գութան, գութան, յուզբաշի
Գութանը խամին կը քաշի.
Մընճեղն հոտոլին կը խաշի,
Հորովել հո՛, հո՛, հո՛:

Մաճկալն ասավ՝ խաշիլ բերեք,
Հոտաղներ ջան, արիք կերեք.
Օրավարը տեղը բերեք,
Հորովել հո՛, հո՛, հո՛:

Մաճը մաճին, մաճկալի ձեռն ականջին,
Գութան ջան, վարի, ակոսներ շարի.
Հոտաղ ջան, եզին ճիպոտոք քաշի,
Ես գութանի խերին դուրբան:

Մաճկալը օլոր-մոլոր,
Գութանի հետև գնաց գլխիկոր.
Վալոդ հոտաղը ծիծաղեց,
Ես գութանի խերին դուրբան:

Թան, քան, քթու քան,
Պապս ուտե, գնա գութան.
Թուման հոտաղ, մնա տանը,
Հորովել հո՛, հո՛, հո՛:

Մաճկալը մաճ կը մանե,
Ամուսինը կար կը մանե.
Մաճկալին քունն է տարել
Փայ հացը շունն է տարել:

Գութանն ասաց՝ լավ կը վարեմ
Չնիչն ասաց՝ ձևեմ, դըզեմ,
Խոփից առաչ ես կը վազեմ,
Ես գութանի խերին մեռնեմ:

Շղթան ասավ՝ հուզանվել եմ,
Լծկանի հետ բզանվել եմ.
Նոր հարսի պես պսակվել եմ,
Հորովել հո՛, հո՛, հո՛:

Եզներիս փորին աշե,
Մաճկալիս բոյին աշե.
Հոտաղնուս օրին աշե,
Հորովել հո՛, հո՛, հո՛:

Գութանը ելավ խամին,
Կոտրավ էրկաթե սամին.
Տանջեց Վալոդ մաճկալին,
Հորովել հո՛, հո՛, հո՛:

Քաշե եզ ջան, քաշե,
Քո լուծը մաշե.
Քանի քու տերը սաղ է,
Ես գութանի խերին մեռնեմ:

Գութանն իզինի, հորովելն տիզինի,
Քիմ քի հորովելն էքմազ
Քեռեկինն տիզընի.
Հորովել հո՛, հո՛, հո՛:

Գութանն էլավ խամին,
Կոռավ շեկ գոմշի սամին.
Մաճկըլի քունը կը տանի,
Կընիկը շունը կը տանի:

Ըռեմ, ըռեմ...
Չարխըճուն բերանը...
Չարխըճուն չարոխն եմ հաքե,
Գռնելճուն բերանն եմ...

Մաճկալը մաճին,
Մանգիշ օղերն անգըճին,
Խապար տարեք գոնքընչին,
Հորովել հո՛, հո՛, հո՛:

Գութանն էլավ խամին,
Կոռավ էրկըթե սամին.
Վեկ օր հորովել չկանչե,
Էնոր հարսն ու խնամին:

Մաճկալը մաճին,
Գդալն անգըճին,
Շռեմ ավազին,
Էրթա բողազին:

Ուցը - ուցը,
Լըզլըզին կտուցը,
Վեկ օր հորովել չճվա,
Էնոր քեռեկան ...

Դեմեն քալողը հարս է,
Ծծերը դեշեն կախ է.
Ծոցը լիքը դախ է,
Հորովել հո՛, հո՛, հո՛:

Եզը-եզը, կարմիր եզը,
Լուծը՝ ճտին, շուքը՝ գետին,
Օրտնած գութանը էտըթին,
Վեկ օր հորովել չը ճվա,
Էնոր հարսն ու խնամին.
Հորովել, հո՛, հո՛, հո՛:

Գոմեշը քաշեց խամին,
Կոտռեց էրկըթե սամին,
Վեկ օր հորովել չը ճվա,
Էնոր հարսն ու խնամին.
Հորովել, հո՛, հո՛, հո՛:

Առավոտ փչեց քամին,
... Տերտերին
Քշեց իրիցկինին,
Հոռովել, հո՛, հո՛, հո՛:

Անտեր մնար էտ գութանը,
Հեղիկըս մնաց մթանը.
Մըպըպն էղավ ավելուկը,
Արունք մտավ ջրին մուկը:
Նաղար է, նաղար է,
Քըռնելին հոտաղը գաղար է:

Մաճկալն էր մաճին,
Օսկե օղերն անգըճին.
Խապար տվեք զոնքընչին,
Թըխ իգա տանե մաճկըլին.
Հո՛, հո՛, հո՛, հո՛տաղ, հո՛, հո՛:

Մըր արտի գլխն է ընդուկ-մընդուկ,
Չըր արտի գլխն է ընդուկ-մընդուկ.
Մըր մաճկալն առնե քեռընկանըդ,
Մըսնա սընդուկ.
Հո՛, հո՛, հո՛, հո՛տաղ, հո՛, հո՛:

Իմ ձեռքն է լոշ,
Քու ձեռքն է լոշ,
Առավ քեռընկիդ,
Պառկավ մենձ սարի դոշ,
Հո՛, հո՛, հո՛, հո՛տաղ, հո՛, հո՛:

Իմ ձեռքն էր գաթա,
Քու ձեռքն էր գաթա.
Մըր մաճկալ ք.....
Քեռընկադ, արուն կաթա.
Հո՛, հո՛, հո՛, հո՛տաղ, հո՛, հո՛, հո՛:

Մըր գութանը էլավ, դառցավ,
Չըր գութանը էլավ, դառցավ.
Մըր մաճկալ առավ
Քեռընկադ՝ ծառցավ.
Հո՛, հո՛, հո՛, հո՛տաղ, հո՛, հո՛, հո՛:

Գութանն էլավ քար ու քըռին,
Մըր մաճկալն առավ քըրդու դռն.
Հո՛, հո՛, հո՛, հո՛տաղ, հո՛, հո՛:

Առավոտվա ցուրտ ու քամին,
Կայնավ մըր մաճկըլի սամին.
Դեմ տվեց Լըժոյի խամին,
Հո՛, հո՛, հո՛, հո՛տաղ, հո՛, հո՛:

Արևն առավ էլիսաբեթին,
Մըր մաճկալ Լժոյի լերթին,
Հո՛, հո՛, հո՛, հո՛տաղ, հո՛, հո՛:

Մըր միլոնը բան չէ,
Գնա, Հայկոյին կանչե.
Հայկոն գնաց թատրոն,
... մտավ պատրոն.
Հո՛, հո՛, հո՛, հո՛տաղ, հո՛, հո՛:

Ամպ է, ամպ է,
Ըռեզինե զըմպ է,
Լըժոն գնաց խուցը,
Ճանճը մտավ.....
Հո՛, հո՛, հո՛, հո՛տաղ, հո՛, հո՛:

Ինչ օր կա էտին,
Շատ մանողր ու բեղին.
Ջայելներ տվեք,
Դընեմ գետին.
Հո՛, հո՛, հո՛, հո՛տաղ, հո՛, հո՛:

Գութանն էլավ արագ-արագ,
Ախշըկտիք փախան մարաք-մարաք,
Խամիշ կուզին հաստ ու բարակ,
Հո՛տաղ, հո՛, հո՛, հո՛:

Անձրև էկավ կաթե-կաթ,
Խամիշն էղավ էրկու դաթ.
Գնաց մտավ Գարանի ծ...
Հո՛տաղ, հո՛, հո՛, հո՛:

Դուռ դնիմ, էրթիք կալում,
Բառաբանին լըղըզցում.
Իրիցկընկան վըզվըզցում,
Պառկի բերե հոտղըցում,
Հանիմ դնիմ խարազանին՝ ճվլցում,
Քըշե՛, հոտաղ, զորանաս:

Գութնի գոմեշ կռիվ կուզե,
Շեկ աչառը չիբուխ կուզե.
Հո՛տաղ, կանչե, հո՛, հո՛, հո՛:

Արևն առավ Ղարսա բերթին,
Մաճկալ թռավ իշու լերթին,
Հոտաղ, հո, հո, հո:

Գութանն ընկավ քար ու քրռա,
Մոլլեն սիրեց քրդու դրռա.
Հո՛տաղ, հո՛, հո՛, հո՛:

Մաճկալը կայնավ խամին,
Ք.....մաճկըլի խնամին
Հո՛տաղ, հո՛, հո՛, հո՛:

Ակոս խորուն է,
Ալաֆ դուշմընու փորին է.
Հոռովել կանչե, հո՛, հո՛, հո՛:

Արևն առավ սարին,
Կաքավ կայնավ քարին.
Չե՛ն տվեք ակոս մալին,
Հո՛տաղ, հո՛, հո՛, հո՛:

Արև գնաց մարը մտավ,
Մութը կոխեց.
Էրկու ախշիկ ջուրը մտան,
Միտքը փոխեց.
Հո՛տաղ, հո՛, հո՛, հո՛:

Գութանն ընկավ փոսն,
Շաղը դրեց ակոսն.
Թորյացու պատվավոր հարսը.
Խուլաճըմ Կ.....
Բաբուճը փոխեմ.
Հո՛տաղ, հո՛, հո՛, հո՛:

Մաճկալը կայնավ մաճին,
Օսկե գնդեր անգճին.
Խապար տվեք զոնքնչին,
Թող գա մեռնի կտրիճին.
Հո՛տաղ, հո՛, հո՛, հո՛:

Յուրտն ու քամին մե թարաֆ,
Թաթարխամին մե թարաֆ,
Մուրքով ըմին մե թարաֆ.
Հո՛տաղ, հո՛, հո՛, հո՛:

Գութանը կապել ենք խամին,
Առավոտվա ցուրտ ու քամին.
Վիրն օր հոռովել չըկանչե,
Էնոր հարսն ու խնամին.
Հո՛տաղ, հո՛, հո՛, հո՛:

Եզ է, եզ է, կարմիր եզ է,
Լուծը ճտին, ծունկը գետին,
Օրհնյալ գութան մալի էտտին,
Հո՛տաղ, հո՛, հո՛, հո՛:

Գութանը վարում է, վարում է,
Ալաֆը շարում է, շարում է.
Հո՛տաղ, հո՛, հո՛, հո՛:

Գութանն ասավ՝ անգին քար եմ,
Դիզ ու դուրան ես կը վարեմ.
Կոկլի-կոկլի ակոս շարեմ,
Ես գութանի խերին մեռնիմ

Սարը, սարը, Տապալակ սարը,
Ախչըկնին բռնեցին կլորիկ պարը.
Ե՞փ տի պրծնինք էս անտեր վարը,
Սենք էլ մտնեինք կլորիկ պարը.
Գտնենք մեր սիրած յարը.
Հռռվել հո՛ն՛ո՛:

Միրո երգեր

ՄԻՐԱԿԱՆՆ ԱՆՈՒՑ (ԽՆԿԱՆՈՍ)

Բացվեցավ դրախտը, տեսանք, ապշեցանք
Հոտավետ ծաղկունքներով բուրաստանն անուշ.
Առ հրիշտակաց քաղցր ձայնով կշալեն,
Տասնադան երգարանն անուշ:
Սեյր էրի զանազան պտղալի ծառներին,
Թե թևի ճաղերը իրար են բռնում.
Տանձերը, սերկևիլները, հաղողի նռները,
Պատվական, խիստ համեղ, երգարանն անուշ:
Էրևեցավ մի թագույին պայծառ փառքերով,
Գլուխն էր թագազարդ կերպ-կերպ գովարով.
Լուս էրեսդ սրբուին սրբունակ սիրով,
Մոտեցավ ինձ մոտ, խոսեցավ անուշ:
Հարբեցա սիրահար սիրուն խոսքերուդ,
Շարժեցավ, վառվեցավ իմ սիրտս նորից.
Գտավ Խնկանոսը զվարթ սրբերին,
Իրեն մենք սիրելի, սիրական անուշ:
Վառվի թոք ու սիրտս կյանքիս թերթի հետ,
Մոտեցի սիրով մայր սուրբ, ջուր մը տուր.
Կարոտ եմ սառը ջրիդ ի, սիրտս խիստ կերա,
Օղորմությանդ ի ծովերեն, մայր սուրբ, ջուր տուր.
Վերի էրկընքներեն, բուրաստաններեն,
Ծաղկալի դաշտերեն, վառած գետերեն,
Անուշ հեղեղներեդ, պաղ ախպըրներեդ,
Կենարար ձեռքովդ, մայր սուրբ, ջուր մը տուր:
Դեմդ էլա ամոթով, աղքատիկ լաթով,
Ինձ մի՞թալ աղտով, ինձ խնայի, տուր
Գթովդ ի, սիրուն գավաթովդ ի.
Եփ կարոտս լցվի, մեկ երկինք բացվի,
Գա իմ փափագս ի, ա՛խ արքայություն, ա՛խ արքայություն.
Կնքրուկներ կը բուրվին, խնկեր կը ծխվին,
Անուշիկ հոտերով, ա՛խ արքայություն, ա՛խ արքայություն:

ԱԽՉԻ ՏԻՐՈՒՆ

Ախչի Տիրուն, լավ Տիրուն,
Համ ըռունդ ես, համ սիրուն:
Տիրունի կարմիր թուշը,
Ախչի Տիրուն, լավ Տիրուն,
Համ ըռունդ ես, համ սիրուն:
Կայնել ես դսի դուռը,
Ախչի Տիրուն, լավ Տիրուն,
Համ ըռունդ ես, համ սիրուն:
Տիրունը մանչու գուգե,
Ախչի Տիրուն, լավ Տիրուն,
Համ ըռունդ ես, համ սիրուն:
Աքոշկեցեն դուս կաշե,
Ախչի Տիրուն, լավ Տիրուն,
Համ ըռունդ ես, համ սիրուն:
Տիրունի դայրի փեշը,
Ախչի Տիրուն, լավ Տիրուն,
Համ ըռունդ ես, համ սիրուն:
Առել է մանչու գեշը,
Ախչի Տիրուն, լավ Տիրուն,
Համ ըռունդ ես, համ սիրուն:

ՉԻՆԱՐ ԵՍ

Յար ջան, մանդըռ կը քալես,
Չինար ես, բարդու ծառ ես,
Նազիկ ես, մարթ կը վառես:
Սիրած յարիդ կը խափես.
Չինար ես, բարդու ծառ ես,
Նազիկ ես, մարթ կը վառես:
Յարիս գոտին կորել է,
Չինար ես, բարդու ծառ ես,
Նազիկ ես, մարթ կը վառես:
Ով օր գտել է, թող տա.
Չինար ես, բարդու ծառ ես,
Նազիկ ես, մարթ կը վառես:
Գիշերկիսին փերե տա.
Չինար ես, բարդու ծառ ես,
Նազիկ ես, մարթ կը վառես:
Չէ ալ՝ ինձեն չը նեղանաս.
Չինար ես, բարդու ծառ ես,
Նազիկ ես, մարթ կը վառես:

ԱՐԻ, ՄԱՆԱՆ, ԱՐԻ

Արի՛, Մանան, արի՛,
Էրթանք ձեր տունը.
Գիշեր-ցերեկ կըտռավ
Իմ աչքի քունը:
Մանանըս կայնել է
Հերանցը պատին,
Աչք ու ունքով կենե
Իր սիրած գլադին:
Էրկինքը ամպել է,
Գետինը թաց է,
Մանանիս թիկունքը
Կեսեն հետ բաց է:
Արի՛, Մանան, արի՛,
Խռով մի՛մնա,
Քո սիրած գլադին
Խաթրը չի մնա:

ՅԱՐՍ ԾԱՌՆԵՐԻ ՏԱԿ Է

Արտենը արտերեն քուքա,
Հոփ, ամպերի տակ է,
Յարս ծառների տակ է,
Թները քափ տալեն քուքա,
Հոփ, ամպերի տակ է:
Յարս ծառների տակ է,
Իրեք ախչիկ գուգեր,
Հոփ, ամպերի տակ է:
Յարս ծառների տակ է,
Իրեքեն մեկին չառավ,
Հոփ, ամպերի տակ է:
Յարս ծառների տակ է,
Վերչը մաթուշկի առավ,
Հոփ, ամպերի տակ է:
Յարս ծառների տակ է,
Իրեն սիրածին չառավ,
Հոփ, ամպերի տակ է,
Յարս ծառների տակ է:

ԱԽՉԻ ՇՈՂԻԿ

Շողիկի ֆասի փիսկիլը.
Ախչի Շողիկ, դու Շողիկ,
Կըլմանիս դու խնձորիկ.
Ընկել ես յարիդ ճիտը,
Ախչի Շողիկ, դու Շողիկ,
Կըլմանիս դու խնձորիկ:
Կայնել ես, բոյ կը քաշես,
Ախչի Շողիկ, դու Շողիկ,
Կըլմանիս դու խնձորիկ:
Ուգած մանչուդ կը վառես,
Ախչի Շողիկ, դու Շողիկ,
Կըլմանիս դու խնձորիկ:
Ախչի Շողիկ, խլվլան,
Ախչի Շողիկ, դու Շողիկ,
Կըլմանիս դու խնձորիկ:
Յարիդ համար անման,
Ախչի Շողիկ, դու Շողիկ,
Կըլմանիս դու խնձորիկ:

ԱԽՉԻ ՋԱՆԻԿԱՍ, Ո՞ՐԱՍ ՏՆԵՆ ԵՍ

Էլել ես, էրբեցեն կաշես,
Աթլաս խրխեդ բարով մաշես.
Պաքըմ գուգեն, քար կը քաշես,
Ախչի, ջանիկըս, ո՞ւմ տնեն ես:
Ջուրը կերթաս ջուխտ լիլիկով,
Ինձ կը վառես ալ պիրիկով,
Պաքըմ գուգեն, քար կը քաշես,
Ախչի՛, ջանիկս, ո՞ւմ տնեն ես:
Դու ման քուքաս ուշիկ-մուշիկ,
Դու թութուշիկ, պաքդ անուշիկ.
Պաքըմ գուգեն, քար կը քաշես,
Ախչի, ջանիկս, ո՞ւմ տնեն ես:

ԱՌՆՈՂԻՎ ՀԱՉԱՐ ԵՐԱՆԻ

Դու կայնել ես ձեր կալը,
Ա՛յ, բարի պախ, բարի պախ,
Աքոշկատան յարի պախ.
Սիրածդ քեզ կը վառե,
Ա՛յ, բարի պախ, բարի պախ,
Աքոշկատան յարի պախ.
Առնողիդ հագա՛ր երանի,
Ա՛յ, բարի պախ, բարի պախ,
Աքոշկատան յարի պախ.
Ալագեզ աչերդ,
Ա՛յ, բարի պախ, բարի պախ,
Աքոշկատան յարի պախ.
Կամար սիրուն օնքերդ,
Ա՛յ, բարի պախ, բարի պախ,
Աքոշկատան յարի պախ.
Ուզում եմ ես հեռանալ,
Ա՛յ, բարի պախ, բարի պախ,
Աքոշկատան յարի պախ.

Չի թողնի քո սերըդ,
Ա՛յ, բարի պախ, բարի պախ,
Աքոշկատան յարի պախ:

ՀԱՅԿՈ ՋԱՆ

Հայկոյիս մի՛տանի յայլեն,
Հայկո ջա՛ն, Հայկո ջա՛ն.
Անտեր կը մնա մայլեն,
Հայկո ջա՛ն, Հայկո ջա՛ն:
Սարեր-ձորեր մշուշ է,
Հայկո ջա՛ն, Հայկո ջա՛ն.
Իմ յարը պանկլի դուշ է,
Հայկո ջա՛ն, Հայկո ջա՛ն:
Վեզ օր կըսե, թե գեշ է,
Հայկո ջա՛ն, Հայկո ջա՛ն.
Մեղրեն, շաքրեն անուշ է,
Հայկո ջա՛ն, Հայկո ջա՛ն:
Ապուր եմ էփե՛ աղի,
Հայկո ջա՛ն, Հայկո ջա՛ն.
Ուտողին ջիգարը դաղի,
Հայկո ջա՛ն, Հայկո ջա՛ն:
Արևը դիպել է չոր պատին,
Հայկո ջա՛ն, Հայկո ջա՛ն.
Մերս քնկալ շեկ գյաղին,
Հայկո ջան՝, Հայկո ջա՛ն:

ՕՍԱՆՆԱՎՆ ԵՄ, ՆԱՆԵ ԶԱՆ

Օսաննա՛, Օսաննա՛,
Օսաննան եմ, նանե ջան.
Սարի Մո՛սկով,
Անուշ խո՛սքով,
Յարո ջան:

Տուֆիկներս լաքով է,
Օսաննա՛, Օսաննա՛.
Օսաննան եմ, նանե ջան.
Սարի Մո՛սկով,
Անուշ խո՛սքով,
Յարո ջան:

Իմ յարը պագոնով է
Օսաննա՛, Օսաննա՛.
Օսաննան եմ, նանե ջան,
Սարի Մո՛սկով,
Անուշ խո՛սքով,
Յարո ջան:

Սարի էտտեցի պուզը,
Օսաննա՛, Օսաննա՛,
Օսաննան եմ, նանե ջան,
Սարի Մո՛սկով,
Անուշ խո՛սքով,
Յարո ջան:

Թափ տու սեռթուկիդ թոզը,
Օսաննա՛, Օսաննա՛.
Օսաննան եմ, նանե ջան,
Սարի Մո՛սկով,
Անուշ խո՛սքով,
Յարո ջան:

ՎԱՌԵՑԻՐ ՄԵՉԻ

Յաման կերթաս Շերագալ,
Յաման, է՛լ դրզի,
Վառեցիր մեզի.
Էսոր օրը կեսօր է,
Յաման, է՛լ դրզի,
Վառեցիր մեզի.
Իմ կենալը էսոր է,
Յաման, է՛լ դրզի,
Վառեցիր մեզի.
Գընա, արի, ման արի,
Յաման, է՛լ դրզի,
Վառեցիր մեզի.
Յարիդ հետ յան արի,
Յաման է՛լ դրզի,
Վառեցիր մեզի.
Ուր օր կերթաս Շերագալ,
Յաման, է՛լ դրզի,
Վառեցիր մեզի.
Յարիդ առ ու հետդ տար,
Յաման է՛լ դրզի,
Վառեցիր մեզի:

ՄԱՐԱԼՈՒ ԱՆՉԻԿ

Մտա բակը՝ ջոկեցի,
Մարալո աղչիկ.
Մերըդ ինձի վառել է.
Սիրել եմ, կառնեմ՝
Ժամանակը անցել է:
Կարմիր վարքը պոկեցի,
Մարալո ախչիկ.
Մերըդ ինձի վառել է.
Սիրել եմ, կառնեմ՝
Ժամանակը անցել է:
Ախպուր, պաղ ջուրը անուշ,
Մարալո ախչիկ,
Մերըդ ինձի վառել է.
Սիրել եմ, կառնեմ՝
Ժամանակը անցել է:
Յարիս տված վարքն անուշ,
Մարալո ախչիկ,
Մերըդ ինձի վառել է.
Սիրել եմ, կառնեմ՝
Ժամանակը անցել է:
Ջեռքս ցրգի իմ յարին,
Մարալո ախչիկ,
Մերըդ ինձի վառել է.
Սիրել եմ, կառնեմ՝
Ժամանակը անցել է:
Ահան՝ լըրացավ տարին,
Մարալո ախչիկ,
Մերըդ ինձի վառել է.
Սիրել եմ, կառնեմ՝
Ժամանակը անցել է:

ՉՏԵՍԱ ՅԱՐԸՍ

Վերից այելով
Չըտեսա յարըս.
Կրակը լըսվավ սիրտըս,
Վառավ ջիգարըս:
Չէիր առնե,
Խոսք չըտայիր, անԱստված,
Չանվանեիր ինձի
Քեզի սիրած յար:
Ով օր չիտե,
Թող կարթա, իմանա,
Դարտերիս սար ու ձոր
Չեն դիմանա:

ՈՒՆ ՈՒՆ ԲՈՒՆՈՒՉՈՎ ՏՂԱ

Մարեր-ձորեր լախանա,
Ուլ-ուլ բուլուզով տղա.
Շան տղեն սալախանա,
Սիպտակ բուլուզով տղա:
Կլոր արտը գարի է,
Ուլ-ուլ բուլուզով տղա.
Կոմսոմոլի տարի յա,
Սիպտակ բուլուզով տղա:
Ըստոլի վրա մանած,
Ուլ-ուլ բուլուզով տղա.
Խմենք ֆիդայու կենացը,
Սիպտակ բուլուզով տղա:
Մարեն բութա ջուխտ աղչիկ,
Ուլ-ուլ բուլուզով տղա.
Զխտին փառքուն է լաստիկ,
Սիպտակ բուլուզով տղա:

ՕՏԱՆ ՆԱՆԵ

Ուր քընացիր, ուր էկար,
Օտան մանե, օտան մանե, ջանե ջան,
Սարի Մոսկով, անուշ խոսքով յարո ջան,
Դու իմ սրտին դուր էկար,
Օտան մանե, օտան մանե, մանե ջան,
Սարի Մոսկով, անուշ խոսքով յարո ջան:
Սարի էտևը դուտտիկ,
Օտան մանե, օտան մանե, մանե ջան,
Սարի Մոսկով, անուշ խոսքով յարո ջան,
Բոյիդ մեռնեմ, Արուսիկ,
Օտան մանե, օտան մանե, մանե ջան,
Սարի Մոսկով, անուշ խոսքով յարո ջան,
Կարմընջին ակը կոտռավ,
Օտան մանե, օտան մանե, մանե ջան,
Սարի Մոսկով, անուշ խոսքով յարո ջան:
Շան տղի շախը կոտռավ,
Օտան մանե, օտան մանե, մանե ջան,
Սարի Մոսկով, անուշ խոսքով յարո ջան:
Էրթիկը բուն եմ քրե,
Օտան մանե, օտան մանե, մանե ջան,
Սարի Մոսկով, անուշ խոսքով յարո ջան:
Մանչերուն քուն եմ քրե,
Օտան մանե, օտան մանե, մանե ջան,
Սարի Մոսկով, անուշ խոսքով յարո ջան:
Քընա, արի, ման արի,
Օտան մանե, օտան մանե, մանե ջան,
Սարի Մոսկով, անուշ խոսքով յարո ջան:
Բարց կը թնեմ յան արի,
Օտան մանե, օտան մանե, մանե ջան,
Սարի Մոսկով, անուշ խոսքով յարո ջան:
Վերչ տանք էս պարի դայտեն,
Օտան մանե, օտան մանե, մանե ջան,
Սարի Մոսկով, անուշ խոսքով յարո ջան:
Ջայնենք դուխովնու դայտեն,
Օտան մանե, օտան մանե, մանե ջան,
Սարի Մոսկով, անուշ խոսքով յարո ջան:

ԷՐԵՄԻՊ ԽԱՄԸ

Խալա, Էրեսիդ խալը,
Պաքնեն բոխախիդ ծալը:
Գնացիր, Էկար բարով,
Սրտիս զարկիր լեռ քարով.
Խալա, Էրեսիդ խալը,
Պաքնեն բոխախիդ ծալը:
Այսօր օր ու արև ը,
Յարիս դրկած բարեր,
Խալա, Էրեսիդ խալը,
Պաքնեն բոխախիդ ծալը:
Կանաչ արտը հաց տարա,
Յարիս տեսա ետ դառա,
Խալա, Էրեսիդ խալը,
Պաքնեն բոխախիդ ծալը:
Այսօր արտը հարոս ը,
Բանմ օր իմ յարը հոս է,
Խալա, Էրեսիդ խալը,
Պաքնեն բոխախիդ ծալը:
Էլա էրթիքն աշեցի,
Ջուխտըն կոշիկ մաշեցի,
Խալա, Էրեսիդ խալը,
Պաքնեն բոխախիդ ծալը:
Վերի վանքը ճամով ա,
Սիրած յարը համով ա,

Խալա, Էրեսիդ խալը,
Պաքնեն բոխախիդ ծալը:
Ուր օր էրթաս, ինձ էլ տար,
Թե չէ ճարեն ուրիշ յար,
Խալա, Էրեսիդ խալը,
Պաքնեն բոխախիդ ծալը:
Օջխարն էրել են բերը,
Քաշել են կաթի սերը,
Խալա, Էրեսիդ խալը,
Պաքնեն բոխախիդ ծալը:
Օջխարն էրել են բակը,
Դեն տվել են սելի ակը,
Խալա, Էրեսիդ խալը,
Պաքնեն բոխախիդ ծալը:
Լամպը վառեն լուս չի տա,
Իմ յարն ինձի խոսք չի տա,
Խալա, Էրեսիդ խալը,
Պաքնեն բոխախիդ ծալը:
Հերիք է իգաս իմ ըզին,
Շրտան փարտիմ քու վզին,
Խալա, Էրեսիդ խալը,
Պաքնեն բոխախիդ ծալը:
Պարի տեղ էղավ յաթաղ,
Ջահելներ դրին փափաղ,
Խալա, Էրեսիդ խալը,
Պաքնեն բոխախիդ ծալը:

ՃՈՐԱՆ ՆԱԶԱՐԻ

Գեղին վերև հերկեր-մերկեր,
Շապիկըտ սիրմալի ներկ էր.
Սիրել եմ, չեմ կրնա թարկե,
Արի՛խոսինք, ճորած Նազլու:
Ես քեզ տեսա ծաղկանց միջին:
Աղաչեցի ես իմ Փրկչին.
Որ չկտրե հույսն իմ վերջին,
Արի՛ խոսինք, ճորած Նազլու:
Գեղին վերև արտըմ գարի,
Գարին քաղեմ, տամ խիարի,
Խիար դրկեմ Նազլի յարիս,
Արի՛ խոսինք, ճորած Նազլու:
Էրևանա քուքար համեմ,
Ինչ էլ անես, քեզի ջա՛ն եմ,
Սիրտըս սրտիդ մեջը քամեմ,
Արի՛ խոսինք, ճորած Նազլու:
Էրևանա քուքա բազուկ,
Բոյըդ էրկան, մեջքդ նագուկ.
Թներըդ չինի բիլագուկ,
Արի՛խոսինք, ճորած Նազլու:
Էրևանա քուքա նուռը,
Թափել տվի ժամին դուռը.
Ինձի տարան գլավնու դուռը,
Արի՛խոսինք, ճորած Նազլու:

ՏՈՒՆ ԱՐԻ

Հասակըս քսան տարի,
Յորենի տեղ կուտեմ գարի,
Իրարու հետ ապրինք հարուր տարի,
Տո՛ւն արի, տու՛ն արի, սիրուն յար:
Հարուր տարի անսեր մնաս,
Ախչի՛, չէ՛ղնի՝ ամուսնանաս.
Մերըդ կտրեց մեր սերը,
Պրծի, գնաց սեկտեմբերը:
Ման ես գալիս քուչա-քուչա,
Ջեբիդ բոլորները փունջ ա,
Շատ սիրուն ես, խելքըդ քիչ ա,
Մեռնիմ քեզի, դարտըդ ի՞նչ ա:

ԱՆԵՐ

Ես քեզ սիրեցի, որ դուն ինձ չթորկես,
Եթե թորկես, հոգով, մարմնով խարկվես.
Անիծում եմ տասը տարի տեղումդ պառկես,
Յորդանիդ մե՛շ տքան կողերդ, աղջիկ:
Մորդ լեզուն ուռչի, բերանում փակվի,
Քառսուն օր տանջվի, հոգին չքանդվի.
Ինձանից հետո ով որ հետըդ պառկի,
Չվայլե քո վարսերդ, աղջիկ:
Ես մի խեղճ տղա էի քեզ գյուման,
Աստծմեն էղներ քո մոր դիվան.
Որ ինձ քցիր դարբեդարբ,
Տանողդ խերդ չտեսնի, ա՛յ աղջիկ,
Պատճառն ինչ էր, որ դու ինձ չավնեցիր,
Կարոտ էր դովաթի, փափագ էր գանձի,
Առաջ խոսք տվողի լեզուն պապանձի,
Տանողդ խերդ չարժանիր, աղջիկ:
Չգտնես խամ կտավ, էնես ալխալուդ,
Լեն ու բոլ աշխարում օրդ անցնի սուգ,
Հացըդ կորեկ լինի, գարին ետ խառ,
Օձի մման սակավի կերըդ, աղջիկ:
Հյուսած մագերդ քրքրքրվի, հույս չունենաս,
Խավար ման գաս, աչքերդ լույս չբանաս,
Քո ընտրած սիրեկանիցդ հույս չունենաս,
Խավար.....արեգակըդ, աղջիկ:
Վարթ, սոխակ, կրակ ընկնի բաղումդ,
Երակներդ կոճ ընկնի կողումդ,
Դուն տասը տարի տքաս տեղումդ,
Չգտնվի ուզած դեղըդ, աղջիկ:

Անճըդ կրակ ընկնի տասը տեղով,
Որքան ցավ քալացիր տասը տարով,
Էրկու ծըծից ֆիթիլ բանիր տասը տեղով,
Կաթից կարոտ մնան զավակներդ, աղջիկ:

Ես Զուլալօղլին եմ, դարտովդ եմ գացել,
Գիշերն եմ մտածել, ցերեկն եմ լացել,
Քո խաթեր տասը տարի ազապ եմ մնացել,
Մնաս էրկու հոգով, չազատվիս, աղջիկ:



Ուր գնացիր, ուր էկար, էլլու յար,
Պարտամու սար գիլ ու շորոր, թելլու յար.
Դու իմ սրտին դուր էկար, էլլու յար,
Պարտամու սար գիլ ու շորոր, թելլու յար:
Յարիս մալը կորել է, էլլու յար,
Պարտամու սար գիլ ու շորոր, թելլու յար.
Ով որ գտել է, թող տա, թելլու յար,
Պարտամու սար գիլ ու շորոր, թելլու յար:
Էսօր շաբաթ էլլիր, էքվան կիրակի.
Լիզուս բալլիք ըլլիր, կուրծքը՝ ֆռանգի,
Բանայի սրտի վերքերը քննեյի:
Էսօր շափաթ ըլլիր, էքվան կիրակի,
Դիշմանըս դռնեն անսնիր, էրթար կրակի:
Լիզուս բալլիք ըլլիր,
Յարիս սիրտը բանայի,
Աշեի՝ յար, դարտըդ ի՞նչ էր,
Դարտըդ իմանայի, էտև մեռնեի:



Կանվի անեմ, յար յարո ջան,
Կեքսիոլ սաղաֆ շարեմ:
Մանր-մանր ման էկար,
Գիշերները տուն էկար,
Հայկո ջան,
Սարի սմբուլ, բաղի բլբուլ,
Հայկո ջան:
Մակարը օշխար կը խուզե,
Իրեք հատ ախչիկ գուզե.
Երեքից մեկին չառավ,
Գնաց՝ մաթուշկին առավ:
Թաշկինակս փռել եմ,
Ծառի տակը քնել եմ.
Հորս ու մորս ինադուն
Կոնստանդին սիրել եմ:
Սև ավտոմոբիլը,
Սև ավտոմոբիլը,
Խմեմ գուլալ ջուրը,
Թողնեմ տակի տիլը:
Արեքնազան-Արեքնազան, ախչիկ ջան,
Ծոցիդ միչին քիքեն բազան, ախչիկ ջան.
Արեքնազան-Արեքնազան, ախչիկ ջան,
Ծոցիդ միչին խանութ բազան, ախչիկ ջան:



Արևը մերեմներ է.
Մըռկատն առա, էլա վերի պալկոնը,
Պիտի ձևեմ յարիս փալթոնը:
Օչխարը գառի տեր է,
Մըռկատն առա, էլա վերի պալկոնը,
Պիտի ձևեմ յարիս փալթոնը:
Անցա ջրին օլորը,
Մըռկատն առա, էլա վերի պալկոնը,
Պիտի ձևեմ յարիս փալթոնը:
Քալեմ ջաղչի բոլորը,
Մըռկատն առա, էլա վերի պալկոնը,
Պիտի ձևեմ յարիս փալթոնը:
Բաղչի միչի վարթերը.
Մըռկատն առա, էլա վերի պալկոնը,
Պիտի ձևեմ յարիս փալթոնը:
Ջուր կը տանին հարսները,
Մըռկատն առա, էլա վերի պալկոնը,
Պիտի ձևեմ յարիս փալթոնը:
Հարս ջան, ըսի՝ ջուրըմ տուր.
Մըռկատն առա, էլա վերի պալկոնը,
Պիտի ձևեմ յարիս փալթոնը:
Ասավ՝ հետո գուլ ու մուր,
Մըռկատն առա, էլա վերի պալկոնը,
Պիտի ձևեմ յարիս փալթոնը:



Եսթերը քընաց չայիր-չիման լող տալու,
Մանչերը քընացին ֆաս-փիսկիլը գողնալու.
Սարեն քուքան ջուխտ ախչիկ,
Եսթերը քընաց չայիր-չիման լող տալու,
Մանչերը քընացին ֆաս-փիսկիլը գողնալու.
Ջխտին գոգնոցն էր լաստիկ,
Եսթերը քընաց չայիր-չիման լող տալու,
Մանչերը քընացին ֆաս-փիսկիլը գողնալու:
Օսկին ինքը մանդըռ է,
Եսթերը քընաց չայիր-չիման լող տալու,
Մանչերը քընացին ֆաս-փիսկիլը գողնալու:
Յարիս գինը ծանդըռ է.
Եսթերը քընաց չայիր-չիման լող տալու,
Մանչերը քընացին ֆաս-փիսկիլը գողնալու:
Սարերը կըլլի մասուր.
Եսթերը քընաց չայիր-չիման լող տալու,
Մանչերը քընացին ֆաս-փիսկիլը գողնալու:
Ամմեն մարթ չի ըլլի կեսուր,
Եսթերը քընաց չայիր-չիման լող տալու,
Մանչերը քընացին ֆաս-փիսկիլը գողնալու:

—❖—
Ըստամբոլտան թեքըլտի,
Բա՛ց խուրճինըդ, վե՛ր բիչաղըն,
Խնձոր կպչեմ, տամ յարիս դիլիմ-դիլիմ:
Գյալ, օթուր սալդատ քիմի,
Բա՛ց խուրճինդ, վե՛ր բիչաղըն,
Խնձոր կպչեմ, տամ յարիս դիլիմ-դիլիմ:
Կընկանըս յար պիտի կանչեմ,
Բա՛ց խուրճինդ, վե՛ր բիչաղըն,
Խնձոր կպչեմ, տամ յարիս դիլիմ-դիլիմ:
Եփի օր ուզեմ պաշպըչեմ,
Բա՛ց խուրճինդ, վե՛ր բիչաղըն,
Խնձոր կպչեմ, տամ յարիս դիլիմ-դիլիմ:
Օր թշնամին ամաչի,
Բա՛ց խուրճինդ, վե՛ր բիչաղըն,
Խնձոր կպչեմ, տամ յարիս դիլիմ-դիլիմ:

—❖—
Ղարամանդուլ հաքել եմ,
Բուբբուն էկավ՝ արտս մնաց հերկելու.
Քունըս տարավ, յարըս մնաց գրկելու:
Հաքինըդ կանաչ ֆանել,
Բուբբուն էկավ՝ արտըս մնաց հերկելու,
Քունըս տարավ, յարս մնաց գրկելու:
Ինքը ծանոթ բան էր.
Բուբբուն էկավ՝ արտըս մնաց հերկելու,
Քունըս տարավ, յարըս մնաց գրկելու:
Չարչուն տուն տի կանչեր.
Բուբբուն էկավ՝ արտըս մնաց հերկելու,
Քունըս տարավ, յարըս մնաց գրկելու:
Կեսըրոչեն կամընչեր.
Բուբբուն էկավ՝ արտըս մնաց հերկելու,
Քունըս տարավ, յարըս մնաց գրկելու:

Դու քելես կը ուսիկ-մուսիկ,
 Ծիրան, ծիրանն է յարըս,
 Հասսած ծիրանն է յարըս:
 Չես էրթա յարիդ մոտիկ,
 Ծիրան, ծիրանն է յարըս,
 Հասսած ծիրանն է յարըս:
 Յարըդ քեզմից ճորել է,
 Ծիրան, ծիրանն է յարըս,
 Հասսած ծիրանն է յարըս:
 Սիրտը փորեն էլել է,
 Ծիրան, ծիրանն է յարըս,
 Հասսած ծիրանն է յարըս:
 Կենա-կենա թոն քուքա,
 Ծիրան, ծիրանն է յարըս,
 Հասսած ծիրանն է յարըս:
 Իմ յարըս թեզ տուն քուքա,
 Ծիրան, ծիրանն է յարըս,
 Հասսած ծիրանն է յարըս:

Սարերը կըլլի մաստուր.
 Օսկե գիգիմ առա, քընացի ջուրը,
 Ա՛յ տղա, ինձի չառար, մնացի տունը:
 Տղա, էտ խոսքըդ ինձի տուր.
 Օսկե գիգիմ առա, քընացի ջուրը,
 Ա՛յ տղա, ինձի չառար, մնացի տունը:
 Արտի միչի սընձերը.
 Օսկե գիգիմ առա, քընացի ջուրը,
 Ա՛յ տղա, ինձի չառար, մնացի տունը:
 Յարըս տանը նըստել է.
 Օսկե գիգիմ առա, գընացի ջուրը,
 Ա՛յ տղա, ինձի չառար, մնացի տունը:
 Կուշտըմ դըմի կերել է.
 Օսկե գիգիմ առա, գնացի ջուրը,
 Ա՛յ տղա, ինձի չառար, մնացի տունը:

Մեր տունը մարթ քուքա,
 Ուզումբոյլի, ինճապելլի, իմ յարն է.
 Օրթաբոյլի, դարադաշլի, քու յարն է:
 Յարիս քովեն քուքա.
 Ուզումբոյլի, ինճապելլի, իմ յարն է,
 Օրթաբոյլի, դարադաշլի, քու յարն է:
 Յար ջան, քեզի մեռնիմ.
 Ուզումբոյլի, ինճապելլի, իմ յարն է,
 Օրթաբոյլի, դարադաշլի, քու յարն է:
 Անուշ բերանիդ մեռնիմ.
 Ուզումբոյլի, ինճապելլի, իմ յարն է,
 Օրթաբոյլի, դարադաշլի, քու յարն է:
 Հեծել ես դըռ ձիուն.
 Ուզումբոյլի, ինճապելլի, իմ յարն է,
 Օրթաբոյլի, դարադաշլի, քու յարն է:
 Յարիս տանիս կը ձեր տուն.
 Ուզումբոյլի, ինճապելլի, իմ յարն է,
 Օրթաբոյլի, դարադաշլի, քու յարն է:
 Տղա, քանքիլդ սարքե.
 Ուզումբոյլի, ինճապելլի, իմ յարն է,
 Օրթաբոյլի, դարադաշլի քու յարն է:
 Ձեր մըլլի տողըր աշե.
 Ուզումբոյլի, ինճապելլի, իմ յարն է,
 Օրթաբոյլի, դարադաշլի քու յարն է:

Սանդեռքը բուրբ կը գգե.
 Օսկի-արծաթ ըլլեի, իրար խառնեի,
 Նասիպ-ղըսմաթ ըլլիր, իրար առնեինք:
 Յարըս քեզի չի ուզե.
 Օսկի-արծաթ ըլլեի, իրար խառնեի,
 Նասիպ-ղըսմաթ ըլլիր, իրար առնեինք:
 Ախրսխու ճամփեն օլոր է.
 Օսկի-արծաթ ըլլեի, իրար խառնեի,
 Նասիպ-ղըսմաթ ըլլիր, իրար առնեինք:
 Բոստընին ռեդուշկեն.
 Օսկի-արծաթ ըլլեի, իրար խառնեի,
 Նասիպ-ղըսմաթ ըլլիր, իրար առնեինք:
 Ես ու յարըս պատռուշկա.
 Օսկի-արծաթ ըլլեի, իրար խառնեի,
 Նասիպ-ղըսմաթ ըլլիր, իրար առնեինք:
 Հաքել ես ըռուրաշկա.
 Օսկի-արծաթ ըլլեի, իրար խառնեի,
 Նասիպ-ղըսմաթ ըլլիր, իրար առնեինք:
 Ես ու յարըս ուրմիշ քուքանք.
 Օսկի-արծաթ ըլլեի, իրար խառնեի,
 Նասիպ-ղըսմաթ ըլլիր, իրար առնեինք:

Քաղաք մըտա միկիտան,
 Անգին Աննան է յարըս,
 Աղվան-Օսանն է յարըս.
 Բըլքի վեդռեմ գինի տան.
 Անգին Աննան է յարըս
 Աղվան-Օսանն է յարըս.
 Գինի խմեմ լիանամ,
 Անգին Աննան է յարըս,
 Աղվան-Օսանն է յարըս.
 Հարս ու թաքվոր գիրանան.
 Անգին Աննան էր յարըս,
 Աղվան-Օսանն է յարըս.
 Քաղաք մտա լամփը վառ.
 Անգին Աննան էր յարըս,
 Աղվան-Օսանն է յարըս.
 Չիք դայրավոր ախշիկն առ.
 Անգին Աննան է յարըս,
 Աղվան-Օսանն է յարըս.
 Չիք դայրավոր ախշիկը.
 Անգին Աննան է յարըս,
 Աղվան-Օսանն է յարըս.
 Դեմքը ինձի վառե կը.
 Անգին Աննան է յարըս,
 Աղվան-Օսանն է յարըս:

Արևը կեռ ու կամար,
 Ավտամաքիլ հանեի,
 Յարիս մերը տանեի.
 Ամպել է յարիս համար,
 Ավտամաքիլ հանեի,
 Յարիս մերը տանեի:
 Լուս առա, Էլա սարը,
 Ավտամաքիլ հանեի,
 Յարիս մերը տանեի.
 Չըգտա ֆիդան յարըս,
 Ավտամաքիլ հանեի,
 Յարիս մերը տանեի:
 Յար ջան, հեռու մի՛գնա.
 Ավտամաքիլ հանեի,
 Յարիս մերը տանեի.
 Աշխարը մեզ չի մնա,
 Ավտամաքիլ հանեի,
 Յարիս մերը տանեի:
 Սարեն-ձորեն ձեն քուքա.
 Ավտամաքիլ հանեի.
 Յարիս մերը տանեի:
 Յարըս մոլոր ժուռ քուքա.
 Ավտամաքիլ հանեի,
 Յարիս մերը տանեի:

Արտի միչի դամուշը.
 Ես պուճուր, յարըս պառավ,
 Էկան, ինձի գոռով տարան:
 Շան տղի ձենն անուշ է.
 Ես պուճուր, յարըս պառավ,
 Էկան, ինձի գոռով տարան:
 Չուխա-ճիպպա կարեցի.
 Ես պուճուր, յարըս պառավ,
 Էկան, ինձի գոռով տարան:
 Կլապիտոն շարեցի.
 Ես պուճուր, յարըս պառավ,
 Էկան, ինձի գոռով տարան:
 Պառավ յարըմ ճարեցի,
 Ես պուճուր, յարըս պառավ,
 Էկան, ինձի գոռով տարան:



Կայնել ես ախպրին ակը,
 Ղըզ դիլեյ, դիլեյ, դիլեյ,
 Ջան դիլեյ, դիլեյ, դիլեյ.
 Քաշես կը յարիտ ախը.
 Ղըզ դիլեյ, դիլեյ, դիլեյ,
 Ջան դիլեյ, դիլեյ, դիլեյ.
 Յար ջան, սիրել եմ քեզի.
 Ղըզ դիլեյ, դիլեյ, դիլեյ,
 Ջան դիլեյ, դիլեյ, դիլեյ.
 Չենք մոռանա մենք մեզի.
 Ղըզ դիլեյ, դիլեյ, դիլեյ,
 Ջան դիլեյ, դիլեյ, դիլեյ:
 Գարնան գըլխըվա ջուրը.
 Ընտելե դե՛ ջան, դե՛ ջան.
 Խըմե կոֆե, տո՛ւր ինձ ֆինջան:
 Իգուր քընաց քու սերը,
 Ընտելե դե՛ ջան, դե՛ ջան.
 Խըմե կոֆե, տո՛ւր ինձ ֆինջան:
 Պատի տակը դալտա է,
 Ընտելե դե՛ ջան, դե՛ ջան,
 Խըմե կոֆե, տո՛ւր ինձ ֆինջան:
 Էս ի՞նչ դուռի սավտա է,
 Ընտելե դե՛ ջան, դե՛ ջան,
 Խըմե կոֆե, տո՛ւր ինձ ֆինջան:
 Պաղ ախպուր բաղի մեջը,
 Ընտելե դե՛ ջան, դե՛ ջան,
 Խըմե կոֆե, տո՛ւր ինձ ֆինջան:
 Սիրուն ախչիկ պարի մեջը,
 Ընտելե դե՛ ջան, դե՛ ջան,
 Խըմե կոֆե, տո՛ւր ինձ ֆինջան:
 Յար ջան, իզըլմիշ էրա,
 Ընտելե դե՛ ջան, դե՛ ջան,
 Խըմե կոֆե, տո՛ւր ինձ ֆինջան:
 Ղայդեդ դիզըլմիշ էրա,
 Ընտելե դե՛ ջան, դե՛ ջան,
 Խըմե կոֆե, տո՛ւր ինձ ֆինջան:

Մեր գործը դավի մեջ է,
 Ընտելե դե՛ ջան, դե՛ ջան,
 Խըմե կոֆե, տո՛ւր ինձ ֆինջան:



Քորոլին բանցըր սար է.
 Հո՛փ, հո՛փ, յար, յա՛ր ու յաման,
 Ասա, դարտերը իմանամ:
 Տղա, խանչալըդ սուր է,
 Հո՛փ, հո՛փ, յար, յա՛ր ու յաման,
 Ասա, ցավերը իմանամ:
 Դուռիչայի ալ ջուրը,
 Հո՛փ, հո՛փ, յար, յա՛ր ու յաման,
 Ասա, ցավերը իմանամ:
 Քորոլուն ձին կապած է,
 Հո՛փ, հո՛փ, յար, յա՛ր ու յաման,
 Ասա, ցավերը իմանամ:
 Տակը ժընջըլի քար է,
 Հո՛փ, հո՛փ, յար, յա՛ր ու յաման:
 Ասա, դարտերը իմանամ:
 Օսկի այարով թամբած է,
 Հո՛փ, հո՛փ, յար, յա՛ր ու յաման:
 Ասա, ցավերը իմանամ:
 Քորոլուն քաչերը կայնած են,
 Հո՛փ, հո՛փ, յար, յա՛ր ու յաման:
 Ասա, ցավերը իմանամ:

Մեր կալը էրես-էրես,
Քելէ, քելէ, Էխստ ջան.
Տընկոզ քելէ, Էխստ ջան:
Բազիրգան Աաված սիրէ,
Քելէ, քելէ, Էխստ ջան,
Տընկոզ քելէ, Էխստ ջան:
Ուր օր էրթաս հետըդ եմ,
Քելէ-քելէ, Էխստ ջան,
Տընկոզ քելէ, Էխստ ջան:
Ալմաս խընճոր ջեբըդ եմ,
Քելէ, քելէ, Էխստ ջան,
Տընկոզ քելէ, Էխստ ջան:
Թև ու թռիչկ քովըդ եմ,
Քելէ-քելէ, Էխստ ջան,
Տընկոզ քելէ, Էխստ ջան:

Աբուլու սարին արեն,
Դիլէյ, դիլէյ յարըս,
Պեռվի դիլէյ թել ստացավ յարըս:
Չի լավնա սրտիս յարեն,
Դիլէյ, դիլէյ յարըս,
Պեռվի դիլէյ թել ստացավ յարըս:
Աբուլու տեղը փոս է,
Դիլէյ, դիլէյ յարըս,
Պեռվի դիլէյ թել ստացավ յարըս:
Ինչ օր խելառ կա հոս է,
Դիլէյ, դիլէյ յարըս,
Պեռվի դիլէյ թել ստացավ յարըս:
Գենա լավ եմ աբուլցիք,
Դիլէյ, դիլէյ յարըս,
Պեռվի դիլէյ թել ստացավ յարըս:
Անմեռոն եմ կարտիկամցիք,
Դիլէյ, դիլէյ յարըս,
Պեռվի դիլէյ թել ստացավ յարըս:

Բաղա կիրտըմ պար իչուն,
Հոփըլա բըլբուլ բաղընդա,
Նախանձ մարթը չը խնդա:
Կիրտըմ շիրին յար իչուն,
Հոփըլա բըլբուլ բաղընդա,
Նախանձ մարթը չը խնդա:
Ախպերըմ ունի ավճի է,
Հոփըլա բըլբուլ բաղընդա,
Նախանձ մարթը չը խնդա:
Մեշկը բարակ չամչի է,
Հոփըլա բըլբուլ բաղընդա,
Նախանձ մարթը չը խնդա:
Իրմովը թալանճի է,
Հոփըլա բըլբուլ բաղընդա,
Նախանձ մարթը չը խնդա:
Գդալը եղին մեչ է,
Հոփըլա բըլբուլ բաղընդա,
Նախանձ մարթը չը խնդա:
Յարըս գեղին մեչ է,
Հոփըլա բըլբուլ բաղընդա,
Նախանձ մարթը չը խնդա
Տղա հերիք է կայնիս,
Հոփաօղլու գըղը (գյաղա),
Քոփաօղլու գըղը:
Նալվածքըդ ինձ կը վառե.
Հոփաօղլու գըղը,
Քոփաօղլու գըղը:
Սիրել եմ, քեզ կառնեմ,
Հոփաօղլու գըղը,
Քոփաօղլու գըղը:
Ինձ մտյան մի՛ւնե,
Հոփաօղլու գըղը,
Քոփաօղլու գըղը:

Ախչի, անունըդ Աննա,
Սոմնե կողպեքի մարալ,
Լցին վագոնը, տարան:
Քեզ ով կասեր, թե վատ է,
Սոմնե կողպեքի մարալ,
Լցին վագոնը, տարան:
Ախչի, դու էդ ի՞նչ ասիր,
Սոմնե կողպեքի մարալ,
Լցին վագոնը, տարան:
Խեղճիդ դարտիցը վառար,
Սոմնե կողպեքի մարալ,
Լցին վագոնը, տարան:
Ախչիկներուն մագերը,
Սոմնե կողպեքի մարալ,
Լցին վագոնը, տարան:
Դուր քուքա քեզ մագերը,
Սոմնե կողպեքի մարալ,
Լցին վագոնը, տարան:

Էրկան գոմերը ավելցի.
Արի վարքը, բացվի վարքը կիրակի,
Սարեր շոք է, ես չեմ գընա կրակի:
Ալ ձին մեչը նալեցի.
Արի վարքը, բացվի վարքը կիրակի,
Սարեր շոք է, ես չեմ գընա կրակի:
Ալ ձին նալը ի՞նչ կանե.
Արի վարքը, բացվի վարքը կիրակի,
Սարերը շոք է, ես չեմ գընա կրակի:
Ոնքը խալին ի՞նչ կանե.
Արի վարքը, բացվի վարքը կիրակի,
Սարերը շոք է, ես չեմ գընա կրակի:
Քեզ պես մարալ յար ունեցող.
Արի վարքը, բացվի վարքը կիրակի,
Սարերը շոք է, ես չեմ գընա կրակի:
Դեղվաթ մալը ի՞նչ կանե.
Արի վարքը, բացվի վարքը կիրակի,
Սարերը շոք է, ես չեմ գընա կրակի:

Մեր մեծ արտը գարի է,
 Ավելեմ, թափեմ փոշին,
 Բոլշևիկի գնդակը մեմշևիկի դոշին,
 Նիշանովելու տարի է:
 Կանաչ արտը հաց տարա,
 Յարիս տեսա, հետ դառա,
 Բոլշևիկի գնդակը մեմշևիկի դոշին,
 Նիշանովելու տարի է:
 Մեր չիչակը նարբնջի,
 Մանչերն էղան զարբնճի,
 Բոլշևիկի գնդակը մեմշևիկի դոշին,
 Նիշանովելու տարի է:
 Իմ չիչակը քաղած է,
 Թմբի տակը թաղած է,
 Բոլշևիկի գնդակը մեմշևիկի դոշին,
 Նիշանովելու տարի է:
 Էտ սարը բանցրը սար է,
 Տակը դընչըֆիլ քար է,
 Բոլշևիկի գնդակը մեմշևիկի դոշին,
 Նիշանովելու տարի է:
 Կանաչ արտը հասսել է,
 Մեր ծառները ծաղկել են,
 Բոլշևիկի գնդակը մեմշևիկի դոշին,
 Նիշանովելու տարի է:
 Սարեն էկավ լամպը վառ,
 Ջինսը հարցու, ախչիկն ա՛ռ,
 Բոլշևիկի գնդակը մեմշևիկի դոշին,
 Նիշանովելու տարի է:
 Սև ախչիկ, սիրուն տղա,
 Թող բռնեն իրար յախա,
 Բոլշևիկի գնդակը մեմշևիկի դոշին,
 Նիշանովելու տարի է:

Այսօր օրը կիրակի,
 Դիլիմ-դիլիմ, մեռնեմ էն օրերին,
 Եղբայրս էկավ բալթոնը թևերին:
 Բալկոնի վերի դաշը, դիլամ-դիլամ,
 Մեռնիմ էն օրերին, դիլամ-դիլամ,
 Եղբայրս էկավ բալթոնը թևերին,
 դիլամ-դիլամ:
 Թափ տամ ու ծառին փռեմ,
 Ծալեմ ու ծոցըս քընեմ,
 Պաքնեմ ու յարիս դրկեմ:
 Ալ ու կանաչ քեսացու,
 Դրագ քընեմ, լուսացու,
 Ես քու նանին փեսացու:

Կաքավ թռավ, արտս մնաց հերկելու,
 Չուխես դըրկի Գյումրի քաղաք՝
 ներկելու:
 Կաքավ թռավ, արտս մնաց հերկելու,
 Քունըս տարավ, յարըս մնաց գրկելու:
 Բուբբուն էկավ, յարըս մնաց հերկելու,
 Քունըս տարավ, յարըս մնաց գրկելու:
 Լամպը սրփեցի, շիշան կոտրեցի,
 անուշ ջան,
 Շատ լավ արեցի, քեզի խափեցի,
 անուշ ջան:
 Ալ գոտի, կանաչ գոտի, գոտու պես,
 Էլա էրթիք, վեր-վեր ընկա լոթու պես:
 Լուսնիակը նորել է,
 Համոս կոշկով կորել է:
 Լուսնիակը նորել է,
 Յարըս տոնեն կորել է:
 Եվա, Եվա, աչքերըդ սև ա,
 Դռշըդ բաց արա, սարին դեմ արա:
 Մոսես մարքարեն սանդղ կը չալեր,
 Մեկ կնիկ ուներ, թոփալ կը քալեր:

Խաղիկներ

Ծառըն ունիմ տըպլլողի,
Պտուղները՝ օցի լեղի.
Իմ հորս ու մորս ի՞նչ ըսեմ,
Ինձի տվին դարիք տղի:

Գետը քընացի լըվասկ,
Սապոնս էր օսկեջրած.
Հերս ու մերս ի՞նչ էնեն,
Ճակտիս էս էր գրած:

Ծառի տակը կեցել եմ,
Լաչակըս լվացել եմ.
Խապար տարեք իմ մորը,
Ես դարտի տիրացել եմ:

Օչխարը էրի բակը,
Դեմ թըրի թաքըռ ակը.
Ով որ առնե իմ սիրած,
Չվայլե մազլու թագը:

Նըստել ես դոշակին,
Ուշկըդ-միտքըդ փեշակին.
Խմել ես մռան գինին,
Հոտ կանես մանուշակին:

Կանցնիմ գետի էն կուռը,
Քաղեն կը դաստով մուռը.
Ով իմ սիրածն ինձ չի տա,
Քաշեն կը խանին դուռը:

Մանի ըսեմ ու շարեմ,
Տոռպակը լըլեմ ու կարեմ.
Քաղքոց-քաղաք ժուռ ածեմ,
Սրտիս ուզածը ճարեմ:

Ընկա ջուրը, քընացի,
Խեխտըվա ու մնացի.
Թն չունեի, թռնեի,
Յար չունեի, բռնեի:

Տարիվար ջուր է գնում,
Հարցրեք՝ ո՞ւր է գնում.
Քենին մահանա է էրե,
Իր յարին հյուր է գնում:

Սարերը ուշ է, մուշ է,
Իմ յարը բանգլի դուշ է.
Սիրով սիրել, առել եմ,
Մեղրից-շաքրից անուշ է:

Կայնել ես ախա-պախա,
Լաչակիդ տուտը կախ ա.
Սև ախչիկ, սիպտակ տղա,
Բռնել են իրար յախա:

Յար, ծառավ եմ, ջուր չկա,
Իմ դարտիս չարա չկա.
Գեշ տներ լավ մանչեր կան,
Առնելու չարա չկա:

Ախչիկ-ախչիկ հալ ախչիկ,
Թըշներդ խալ-խալ ախչիկ.
Դու մեր տունը հարս քայիր,
Քույրս քեզ տալ՝ ախչիկ:

Կայնել ես, կանչելա չես,
Բոյեդ ամընչելա չես.
Կայնել ես, կաթ կըլմանիս,
Բացվել ես, վարթ կըլմանիս:

Էրկան արտը գարի է,
Նշանվելու տարի է.
Էրկան ու կարճ արտերը,
Չիմացա յարիս դարտերը:

Էրկընքեն մատնիմ իչավ,
Մատիս վրեն խաչվեցավ.
Ես իմ յարըս քամ գիտեի,
Ջավահիր քար բացվեցավ:

Վերևուց մատնիմ ընկավ,
Մատիս վրա բացվեցավ.
Ես իմ յարիս քամ գիտեմ,
Ջաֆայիլ քար բացվեցավ:

Վերևուց հավքըմ անցավ,
Տանը մեչ խելքըս անցավ.
Էրկուսիս խոսքը մեկ էր,
Օրթամերես մարթ անցավ:

Յարըս մեր դոնեն անցավ,
Սիրտս բացվավ, վարթ դառցավ.
Յարըս ինձի հետ խոսավ,
Թշնամու կյանքը մաշավ:

Յարո ջան, անունըդ Աննա,
Յարո ջան, յար.
Կայնել ես դու անվա,
Յարո ջան, յար:

Յարո ջան, խասյաթըդ փոխե,
Յարո ջան, յար.
Յարըդ տնեն կը կորի,
Յարո ջան, յար:

Ամպել է ամալի տակը,
Ծունկըս էր ծընկիդ տակը.
Ես քեզի վե՞րտեղ սիրեցի,
Ծիրանի ծառի տակը:

Այ տղա, հերիս-մերիս,
Ո՞ր էկար կեսգիշերիս.
Իմ ծոցում տեղ չկա,
Գլխիդդ դիր կռներիս:

Ախչի, ի՞նչ էր դիլագըդ,
Օղկուն, կոճկուն բիլագըդ,
Մի՛ բանար ճերմակ գյոթսըդ,
Ինձի վառեց կըրակը:

Ծառին տակը տալիս է,
Քանի կայնիս՝ ֆայդա է.
Մի՛ք մեխողըրե, դըրկըցներ,
Ես էլ սեր ու սավիա է:

Ախպեր, բաղըդ անուշ է,
Բաղիդ մեյվան անուշ է.
Ախպեր, խաթրըդ չըմնա,
Իմ յարը քեզնեն անուշ է:

Ամպել է փարա-փարա,
Ես իմ ուզածը չառա.
Աստված, դիվանիդ մեռնիմ,
Յա էլիմ տու, յա չարա:

Ջուրն ընկա ու գնացի,
Խեխտըվա ու մնացի,
Իմ մեծին անգաճ չէրի,
Առանց Մուրազ մնացի:

Լուսնիակը նորել ա,
Յարիս եզը կորել ա.
Ձեն տվի, ձենըս չառավ,
Ինձեն վայ քե ճորել ա:

Տոտիկ-տոտիկն է յարըս,
Հաստատ մոտիկն է յարըս.
Վերի մայլեն է յարըս,
Տոտիկ-տոտիկն է յարըս:

Յար ծարավ եմ, ջուր չկա,
Մեր ու սավղի հույս չկա.
Գեշ տներ լավ մանչեր կա,
Առնելու չարա չկա:

Յար, ծարավ եմ, ջուր չկա,
Գետերուն կարմունջ չկա.
Գեշ տներ լավ մանչեր կա,
Առնելու չարա չկա:

Այսօր օրը նորել է,
Վե՛ր, բլուզըդ կարեմ.
Վեր, բլուզըդ կարեմ,
Յար, յար, յար, յար:

Էլա գնացի սար սնձի,
Ոտքս առավ էլ գընձի.
Մկո, քու մորուք խանձի,
Հայկոն չըտվիր ինձի:

Բարակ ճամփան մտել ես,
կորուցածըդ գտել ես,
Նոր սիրածդ չըվայլես,
Ինձի մըտքեդ ցըկել ես:

Ա՛յ տղա, բակովն արի,
Ոտներդ շաղովն արի.
Մեր դուռը դալմաղալ է,
Մորքուրիս քաղովն արի:

Ջուր եմ քողե ջաղչըներ
Ասված տանի ավաչըկներ.
Ջուր եմ քողե աղեստան,
Ասված տանի գյաղեստան.
Ջուր եմ քողե առվըներ,
Գրողը տանի պառվըներ:

Սարեն ջուր է գալիս,
Խմելիս դուր է գալիս
Հարցնե՛ք՝ ո՞ր է գալիս,
Առանց յար քուն չի գալիս:

Լուսնյակ, ցածանց քընը,
Խորկըցի, բարցըրանց քընը.
Հեռու տեղ յարըմ ունիմ,
Բարև տու, անցի՛ քընը:

Լուսնյակ, ցածանց քընը,
Շաղ տուր ու ցածանց քընը.
Հեռու տեղ յար ունիմ,
Բարև տու, անցի քընը:

Կանչե, կռունկ, կանչե,
Տակըդ չիման է,
Աշխար արեքակ է,
Ինձի դուման է.
Կանչե, կռունկ, կանչե,
Հալըս յաման է:

Դու կերթաս, ուղուր ըլլի,
Սև ծովը ճամփադ ըլլի.
Ինձեն սավա թե յար սիրես,
Ջուխտ աչքերդ քոռ ըլլի:

Բիրբիլն ըսաց՝ իրեք ամիս գարուն է,
Սիրտըս խոց էր, մեչը լիքը արուն է.
Հաճի գյուլ-գյուլ, հաճի բյուլ-բյուլ,
Իստար աղլար, իստար գյուլ:

Իմ ախպոր ձին փախել է,
Ընկել է Սարմա սարեր.
Կերել է ծառի պես խոտեր,
Խմել է պաղպաղ ջրեր:

Էրթամ ըՍտամբուլ,
Դատիմ՝ փարան բոլ.
Իմ յարի համար
Առնեմ ջուխտըմ սոլ.
Արի, յար, արի,
Խռով մի մնա:

Դանակ-դանակ կանչեցեք,
Փատե դանկով մորթեցեք,
Խշխշիկով էփեցեք,
Տարեք սարը թաղեցեք:

Ըսօր օրը ուրփաթ է,
Հաքածս արևաս ու խաս է.
Էրկինք-գետինք կշռեցինք,
Մե գրվանքեմ պակաս է:

Ֆռանգների վերի օդան,
Մըկները կը որոտան.
Հարս ու թաքվոր
Իրար կուտան,
Եսա գիտեմ՝
Ինձի կուտան:

Հավի տոտիկ,
Բադի տոտիկ,
Հավաբարը
Մեզի մոտիկ,
Տոտի՜կ, տոտիկ:

Օյան է, դուրան է,
Կորխա ճամփան
Վրան է,
Հասսի Տրթատ,
Սըրան է:

Ցախավելը փափուկ է,
Ախչիկ մանչուն խափուկ է:
Չայիրները լաքած է,
Ախչիկ, քո թուշ պաքած է:

Բուխար փափախ դրել ես,
Գենա ճիտդ ծռել ես:
Գուրպընուդ ճիտը սև է,
Քեզի ուզողը վե՞՞վ է:

Գուրպընուդ ճիտը ալ է,
Քեզի ուզողը լալ է:
Փոխենք էս պարի դայդեն,
Ջայենք դուխովնու դայդեն:

Կանաչ խալին մի կոխե,
Սիրած յարդդ մի փոխե:
Ախպերըմ ունիմ ավճի է,
Ում հետ ասես կը վիճե:

Դունա գիտես ախչիկ ես,
Էրկու խանա խաղ չիտես.
Ատտեղ կայնիլը բան չէ,
Արի, խաղմա դու կանչե:

Վերեն էկավ ջուխտըմ դոչ,
Մեկը ֆիդայ, մեկը՝ ոչ.
Աստված, դարգայիդ մեռնիմ,
Մեկին կուտաս, մեկին՝ ոչ:

Մանի-մանի մանեցի,
Տոպրակ դրի շարեցի,
Քաղքե քաղաք ճամփեցի,
Սրտիս ուզածը ճարեցի:

Նազ մի'անե, մազ մի'անե, ջա'ն տղա,
Քանքիլովըդ թոզ մի'հանե, ա'յ տղա:
.....
Ուր որ գնաս, առնելու եմ, շա'ն տղա:

Ամպել էր ավուր-մավուր,
Սաղմոսքը ծոցիդ սովոր.
Սաղմոսքը գիլ կը տաներ,
Լիզուդ բիլբիլ կը տաներ:

Կայնել ես, կանչելու չես,
Բոյեղ ամընչելու չես.
Կայնել ես, կաթ կըլմանիս,
Բացվել ես, վարթ կըլմանիս:

Կաքավ կայնավ կարմընջին,
Մանգիշ օղերն անգընին.
Խապար տարեք զոնքընջին,
Ախչիկն առավ Մուկուչին:

Էրթիքը բուն եմ շինե,
Տղաներին շուն եմ շինե.
Օ՜շ, օ՜շ կանչեմ, չեմ գալիս,
Լափի թարկը չեմ տալիս:

Յար կայնել ես կարմընջին,
Փաթըթվել ես յափընջին,
Խապար տվեք զոնքընջին,
Մեռնի էտպես կտրիճին:

Կայնել ես, կաթ կըլմանիս,
Բացվել ես, վարթ կըլմանիս.
Հայլին առ, էրեսըդ աշե,
Աշխըրի գարթ կըլմանիս:

Բաղի մեչը բաղպանչի,
Անուշ-անուշ խաղ կանչի.
Թներուդ թևիկ գործեմ,
Նոր գալած բեխիդ մեռնեմ:

Մեր մեծ արտը բոքի էր,
Սըը շեկին հոքի էր.
Կլապիտոն, ապրեշում,
Ֆլորըս ուտեր տապկած շուն:

Կայնել ես պատա տակը,
Յուլա կը մատնուդ ակը.
Կայնել ես, կանչելա չես,
Բոյիցըդ ամընչելա չես:

Սարը սինձը ի՞նչ կենե,
Կաթը բրինձն ի՞նչ կենե,
Յարը յարին կը սիրե,
Խոսքը-զրույցն ի՞նչ կենե:

Մանի ըսեմ ու շարեմ,
Տոպրակ լըցեմ ու կարեմ.
Քաղքոց-քաղաք ժուռ քամ,
Սրտիս ուզածը ճարեմ:

Էրկու խանա խաղ չիտես,
Յափրադ ու կեսն ալ չիտես.
Քընա քոփօղլու գյադա,
Ժամեն մոմ գողնալ չիտես:

Ես ախչիկ եմ, ալ գուգեմ,
Բոխչաս ծալեծալ գուգեմ.
Եփ օր էրթամ կերսանցըս,
Գոտիս թիրմալի գուգեմ:

Ջուր եմ թողե աղեքը,
Աստված պայե գյաղեքը.
Ջուրը լցվալ ջաղչընին,
Աստված պայե ախչըկնին:

Լուսնի լուսը ես եմ,
Մեծ ծովի ձուկը ես եմ.
Գիշերվա փախչող ախչիկ,
Ծոցըդ պառկողը ես եմ:

Էլա սարը ես սընծի,
Ոտքըս դիպալ մեկ գընծի.
Ա՛յ մարթ, լեզուդ պապանծի,
Ախչիկըդ չըտվիր ինծի:

Անդր վերի տանձերը,
Հուպուպ կուտան մանչերը.
Քանի օր ախչիկ կը տեսնին,
Ծուռ կը թընեն ֆասերը:

Էրկան արտը գարի է,
Նշանվելու տարի է.
Էրկան ու կարճ արտերը,
Չիմացա յարիս դարտերը:

Կաքալ եմ քարա մեչը,
Խոսում եմ ձորա մեչը.
Աստված, իմ մուրադը տու
Էկող շաքթըվա մեչը:

Ալագազը տուն ունիմ,
Մեչը օսկե սուն ունիմ.
Քաշվե քոփօղլու գյադա,
Քեզ պես հազար շուն ունիմ:

Ամպել է ամալի մման,
Շաքարը դանդի մման.
Ամպել է թոն չի գալիս,
Մթնել է, տուն չի գալիս:

Քաբաբչի եմ, շիշ չունեմ,
Ծերացել եմ, սեր չունեմ.
Էս աշխարում քե՛ֆ կանեմ,
Էն աշխարում գործ չունեմ:

Կայնել ես բաղի միչին,
Ոտքերըդ շաղի միչին.
Կանչե յար, ձենիդ մեռնիմ,
Ես էլ քու խաղի միչին:

Սարի էտեը դուտտիկ,
Բոյիդ մեռնիմ, Արութիկ.
Յար Սոնա, Յար Սոնա,
Ե՞փ պիտի լուսանա:

Սարի էտեը պուտ-պուտ,
Մանչերուն կանչեմ կուտ-կուտ.
Յար Սոնա, յար Սոնա,
Ե՞փ պիտի լուսանա:

Էրևան ման քուքանք,
Յոնջերը յան քուքանք.
Քընացի օր յար չկա,
Ճորել եմ, տուն էկանք:

Ութը ծառ ունիմ թթի,
Ութը կով ունիմ կըթի.
Վեկ օր ինձի բամբասի,
Հոքին դժոխքը փըթի:

Էրևանուց դուս էկա,
Թիվլիզ քաղաքը մտա.
Քուչա-քուչա ման էկա,
Սիրած յարիս չըգտա:

Ջաղչիս դուռը տաշած էր,
Յայլըղիս գիլ քաշած էր.
Ջաղացըս մանի-մանի,
Անուշ քունըս կը տանի:

Հավուենց կալը կլոր պար,
Ջա՛ն գյուլում, ջա՛ն, ջա՛ն,
Արաքը մեչը ֆրոֆրոսար,
Ջա՛ն ծաղիկ, ջա՛ն, ջա՛ն:

Ջուր եմ թողե առվըներ,
Աստված, վերու պառվըներ.
Ջուր եմ թողե ջաղչըներ,
Աստված պայե ախչըկներ:

Ջուրը լցվավ առվընին,
Գրողը տանի պառվընուն.
Ջուրը լցվավ փառչերը,
Շուտով տանին մանչերը:

Էլա սարը ես սընձի,
Ոտքըս կպավ մեկ գընձի.
Արո՛թ, միրուքդ խանձի,
Վարթը չըտվիր ինձի:

Մանիներ

(Ծալկահայոց բանավեպ)

Մանի ըսելու էկա,
Սերուսկ ուտելու էկա,
Իմ դարդը սերուսկը չէ,
Յարիս տեսնելու էկա:

Այսօր բազար է, արի,
Հախաղ հագար է, արի,
Ճամփադ աշելով արի,
Չուչուստ քալելով արի:

Աս տներ, ծեփած տներ,
Մեջը կա օսկի սներ,
Մուն ու գերան պար պիտեր,
Սրտով սիրած յար պիտեր:

Էլա սարը, իջա կալը,
Անտեր տղի դիշ էղա,
Աշխեն, չիտեի՝ սիրտդ նեղ է,
Պաղ աղբրնուն ջուրը դեղ է:

Վերեն էկան սելերը,
Կտրավ չուլքուս թելերը,
Կամաց քշե, այ տղա,
Կապեմ չուլքուս թելերը:

Կռունկն իջավ կալերը,
Կտրավ չուլքուս թելերը,
Կռունկ, հոպ տուր ու թռի,
Ղանդընիդ թափ տուր ու թռի:

Մանի ըսի, շարեցի,
Տոպրակը լցի, կարեցի,
Քաղքե-քաղաք շուռ տվի,
Սիրած յարիս տուն բերի:

Մանի, մանի մի բերան,
Մեղը տանի ջուխտ գերան,
Գեշը սիրունի ծոցում,
Հայ վախ ու հարյուր բերան:

Քարը տաշեցի, բոլորեցի,
Յարիս տեսա, մոլորեցի,
Անտեր մնա ան վախտը,
Օր ես անտեղ սիրեցի:

Թավան թնեմ ձու խաշեն,
Նստիմ էրեսիդ աշեն,
Տեսնիմ յարս քուքա,
Հասնիմ թուշը պագնեմ:

Ախպար, ամագիդ մեռնիմ,
Շեկ կոթ դանակիդ մեռնիմ,
Ախպարս էկավ կալասկով,
Ձեռքը պագի հավասով:

Գիշերը լուսըմ տեսա,
Յարիս տունը տեսա,
Ուզեցա հետը խոսել,
Դիշմնիս հետը տեսա:

Ղարսա բերդը բլել է,
Յարս մեշը քնել է,
Ձեն կուտամ, ձեն չի հանե,
Մըկըր ինքը ջորել է:

Թավան ծակ է, եղ չկա,
Փեսան էկավ, տեղ չկա,
Փեսին շատ էրես միք տա,
Փեսին էյթիպար չկա:

Կանաչ արտի բյանարը,
Թիֆլիս վառավ ֆանարը,
Կանաչ արտը մի կոխեն,
Սիրած յարդ մի փոխեն:

Ես մե քունքուլի դոխ եմ,
Կանաչ բոստրնի սոխ եմ,
Ըռնտիկ խալին կկոխեն,
Յար ջան, ոտիդ հողն եմ:

Արտը ցորեն ցանեցի,
Դարդըս հետը թաղեցի,
Հագար ու մեկ աղոթքներ
Ցանած վախտը շարեցի:

Ա՛յ աղջի, ցածեն աշե,
Քեզնեն շատ լավերը կան,
Լիզուդ քիչըմ քեզի քաշե,
Օր քեզի ուզողներ գան:

Աղջիկը տնեն փախել է,
Հորը ամոթվոր էրել է,
Հարը շան պես կատղել է,
Կոպալն առել ծեծել է:

Ախպար, նամակիդ մեռնիմ,
Ճեպիդ դանակին մեռնիմ.
Իմացել եմ՝ յար ես ճարել,
Ճարած յարիդ մեռնիմ:

Ճերմկավ գետինը ձնեն,
Աղջի, դուրս արի տնեն
Ձեռքովդ յարա սրտիս.
Յա՛ղեղ էրե, յա՛ջուր լից:

Տանըս տկեն ջուր կըբխա,
Վառած սիրտս չի հովանա,
Յար, քու տված վերքերը
Շատըցուցին իմ դարդերը:

Ախջի անունդ Թաքուն
Դրել ես հորդ սաքուն,
Ինչ մե ֆիդան բոյմ ունիս,
Երանի յարիդ հոգուն:

Ճառոտ տղուն քուրքին աշե,
Դառնա, դառնա ինձի կաշե,
Ինձմեն քեզի օգուտ չկա,
Քնե, գլխուտ չարան քաշե:

Պապս ունիր մի մեծ էշ,
Համ քոստ էր, համ էլ գեշ,
Բիրտըն կորավ մեր էշը,
Ափսոս վրայի վեշը:

Ախջի՝ հագիդ դեղին-մեղին,
Ով օր տեսնի պատռի լեղին,
Վե՛վ սիրածս ինձի չտա,
Զօր ու գիշեր սիրուց նեղվի:

Աղբարմ ունիմ ավճի է,
Մեջքը բարակ դամչի է,
Նախշուն գուլպա հագել է,
Ազապ աղջիկ պագել է:

Ծարավ եմ, ջուր բերեք,
Սարերեն ձուն բերեք,
Սիրուց հալումաշ կըլլիմ,
Գերեզմանի փայ կըլլիմ:

Տալոն բերեց գութնի հացը,
Համոյին սիրտը մաշի,
Այսօր գութանը մերն է,
Գութան բռնողը իմ հերն է:

Կայնել ես Սարի ճոթին.
Քայլում ես կանաչ խոտին,
Քու անուշ, խորոտիկ բոյին,
Կարոտեմ քու համ ու հոտին:

Ծնած օրից միշտ ես է.
Մեկը ինձի դավել է,
Հալըր գիտի դարդ չունիմ,
Դարողը ինձի տարել է:

Աստղերուն լսին մեռնիմ,
Իմ յարի բոյին մեռնիմ,
Մե տարի է չեմ տեսսե,
Ես ինոր հոգուն մեռնիմ:

Տանս պատը բլել է,
Յարս մեջը քնել է,
Չեն կուտամ, ձեն չի առնե,
Վախենամ ինձմեն ջորել է:

Աշխրրքին մալը ի՞նչ կենեմ,
Արի քեզ սարը հանեմ,
Ագյար թևերս բերգավ,
Գլխուս վրա կհանեմ:

Ալ աղջիկը հաց կտանի,
Բերանը բաց կտանի,
Մեմ քալեկը, մեմ կկայնի,
Խեղքս ու միտքս կտանի:

Ջաղասկը ման եմ էկե,
Սիրել եմ, ջան եմ տվե,
Օխտը տարվա մեջ
Ուխտ ու պայման եմ էրե:

Սարեն էկավ օշխարը,
Աս ի՞նչ էղավ աշխարը,
Աս ի՞նչ էղավ աշխարը,
Սրտիս չոքավ խավարը:

Նշի ծառին նուշ կըլլի.
Վարդի ծառին փուշ կըլլի,
Էրնեկ ան աղջըկանը,
Սիրած յարին դիշ կըլլի:

Քեզի վեւ ըսավ ձեն ցկես,
Աշխրքով մեմ էնես,
Ես քու ըսած վարդդ չեմ,
Օր հոտ քաշես, ման մետես:

Թավան հավկիթ դենմ խաշեմ,
Էլլին էրթոցեն բոլորս աշեմ,
Տեսնիմ յարս խնդման քուգա,
Վարդեր շարեմ սիրուն դեշին:

Սարերը ման գութամ,
Յամջնին յան գութամ,
Ըսան թե՝ յարդ էկավ,
Խնդման դեմ գութամ:

Սարին տակը տուն ունիմ,
Մեջը օսկի սուն ունիմ,
Գընա, կորի, ա՛յ տղա,
Քեզ պես հազար շուն ունիմ:

Աղջի անունդ ասա,
Ֆասիդ փխսկիլը խաս է,
Գնա մորդ ըսե,
Թող ինձի էնե փեսա:

Աքոշկեցեն աշեցի,
Ալ փուշիս մաշեցի,
Վառա, ամա՛ն, վառա,
Ուզածիս չառա:

Սարը ձունը կոխել է,
Լորը բունը փոխել է,
Սարեր, ձորեր արոտ է,
Տերտեր, էլ քու օրը չէ:

Սարերը անձոտել է
Օշխարը բրդոտել է,
Ծո մա՛նչ, քու մարդ մեռնի,
Հալավդ աղտոտել է:

Փողս ցրկի բանկան,
Ըսի՝ թեզ լծե սանքան,
Լավ մարդիկս յան քան,
Թիֆլիս քաղաքը ման քան:

Վերեն հավքմ անցավ,
Սինիս խնձորով լցվավ,
Հալիլին յարը տուն դարձավ,
Իմ յարը քյանրեն անցավ:

Խնձորը կարմիր է,
Ջուրը պղտոր է,
Աղջկանուն խասը
Ինձի համար է:

Մարին տակը էլ ունիմ,
Ռանգ-ռանգ թել ունիմ,
Ծո մա՛նչ, օշխարդ նան տար,
Ես քու վրադ սեր ունիմ:

Ղարանֆիլ եմ, դալ չունիմ,
Ես պճիկ եմ, յար չունիմ,
Յարս դռնեն անցել էր,
Ջահել եմ, խաբար չունիմ:

Երկինքը կամար կապեց,
Սև մազերս ճերմըկավ,
Գեշ մարդու խոսքերը,
Քեզ ինձեն ջոկեց-ջորավ:

Ախպար, բախտդ անուշ էր,
Բախտիդ մեջ անուշ էր,
Ախպար, խաթրդ չըմնա,
Յարս քեզնեն անուշ էր:

Սև ձին մալը ի՞նչ կենե,
Սիրունը խալն ի՞նչ կենե,
Ես ուզել եմ, ես կառնեմ,
Շելլոցը խոսքն ինչ կենեմ:

Կալին տակը տալիս է,
Քանի նստիս՝ ֆայդա է,
Ուզածը ուզածին չեն տա,
Էս ի՞նչ կանոն, դայդա է:

Օղս ցկի փանջարան,
Հավկիթ լցի թանջարան,
Փեսաս էկավ՝ տեղ չկա,
Հավկիթ էփեմ՝ եղ չկա:

Սև փուշին ճիտս եմ ցկե,
Շեկ մանչը միտս եմ ցկե,
Երեք օր է չեմ տեսսե,
Կրակը սիրտս եմ ցկե:

Նախըրը զարկի դիզը,
Ջոկեցի դարագեզ եզը,
Ծո մանչ, մայրըմատ տու,
Առնեմ քյանքիլիլ բոզը:

Օշխարը էրա բակը,
Դեմ տվի սալին ակը,
Վեզ ուզածս ինձի չտա,
Չվայելե գլխուն թագը:

Վերեն Աստված շայաթ է,
Ես սիրել եմ, ես կառնեմ,
Բաղի չորս կողմը վարդ է,
Հերն ու մերը շատ դառն են:

Սև աղջկա մագին աշե,
Դառնա-դառնա էտտին կաշե,
Ինձմեն քեզի գիմըն չկա,
Քնե գլխուդ չարան քաշե:

Փերես կը նուռը,
Կայնիս կը դուռը,
Չես փերե նուռը,
Չես կայնի դուռը:

Չունը էկել է, հալել է,
Լցվել գյուղ, սառել է,
Ադ էլօղլուն գեշ խոսքը,
Ինձի մոմի պես հալել է:

Օղին օջախը վառել է,
Մարնա ինձի տարել է,
Բոյ-բուսաթով աղջիկը,
Խելքս գլխես հանել է:

Թոն էրե, թոնջանք էրե,
Թոնին վրա ձուն էրե,
Յարս բոբիկ ջուրը գա,
Օտվին մսի, մերը գա:

Չբուխ ունիմ էրկնցնեմ,
Յարիս ճամփան սպասեմ,
Հեռու, մոտիկ հեշ չունիմ,
Ամեն օր վառիմ, թափիմ:

Գութանը հաց եմ տարե,
Բերանը բաց եմ տարե,
Էկան ըսին՝ յարդ էկավ,
Խելըռած տուն եմ էկե:

Բոյդ էրկան, բոյդ բարակ,
Քեզի տեսնողը կուտա էրնակ,
Վարդ թշերեդ լուս կկաթե.
Յա՛ խնայե, յա՛ սպանե:

Քեզի կաշեմ, խելքս կերթա,
Բոյեդ, բուսեդ վառա, թափա,
Դու կայնել ես յանա-յանա,
Քամին գայնե՝ դեշդ բանա:

Դու հագել ես դայրին խասը,
Թեզմ մաշես գլխուդ ֆասը,
Սիրուցդ վառիկը Անախասը,
Ջերդ դրել ես անգին քարը:

Հագել ես խաս ու ատլաս,
Ընկերներով դերի կերթաս,
Մեմեո կաշես, աչքով կենես,
Քիչ կմնա խելքե հանես:

Ըռնտիկ ես, փումփուշիկ ես,
Հերիք, աղջի, հոգիս հանես,
Խղճա ինձի՝ օտքդ պագնես,
Արի հոգիս հոգուդ խառնես:

Քամին քուգա Շավմաբաղեն,
Յարս կիջնի Էդոյի սարեն,
Գոքը լիքը ժախ ու քեղ է,
Սաբիտախչան հիվմոյի տեղ է:

Սաթոն դուռը կայնել է,
Ճիտը տխուր ծռել է.
Աղջկանը ուզող չի քա,
Հերար աղջըկմեն էլել է:

Ասթին յաշիկ,
Անթուն յաշիկ,
Սիրել եմ, կառնես,
Անունը՝ Աշիկ:

Ասթուն սար է,
Անթուն սար է,
Յարիս անունը
Սանասար է:

Տիրացուն աղբրին ակը
Վարդանին գուլպանուն ծակը,
Քոռանա Մեքոյին լուսը,
Թողել է Վարդանին դուսը:

Ալվարդի թերը դրկե,
Աղջի, քու սերը դրկե,
Հարդ ու մարդ չիմանան,
Մատնիդ մերը դրկե:

Պառկել ես կակուդ հողին,
Մուրագս փորս բողին,
Կարմիր գիլլան դիպի
Էնողի կշտի կողին:

Ծառն ունիմ թբլալի,
Պտուղն էր օձի լեղի,
Հորս ու մորս ի՞նչ ըսեմ,
Ինձի տվին դարիք տղի:

Ջուխտ գութան սար կբանի,
Շեկ աղջիկնա հաց կտանի,
Մեմ քալե կը, մեմ կը կայնի,
Խելք ու հոգի կհանի:

Էլա գնացի սարը սնձի,
Ոտքս առավ մե գնձի,
Տեփան, բեղերդ խանձի,
Աղջիկդ չտվիր ինձի:

Անթուն քոստիկ,
Ասթուն քոստիկ,
Սիրել եմ, կառնես,
Անունը՝ Կոստիկ:

Սարերուն սինձը ի՞նչ է,
Կաթն ու բրինձը ի՞նչ է,
Յարն օր դյուրին սիրե,
Խոսքն ու խորաթան ի՞նչ է:

Սարին սինձը ի՞նչ կենեմ,
Կաթն ու բրինձը ի՞նչ կենեմ
Ես սիրել եմ, ես կառնեմ,
Խոսխորաթան ի՞նչ կենեմ:

Ըննտիկ եմ՝ խալն ի՞նչ կենեմ,
Բոզ ձի եմ, նալն ի՞նչ կենեմ,
Սրտով սիրած յարս ըլլի,
Աշխրբին մալն ի՞նչ կենեմ:

Էլլիմ սարը ի՞նչ էնեմ,
Քարը գլխուս բարձ էնեմ,
Էրթող-քալողին հարցնեմ,
Թե հերստտել է՝ դարձնեմ:

Կարմիր քուռիկը հեծել եմ,
Արագին ջրին մոտեցել եմ
Արագ ջան, ինձի ճամփա տուր,
Թմբիկ յարին կարոտցել եմ:

Սարերը սնձոտել է,
Ոչխարը բրդոտել է,
Չոբան, քու մարդ մեռնի,
Շորերդ աղտոտել է:

Այ տղա, դարադաշ ես,
Բենջակդ բարով մաշես,
Ուր էրթաս, մեր դուռը աշես,
Կյանքդ ինձի հետ մաշես:

Հավքերուն մեջ լավ եմ
Կաքավն ու լորը,
Աղջկանուն մեջ լավ եմ
Կարճն ու կլորը:

Վարդ եմ քաղե մաղերով,
Վար եմ թրե շաղերով,
Իմ յարը բանցըրեն անցավ,
Ալ ձին տակը խաղալով:

Այ տներ, պզտի տներ,
Մեջը կա օսկի սներ,
Դռնեն անցա լամպը վառ,
Չիք դայրավոր, ինձի առ:

Սարին ծաղիկները թագա,
Մեղրն ու շաքարը քեզի մագա,
Քեզի պես մագանի աղջիկը,
Ինձի պես տղին ի՞նչըր սագա:

Վերեն հավքմ անցավ,
Խելքս գլխես թռավ,
Սարերը ման քուգամ,
Յարիս հետ ման քուգամ:

Ջաղչին դուռը փոս է
Քարը ցկեմ՝ խոսե,
Կանչե, կանչելուդ մեռնիմ,
Իմ մորս ազիզ փեսա:

Ամպել է ախա-բախա,
Շավարշի թուրը կախ է,
Շեկ աղջիկ, կարմիր տղա,
Թող բռնեն իրար յախա:

Սամավարը ցկի օդեն,
Չկշտացա յարիս հոտեն,
Սամավարի կողքը օսկի,
Յիցքիք յարս չեկավ խոսքի:

Թավան թնեմ հավկիթ խաշեմ,
Նստիմ էրեսին բոլմ աշեմ,
Տեսնիմ յարս քուքա,
Չոքիմ, չեքմեքը քաշեմ:

Թնդիրը վառավ, բոցկլտաց,
Էրթամ ուտեմ էրկու հաց.
Մարս էփե բանջարը,
Աշխար արժե իմ յարը:

Գեղին չորս դին սև հերկեր,
Չոքնին սև շունն է սասկել,
Չոքան կուլա, շուն չկա,
Չոքան գլխուն վայ կուտա:

Տեղ եմ ցկե սոթ քուգա,
Բարձ եմ դրե փոթ քուգա,
Մեռնիմ մեջը քնողին,
Անուշ խնկի հոտ քուգա:

Խելարին խոտ խաշեցեք,
Կուտե, կենա խաշեցեք,
Խելարին ի՞նչն է նշան,
Խելարն ինքն է փերուշան:

Ջաղչնուն էտի կուռը,
Հայկոյին տված մուռը,
Ինչ ըսեմ հորս ու մորս,
Աչքս թողեց այնի դուռը:

Ծիրանի ծառը ծռվել է,
Յարս բանակ գրվել է,
Յար ջան, բանակ մի՛գնա,
Սիրածդ տանը կմնա:

Ջիգյարդ սառն է, աղջիկ,
Խոսքերդ դառն է, աղջիկ,
Վայ թե մինչև ավարտեմ,
Քեզի ուրիշը առնե, աղջիկ:

Աստին տաշեղ,
Անթին տաշեղ,
Սիրել եմ կառնեմ,
Անունը Բարսեղ:

Աստին՝ բուլքի,
Անթին՝ բուլքի,
Քաղքցին քուքա,
Հագածն է չուլքի:

Ամպը էլավ փաթթեց սարը,
Վառեցիր իմ ջան-ջիգյարը,
Էլ չեմ դիմանա, կընկնեմ քարը,
Խիղճ ունեցի, խորոտ ախչիկ:

Էրթստանը ման քուգամ,
Յարիս խաբար ձե՛ն կուտամ,
Յարս գնաց կալերը,
Պաշեմ յարիս խալերը:

Մերը սեր կբերե,
Մերը սեր կտանի,
Մերը գյոզալի սրտեմ,
Սիրած տղան կտանի:

Վարդ աղջիկ, լուսե աղջիկ,
Քալեկը խոնջիկ-մունջիկ,
Սև աչքերդ սև սալոր,
Ես՝ դժբախտ, դու՝ բախտավոր:

Վարին արտի ցորենն էս,
Սիրտս ու հոգիս հերիք մաշես,
Քո սիրուց ընկել եմ չղերը,
Մի՛սպանիր իմ ջահել սերը:

Մեր դուռը լախանա,
Ձեր դուռը լախանա,
Էրկուսս իրար առնենք,
Թող ըսեն սալախանա:

Աղջի, մատն կար էրե,
Ինձի քեզի յար էրե,
Բաղին կշտեն արի,
Չեռվիլ չարդախ էրե:

Ջաղչին ջուրը անցել եմ,
Բնադոնը բերել եմ,
Աչքս ճամփալ բռնած,
Սիրուցդ քեֆովցել եմ:

Մե յարըմ ունիմ անուշ է,
Հալած արծաթե դուշ է,
Աղջկնուն մեջ տեսաւ,
Ըսա՝ թառլան դուշ է:

Ծառը պատեն բանցր է,
Սիրուն յարնա քաղցր է,
Գնամ մորս հարցնեմ,
Ագյար չտա, փախցնեմ:

Արի էրթանք կալերը,
Կտրավ չուքուս թելերը,
Հեռանց քուքան սելերը,
Թափե քյանքիլիլ թոզերը:

Մարըս իմացավ, նեղեցավ,
Հորս հերսը շատ էլլավ,
Ինձի՛ քեզի չեն կամենա,
Յարա եմ դրե սրտիս վրա:

Էդոյին սարը էլլել եմ,
Թմբիկ յարիս տեսսել եմ,
Թմբիկ յար ջան, քեզի դուրբան,
Արի մեր տուն, ջանե ջան:

Թեշիկ բռնե, թել մանե,
Ջուխտմ գուլպա գործե,
Հագնիմ էրթամ Վարդևոր,
Էրկուսս ըլլինք բախտավոր:

Նստել էի ծառին տակը,
Գրեիկը հիշատակը,
Հիշատակը չնչին էր,
Կարդացողը անգին էր:

Էրկինքը մութը կոխեց,
Գետինը շուրը կոխեց,
Էրա դե յարիս տեսնիմ,
Խայալ-խայալը կոխեց:

Սիրուն աղջիկ ալ վարդ էս,
Ձմեռ օրով դու զարդ էս,
Ըսե, աշեմ յարդ վե՛լ է,
Օր դու աղքան հպարտ էս:

Քանքիլդ սարքել էս,
Էլլել էրդիկը կայնել էս,
Հերիք աչքդ խաղցնես,
Ինձմեն օգուտ չկա քեզ:

Սարի լանջին պաղ աղբյուր,
Քովը էրկու բուռիկ ջուր,
Մեկը ես խմեմ, մեկը՝ դու,
Չմոռանանք մեկ-մեկու:

Անցա ջրին անթին,
Ժողվեցի մատղաշ դմին,
Աչքս դիպավ երեսին,
Ուզածիս տվին ուրիշին:

Հըը, հըը իդոր աշե,
Կայնի, կայնի ինձի կաշե,
Քնե, քնե, գործիդ աշե,
Մարըս քեզնեն լավին կաշե:

Օդին պատը բլել է,
Յարս մեջը քնել է,
Ձեն կուտամ, ձեն չի հանե,
Դու մի ըսե ջորել է:

Յարըմ ունիմ քիշմիրի,
Նստել գործե կը խալի,
Թշները վարդ կըմանի,
Հոգիս տեղեն կը հանի:

Ջաղացը մանի, մանի,
Անուշ քունս կըտանի,
Քուրը մեռնի ախպորը,
Էկել է, տուն կտ տանի:

Ես աղջիկ եմ, ալ կուգեմ,
Ալս ծալեծալ կուգեմ,
Վեր տունն օր մտնիմ,
Օսկին՝ սարե սար կուգեմ:

Սապոնըմ ունիմ օսկեջրած,
Յարիս չունիմ մամակ գրած,
Կելլիմ սարը, ճամփան կաշեմ,
Ե՞րբ պիտի գա, ցավը տանեմ:

Վալվալան ցկի գեղը,
Ուտեմ մածունն ու եղը,
Ապուրը լցնի մեծ գուշը,
Պագնեմ իմ յարի թուշը:

Էլել քուքաս՝ տոտիկ-տոտիկ,
Ինձ կվառես, ա՛յ խորտոտիկ,
Լիզուդ քաղցր ու անուշիկ,
Արի՛, արի՛, իմ սիրունիկ:

Իրիկունը մութը կոխեց,
Գիշերը շուքը կոխեց,
Էրա թե յարիս տեսնիմ,
Խայալ-խայալը կոխեց:

Մոլորված օշխար եմ,
Կորուցի գառըս,
Հանդերը ման գալով,
Չըգտա յարըս:

Էրթեստանը ման քուքամ,
Աղջիկներուն ձեն կուտամ,
Ազաբ տղաք թոփ էղեք,
Աղջիկ, տըղա պարեցեք:

Առավոտ կանուխ էլանք,
Աղջիկներուն լավը տեսանք,
Չոքանը օշխարը քշեց սարը,
Ի՞նչըր թողնեմ ես իմ յարը:

Աղբուրը գնացինք ջրի,
Դավո, միրուքդ խանձի,
Սոֆոն չըսվիր ինձի,
Էթաջ ըլլիս ցամաք հացի:

Սարերուն հովին մեռնիմ,
Ախպորս բոյին մեռնիմ,
Բանակ էրթող ախպար ջան,
Սրտիդ մուրագին մեռնիմ:

Ինձի նման տեր ունիս,
Ագյար վրաս սեր ունիս,
Ուրախ սիրտդ բաց էրե,
Չոր պոռչս թաց էրա:

Ջունը էկել, հալել է,
Լցվել գելը սառել է,
Աս էլօղլուն գեշ խոսքը,
Ինձի մոմի պես վառել է:

Ա՛յ տղա, դու ո՞ւր ես,
Ծարավ եմ, դու ջուր ես,
Մուղանվա թառվան դուշ ես,
Համբարձման գիշերը ո՞ւր ես:

Ծո մանչ, չուխան հագել,
Էկել էրթիկն ես կայնել,
Աչքով-ունքով կենես,
Հագած չարոխդ ես մաշել:

Սոնան էկավ մեր դուռը,
Մատնին դրի բուռը,
Անկջին անցուցի օղը,
Էրեսին դիպավ շողը:

Ես աղջիկ եմ, ալ կուգեմ,
Բարակ մեջքիս շալ կուգեմ,
Խնձորմ ունիմ կիսած է,
Յարիս թուշը խածած է:

Սարի պես դարդ եմ քաշե,
Ջահել եմ, կյանքս եմ մաշե,
Հեռու ես, չես իմանա,
Կարոտդ ինչըդ եմ քաշե:

Ջաղչին դռներն անցա ես,
Թոնը էրավ, թռչա ես,
Արևը դիպավ, չորցա ես,
Վարդի նման բացվա ես:

Աղջի բաղին մեջը,
Օտվիդ շաղին մեջը,
Ճվա, ճվալուդ մեռնիմ,
Ես եմ քու խաղի մեջը:

Կայնել եմ, գալ չեմ կրնա,
Լցվել եմ, լալ չեմ կրնա,
Քանի օր հեռացել ես,
Անունդ տալ չեմ կրնա:

Ծառին դալը ծռեցի,
Փեշկիրս վրան փռեցի,
Ախ, անջիգյար, քու սիրով,
Ուշքս ու միտքս կորուցի:

Մեր սարերը կանաչ է,
Յարըս մեջը ճանաչ է,
Շաղին կերթա արոտը,
Ես չեմ առնե կարոտը:

Սարերը ման եմ էկե,
Յոնջանուն յան եմ էկե,
Էկան, ըսին՝ յարըդ էկավ,
Խելռած տուն եմ էկե:

Մանի ըսեմ ու շարեմ,
Տոպրակը լըլեմ ու կարեմ,
Քաղքե-քաղաք դըրկեմ,
Սրտիդ ուզածը ճարեմ:

Դռնեն անցա, թընդիրը վառ,
Չիթ ալ խորոզ, մաշիմի կար,
Չիթ դայրավոր ինձի առ,
Տղամարդ ես, փախու տար:

Ասօր շաբաթ լլլի,
Էքվան՝ կիրակի,
Յարս դռնեն անցնիր,
Էրթար կրակի:

Էս գիշեր էրած տեսա,
Էրծիս մեջ քեզի տեսա,
Դու հարս էիր, ես՝ փեսա:
Կանաչ պարտեզում տեսա:

Կայնել ես ախա-բախա,
Լաչակիդ ծերը կախ ե,
Շեկ աղջիկ, սև տղա,
Բռնել են իրար յախա:

Նամակս ընկավ փոշտերը,
Սար ու քարոտ դաշտերը,
Առ ու կարդա, ընկեր ջան,
Աս իմ գրած խոսքերը:

Խնամի ջան, խոշ ես էկե,
Դարտակ ու բոշ ես էկե,
Էրկու պուլուճ ես փերե,
Անա ճմփին ես կերե:

Մեր բաղը նռի դրկե,
Նամակդ գրե, դրկե,
Բան է՝ թուղթ չի լլլի,
Տերեհն գրե, դրկե:

Աշխարին մեջ տեր ունիմ,
Յարիս վրա սեր ունիմ,
Ճակատը բաց, խոսքի տեր,
Ինձի պահող հեր ու մեր:

Դունա գիտես ախչիկ ես,
Էրկու խանա խաղ չիտես,
Էստեղ կայնիլը բան չէ,
Էրկու խանա խաղ կանչե:

Շատ մի զըրցի անառակ,
Քեզի կենեմ խայտառակ,
Արտերը վարել կուտամ,
Տըրվիկդ հանել կուտամ:

Ախ էնեմ գարուն քուգա,
Սև սրտես արուն քուգա,
Ի՞նչ էնեմ աղանք յարը,
Էրթա ու հետ չըգա:

Սիրուն աղջիկ, նազ ունիս,
Կրծքիդ վրա խաղ ունիս,
Խնձիկ-մնձիկ մի էնե,
Ինձի առնելու բախտ ունիս:

Սարերուն մեջ տուն ունիմ,
Մեջը օսկե տուն ունիմ,
Տղա, քանքիլիդ թոզը թափե,
Խելքս գլխես մի հանե:

Քարը քարի վրա է,
Քարի տակը փարա է,
Բացեք սիրտըս աշեցեք,
Ամբողջովին յարա է:

Տղա, ադ ի՞նչ էրար,
Թամամ հոգիս կերար,
Ինձի պես ընտիկ աղջկան,
Էրար խոտ ու քաղիան:

Յայլեցեն էկա բարով,
Սրտիս կպուցիր քարով,
Խոսք տվիր, թե կառնեմ,
Մնացիր ահուգարով:

Թաքըռը ընկավ սև հերկը,
Շեկ քյանքիլիդ քսեցին ներկը,
Խաբեք մորս, ցավալի եմ,
Բացվի նամակ, զարկվել եմ:

Վրադ յորդան ես առել,
Սիրտս ու հոգիս ես հանել,
Աստված էնե լավանաս,
Մեզի սիրուն հարս դառնաս:

Ալուր մաղեն թեփ քուգա,
Հըճըր յարս երբ քուգա,
Ակոշկեցեն աշեցի,
Ալ բիլոմբիս մաշեցի:

Խնձոր ցկեմ ֆըռֆըռա,
Թուշըդ խածեն մոմռա,
Լամպի շուշան կըճնգա
Գիշերը ծոցըդ ընկա:

Գիշերն էլլա մեր բակը,
Քովս էկավ Յոսմա յարը,
Յոսման մարալ, ես մարալ,
Աստված, էրե մեզի հալալ:

Սարի հարոսիդ մեռնիմ,
Գինուդ կարասին մեռնիմ,
Ճամփա էրթող սև տղա,
Սրտիդ մուրագին մեռնիմ:

Ջահել եմ, ընկեր չունիմ,
Ընկել եմ, տեր չունիմ,
Աշխարհին մեջ ի՞նչըդ ապրիմ.
Հարստության սեր չունիմ:

Մնորուկը չկա քարթու հաց,
Տղա, շափղատ՝ կարկըտած,
Շատ մի՛ ուռի, փշատ ես,
Հորս դռան մշակ ես:

Ես աղջիկ եմ, նազ կենեմ,
Տըղոցը տընազ կենեմ,
Քեզի պես հագար մանչուն,
Պտտեցնեմ, տանիմ կը տուն:

Դու մի ծաղիկ էիր,
Հողեն դուս էկար,
Մոտեցար բարև տվիր,
Թողեցիր, հեռացար:

Իմ յարը ալա է,
Ալա չէ, ավալա է,
Սիրելը լավ բան է,
Թարկելը բալա է:

Վարդուն ջան, Վարդուն,
Քուն ես, քեզ արթուն,
Փափախըս կորուցի,
Փափազին ջրին անթուն:

Այս քաշելով մնացի,
Ինձի մաշելով մնացի,
Սիրածս ուրիշին առավ,
Ես աշելով մնացի:

Սարեն էկան սելերը,
Կտրան չուլքուս թելերը,
Կայնեցուցեք սելերը,
Կապեն չուլքուս թելերը:

Էլլել ես, կերթաս կալը,
Դու կաշես թիքնին մալը,
Բարով մաշես գլխուդ շալը,
Կայնե՛, սեյրանդ եմ, սեյրանդ:

Հալավ եմ կարե, առ հագի,
Հենց օր արևը ծագի,
Հագած-կապած դուրս արի,
Թող դիշմանը տրաքի:

Սարերը մեզի-մեզի,
Ձիավոր, մեռնիմ քեզի,
Թատովը ջուր տու,
Մեծանամ, առնեմ քեզի:

Սարերը սերով մնաց,
Իմ յարը խռով մնաց,
Նա դուշ էր, նա կաքավ,
Ձեռքես թռավ քընաց:

Փերես կը կանֆետ,
Կայնիմ կը ճամփետ,
Չես փերե կանֆետ,
Չեմ կայնի ճամփետ:

Ալվարը՝ ալվարին,
Շալվարը՝ շալվարին,
Շան աղջիկը խաբվել է,
Իմ շալե շալվարին:

Ծափ, ծափ Նիկուլին,
Թռավ նստավ «Ժիգուլին»,
Դիտիդ տվին Շուրիկին,
Առան տարան Նինային:

Քանի սաղ է յարս,
Սիրտս չի դաղե յարս,
Մե անգամըն իրեն այեմ,
Թող մեռնիմ, թաղե յարս:

Չորանը աղ կը տանի,
Ուզածը սաղ կը տանի,
Չորանը իր ամլիկ գառը
Յարին մատաղ կը տանի:

Արխալուղը կարել եմ,
Օսկեցե կոճակ շարել եմ,
Մամի ջան, մի՛մտածե,
Սիրուն տղա ճարել եմ:

Մեկը մեկին դարդը չիտե,
Կեսգիշերին խաղ կը կանչե,
Դարդին դարման չըկա,
Խոշ յարին մայլամ չըկա:

Սիրուն տղա, սևիկն առ,
Խոնար ու հեզիկն առ,
Ծառը քոքեն է բուսնում,
Մորն աշե, աղջկան առ:

Քեխ ուտած բեխիղ մեռնիմ,
Նոր քալած բեխիղ մեռնիմ.
Էսօր օխտն օր չեմ տեսե,
Տեսնողի աշկին մեռնիմ:

Ձուրն ընկա, քընացի,
Քեզնից կարոտ մնացի.
Ինձեն դայրի յար ճարես,
Չիթ արխալուղ չմաշես:

Պանդխտության Երգեր

ԿՈՌՆԿ, ՍԻՐԵՍ ԷՐԿՈՒ ԲԱՆԻՎ ԱՐԵՎԸ

Կայնե՛լ ես սարա դե՛շը,
Կռունկ, սիրես էրկու բալիդ արևը,
Յարքս մնաց Արգիրիմու սարերը:
Չես քա մեր պարամե՛շը,
Կռունկ, սիրես էրկու բալիդ արևը,
Յարքս մնաց Արգիրիմու սարերը:
Դու ուզեցիր, դու առար,
Կռունկ, սիրես էրկու բալիդ արևը,
Յարքս մնաց Արգիրիմու սարերը.
Յարիդ դարտովը վառար,
Կռունկ, սիրես էրկու բալիդ արևը,
Յարքս մնաց Արգիրիմու սարերը:

ՆՇԱՆՎԱՐ, ԲԱՐՈՒ ՔՆԱՑԻՐ

Նշանվար, Բարու քընացիր,
Սիրտըս յաղիքար թողիր.
Արժան չեղար ետ քալու,
Գլխիսըս թըրիր սև շալովի:
Սարի պես դարտ եմ քաշում,
Ջայիլ եմ, կյանքս եմ մաշում,
Հեռու ես, չես իմանա,
Կարոտըդ որման եմ քաշում:
Մեռնիմ արևի լըսին,
Մեռնիմ քու բոյին-բուսին.
Եփ օր քալըդ իմանամ,
Մեռած ըլլիմ, կիմանամ:
Լուսնըկի լուսը դու ես,
Ծովերի ձուկը ես եմ.
Եթե քու լուսը չըլլի,
Ձըկի պես կը չորմամ:

ԷԼԻ ԷՐԿԻՆՔՆ ԱՄՊԵԼ Է

Էլի երկինքն ամպել է,
Յարքս ալ ձին քամբել է.
Ինձնից խռոված կերթա,
Բոխչան կապե, ճամփել է:
Նախշուն հավքեր,
Սիրուն հավքեր,
Շեն աշխարհ,
Ասեք յարիս,
Հերիք ցրգե
Սարե սար,
Քարե քար:
Կանչեմ, կանչեմ, չես գալիս,
Մերքս մընաց կիսկատար.
Քոռնար աչքդ, այ դուշման,
Ինձի ցրգիր
Սարե սար,
Քարե քար:
Նախշուն հավքեր,
Սիրուն հավքեր,
Շեն աշխարհ,
Ասեք յարիս,
Հերիք ցրգե
Սարե սար,
Քարե քար:



Թընդիրը հով է,
Բերանը բոֆ է.
Տասվերկու ջան է,
Մե դըսըր կով է:

ՕՐՓԻ ՄԻՐՏԸ ՏԵՈՒՐ ՄՈԼՈՐ

Կիմռվա ճամփեն օլոր-մոլոր,
Օրփերի սիրտը տխուր մոլոր.
Ամիրքեն էկավ, օրփերին կանչեց,
Օրփերին թիվը բիրատի հաշվեց:
Ա՛յ, նոր ծաղկեց ծաղկու բարև,
Ո՞ւմ հետ ճամփեմ հայրենիքը՝
Օրփերին պայեմ.
Տեղանքս քաղաք է,
Ծովի արա է,
Էրթալ ու քալը
Զուլում կրակ է:

ՉԵԿԱՎ ՅԱՐՔՍ

Հով արեք, հովիդ մատաղ,
Հեռվումը մնաց յարքս.
Չորան, բոյիդ մատաղ,
Մոսկովու չեկավ յարքս:
Հաքել ես, ալ ես էղե,
Հեռվումը մնաց յարքս.
Սրտեդ թիթար ես էղե,
Մոսկովու չեկավ յարքս;
Մըտա բաղին մեչը,
Հեռվումը մնաց յարքս.
Իմ յարը խաղի մեչ է,
Մոսկովու չեկավ յարքս:
Քաղաքը թափեն կը քիրամիտ,
Հեռվումը մնաց յարքս,
Ես ու յարքս միամիտ,
Մոսկովու չեկավ յարքս:

Պարերգեր

ՄԱՐԵ, ՄԻՐԱԾ ՅԱՐԻ ՏՈՒ

Էլա սարը, սար տեսա,
Բարակ մեշկով յար տեսա.
Ա՛խ տարի դու, տարի դու,
Մայրիկ, սիրած յարի տու:

Կանգնել ես պատա տակը.
Ցոլար կը մատնուդ ակը.
Ա՛խ տարի դու, տարի դու,
Մայրիկ, սիրած յարի տու:

Ախչիկ, դու ուր ես, մուր ես,
Ես ծառավ եմ, դու ջուր ես.
Ա՛խ տարի դու, տարի դու,
Մայրիկ, սիրած յարի տու:

ՊԱՐԻ ՄԻՉԻ ՎԱՐԹ ԵՄ

Կայնել ես ախա-պախա,
Խեղդան-խեղդան յար.
Օրթասի չամուռ
Սըչման յար.

Սիրած յարըդ հավնել է,
Խեղդան-խեղդան յար,
Օրթասի չամուռ,
Սըչման յար:

Դեմքը քեզի վառել է,
Խեղդան-խեղդան յար,
Օրթասի չամուռ,
Սըչման յար.

Պարի միչի վարք եմ,
Խեղդան-խեղդան յար,
Օրթասի չամուռ,
Սըչման յար:

Տեսնողին խեղքը կը տանի,
Խեղդան-խեղդան յար,
Օրթասի չամուռ,
Սըչման յար:

Սրտով սիրե, առել ենք,
Խեղդան-խեղդան յար,
Օրթասի չամուռ,
Սըչման յար:

ԳՈՒ ԻՄ ՍՐՏԻՆ ԳՈՒՐ ԷԿԱՐ

Ուր քընացիր, ուր էկար,
Ասկար ու սեյրան ու յար,
Ասկար ու սեյրան ու յար,
Մառալ ու ջեյրան ու յար:

Դու իմ սրտին դուր էկար,
Ասկար ու սեյրան ու յար,
Ասկար ու սեյրան ու յար,
Մառալ ու ջեյրան ու յար:

Գնա, գնա, գալիս եմ,
Ասկար ու սեյրան ու յար,
Ասկար ու սեյրան ու յար,
Մառալ ու ջեյրան ու յար:

Հետևիցըդ գալիս եմ,
Ասկար ու սեյրան ու յար,
Ասկար ու սեյրան ու յար,
Մառալ ու ջեյրան ու յար:

ՅԱՐՈ ՋԱՆ, ՅԱՐ

Հաքել ես, յար ես դառե,
Յարո ջան, յար.
Չիմարի ծառ ես դառե,
Յարո ջան, յար:

Ախպըրին ձորին ջուրը,
Յարո ջան, յար.
Քանի խմեմ դուր քուքա,
Յարո ջան, յար:

Ջրի միչի ուղիւլ,
Յարո ջան, յար.
Թեզ կը տանի յարիս քունը,
Յարո ջան, յար:

Յարո ջան, բոյիդ մեռնիմ,
Յարո ջան, յար,
Անուշ բերանիդ մեռնիմ,
Յարո ջան, յար:

Ամպել է, թոն չի քա,
Յարո ջան, յար.
Մթնել է, տուն չի քա,
Յարո ջան, յար:

Էսօր օրը պարզել է,
Յարո ջան, յար.
Յարիս ֆառը սազել է,
Յարո ջան, յար:

Յար ջան, ֆասիդ փխսկիւլ,
Յարո ջան, յար.
Մեշկիդ վրա փռվել է,
Յարո ջան, յար:

ՏՈՒՏՈՒՆ ԷԿԱՎ ՄԵՐ ՏՈՒՆԸ

Տուտուլն էկավ մեր տունը,
Ա՛խ, տա տուտուլ, ջա՛ն տուտուլ,
Չալե, խաղամ ես տուտուլ.
Քըսքըս տվի սև շունը,
Ա՛խ, տա տուտուլ, ջա՛ն տուտուլ,
Չալե, խաղամ ես, տուտուլ:
Ջաղչին դռնեն մարթ անցավ,
Ա՛խ, տա տուտուլ, ջան տուտուլ,
Չալե խաղամ ես, տուտուլ.
Ձեռքըս դաստեմ վարթ անցա,
Ա՛խ, տա տուտուլ, ջան տուտուլ,
Չալե, խաղամ ես, տուտուլ:
Ախպերս ուզեց, չտվի,
Ա՛խ, տա տուտուլ, ջա՛ն տուտուլ,
Չալե, խաղամ ես, տուտուլ.
Ախպեր, խաթրըդ չմնա,
Ա՛խ, տա տուտուլ, ջա՛ն տուտուլ,
Չալե, խաղամ ես, տուտուլ.
Յարըս քեզնից անուշ է,
Ա՛խ, տա տուտուլ, ջա՛ն տուտուլ,
Չալե, խաղամ ես, տուտուլ:
Կըժին մեչը ջուր է,
Ա՛խ, տա տուտուլ, ջա՛ն տուտուլ,
Չալե, խաղամ ես, տուտուլ.
Յարըս ուզելը գուր է,
Ա՛խ, տա տուտուլ, ջա՛ն տուտուլ,
Չալե, խաղամ ես, տուտուլ:

ՍԱՐԵՐ, Ե՛Տ ՊԵՍԵՔ

Տղեք, արիք խաղանք կլորիկ պարը,
Սարե՛ր, ե՛տ գնացեք, տեսնեն իմ յարը:
Կանաչ արտը մի՛ կոխի,
Տղեք, արիք խաղանք կլորիկ պարը,
Սարե՛ր, ե՛տ գնացեք, տեսնեն իմ յարը:
Սիրած յարը մի՛ փոխի,
Տղեք, արիք խաղանք կլորիկ պարը,
Սարե՛ր, ե՛տ գնացեք, տեսնեն իմ յարը:
Էլա սարը սրնձի,
Սարե՛ր, ե՛տ գնացեք, տեսնեն իմ յարը,
Սալվին կուգեին ինձի,
Սարե՛ր, ե՛տ գնացեք, տեսնեն իմ յարը:
Արագը բուզ է բռնել,
Սարե՛ր, ե՛տ գնացեք, տեսնեն իմ յարը:
Քանքուր թոզ է բռնել,
Սարե՛ր, ե՛տ գնացեք, տեսնեն իմ յարը:
Էլա խոտնոց, խոտ թափի,
Սարե՛ր, ե՛տ գնացեք, տեսնեն իմ յարը:
Քեզ մի խնձորով խափի,
Սարե՛ր, ե՛տ գնացեք, տեսնեն իմ յարը:
Ա՛յ տղա, սև չովսավոր,
Սարե՛ր, ե՛տ գնացեք, տեսնեն իմ յարը:
Սաղմոցող ծոցիդ սովոր,
Սարե՛ր, ե՛տ գնացեք, տեսնեն իմ յարը:
Խնձրըմ ունիմ խածած է,
Սարե՛ր, ե՛տ գնացեք, տեսնեն իմ յարը:
Չորս բոլորը արծրած է,
Սարե՛ր, ե՛տ գնացեք, տեսնեն իմ յարը:
Ապուրն էփել ենք աղի,
Սարե՛ր, ե՛տ գնացեք, տեսնեն իմ յարը:
Ուտողին սիրտը դաղի,
Սարե՛ր, ե՛տ գնացեք, տեսնեն իմ յարը:
Լամպի շուշեն կը ճընկա,
Սարե՛ր, ե՛տ գնացեք, տեսնեն իմ յարը:
Կլորա ծոցը ղնկա,
Սարե՛ր, ե՛տ գնացեք, տեսնեն իմ յարը:

ԷԼԻ ՊԱՐԸ ԲՈՒՈՐԱՎ

Էլի պարը բոլորավ,
Հո՛փ, տիլլոնի դուրբան,
Ջա՛ն, տիլլոնի դուրբան.
Յարքս մեչը մոլորավ,
Հո՛փ, տիլլոնի դուրբան,
Ջա՛ն, տիլլոնի դուրբան:
Պարի բաշի, բարի տաշի,
Հո՛փ, տիլլոնի դուրբան,
Ջա՛ն, տիլլոնի դուրբան,
Ախշի, անուրդ Հեղնար,
Հո՛փ, տիլլոնի դուրբան,
Ջա՛ն, տիլլոնի դուրբան:
Պարը մտար ու դեղնար,
Հո՛փ, տիլլոնի դուրբան,
Ջա՛ն, տիլլոնի դուրբան.
Ախշի, ինչի՞ վախեցար,
Հո՛փ, տիլլոնի դուրբան,
Ջա՛ն, տիլլոնի դուրբան.
Յարդդ քեզնից հեռացավ,
Հո՛փ, տիլլոնի դուրբան,
Ջա՛ն, տիլլոնի դուրբան:

ՍԱՐԵՐ, ՏԵՏ ՂԵՆԱՅԵՐ

Նստել ես պատշգամբում,
Ելլենք սարը,
Բռնենք կլոր պարը.
Սարե՛ր, հետ գընացեք,
Տեսնիմ իմ յարը:
Գույնը վարթ է գուշակում.
Ելլենք սարը,
Բռնենք կլոր պարը.
Սարե՛ր, հետ գընացեք,
Տեսնեմ իմ յարը:
Խոսքըս մերժող ա՛յ ախշիկ,
Ելլենք սարը,
Բռնենք կլոր պարը.
Սարե՛ր, հետ գնացեք,
Տեսնեմ իմ յարը:
Ի՞նչ ես ինձի տանջում.
Ելլենք սարը,
Բռնենք կլոր պարը.
Սարե՛ր, հետ գնացեք
Տեսնեմ իմ յարը:
Քըմը մորդդ ըսա,
Ելլենք սարը,
Բռնենք կլոր պարը.
Սարե՛ր, հետ գնացեք,
Տեսնիմ իմ յարը.
Պըլքի անե իր փեսա.
Ելլենք սարը,
Բռնենք կլոր պարը.
Սարե՛ր, հետ գնացեք,
Տեսնիմ իմ յարը:

ԹԵԼԻ ՅԱՐ ՈՒՆԻՄ

Մարալ, մարալ ման քութաս,
Էլլի յար ունիմ,
Թեյլի յար ունիմ.
Շահ Սանամի պես
Սիրած յար ունիմ:
Բարց կը թընեմ յան քութաս,
Էլլի յար ունիմ,
Թեյլի յար ունիմ,
Շահ Սանամի պես
Սիրած յար ունիմ:
Լուսնյակ գիշեր հովն անուշ,
Էլլի յար ունիմ,
Թեյլի յար ունիմ,
Շահ Սանամի պես
Սիրած յար ունիմ:
Սիրած յարիս քունն անուշ,
Էլլի յար ունիմ,
Թեյլի յար ունիմ,
Շահ Սանամի պես
Սիրած յար ունիմ:

ՏՂԱ, ԱՆՈՒՆԸՂ ԱՍԱ

Տղա, անունըդ ասա,
Նազանի եմ, մազանի եմ, յար.
Չինի չայ թապաղ դիզան եմ, յար.
Թե չէ կանեմ քեզ փեսա.
Նազանի եմ, Նազանի եմ, յար,
Չինի չայ թապաղ դիզան եմ, յար:
Էսօր օրը մորեղ է.
Նազանի եմ, մազանի եմ, յար,
Չինի չայ թապաղ դիզանի եմ, յար.
Յարըս տնեն կորեղ է,
Նազանի եմ, մազանի եմ, յար.
Չինի չայ թապաղ դիզան եմ, յար:
Գենա օրը ամպեղ է,
Նազանի եմ, մազանի եմ, յար,
Չինի չայ թապաղ դիզան եմ, յար:
Յարիս քունը տարեղ է,
Նազանի եմ, մազանի եմ, յար,
Չինի չայ թապաղ դիզան եմ, յար

ԼԱՉԱԿԸՍ ԼՎԱՑԵԼ ԵՄ

Դու չինարի յար ջան,
Կտարեղ է Արագի պուզը,
Շըխշըխսան բիլագիկ դոլունա-դոլունա.
Թափավ քանքիլիդ թոզը,
Ճերմակ թևիդ սև բիլագիկ մահանա:
Ես ուզեղ եմ, ես կառնեմ,
Շըխշըխսան բիլագիկ դոլունա-դոլունա.
Ձեր կռիվ-դավեն ի՞նչ է,
Ճերմակ թևիդ սև բիլագիկ մահանա:
Ծառի տակը լացեղ եմ,
Խըշխըշան բիլագիկ դոլունա-դոլունա.
Լաչակըս լվացեղ եմ,
Ճերմակ թևիդ սև բիլագիկ մահանա:

ԹԵԼԼՈ, ԹԵԼԼՈ, ԹԵԼԼՈ ՋԱՆ

Ուր քընացիր, ուր էկար,
Թելլո, Թելլո, Թելլո ջան,
Շիրին շախտվ անուշ ջան,
Դու իմ սրտին դուր էկար,
Թելլո, Թելլո, Թելլո ջան,
Շիրին շախտվ անուշ ջան:
Շատացել են դարտերըս,
Թելլո, Թելլո, Թելլո ջան,
Շիրին շախտվ անուշ ջան.
Յարիս բախտը բարի է,
Թելլո, Թելլո, Թելլո ջան,
Շիրին շախտվ անուշ ջան:
Դու կայնել ես գերանին,
Թելլո, Թելլո, Թելլո ջան,
Շիրին շախտվ անուշ ջան.
Օսկե դավալ բերանին,
Թելլո, Թելլո, Թելլո ջան,
Շիրին շախտվ անուշ ջան:

ԳՈՎԱԿԱՆ ՅԱՐ ՋԱՆ

Կակլի ծառը բանցըր է,
Իմ չինարի յար ջան.
Դու չինարի յար ջան,
Առել եմ, կառնեմ, գովական յար ջան:
Սիրած յարը քաղցըր է,
Իմ չինարի յար ջան.
Դու չինարի յար ջան,
Առել եմ, կառնեմ, գովական յար ջան:
Մազեր ունիմ թել-թել է,
Իմ չինարի յար ջան,
Դու չինարի յար ջան,
Առել եմ, կառնեմ, գովական յար ջան:
Քամին թել-թել կը տանի.
Իմ չինարի յար ջան.

Առել եմ, կառնեմ, գովական յար ջան:
Սարի էտտին դալտա է,
Իմ չինարի յար ջան.
Դու չինարի յար ջան,
Առել եմ, կառնեմ, գովական յար ջան:
Էս խաղը մեզ համար է,
Իմ չինարի յար ջան.
Դու չինարի յար ջան,
Առել եմ, կառնեմ, գովական յար ջան:
Քամուն տեղը ըսա,
Իմ չինարի յար ջան.
Դու չինարի յար ջան,
Առել եմ, կառնեմ, գովական յար ջան:
Քու տարածը իմ խասն է,
Իմ չինարի յար ջան.
Դու չինարի յար ջան,
Առել եմ, կառնեմ, գովական յար ջան:

ՏՈՒՐ ՆՈՐՈՐ ԱՏԻՆՆԵ

Մեր բակը բակ կըլմանի,
Տուր նորոր ատիննե.
Տուր շորոր ատիննե.
Գլխին քագ կըլմանի,
Տուր նորոր ատիննե,
Տուր շորոր ատիննե.
Էկավ անցավ քյոփօղլին,
Տուր նորոր ատիննե,
Տուշ շորոր ատիննե.
Իրմովը բակ կըլմանի,
Տուր նորոր ատիննե,
Տուշ շորոր ատիննե.
Ղըռ ձիուն նստել եմ,
Տո՛ւր նորոր ատիննե,
Տո՛ւշ շորոր ատիննե.
Արագին մոտեցել եմ,
Տո՛ւր նորոր ատիննե,
Տո՛ւշ շորոր ատիննե.
Արագ, յոլ տուր՝ ես ասնիմ,
Տո՛ւր նորոր ատիննե,
Տո՛ւր շորոր ատիննե.
Նոր եմ նըշնե իմ յարին,
Տո՛ւր նորոր ատիննե,
Տո՛ւշ շորոր ատիննե:
Հաքածըդ ալ լաստիկ է,
Տո՛ւր նորոր ատիննե,
Տո՛ւշ շորոր ատիննե.
Խաղաս կը, պարբաշի ես.
Տո՛ւր նորոր ատիննե,
Տո՛ւշ շորոր ատիննե.

ՔՈՇԱՐՈՒՆ ՂԱՅՏԻՆ ԱՐԻ

Քոշարին անուշ պա՛ր է,
Խաղցողը մեկ ու ճար է.
Օ՛յ, նեննիմ քոշարի՛,
Քոշարուն ղայտի՛ն արի:
Ես մի քանքուլլի դոխ եմ
Կանաչ խալին կը կոխեմ.
Օ՛յ, նեննիմ քոշարի,
Քոշարուն ղայտի՛ն արի:
Կանաչ խալու սագաղն եմ,
Շեկ աղչըկա ղաչաղն եմ.
Օ՛յ, նեննիմ քոշարի,
Քոշարուն ղայտի՛ն արի:

ԹԵՆԻ ՅԱՄԱՆ ՔՈՉԱՐԻ

Կայնել ես, զարթ կըլմանիս,
Թեյլի յաման քոչարի,
Չառ նըշան փափուրի.
Բացվել ես, վարթ կըլմանիս,
Թեյլի յաման քոչարի,
Չառ նըշան փափուրի:
Բաղի միչի բաղմանչին,
Թեյլի յաման քոչարի,
Չառ նըշան փափուրի,
Սիրած յարող կամանչի,
Թեյլի յաման քոչարի,
Չառ նըշան փափուրի:
Բաղի միչի ընկուզը,
Թեյլի յաման քոչարի,
Չառ նըշան փափուրի.
Յարըս գուզի բըլբուլը.
Թեյլի յաման քոչարի,
Չառ նըշան փափուրի:
Կայնել ես, կարմրել ես,
Թեյլի յաման փափուրի,
Չառ նըշան քոչարի,
Բոյեղ ամընչելա չես,
Թեյլի յաման փափուրի,
Չառ նըշան քոչարի:

ՔՈՉԱՐԻՆ ԿՈՏԵՄ ՉԱՐԻ

Քոչարին կոտըմ զարի,
Ան ալ տվի խիարի.
Հո՛յ, աման-աման քոչարի,
Գիլ, աման-աման քոչարի:
Կանչում եմ արի՛, արի՛,
Թե չես քա՛ մոխրող մարի.
Հո՛յ, աման-աման քոչարի,
Գիլ, աման-աման քոչարի:
Ախչիկ, անունըդ Պրաք,
Կըլմանիս հոքու ճըրաք.
Հո՛յ, աման-աման քոչարի,
Գիլ, աման-աման քոչարի:
Ախչի, անունըդ ասա,
Ֆասիդ փիսկիլը խաս ա.
Հո՛յ, աման-աման քոչարի,
Գիլ, աման-աման քոչարի:
Մաննուդ ակը կանանչ է,
Ուզածըդ ինձի ճանաչ է.
Հո՛յ, աման-աման քոչարի,
Գիլ, աման-աման քոչարի:
Ախչի, հաքինըդ պուրս է,
Առածըդ գեղեղուս է.
Հո՛յ, աման-աման քոչարի,
Գիլ, աման-աման քոչարի:

ԿԱՅՆԵԼ ԵՍ ԿԱՐՃ ՈՒ ԲԱՐԱԿ

Կայնել ես կարճ ու բարակ,
Ղարսառու խանութ դիլինե, դիլինե,
Դիլինի ֆարման դիլինե, դիլինե.
Հիմա կանենք քեզ խայտառակ,
Ղարսառու խանութ դիլինե, դիլինե,
Դիլինի ֆարման դիլինե, դիլինե:
Կայնի, կայնի հետ կուգամ,
Ղարսառու խանութ դիլինե, դիլինե,
Դիլինի ֆարման դիլինե, դիլինե.
Մի վախենա, քեզ կուգամ,
Ղարսառու խանութ դիլինե, դիլինե,
Դիլինի ֆարման դիլինե, դիլինե,
Խոսքերդ մեկ-մեկ ասա,
Ղարսառու խանութ դիլինե, դիլինե,
Դիլինի ֆարման դիլինե, դիլինե.
Թե չէ կենենք քեզ փեսա,
Ղարսառու խանութ դիլինե, դիլինե,
Դիլինի ֆարման դիլինե, դիլինե:

ԵՍ ՄԱՐԱԼ

Էսիկ խաղանք՝ լավ պար է,
Ես մարալ, ես մարալ,
Յարըս մարալ, ճոլի ջեյրան,
Խաղցողներին համար է,
Ես մարալ, ես մարալ,
Յարըս մարալ, ճոլի ջեյրան:
Սիրել եմ սերն էրեսին,
Ես մարալ, ես մարալ,
Յարըս մարալ, ճոլի ջեյրան,
Պաքել եմ վարթն էրեսին,
Ես մարալ, ես մարալ,
Յարըս մարալ, ճոլի ջեյրան:
Գեղի անունն է Աբուլ,
Ես մարալ, ես մարալ,
Յարըս մարալ, ճոլի ջեյրան,
Էդաձն է մեզի դաբուլ,
Ես մարալ, ես մարալ,
Յարըս մարալ, ճոլի ջեյրան:

ԿԱՆԱՉ ԽԱՆԻՆ ՓԱՍԾ Է

Սարի էրես դռնաճ է.
Մեր բամբակը, ձեր բամբակը քուլա է.
Յար սիրելը, յար թողնելը
Խաթա ու բալա է.
Կանաչ խալիմ փռած է,
Մեր բամբակը, ձեր բամբակը քուլա է.
Կանաչ խալիմ սաչաղ է,
Մեր բամբակը, ձեր բամբակը քուլա է.
Շեկ ախչկա դաչաղն եմ,
Մեր բամբակը, ձեր բամբակը քուլա է.
Ախչի, կանանչ մի՛ կոխե,
Մեր բամբակը, ձեր բամբակը քուլա է.
Սիրած յարիդ մի՛ փոխե,
Մեր բամբակը, ձեր բամբակը քուլա է.
Սիրել եմ սերն էրեսին,
Մեր բամբակը, ձեր բամբակը քուլա է.
Անթառան թերը էրեսին,
Մեր բամբակը, ձեր բամբակը քուլա է.
Ով իմ սիրածին սիրե,
Մեր բամբակը, ձեր բամբակը քուլա է.
Գերեզմանի քարը տիրե,
Մեր բամբակը, ձեր բամբակը քուլա է:

ՀԱՔԵԼ ԵՍ, ԱՆ ԵՍ ԴԱՌԵԼ

Սարեն քուքա տավարը,
Ասկար ու սեյրան ու յար.
Ասկար ու սեյրան ու յար,
Մարալ ու ջեյրան ու յար:
Գեղը ընկավ հավարը,
Ասկար ու ջեյրան ու յար.
Ասկար ու ջեյրան ու յար,
Մարալ ու ջեյրան ու յար:
Հաքել ես խաս ու դումաշ.
Ասկար ու սեյրան ու յար.
Ասկար ու սեյրան ու յար,
Մարալ ու ջեյրան ու յար:
Յարըդ ինձի ճանաչ է,
Ասկար ու սեյրան ու յար.
Ասկար ու սեյրան ու յար,
Մարալ ու ջեյրան ու յար:
Հաքել ես ալ ես դառել,
Ասկար ու սեյրան ու յար.
Ասկար ու սեյրան ու յար,
Մարալ ու ջեյրան ու յար:
Ուր քընացիր, ուր էկար,
Ասկար ու սեյրան ու յար.
Ասկար ու սեյրան ու յար,
Մարալ ու ջեյրան ու յար:
Դու իմ սրտին դուր էկար,
Ասկար ու սեյրան ու յար.
Ասկար ու սեյրան ու յար,
Մարալ ու ջեյրան ու յար:

ԿԱՅՆԵԼ ԵՄ ԿԱԹ ԿԸԼՄԱՆԻՍ

Գուլպընուդ պուգը սև է,
Քո'յրիկ, քամարիդ խոշումը գլորավ,
Յարըս սալդատ՝ սիրտը փորը մոլորավ:
Քեզ առնողը ո'վ է,
Քո'յրիկ, քամարիդ խոշումը գլորավ,
Յարըս սալդատ՝ սիրտը փորը մոլորավ:
Կայնել ես՝ կաթ կըլմանիս,
Քո'յրիկ, քամարիդ խոշումը գլորավ,
Յարըս սալդատ՝ սիրտը փորը մոլորավ:
Բացվել ես՝ վարթ կըլմանիս,
Քո'յրիկ, քամարիդ խոշումը գլորավ,
Յարըս սալդատ՝ սիրտը փորը մոլորավ:
Գնա՛, կորի՛, անառակ,
Դառնամ կանեմ խայտառակ.
Իմ թոփումը (խոշումը) չի գլորվի.
Յարըս սալդատ՝ չի՛մոլորվի:

ՇԵԿ ԱՄՇՈՒԿ ՊԱՐԱ ՄԵՉԸ

Պաղ ախպուր՝ հորա մեչը,
Նազանի եմ, մազանի եմ.
Չինի չայ թապաղ դիզան եմ, յար:
Շեկ ախչիկ պարա մեչը,
Նազանի եմ, մազանի եմ,
Չինի չայ թապաղ դիզան եմ, յար:
Կանաչ արտը հաց տարա,
Նազանի եմ, մազանի եմ,
Չինի չայ թապաղ դիզան եմ, յար:
Խնձոր թապլեց, ես չառա,
Նազանի եմ, մազանի եմ,
Չինի չայ թապաղ դիզան եմ, յար:
Ուր քըմացիր, ուր էկար,
Նազանի եմ, մազանի եմ,
Չինի չայ թապաղ դիզան եմ, յար:
Դու իմ սրտին դուր էկար,
Նազանի եմ, մազանի եմ,
Չինի չայ թապաղ դիզան եմ, յար:
Կանաչ արտի քանարը,
Նազանի եմ, մազանի եմ,
Չինի չայ թապաղ դիզան եմ, յար:
Վառավ սրտիս ֆանառը,
Նազանի եմ, մազանի եմ,
Չինի չայ թապաղ դիզան եմ, յար:
Արագը պուզատել է,
Նազանի եմ, մազանի եմ,
Չինի չայ թապաղ դիզան եմ, յար:
Դու կայնել ես գերանին,
Նազանի եմ, մազանի եմ,
Չինի չայ թապաղ դիզան եմ, յար:
Ոսկե օղերն ականջին,
Նազանի եմ, մազանի եմ,
Չինի չայ թապաղ դիզան եմ, յար:
Սարի էրես դռած է,
Նազանի եմ, մազանի,

Չինի չայ թապաղ դիզան եմ, յար:
Քրթին խալին փռած է,
Նազանի եմ, մազանի եմ,
Չինի չայ թապաղ դիզան եմ, յար:
Յարըս վրեն քնած է,
Նազանի եմ, մազանի եմ,
Չինի չայ թապաղ դիզան եմ, յար:
Էս ո՞ւմ արտն ու հարտն է,
Նազանի եմ, մազանի եմ,
Չինի չայ թապաղ դիզան եմ, յար:
Հըճըփ իմ յարն էլ հոս է,
Նազանի եմ, մազանի եմ,
Չինի չայ թապաղ դիզան եմ, յար:
Ձեն տըվի ձենըս չառավ,
Նազանի եմ, մազանի եմ,
Չինի չայ թապաղ դիզան եմ, յար:
Կանաչել են արտերը,
Նազանի եմ, մազանի եմ,
Չինի չայ թապաղ դիզան եմ, յար:
Շատացել են դարտերը,
Նազանի եմ, մազանի եմ,
Չինի չայ թապաղ դիզան եմ, յար:
Ախչի դու ուր ես, մուր ես,
Նազանի եմ, մազանի եմ,
Չինի չայ թապաղ դիզան եմ, յար:
Ես ծարավ եմ, դու ջուր ես,
Նազանի եմ, մազանի եմ,
Չինի չայ թապաղ դիզան եմ, յար:

ԾՈՒՆԿՍ Ի ԶԱՅՆԵՄ ՂԵՏԻՆԱ

Ա՛յ, էդինա, էդինա,
Ծունկս ի զայնեմ գետինա.
Ախչիկ, թե օր ինձ չառնես,
Սաղ-սաղ մտնես գետինա:
Դռան առչև մի պաղ կա,
Պաղի միչին ընկուզ կա.
Պառավ, շատ մի՛ տռտռա,
Ախչիկըդ ինձի կուգա:
Ծառի վրայի տանձերը,
Հո՛ւպ-հո՛ւպ կենեն մանչերը.
Քանի օր ախչիկ տեսնեն,
Ծուռ կը թընեն ֆասերը:
Այս մեր գեղի ջաղչընին,
Յորեն ալուր աղցուցին.
Յորեն ալուր աղցուցին,
Ազապ ախչիկ փախցուցին:
Լախանա, տա լախանա,
Բախչաները լախանա.
Մի քիչ ոտըս ամուր զայնեմ,
Տանտերը կուրախանա:
Ա՛յ, օշտերը, տա օշտերը,
Ծուռ կը տանին փոշտերը.
Ախչիկ, թե օր ինձ չուզես
Իգուր տեղը կը խոսես:

ԱԿՈՓ ԶԱՆ

Օչխարը մերեմեր է,
Ֆըռֆըռիկ ֆինջան,
Զա՛րկ քամանջան,
Մըտի բախչան, Ակոփ ջան:
Թըշնամին խոսքին տերն է,
Ֆըռֆըռիկ ֆինջան,
Զա՛րկ քամանջան,
Մըտի բախչան, Ակոփ ջան:
Օչխար, արոտիդ մեռնիմ,
Ֆըռֆըռիկ ֆինջան,
Զա՛րկ քամանջան,
Մըտի բախչան, Ակոփ ջան:
Յար քո կարոտիդ մեռնիմ,
Ֆըռֆըռիկ ֆինջան,
Զա՛րկ քամանջան,
Մըտի բախչան, Ակոփ ջան:
Յար, մի՛ սըխմե բիլագըս,
Ֆըռֆըռիկ ֆինջան,
Զա՛րկ քամանջան,
Մըտի բախչան, Ակոփ ջան:
Կոտռի կը բիլագիկըս,
Ֆըռֆըռիկ ֆինջան,
Զա՛րկ քամանջան,
Մտըի բախչան, Ակոփ ջան:
Բիլագիկըս բեյըս է
Ֆըռֆըռիկ ֆինջան,
Զա՛րկ քամանջան,
Մըտի բախչան, Ակոփ ջան:
Յարըս վերջի տերըս է,
Ֆըռֆըռիկ ֆինջան,
Զա՛րկ քամանջան,
Մըտի բախչան, Ակոփ ջան:

ԲԱԹՈՒԼՈ ՋԱՆ, ԲԱԹՈՒԼՈ

Մեր մեծ արտը գարի է,
Բաթուլլո ջան, բաթուլլո,
Յար սիրելու տարի է,
Շաքար ու շար, բաթուլլո:
Ինչ օր էղավ հերիք է,
Բաթուլլո ջան, բաթուլլո.
Յարիս անունը Մելիք է,
Շաքար ու շար, բաթուլլո:
Ուլիցի պախոթները,
Բաթուլլո ջան, բաթուլլո.
Շան տղի սափոթները,
Շաքար ու շար, բաթուլլո:
Լուսնյակ գիշեր դուս էլա,
Բաթուլլո ջան, բաթուլլո.
Լուսնյակն անուշ կը ցոլա,
Շաքար ու շար, բաթուլլո:
Պատա տակը դալտա է,
Բաթուլլո ջան, բաթուլլո.
Էս ինչ սիրուն դալդա է,
Շաքար ու շար, բաթուլլո:
Կանաչ արտը մի կոխե,
Բաթուլլո ջան, բաթուլլո.
Սիրած յարդդ մի՛ փոխե,
Շաքար ու շար, բաթուլլո:
Յարըս էկավ, ո՞ր քընաց,
Բաթուլլո ջան, բաթուլլո.
Բումաժնիկը հող մնաց,
Շաքար ու շար, բաթուլլո:
Բացի՝ մեչը փարա կա,
Բաթուլլո ջան, բաթուլլո.
Սիրտըս դարթլի յարա կա,
Շաքար ու շար, բաթուլլո:
Թոնն էկավ պուտիկ-պուտիկ,
Բաթուլլո ջան, բաթուլլո.
Իմ հաքինն էր չըթչըթիկ,

Շաքար ու շար, բաթուլլո:
Աղամանին աղթաար,
Բաթուլլո ջան, բաթուլլո.
Դու ըլլիս հորըս հարսը,
Շաքար ու շար, բաթուլլո:
Հերիք խոսիս անառակ,
Բաթուլլո ջան, բաթուլլո,
Դառնամ կենեմ խայտառակ,
Շաքար ու շար, բաթուլլո:
Հերիք էղավ, բոլ էղավ,
Բաթուլլո ջան, բաթուլլո.
Ջուրն աշկերըս գոլ էղավ,
Շաքար ու շար, բաթուլլո:
Ասված էնե՝ լավանաս,
Բաթուլլո ջան, բաթուլլո.
Մեր տան միչի հարս դառնաս,
Շաքար ու շար, բաթուլլո:
Յար ջան, մի՛ գնա յայլեն,
Բաթուլլո ջան, բաթուլլո.
Եթում կը մնա մայլեն,
Շաքար ու շար, բաթուլլո:

ԲԱԹՈՒԼՈ ՁԱՆ, ԲԱԹՈՒԼՈ

Մեշոքները շարեւ եմ,
Բաթուլո ջան, բաթուլո.
Մուկը մոթեդ կախել եմ,
Շաքար ի շարքաթ օլլո:
Շատ մի խոսի ավարա,
Բաթուլո ջան, բաթուլո,
Ջուրը բեյմեդ կը վազզե,
Շաքար ի շարքաթ օլլո:
Ինչո՞ւ կերար մեր լոբին,
Բաթուլո ջան, բաթուլո.
Քեզի թընեմ սև գուբին,
Շաքար ի շարքաթ օլլո:
Գնա արի, ման արի,
Բաթուլո ջան, բաթուլո.
Բարց կը թընեմ յան արի,
Շաքար ի շարքաթ օլլո:

ԱՌ ՁԱՆ ԻՄԱՆ, ՁԱՆ ԻՄԱՆ

Տունըմ շինենք գետի բերան,
Այս ջան իման, ջա՛ն իման.
Վրեն քցենք ջուխտըմ գերան,
Այս ջան իման, ջա՛ն իման:
Մեկը խոխի, մեկը ծիրան,
Այս ջան իման, ջա՛ն իման.
Խոխին կոտորավ, մնաց ծիրան,
Այս ջան իման, ջա՛ն իման:
Էլա էրթիկ տփիկ-տփիկ,
Այս ջան իման, ջա՛ն իման,
Յարըս տունը չէր, լացի,
Այս ջան իման, ջա՛ն իման:
Մեր դռները դիմաց-դիմաց,
Այս ջան իման, ջա՛ն իման.
Քեզ օր տեսաա խելքըս քընաց,
Այս ջան իման, ջա՛ն իման:

ԿՈՒՔԱ ԷԿԱՆ ՍԵՆԵՐԸ

Կոխքա էկան սելերը,
Երի, երի յանդըմ, օ՛յ, օ՛յ.
Կապեմ չուլքուս թելերը,
Շեկո ջան, յանդըմ, օ՛յ, օ՛յ:
Ուր քընացիր, ուր էկար,
Երի, երի յանդըմ, օ՛յ, օ՛յ.
Դու իմ արտին դուր էկար,
Շեկո ջան, յանդըմ, օ՛յ, օ՛յ:
Գութանը հաց եմ տարեմ,
Երի, երի յանդըմ օ՛յ, օ՛յ.
Բերանը բաց եմ տարեմ,
Շեկո ջան, յանդըմ, օ՛յ, օ՛յ:
Էլա սարը սար տեսաա,
Երի, երի յանդըմ օ՛յ, օ՛յ.
.....
Շեկո ջան, յանդըմ, օ՛յ, օ՛յ:
Յար կայմեւ ես կարմնջին,
Երի, երի յանդըմ, օ՛յ, օ՛յ.
Փաթըթվել ես յափընճին,
Շեկո ջան, յանդըմ, օ՛յ, օ՛յ:

ՇԱԽՈՎ ՊԱՐ

Ուր քընացիր, ուր էկար, էլլի յար,
Դու իմ սրտին դուր էկար, թելլի յար.
Աֆտամաբիլ քիմի էկավ, էլլի յար,
Շախով պարը միխտռե, թելլի յար:
Այ ուզա պախ, ուզա պախ, էլլի յար,
Սույա գետան դըզա պախ, թելլի յար.
Աֆտամաբիլ քիմի էկավ, էլլի յար,
Շախով պարը միխտռե, թելլի յար:
Ախչի դու ուր ես, մուր ես, էլլի յար,
Իրմովըլ թուք ու մուր ես, թելլի յար.
Աֆտամաբիլ քիմի էկավ, էլլի յար,
Շախով պարը միխտռե, թելլի յար:
Ուր օր կերթաս հետըդ եմ, էլլի յար,
Ալմաս խնձոր ջերիդ եմ, թելլի յար.
Աֆտամաբիլ քիմի էկավ, էլլի յար,
Շախով պարը միխտռե, թելլի յար:
Հերիք հաչես գավագա, էլլի յար,
Ջուրը բեյնեղ կը վազգե, թելլի յար.
Աֆտամաբիլ քիմի էկավ, էլլի յար,

Շախով պարը միխտռե, թելլի յար:
Մեր գոմին ճրաքտիլը, էլլի յար,
Մանչերուն տրաքտիլը, թելլի յար.
Աֆտամաբիլ քիմի էկավ, էլլի յար,
Շախով պարը միխտռե, թելլի յար:
Էլա սարը, աշեցի, էլլի յար,
Կաթին սերը քաշեցի, թելլի յար.
Աֆտամաբիլ քիմի էկավ, էլլի յար,
Շախով պարը միխտռե, թելլի յար:
Դադեշու ջուրը քիչ է, էլլի յար,
Շան տղին միտքը փուշ է, թելլի յար.
Աֆտամաբիլ քիմի էկավ, էլլի յար,
Շախով պարը միխտռե, թելլի յար:
Բուխար փափաղ թրեղ ես, էլլի յար,
Գենա ճիտը ծռել ես, թելլու յար.
Էսօր օրը կիրակի, էլլու յար,
Թող թշնամին տրաքի, թելլու յար:
Ինչի կերար մեր հավը, էլլու յար,
Քեզի բռնե սև ցավը, թելլու յար:

ՓԱՓՈՒՐԻ

Կայնել ես ախա-պախա,
Փափուրի ջան, փափուրի,
Տաշ-տուշ փափուրի:
Լաչակիդ տուտը կախ ա,
Փափուրի ջան, փափուրի:
Տաշ-տուշ փափուրի:
Սրտիդ սիրածը հոս է,
Փափուրի ջան, փափուրի,
Տաշ-տուշ փափուրի:
Փափուրի ջան, փափուրի,
Տաշ-տուշ փափուրի:
Ես ախչիկ եմ, ալ գուգեմ,
Փափուրի ջան, փափուրի,
Տաշ-տուշ փափուրի:
Բարակ մեշկիս շալ գուգեմ,
Փափուրի ջան, փափուրի,
Տաշ-տուշ փափուրի:
Սարը քընացի սընձի,
Փափուրի ջան, փափուրի,
Տաշ-տուշ փափուրի:
Ոտքըս առավ մե գընձի,
Փափուրի ջան, փափուրի,
Տաշ-տուշ փափուրի:
Ախչիկ, թե օր ինձ չառնես,
Փափուրի ջան, փափուրի,
Տաշ-տուշ փափուրի:
Հորդդ բեխերը խանձի,

Փափուրի ջան, փափուրի,
Տաշ-տուշ փափուրի:
Չայնիկն ու չային թասը,
Փափուրի ջան, փափուրի,
Տաշ-տուշ փափուրի:
Գլավենց լոռունդ հարսը,
Փափուրի ջան, փափուրի,
Տաշ-տուշ փափուրի:
Ախպըրին ակը պուգ է,
Փափուրի ջան, փափուրի,
Տաշ-տուշ փափուրի:
Տիրուն մանչերուն գուգե,
Փափուրի ջան, փափուրի,
Տաշ-տուշ փափուրի:
Էլա էրթիք, աշեցի,
Փափուրի ջան, փափուրի,
Տաշ-տուշ փափուրի:
Կաթին սերը քաշեցի,
Փափուրի ջան, փափուրի,
Տաշ-տուշ փափուրի:
Կռունկն իչավ կալերը,
Փափուրի ջան, փափուրի,
Տաշ-տուշ փափուրի:
Կտռավ սագիս թեկերը,
Փափուրի ջան, փափուրի,
Տաշ-տուշ փափուրի:

ԲՈՅՈՎ ԲՈՒՍՈՎ ԻՄ ՅԱՐՆ Է

Ամպել է՝ թոն չի գալիս,
Մթնել է՝ տուն չի գալիս.
Բոյով-բուսով իմ յարն է,
Շախտով-շուխտով իմ յարն է:
Հոփոփի քափ տուր ու թռի,
Ջայիլ տղա, մի վախի.
Բոյով-բուսով իմ յարն է,
Շախտով-շուխտով իմ յարն է:
Էրկան արտը ցորեն է,
Յարըս ինձի գովել է.
Բոյով-բուսով իմ յարն է,
Շախտով-շուխտով իմ յարն է:

ՀՈՅ ՆԱԶԵՄ

Էրթիքը բուն եմ թըրե,
Հո՛յ, նազըմ, նազըմ, նազըմ,
Տաշշի նազըմ, քանդորբազըմ,
Մանչերուն շուն եմ թրե,
Հո՛յ, նազըմ, նազըմ, նազըմ,
Տաշշի նազըմ, քանդորբազըմ:
Ճեպիս բերանը պուտիկ,
Հո՛յ, նազըմ, նազըմ, նազըմ,
Տաշշի նազըմ, քանդորբազըմ.
Ախչըկնուն կանչել եմ կուտիկ,
Հո՛յ, նազըմ, նազըմ, նազըմ,
Տաշշի նազըմ, քանդորբազըմ:
Լամպը տակը լուս չի տա,
Հո՛յ, նազըմ, նազըմ, նազըմ,
Հերըս գեղեղուս չի տա,
Տաշշի նազըմ, քանդորբազըմ:

ԷԼԼԻ ՅԱՐ

Աֆտամաբիլ քիմի-քիմի, էլլի յար,
Շախտով պարը խոռ մի անի, թելլի յար.
Ես ու դու ի՞նչ ունենք, էլլի յար,
Կովխոզի հողերը վար անենք, թելլի յար:
Դուշմանի աչքը հանենք, էլլի յար,
Թող թշնամու սրտով չըլլի, թելլի յար:
Կովխոզի կամքովը ըլլի, էլլի յար,
Ես քու կամքովըլ էկա, թելլի յար,
Չար թշնամու կամքով չեկա, թելլի յար:

ՔԵԼԵ ՆԱԶԱՆ

Քելե, Նազան, քելե,
Ինչ նազ ես անում,
Սարի կաքավի պես
Փարվեզ ես անում:
Նազանըս սիրում է,
Հայլին ի՞նչ կենե,
Բերանն անուշ է,
Շաքարն ի՞նչ կենե:
Մաքրունու ճամփեն
Էրկան ու դիզ է,
Նազանիս մազերը
Քառասուն հուս է:
Մաքրունու ճամփեն
Կարմիր քարած է,
Նազանիս մատները
Մատնիք շարած է:
Ուլիցեն անցնելիս,
Մեշկըս գոտի էր,
Էրի թե փախչեի,
Կիլեն մոտիկ էր:
Նազանըս պառկել էր,
Ծանրը կը տըքար,
Չորս բոլորը կայեր,
Ազգական չկար:
Մաշինեն գալիս էր,

Փերածը եղ էր,
Նազանըս պառկել էր,
Ուզածը դեղ էր:
Մաշինեն գալիս է՝
Բերանը լուլա,
Նազանիս տանին կը,
Մայրիկը կուլա:
Զուխտըմ կռունկ անցավ
Շալի հողերը,
Ֆալակն ինձի ջոկեց
Անուշ մորիցըս:
Կանչե, կռունկ, կանչե,
Տակըդ չիման է,
Աշխրքին արև է,
Մեզի դուման է:
Գալոշնին հաքել ես,
Սալամիշ կըլլիս,
Մայրիկըդ էկել է,
Տալամիշ կըլլիս:
Քելե Նազան, քելե,
Ինչ նազ ես անում,
Սարի կաքավի պես
Փարվեզ ես անում:

ՀԱՆՈՒ ԹԻԹԵՈՆԱԿ Է

Այսօր օրը նորել է,
Հա՛նդե քիթեռնակ է,
Հա՛նդե քիթեռնակ է,
Դայրիս չիքը թանգ է:
Գնա, գնա գալիս եմ,
Հա՛նդե քիթեռնակ է,
Հա՛նդե քիթեռնակ է,
Դայրիս չիքը թանգ է,
Հետևիցըդ գալիս եմ,
Հա՛նդե քիթեռնակ է,
Հա՛նդե քիթեռնակ է,
Դայրիս չիքը թանգ է:
Սարեր-ձորեր լախանա,
Հա՛նդե քիթեռնակ է,
Հա՛նդե քիթեռնակ է,
Դայրիս չիքը թանգ է,
Շան տղեն սալախանա,
Հա՛նդե քիթեռնակ է,
Հա՛նդե քիթեռնակ է,
Դայրիս չիքը թանգ է:
Սարին էտտին բագուկ է,
Հա՛նդե քիթեռնակ է,
Հա՛նդե քիթեռնակ է,
Դայրիս չիքը թանգ է,
Էտիկ մանչ չէ, մոզիկ է,

Հա՛նդե քիթեռնակ է,
Հա՛նդե քիթեռնակ է,
Դայրիս չիքը թանգ է:
Քաղքին բոլոր ժեշտ է,
Հա՛նդե քիթեռնակ է,
Հա՛նդե քիթեռնակ է,
Թուշըդ պաքնեմ, հեշտ է,
Հա՛նդե քիթեռնակ է,
Դայրիս չիքը թանգ է:
Մեր ըշպիշկեն թարեքն է,
Հա՛նդե քիթեռնակ է,
Հա՛նդե քիթեռնակ է,
Դայրիս չիքը թանգ է,
Մեր ջալիլը Ալեքն է,
Հա՛նդե քիթեռնակ է,
Հա՛նդե քիթեռնակ է,
Դայրիս չիքը թանգ է:
Փոխենք էս պարի դայդեն,
Հա՛նդե քիթեռնակ է,
Հա՛նդե քիթեռնակ է,
Ջայնենք դուխովնուն դայդեն,
Հա՛նդե քիթեռնակ է,
Հա՛նդե քիթեռնակ է,
Դայրիս չիքը թանգ է:

ԷՐԹԻՔ, ԷՐԹԻՔ ԲՈՆԵԼ ԵՍ

Էրթիք, էրթիք բռնել ես,
Անթիկ լալա է յարբւս,
Աղվան-Օսանն է յարբւս.
Էրթմա տակը քնել ես.
Անթիկ լալա է յարբւս,
Աղվան-Օսանն է յարբւս.
Էլա խտոնոց խտտ քափի,
Անթիկ լալա է յարբւս.
Աղվան-Օսանն է յարբւս.
Քեզ մի խնձորով խափի,
Անթիկ լալա է յարբւս,
Աղվան-Օսանն է յարբւս.
Իմ չիչակը քաղած է,
Անթիկ լալա է յարբւս.
Աղվան-Օսանն է յարբւս.
Թմբի տակը քաղած է,
Անթիկ լալա է յարբւս.
Աղվան-Օսանն է յարբւս:
Մի աղլուղ վարթ եմ քաղե,
Անթիկ լալա է յարբւս.
Աղվան-Օսանն է յարբւս.
Դրկեմ ախպորբս յարին,
Անթիկ լալա է յարբւս.
Աղվան-Օսանն է յարբւս:
Բարակ ճամփեն մտել ես,
Անթիկ լալա է յարբւս.
Աղվան-Օսանն է յարբւս:
Կորուցածըս գտել ես,
Անթիկ լալա է յարբւս.
Աղվան-Օսանն է յարբւս:
Յարըմ ունիմ Գիմնի է,
Անթիկ լալա է յարբւս.
Աղվան-Օսանն է յարբւս,
Դոխըմ ունիմ դումնի է,
Անթիկ լալա է յարբւս.

Աղվան-Օսանն է յարբւս:
Իմ ճամփես կոշտե-կոշտ,
Անթիկ լալա է յարբւս.
Աղվան-Օսանն է յարբւս,
Նամակըս ընկավ փոշտե-փոշտ,
Անթիկ լալա է յարբւս.
Աղվան-Օսանն է յարբւս:
Բարակ ախպուր, գուլալ ջուր,
Անթիկ լալա է յարբւս.
Աղվան-Օսանն է յարբւս,
Լավ տղա ես, քուրդ տուր,
Անթիկ լալա է յարբւս,
Աղվան-Օսանն է յարբւս:
Խնձորըն ընկավ ֆռֆռան,
Անթիկ լալա է յարբւս,
Աղվան-Օսանն է յարբւս,
Թուշըդ պագնեմ, մըռմըռան,
Անթիկ լալա է յարբւս,
Աղվան-Օսանն է յարբւս:
Էրևընու դըշերը,
Անթիկ լալա է յարբւս.
Աղվան-Օսանն է յարբւս,
Թուշըդ պագնեմ գիշերը,
Անթիկ լալա է յարբւս,
Աղվան-Օսանն է յարբւս:
Ոտքըս թըրի բալկոնին,
Անթիկ լալա է յարբւս.
Աղվան-Օսանն է յարբւս,
Թռա հեծա ֆայթոնին,
Անթիկ լալա է յարբւս,
Աղվան-Օսանն է յարբւս:
Սարի սինձն ինչ կենեմ,
Անթիկ լալա է յարբւս.
Աղվան-Օսանն է յարբւս,
Կաթն ու բրինձն ինչ կենեմ,

Անթիկ լալա է յարըս,
Աղվան-Օսանն է յարըս:
Սարի էտտին Սոքոն,
Անթիկ լալա է յարըս.
Աղվան-Օսանն է յարըս,
Նանեն քիսել է բոքոն,
Անթիկ լալա է յարըս,
Աղվան-Օսանն է յարըս:

ՀԱՄԱՅԱԿ ԶԱՆ

Կը բերես նուռը,
Կը կայնիս դուռը,
Համայակ ջան.
Չե՞ս բերի նուռը,
Չե՞մ կայնի դուռը,
Համայակ ջան:
Կը բերես խնձոր,
Կըզամ հետըղ ձոր,
Համայակ ջան,
Չե՞ս բերի խնձոր,
Չե՞մ գա հետըղ ձոր,
Համայակ ջան:
Կը բերես կանֆեթ,
Կը կայնիմ ճամփեղ,
Համայակ ջան,
Չե՞ս բերի կանֆեթ,
Չե՞մ կայնի ճամփեղ,
Համայակ ջան:
Կը բերես մոմփազ,
Կը կայնիմ լոպպազ,
Համայակ ջան:
Չե՞ս բերի մոմփազ,
Չե՞մ կայնի լոպպազ,
Համայակ ջան:
Ինչի՞ կերար բուղը,
Որ խոսեցի սուտը,
Համայակ ջան,
Ինչի՞ կերար լոբին,
Քեզ դնեմ գուրին,
Համայակ ջան:

ՏԵՏԵՎԻՅԳ ՊԱԼԻՍ ԵՄ

Ուր քընացիր, ուր էկար,
Հոփ քամարըս, քամարըս,
Շախկուր-շուխկուր քամարըս:
Հետևիցըղ գալիս եմ,
Հոփ քամարըս, քամարըս,
Շախկուր-շուխկուր քամարըս:
Էրթիքը բուն եմ թրել,
Հոփ քամարըս, քամարըս,
Շախկուր-շուխկուր քամարըս,
Մանչերուն դուն եմ թրել,
Հոփ քամարըս, քամարըս,
Շախկուր-շուխկուր քամարըս:
Էլա սարը ման էկա,
Հոփ քամարըս, քամարըս,
Շախկուր-շուխկուր քամարըս,
Ման էկա ու չը գտա,
Հոփ քամարըս, քամարըս,
Շախկուր-շուխկուր քամարըս:
Կաքավը քարի վրա,
Հոփ քամարըս, քամարըս,
Շախկուր-շուխկուր քամարըս,
Խնձորը ծառի վրա,
Հոփ քամարըս, քամարըս,
Շախկուր-շուխկուր քամարըս:
Էլա սարը, սար տեսա,
Հոփ քամարըս, քամարըս,
Շախկուր-շուխկուր քամարըս,
Ճերմակ դեշով յար տեսա,
Հոփ քամարըս, քամարըս,
Շախկուր-շուխկուր քամարըս:
Զուրը լցվավ փառչերը,

Հոփ քամարըս, քամարըս,
Շախկուր-շուխկուր քամարըս,
Ավամ պահե մանչերը,
Հոփ քամարըս, քամարըս,
Շախկուր-շուխկուր քամարըս:
Զուրը լցվավ թասերը,
Հոփ քամարըս, քամարըս,
Շախկուր-շուխկուր քամարըս,
Ավամ պայե հարսները,
Հոփ քամարըս, քամարըս,
Շախկուր-շուխկուր քամարըս:
Զուրը լցվավ ջաղչընին,
Հոփ քամարըս, քամարըս,
Շախկուր-շուխկուր քամարըս,
Ավամ պայե ախչընին,
Հոփ քամարըս, քամարըս,
Շախկուր-շուխկուր քամարըս:
Զուրը լցվավ առվընին,
Հոփ քամարըս, քամարըս,
Շախկուր-շուխկուր քամարըս,
Ավամ պայե պառվընին,
Հոփ քամարըս, քամարըս,
Շախկուր-շուխկուր քամարըս:
Փոխենք էս պարի դայդեն,
Հոփ քամարըս, քամարըս,
Շախկուր-շուխկուր քամարըս,
Զայնենք դուխովնու դայդեն,
Հոփ քամարըս, քամարըս,
Շախկուր-շուխկուր քամարըս:

ՊԱՂ ԱԽԱԳՈՐԻ ՔԱՐԻ ՎՐԱ

Ուր քընացիր, ուր էկար,
Պաղ ախագորի քարի վրա մի տղա,
Այս սենյակից հեռու կմնաս, կճվա,
Դուն իմ սրտին դուր էկար,
Պաղ ախագորի քարի վրա մի տղա,
Այս սենյակից հեռու կմնաս, կճվա:
Սարեն քուքան ջուխտ ախչիկ,

.....

Սարեն քուքան ջուխտըմ դոչ,
Պաղ ախագորի քարի վրա մի տղա,
Այս սենյակից հեռու կմնաս, կճվա,
Զխտին մեկն էր օրոջ.
Պաղ ախագորի քարի վրա մի տղա,
Այս սենյակից հեռու կմնաս, կճվա:
Չայիր՝ օրքան դոռուղ է,
Պաղ ախագորի քարի վրա մի տղա,
Այս սենյակից հեռու կմնաս, կճվա,
Յափրաղը համայիլ է,
Պաղ ախագորի քարի վրա մի տղա,
Այս սենյակից հեռու կմնաս, կճվա:
Սերկսիլը դեղին է,

Պաղ ախագորի քարի վրա մի տղա,
Այս սենյակից հեռու կմնաս, կճվա,
Աշկըս այտի գեղին է,
Պաղ ախագորի քարի վրա մի տղա,
Այս սենյակից հեռու կմնաս, կճվա:
Մազերըդ էրեղ ես խըսիր.

Պաղ ախագորի քարի վրա մի տղա,
Այս սենյակից հեռու կմնաս, կճվա,
Մանչերուն՝ բոյիդ եսիր,
Պաղ ախագորի քարի վրա մի տղա,
Այս սենյակից հեռու կմնաս, կճվա:
Փոխենք էս պարի դայդեն,
Պաղ ախագորի քարի վրա մի տղա,
Այս սենյակից հեռու կմնաս, կճվա,
Զայնենք դուխովնուն դայդեն,
Պաղ ախագորի քարի վրա մի տղա,
Այս սենյակից հեռու կմնաս, կճվա:

ՍԵՐ ՉՄՆԱՅ, ՉՈՒՐ ԲՆԱՅ

Էսօր օրը կիրակի,
Բիւր աքլորըմ բաղմ բուլ ու շէթան,
Բիւր չերքեզըմ բաղմ բուլ ու շէթան,
Թող թշնամին տրաքի,
Բիւր աքլորըմ բաղմ բուլ ու շէթան,
Բիւր չերքեզըմ բաղմ բուլ ու շէթան:
Վազգալ, տըկեդ ջուր քընաց,
Բիւր աքլորըմ բաղմ բուլ ու շէթան,
Բիւր չերքեզըմ բաղմ բուլ ու շէթան
Սեր չմնաց, գուր քընաց,
Բիւր աքլորըմ բաղմ բուլ ու շէթան,
Բիւր չերքեզըմ բաղմ բուլ ու շէթան:
Այազը պուզ է բռնե,
Բիւր աքլորըմ բաղմ բուլ ու շէթան,
Բիւր չերքեզըմ բաղմ բուլ ու շէթան:
Քանքիլը բոզ է բռնե,
Բիւր աքլորըմ բաղմ բուլ ու շէթան,
Բիւր չերքեզըմ բաղմ բուլ ու շէթան:
Ախչիկ, անունըդ ասա,
Բիւր աքլորըմ բաղմ բուլ ու շէթան,
Բիւր չերքեզըմ բաղմ բուլ ու շէթան:
Ֆասիդ փիսկիլը խաս ա,
Բիւր աքլորըմ բաղմ բուլ ու շէթան,
Բիւր չերքեզըմ բաղմ բուլ ու շէթան:
Ջեքիս բերանը պուտիկ,
Բիւր աքլորըմ բաղմ բուլ ու շէթան,
Բիւր չերքեզըմ բաղմ բուլ ու շէթան:
Մանչերում կանչեմ կուտիկ,
Բիւր աքլորըմ բաղմ բուլ ու շէթան,
Բիւր չերքեզըմ բաղմ բուլ ու շէթան:

ԳՆԱ, ԳՆԱ, ԳԱԼԻՍ ԵՄ

Գնա, գնա, գալիս եմ,
Լենինական-Լենինական, յարըս,
Էրկու քսան, վեց տարեկան յարըս,
Հետևիցդ գալիս եմ (կրկնել):
Ինչի՞ կերար մեր հավը,
Կըշտեդ բռնե սև ցավը:
Տեղ եմ ցրգե փոք բուքա,
Միչեն խընկա հոտ քուքա:
Տեղ եմ ցրգե փաթուխա,
Միչի պառկողը՝ Մաթուշկա:
Տեղ եմ ցրգե մինդար է,
Միչի պառկողը ճինդար է:
Կամաց քշեք սելերը,
Կապեմ չուլբուս թելերը:
Մենք էրկուսըս քուրիկ ենք,
Պարի միչի ժուլիկ ենք:
Հերիք հաչես գավազա,
Թուքը բեյնեդ կը վազգա:
Էտիկ խոսք չէր, օր ըսիր,
.....:
Գառին քիթը դաղած է,
Էտիկ մանչ չէ, պաղած է:
Սարերը անձոտել է,
Օչխարը բրթոտել է:
Սարերը սրոսրոռում է,
Էրկընքնին կըռկըռում է:
Սարի էտըր դուտտիկ,
Բոյիդ մեռնիմ, Արուքիկ:
Փոխենք էս պարի դայդեն,
Չայենք դուխովնու դայդեն:

ՔԱՂՈՒՄԸ ԾԻՐԱՆ ԿԸԼԻ

Բաղումը ծիրան կըլլի,
Ուտողաց անուշ ըլլի.
Այգեպան ջան, առանց քեզ,
Բաղն ավերակ կըլլի:
Ամպել ա փութա-փութա,
Իմ կերածն անուշ թութ ա,
Արի մենք իրար սիրենք,
Տեսնողը չասե՛ սուտ ա:
Կաքավը քարի վրա,
Խընճորը ծառի վրա.
Չէ՞ որ դու ինձ խոսք տվիր,
Մի բանցըր սարի վրա:
Էլա սարը ման էկա,
Ման էկա ու չը գտա.
Երանի թե գտնեի,
Ծով դարտերըս պատմեի:
Այս սարը բանցըր սար է,
Սիրած յարը քաղցըր է.
Գնամ մորդո հարցընեմ,
Թե չտա, կը փախցընեմ:
Աշընքվա օրն անուշ է,
Շաֆտա խնճորն անուշ է.
Սիրած յարից բաժնըվելը
Նրանից նորն անուշ է:
Արագի քամին էլավ,
Քամու հետ քամին էլավ.
Սև աչեր, դութ լաց էղեք,
Բաժանման ժամը էկավ:
Խնամի ջան խոշ ես էկե,
Դարտակ ու բոշ ես էկե.
Էրկու գարի պլիկ ես փերե,
Էնե ճամփեն դու ես կերե:

ՕՍԱՆ ՅԱՐ

Ուր քընացիր, ուր էկար,
Օսան յար, յար ու յաման,
Օսան յար, յար ու յաման,
Ասա, դարտըդ իմանամ.
Դուն ինձի դուր չեկար,
Օսան յար, յար ու յաման,
Օսան յար, յար ու յաման,
Ասա դարտըդ իմանամ:



Քընա, արի, ման արի,
Տարնանիկ բալա.
Բարց կը թընեմ, յան արի,
Դարտովդ վառվա:
Կայնել ես կարմընջին,
Տարնանիկ բալա.
Մանգիշ օղերն անգընդիդ,
Դարտովդ վառվա:
Հոյ նընըմ քոչարի,
Տաշի-տուշի քոչարի.
Ալլովե՛մ, ալլովեմ,
Դոշիդ վրա ծալլովեմ.
Տաշի-տուշի քոչարի,
Թուշըդ պաչեմ զօր գիշեր,
Հո՛ւյ նընըմ քոչարի,
Ես քու սիրած յարն ըլլեմ:

ՍԻՐԵԼ ԵՄ, ՍՐՏՈՎԱ ՉԷ

Սիրել եմ, սրտովս չէ,
Նար գիլո, ելո, ելո,
Նար գիլո, ելո, ելո,
Նաց վալո, կենացվալո, (կրկնել
եռատողը)
Կառնեմ՝ իմ բոյովքս չէ:
Ա՛յ տղա, ուր ես, մուր ես,
Իրմովդ թուք ու մուր ես:
Գնա, արի, ման արի,
Բարց կը թընեմ, յան արի:
Թռիք, թող թոզը էլլե,
Մեր միչի բոզը էլլե:
Էլա սարը, աշեցի,
Կաթին սերը քաշեցի:
Չոբան, տավարըդ քաշե,
Ետ դառի, յարիդ աշե:
Ջաղացաքարին աշե,
Քո սիրած յարին աշե:
Ես սիրել եմ, հալղը տանի,
Աշխըրի բանին աշե:
Լուսնյակ, դու կամաց քընա,
Բարև տու, անցի քընա:
Կաքավը կայնավ քարին,
Խընթրեմ Աստըծմեն բարին:
Փոխենք էս պարի դայդեն,
Ջայնենք դուխովնու դայդեն:

Հոյ Կիլին ջան, շատ մի ցանի բամբակ,
Կերթամ սիդը, վրեղ կենեմ գանգատ.
Ալ բլուզդ ես եմ, շալ բլուզդ ես եմ,
Մեստրի կարած բլուզդ ես եմ,
Մաթուշկի կարած բլուզդդ ես եմ,

Հոպլի բաղին տուր.
Սու ջեյրանի դաղին տուր.
Գնա, արի, յան արի,
Հոպլի-հոպլի, բաղին տուր,
Ոտքդդ վերու քարին տուր:
Երևընու ըշկուլի տակը,
Հոպլի-հոպլի, բաղին տուր.
Ղալամ-գրիչը ծակը,
Սու ջեյրանի բաղին տուր:
Բուխար փափաղ թրել ես, էլլու յար,
Գենա ճիտըդ ծռել ես, թելլու յար.
Աֆտամաբիլ քիմի էկավ էլլու յար,
Շախով պարը մի խոռե, թելլու յար:

Ջուլի գոլը, գոլի գոլը, իմ յարը,
Ինքնե գոլը, կոմսոմոլը, իմ յարը.
Իման-իման իմանի,
Չեմ տա հազար թումանի,
Կուտամ կոմսոմոլ տղին,
Աֆտոն թընե ու տանի:

Կայնե յարո, կայնե շեկո, կայնե քամ,
Բոխչես առնեմ, էլլեմ քամ:
Այսօր օրը նորել է՝,
Օ՛ր, օ՛ր, օտինն է.
Յարիս մալը կորել է,
Տա՛շ շորո՛ր օտինն է:
Ով գտել է, փերե տա,
Օ՛ր, օ՛ր, օտինն է,
Մեշկիս քամարը միրտա,
Տա՛շ շորո՛ր օտինն է՛:

Տայրենասիրական երգեր

ԱՆԹՐԱՆԻԿԸ

Անթրանիկը տղամարք է,
Անվախ, հերոս առաջնորդ է.

- Մի՛վախենա, հայի՛տղա,
Բա՛վ է մնաս թուրքի գյաղա:

Անթրանիկի ձեռքի սուրը,
Փայլեց հայոց տերությունը.

- Չվախենաս, հայի՛տղա,
Բա՛վ է մնաս թուրքի գյաղա:

Անթրանիկը ընկերներով,
Առաջ կերթա փայլուն սրով.

Չի՛վախենա իր օրով,
Առաջ կերթա ուժեղ հոքով:

...Շուն տաճիկը Արփաչայը անցկացավ,

Գերի վերուց, մարք չթողեց Շերագալ.

Գարին, ցորեն, հաց չմնաց Շերագալ,

Մաքուր ծնված մարք չմնաց Շերագալ:

Ջա՛ն, ջա՛ն, Մելիք ջան,

Դոշունի սարդար Մելիք ջան.

Մելիքըս էլավ Ալաճեն,

Դոշունը թափավ յամաջեն.

Արևն էլավ մեր մըտավ,

Մելիքըս Արզըրում գտավ:

Գերմանա, գերմանա,
Թոփրդ մի՛բանա.
Մալադոյ սալդատ եմ,
Սիրտըս կը դողա:
Մաշինեն էկել էր՝
Տասվերկու վագոն,
Եղբայրս դռնից անցնում էր,
Բռնել էր դրակոն:

Գիմռու ճամփեն կոշտ էր, կոշտ,
Բի՛լբուլ, բի՛լբուլ.
Նամակըս ընկավ փոշտե-փոշտ,
Յանարըմ բի՛լբուլ:

Թաքավորին գլխուն թասը,
Ջոկեց ջայիլներուն խասը.
Թաքավորին ձին էր դաշդա,
Ջոկեց կարմիր բլեթը բաշդա:

ՀՈՓՈՓ ՄԱՐԱԼ

Արտըդ բուսնել է դամուշ,
Հոփոփ մարալ,
Օ՛յ մարալոյ, մա՛րալոյ.
Սալդատ տըղեքը
Դավալոյ, դա՛վալոյ.
Յարիս անունն է Մանուշ,
Հոփոփ մարալ,
Օ՛յ մարալոյ, մա՛րալոյ,
Սալդատ տըղեքը
Դավալոյ, դա՛վալոյ.
Կանչում եմ յար, թեզ արի,
Հոփոփ մարալ,
Օ՛յ մարալոյ, մա՛րալոյ,
Սալդատ տըղեքը
Դավալոյ, դա՛վալոյ.
Թշնամու սիրտը մարի,
Հոփոփ մարալ,
Օ՛յ մարալոյ, մարալոյ,
Սալդատ տըղեքը
Դավալոյ, դա՛վալոյ.
Փոս չայիրին ախպուրը,
Հոփոփ մարալ,
Օ՛յ մարալոյ, մա՛րալոյ,
Սալդատ տըղեքը
Դավալոյ, դա՛վալոյ,
Հաց կը տանի Վարթունը,
Հոփոփ մարալ:
Օ՛յ մարալոյ, մա՛րալոյ
Սալդատ տըղեքը
Դավալոյ, դա՛վալոյ:

ՇՈՒՆ ՏԱԾԻԿԸ ԱՐՓԱՀԱՅԸ ԱՆՅԵԼ Է

Յար ջան, քելե, չայիր-չիման ծաղկել է,

Շուն տաճիկը Արփաչայը անցել է.

Լուսնիակը նորել է,

Յար ջան, քելե, չայիր-չիման ծաղկել է,

Շուն տաճիկը Արփաչայը անցել է,

Յարըս մոլորվել է:

Յարըս քրնաց՝ չայիր-չիման ծաղկել է,

Շուն տաճիկը Արփաչայը անցել է:

Յար ջան, յանանիդ մեռնիմ,

Յար ջան, քելե, չայիր-չիման ծաղկել է,

Շուն տաճիկը Արփաչայը անցել է:

Քո սիրած յարիդ մեռնիմ,

Յար ջան, քելե, չայիր-չիման ծաղկել է,

Շուն տաճիկը Արփաչայը անցել է:

Իմացա յար ես ճարե,

Յար ջան, քելե, չայիր-չիման ծաղկել է,

Շուն տաճիկը Արփաչայը անցել է:

Թագգա ճարածիդ մեռնիմ,

Յար ջան, քելե, չայիր-չիման ծաղկել է,

Շուն տաճիկը Արփաչայը անցել է:

ՄԻ՛ ՏԱՆԻ ՅԱՐԸՍ

- Ես քուր՝ քուրիկ եմ.
Զինվոր, մի՛տանի յարըս,
Մի՛ վառե ջալիլ կյանքըս.
- Նշանվի, կերթա յարըս,
Չի՛մնա հարի քալըս:
- Պարի մեջ ժուլիկ եմ,
Զինվոր, մի՛տանի յարըս,
Մի՛ վառե ջալիլ կյանքըս.
- Նշանվի, կերթա յարըս,
Չի՛մնա հարի քալըս:
- Քուր ջան, ձենըդ հանեցիր,
Զինվոր մի՛տանի յարըս,
Մի՛ վառե ջալիլ կյանքըս.
- Նշանվի, կերթա յարըս,
Չի՛ մնա հարի քալըս:
- Պարին մեջը ցանեցիր,
Զինվոր, մի՛տանի յարըս,
Մի՛ վառե ջալիլ կյանքըս.
- Նշանվի, կերթա յարըս,
Չի՛ մնա հարի քալըս:
- Հաստատ գիտենաս բանը,
Զինվոր, մի՛տանի յարըս,
Մի՛ վառե ջալիլ կյանքըս.
- Նշանվի կերթա յարըս,
Չի՛ մնա հարի քալըս:
- Ըսպասե յարիդ քալը.
Զինվոր, մի՛տանի յարըս,
Մի՛ վառե ջալիլ կյանքըս.
- Նշանվի, կերթա յարըս,
Չի՛ մնա հարի քալըս:

—————❖—————
Խոտերի շուրջը ման են գալիս,
Տըխտը օրվանըս վրան են լալիս,
Բանակ տարան էրկու բալիս,
Աշխարի չափ ցավըս են լալիս:

ՀԱՍԱՆ-ՂԱԼԱ

Ես Թաթոսն են Պարնրգեղցի,
Այս խոսքերը հընարեցի.
Վերչը յարալու մնացի,
Վերա՞ն դառնանք, Հասան-Ղալա:
Էչմիածնա վանքի սըներ,
Աջամ քանդեց հայոց տըներ.
Օգնեցեք մեզի, հայ զավակներ,
Վերա՞ն դառնանք, Հասան-Ղալա:
Էկանք հասանք Ղարա-Ղուրդան,
Վրաներս չունենք յորդան.
Էլ չենք տեսնի մենք Հայաստան,
Վերա՞ն դառնանք, Հասան-Ղալա:
Հասան-Ղալեն բանցր սար է,
Չորս բոլորը մառմառ քար է.
Բոլոր զինվոր հայ զավակ են,
Վերա՞ն դառնանք, Հասան-Ղալա:

ՏԱՐԻՆ ՎԱՏ Ը

Խնթրեցեք, եղբայրներ, միաբերան,
Որքան որ հայ զավակներ կան.
Աստվածն հասնի մեր օգնության.
Օրեր, անցեք, տարին վատ ը:
Բարախոթն էկավ Փոթիից,
Նամակ բերեց հայրենիքից.
Մարավ կըրակ սրտիս վերքից.
Օրեր, անցեք, տարին վատ ը:
Նամակ գրեմ իմ սիրուիս,
Պատվով ընդունիր, իմ սիրուիս.
Հնազանդվիր իմ ծնողիս,
Արժանի կլինես փափագիս:

ՄՈՒԺԸ ՊԱՏԵՑ

Մուժը պատեց, մայրիկ, մտանք
ղիրքերը,
Կամանդիրս գոռաց՝ առե՛ք զենքերը.
Կռունկ, ո՞ւրդից քուքաս,
Գերմանու հողե՛ն.
Հըճըփ խապար ունի՞ք
Եղբորըս կողմեն.
Էլլի դարտերըս, մայրիկ ջան,
Թաժժացան ցավերըս:
Բարախոթը նստա անցա Սև ծովեն,
Մի նամակ գրեցի իմ ազիզ մորը.
Թաքավոր, թաքավոր,
Սալդատ մի տանի,
Յարըս տունը մնա,
Հալոը կը տանի.
Էլլի դարտերըս, մայրիկ ջան,
Թաժժացան ցավերըս.
Մաշինեն գալիս է տասվերկու վագոն,
Եղբորըս կտանին սալդատ դրագոն:
Քանցելարին դուռը
Փայ կենեն փարեն,
Անտեր մնա փարեն,
Խորունկ է յարեն:
Քանցելարին դուռը
Վառիր կը փուռը,
Սալդատ տղոց սրտեն
Չեկավ մըռմուռը:
Ընկել են պըլեն,
Գիր չի քա տնեն.
Կարթաս նամակըս, մայրիկ,
Վատ ժամանակըս:

Էլլի դարտերըս, մայրիկ ջան,
Թաժժացան ցավերըս:
Մաշինեն գալիս է,
Փերածը եղ է,
Յարալուն պառկել է,
Ուգածը դեղ է:
Ընկել են գերի,
Գերմանի գերի,
Ղարիբ են սալդատ,
Ո՞ւմ էրթամ գանգատ.
Էլլի դարտերըս, մայրիկ ջան,
Թագացան ցավերըս:
Մի գույգ կռունկ էկան
Վերի կալերը,
Հավաքեցին տարան, մայրիկ,
Գյուղի լավերը.
Սարից ես էկա,
Դու դուռը բացիր,
Չեռքըդ ծոցըդ թրիր,
Ա՛խ արիր, լացիր.
Էլլի դարտերըս, մայրիկ ջան,
Թագացան ցավերըս:
Գերմանացու գլխուն ընկնի մեծ քարը,
Կրակ լցեց վառեց ամբողջ աշխարհ.
Ղարիբ են, սալդատ, մայրիկ ջան,
Ո՞ւմ էրթամ գանգատ.
Էլլի դարտերըս, մայրիկ ջան,
Թագացան ցավերըս:

ԷԼԵՔՏՐՈՆ, ԷԼԵՔ...

Էրթանք, տղեք, Գիմրվա դիզը,
Էլեք, տղեք, էլեք, քոչերը բառնանք,
Հասնինք Թրապիզոն, շուտով ետ դառնանք:
Բռնել ենք մեր եղի գործը,
Էլեք, տղեք, էլեք, քոչերը բառնանք,
Հասնինք Թրապիզոն, շուտով ետ դառնանք:
Ալագեզը բանցըր է.
Էլեք, տղեք, էլեք, քոչերը բառնանք,
Հասնինք Թրապիզոն, շուտով ետ դառնանք:
Տըկի ջուրը քաղցըր է,
Էլեք, տղեք, էլեք, քոչերը բառնանք,
Հասնինք Թրապիզոն, շուտով ետ դառնանք:
Գիմրի էրթըցողը իմ յարն է,
Էլեք, տղեք, էլեք, քոչերը բառնանք,
Հասնինք Թրապիզոն, շուտով ետ դառնանք:
Թող էրթա, մուրազը առնե,
Էլեք, տղեք, էլեք, քոչերը բառնանք,
Հասնինք Թրապիզոն, շուտով ետ դառնանք:

ԿՈՌՆԿՆԵՐ

(Ենթադրաբար հորինել է ունևանեցի Ներսես Գասպարյանը 1942-ին, Սևաստոպոլի կռիվներից հետո):

Կռունկներ, ձեր խանատներ բարցրը պայեցեք,

Այս նամակըս թներիդ դրեցեք.

Ըզգույշ պայեցեք, Սև ծովը չըբցեք,

Տարե՛ք այս նամակըս, սիրուն կռունկներ:

Ունվար ամսի մեկին նավը նստեցինք,

Սևրստապոլ քաղաք ուղըվորվեցինք.

Մի քանի ժամանակ Սև ծովը մնացինք,

Տարե՛ք այս նամակըս, սիրուն կռունկներ:

Կանգնեցե՛ք, կռունկներ, մեկ նամակ գրեմ,

Ընտանիքիս հասցեն մեկ-մեկ ձեզի տամ.

Ցավալի սրբոհիցըս դարտերըս ասեմ,

Տարե՛ք այս նամակըս, սիրուն կռունկներ:

Ընտանիքիցըս փափագըս չառա, գնացի,

Էրեխեքըս տունը լալով թողեցի.

Խեղճ մայրիկիս մնաս բարով չասեցի,

Տարե՛ք այս նամակըս, սիրուն կռունկներ:

Երբ Ղրիմը դուս էլանք, մարդիկ չտեսանք,

Սևրստապոլ քաղաք ավերակ տեսանք.

Ազատվելու անճար վիճակի հասանք.

Տարե՛ք այս նամակըս, սիրուն կռունկներ:

Մտածում եմ կյանքիս, օր լինի մի բան,

Գնդակը գալիս է ամենն երեկոն.

Զօրը հանգիստ չունեմ, գիշեր անուշ քուն,

Տարե՛ք այս նամակըս, սիրուն կռունկներ:

Ղրիմի արտերը արյունով ներկված էր,

Մարդիկ չմնացին, գոյ գնացին.

Ըսպանվածների դիակներ դաշտերում մնացին,

Տարե՛ք այս նամակըս, սիրուն կռունկներ⁴:

ԿԵՐԶ

Էտ Կերչը, մայրիկ ջան,
Հայոց գերեզման,
Հայոց արյունը, մայրիկ ջան,
Հեղեղի նման:
Սև ծովի ափին, մայրիկ ջան,
Փրփուր չի գալիս,
Իմ գրած նամակը, մայրիկ ջան,
Քեզի չի հասնի:
Գնացի Կերչը, մայրիկ ջան,
Տեսա այն ինչ էր,
Կանգնած նայում էր,
Չորս կողմը լիճ էր:
Լճի մեջ սուզվում էին
Անթիվ զինվորներ,
Որոնց մեջ, մայրիկ ջան,
Իմ մեծ եղբայրն էր:
Երագումս տեսա, մայրիկ,
Մեր ընտանիքը,
Մեկը հայրս, սիրած յարըս,
Քույրըս ու եղբայրս:
Գդալըս կոտրավ, մայրիկ ջան,
Պարտեզը քրցիր,

Իմ բաժին ճաշը, մայրիկ ջան,
Աղքատներուն բաժանիր:
Էն ինչ սնդուկ է, մայրիկ ջան,
Մեր դռան առաջ,
Ա՛խ, մեռնում եմ 18 տարեկան,
Մուրազըս չառած:
Մաշինեն շարժվեց, մայրիկ ջան,
Հետևես նայիր,
Հետևիցես նայիր, մայրիկ ջան,
Ումուտը կտրիր:
Մի՛ լար, մայրիկ ջան,
Մի՛ լար քույրիկ,
Էլի հետ քուքամ.
Մինչև կովի վերչը, մայրիկ,
Երազող քուքամ:

ՓԱՄԻՐ ՊՐՈՒՄ

Հագար ինը հարուր քառսունմեկ թվին,
Հանկարծակի գիշեր վրա տվին.
Էկան, տեսան ըռըսի սվին,
Հողերն իրենց գլխին տվին.
Փախի՛ր պռուս, էկավ ըռուսն:
Էկան էլան Կովկասյան լեռներ,
Դադավ քու գորքի ձեռքն ու ոտները,
Թափեցիր թալանած բեռները,
Փախի՛ր պռուս, էկավ ըռուսն:
Էկար Մոզդոկ, տեսար, դառար,
Կիսաճամփա թալճըզ դառար,
Դու քու մտքով Մոսկովն առար,
Փախի՛ր պռուս, էկավ ըռուսն:
Հույսըդ դիիր Տուտա գեղին,
Պատռավ քու սիրտն ու լեղին,
Է՛լ չըգտար քու սրտի տեղին,
Փախի՛ր պռուս, էկավ ըռուսն:
Հիտլերին բառցանք չինի,
Ըստալին, դու ըմպե կարմիր գինի,
Որ անունըդ միշտ բանցըր լինի.
Փախի՛ր պռուս, էկավ ըռուսն:

ՓԱՄԻ ՊՈՈՒՄ

Մեզի կըսեն ըռուսական,
Բանակն ունի օսկե նագան.
Հիտլեր զարկեց ուրան կընկան,
Փախի՛ պռուս, էկավ ըռուս:

Մըր խումփի կերթա արագ-արագ,
Շուտով մտանք Բեռլին քաղաք.
Յորեն-զարին նորեն կաղանք,
Փախի պռուս, էկավ ըռուս:

Բեռլի ճամփան օլոր-մոլոր,
Ըռուս փաթեց Բեռլու բոլոր,
Հիտլերի աչքեր ընկավ խոլոր,
Փախի՛ պռուս, էկավ ըռուս:

Ախտանակը աշխար տիրեց,
Հիտլերն իրեն դռներ փակեց.
Բանակն էլավ ուրան զարկեց,
Փախի՛ պռուս, էկավ ըռուս:

Ջարկին քըցին բանդն ու հորը,
Խորուրթ մնաց ուրան փորը,
Խապար տվեք դարտոտ մորը,
Փախի՛ պռուս, էկավ ըռուս:

Բեռլու ջուրը շատ լավ պաղ ը,
Հիմի գիտեք Հիտլեր սա՞ղ ը.
Մարթ չկա օր տանե թաղե,
Փախի՛ պռուս, էկավ ըռուս:

Հիտլեր գիտե՞ք հիմի ուր ը,
Նա էլ ունի էրկու քուրը.
Գնաց խմեց պղտոր ջուրը,
Փախի՛ պռուս, էկավ ըռուս:

Դոշոյանը կազմեց խոսքով,
Հիտլեր ծախեց իրեն Պոսկով.
Շուտով գրեք, խրկենք Մոսկով,
Փախի պռուս, էկավ ըռուս:

Կենսադային երգեր

ՉԱՄՈՐԳ ԲԱՄԻՆ

Էլի փչեց ձախորդ քամին,
Չուման բռնեց ջայիլ մալին.
Մըրսեստանը մնաց չալին,
Տարավ չուման ազիզ մալին:

Ջեռքերըս ծոցումըս մնաց,
Մտածելով խելքըս քընաց.
Անլուծ մնաց տուլքա սալըս,
Տարավ չուման ազիզ մալըս:

Բժիշկն էկավ, կայնավ կալը,
Հարցրեց մալի լավն ու վատը.
Դու բժշկե մեր բոլորի մալը,
Տարավ չուման ազիզ մալը:

ՀՈՐԹԵՐՈՒՆ ԵՐԳԸ

Ամալը օցի պես կը սողա,
Հորթերը տակը կը դողան.
Կովերը հորթերուն կը բռռան,
Տարավ ջուրը, հորթերը տարավ:

Աբուլու սարը գոռքոռաց,
Հորթերը տակը փրփռած (փռված).
Աբուլը ընկավ սուգ ու լաց,
Տարավ ջուրը, հորթերը տարավ:

Յանջու անունն էր Հայք Շաշիկյան,
Սիքա՞ս, հորթերն էլի կա՞ն.
Մնացածները եղան ցիր ու ցան,
Տարավ ջուրը, հորթերը տարավ:

Խապարն էկավ Օրթայի ձորեն,
Ձենը չի էլլի չոբանի փորեն.
Սիքասը չը ծնվիր իր մորեն,
Տարավ ջուրը, հորթերը տարավ:

ԷԼԻ ՓՉԵՑ ՉԱՐ ԲԱՄԻՆ

Ղուռուտանու էլա, փչեց չար քամին,
Անտեր սանքան էլավ, սրըչավ սուր քարին,
Բախտ ու դարա է, մայրիկ ջան, սիրտըս յարա է:
Թափկուլներս մնաց վարթա թարեքը,
Էկան տարան Տիքրան աղին փարեքը.
Բախտ ու դարա է, մայրիկ ջան, սիրտըս յարա է:
Էլի փչեց Ղուռուտանու չար քամին,
Թերմաշ մնար էստարվա պես գեշ տարին,
Բախտ ու դարա է, մայրիկ ջան, սիրտըս յարա է:

ԲԱՄԲԱՄ ԸԼԻՆ ՁԵՐ ՁԱՂՉԸՆԻՆ

Ջուխտըմ չարոխ շարեցի,
Էրկու ընկեր ճարեցի.
Կոտըմ գարի շալկեցի,
Դեպի Դիլիֆ վազեցի:
Աղաբակին քարը լավ է,
Բդոյենցը մալի ցավ է.
Էտման քարը չլլի լավ է,
Քամբախ ըլլին ձեր ջաղչընին:

ԵՍ ԱՂՎԱՆՆ ԵՄ

Ես Աղվանն եմ, Օրդաքլուա գուղացի,
Ծովի խորքին երկար տարի մնացի.
Նավապետ Հարություն, նավդ մի՛ քշի,
Թագա նշանլու եմ, կոսբանդիս բախշի:
Կոստունս պատից կախ, կոսբանդս կութուն,
Հայրս կգա, կասի՝ ո՞ւր է իմ որդին.
Դուշինկա մամա ջան, ըստացի թերթս,
Աղվան բալայիդ տանում եմ ծովային բերդը:
Նավի գնացած տեղը ջուրը շատ սառն է,
Դուշինկա մաման գիտե՝ Աղվանը սաղ է.
Նավի գնացած տեղը ջուրը դար ու փոս էր,
Մարթիկ կային, կասեն՝ Աղվան ափսոս է:
Խըշշա ծով ջան, խըշշա, Աղվանս տուն գա,
Ջիգարիս մրմուռ կտրեր, աչքերս բուն կեր.
Երկընթից կախված է ոսկի շըշերը,
Աղվան բալիդ տարան լուսնակ գիշերը:
Նըխշուն ալիքները կերթան ու կուգան,
Աղվանից Բուրոյին բարև են բերում,
Դուշինկա մամա ջան, Աստված կը սիրես,
Նկարներիս մինը Բուրոյին կը բախշես:
Բուրոյի դեյրի բոլոր օլոր ու մոլոր,
Աղվան ընկավ ծովը, սիրտըն է մոլոր.
Ավետիք հայրիկ ջան, գործիքդ պայի,
Աղվան բալիդ համար դագաղ պատրաստի:
Մառալ եզը բերին հարսանիք արին,
Դըհոլի ձենը կտրին, հոգուս հաց տվին:

ՉՈՒՆՈՒՄ Է, ՄԱՅՐԻԿ

Քընացիր թոխլի առնելու,
Ինձ թողիր այստեղ վառվելու.
Արժան չեղա պսակվելու,
Ձուլում է, մայրիկ, գուլում է:
Էրթած գյուղըս ճանճըղա է,
Սրտես արուն շատ կը վազգե.
Կարծես ինձի մի երազ է,
Ձուլում է, մայրիկ, գուլում է:
Քոխը տարան ինձ ծեծելով,
Ընկա օտքերը ես լալով.
Ինձի մորթեցին խանչալով,
Ձուլում է, մայրիկ, գուլում է:
Հավաս էրիր դու այդ փողին,
Մեռնիմ` խառնըվիմ քո հողին.
Մեռնիր քո մորթողի որթին,
Ձուլում է, մայրիկ, գուլում է:
Երեք տարի ես թռչ չառա,
Նշանվեցա, ախչիկ դարցա.
Վերջը մուրազըս չառա,
Ձուլում է, մայրիկ, գուլում է:
Պատճառն էղավ քեզի Մըքանը,
Միտք ունեիր բանալ թիքանը.
Կորուցի քեզ թանկ, աննըման,
Ձուլում է, մայրիկ, գուլում է:

ԻՐԵՔ ԿՈՒՈՒԿ

Ուռիք, ամբըրներ, ուռիք,
Ջուրն էլ չի քա էտման ճուռիկ.
Կոտին կառնե իրեք կուռիկ,
Եթե վայլե, շատ լավ մուլք է:

ԴԻԱ ԿԱՅԻՆ

Դիա կացին, *(տերտեր)*
Դռան տակին.
Ա՛լելույա՛, ա՛լելույա՛:

Անիրավի պոչն էրկան է *(տիրացու)*
Չի պարտըկվի մեչ տոպրակին.
Ա՛լելույա՛, ա՛լելույա՛:

Վերու կացին, *(տերտեր)*
Կըպու քարին,
Որ պարտըկվի
Մեչ տոպրակին.
Ա՛լելույա՛, ա՛լելույա՛:

Վերուցի, կըպուցի *(տիրացու)*
Ջիտա քարին,
Որ պարտըկվավ
Մեչ տոպրակին.
Ա՛լելույա՛, ա՛լելույա՛:

ԱՄՈՒՄՆՈՒԹՅՈՒՆ

Էսօր օրը կեսօր է,
Տերտերն ինձի պսակե.
Յաման տերտերի դարտեր,
Ջանան տերտերի դարտեր:
Տերտեր կասե՝ չհաս է,
Թագա հարսի հավաս է,
Յաման տերտերի դարտեր,
Ջանան տերտերի դարտեր:
Էլել եմ սարի կեսը,
Չեմ առնի յարի գեշը.
Յաման տերտերի դարտեր,
Ջանան տերտերի դարտեր:

Հողորկին, հոքո՛ւդ մեռնիմ,
Ես իմ ուզածին կառնեմ,
Ես ուզել եմ, ես կառնեմ,
Ձեր կռիվ-դավան ի՞նչ է:

Էրեսըս յարա էղավ,
Տեղը ալ մնաց,
Չուխա-ջուպպես
Բոխչիս մեչ ծալ մնաց:

Պուճուր ախչիկ, գնում ես,
Դարտակ բարև տալում ես.
Պուճուր ախչիկ, մի թոչի,
Բարով քու յարը մեռնի.
Պուճուր ախչիկ, լեմ բերան,
Քու տանողի տուն վերան:

Աբուլու սարը փոս էր,
Ջոլլոյիս սիրտը հոս էր.
Վավիրե, Ջոլլո, վավիրե,
Քու տանողիդ տունն ավիրե:

Ջոլլոս քրնաց մարքե-մարաք,
Ձեռքին ընկավ գունդըն կարաք,
Վավիրե, Ջոլլո, վավիրե,
Քու տանողիդ տունն ավիրե:

Ա՛յ, հաբուցեք, հաբուցեք,
 Ասենք շընավոր,
 Հագա՛ր շընավոր,
 Մեր թաքավորին
 Ի՞նչն է շընավոր.
 Ասենք շընավոր, հագա՛ր շընավոր,
 Մեր թաքավորին շապիկն է շընավոր:
 Ասենք շընավոր, հագա՛ր շընավոր,
 Մեր թաքավորի օտընշորն է շընավոր:
 Ասենք շընավոր, հագա՛ր շընավոր,
 Մեր թաքավորին փոյքան է շընավոր:
 Ասենք շընավոր, հագա՛ր շընավոր,
 Մեր թաքավորի շալվարն է շընավոր:
 Ասենք շընավոր, հագա՛ր շընավոր,
 Մեր թաքավորի արխլըղն է շընավոր:
 Ասենք շընավոր, հագա՛ր շընավոր,
 Մեր թաքավորի գուլպընին են շընավոր:
 Ասենք շընավոր, հագա՛ր շընավոր,
 Մեր թաքավորի օտընմանն է շընավոր:
 Ասենք շընավոր, հագա՛ր շընավոր,
 Մեր թաքավորի տոլաղն է շընավոր:
 Ասենք շընավոր, հագա՛ր շընավոր,
 Մեր թաքավորի չուխան է շընավոր:
 Ասենք շընավոր, հագա՛ր շընավոր,
 Մեր թաքավորի խանչալն է շընավոր:
 Ասենք շընավոր, հագա՛ր շընավոր,
 Մեր թաքավորի քամարն է շընավոր:
 Ասենք շընավոր, հագա՛ր շընավոր,
 Մեր թաքավորի փափաղն է շընավոր:
 Ասենք շընավոր, հագա՛ր շընավոր,
 Մեր թաքավորի փեշկիրն է շընավոր:
 Ասենք շընավոր, հագա՛ր շընավոր,
 Մեր թաքավորի խաս փուշին է շընավոր:
 Ասենք շընավոր, հագա՛ր շընավոր,
 Մեր թաքավորի յափընջին է շընավոր:

ՀԱՐՄԱՆԻՔ

Պարտեզում վարք է բացվե,
Կըսպասե սոխակին.
Առանց սոխակ վարքն ի՞նչ անե.
Կարոտ է պըսակին:

Տղեր, ձեզ բարի գիշեր,
Փերենք կը ձեր ծաղիկը.
Բարով վայլեք, խերով վայլեք,
Եկավ ձեր ծաղիկը:

Աշքերըդ լուս, կեսուր-կեսարար,
Եկավ ձեր ծաղիկը.
Բարով վայլեք, խերով վայլեք,
Եկավ ձեր ծաղիկը:

Աշկերըդ լուս, բարեկամներ,
Եկավ ձեր ծաղիկը.
Բարով վայլեք, խերով վայլեք,
Եկավ ձեր ծաղիկը:

Ահա էկավ ձեր ծաղիկը.
Ծաղկի հաքածը ալ է,
Ինքը ֆիդան, ծառի դալ է.
Հաքին ունի աթլազ ու խաս,
Կրծքին ունի վարքեր,
Դռշին ունի ալվարք բացված:

*

Աշկերըդ լուս, բարեկամներ,
Եկավ ձեր ծաղիկը, էկավ.
Սինին ձեռը, մոմերը վառ,
Եկավ ձեր ծաղիկը, էկավ:

Հերն ուներ ազնիվ ընկերներ,
Եկավ ձեր ծաղիկը, էկավ.
Ձեռը ուներ գույնով գավաթ,
Եկավ ձեր ծաղիկը, էկավ:

*

Ջրին միչի ուղիլը,
Ըմմա՜ն, ըմմա՜ն, ի՛նչ յարո ջան,
Տարան իմ ազիզ քուրը:
Տափու՜ն էկավ մեր տունը,
Ըմմա՜ն, ըմմա՜ն, ի՛նչ յարո ջան,
Տարան իմ ազիզ քուրը:
Տափուլին ձենին մեռնիմ,
Ըմմա՜ն, ըմմա՜ն, ի՛նչ յարո ջան,
Տարան իմ ազիզ քուրը:
Սիրած յարիս կը տեսնիմ,
Ըմմա՜ն, ըմմա՜ն, ի՛նչ յարո ջան,
Տարան իմ ազիզ քուրը:
Տափուլ գայնողն իմ յարն է,
Ըմմա՜ն, ըմմա՜ն, իմ յարո ջան,
Տարան իմ ազիզ քուրը:
Յար ջան, բոյիդ մեռնիմ,
Ըմմա՜ն, ըմմա՜ն, ի՛նչ յարո ջան,
Տարան իմ ազիզ քուրը:

Գեշ կընիկն էկավ վերի թաղեն,
Չուրը բերանը ճռոթացնելեն.
Ինչ օր կեփե, տակը կը վառե,
Յա աղի է, յա անլի:

Ալուր մաղե, թոզ կը հանե,
Թոռնիք վառե, մուխ կը հանե.
Ուրուշներուն չի հավանի,
Ինքն էլ բանիմ չի լըմանի:
Մարթըմ ունի կուզիկ-մուզիկ,
Կեղև էրթիք, կենե թոզիկ,
Իսկը լման է աշնան մոզիկ:

*

Կընիկըմ ունիմ կուզիկ-մուզիկ,
Լըմանի կը ցըռան մոզիկ.
Ա՛յ գեշ կընիկ, գետինը մըտնիս,
Վա՛յ գեշ կընիկ, գետինը մըտնիս:
Ալլըմադով ցան կը փերես,
Մածուն գուգեմ, թան կը փերես.
Ա՛յ գեշ կընիկ, գետինը մըտնիս,
Վա՛յ գեշ կընիկ, գետինը մըտնիս
Քիթըմ ունիս փութըմ քութա,
Վրադ կաշեմ՝ թութըս քութա.
Ա՛յ գեշ կընիկ, գետինը մըտնիս,
Վա՛յ գեշ կընիկ, գետինը մըտնիս:

*

Կընիկ, կընիկ, հոքու բընիկ,
Վառվելու կըրակ է, չմարելու կըրակ է:

Երբ որ մարտ ամիսն է գալիս,
Խոպան տղի կինն է լալիս.
Քարն ու փայտը գլխին տալիս,
- Կորավ կյանքս, ավա՛ղ, կորավ:

Խոպան տղան ուրախ-զվարթ,
Կնոջ կողքին կանգնած հպարտ.
- Թեկուզ դուք ինձ չանվանեք մարթ,
Պիտի գնամ խոպան-խոպան:

Երեխեքը վզները ծուռ,
Աղաչում են հայրիկին լուռ.
- Հայրիկ, խոպան էլ մի գնա,
Մի տարի էլ մեզ մոտ մնա:

Թող ճանաչենք մեր հայրիկին,
Ուրախ տեսնենք մեր մայրիկին.
Ապրենք մենք էլ մի քիչ կարգով,
Մենք էլ մարթ ենք մարթկանց շարքով:

Հե՛յ խոպանը ինչեր արեց,
Ինչքան մարթու օջախ մարեց,
Որին ընտանիքից գրկեց,
Որի կյանքը խոպան գոհեց:

Ով իմանա այս մեկ բանը,
Թե ինչ վատ բան է խոպանը.
Մոռացնում է իր աղջրկանը,
Եվ իր սրտով սիրած կընկանը:

ԸՆՏԱՆԻՔ

*

Շեն մընա հորըս տունը,
Կուտեմ ու կը շարեմ.
Անտեր մընա կերսանցըս տունը,
Կուտեմ ու կը լվամ:

*

Տեր Էփրիկյան վերին օդեն
Շելլիկը մեշը կը խորոտան.
Քառսուն ջանը
Սիրով կապրին:
Հարսը քառսուն ջանը կը շայե,
Էրեսը թռռով կը պայե,
Օր կեսուրը իրան լավ շայե:
Հաքինը անթիկմովի,
Գլխը ունի ջուխտ շերիտ օսկի,
Լիզու ունի՝ հեչ չի խոսի:

*

Բոշին Մընոն էկել է,
Կիլոմ խնձոր փերել է,
Քալ կընիկը կերել է,
Էրկու ախչիկ փերել է:
Մեկին անունն է Արաք,
Մեկին անունն է Բալաք.
Մեկն է տվե Կարոյին,
Մեկնե տի տա Մեթոյին:

Փեսա-փեսա փստիկ արի,
Չարոխ-գուրպաղ կըսկուծ արի.
Փեսան էկավ՝ տեղ չունինք,
Թավեն թըրինք՝ եղ չունինք:

Փեսա-փեսա փըստիկ արի,
Չարոխ-գուրպաղ կըսկուծ արի.
Մեր փեսան ես, մեր քեսան ես,
Մեր հավերժուն կըռճամանն ես:

Խառն երգեր

ԴԱՏԱՆ

Ամնայ պատրանքներ բարեխոս ըլլիք,
Բըլքի տանք գովասանք Սուրբի իշման տեղին.
Արժանավորն է առաքյալ Սերոբբեր, Քերոբբեր, մաքուր
կուսանք,
Օր գնացին դուռը. համփուրենք, մտնենք ժամ,
Գենա մայիլ Սուրբի իշման տեղին:

Մայիլ եղա Սուրբի սեղանին, տաճարին,
Լուսեղեն ըսկեզտին, իլլահ ժամարարին.
Ծածկոցը զըբբ է, Սուրբի իշման տեղի,
Ծածկոցն ու վեղարտը խիստ զանազանդ են:

.....
Տասնըվեց բոլորակ վերս դռանն են,
Լուսարարը կայնել է խըզմաք կենե,
... Գլուխը վեր բերեց Սուրբի իշման տեղի:

Գլուխը վեր բերեց յոթը սեղանին,
Կանաչ ու կարմիր մեռոն դազանին.
Լուսավորչա թախտին, Սուրբի ավազանին,
Լչվրդի ծահալա Սուրբի իշման տեղին:

Լչվրդի ծահալա սալվեքը նախշուն,
Չորս սուն առնված, ըռնդած, տաշած,
Գափրել հրշտակի սուրաթն էր քաշած,
Աչքից սեյրան եմ Սուրբի իշման տեղի:

Աչքից սեյրան եմ օսկե ճաղերուն,
Յաղութ, զըմրուղտ, ալմաստ չամ չրաներուն.
Օսկե հլգրերուն ակունանք քարերուն,
Ակունանք քնած Սուրբի իշման տեղի:

Ակունք անգին է. համ ճավայիլ է,
Ավետարան կազմած օսկե հլ գիր է.
Երանի էն մարթուն՝ սրտով կը սիրե,

Հայոց թաքավորը Սուրփի իշման տեղի:
Հայոց թաքավոր Սուրփի իշման տեղի,
Ձանգերը քաշելու ժամանակ խոսին կը տեղով.
Վարթապետ, եկիսկոպոս, ձայնավոր են տիրացու,
Փռուռով, փռուռվառով քաղցա ազբարով,
Նրանք շարական ասելով խաչը ջուրը կը գցեն:

Խաչը ջուրը կը գցեն համաշա,
Ակունքնին անգին է, մեջկետը խոշա.
Կարանյա, Շողակատ էնենք մե փեշա,
Հռռոմսիմա վանքն է Նիյնոս սուրաշա:

Էնոնց դրկած դալաթ աթլաս դումաշա,
Մակու ասած տեղըտ հըլքըթ վար կաշա.
Սելիվան ամենքուց շյոտ կը քաշա,
Չբուղլի Ըրգինկան վարն Արճոսա:

Հեչան, Բոթան, Բոթան Վանա չորս քեշա,
Խընըզ, Բուլանըղ, Մուշ Ձանկլու փեշ քաշա.
Իր տեղը բարձրասար, չորս կողմը մեշա,
Ունի շար հուր փաշու քիրքիմի ճոշա:

Բաղդատու պարսանը, Հինդ ու Հաբաշա,
Վերի Սաղեմ, էրթող իշման տեղ կ (h) իշի.
Պետղեն ու Նազարետ էնենք մե փեշա,
Հիրեխտ Արճնուտ գոռ Երևանու:

Դթմըր դափի դրբիան Արաբստանու,
Խաչքին Սըվազ Օլուն Սպիան.
Բըլքի բուդարվերմ ջանմ շիրվանըմ,
Բըլքի բաշար չխարտ Չինթանստանու:

Մարաղաղ Ղարաբաղ դաբլանութ դոշա,
Խնդիր քաղաք է Մաղխուլատ փոշա.
Չինիմաչին շիր դումինան քեշա,
Շուռ քալով կը գովենք նախշքար նումուշա:

Ինգիլիզ, Մոսկով, Ֆրանգ փուլի Արանը,
Կազմել են հինգ գլուխ Ավետարանը.
Կարդալով խաչ կը հանեն, առել են, կերթան,
Համ սրբազան Հորը՝ Աստծու քովը:

ՆՈՐԸ ՆՈՐԵՒ Է

Ես գութանը հաց եմ տարե.
Վանքի տակի թաժժա մորը մորել է.
Շախտով Կարոյին սահաթն ընկե, կորել է.
Բերանը բաց եմ տարե,
Վանքի տակի թաժժա մորը մորել է,
Շախտով Կարոյին սահաթն ընկե, կորել է:
Եթում ես, ինչո՞ւ տեր ես,
Վանքի տակի թաժժա մորը մորել է,
Շախտով Կարոյին սահաթն ընկե, կորել է,
Խընդա, հորով-մորով ես,
Վանքի տակի թաժժա մորը մորել է,
Շախտով Կարոյին սահաթն ընկե, կորել է:
Կապուտ գուլպա, օտըման,
Վանքի տակի թաժժա մորը մորել է,
Շախտով Կարոյին սահաթն ընկե, կորել է.
Էրկուսս էլ իրար լըման,
Վանքի տակի թաժժա մորը մորել է,
Շախտով Կարոյին սահաթն ընկե, կորել է:

ՄԵՐ ՄԵԾ ԱՐՏԸ ՓՈՒՑ ԿԸՆԻ

Մեր մեծ արտը փուշ կըլլի,
Բախչա գիլլի՜, գիլլի՜, գիլլի՜, գիլլի՜ յար.
Գիտեմ յարքս հո՞ւս կըլլի՜,
Սանամ-Սինամ թելլի՜, թելլի՜, թելլի՜, յա՛ր:
Էրկան արտը ցանել եմ,
Բախչա գիլլի՜, գիլլի՜, գիլլի՜, գիլլի՜, յա՛ր.
Միչեն սերմը հանել եմ,
Սանամ-սինամ թելլի՜, թելլի՜, թելլի՜ յա՛ր:

ԱՇՈՒՂՆԵՐԻ ՄՐՅՈՒՄԸ

- Դոշ եմ տալի դալդա-դալդա,
Ջուր եմ՝ ինձանից փախի՛ր:
Չկարծես թե՝ սաղրա-սաղրա,
Ջուր եմ՝ ինձանից փախի՛ր:
- Դոշ ես տալի դալդա-դալդա,
Ջուր ես՝ ինձի ի՞նչ կանես.
Ոտընլոդա սովորել եմ,
Ջուր ես՝ ինձանից փախի՛ր:
Քարկադան եմ մեկ պոզանի,
Աշխարի մեչ կյանք չունիմ.
Ես մի աշուղ՝ նոր եմ էկել,
Քեզանից էլ փակ չունիմ:
- Քարկադան ես, մեկ պոզան ես,
Աշխարի մեչ կյանք չունիս.
Շահանի պես պարտեզ ունիս,
Յուր-յուր ես, տուն փախի՛ր:
- Էդպես դռներ շատ եմ բացել.
Քընա, գտի քեզ չարա.
Հասկանում ես, չես հասկանում,
Յուր-յուր ես, տուն փախի՛ր:
- Հենց գիտում եմ՝ սիլլա չունես,
Մերկ՝ առաչող կանգնած եմ.
Չորս գդակս մոտոլ թաքմիլ,
Յուր-յուր ես, տուն փախի՛ր:
- Էդ Մարտիրոսին գյուրծ ես գալի,
Այդ գյուրծերը մե թարաֆ.
Նախապկա սարկավակին
Ծնունդն դո՛ւն քարա:
- Քաչալ չարքազ ջանդակ կերած,
Թռչունի էլ թափ չունիս.
Շապկիդ տրկեն գրոխ ես հաքել,
Յուր-յուր ես, ի՞նչ կենես:

ԹՈՒԹՈՒՆ

Եփ օր գացի բարակ,
Տարած էն հացըս ու կարաք,
Կրակն ընկա ուրանց կիանք,
Տարա՛ն թութո՛ւնըս, թութունըս:
Փարվանու գոլը խոր ը,
Անոթի թողին իմ փորը.
Թութունըս հիմա դո՞ր ը,
Տարա՛ն թութո՛ւնըս, թութունըս:
Կինս հավկիթ կիսաշեր,
Հացերսի քուլի լոշ էր.
Սեֆիր Պողոս կիանք մաշեր,
Տարա՛ն թութո՛ւնըս, թութունըս:
Հավքեր վերենն խշեն,
Թութուն չէր դամար քաշեր.
Թութուն դրուկ էր սընդկի քոշեն,
Տարա՛ն թութո՛ւնըս, թութունըս:
- Տարան կեսրերիս թութունը,
Գիշեր կտրավ իմ անուշ քունը.
Ըճըպ կիսուրսի լըսե՞ր ը մըր տունը,
Տարա՛ն թութո՛ւնըս, թութունըս:
Շատ կարոտցեր եմ մըսին,
Հացն ու կարաք իրար քսին.
Թող էրթան Գորգինին ըսին,
Տարա՛ն, թութո՛ւնըս, թութունըս:
Կտրավ մեր միչի սերը,
Շուն ք.... ուրանց հերն ու մերը.
Գևորգն ինձի հաց կը բերե,
Տարա՛ն թութո՛ւնըս, թութունըս:

ԻՄ ՊԱՐՏԵՐՍ Ո՞ՒՄ ՊԱՏՍԵՄ

Սաղաստ տղեն տուն չունիր,
Չորս-հինգ տարով բուն չունիր.
Տրորվիմ, չը լամ, ի՞նչ անեմ,
Իմ դարտերըս ո՞ւմ պատմեմ:
Գարուն-ձմեռ մառչ կը խաղանք,
Օցի պես գետնին կը սողանք.
Տրորվիմ, չը լամ, ի՞նչ անեմ,
Իմ դարտերըս ո՞ւմ պատմեմ:
Տղերք, քներ վեր քաշեցեք,
Թքու բռռշին լավ աշեցեք.
Տրորվիմ, չը լամ, ի՞նչ անեմ,
Իմ դարտերըս ո՞ւմ պատմեմ:

ԹՈՒԹՈՒՆ

Արտըս ցանել եմ թութուն,
Կարկուտն էկավ, տարավ բիթուն.
Վառվա, էրվա ես անթութուն,
Վատ է հալերըս, հալերըս:
Էկանք էլանք Դամալու քալլեն,
Չարխըներս սառավ, մանցի յայլեն.
Շուն ք... Կիրոյի հոր քալլեն,
Տարան թութունըս, թութունըս:
Թութուններ դրեցին սանքին,
Տարան անցնին քաղաքի բանքին.
Աստված կտրեր Գոգալնու Բենոյի
կիանքեն,
Տարան թութունըս, թութունըս:
Փչեց Աբուլու պաղ քամին,
Կիրոն սատկիր, դնենք կամին.
Աժնիկ չեղներ մեր սուրփի ժամին,
Տանին դնին թութքի ջամին:
Թութուն տվողի անունն էր Օրոն,
Խապար տվող՝ թոյրացի Թորոն.
Եփի օր էկավ Գոգալնու Բենոն,
Տարա՛ն թութո՛ւնըս, թութունըս:

ԷԼԵՔ ԱՇԵՔ ՎԵՎ ԲՈՒՐԱ

Ծափին-ծափին պուլպուլա,
Հալվա, շաքար կուլ կուտա.
Էլեք աշեք վե՛վ քութա,
Աղա քեռին տուն քութա,
Պիճիլիկին տանելու,
Պիճիլիկ է, չեմ տա,
Սարերուն սըմբուլն է,
Բաղչաներուն բուլբուլն է,
Պաղ ախպրին ջուրն է,
Հորն ու մորը դոխն է,
Մամին, պապինի գառն է,
Հորոխպորը ձաքն է:

ԻՍՄԱԷԼԻՍ

Դոխատուրն էկավ ընձի իշեց,
Ոտքերս բռնեց, ուրան քաշեց.
Կնիկս ուրան կիանք մաշեց,
Իմա՞լ էնիմ, օտքեր ձրզի:
Դոխատուր ինչ օր գինաս էրե,
Տո՛ւր իմ տղիս՝ դեղերս բերե.
Սա տղես է, սա լե հերը,
Իմա՞լ էնիմ, օտքեր ձրզի:
Ինչ դեղ օր քսեցի՝ հեչ ը,
Սըզուն ընկավ օսկըռի մեչը.
Պաղ քամին վերենն կփչե,
Իմա՞լ էնիմ, օտքեր ձրզի:
Ընձի տարան դարբեդարա,
Ջեբսի չունիմ կափեք փարա.
Իտը ցավիս էրեք չարա,
Իմա՞լ էնիմ, օտքեր ձրզի:
Կուրսանք որթիս, հորդդ աշե,
Այս իմ ցավին դարդը քաշե.
Ծնողն ամենքից բաշ էլ բաշ ը,
Իմա՞լ էնիմ, օտքեր ձրզի:
Որթուս անուն Ալեքսան ը,
Շատ կը ցավա իրեն տանը.
Անտեր ջիգարն անուշ բան ը,
Իմա՞լ էնիմ, օտքեր ձրզի:

Ահա մտանք կռվի տարին,
Տունը չունինք ցորեն, գարի.
Մտածելով խելքըս մարի,
Իմա՞լ էնիմ, օտքեր ձրզի:
Գիշեր դրեց վրես դռավ,
Ջայել կիանքըս ձեռքես բռավ.
Կընիկըս ինձեն փափագ չառավ,
Իմա՞լ էնիմ, օտքեր ձրզի:
Կինըս վառե լամպ ու ճրագ,
Ես իմ ձեռքով ընկա կրակ.
Ամենն կողմով դռներս է փակ,
Իմա՞լ էնիմ, օտքեր ձրզի:
Ազգըս կարցուս՝ Դոշոյան ը,
Շատ դոժվար ը այս իմ բանը.
Ջանըս կարցուս՝ յոթ-ութ ջան ը,
Իմա՞լ էնիմ, օտքեր ձրզի:
Ես Պողոսն եմ թոյրացի,
Ոչ բարով Ղարադոլ գացի.
Յորեն հացի կարոտ մացի,
Իմա՞լ էնիմ, օտքեր ձրզի:

ՎԱՐՔ ԿՈՇԻԿԸՍ

Բաղըն ունիմ ծառներով,
Վարք կոշիկըս, վարք կոշիկըս,
Վարքից գեղեցիկ մաշիկըս.
Մեչը լիքը վարքերով,
Վարք կոշիկըս, վարք կոշիկըս,
Վարքից գեղեցիկ մաշիկըս:
Վարքերը թուփ-թուփ կանեն,
Վարք կոշիկըս, վարք կոշիկըս,
Վարքից գեղեցիկ մաշիկըս.
Յարիս մեր տունը տանեն,
Վարք կոշիկըս, վարք կոշիկըս,
Վարքից գեղեցիկ մաշիկըս:
Յար, քու բոլոր չինար է,
Վարք կոշիկըս, վարք կոշիկըս,
Վարքից գեղեցիկ մաշիկըս.
Մեչքիդ օսկե քամար է,
Վարք կոշիկըս, վարք կոշիկըս,
Վարքից գեղեցիկ մաշիկըս:
Յարըս ինձի համար է.
Վարք կոշիկըս, վարք կոշիկըս,
Վարքից գեղեցիկ մաշիկըս:

ՎԱՐՔ ԿՈՇԻԿԸՍ

Վեր պալքոնի նըստող տղա,
Կարմիր խնձոր ծախող տղա.
Վարք կոշիկըս, վարք կոշիկըս,
Վարքից գեղեցիկ մաշիկըս:
Օղին դաշը դեղին է,
Իմ աշկըս այնի տեղին է.
Վարք կոշիկըս, վարք կոշիկըս,
Վարքից գեղեցիկ մաշիկըս:
Մեր տան միչին քընող տղա,
Ալմաս խնձոր ծախող տղա.
Վարք կոշիկըս, վարք կոշիկըս,
Վարքից գեղեցիկ մաշիկըս:
Յախավելը փափուկ է,
Ախչիկը մանչուն խափուկ է.
Վարք կոշիկըս, վարք կոշիկըս,
Վարքից գեղեցիկ մաշիկըս:
Յախավելին ցախերը,
Շեկ ախչըկան մագերը.
Վարք կոշիկըս, վարք կոշիկըս,
Վարքից գեղեցիկ մաշիկըս:
Մեր պալքոնի վերի դուշը,
Շեկ ախչըկան կարմիր թուշը,
Վարք կոշիկըս, վարք կոշիկըս,
Վարքից գեղեցիկ մաշիկըս:

ԿՈՌՆԿ, ԹԵ ԿԸ ՄԻՐԵՍ ԱՐԹԱՐՈՒԹՈՒՆԸ

Յար ջան, ինչո՞ւ հեռացար.
Կռունկ, թե կը սիրես արթարությունը,
Քընե, պատմե՛ն յարիս իմ դրությունը.
Անտանելի ցավ է բանտարկությունը,
Կռունկ, թե կը սիրես արթարությունը,
Քընե, պատմե՛ն յարիս իմ դրությունը:
Արևի տակ տանջանքությունը,
Կռունկ, թե կը սիրես արթարությունը,
Քընե, պատմե՛ն յարիս իմ դրությունը.
Սարեն էլլեմ, սար տեսնիմ,

Կռունկ, թե կը սիրես արթարությունը,
Քընե, պատմե՛ն յարիս իմ դրությունը.
Հըճըփ պիտի յար տեսնի՞մ,
Կռունկ, թե կը սիրես արթարությունը,
Քընե, պատմե՛ն յարիս իմ դրությունը:
Յար ջան, իլիկիդ մեռնիմ,
Կռունկ, թե կը սիրես արթարությունը,
Քընե, պատմե՛ն յարիս իմ դրությունը.
Սրտիդ դիլագին մեռնիմ,
Կռունկ, թե կը սիրես արթարությունը,
Քընե, պատմե՛ն յարիս իմ դրությունը:
. . . Իգուր տեղը մոռացար,
Կռունկ, թե կը սիրես արթարությունը,
Քընե, պատմե՛ն յարիս իմ դրությունը:

ԼԵՒԿ

Լելիկ-լելիկ լուսացավ,
Թաթոն քընաց, չուշացավ,
Բանջար չկար, խոտ կար,
Խոտի տակը ծիտ կար:
Ծիտը թռավ գերանին,
Մեռնիմ Ավետարանին.
Չեռիցըս բռնեց մես տարավ,
Գդալըմ խավիժ տվեց.
Հա լեղի է, լեղի է.
Գինի-գինի նաչարնիկս,
Վարդ մանուշակ հարսներուն,
Տանձ ու խնձոր մանչերուն,
Քթոցըմ ախչըկնուն:

ՄԵՐԸՍ ԲԸՆԱՅ ԱՎԵԼԻ

Մերըս քընաց ավելի,
Ավել չկար, խոտ կար,
Խոտի տակը ծիտըմ կար,
Ծիտը թռավ գերանին,
Մեռնիմ Ավետարանին:
Չախալ կովը տուն էկավ,
Ֆըշֆըշալով կաթ տվեց,
Կաթը թըրին թընդըրին,
Էլավ թափավ կրակին,
Համաս-Համաս դեքերկին,
Վազգե իշուն քուռակին:

ՏԵՔԱԹ-ՏԵՔԱԹ

Հեքաթ-հեքաթ պապըս,
Դաշխա քուռիկը տակըս.
Ջընկըլլի հարսը գավակս.
Անոթնամ՝ գաթեն ուտենմ,
Ծառվընամ՝ հարսին պագնենմ:

ՏԵՔԱԹ-ՏԵՔԱԹ

Հեքաթ-հեքաթ պապըս ը,
Քալյան քուռակ տակըս ը.
Հեծնամ էրթամ էրևան,
Գինի խմենմ գինովնամ,
Հիգամ հավերթուս կուտ տամ,
Հավերթս ընծի հավկիթ տան,
Հավկիթ տանիմ տամ բոշին,
Բոշեն ընծի ասեղ մի տա,
Ասեղ տանիմ տամ չոբնին,
Չոբանն ընծի գառ մի տա,
Գառ տանիմ տամ Աստուն,
Աստված ընծի ախպեր մի տա,
Տփիմ օռին, դուրս էնիմ:

ՉԻՏԵՄ, ՎԵՐԱՆ ԷՐԹԱՄ

Չիտենմ, վե՞րան էրթամ,
Կըտրել է չարես.
Բանի կը հիժանըս,
Չի լավնա յարես:
Հոքսերըս՝ առանց թիվ,
Ցավերըս՝ անհամփեր.
Չիտենմ, վերա՞ն էրթամ,
Կըտրել է չարես:
Էրել եմ ձեռքովըս,
Քաշեմ կը հոքովըս.
Մարթ մեխկ չունի,
Ես իմ խելքի կորածն եմ:

ՀՈՒՓ ՏԻՐՈՒՆ

Ծըրքի բոլոր հըստո է,
Տերտեր բերան պաստո է.
Տիրունս հագավ ավերեն,
Տրթատ տարան կալերեն.
Հո՛ւփ Տիրուն, ջան Տիրուն,
Հըմ ըռունդ ես, հըմ սիրուն:
Տիրուն Տիրունի հոպե,
Տիրունիս դայրի քոպե.
Տիրունիս դայրեն կարճ է,
Մեծ օրփևարու խարճ է.
Հո՛ւփ Տիրուն, ջան Տիրուն,
Հըմ ըռունդ ես, հըմ սիրուն:

ՉԸՄՔԱԹՆ ԵՄ

Չըմբաթն եմ, ծերացել եմ,
Աշխարհից հեռացել եմ.
Ազգ ու բարեկամ մոռացել եմ,
Ծերությանըս վրա լացել եմ:
Ծերունու դեմքը խոժոռված,
Ամոթանքից նայում է ցած.
Աչքերը արտասուներով լցված,
Բռնակները դեպի վար կախած:
Ո՛վ անիրավ ծերություն,
Իսպառ չունես լավ բնություն.
Օրորում ես միշտ հնություն,
Գիշեր չունես հանգիստ քուն:
Քունը աչքերիցս հատել է,
Չորս կողմս դարտը պատել է.
Ծերունին վերջինը գտել է,
Կենթանի՝ գերեզման մտել է:
Պիտի մտնիմ գերեզման,
Դուս չի քա իմ շիրին ջանը.
Դժվար է այս անտանելի բանը,
Մարթու խելք ցիր ու ցան կենե:
Ծերունուն կասեն վատ է,
Ծերունու դարտերը շատ է.
Ամմեն ոք ծերունուն կատե,

Չորս կողմը պարիստ ու պատ է:
Պատից չեմ կարող անց կենալ,
Լեզուս թանձրացել է ու լալ.
Կարծես թե ոտներից եմ կախ,
Ոչ կենթանի եմ, ոչ էլ սաղ:
Էկա աշխարհ, կերթամ աշխարհից,
Չառա լազաթ ու համ.
Ուզում եմ կյանքս աշխարհն տամ,
Աշխար չունե լազաթ ու համ:
Այսուհետև իմնս անցավ,
Այլևս չի պատահի ինձ լավ.
Օրեցօր ծերությունըս ցավ,
Տարել եմ ինչպես մի խեղճ հավ:
Հավն էլ ծերերից լավ է,
Այս խոսքերըս այլոց ցավ է.
Իշքան երբեցիր, Չըմբաթ, բավ է,
Այսօր իմ փառքի հետ լավ է:

ՉԵՄ ԸՍԻՒ ՀԱՎՏԵՍ

Չեմ կոխե կակաչ,
Կոխեմ կը կանանչ.
Չեմ ըլլի Հավտես,
Կանսնիմ մուրադես:
Թաաը դըզմիշ էրին,
Գլոխըս անցուցին.
Նալերըս տաքցուցին,
Ծըծերըս դաղեցին;
Դեռ լեզուս սաղ է,
Կանսնիմ կյանքես,
Չեմ ըլլի Հավտես:

ՊՍԱԿՎԵՍ ՆԵ, ԼԱՎԱՍՆԵ

Հայրիկ չունիմ օր՝
Բերթին մամակ հասըսնե.
Մայրիկ չունիմ՝
Դարտըս ու հալըս հարցըսնե:
Քույրիկ չունիմ՝
Բարցըս բարին դարցըսնե,
Եղբայր չունիմ՝
Ձին ըյարած կայնեսնե:
Յար չունիմ օր՝
Պսակվես նե՝ լավասնե:

ԵՍ ՄԵԿ ԾԱՈ ԵՄ ԾԻՐԱՆԻ

Ես մեկ ծառ եմ ծիրանի,
Հինարի մատ եմ անվանի.
Չունիմ ես մեկ այգեպան,
Բոլոր մարթկանց պիտանի:
Հին ծառ եմ արևելքյան,
Իմ պտուղն է քաղցրահամ.
Բայց ապրում եմ ես հիմա
Բաժան ու դաժան:

ՆՇԱՆ ՆԿԱՐԸ

Դուքանդըր, դուքանդըր,
Ինձ վառեց քո տված նշան նկարը.
Սարեր-ձորեր լախանա.
Դուքանդըր, դուքանդըր,
Ինձ վառել է քո տված նշան նկարը:
Շան գաղեն սալախանա,
Դուքանդըր, դուքանդըր,
Ինձ վառեց քո տված նշան նկարը:
Մոտ բաղը, վարթ տեսա,
Դուքանդըր, դուքանդըր,
Ինձ վառեց քո տված նշան նկարը:
Շան տղին տխրած տեսա,
Դուքանդըր, դուքանդըր,
Ինձ վառեց քո տված նշան նկարը:
Քընացի քովը, հարցուցի,
Դուքանդըր, դուքանդըր,
Ինձ վառեց քո տված նշան նկարը:

ՍԱՐԸՆԳԻԼ

Սարընգիլ, բիլբիլ ու գիլգիլ,
Սարընգի՛լ:
Սահաթը օսկի է յարիս.
Սարընգիլ, բիլբիլ ու գիլգիլ,
Սարընգի՛լ:
Կայնել ես անուշ խոսքի.
Սարընգիլ, բիլբիլ ու գիլգիլ,
Սարընգի՛լ:
Հաքել ես սև պլուզկա,
Սարընգիլ, բիլբիլ ու գիլգիլ,
Սարընգի՛լ:
Կանչում եմ, մոտըս չես գալիս,
Սարընգիլ, բիլբիլ ու գիլգիլ,
Սարընգի՛լ:

ՇՈՒՌ ՏԱՄ ՓՈԻԹԱՆՈՒՄ ԾԱԼԵՐԸ

Սարեն էկավ մատակը,
Աբուլու կալերը,
Իթին փերեք, շուռ տամ
Փութալուս ծալերը:
Կըթեն, առնեն փափագըս,
Աբուլու կալերը,
Իթին փերեք, շուռ տամ
Փութալուս ծալերը:
Կըթեն, կըթեն, փրփրի,
Աբուլու կալերը,
Իթին փերեք, շուռ տամ
Փութալուս ծալերը:
Դիշման ունիմ, քըրքըրի,
Աբուլու կալերը,
Իթին փերեք, շուռ տամ
Փութալուս ծալերը:
Էրևան բաղ են առն,
Աբուլու կալերը,
Իթին փերեք, շուռ տամ
Փութալուս ծալերը:
Ջիգարըս դաղ են արն,
Աբուլու կալերը,
Իթին փերեք, շուռ տամ
Փութալուս ծալերը:
Դոստ ու դիշմընիս են վառն,
Աբուլու կալերը,
Իթին փերեք, շուռ տամ
Փութալուս ծալերը:

Մեչը լաց ու ծիծաղ են արն,
Աբուլու կալերը,
Իթին փերեք, շուռ տամ
Փութալուս ծալերը:
Էշտիայու սելերն էկան,
Աբուլու կալերը,
Իթին փերեք, շուռ տամ
Փութալուս ծալերը:
Շարվե շարան,
Աբուլու կալերը,
Իթին փերեք, շուռ տամ
Փութալուս ծալերը:
Մեչը լիքը մարալ ու ջեյրան,
Աբուլու կալերը,
Իթին փերեք, շուռ տամ
Փութալուս ծալերը:
Ես իմ սիրածին չառա,
Աբուլու կալերը,
Իթին փերեք, շուռ տամ
Փութալուս ծալերը:
Սիրելու ուղուրին վառա,
Աբուլու կալերը,
Իթին փերեք, շուռ տամ
Փութալուս ծալերը:

ԷՐԵՎԱՆ ԲԱՂ ԵՄ ԱՈՒՆ

Էրևան բաղ եմ առե,
Ձիգարըս դաղ եմ առե,
Անտունը քընաց յարըս,
Բանտունը չէկավ յարըս:
Դոստ ու դիշմընիս քով
Լացըս ծիծաղ եմ արե,
Անտունը քընաց յարըս,
Բանտունը չէկավ յարըս:
Էրևան՝ քիքան-քիքան,
Մեչը լիքը ըստաքան.
Անտունը քընաց յարըս,
Բանտունը չէկավ յարըս:
Պաղ ախպուր՝ բաղի միչի,
Գըլգըլան ձորի միչի.
Անտունը քընաց յարըս,
Բանտունը չէկավ յարըս:
Ես իմ սիրածին չառա,
Սեղերի ուղուրին վառա.
Անտունը քընաց յարըս,
Բանտունը չէկավ յարըս:

ՕՎԱՆԵՍ

Օվանես սրտում կար մի նպատակ,
Կացինը ձեռին՝ որպես մի քանդակ.
Կացին ու սատուռը որտեղից ճարին,
Կացինով խփեցին, կանչի մամա ջան:
Ո՛վ է տեսել եղբայր եղբոր դավաճան,
Աչքերս բռնանա, Գուրգեն բալա ջան.
Էս ինչ գուլում ցավ էր,
Ընտանիք Տիրուն:
Քնից զարթնեցա, աչքերս բացի,
Թներս թուլացան, լեզվով խնթրեցի.
Դուռս փակեցիր, մուխըս մարեցիր,
Խնդրեմ պետության՝ անի Հախ-դիվան:
Տիրունս վեր կացավ շապիկը հագին,
Փոքրիկ բալեն սեղմած էր կրծքին.
Մեկ հարվածով հանեց երկուսի հոգին,
Խնդրեմ պետության՝ անի Հախ-դիվան:
Ընտանիքիս թիվն էր բոլորը հինգ ջան,
Ընտանիքս մորթեց ոչխարի նման.
Համ ինձ ըսպանեց, համ իմ գառներին,
Արմատից հանեց նոճի ծառներին:
Լսեցեք եղբայրներ, Մուկուչիս դատը,
Հազար տեսակ դարդ է Մուկուչիս դարդը.
Մուկուչիս դարդից կուլան սարերը,
Խնդրեմ պետության՝ անի Հախ-դիվան:
Մարտի 11-ին մեզի սև գարուն,
Ընտանիքս թափեց գիշերով արուն.
Դուռըս փակեցիր, մուխըս մարեցիր,
Խնդրեմ պետության՝ անի Հախ-դիվան:

ԿՈՍԽՈՉՆԻԿՆ ՈՒ ՄԵՆԱՏՆՏԵՍԸ

- Արի մտի կոլխոզ, ուսատմա կիտանք:
- Ի՞նչ անեմ, օր լծկան չունեմ ես:
- Գնա գանգատ, լծկան կիտան քեզ:
- Ի՞նչ անեմ ես, վարել չիտեմ ես:
- Գնա գանգատ, վարեն, կիտան քեզ:
- Ի՞նչ անեմ ես, ցանել չիտեմ ես:
- Գնա գանգատ, ցանին, կիտան քեզ:
- Ի՞նչ անեմ ես, փոցխել չիտեմ ես:
- Գնա գանգատ, փոցխեն, կիտան քեզ:
- Ի՞նչ անեմ ես, եղըն դնել չիտեմ ես:
- Գնա գանգատ, դնեն, կիտան քեզ:
- Ի՞նչ անեմ ես, ծեծել չիտեմ ես:
- Գնա գանգատ, ծեծեն, կիտան քեզ:
- Ի՞նչ անեմ, օր էյնել չիտեմ ես:
- Գնա գանգատ, կեյնեն, կիտան քեզ:
- Ի՞նչ անեմ, օր մաղիլ չիտեմ ես:
- Գնա գանգատ, մաղեն, կիտան քեզ:
- Ի՞նչ անեմ, օր կին չունեմ ես:
- Գնա գանգատ, կին մի կիտան քեզ:
- Ի՞նչ անեմ, օր կ . . . չունեմ ես:
- Գնա գանգատ, ք . . . կիտան քեզ:

ՋԱՎԱՄԵՔԻ ՊՅՈՒՂՆԵՐԻ ԾԱՂԲԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Քարոտ, քրոչոտ ազարվեացիք,
Օսկոռ կըռծող կուռնաշեացիք,
Լվոտ գեղեն ականեցիք,
Արաղ քաշող գամանցիք,
Ձուռնա չալող սամսարցիք,
Ներկած հավկիթ դադոցիք,
Քարխորիզ են էխտիլեցիք,
Խոզի կաշի ուտող մերենեցիք,
Հավկիթ ժողվող մաճատեցիք,
Լավ ֆուրդունճի արապովցիք,
Մաուզերիստ զակցիք,
Վրացու բոշա կոթելեցիք,
Քարտիկա են բարալեացիք,
Քարթոլ ուտող դամալեցիք,
Հայ կաթուղիկ ալաստանցիք,
Ուտող-խմող ճանճըղեցիք,
Միշտ միրգ ուտող խանդոցիք,
Շատ քնող են օրջացիք,
Քարի ուստա կորխըցիք,
Մանրաբազ են դիլիսկեցիք,
Դարիվար հաչող գիմբիրդեցիք,
Ջաղչի ուստա չանդուրեցիք,
Խումարբազ են վաչիանցիք,
Անոնցեն բեքար են սուղացիք,
Առուշի վաթան հեքաթ ասող դարգաղցիք,
Ջրի կարոտ դաղեշցիք,
Աղալար են գյոնդուրեցիք,
Փիանից են նամզարեցիք,
Թիք կոլոտ են դիլիֆցիք,
Ըռուսի բըռաթ խոջաբեկցիք,
Ջրի ձուկ են խանչալեցիք,
Քալ գլոխ են ջիգրաշենցիք,
Հնչակյան են օրոջալացիք,
Քյուրք կարող են սաթխացիք,
Ջրի բերան ապրող արագյալցիք,

Հռչակավոր են գանձացիք,
Ձուկ ուտող են փոկացիք,
Պաղ ախպուր են աբուլցիք,
Շախգամի տեր են կուլիկամցիք,
Անոթի քնող կարտիկամցիք,
Մեռել լողացնող բավրացիք,
Սըրփի տեր են խոսպիեցիք,
Արևին մոտիկ խորենեցիք,
Քաղքըցու ծառա խուլգումեցիք,
Բուղա նստող քաղքըցիք:

ԹՈՅՐԱՅՈՑ ԳԱՍՏԱՆ

Ո՞վ է տեսի դևի չիֆտա,
Կուլուլեն, կը զարկին կըֆտա.
Շան ճռներ էրին քուֆտա,
Կերա՛ն թոյրեցիք, թոյրեցիք:
Թոյրեցոց ուլիցեքն էր՝ էրկեն ու նեղ,
Շուն քաշելով իշուցին գեղ.
Շրտանն էրին պանրի դեղ,
Կեսն էլ օղորկին Կաթնատու՝ Թաժժա գեղ,
Կերա՛ն թոյրեցիք, թոյրեցիք:
Թոյրեցիք էղան էրան-էրան,
Շան օտներն էղան մեկ-մեկ գերան.
Ակռեք շարեցին Արգարի բերան,
Շարի՛ն թոյրեցիք, թոյրեցիք:
Թոյրեցոց ծառն էր շրջի թոքին,
Ակռա չունեցողները
Բադոյի դուռը կը չոքին,
Բաքլամիշ կենեն շան սև թոքին,
Կերա՛ն թոյրեցիք, թոյրեցիք:
Վրացերեն մսին կըսեն խորցի,
Լալով Դուխոյի Արշակի
Աչքերն է բոռցի.
Տո՛, յամա՛ն, քռտտ Ավոն
Բլրկի տակն ենք մոռցի,
Բաժնեցին, ամենքին հասավ
Մեկ-մեկ բոռցի,
Կերա՛ն թոյրեցիք, թոյրեցիք:

ԼՈՒՍԸՄ ՏԵՍԱՍ

Էլա դուս, լուսըմ տեսսա,
Բիլբիլի բաղից քուքա անուշ հոտ,
Իչանք հարոսները, շատ կա չալի հոտ.
Իմ յարին դուսը տեսսա,
Բիլբիլի բաղից քուքա անուշ հոտ,
Իչանք հարոսները, շատ կա չալի խոտ:
Էլե՛լ էր մեշեն կերթար,
Բիլբիլի բաղից քուքա անուշ հոտ,
Իչանք հարոսները, շատ կա չալի խոտ.
Կաշին ումուզին տեսսա,
Բիլբիլի բաղից քուքա անուշ հոտ,
Իչանք հարոսները, շատ կա չալի խոտ:
Յար ջան, խռով մի գնա,
Բիլբիլի բաղից քուքա անուշ հոտ,
Իչանք հարոսները, շատ կա չալի խոտ.
Յարըս խղճուկ կը մնա,
Բիլբիլի բաղից քուքա անուշ հոտ,
Իչանք հարոսները, շատ կա չալի խոտ:

ԳՅՈՒԼԵՐԻ ԾԱՂՐԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ջրի կարոտ դադեշցիք,
Բուդա ք.... նամգարեցիք,
Քալ-քաչալ ջիգրաշենցիք,
Մագրլիս օշխար խանչալլեցիք, *(Մեծ Խանչալլի)*
Մըրդո դոչաբակցիք,
Էշ ուտող գենդիլեցիք *(Մեծ Գյոնդուրա)*,
Ղազ ուտող մուրճախերցիք,
Գենա լավ են արուլեցիք,
Ամենոն են կարտիկամցիք:

ՀԱՎԱՏԱՆԻՔՆԵՐԻՆ ԱՌՆՉՎՈՂ ԵՐԳԵՐ

Պուրպատիկը եկել է, (*Պուրպատիկ*)
Շալե շապիկ հաքել է,
Կեմե գոտի կապել է,
Դռանն էտտին կայմել է:

Նուրին-Նուրին էկեր ը, (*Նուրին*)
Աջբա գոտին կապեր ը,
Էրկընքուց անձրև կուզ ը,
Գետնից ցող կուզ ը:

ԱՐԵՎ - ԱՐԵՎ

Արև-արև, էլլի,
Չինի թապաղ թելլի.
Արև-արև, կարմըրցու,
Ճիտու արուն կաթըցու:

Ազի, ուզի,
Թարքի թուզի,
Խըլըճի բեզի,
Չարոխ, չըմբը,
Պուպուզակ:

Ուրբաթ, շաբաթ, կիրակի,
Ուռմին տղան տրաքի,
Ձեռվին, օղվին խաշ դրի,
Քավորն Էկավ՝ հաց դրի:

Աղվեսն էկավ վերին թաղե՛ն
Օ՛ն՝ւ, պըճինգո՛ն՝ւ, պըճինգո՛ն՝ւ,
Մածուն կերավ թափավ վըրեն,
Օ՛ն՝ւ, պըճինգո՛ն՝ւ, պըճինգո՛ն՝ւ...

Հեքիաթ, հեքիաթ պապս,
Ղաշխա բուռիկը տակըս,
Հեծնիմ Էրթամ, Երևան,
Երևնու չըլտիկ փերեն,
Չըլտիկը փերեն հավին տամ,
Հավը ինձի հավկիթ տա,
Հավկիթը տանեն չարչուն տամ,
Չարչին ինձի հըլուն տա,
Հըլունը տանիմ աղջկան տամ,
Աղջիկն ինձի հաց տա,
Հացը տանիմ աղքըտին տամ,
Աղքատն ինձի գառըմ տա,
Գառը տանիմ Աստծուն տամ,
Աստված ինձի աղբարըմ տա...

Ես կզնամ դեպի Վան,
Այնտեղից (էլ) Երևան.
Երևան, ջան Երևան,
Խաղող կերցուր, գիրանամ,
Գինի խմցուր, գորանամ,
Գոռամ ամպեր փախցնեն,
Փայտ գցեն, ծովեր ցամքեն,
Քար գցեն, աշխարհ քանդեն,
Թռչեն այս սարն անց կենամ,
Թող փեշերս չդիպչեն,
Գդակ դեն վայր չընկնի...

Երևան, ջան Երևան,
 Գինի խմեմ, գիրանամ,
 Խաղող ուտեմ, զորանամ,
 Փայտը գցեմ, ծովը ցամքի:
 Քարը գցեմ, աշխարհը քանդեմ,
 Շավարըս հեշ չը կպչի,
 Գլխարկըս վեր չը ընկնի,
 Գդակները վերցնեմ...

Հավալլա ջան, հավալլա,
 Թըքմիկ գայնեմ դիմանա,
 Գաթաղ ուտեմ, գիրանամ,
 Գինիդ խմեմ, զորանամ,
 Քալ է բաղի մեր ճանճուլը,
 Ոտներս հատակին չղիպչի,
 Փափաղ քնեմ, վար չընկնի...

ՄԵԾ ՊԱՍ

Բարեկենդրնքին օրերը,
 Գաթեն ծոցեն կորել է,
 Ախրլոճը գտել է,
 Ուզողին գլխուն տվել է:
 Բարով էկար թթու մախտիս,
 Էրեսող թթու, պըճպըճալով,
 Ես չեմ ուտեր թթու հոտով,
 Քընե, հեռեցի՛, փառքով-պատվով:
 Չորեքշաբթին ու ուրբաթը,
 Պասերդո չուտենք, մեղք բան է.
 Իմացողին խելքը կը տանի,
 Թեզոք քընե՛, թթու մախտիս:
 Մամըս ժամեն քուքա փուխարի շալով,
 Թընոին մեշը թաղած է հերիսեն հավով:

ԾԱՐԾԱԹԱՐ

Ծարծաթարը էկել է,
 Կարմիր գոտի կապել է,
 Փութքըմ հատիկ փերել է,
 Ջերը լիքը լցել է.
 Ծարին-ծարին, Ծարծաթարին
 Սև հավին հավկիթը գուգեմ,
 Կարմիր կովին եղը գուգեմ:

Երակ-երակ ետ էրե
 Հասնիմ մըր տուն՝
 Գետ էրե:

Անձրև-անձրև ցած արի,
 Բուսըցու ցորեն ու գարի:

Թո՛ւն էրա, թոնճա՛կ էրա,
 Գարի, ցորեն բո՛լ էրա:

Արև, արև, ել, ել,
 Հերդ ու մերդ էկել են,
 Օսկի բլեթ փերել են,
 Պատին ծակը թրել են,
 Գոմեշն էկել տարել է,
 Գոմշին ոտքը կոտռել է,
 Փթանոցը փթել է,
 Նավթը միչեն բավել է:

Աղոթքներ

ԳԵԼԿԱՊԵՐ

Գայլը կապեն էրկու բթով,
Աստվածածնա քաղցր կաթով,
Սուրփի Սարգրսի ձիու սանձով,
Սուրփի Մոսեսի գավազանով,
Լեզուն կապվի, ակռեքը խաչվի,
Տիրոջ խաչը տեսնի,
Դիվահարի ու սասանի:

Գելը կապեն ջուխտակ բթով,
Սուրփի Սարքըսի ձիու մագով,
Աստվածածնա քաղցր կաթով,
Թուրը թափի, մեշկը կոտրի,
Քալած ճամփան ինքը մոլորի:

Գայլը կապեն էրկու բթով,
Աստվածածնա քաղցր կաթով,
Լուսավորչա լույս հավատով,
Տեր Մովսեսի գավազանով,
Սուրփի Սարքըսի ձիու ձարով,
Լեզուն կապի, առկան թափի,
Գալած ճամփան նա մոլորի:

ՇԱՆ ԿԱՊ

Քրիստոս էկավ աշխարհ,
Շուն կար, գլխի չկար:

ՔՆՆԼԻՍ

Գլխի բարց դնիմ,
Բարցս սուրփի գերեզման դնիմ,
Հոգիս քու սուրփի ձեռքը կավանդիմ,
Մայրիկ, Աստվածածին,
Ամեն:

ՕԽԶՈՒՄ

Օխչում Մայրամ անապատին,
Ակներ բոլոր պատարագին,
Իսսուս ծնավ բերեց որդին,
Բուրթ խանձուրով փաթաթեցին,
Գետ Հորդանան մկրտեցին,
Սուրփի Օվանես էղավ քավոր,
Մեկ դեն Իսսուս,
Մեկ դեն Քրիստոս,
Խաչելություն,
Սրտիս վրա դրվեցավ.
Ամեն:

ԵՐԿՈՒՆՔԻ ՊԱՏԻՆ

Ճրագ-ճրագ ճշմարիտ,
Ալմա խաթուն Մարտիրոս,
Իմ սիրելի Քրիստոս:
Քրիստոսն հեծավ կապուտ քոռակ,
Գնաց էլավ Ամրի քաղաք,
Ծաղիկ քաղեց ծերացավ,
Գլխին զարկեց զարթարեցավ,
Բալլիք դրեց վերա բարցին,
Չպապանձի լեզուն բեյնին:

ՃՐԱԳ ՎԱՌՆԼԻՍ

Ճրագ-ճրագ ճշմարիտ,
Ալ վառ խաթուն Մարտիրոս,
Իմ սիրելի Քրիստոս:

ՃՐԱԳ ՄԱՐԵԼԻՍ

Ճրագ մարավ,
Հրիշտակ զարթավ,
Աստված գալոց,
Չար խափանոց: Ամեն:

ԿԵՍՈՒՆԵՐԻՆ

Կեսգիշերին դուրս էլա,
Ջարմանալի լույս տեսա.
Շատ աղաչի, ոտքն ընկա,
Ասի, թե դու ո՞վ ես:
- Ես Սուրփի Սարգիսն եմ,
Գալիս եմ Մասիս սարից,
Գնում եմ Արբիտոն քաղաք:
Որդուս անունն է Մարտիրոս:
Բուրվառս է հրեղեն,
Գավազանս՝ ոսկեղեն:
Ով օր ինձի հիշե երեք անգամ,
Նրան կազատեմ՝
Սրից, թրից, ջրից և կրակից.
Ամեն:

Կուս մայրիկ Աստվածածին,
Օր դու կուս ես,
Հոգով-սրտով դու լուս ես,
Կապեր ես լուսեղեն կամար,
Հոգիս մաքուր պայես քեզ համար:
Տե՛ր իմ, մեղա, տեր մեղա,
Քու սարսափեն էրկինք-գետինք կողոպ.
Կապեր ես լուսեղեն կամար,
Հոգիս մաքուր պայես քեզ համար:

Աշկն ու խաչ Քրիստոսին,
Սուրփի գավազան Մովսեսին
Քսան ու չորս տուն Ներսեսին,
Օգնական, պահապան Հըռոմա,
Սուրփի էկեղեցին,
Իմ անձին, իմ տեղին, իմ բարցին,
Օր ըսինք, սապախտան լուս էլանք:

ՎԱՏ ԵՐԱՁ ՏԵՄՆԵԼԻՍ

Անթանակետ Սուր Կարապետ,
Գնացիր նստար գետ Հորթանեն,
Սկրտեցիր Տեր Սիածին,
Չար էրածըս դառցընես բարին:

ԱՌՎՈՏՅԱՆ ԱՆԿՈՂՆՈՒՄ

Բարի լուսո քաղցրակաթ հայր Իսուս, կաղաչենք և քեզ կը խնթրենք, ինչպես լույսը բացիր ընթանուր էրկրի վրա, լույսը բանաս քու արարածոց, ստեղծած հոգոց վրա: Հասնիս հավատացյալ քրիստոնեից ազգն անօրենեից, հերձվածողաց, տաս էրկրին խաղաղություն, թաքավորաց հաշտություն, քու դուռը բանաս օղորմության քու ստեղծած հոգոց վրա: Փառք ես Աստված, փառք քեզ Աստված, իրեք հարուր բյուրապատիկ անվան տեր Աստված, դու խնայես, քու մեծ բարկության սուրը դադրեցու: Վերջի սատաղեն հասնիս իմ հոգուս, որ բոլորի համար խնթրեցի:

ԳՈՒՈՐ ՓԱԿԵԼԻՍ

Ես խաչակնքեմ գբեզ, որ քո Սուրբի խաչովը դուռը փակեմ, չար թշնամին խորտակվի, թշնամական ձեռքով դուռ չբանաս: Որ քո սուրբի խաչովդ խաչակնքեմ, որ դուռը չար թշնամու ձեռքով չբացվի, քու սուրբի խաչիդ զորությամբ դուռը բանամ:

ԱՂՈԹԱՐԱՆԻՆ ԱՂՈԹԵԼԻՍ

Տե՛ր Աստված,
Ամենան չարեն,
Փորցանքներեն,
Ազատ էմես,
Անկարծակի ցավեն,
Մահեն ու մեջրեն,
Հոտած բեյյեն,
Հում լեզվեն,
Դառնիկ դժոխքեն,
Մազե կարմընջեն,
Հըրե՛ն, թըրե՛ն,
Ամենան չար
Փորցանքներուց
Դո՛ւ ազատես:



- Նոր-նոր նորավոր,
Իրեքավոր քաքավոր.
Ծեր քընացիք, մանուկ էկար,
Էն աշխըրեն ի՞նչ խապար:
- Հորս ու մորըս արքաութեն,
Տղոցըս արեվշատութեն,
Բաներուն, գործերուն աշողութեն:

ԳՈՒՈՐ ԲԱՆԱԽԻՍ

Լուսացավ, լուսն ի բարին,
Ես հավատամ Տեր Կենդանին,
Մայրամ մատի սուրփ սեղանին,
Արքայության դռները բացին,
Արդարները ուրախացին,
Սեղավորներ մատան լացին:

ԷՇՍ

Էրկու ուրագ, էրկու կացին,
Էկան, իշուս վրա լացին.
Քընացի տերտերին ըսի,
Տերտերն էլավ ու էկավ,
Փիլոնը մտյան էրավ:
Իշուս սամարը ծախեցի,
Խունկառը հոքուն ծխեցի,
Բեկչաքին ու փորին եղը
Տվի թաղող չեքին տեղը:

Վիդական բանաձևային սեղծագործություններ

(Հանելուկներ Փոքր Խանչալի գյուղում)

- + Ուլի-ուլի, ե՛լ, ածերը վար առ: *(ածելի)*.
- + Փթած փատը փորեցի, ասլանը մեչը թաղեցի: *(անթեղ)*.
- + Մութ տուն, դավիթը մեչը քուն: *(անթեղ)*.
- + Ուր թրի, կպավ: *(անուն)*.
- + Էն ի՞նչն է, օր բիտտունն ունին: *(անուն)*.
- + Մի բան ունիմ՝ ճիճա է,
Ճիճի տակը մեյդան է,
Մեյդանի տակը հայլի է,
Հայլու տակը զուռնա է,
Ջուռնի տակը մարաք է,
Մարքի մեչը ուրաք է: *(աչքեր, գլուխ, քիթ, բերան, արամներ)*.
- + Մի բան գիտեմ մեյդան է,
Մեյդանի տակը ճիճա է,
Ճիճի տակը լիլիկ է,
Լիլիկի տակը մարաք է,
Մարքի մեչը ուրաք է: *(գլուխ, աչքեր, քիթ, բերան, արամներ)*.
- + Մաղըմ վեք, մեչը մե հանաքըմ: *(աստղեր ու լուսին)*.
- + Սև է, սաթի նման,
Կարմիր է վարթի նման,
Սիպտակ է կաթի նման: *(արագիլ)*.
- + Լուն թռավ կարպետին,
Չեն տվեց վարպետին: *(ալոր)*.

- + Առանց ներկի ներկած է,
Առանց դանկի քառքած է: *(աքլորի
կապար)*.
- + Հանքըմ ըսեմ հանա-հանա,
Կոտոշները՝ մըսըրխանա,
Ուրտեղ գայնեմ, էմտեղ բանա:
(բանալի).
- + Սընչավորը սարքեց, անշունչը
բռնեց,
Սարքողն էկավ ազատեց:
(բակարդ).
- + Ալա եզըս, դալա եզըս,
Ինչքան բառնամ՝ տանի եզըս:
(գդալ).
- + Սար, ձոր կարծի կը չագիլին.
Բոլորը չի արծի: *(գերանդի)*.
- + Սարեն քուքա սըլվըլալեն,
Օսկի բեխեր պըլպըլալեն:
(գերանդի).
- + Պիճիլի խոզան,
Գառները մեչը
Դողդողան: *(զլուխ և ոջիլներ)*.
- + Սըլըլիկ սուլթան,
Տասվերկու չորքան,
Շարվել են կերթան: *(գուրսան)*.
- + Չորեն առաչըդ,
Կոկռասնեմ ծակըդ: *(երկանք)*.
- + Փքած փետը փորեցի,
Ասլանը մեչը թաղեցի: *(թուր)*.
- + Ալըրեն մանդըռ,
Դավեցեն բանցըռ: *(ծուխ)*.
- + Զօրը կուռչի, գիշերը կը կպչի:
(ծալք).
- + Ութն ունի Ավիթ տան մոլլեն,
Չորսն ունի Դավիթ տան մոլլեն,
Էրկուսն ունի մաքիկը,
Հեչ չունի աքիկը,
Ինչպես պայե ձաքիկը: *(խոզի,
կովի և ոչխարի պորուկներ)*.
- + Պապըս օխտը քիրք է հաքե,
Տըռ կը մըսի, տըռ կը մըսի:
(կադասմք).
- + Պիճիլի գուշիկ,
Մեչն անուշիկ: *(կադիմ)*.
- + Էրկու խըշտիչ, չորս կոխիչ,
Մեկ դըմբդըմբիչ: *(կովի կոտորոշներ,
ոյրներ և պոչ)*.
- + Կըռեն-կըռեն՝ էրկըննա,
Տաշշեն-տաշշեն՝ լեննա: *(հոր)*.
- + Սարեն-ձորեն ձեն քուքա,
Չին անոթի տուն քուքա:
(հրացան).
- + Առակ-առակ դաստըռակ,
Կեսը գործած, կեսը չգործած:
(չեռնաքար).

- + Հինգ ախպեր են, մեկը քար կը կրէ,
Մեկելոնք պատ կը շարեն:
(*ճաղեր*).
- + Աշշող կերթար՝ ճամփան դուր,
Մե փառչիմ մեչ՝ էրկու ջուր.
Կամ հոնքըս հանե,
Կամ սազըդ տուր: (*ջու*).
- + Բռնեմ՝ բռովըս մեմ,
Թողնեմ՝ տընովըս մեմ: (*ճրագ*).
- + Հանք-հանք, հրամանք,
Օխտը դռան դեմ առանք: (*մեծ պաս*).
- + Սարը էրկու էշ իրար յալ կը
կըռծեն: (*մկրսար*).
- + Ջրե կողպանք, փետե բանլիք,
Ավը փախավ, ավճին բռնվավ:
(*Մոլխես մարգարեի զավագան*).
- + Կերթա-կերթա՝ իզը չկա,
Էտտին կաշե՝ թոզը չկա.
Գոմեշ է՝ պճեղ չունի,
Հավք է՝ կաթ չունի: (*նավ*).
- + Կերթա-կերթա, ճամփա կերթա,
Ճամփա կերթա, փոշի չկա: (*նավ*).
- + Ութը հատ ունի փափերց,
Չորս հատ ունի ապտաբըլան,
Էրկու հատ ունի մաքիկը,
Իսկի չունի աքիկը,
Ի՞նչըդ կը պայե ձաքիկը: (*շան,
կովի, ոչխարի պրուկներ և հավ*).
- + Ձին ձորը՝ բուռիկը փորը: (*չիր*).
- + Արի, արի՝ չի քա,
Մի՛ քա, մի՛ քա, քուքա:
(*շրթունքներ*).
- + Տակը ախպուր՝ խըմվի կը,
Վրեն չայիր՝ քաղվի կը: (*ոչխար*).
- + Ինքը չնչին բան,
Մորթին անպիտան,
Ոչ վաճառողը կա,
Ոչ գինը գիտես,
Մորթես կը, ծախես կը,
Գին չունի: (*ոջիլ*).
- + Սարեն գլորես՝ չի կոտռի, էրկու
Սարին արան թընես՝ կոտռի կը:
(*ոջիլ*).
- + Անծիլը անծինին բառցեցին,
Անդաքարենց էրթեցեն անցուցին:
(*առ, ջորի և կամուրջ*).
- + Անծինը անծինին հեծուցին,
Անդաքարենց էրթեցեն անցուցին:
(*ջորի և կամուրջ*).
- + Սարեն կախած է ճըկկըլը,
Վրեն կախած վեղդեստանը:
(*սրիներ*).
- + Մեկը սընանի, մեկը տընանի,
Հարուր-բյուր տախտականի:
(*սունկ*).

+ Էն ի՞նչ է, օր նը չարսուն կը
 ծախվի,
 Նը էլ մարթը կը փերե: *(քուն)*.

***(Հանելուկներ Թորիայում և
 Ունմանայում)***

+ Սկմբըլի սուսան, անհող բուսան:
(ածիկ).

+ Ինչն օր կըսինք, մեչն ը: *(սկսանք)*.

+ Անի, անի, մըսըր խանի,
 Քանի կաթ կիտամ, տունը չի
 կայնի: *(ամս)*.

+ Սև սատանեն պատեն կախ:
(այծենակամ).

+ Բանսի բագում, բալլիքսի
 Տրապիզոն: *(աչքեր)*.

+ Իմ էզներ քու արտըդ կը վարեն,
 Քու էզներ լե՛ իմ արտը: *(աչքեր)*.

+ Էրկըթե կտեխ, մագե ֆալլուս:
(ասեղ ու քել).

+ Արևը մեկմ է, էրկուս չէ՞ղնի,
 լուսնակն ու արևը էրկուսն են,
 իրեք չէ՞ղնի, Մեղրակ, Միսակ,
 Աբեթնակ, հարավ, հուսիս, արևելք,
 արևմուտք չորս են, հինգ չէ՞ղնի...
 Մեկը էրկուս չէ՞ղնի
 էրկուսն իրեք չէ՞ղնի,
 Իրեքը չորս չէ՞ղնի,
 Չորսն էլ հինգ չէ՞ղնի:

Քըստ էստեղ, քըստ էնտեղ,
 Բուբուստ էնտեղ: *(սվեկ)*.

+ Օսկե սուն՝ էրթիկից կախված:
(արև).

+ Իքի-իքի, ինքն արարի,
 Լեզուն՝ թուրքի: *(աքլոր)*.

+ Պտղի մարագ, մեչը լիք ուրաք:
(քերան և արամներ).

+ Խլուզ աշներ, պլուզ անգճներ,
 Փոստե բերան, բրթե պոչ: *(գայլ)*.

+ Էլա սարը սըվըլալեն,
 Օսկի բեխեր պըլպըլալեն:
(գերանդի).

+ Չեռքով ցանես, բեյնով քաղես:
(գիր).

+ Բերան ունի, ո. չունի: *(գյանա)*.

+ Ես իմ, ես իմ, ինչ կա դառնամ.
 Էտևսի թոշ կա, գոմեշ կա, պճեղ
 չկա: *(գնացք)*.

(Ունմանեցիք զավեշտով պատմում
 էին, որ իբր մի մայր է եղել, որի որդուն
 գայլը փախցնելիս այս երկտողն է
 արտասանել, կարծելով, թե գայլը
 կամաչի արածի համար):

- + Էրկու մոթեն բռնիմ,
Չիփիաղ մեչ կոխիմ: (*գուլպա և
նորքեր*).
- + Առակ-առակ դաստառակ.
Կես գործած, կես խայտառակ:
(*քաք*).
- + Պտղի ուխիկ, մեչն անուշիկ:
(ընկույզ).
- + Իմ տափակ, տափակըդ,
Իմ սլիկըս քո ծ: (*երկանք*).
- + Խալին դնեմ տակըդ,
Զըռզըռոց քցեմ ծ: (*երկանք*).
- + Նստիմ տակըդ,
Լըղըրցում ծ: (*երկանք*).
- + Գոլ մի կա գոլի մեչ,
Չուկ մի՝ ձկի բերան
Կրակ մի կա: (*լամպ*).
- + Հանելուկ, հանմանելուկ,
Ծիլ ծլուկ, տակն ավելուկ: (*լամպ*).
- + Ավե լորիկ, կավե կլորիկ,
Դեղին թաքավոր, ճերմակ
ձիավոր: (*խնոցի*).
- + Կերթա, կիզա
Մամու փորին
Բարև կիտա: (*խնոցի*).
- + Չինը գնաց, թամբը մնաց: (*ծուխ*).

- + Ոտքերը շենքում,
Գլուխն էրկընքում: (*ծուխ*).
- + Սև կով դուս կը բռռա,
Կարմիր կով տուն կը բռռա: (*ծուխ
և քոց*).
- + Չին գնաց, թամբը մնաց:
(*կամուրջ*).
- + Քանի սաղ է, աշխարք ման կիզա,
Եփ օր մեռնի՝ ճամփա կերթա:
(*կաշի, տրեխ*).
- + Պառավ գնաց առուն,
Քոչեր թոփ էրեց Օ ...: (*կաղամբ*).
- + Վրեն տախտակ, տակը քար,
Իրեք գլխանի, տաս ոտանի: (*կամ-
մարդ-եզնեք*).
- + Չորս՝ հողին, էրկուս՝ կողին,
Պ . . . լե պառեկին: (*կին՝ ձիու
վրա*).
- + Հավք մի իչավ երկնքեն, հա՛ էրեց,
հո՛ւ էրեց, սանամներն ըսեց.
- Յաման իմ պ . . . , քավորն էկավ
պրծուց: (*կողպեք և քանալի*).
- + Մսից սուսեղ, անհող բուսեղ:
(*կտրեխ*).
- + Աններկ ներկած, անդանակ
շերտած: (*հալի կապար*).

- + Դըմբ-դըմբ ու վըզ-վըզ,
Էկան ու լցվան,
Կատողան ու կցվան: *(հարսանիք և
շուրջպար)*.
- + Մինը տեսավ՝ անցավ,
Մինը քայլեց՝ անցավ,
Մինն էլ ոչ քայլեց, ոչ տեսավ,
Մեննակ թե՛ անցավ: *(հղի կինը,
գրրկին՝ երեխա)*.
- + Դուրսը արծաթ, մեշը՝ օսկի:
(հավկիթ).
- + Մե փառչի մեշ էրկու գույնի ջուր:
(հավկիթ).
- + Մեշն օսկի, բոլորն արծաթ:
(հավկիթ).
- + Չորս ախպեր պատ կը շարեն,
Մե ախպեր ջուր կը կրեն, չի
հասվենա: *(ճաղեր)*.
- + Դաստեն ժախ, պատեն կախ:
(մազեր).
- + Բալակ բոջին նստել է կոճին:
(ճրագ).
- + Ինք՝ մեկ, աչքեր՝ հազար,
Էտ իշանով՝ կերթա բազար: *(մաղ)*.
- + Նը՛ էրկինքն ը, նը՛ գետինն ը:
(մանուկն օրորոցում).

- + Մսե շիշ, էրկըթե քյաբաբ:
(մայրանի).
- + Հանք-հանք, հրամանք,
Յոթը քարին դեմ առանք: *(մեծ
պատ)*.
- + Էրկու ախպեր ջուխտ կերթեն,
Ես էլ գիտեմ՝ ուխտ կերթեն:
(մկրար).
- + Օջլի բուն, լվի քաղաք,
Շոքուն՝ թևաշալակ,
Անձրևուն՝ խախկ ու խայտառակ:
(մուշտակ).
- + Էրկան արտ, կարճ գարի,
Սմբուլ, դու գնա ու արի: *(մքութ)*.
- + Էլա, էլա, էլ մի տեսա,
Անտնի սել մի տեսա,
Անոթի գել մի տեսա: *(ննջեցյալ)*.
- + Քյարվան ախպեր, արի առ ամպ
ախպոր,
Գնա ամպ ախպեր, հոտ մանցի,
Քյարվան ախպեր ետ դարցի:
(ննջեցյալ և թափոր).
- + Դնիս՝ խժժա, վերցնիս՝ վժժա:
(շղթա).

- + Ութ հատ ունի Աֆեթի Ֆլլան,
 Չորս հատ ունի Բաբերսի մոլլան,
 Էրկու հատ ունի մաքիկը,
 Հեջ չունի Գաքիկը,
 Ինչպե՞ս պահե ձաքիկը: (շուն՝ 8 պորուկ, կով՝ 4 պորուկ, ոչխար՝ 2 պորուկ,
 աղավնի):

- + Էլա ել, կտրավ սրտիս թել,
 Թափավ օսկե սեռ: (ոչխարի փսկուլ):

- + Սարեն քցես, չի կոտրի,
 Էրկընքեն քցես, չի կոտրի,
 Էրկու քարին արանքն օր ընկնի, կըկոտրի: (ոջիլ):

- + Ջօր ու գիշեր ման կիգա, չի բեզրի: (ջուր):

- + Լապլստրակ, քարե վաստակ.
 Քանի կերթա, փորը դարտակ: (ջրաղաց):

- + Պորտեն կուտե,
 Կռնկեն կարտաթորե: (ռանդա):

- + Էրկու քուր մե մարթու առած,
 Աշխարն էր նրա դեմ վառած: (սալիի ակներ):

- + Չոր կոխեմ, քաց հանեմ: (սանձ):

- + Մութ փողան, էրկեն սողան,
 Սերկևիլներ կերթան կուգան: (սրիկնքներ):

- + Մե քիթըմ ունի, քառասուն աչք: (տրեհ):

- + Արիեգ տդու, սարիեգ տդու,
 Գիշերանա՝ ո-ի մըտու: (վարտրիք):

- + Արեկ գըտա, սարեկ գըտա,
 Գիշերհանա ո-ի մըտա: (տաքսար):

- + Ախշի, անկ (դեռ չքայլող) ուն
Կալեն բեր: *(ու)*.

- + Ծով կեղնի՞, օր չոր չեղնի,
Քաղաք կեղնի՞, օր տուն չեղնի:
(քաղաքեզ).

- + Ջեն ունի, մարմին չունի: *(քամի)*.

- + Սև հավ, փորը բաց: *(օջախ)*.

- + Էրկու տուն, մե սուն: *(քիթ)*.

- + Հավքը բռնեցինք,
Վիզը կտրեցինք,
Ջիգարն հանեցինք,
Գինի խմցուցինք,
Լեզուն բացվավ,
Խոսելն սկսավ: *(փեղուրե գրիչ)*.

Շուսանելուկներ

- Մեր տան դռան դիմաց կա տասսը հատ ծանդըռ-ծանդըռ տանձի ծառ, ձեր դռան դիմացնա կա տասսը հատ ծանդըռ-ծանդըռ տանձի ծառ. քալե էրթանք աշենք, թը ձեր դռան դիմացի տասսը հատ ծանդըռ-ծանդըռ տանձի ծառն է ծանդըռ, թե՞ մեր դռան դիմացի տասսը հատ տանձի ծառն է ծանդըռ:

- Պապըս էլավ բոքուն ծառին,
Բոքին պաքեց, կոպին ք:

- Ջուխտըմ չարոխ թրչեցի,
Թրչավ-թրչավ, չթրչավ-չթրչավ:

- Տապաղ Ակոյենց տապպակ քարը տա՛ր ու փեր:

- Ուլն էլավ ոռի ծառին,
Ուլ տեղոքը ոռ օլըրեց.
Ա՛յ անիծյալ ուլ, ինչի՞ էլար ծառին,
Ուլ տեղոքըդ ո՛ւռ օլըրեցիր:

Առածներ և ասացվածքներ

(Առածները, ասացվածքները, երդումները, օրհնանքները, հանելուկները և շուրասելուկները գրի են առնված Փոքր Խանչալի գյուղի բարբառով, 1938-1944թ.թ.):

- Աժնիկ ես օր բորոտիս, անուշ-անուշ քերվրտիս:

- Ալան թալանի աշխար է:

- Ալըրութանը իշուն քեռի կըսէ:

- Ալ ու կուլ եղավ:

- Ալ ու կուլով վերչացուցին:

- Ալուն կուլայինք, Վալին էկավ կարպետով:

- Ա՛խ, ախ, օ՛ֆ, օֆ, հիմի մերոնք հաց կուտեն:

- Ախչիկ տղա է, մեղք է:

- Ախչիկ, քեզի կըսեմ, հարս՝ դո՛ւ հասկըցի:

- Ախպուր կա, օր հողին տըկեն կերթա, ջուրը խըմվի կը, ախպուր էլ կա, օր հողի էրեսեն կերթա, ջուրը չի խըմվի:

- Ածան հավը կըխկըխան (կչկչան) կըլլի:

- Ածը մտավ բոստանը, հարված տվեց Կոստանը:

- Ակոն տունը չէ (խելքը գլուխը չէ):

- Աղըդ է պակաս, թե՞ մաղըդ:

- Աղոթեմ, աղոթեմ լավանա, չորս գաթա գողանաս, ես ուտեմ, դու լավանա:

- Աղվեզը մսին չհասսավ, ըսավ՝ Փի՛ֆ, հոտած է:

- Աղվեզին ըսին՝ վկադ վե՞՞վ է, ըսավ՝ պոչըս:

- Աղվեզին կըսեն՝ փախի՛ր, թագուն կըսեն՝ բռնե՛:

- Աղվեզին վկան իրեն պոչն է:

- Աղքատ հպարտ է:

- Աղքըտին հալեն աղքատը կը հասկընա:

- Աղքըտին դարտակ մի՛ք դառցնէ:

- Աճալն էկել է:

- Աճալով մեռավ:

- Աման լիզող կըլմանի:

- Աման լիզող շուն է:

- Ամանաթ հացը փոր կը պառռէ:

- Ամանաթը տիրոջը կուտան:
- Ամրնչես օրա գիլի պես կապրիս:
- Ամմեն ամպ թոն չի փերե:
- Ամմեն բան գոռին գլխն է:
- Ամմեն բան իրեն վախտն ունի:
- Ամմեն բան իրեն տեղն ունի:
- Ամմեն բանի մեչ չեն ընկնի:
- Ամմեն բանի վերչն է գովելի:
- Ամմեն էշ մե չըփխովըմ չեն քշե:
- Ամմեն կանուխ էլլողը մե օրենքըմ կը հանե:
- Ամմեն մարթ իրեն կը հավնի:
- Ամմեն մարթ իրեն էղով կը տապկըտի:
- Ամմեն մարթ իրեն ղըսմաթը կուտե:
- Ամմեն մարթ իրեն օքուտը գուգե:
- Ամմեն մարթ կըսե՞, թե իրեն թանը թթու է:
- Ամմեն մարթ մե դարտըմ կունենա:
- Ամմեն մարթու հավտալ չի՛լլի:
- Ամմեն մարթու պատիվն իրեն ձեռքն է:

- Ամմենն էրիր, էտիկ էր մնացե:
- Ամմենն իրեն ցավին կուլա:
- Ամմենն իրեն տունը, հավերն իրենց բունը:
- Ամմենն ճակտիս էր գրված, էսիկե կըրընկիս գրվավ:
- Ամմեն օր կեչունն է բաց, մե օրմե օշխըրինը թող բաց լլլի:
- Ամպը գոռաց, մուկը ճըռաց, աթմաթիթոնի համը գնաց:
- Ամպը գոռաց, մուկը ճըռաց, նազ խաթունը վարտիքն առավ, դուս թռավ:
- Ամպը գոռաց, մուկը ճըռաց, հարս խանումըս տակը մնաց:
- Ամպ օրը գելը կը խնդա:
- Ամուր տեղեն բռնեցուց:
- Այդի մտքիդ քըշո՛ւ ըսե:
- Ա՛յ, մեր տղա, ջա՛ն տղա, էլի տղա, շա՛ն տղա:
- Այը մայեն վեր է:
- Այը սիրտն է պայե:
- Այալըս հանեմ, վրեղ թընեմ:
- Անգաճըղ փակե, անցի:

- Անգաճող կախե, անցի:
- Անգաճը բամբակ է կոխե:
- Անգաճը կանչե:
- Անգըճովը մեմ քան չաժե:
- Անընիդ մեռնիմ, Աստվա՛ծ, մե քիշմե մեզի աշե:
- Անընիոր, տերտերի փոր, իստեղ էփեմ, իստեղ թափեմ, իստեղ ուտեմ:
- Անլի-անլի դուս կուտաս:
- Անկըշտում է:
- Անճարը կերել է չաչե բանջարը:
- Անոթի փորիս, ջուր տամ օռիս:
- Անպեճար է:
- Անսխալ մարթ չկա:
- Անվերի (մարթ) է:
- Անցած օրը անուշ կըլլի:
- Անունը կա, ինքը չկա:
- Անունըս հանեմ վրադ թընեմ (քո հանցանքը ինձ մի վերագրի):
- Անուշ-անուշ կուտեն, լեղի-լեղի կը թքեն:
- Աշխարը մեզի հետ չի էրթա, մենք աշխըրի հետ կերթանք:
- Աշխարը վառի, էնոր չոփը չի վառի:
- Աշխարը շինողն էլ ուսումովն է, քակողն էլ:
- Աշխարը ուսումովնին են քակե:
- Աշխարը քարվանասարա է, մեկը կը մտնի, մեկելը դուս կելլե:
- Աշխարն էսման էկել է, էսմանե կերթա:
- Աշխարքը խելքով են կերե:
- Աշխարքըս հեչ մեկին չէ մնացե:
- Աշխարքը մարդըվան է. մեկը կելլե, մեկը կիշնի:
- Աշխարքը քոռ էկանք, քոռ էլ կերթանք:
- Աշխըրեն ի՞նչ պիտի տանիս՝ օխտը ոտք:
- Աշխըրեն չենք կըրնա բան տանի:
- Աշխարն անոթի չի՛ մնա:
- Աշկեն բարդան կը պառռի:
- Աշկից հեռու, սրտից հեռու:
- Աշկը դուսն է:

- Աշկը շոռաղ է:
- Աշկ տվող է:
- Աշվընու տերն էկել է:
- Աշվին-օնքվին թը'պղի (խսկական) հորն է քաշե:
- Աչքի տեսաածը անձի կուսութեն է:
- Ապրա՛նք, ապրանք, մեռա՛նք, մեռանք:
- Առաչող աշե՛:
- Առաչ մտածե, էտև խոսե:
- Առաչը չի աշե:
- Առկեցեն անուշ բան չկա, հըմը օր ցավավ, քաշեն կը:
- Առչինին պաքն է անուշ, էտինին՝ . . .
- Առսըզ աթ, յուլարսըզ առվատ:
- Առ ու ապուռը կորել է:
- Աստեղը քեզի կոխե, մախաթնա՛ ուրուշին:
- Աստեղ ցըգելու տեղ չկար:
- Աստու պահած գառը գելը չի տանի:
- Աստու պայածը գելը չի կերե:
- Աստըծուն աշե:
- Աստըծու խեղճն է:
- Աստըծու կրակ է:
- Ասել են՝ ա՛ռ ու կեր, չեն ասել՝ առ ու կուլ:
- Աստված բանին աչողութեն տա:
- Աստվածն էլ է շաշմե, չիտե թե ինչ էնե:
- Աստվա՛ծ, էս շներն ինչի՞ ես վրես բաց թողե:
- Աստված էրկու դռնեն մեկը բանա (հիվանդը կա՛մ լավանա, կա՛մ մահանա):
- Աստված թշնամու չկամենա:
- Աստված խո մատը աշկըղ չպիտի կոխե, օր հավատաս:
- Աստված կանչողը դուսը չի մնա:
- Աստված հոքիս առնե, պըրծընիմ:
- Աստված ձեռք է տվե:
- Աստված մարթուս էլին ապովը չթողնե:
- Աստված մարթուս խիղճն է:
- Աստված շառ ու շուռեն հեռու պայե:

- Աստված չէնէ:
- Աստված սարը տեսաւ, ձունը թրել է:
- Աստված սիրտըդ է:
- Աստված տնե-տեղե հեռու պայե:
- Աստված օր դառողքին ձենն
իմանար, Վարթերին ձուն քուբար:
- Աստված օր մարթուս հախեն քալ
ուզենա, առաջ խելքը կառնե, էտն՝
կարողութենը:
- Աստված օր տվել է, բարինն հետը:
- Աստված օր չտվեց, ինչ գուզես էրա:
- Ավելի թիքեն փոր չի ցավեսնէ:
- Ավետարանին միչեն կը խոսի:
- Ավետիս, տոռպակըս թ.,
Ջայնեմ գետնին, տրաքիս:
- Ավզին վրեն տուն կը շինէ:
- Արևով թոն էկավ, աղվեզը ձաք կը
հանէ:
- Արի՛, էտ բանը մի՛ էնէ:
- Արի՛, էտ քարը գոքեդ թափէ՛:
- Արտը խախտտ, մահանեն կարկուտ:
- Արտըսունքիս տեղը արուն էլավ:
- Աֆֆարիմ համար փութըմ ջուր կը
խմէ:
- Բախտիդ քարով մի՛ գայնէ:
- Բանին անունը կուտան թե չէ, փորին
ցավը կը բռնէ:
- Բան թրի՝ փախավ, հաց թրի՝
հասաավ:
- Բանիդ աշէ, ջանըմ:
- Բանը կենեն, էտն կը պարզենան:
- Բանը բերանըս, մոլըրել եմ:
- Բարի տղեն օրոսկեն բարի կըլլի:
- Բարակ կը մանէ:
- Բարեկամին հետ առուտուր մի՛ էնէ:
- Բեղելվաթ դուս էկավ:
- Բերանը բան մի՛ք ցրգէ:
- Բերանն անգըճին էտտին է դառցէ:
- Բերանս ժուռ քուքան (ուզում են
գաղտնիքս իմանալ):
- Բերանը դըռն է կապէ:
- Բեյնես կըտոնցի, իրեն ուտեցուցի, օր
էլլեր, ճըտիս նստիք:
- Բեյնեն կրակ կը թափի:

- Բեյնեն հըլը կաթի հոտ քուքա:

- Բեյնեն շաքար կը թափի:

- Բեյնեն քիրա (վարձ) գուգե:

- Բիտտուն մորըս քեֆը կը հարցընեն,
հորըս քեֆը հարցնող չկա:

- Բոբլիկի մեկն է:

- Բոյ են առն (ուրախացել են ուրիշի
ղժբախտության վրա):

- Բուխտրիկն էլած կըլմանի:

- Բուրթը տերը կը ճանաչն (վատ
գզված բուրդը ոչխարը կճանաչն):

- Գառի հազ կը հազա:

- Գարի հաց, անժուր ապուր:

- Գդալ-դգալ ժողվեց, շերեփի-շերեփի
պարպեց:

- Գելին բերանը ջիգար են կախն:

- Գելի գլխուն Ավետարան կարթացին,
օր օշխար չուտն, ըսավ՝ թե՛զ էրեք,
օշխարը սարն անցավ:

- Գելի հետ կուտեն, տիրոջը հետ
ղիվան կը նստին:

- Գեղ գեղի վրա կըլլի, տուն տան վրա
չի՛լլի:

- Գեղ գզե, գավառ մանե,
Անունն ըլլի ճարտըրին:

- Գեղ կայնի, գերան կը կոտրի:

- Գեղ մըտի, պզտըկեն խապար առ:

- Գեղեն չեն առնն պաքած,
Գեղեղուս կառնեն կեսը տարած:

- Գենա էն ալուրն է:

- Գեշ բան գեշ բանն առաչ քուքա:

- Գեշ դեքերկնկա պես կը
խոնթխոնթա:

- Գեշ դրկիցը լավ գործիքի տեր կենն:

- Գեշը լավին գրած է:

- Գեշ խոսքը թեզ տեղ կը հասնի:

- Գետն անցավ, առուն խեխտըվավ:

- Գետն անցնողը առվեն չի վախենա:

- Գիշերվա կերածը կորած է:

- Գիշերվա սատանա է կըտռն:

- Գիշութուն էնողի գիշութունը իրեն կը
մնա:

- Գիշութուն էնողին լավութուն էրա:

- Գիտես թը աշխըրքի դարդը իրեն են
տվե:

- Գիտես թը գութնեն է էկէ:
- Գիտես թը էրկընքեն է իչէ:
- Գիտես թը փորը հարամի է մտէ:
- Գիտես թը լուս աշխար իչան:
- Գիտցողին մեկ ըսա, չըգիտցողին՝ հազար ու մեկ:
- Գիտցողին մեկ, չըգիտցողին դավուլ-գլտմեն հերիք չէ:
- Գիտունը կուտէ, օր բան սորվի, իսկ չըքետը ուտելուն կը մտածէ: (Պահպանված է ժողովրդի գործածած բառը):
- Գլխէն բռնեցու:
- Գլոխգովան է:
- Գլոխը Ավետարանի տակ մի՛ թնէ:
- Գլոխը խելքի ծով է:
- Գլոխը խելք չկա:
- Գլոխը մազի չափ խելք չկա:
- Գլոխը չի՛ մտնի:
- Գլոխըս էրկուս էղա (ամուսնացա).
- Գլոխըս հըլը չէ մեռէ:
- Գլոխըս փափաղ կա:
- Գլխուղ ճարին աշէ:
- Գլխուս եղ կը քսէ (շողոքորթում է).
- Գլխու կրակ է դառցէ:
- Գողերեն Աստված հեռու պայէ:
- Գողը մեկմ է, կարգիքը՝ հազար: (Պահպանված է ժողովրդի արտասանությունը. իմաստն այս է՝ Գողոնը մեկ ուղղությամբ է գնում, կասկածը՝ հազար):
- Գող ու բոզ է:
- Գողն ու բոզը էրեսներեն կը ճանչվին:
- Գողինն ու բոզինը քառասուն օր է:
- Գողն օր տնեն ըլլի, եզը էրթեցեն կելլէ:
- Գոնէ հորեղ ամընչէ:
- Գուգեր կաքավի քելք քելեր, դառըռնինն մտեն էլավ:
- Գույն էրեսաց, ոտն քելքից:
- Գրի սևն ու ճերմակը չի ջոկէ:
- Դանակը օսկըռին է հասսէ:
- Դավին ըսին ճիտըլ ծուռ է, ըսավ ո՞րտեղս է շիտակ, օր ճիտըս շիտակ ըլլիր:

- Դարող էնողին դարողը չի պակսե, քեֆ էնողին՝ քեֆը:

- Դարող դարողի վրա, Պռկոշնե պառկե ախչիկ է փերե:

- Դաքեր պայած հարսը մեռնի, ախպոր պայած՝ քուրը:

- Դե՛ քընա քոշեն ընկի, վե՞՞վ տի աֆֆա՛րըմ ըսե:

- Դե քընա ջուրն ընկի, վե՞՞վ պիտի աֆֆարըմ ըսե:

- Դիորի աղն էկավ, մատաղը վերչացավ:

- Դիորի ատուն ջուր քա, գորտին աշվին դուս քուքա:

- Դոխի պես կը դունդունան:

- Դու Աստու փեշեն բռնե:

- Դուն էիր պակաս:

- Դութարե ընկել է:

- Դու մի՛գայնե ուրուշին դռանը քարով, Աստված քու դռանը կգայնե թոփով:

- Դուռը կողպ պայեմ, դրկըցիս գող չըբռնեմ:

- Դուսը ամպել է (խռովել է).

- Դու քեզի համա՛ր, ես՝ ինձի համար:

- Դու օր գործ էնող ըլլիս, սար ու ձոր գործ կը կըտռի:

- Եթում է. վե՞վ ըսես շալակը կեղև:

- Եթումը ե՞փ է խնդացե, օր հիմի խնդա:

- Եթումն օր գողութան էլլե, լուսնիակը առչի իրիկօրե կեղև:

- Եթումին օրն էտ է:

- Եթումին օրը սև ըլլեր, օր ծնվավ:

- Եթումին օրը սևով էկել է, սևով էլ կերթա:

- Ես ամմեն խաղ խաղցել եմ, դու չես կըրնա ինձի հասնի:

- Ես ի՞նչ ձուն տամ գլխուս:

- Ես իրեն ժուռ քուքամ, ինքնա՝ ինձի (կորցրած իր որոնելիս է ասվում).

- Ես խառնեմ կը մախիրը, էնիկ կերթա հորթերը:

- Ես խըմեցի, դո՞ւ հարփար:

- Ես կուտեմ մարթու պես, դու կաշես քագու պես:

- Ես տանձ կըսեմ, էնիկ գանձ կը հասկընա:

- Երեխին՝ կակա, շանը՝ փափա:

- Ձոնքանչրոյ քեզի հըզ չի էնէ:
- Զոռով կըսեն՝ շո՛ւն, արի, ինձի խածէ:
- Ձութեն, գութեն, մաղարըդ էկավ:
- Էլած (էլլած) աշկը տեղ չի բռնէ:
- Էլած սրտի մխիթարանք:
- Էլի էն ալուրն է, էն մաղը:
- Էլի թուրքըցա՞ր:
- Էլի իրեն էշը կը քշէ:
- Էլի շան պես վրեն կը հաչէ:
- Էլլեն սիրտ, կըտռեն գլոխ, իշնի սիրտ՝ չի գտնի գլոխ:
- Էլի չանգա-չանգա տվին:
- Էլօղլին միխանմաթ է:
- Էլօղլու տղի պետքը չէ:
- Էղածն էղած է, անցածը՝ անցած:
- Էղին կճճին վրեն գորտ է մստն (ուտել չի կարելի).
- Էման բան է, օր ախպերն ախպորը չի բաշխէ:
- Էման էրե օր մը շիշը վառի, մը խորովածը:
- Էման մեռնիս օր էտըթիդ լան:
- Էնիկ անոթութանը առչի իրիկօրե կը պառկի:
- Էնիկ հա՛ բուրդա, հա՛ Բաղդատա:
- Էնոնցեն ասեղ ուտողը մախաթ կը ք
- Էնոր էրեսը շան կաշի է:
- Էնոր ձենը գիտես թը կարսեն (կարասի միջից) քութար:
- Էնոր տախտակը մըլս չի վերցնէ:
- Էնոր քթին ջուրը չի՛ քաշվի:
- Էնոր օր աշնի, հիմի կորած էի:
- Էշը դատի, ձին ուտէ:
- Էշն ի՞նչ գիտեն՝ նուշն ի՞նչ է:
- Էշը ինքն է, տոպրակը հաղլին ճտեն կը կախն:
- Էշ կերել, էշ մեծցել է:
- Էշը մատաղ չի՛լլի, հըմը կաշու գինը կըլլի:
- Էշը մեր էշն է, փալանն է փոխվեն:
- Էշը չկերած խտոն օր ուտե, գլոխը կուռի կը:

- Էս խմորը ջուր շատ կը վերցընեն:

- Էսոր արունը պղտոր է:

- Էստեղ բոյախանա են դառուցն:

- Էսոր դու ցանիդ բանլիքը կորուցել ես:

- Էսոր սատանի կ. է հեծն:

- Էսորվա կերածդ շատունց են կերել:

- Էտ խոսքը փութըմ մեղրով չի ուտվի:

- Էտման բարեկամը արտը ցանենմ, քա(ու)մբը բուսնի:

- Էտոր հացը չի՛ ուտվի:

- Էրսանց՝ հայլի, տըկևանց՝ ածըլի:

- Էրես առած է:

- Էրես առել է, աստառ գուզն:

- Էրեսիդ կաշին շան կաշի է:

- Էրեսի ջուր չունի:

- Էրեսի ֆարդեն պատռել է:

- Էրեսը կատվի լիզած կըլմանի:

- Էրես մի՛ք տա:

- Էրկաթ ըլիր, կը հալվիր:

- Էրեկ մեկ, Էսոր Էրկուս, դեմըս կը խոսի:

- Էրկան գոգո է:

- Էրկանը բոյին է խնդացն, կարճընա՝ շորին:

- Էրիկ-կընիկ Էրիր (բրդի լավն ու վատը իրար խառնեցիր):

- Էրիկ չունի վախենա, օտվին թնդիր կախենա:

- Էրիկն օր կա կընկա բանավոր էշն է, եփ օր սատկավ, կընիկը նալերը կը քաշն:

- Էրկանը հացը մեղան է, դեքեր հացը՝ զնդան է:

- Էրկու իշու գարի չի կրնա փայ էնն:

- Էրկուս ծովեն, մեկըմ կովեն:

- Էրկու կրակին մեշն են ընկն:

- Էրկու տան կատու է:

- Էփած ապրին ջուր կը լըլն:

- Ընկերով արտը կռունկն է կերել:

- Ընկերդ ճանչե, շա՛նորթի:

- Ըխտավորի էշը կը գռա:

- Ըռքիկըմ կաղա, խաղը կը խաղա:

- Ըսելեն բերանըս մագ բուսնավ:

- Ըսելը դոլայ է:

- Ըսելն էլ չիլի, չըսելն էլ:

- Ըսին՝ վարթապետ, կընիկըդ մեռնի, ըսավ՝ կընիկ չունիմ, հըմը փառը փառ չէր:

- Ըսողին լըսող պիտի ըլլի:

- Թագա հավ էլել, թագա հավկիթ կածեն:

- Թաժժա հարս կըլմանի:

- Թանգ տարին ի՞նչ էիր, օր աժան տարին ինչ ըլլիս:

- Թան-թան, թթու թան, պապն ուտե, էրթա գութան:

- Թան ունենամ, ճանճը Բաղդըտեն էլ քուքա:

- Թարս կողին է պառկե:

- Թաքավորի դիապն էլ կենեն:

- Թաքավորն օր թաքավոր է, դրկցի մոխրին էյթաճ է:

- Թաք ձեռքով հաց չեն կտռե:

- Թե բախտ ունենաս, ուզածըդ կըլլի:

- Թե դու սատանա ես, ես պոչն եմ:

- Թե էտոնք եսե գիտնայի, մե մարթմե ես կըլլեի:

- Թե էնիկ մարթ դառնա, ես իշու պես կը գռամ:

- Թե մոռանաս, քոռանաս:

- Թե սոխին անուշը կա, էլօղլուն անուշնե կըլլի:

- Թեփը պարպել է:

- Թըթու է, թան չէ, ամմեն մարթու բան չէ:

- Թթվել է (տխուր է):

- Թիուն թրին, դուս թապլեցին:

- Թընդրի կատու է:

- Թշնամու խոսքովն էղավ:

- Թոկե փախած:

- Թող մարթ չըսե, թե իմ ճրաքըս մինչի լուս կը վառի:

- Թող սաղ ըլլի, օխտը սարին էտտին ըլլի:

- Թոփալ իշով քարվան կը խառնվի:

- Թուխս է նստե:

- Թուք բուռըս, զայնեմ ճակատըդ:

- Թքած ամնին մեշը չեն լիզե:
- Ժամեն ես քուքամ, «Տերօղորմյան» դու կըսես:
- Ժամ չի էրթա, հըմը գործը աշող է:
- Ինատ էրավ էլերուն, Ո-ը տվեց գելերուն:
- Ինձեն էլել է, ինձի լող խրատ կուտա:
- Ինձե քեզի հետ փչացուցիր:
- Ինձի անդամակ մորթեց:
- Ինձի թանգ տարին դո՞ւ ես պայե, օր զայնես կը:
- Ինձի դաբուլ է:
- Ինձի տեսսի, քեզի օղորմե:
- Ինչ բրթես քարդանըդ, էն քուքա գդալըդ:
- Ինչ էնես, էն կը լսես:
- Ի՞նչ դուս կուտաս (հիմար բաներ ես խոսում):
- Ինչքան չեղար ինձի պես, օր ես էղա քեզի պես:
- Ինչքան օր գետնի էրեսն է, էնքանե գետնի տակն է:
- Ինչ օր կըսես, իրեն ըլլի:
- Ինքը էստեղ չէ, իրեն փայ Աստվածն է էստեղ:
- Ինքը քնած, բախտը զարթուն:
- Իշեն ընկնողը կը մեռնի, ձիեն ընկնողը չի՛ մեռնի:
- Իշու դեմ է խաղցե:
- Իշուն ըսին մարիֆաթըդ ինչ է, պոչը վերուց տ . . .:
- Իշուն մըսուրքը պառկել է, թաքավորի էրած կը տեսնի:
- Իշուն նըստիլը մե աշպըմ է, իշնիլը՝ էրկու:
- Իշուն նըստիլը մե աշպըմ է, ընկնիլը՝ էրկու:
- Իշու չափ մեծցել է:
- Իսիկ կենա-կենա ինչի՞՞ վեր-վեր կըլնի:
- Իրար միս կը ծամեն:
- Իրարու պատիվ պայեցեք:
- Իրեն աշկի գերանը թողել, ուրուշի չոփին է աշկ տնկե:
- Իրեն էշը կը քշե:
- Իրեն թրած տուգաղը ինքը կըլնի:

- Իրեն լիզվովը կրակն ընկավ:
- Իրեն մուրը հաղղին էրեսին կը քսե:
- Իրեն շքեն կը վախենա:
- Իրրիկունը պուտըմ ջրով,
սապախտանը՝ գեղըմ ջրով (աման
լվանալու առթիվ):
- Լագլագը վերան կերթա, իրեն ծիրտը
իրեն հետ է:
- Լավ էլ էնես, քեզի կենես, գեշն էնես,
քեզի կենես:
- Լավ ձին գարին կավելցընե, գեշ ձին՝
ղամչին:
- Լավութենը չի կորի (չի անանի):
- Լացին տեղը բաշխա է, հացին տեղը՝
բաշխա:
- Լափաստակ, չորե վաստակ,
Քանի վազգես, փորըդ դարտակ:
- Լեն մտնին, արցակ կելլեն:
- Լիզու կա, բերան չկա:
- Լիզո՛ւն խածն:
- Լիզուն օր չլլի, դառըռնին կուտեն:
- Լիզվըները թաթխըվել է:
- Լիզվին տակը օսկոռ չկա, օր խրի:
- Լուն դավա կը շինեն:
- Լուսինը լուս կենե, Ափարը դուռը թոզ
կենե:
- Խամերը կը քակե (ամմեղ է
ձևանում):
- Խաչը իմն է, գորութենը ե՛ս գիտեմ:
- Խավիծ-խավիծ խավլորիծ, պապն
ուտե, ընկնի օտից:
- Խելացի մարթը անխելքին գոյ է
քնացե:
- Խելառ մարթու պես օրը տասսը
տեսասկ դառնա կը:
- Խելառ խոտ կերած է դառցե:
- Խելըռի հետ խելառ չեն լլլի:
- Խելըռի համար ամմեն օր գատիկ է:
- Խելըռին գարի խաշե, չի ուտե,
գլխուն քաշե:
- Խելըռին ջաղասքը Աստված կաղա:
- Խևը մե քարըմ ցրգեց հորը, քառսուն
խելացին չկրցան հանե:
- Խեր չունեցող մալին քոքը Ասված
կըտռե:

- Խելքեղ դուս մի՛ տա:
- Խելքը գալ-գեթ է:
- Խելքը կարճ է:
- Խելքը կըրընկին վրեն է:
- Խելքըդ խելքին մի՛ տա:
- Խելքը հացին հետ է կերե:
- Խելքը-միտքը դուսն է:
- Խելքն չուստ է:
- Խելքը օնքերուն վրեն է:
- Խելք օր կը բաժնեին, դու ո՞րտեղ էիր:
- Խելք օր փայ կենեին, ո՞ր էիր:
- Խիղճ կա, Աստված կա:
- Խոռթլաղ կըլմանի:
- Խոզին գլխը թրին խալուն, գլորավ, կռանոցն ընկավ:
- Խոսքերըս մեր մեջ մնա:
- Խոսքմեկ եղիք:
- Խոսք տանող-փերող է:
- Խոսքը թաքվորցավ:
- Խոսքը խոսք կը բանա:
- Խոսքըդ ճանչե, էտն ուրուշին ըսա:
- Խորոզիմ չափ էրիկ ունենամ, կալիմ չափ տեղ կունենամ:
- Խորցըմ խոտ առ, քընա քամուն ծակը գոցե:
- Ծակ աշկ է:
- Ծակբուկ է (բկլատ է):
- Ծամած ձուք է դառցե:
- Ծանդըռ քարը տեղեն չի վերնա:
- Ծանդըռ քընա, հեռուն մտածե:
- Ծանդըռ քընաց, թեթև էկավ (խելացի գնաց, անխելք վերադարձավ):
- Ծերանաս, ծերի պատիվն իմանաս:
- Ծուռ նըստինք, շիտակ խոսինք:
- Կաթի հետ մտածը հոքու հետ դուս քուքա:
- Կալեն ի՞նչ խեր տեսանք, օր կալատըկեն ինչ խեր տեսնինք:
- Կալին կուտը, մամին հարսնիքը:
- Կախգլոխ է:
- Կախգլխեն հեռու մնա:

- Կախվողը խելստըվողին վրեն կը խնդա:

- Կարճ մարթը թաքավորութեն կերծե:

- Կատղած շան պես կատղել է:

- Կատվին ըսին իբրդ դարման է, տարավ խորունկը թաղեց:

- Կատուն վարտիք չունիր, տունը չէր կայնի, հիմի վարտիք ունեցավ, էլ ո՞րտեղ կը կայնի:

- Կատուն օր լվասվի, միսավիր քուքա:

- Կարմիր կովը իրեն կաշեցեն դուս չի քա:

- Կարպետը ջրեն կը հանե:

- Կափեքի վրա շան պես կը դողա:

- Կեչեստանն էկել են (աղջիկը կամ հարսը խռովել են):

- Կեսուրըս մեռավ, տեղըս լեմցավ:

- Կերավ, թասմե ջուր վրեն խմեց:

- Կծու է, հա՛ (թանկ է):

- Կրծոտած դանճրղ է:

- Կընկտացրդ անգաճ մի՛ք էմե:

- Կընկտոց վրեն կնիկութեն չի մնացե:

- Կընկա մագն էրկան է, խելքը՝ կարճ:

- Կիվկիվի ձաք կըլմանի:

- Կնիկ-կնիք կնքվիս, թըփիդ վրա տնկվիս:

- Կնկա խելքին մի՛ էրթա:

- Կճան-կճան մի՛ կճե, Սալվի քուրըս քեզ կուտամ:

- Կռնակը հաստ է:

- Կոտըմ գնաց, ըռուրըմ դառցավ (խելացի գնաց, անխելք վերադարձավ):

- Կոտրած շերեփի պես մեչ կըյնի:

- Կոտրած շիշեն չի՛ սաղան:

- Կորցնողը հագար մեղքի տեր կըլլի, գտնողը՝ մե:

- Կրա՛կ չուտես:

- Կրակի պես ինձի վառեց:

- Կուկկուն ածի, բուքբուն տանի:

- Կուշտը անոթուն մանողը կը բրթե:

- Կուտը կուտե, էրկինք կելլե:

- Կուտը մեր տունը կուտե, ուրուշինը կածե:

- Կուտը պոլով է:
- Հագար տեղ հաց է կերե:
- Հագըր ըլլի, ուտե:
- Հագըր ուտողներեն է:
- Հա՛յ, հա՛յ:
- Հայը ո՛չ միաբանի:
- Հայհայներս քընացե, վայվայներս է մնացե:
- Հայիֆն ինձեն կառնե:
- Հանած աշկը տեղը չի քա:
- Հավկիթըմ կենես, պատը կը գայնես:
- Հավն օր դազին աշե, հավկիթ ածե, . . կպատռի:
- Հաստ ու բարակ մեկ է. վա՛յ բարակ մանողին:
- Հարամ բանը փորը կը ծակե:
- Հարցնելով աշխար կերթաս:
- Հացը դեմ էկավ:
- Հացը թողել են, կտորին էտտին կը վազզեն:
- Հաց թընեմ հասսի, բան թընեմ՝ փախի:
- Հացը թըրած, բանն անիծած:
- Հացը ծնկին մարթ է:
- Հացի ցեց (է), պանրի՝ գրող:
- Հացին էրածը հե՛չ մեկը չի էնե:
- Հացին տեղը հե՛չ մեկը չի բռնե:
- Հաց-հաց, բերանըդ բաց, ել առիքը՝ լաց:
- Հաց-հաց, բերանըդ բաց, վազզե ջաղաց:
- Հեչ մեկը մեկին ցավին չի մտածե:
- Հեչ չի ուզե, օր իրեն մալին ձեռք տանք:
- Հե՛չ ոռը չի բռնե, օր աշխատի:
- Հե՞տըդ պիտի տանես (մահվան դեպքում):
- Հերըդ էդ օրը ջաղասկը էրթար, դու չըլլեիր:
- Հերսը էնոր վրեն իչուց:
- Հերվա մեռելը էս տարի չեն թաղի:
- Հերունի ծերին մուշտով չեն գայնե:
- Հըլբըթ Աստված մե բանըմ կենե:
- Հըլը իտի թոկե փախածին աշե:

- Հըշտիկի ծերին մատով չեն գայնե:

- Հին էրթերը կերնե:

- Հիվընդութենը շերեփ-շերեփ կը մտնի, գդալ-գդալ դուս կեղե:

- Հոթին անուշ բան է:

- Հո՞ր է, թե՞ փոր է:

- Հում կաթկեր է:

- Չենը տակը, քարը վրեն:

- Չեռքեն չի՛ պրծնի:

- Չեռքը ձեռք կը լվա, էրկուսնա էրես կը լվան:

- Չեռքեն չի քա:

- Չեռվընուն մատվին հավասար չեն, ո՞ր մնաց թե մարթիք հավասար ըլլին:

- Չեր ոտքն եմ ընկե:

- Չեր օղին փետը հացենի՞ է, թե՞ սապրենի:

- Չին ձիավորեն կը խլե:

- Չին չառած, նալն է առե, մսուրքնա առաչ է կապե:

- Չվաճեղին սիրուն թավին տակը կը լիզե:

- Չվաճեղին սիրուն թավին տակը կը պաքնե:

- Չուկը գլխեն է բռնե:

- Չուկը գլխեն է հոտե:

- Չուկը ծովը՝ բազար կենե:

- Չուկը ջրին մեչ մեծ կերևա:

- Չունեն՝ ճերմակ է, հըմը վրեն կը շռեն:

- Չունը քուքա օր յա ձեռք մսի, յա ոտք:

- Ղազ պիտի մորթես, օր հասկընա:

- Ղանճըղը կըծոտել է:

- Ղաշավին օր առնես, բորոտ եզը վեր-վեր կընկնի:

- Ղավաղի (բարդի) պես մեչը դարտակ է:

- Ղըզիկ է:

- Ղորթ խոսողին թափան ծակ է:

- Ղորթ խոսողին ձին դուռը պիտի ըլլի:

- Ղուռի շառ է:

- Շանկըս է ընկե, չի պրծնի:

- Շակտի գիրը չի ջնջվի:

- Ճակտին գիրն է, պիտի տանի:
- Ճամփին աշելով աշկերքս մաշավ:
- Ճամփեն աշեմ, սիրտըս մաշեմ:
- Ճանճըն ի՞նչ է, օր ճենճըն ինչ ըլլի:
- Ճանճը քթեն ընկնի, հագար թիքա կըլլի:
- Ճարահատյալ կըլլի կը:
- Ճարը կըռել է:
- Ճերմակ շունը պահիր տեյ կը վռնդէ:
- Ճըրքի պես մարավ:
- Ճրաքը տակը լուս չի տա:
- Մազե մանած է, մե օրմե իրենց օտվին կը փաթթըվի:
- Մազեն մանանեղ կը ջոկէ:
- Մազը քաշես՝ եղը կեղլէ:
- Մազը քաշես՝ հոքին կուտա:
- Մալովըս կրակն ընկա:
- Մալը մալին կերթա:
- Մալիւրմ գտար՝ տար պատիդ ծակը կոխէ:
- Մաղարդդ դուռն է հասսէ:

- Մաղը կախել (նշանել):
- Մանեն մանած, պատեն կախած:
- Մանչուն տունը խապար չկա, ախչկա տունը հարսնիք է:
- Մատին վրեն կը խաղցընէ:
- Մարթ իրեն աշկին քոռ ըլլիլը չի ուզէ:
- Մարթը մարթով կըլլի:
- Մարթը մարթուն նեղ օրը պետք քուքա:
- Մարթը մե խոսքիմ տեր պիտի ըլլի:
- Մարթ կա տերտերին կը սիրէ, մարթ էլ կա՝ իրիցկանը:
- Մարթու մեչ մարթ ունենամ, հագար մանեթ պարտք ունենամ:
- Մարթը նեղ օրվա շատ կը դիմանա, հըմը լեն օրվա չի դիմանա:
- Մարթ շուն ըլլի, տան մեծ չըլլի:
- Մարթ չկա, գեղացի է:
- Մարթը ջուխտ է:
- Մարթիք օր էշ չըլլին, իշուն գինը հագար կըլլի:
- Մարթուն բախտը փերել է:

- Մարթուն մեծ կըսեն:
- Մարթուս ալաճան մեսն է:
- Մարթն օր խելք ունենա, քիչմե իրեն կաշե:
- Մարթ օր ըլիր, իրեն մեյմունի տեղ չէր քընե:
- Մարաքը հորթն է պարպե, սընդուկը՝ տղեն:
- Մարխի ճրաք կըլմանի:
- Մե աշկը մեկալին լուս չունի:
- Մեզի մեղ կենենք, քեզի տեղ կենենք:
- Մեզի տվածուրիկ է:
- Մե խնձորին հազար թավիր քար կը թապլեն:
- Մեծ էշը ախտոն ենք մոռացե:
- Մեծի ըսած, պգտըկի լսած:
- Մեծն իր տեղը, պգտիկն՝ իր տեղը:
- Մեծին խոսքը գետինը չի մնա:
- Մեծին խոսքը ետ չեն դառցընե:
- Մեծ քիթ է:
- Մեկ-երկու՝ երկըննաս, իրեք-չորս՝ չոր չորնաս, հինգ-վեց՝ վեր վերնաս,

- օխտը-ուրը՝ ո՞ր կերթաս, Իննը-տասսը՝ տուն կերթաս:
- Մեկը երկուս չիլի:
- Մեկը մեկիմ բաղըմ է կամեցե, մեկելը ճուրըմ հաղող չէ կամեցե:
- Մեկին բեյնեն հանե, մեկելին բերանը կը քընե:
- Մեկին թանն է թափե, մեկալնա ըսել է՝ տուր կատվիս տանիմ:
- Մեկը ըսել է՝ հոքիս դուս էկավ, մեկալնա թե՝ տուր տամ կատվիս, թող ուտե:
- Մկին շեռը ջաղչին օքուտ է:
- Մե ձեռով տասսը ձմերուկ կը բռնե:
- Մե ձեռքը մեկելին ապովը չմնա:
- Մե ձեռքով տուր, երկու ձեռքով առ:
- Մեղաց մեշ կորել ենք:
- Մեղըր ծախողը մատը կը լիգե:
- Մեմ նալին կը գայնե, մեմ՝ մըխին:
- Մեմ սապախտան կանուխ էլլողը չի խափվե, մեմն՝ թեզ կարքըվողը:
- Մեյդանն իրեն է մնացե, թող ֆռֆռա:
- Մեննըկ Աստված է անսխալ:

- Մենք ձիավոր, հացը յայանվոր, չենք կըրնա հասնի:

- Մեշըն քիչ բառցողն է պարպե:

- Մեշկը բարակ է:

- Մեշկը բարակ դամչի կըլմանի:

- Մե չանթով օխտը սոխախ կը պտտի:

- Մեշը հեչ աղ չէ ցըգած:

- Մեռելը գետինը չի՛ մնա:

- Մեռնողի հետ վե՞՞վ է մեռն:

- Մեր լակը կուտե, ուրուշին դուռը կը հաչե:

- Մեր հարսը պատի դալտա կը խոսի:

- Մեր հացին աղ չէ ցըգած:

- Մեր միչեն կատու է անցե:

- Մերն օր անալըղ ըլլի, հերը բաբալըղ կըլլի:

- Մերը տե՛ս, ախչիկն ա՛ռ:

- Մե ցռան կովը նախրին անունը կը խայտառակե:

- Մի՛ ըսե՝ մեննակ ես եմ ու կամ:

- Մինչի աշկովըղ չտեսնիս, մի՛ հավատա:

- Միշտ դոլային կը վազգես:

- Միշտ տո՛ւր հա տո՛ւր, ինքը հե՛չ տալու չէ:

- Միսավիրի պես ի՞նչ ես բաբըռամիշ էղե:

- Միսըս անուշ է, բիրատիքնե ծամեն կը:

- Միրքին տըկեն անցի:

- Մորես մեմ եմ ծնվե (նույնը երկրորդ անգամ չեմ ասի կամ անի):

- Մրեն էլավ, մրջուրն ընկավ:

- Մրոտ կճուճին քովեն էրթըցողը կը մրոտի:

- Մութը մըթին, ժամը ութին, կելլենք կուտենք, փաթի-փութին:

- Մութն է մոլըրե:

- Մուկը ծակը չի հավքի, ցախավելնա պոչին է կապե:

- Մուրը մունդառ չի վերցընե:

- Յաղ մարթն էլ էտ խորաթեն չէր էնե:

- Յա հա՛, յա չէ՛, ի՞նչ ես ցերեմոնի ցըգե:

- Յավաշ էրթամ՝ կըսեն յավա է, չուչուստ էրթամ՝ խեխտ է:

- Յավաշ էրթողը թեզ կը հասնի:

- Նազ կեննե, հըմը հըզ կեննե:

- Նախրի մեշ մտել, իշուն ճակատն է պաքե:

- Նարդըվըններեն էլլել էլ կա՛, իշնել էլ:

- Նեղն օր ընկնի Ասված կը կանչե:

- Նստած տեղը վեր-վեր կըյնի:

- Նստե՛, նստե՛, հավկըթներըդ չպաղին:

- Շան անունը կուտան, էնոր անունը չեն տա:

- Շան արծիլը թանգութան նշանա է:

- Շան դեմ է խաղցե:

- Շան բախտ ունի:

- Շան թ. (թույլ^օ) պես կորավ:

- Շան հաչելով ժամը չի կայնի:

- Շան պես ցընգնի կը, կատվի պես հորե կը:

- Շան պես կը ոռնա:

- Շանը բերանը մատնիք մի՛ք ցըզե, հաչե կը, բեյնեն վար կը ցըզե:

- Շան էրեսին թթել են, ըսել է՝ էս ի՞նչ թոն քութա:

- Շան սատկիլն օր քութա, կերթա ճամուն (մզկիթ) դուռը կը մունդըռե:

- Շան տեղ մի՛ թընն:

- Շան ու կատվի արծիլը թանգութան նշանա է:

- Շայիմ տվի, առաչ փերի, տասսը շայի կուտամ, ետ չի էրթա:

- Շապալակ կըլմանի:

- Շապիքը կարճ է (մտավորական է, անխելք է):

- Շապիք է հաքե (ուրիշի դժբախտությանն է ուրախացել):

- Շառ է:

- Շատ գիտես, քիչ խոսե:

- Շատ դատողին շալե շապիք:

- Շատ գիտուն մարթ է:

- Շա՛տ է լըպըստվե (երես առե):

- Շատ խաղ գիտեմ, հըմը ձենըս չի քա:

- Շատ հանք (հանելուկ) օր ըսես, ալուրը կը պակսե:

- Շատ մի՛ատե, սիրել կա, շատ մի՛սիրե, ատել կա:

- Շաքարը շանը բերանը կըյնի:

- Շեն տան տղա, տաք հացի կարոտ (երբ վերջում էին կերակրում երեխաներին):
- Շիտակ քելե:
- Շենն մազըմ քաշելը խեղ է:
- Շներոց-գելերոց է էղե:
- Շոռաղ է (շոռաղ աշկ է):
- Շորը կըսե՝ լավ պայե դու ինձի սնդուկի մեջ, ես լավ կերևցընեմ քեզի մարթկանց մեջ:
- Շռան-շռան, գոմշի կռան, մագե չվան, սև կարկըտան: Շռան-շռան, գոմշի կըռան, մկներն էկան, գարիդ տարան, վագգե՛-վագգե՛, պոչեն խածե (այսպես էին ասում տակը միգող երեխային, միգելը կանխելու համար):
- Շուն է, թե գել է, մերն է:
- Շունը մի յարովըմ չի՛ սատկի:
- Շունը շան թաթը չի ծամե:
- Շունը շան միսը չի ուտե:
- Շունը շապիք է հաքե, կատուն՝ վարտիք (այն է՝ խառնակություն է տիրում):
- Շունը շենը, հարսը՝ կեսուրը:
- Շունը շնութենը կենե:

- Շունը շուն է, ճերմակը վե՛րն է, սևը վե՛րն է:
- Շունը տերը չի ճանչե (խառնակություն է տիրում. խորքային իմաստը այլ է):
- Շունն գարուն կելլե, հըմը կաշուն հարցուցեք:
- Չալողինե խաղցող է պետք:
- Չամիչը՝ հատ-հատ, մեղրը՝ մատ-մատ:
- Չար աշկը քար կը տրաքեսնե:
- Չարը բարուն հակառակ է:
- Չափած-ձևած խոսե:
- Չափե, չըվնե էլել է:
- Չեն ըսե՝ աշկիդ վերըթին օնք կա:
- Չեն թողնե, օր տղեն հորը քաշե:
- Չեղավ յար, ըլլի սանամար:(Չեղար յար, էղար սանամար):
- Չը լսելու տուր:
- Չըփլաղ ձորի աղվեզ կըմանի:
- Չհավան քարը աշկ կը հանե:
- Չոռը բկիդ, չորթանն օռիդ, տանիմ թաղեմ, հող տամ գոռիդ:

- Չորի հետ թացն էլ կը վառի:
- Չորս պատը էնոր համար է, օր խոսքը մեչը մնա:
- Չպոխը թրեց կամին:
- Չվախեցողին մարը կուլա:
- Չվնե թռած է:
- Չունևորին սիրտը լեն կըլլի:
- Չփլաղ աշխար էկանք, չփլաղ կերթանք:
- Պապը միշտ գաթա չի ուտե:
- Պատիվը ձեռքդ պայե:
- Պար էնենք, մեր հարսներուն խապար էնենք:
- Պզտի հարսին մեծ կ . . . չեն վախեննե:
- Պտղով ծառին քար կը թապլեն:
- Ջաղասկը կորուցել է, չախչախը ժուռ քուքա:
- Ջան ըսա, ջան լսե:
- Ջաղչեն քուքամ, գլխիս ալոտ է (այսպես հարբուխով հիվանդի հանդիպելիս էին ասում` վարակը կանխելու նպատակով):
- Ջանըվորի պես հեչ չի կշտանա:
- Ջերը Քրիստոս կը փսփսա (փողագուրկ է):
- Ջուրը իրեն ճամփեն գիտե:
- Ջուրը կերթա, ավազը կը մնա:
- Ջուրը կերթա, ծառավ քուքա:
- Ջուրը իրեն ճամփեն կը գտնի:
- Ջուրը տանիմ, ծառավ կը փերեն:
- Ջուրը մտնի, չոր դուս քուքա:
- Ջուրը միշտ ավազ չի փերե:
- Ջուրը չըտեսսած կը բոբլիկնա:
- Ջուրը պըզտըկին կուտան, օր էնոր աղիքը կարճ չմնա:
- Ջուրը փերելը բան (աշխատանք) է, տալը` խեր:
- Ջուրն էրթամ, ախպուրը կը ցամքի:
- Ջուրն օր մե տեղըմ կայնի, հոտի կը:
- Ջրին ել քալը կտրելու նշանա է:
- Ջրերն իրար հետ չեն վազգե (անհաշտ են):
- Սաթայել կըլմանի:

- Մաճի լոշի պես մեմ էսթուն կը դառնա, մեմ՝ էնթուն:

- Մավդեն արքին էլ կը կըպչի:

- Մատանի ձի է մատե (հեծե):

- Մատանի ճամփի ես ըռաստ էկե:

- Մատանի շապալալաղ է:

- Մատանի չարոխ է հաքե:

- Մատանի անգաճը խուլ:

- Մատանին չարոխը մի՛ մաշե:

- Մատանա-սատանա, պոչիդ տակը բանըմ կա, կեսը քեզի, կեսն ինձի (կորած իր որոնելիս են ասում):

- Մատկած էշ է գտե, մալերը կը քաշե:

- Մատկիս օրա, իտիկ գո՞ռըդ տի թընես:

- Մարեկի ձաք կըլմանի:

- Մար-սարի չի պատայի, մարթ մարթու կը պատայի:

- Մար ու ձոր, իրիցու փոր:

- Մև գառ անթես, իշու քուռակ չանթես:

- Մև չուխա, սպիտակ չուխա, ինչ օր ըսեն՝ վրեն հախս ա:

- Մևին սապոնն ի՛նչ էնե, խևին խրատն ի՛նչ էնե:

- Մևիրտ մարթ է:

- Մերը սովորն է կերե, թաննա՝ մոլորը:

- Միմ-սիմ Միմավոն (ինչ անես՝ իրենն է պնդելու):

- Միրտը էլած է:

- Միրտը շիշա է, կոտրավ՝ կոտրավ:

- Միրտը չաթալ է (անվախ ու քաջ է, մասն՝ մեծահոգի):

- Մոթոմ-գոռոմ են դառուցե:

- Մոլաղ ձեռով հաց չեն կտռե:

- Մոխ չես կերե, սիրտըդ ինչի՞ կը կսկըծե:

- Մոխով սիրտըս է, սխտորով աշկըս է:

- Մրտեն արուն կը կաթե:

- Մուտ խոսողի տունը վառավ, ըսին սուտ է:

- Մուրիկն էլավ թարաքը, կերավ գունդըմ կարաքը. մարը առավ ուրաքը, Մուրիկը մտավ մարաքը:

- Վախեցողին մոր աչքերը չոր կը մնան:

- Վախստըմ պատիկ էինք, մեծերեն
կը վախենայինք, հիմի մեծըցանք,
պըզտըկներեն կը վախենանք:

- Վա՛յ, կարմիր գոգնոցավո՛ր, վա՛յ
կարմիր գոգնոցավո՛ր:

- Վայ տեր, վա՛յ անտեր:

- Վանքի պես տուն է:

- Վանքի պես տուն ենք, փրկութեն
չունենք (չունտը ենք դառձել):

- Վասակ է:

- Վասակութեն մի՛ էնե:

- Վարթան, հավերդը ջարթան,
Թիվլիզու օրթան, շարվել են կերթան:

- Վե՞վ գիտե թե՛ վեվ կաշխատի, վեվ
կուտե:

- Վե՞վ կըրնա ասե, թե աշկիդ վերևը
օմք կա:

- Վեվ ուտե եղն ու ճմուռը, վեվ տա
գլխը դուրը:

- Վեվ օր իրեն չը հավնի, վերեն գլխուն
քար կըյնի:

- Վեվ օր կըսե՝ կ խիար է, բուռըմ
աղ կառնեն, վազեն կը:

- Վեվ օր քեզի չարը կը կամենա, դու
էնոր բարին կամեցի:

- Վերնատունը դարտակ է:

- Վեր թըքեն՝ բեխըս է, ցած թըքեն՝
միրութըս է:

- Վերտեղ հաց, էնտեղ կաց:

- Վե՞րտեղը կըտռես, օր չը ցավի:

- Վրայեն մարթու հոտ չի քա:

- Վրեղ մի՛ խոսեցնե:

- Վրես աշկ ունի, լուս չունի:

- Վրես էրկու թիզ կանանչ բուսնի,
մտես չի՛ էլե:

- Վրին-գլխուն աշե՛, իրեն աշե՛:

- Տալու վախտը՝ տուր, առնելու
վախտը՝ առ:

- Տան տերտերին «Օրհնյա ի տեր» չեն
ըսե:

- Տանտիկնոչ մե ձեռքը գող պիտի ըլլի:

- Տաշվանը սեղով կը բռնե:

- Տասսը մաղե հաց է կերե, էնորեն
հեռու կեցի:

- Տ . . . օռին գարի հացը մահանա;

- Տեռե ընկավ, տըռճիկե չընկավ:

- Տիրացուի արժան մարթ է:

- Տղեն լալով կը մեծըմա:
- Տղեն հորը կը քաշէ, ախշիկը՝ մորը:
- Տղեն ձիավոր է էկէ (մանկիկը թարս է ծնվում):
- Տոտիկ-տոտիկ կը քալես, սիրտ վեր-վեր կը հանես:
- Տոտոն բարունի սովոր չէ:
- Տվողն էլ է Աստված, առնողն էլ:
- Տունը Բարկենդանք է (ուրախության մեջ է):
- Տունը մեր, խոսքը մեր:
- Ցորեկվան պտտած տեղերը, գիշերն են պտտէ:
- Ուզան բերանը կովին մասխուլեն շատ կը վաստըկէ:
- Ուզողը մէ էրեսըմ ունի, չտվողը՝ էրկու:
- Ո՞ւմ էի խեր էրէ, օր ազատվա:
- Ում սելին նստի, էնոր խաղը կը կանչէ:
- Ունիս կին բարի, ի՞նչ ունիս հարսնետուն.
Օր ունիս կին չար, ի՞նչ ունիս սքի տուն:
- Ունիս պլիկ-բաղա՛րջ, իմ աշկի լուսը դու ես,
- Չունիս պլիկ-բաղարջ՝ իմ աշկի դևը դու ես:
- Ուռմի պես ինադ է:
- Ուսումնականին շապիքը կարճ կըլլի:
- Ուտել կա, ուրանալ չկա:
- Ուտողն ի՞նչ գիտէ, բրթողը գիտէ:
- Ուրուշի աշկը լուս չի տա:
- Ուրուշին գործին մէջ մի՛ ընկնի:
- Ուրուշին գիւն միք էնէ:
- Ուրուշին խելքին աշողը էտքան անճաղ կըլլի:
- Ուրուշին հըպիկին մի՛ գռա:
- Ուրուշին հացը մարթու փոր չի կըշտասնէ:
- Ուրուշին մալին թամայ մի՛ք էնէ:
- Ուրուշին քարոգ, քեզի լոլոգ մի՛ էնէ:
- Ուրփաք-շափաք-կիրակի, ուռմին տղեն տրաքի:
- Փարա կա՞. ձեռքըդ կը պաքնեն:
- Փարա ունի՞ս, ամմեն ինչ ունիս:

- Փարեն ձեռքի աղտ է, քուքայա,
կերթայա:

- Փարեն մարթուն չի վաստրկե, մարթը
փարեն կը վաստրկե:

- Փափաղը ծեծե, ծեծե, թիր գլխըդ.
մեկ է, թե կընկանը ծեծե, ծեծե, առ
ծոցըդ:

- Փափաղը ծըռե ու քընա:

- Փեսան էկավ տեղ չկա, թավեն թրին՝
եղ չկա:

- Փեսա-փեսա, թիթինի քեսա, ես քեզի
բաղնիքը չըփլաղ տեսա:

- Փոխինդ էնողին թիրք են հաքուցե,
աղցողեն՝ ճառմա են առե:

- Փչան է:

- Քա՛, խո սատանա չե՛ս կըտռե:

- Ք. . . . մեչ հըլուն է գտե:

- Քալը քընաց տանձի, վախենամ
գլխը խանձի:

- Քալը բարի:

- Քաչալը դեղ ունենա, իրեն գլխուն կը
քսե:

- Քառսուն օր միս չուտողն իրեն մսեն
կուտե:

- Քար ես թապլե, թն՞ըդ է ցավե:

- Քար ըլիք, չէր դիմանա:

- Քարը սըխմե, ձեթը կը հանե:

- Քացաղը իշքան սարթ ըլի, իրեն
բոշկեն կը տրաքի:

- Քեզի գայմաթ, ինձի խրզմաթ:

- Քեզի էստեղ չիտեն, օր էրթաս վարի
գեղանը (Թիֆլիզ), դագնոցը կենեն:

- Քեզի լացընողին քընա, քեզի
խընդացնողին մի էրթա:

- Քեզեն քարվան կըտռող դուս չի քա:

- Քեզի չընկած բանին մեչը
մի խառնվի:

- Քեզի պիտի հավնի՞ն, թե՞ շորերուդ:

- Քելեխի քշող է:

- Քընա շենը, կը շինվիս, մի՛ էրթա
ավերակը՝ կավըրվիս:

- Քըսի-փըսին օսմանին տունը կը
քակե:

- Քթին ջուրը չի քաշվի:

- Քիթը սըխմես՝ հոթին կուտա:

- Քիթը բանցըր է, ասղեր կը համռե:

- Քիթը վեր է:
- Քիթը վեր կը տընկէ:
- Քիչ բառցի, շուտ դառցի:
- Քիչ խոսե, լավ խոսե:
- Քիչ կը մնա, թե գլխուս նստի:
- Քոռ է, թե թոփալ, ինձի դաբուլ է:
- Քոռը ճըպառտին չի հավնի:
- Քոռի շատ պետքն է, թե մոմը թանգ է:
- Քոռը շղին՝ մատըս աշկըդ:
- Քոչի միջի դուղան եմ, ախշըկներուն ք. եմ:
- Քրթի պես ինադ է:
- Քունըս աշկերես կորել է:
- Քու տերն էլ պիտի ըսե, թե նախրին մեշ էշ ունիմ:
- Քուրն ըսել է՝ ախպեր ունիմ, ախպերն ըսել է՝ քուր չունիմ:
- Քու փորըդ ինչի՞ կը ցավի:
- Օխտը իշու մսուրք կըլլի:
- Օխտը հորե, մե մորե ես:
- Օխտը տարվա մեռելնուն խառնըվավ:
- Օնքը շինելուն տեղ աշկն էլ համեց:
- Օռե խելառ է:
- Օռե խրտան է:
- Օռի կարկըտան է:
- Օսկեցե բախտ ունենաս, մարքըրիտե բախտ ունենաս:
- Օսկին պզտիկ է, գինը՝ թանգ:
- Օսկոռ կըռծող է:
- Օսկոռ փերողը օսկոռ էլ կը տանի:
- Օտքերը մամե կը (ծուռտիկ-ծուռտիկ է քայլում):
- Օրե մալեգ, օրե խըլեգ:
- Օրըս հասնիս, ինձի իմանաս:
- Օրթըդուց մալը կռունկն է կերե:
- Օրինաժ Ասվաժ:
- Օց է:
- Օցի խաժած է:
- Օցի խեթած է:
- Օցը կերթա, ձաքնե հետը թող էրթա:

Երդումներ

- Աժնիկ չլլիմ, օր տունըս հասնիմ:

- Ախպորըս արևը վկա:

- Աստըծուն քար ցըգեմ (թե օր սուտ ըսեմ):

- Աստված շահատ ըլլի:

- Արևիս խերը չը տեսնեմ, թե սուտ կըսեմ:

- Բարի լուսը շահատ ըլլի:

- Բերընտղս էրթում (թե սուտ կըսեմ):

- Դժոխքի փայ ըլլիմ:

- Ե՛ս, իմ Աստվածըս:

- Ե՛ս, իմ Քրիստոսըս:

- Էն անուշ մորըդ գերեզմանը կը սիրես:

- Էս հացի խերը վկա:

- Էրկինք-գետի՛նքը վկա:

- Թե գուր ու շառ կենեմ, դժոխքի փայ դառնամ:

- Թե սուտ կըսիմ, գետինը մտնիմ:

- Թե սուտ կըսեմ, ջուխտ տղիս խերը չտեսնիմ:

- Թե սուտ կըսեմ, տղես մեռնի:

- Ժա՛ներ (ժամը վկա):

- Լուսըս քոռանա (թե սուտ կըսեմ):

- Խա՛չ (խաչը վկա):

- Խա՛չը վկա:

- Է՛ն խաչը:

- Խավարի՛մ (կուրանամ, թե սուտ կըսեմ):

- Կանանչ մեռունը վկա:

- Հացը աշվիս քոռասնե, թե խապար եմ:

- Հացի արժան չըլլիմ:

- Հորըդ գերեզմանը կը սիրես:

- Ճա՛շակ (հաղորդություն):

- Ճաշակի՛ խերը (վկա):

- Մայրիկ մայր Աստվածածի՛նը վկա:

- Մեր Սուրփի հավատքը վկա:

- Մե՛ռն:

- Մեռո՛նը վկա:

- Նասիպ չլլիմ գերեզմրնի (թե օր սուտ ըսեմ):

- Նարեկը վկա:

- Պա՛տարաք:

- Պատարա՛քը վկա:

- Ջայիլ էմրըս վկա:

- Սուրփ Կարապետը վկա:

- Սուրփ մեռո՛ւնը վկա:

- Տաք հացի հրեշտա՛կը վկա:

- Տեղես վեր չկենամ (թե սուտ է):

- Տղիդ գերեզմա՛նը կըսիրես (ճիշտն ասա):

- Տղիս միսն ուտեմ, թե սուտ է:

- Տղոցըս վրա եմին կենեմ:

- Քրի՛ստոս: (Քրիստոսը թող հախ ու դատ էնե):

- Քրիստո՛ւը վկա:

Օրհնանքներ

- Ապրիս, գորանաս:

- Առաչող կանրնչի:

- Աստըծու շնորքը վրայեդ չպակսե:

- Աստըծու օրհնութենը վրեդ ըլլի:

- Աստված ամենն չար ու փորցանքեն ազատ պայե:

- Աստված ամոթալի չէնե:

- Աստված արևդ շատըսնե:

- Աստծու աշկը միշտ վրեդ ըլլի:

- Աստված բանիդ, գործիդ աշողութեն տա:

- Աստված բարի վայելում տա:

- Աստված տա, չը խնայե:

- Աստված զավալ չը տա:

- Աստված էնոր հոքին լուսավորե:

- Աստված իմ հոքին առնե, քու գեշ օրը չտեսնիմ:

- Աստված իրեն դրախտի բաժին դառցընե:

- Աստված կարողութենըդ շատըսնե:

- Աստված ձեզի խելք տա:
- Աստծու ձեռքը վրեղ լլի:
- Աստված մեկիդ տասար տա:
- Աստված մեկուճարդը քաղարսըզ պայե:
- Աստված մեղքերը էրեսը չտա:
- Աստված նորեն տա, նորեն խընդասնե:
- Աստված շառ մարթուց հեռու պայե:
- Աստված ջանիդ սաղութեն տա:
- Աստված սրբալիդ գյորա տա:
- Աստված սուրփի պսակին արժանացնե:
- Աստված տղեքդ քեզի բաշխե:
- Աստված տնեդ բան պակաս չենե:
- Ասված քաղարսըզ պայե:
- Աստված քեզ ուժ ու կարողութեն տա:
- Աստված քեզի էրկան կյանք տա:
- Աստված քեզի շեն ու պայծառ պայե:
- Աստված քեզի շառ ու շալտաղե հեռու պայե:
- Աստված քեզի հետ լլի:
- Աստված հասնի:
- Աստված էրկան արև տա:
- Աստծու հացը ուտես:
- Աստըծու հետ հաղորդակցվիս:
- Աստված քեզի պահապան:
- Բարով էրթաս, բարով քաս:
- Բարով-խերով տողցըդ ձեռքով հողը մտնիս:
- Բարով-խերով վայելես:
- Բարութենով հողը մտնիս:
- Դիշմընիդ աշկը բռռանա:
- Դու սաղ լլիս, էտոնք բիրատի կըլլին:
- Էրկան արև լլիս:
- Էրկան ձեռքերդ չը կարճընան:
- Էրկուշափթի էրթաս բազար, վաստակըդ լլի բյուր-հազար, Հեչ չը դիպչի չար ու մազար:
- Թագ ու պսակիդ արժանանաս:
- Թշնամիդ տրաքի:

- Թռռիղ թռռը տեսնիս:

- Ինչ բարին կամենաս, Աստված
կատարես:

- Լավ օրով ապրիս:

- Լըսի փայ ըլլիս:

- Ծըլի՛ս, ծաղկիս:

- Կընկա դուռի շառեն հեռու մնաս:

- Հալալ հաց ուտես:

- Հեշ գեշ օր չը տեսնիս:

- Հեշ նեղ օր չը տեսնիս:

- Հող բռնես, օսկի դառնա:

- Հորով-մորով մեծընաս:

- Ձեռքերըդ կանընչին:

- Մայր Աստվածածնա օրհնանքը
առնես:

- Մե բարցի ծերանաք:

- Մեկ ցանես, հազար քաղես:

- Մութաղիդ հասնիս:

- Շատ ապրիս, լավ ապրիս:

- Շընավոր ըլլի:

- Ոտքըդ քարին չառնես:

- Ջրի պես էրկան արև ըլլիս:

- Սիմավոն ծերունի ըլլիս:

- Սուրփ Սարքիսը քեզի օգնական-
պահապան ըլլի:

- Տղոցըդ վրեն խնդաս:

- Տղոցմովըդ խնդաս:

- Ուղուրով հարս ըլլիս, ոտքըդ լիքը
բարի ըլլի:

- Ումուղըդ Աստըծմեն չըկտրես:

- Ուրախութենով Ջատիկ ըլլի:

- Քալած ճամփուդ մեռնիմ:

- Քիչ դատիս, շատ ուտես:

- Քու թըշնամիդ մեռնի:

- Օղորմի հորըդ անուշ հոքուն:

- Օջաղըդ շեն ըլլի:

- Օրըդ ուրախութենով անցնի:

Անեծֆներ

- Ագիգըդ մեռնի:

- Ագիգըդ առնես առաչըդ, մալամիշ
ըլլիս:

- Ալըդ ու եշիլըդ ծալը մնան:

- Անունդ մնա:

- Ամմայ (կույր) նստիս:

- Անեծքըդ բեյնեդ էլլե, ծոցըդ թափի:

- Անոթի շան պես մնաս:

- Աշխըրքի էրեսին լավ օր չըտեսնիս:

- Աշկըդ էրկինքը մաշի, կուռըդ՝
գետինը:

- Աշկիդ լուրը քաղվի:

- Աստված ամանաթըդ առնե:

- Աստված քեզի քոր տա, էդունգ չըտա:

- Աստված քեզի դժոխքի բաժին
դառցնե:

- Աստծու դատաստընին ըռաստ քաս:

- Աստըծու կրակն ու բոցը վրեդ թափի:

- Աստծու փոփոլական կրակը գլխուդ
թափի:

- Արևիդ խերը չըտեսնիս:

- Արևըդ մեռնի:

- Արևին քոռ աշելով մեռնիս:

- Արժանի չըլլիս, օր պսակվիս:

- Արտը ցանեմ, թումբը բուսնիս:

- Բարկընաս, ասդին ծակեն ասնիս:

- Բարցերուն տակը ուտեն:

- Բեմուրադ ըլլիս:

- Բեյնեդ արուն քա:

- Բերա՜նըդ ծըռի:

- Բերանըդ էտտիդ դառնա:

- Բերանըդ պապանձվի:

- Բկեդ քա:

- Բուկըդ շիշըմ բանի:

- Գարդանըդ (վիզ) խուրդ ըլլի:

- Գետինը մտնիս:

- Գետնին օխտը դաթը աննիս:

- Գլխըդ թաղեն:

- Գոռ ու ջալլամն էրթաս:

- Գրոհը էրեսիդ (էրեսըդ):
- Գրողի տարած:
- Գրողըմ բուկըդ բանի:
- Գրողն չելլես:
- Գրողի ու մայի բաժին դառնաս:
- Դառը դատիս, դարտակ նստիս:
- Դառցըվորի՜ս:
- Դեղին ջրե՛րըդ վազգեն:
- Դըժոխքի փայ ըլլիս:
- Դուռըդ սև քարով շարվի:
- Դև ու հարամու ըռաստ քաս:
- Դուռս քալողը էրկաթ կըտռի, էրթիք քալողը՝ քար կըտռի:
- Դըռնեդուռ ընկնիս:
- Ձահրումա՜յ:
- Ձահըր ու զըխկըլթի ուտես:
- Ձուխկում քեզի:
- Ձուլումի ըռաստ քաս:
- Ձուլումե չը պրծնիս:
- Ջուգարդ ու տեսակըդ հողին տակն անցնի:
- Էլիմի ըռաստ քաս:
- Էդած օրըդ սև ըլլիր:
- Էման մեղըզիմ ըռաստ քաս, օր օցը պորտով, հավքը թևով սեյրիդ կայնին:
- Էման կրակն ընկնիս, օր չըպրծնիս:
- Էնոր միսը կայնի, կայնած թափի, նստի՝ նստած թափի:
- Էտ էլ քեզի, Աստծու կրակն էլ քեզի:
- Էտ ցավեն չըպրծնիս:
- Էրեսըդ էտտիդ դառնա:
- Էրեսըդ սև ըլլի:
- Էրեխեքիդ խերը չըտեսնիս:
- Էրթալըդ ըլլի, քալըդ չըլլի:
- Էրեկդ ու էսօրըդ չիմանաս:
- Էրկընքեն պատիժըդ գտնիս:
- Ընկնավորի՜ս:
- Թագըդ ու պսակըդ կիսատ մնա:
- Թըղդիրն ընկնիս, վառվիս:
- Թշնամիներիդ էյթընին մնաս:

- Ինձեն պրծընիս, դարդեղ չըպրծնիս:
- Ինչըդ օր ինձի կենես, դունե էտ օրին ընկնիս:
- Լաչակըս գլխիդը ըլլի (ինձ մնան սգո լաչակ կրես):
- Լալլըմիշով օրըդ անցընես:
- Լավ օրի էրես չըտեսնիս:
- Լարըդ լարեմ, պատանքըդ կարեմ:
- Լիզուդ ծործըկեդ էլլե:
- Խոխտութքըդ փորըդ մնա:
- Ծակծըկիս, ծակ-ծակ շապիք հաքնիս (գրահաշապիկով պատիժ կրես):
- Ծընած օրըդ սև ըլլի:
- Ծովը էրթաս, ծառավ էտ դառնաս:
- Ծուխըդ մարի:
- Կայծըկի ըռաստ քաս:
- Կատողիս, սարերն ընկնիս:
- Կերածըդ փորըդ մնա:
- Կերած կաթըդ քթեդ քա:
- Կըտոր-բրթուն ըլլիս:
- Կրակ ուտես, արուն փսխես:

- Հացը՝ յայան, դու՝ ձիավոր՝ չըհասնիս:
- Հեչ ուրախություն չըտեսնիս:
- Հեչ մե լավ օրըմ չըտեսնիս:
- Հինադ քամին տանի:
- Ձեռվիդ հինած մնա:
- Ձեռքըդ կուշտ փորիդ չըդնես:
- Ձեռքըդ օ. . . չհասնի:
- Դանճ ըլլիս, պատը կաչիս:
- Դաշակին (հաղորդությանը) արժան չըլլիս:
- Մագերըդ էնքան էրեսիդ վըրեն ցախ-ցախ ըլլին, օր բառբառի էրես չըտեսնիս:
- Մեկըդ էրկուս չըլլի:
- Մեյմո՛ն:
- Մեշկըդ կոտոխ՝:
- Մուրադըդ աշկըդ մնա:
- Յոդ դաֆտարը գրվիս:
- Յուրդ ու յուրեդ քամին տանի:
- Շալե շապիք հաքնիս, կեմե գոտի կապես:

- Շան դանճըղ:
- Շատ ապրիս, վատ ապրիս:
- Շատ ապրիս, շատ դարդ քաշես:
- Շատ դատիս, քիչ ուտես, քչիցս գուրկ մնաս:
- Շան օրի մնաս:
- Շան կըռըջիկ լվասվիս:
- Շուն հաչե վրադ:
- Շըմներոց-գելերոց ըլլիս:
- Ոտքըդ կոտոռի:
- Ոտքըդ քարին առնե:
- Չմեռնի՛ս, մե՛ռ մնաս:
- Չվայլե՛ս:
- Չխընդաս, օր ու արև չըտեսնիս:
- Պատանքըդ կարեմ:
- Պատանք չունենաս:
- Պատանքի չարժանանաս:
- Ջաղասկըդ թարս դառնա:
- Ջուխտ ախպորըդ մե օրըմ թաղես:
- Սապախտան էլլեինք, սև գուրիդ տեսնեինք:
- Սատանի դաս դասվիս:
- Սև առնես, սուքը նստիս:
- Սև գիլլի ըռաստ քաս:
- Սև դիշիմ ըռաստ քայիր:
- Սև գիրըդ քա:
- Սև դադայիմ ըռաստ քաս:
- Սև օրվա ըռաստ քաս:
- Սև ըլլիս:
- Սուտ ըսողը գոռբագոռ ըլլի:
- Սուտ ըսողը հեչ լավ օր չըտեսնի:
- Սուֆաթըդ մեռնի:
- Վարող վաստըկողըդ սև ըլլիր:
- Վրեդ արեքակ չըդիպնի:
- Տանըդ տեղը գարի ցանեմ:
- Տառոսիս տառոսվիս:
- Տըղոցըդ խերը չըտեսնիս:
- Ցավը Աստըզմեն գըտնի:
- Ո՛ւ, ո՛ւ, շապալակ, շապարա՛կ:

- Փորը սով մըտնի:
- Փորը չըկըշտանա:
- Քանի վագգես, փորը անոթի մնա:
- Քրթեն ու բընչեն քա:
- Քորը վար անանի:
- Քորը Աստված կըտռն:
- Քոքահան ըլլին տնով-տեղով:
- Օխտը դուռ մուրաս:
- Օխտը դըզի ըռաստ քաս:
- Օխտը կընիկ անանիս, օխտեն չըխերվիս:
- Օխտը մուրագ ունենաս, օխտն փորը մնա:
- Օխտը սարին էտտին մեռնիս:
- Օջաղը մարի:
- Օջաղը ելումուտ չունենա:
- Օջախիդ դուռը սև քարով շարվի:
- Օջախիդ ճամփան մոռանան:
- Օջիդ ծուխը կըտռի:
- Օջաղը օրորոց չունենա:
- Օտով-գլխով կորցըվիս:
- Օր ու արև չըտեսնիս:
- Օրը ու արևը լալով անցընես:
- Օր ու արևը սևով ըլլի:
- Օրիդ կեսը լալով անցըսնես:
- Օրը ախուվախով անանի:
- Օրը սև տարի դառնա:
- Օրը սև լուրով ըսկսվի:
- Օրը գլխուդ սևնա, ձեռքեդ բռնող չունենաս:
- Օրերուդ համբանքը կորցըսնես:
- Օրեօր վատանաս:
- Օրը սուք ու շիվանի տարի դառնա:
- Օրվանդ միակ հույսը սև մահիդ ըլլի:

ՏԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

Թուրքերեն վիճակի երգերը Փոֆ Խանչալլի գյուղում:

(Երկու խոսք)

Մինչև 1830 թվականի արտագաղթը Կարնո հայ ժողովրդի զգալի մասը թուրքերեն էր խոսում: Նա իր երգերի մեծ մասը թուրքերեն էր հորինում: Թուրքերեն էին հորինում բոլոր հայ աշուղները, որովհետև տիրող իրավակարգը հայերենը չէր հանդուրժում:

Գաղթից հետո երկար տարիներ Ջավախքի կարնոհայերը շարունակում էին երգել թուրքերեն, մինչև որ, տեղական ավանդների ազդեցությամբ, աստիճանաբար վերականգնվեց բնաշխարհիկ հայ երգը: Այնուամենայնիվ, մինչև 1930-ական թվականները որոշ գյուղերում թուրքերեն ժողովրդական երգերը երգվում էին հայերեն երգերին զուգընթաց: Իսկ աշուղական գրականության մեջ հեղաշրջում մտցվեց շնորհիվ աշուղ Ջիվանու խիզախության, ով էլ արժանապատվորեն սրբագրեց պատմությամբ պարտադրված թրքապատկեր ողբերգությունը:

Թուրքերեն վիճակի երգերը, սակայն, ունեին սեզոնային բնույթ: Կաթնապրի ծեսերից հետո դրանք լուծվում էին, որովհետև բոլոր պարերգերը հայերեն էին:

Կաթնապրի թուրքերեն երգերը պետք է համարել բուն հայկական, որովհետև դրանք ելնում են Համբարձման ծիսակատարությունից և ծառայում են նրան: Իսկ դա նշանակում է, որ թուրքերեն լեզվով ստեղծված երգերը թրքախոս հայոց ստեղծագործություններ են և մահմեդականության հետ ամփոփված չունեն: Երգերի մի զգալի մասի մեջ բուն ազգայինը երևում է թե՛ հարկադրաբար օգտագործված հայերեն բառերից, և թե՛ բովանդակությունից: Որպես ստույգ փաստեր կներկայացնենք այդ երգերից մի քանիսի վկայությունները՝ մեր բացատրություններով հանդերձ:

Հայտնի է, որ Կարնո նահանգի հայոց մեջ մինչև վերջերս նշանված տղային իրավունք էր վերապահվում այցելել իր նշանածին և գիշերել նրա հետ: Այդ սովորությունն անսքող ձևով արտահայտված է թիվ 28 քառատողում, ուր ասված է, թե աղջկա ծոցումն է փեսացուն, հետևապես «Խապար էրեք խորոզա», որ այս գիշերն ա չկանչի, որ ուշ լուսանա: Միննույն միտքն ամփոփված է նաև թիվ 29 քառատողում:

Պանդխտությունը Թուրքիայում հայոց ազգային դառն ճակատագրի դրսևորումներից էր: Կյանքը հեռուներում մաշող երիտասարդների սիրած ու վշտախորով աղջիկները կամ նորատի կանայք լուռ ծերանում էին՝ սպասելով ու պանդխտության երգեր հորինելով: Թիվ 3 քառատողում աչքը ջուր կըտրած հերոսուհին ուշանալու համար մեղադրում է պանդուխտ իր սիրեցյալին:

Որոշ քառատողերում հիշատակված են Երևան քաղաքը և հարակիցները: Այսպես, թիվ 5 քառատողում խոսք կա Երևանի, նրա բերդի, ինչպես նաև քառատողի հերոսուհու սիրեցյալի՝ բերդում գտնվելու, մասն՝ քաղաքի երեք եկեղեցիների անունով երգվելու մասին հիշատակում-հաղորդումը: Թիվ 118 քառատողն սկսվում է «Երևանըն աղ տուզի», իսկ թիվ 119-ը՝ «Երևան մառմառ տաշի» սկզբնատողերով, որոնք բուն հայկական կյանքից են բխում:

Թիվ 25 քառատողում հերոսուհին «ալամ ուռուս իչընդա» անանուն տղային հատուկ սիրով սիրելու մասին է խոսում: Ակնարկը, ինչպես երևում է, հայ բանակայինն է վերաբերում:

Կիսով չափ հայերեն է հորինված թիվ 27 քառատողի «Բոստանըն բագուկի յամ, իզիթըն մագիկի յամ» երկտողը:

Հետևյալ երկտողում (թիվ 77) ասված է.

Օթուրմիշ յագի յագար

Քրիստոսն էշխընա:

Հայերեն «չատ» բառը օգտագործված է թիվ 57, իսկ «արտ» բառը՝ թիվ 124 քառատողերում:

Այս տվյալները հաստատում են, որ հայերեն բառեր չունեցող բագում երգեր մույնպես ստեղծված են հայերի կողմից: Անշուշտ, մեր պնդումը բնավ չի նշանակում, որ մեր կողմից գրի առնված երգերի մեջ չեն կարող չլինել բուն թուրքական երգեր մույնպես, որոնք փոխառված թուրքական ժողովրդական ստեղծագործություններ են: Այդպիսիներից են հատկապես այն սիրո երգերը, որոնք Համբարձման հետ անմիջական առնչություն չունեն:

Այս իրողությունները մեզ հայտնի էին, ուստի 1940 թվականի ամռանը, երբ արձակուրդըս անցկացնում էի հայրենի գյուղում, ազգագրական և բանահյուսական այլևայլ նյութերի հետ գրի առա նաև թուրքերեն մանիներ, որոնք հիշում էին ավագ սերնդի կանայք: Այդ երգերը հայերեն վիճակի երգերին հավասար արտասանվում էին Կաթնապրի ծաղկահավաքի, ծաղկեփնջերը ընտանիքներին բաժանելու և վիճակահանության ժամանակ:

Գրի առնվածը, դժբախտաբար, եղածի աննշան մասն է միայն. ընդամենը 135 քառատող-մանիներ³⁶⁸:

368 Թուրքերեն մանիների քեմատիկ-բովանդակային ուղղվածության գոնե մոտավոր շրջանակը ընթերցողին հրամցնելու իմ ցանկությանը սիրահոժար արձագանքեց և շուրջ մեկուկես տասնյակ քառատող հայերեն տողացիների վերածեց բանիբուն բանասեր, թուրքագետ Արամ Թումապյանը, ում էլ հայտնում ենք անկեղծ մեր շնորհակալությունը: Տողացիները ներկայացվում են բնագրերին զուգահեռ: (Կազմող՝ Ռաֆայել Ղարիբյան):

Յոլտընըզ տիշտի իրադա,
Ջանդա յանամագ բու ֆիրադա.
Ջանըմ՝ դարտաշ դալիս այադա,
Տոլտուր վերվիալա վախտի:

Սապախ սահարընդա բան գազար իքան
Ալըմա բիր ալմա տալ ըռաստ գալտի.
Տետըմ ալմա տալի, ջան ըռաստ գալտի,
Գյոնիլ իստատիկիմ յար ըռաստ գալտի:

Ըստամբուլ յոլ օլտի բալ,
Գեզլարըմ սեղ օլտի, գալ.
Կիտըն միխաննաթ յարըմ,
Կիտըն քամամ օլտի, գալ:

Էրևան ասի յարըմ,
Բադդատ խուրմասի յարըմ,
Շամի շամախե յարըմ,
Թավրիզ ադասի յարըմ:

Էրիվան Էրբի յարըմ,
Ուստինդա քուրբի յարըմ.
Ուշ քիլիսա հալ իչուն,
Ուստունդա քուրբի յարըմ:

Ալար ախչին չին-չինի,
Էփեմ աղզըն իզընեթ.
Ներալարդա՞ գազերսան,
Գենգընըն գոգառչինի:

Ալար ախչին քեքմիշ ամ,
Դոյնունդա դոռութքմիշ ամ.
Բու նա՞սըլ սավդա իտի,
Նամագըմ ունութքմիշ ամ:

Սիա փուշում սարարամ,
Իթըրմիշամ արարամ.
Այվանըմ յոլ իստատըր,
Իթըրմիշամ արարամ:

Սիա փուշում սանդա տըր,
Բիր ուճիտա բանտա տըր.
Ջանլատտան յուրի չիսա,
Գենա մեղըմ սանդա տըր:

*Մեր ճանապարհը հեռուն ընկալ,
Հոգին չի դիմանա այս կարոտին.
Հոգիս, հղբայրս, ուրքի ել,
Լցրու, րո՛ւր, հարբելու ժամն է:*

*Երբ շրջում էի արշալույսին,
Խնչորի մի ճյուղ դիպալ ձեռքիս.
Հոգի հանդիպեց քեզ, ասի ճյուղին,
Սրբի ցանկալի յար հանդիպեց:*

*Սրամբուլի ճանապարհը կիսվեց,
Աչքերս հեղեղից լիճ դարձան.
Գնացիր, ցալ րվող սիրելի,
Տարիդ լրացել է, արի՛:*

*Էրիվանի դնգոզ յարըս,
Բադդարի արմավիկ յարըս,
Դամասկի շամախե յարըս,
Թավրիզի ադայիկ յարըս:*

*Էրիվանի առնական յարըս,
Քուրքը հագուկապ յարըս.
Ասրծո երեք եկեղեցուն համար,
Քուրքը հագուկապ յարըս:*

*Փայլուն դրամը գրնգուն է,
Կարոտ եմ բերանիդ համբույրին.
Ո՞ր տեղերում ես ման գալի,
Հոգուս աղավնյակ բռնուն:*

*Ջրնգուն դրամներս նեյրել եմ,
Գիրկըս չոր է ու դարարկ.
Էս ինչ տեսակ սեր էր,
Աղոթելս մոռացել եմ:*

*Սև քոլոզս փաթաթել եմ,
Կորցրածս ման եմ գալի.
Իջևանա ճամփու վրա,
Կորցրածս ման եմ գալի:*

*Սև քոլոզս քո մոտ է,
Ծայրի մեկը ինձ մոտ է.
Դրախտից հուրի էլ ելնի,
Ուշք ու միտքս քո մոտ է:*

Ղարանֆիլ ամ տատըն՝ յոխ,
Ղոչա գերան յարըն յոխ.
Յար մալատա տողաներ,
Ջահիլ ամ, խապարըն յոխ:

Արգըլ ալամ օլասըն,
Դիլիմ-դիլիմ դիլասան.
Բիլսա իտըն յար գետա՞ իտի,
Արասընա կիրասան:

Քուփուչընդա իզըն վար,
Քիչիկընդա գեզըն վար.
Բան գուգալ, յարըն գուգալ,
Ույդուրմիշան գյադըմի:

Բաղան դուքունըն խասի,
Սիլտըն իրակըն վասի.
Էլլար նա տիար տեսըն,
Ալտըն իզիթըն խասի:

Բաղան գուքուն բիշտիկիմ,
Թաֆտի ճիշան դիշտիկիմ.
Յուզ բին իզիթ իչընդա,
Ալիմինան շեշտիկիմ:

*Մեհասկ եմ, հուր չունեմ,
Խոյանման յար չունեմ.
Յարըն շուրջս էր պրորվում,
Անփորձ, անփողակ եմ:*

*Առել եմ խնշորը կարմիր,
Շերտարել՝ շերտ-շերտ.
Յարիս գնալն իմանայի՞,
Շերտերի արանքը կմրնեի:*

*Քույրերի հեղքով եմ գնում,
Փոքրի վրա աչք ունեմ.
Ես սիրուն, յարըն սիրուն,
Հարմարվել եմ, կարարվի:*

*Ընդրել եմ նիհար լավը,
Սրբել եմ սրբիս ժանգը.
Ինչ կուգեն, թող ասեն,
Ընդրել եմ քաջերից լավը:*

*Մարմնիդ համար չեածս,
Թաֆրա կրորով կարածս.
Անթիվ քաջերի միջից,
Իմ սրբով ընդարածն ես:*

Դըզըլ ւլմա բու ւլմա,
Մույա սալմա բու ւլմա.
Հախվերանի սավերսան,
Յարա՝ գեթսըն բու ւլմա:

Դատիֆա յաստըլ իզի,
Բիզ նա՞ քաներտըլի սիզի.
Բիզ սավտա բիլմազ իտըլիս,
Սավտիա ւլտըն բիզի:

Ինճաճիկ սուտան օլտում,
Հար դարտըն յուդան օլտում.
Գինիզմ խայալըմ խայալ,
Գենա ույխուտան օլտում:

Ըստամբոլ քանըմ բաղըմ,
Խոշ գերտըն ադա յարըմ.
Ալքընինան բարաբար,
Շաքարինան դաթլի յարըմ:

Դըռ աթ դաշխա սավտիկըմ,
Մանի էշխա սավտիկըմ.
Ալամ ուռուս իզընդա
Մանի բաշխա սավտիկըմ:

Դըռաթ իչընտա գագար,
Հալի դըչընդա գագար.
Դուրքան օլեմ բու քես,
Յարըմ իչինդա գագար:

Բոստանըմ բագուկի յամ,
Իգիթըն նագիկի յամ.
Բոստանտա յաշըլ խիար,
Բոյըմ բոյընտա սիար:

Չիբուխ ատտըմ, գեթ գաթար,
Յարընան բեր ումուդ գաթըր.
Ալքա յարըմ գալմասըն,
Քանքիլանըն թուք գաթըր:

Դալատան ենդըմ ենիշ,
Մայրըման դոլի ենիշ.
Յոլլատըմ յար ենամիշ,
«Գանդի գալսըն» տենիշ:

Դարանֆիլամ քիթարամ,
Տաշ ալքընդա բիթարամ.
Անամտան էքսիկ դալտըմ
Բոյնում ակրիթութարամ:

Դարանֆիլամ բիր սինի,
Քիչիկտան սավտըմ սանի.
Փատիշայ յարըմ օլսա,
(Գենա) ունութման սանի:

Մանի-մանի ման թութար,
Չայ քանարի չիմ թութար.
Յարըմ աթլամմիշ գետար,
Իզանգըսը քի՞մ թութար:

Քաբաբչիան շիշըմ յոխ,
Դոջալմիշան դիշըմ յոխ.
Բու դունյադա քեֆ չաքախ,
Օ դունյադա իշըմ յոխ:

Տաղլար տաղլատի բանի,
Գերան աղլատի բանի.
Բան ֆալագա նեյնատըմ,
Չափուստ բաղլատի բանի:

Բու տաղլար օլմասախտի,
Չիչակլար տոլմասախտի.
Բիր ալըրլըդ, բիր էլիմ,
Իքիսի օլմասախտի:

Ալար ախչին չին չինի,
Օփենմ աղզըն իչընի.
Նե՞րալարդա գագարսան,
Գոյնընըն գոգառչինի:

Ալար ախչի ումնիշամ,
Ղոյնումդա դուռութմիշամ.
Ղարըն սավղասըննան,
Նամագըն ունութմիշամ:

Դագիրման իստինտայամ,
Դալ բոյնուն դաստընսայամ.
Ղնա՛յմայըն դոմշուլար,
Բան մուրադ իստինդայամ:

Մանի յամ խոշըն գալդի,
Աղլամա, յաշըն գալդի.
Ձխենմ դափըտա բախենմ,
Գերենմ դարտաշըն գալդի:

Ղարտաշ աթըն յոխմիտի,
Բինիփի գալմախ չո՞խմիտի.
Ետտի իլըն հարսաթի,
Սանդա իման յո՞խմիտի:

Դալտան յուռքուտտուն դուռտի,
Աթըն քառլատտի, դուռտի.
Չըխտըն յար գյորմատըն,
Յըխըլըն բեղա յուրտի:

Կուզդըկի ատտըն բայիրա,
Շոլվա վերտի չայիրա.
Էշիտան ամին էտըն,
Իշըն դուշտի խեյրա:

Մանի յամ մաթլի յարըն,
Փուլուսի դաթլի յարըն.
Այանդա դարտաշըն սան,
Գեչլինճա դաթլի յարըն:

Փունդարըն բաշի բանի,
Դիպըն էյ տաշի բանի.
Գունուզ գագան յոսմա յար,
Գեճալար յոլդաշի բանի:

Արգիրիմտա բիր դուշ վար,
Ղանատլարա պիպիլ վար.
Յարըն գետտի, գալմատի,
Հալբաթ օնտա բիր իշ վար:

Արգիրիմտա դախ տա գալ,
Սուլարինան ախ տա գալ,
Ման բուրտա ահ, էտանդա,
Սան ալլադա դո՞ռխ տա, գալ:

Տալդա գագարսան, օղլան,
Բոյըն սուզարսըն, օղլան.
Ֆաս մա՞ տըր, փուսկուլ մա՞ տըր,
Ջաթի գոգալսան, օղլան:

Գոգդա ելտըզ մայ գեդար,
Կայ ազլաներ, կայ գեթար.
Գոգդա ելտըզ սալըլմազ,
Չիկ յումուրթա սոյուլմազ:
Բիր ջան բիր ջանա սավասա,
Օնա չարա բալումմազ:

Դագիրման բոլ դուլաներ,
Սուր սարխոշ դուլաներ.
Աղամ բիր փուշի ավմիշ,
Բեղմա բեշ դուլաներ:

Սողան ախտըն ավագ-ավագ,
Դատանդի դարա լագլագ.
Տերըն քիմուրտա ավեն,
Ղոյմատի դայֆա ֆալագ:

Սողանըն գարի նեյնիմ,
Բաշընդա չարի նեյնիմ.
Գին գաղի բու վախտ օլտի,
Ման էլա յարի նե՞յնիմ:

Աֆ սիփիրեր թոգ էտեր,
Ղըզ օղլանա գոգ էտեր.
Օղլանըն մա՞ սուչի վար,
Մեզըն դայֆա ղըզ էտեր:

Մանի տետըն հեշ տետըն,
Գալ դավիտա քեշ տետըն.
Օ սավտա, սավտա տագիլ,
Օ սավտաղան քե՛չ տետըն:

Մանի յամ, մանընի յամ,
Լապլարա գամընի յամ.
Դունյայի սել ափարա,
Ման յարա գամընի յամ:

Թաս իշընդա յունուրթա,
Անա բանի ունուրմա.
Ունուրթսան սան բիլերսան,
Գեզըն յաշի դոռուրմա:

Ղարա չուխան գեյմիշսան,
Դուվարա յան վերմիշսան.
Հար սաթլիկըն բան չաքտըն,
Ման նիա՞ սաթլմիշսան:

Թաս իշընդա ինճի յամ,
Ման անամըն գանջի յամ.
Խապար էտըն նանամա,
Ման բուրտա գարընճի յամ:

Մանի դեմիա գալտըն,
Ղայմաղ էմիա գալտըն.
Մարամըն դայմաղ դագիլ,
Յարի գերմիա գալտըն:

Աշշըղ տիեր քի յուզ օլա,
Տարա զիլֆըն դուզ օլա.
Տոխսան տոխխուզ յարամ վար,
Բիրտա սան վար, յո՛ւզ օլա:

Ղարա տըր դաշըն, օրդագ,
Եղիլ տըր բաշըն, օրդագ.
Չիֆտ իտըն, թաք դալտըն,
Հա՞նի յոլտաշըն, օրդագ:

Ղարա չուխան դայթանի,
Չըխ յար յոլդան ութանի.
Էլա բիր յար սավմիշամ,
Ալամլարըն սուլթանի:

Բախչա աքտըն, բար գալտի,
Հայվա աքտըն, մար գալտի.
Ղափիի քոլգա բաստի,
Էլա բիլդըն, յար գալտի:

Բու տաղտա մարալ ազ տըր,
Ալճի չոխ, մարալ ազ տըր.
Աղլամա քոմի՛ր գեզլամ,
Էլմարամ յարամ աղ տըր:

Բու տաղ մարալա դալտի,
Չիչակ սարալա դալտի.
Մովուխ բուլաղ գյոզ յայլաղ,
Օտա մարալա դալտի:

Ղալատան ընդըմ դուգա,
Մու բաղլատըմ նարգիգա.
Ետտի իլ խըզմաթ էտտըմ,
Բիր ալագյոզլի դըզա:

Մու գալեր բանդի բուլուր,
Տոլաներ գանդի բուլուր.
Բիր դուլ քի ալտա տուրմագ,
Ղո՛յ վերըն գանդի բուլուր:

Բու տաղըն արտի մեշա,
Գուն աշա քոլգա դոշա.
Բանըմ յարըմ գուլ իսա,
Սանըն քի մոռ մանամշա:

Բու տաղըն արտընդա յամ,
Ալ օսման յուրտընդա յամ,
Բան բուրդա, յարըմ օրդա,
Ղափուշմաղ դարտընդա յամ:

Մու գալար, ախար գետար,
Դարալար ախար գետար.
Դունյա բիր փանջարա տըր,
Հար գալան պախար գետար:

Էրևան ասի յարըմ,
Բաղդատ խուրմասի յարըմ.
Շախի շանգի Շամախի,
Թավրիզ աղասի յարըմ:

Բախչանըն խչընա դըզըլ գիլ օլուր,
Ման սանի սավմիշամ, էտտի իլ օրուր.
Դիվանա գետարամ, սեզըմ բիր օլուր,
Սոյլա ալագոզլի, քիմը՞ն յարի սան:

Բախչալարտա փաթարաղ,
Գալիզ քիմի օթուրաղ.
Ալ բանի, ալեմ սանի,
Էլ դիլընան դուրթուլաղ:

Բախչալարտա դուլ բուռնի,
Դիպի դոլի էշխընի.
Բան յարըմի սավմիշամ,
Յալըն այաղ դըշ գյունի:

Երևանըն աղ տուզի,
Ղայնաշըր դոյին, դուզի.
Բան յարըմա ջան տետըմ,
Հար սուրիտան բիր դուզի:

Երևան մամառ տաշի,
Յարըմ տըր քարվանքաշի.
Յուտտուրտուն յոլա վուրտուն,
Համ յարի, համ յոլտաշի:

Աշշըղ տըր ավըմ սաննան,
Չախմախըմ, դավըմ սաննան.
Էլսըն մասարա կիրսըն,
Քասլամագ դավամ սաննան:

Ինճաճիկ սուտան օլտում,
Հար դարտըն յուղան օլտում.
Գինիզ խայալըմ, խայալ,
Գենա ույխուտան օլտում:

Ալմամ դալտա բեշ-բեշ օլուր,
Երա դուշար օնբեշ օլուր,
Մանի սավան սարխոշ օլուր:
Ալմամ դալտա ալ-ալ օլուր,
Երա դիշար բալ-բալ օլուր,
Մանի սավան աբդալ օլուր:

Արաբա բիզըմ օլա իտի,
Թաքառի դըզըլ օլա իտի.
Կիրարտըմ յար դոյնունա,
Գենալար ուզուն օլա իտի:

Բախչանըն իչընդա
Թոփուղլի խըզմա,
Ման սանա դիերամ
Ման բանա գյոզլա:

Ինճաճիկ սուտան օլտում,
Հար դարտըն յուտան օլտում.
Գունուզ խայալըմ խայալ,
Գենա ույխուտան օլտում:

Ալ չուխա, ֆարա չուխա,
Յարաշեր յարա չուխա.
Քիմ քի յարա չոռ դիա,
Դիլընա յարա չըխա:

Բեգին եմիշ եմիշամ,
Յարա բիլ սեգտեմիշամ.
Ադզըմ դիլըմ դուռուլսուն,
Աճի դիլնան տեմիշամ:

Թուք աղաճի թութինճա,
Թուք եմատըմ դոյունճա.
Ադղըմ դիլըմ դուռուլսուն,
Յար սավմատըմ դոյունճա:

Թաս իչընդա ինճի յամ,
Բան անամըն գյանջի յամ.
Խապար էտըն նանամա,
Բան բուրտա յարընճի յամ:

Ղարանֆիլ օյտի բանի,
Հարամի սոյտի բանի.
Սոյտի բեճարամատի,
Յարալի դոյտի բանի:

Յուք ուստունդա փիրուզա,
Խապար էրեք խորոզա.
Բու գենա սաս վերմասըն,
Յար գալտի բիզա:

Յուքուն յուքսի թապախ տըր,
Անըն դաշխա դապախ տըր.
Խորո՛գ, դիլըմ դուռուլսուն,
Նե՞չըն տետըն սապախ տըր:

Խալլի վուրտում յուքա,
Ետտի դաթ բիքա-բիքա.
Բան յարտան քեչմերամ,
Էքսալար թիքա-թիքա:

Սապախ աչըլտա յարըմ,
Աթի դամչըտա յարըմ.
Բիր բարմաղ քաղըզ յոլլա,
Գենգըմ աչըլա յարըմ:

Գեգդա ելտըզ սոուլմագ,
Չիկ յումուրթա սոուլմագ.
Բիր ջան, բիր ջանա սավըստըն
Անա չարա բուլումմագ:

Չիրուխ աստըմ չիմանա,
Չիմանըն չիչակընա.
Իփակ օլեմ սարլեմ,
Իգիթ սանըմ գեգչընա:

Այվան յափտըմ, բան յափտըմ,
Փանջարասի գեն յափտըմ.
Այվան այվանըն իստի տըր,
Այվան յոլըն իստի տըր:

Ըստամբուլ մինարասի,
Ալ չուխա քանարասի.
Դըզըմ մեիչ սանտա տըր,
Վերմաղ քաֆիրանասի:

Ըստամբուլ ուղուր օլսուն,
Դերթ յանի չուղուր օլսուն.
Բանդան այրի յար սավարսան,
Հարամի բոյնուն վուրսուն:

Ղառչըտա աթլի կեշտի,
Նալի փառատտի կեշտի.
Էլլարա սալամ վերդի,
Բանի աղլատտի կեշտի:

Մանի յամ քալամ-քալամ,
Յարա յոլատըմ սալամ.
Քիսմայըն, ինճիմմաըն,
Բալքի դոլանեն գալեմ:

Աշշըղ տիեր յարալի բանըմ,
Ֆիթիլ յարալար բանի.
Յարասըզ յաթաղա կիրսան,
Յաթաղ փարալար բանի:

Աշշըղ դիրեր գինա դուշտըխ,
Քուգադան գունա դուշտըխ.
Դիշման գեզըն քոռ օլսուն,
Տետըղըն գունա դուշտըխ:

Աշշըղ տիեր նաչա աղլամա,
Գուն տուր, գեչար, աղլամա.
Բու դափի դափան ալլայ,
Հալբաթ աչար, աղլամա:

Գոգառչին հավատա տըր,
Ալըմ էթմագ յուվորտա տըր.
Գոգառչին վուրտում յախմագ,
Յանի սել օլմիշ օխմագ:

Դուշ բայիրդա օրուրեր,
Դուշ-դուշա եմ գեթիրեր.
Ավալ գենգլում շատ իտի,
Ինտի բայդուշօրուրեր:

Գեգդա ելտըզ սայըլմագ,
Չիք յումուրթա սոյուլմագ.
Բիր ջան քի բիր ջանա սավար,
Օնա չարա բուլումմագ:

Գեգդա ելտըզ օլեյիմ,
Տուբուկտա դուզ օլեյիմ.
Յար դափըղա գեչանդա,
Ավտա յալըղզ օլե տըմ:

Բայագ դալմալի յարըմ,
Գեբըն ալմալի յարըմ.
Բայագ դալմա բոյնունդա,
Ալթըն սահաթ ղոյնունդա:
Ալթըն սահաթլի յարըմ,
Հաճափ քիմը՞ն ղոյունդա:

Այ չըխար բաբըռ ալլայ,
Բու սավտա նատըր, ալլայ.
Յա յարա սալամ գեթուր,
Յա բանի սապըռ, ալլայ:

Սապախտան ել դալտըրեր,
Էյրամըմ ել դալտըրեր.
Չոխտա գիգալ դագիլամ,
Ճուվլամ բանի էլտուրեր:

Ղանթալի տըր դափըսի,
Գանդի մալաք յափըսի.
Էլըն աթախ սավարըմ,
Ղոյ չաթլասըն հաքըսի:

Սիա փուշըմ սարարամ,
Իթըրմիշամ արարամ.
Սիա փուշըմ միլ-միլի,
Գալ էրկաթ բիզըմ դիլի.
Ման բուրալի դագիլամ,
Մըսըրըն դոնճա կիլի:

Սիա փուլըմ միլինան,
Յարըմ այնար գիլինան.
Էլլարա մեյիլ վերեր,
Մանա յալդատ դիլինա:

Փեշկիր-փեշկիր իստինդա,
Փեշկիր դիզըն իստինդա.
Օթուրմիշյագի յագար,
Քրիստոսըն էշխընա:

Սապախտան չըխտըմ իշըմա,
Շաքար դոշտատըմ աշըմա.
Էլլար շիրին ույխուտի,
Դովլաթ դոնդի բաշըմա:

Այ տագիլամ, յըլտըզ ամ,
Գալըն տագիլ ամ, դկզ ամ.
Բաճատա դուրան օղլան,
Իչարի գալ, յալդըզ ամ:

Այ բախ, յըլտըզա բախ,
Գալընա բախ, դըզա բախ.
Ղըզ, ալլահըն սավարսան,
Իզըն չավիր բիզա բախ:

Փունդար նա՞՞ ճոշ ախարսան,
Մոռ մանամշա դոխարսան.
Փունդար բախտըլի սանա,
Յար գալանդա բախարսան:

Փունդարըն բալի բան ամ,
Տիպընդա դալի բան ամ.
Գունուզ խայալըմ խայալ,
Գեճա յոլտաշի բան ամ:

Բու տաղըն սըրտընդա յամ,
Ալթաման յուրտունդա յամ.
Բան բուրտա, յարըմ օրտա,
Ղավուշմաղ դարտընդա յամ:

Բու տաղըն օ՛ յուրզընդա,
Մառալ օթլար դուզընդա.
Բան յարըմի թանարամ,
Չիվտա խալլար ուզընդա:

Նախըրըն էկի գալտի,
Չիմանըն գեգի գալտի.
Գերի տուրուն աղալար,
Մահլանըն բակի գալտի:

Աշշըղ տըր քի գուլասար,
Գյուլ յափրաղի գուլասար.
Բաղպանչի, դատան ալեմ,
Յար յաթաղի գալասար:

Չըխտըն Թիֆլիզ գյորընդի,
Յոլի դումդուզ գյորընդի.
Չինի չուխալի յարըմ
Հասի գուլգազ գորունդի:

Չըխտըն չինար դալընա,
Չոխ ագլատտըն սան բանի.
Ջանի դիլդան սավտիզըմ,
Ավտա դոգան վար բանի:

Չըխտըն էշիկ աթասի,
Բուլտըն աթլազ փարասի.
Գյոզ գյորտի, գյոնուլ սավտի,
Նա՞ տըր բունըն չարասի:

Ղալատան ենդըմ ենիշ,
Մայրըմամ դոլի ենիշ.
Յոլլատըմ, յար ենամիշ,
Յոլլիան գալսըն՝ տենիշ:

Ըստամբուլ բաղի բանըմ,
Խոշ գալըն, աղա յարըմ.
Ալթընինան բարաբար,
Շաքարինան դաթլի յարըմ:

Խալիի վուրդում իքա,
Ետտի դաթ բիքա, բիքա,
Ման յարըմնան քեշմերամ,
Էտսըլար թիքա-թիքա:

Յուք ուստունդա խալի յամ,
Խալընըն խալալի յամ.
Դագմա գիլիֆ թելըմա,
Բան բիր իգիթ մալի յամ:

Ալ չուխա խըշըր-խըշըր,
Փունդարտա դում դայնաշեր.
Օղատան սասըն ալտըմ,
Ավտա դիլի դուլաշեր:

Քիփի իչընդա իզըմ վար,
Իզըմ սանդա, իզըմ վար.
Անասընըն իչ օղլի,
Քիչիկընդա գյոզըմ վար:

Քիփի իչընդա բանդըմա,
Մայիլըմ աֆանդըմա.
Ման գիզալ, յարըմ գիզալ,
Ույդուրմիշամ գանդըմա:

Քոյնակի քետան օղլան,
Բախապար յաթան օղլան.
Նըշանըն է՛լ ափարտի,
Բեխապար յաթան օղլան:

Յագի յագդըմ դըշ իտի,
Ղալամըմ գումուշ իտի.
Օխիան ինճըմմասըն,
Իրակըմ յամմիշ իտի:

Յագի յագտըմ բիլասան,
Օխիյասան, գուլասան.
Բու յագընըն ուստընա,
Տուրմիասան, գալասան:

Սու գալեր արտըմ-արտըմ,
Քիմ բիլեր բանըմ դարտըմ.
Սուլար միրաքար օլսա,
Յագըլմագ բանըմ դարտըմ:

Օդամ, օդամ, օդամա,
Խոշ գալմիշսան բու դամա.
Անամ սանի դըզ վերմագ,
Գենա յալվար բաբամա:

Ինճա չիբուխ, իշտա գալ,
Ինճա յոլըն, դի՛շ տա գալ.
Ակար յոլըն դալարսան,
Քարվանա դառըշ տա, գալ:

Բան բիր մառալ իտըմ,
Բիր չոճուդա վերտըլար.
Նա՞սըլ լայեդ գորտիլար:
Տադ բիզըմ, մառալ բիզըմ,
Նա՞սըլ լայեդ գորտիլար:

Բանըմ յարըմ հար տըր,
Իգիթլարըն խասի տըր.
Ամա խանչալ բեշընդան,
Դորթ յանի աբասի տըր:

Մանի յամ քալամ-քալամ,
Յարա յոլլատըմ սալամ.
Սապախտան չըխտըմ իշըմա,
Դոլվաթ դանդի բաշըմա:

Ղոյնընդա քի յուզ,
Մինդարըն ալթընա դուզ.
Սան օ դափըտան վը՛զ,
Բիզ բիլերըլս բիզ:

Չրույցներ գրողների մասին

Գրիգոր Նարեկացի

Գրիգոր Նարեկացին մե եթում տղա էր, հորից-մորից գրկված, անբախտ վիճակով մեծըցած: Էնիկ կապրիր իրան քեռի վարքապետին քովը և մալի չորնութեն կեներ: Ուներ ուրուշ վեց ընկեր չորբան: Էտ ընկերները իրան ամուռը Խըշո էին քրե և վրեն կը խնդային: Օրվանըմ մե օրը Խըշոյին ընկերներն ըսին.

- Ծո՛, Խըշո՛:

- Ի՞նչ է,- ըսավ:

- Արի դու քընա մալին առաչը կայնե,- ըսին,- մենք հաց ուտենք, էտևե դո՛ւ արի, նստե, կեր:

Խեղճ Խըշոն ձեն չհանեց. էլավ, սուս ու փուս, դագինակը ումուզին առավ, քը-նաց, մալին առաչը կայնավ: Օրը շատ քամի էր. Խըշոն մըսիր կը:

Տըղեքը Խըշոյին օր ճամփեցին, իրենք նստան, տավարճուղին առաչ փերին, կերան, կշտացան, Խըշոյին էլ բա՛ն չթողին: Էնոր վրեն խընդըլու համար իրեն տա-վարճուղին մեչը էրկու հատ թիթեն թրին ու կանչեցին, տվին ձեռքը: Խըշոն տավար-ճուղը վերուց, բաշլայեց լվասվիլն ու աղոթք էնելը, չունքի էնոր պարտականութենն էր՝ ամմեն օր իրեք անքամ, հաց ուտելեն առաչ լվասվիլ, Աստուն փառափանել, էտև ուտել: Ամմեն անքամ էնիկ իրեն աղոթքեն առաչ կըսեր.

- Տե՛ր Աստված, դու գիտես օր ես իմ մանկութենեն որփի եմ մնացե, անտեր, ան-տիրական եմ էղե, ուրուշներուն դուռն եմ ընկե, Տե՛ր, էրկնային լուսավոր թաքավոր Ասված, մե լուսըմ բաց իմ առաչ, մե գիտութենըմ տուր ինձի, քամ դուռըդ, ծառայեմ:

Լվասվավ, աղոթքն էրավ, պրծավ, տավարճուղին հալդեստանը քակեց, թափ տվեց ու տեսավ օր ի՛նչ տեսնի. իրեն սև կլիկ հացերը դառցել են էրկնային լուս, անմահական հացեր: Հացեն քիչիկըմ դուս քաշեց ու ըսաց.

- Տե՛ր Աստված, մի՞թե ես արժանի էի քու լուսեղեն հացին, ու դառցավ Ասված փառափանեց, բաշլայեց ուտելը: Եփ օր էնիկ հացը կուտեր, տավարճուղեն դուս քա-շած վախտը պակասածին տեղը կավելնար:

Ընկերներն օր հեռուն նստել, սեյր կենեին, քը՝ աշենք Խըշոն թիթենը հացի տեղ պիտի ուտե՞: Տեսան օր ճե՛րմակ լավաշը խըփըշտալով նես կուտա, զարմանքից լըջացան ու ըսին.

- Ծո՛, ծո՛, հըլը բանի աշեցեք, թիթենը կերավ, թիթենը հացի տեղ կերավ: Եվ չորս

թարաֆեն խընդրլով վրա վազեցին:

Խըշոն հացին մեկն օր կերավ, ձեռքը տարավ օր մեկելն էլ դուս համեր ուտեր, տղերքը վրա պրծան ու ի՞նչ տեսան՝ թիթենի տեղ՝ երկնային հաց: Ըսկըսեցին իրար էրես աշել ու պաղան, մնացին: Խըշոն գլխու չընկավ, չունքի բանի էղելութենը չիտեր: Տըղերքը էտ բանի համար մալը թեզըմ թափեցին գեղ ու, հացը ձեռքերը, վազեցին վարթապետին քովը: Վարթապետին օր բացատրեցին, էնիկ ըսավ.

- Որթյակներս, էնիկ մե անմեղ տղայիմ Աստվածութան տված ցուցումն է (Անուշ ապլայի պատումի տարբերակում տավարածները հանդիպում են ջրաղացի համար ջրանցք կառուցողներին. այս և հաջորդ երկու համեմատումը կազմողինն է):

Վարթապետը Խըշոյի հրաշագործությունն իմանալով, էնոր նախքեն էտ առավ: Էտ վախտերը վանքին համար մե ջաղասկըմ կը շինեին: Ջաղչին համար վազգան ջուր չկար: Գուգեին օր ծովեն մե հնարքով ջուր վեր առնեն ու ջաղասկը դառցնեն: Էտ բանին վրա կաշխատեին կը տասվերկու ուստեստան: Էտ ուստեստանը ամենն բան էրել էին, հըմը մե բանիմ դեն էին առե. բանդին տեղը մե մեծ քարըմ կար. ինչ-քան օր կաս կենեին, էրկըթե չիվիները կուտային, քարը չէր տրաքի, կասը դապալաղ կուտար ու կանցնիր կը:

Օրը շափաթ օր էր, լուսը՝ կիրակի:

Վարթապետը Խըշոյին հաց տվեց ու ճամփեց ուստեսնում, հետն էլ ըսավ.

- Որթիս, թը կըրնաս, բանըմ էլ օքնե էնոնց:

Գիրքորը հացն առավ, բառցեց ավանակին, ընկավ ճամփա: Ուստեստանը Գիրքորին հռչակը իմացել էին. եփ օր էնոր տեսան, ճվացին.

- Գիրքորն էկավ, տըղեք, Գիրքորն էկավ, ու վրա պրծան:

Գիրքորը հացը ավանակին վրայեն վեր առավ, ըսավ՝ կերեք, խմեք:

Ուստեստանը հացի կերութունը մըտյան էրին. բաշլայեցին հարց ու փորց էնելը, թե՝ Գիրքոր ջան, էս ջրի ճամփին օրթեն դեն ենք առե այսի քարին, չենք կըրնա ճեղքե. հընար ունիս, հընարող տե՛ս: Գիրքորն ըսավ.

- Էտիկ հեչ, դուք մատցեք հացերդ կերեք, էս հիմի էտոր հընարը կենեն:

Ըսելն ու ծերին (կտուցաձև մուրճ, որով քարի վրա կաս-սկոս են փորում, ապա պողպատե սեպերով քարը ճեղքում) առնելը մեկ էղավ: Մոտեցավ քարին, վրեն խաչաձև գիծ քաշեց, Ասված կանչեց ու ըսավ.

- Ծո՛ւ, օրինած քար, տասվերկու ուստեն ի՞նչ կը տանջես. Աստու օղորմութենովը տրաքե աշեն (Անուշ ապլայի փոփոխակում վարպետները շղթաներով կապկպում և մի բանի լուծ եզներով քաշում են այդ ժայռը): Գրիգոր Նարեկացին մատում է լծին և՛ «Դե՛ բալամ եզներ, քաշեցեք աշեն»: Այդ ասելուն պես ժայռը տեղահանվում է, և քարը մեշտեղեն հազար կըտոր ըլլիլ մեկ է լինում: Ուստեստանը ուտելը մըտյան էրին, օտվին գետնեն կըռավ: Էնոնցեն մեկը ափալ-թափալ վազեց վանք, օր աշկի-լուս էնե վարթապետին:

- Հա՛յ սուրփի, ըսավ, չես ըսե, մեր Գիրքորը էսման-էսման հրաշագործութեն գործեց, քարը հազար կտոր էրավ:

Վարթապետին օտվին գետնեն կըռավ: Գիրքորի հոշակը սաղ աշխարը հրատարակվավ: Ուստեստանը Գիրքորին հետ իրիկունն էկան տուն: Էկան, քնան, լուսը կիրակի՝ վեր էլան օր Գիրքորը չկա՛: Էսան զարկին, էնան զարկին, չգտան: Դու միսե, Գիրքորը ժողովրթին աշկեն թողել փախել էր, չունքի էնիկ միշտա կըսեր, թը ես արժանի չեմ, օր մարթիք քան, ինձի սրփի տեղ թընեն:

Գիրքորը էստից օր փախավ, շատ քընաց, քիչ քընաց, էտ էլ Աստված գիտե, հասսավ մե գեղըմ, դառցավ մե աղքատ, տնանկ մարթուն ծառա (Անուշ ապլայի պատումի տարբերակում Գրիգորը ոչ թե ծառա է դառնում, այլ պատահաբար հանդիպում է այդ աղքատ մարթուն այն ժամանակ, երբ վերջինս պարտապաններին ցորեն բաժանելիս է լինում): Խեղճ վարթապետը էսթուն ընկավ, էնթուն ընկավ, Գրիքորին չըկըրցավ գտնի օրա, մե այտարարութենըմ տվեց աշխըրին. «Վե՛վ օր էսման-էսման նշաններով մանչըմ տեսնի, Ասված սիրողը թող բռնե, էսինչ վանքը փերե»:

Իսկ Գրիքորը չկա՛ր ու չկար:

Գարունը էկավ, Գրիքորին աղեն բաշլայեց ցանքը: Իրար հետ կերթային, ցանքը կենեին, քուքային: Շատ էլ ցանելու բան չունեին: Ցանքը պրծան, վրա հասսավ գարունը (այսինքն՝ ամառը): Էկավ քաղին ժամանակը: Գրիքորը աղին հետ հացը քաղեց: Օրանը փերին, կալ էրին, ծեծեցին, թեջը զարկին, մեմե տեսսան օր չորս քարաֆեն պարտքատերերը վրա պրծան: Գրիքորին աղեն, ձեռվին ծոցը թրած, կայնավ մնաց: Գրիքորն ըսաց.

- Աղա՛, ինչի՞ շվարած մնացիր:

- Ի՞նչ էնեմ,- ըսավ օղու,- տեսնի՞ս կը, ունեցածնիս էս է: Պարտքերըս օր տամ, տակը բան չի մնա:

- Փե՛ կոտը,- ըսավ Գիրքորը,- Աստու ձեռնեն ի՞նչ է պրծե, օր էտիկ պրծնի:

Կոտն առավ, ծո՛ւնկ չոքեց թեղին առաչը, Աստված փառափանեց, իրեն աղոթքն էրավ ու ըսավ.

- Պարտքատերե՛ր, փերե՛ք ջըվալները:

Կանչեց, իրեն ձեռքովը ցորենը չափեց ու տվեց, չափեց ու տվեց, ամմենին իրեն տեղը ճամփեց:

Աղեն էտ վախտը շվարած կայնե-մնացել էր, չէր հասկընա, թե ինքը ուրտե՞ղ կը գտնվի: Աշկին տըկով ցորենին թեջին օր կաշեր, տեսնիրկը, օր քանի Գրիքորը կոտը թեջին կը զայներ, ցորենը ջվալը կը լըլեր, թեջը էնքանեն ավելի կուռչեր, շատընար կը: Էս մարթը էստեղ ավելի շվար մնաց:

Համբավն ընկավ գեղը, անցավ գեղանը: Գիրքորը տեսավ, օր իրեն պիտի երկրպաքեն, գլխն առավ ու մե քարեմ փախավ: Եփ օր փախավ, դեմ առավ մե դուրան մեյդանին: Տերըդ մեռնի դուրան. մե ծերն էստեղ է, մեկելը չկա: Էս դուրանին

մէշը էնիկ տեսաւ մեծ-մեծ եղըններ: Գիշերը վրա հասաւ: Գիրքորը մնաց եղընուն մէշը ու ինքն իրեն դիշիմմիշ կըլլիր, թէ Տեր Աստված, էս ի՞նչ է իմ վիճակը. ո՞ր եմ ես, ինձի ինչի՞ կը տանջես: Էս մտածմունքին հետ էր, մեմէ աշեց օր գայլերի ուլուղցին ձենը մոտենա կը իրեն:

- Տե՛ր Աստված,- ինքն իրեն մըտածեց, ըսավ,- մի՞թէ իմ աջալըս էկել է, մի՞թէ գայլերուն բաժին պիտի դառնամ: Մեմէ աշեց օր ի՛նչ աշեց, էրկընքեն կանթեղի պէս բանովըմ գայլերուն ամմեն մեկին առանձին-առանձին հաց իչավ: Գայլերը կերան ու քընացին: Գիրքորը, եղընին մէջ մտած, սեյր կեներ:

Գիշերը ցուրտ էր. մէ կերպըմ լուսացուց: Եփ օր լուսացավ, Գիրքորը տեսաւ, օր էրկընքի դռները բացվեցան. Հայր Ասվածն էրևաց՝ արթոյն մստած, իրեշտակնին բոլորը բռնած: Գիրքորը սուրփի հոքով լցվեցավ: Խեյլըմ օր անցավ, էլավ նըստավ խրցիմ վրեն, էրկընքի դռները փակվեցան:

- Է՛ս ինչ էր,- ըսավ: Ինչի՞ էրկընքին դուռը փակվեցավ: Էնտից էտն մստավ մէ ուրուշ խրցիմ, մեմէ մէ ուրուշիմ, վերչը էրկընքին բան չտեսաւ: Էս անքամ էլավ մստավ առաչվա խրցին ու տեսաւ, օր բիրտան էրկընքի դռվին բացվան: Հիմի ըսկըսեց էտ խրցին խոտերը մեկ-մեկ ձեռքն առնել ու հետն էլ էրկընք աշել: Ամմեն խոտին էսման ձեռք տալով՝ գտավ է՛ն խոտը, որն օր հրաշք ցուց կուտար: Իտիկ օր գտավ, էս անքամին ավելի լոյմն առավ: Լոյմն օր առավ, ըսավ.

- Օ՛յ Աստված, մի՞թէ ես արժանի էի, օր տեսնեի քու լոյս էրեսը: Նստավ, էրկան ու բարակ մտածեց: Հիմի էս խոտն ի՞նչ էնեմ, ըսավ ինքն իրեն: Ծոցըս պայե՛մ, պիտի չորնա, թափի, կորի: Թե չտանի՛մ, հրաշագործութենեն պիտի գրկվիմ: Որոշեց միանքամից փռել, կուլ տալ: Էտմանն էրավ: Փռեց, կուլ տվեց ու ճիպտան էրկընքին դռները լեն-լեն բացվեցան:

Մեր Գիրքորն էտտից էլավ քընաց դեմի մէ քաղաքըմ, ուրտեղ օր կապրեին իսկական քրիստոնական հայերը: Հասաւ քաղաքը, մտավ մէ պառավիմ տունը: Գիրքորը մնաց մէ գիշերըմ: Պառավին հետ հաց կերավ, ջուր խմեց: Մեկել օրը տեսաւ, օր պառավը կուլա կը:

- Ի՞նչ է էղե, օր կուլաս,- հարցրեց պառավին:

Պառավը ըսավ, թէ տասվերկու հատ հավի ծիքծիք թնդրին մէշը սատկել են, տանիրկը օր թափեր չեփիկը:

- Մամի, մի վախենա, մեծ է Աստու օղորմութունը: Դու քընա,- ըսավ Գիրքորը,- ինձի համար մէ խմելու ջուրըմ փեր, էս էտոնց խոսք կը հասկըսեն: Ըսավ ու ձեռքն առավ մաղով սատկած ծիքծիքները: Պառավը դիտրի ծեծկըվելով ախպուրը քնաց էկավ, Գիրքորը ծիքծիքուն ձեռք տվեց, հետները խոսակցութեն էրավ, ըսավ.

- Թըռե՛ք, ձաքերըս, թռե՛ք մերերուդ քով: Ծիքծիքնին Օ՛ սահաթ սաղցան ու ըսկըսեցին ճրվճրվալ: Գիրքորն էնոնց մորը տվեց ու ինքնա ուրախ-ուրախ էնոնց վրեն կաշեր: Ծիքծիքնին կոչկոչալով մորը հետ կերթային, եփ օր պառավը նես մտավ ու

ուրախությունից էլ շատ զարմացավ: Էդելութենն օր իմացավ, ընկավ Գիրքորին օտ-
գին: Գիրքորն էնոր վեր հանեց, ջուրը խմեց, նստավ: Էս բանն օր պառավը հրա-
տարակեց, քաղքին շենիկը իրար անցավ: Դիորի էնոնք թափան պառավին տունը,
Գիրքորս գլոխն առավ, էլի փախավ: Էն էր, գուգեր քաղքեն դուս քար, վանքին լուսա-
րար տիրացուն էնոր թևը բռնեց:

- Ո՞ւր կերթաս,- ըսավ տիրացուն,- էրկինքը ժուռ քուքայինք, գետինը գտանք, էլ
ո՞ւր պիտի պրծնիս մեր ձեռքեն:

Գիրքորին տարան վանք: Հաքուցին հրաշալի ըսքերքներ (զգեստներ) ու թրին
կամուները (կաբիներ): Վանքը կըսեն թե մեկեն լուսավորվավ:

Էս էղավ ու Էս, ու Գիրքորը աշխար չըմտավ: Դառցավ վարթապետ ու սկսեց
թարքմանել (ստեղծագործել) իրեն Նարեկը, հազար ու մեկ անվանով: Իրեն հոքին
սուրփ ըլլելով, գիրքն լուս հոքով լցվեցավ: Էնիկ գրովավ Աստու բեյնով, Աստու շնչով,
էտոր համար էլ Նարեկը դառցավ կրոնի գրքերուն մեջ ամենեն ունթունականը աշ-
խարհին վրեն:

Նարեկն օր թարքմանեց պրծավ, էնոր անունը աշխարհին մեջ մնաց Սուրփ Գրի-
գոր Նարեկացի:

Ասորդ Ձիվանին մեակ

Ձիվանին չայիլ վախտը Չանդուրա մշակ կըլլի: Իրեն ընկերտանցը հետ գիշեր-
ները քնի կը մալին քովը: Մե օրմե առավոտ վեր կելլե, ընկերտանցը կըսե.

- Ես աղոնցը տնեն փախչիմ պիտի:
- Է՛, ինչի՞ կը փախնիս,- կըսեն տղերքը:
- Էնոր համար կը փախնիմ, օր ես պիտի էրթամ աշշըղութեն էնեն:
- Ծո՛ւ,- կըսեն տղաքը,- աշշըղութենը քու իտի դոռ-դոռ ձենի՞դ պիտի ուրմիշ քա,
թե՞ իտի փատե ձեռվընուդ: Արի կըլլի, թարկը տուր, նստե վար:
- Չէ՛,- կըսե,- ես գիշերը էրածըս տեսա, օր աշշըղ պիտի ըլլիմ:
- Է՛, էրածըղ պատմե հըլը, աշենք ի՞նչ տեսար:
- Տեսա, օր գիշերը փերին մե կոտըմ կորեկ գլխես դարիվար լցին: Էս խոսքը կը-
սե ու փախնի կը, շիտակ կերթա Ղարգաղ:

Աղան կաշե, օր մշակը չկա: Կերթա ընկերտանցեն խապար կառնե, կըսեն.

- Աղա, մշակըղ փախավ, քընաց իրենց գեղը:
Աղան կերթա էտրթին, հասնի կը Ղարգաղ, հորը կըսե՝ Տղեղ էկե՞լ է:
- Հա՛,- կըսե հարը,- հըմը չիտեմ՝ ինչի՞ է էկե:
- Հըլը կանչե քա,- կըսե աղան,- հարցընենք ինչի՞ է էկե, ինչե՞ն է դժգոյ, աշենք,
թե ախըր մե պատճառըմ կա:

Կանչեն կը, քուքա, հարնա, աղանա հարցնեն կը պատճառը թե՛ օղուլ, ինչի՞ ես էկե:

- Էկել եմ, օր էլ մըշակություն չենեմ,- կըսե տղան: Ես աշըղություն պիտի էնեմ: Իմ գբաղմունքըս էտիկ տի ըլլի:

Հարնա հերստտի կը, տղուն կըստիպե, օր դարտակ բաներուն վրա ժամանակ չըվատնե, բայց իլլաջ չիլլի, չի էրթա: Աղան քոռ-փոշման դառնա, կերթա ետ:

Սուլդայի մեշը էն վախտը համբավավոր աշըղ Սիային (Ղարա Ղազար) կար: Ջիվանին կելլե, կերթա անոր տունը: Կերթա, բարև կուտա, կըսե.

- Ուստա Սիայի, ես էկել եմ, օր քովըդ աշկերտ մնամ:

- Ծո՛, կըսե, դու ո՞ւմ տղան ես:

- Ես դարգաղցի էսինջ մարթու տղեն եմ,- վճռական տոնով կըսե տղան:

- Է, լա՛վ, դու բանըմ օրա գիտե՞ս, օր էկել ես:

- Բանըմա չիտեմ, կըսե. հըմը պիտի սորվիմ:

- Լա՛վ, կըսե, օր գուգես, կեցի, սորվե:

Արթըղ մնա կը աշկերտության: Սիային էտը չալել կուտա, երբեկ կուտա, քիչ-քիչ՝ չ սորվեսնե կը:

Ջիվանին սավղան կը ցըգե ուստի՛ն, սագի՛ն, արեստի՛ն, օր գօր ու գիշեր չալե-կու, չալե կը:

Կանսնի մե ժամանակ, տեսնիկը օր իրեն ուստան դիորի մե բանըմ խրատ կուտա, ինքը իրմեն տասը բան կստեղծե կը: Սիային կը զարմանա՛, թե՛ էս տղան էս ի՛նչ կենե, էս բաները ո՞րտից կը թարգմանե: Վերչը, մե քիչ ժամանակ օր կանս-նի, Ջիվանին դիմե կը իր ուստին, կըսե.

- Ուստա, ինձի ուստա հանե, օր էրթամ պիտի: Սիային չի ուզե բաց թողնել, չուն-քի տեսնիկը, օր Ջիվանեցեն ավելի բան կը սորվի, քանց թե ինքը կը սորվեսնե:

- Է՛, լավ, կըսե, օղո՛ւլ,- որոշ ժամանակ անցնելուց հետո,- եփ օր չես կենա, ուս-տա հանենք:

Կանչե կը իրեն գիտցած աշըղներուն, քուքան թոփ կըլլին, հացկերույթ կենեն, էտե էտը անունը փոխենկը ու թընեն կը Աշըղ Ջիվանի, քանի օր ջայիլ ջիվան է էղե: Փերեն էտը մե սագըմ կը բաշխեն, մորեն նըստեսնեն երբեկ կուտան: Էս ուրախութ-յան առիթով էլ Ջիվանին մե քանիմ բան կըսե, աշըղները բիտտուն կը զարմանան էնոր մարքարեության վրա: Արթըղ առոք-փառոք ճամփու կը թընեն, կըսեն.

- Քըմը, օղուլ, Աստված հետըդ ըլլի:

Էտտից կելլե, կերթա շիտակ Թիվլիզ: Թիվլիզու դայֆախսանեն ամենն օր չալե-կու, ուրախասեն կը բիտտունին: Հետո՛ Գյումրի-Ալեքադլ: Գրե ու կստեղծագոր-ծե, երբե, չալեկը տևական մի ժամանակ էլ Ալեքադլում, դիորի 1895 թվականը՝ հայ աշուղական արվեստը բարձրացնե կը մոր մակարդակի: Ջիվանին ստեղծե կը նաև իր դպրոցը, բուն ժողովրդական (գեղջկական) մոտիվներ կը փերե աշուղական եր-

գարվեստ՝ իր երգով զարգացնե ու հարստացնե կը Նաղաշ Հովնաթանի հիմք թըրած և Սայաթ-Նովայի զարգացրած երգարվեստի ավանդույթները: Ալեքսպոլում Զիվանին մեծ սիրով կապվի կը աշուղներ Մալուլի, Ջահրիի, Ղեյրաթիի, Ֆիզայիի և այլոց հետ. նրանց կողմից էլ կընտրվի ուստաբաշի՝ գլխ. վարպետ:

Զրույցներ Վահան Տերյանի մասին (Շուբան սաղլայի դասմածը)

Վանոն ինքը ճերմակ, չայրան գընտըլիկ մանչըմ էր: Էնոր հետ պզտկուց մոտիկ դրկցի տղա էինք: Էնոնք շախգամ ցանել շատ գիտեին, մերա խելքը, միտքը շախգամն էր: Գուգեինք օր Վանոյին տըլմըզտեինք ու շախգամը փերել տայինք: Էնոր համար կըսեինք.

- Վանո, էրթանք Քոչերը (Ժայռերը) խաղլու, որ հենց Տերտերանց տանը մոտիկ էին: Մենքա օր խաղլու կերթայինք, հետվընիս անպայման քիչըմ ուտելու բան կը տանեինք:

- Դուք հավկիթ փերեք, եսա՝ շախգամ,- կըսեր Վանոն:

Համաձայն կըլլեինք, տոճիկ տալով վագգեինք կը տուն: Ամենքս իրեն խոսք տվածն օր կը փերեինք, կերթայինք Քոչերն ու բաշլայեինք կը թիթեն ժողվելը: Տներեն յամաղ (յուղիալիկ) կտանեինք ու օջաղը կը վառեինք, յամաղով հավկիթը կը խաշեինք: Շատ վախտ էտ խաշած հավկըթնին կուտայինք Վանոյին, օր էնիկ էրթար շախգըմի: Կերթար իրենց բոստանը, հըմը չէր դըմըշի, օր խոշորներեն փերեր. մանդըռները ժողվեր, փերեր կը մեզի: Մե օրմա էնքան քիչ փերեց, օր բիտտունին չըհասաավ: Ձեն չհանցեցինք, ըսինք՝ լավ, ջանըմ, մեր Վանոն է. մեմա տեսսար էնքան կը փերեր, օր մե քանիմ հատ կը հասնիր ամեն մեկիս:

Մեկել օրվա համար միշավարա օր էրինք, Վանոն ըսավ.

- Տղեք, էքվան օր քանք, դուք հավկըթները էլի հում-հում փերեք, չեփեք, դուք տվեք ինձի, ես շախգամ շատ կը փերեմ: Համաձայնանք ու էքսի օրն էլ թոփ էղանք, հում հավկըթները տարանք, տվինք Վահանին: Վահանը ձուրը բերանը ծամելեն առաչ էր ընկե, կերթար կը սեփզի պես, մենքա՝ էտըթին: Հավկըթնին օր առավ, գեզընասավտիգըմ Վանո, քընաց ու էլ չեկավ: Մեր հերսը շատ-շատ էլավ, միշավարա էրինք, թե ի՞նչըղ էնենք, օր էտոր հախեն քանք: Տղաքը գլոխ չը թրին. ես էի, օղորմած հոգի Յաղուրթ էր, Դեստիկն էր, Բեթխենն էր՝ բիտտուննա ախչիկ: Էքսի օրն օր էկանք, ըսինք.

- Յավաշ, Վանո մանչ, յավաշ, աշե քու հախեղ քուքանք թե չէ:

- Դուք ինձի ի՞նչ պիտի էնեք,- ըսավ Վանոն,- շատ-շատ շախգամ տի գողնաք. եսա ձեզի վերտեղ օր բռնեցի, էնտեղ քեթըկ կուտամ:

Մենք էնքան միամիտ էինք, օր գիտեինք, թե Վանոն մեր հավկերթնին առել, տա-
րել իրիսկանն է տվել: Դու մի՛սե, մեզենն օր կը ջոկվի, կերթա տուն, բընկըլտոցենա
էլի մե քանիմ հավկիթ կը գողնա, մե ածան հավըմ կը բռնե ու կերթա խոտնոցը: Խոտ-
նոցին քովը Վանոն մե տունտուլիկըմ էր շինե: Հավկերթնին սաղ թընե կը տունտուլի-
կը, էս ածան հավնա վըրեն, օր թուխս նստի: Խեղճ հավնա ածան հավ, է՛, խեղճ ի՞նչ
կը կըտռե, թուխս կըրնա՞՞ նստի: Տունտուլիկի դուռը քարով վեր կը շարե ու քուքա
տուն: Է՛, Վահանի շատ պետքն է, թե հավը թուխս չի նստի: Իրիկուն օր կըլլի, իրիս-
կինը կաշե օր մե հավըմ պակաս է: Նես ու դուս կենե, չկա, կըսե:

- Տերտեր, մեր Բայլլըլի չթփիկ հավը չկա:

- Ինչ էնեն, չկա, աշե, գոի,- կըսե տերտերը,- հավերուն դորուխչին դու ես:

Քանիմ օր էտն մենք ախչըկներով միշապարա էրինք, քընացինք Վանոյենց բոս-
տընեն շախգամ գողցանք: Ես իմ փայրս օր տուն տարա, մերբս տեսաավ: Վանոն
կաշե կը օր շախգամը գողցած է, իրան իրան կըսե. «Կա, չկա, էսիկ էն ախչըկնուն
էրածն է»:- Քուքա մեր տունը, մորս կըսե:

- Թաքուն շաքար, Շուշանը շախգամ փերել է ձերը: Մարսա կըսե՝ հա, ձեռքը
քանիմ հատ կար: Վանոն կերթա տուն, մեծ ախպորը՝ Արամին խապար կուտա, թե
ախչըկնին շախգամը գողցել են: Մեմա այեմ՝ Արամը քուքա մերը: Մերս այեց օր
բանը դապացավ, էս անքամը ինքար էրավ: Արամի էտտեցեն Վահաննա էկավ ու
կըռիվը ընկավ մեր մեշը: Ես առա ճակկըլը, էնոնք՝ ակիշը, զարկինք իրար: Մերսա
անցավ էնոնց թարաֆը, ու ես լացի:

Էքսի օրը սապախտան վայնան ընկավ, թե չեք ըսե, իրիսկինը չըթչըթիկ հավը
գտել է: Էտն իմացանք օր տերտերը քընացել է խոտնոց խոտ փերելու, անգըճին
հավի ձեն է ընկե ու, ձենին էրթըլով էլ, հավը գտել է: Իրիսկինը կերթա տունտուլիկի
դուռը կը քակե, կաշե օր հավն ու օխտը հատ հավկիթն էլ մեչե են:

Վախտըմ օր անցավ, Վահանի հետ էլի բարըշանք, էղանք առաչվա պես: Հիմի
խորուրթ կենենք, թե ի՞նչ փերենք, օր էրթանք գեղեն դուս, լավ տեղըմ գտնինք, ըշ-
տը էփենք, ուտենք ու խաղանք: Ըսինք՝ արիք կարաք գողնանք: Ամմեն մեկըս մեր
տներեն կարաքը քիչ-քիչ գողցանք, փերինք, հըմը դուս էկավ օր բիտտունինսա աղի
կարաք է էղե: Քընացինք ախպըրին քովի մարաքը, հացը բրթեցինք ու բաշլայեցինք
ճըմուռ էնելը: Ճըմուռ էրանք պըծանք, Վահանը փանչեն զարկեց, ճմուռը տարավ
բերանը, էսթուն ծամեց, էնթուն ծամեց, աշեց օր ուտելու բան չէ: Մենքա փորցեցինք
ու թողինք: Վահանը չուզեց, օր ճմուռը թափենք, ըսավ՝ կեցիք, ես էրթամ Լուլուկենց
Օսկան աղամուն կանչեն, թող քա ուտե: Կանչեց: Ճըմուռն էնոր տվինք, քընացինք:
Էքսի օրը իմացանք, օր Օսկան աղամին ճմուռը կերել, վրեն էնքան ջուր է խըմել, օր
քիչ է մնացե գիշերը մեռնի: Խապարն օր տողըն անգամն ընկավ, Վանոն ըսավ:

- Յաման գիտի, չըլլի թե դուս ըսեք, չունքի աղամին օր մեռնի, մեզի կը բռնեն,-
ընդհանուրիս զգուշացրեց Վանոն, ինքն էր, ախըր, էնոր քընացե կանչե:

Մե օրմա Վանոյի Նախշուն քուրոչը հետ քընացինք ղմու: Վանոն թե՛ եսե քու-
բամ: Մենք չէինք ուզե, թե քուքա քըթերես կը փերե, մեզի խալտառակ կենն: Չէ, մեզի
անգաճ չերավ. սև մաշկա շունն առավ ու ընկավ արտերը: Մենք ղմի կը ժողվենք,
էնիկ իրեն համար ավճուրթեն կենն, շունը կը ցըգե լորերուն էտտին, լորերը կը թըռչին:
Էտ օրմե էտման արտերը կոխկըռտեց ու էկանք տուն:

Մե օրմե խորուրթ էրինք, օր էրթանք ժամին դուռը կրակ վառենք: Հըմը մեծերը
մեզի կրակ չտվին: Վահանը Համասին ըսավ.

- Համաս, արի կրակը դիր ջեբըդ, էրթանք ժամին քով: Համաս, դու Համա՛ս, կը-
րակը թրեց ջեբը ու, դիտի ժամին հասնիլը, ջեբը վառավ, ճըվըրթին ընկավ: Էտ վախ-
տը մեզի հետ խաղցող Իշխանին հերը պատայավ: Վանոն գլոխն առավ փախավ
տուն: Քիչըմ էտև խապարն էկավ, թե խեղճ Համասին փորը կըր վառել է: Մենք էտ
դեպքից հետո լավ վախեցել էինք. այվընուս մե շափաթըմ տներեն դուս չեկանք: Վա-
նոյի էրաժ օյինները վե՞՞վ գիտե: Տնաշենը պզտըկուց այտնի էր. հըմը շատ չար էր:
Օր չէր ըլլի, օր էնիկ ջրվորներուն հոքեստնուն հետ չը խաղար: Ջրից դառցող ախ-
չըկնում լիքը վեղռեսնուն մեջ հող կը լըլեր, օր էնոնք գենա դառնային ախպուրը: Նե-
ղենային կը ու չէին մեղենա էնորեն:

Մեզի հետ էն վախտը բազի-բազի խաղալու քուքար մեր գեղի քուրթ չորնին ախ-
չիլը՝ Ջեյթոն: Վանոն էտոր հոքուն հետ շատ կը խաղար: Միամիտ վախտը էտոր
չորս բոլորը ճիգ կը քաշեր: Ջեյթոնը կուլար ու ճգեն դուս չէր քա: Վանոն կը խընդար,
էնիկ կուլար: Մեխքն օր կուտար, ուշուրեկ ճիգը կը քակեր:

*(Այս հուշերը 1947 թվականի օգոստոսի 18-ին պարսկեց գանձացի Շուշանիկ
Աղանիկի Իզիրյանը, ծնված՝ 1872-ին: Շուշանիկը Գանձայում եղել է Վահան Տե-
րյանի մանկության շրջանի ամենամերերիս խաղընկերներից մեկը: Տես ԱԱ թիվ 47,
էջ 1-7):*

ՄԵԱՐՈՂ ԱՆՏՈՆՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾՆԵՐ

ՎԱՏԱՆԸ ԳՊՐԹՅՈՒՄ

Մե անքամըմ գարնան գլխուն աշակերտ վախտերս դասամիչոցին ես ու Վա-
նոն, մեմա Պիկենց Համոն քնացինք գավոդը (օղու գործարան Գանձայում) պտտե-
լու: Շատ օր պտտանք, դասեն ուշացանք. էկանք օր դասարան է էղե: Դասարանին
դռան արեցեն աշեցինք, օր վաժապետը դաս կը պարապի: Դուռը մե քիչըմ բացինք,
վաժապետը մես կանչեց, ըսավ.

- Վանո՛, դու քըմա նստե տեղըդ, իսկ մեզիս թե՛ չոքեցեք պոլին: Մենք չոքանք:
Վանոն ետ դառցավ, էկավ մեզի հետ չոքավ պոլին: Վաժապետն էլի ըսավ.

- Վանո, դու մի չոքի, քըմը տեղըդ նստե:

- Չէ,- ըսավ Վանոն,- թե մեղավոր ենք, իրեքսա մեղավոր ենք, պիտի չոքինք, թե օր մեղավոր չենք, էնոքսա թող մատին, եսա մատիմ:

Էտ բանի համար վաժապետն ու Վանոն շատ դավա էրին իրար հետ: Վաժապետի դասն օր վերչացավ, ըսավ՝ Լավ, էլեք, քընացեք տեղերդ: Վանոն էտման տղա էր, միշտ խեղճերուն տղոցը հետ կը խաղար:

Իմ հերը Դիլիսկու Գանձա գաղթած մարթ էր: Ինձի էտոր համար վաժատուն չէին ընթունել: Վանոն իմ ընկերոս ըլլելով, հորը միչոցով ինձի ընթունել տվեց վաժատուն, և մենք էղանք դասընկերներն ու իրար հետ սորվանք թախի եկրորթ դասարանը: Էտն ինձի էլի դուս էրան, չունքի մենք վրաբնակիչ էինք:

ՄԵ ՊՈՒԼԻԿԸ ՉԻ ՊԱՋԻ

Վանոն շատ հըզ կեներ ծիքծիքնուն ու դագի պուլիկնուն հետ խաղալ: Օրվան մեկը մարը կըսե թե, հըլը քընե մեմ մեր դագի պուլիկնուն այե, օր աքիստը չուտե: Էկավ ինձի առավ, էլանք քընացինք պուլիկնուն քովը: Էտ վախտը պուլիկներն օր մտան ախպըրին ջրին մեչը, Վանոն վախեցավ, ըսավ.

- Մեսրոպ, արի պուլկըմին պառկեսմենք, օր ջուրը չմտնին, չխեխտըվին: Բըռնեցինք բիտտունին ճտերը օլըրեցինք, թըրինք դանդընուն տակը, պառկեցուցինք ջըրին քանարը, հըմը մորը բռնել չկըցանք: Քիչըմ էտն քընացինք Վանոյին մորը քովը, ըսինք.

- Իրիսկին ապլա, բիրատի ճուճունին պաջան, մե ճուճուն չպաջավ: Իրիսկին ապլան օր իմացավ, հեյթըփավ, դուս էկավ, վազգեց ախպըրին ջուրն օր ի՞նչ տեսնի. Պուլիկին բիտտուն սատկեցուցուցել ենք, մեննակ մերն է մնացե: Իր ծընկվընուն գայնելով ու մեր էտտեստանը ընկնելով, ըսավ. «Չունը քա գլխուս, էս ի՞նչ եք էրե»:
Դե մենք էլ փախանք, օր ծեծ չուտենք:

ՎԱՆՈՆ ԱՎՃԻ ԷՐ

Վանոն ավճութեն կեներ. շատ յամանն էր: Կերթայինք լողանալու, էնիկ վրեն չամուռ կը քսեր, մտնիր կը ջուրը, օր օրտըկնին չփախչին: Պատայիր կը օր պգտի օրտըկնին խափվեինկը ու բռնըվեին կը: Բռնած ձաքին օտքին թել կը կապեր: Էման կըլլիր օր բաց թողած էտ ձաքը մեկալ տարիե էլի մեր գեղը քուբար:

Վանոն ջրի մեչը խելառ-խուրք բաներ շատ կեներ. տընեն տախտակ կը փերեր, ցըզեր կը ջուրը, ձիու պես հեզմիր կը վրեն: Ջուրն իրեն տանիր կը վար, ու ինքը շատ կուրախանար: Մե օրմա էլի տախտակով լողանալու վախտը գետի խոր տեղերն էր հասսե, ջուրը քչեց, ինքնա շրջըվեց, տախտըկին վրայեն ընկավ ու քիչ մնաց թե խեխտըվիր: Լողեն կելլեինք, վազգեինք կը Ավճալու հոտած գեղը՝ օրտըկի հավկիթ գողնալու: Էտ հավկթները տանեինք կը տուն, մերերես եղ ու յամաղ կառնեինք, տա-

նեխներ կը բռնանային, էնտեղ, դաշտում ձվածեղ կեփեխներ, ուրախ-ուրախ կուտեխներ:

ԷՇ ՏԵՉՆՈՂՆԵՐԸ

Իրիկվընկտիքը, հորթերը քալում մահալը (ժամանակ) ընկերներով կերթայինք էշ հեգնելու: Ամմենըս մե էշըն կը բռնեխներ, հեգնեխնկը ու քշեխներ կը գեղին մեջ: Պատայիր կը, օր մեր իշանը տանեխներ կը գոմը, պայեխներ կը, օր սապախտան հեգնեխներ, էրթայինք դիզը (դաշտը) քիլիլի: Շատա քե իշանուն տիրվրտանքը ճինլամիշ կըլլեին. մեր շատ պետքն էր:

ՔԱՐ ՂԼԻ ՏԱԼԸ և ԽԱՍՅԱԹԸ

Վանոն ու Ես շատ հրգ կեցեխներ սարեն քար գլի տալ: Կերթայինք Քոչուտը, քարեր կը հանեխներ ու գլի կուտայինք ցած:

Վանոյի խասյըթին մեշը չավվնելու բանը էդունգները կըռռռթելն էր, մեմա ձուք ծամելը: Տնաշենի տղեն խաղին վախտը կը ծամեր, կռվի վախտը կը ծամեր: Ինքը խոլոք էր, խասյաթը լավ էր: Բիտտունըս էնոր լսեխներ կը: Հըմը մե քիշըմ էրես առած էր, չունքի տերտերի տղա էր: Չար էր. մե տեղըմ մնալ չէր կըրնա:

(Այս հուշերը 1947 թվականի օգոստոսի 17-ին պատմեց գանձացի Մեսրոպ Աղանիկի Անյրոնյանը՝ ծնված 1884 թվականին, չքավորի ընտանիքում: Մեսրոպը Վահան Տերյանի մանկության մրերիմ ընկերն էր, ում հետ սպազա բանաստեղծը բաժանել է մանկական ուրախություններն ու տխրությունները: Վահանը նրա ջերմ պաշտպանն է եղել միշտ):

ՄԻՍԱԿ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻ ՊԱՏՄԱԾԸ

Մեր գեղի քուրթ չորան Չաչոյի ախչկա անունը Ձեյթոն էր. շատ լողնտլիկ ախչիկ էր էնիկ, մեզի պես պղզաղլիկ-մըզաղլիկ: Վահանը էնոր էնքան գուգեր, օր խելքը գլխեն կերթար: Բազի վախտա մեզի համոզեր կը, թը՝ Ձեյթոնին էլ հետներս խաղալու կանչեներ: Սատանություններ կը բանեսներ, տարբեր-տարբեր պատմություններ կը հորինեներ, օր մենք էրթայինք Ձեյթոնին կանչեխներ: Վահանը գիտեր թե, մենք էտոնք չէինք հասկընա: Ու երբ կերթայինք կանչեխներ կը, Վահանի քեֆին էլ քեֆ չէր հասնի: Ձեյթոնը, ըշտը, Վահանին սրտին դուր քուրթար:

ԹԹՈՒ ԹԱՆԸ

Վահանեց տունն օր կըլլեխներ, իրիսկինը մեզի թթու մածուն կուտար. ցորեն հացը մեջը կը բրթեխներ, կուտեխներ: Հըմը Վահանը թթու բան հրգ չէր էմե: Միշտա կըսեր.՝ Մարի, քու թթու մածունդ չի ուտվի: Ես պիտի էրթամ Պողոս տացույենց (հորեղբոր)

տունը, օր էնոնց համով թթու թանը ուտեմ: Մեր տունն օր կերթայինք, էնիկ մորես թան գուգեր: Մերս կելլեր թանը կը փերեր, գարի հացը կը բրթեինք ու կուտեինք: Վահանը ուտելու մեշ էլ շատ կոկիկ էր ու նուրփ:

ՁԿՆՈՐՄՈՒԹՅՈՒՆ

Մե օրըմ Վահանը մեզի առավ տարավ բերթի տակը, ըսավ.

- Տղեք, արիք էստեղ հավուզըմ շինենք, քարերուն տակը ձուկ բռնենք:

Հավուզը շինեցինք, պրծանք, մտանք ջուրը, բաշլայեցինք պզտի-պզտի ձկներ բռնել ու էտ հավուզին մեշ լըցնել: Ահաքին ժամանակ օր անցավ, էտ ձկները լավ խոշորցան: Մենք էնտից էտն արթող ըսկըսեցինք քալ, բռնել էտ ձկներից, օջաղ վառել, խորովել ու ուտել:

ՍԱՀՆԱԿԱԽԱԼ

Ձմեռն օր քուքար, խրզակ կը խաղայինք: Վահանն էս խաղեն շատ հրզ կեներ: Էնոր հետ մեր խրզկըները կը շալկեինք ու կելլեինք գեղին դեմը, Շապկանենց ջաղ-չին վերքին, նըստեինք կը ու իրար էտն դարիվար կը դըժժայինք: Էտ խրզկի օրերին մեր ընկեր Համբարը խրզկով ընկավ Շապկանենց ջաղչին բանդին ջուրը: Ձըմեռ, սառցակալած ջուր, իրար վրա հաքած հաստ շորեր... Ես ու Վանոն օքնեցինք, Համբարին հանեցինք ջրից ու շատ արագ հաստուցինք իրանց տունը: Խեղճը դողար կը, լավ սառել էր. օքնեցինք նաև շորերը փոխելուն: Հետո, եփ նրանց տնից դուս էլանք, Վահանը, տեսակըմ փոշման քալով, ափսոսանք հայտնեց Համբարին օքնելու համար: Իսկ իմ զարմացական հայացքին պատասխանեց, թե.

- Նոր տարուն մե քանիմ օր է մնացե, ափսոս չէ՞ր. Համբարը, ըշտը, օտքով-գըլ-խով շատ բնական Ձմեռ պապ կըլլիր:

ՎԱՀԱՆԻ ՄԱԾՆՈՏ ԿԱՏՈՒՆ

Հեշ մտես չի էլլե. եփ օր Վահանը կատվին ձաքը տարավ կոխեց իրենց մածնին փառչը, մածնոտեց ու թըրեց իրեն շինած տունտուլիկին մեշը, դուռնա վեր շարեց, օր դուս չելլե: Ինչի՞ էտման բան էրավ, չիտեինք պատճառը: Ջաթի Վահանը խընդըլու բաներ շատ կը մոգոներ, ջարթեինք կը խընդըլեն: Էտն բացատրեց, թե՝ տեսնինք մարը ճանչե՞ր կը իր ձաքին, ճանչելեն էտևա ի՞նչ տի էմե, եփ ձաքին մոտենալ չը կըրնա: Վահանին էտման բաները, ըշտը, շատ կը հետաքրքրերին:

ՎԱՀԱՆԻ ԹԱՄԲԱԾ ՇՈՒՆԸ

Մե հեղմա էս Վահանը էլավ, իյըրը փերեց, թրես իրենց շան վրեն, կապկըպեց ու

նստավ վրեն, բաշլայեց քշել: Խեղճ շունը, չըկրնալով տանիլ Վահանի ծանրությունը, պառկավ-փռվեց գետնին ու վրնկըստաց՝ գլուխը էս ու էն կողմ նետելով: Վահանը շանը ծեծեց: Շուննա հերսեն շիտակ Վահանի վրեն «հա՛ֆ» էրավ, թևը կծեց ու, իյա-րը վրեն, փախավ տուն: Էտն Արամը վրան ջղայնացել էր:

ՊԻՊԻԼՈՎ ԽԱՂԸ

Վահանը պզտիկ վախտը շատ կը սիրեր պիպիլներով խաղալ: Գույնավոր պիպիլնուն համար խելքը իրանը չէր. ամենն մե ըռանգ պիպիլը ջոկ-ջոկ կը շարեր ու կը խաղար: Մենք էտ պիպիլների համար առանձին տունտուլիկ կը շինեինք: Մեկը մեկին պիպիլ փոխ կուտար ու եփ օր փոխ առածներըս չէինք տա, մեզի սիղ կենեին: Սիղյան Վահանը կըլլիր, չունքի մեզենն մեծ էր ու գոռ կուտար, հա՛:

(Այս հիշողությունները պատմեց Միսակ Պողոսի Գրիգորյանը՝ Վահան Տերյանի հորեղբոր բոռը, 1947-ի օգոստոսի 18-ին: Բանասացըս ծնվել է 1887 թվականին: Վերջինըս քարտաշ - որմնդիր է աշխատում գյուղում (Տե՛ս ԱԱ թիվ 74, էջ 15-17):

Սեղրակ Տախվերդյանի տասնածներ

Ես քարերի տկեն ձուկ բռնել շատ կը սիրեյի: Մեր Լուսախալըին քոչերուն մեչը շատ վախտ տեսնեյի կը Վահանին գիր գրելիս: Լավ միտքըս չէ, տասնըմե՞կ թվին էր, թե՞ տասվերկու, Վահան Տերյանը մեծ-մեծ գրքերը թևին տակը թըրած, կերթար Գնդիկ թըփին ծերը, էնտեղ նստիր կը, կարթար ու գրեր կը: Մե օրըմ ես պատայա Վահանին էլի էտտեղ, տեսա օր գնձերեն սեղան է կառուցե, իր գրքերը դարգել է վրեն, կաշխատի կը: Ինձի օր տեսավ, քովը կանչեց ու ըսավ.

- Սեղրակ, դու գրել-կարթալ գիտե՞ս:

Ըսի՝ հա, գիտեմ: Մե գիրքըմ բացեց, ըսավ՝ կարթա: Ես առա էտ գիրքն ու բաշ-լայեցի կարթալը: Վահանը կարթալըս հավնավ: Գովելեն էտևա ըսավ, օր կարթըլեն ետ չը կայնիմ, օր ժամանակին եսա կըրնըմամ մեծ-մեծ գրքեր գրեմ:

- Ա՛յ,- ըսավ Վահանը ինձ համոզող տոնով,- էս մեծ գրքերը մեզի պես մարդիկ են գրե:

Էրկօրըմ էտն մեր Լույուկյան Աղասի վարժապետին հետ մեր երորթ դասարանի աշակերտներս քընացինք Քոռօլլու բերթը՝ պտտելու: Տեսանք օր ի՞նչ, Վահան Տերյանը նստել է էնտեղ մե կարմիր քարիմ տակ, գիր կը գրե: Մեր վարժապետը բարևեց, բարևն առավ, գրքերն ու տետրակները թոփ էրավ իրան սունքին մեչ, բաշ-լայեց մեզի հետ յարանութեն էնելը: Էտ վախտը մեզի մե քանիմ թագա բան էլ ըսավ աշխրբին վրեն ու ետ դառցանք, էկանք տուն:

Վահանը արթեն օտքով-գլխով թաղվել էր գրքերուն մեչ: Գյուղացիները էն ժա-

մանակ էլ առանձին սիրով ու հարգանքով էին նայում նրան:

(1947-ի օգոստոսի 18-ին պարունց 1892-ին ծնված Սեդրակ Կարապետի Հախավերդյանը, ով 1914-ին Լեհաստանի ռազմաճակատում մասնակցել է Գերմանիայի դեմ պարերազմին, կուրացել գերմանացիների կողմից կիրառած թունավոր գազից: Դրանից նա ընկերդնվել է անփարատ վշտի մեջ, երգեր էր հորինում: (Տե՛ս ԱԱ թիվ 74, էջ 18-19):

ՄԱՆՐ ԳՐՎԱԳՆԵՐ ՄԵԾ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻ ԿՅԱՆՔԻՑ

Ծերունիները պատմում են, թե Վահանը հոր կրոնի դասին մի անգամ չարություն անելիս, նրա կողմից քոթակվել է:

Վարդ Դազարյանը պատմում է, որ մի անգամ Վահանը մեկի հավի ճուտիկները սպանեց, տարավ թաղեց, որ տերը չիմանար:

Վկայում են, թե Վահանը ճրղղզ (անհաշտ, իրասածի) էր, ընկերների հետ յուրա չէր գնում: Վեզ խաղալիս, հիշում է Վարդ Դազարյանը, այնքան ճրղղզութեն էր անում, որ տղաները հերսից բռնում մի լավ քոթակ էին տալիս:

Երբ Վահանը կարգին երիտասարդ էր արդեն ու գալիս էր հայրենի գյուղը, ամեն մի հասարակ մարդու հետ բարևում, զրույց էր անում: Առանձնահատուկ սիրով էր հացկերույթի նստում իրենց մշակների հետ: Պատմում են, օրինակ, թանապուր ուտելիս, գդալով զանազան կատակներ էր անում մշակների հետ, որոնք միևնույն բացարտությամբ էին վերաբերվում նրան:

Ամառանոց եկած օրերին գուգաղիպում է այնպես, որ ինչ-որ մի ռուս «նաչալնիկ» է գալիս Գանձա և, տեղի-ամտեղի, սկսում է բարկանալ գյուղացիների վրա: Ականատես լինելով նրա ջղային նուպաներին՝ Տերյանը ծաղրի է առել այդ նաչալնիկին՝ Պա՛հ, պա՛հ, պա՛հ, տեսե՛ք, տեսե՛ք, բացականչություններ անելով: Ասում են՝ նաչալնիկը թարս նայել է նրա վրա և մրթմրթալով հեռացել (Տե՛ս ԱԱ թիվ 74, էջ 19-21):

Անուժ առլայի երգերը

Անուժ Մաթևոսի Բդոյանը ծնվել է Ջիգրաշենում, 1880 թվականին: Ամուսնացել-
հարսնացել է Փոքր Խանչալլիում: Նրա ամուսինը Մեսրոպ Բդոյանն էր, ով կռվեց
և սպանվեց Դիլիֆի լեռնանցքում, բուրքական խուժանի ձեռքով, 1918-ի մայիսյան
ճակատամարտին մասնակցելիս: Տեգրը՝ Խնկոն, սպանվեց 1919-ի հունվարին Փոքր
Խանչալլիում վերաբնակություն հաստատած բուրքերի կողմից: Երկու տղաները՝
Գրիգորը և Ջավիկը, նահատակվեցին 1941-1942-ի ծանր տարիներին: Անուժ ապ-
լան խորովվեց իր վշտերի մեջ և դրանք արտացոլեց ցավից ու մորմոքից ծնված իր
բանաստեղծություններում: Իր հորից Անուժը ժառանգել էր բանաստեղծելու անու-
րանալի ձիրք ու ընդունակություն: Կյանքի ծանր պայմանները և Հայ եկեղեցու հան-
դեպ մաքրակրոն իր հավատքը ելք ու կերպարանք էին առնում ոտանավորներ հորի-
նելու կարողության մեջ: Անգրագետ էր: Հորինածները անգիր էր հիշում, արտասա-
նում ու մորմոքում լալիս էր առաջացած տարիքում: Նրան ցավ պատճառելու չափ
չատ էր մտահոգել Չամդուրայում եկեղեցու քանդելը և առհասարակ Աստվածա-
նարգումի աթեիստական անասնականությունը: Լինելով անպաշտոն եկեղեցական
գործիչ՝ Անուժ ապլան սխալների համար դիտողություններ էր անում կիսագրագետ
քահանաներին ու տիրացուներին: Նա իրեն համարում էր Եկեղեցու և եկեղեցիների
պաշտպան: Շատ-չատ հատվածներ անգիր գիտեր Նարեկացուց, Աստվածաշնչից:

Ահա այսպիսին էր Անուժ ապլա Բդոյանը, ում անձի հանդեպ սիրուց ու հարգան-
քից էլ առավել, խոր ակնածանք եմ տածել միշտ: Գրի առաձս չնչին է 1953-ին իր
հետ գերեզման տարածի համեմատ: Գրառել եմ նաև որոշ առակներ, երգեր:

Սիրականին մոտ գնալը դիրին է,
Բայց գատվիլը՝ շատ դժվար է, սիրելիս.
Սեր քաշողին խելքն ու միտքը խորին է,
Սի ծածկված գաղափար է, սիրելիս:

Կուլամ կը լալու նման,
Դարդ ունիմ սարի նման.
Կյանքիս մեջ դազալն է ընկե,
Անտեր բաղչեքի նման:

ԵՍ ԱՆՈՒՇՆ ԵՄ

Ես Անուշն եմ, անցուցել եմ սև անբախտ օրեր,
Հայրենիքե չեմ տեսել խնդում ու արև.
Չեմ ունեցե հայր ու մայր, մի մտերիմ ախպեր,
Անբախտ աշխարը թափեց թևերըս:

Վերչի ժամանակիս գլխատերըս առավ,
Առյուծի պես դեմքը խոշոր՝ տղեքս էլ տարավ.
Ապերախտ աշխարը թափեց թևերս:

Ղարաբախ վիճակիս ծնվեցա մորես,
Խնդում, ուրախութեն չունիմ աշխարից,
Ի՞նչ բանով գանգատ տամ ես իմ օրեն,
Ասղըս ալ տեսնում եմ խավարի նման:
Ես Անուշն եմ, Մաթևոսեն եմ ծնվե,
Անգին քարով, մատնու ակով եմ շինվե,
Վառված սրտով ոտանավոր եմ կապե,
Ապերախտ աշխարը թափեց թևերս:

Մաթևոս օր կըսեմ, մե հայտնի մարթ էր,
Բանաստեղծությունն ամենից բարձր էր.
Անբախտ հայր ըլլելով՝ որթի չունեցավ,
Այդ պատճառով թանկ անունն էլ կորավ:

Ես Անուշն եմ, Աստըծու հետ ուխտ ու պայման էրել եմ,
Բավականի կյանքիս օպպուզ առել եմ.
Տված ամանաքը անքին քարով պայել եմ,
Նպատակի հասնելույս միտք ունիմ:

Նպատակըս էն է՝ ժամերը շինվին,
Տասվերկու աշկերտ մեչը կը կայնի.
Իմ դիակըս ժամի օրթան կը թրվի.
Գութիս ճերմակ՝ վրան սևով կը ներկեն,
Ալ խաչերով փերեն ըռունդ կը նախշեն:
Ջանըս ու ջիգըրներըս մոմեր կը վառեն,
Ինձի տանին պատարաքով կը թաղեն.

Մերոքբէ, Քերոքբէ նախավկա եմ,
 Հոգիս կառնեն Հայր Աստըծու կը տանեն,
 Չարե, վտանգներն ազատ կը պայեն,
 Այն ժամանակ ուղուր օլսուն մեռնելը:
 Նորից կը հասկըսնեմ ձեզի այդ բանը.
 Գութիս օր կը տանիք հախ գերեզմանը,
 Դիակըս կը հանեք, հողին փաթաթեք.
 Ինձեն իշատակ կը մնա ժամին,
 Հոգիս շատ ուրախ է մեմա այդ բանին:
 Ես Անուշն եմ, տեղական եմ բոլորից.
 Անհամբեր կըսպասեմ ես այդ օրին:
 Հազար իննը հարուր եռեսուն թվին,
 Միշամըտան եկեղեցյա սիամը քակեն.
 Ըսին ու կատարեցին այդ բանը,
 Փերին ու քակեցին ժամերուն դուռը:
 Խղճալի կանայքը քընացին ժամը,
 Քընացին ու տեսան, շրվար մնացին,
 Արտասվելով աղոթք էրին ու լացին,
 Վրա գլխու ետ դառցան ու քընացին.
 Մեծ կընկտիքը կայնան խորուրթ էրեցին,
 Եկեղեցնա մասին ըսին ու լացին:
 Մեր ժամը փակվելը մեզ մեծ մայ է,
 Այսուհետև մեր մնալը շատ վատ է.
 Մեծ կընկտիքը կայնան խորուրթ էրեցին,
 Եկեղեցնա մասին ըսին ու լացին,
 Կոնցոմոլեն էկան, կայնան, խընդացին,
 Մեծ կընկտիքը բերընները բացին,
 Անեցք կարթացին,
 Յոթը խորուրթ եկեղեցնա խընթրեցին,
 Ձեռքերը առ Աստվածնա բըռնեցին:
 Թող թեզ տեսնի վերատեսիլ Աստվածը,
 Թող ազատե երկարամիտ Աստվածը:
 Մարթիք կան օր ըսին սիրտըդ է ժամը,
 Բամբասանքի համար դուք կերթաք ժամը.
 Այդ խոսքը խոսելով, կրոնը կորավ,
 Կրոնը կորելով՝ սրտերըս վառավ:
 Օրինակի համար մեզի՝ դալայչին.

Առանց աշխատանքի չի սրփե թասը,
Այդ օրինակն է մեր ժամ էրթալը,
Ընթումն էին մեր աղոթանքը.
Օտքերըս ու ձեռքերըս մըսելու բանը:

Հիշտեկը քուքա, Կիրակին հետը,
Մութ տեղը մնաց մերա Հախ տեղը.
Սուրբ Աստվածն ու սուրբ Եսթերը մեչը,
Լույսու վարդն ու սուրբ Կարապետը մեչը:
Կիրակի առավոտ յուղափեր կանայք
Ձենը չը լսելով դառցանք կըռապաշտ.
Կրոններս կորավ, սրտերս վառավ,
Թող թեզ տեսնի վերատեսիչ Աստվածը,
Թող լուս էնե երկարամիտ Աստվածը:
Ես Անուշն եմ, տեղական եմ բոլորից,
Անհամբեր կըսպասեմ այդ օրին:

Միֆայել Հովսեփյանի ստեղծագործություններից

Կազմողի կողմից վերջին՝ 4-րդ հավելվածի ընդգրկումը կարևոր մեկ այլ նպատակ էլ է հետապնդում. չընդհատվող, մշտատևորեն կենդանի կապի մեջ տեսնել ժամանակների ու սերունդների հոգևոր հաղորդակցումը, ժամանակների հոլովության անընդհատականությունը հավիտենական ընթացք որպես առ լույսը Աստվածային:

Շուրջ երեսուն տարվա վաղեմության հուշը անաղմուկ վերաթարմացնում է հիշողության մեջ իմ առաջին հանդիպումը բանաստեղծ Միքայել Հովսեփյանի հետ: Ներկայանում է որպես փոկացի բանաստեղծ, որն իմ հայրենի Գանձայից 6-7 կմ հեռավորության վրա է գտնվում և փռված է Փարվանա գեղատեսիլ լճի ափին: Թերևս ինձ համար էլ, անակնկալորեն անբացատրելի, տաք, ավելին՝ հրաշունչ մի ալիք ողողում է ներսս. միջահասակ է, շարժմունքը, խոսելաձևը զուսպ են, խոհուն և շիտակ հայացք ունի: Հրատարակչության իմ սենյակում ենք նստած, երկարորեն զրուցում ենք մեր հող ու ջրից, և ես ինքնաբերաբար վերցնում եմ նրա ձեռքից բանաստեղծությունների բարակ տետրն ու սկսում եմ թերթել: Մեջտեղներից սկսում եմ կարդալ: Հիմա դժվարանում եմ ասել, թե ինչքան ժամանակ եմ կլանված այդպես կարդացել: Հետո երկուսով եկանք մեր տուն, շոգ ամառ էր, փոքր-ինչ թարմացանք, նույնիսկ պառկեցինք-հանգստացանք, ու դարձյալ մեր զրույցը շարունակվեց: Տարվա գրահրատարակչական պլանավորումը արդեն վաղուց եղել էր, Միքայելի բանաստեղծությունները առանձին գրքով հնարավոր չէր տպագրել, ուստի մենք ճիշտ գտանք երկու այլ բանաստեղծների գործերի հետ արձանախի տեսքով լույս աշխարհի բերել նրա՝ իմ կարծիքով զուլալորեն մաքրահնչուն երախայրիքները: (Ի դեպ, հենց այդ տետրից բարեբախտաբար ինձ մոտ էին մնացել Միշայի պոետական ձեռագրով գրված մի քանի բանաստեղծություն, որոնք էլ ես նպատակահարմար գտա զետեղել ժողովրդի հոգում ու սրտին հարազատ սույն հրաշալի գրքում՝ ընդգծելով, ինչույց հանելով պարզ, հիմնավոր այն համոզումը, որ ճշմարիտ բանաստեղծությունը միշտ էլ ժողովրդական հենք ու հանգրվան ունի):

Մեր առաջին հանդիպումից թերևս երկու տարի անց իմ հայրենի Գանձայում էի, Միշան ինչ-որ կերպ տեղեկացել էր այդ մասին, մանկության ընկերներից Վաղինակ Թանգամյան հետ (Վ. Տերյանի տուն-թանգարանի տնօրենը) եկան, գտան ինձ: Հետո մենք Սաղամո լճի ափին կերուխում կազմակերպեցինք, անմոռանալի օր անցկացրինք, որը, ցավոք, մեզ մաս ստվերող ամոքանքի չափաբաժին թողեց:

Երկու մեքենայով Սաղամո գյումրեցիներ էին եկել բաղի որսի, հրավիրեցինք հացկերության, և թեպետ նրանք, խորապես զգացված, հրաժարվեցին, ես, սակայն, փոքր-ինչ համառեցի, նստեցրի սեղան: Հետո ինչ-որ կերպ անհամաձայնություն ու սուր լեզվակռիվ սկսվեց, որը նաև աստիճանաբար խորանալու կերպարանք առավ: Մերոնք խմած էին, և իմ ջանադիր սաստումները բանի տեղ չանցան: Երկուստեք խճճվել էին անցյալից եկող «հաշիվների» մեջ: Ստիպված եղա ձայնս բարձրացնել և ուժով լռեցնել մերոնց, քանի որ գյումրեցիները, գրողը տանի, կատարելապես ճիշտ էին, իսկ մերոնք՝ կատարելապես սխալ: Մենք, ախր, նաև մեր տանն էինք, ինչը մեզ որևէ առումով, երբևիցե պարզերես չէր դարձնի: Ինձ անկեղծորեն շատ զարմացրել էր հատկապես Միշայի ակտիվությունը. ես կարծում էի, թե գոնե նա բաժանող-խաղաղեցնող պետք է լիներ:

Տարիները գլխավայր թավալումներով անցան, և ես կորցրի փոկացի Միշա-Միքայել բանաստեղծի հետքը, թեպետ միշտ հիշել եմ նրան և նախանձախնդրորեն ցանկացել եմ իմանալ նրա ստեղծագործական ընթացքի ու հաջողությունների մասին: Մի քանի տարի առաջ դիպվածով հանդիպեցի նրա հարազատներից մեկին, իմացա նրա կյանքից մանրամասներ, և ավստսանքի պահեր ապրեցի բնությունից օժտված հայ բանաստեղծի համար: Նամակ էր ուղարկել ինձ Ռուսաստանի հյուսիսային մասերում գտնվող հեռավոր Սուրգուտ քաղաքից: Պանդխտական՝ կյանքի, գոյության ամենօրյա խնդիրներ էր լուծում բանաստեղծը: Մեկ նախադասություն մտապահվել է հատկապես. «Որպես բանաստեղծ ես այլևս չկամ, ես մեռա»: Ինձ մխիթարող բաներ էլ էր գրել, որ ինքը ստեղծագործում է այնուամենայնիվ: Հետաքրքրվել էր Երևանում գրքի հրատարակման ծախքերով: Այսպես, ահա: Կարծում եմ՝ փոկացի Միքայելի ներկայացվող ստեղծագործությունները՝ քնքշորեն քնարական՝ հարազատ եմ սույն ժողովածուի ոգուն, ծրարում եմ մեր ժողովրդի բնապաշտական խոր ակունքները, լուսաժպիտ հայացքը, կենդանի շունչն ու մաքրամաքուր սպասումները, կենսասիրությունն ու խոր հավատը ապագայի հանդեպ: Բայց առավել կարևորը, որ առավել է զարմացնում ինձ, բանաստեղծի ենթագիտակցականի շերտերում ծփացող նախնական ակունքային ինֆորմացիան է, մեր թանձրամշուշ անցյալի անէացող հուշը, որ բանաստեղծական կատարյալ ձևերի մեջ, որպես նրբազգայուն կռահողականություն, ընձայարբերվում է ընթերցողին:

Ռաֆայել Ղարիբյան

11.08.2013թ.

ԱՂՁԻԿ

(Ժողովրդական)

Ջուրը տարաւ: Ջուրը գնաց:

Տակը՝ ոսկի ավագ մնաց:

Հո՛յ, մայրիկ:

Մերը կաթ էր: Մեր սիրտը՝ փարչ:

Կերանք օրը՝ կարմիր բաղարջ:

Հո՛յ, աղջիկ:

Մագե կամուրջ: Մեր միջև՝ սուր:

Աղջիկ, անուշ մի պաչիկ տո՛ւր,

Հո՛յ, ծաղիկ:

Կարմիր հավկիթ ընկավ գետին:

Իմ եղունգին փայլ է ձեթի...

Հո՛յ, Ձատիկ:

ՏՈՆԻ ՏՐԱՎԵՐ

Աչքերս՝ զույգ ցողեր, իջան:

Ծափ տուր, ծաղիկ եղեգնածուխ:

Ձայնեղ արյունս ձեզ ընծա,

Երփնաջրեր նվագածու:

Ով որ ունի սրինգ ու դափ,

Ալ է հագնում, կանաչ կապում...

Եկեք՝ ցնծուն լացով, ձեզ տամ

Սիրտս՝ բացդուռ աղավնատուն:

Վարդի վրա ու Բանի մեջ

Հոգիս լույս է ընթեռնելի:

Հո՛յ, եկեք ինձ, երեխաներ,

Ժամը ընկավ՝ էլ չեմ լինի:

ՏՈՆ Է ՀՈԳՈՒ ՈՒ ՄԱՐՄՆԻ

Ժպիտներդ՝ աղավնիներ,
Բույն են հյուսում իմ աչքերում:
Ոսկեաայլը իջնում է դեռ՝
Իբրև պարզև, իբրև ներում:

Ողբերգության բառերը հին
Դեռ ծխում են ջրի վրա:
«Ի՞նչ անում տամ ես իմ գոյին»,
Հարցնում են ձյուն ու կրակ:

Քանի՜ անգամ կյանքը փորձեց
Դանակների բուք շեղբերով:
Բայց արյունս ճերմակ հորդեց
Սիրո, Գեղի նոր շերտերով:

Հե՛յ, ուխտավոր, անցնենք թեթև
Լույսի միջով ու Կարմիրի...
Ցավի համար չեկանք այստեղ:
Տոն է հոգու ու մարմնի:

ՎԵՐՁԻՆ ԸՆԾԱ

Աչքերս մոմեր էին ձեռքերիդ:
Իմ լույսն էր գլխիդ վերևը:
Պոկեցիմք մեր մերկ մարմնից
Թզենու դեղնած տերևը:

Ինչո՞ւ են բաժանվում կես ճամփին:
Չգիտի, օ՛, ինքը Տերը:
Չարմանք են աստղերը գետափի:
Չարմանք են թավիղող խոտերը:

Գնում ես: Մրսում են երգերս:
Ծաղիկ է լալիս մասրենին:
Թող հանգչեն վիրավոր ձեռքերս
Քո այդ մեղավոր վարսերին:

Լույս մնաց ու մոխիր թևերիս:
Գնա: Արցունքներն իզուր են...
Ի վերուստ տրված է երևի.
«Հեռվից կարոտեն ու սիրեն»:

ՆՎԱԳ ՆԱԽՐՅԱՆ ԶԱՐԻ

Ես քար չեմ: Այլ մի քարացած Ոգի:
Ես շունչ եմ, խորան, մագաղաթ, խաչքար:
Սափոր եմ՝ լեցուն ասքերով ոսկի:
Ես՝ ձեռն ի ծնոտ՝ ծերուկ բամբռահար:

Իմ քարե գինին Աստվածներն ըմպում,
Առավոտի պես ծավալվում են տաք...
Եվ իմ ծաղիկը՝ արմատն իմ խորքում,
Իմ Ծուռ Սիերի պատրանքն է ճերմակ:

Վերքերս՝ վարդեր: Բոց բերանիս շուրջ
Լուսնի եղջյուրը սրվակ է թույնի...
Հին սպիներս Լույս են արձակում:
Օտար մեղուն է բզգում իմ բույրից:

Դեռ պիտի բխեմ, դեռ բացեմ լեզուս:
Եվ կարմիր օդում սիրտս բուրվառեմ:
Վիշապաձուկ եմ տոչոր Երկնի տակ,
Դեռ պիտ բարբառեմ...

Ես սափոր եմ լի թույնով ու մեղրով:
Ծեծե՛ք կողերս, ժամանակ, քամի...
Թող Լույսի նման ժայթքի արյունս:
Օ՛, սուրբ է Ոգին իմ՝ Նախրյան քարի:

ՕՐ ԱՐԵՊԱԿԱՆ

Օր արեգական, ես քո պատկերն եմ:
Եվ իմ արյունը գինիդ է հրկեզ:
Ահա իջնում եմ ոսկե մուրճերդ,
Ահա լույսերդ խմորում եմ մեզ:

Սիրո խաբույկը իմ մատների մեջ՝
Նշան մատանի: Ինձ ո՞ր է տանում:
Ես ինձ բացում եմ ողջ իրերի մեջ:
Հոսում եմ...Մի կերպ չեմ ամբողջանում:

Ինչպե՞ս Անհունիդ ձայնը թագակիր
Ամփոփեմ Բանի մեջ, բերեմ ընծա:
Լռության թասերդ իմ մեջ դատարկիր:
Մենակ եմ: Ուրիշ ձեն ու ձուն չկա:

Ա՛խ, քանի անգամ սրինգով արծաթ
Երփնաջրերիդ մոտենամ, ծնկեմ...
Օր, կրակիդ մեջ հեթանոս՝ մի վարդ
Սպասում է ինձ, եկա, որ գտնեմ:

Ա՛խ, իմ կյանքը կարճ՝ փետուր է ոսկյա
Վիրավոր հավքի, որ չվեց անլուր:
Օր, պաշտպան եղիր, աջս պտուղ տա:
Քայլերս եմ բոցեր դեպ դրախտի դուռ:

Դու սնիր որդուդ կաթով Հավաստի:
Տար հիշատակաց հովիտները խաս:
Նոր օրն իմ արյան Կարմիր գույնն ունի:
Կմնամ այստեղ՝ մոխիրդ վրաս:

ՓԱԿ ԿՐԱԿ

Ես հոսում եմ առվի հունով,
Ուր ապրում է կապույտ քարը:
Երկինք, բաց է վերքի նման
Կակաչների վայրի պարը...

Ա՛խ, լույսերն են անիրական:
Մեր այցը՝ կարճ, անկրկնելի:
Ժամն է հոսում: Էլ ինձ համար
Չի շողշողում պտուղն երկրի:

Գաղտնիքների գավաթները
Տեղից տեղ են մեզ դատարկում:
Ամեն հայցվոր՝ աջը կրծքին,
Դեպի երկինք է նավարկում:

Պաղ դիմակներ: Ու ծուխ ծաղկի:
Ո՞ր է դեմքը մեր բնածին...
Քիչ հեթանոս գինի լինե՞ր
Ու մի խաչված Աստվածածին:

ԼՈՒՍԻՆ

Լուսին՝ գնչու ոսկեատամ:
Խածիր խնձորը գիշերվա:
Ինչո՞ւ եկա: Ինչո՞ւ գնամ՝
Գաղտնիքիդ աղն հոգուս վրա:

Տես աչքերս տաք բներն են
Նոյան ճերմակ գույգ աղավնու:
Մեկ օրով եմ այստեղ եկել...
Ա՛խ, պսակվիր ինձ հետ, գնչու:

Բայց մի պագ եմ քեզնից առել:
Չեմ հասցնի սիրել և ես...
Լուսին, լուսին, ա՛խ, ի՞նչ անեմ,
Զրույց անենք գոնե...Այսպես...

ՕԳՈՍՏՈՍ

Յուրտ եմ շնչում սարերս:
Ի՞նչ արցունք է այտերիդ:
Ինչպե՞ս ժողվեմ սերերս,
Օգոստոս, քո արտերից:

Ինչ կարմիր է երեկոն՝
Հուշերի պես հարբածի:
Ես խառնում եմ իմն ու քոն:
Ո՞ր է ճամփան հետդարձի:

Քույր, ի՞նչ ջրեր մենք անցանք:
Սրբիր մութը աչքերիս:
Ես արցունքն եմ քո պայծառ,
Շշուկները աստղերիդ:

ՏՐԱՎԵՐ ԵՐԳՈՎ

Օրը ընկավ արցունքի պես:
Այտերս ի վար՝ ճերմակ առու:
Ջա՛ն, աղջիկներ, ջրերն ի վեր
Խարույկներ են բոցավառվում:

Ջա՛ն աղջիկներ, նետեք ի ծով
Հուռուքները ձեր հմայքի:
Թներս օժեք ձիթայուղով
Եվ ինձ սուգեք խորքը ծայգի:

Ես գալիս եմ տեսքով ջրի:
Ո՞վ եմ: Ես ինձ չեմ ճանաչում:
Տաք վայրերում հրապույրի,
Հո՛՛յ, իմ մարմինն է կանաչում:

Հոգիս գատվում, Լույսի նման
Իջնում է վար՝ ջրի վրա:
Իսկ մարմինս՝ հողի ընծան,
Լուռ սուզվում է խորքը նրա:

Ջա՛ն, աղջիկներ, գուգսեր հագեք:
Կրծքիս շարեք ծաղիկ ու դաղձ:
Օրը ընկավ՝ Տիրոջ պարգև:
Հեռանում ենք ու չկա դարձ:

ԱՂՋԻԿ՝ ԿՐԱԿ ՈՒ ԿԱՅՑ

Աղջիկ, աչքերդ սև-սև սարյակներ,
Կտցեցին սիրտս: Կարմիր էր, ջա՛ն:
Աղջիկ, ծոցիդ մեջ գույգ խնձորնե՛ր,
Կծեցի, բերանս ոսկի է, ջա՛ն...

Աղջիկ, անձրևը քո կուժը լցրեց:
Մերս է թափվում շուրթերից, ջա՛ն...
Աղջիկ, ի՛նչ կլնի չիթ շորդ հանես...
Քամին կրակ ու կայծեր փռի, ջա՛ն...

ՁԱՎԱՄԵՐ

Եվ ձյունն դուռ՝ երկնից կախված:
Եվ ջրերի կանաչ կանչեր:
Ես գալիս եմ՝ թներս բաց,
Բերանիս մեջ՝ ալ կակաչներ:

Ես բացում եմ դուռը: Դրա՛խտ:
Բլուրներն են ուսիս պառկում:
Ի՛նչ մաքուր են արցունք ու աղ:
Ամպրոպներն են կուրծքս պատռում:

Եվ փշոտ է արյունս հին:
Դեմքս են հյուսում խոտերը պերճ:
Այստեղ կապրեմ հազար տարի,
Աստղերի մոտ, երկնքի մեջ:

ՉՐՈՒՅՑ

(Մորս՝ «Ճերմակ աբայիս»)

- Մայրիկ, ասա, ինձ ո՞վ բերեց:
- Քեզ՝ Հագարան հավքը, որդիս:

Դեռ չէր քաղել մորդ հանդից
Նախշուն քամին, ա՛հ, էն տարին...
Դեռ չէր բերել հորդ արտից
Առվի ջուրը Աբուլ սարի:

Չայնդ առա: Չայն չէր, ջուր էր:
Կուժս լցվեց: Ջուրն էր ոսկի:
Չայնդ առավ՝ հայրդ զարթնեց
Հատիկի մեջ ցորեն հասկի:

Հավքը թռավ: Քո սրտի տեղ
Արծաթ սրինգ էր դրել նա:
Վարդավառի թերթերի մեջ
Ես քեզ ինչպե՞ս անուն գտա:

Մենք հյուսեցինք կառուրը մեր
Թարմ խոտերից կանաչ-կարմիր...
Մենք՝ երկու հավք: Առանք թևեր,
Երբ քայլ արիր, երբ քայլ արիր...

ՁԻՎԱՆԻ

Ելավ, գնաց ինքն իրենից՝
Մախաղի մեջ աստղեր ու երգ:
Գյուղ ու բլուր իջան երկնից.
- Էդ ո՞ւր, որբուկ, բորիկ ու մերկ:

Ջուր էր՝ կանչեց, դարձավ ծաղիկ:
Բախտը բնից թռած դուշ էր:
Խոտ էր՝ կանչեց, դարձավ խաղիկ:
Գնալը՝ շուտ, մնալն ուշ էր...

Տեսավ՝ քար էր: Կրակ էր հորդ:
Տեսավ՝ սով էր: Իր երգը՝ հաց:
Խնջույք արեց: Արքա ու ճորտ
Ճաշակեցին գինի ու լաց:

Սիրո, հուսո հանդերձ կարեց
Քանի սև-սուգ սիրավորի:
Չիմացավ էլ՝ ի՛նչ նախշ արեց
Աչքերի մեջ ուխտավորի:

Անցավ վարդի ցուքի միջով՝
Սրինգի մեջ սիրտը դրած:
Մեր էր: Ծաղիկ: Ծարավ մի ծով:
Հոսեց սրտից սիրտ ու...մնաց:

ՉԱՓԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐ ԵՎ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐ

Մարդկային հարևանական ամենօրյա հարաբերությունները, ինչպես և հասարակությունների, ժողովուրդների շփումներն ու պարզ փոխհարաբերությունները կանգնեցրել են նրանց չափումների, հետևաբար նաև չափերի առաջացման անհրաժեշտության առջև: Չափային համակարգերի, նաև ընդհանրական միավորների պահանջը պարտադիր է դարձել հատկապես ապրանքավոխսանակության աճող ծավալներին գույքընթաց, որոնք մախնական վիճակում խիստ պայմանական և մոտավոր են եղել: Եվ այնուամենայնիվ, անհրաժեշտ մեկ վերապահում պարտավոր ենք անել. մարդը իր ֆենոմենալության մեջ, որպես համեմատող կենդանի, կրում է հաշվարկ ու հաշիվ անելու, զցել-բռնելու, չափ ու չվան դնելու հատկանիշ-որակը:

Չափագիտությունը (մետրոլոգիան), որպես օժանդակ մի գիտություն, զբաղված է հենց խոր անցյալում մախնաժողովրդի, նաև հետագայում՝ ինքնուրույնացած ժողովուրդների կողմից օգտագործված ամենատարբեր չափերի (ժամանակաչափական միավոր, քանակություն, ծանրություն, երկարություն, ծավալ, տարողություն, մակերես ևն) առաջացման, գործածման և դրանց զարգացման առանձնահատկությունների ուսումնասիրությամբ: Այս գիտությունը ուղղակիորեն աղերսվում է դրամագիտությանը (նումիզմատիկա), քանի որ առաջներում դրամական միավորները և կշռաչափերը համապատասխանեցվել են՝ կրելով միևնույն անվանումները:

Հարկ կա[»], արդյոք, փաստարկել հոգուտ այն բանի, թե առանց սույն գիտության վերաբերյալ ստույգ, նաև համակողմանի գիտելիքների տիրապետման ճշգրիտ պատկերացում կկազմենք մարդկային քաղաքակրթության անցած փուլերի, գաղափար կունենանք ապրանքների գների, դրանց պահանջարկի և շրջանառության, երկրների տնտեսական կապերի, միմյանցից կախվածության և հարակից այլ խնդիրների վերաբերյալ: Վերջապես չափագիտական միավորների հավաստիությամբ կարող են վավերական համարվել պատմական աղբյուրները, պատմական կոնկրետ տեղն ու միջավայրը, ժամանակաշրջանը:

Մարդկության զարգացման վաղագույն ժամանակներում մախնական չափեր հանդիսացել են մարդու մարմնի մասերը, քայլը, առանձին ամաններ, որոշակի գործիքներ, զենքի տեսակներ, գիրկը, բուռը, փեշը, քիլը և այլն: Այս առումով թերևս Հայաստանը շահեկան դիրքում է, և հարկավոր չէ սույն փաստը մատնել մոռացության: Ամենայն հայկականը ածանցյալ է դառնում, ստորադասվում է ամենուր ու միշտ ոչ միայն կողմնակալ օտարների, այլ, ցավոք, նաև հայերիս կողմից: Արդարատես չլինելով հանդերձ, ինքնանվաստացումի հասնող բեռ-բարդույթ է առկա այստեղ, որը, ինչ-որ կերպ, պետք է հաղթահարել կարողանանք:

Հին Արևելքում և անտիկ պետությունների միջերկրածովային տարածաշրջա-

նում չափերի համակարգերը ձևավորվել են բարելավականի ազդեցությամբ՝ հիմնվելով հաշվարկման 60-երորդական համակարգի վրա: Անգամ կենտրոնացված պետություններում (Եգիպտոս, Հին Հունաստան) չափերի միասնականությունը եղել է հարաբերական: Մինչև անգամ միևնույն պետության սահմաններում նույնանուն չափերն էլ հաճախ տարբեր են եղել: Գուցե նաև այս անհարթությունները հաղթահարել-դյուրացնելու նկատառումով, հռոմայեցիները իրենց նվաճած բոլոր երկրներում պարտադրեցին սեփական չափակշռային համակարգը:

Հնագույն ժամանակներից մինչև 20-րդ դարի սկիզբը Հայաստանում օգտագործվել են տարբեր չափումների՝ երկարություն, ծանրություն, տարողություն, մակերես ևն, որոշակի չափային համակարգեր: Այսպես, ըստ Էրեբունի և Կայալի Դերե հնավայրերում հետազոտված տաճարների հիմնական չափումների.

Ուրարտական միջին ոտնաչափը հավասար էր՝ 31,4սմ.

Փոքր կանգունը՝ 1,5 ոտնաչափ՝ 47,1սմ.

Մեծ կամ փիլետերյան ոտնաչափը, (Գառնու տաճար)՝ 35,31սմ.

Միջին կանգունը՝ 1,5 մեծ կամ փիլետերյան ոտնաչափի՝ 53սմ.

Մեծ կանգունը՝ 2 մեծ կամ փիլետերյան ոտնաչափի՝ 70,62սմ.

Միջնադարյան Հայաստանում (4-16-րդ դարերում կառուցված ճարտարապետական հուշարձանների զննումների համաձայն) կիրառվել են՝

Փոքր ոտնաչափը՝ 26,5սմ.

Միջին ոտնաչափը՝ 30,9սմ.

Մեծ կամ փիլետերյան ոտնաչափը՝ 35,6սմ.

Համաձայն հայկական միջնադարյան չափագիտական սկզբնաղբյուրների՝ կարող ենք առանձնացնել երկարության հետևյալ չափերը՝

- Գարին (գարեհատը).

- Փոքր մատնաչափը՝ 1,66սմ.

- Մեծ մատնաչափը կամ եղունգը՝ 2,22սմ.

- Կոճը՝ 2,90սմ.

- Բոյթը՝ 4,43սմ.

- Բուռը՝ 10սմ.

- Ներբանը՝ 20սմ.

- Թիզը՝ 23,175սմ.

- Փոքր, միջին և մեծ ոտնաչափերը՝ 26,5սմ, 30,9սմ, 35,6սմ:

- Փոքր, միջին և մեծ կանգունները՝ 46,35սմ, 53սմ, 71սմ.

- Փոքր, միջին մեծ և երկրաչափական սովորական քայլերը՝ համապատասխանաբար՝ 71,2սմ, 79,5սմ, 92,7սմ, 105-108սմ.

- Փոքր, միջին, մեծ և երկրաչափական-թագավորական գիրկ-կրկնաքայլ-մար-
դաչափերը՝ համապատասխանաբար՝ 1,4մ, 1,54-1,59մ, 1,85մ և

2,11-2,16մ.

- Չողը՝ 3,09մ.

- Խրախ-պլեթրոնը՝ 30,09մ.

- Ասպարեզը կամ ըստ օղաչափության՝ վտավան-ասպարեզը՝ 213մ.

- Ասպարիզաց ասպարեզ, պարսից ասպարեզ կամ ասպարեզ նետածիգ՝ 227մ.

- Հռոմեական մղոնը՝ 1480մ.

- Փիլետերյան կամ եգիպտական մղոնը՝ 1575-1590մ.

- Հրասախ, փարսախ կամ մեկ ժամվա հետիոտնի ճանապարհը՝ 4770մ.

- Մեկ օրվա ճանապարհը՝ 31,4-38,2կմ:

Ուշ միջնադարում և 19-րդ դարում ճանապարհի չափման հիմնական միավորը
սովորաբար ընդունվել է 1(մեկ) ժամվա ճանապարհը, որը հայտնի է **փարսախ, ֆար-
սանգ, աղան, սահաթ** անվանումներով:

- Մարդու 1 ժամվա անցած միջինացված ճանապարհը եղել է՝ 5կմ.

- Մաքսային կարճահասակ ձիունը՝ 5,3-6,4կմ.

- Երկարահասակ ձիունը՝ 7,5կմ.

- Մեկ օրվա ճանապարհի մեծությունը միջին հաշվով հավասար է եղել 7-8 ժամ-
վա ճանապարհի՝ 35-40կմ:

19-րդ դարում և մինչև 20-րդ դարի սկիզբը Հայաստանի և Անդրկովկասի բնակ-
չության ամենօրյա կենցաղում կիրառվել է **գազ կամ խանական արշին** միավորի
վրա հիմնված երկարության չափական համակարգը, որը հավասար էր՝

- Երևանի մահանգ՝ 102,4սմ.

- Շամախի մահանգ՝ 102սմ.

- Դարբանդի մահանգ՝ 101,8սմ.

- Թիֆլիսի մահանգ՝ 100,5սմ.

- Ջանգեզուրի և Նախիջևանի գավառներում գազը՝ 94,4սմ.

- Շուշիում՝ խանական արշինը կամ գազը՝ 72,13սմ.

- Օրդուբադի գավառում կիրառված գազ-կանգունը՝ 44,7սմ.

- Նախիջևանում կիրառված գազ-կանգունը՝ 112,7սմ:

Այժմ ընտրողաբար ներկայացնենք չափերի ռուսական համակարգը, որը ավան-
դաբար կիրառվել է Հին Ռուսիայում և ռուսական կայսրության սահմաններում,
որոնց փոխարինելու եկավ չափի մետրական համակարգը (4 հունիսի, 1899թ.), որը
և նախապես ՌՍՖՍՀ-ում՝ 1918թ. սեպտեմբերի 14-ին, ապա և ԽՍՀՄ-ում՝ 1925թ.
հուլիսի 21-ին, համարվեց պարտադիր:

- Դյույմ՝ մատնաչափ՝ 2,54սմ.
- Վերշոկ՝ 4,4սմ.
- Թիզ՝ 22-23սմ.
- Թիզ (շրջված)՝ 27-31սմ.
- Ֆուտ՝ 30,5սմ.
- Արշին՝ 71,12սմ.
- Սաժեն՝ 213,4սմ.
- Վերստ՝ 1068մ.
- մղոն (ծովային)՝ 1852մ.
- մղոն (աշխարհագրական)՝ 7420մ.
- մղոն (հին ռուսական)՝ 7 վերստ՝ 7,4676կմ.
- ֆունտ՝ 409,5գ.
- Ֆունտ (Անգլիայում)՝ 453,6գ.
- Դույլ՝ 12,29941լ.
- Շտոֆ (շտոֆանոց՝ գավաթ)՝ 1/10 դույլ.
- Գարնեց՝ 3,28լ (սորուն նյութերի չափ)՝ քառորդ դույլ՝ 12 բաժակ.
- Կորչագա՝ մեծ կճուճ, կարաս, թաղար, խեցաման՝ 2 դույլ՝ 25լ.
- Քառորդ (չետվերտ)՝ 200լ.
- Տակառ՝ 40 դույլ՝ 491, 96լ.
- Շիշ՝ 0,6լ. (հեղուկների ռուսական չափ).
- Շիշ (կոսուշկա)՝ կես շիշ (0,307475լ.).
- Բաժակ՝ 0,273լ.
- Գավաթ (չետուշկա)՝ 1/50 դույլ.
- Գավաթ (չարկա)՝ 1/100 դույլ.
- Գավաթ (շկալիկ)՝ 1/200 դույլ՝ 61,5մլ.
- Լաստ՝ 3000լ.՝ 72փութ (նավաբեռների կշռաչափ).
- Բերկովեց՝ 10 փթի ծանրության հին ռուսական չափ.
- Բաթման՝ 4,095կգ.
- Բեզմեն՝ 1,022կգ (մաս՝ ձեռքի զսպանակավոր կշռեք).
- Կիսաբեզմեն՝ 0,511կգ.
- Մեծ գրիվենկա՝ 409,5գ.
- Փոքր գրիվենկա՝ 204, 8գ.
- Գրոս՝ 12 դյուծին՝ 144 հատ.
- Դյուծին՝ 12 հատ.
- Ստոպա՝ (կապոց, կույտ, դեզ)՝ 20 դաստա՝ 480թերթ թուղթ.
- Դաստա՝ 1/20 ստոպա՝ 24 թերթ թուղթ.

Գեղատնային կշռաչափեր

- Ֆունտ՝ 12 ունցիա՝ 358,323գ.
- Ունցիա՝ 8 դրախմ (Արևելյան փող)՝ 29,860գ.
- Դրախմ՝ 1/8 ունցիա՝ 3 սկրուպուլ՝ 3,732գ.
- Սկրուպուլ՝ 1/3 դրախմ՝ 20 գրան՝ 1,244գ.
- Գրան (գրամ)՝ 62,209 մգ:

Համաշխարհային չափանիշներով գիտատեխնիկական առաջընթացը և ակտիվացող շփումները որոշակի կարգավորումներ մտցրին նաև չափերի համընդհանրացման բնագավառում: Այլևս ֆրանսիական մեծ հեղափոխության տարիներին ստեղծվեց մետրական համակարգը, որն այնուհետև դարձավ միջազգային: 1791-ին Ֆրանսիայի ԳԱ հանձնաժողովի առաջարկությամբ Ազգային Ժողովը հաստատեց չափերի նոր համակարգը:

- Երկարության միավորը դարձավ **մետրը**.
- Մակերեսի միավորը՝ **արը**.
- Տարողության միավորը՝ **լիտրը**.
- Ծանրության միավորը՝ **գրամը**:

Չափային ընդունված նոր միավորները կազմվեցին տասնորդականի սկզբունքով (այն է՝ տարբեր աստիճաններում հիմնական միավորը 10-ով բազմապատկելու կամ բաժանելու միջոցով):

Եվ այնուամենայնիվ, չափակշռային հին միավորները որքան էլ չունենան այլևս գործնական կիրառություն, նրանց իմացությունը անհրաժեշտություն է, քանի որ նրանք շրջանառված են մնում վաղ, միջին և ուշ շրջանի պատմական տարաբնույթ փաստաթղթերում ու վավերագրերում, ժողովրդական բանավեճերում, հատկապես դարձվածաբանություններում և, իհարկե, պատմագիտական աշխատություններում ու պատմավեպերում:

Ընդգրկված նյութերի պարտադրանքով՝ չափագիտական տվյալների սույն քաղվածքը ժողովածուում զետեղելը, կարծում են, անհրաժեշտություն էր: Խնդիրը լուծելիս, օգտվեցի բառարաններից, մանավանդ Հայկական Սովետական Հանրագիտարանի համապատասխան բառահոդվածից: Այդ նյութերի հեղինակներին էլ հայտնում են իմ շնորհակալությունը:

Ռաֆայել Ղարիբյան

ԲԱՌԱՐԱՆ

Ագլամիշ լինել - զբաղվել, ժամանակ անցկացնել

Ադամն նալի՞ գարակ, յոխսա՞ռուլի
- մարդու ցեղն է կարևոր, քե՞տ կրթությունը

Ագատլամա - փրկարար

Ազմզել - շոշափել

Աթմաթիթոն - ատոլ (°)

Ալաճա - խատուտիկ

Ալաճա կտոր - գոլավոր գործվածք ներքնակի համար

Ալխալուղ - տե՛ս արխալուղ

Արխալուղ - 1. կնոջ երկար զգեստ. 2. տղամարդու կարճ զգեստ՝ բաճկոն

Աղու - թույն

Աճալ - տե՛ս աջալ

Աճալով մեռնել - տե՛ս աջալով մեռնել

Ամանաթ - ուրիշին պատկանող առարկա

Ամմայ - կույր

Ամռայր բռնել - ալարել, ծուլանալ. 2. զարմանալ

Այման - տուն, տեղ

Այսանես - այս տեղերը

Անալըղ - մորու (մերացու)

Անթարի - կնոջ և տղամարդու շրջագգեստ

Անկան - ուշ

Անկենանալ - ուշանալ

Անպեճար - անճար

Անվերի - անբնակ. 2. անբուն

Ապելեննի - հայտարարություն

Ապրաստ - ողջություն, ողջ լինել

Աջալ - մահ

Աջալով մեռնել - բառացի՝ բնական մահով մեռնել

Աջամ - պարսիկ

Ասսա - անպայման

Ավդուշություն - թռչնորսություն

Ավճի - որսորդ

Արա - մեջտեղ, կենտրոն

Արիկ - ծիրանի չիր

Ար ու էք - արու և էգ

Աֆիոնի դուտոիկ - աֆիոնի (ափիոնի) տուփ

Աֆֆարըմ - կեցցես, ապրես

Բագի - երբեմն

Բագիրգան - վաճառական

Բալլի - հայտնի

Բալթի - գուցե, որպեսզի

Բաշղա - առանձին, ջոկ

Բաս բռնել - գրագ գալ

Բաքլայել - սպասել, համբերել

Բեդելվաթ - տնավեր, անօգտակար

Բելիկ - բոլուկ, խումբ

Բեյ - նշան, նշանադրություն

Բիլագուկ - ապարանջան

Բիլմազ - անտեղյակ

Բիրատի - բոլորը

Բիրտանթիր - հանկարծ, իսկույն նեթ

Գամ - սանձ

Գամակ - տե՛ս կամակ

Գառգիլամիշ լինել - հորանջելով ու գալարվելով՝ մարմինը վեր ձգել

Գարդան - վիզ, պարանոց

Գեզա - աղբյուր

Գեզաթ էնել - ճամփա պահել, մեկին սպասել, դիտել

Գեզընասավտիկըմ - աչքդ սիրեմ

Գեզլիկ - ակնոց

Գենա - նորից, դարձյալ

Գեստ - զգեստ

Գետան-գալան - բառացի՝ գնացողը վերադառնում է

Գետան գալմազ - գնացողը չի վերադառնա
Գիգիմ - քեյնիկ, քեյ եփելու պղնձե աման
Գիլ - վարդ
Գյուման - հույս

Դալ - ճյուղ
Դարթլամիշ լինել - վշտանալ, մտածմունքի մեջ լինել
Դարմադաղըն լինել - տե՛ս տարմատաղըն լինել
Դիզգին - սանձ
Դիշիմիշ լինել - խորհել
Դիվան - դատ, դատաստան
Դոլվաթ - հարստության ոգի
Դոշ - կուրծք
Դուզ - ուղիղ, ուղղամիտ
Դութար - ուժ, կարողություն
Դուխուրել - նիրհել

Ելտողտի - բառացի՝ քամի ծնեց
Եմին - երդում
Եսիր - գերի
Եվից ըլլի - ներկայանալ

Զայրումար - գրող ու ցալ
Զառաֆաթի առնել - ծաղր ու ծանակի եմ-թարկել
Զարզըմբել - զարհուրել
Զարընճի - տե՛ս զարմջի
Զարնջի - անքուն մնացած

Էլիմ - մահ
Էլլիկ - ժողովուրդ
Էլ դըզի - ուրիշի աղջիկ
Էլօլլի - ուրիշի տղա
Էմր - կյանք
Էյթաճ լինել - կարոտ լինել, պահանջ զգալ
Էնթարի - տե՛ս անթարի

Էպպեճա - բավականին
Էսթըղըր - այսբան
Էրաժ - երազ
Էրդազ - բաղ
Էրթըմնալ - երդվել
Էվատի - շտապ
Էտմըլ - աշղպես

Ըզին - գծահետքին
Ըխտյար - ծերունի
Ըռաստ գալ - հանդիպել
Ըսկուհ - աշղպիսի
Ըսմոթ - տեղագնում
Ըրազի լինել - հոժարվել

Թաբիաթ - բնավորություն
Թաբտիրի դըլըղ հազնել - ծպտվել (այլ հագուստ կրել)
Թազա - նոր
Թազբեյ - համրիչ, տերողորմյա, մեղեսիկ
Թակար - թե ոք, եթե ոք
Թամալ - հիմք
Թամալլա տալ - բարեկ
Թամբալխանա - անկելանոց
Թամբեյ էնել - ապսպրել, պատվիրել, հանձնարարել
Թամ-թազա - բոլորովին նոր
Թավլի խանա - ախոռ
Թավիրըն լինել - մի տեսակ վատ զգալ
Թատառիկ - պատրաստություն
Թարաֆ - կողմ
Թարբար - նորից, կրկին
Թարբարտան - կրկին անգամ
Թարբրել - կրկնել
Թաթ - կենտ
Թաթըռ - անիվ
Թթնկել - համառել

Թիրմա - բանտ

Թիքա - պատառ

Թիքան - խանութ-արհեստանոց

Թղի մնալ - հղիանալ

Թպղի - իսկական

Ժիժի կայնիլ - նույն բանը շատ կրկնելով՝
համբերությունից հանել

Ժուռ ածել - փնտրել

Իլլաճ - դեղ, միջոց, հնար

Իճաք անել - հնարել, մտածել

Իյար - թամբ, թամբ

Ինչ օր իսա - ինչ որ է

Ինսան - մարդ

Ինսանօղի - մարդու տղա

Ինտատ - օգնություն

Իշտըղըր - ինչքան որ

Իպտիտա - սկիզբ

Իսոնք - սրանք

Իտ-իտիկ - այդ բանը. 2. նա

Իք-իքը - բան

Լախանա - կաղամբ

Լաչառ - անգգամ

Խազինա - գանձ, գանձանակ, մթերանոց

Խալք - հիմարություն

Խապար - լուր

Խապար - բնավորություն

Խեր - օգուտ, բարիք

Խըստու - դիտմամբ

Խեյլի վախտ - բավականին ժամանակ

Խեյրաթխանա - բարեգործական տուն,
հյուրատուն

Խեյրաթութեն անել - բարիք գործել

Խոխուրթ - խորհուրդ

Խոնախ - հյուր

Կամակ - հիվանդի կամ բանտարկյալի
ցանկացած ուտելիք

Կենացվալո - ցավի տանձ

Կեչի - այծ

Կեքս - կուրծք

Կժոտել - գիջանալ

Կոտկիրիրի կոտ - կրիայի գոգավոր պատ-
յան, կոնք

Կռանոց - գոմի աղբավառ

Կուլաք - այծենակաճ

Կուրդան - սահմանանշան

Հըզ գալ - դուր գալ, դուրեկան

Հալղա - օղակ

Հախխաք - իսկապես, ճշմարիտ

Համաշա - շարունակ

Հայիֆ - վրեժ

Հաջ գնալ - մահտեաի գնալ (Տիրոջ գերեզ-
մանը, Երուսաղեմ)

Հարամօղասի - ավագակատուն

Հարի - մինչև որ

Հարիֆ - միամիտ

Հարի որն օր - ովքեր որ

Հըյտը բղիկով - այս կճուճով

Հիժան - թարախ

Հոր - տե՛ս շալագործի դագգահ

Ղազա - փորձանք

Ղաթըր - ջորի

Ղալմաղալ - աղմուկ, խառնակություն

Ղամուշ - եղեգն

Ղայա - ժայռ

Ղայդա - եղանակ, մեղեդի

Ղայփախանա - հասարակաց տուն

Ղանթարմա - սանձ

Ղանճըղ - քած

Ղառղառ - ագռավ
Ղաչաղ - ավազակ
Ղասաբօղլի - մսագործի տղա
Ղաշղա - պիսակ, պիսակավոր
Ղավալ - սրինգ
Ղավաղ - բարդի
Ղարաղոլ - պահակ
Ղարամանդուկ - սատինից կարված սև զգեստ
Ղըմի - վայրի բանջար՝ հում ուտելու և թթու դնելու
Ղըռ ձի - սպիտակ ձի
Ղիապին խոսեկ - հասցեին խոսել, բամբասել
Ղոլայ - դյուրին
Ղսմաթ - բախտ
Ղութնի-դումաշ - գոլավոր գործվածք ներքնակի համար
Ղումռի դոխ - երգող աղավնի
Ղուշ - թռչուն
Ղուռի շառ - զրպարտություն
Ղուտոխիկ - տուփ

Ճաշակ - հաղորդություն
Ճետ - արքր
Ճիպպա - կնոջ տոնական երկար զգեստ
Ճիտ - վիզ, պարանոց
Ճորեկ - խռովել

Մաթ մնալ - զարմանալ
Մալամիշ քինել - ողբալ
Մախսիզ - դիտմամբ, դիտավորյալ
Մաղարա - քարանձավ
Մայրըմա - թաշկինակ, լաշակ
Մայիլ մնալ - զարմանալ, շշմել
Մաշալլա - ջահ. 2. սքանչելի
Մարիֆաթ - շնորհք
Մեզեթ - շուկա (°)

Մեկավա - միշտ
Մեյմուն - կապիկ
Մեյվա - միրգ
Մըկըր, մակար - Դու մի՛ ասի
Մըկիտան - գինետուն
Մըռչըմուկ - մրջյուն
Միագըմ - բավականին
Միշավարա էնել - խորհրդակցել
Մինչևական - մինչև իսկ
Միսավիր - հյուր
Մոհլաթ առնել - ժամանակ սահմանել
Մուլք - կավածք
Մուխաննաթ - երախտամոռ

Յադիքար - հիշատակ
Յաթաղ - անկողին
Յամաջ - լանջ
Յայան - հետիոտն
Յավաշ - դանդաղ
Յոլ - ճանապարհ. 2. պարտականություն
Յող դավթար գրվել - բնաջինջ անել, չքացնել
Յուզբաշի - հարյուրապետ
Յուկար - սանձ

Նը - ոչ
Նապախտ - բանտ
Նարդվան - սանդուղք
Նոքար - ծառա, մշակ

Շահատ - վկա
Շապալակ - ալյանդակ, չար ոգի
Շատ - զրպարտություն
Շափալաղ - ապտակ
Շեյլիկ - ժողովուրդ
Շեյշեյբաթ - գույք
Շղվա - բարակիրան, սլացիկ հասակ

Շոռաղ - վավաշոտ

Շորորլամիշ ըլել - շորորալով քայլել

Չագիլ - քարացրոն

Չաթին - դժվար

Չալըճի - նվագածու

Չամ-չրաղ մարել - Եղեմյա ճրագ մարել
(տունն ավերել)

Չանգա - ծնոտ

Չարա - հնար, փրկություն

Չարասի՞նա - ի՞նչ հնար կա

Չարխ ու ֆալակ - բախտի անիվ

Չար մըկա - մինչև այժմ

Չարսու - հրապարակ, վաճառանոց, փողոց

Չաչափընկել - ճանկել, խլելով յուրացնել

Չափառ - միլիցիոներ

Չեփիկ - աղբանոց

Չեփչի - հնոտի հավաքող

Չըռ գարկած - չոռի գարկած, գրողի տարած

Չիճի - հախճապակի

Չիչակ - ծաղիկ

Չուչուստ - արագ, շտապ, ճեպով

Չուռ - «Բերդ» խաղ

Պապ - հայր

Պատվիրաք - Պատրիարք

Պիպիլ - ապակու կտոր

Պիտվանալ - դուր գալ

Ջալլաք - դահիճ

Ջալլամ - գրողի ծոց

Ջաղչի կուռիկ - Կավե փոքրիկ աման, որով ջրաղացպանը վարձ էր առնում

Ջաղչի օլուղ - ջաղացի ճնշման խողովակ

Ջանսըզ - անհոգի

Ջինս - ցեղ

Ջվուտ-ջֆուտ - հրեա

Սալախանա - թափառող

Սալ ու սոլ - աջ ու ձախ

Սակաֆել - սակավանալ

Սանյաքքար - արհեստավոր

Սավա - բացի

Սավդա - սեր

Սարդար - գորագլուխ, պարագլուխ

Սեպող - հնազանդ, լսող-կատարող

Սևա - դռան շրջանակ

Սիլայ - զենք, զենքուզրահ

Սիլլա - ապտակ

Սիլսիլա - արյանառու, սերունդ

Սըռ - գաղտնիք

Սնունք - սերունդ, ցեղ

Վարավիրտ - ուշադիր լինել

Վերանա - ավերակ

Տարմատաղըն լինել - ցաքուցրիվ գալ,
տակնուվրա լինել

Տըռքսա էնել - ծաղրել

Տղզել - կռանալ

Տոլաղ - պատատանք սրունքների

Տուգաղ - թակարդ

Տուրմա - բանտ

Ուզբաշի - տե՛ս յուզբաշի

Ումուդ - հույս, ապավեն

Ումուզ - ուս

Ույմիշվիլ - հարմարվել, փոխադարձորեն
միմյանց ըմբռնել

Ուրմիշ գալ - իրար սագել

Փալի - գոնե

Փաջ - մաքս (° բաժ)

Փասքանդ - գիշերապահ (°)

Փեշակ - արհեստ

Փեշկիր - բաշկինակ

Փիճվներ - ուտեր (տղեկներ °)

Փուշի - ծաղկավոր գլխաշոր

Քալա - գլուխ. 2. հասկ

Քալփաթին - արքան

Քայրքար - սաթ

Քանար - կողմ, եզր

Քանքիլ - խոպուպիք

Քարվան - քարավան

Քարվանքաշի - քարավանապետ

Քեխ - վայրի բանջար

Քեխ - ջրկիր էշի համետ

Քեշակ խաղալ - կենտ պար պարել

Քընծղալ - ծիծաղել

Քըռ-քըռ - հավին վռնդելու ձայնարկություն

Քիթիկ - գերան

Քիսաճի - բաղնիքում մարդկանց լողացնող

Քիսկի - լոմ

Քիրա - վարձ

Քոք - արմատ

Քոթուկ - կոճղ

Քոփակ - գառամյալ ծերունի

Քոշիկ - կաղամբով ճաշ

Քութուկ - գերան

Քուլափ-Սըրքուլափ - գլխարկ, որի կրողն անտեսանելի է դառնում

Քուլլի - բոլորը

Օդա - ձմեռնատուն, գոմին կից. հաճախ ծառայել է հյուրասենյակ

Օդի ոտք - ձմեռնատան մուտք

Օլան - տո, ծո

Օխտը ոտք - գերեզմանափոսի երկարությունը (աշխրբեն ի՞նչ պիտի տանիս՝

օխտը ոտք)

Օղուշաղ - կին

Օղուլ - որդի

Օյալամիշ լինել - զբաղվել ժամանակ վատ-մեղով. 2. ձգձգել

Օյին փերել - փորձանքի բերել

Օսահաթ - այդ ժամին, անմիջապես

Օրթա - մեջտեղ, կենտրոն

Օրթանջիլ - միջնեկ

Ֆանդ խաղալ - հնարքի դիմել

Ֆարդա - օգուտ, շահ

Ֆանել - կտորի տեսակ

Ֆավն - այծամարդ

Ֆասի փիսկիլ - օրիորդական ֆեսից կախվող փարթամ մետաքսաթել, ծոպ

Ֆասոն - տեսք, կերպարանք. 2. տարագ, տիպար (հագնելիքի)

Ֆասֆատութեն - կասկածամտություն

Ֆարաջա - քահանայի վերարկու

Ֆարդա - բող, վարագույր. 2. կուսաթաղանթ

Ֆիդան - նորատունկ, մատաղատունկ

Ֆիլան - այսինչ

Ֆռանգի - եվրոպական սնդուկի կողպեք

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՏՐԹԱՏ ԹԱՔԱՎՈՐԻՆ ԲԵՐԹԸ

Պատմել է Գևորգ Բդոյանը, 1940թ., Երևանում: Ծնվել է Ախալքալաքում, 1890թ., կոշկակար Թադևոսի ընտանիքում: Մասնագիտությամբ կոշկակար էր. ապրել է ծննդավայրում, Խարկովում, Երևանում և Ռոստովի մարզի, Մյասնիկյանի շրջանի Չալքըր գյուղում: Շատ նշանավոր բանասաց էր՝ հեքիաթասաց, առակախոս և երգիչ: (Բնագիրը տ. իմ անձնական արխիվում. այսուհետև՝ ԱԱ թիվ 79, էջ 127-128):

ՆԱԳԻՐ ՇԱՀՆ ՈՒ ՀԱԿՈՔ ՄՁՄՆԱՆ

1940թ. հունիսի 11-ին պատմեց Ջավախքի Փոքր Խանչալլի գյուղացի, ինքնուս տիրացու և կարկտակապ Սինաս Իսկանյան-Եսոյանը: Ծնվել է 1870 թ.: Առակախոս էր: Ջբաղվում էր հողագործությամբ և «Գիր կապելով»: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 67, էջ 134):

ԿԱԹՔԱՐԸ

1940-ի ամռանը պատմեց Փոքր Խանչալլեցի Անուշ ապլա Բդոյանը: Ծնվել է Ջիգրաշենում, մանկավարժ և ինքնուս բանաստեղծ Մաթևոսի ընտանիքում, 1880թ.: Անգրահետ էր: Հայտնի առակախոս էր, երգասաց և ոտանավորներ հորինող: Նրանից գրի են առել մի շարք երգեր ու առակներ. նրա ոտանավորները զետեղված են «Հավելված 3-ում»: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 139-140):

ՄՈՒՐՃԱԽԵԹԻ ԿԱԹՔԱՐԸ

1940թ. հունիսի 13-ին պատմեց Փոքր Խանչալլեցի Վարվառե Բդոյանը: Ծնվել է Ծալկայի Նարդիվան գյուղում, 1870թ.: Ապրել է Ջավախքի Դուլալիս գյուղում և ամուսնացել Փոքր Խանչալլի գյուղում, Հարություն Բդոյանի հետ, 1887թ.: Հմուտ տնտեսուհի էր, կաթնամշակ և կավագործ: Գիտեր ընտանեկան հարաբերություններն ընդգրկող բազմաթիվ առակներ, բուրբերեն մանիներ, որոնց զգալի մասը գրի են առել 1940-ական թթ.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 137-138):

ԽԱՀԱՓԱՅՏԻ ԱՂԲՅՈՒՐԸ

1959-ի հուլիսին պատմեց Կարնո Դինարիգում գյուղի բնակիչ Սիմոն Մկրտչի Դավթյանը (նախկինում՝ Կոպալյան): Ապրել է Լեռնականում: Հոր գերդաստանը կազմված էր 33 անձից. տանը օրորվում էր հինգ օրորոց: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 19, էջ 76):

ՄՇՈ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

1944-ին պատմեց Փոքր Խանչալլի գյուղից դուրովահար Արամ Իսախյանը: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 67, էջ 117):

ԽՈՁԱՊԻՆ ԼՃԻ ԱՆՈՒՆԸ

1982թ. փետրվարի 2-ին պատմեց սուղացի մանկավարժ, ներկայումս Երևանի բնակիչ Պետրոս Թորոյանը: Ունի բարձրագույն կրթություն: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 126, էջ 9-10):

ԱՆԻ ՔԱՂՔԻՆ ԱՆԱՍՏԱԾՆԵՐԸ

1939-ին պատմեց Փոքր Խանչալի գյուղից Սանդուխտ Իսախրյանը: Ծնվել է 1875-ին, Կարապետ Հուրյանի ընտանիքում: Ամուսնացել է Մաթևոս Իսախրյանի հետ: Անգրագետ էր: Զբաղվել է տնային տնտեսությամբ: Առակախոս էր, նրանից գրի են առել մի շարք առակներ ու երգեր: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 72):

ՀԱՐՍ - ՂԱՐՍ

1940-ին պատմեց Փոքր Խանչալի գյուղից Վարվառե Բոդյանը: Նրա մասին ակնարկը տե՛ս թիվ 4 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 126-127):

ՀԱՅՔԱԾ - ՀԱՔԱԾ

1940թ. հունիսի 17-ին պատմեց Փոքր Խանչալի գյուղից Հովսեփ Իսախրյանը՝ ծնված 1892-ին: Առակախոս և երգասաց է: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 176-177):

ՀԱՅՐ ԱՔՐԱՄԻ ՏՂԵՆ

1980թ. մայիսի 27-ին պատմեց մերենեցի Մամբրե Գոմկցյանը՝ ծնված 1901թ.: Ամբողջ կյանքում զբաղվել է հովվությամբ: Նշանավոր առակախոս և ազգագրության բանասաց էր, ումից գրի են առել մի քանի առակ: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 126, էջ 8):

ՄԱՐԻԱՄ ԱՍՏԱԾԱԾՆԵՐԸ

1980թ. մայիսի 27-ին այս նյութը պատմեց մերենեցի Մամբրե Գոմկցյանը: Նրա վերաբերյալ ակնարկը տե՛ս թիվ 11 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 126, էջ 5-6):

ՋՈՒԿ ԳԱՌՑՈՂ ԻՐԻՍԿԻՆԸ

1940թ. հունիսի 16-ին պատմեց Անուշ ապլա Բոդյանը (գյուղ Փոքր Խանչալի): Նրա մասին ակնարկը տե՛ս թիվ 3 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 155-158):

ՔԱՐՎԱՆ ՂՈՒՆ

1942-ի հոկտեմբերի 18-ին պատմեց ախալքալաքցի Գևորգ Բոդյանը: Նրա վերաբերյալ ակնարկը տե՛ս թիվ 1 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 179):

ԿԱՂԸՆԳԻՆ ԳԻՇԵՐՎԱԾ ՋՈՒՐԸ

1940թ.-ի ամռանը պատմեց Փոքր Խանչալի գյուղից Վարվառե Բոդյանը: Նրա վերաբերյալ ակնարկը տե՛ս թիվ 4 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 83):

ՃԳՆԱՎՈՐ ՏՂԱՆ

1940-ի ամռանը պատմեց Փոքր Խանչալի գյուղից Վարվառե Բոդյանը: Բանասացի մասին ակնարկը տ. թիվ 4 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 104-105):

ՄԵՂԱՎՈՐՆԵՐԻ ՔԵՆՏԵՐԸ

1980թ. մայիսի 27-ին պատմեց մերենեցի Մամբրե Գոմկցյանը Երևանում: Նրա մասին ակնարկը տ. քիվ 11 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ քիվ 126, էջ 6-7):

ՀԱՔԱՇ ԷՐԹԸՅՈՂ ՏԵՐՏԵՐԸ

1940թ. հունիսի 17-ին պատմեց Անուշ ապլա Բդոյանը: Բանասացի մասին ակնարկը տ.քիվ 3 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ քիվ 79, էջ 174-176):

ՀԱՅԵՐԻ ՈՒ ԵՋԴԻՆԵՐԻ ՖԱՐԳԵՆ

1944թ. դեկտեմբերի 2-ին պատմեց Փոքր Խանչալի գյուղից Մուշեղ Հաբոյանը՝ ծնված 1873-ին: Ականավոր առակախոս և երգիծաբան էր: Ջրաղվում էր հողագործությամբ: Նրա ձմեռնատունը գյուղում հեքիաթասացության վայր էր, որտեղ գլխավոր պատմողը ինքը՝ Մուշեղն էր: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ քիվ 67, էջ 124):

ԳԱՅԼԵՐԻ ԱՍՏՎԱԾԱՅԻՆ ՀԱՅՔ

1940-ի ամռանը պատմեց Վարվառե Բդոյանը: Նրա վերաբերյալ ակնարկը տ. քիվ 4 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ քիվ 79, էջ 110-111):

ՕՋԱՂ ԽԱՌՆՈՂ ՀԱՅՔ

1940-ի ամռանը պատմեց Վարվառե Բդոյանը: Նրա մասին ակնարկը տ. քիվ 4 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ քիվ 79, էջ 86-87):

ՔԱՊԻՏԵՐ ԶԸՔԱՄ

1940-ին պատմեց Գևորգ Բդոյանը: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ քիվ 79, էջ 103-104):

ՕԶԻԼԸ ՄԱՏԱՂ: Պատմեց Վարվառե Բդոյանը:(Բնագիրը տ. իմ ԱԱ քիվ 67, էջ 112):

ՏԵՔԻԱԹՆԵՐ

ՂԱՍԱԲՕՂԼԻ

1940-ին պատմեց ախալքալաքցի Գևորգ Բդոյանը: Հեքիաթն անավարտ է: Բանասացի մասին տ. քիվ 1 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ քիվ 67, էջ 71-102):

ԴԱՐՎԵՇԸ

1940-ի հունվար-փետրվար ամիսներին պատմեց Գևորգ Բդոյանը և Փոքր Խանչալի գյուղի բարբառով գրի առավ Վ. Բդոյանը: Բանասացի մասին ակնարկը տ. քիվ 1 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ քիվ 67, էջ 52-70):

ՊԵՆՈ

1938թ. պատմեց ախալքալաքցի Գևորգ Բդոյանը: Նրա մասին ակնարկը տե՛ս քիվ 1 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ քիվ 67, էջ 5-18):

ՃԻՏՈՒ ԽՐԱՏԸ

1947-ի օգոստոսին պատմեց Ջավախքի Ուճմանա գյուղի բնակիչ Վաչագան Թումասյանը՝ ծնված 1921թ.: Առակախոս է. նրանից գրի են առել մի քանի առակ: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 100):

ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ

1938-ին պատմեց Գևորգ Բդոյանը: Նրա մասին ակնարկը տ. թիվ 1 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 67, էջ 19):

ՆԱԽՐՃԻՆ ՈՒ ԹԱՔԱՎՈՐԻ ԱԽՉԻԿԸ

1947-ի օգոստոսին պատմեց Ջավախքի Բոգդանովկայի շրջանի Թորիա գյուղի բնակիչ Պողոս Գալոյանը՝ ծնված 1910թ.: Կիսագրագետ էր, բայց հմուտ առակախոս. նրանից գրի են առել մի շարք առակներ: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 114):

ՋՐԱՏԱՐԸ ՈՒ ԳԱՅԼԱՏԱՐԸ

1968-ին պատմեց Ջավախքի Բոգդանովկայի շրջանի Փոքր Գյոնդուրա գյուղի բնակիչ, ատաղձագործ Թորոս Պողոսյանը՝ ծնված 1886-ին: Կիսագրագետ էր, սակայն հայտնի հեքիաթասաց էր: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 67, էջ 166-180):

ԹԱՔԱՎՈՐԻՆ ԿԸՆԿՏԻՔԸ

1938-ին պատմեց չամդուրեցի Գարեգին Հայրապետյանը՝ ծնված 1870թ.: Անգրագետ էր, զբաղմունքով՝ երկրագործ: 1930-ական թվականներին ընտանիքով տեղափոխվել է Երևան: Կատակարան էր և ընտիր առակախոս: Երևանում նրանից գրի են առել բազմաթիվ առակներ և զվարճախոսություններ: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 91-99):

ՕՅՆ ՈՒ ՄԱՐԹԸ

1947-ի օգոստոսին պատմեց Ջավախքի Բոգդանովկայի շրջանի Ուճմանա գյուղի բնակիչ Մկրտիչ Թումասյանը՝ ծնված 1901թ.: Երկրագործ էր, առակախոս ու հեքիաթասաց: Նրանից գրի են առել մի քանի առակ: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 90):

ԻՇՈՒ ԳԵՄ ԽԱՂՅԱԾ ԹԱՔԱՎՈՐԸ

1947-ի օգոստոսին պատմեց Ջավախքի Ուճմանա գյուղի բնակիչ, 1910թ. ծնված Լևոն Թումասյանը: Առակախոսից գրի են առել մի քանի առակ: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 104):

ԿԱՐԿՏԻ ՏԱՐՎԱ ՀԱՐՍԸ

1938թ. պատմեց չամդուրեցի Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա վերաբերյալ ակնարկը տ. թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 35-39):

ԹԱՔԱՎՈՐ ԳՈՂԱՅՈՂ ՏՂԱՆ

1939-ի փետրվարի 19-ին և 20-ին պատմեց Գևորգ Բդոյանը: Փոքր Խանչալի գյուղի բարբառով գրի առավ Վ. Բդոյանը: Բնագրի մասին ակնարկը տ. թիվ 1 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 67, էջ 30-51):

ԿԵՅԻ ՄԵՄ ՉԱՐԻՆ ՈՒ ՖԱԼԱԿԻՍ ԱՇԵՄ

1944թ. դեկտեմբերի 2-ին պատմեց Փոքր Խանչալլի գյուղի բնակիչ Խաչատուր Գրիգորի Բդոյանը՝ ծնված 1888թ., նույն գյուղում: Ապրել է հայրենի գյուղում, Մամգարայում և Ախալցխայում: Ջրաղվել է հողագործությամբ և ջրաղացպանությամբ: Կիսագրագետ էր, բնույթով՝ զվարճարան: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 67, էջ 119-123):

ՀԱՎՔԵՐՈՒՆ ԹԱՔԱՎՈՐԸ

1942թ. նոյեմբերի 28-ին պատմեց Փոքր Խանչալլի գյուղի բնակիչ Սանդուխտ Իսախյանը: Նրա մասին ակնարկը տ. թիվ 8 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 181-183):

ԱՍՏՎԱԾ ՈՐ ՉԸՏԱ, ՄԱՀՄՈՒԳՆ ԻՆՉ ԷՆԵ

1940թ. հունիսի 16-ին պատմեց Փոքր Խանչալլի գյուղի բնակիչ Անուշ ապլա Բդոյանը: Նրա մասին ակնարկը տ. թիվ 3 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 158-161):

ՉՐՈՒՅՑՆԵՐ, ԱՌԱԿՆԵՐ ԵՎ

ՉՎԱՐՃԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԱԼԱԼ ՈՒ ՀԱՐԱՄ ՍԵՐՄԵՐԸ

1940թ. հունիսի 16-ին պատմեց Փոքր Խանչալլի գյուղի բնակիչ Անուշ ապլա Բդոյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 3 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 162-166):

ԷՏ ԷԼ ՉԻ ՄՆԱ

1940-ին պատմեց ախալքալաքցի Գևորգ Բդոյանը: Նրա մասին տ. թիվ 1 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 128-132):

ԱՏԱՆՔ ՕՐ ՉԸԼԼԻՐ, ԱՍԱՆՔԱ ՉԷՐ ԸԼԼԻ

1980թ. մայիսի 24-ին պատմեց մերենեցի Մամբրե Գոմկյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 11 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 126, էջ 1-4):

ԻՄԱՍՏՈՒՆ ՍՈՂՈՄՈՆՆ ՈՒ ՔՈՈՒ ՔՈՒՔՈՒՆ

1940թ. հունիսի 17-ին պատմեց Փոքր Խանչալլի գյուղի բնակիչ Անուշ ապլա Բդոյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 3 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 168-173):

ԻՄԱՍՏՈՒՆ ՏՂԱՆԵՐԸ

1940թ. հունիսի 8-ին պատմեց Փոքր Խանչալլի գյուղի բնակիչ Մուշեղ Հաբոյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 19 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 148-151):

ԻՄԱՍՏՈՒՆ ՍՈՂՈՄՈՆՆ ԾԻՆՈՒԹՅԱՆ ԳԻՆԸ

1940 թ. հունիսի 8-ին պատմեց Փոքր Խանչալլի գյուղի բնակիչ Մուշեղ Հաբոյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 19 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 146-148):

ԻՄԱՍՏՈՒՆ ՍՈՎՈՄՈՆՆ ՈՒ ՍԱՏԱՆՆԵՆ

1940թ. հունիսի 8-ին պատմեց Փոքր Խանչալլի գյուղի բնակիչ Մուշեղ Հաբոյանը: Նրա վերաբերյալ ակնարկը՝ թիվ 19 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 143-145):

ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳԻՍԸ

1947-ի օգոստոսին պատմեց ունմանեցի Սկրտիչ Թումասյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 32 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 92):

ԱԿՈՐ ՊԱՏՎԻՐԱՔՆ ՈՒ ՍՈՒԼԹԱՆԸ

1940թ. հունիսի 20-ին պատմեց Ջավախքի Բոգդանովկայի շրջանի Փոքր Խանչալլի գյուղի բնակիչ, հմուտ երկրագործ, ականավոր առակախոս Եղիշե Պոտոսյանը՝ ծնված 1877թ. շալագործ Մովսեսի ընտանիքում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 67, էջ 145-152):

ՊՅՈՏԻ ՎԵԼԻՔԻՆ ԵՎ ՎԱՐԳԱՊԵՏՆԵՐԸ

1940 թ. պատմեց ախալքալաքցի Գևորգ Բդոյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 1 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 113):

ԿԱՇԱՈՔՎԱԾ ՏԵՐՏԵՐԸ

1944թ. նոյեմբերի 27-ին պատմեց Փոքր Խանչալլի գյուղի բնակիչ Վարվառե Բդոյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 4 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 67, էջ 160-163):

ՄԵԿ ՕՐԸ ՏԱՍԸ ՏԱՐԻ

1947-ի օգոստոսին պատմեց ունմանեցի Լևոն Թումասյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 32 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 103):

ՏՈՒՆ ՇԻՆՈՂ ՏՂԵՔԸ

1947-ի օգոստոսին պատմեց Ջավախքի Բոգդանովկայի շրջանի Թորիա գյուղի բնակիչ Սուրեն Ասլանյանը: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 103):

ԱՌԱՆՑ ԲԱՆՏԻ ԲՐԳՈՒՃ ՉԵՍ ՈՒՏԻ

1944թ. դեկտեմբերի 16-ին պատմեց Ջավախքի Բոգդանովկայի շրջանի Փոքր Խանչալլի գյուղի բնակիչ Սողոմոն Վարդանյանը՝ ծնված 1901թ.: Չբաղմունքով հողագործ էր: Ապրել է նաև Չամդուրա գյուղում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 67, էջ 158-160):

ՕԽՏՆ ԱՆՊՈՐ ԱՌԱԿԸ

1944թ. նոյեմբերի 27-ին պատմեց Փոքր Խանչալլի գյուղի բնակիչ Անուշ ապլա Բդոյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 3 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 67, էջ 156-158):

ԼՈՐԵՐՆ ՈՒ ԾՈՒՅԼ ՀՆՁՎՈՐԸ

1938-ին պատմեց չամդուրեցի Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 14-16):

ՏԵՐՏԵՐԻՆ ՀԱՐՄՆԻՔԸ

1938-ին պատմեց չամդուրեցի Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին ակնարկը տ. թիվ 31 ծան.:

ՏԵՐՏԵՐՆ ՈՒ ՄՇԱԿԸ

1940 թ. հունիսի 11-ին պատմեց Փոքր Խանչալի գյուղի բնակիչ Մինաս Իսկանյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 67, էջ 153-155):

ԳԱՓՐԵԼ ՀՐԻՇՏԱԿՆ ՈՒ ԳԵՂԱՅԻՆ

1942թ. նոյեմբերի 25-ին պատմեց Փոքր Խանչալի գյուղի բնակիչ Սանդուխտ Իսախանյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 8 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 179-180):

ԷՇԻ ԳԵՐԵՉՄԱՆԸ՝ ՍՐԲԱՎԱՅԻ

1938-ին պատմեց չամդուրեցի Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին տվյալները՝ թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 27-29):

ՎԵՂԱՐԸ ԻՇՈՒՆ ԳԼԽՈՒՆ

1938-ին պատմեց չամդուրեցի Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 22-23):

ՋԱՆԳԻՆԸ

1940-ին պատմեց Փոքր Խանչալի գյուղի բնակիչ Վարվառե Բոդյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 4 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 85-86):

ՏԵՐՏԵՐԻՆ ԿԱԹՆՈՎ ՀԱՅԸ

1940-ին պատմեց Փոքր Խանչալի գյուղի բնակիչ Վարվառե Բոդյանը: Նրա մասին տեղեկությունները՝ թիվ 4 ծան.: (Բնագիրը իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 106-107):

ԺԱՄՆ ՈՒ ՋԱՄԻՆ

1940-ին պատմեց Փոքր Խանչալի գյուղի բնակիչ Վարվառե Բոդյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 4 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 119-121):

ՎԱՐԳԱՊԵՏՆ ՈՒ ՔՐԳԵՐԸ

1938-ին պատմեց չամդուրեցի Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 67, էջ 182-183):

ՆԱՍԻՔ - ՆԻՍԻՔ ԹԵՔԱՍԻ

1940-ին պատմեց Փառանձեմ Հայրապետյանը: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 33):

ՊԱՌՎԻՆՇԱՆԸ

1938-ին պատմեց չամդուրեցի Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 20):

ԳԵՇ ՅԱՐԱ

1947-ի օգոստոսին պատմեց ուճմանեցի Մկրտիչ Թումասյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 32 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 89):

ԳԱՎՈԱԳԻՏՈՒՆՆԵՐԸ

1947-ի օգոստոսին պատմեց ուճմանեցի Լևոն Թումասյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 33 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 107):

ՄԱՀՏԵՍ ՄԱՐԳԸ

Պատմեց ուճմանեցի Լևոն Թումասյանը 1947-ի օգոստոսին: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 33 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 106):

ՏԵՐՏԵՐՆ ՈՒ ՏԻՐԱՅՈՒՆ

1947-ի օգոստոսին պատմեց ուճմանեցի Վաչագան Թումասյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 27 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 101):

ՂԱՌՂԱՌ ԾՆՈՂ ՄԱՐԳԸ

1947-ի օգոստոսին պատմեց թորիեցի Պողոս Գալոյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 29 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 119):

ՀԱՎԿԻԹ ԱԾՈՂ ՄԱՐԳԸ

1939 - ին պատմեց Փոքր Խանչալլի գյուղի բնակիչ Սանդուխտ Իսպիրյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 8 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 74-75):

ԽԱՔՎԱԾ ՀԱՐՄՆԵՐԸ

1947-ի օգոստոսին պատմեց Ջավախքի թորիացի Սուրեն Ասլանյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 50 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 121):

ՄԱՐԹ ՈՒ ԿՆԻԿ

1947-ի օգոստոսին պատմեց Ջավախքի Բոգդանովկայի շրջանի Թորիա գյուղի բնակիչ, 1901թ. ծնված Նիկոլայ Տոնականյանը: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 116):

ՄԱՐԹ, ԸՍԵ ԳԵԼԸ

1947-ի օգոստոսին պատմեց թորիացի Պողոս Գալոյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 29 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65 էջ 117):

ՔՐԴՈՒ ՏՂԵՆ

1947-ի օգոստոսին պատմեց թորիացի Պողոս Գալոյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 29 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 114):

ԵՐԵՔ ՀԱՐՈՒՐ ԳՂԱԼԸ

1940թ. հունիսի 16-ին պատմեց Փոքր Խանչալի գյուղի բնակիչ Անուշ ապլա Բոդյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 3 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 167-168):

ՆԱՆՆԻԿ, ԲԱԼԱ ՋԱՆ, ՆԱՆՆԻԿ

1940-ին պատմեց Փոքր Խանչալի գյուղի բնակիչ Վարվառե Բոդյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 4 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 84-85):

ՇԱՅՄԱՐ ՕՅԻ ԱՌԱԿԸ

1947-ի օգոստոսին պատմեց ուճմանեցի Լևոն Թումասյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 33 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 104):

ՕՅՆ ՈՒ ՄԱՐԹԸ

1938-ին պատմեց չամդուրեցի Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 6-7):

ՎՐԵԺԽՆԴԻՐ ՕՁԸ

1940-ին պատմեց ախաքալաքցի Գևորգ Բոդյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 1 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 89):

ՄԵՇԱԳԼՈՒԽ ԴԱՏԱՎՈՐԸ

1938-ին պատմեց չամդուրեցի Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 4-5):

ԵՐԿՈՒ ՆՎԵՐ

1940-ին պատմեց Փոքր Խանչալի գյուղի բնակիչ Վարվառե Բոդյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 4 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 109):

ԱՐՅՈՒՆՈՏ ՁԵՌՔԵՐՈՎ ՄԱՐԴԸ

1940-ին պատմեց Փոքր Խանչալի գյուղի բնակիչ Վարվառե Բոդյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 4 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 125-126):

ՀԱՐՈՒՐ ՏԱՐՎԱ ՔՆԱԾ ՄԱՐԹԸ

1939-ին պատմեց Փոքր Խանչալի գյուղի բնակիչ Սանդուխտ Իսախրյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 8 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 73-74):

ՀՆԱՋԱՆԴՆԵՐԸ

1940-ին պատմեց Փոքր Խանչալի գյուղի բնակիչ Վարվառե Բոդյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 4 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 101):

ԴՈՒՎԱԹՐ ՇԻՏԿԵՎԱՎ

1940-ին պատմեց Փոքր Խանչալի գյուղի բնակիչ Վարվառե Բոդյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 4 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 100-101):

ԾՈՒՅԼ ՏՂԵՆ

1938-ին պատմեց չամդուրեցի Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 67, էջ 184):

ՊԱՌԿԱԾ ԿԸ ՔԱՂԵՄ

1940-ին պատմեց Փոքր Խանչալի գյուղի բնակիչ Վարվառե Բոդյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 4 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 111-112):

ԹԱՄԲԱԼԸ

1938-ին պատմեց չամդուրեցի Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 25-26):

ԱԼԱՐ ԷԼ ՉԵՍ ԷՆԵ, ԽՈՍԻՍ ԿԸ

1940-ին պատմեց Փոքր Խանչալի գյուղի բնակիչ Վարվառե Բոդյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 4 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 132-133):

ՍՏԱԽՈՍԸ

Պատմեց ուճմանեցի Վաչագան Թումասյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 27 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 99):

ԲՈՇԻՆ ԱՆՉԻԿԸ

1940-ին պատմեց Փոքր Խանչալի գյուղի բնակիչ Վարվառե Բոդյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 4 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 107):

ՉԵՓՉԻ ՄՈՒՍԱՃԱՆՆ

1938-ին պատմեց չամդուրեցի Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 19):

ՄԻՍԸ

1938-ին պատմեց չամդուրեցի Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 33):

ՀԻՄԱՐ ՈՐԴԻՆ

1938-ին պատմեց Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 32):

ԿՈՒՅՐ ՉԻՈՒՑ ԳՈՂԱՅՈՂ ՏՂԱՆ

1938-ին պատմեց Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 31-32):

ՏԵՐՏԵՐԻ ՄԻՐՈՒՔԸ

1938-ին պատմեց Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 29-31):

ՋԿՆԿՈՒԼԸ ԹՈՌՆ Է ԸՆԿԵ

1938-ին պատմեց Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 27):

ՏԵՐՏԵՐՆ ՈՒ ԿԻՆՏՈՆ

1938-ին պատմեց Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 24):

ԳԻՏՈՒՆ ՊԸՀԱԿՆԵՐԸ

1939-ին պատմեց Սանդուխտ Իսախրյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 8 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 75-76):

ՊԵՇԲԵԹԱՐ

1940-ին պատմեց Վարվառե Բդոյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 4 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 81-82):

ՏԸԲԸՈՒ ԱԿՈՆ

1938-ին պատմեց Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 1):

ՀԱՐՍ ՈՒ ԿԵՍՈՒՐ

1939-ին պատմեց չամդուրեցի Անահիտ Հայրապետյանը: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 73):

ՍԱՏԱՆԵՆ ԿԸՍԵ

1940թ. հունիսի 6-ին պատմեց Գևորգ Բդոյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 1 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 136):

ԲՈՒԱԹԸ

Պատմեց ախալքալաքցի Փառանձեմ Հայրապետյանը: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 102-103):

ՎԱՅ, ԲՈՒԱԹ ՋԱՆ, ԿԵՂՏՈՏԵՍ ԿԸ

1988թ. պատմեց գրող Վլադիմիր Դանիելյանը: Գրի է առել կզգնողը՝ Ռ. Ղարիբյանը:

ԱՄԱՆ ՋԱՐԴՈՂ ՀԱՐՍԸ

1940-ին պատմեց Վարվառե Բդոյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 4 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 108):

ԳՈՒ ՉԸՍԻՐ

1940-ին պատմեց Հովսեփ Իսախրյանը: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 135):

ՎԱՐԹԱՊԵՏՆՈՒՆ ՊԱՐԸ

1938-ին պատմեց Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 17):

ԱԼԻՆ ՈՒ ԿԱՐԿՈՒՏԸ

1940-ին պատմեց Հովսեփ Իսախրյանը: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 135):

ԷՇՆ ՈՒ ԹՐԻՔԸ

1938-ին պատմեց Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 18):

ԳԱՎԵՆ ԲՈՍՏՆԵՆԻՆ ՄԵՉ

1938-ին պատմեց Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 18):

ԳԱԼԻ ԲԱՐՍԵՂԸ

1938-ին պատմեց Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 19):

ՄԱՄՍՆԳԻ ՄԱԼԸ

1938-ին պատմեց Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 3):

ԷՓԻ - ԷՓԻ ԵՓՆ Ի ՎՐԱՆ

Գրի է առնվել Ջավախքի Ախալքալաքի շրջանի Կուլիկամ գյուղում, 1941-ին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 67, էջ 152):

ԿԱՆԱՆՅ ԲՈՂՈՔԸ

1980թ. փետրվարի 4-ին պատմեց Մամբրե Գոմկցյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 11 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 67, էջ 192):

ԷՇԵՐԻ ԳԱՆԳԱՏԸ

1938-ին պատմեց Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 2):

ՄՇԱԿ՝ ՀԱՅՆ ԻՐԵՆԵՆ

1980թ. փետրվարի 1-ին պատմեց Մամբրե Գոմկցյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 11 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 67, էջ 192):

ՀԵԼԵՆ ՌԻ ԱՌՅՈՒԾԸ

1980թ, փետրվարի 1-ին պատմեց Մամբրե Գոմկցյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 11 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 67, էջ 191):

ՖԱԼԼՈՒՄՆ ՌԻ ՉԱՐՈՒՆԸ

1942-ին Երևանում պատմեց չամդուրեցի Հերիքնազ Բրուտյանը: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 67, էջ 190):

ՏՆԵԳՈՂ ՏՂԵՆ

1938-ին պատմեց Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 67, էջ 188-189):

ՍԵՎ ԵԶԸ

1938-ին պատմեց Սանդուխտ Իսախրյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 8 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 67, էջ 164):

ՂԱՐԻՔ ՄԱՐԹՈՒՆ ՏՂԵՆ

1938-ին պատմեց Սանդուխտ Իսախրյանը: Նրա մասին՝ թիվ 8 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 67, էջ 164-165):

ՊԱՌՎԻՍ ՄԵԿ ԷԼ ՏԵՆԿՏԵՆԿԱՅՈՒ

(Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 67, էջ 103):

ԷՌՍՈՒՆ ԳԱԳԻՆԱՅ

1938-ին պատմեց Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 12):

ՌԻՂՏԻ ՎԱՆԸ

1938-ին պատմեց Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 26):

ՈՐՍՈՐԳՆԵՐԸ

1938-ին պատմեց Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 133):

ԽՈՐԱՄԱՆԿ ԱՂՎԵՍԸ

1938-ին պատմեց Գևորգ Բրդյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 1 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 87-89):

ԱՆՏԵՐԸ ՏԱՐ ԹԵՐՄԱՇԸ ԲԵՐ

1947-ին պատմեց ուճմանեցի Վաչագան Թումասյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 27 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 102):

ԲԱԶԻ - ԲԱԶԻ

1947-ի օգոստոսին պատմեց Պողոս Գալոյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 29 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 119):

ՄԵՌՆԻ ԿԻՆ, ԱՌՆԻ ՔԵՆԻՆ

1947-ին պատմեց Պողոս Գալոյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 29 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 118):

ԵԹԵ ՎԱՅԼԵՆ

1940 -ին պատմեց Վարվառե Բրոյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ թիվ 4 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 133):

ԵՐԳԵՐ

ԳՈՒԹԱՆԻ ԵՐԳԵՐ

Գրի է առնվել Ջավախքում, 1940-ին: (1-ին էջ.....: Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 160-162):

Գրի է առնվել 1940-ին Փոքր Գյոնդուրայում: (2-3 էջ.....: Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 23):

Գրի է առնվել Խոջաբեկ գյուղում, 1940-ին: (4 էջ.....: Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 26):

Գրի են առնվել Փոքր Խանչալիում 1940-ին: (5-10 էջ.....: Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 18, 48):

Գրի է առնվել Թորիայում, 1947-ին: (11 էջ: Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 109):

Գրի են առնվել 1947-ին, Ուճմանայում: (12-13 էջ: Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 87):

Գրի է առնվել Բալսո գյուղում, 1980-ին: (14 էջ....: Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 127, էջ 136):

Գրի է առնվել Փոքր Խանչալիում, 1980-ին: (15 էջ....: Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 127, էջ 32):

ՍԻՐՈՒ ԵՐԳԵՐ

ԽՆԿԱՆՈՍ. 1. ՍԻՐԱԿԱՆՆ ԱՆՈՒՇ

Գրի է առնվել 1947-ին, Ուճմանայում, տիկին Չեչիլ Խաչատրյանից: Վերջինս տնային տնտեսուհի էր՝ ծնված 1908թ.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 97):

ԱԽԶԻ ՏԻՐՈՒՆ

Գրի է առնվել 1965թ-ին Երևանում, Ջավախքի Աբուլ գյուղից ամուսիններ Ռուբեն և Սիրուն Բրոյաններից՝ ծնված 1908թ-ին: 1920-ական թվականներին ընտանիքով տեղափոխվել են Բոգդանովկայի Կաթնատու գյուղը, իսկ 1964-ին՝ Երևան: Ռուբենը ողջ կյանքում հովիվ է եղել, իսկ Սիրունը՝ տնային տնտեսուհի: Երկուսն էլ գյուղական երգիչներ էին, որոնց երգերն իրենց մեղեդիներով մեզ էին հասել Կարմո Ումուրում գյուղից: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 47-48):

ՉԻՆԱՐ ԵՍ

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բրոյանները: Նրանց մասին ակնարկը տ.թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 66):

ՅԱՐԸՍ ԾԱՌՆԵՐԻ ՏԱԿ Է

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: Նրանց մասին ակնարկը տ. թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 45):

ԱԽՉԻ ՇՈՂԻԿ

1965-ի ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: Նրանց մասին ակնարկը տ. թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 46):

ԱԽՉԻ ՋԱՆԻԿԸՍ, Ռ՞ԻՄ ՏՆԵՆ ԵՍ

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 26):

ԱՐԻ ՄԱՆԱՆ, ԱՐԻ

Ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները 1965-ին: Նրանց մասին ակնարկը՝ թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 111):

ԱՌՆՈՂԻԴ ՀԱՋԱՐ ԵՐԱՆԻ

Ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները 1965-ին: Նրանց մասին ակնարկը՝ թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 112):

ՀԱՅԿՈ ՋԱՆ

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 115):

ՕՍԱՆՆԱՆ ԵՄ, ՆԱՆԵ ՋԱՆ

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 117-118):

ՎԱՌԵՑԻՐ ՄԵՉԻ

Ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները 1965-ին: Նրանց մասին ակնարկը՝ թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 120-121):

ՄԱՐԱԼՈ ԱԽՉԻԿ

Ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները 1965-ին: Նրանց մասին ակնարկը՝ թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 123-124):

ՕՏԱՆ ՆԱՆԵ

Գրի է առնվել 1939-ին Փոքր Խանչալլիում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 4-5):

ՉԸՏԵՍՍԱ ՅԱՐԸՍ

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 132-133):

ՈՒՆՈՒՆ ԲՈՒՆՈՒՋՈՎ ՏՂԱ

Գրի է առնվել Փոքր Խանչալիում, 1940-ին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 15):

ԷՐԵՍԻՎ ԽԱԼԸ

Գրի է առնվել Ուճմանայում, 1947-ին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 98):

ՃՈՐԱՆ ՆԱԶԼՈՒ

Գրի է առնվել Ջավախքում, հավանորեն 1940-ին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 49):

ՏՈՒՆ ԱՐԻ

Գրի է առնվել Թորիայում, 1947-ի օգոստոսին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 112):

ԱՆԵԾՔ

1947-ի օգոստոսին ասաց ուճմանեցի Ներսես Գասպարյանը՝ ծնված 1910թ.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 94):

ԽԱՂԻԿՆԵՐ

Գրի է առնվել (1. էջ.....) 1940-ին: Ասացին խմբված աղջիկները:
(Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 32-33, 47-48):

1940-ին գրի է առնվել (2. էջ) Փոքր Գյոնդուրայում, խմբված աղջիկներից ու պատանիներից: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 24):

1940-ին գրի է առնվել (3. էջ..... ..) Դիլիֆում, խմբված պատանիներից:
(Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 22-23):

1965-ին ասացին (4. էջ) Ռուբեն և Սիրուն Բոդյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 136-137):

1965-ին ասացին (5. էջ.....) Սիրուն և Ռուբեն Բոդյանները: Նրանց մասին ակնարկը տ. «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 72- 73):

1965-ին ասացին (6. էջ.....) Սիրուն և Ռուբեն Բոդյանները: Նրանց մասին՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2. ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 56-57):

1965-ին ասացին (7. էջ.....) Սիրուն և Ռուբեն Բոդյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2. ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 51-52):

1965-ին ասացին (8. էջ.....) Սիրուն և Ռուբեն Բոդյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2. ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 52-53):

1965-ին ասացին (9. էջ.....) Սիրուն և Ռուբեն Բոդյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2. ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 91):

1965-ին ասացին (10. էջ.....) Սիրուն և Ռուբեն Բդոյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2. ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 92):

1965-ին ասացին (11. էջ.....) Սիրուն և Ռուբեն Բդոյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2. ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 96-97):

1965-ին ասացին (12. էջ.....) Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2. ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 97-98):

1965-ին ասացին (13. էջ.....) Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2. ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 99-100):

1965-ին ասացին (14. էջ.....) Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2. ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 100-101):

1965-ին ասացին (15. էջ.....) Սիրուն և Ռուբեն Բդոյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 144):

1965-ին ասացին (16. էջ) Սիրուն և Ռուբեն Բդոյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 61-62):

1965-ին ասացին (17. էջ) Սիրուն և Ռուբեն Բդոյանները
(Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75 էջ 89-90):

1965-ին ասացին (18. էջ) Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 93):

1965-ին ասացին (19-23. էջ) Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 94-96, 101-102, 30, 64-65):

Գրի է առնվել (24-25. էջ) Փոքր Խանչալիում, 1947-ին:
(Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 81):

ՄԱՆԻՆԵՐ

Ճալկահայոց բանավոր ստեղծագործության արժեքավոր և խիստ ինքնատիպ մասը հանդիսացող **մանիները** մամուլից և գրավոր այլ աղբյուրներից հավաքել, դասակարգել և ժողովածուի մեջ է մցրել գիրքը կազմող և գրքի պատասխանատու խմբագիր Ռաֆայել Ղարիբյանը:

ՊԱՆՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՐԳԵՐ

ԿՈՌԻՆԿ ՍԻՐԵՍ ԷՐԿՈՒ ԲԱՆԻԴ ԱՐԵՎԸ (1)

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2. ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 29):

ԷԼԻ ԵՐԿԻՆՔՆ ԱՄՊԵԼ Է (2)

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 128-129):

ՉԵԿԱՎ ՅԱՐԸՍ (3)

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 106-107):

ՆՇԱՆՎԱՐ, ԲԱՔՈՒ ՔԸՆԱՅԻՐ (4)

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 127):

ՕՐՓԵՐԻ ՍԻՐՏԸ ՏԽՈՒՐ ՄՈԼՈՐ (5)

Ասաց Ռուբեն Բդոյանը 1965-ին: Նրա մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 160):

Գրի են առնվել Ջավախքում, 1940 թվականին (6-10):

ՊԱՐԵՐԳԵՐ

ՄԱՅՐԻԿ, ՍԻՐԱՇ ՅԱՐԻ ՏՈՒ

Գրի է առնվել 1939-ին, Խոջաբեկում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 11):

ԳՈՒ ԽՄՍՐՏԻՆ ԳՈՒՐ ԷԿԱՐ

Գրի է առնվել Փոքր Խանչալիում, 1939թ.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 7):

ՊԱՐԻ ՄԵՉԻ ՎԱՐԹ ԵՄ

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 114-115):

ՅԱՐՈ ՋԱՆ, ՅԱՐ

1965-ին ասացին Սիրուն և Ռուբեն Բդոյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 102-103):

ՏՈՒՏՈՒԼՆ ԷԿԱՎ ՄԵՐ ՏՈՒՆԸ

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: (Բնագիրը՝ իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 54-55):

ԷԼԻ ՊԱՐԸ ԲՈԼՈՐԱՎ

Ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 57-58):

ՍԱՐԵՐ, ՀԵՏ ԳՆԱՅԵՔ

1965-ին ասացին Սիրուն և Ռուբեն Բդոյանները: (Բնագիրը՝ իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 59-60):

ՍԱՐԵՐ, ԵՏ ԳՆԱՅԵՔ

Գրի է առնվել Ուճմանայում, 1947-ին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 85):

ՀՈՎ ԱՐԵՔ, ՍԱՐԵՐ, ՀՈՎ ԱՐԵՔ

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 74):

ԹԵԼԼԻ ՅԱՐ ՈՒՆԻՄ

Ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 71):

ՏՈՒՐ ՆՈՐՈՐ ԱՏԻՆԵ

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: (Բնագիրը՝ իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 69-70):

ՏՂԱ, ԱՆՈՒՆԸԳ ԱՍԱ

1965-ին ասացին Սիրուն և Ռուբեն Բդոյանները: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 75):

ԳՈՎԱԿԱՆ ՅԱՐ ՋԱՆ

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: (Բնագիրը՝ իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 84-85):

ԼԱՉԱԿԸՍ ԼՎԱՅԵԼ ԵՄ

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 28):

ԹԵԼԼՈ, ԹԵԼԼՈ, ԹԵԼԼՈ ՋԱՆ

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 31):

ՔՈՉԱՐՈՒՆ ՂԱՅՏԻՆ ԱՐԻ

1939-ին ասաց Գևորգ Բդոյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ «Ավանդությունների» թիվ 1 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 1):

ԹԵԼԼԻ ՅԱՄԱՆ ՔՈՉԱՐԻ

1965-ին ասացին Սիրուն և Ռուբեն Բդոյանները: (Բնագիրը՝ իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 32-33):

ՔՈՉԱՐԻՆ ԿՈՏԸՄ ԳԱՐԻ

Ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 12-13):

ԿԱՅՆԵԼ ԵՍ ԿԱՐՃ ՈՒ ԲԱՐԱՎ

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 34-35):

ԿԱՆԱԶ ԽԱԼԻՆ ՓՈԱԾ Է

Ասացին Սիրուն և Ռուբեն Բդոյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 41-42):

ԵՍ ՄԱՐԱԼ

1965-ին ասացին Սիրուն և Ռուբեն Բդոյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 11-12):

ՀԱՔԵԼ ԵՍ, ԱՆ ԵՍ ԴԱՌԵԼ

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 9-11):

ՇԵԿ ԱՆՉԻԿ ՊԱՐԱ ՄԵՉԸ

1965-ին ասաց Ռուբեն Բդոյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 6-9):

ԿԱՅՆԵԼ ԵՄ՝ ԿԱԹ ԿԵԼՄԱՆԻՍ

1965-ին ասաց Սիրուն Բդոյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 5):

ԾՈՒՆԿՍ Ի ԶԱՅՆԵՄ ԳԵՏԻՆԱ

1965-ին ասաց Սիրուն Բդոյանը: Նրա մասին ակնարկը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 4:

ԲԱԹՈԼԼՈ ՋԱՆ, ԲԱԹՈԼԼՈ

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 14-17):

ԲԱԹՈԼԼՈ ՋԱՆ, ԲԱԹՈԼԼՈ

Գրի է առնվել Ջավախքում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 66):

ԱԿՈՓ ՋԱՆ

1965-ին ասացին Սիրուն և Ռուբեն Բդոյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 67-68):

ԱՆ ՋԱՆ ԻՄԱՆ, ՋԱՆ ԻՄԱՆ

Գրի է առնվել Ջավախքում, հավանորեն 1940-ին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 57):

ԿՈՆԲԱ ԷԿԱՆ ՍԵԼԵՐԸ

Գրի է առնվել Ջավախքում, հավանորեն 1940-ին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 58):

ՇԱԽՈՎ ՊԱՐ

Գրի է առնվել Փոքր Խանչալիում, 1939-ին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 6-7):

Փափուրի

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բոդյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 17-20):

ԲՈՅՈՎ ԲՈՒՍՈՎ ԻՄ ՅԱՐՆ Է

Ասաց Սիրուն Բոդյանը: Նրա մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 25):

ՀՈՅ ՆԱԶԸՄ

Գրի է առնվել 1940-ին, Փոքր Խանչալլիում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 16):

ԷԼԼԻ ՅԱՐ

Գրի է առնվել Փոքր Գյոնդուրայում, 1940-ին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 25):

ԷՐԹԻՔ, ԷՐԹԻՔ ԲՈՆԵԼ ԵՍ

Գրի է առնվել Փոքր Խանչալլիում, 1947-ին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 79):

ՔԵԼԵ ՆԱԶԱՆ

Գրի է առնվել 1947-ի օգոստոսին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 81):

ՀԱՄԱՅԱԿ ՋԱՆ

1947-ին գրի են առել Փոքր Խանչալլի գյուղի բնակիչ Բալասան Բոդյանից՝ ծնված 1930թ.- ին: Ապրել է հայրենի գյուղում, Ալթայում և Երևանում: Հմուտ երգասաց և պարող է: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 76):

ՀԱՆԴԵ ԹԻԹԵՌՆԱԿ

Գրի են առել 1947-ին, Փոքր Խանչալլիում, Բալասան Բոդյանից, Սանդուխտ Վարդանյանից: Վերջինս ծնվել է 1912թ.: Երգասաց և պարող է: Ջբաղվում է տնային տնտեսությամբ: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 76):

ՀԵՏԵՎԻՅԳ ԳԱԼԻՍ ԵՄ

Գրի է առնվել Փոքր Խանչալլիում, 1947-ին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 77):

ՊԱՂ ԱՆՊՈՒՐԻ ՔԱՐԻ ՎՐԱ

Գրի է առնվել 1947-ի օգոստոսին, Փոքր Խանչալլիում: (Բնագիրը՝ իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 78):

ՍԵՐ ՉՄՆԱՅ, ԶՈՒՐ ՔՆԱՅ

Գրի է առնված Փոքր Խանչալլիում, 1947-ին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 78):

ԳՆԱ, ԳՆԱ, ԳԱԼԻՍ ԵՄ

Գրի է առնված 1947-ի օգոստոսին, Փոքր Խանչալլիում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 79):

ԲԱՂՈՒՄԸ ԾԻՐԱՆ ԿԸԼԼԻ

Գրի է առնվել Փոքր Խանչալլիում, 1947-ի օգոստոսին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 80):

ՍԻՐԵԼ ԵՄ, ՍՐՏՈՎՍ ՉԷ

Գրի է առնվել 1947-ի օգոստոսին, Փոքր Խանչալլիում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 80):

ՕՍԱՆ ՅԱՐ

Գրի է առնվել 1947-ի օգոստոսին, Փոքր Խանչալլիում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 77):

ԹԻՎ 47

Գրի է առնվել Ջավախքում, հավանորեն 1940-ին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 60-61):

ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

ԱՆԹՐԱՆԻԿԸ (1- ին)

1965-ին հիշեց և երգեց արուլցի Ռուբեն Բդոյանը: Նա այս երգը լսել է 1914 թվականին, երբ գառնարած էր: Մթնով տուն վերադառնալիս՝ այդ գյուղի գառնարածները, սրտապնդվելու և իրենց քաջ զգալու համար սովորություն էին դարձրել երգել այս երգը: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 126):

(2 - րդ)

Ասաց Ռուբեն Բդոյանը 1965-ին, հավաստելով, թե իբր այս երգը հորինել է պարնիզեղցի Թաթուր 1920 թվականին, որտեղից էլ տարածվել է Ջավախքում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 27):

(3-րդ)

Գրի է առնվել 1942թ.-ին, Փոքր Խանչալլիում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 40):

(4-րդ)

Գրի է առնվել 1940-ին, Փոքր Խանչալլիում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 34):

(5-րդ)

Գրի է առնվել 1939-ին, Փոքր Խանչալլիում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 10):

(6-րդ)

Գրի է առնվել 1944-ին, Փոքր Խանչալլիում:

ՇՈՒՆ ՏԱՃԻԿԸ ԱՐՓԱՉԱՅԸ ԱՆՑԵԼ Է (7-րդ)

Գրի է առնվել Երևանում, Ռուբեն և Սիրուն Բդոյաններից, 1965-ին: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 88-89):

ՀԱՍԱՆ ՂԱԼԱ (8-րդ)

Ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները 1965-ին: Նրանց մասին ակնարկը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 24:

ԷԼԵՔ, ՏՂԵՔ, ԷԼԵՔ (9-րդ)

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 87-88):

ՀՈՓՈՓ ՄԱՐԱԼ (10-րդ)

Ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները, 1965-ին: Նրանց մասին ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 121-123):

ՄԻ ՏԱՆԻ ՅԱՐԸՍ (11-րդ)

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: Նրանց մասին՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 48-49):

(12-րդ)

Հորինել է արուլցի Սմբատ Բդոյանը Հայրենական պատերազմի տարիներին: Ասաց Ռուբեն Բդոյանը 1965-ին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 159):

ՏԱՐԻՆ ՎԱՏ Ը (13-րդ)

Գրի է առնվել 1947-ի օգոստոսին, Ռոմմանայում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 94):

ՄՈՒԺԸ ՊԱՏԵՑ (14-րդ)

Գրի է առնվել 1947-ի օգոստոսին, Փոքր Խանչալիում, Բալասան Բդոյանից: Նրա մասին տես «Պարերգերի» թիվ 38 ծան.:

ԿՈՌԻԿՆԵՐ (15-րդ)

Գրի է առնվել 1947-ի օգոստոսին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 94):

ԿԵՐՉ (16-րդ)

Ասաց Բալասան Բդոյանը Փոքր Խանչալիում, 1947-ին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 83):

ՓԱԽԻՐ ՊՐՈԽՍ (17-րդ)

Գրի է առնվել Թորիայում, 1947-ի օգոստոսին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 120):

ՓԱԽԻ ՊՈՌԻՍ (18-րդ)

Գրի է առնվել 1947-ի օգոստոսին, Թորիայում: Հավաստվում է, որ իբր հորինել է թորիացի Պոլոս Դոշոյանը: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 111):

ԿԵՆՑԱՎԱՅԻՆ ԵՐԳԵՐ

ՉԱԽՈՐԳ ՔԱՄԻՆ (1-ին)

Երգը հորինել է արուլցի Սմբատ Բդոյանը, 1926-ին՝ անասունների համաճարակային հիվանդության անկման տարում: Հիշեց և հուշեց Ռուբեն Բդոյանը, 1965-ին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 157):

ՀՈՐԹԵՐՈՒՆ ԵՐԳԸ (2-րդ)

Երգը հորինել է Սմբատ Բդոյանը Աբուլ գյուղում, 1920-ական թվականների մի հեղեղատից հետո: Հիշեց Ռուբեն Բդոյանը 1965-ին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 158):

ԷԼԻ ՓՉԵՑ ՉԱՐ ՔԱՄԻՆ (3-րդ)

1965-ին ասաց Ռուբեն Բդոյանը: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 128):

ԵՍ ԱՂՎԱՆՆ ԵՄ (4-րդ)

1941թ.-ի փետրվարի 20-ին ասաց Հրազդանի շրջանի Ախսար գյուղի բնակչուհի Աշխեն Միքայելյանը:

ՋՈՒԼՈՒՄ Է, ՄԱՅՐԻԿ (5-րդ)

Երգի մեջ հիշատակվող սպանվածը գանձացի է: Դեպքը տեղի է ունեցել 1914-ին: Հորինել են Աբուլում: Ասաց Ռուբեն Բդոյանը, 1965-ին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 63-64):

ՔԱՄԲԱՆ ԸԼԼԻՆ ՉԵՐ ՋԱՂՉԸՆԻՆ (6-րդ)

Երգը հորինվել է 20-րդ դարի սկզբներին, Փոքր Խանչալի գյուղի բնակիչ Մանուկենց Գևորյի կողմից: Հիշեցին և հուշեցին նույն գյուղի բնակիչներ Խաչատուր Բդոյանը և Հովսեփ Իսախրյանը, 1944-ի նոյեմբերին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 144):

Ծանոթություն. - 1830-ական թվականներին Փոքր Խանչալիում առաջին ջրաղացը կառուցել է Բդոյենց Պապոն՝ այս գյուղի Բդոյանների մահապետը: Ջրաղացը, որը հիմնվել է Աթորիկ կոչված բլրի լանջին, ջրի սակավության պատճառով ունեցել է մեկ քար: Պապոյից հետո այս ջրաղացը գործել է երկար ժամանակ: Բայց երբ այն հասել է Պապոյի ծոռներին, գյուղին ավելի մոտ ու հարմար տեղում ջրաղաց են կառուցում Այվագենք (Դավիթենք), որը հայտնի էր «Ալաբակի ջաղասկ» անունով: Այս նորի պատճառով Բդոյենց ջրաղացը շարքից դուրս է գալիս և ծաղրվում: Բայց որովհետև Աղաբեկը շատ ծույլ և անտարբեր մարդ էր, նրա ջրաղացն էլ աստիճանաբար դադարում է գործելուց:

1918-ին Բդոյենց և Դավիթենց ջրաղացները հիմնովին ավերակ դարձրին ավարառու, ամեն ինչ վատնող, ոչնչացնող թուրքերը: Գյուղացիները հարկադրաբար օգտվում էին Դիլիֆի ջրաղացներից:

ԻՐԵՔ ԿՈՒՌԻԿ (7-րդ)

Երգը 1944-ին հիշեցին Փոքր Խանչալի գյուղի բնակիչներ Խաչատուր Բդոյանը և Հովսեփ Իսախրյանը: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 146):

Ծանոթություն. - Դադեշի Դժիր Մարգարը, որը «տնավան աշշող» էր, Դիլիֆի մի ջրաղացում աղուն աղալու համար 1 կոռիկի փոխարեն 3 կոռիկ վարձ է տալիս և հորինում է այս երգը: Վերջինս տարածված էր նաև շրջակա գյուղերում: (Մարգարը մահացել է 1920- ական թվականներին):

ԴԻԱ ԿԱՅԻՆ (8-րդ)

Գրի է առնվել Փոքր Խանչալիում, 1939թ.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 3):

ԱՄՈՒՄՆՈՒԹՅՈՒՆ (9-12-րդ)

Գրի է առնվել 1940 թվականին, Փոքր Խանչալլիում:

ՀԱՐՍԱՆԻՔ (13-րդ)

Ասացին Սիրուն և Ռուբեն Բդոյանները: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75,, էջ 89):

Ծանոթություն. - Նշանադրվող տղայի բարեկամները հարսնացուին նշան տալու գնալիս, նրանց տանը բավական ժամանակ քեֆ են անում առանց հարսնացուի: Եվ ապա հեղինակավոր մեկի առաջարկով պահանջվում է, որ հարսնացուն «առաջ բերվի»: Նվագախումբը կարծես թե հրաժեշտ է տալիս խնջույքի մասնակիցներին՝ «տղեք, ձեզի բարի գիշեր» մատթերով և երգում ու նվագում է նշանավեքի երգի առաջին տունը: Քիչ հետո լսվում են նվագն ու երգը: Նվագողներն առջևից և հարսնացուն մի հարսի ուղեկցությամբ նրա ետևից՝ գալիս են խնջույքի սրահ: Հարսնացուն և ուղեկցող հարսը, գլուխ խոնարհելով, ողջունում են հասարակությանը: Երգիչները երգով սոխակին ներկայացնում են վարդին:

Աբուլ գյուղի երգը Ջավախքի մյուս վայրերի նույնանուն երգից տարբերվում է հրաժեշտի քառյակով, որը հնագույն երգի վերապրուկն էր լինելու:

(14-րդ)

Գրի է առնվել Մեծ Գյոնդուրայում, 1944-ին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 48-49):

(15-րդ)

Գրի է առնվել 1944-ին, Փոքր Խանչալլիում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 49): Այս երգը երգում էին թմբկահարները կամ դուդուկահարի դամ բռնողները՝ նոր նշանված աղջկանը թոնրատնից ձմեռնատուն նվագախմբով առաջ բերելիս:

(16-րդ)

Գրի է առնվել 1940-ին Փոքր Խանչալլիում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 50-51): Հալավօրիների երգը Ջավախքում երգում էին թագվորացիներն ու ծաղկվորները՝ փեսային պսակի տանելուց առաջ:

(17-րդ)

(Գրի է առնվել Ջավախքում, հավանորեն 1940-ին):

ԸՆՏԱՆԻՔ

(18-րդ)

Գրի է առնվել 1930-ական թվականների վերջերին:

(19-րդ)

Գրի է առնվել 1965-ին: Երգը հորինվել է Աբուլ գյուղից Էփրիկյանների գերդաստանի հաս-ցեին, 20-րդ դարի սկզբին:

(20-րդ)

Գրի է առնվել Ջավախքում, հավանորեն 1939-ին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 62):

(21-26-րդ)

Գրի են առնվել հավանորեն 1930-ական թվականներին:

(27-րդ)

Գրի է առնվել 1980-ին, Փոքր Խանչալլում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 127, էջ 34-35):

Ծանոթություն. - Գանձայում հորինվել և Փոքր Խանչալլի է անցել «Խոպան» չվողներին մտրակող այս երգը, որը սրտառույժ մեղեդիով երգեց 14 տարեկան Սանդուխտ Լևոնի Ավագ-յանը:

ԽԱՈՆ ԵՐԳԵՐ

ԴԱՍՏԱՆ (1-ին)

1965-ին հիշեց Ռուբեն Բդոյանը: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 138-143):

Ծանոթություն.- Ըստ բանասաց Ռուբեն Բդոյանի և նրա հորաքույր Հռոմսիմա Ավագյանի, այս «Դաստանը» երգվել է Կարմո այն գավառում, որտեղ ապրել են Աբուլ գյուղի այժմյան բնակիչները 1890 թվականին առաջ: Աբուլ տեղափոխվող Ստեփան Բդոյանը հիշել է այս պոեմը և փոխանցել իր ժառանգներին՝ հատկապես երգիչ Սմբատին ու Հռոմսիմային: Սմբատը բոլոր «օղա մատողներին» և հարսանեկան հանդեսների ժամանակ **Դաստանն** արտասանելիս է եղել ժողովրդի խնդրանքով: Արտասանել է երգեցիկ ձայնով, որից էլ երևում է, որ այն ժամանակին երգվել է հատուկ մեղեդիով: Արտասանելիս Սմբատն իր գավազանը դրպես սազ է ձևացրել և օղա-ձմեռնատան նավի մեջ քայլել է ետևառաջ: Դաստանը իմ խնդրանքով գրի է առել Հռոմսիմայի թոռը՝ Վալյան և ուղարկել Երևանում բնակվող Ռուբեն Բդոյանին, ումից էլ ես արտագրել եմ: Կան սխալագրություններ, աղավաղումներ, որոնք բանասացից կամ Վալյայից են գալիս: Որոշակիորեն երևում է, թե «Դաստանը» երկու պոեմների խառնուրդ է:

Այնպես է թվում, թե այս դաստանը Խնկանոսի (Դունկիանոսի) ստեղծագործությունն է լինելու:

ԱՇՈՒՂՆԵՐԻ ՄՐՅՈՒՄԸ (2-րդ)

1965-ին ասաց Ռուբեն Բդոյանը: Վերջինիս մասին ակնարկը՝ «Միրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 22-23):

ԹՈՒԹՈՒՆ (3-րդ)

Գրի է առնվել Թորիայում, 1947-ի օգոստոսին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 111):

ԹՈՒԹՈՒՆ (4-րդ)

Գրի է առնվել 1947-ի օգոստոսին, Ուժմանայում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 110):

ԻՄ ԴԱՐՏԵՐՍ ՈՒՄ ՊԱՏՄԵՄ (5-րդ)

Գրի է առնվել Ջավախքում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 69):

ՄԵՐ ՄԵՃ ԱՐՏԸ ՓՈՒՇ ԿԸԼԼԻ (6-րդ)

Գրի է առնվել Ջավախքում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 68):

ԷԼԵՔ ԱՇԵՔ ՎԵՎ ՔՈՒՔԱ (7-րդ)

Գրի է առնվել Ջավախքում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 77):

ԻՄԱԼ ԷՆԻՄ (8-րդ)

Գրի է առնվել 1947-ին, Թորիայում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 112):

ՎԱՐԹ ԿՈՇԻԿԸՍ (9-րդ)

1965-ին ասաց Սիրուն Բոդյանը: Նրա վերաբերյալ ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 36-37):

ՎԱՐԹ ԿՈՇԻԿԸՍ (10-րդ)

1965-ին ասացին Սիրուն և Ռուբեն Բոդյանները: Նրանց վերաբերյալ ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 80-81):

ԼՈՒՍԸՄ ՏԵՍՍԱ (11-րդ)

1965-ին ասացին Սիրուն և Ռուբեն Բոդյանները: Նրանց վերաբերյալ ակնարկը՝ «Սիրո երգերի» թիվ 2 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 35-36):

ԿՈՒՆԿ, ԹԵ ԿԸ ՄԻՐԵՍ ԱՐԹ-ԱՐՈՒԹՈՒՆԸ (12-րդ)

1965-ին ասաց Ռուբեն Բոդյանը: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 42-43):

ԼԵԼԻԿ (13-րդ)

Գրի է առնվել 1940-ին, Փոքր Խանչալլիում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 13):

ՄԵՐԸՍ ՔԸՆԱՅ ԱՎԵԼԻ (14-րդ)

1940-ին գրի է առնվել Փոքր Խանչալլիում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 14):

ՆՈՐԸ ՆՈՐԵԼ Է (15-րդ)

Գրի է առնվել Ջավախքում, հավանորեն 1965-ին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 44):

ՀԵՔԱԹ - ՀԵՔԱԹ (16-րդ)

1944-ին գրի է առնվել Փոքր Խանչալլիում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 154):

ՀԵՔԱԹ - ՀԵՔԱԹ (17-րդ):

1947-ի օգոստոսին գրի է առնվել Ուճմանայում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 95):

ՋԸՄՔԱԹՆ ԵՄ (18-րդ)

1965-ին ասաց Ռուբեն Բոդյանը: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 154-156):

Ծանոթություն. - Ձմբաթ էին անվանում արուլցի Սմբատ Բդոյանին՝ ծնված 1887 թվականին: Հողագործ էր, տիրացու և երգիչ: Նրա պապը՝ Հակոբ Բդոյանը, Կարնո Ռոմոտում գյուղից էր: Արուլ էր գաղթել 1830-ին: Սմբատը մահացել է 1963-ին: Իր կյանքի երգը հորինել է 1943 թվականին:

ՉԻՏԵՄ ՎԵՐԱՆ ԷՐԹԱՄ (19-րդ)

1965-ին ասաց Ռուբեն Բդոյանը: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 129):

ՀՈՓ ՏԻՐՈՒՆ (20-րդ)

Երևանում բնակվող գյումբուրդեցուց գրի է առնվել 1940-ին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 40):

ՉԵՄ ԸԼԼԻ ՀԱՎՏԵՍ (21-րդ)

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 132):

ԵՍ ՄԵԿ ԾԱՌ ԵՄ ԾԻՐԱՆԻ (22-րդ)

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 131):

ՍԱՐԸՆԳԻԼ (23)

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 104):

ՊՍԱԿՎԵՍ ՆԵ, ԼԱՎԱՄՆԵ (24-րդ)

1965-ին ասացին Սիրուն և Ռուբեն Բդոյանները: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 135):

ՆՇԱՆ ՆԿԱՐԸ (25-րդ)

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 105):

ՇՈՒՌ ՏԱՄ ՓՈՒԹԱԼՈՒՄ ԾԱԼԵՐԸ (26-րդ)

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 107-110):

ԵՐԵՎԱՆ ԲԱՂ ԵՄ ԱՌԵ (27-րդ)

1965-ին ասացին Ռուբեն և Սիրուն Բդոյանները: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 110-111):

ՕՎԱՆԵՍ (28-րդ)

1947-ին ասացին Բալասան Բդոյանը և Սանդուխտ Վարդանյանը Փոքր Խանչալիում:

ԿՈԼԽՈՋՆԻԿՆ ՈՒ ՄԵՆԱՏՆՏԵՍԸ (29-րդ)

1947-ի օգոստոսին գրի է առնվել Թորիայում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 120):

(30-րդ)

Գրի է առնվել 1940-ին, Փոքր Գյոնդուրայում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 25):

(31-րդ)

Գրի է առնվել Ջավախքում, հավանորեն 1940-ին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 48):

(32-րդ)

Գրի է առնվել Փոքր Խանչալիում, հավանորեն 1940-ին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 2):

(33-34-րդ)

Գրի են առնվել 1940-ին, Փոքր Գյոնդուրայում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 24, 26):

(35-րդ)

Գրի է առնվել 1940-ին, Մեծ Գյոնդուրայում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 52):

(36-37-րդ)

Գրի են առնվել Ջավախքում, հավանորեն 1940-ին:

Ջավախքի գյուղերի ծաղրանունները (38-րդ)

Գրի է առել բնիկ ախալքալաքցի Սերգեյ Շիրինյանը: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 126, էջ 11-13):

Գյուղերի ծաղրանունները (39-րդ):

«Ջավախքի գյուղերի ծաղրանունները» ուսանավորի համեմատ այս մեկը համառոտ մի հո-
րինվածք է: Պահպանված սահմանափակ գյուղերի քանակությունը հիմք է տալիս ենթադրե-
լու, որ այն անավարտ է եղել ի սկզբանե և կամ մեզ է հասել առանձին մի հատվածը միայն:
(Կազմող և պատասխանատու խմբագիր՝ Ռ. Ղարիբյան):

Թոյրացոց դաստան (40-րդ):

Գրի է առնվել 1947-ին, Ուճմանայում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 98):

Ծանոթություն. - Հորինել է Ուճմանայի հանդապահ Թումասյանը այն բանից հետո, երբ թո-
րիացիք, բռնություն գործելով հանդապահի վրա և ծեծելով նրան, հոտը և նախիրը արածաց-
րել են Ուճմանայի արգելված մարգագետիններում: Ուճմանեցոց այս զավեշտական երգը
թորիացիք լսում են մեծ զայրույթով և անձանոթների մոտ հարմարեցնելով այն երգում են՝
ծաղրելով Ուճմանային: 1985-ին լսեցի, որ թորիացիք, մի բանաստեղծի օգնությամբ, մի պա-
տասխան քառյակ են ստեղծել, որը շատ սուր և հայիոյախառն լինելով, չեմ ներկայացնում
ընթերցողի դատին (Վ. Բ.):

ՏԱՎԱՏԱՆԻՔՆԵՐԻ ՏԵՏ ԿԱՊՎԱԾ ԵՐԳԵՐ

ՊՈՒՐՊԱՏԻԿ (1-ին)

1965-ին ասաց Սիրուն Բդոյանը: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 85):

ՆՈՒՐԻՆ (2-րդ)

1947-ի օգոստոսին գրի է առնվել Ուճմանայում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 95):

ՃԱՐՃԱԹԱՐ (3-րդ)

1940-ին գրի է առնվել Փոքր Գյոնդուրայում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 27):

(4-5-րդ)

1947-ի օգոստոսին գրի են առնվել Ուճմանայում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 95):

(6-7-րդ)

1940-ին գրի են առնվել Փոքր Խանչալլիում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 17):

ԱՐԵՎ-ԱՐԵՎ (8-րդ)

1947-ի օգոստոսին գրի է առնվել Ուճմանայում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 95):

Ծանոթություն. - Արտասանում են երեխաները՝ քարաքոսով ափերը ներկելիս և արևին դեմ անելիս:

ՄԵՃ ՊԱՍ (9-րդ)

Գրի է առնվել 1965-ին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 75, էջ 86):

Ծանոթություն. - Սույն բաժնի վերջին՝ 9-16-րդ միավորները գրառել է ժողովածուն կազմողը՝ Ռ. Ղարիբյանը:

ԱՂԱԹՔՆԵՐ

ԳԵԼԿԱՊԵՐ (10-րդ)

Գրի են առնվել. Ուճմանայում՝ 1947-ին, Դիլիֆում՝ 1939-ին, Խոջաբեկում՝ 1940-ին: (Բնագրերը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 85, թիվ 68, էջ 9, թիվ 68, էջ 26:)

ՇԱՆ ԿԱՊ (11-րդ)

1947-ի օգոստոսին գրի է առնվել Ուճմանայում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 85):

ՕԽՉՈՒՄ (12-րդ)

1947-ի օգոստոսին գրի է առնվել Ուճմանայում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 86):

ԵՐԿՈՒՆՔԻ ՊԱՀԻՆ (13-րդ)

1947-ի օգոստոսին գրի է առնվել Ուճմանայում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 96):

ՃՐԱԳ ՎԱՌ-ԵԼԻՍ (14-րդ)

1947-ի օգոստոսին գրի է առնվել Ուճմանայում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 86):

ՃՐԱԳ ՄԱՐԵԼԻՍ (15-րդ)

1947-ի օգոստոսին գրի է առնվել Ուճմանայում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 86):

ՔՆՆԵԼԻՍ (16-րդ)

Գրի են առնվել 1947-ին Ուժմանայում (ԱԱ թիվ 65, էջ 6), Դիլիֆում՝ 1940-ին (ԱԱ թիվ 68, էջ 19) և դարձյալ Ուժմանայում (ԱԱ թիվ 65, էջ 95):

ԿԵՍԳԻՇԵՐԻՆ (17-րդ)

1947-ի օգոստոսին գրի է առնվել Ուժմանայում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 86): Արտասանվում է գիշերն արթնանալիս կամ ճանապարհ գնալիս:

ՎԱՏ ԵՐԱԶ ՏԵՄՆԵԼԻՍ (18-րդ)

1940-ին գրի է առնվել Դիլիֆում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 19):

ԱՌԱՎՈՏՅԱՆ ԱՆԿՈՂՆՈՒՄ (19-րդ)

Գրի է առնվել Ուժմանայում, Անուրկայից, 1947-ի օգոստոսին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 85):

ԴՈՒՌԸ ԲԱՆԱԼԻՍ (20-րդ)

1947-ի օգոստոսին ասաց ուժմանեցի Անուտկան: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 26):

ԱՂՈԹԱՐԱՆԻՆ ԱՂՈԹԵԼԻՍ (21-րդ)

Գրի է առնվել Դիլիֆում, 1940-ին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ 68, էջ 19):

ԴՈՒՌԸ ՓԱԿԵԼԻՍ (22-րդ)

Գրի է առնվել Ուժմանայում, 1947-ի օգոստոսին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65, էջ 85):

ԷՇՍ (23-րդ)

Գրի է առնվել Փոքր Խանչալլիում, 1940-ին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 12):

(24-րդ)

Գրի է առնվել Դիլիֆում, 1940-ին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 23):

ՎԻՊԱԿԱՆ ԲԱՆԱԶԵՎԱՅԻՆ

ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԱՆԵԼՈՒԿՆԵՐ ՓՈՔՐ ԽԱՆԶԱԼԼԻՈՒՄ (1-ին)

Գրի են առնվել տարբեր ժամանակներում՝ սկսած 1938 թվականից: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 66):

ՀԱՆԵԼՈՒԿՆԵՐ ԹՈՐԻԱՅՈՒՄ և ՈՒՃՄԱՆԱՅՈՒՄ (2-րդ)

Գրի են առնվել 1947-ի օգոստոսին՝ խմբված երիտասարդներից և պատանիներից: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 65):

ՇՈՒՏԱՄՏԵԼՈՒԿՆԵՐ (3-րդ)

ԱՌԱՇՆԵՐ և ԱՄԱՅՎԱՇՔՆԵՐ (4-րդ)

Գրի են առնվել Ջավախքում և Երևանում վերաբնակված ջավախքցիներից, 1938-1944 թվականներին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 66):

ԵՐԳՈՒՄՆԵՐ (5-րդ)

Տարբեր ժամանակներում գրի են առնվել Ջավախքում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 66):

ՕՐՀՆԱՆՔՆԵՐ (6-րդ)

Գրի են առնվել տարբեր ժամանակներում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 66):

ԱՆԵՇՔՆԵՐ (7-րդ)

Գրի են առնվել տարբեր ժամանակներում: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 66):

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 1. ԹՈՒՐԲԵՐԵՆ ՎԻՃԱԿԻ ԵՐԳԵՐԸ ՋԱՎԱԽՔԻ ՓՈՔՐ ԽԱՆՉԱԼԻԻ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

Գրի են առնվել 1940 թվականի հունիսի 21-ին: Ասացողներ՝ Վարվառե Բդոյանը, Սանդուխտ Իսախյանը, Վերոն և Նագո Եսոյանները, Եվա Հաբոյանը, Եփրեմ Վարդանյանը և Նվարդ Ավագյանը:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 2. ԶՐՈՒՅՑՆԵՐ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Գրիգոր Նարեկացի (1)

1944թ. պատմեց Փոքր Խանչալի գյուղի բնակիչ Եղիշե Մովսեսի Պոտոսյանը՝ Անուշ ապլա Բդոյանի լրացումներով: Եղիշեի մասին ակնարկը տես առակների բաժնի թիվ 46 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 184-194):

Աշշըղ Ջիվանին մշակ (2)

1938-ին պատմեց չամդուրեցի Գարեգին Հայրապետյանը: Նրա մասին գրված ակնարկը տես հեքիաթների բաժնի թիվ 31 ծան.: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 79, էջ 40-43):

Զրույցներ Վահան Տեղյանի մասին (3)

Գրի է առնվել 1947-ի օգոստոսի 17-18-ին, Գանձայում: Հուշ-զրույցներ պատմողները, բացի Սեդրակ Հախվերդյանից, Վահանի խաղընկերներն են եղել: Զրույցները գրի են առել բարբառով, որպեսզի պահպանեմ միջավայրի կոլորիտային համն ու հոտը:

Պատմողներն են՝ Մեսրոպ Անտոնյանը, Միսակ Գրիգորյանը,, Սեդրակ Հախվերդյանը: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 74, էջ 1-21):

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 3. ԱՆՈՒՇ ԱՊԼԱՅԻ ԵՐԳԵՐԸ

Հորինել է 1930-ական թվականներին: (Բնագիրը տ. իմ ԱԱ թիվ 68, էջ 44, 46, թիվ 75, էջ 147-148):

ՀԱՎԵԼՎԱԾ 4. Միքայել Հովսեփյանի ստեղծագործություններից... Ներկայացված է Միքայել Հովսեփյանի (Ջավախք. գյուղ Փոկա) մեկ տասնյակի հասնող առաջին շրջանի ստեղծագործություններից փոքրիկ մի փունջ, ուր, աներևույթ ու աշկարա, ներկա են հարազատ լեռնաշխարհի համն ու հոտը, բուրմունքը, կանչող գունապատկերները: (Կազմող և պատասխանատու խմբագիր՝ Ռ. Ղարիբյան):

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան 5
Հեղինակի կողմից 26

ՋԱՎԱԽՔԻ ՀԱՅՈՑ ԱՁԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ
ՊԼՏՄԱ-ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ 31

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ
ՋԱՎԱԽՔԻ ՀԱՅՈՑ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԵՆՅԱԳԸ 73
Երկրագործական չորս համակարգերն էին. 83
Բերքահավաքը և նրա տեխնիկան 89
Կալստը և նրա տեխնիկան 93

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ
ԱՆԱՄՆԱՊԱՀՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ԿԱԹՆԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ 95

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ
ԱՐՀԵՍՏԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ 115

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ
ՀԱՂՈՐԴԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿԱՊԻ ՄԻՋՈՅՆԵՐ 139

ԳԼՈՒԽ ՎԵՅԵՐՈՐԴ
ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ 147
ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐ 147
ՇԵՆՔԵՐ 160
ԱՐՏԱԴՐԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐ 192
ԿԱՀԿԱՐԱՍԻ 201

ԳԼՈՒԽ ՅՈԹԵՐՈՐԴ
ՁԳԵՍՏՆԵՐ ԵՎ ՋԱՐԴԵՐ 209
ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ԱՐԱԿԱՆ ՍԵՌԻ ՁԳԵՍՏՆԵՐ 222

ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 257

ՏՐԹԱՏ ԹԱՔԱՎՈՐԻՆ ԲԵՐԹԸ	258
ՆԱԴԻՐ ՇԱՀՆ ՈՒ ՀԱԿՈԲ ՄՁՄՆԱՆ	258
ԿԱԹՔԱՐԸ	262
ՍՈՒՐՃԱԽԵԹՈՒ ԿԱԹՔԱՐԸ	263
ԽԱՉԱՓԱՅՏԻ ԱՂԲՅՈՒՐԸ	264
ՄՇՈ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ	264
ԽՈՁԱՊԻՆ ԼՃԻ ԱՆՈՒՆԸ	264
ԱՆԻ ՔԱՂՔԻՆ ԱՆԱՍՏՎԱԾՆԵՐԸ	265
ՀԱՐՍ - ՂԱՐՍ	266
ՀԱՅՔԱՇ - ՀԱՔԱՇ	266
ՀԱՅՐ ԱԲՐԱՄԻՆ ՏՂԵՆ	267
ՍԱՐԻԱՄ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆԸ	267
ՁՈՒԿ ԴԱՌՅՈՂ ԻՐԻՍԿԻՆԸ	268
ՔԱՐՎԱՆ - ՂԸՌԱՆ	269
ԿԱՂԸՆԴԻՆ ԳԻՇԵՐՎԱ ՁՈՒՐԸ	269
ՃՔՆԱՎՈՐ ՏՂԱՆ	270
ՄԵՂԱՎՈՐՆԵՐԻ ՔԵԽԵՐԸ	271
ՀԱՔԱՇ ԷՐԹԸՑՈՂ ՏԵՐՏԵՐԸ	272
ՀԱՅԵՐԻ ՈՒ ԵՁԴԻՆԵՐԻ ՖԱՐԴԵՆ	273
ԳԱՅԼԵՐԻ ԱՍՏՎԱԾԱՅԻՆ ՀԱՅԸ	273
ՕՁԱՂ ԽԱՌՆՈՂ ՀԱՅԸ	273
ՔԱ՞Մ, ԹԵ՞ ՉԸՔԱՄ	274
ՕՉԻԼԸ՝ ՄԱՍԱՂ	274

ՀԵՔԻԱԹՆԵՐ 275

ՂԱՍԱԲՕՂԼԻ	276
ԴԱՐՎԵՇԸ	290
ՊԵԽՈ	299
ՃԻՏՈՒ ԽՐԱՏԸ	305
ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ	307
ՆԱԽԸՐՃԻՆ ՈՒ ԹԱՔԱՎՈՐԻ ԱԽՉԻԿԸ	312
ՋՐԱՏԱՐՆ ՈՒ ԳԱՅԼԱՏԱՐԸ	315

ԹԱՔԱՎՈՐԻՆ ԿԸՆԿՏԻՔԸ	322
ՕՑՆ ՈՒ ՄԱՐԹԸ	326
ԻՇՈՒ ԴԵՄԽԱՂՑԱԾ ԹԱՔԱՎՈՐԸ	328
ԿԱՐԿՏԻ ՏԱՐՎԱ ՀԱՐՍԸ	330
ԹԱՔԱՎՈՐ ԳՈՂՑՈՂ ՏՂԵՆ	332
ԿԵՑԻ ՄԵՄ ՉԱՐԽ ՈՒ ՖԱԼԱԿԻՍ ԱՇԵՄ	341
ՀԱՎՔԵՐՈՒՆ ԹԱՔԱՎՈՐԸ	343
ԱՍՏՎԱԾ ՕՐ ՉԸՏԱ, ՄԱՀՄՈՒԴՆ Ի՞ՆՉ ԷՆԵ	345

ԶՐՈՒՅՑՆԵՐ, ԱՌԱԿՆԵՐ ԵՎ ԶՎԱՐՃԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 347

ՀԱԼԱԼ ՈՒ ՀԱՐԱՄ ՍԵՐՍԵՐԸ	348
ԷՏ ԷԼ ՉԻ ՄՆԱ	349
ԱՏԱՆՔ ՕՐ ՉԸԼԼԻՐ, ԱՄԱՆՔԱ ՉԷՐ ԸԼԼԻ	351
ԻՍԱՍՏՈՒՆ ՍՈՂՈՍՈՒՆ ՈՒ ՔՈՌ ԲՈՒԲԲՈՒՆ	353
ԻՍԱՍՏՈՒՆ ՏՂԱՆԵՐԸ	355
ԻՍԱՍՏՈՒՆ ՍՈՂՈՍՈՒՆ ԸԻՆՈՒԹՅԱՆ ԳԻՆԸ	356
ԻՍԱՍՏՈՒՆ ՍՈՂՈՍՈՒՆ ՈՒ ՍԱՏԱՆԵՆ	357
ՍՈՒՐԲ ՍԱՐՔԻՍԸ	358
ԱԿՈՐ ՊԱՏՎԻՐԱՔՆ ՈՒ ՍՈՒԼԹԱՆԸ	360
ՊՅՈՏՐ ՎԵԼԻՔԻՆ ՈՒ ՎԱՐԹԱՊԵՏՆԵՐԸ	362
ԿԱՇԱՌՔՎԱԾ ՏԵՐՏԵՐԸ	365
ՄԵԿ ՕՐԸ ՏԱՍԸ ՏԱՐԻ	366
ՏՈՒՆ ԸԻՆՈՂ ՏՂԵՔԸ	367
ԱՌԱՆՑ ԲԱԽՏԻ ԲՐԴՈՒՃ ՉԵՍ ՈՒՏԻ	368
ՕԽՏՆ ԱԽՊՈՐ ԱՌԱԿԸ	369
ԼՈՐԵՐՆ ՈՒ ԾՈՒՅԼ ՀՆՉՎՈՐԸ	370
ՏԵՐՏԵՐԻՆ ՀԱՐՄՆԻՔԸ	371
ՏԵՐՏԵՐՆ ՈՒ ՄՇԱԿԸ	372
ԳԱՓՐԵԼ ՀՐԵՇՏԱԿՆ ՈՒ ԳԵՂԱՑԻՆ	373
ԷՇԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԸ՝ ՍՐԲԱՎԱՅՐ	374
ՎԵՂԱՐԸ ԻՇՈՒՆ ԳԼԽՈՒՆ	375
ԶԱՆԳԻՆԸ	376
ՏԵՐՏԵՐԻՆ ԿԱԹՆՈՎ ՀԱՅԸ	377
ԺԱՄՆ ՈՒ ԶԱՄԻՆ	377
ՎԱՐԹԱՊԵՏՆ ՈՒ ՔՐԹԵՐԸ	378
ՆԱՍԻԲ - ՆԻՍԻԲ ԹԵԲԱՍԻ	379

ՊԱՌՎԻՆ ՆՇԱՆԸ	380	
ԳԵՇ ՅԱՐԱ	381	
ԳԱՎԱՌԱԳԻՏՈՒՆՆԵՐԸ	381	
ՄԱՀՏԵՍ ՄԱՐԴԸ	383	
ՏԵՐՏԵՐՆ ՈՒ ՏԻՐԱՅՈՒՆ	383	
ՂԱՌՂԱՌ ԾՆՈՂ ՄԱՐԴԸ	385	
ՀԱՎԿԻԹ ԱԾՈՂ ՄԱՐԹԸ	385	
ԽԱԲՎԱԾ ՀԱՐՄՆԵՐԸ	386	
ՄԱՐԹ ՈՒ ԿՆԻԿ	386	
ՄԱՐԹ, ԸՍԵ ԳԵԼԸ	387	
ՔՐԴՈՒ ՏՂԵՆ	389	
ԵՐԵՔ ՀԱՐՈՒՐ ԳԴԱԼԸ	389	
ՆԱՆՆԻԿ, ԲԱԼԱ ՋԱՆ, ՆԱՆՆԻԿ	390	
ՇԱՅՄԱՐ ՕՅԻ ԱՌԱԿԸ	391	
ՕՋՆ ՈՒ ՄԱՐԴԸ	391	
ՎՐԵԺԽՆԴԻՐ ՕՋԸ	392	
ՄԵԾԱԳԼՈՒԽ ԴԱՏԱՎՈՐԸ	392	
ԵՐԿՈՒ ՆՎԵՐ	393	
ԱՐՅՈՒՆՈՏ ՁԵՌՔԵՐՈՎ ՄԱՐԴԸ	394	
ՀԱՐՈՒՐ ՏԱՐՎԱ ՔՆԱԾ ՄԱՐԹԸ	394	
ՀՆԱՋԱՆԴՆԵՐԸ	395	
ԴՈՎԼԱԹԸ ՇԻՏԿԸՎԱՎ	395	
ԾՈՒՅԼ ՏՂԵՆ	396	
ՊԱՌԿԱԾ ԿԸ ՔԱՂԵՄ	397	
ԹԱՄԲԱԼԸ	397	
ԱԼԱՐ ԷԼ ՉԵՍ ԷՆԵ, ԽՈՍԻՍ ԿԸ	398	
ՍՏԱԽՈՍԸ	398	
ԲՈՇԻՆ ԱԽՉԻԿԸ	399	
ՉԵՓՉԻ ՄՈՒՍՏԱՖԱՆ	400	
ՄԻՍԸ	400	
ՀԻՄԱՐ ՈՐԴԻՆ	401	
ԿՈՒՅՐ ՁԻՈՒՅ ԳՈՂԱՅՈՂ ՏՂԱՆ	401	
ՏԵՐՏԵՐԻ ՄԻՐՈՒՔԸ	402	
ՁԿՆԿՈՒԼԸ ԹՈՌՆ Է ԸՆԿԵ	403	
ՏԵՐՏԵՐՆ ՈՒ ԿԻՆՏՈՆ	404	
ԳԻՏՈՒՆ ՊԱՀԱԿՆԵՐԸ	404	
ՊԵՇԲԵԹԱՐ	405	

ՏՆԲԸ ԱԿՈՆ	405	
ՀԱՐՍ ՈՒ ԿԵՍՈՒՐ	406	
ՍԱՏԱՆԵՆ ԿԸՍԵ	407	
ԲՈԱԹԸ	407	
ՎԱՅ, ԲՈԱԹ ՋԱՆ, ԿԵՂՏՈՏԵՍ ԿԸ	408	408
ԱՍԱՆ ՋԱՐԴՈՂ ՀԱՐՍԸ	408	
ԴՈՒ ՉԸՍԻՐ	409	
ՎԱՐԹԱՊԵՏՆՈՒՆ ՊԱՐԸ	409	
ԱԼԻՆ ՈՒ ԿԱՐԿՈՒՏԸ	410	
ԷՇՆ ՈՒ ԹՐԻՔԸ	411	
ԴԱՎԵՆ ԲՈՍՏԸՆԻՆ ՄԵՉ	411	411
ԴԱԼԻ ԲԱՐՍԵՂԸ	411	
ՄԱՄԱՂԻ ՄԱԼԸ	412	
ԷՓԻ, ԷՓԻ, ԷՓՆ Ի ՎՐԱՆ	412	
ԿԱՆԱՆՑ ԲՈՂՈՔԸ	413	
ԷՇԵՐԻ ԳԱՆԳԱՏԸ	413	
ՄՇԱԿ՝ ՀԱՅՆ ԻՐԵՆԵՆ	414	
ՀԵԼԵԼՆ ՈՒ ԱՌՅՈՒԾԸ	414	
ՖԱԼԼՈՒՄՆ ՈՒ ՉԱՐՈԽԸ	414	414
ՏՆԵԳՈՂ ՏՂԵՆ	414	
ՍԵՎ ԵՁԸ	415	
ՂԱՐԻԲ ՄԱՐԹՈՒՆ ՏՂԵՆ	415	
ՊԱՌՎԻՍ ՄԵԿ ԷԼ ՏԸՆԿՏԸՆԿԱՅՈՒ	416	416
ԷՌՍՈՒՆ ԴԱԳԻՆԱԿ	416	
ՈՒՂՏԻ ՎԱԽԸ	417	
ՈՐՍՈՐԴՆԵՐԸ	417	
ԽՈՐԱՄԱՆԿ ԱՂՎԵՁԸ	419	
ԱՆՏԵՐԸ ՏԱՐ, ԹԵՐՄԱՇԸ ԲԵՐ	420	
ԲԱԶԻ-ԲԱԶԻ	420	
ՄԵՌՆԻ ԿԻՆ, ԱՌՆԻ ՔԵՆԻՆ	420	
ԵԹԵ ՎԱՅԼԵՆ	421	

ՍՐԱՄՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԱՆԵԿԴՈՏՆԵՐ ԵՎ ՀՈՒՄՈՐԵՍԿՆԵՐ 423

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ	481
Ժողովրդական երգեր (Գուքանի երգեր)	482
Սիրո երգեր	487

Խաղիկներ	509
Մանիներ (Ծալկահայոց բանարվեստը)	516
Պանդխտության Երգեր	531
Պարերգեր	533
Հայրենասիրական երգեր	562
Կենցաղային երգեր	574
Խառն երգեր	583
Աղոթքներ	604

Վիպական բանաձևային ստեղծագործություններ	608
Շուտասելուկներ	616
Առածներ և ասացվածքներ	617
Երդումներ	645
Օրինանքներ	646
Անեծքներ	649

ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ 655

Հավելված 1

Թուրքերեն վիճակի երգերը

Փոքր Խանչալի գյուղում: 656

Հավելված 2

Զրույցներ գրողների մասին 669

Գրիգոր Նարեկացի 669

Աշշղղ Ջիվանին մշակ 673

Զրույցներ Վահան Տերյանի մասին 675

Հավելված 3

Անուշ ապլայի երգերը 683

Հավելված 4

Միքայել Հովսեփյանի ստեղծագործություններից 687

ԶԱՓԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐ ԵՎ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐ 696

ԲԱՌԱՐԱՆ 701

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 707



Վարդ Հարությունի Բդոյանը ծնվել է 1910 թվականի մարտի 4-ին, Ջավախքի Փոքր Խանչալի գյուղում (այժմ՝ Վրաստանի Հանրապետության Նինոծմինդայի շրջան)։ Ազգագրագետ-բանաստիպարը 1959-1986 թվականներին եղել է ՀՍՄՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող։ Հավաքել և հրատարակել է հայ ազգագրությանն ու բանահյուսությանը վերաբերող արժեքավոր բազմաթիվ նյութեր։ Առանձին գրքերով լույս են տեսել «Հայ ժողովրդական խաղեր» (3 հատորով. 1963-1983թթ.), «Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում» (1972թ.) աշխատությունները և «Հայ ազգագրություն» (1974թ.) ուսումնական ձեռնարկը։ Պարմական գիտությունների դոկտոր է 1970 թվականից։ Հեղինակ է բազմաթիվ գիտական հոդվածների։ «Ջավախքի հայոց ազգագրությունը և ժողովրդական բանավիճարը» ծավալուն աշխատությունը, որը մեծարժեք ներդրում է հայագիտության բնագավառում, ցավոք, լույս է տեսնում հերմահու։ Վաստակաշատ գիտնականը իր մահկանացուն կնքել է 1986 թվականի փետրվարի 19-ին, Երևանում։

ՎԱՐԴ ԲԴՈՅԱՆ

ՋԱՎԱԽՔԻ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՐՎԵՍՏԸ

Պատասխանատու խմբագիր՝ Ռաֆայել Ղարիբյան
Խմբագիրներ՝ Լիլյա Մելքոնյան, Լիլիթ Ստեփանյան
Գեղարվեստական խմբագիր՝ Արմեն Պատվականյան
Համակարգչային ձևավորումը՝ Արևիկ Ղարիբյանի

Չափսը՝ 60x84 1/16: Տպ. մամուլը՝

Տպաքանակը՝ 500 օր.:

ԵՊՀ հրատարակչություն

Երևան, Ալ. Մանուկյան 1